

*Font Márta • Krausz Tamás
Niederhauser Emil • Szvák Gyula*

Oroszország

t ö r t é n e t e

„Oroszországot, ész, nem érted” - ekként kiáltott fel Tyutcssev, a 19. századi orosz költő. „Az orosz népnek hosszú évszázadokon keresztül az a szerencsétlenség jutott osztályrészül, hogy mindenki az összes lehetséges sületlenséget világgá kürtölte róla anélkül, hogy félni kellett volna a cáfolattól” - ez már Kljucsevszkij történész véleménye ugyancsak a múlt századból.

Azóta rendszerek jöttek és mentek, az „Óperencián túli birodalmat” beborító mesterséges köd azonban nem oszlott fel. Fél évszázados adósságát törleszti tehát a magyar történettudomány, amikor vezető ruszistái közreadják e könyvet. Mégse várjanak tőle szenzációs leleplezéseket vagy történelmi igazságtételt. De közhelyeket, szépítéseket, unalmas faktográfiát sem.

A szerzők egyként szakítottak a szovjet történetírás idealizáló felfogásával és az emigráns irodalom pamfletszerű tárgyalásmódjával. A hagyományos eseménytörténet helyett a problémátörténeti műfajt választották. Az orosz história sajátosságait igyekeztek megjeleníteni, az okok és következmények felkutatásának módszerével. Egy nagy nép és egy erős állam ellentmondásos történelmi kapcsolata, viszontagságos fejlődéstörténete elevenedik meg a könyv lapjain. Egy birodalomé, amely a fennállása során egyformán elkülönült a Nyugattól és a Keletől. Történelme folyamán hol egyikhez, hol másikhöz került közelebb, ám mindvégig megmaradt sajátosan orosznak.

Minden nép megérdemli a másik jóindulatú figyelmét. Mára már lejárt lemez a „moszkovitaság”, de az oroszfóbia is divatját múlta. Ideje, hogy elfogulatlan szemmel nézzük végig a varég vitézek, tatárölő fejedelmek, rettegett cárok és főtitkárok, egyszersmind Tolsztoj, Csajkovszkij, Saljapin, Eizenstein, Szaharov és Gagarin nemzedékét.

PANNONICA

KÉSZÜLT
AZ ELTE RUSZISZTIKAI KÖZPONT
MŰHELYÉBEN

FONT MÁRTA • KRAUSZ TAMÁS
NIEDERHAUSER EMIL • SZVÁK GYULA

Oroszország története

Egyetemi tankönyv

A kötet szerzői

FONT MÁRTA (5–123. o.)
SZVÁK GYULA (125–253. o.)
NIEDERHAUSER EMIL (254–417. o.)
KRAUSZ TAMÁS (419–632. o.)

Szaklektorok

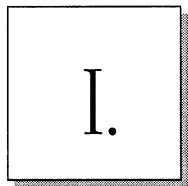
IFJ. BARTA JÁNOS, DIÓSZEGI ISTVÁN,
ENGEL PÁL, PALOTÁS EMIL, SIPOS PÉTER,
VARGA ILONA, VÁSÁRY ISTVÁN

Szerkesztette

SZVÁK GYULA

Második, javított kiadás

A KIJEVI RUSZ

A „hőskorszak” századai

A Kijevi Rusz fennállásának ideje alatt sokat változott, ugyanúgy, mint Európa, amelynek „keleti végeit” alkotta. A 10. századi Európa számos kisebb-nagyobb egységből (királyság, fejedelemség, hercegség stb.) állt, birodalomnak egyedül *Bizáncot* lehetett nevezni a kontinens délkeleti részén. A 10. századnak a korabeli rendet megváltoztató nagy átalakulása az *Ottók* birodalomszervezése volt. *I. Ottó*, aki 962-ben német-római császárrá koronázta magát, évekig küzdött azért, hogy elismertesse Bizánccal császári rangját a keresztény világ „barbár” felében. Az elismerést fiának, *II. Ottónak* a házassága hozta meg, aki bizánci hercegnőt kapott feleségül. Unokája, a félig bizánci *III. Ottó* a pápasággal együttműködve a keresztény világ határainak kiterjesztésén fáradozott. E törekvéseknek köszönhetően vált kereszténnyé Cseh-, Lengyel- és Magyarország, ezzel megteremtődött az a „*Köztes*” *Európa* (Közép-Európa), amely a nyugati mintákat követte, de hagyományai, a kontinens keleti felével tartott kapcsolatai folytán a Nyugattól jelentős eltéréseket mutatott. A „Köztes” Európa országai közül Magyarország nemcsak a Russzal, hanem Bizánccal is határos volt, és megmaradtak a korábbi bizánci hittérítés nyomai is. Ezzel magyarázható, hogy az ortodox egyházhoz való viszonyát az 1054. évi egyházszakadás egy csapásra nem változtatta meg; a szembefordulás első jelei a 12. század végétől mutathatók ki. De igaz ez fordítva is: a 11. században a császári udvarba menekülő kijevi fejedelem a pápához is küldött követeket; az európai uralkodócsaládok házassági körébe a kijevi nagyfejedelmi család is beletartozott.

Nyugat-Európának a 11–12. századon átívelő problémája az *invesztitúra-küzdelem*. E kérdésben a közép-európai országok következetesen pápapártiak, mivel a császárság az Ottókat követően hódító tervekkel fordult keleti szomszédai felé. A 11. század végétől indult a nyugati kereszténység nagy vállalkozása, a keresztes háborúk sorozata. Erre Bizánc – a fenyegetettséget egyre inkább érezve – hadjáratról hadjáratra másképp reagált. A közép-európai régió mindebbe már csak a hanyatló korszakban, a 13. század elején kapcsolódott be. *III. Ince* pápa pontifikátusától kezdve a Szentföld megtartásáért folytatott küzdelmek mellett helyet kapott az európai pogányok (pl.

poroszok a Baltikumban), az eretnekek (*bogumilok* a Balkánon) és a „*schismatikusok*” (ortodox keresztények) elleni fellépés is.

Európa nyugati felében a 10. századra már gazdag és sokrétű írásbeliség bontakozott ki, és kialakult a háttérrel biztosító oktatás is. Az oktatás a 11. század végére eljutott az egyetemi szintig. Európa első egyeteme Bolognában a 11. század végétől, majd a párizsi a 12. század közepétől működött. A 10. század végén megkeresztelkedett országokban a 11. század írásbeliségét néhány oklevél és nyelvemlék reprezentálja. A 11–12. század fordulóján szinte egyszerre jött létre az udvari történetírás, amely az uralkodó dinasztia (és személyek) legitimitásáról vallott. A hivatali írásbeliség Magyarországon már a 12. század végére megjelent, Közép-Európa többi országában csak a következő évszázadban kezdett bontakozni.

A kezdetek

Oroszország történetének kezdeteit kutatva ugyanazon nehézségekkel állunk szemben, mint amikor bármelyik más mai ország (állam) történetének korai szakaszát vizsgáljuk. A mai állapotból a múltban visszafelé haladva eljutunk egy olyan ponthoz, ahol kérdéssé válik a mai és múltbeli állapot azonos-sága. Egyrészt a mai és a középkori népnevek másként értelmezhetők, illetve a mai népnév pl. a múltban csak egy törzs nevével azonosítható stb. Másfelől szembeütköző a területi diszkontinuitás: azaz az adott etnikum által lakott terület és a létrejött politikai alakulatok más-más területet „fednek le”. Harmadrészt a korai politikai szerveződések etnikailag sohasem homogének, így több mai ország, illetve nép tartja ugyanazt a történeti képződményt sajátjának. Mindezen nehézségek ellenére sem mondhatunk le arról, hogy Oroszország történetét ne a megragadható múlt legrégebbi nyomaival kezdjük, végigkísérve az etnikai és területi átalakulások egyes fázisait.

A mai Oroszország népességének zömét alkotó oroszok a szláv népcsoport keleti ágához tartoznak, az ukránokkal és a beloruszokkal együtt. Így az orosz nép és országa eredetét, történeti előzményeit a keleti szlávok, illetve a szláv népek egészének közös múltjában találhatjuk meg. Kétségtelen, ebből a közös múltból sok elágazás megrajzolható; ezúttal az Oroszország kialakulása felé mutató szálakat választottuk ki belőle.

SZLÁVOK, KELETI SZLÁVOK

A szlávok csoportja Kr. u. az első évezred közepén szerepelt először a bizánci és az arab/perzsa írott forrásokban. A bizánci történetírók közül *Prokopiosz* és *Theophülaktosz Szimokattész* a 6–7. században „Sklabenoi” és „Antoi” csoportjaikat említi, akik *Theophülaktosz* szerint az avarok szövetségesei. *Jordanes* latin nyelvű *Geticájában* ugyancsak a 6. században a szlávok három csoportja szerepel: „Sclaveni”, „Venethi” és „Antes”. A bizánci „Sklabenoi/Sklaboi” formához hasonló hangalakot rögzített az arab „Saqliba” elnevezés. Mindezek közül egyedül ez utóbbiak mutatnak hasonlóságot

a szlávok önelnevezésével: „Slovene”. A szóval kapcsolatban gyakran előke-
rül az a téves etimológia, amely a „Slovene” népvét a mai szláv nyelvek
mindegyikében hasonló jelentéssel bíró „slava”=„dicsőség” szóval és jelen-
téssel kapcsolja össze. Ez a magyarázat a 18–19. század romantikus szem-
léletében született és lett népszerű.

A „slow-” szógyök eredendően többjelentésű volt. Az egyik jelentést a
„slava”=„dicsőség” szó vitte tovább, a másikat a „slovo”=„szó” hangalakban
lelhetjük fel. A „slow-” szógyököt második értelmében alkalmazva, az önel-
nevezésnek egy gyakran felbukkanó szemléletével találkozunk. Nevezete-
sen, a saját népcsoporthoz tartozónak tekintette a nyelvszemlélet azt, akinek
a beszéde érthető volt, ugyanazt a nyelvet használta. Akit nem értettek, az
„néma” volt, azaz a szlávok szempontjából „nyemec”. A nyelvtudomány
mai állása szerint azonban a „slow-” szógyök legvalószínűbb etimológiája
egy harmadik: „mocsár” jelentésű szó, amelyet az „-en” eredetjelző szuffi-
xummal összekapcsolva, „mocsarak közt lakó” értelmezést kapunk. A szlá-
vokra alkalmazott másik két megjelölés, a venetek és az antok, valószínűleg
germán közvetítéssel került a történetírók munkáiba. Kézenfekvő, de leegy-
szerűsítő megoldás lenne, ha a szlávokra használt háromféle korai elnevezést
a mai szláv népek három csoportjával (keleti, nyugati, déli) azonosítanánk.
E tetszetős, de felszínes álláspont ellen szól az a körülmény, hogy a három
szláv tömb elkülönülése igen lassú folyamat volt, és még az ezredforduló
tájékára sem fejeződött be. Abban sem lehetünk biztosak, hogy az „antok”
és a „venetek” elnevezés törzseket takar, hiszen a szlávok kezdetben nyilván
csak nemzetségekbe tömörülve éltek. A törzsek – mint mesterségesen szer-
vezett, politikai alakulatként értelmezhető egységek – legkorábban csak a
szláv szétvándorlást megelőzően jöttek létre.

A szlávok szétvándorlása az őshazának tartott *Elba–Dnyeper*, illetve a
Kárpátok–Balti-tenger közti területről a Kr. u. 6–8. században következett
be. Nyugaton eljutottak a Cseh-medence és a Keleti-Alpok térségébe, déli
irányban a Kárpát-medencén keresztül a Balkánra, kelet felé pedig egészen
a lovas nomádok uralta területekig. A szétvándorlás viszonylag rövid idő
alatt történt meg, amit egyedül a népszaporulattal magyarázni egészen bizo-
nyosan nem lehet. Rövid, de igen lényeges információt rögzített Theophü-
laktosz Szimokattesz, hogy tudniillik a szlávok az avarok szövetségesei.
Idekapcsolható a jóval későbbi (12. század eleji) adat is a kijevei Barlang-
kolostorban készült évkönyvből (*Elmúlt idők krónikája* vagy óorosz kezdő-
szavaiból rövidítve: PVL), amely a szlávok egyik törzsére, a *dulebekre* vo-
natkozik. A *dulebekről* úgy tudták még ekkor is, hogy az avarok megszé-
gyenítő, alantas szolgálatokra kényszerítették őket (pl. állatok helyett velük
húzták szekereiket), és elhurcolták őket, amerre továbbvitt az utuk. Ez a
néhány adat arra figyelmeztet, hogy a szlávok szétvándorlását a népvándor-
lás hullámaival összefüggésben kell látnunk. A lovas nomádok, akik északon
az erdős sztyepp zónájára is kiterjesztették hatalmukat, uralmuk alá hajtották
a szlávokat, legalábbis azon csoportjaikat, akik a közelükben éltek. Ezt a
földműveléssel foglalkozó népességet katonai segédnépként nem tudták al-

kalmazni, így helyük csak a szolgák sorában lehetett. Eredeti lakóhelyükről a hunok, majd az avarok vándorlásai mozdították el a szlávokat. A hun és az avar birodalom felbomlása után az elhurcoltak és leszármazottaik már nem tértek vissza korábbi lakóhelyükre, hanem az új helyen talált lakossággal keveredve éltek tovább. A más-más csoportokkal való együttélés hozzájárult a szlávok közötti differenciálódás megindulásához is. A kényszer szülte áttelepítések mellett számolhatunk spontán népmozgással is, elsősorban pl. a Kárpátoktól északra, abban a zónában, ahová a népvándorlás hullámai nem vagy csak közvetve jutottak el. A szlávok elmozdulását elősegítette az a vákuum is, ami a Nyugatrómai Birodalom széthullása és a germán népek nyugati inváziója következtében e térségben keletkezett.

Ami a *keleti szlávokat* illeti: az őshazának tartott lakóhelyről szintén a 6–7. század táján indultak el. A vándorlás spontán módon és kisebb csoportokban történhetett. Lassan vették birtokba a földművelésre alkalmas részeket, ahol az új letelepedési pontok nem alkottak összefüggő etnikai területet. A *Pripjaty* folyótól (a Dnyeper jobb oldali mellékfolyója) északra csak a 8. század során jutottak el. Sűrűbb telepeik a Dnyeper középső folyása, a *Deszna* és a *Szejm* folyók környékén, azaz a Rusz későbbi központi területein jöttek létre.

Más csoportjaik a *Nyugati-Bug* felé, *Pszkov–Novgorod* környékére csak a 10. században kerültek el. Az ősi szláv tömbből ez egy másik irányú „vándorút” volt, és a Kijev környékére irányuló népmozgástól függetlenül, más útvonalon és időpontban történt. A keleti és északkeleti irányba elmozduló csoportok között egészen az államszervezésig nem jött létre szorosabb kapcsolat. A migráció irányát és ütemét megrajzolni nagyon nehéz, jószerével csak a későbből fennmaradt helynévi anyag alapján lehet: a keleti szláv típusú névadásból, illetve az ismétlődő helynevekből, valamint a régészeti lelőhelyek anyagából.

A régészeti adatok tanúsága szerint a kis létszámú – néhány családból álló – csoportok a folyók közelében, egy-egy szigetszerű képződményen telepedtek le. A déli régióban földbe mélyített, északon pedig fából készült, felmenő falú házakat építettek. A település védelmét a kiválasztott helyszín biztosította. A Kelet-európai-síkság szláv telepeinek növekedését nem magyarázhatjuk olyan tényezőkkel, mint pl. nyugaton a germánok elmozdulásával keletkezett „űr”. Itt eleve gyéresebb volt a lakosság, kisebb volt a nép-sűrűség, az új telepések érkezése eleinte nem okozhatott konfliktusokat. A folyók mentén élő, földet művelő szláv lakosság e térségben a balti és finn-ugor népek egyes csoportjait találta, de ezek nem alkottak szorosan zárt, összefüggő etnikai tömböt. Eltérő, jobbára halász-vadász életmódjuk csökkentette – de nem zárta ki – a konfliktus lehetőségét. Különálló csoportjaik megmaradtak egészen a 12. századig. A balti és a szláv etnikum egymás mellett éléséről tanúskodó nyelvi nyomok máig hatóan fellelhetők, és ez a tény önmagában arra figyelmeztet, hogy hosszabb időt kellett eltölteniük egymás szomszédságában. Más volt a viszony a déli szomszédságban élő lovas nomád sztyeppi népekkel. Velük szemben védekezni kényszerültek. Nem véletlen, hogy a legkorábbi megerősített szláv telepeket a szláv lakó-

Radimicsek,
vjaticsok és
szeverjanok

terület déli sávja mentén találjuk. A lovas nomád népek közül a kazárok, rövid ideig a magyarok is adóztatták a földművelő szlávokat.

A 7–10. század közötti időben – igaz, csak későbbi források alapján – már lehetséges a keleti szláv tömbön belül differenciálni. A keleti szlávok egyes csoportjaira értendő megkülönböztető neveket általában törzsneveknek tartják. Egyedi esetként előfordult, hogy külön-külön törzsszövetségeknek aposztrofálták őket. Figyelembe véve a településrendszert, a letelepedés módját, valamint azt a körülményt, hogy a 9–10. században a korábban elszórt telepek a védelem megszervezése miatt voltak kénytelenek csoportokba szerveződni, a törzsszövetség meghatározás képtelenségnek tűnik. A törzsnevek közül több helynévi eredetű: a folyókról nyert elnevezés a korábbi (pl. buzsanok), a településről (pl. polocsanak) a későbbi. A 12. század elejéről származó krónika (PVL) a következő törzsneveket ismeri: poljanok, szeverjanok, ulicsok, tivercek, drevljanok, dregovicsok, krivicsek, radimicsek, szlovének, fehér horvátok. Kijev környékét a *poljanok* („mezei lakók”) lakták, nevüket a nyugati szláv polan törzshöz hasonló módon lakóhelyükről szerezték. A poljanoktól északkeletre, a Deszna folyó mentén laktak a *szeverjanok* („északiak”), miként erre nevük is utal. A Novgorod környéki *szlovén* törzs neve más szlávok lakta területen (pl. a Balkánon) ugyancsak „visszaköszön”, jelzi a közös eredetet. Fontos körülmény, hogy e törzs olyan nevet visel, amely később a szlávok összefoglaló elnevezése lett. Úgy véljük, ebben az északi régióban valóban az is lehetett: a helyben élő balti és finnugor etnikai csoportoktól és a később megjelenő normannoktól különböztette meg őket. A felsoroltakon kívül ismerjük még a *buzsanok* („Bug mentén lakók”) és a *volinyanak* („Volhínia lakói”) elnevezéseket, valamint a tőlük keletebbre lakó *fehér horvátokat*.

A PVL felsorolása azt sugallja, hogy e törzsek mind egyidejűleg léteztek. Más forrásokkal (pl. *Bíborbanszületett Konstantin* munkája a 10. század közepéről, illetve a névtelen *Bajor Geográfus* a 9. század második feléből) összevetve, illetve a PVL-ben az említések gyakoriságát figyelembe véve súlyozni lehet, hogy milyen sorrendben jelentek meg az egyes törzsek, és milyen szerepet játszottak. A buzsanok pl. a legkorábban szereplő törzsek egyike, rájuk alkalmazták később a volinyanok nevet. A két szóhasználat „váltja” egymást, az utóbbi név másodlagos képződmény. Tőlük, illetve a fehér horvátoktól délkeletre élő *tivercekről* és *ulicsokról* többen állítják, hogy csak némi fenntartással lehet őket a szlávok közé sorolni, mivel a sztyeppi népek szomszédságában éltek, a helyben maradó, illetve leszakadó nomád csoportokkal keveredtek: etnikailag vegyes összetételű népességgé váltak. Az északabbra elhelyezkedő törzsek esetében vitatott pl. a *polocsanok* léte. A polocsanok nevüket *Polockról*, a településről nyerték, meglehet, a törzsnév egy későbbi állapot visszavetítése csupán. A *dregovicsok*, *krivicsok*, *radimicsok* és *vjaticok* az eredeti szláv „központból” az elvándorlásnak egy külön útját választó csoportból alakultak ki, de differenciálódásuk sorrendje még nem tisztázódott. A Kijev környéki poljan és szeverjan csoporttal ők is később, az államszervezés során kerültek kapcsolatba. A keleti szláv törzsek előfordulása az írott forrásokban nem egyenletes. Meglepő, hogy az államszervezésben kulcsszerepet játszó poljanokról sem Bíborbanszületett Konstantin, sem a Bajor Geográfus nem szól. A PVL történetírója – feltehetőleg retrospektív módon, a 11. század végi állapotból kiindulva – a kezdet kezdetén is fontos szerepet tulajdonított nekik. Mindenesetre a keleti szláv írásbeliség nyomán állíthatjuk, hogy a törzsneveket a 12. század elején még ismerték, de a törzsek évszázadokkal korábbi szerepét már más dimenziókban ábrázolták. A 12. század folyamán a törzsnevek jelentőségüket veszítették, és kikerültek a szóhasználatból. Szerepüket átvette a települést alapul vevő névadás: pl. kijeviek, szmolenszkiek, halicsiak stb.

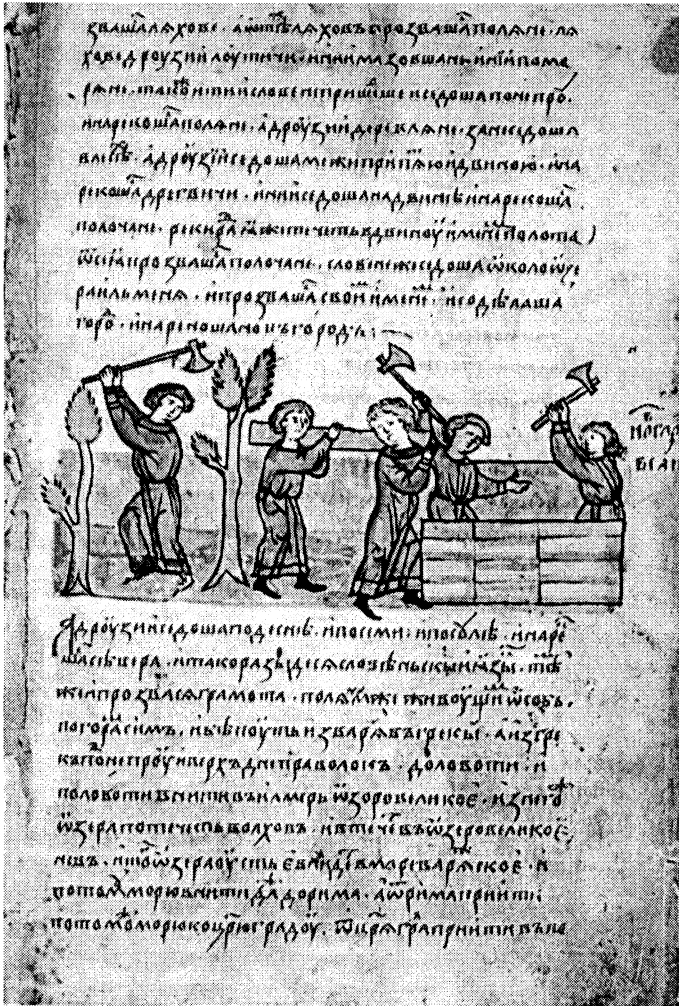
A keleti szlávok megtelepedése a 10. században a Dvina és a Volga felső folyásánál nem terjedt északabbra. A kisebb szláv csoportok nem lakatlan területre érkeztek, hiszen az északi régióban, az Uráltól a Baltikumig kisebb-nagyobb finnugor eredetű népek éltek, akik a finnugor népcsoport finn ágához tartoztak, és ezt a régiót Kr. születése körüli idő óta lakták. Ilyenek voltak pl. a *merják* és a *muromák*, akikről a korai keleti szláv források még hírt adtak, de későbbi sorsuk az asszimiláció lett. Valószínű, rajtuk kívül más finn népcsoportoknak is hasonló sors jutott, még mielőtt létükről egyetlen forrás is tudósított volna. A muromák nevét a „Murom” helynév őrizte meg, a merjáknak ennyi nyoma sem maradt. A keleti szlávok északkeleti terjeszkedése a 12. század végéig töretlenül folytatódott, ekkor találkoztak az első államalakulattal a térségben, a *Volgai Bulgáriával* és török etnikumú *csuvas* lakóival. Ugyancsak ekkor kerültek kapcsolatba az errefelé élő finnugor népekkel (*mordvin*, *cseremis*) is. Finn csoportokat (pl. *vót*) asszimilálva terjeszkedtek tovább a Novgorod környéki szlávok – a 10. századot követően. A 10–15. században eljutottak a *Fehér-tengerig*, a *Pecsora* torkolat-

vidékéig, sőt egészen az *Urálig*. A novgorodiak találkoztak finnugor népekkel a Baltikumban is, az ún. *livóniai* részeken, ahol a mai észtek és lettek elődei éltek. A sztyeppi népek közül a szlávok elsőként a Kaukázus előterében szerveződött *kazár birodalommal* léptek érintkezésbe, amelynek befolyása Kijev térségéig terjedt. A kazárok a déli régióban élő földművelő szlávokat adóztatták. A 9. század vége felé a kazár adóztatók helyébe a magyar törzsszövetség lépett, majd miután a magyarok a Kárpát-medencébe költöztek, a *besenyők* foglalták el helyüket a sztyeppen. Velük a keleti szlávoknak szintén számos összeütközésük volt. Délen, Kijev környékén, illetve Kijevtől délkeletre az erdős sztyeppen felbukkanó nomád népekkel nemcsak harcokat vívtak, hanem az ott maradt töredék népcsoportokat (*úzok, torkok, besenyők*) a kijevi fejedelmek nemegyszer szolgálatukba fogadták. A *kunokkal* pl. a harcok mellett házasodtak is, így bizonyos fokú asszimilációt itt is feltételezhetünk. A kelet, északkelet felé mozgó szláv csoportok finn és török elemeket is magukba olvasztottak vándorlásuk során, tehát etnikai sokféleség jellemezte már az államot létrehozó populációt is. A finnugor és török elemek jelenléte, részvétele a keleti szláv törzsek elkülönülésében nem képezte vita tárgyát, nem kapcsolódtak hozzá emóciók, legfeljebb a kutatás nem mindig tartotta fontosnak, hogy ezt az összetevőt hangsúlyozza.

Ennél viharosabb szerep jutott a keleti szlávok lakta térségben megjelenő *vikingeknek* vagy normannoknak, akiket a keleti szláv területen *varégoknak* neveztek. A varég elnevezés eredetére is több elképzelés született: vagy az óskandináv „vaeringar”, vagy a görög „varangos” szó keleti szláv átvétele. Az előbbi harcos kereskedő közösséget, a második bizánci szolgálatban álló skandináv harcost jelent. Az első változatban az átvétel közvetlen a skandináv–keleti szláv kapcsolaton keresztül történt, a másik esetben a bizánci alak közbeiktatásával, mert a skandináv eredet ez esetben is valószínű. A mozgékony skandináv népelem megjelenése a kelet-európai térségben a 9. században a kedvező hajózási feltételeknek köszönhető. Nem utolsósorban pedig annak, hogy a Baltikumtól a Fekete-tengerig el lehetett jutni vízi úton, a Dnyeper torkolatától pedig a Fekete-tengeren el lehetett érni Bizáncot. Hasonló módon, a hajókat néhány esetben „átemelve”, a Baltikumból el lehetett érni a Volga felső folyását, a Volgán lehajózva pedig a Kaszpi-tengert – és a keleti kereskedelmet.

A varégok felfegyverzett távolsági kereskedőkből álló csoportokban érkeztek a kelet-európai térségbe. Adatok híján csupán feltételezhető, hogy voltak köztük ellenérdekeltek, egymással rivalizáló csoportok is. A folyók mentén, amerre kereskedelmi utaik vezettek, telepeket létesítettek. A kolóniákon, illetve a stratégiailag fontos pontokon fegyveresekkel biztosították maguknak a kereskedelmi út feletti ellenőrzést. Ezek a pontok később kereskedelmi lerakatokká, illetve csomópontokká bővültek. A varégok először Novgorod környékén telepedtek le, ahonnan „elágazott” a volgai és a dnyeperi útvonal. Hasonló kulcs szerep kellett, hogy jusson a fekete-tenger-parti és a Krím félszigeti görög kolóniák közelségének is. A kereskedelmi út mentén annál minden bizonnyal több telepük létezhetett, mint amennyiről a források alapján tudomásunk

van. Kétségtelen: a varégok megjelenése katalizátorként hatott a térség életére, nagyobb mobilitást hozott gazdasági, társadalmi és politikai értelemben egyaránt. Ma már nem képezi vita tárgyát, hogy a heterogén összetételű Kijevi Rusznak egyik fontos etnikai összetevőjét alkották.

A 12. század elején lejegyzett hagyomány a varégek „behívásáról” számos mondai-népmesei elemet tartalmaz; pl. két alkalommal is szerepel benne három-három fivér mint alapító. A történet leírására a 12. század elején (PVL) azért kerülhetett sor, mert a fejedelmi dinasztia hagyományvilágát tükrözte. Megfontolandó az az álláspont is, amely konkrét személyhez köti a történet lejegyzését: a 12. század elején Novgorodban Vlagyimir Monomah egyik fia, Msztyiszlav volt a fejedelem. Msztyiszlav anyja, Gita az angolszász uralkodócsaládból származott. Így Msztyiszlav fejedelmi udva-

rában találhatott egymásra a helyi novgorodi történet Gita kíséretének szellemi hagyományaival. A történetnek a mondai elemek mellett valóság tartalma is van. Fennmaradását mindenképpen a fejedelmi udvar(ok) szellemiségének köszönhetette, hiszen a fejedelmi dinasztia legitimációja rejlik benne. Biztosan nem véletlen, hogy a fejedelmeket, majd cárokat is adó, a 16. század végéig hatalmon lévő uralkodócsaládot a mondabeli első fejedelem után *Rurik-dinasztiának* nevezték. Az is tény viszont, hogy a kelet-európai térségbe érkezett varégek asszimilálódtak, elszlávosodtak, ami jelzi a két népcsoport egymáshoz viszonyított arányát, azaz a szlávok túlsúlyát. A varégek mozgása látványosabb volt, a kereskedelem miatt messzebbre jutottak el, környezetük figyelmét is jobban felhívták magukra: ezért az írott forrásokban több nyomot hagytak.

A KIJEVI RUSZ FENNÁLLÁSÁNAK IDŐSZAKA

A keleti szláv államalapítás vitás kérdései közé tartozik az állam nevének (Rusz) etimológiája is. Filológiai szempontból egyaránt találkozunk skandináv, délorosz, finn, balti szláv, gót, kazár, litván, szarmata stb. értelmezéssel és megfejtéssel. A vita a „Rusz” szó etimológiájáról ma sem zárult le. Egyik elképzelés szerint a „Rusz” a finn „Ruotsi” elnevezés átvételéből keletkezett, amit a finnek a svédek országának megjelölésére használtak. Ez az egyik leggyakrabban szereplő hipotézis, bár a *ts~s* hangváltás magyarázata a nyelvészet szempontjából problematikus. A „Rusz” finn átvételként való értelmezése gondot jelent amiatt is, hogy ez esetben az átvételre az északi régiókban kerülhetett sor, skandináv területen, a helynévi anyagban viszont nincs nyoma. A Rusz szó átvételének az Ilmeny tó–Ladoga–Beloozero térségben kellett volna megtörténnie, ugyanakkor a szóhasználat többnyire a Perejaszlavl–Kijev–Csernyigov körüli részekre vonatkoztatja. A „Rusz” szóból képzett jelzős szerkezet („russzkaja zemlja”) eleinte ugyancsak e déli térséget jelöli, emiatt a kutatók egy része a „Rusz” déli eredeztetése mellett tört lándzsát. Ennek egyik változata az arab–perzsa forrásokon alapuló „Rusz” (Rhos) kaganátus feltételezése. A keleti kútforrások leírása alapján a „Rhos” kaganátus *Tmutarakany* környékére lokalizálható („sziget a tengerben”). Nem tartjuk kizártnak, hogy a vízi utakon közlekedő varégek egy csoportja eljutott idáig, és nomád környezetben telepedett le.

A „Rusz” szó eredete, etimológiája még bizonyára jó ideig tudományos probléma marad, a normann–anti-normann vita, mint két szélsőséget megfogalmazó elmélet, ma már a historiográfia tárházába tartozik. A normann-varégek kelet-európai jelenlétét és államalkotó részvételét a Kijevi Rusz létrejöttében nem lehet tagadni, hiszen a források ezt egyértelműen igazolják. Ugyanúgy a szlávok sem rekeszthetők ki az államszervezés folyamatából. Hozzátennénk, a jelenleginél több figyelmet érdemelne a balti, a finn és a török elemek szerepe a Kijevi Rusz etnikai rétegződésében, bár a varég és a szláv etnikai összetevőknél nyilvánvalóan kisebb súllyal. A Kijevi Rusz a keleti szlávok, a normann-varégek és a fent említett kisebb etnikumok összeolvadásából keletkezett államalakulat volt. A PVL tanúsága szerint a

Kijevi Rusz lakói önmagukat „russzkij”-nak nevezték, önelnevezésük tükröződött a szomszédos államok 11–13. századi szóhasználatában. A Ruszt alkotó etnikumokat a szlávok asszimilálták, de ennek következtében a keleti szláv tömb maga is differenciálódott. A Rusz a tatárok megjelenése (1237–1240) előtti időben magában foglalta mindazt a népességet, amelyből a ma ismert három keleti szláv nép, a *belorusz* (fehérorosz), a (nagy)orosz és az *ukrán* (kisorosz) kialakult. E korai államalakulat neve a magyar nyelvben nem pontos, a „Kijevi Oroszország” *terminus technicus* félrevezető. Célszerű lenne a Rusz fogalom meghagyása mellett az „órosz állam” szóösszetételt alkalmazni, a más nyelveken szokásos fogalmaknak (drevnyerusszkij, altrussisch, old-Russian, anciénne Russie stb.) megfelelően.

A tradíció szerint a Kijevi Rusz létrejött, az államiság kezdete *Oleg* fejedelem nevéhez fűződik, aki a PVL szerint 882-ben Novgorodból a Dnyeperen lehajózva elfoglalta Kijevet, megölte az ott uralkodó *Aszkoldot* és *Dirt*, és átvette az uralmat. Ezzel ellenőrzése alá vonta a Baltikumból Konstantinápolyig vezető kereskedelmi utat – azaz megteremtette azt az államalakulatot, amit Kijevi Rusznak nevezünk. A probléma az, hogy egy – bármielyen hosszú – kereskedelmi útvonal feletti ellenőrzés megteremtése kimeríti-e az államiság kritériumait. Hiszen *Oleg* fejedelem nem tett mást, mint addig: adóztatott egy bizonyos régióban, illetve ellenőrzést gyakorolt az útvonal és az azt használó kereskedők felett. Azaz: uralmi szférájának határait tágitotta ki. Az államszervezés irányába mutató lépésekről (mint pl. intéz-

Oleg békét köt a görögökkel

Igor keresztény és pogány kísérete

mények kialakítása, írásbeliség megteremtése, a kultuszok egységesítése stb.) nem tudunk. Illetve mindezek csak egy évszázad elteltével, *Vlagyimir* fejedelemsége idején (978–1015) kezdődtek el. Oleg fellépését tehát semmiképpen sem tartjuk az államiság, államszervezés kezdetének, hanem csak egy nagyobb integráció felé tett kezdeti lépésnek. Ilyen értelemben kétségkívül hozzájárult a majdan megszerveződő állam megteremtéséhez, de tettét inkább a törzsszövetségi keretek bővítésének látjuk. Az Oleget követő fejedelmek (*Igor*, *Olga*, *Szvjatoszlav*) ugyancsak zsákmányszerző hadjáratokat vezettek, adót szedtek, de nem saját népüket adóztatták. Azaz: a társadalom kialakult rendjét nem bolygatták. Tudatos változtatási szándékot *Vlagyimir* nagyfejedelem lépéseiben láthatunk, aki előbb a pogány kultuszok egységesítését akarta elérni, majd felvette a kereszténységet. *Vlagyimir* a keresztény

hittérítést széles körben támogatta, és átszervezte az irányítás rendszerét is. Véleményünk szerint a Kijevi Rusz mint állam csak Vlagyimirtól kezdve létezett; az Oleg és Vlagyimir uralkodása közötti időszakban a Kijevi Ruszról csak mint törzsszövetségről beszélhetünk.

Vlagyimir fejedelem apja halálakor (972) Novgorod irányítója volt. Több-éves harc után, a kereszténység felvételét közvetlenül megelőző időre sikerült a Rusz egészét uralma alá vonni. Az irányítás feladatát Vlagyimir úgy oldotta meg, hogy a terület gerincét alkotó novgorod–kijevi vízi utat személyesen ellenőrizte, másutt fiai révén érvényesítette nagyfejedelmi jogait. Nem tudunk arról, hogy a trónöröklés kérdésében konkrét elképzelése lett volna. A törzsi-nemzetségi alapon szerveződő társadalomban – az uralkodódinasztiára is érvényes módon – a szeniorátus rendje uralkodott: az elhunyt

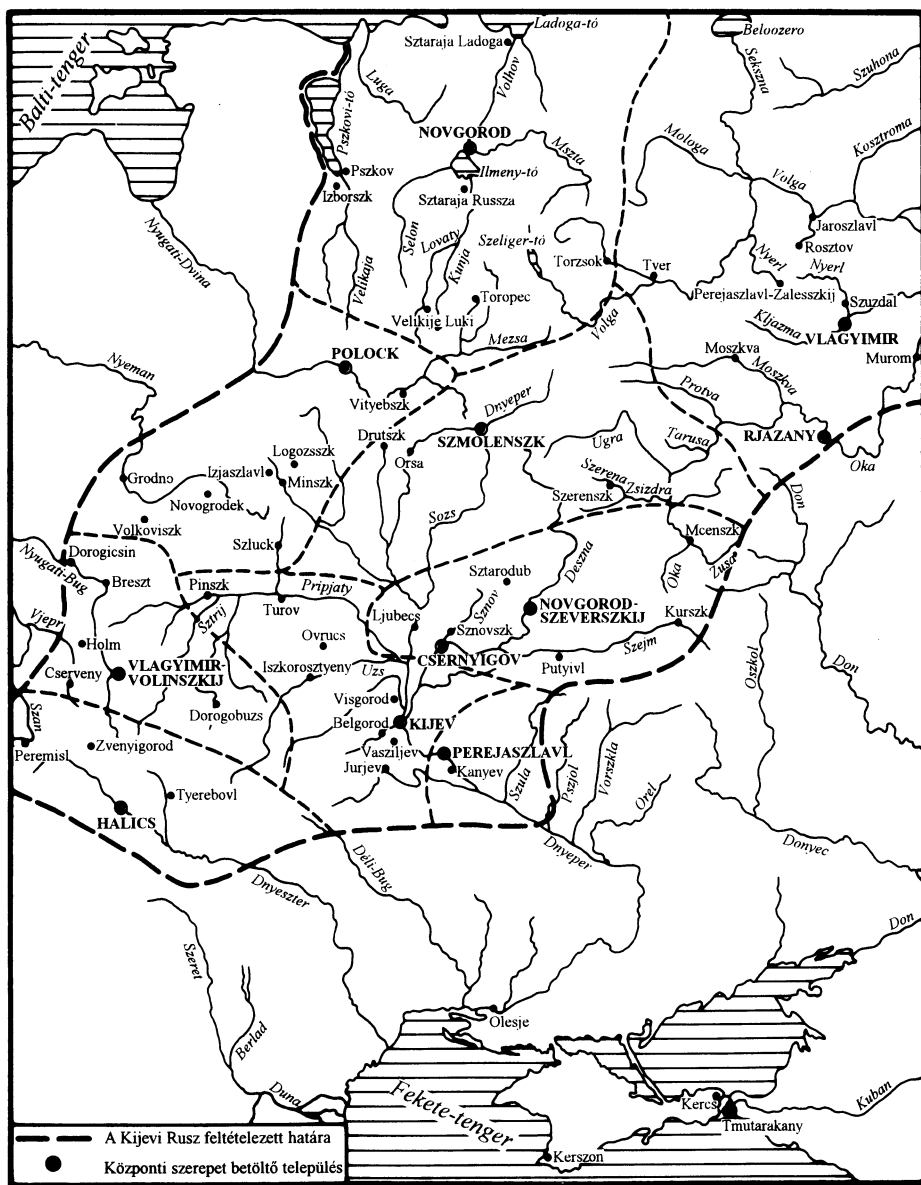
családfő helyébe a nemzetség legidősebb tagjának kellett lépnie. A rendszer nyilvánvalóan bonyolultabb volt ennél, hiszen amíg a többnejűség fennállt (Vlagyimir esetében egészen biztosan!), számolni kellett azzal is, hogy a feleségek sem voltak egyenrangúak, így a tőlük született fiak sem. Az „elvi” sorrend a valós erőviszonyok alapján módosult. Vlagyimir halálát követően a trónharcokból *Bölcs Jaroszlav* került ki győztesen, és maradt hosszú időre (1019–1054) a Kijevi Rusz nagyfejedelemé. Bizonyos hatalommegosztásba 1036-ig neki is bele kellett nyugodnia: a Rusz Fekete-tenger környéki részein (Tmutarakany) egyik testvére vetette meg a lábát. Bölc Jaroszlav ugyancsak fiai segítségével kormányozta országát. 1050 táján hozott döntést a trónöröklés kérdésében. Fiai közül hárman (*Izjaszlav*, *Szvjatoszlav* és *Vszevolod*) kaptak megközelítőleg hasonló nagyságú körzeteket, a legidősebbnek

juttatta Kijevet. Fiatalabb fiai ennél kevesebbel voltak kénytelenek beérni. E sajátos triumvirátus a három testvér viszálya miatt hamarosan felbomlott, mivel mindegyik teljes nagyfejedelmi pozíciót szeretett volna. Hármuk közül ez Vszevolodnak sikerült, miután testvérei meghaltak. Vszevolod a bizánci császári családból (Monomakhosz) kapott feleséget, ezért a 12. század elején trónra kerülő fia, Vlagyimir mint *Vlagyimir Monomah* nagyfejedelem vált ismertté. A 11. század végére, illetve a 12. század elejére a fejedelmi dinasztián belül a hatalom gyakorlása csaknem teljes egészében Bölcs Jaroszlav e három fiától született utódok kezén szilárdult meg. Ahogy Vszevolod leszármazottai Vlagyimir Monomahon keresztül a 12. század során is különböző körzeteket (voloszty) irányítottak, úgy Szvjatoszlav utódai – Oleg és David nevű fiainak leszármazottai – a 12. században mint *Olgovicsok* és *Davidovicsok* voltak jelen a Rusz politikai életében. Izjaszlavnak csak egyetlen utóda jutott lényeges szerephez, *Szvjatopolk*, aki 1093–1113 között kijevi nagyfejedelem volt, a többiek kiszorultak a hatalomból.

A 12. század első harmadában Vlagyimir Monomah (1113–1125) és fia, *Msztyiszlav „Velikij” „Nagy”* (1125–1132) idején sikerült a kijevi nagyfejedelem befolyását olyan mértékben biztosítani az egyes körzetekben, mint korábban Bölcs Jaroszlav uralkodása alatt. Ennek jele, hogy Vlagyimir Monomah mozgósítani tudta az egész Rusz haderejét a sztyepp felől fenyegető kun (polovec) támadások kivédésére, illetve sikerrel fékezte meg a Kijevben kirobbanó belső elégedetlenséget. Ezt követően a Rusz soha többé nem alkotott koherens egységet. A peremvidékek igyekeztek önállósodni, illetve a peremvidékeken megkapaszkodott fejedelmek nyújtották ki kezüket a kijevi központ felé. Ez nem minden előzmény nélkül alakult így. A felszínen rendkívül kuszának mutatkozó helyzet alapját a szeniorátus rendje jelentette: fejedelemnek számított mindenki, akinek az apja is fejedelem volt; ezzel jogot formálhatott akár a nagyfejedelmi cím megszerzésére is, de mindenképpen joga volt ahhoz, hogy részesüljön a dinasztia rendelkezésére álló javakból. Ez a részesedés nem birtok formájában történt, hanem egy adott területről befolyt adók megszerzését jelentette. Az ilyen módon kialakult területet nevezte a korabeli szóhasználat *volosztynak*. A voloszty még nem fejedelemség, de nem is birtok. Megtartása ideiglenes, bárki dönthetett róla és birtoklójáról is, aki a szeniorátus rendje szerint fölötte állt. Csak a voloszttyal rendelkező fejedelmeknek volt saját jövedelmük, amiből egy kíséretet el tudtak tartani. Aki nem tudott voloszttyot szerezni, az deklasszálódott, kihullott a dinasztia számon tartott tagjainak sorából. A voloszty átörökítésére tett első kísérlet 1097-re datálható, amikor a Kijevtől északra fekvő *Ljubecsben* összegyűltek a fejedelmek, és megállapodtak abban, hogy mindenki megtarthatja azt a voloszttyot, amivel az apja is rendelkezett. Ezt nevezték *otcsinának*, azaz apai birtoknak, ebből formálódott később a *votcsina* (örökbirtok) szó.

A 12. század az az időszak, amikor a Kijevi Rusz egésze a voloszty, fejedelemség, részfejedelemség alakulásának időszakában volt. Az 1130-as évektől Vlagyimir Monomah fiai és unokái, illetve az Olgovicsok, Davido-

A Kijevi Rusz régiói és fontosabb központjai

vicsok és még egy-két távolabbi rokonuk torzsalkodott egymással. Mind-egyikük igyekezett külső segítség útján nagyobb haderőt felvonultatni: erre nyugaton a lengyel és a magyar, keleten a kun hadak hívásával került sor. Az új politikai egységek kikristályosodási pontjai és a hozzájuk kapcsolódó személyek a következők voltak: *Peremisl-Tyerebovl* (Vlagyimirko Volodare-

vics, aki ugyancsak Bölcs Jaroszlav leszármazottja, de a többi 12. századi fejedelemmel már csak igen távoli rokon); *Volhínia-Szmolenszk* (Msztyszlav Velikij fiai); *Vlagyimir-Szuzdal* (Vlagyimir Monomah fia, *Jurij*, majd unokája, *Andrej Bogoljubszkij*); *Csernyigov* (Olgovicsok); *Novgorod-Szeverszkij* (*Davidovicsok*); *Novgorod* és *Pszkov* („hívott” fejedelmek).

Vitatott kérdés, hogy a Kijevi Rusz létezését milyen kronológiai határok között képzeljük el. Adódna a válasz, hogy mindaddig, amíg Kijev központnak tekinthető. Ám záró dátumul több esemény is kínálkozik. Az első: 1132, Vlagyimir Monomah legidősebb fiának, Msztyszlavnak a halála. Ő volt az utolsó fejedelem, aki Kijevben uralkodva ténylegesen is kézben tudta tartani a Rusz területét, utódai inkább csak törekedtek erre. A második dátum: 1169, amikor a 12. század közepén megszilárdult fejedelemségből, az északi Vlagyimirből érkező fejedelem, *Andrej Bogoljubszkij* hadai jelentős pusztítást végeztek Kijev elfoglalásakor, és gazdaságilag jelentősen visszavetették. A harmadik dátum: 1240, amikor a tatárok elfoglalták a várost. 1132 mellett szól az, hogy ezt követően valóban csökkent Kijev kohéziója, felerősödtek a széttagolódás felé mutató törekvések. De Kijev vonzása még mindig fennáll, noha a 12. század a részfejedelemségek kialakulásának időszaka. E folyamat a század egészen keresztülhúzódik, és csak a 13. századra nevezhető befejezett ténynek. 1240 viszont drasztikusan beleszólt a Rusz egész addigi életébe. Olyan minőségi változások kezdődtek, amelyek hatása évszázadokra szólóan átalakította az órosz gazdaság és társadalom szerkezetét. A tatár hódítás utáni politikai alakulatok a korábbi hagyományokból építkeztek, de jelentősen módosult képződményeknek tekinthetők. Nem évszámhoz köthető korszakhatár ugyan, de véleményünk szerint a Kijevi Rusz és a részfejedelemségek kora közötti határvonalat a 13. század elején kell meghúznunk, hiszen az egyes – a hajdani Kijevi Ruszon belüli – régiók kialakulása ekkorra már ténykérdés. Nem utolsósorban pedig más-más módon reagálnak a tatár támadás okozta helyzet kihívásaira.

A gazdasági élet

DOMBORZAT, ÉGHAJLAT, GAZDÁLKODÁS

A keletre vándorolt szláv csoportok különböző éghajlati zónákban telepedtek le. Jelentős részük az erdős zónában élt, amelyet ekkor sűrű erdők borítottak, és számtalan kisebb-nagyobb folyó szelte át. E terület zöme sík vidék, a Dnyepertől keletre emelkedik ki a *Szmolenszk–moszkvai-hátság*, majd északabbra a *Valdaj-hátság*. A folyóvizekkel sűrűn szabdaltnak sok helyütt mocsarak tarkították. A keleti szláv csoportok délen áthúzódtak az erdős sztyepp irányába, amely átmenetet alkotott az erdős vidékek és a sztyepp között. Az erdős sztyepp a mai *Kijev–Harkov* vonaltól délre húzódott. Kijevtől észak, északkelet felé kezdődött a lombos, illetve vegyes erdős zóna, amely nem a földrajzi szélességi körökkel párhuzamosan terjedt észak felé, hanem ék alakban. Az északkelet felé tartó migráció vonala nagyjából ezt a

megtelepülésre alkalmas vonalat követi. A táj vegetációja északról haladva a tűlevelű, vegyes, lombos erdők majd az erdős sztyepp. Ennek megfelelően változik a talaj minősége is. A nevezetes fekete föld csak az erdős sztyepp zónájában lelhető fel, az erdős részeken ennél kedvezőtlenebbek a talajadottságok: az erdőtől elhódított, égetéssel művelhetővé tett föld szürke erdei talajú. Különbözött az északi és déli részek klímája is. A déli régiók éghajlata kontinentális, sok havazást hozó, hideg telekkel és csapadékos, meleg nyarakkal. Kijevtől északra, északkeletre zordabb az éghajlat, kora tavasszal sem ritkák a hóviharak, és az őszi–tavaszi esőzések járhatatlanná teszik az utakat (*raszputyica*). Megtelepedésre a folyópartok, a mocsarakból kiemelkedő magaslatok kínálkoztak. Először a kedvezőbb éghajlati adottságú déli részeket népesítették be, a zordabb tájakra később érkeztek a szláv telepések. Közlekedésre a folyók voltak a legalkalmasabbak, természet adta „úthálózatot” alkotva. Az egymást érő folyók miatt az volt a legegyszerűbb, hogy a hajókat a rövid szárazföldi szakaszokon (*voloki*) átvontatták, és a következő folyón folytatták útjukat. A szárazföldi közlekedés vagy a száraz nyári időszakban volt megoldható, vagy télen, amikor a mocsarak befagytak. Emiatt pl. errefelé nem voltak szokatlanok a téli hadjáratok, különösen a késő őszi, kora téli időszakban, amikor még kevesebb a hó, és valamivel elviselhetőbb a hideg.

A klimatikus és földrajzi adottságok alapvetően meghatározták a gazdaság lehetőségeit, a demográfiai viszonyok nem kevésbé. Csak becsléssel lehetne megállapítani a területen élő népesség nagyságát; ám a becsléshez is valami megfogható, konkrét adatra lenne szükség. A kései novgorodi számok ez esetben igencsak félrevezetőek lehetnek. Így azt mondanánk, hogy a Kijevi Rusz népességére vonatkozóan becslések helyett inkább csak elképzelések, vélekedések születtek, pl. *Vernadsky* 7,5 millió, *Cserepnynin* 5–9 millió közöttire taksálja a korai Rusz lakosságát. A népsűrűség megállapításához ismernünk kellene az állam területének nagyságát, de ez éppoly bizonytalan és változó, mint maga a népesség. Az alacsony népsűrűségekre vonatkozó későbbi adatok azt is jelzik, hogy a tatárjárás előtt ez a szám még kisebb lehetett. A népesség migrációja a déli részeken uralkodó és a 12. század óta különösen megnőtt létbizonytalanság miatt északkelet felé irányult.

A gazdálkodásban etnikai különbségek is jelentkeztek. A szlávok alapvetően földművelő, a varég-ruszkok kereskedelemmel foglalkozó népcsoportok voltak. A finnugorok lakta területen az erdő adta javak összegyűjtésének, délen, a nomádokkal kapcsolatot tartó részekben az állattenyésztésnek volt nagyobb, de nem kizárólagos szerepe. A Rusz déli régióinak talaja kedvezőbb volt a földművelés számára, könnyebben meg lehetett művelni. Északon az erdőségek miatt irtással és égetéssel kellett a művelhető területet megteremteni. Régészeti leletek igazolják, hogy a keleti szlávok rendelkeztek az ekés földműveléshez szükséges eszközökkel. Viszont nehéz megállapítani, mekkora közösségnek volt egy teljes igaereje. Az eketípusok közül ismerték a könnyű *túróékét* (ralo), a vaspapuccsal ellátott *nehézekét* (plug) és a *karcólóékét* (szoha) is. Kezdetben mindenütt a túróéke terjedt el, majd a 11–13.

századra megtörtént a talajfajtáknak jobban megfelelő típusokra való áttérés. Az erdős sztyeppen és a szürke erdei talajon a vaspapuccsal felszerelt nehézeke használatára tértek át, míg az erdős zónában a kétágú, karcoló véggel ellátott ekefajta lett az uralkodó.

A marxista történészek a Kijevi Ruszban a két-, majd háromnyomásos gazdálkodás meglétéről írtak az európai analógiák alapján, de a 11–12. században ennek nincs igazolható nyoma. Az őszi, tavaszi gabonafélék egymás mellett említése nem bizonyíték, hisz ez más vetésforgó szerint is történhetett. Az ígásállatok alkalmazásában különbség van észak és dél között. Északon többnyire lovat, délen pedig ökröt fognak az eke elé. Észak és dél között különbségek mutatkoztak a megtermelt gabonafélékben is. Északon a kevesebb napfényt igénylő, rövidebb tenyészidejű növények terjedtek el (pl. köles), de a gabonafélék közül beérett a búza és az árpa is. Délen az őszi vetésű rozssal és borsóval találkozunk. A terméshozamok nagyon alacsonyak voltak, általában az elvetett mag kétszerese termett. Ez így volt még a 14–15. században is. Tartalékok felhalmozására csak az előkelők gazdaságaiban volt lehetőség – pl. a felhalmozott élelmiszerkészletek elpusztítása gyakran szerepelt a „haditettek” sorában. A földművelő népesség számára egy-egy év rossz termése nagy éhínséget okozott. Az évkönyvekben 1024–1332 között 47 ún. „éhség-esztendő” említenek. Megtermelték a ruházkodáshoz nélkülözhetetlen lent és kendert is. A zöldség- és gyümölcstermelés nem volt jellemző a paraszti gazdaságokra, noha a később ismert növényfajták már ekkor is megélték és előfordultak ezen a tájon. A gazdaságok szerves része a kézműipar, amely a gazdaság számára szükséges eszközöket állította elő. Az élelemtermelés és a hozzá kapcsolódó kézműipar együttese azt mutatja, hogy a paraszti gazdaság önellátásra volt berendezkedve.

Az értékviszonyokra a 11–13. századi törvényeknek a lopást büntető paragrafusaiból következtethetünk. Az első törvénykönyv (*Pravda*) Bölcs Jaroszlav idején készült, amit fiai a 11. század második felében, majd Vlagyimir Monomah a 12. század elején kibővített. Az eredeti kéziratok nem maradtak fenn, csak későbbi másolatok, amelyeknek van egy rövidebb (*Kratkaja*) és egy bővített (*Prosztrannaja*) változata. Ettől függetlenül az értékviszonyok megállapításához biztos kiindulópontot jelentenek.

Az állattenyésztés elsősorban a déli régió jellemzői közé tartozott. Különösen értékes állat a ló, amely ekkor elsősorban nem gazdasági, hanem közlekedési és harci eszköznek számított. Nem lehet véletlen, hogy a törvénykönyv külön kiemeli és bünteti a fejedelmi ménesek fosztogatóit. Úgy tűnik, ménese a fejedelemnek és az előkelőknek volt. A régészeti leletként felbukkanó állatcsontok a ló és a szarvasmarha mellett juh, kecske és sertés tenyésztéséről is szólnak. Kelet-Európa területe folyókban, erdőkben gazdag táj; a halászat és a vadászat űzésére igen alkalmas körülményeket biztosított. A vadászat a kis prémes állatok nagy számáról tanúskodik, a szőrme keresett cikk és könnyen értékesíthető volt. Hasonlóan kiemelkedő erdei foglalatosság a méhészkedés: a Pravda büntetőpasszusai szerint jelentős bevételi forrás lehetett, hiszen a méhészet eszközeit, termékeit óvni kellett a tolvajoktól.

Az erdő adta javak a kereskedelem (és az adók) legfontosabb részét képezték. Fontos kereskedelmi cikk volt a só is, amit Kijevbe a Rusz délnyugati részeiből (*Halics*) szállítottak. Többek között ez lehet a magyarázata Halics különösen fontos szerepének és a halicsi terület relatív gazdagságának.

A Kijevi Rusz létrejöttét a távolsági kereskedelem útvonala fölötti ellenőrzés segítette elő. A távolsági kereskedelem legfontosabb útvonala a „varégoktól a görögökig” vezető vízi út volt. Az út két végpontját a Varég-(Balti-)tenger és a Rusz-(Fekete-)tenger alkotta. Hasonlóan fontos volt, de nem illették külön névvel a Novgorodból a Volgán át a Kaszpi-tenger és az arab világ felé vezető kereskedelmi utat. Az „úthálózatot” a folyók biztosították. A hajókat az egyik folyóról a másikra a legrövidebb szárazföldi szakaszokon vitték át. Hasonlóan kellett eljárni a Dnyeper zuhogóinál (*porogi*) is. A hajóforgalom nagyságrendjét annak alapján képzelhetjük el, hányféle vízi járművel közlekedtek. A Pravda egyik cikkelye a különböző vízi járművek lopását bünteti. Mivel az értékesebb tárgyak eltulajdonításáért nagyobb büntetést szabtak ki, a legértékesebb a „*ladjá*”-nak nevezett hajótípus volt, amely evezőkkel és/vagy vitorlával volt felszerelve. Ilyen hajótípust az egyetlen illusztrált kódex, a 15. század végi *Radziwill-évkönyv* képei is megörökítettek. Nyilván nagyságrendi különbség volt az áruszállításra alkalmas „tengeri ladja”, a hadakozáskor igénybe vett „nabojnaja ladja”, valamint a „ladja” közönséges változata között. Ellopásuk esetén az elsőért három, a másodikért két *grivna* büntetést kellett fizetni. A harmadikért pedig csak hatvan *kuna*, azaz fél grivnánál valamivel nagyobb összeg járt. A „közönséges ladja”-nál értékesebb volt a bárka (*sztrug*), amelyért eltulajdonítója egy grivnát tartozott fizetni. A legegyszerűb vízi jármű a fatörzsből kivájt csónak (*cseln*), ha ezt lopott valaki, húsz kuna (kb. egyhatod grivna) büntetéssel sújtották.

A Kijevi Ruszban a *grivna* szolgált általános értékmérőül. A 11–12. században a kijevi *grivna* egy hatszög alakúra formált, veretlen ezüstitomb volt, a leletek átlagos súlya szerint 168 g-ot nyomott. Találtak aranygrivnát is, de az előkerült példányok alapján ítélve ez igen ritka lehetett. A novgorodi grivnát rúd alakúra formálták, és átlagosan 204 g-ot tett ki. A 13. századtól kezdve kezdi felváltani a grivnát a *rubel* elnevezés. A grivnánál kisebb összegek nevei arról tanúskodnak, hogy a veretlen ezüsten kívül a különböző prémek töltötték be az értékmérő szerepet, pl. a *kuna* (coboly- vagy hermelinprém), a *veverica* (mókus vagy menyét bundája). A kettő között a prém nagyságában van különbség: egy kuna három vevericával volt egyenlő. Nehezebb magyarázni a *rezan* és a *nogata* eredetét; mindkettő a „váltópénz” szerepét töltötte be. Összefoglalva, a következő értékviszonyok állapíthatók meg:

1 grivna = 20 nogata	1 kuna = 2 rezan
1 grivna = 25 kuna	1 kuna = 3 veverica
1 grivna = 50 rezan	
1 grivna = 75 veverica	

A régészeti anyagból szép számmal került elő éremlelet is. A kijevi nagyfejedelmek a 11. században saját maguk is verettek ezüstmérmeket (*szerebrennyiki*), valószínű azonban, hogy inkább presztízsszempontok játszottak ebben szerepet, mert igen kis mennyiségben történhetett a pénzverés. (Bölcs Jaroszlav érméiből mindössze hat darabot ismerünk.) Ez a kis mennyiség a Kijevi Rusz forgalmában a grivnát és a természeti pénzeket nem tudta kiszorítani, a távolsági kereskedelemben pedig a Rusz határain kívül vert érmék voltak forgalomban. Kezdetben az arab *dirhemek* (8. század vége–11. század eleje), majd a bizánci érmék (10–11. század), de megjelentek nyugat felől az *ezüstdénárok* (11. század–12. század első fele) is. A 12. század folyamán az érmék beáramlása fokozatosan csökkent, illetve megszűnt. Ezt a jelenséget a kereskedelem korábbi biztonságának gyengülésével (kunok, tatárok állandó támadásai), illetve Bizáncnak a keresztiesek általi elfoglalásával (1204), valamint a ruszbeli politikai viszonyok ziláltságával (politikai széttagolódás) lehet magyarázni. A 12. századi érmeforgalom csökkenése egy érme nélküli, „pénztelen” korszak kezdetét jelentette, amely egészen a 14. századig tartott. A nyugat-európai érmék beáramlásának csökkenését pedig az európai pénzpiac problémái (növekvő pénzrontás, „aprópénzkorszak”, a helyi fizetőeszközök szaporodása) okozhatták. Dmitrij Donszkoj fejedelem alatt, a 14. század végén jelent meg ismét keleti szláv területen a saját vert pénz (*gyenyigi*).

A kereskedelemmel függenek össze a kölcsönügyletek, amelyeket a Bővített Pravda szerint tanúk előtt kellett megkötni. Tanúkkal igazolták a kölcsönvett dolgok (ez lehetett nemcsak pénz és nemesfém, hanem pl. méz és vetőmag is) mennyiségét és a kamat nagyságát, amiben megállapodtak. A kamatláb Vlagyimir Monomah 1113. évi szabályozásáig – úgy tűnik – tetszőlegesen magas lehetett. A nem fizető adós esetében vizsgálták a fizetés

elmaradásának okait; és az ítélet attól függően született, vétkesnek volt-e tekinthető az adós maga vagy sem. Eszerint kapott fizetési haladékot, vagy szabadságát veszítette. Sajátos, de elterjedt formája volt a kölcsön visszafizetésének a munkával való törlesztés. A Rusz viszonylag nagy területén mozogva a kereskedő tárolhatta is áruit. E megállapodást nem kellett tanúk előtt megkötni, amikor vita kerekedett belőle, akkor eskü alatti vallomás alapján szolgáltatott igazságot. A Rusz területén az idegen kereskedőket „*goszty*”-nak nevezték. Az útvonal mentén a központi fekvésű helyeken álltak meg, létesítettek lerakatot, és vitték piacra áruikat. Az egy helyről származó kereskedők egymás közelében telepedtek le, a városon belül sajátos negyedeket alkottak, ahol később templomot is emeltek maguknak.

JÖVEDELMEK

A földműveléssel, állattenyésztéssel foglalkozók megélhetése, jövedelme az alaptevékenységből, illetve a kiegészítésként folytatott halászatból, vadászatból és erdei méhészkedésből származott. A kereskedők bevételeit az áruforgalom és a kölcsönügyletek jelentették. Ennél összetettebb és nehezebben megválaszolható kérdés az elit rétegek bevételeinek eredete.

A PVL szerint a fejedelem és kísérete legfőbb jövedelmi forrása az adó (*dany*) volt. Adónak nevezi az évkönyv azt a bevételt, amit pl. a Konstantinápolyt ostromló ruszok a császártól kicsikartak elvonulásuk fejében – bár ez inkább a „zsákmány kiváltásának” tekinthető. Zsákmányra elég sokfelé tehettek szert a 9–10. század fejedelemi, hiszen a fekete-tenger-parti görög települések bizonyára nemegyszer kerültek Konstantinápolyhoz hasonló helyzetbe. De ejtettek zsákmányt a besenyőkkel és a kazárokkal való harcok során is. A „*dany*” fogalmat használja az évkönyv arra az esetre is, amikor a kijevi nagyfejedelmek a keleti szláv törzsek egymás utáni alávetése során, a függőség elismeréseként adót szedtek a leigázott törzsektől. Az adó behajtását kezdetben a fejedelem személyesen végezte; kíséretével együtt körbejárta az uralma alatti területeket, és begyűjtötte járandóságát. Innét az adószedés neve: *poljogyje*.

Érdekes példa erre Igor fejedelem esete a drevljanokkal. Igor a kíséretével együtt ment az adóért a drevljanokhoz. Távozásuk után a kíséret tagjai keveselltek, amit kaptak, és rávették a fejedelmet, hogy forduljanak vissza, és követeljenek többet. A drevljan törzsbeliek, élükön fejedelmükkel, *Mallal*, haragra gerjedve megölték Igor. Hasonló esetek ismétlődhettek másutt és máskor is – a végkifejletet kivéve. A PVL úgy mondja el Vlagyimir fejedelem hatalmának kiterjesztését a különböző keleti szláv törzsekre, hogy a fejedelem „üzen”, és megtudakolja, hogy „kinek fizettek adót”. A válasz rendre az: „a kazároknak”. Mire Vlagyimir: „Ne a kazároknak adózzatok, hanem nekem!” A mesészerű történet arra világít rá, hogy a kijevi fejedelmek terjeszkedése úgy valósult meg, hogy a kazár adóztatók helyébe léptek. Az adó nyilván a rendelkezésre álló naturáliákból tevődött össze. Lényegében a sztyeppen szokásos, nomádok általi adóztatás jelenségével állunk szemben. A Vlagyimir-kori államszervezés során és azt követően is a Kijevtől való

„A különféle
nyelvek
adót fizetnek
a Rusznak”
(PVL)

függés az adófizetési kötelezettségen keresztül valósult meg. Az adó a kijevi nagyfejedelmet illette meg. A 12. század közepén pl. két fejedelem, a kijevi Izjaszlav Msztyszlavics és a szuzdali Jurij Dolgorukij között arról folyt a vita, ki kapja meg a Novgorodból befolyó adókat. Másik oldalról: a Kijevtől való függetlenedés jele az adófizetés megtagadása, illetve beszüntetése. Az adót egy-egy törzs vagy egy adott terület lakói közösen fizették, így semmiképp sem lehet a személyi függés valamiféle változatát sejteni mögötte.

A fejedelmek másik jelentős jövedelmi forrása a kereskedelem hasznából való részesedés volt. Nemesfémre aligha tehettek volna másképp szert. Korai adat nincs erre, de a későbbi novgorodi gyakorlatból tudjuk, hogy a kereskedők fizettek a piacon (*torg*) való árusításért, a hitelesnek elfogadott súlyok használatáért, az árulerakatért stb. A kijevi nagyfejedelem egy-egy

terület (*voloszty*) – pontosabban: a felette gyakorolt uralom – átengedésével az adott terület jövedelmeinek egy részéről mondott le, illetve engedte azt át másoknak. De adót továbbra is kapnia kellett onnét. Ezt a jövedelemátengedést nevezik „táplálásnak” (*kormlenyije*).

A fejedelemnek jelentős bevételei származtak az igazságszolgáltatásból is. A Pravda korábbi szövege nem mindig tudatja, hogy a büntetéspénzből mennyi a sértettnek járó kártérítés és mennyi a fejedelemnek fizetendő „illeték”. Kivétel az a paragrafus (Rövid Pravda 41.), ahol a 12 grivna értékű büntetésből 10 a fejedelemé volt; illetve a „ladjá”-t lopó tolvaj 30 rezant fizetett a károsultnak, 60-at pedig a fejedelemnek (Rövid Pravda 35.). Az igazságszolgáltatás fóruma minden esetben a fejedelmi udvar, pl. oda kellett a tolvajt vezetni (Rövid Pravda 38.). Szabályozták a büntetéspénzek behajtásánál közreműködő fejedelmi tisztségviselő juttatását (Rövid Pravda 42.): természetbeni ellátás járt neki egy héten keresztül.

Végül a fejedelemnek lehetett valamiféle ingatlantulajdona is, mivel a Bővített Pravda 71–75. cikkelye szerint büntetendő, ha valaki a határjeleket eltávolítja. A határjelek magántulajdonról tanúskodnak, eltávolításukért 12 grivna büntetést lehetett kiszabni. Arról, hogy mi volt a határjelek között, nincs információ. Egyetlen kivételleként a Bővített Pravda 72. cikkelyében hallunk a méhészkedés határmezsgyéiről, az udvarok közti határjelző pontokról és „mezei határról”. A kései kéziratok miatt a Kijevi Rusz fennállásán belül nehéz differenciálni, mégis úgy véljük, hogy mivel a nevezett passzusok csak a Bővített Pravdában fordulnak elő, ezek az esetek az 1200 körüli állapotokhoz kapcsolhatók.

TELEPÜLÉSEK

Ha a Kijevi Ruszt alkotó etnikumok életmódjából indulunk ki, településekről csak a szlávok és a varégok esetében beszélhetünk. A Ruszhoz csapódó lovas nomádoknak értelemszerűen nem voltak stabil településeik; de a halász-vadász finnugor csoportoknak sem. A földet művelő szlávok folyó közeli településeken éltek, amelyeket eleinte csak a kedvező földrajzi elhelyezkedés védett, később pedig a farönkökkel megerősített földsánc, a *gorogyiscse*. A varégok a kereskedelmi „utak”, azaz a fontosabb folyók mentén létesítettek telepeket. Kezdetben szintén a természet adta védelmi lehetőségeket használták ki. Jó elhelyezkedési lehetőséget kínált a folyótorkolatban emelkedő magaslat, ahol a települést legalább két, esetenként három oldalról is a folyó védte, és be lehetett látni a környéket. Később ezeket a településeket is védelmi építménnyel (farönkökkel megerősített földsánccal) vették körül. A kereskedőtelepek fekvése vonzotta az újabb megtelepedőket, így ezek váltak a későbbi városiasodás alapjává. A megerősített helyek közelsége kedvezett a kisebb települések létrejöttének. Mindez *településbokrok* kialakulását eredményezte, amihez hasonlót másutt is találunk a korai időkben. A megerősített központ volt a „város”, ami körül a többi elhelyezkedett.

A településtörténet kutatásában fontos körülmény, hogy a régészet felszínre hozott számos, az államalapítás előttre datálható települést (gorogyis-

cse), ugyanakkor a Kijevi Rusz idején a falusi és a városias jellegű települések elkülönítését és fogalmi meghatározásuk kritériumait nem dolgozták ki. Így a Kijevi Rusz idején a két településtípus összemosódik, illetve időnként egy általános városfejlődési (lényegében differenciálatlan településtörténeti) folyamatban oldódik fel. Az orosz nyelvű szakirodalomban a helyzet tisztázatlansága miatt hol 300, hol 414 várost említenek, de ennél nagyobb szám is előfordul. A Kijevi Rusz kutatásában a városok kérdésében uralkodó zavart a következő okokban látjuk:

1. A skandináv forrásokban a Rusz neveként felbukkanó „*Gardariki*” (azaz a „városok országa”) olyan értelmezést kapott, mintha a városokon kívül más település nem is létezne. Így az egyes központok neveként felbukkanó településnevek mögött eleve csak városokat láttak.

2. Teljesen hiányzik a nyugat-európai városfejlődéssel való összehasonlítás az orosz és ukrán történetírásból.

3. A mai orosz „*gorod*”=„város” jelentést visszavetítik a Kijevi Rusz idejére, noha eredetileg a „*gorod*” szónak csak „megerősített település” értelme volt.

4. Mindezek mellé járul még az az axiómaként kezelt tétel, hogy a városok a munkamegosztás eredményeként jöttek létre.

A nyugat-európai történészek az orosz–ukrán kutatás hagyományos városértelmezését cáfolják, a városokat mint katonai-adminisztratív központokat és a távolsági kereskedelem csomópontjait mutatják be. Eszerint a Kijevi Rusz városai településkonglomerátumok, nem egyszerre keletkezett és különböző funkciójú városrészek együttesei. Ami közös bennük, hogy egyik városrész sem élvez olyan testületi jogokat biztosító privilégiumokat, mint azt a nyugat-európai városok esetében tapasztaljuk. A magunk részéről a Kijevi Ruszban városnak csak azt a települést nevezzük, amelynek kiemelkedő védelmi szerep jutott, valamint megerősített adminisztratív igazgatási központ volt. A „legvalószínűbb”, Bizánchoz és az arab világ központjaihoz mérhető városok a távolsági kereskedelem központjaivá lettek, mint pl. Kijev és Novgorod. Ilyen típusúakat a korabeli Nyugat-Európa nem ismert.

A városias, erősített települések legfontosabb típusa Kijev és Novgorod. Mindkettő a kor nagyvárosának tekinthető. Valóban olyan méretűek, és lakosságuk száma is igen nagy, amekkorára a korabeli Nyugat-Európában nincs példa. A tatár hódítás előtt Kijev lakosainak számát 30–40 000-re teszik, Novgorodét a 11. században 10–15 000-nek, a 13. századra 20–30 000-nek tartják. Mindkét város a kezdet kezdetétől adminisztratív-katonai és kereskedelmi központ. A település egyik része a fejedelem által épített vár (fellegvár, *gyetyinyec*; későbbi néven: *kreml*), ahol az első templomok is álltak. A későbbiekben ez a fejedelmi központrész Kijev esetében bővült, pl. Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav építkezései jól elkülöníthetők. Novgorodban más a helyzet, itt a fejedelmi rezidencia a városon kívülre került, az eredeti *gyetyinyecet* nem bővítették. A „fellegvár” alatt mindenütt megjelent(ek) a *suburbium(ok)*: a *podol*, majd *poszad*, később *szloboda*, ahol a kézműves-kereskedő csoportok éltek. A két nagyváros esetében több ilyen rész is lét-

rejött, ezek az ún. „konci”-k (végek), amelyek szerint a városok belső élete is szerveződött. Kijev kb. 70 hektárnyi területen helyezkedett el; földsánc és ráépített faszerkezet biztosította a település védelmét. A védelmet szolgáló erődítmény kb. 11 m magas, a ráépített faszerkezettel együtt helyenként elérte a 16 m-t. Átlagszélessége 27 m volt, hossza összesen 3,5 km. Ez az erődítménynagyság csak a fejedelmi központra vonatkozik.

E két, valóban „világváros” kívül a kereskedelemben fontos szerepet játszottak már a korai időszakban azok a települések, amelyek a 10. században Bizánccal kötött kereskedelmi szerződésekben szerepelnek, és Bíorbanszületett Konstantin császár is ismeri őket. Ilyenek pl. *Csernyigov*, *Perejaszlavl*, *Szmolenszk*, *Visgorod* és *Ljubecs*. Csernyigov és Szmolenszk felépítése hasonló a kijevi, novgorodi típushoz: eredetileg a gyetyinyec/podol kettősségében kialakuló települések, csak létszámuk, jelentőségük volt kisebb. Perejaszlavl esetében a védelmi funkció hangsúlyosabb, a település fekvése miatt is jobban védhető, három oldalról folyó vette körül. Visgorod és Ljubecs fejedelmi rezidenciaként jött létre. A kettő közül Ljubecset kutatták alaposabban, rekonstrukciója is elkészült. Visgorodnak és a később épült *Belgorodnak* Kijev szempontjából „őrtorony” vagy „elővéd” szerepe volt. Hasonló céllal épült egy egész védelmi rendszer a sztyeppel érintkező részeken: Kijevhez tartozóan pl. *Kanyev*, *Zarub*, *Torcseszk*; Halicshoz tartozóan *Kucselmin*, *Bakota*, *Usica*. A volgai bolgárokkal szemben épült a vlagyimir-szuzdali terület peremvidékén *Nyizsnyij Novgorod*. A fejedelemségek adóztató tevékenységének bővülése nyomán jöttek létre a *pogosztok*, pl. Novgorod északi irányú terjeszkedése során, ahol számottevő katonai ellenállásba nem ütköztek. A pogoszt idővel településsé válhatott, noha eredendően a fejedelmi hatalmat megtestesítő, adószedéssel megbízott őrhelynek tekinthető.

A falu jellegű településeket (*szelo*) ott találjuk meg, ahol a földművelő közösségek lakóhelye van. Létüket a Pravda alapján bizonyítani lehet. A kijevi időszakban az *obscsina* (faluközösség) elnevezés nem fordul elő, helyette a vérségileg összetartozó közösség (*verv*), illetve a jogi szempontból egységként kezelt, de nem feltétlenül rokonokból álló, fiktív rokoni közösség (*mir*) szerepel. A Pravda rendelkezése szerint ezt a közösséget terhelte az ún. *idegen vérdíj* (*gyikaja vira*) megfizetésének kötelezettsége, amikor a közelben holttestre bukkantak, és nem került elő a tettes. Az agrárstruktúrából fakadó különbségekkel magyarázható, hogy párhuzamosan jelen van mind a kiscsaládi gazdálkodásra utaló *dim* (füst), mind a nagycsaládi gazdálkodást kifejező *szelo* (falu).

A társadalom

A FEJEDELEM ÉS KÍSÉRETE

A keleti szláv törzsek élén már a legkorábbi adatok alapján is a fejedelem (*knyaz*) állt. A PVL a „tengeren túlról” hívott varég-ruszkok vezetőit is fejedelmeknek nevezi. A Kijevi Rusz létrejötte után ugyancsak fejedelmekről

szólnak a hírek, közülük emelkedik ki Kijev ura, a nagyfejedelem. Ezen adatok azt a vélekedést erősítik meg, hogy a fejedelmi hatalom eredete a törzsi-nemzetségi viszonyokban gyökerezik. A Kijevi Rusz mint törzsszövetség és a keleti szláv törzsek összefogása „termeli ki” a nagyfejedelemi státust, tehát szerves folytatása a korábbi fejlődésnek. Nem következett be olyan minőségbeli változás, mint másutt a királyság és a létrejöttét szimbolizáló királykoronázás. A nagyfejedelemnek a többi knyaz közül való kiemelkedésében a törzsszövetség (Kijevi Rusz) létrejöttét látjuk, míg a fejedelmeket nem törzsszövetségi, hanem csak törzsi vezetőknek tartjuk.

A fejedelmek tevékenységéről csak a Kijevi Rusz megszületése után rendelkezünk adatokkal, elsősorban a nagyfejedelemről vannak információk. A nagyfejedelem hadat vezet, dönt a háború és béke ügyében, a vallási kérdésekben véleményt nyilvánít, és ő az igazságszolgáltatás letéteményese. A hadakozás során a fejedelmek egymással konfliktusba keveredhettek (lásd pl. Igor és a drevljan Mal esetét), de Bizánc ellen vonulva és a sztyeppi harcok során a kijevi nagyfejedelem mellett ott kellett lenniük a Kijev számára adót fizető törzsek fejedelmeinek és haderejének. Sajnos, a korai időkre ezt megerősítő adatunk nincs, de a későbbi gyakorlat alapján és a sztyeppi szokások ismeretében ez valószínűsíthető. Az „egész Rusz” nevében békét és Bizánccal szerződést kötő személy ugyancsak a nagyfejedelem, más fejedelmek jelenlétéről nem szól a PVL, csak a kísérettagok nevét sorolja fel. A fejedelemtől a pogány vallási rítusban betöltött szerepéről egyedül Vlagyimir tette tanúskodik, midőn az isteneket ábrázoló idoloikat felállíttatta a kijevi várhegyen. A fejedelem igazságszolgáltatási jogkörét a Pravda cikkelei alapján regisztrálhatjuk. A passzusok jelentős része szokásjogon alapuló rendszert állít elénk, így bizonyára a fejedelem bírói funkciójának is korábbra visszanyúló eredete van.

Ha nem is az adatok bőségével, de úgy véljük, mégiscsak igazolható, hogy a fejedelem mint törzsi-nemzetségi előkelő kerül elénk a legkorábbi forrásokban. A törzsi-nemzetségi viszonyok közepette pedig származása, vérségileg előkelő volta predestinálta erre a szerepre. A Kijevi Rusz mint törzsszövetség létrejöttével egy „fejedelmek felett álló fejedelem”, azaz a nagyfejedelem (*velikij knyaz*) kiemelkedése történik meg. Az első nagyfejedelmek a varég-ruszek közül kerültek ki, de a 10. század folyamán – Szvjatoszlavtól kezdve – szláv neveket viseltek. Úgy gondoljuk, hogy a névadási szokás megváltozása mögött a varég-rusz előkelők elszlávosodása, a helyi szláv előkelőkkel való gyors összeolvadása húzódik meg. A varég-rusz fejedelmek Kijevbe érkezve kerültek szorosabb (illetve vérségi-rokoni) kapcsolatba a szlávokkal, mégpedig a Kijev környékén élő poljan törzsszel. Nem lehet véletlen, hogy a 12. század eleji PVL a szláv törzsek közül a poljanokat emeli az első helyre, a varég-ruszek közül is azokat, akiket a 11–12. század fordulójának fejedelmei őseik között tartottak számon. E szempontból világos, miért nem maradt fenn más keleti szláv törzs előkelőinek névsora, hiszen ők ellenfelei voltak a poljan–varég/rusz törzsi előkelőknek, akiknek kezén a nagyfejedelemi hatalom megszilárdult.

A Kijevi Rusz létrejötte után nemcsak a nagyfejedelmek kerültek ki ebből az elitből. A nagyfejedelem leszármazottait származásuknál fogva fejedelmeknek tekintették, általuk valósult meg az egyre növekvő területű Rusz irányítása. A fejedelmi házasságok fontosabb eseményeiről tudunk, de messze nem mindegyikről, hiszen a fejedelem leánygyermekének sokszor még a születését sem jegyezték fel. A fejedelmi „családfa” női ága ezért igen hiányosan mutatható be. Adatok híján véleményünk csupán feltételezés: a kijevi nagyfejedelem fiai az egyes később meghódított központokba kerülve a korábbi törzsi központ elitjéhez házasságokkal kötődtek. Ez lehetett az a személyi kapocs, amely háttérét adta pl. olyan merész lépéseknek, mint a Kijev számára fizetendő adó visszatartása. Másrészt így érthető a helyi elit ragaszkodása bizonyos személyekhez. E konkrétan nem igazolható kapcsolatoknak túlzott jelentőséget semmiképpen sem akarunk tulajdonítani, hiszen a fejedelem személyének gyakorta előforduló megválasztása, hívása vagy a fejedelem elkergetése ennek némileg ellentmondó helyzetről árulkodik.

A törzsi-nemzetségi elitből kiemelkedő fejedelem katonái, bírói, spirituális ügyekben döntési jogkörrel volt felruházva. Kiváltságos helyzetét előkelő származásának köszönhette, de e privilegizált helyzet önmagában semmiképpen sem jelent monarchikus hatalmat, még kevésbé azt, hogy a fejedelem azonnal földbirtokos is volt – amint azt a szovjet korszak történetészeinek többsége vallotta. A földbirtoklás csírájának, de legalábbis az egy területhez való ragaszkodás megnyilvánulásának a már említett 1097. évi ljubecsi megállapodást tekintjük. A fejedelmek zsákmányból és az alávetett törzsek adójából származó jövedelme mellett a 12. századra mutatkoztak a földbirtoklás első jelei, pl. amikor *Rosztyszlav Msztiszlavics* fejedelem a szmolenszki püspökségnek megalapításakor két falut is adományozott. A püspökség számára készült irat (gramota) 1150-re datált, noha az első szmolenszki püspököt már 1136-ban említik az évkönyvek.

A fejedelmi hatalom legitimáló tényezőit vizsgálva megállapítható, hogy nincs koronázás, csak „trónra ültetés”. Úgy tűnik, e mozzanat megmarad a világi keretek között, és hiányzik belőle az a spirituális megerősítés, amely az uralmat „*Dei gratia*” (Isten kegyelméből) eredezteti. Az *intronizációt* („*sede na stol otca svojego i deda svojego*”, azaz: „apja és nagyapja trónjára ült”) kísérő híradás megfogalmazása csupán az uralom családi szálon igazolható jogosságát bizonyítja. Az a néhány oklevél (*usztav*), amely a korból fennmaradt, az „Én, a fejedelem...” („*Sze jaz knyaz...*”) formulával kezdődik, majd a Szentháromságra utaló mondat követi, amely a fejedelem keresztény voltáról tanúskodik. A nagyfejedelemnél kisebb rangú fejedelmek esetében a nagyfejedelemtől kapott felhatalmazás vagy a helyiek közreműködése (hívás, választás) teremtette meg a legitimációt.

Vitatott kérdés a nagyfejedelem és a többi fejedelem egymáshoz való viszonya. Bár a fejedelmi dinasztian belül a rokonság ténye fennáll, az idő múltával az egyes generációkon belül a rokonsági fok tekintetében távolodás következik be. Általános törekvésnek mutatkozik, és *de iure* el is ismerik, hogy a fejedelmi dinasztian belül minden felnőtt férfi jogosult a dinasztia

hatalmából (jövedelmeiből, presztízséből stb.) részesülni; ugyanakkor *de facto* a távolabbi rokonság kiszorítására törekedtek. A jog szerint megfogalmazott elv a dinasztia felnőtt férfi tagjai között a rangidősség (*seniorátus*) alapján tesz különbséget; a törekvések pedig az elsőszülötti jog (*primogenitura*) megvalósítására irányulnak. A fejedelmek közötti kapcsolatrendszer az évkönyvek a rokoni kapcsolatok jelölésére használt kifejezésekkel (apa, fiú, fivér) jelölik. A konkrét vérségi kapcsolatok az oldalági rokonok között nem egyértelműek, mégis a közvetlen vérségi kapcsolatra utaló fogalmakkal írják le. A jelenség magyarázatául az szolgálhat, hogy a Kijevi Ruszban a kereszténység felvétele után, amelyet az állam létrejöttével azonosítunk, nagyon lassan bomlottak fel a korábbi vérségi-nemzetségi kötelékek, nem lépett helyükbe egy személytelen intézményi kapcsolatrendszer, amely a nagyfejedelem és a többi fejedelem közti viszonyt objektívebbé tette volna. Azaz biztosította volna a legfőbb hatalomra jogosultak körének szűkülését és a dinasztia többi tagjának az előkelők csoportjához való idomulását.

Végso soron a társadalom csúcsán a vérségi-nemzetségi előkelők egy csoportját látjuk, amelynek differenciálódása igen lassan halad előre. A differenciálódás bizonyos egyéneknek a csoporton belüli kiemelkedését jelzi: pl. a 12. század közepén, az ún. „*duumvirátus*” idején, amikor egyszerre két nagyfejedelem is volt, létezett az apává-fiúvá fogadás szokása, amely a valós rokoni kapcsolatok helyébe egy fiktív rokonságot léptetett. A 12. század második felében működő „*duumvirátus*” a kezdetek után nemcsak személyek, hanem rajtuk keresztül dinasztiaágak közti hatalommegosztási mód is. Úgy tűnik, ez a gyakorlat sikeresebb volt, hosszabb ideig fennállt, mint a Bölcs Jaroszlav által elrendelt „*triumvirátus*” (az a rendszer, mikor három egyenlő rész jutott a három legidősebb fivérnek, a fiatalabbak pedig lényegesen kisebb volosztjokat kaptak). A másik póluson van példánk a dinasztiaiból való „kihullásra” is, amihez a volosztynélküliség vezetett. Bizonyára gyakoribb ez a jelenség, ám a krónika csak olyan eseteket jegyzett le, ahol a volosztyszerzésre igen szívósan törekedtek. A fejedelmek közötti kapcsolatrendszer tehát egyre kevésbé függött a valós rokoni kapcsolatoktól. A fejedelmek számára alapvető volt, hogy önálló jövedelemhez (volosztj) jussanak, amely nem földbirtokot, hanem az adott területről beszedett adójövedelmet jelentette. Földbirtok híján indokolatlan a fejedelmek közti kapcsolatrendszerre a vazallitás fogalmát alkalmazni, ahogy ezt az orosz nyelvű történeti szakirodalomban nemegyszer teszik. A vazallitás fogalmának egy olyan kitágítása pedig, amely lehetővé teszi a nemzetségi viszonyokra való alkalmazását is, véleményünk szerint szükségtelen, és csak nehezíti a fogalmi tisztánlátást.

A fejedelmek kiválását, kiemelkedését a törzsi-nemzetségi előkelők közül a fejedelmi kíséret (*druzszina*) segítette elő. A kíséret jelenléte általában a bomló törzsi-nemzetségi társadalmak sajátja, így specifikus jelensége a Kijevi Rusznak. A kísérek megjelenése a társadalom differenciálódásának természetes velejárója. A fejedelem számára, akinek a kísérettagok a szolgálatába szegődtek, a kíséret léte önmagában olyan lehetőséget teremtett, hogy akaratát a környezetében érvényesíteni tudta. Az eredetileg törzs-, illetve

nemzetségszó fejedelmek (*knyazok*) számára a varég-ruszkok megjelenése a kelet-európai térségben nagy jelentőségű volt: a kereskedő-harcos varégek a keleti szláv előkelők közreműködésével tudták adófizetőjükké tenni a környék törzseit. A harcos elemek beépülése a keleti szláv knyazok kíséretébe a fejedelmi különhatalom létrejöttét gyorsította meg. A kíséret volt – mindenütt – az a közeg, amely legkönnyebben fogadta be és tudta asszimilálni a különféle etnikai közegekből érkezőket. A kíséreten belül ugyanis az eredet már nem volt lényeges, a fejedelem szolgálata hozta „közös nevezőre” a tagjait. További sorsuk is ettől függött, a fejedelemtől nyert juttatásoktól. A fejedelmek számára az idegen eredetű (nem helybéli szláv) kísérettagok fontosabbak voltak a helybelieknél (noha ilyen kísérettagokkal is számolni kell), mivel a fejedelem szolgálatában és parancsai végrehajtásában nem jelentett visszahúzó erőt saját nemzetségük. A szolgálatok fejében a fejedelemnek gondoskodnia kellett kíséretének tagjairól (élelem, ruházat, fegyver). Az adók nem mindig voltak elegendők erre. Amint láttuk, az vezetett a 10. században élt Igor fejedelem halálához is, hogy dupla mennyiségű adóra lett volna szüksége a kíséret igényeinek kielégítéséhez.

A hiányzó jövedelmek pótlására indítottak egyre-másra zsákmányszerző („kalandozó”) hadjáratokat. Elsősorban Konstantinápolyra és a Fekete-tenger melletti görög kereskedővárosokra támadtak, ahonnan olyan javakat tudtak zsákmányolni, amelyekre adó formájában nem lehetett szert tenni. Ugyanezen okból a kényszer erejével hatott a keleti szláv törzsek közötti további hódítás: az adók mennyiségét növelte. A prémek, illetve a hadjáratok során ejtett foglyok eladása a fejedelmet újabb jövedelemhez juttatta. A nagyobb jövedelem nagyobb létszámú kíséret eltartását tette lehetővé. A kezdeti időben a kíséretnek bizonyára szerepe volt abban, hogy a fejedelmek a dnyeperi vízi út kereskedelmét meg tudták adóztatni, mígnem mindez „szokássá” vált. Kijev előnyös földrajzi helyzete hozzájárult, hogy a nagyfejedelem nagyobb zsákmányhoz és adójövedelemhez jutott, mint a többi, hasonló módon kiemelkedő törzsi-nemzetségi előkelő. Ez a körülmény is elősegítette a nagyfejedelmi méltóság létrejöttét.

A kíséret léte a fejedelem számára előnyöket biztosított, de kötelezettségekkel is járt, a fejedelem egyben függött is bizonyos mértékben a kíséretétől. A kísérettagokkal (*druzsinyiki*) időről időre tanácskozott (*dumi*). Kezdetben a fejedelem közvetlen környezetében élt minden kísérettag: együtt laktak, közösen étkeztek. A 12. századtól az írott forrásokból ismerjük az erődfélmények „szenyi”-nek nevezett részét, ahol a fejedelem összegyűlt kíséretének tagjaival, és lakomázott (*pir*). A szenyi a régészeti adatok alapján fedett, de nyitott oldalú építmény volt, ahol kedvezőtlen időjárás esetén egy nagyobb csoport is kényelmesen elhelyezkedhetett. Hiába tartózkodott a fejedelem közelében a kíséret minden tagja, nem egyenlően részesültek a jövedelmekből, a kíséreten belül is kialakult egy hierarchia. Ennek első jeleként értékelhetjük a Rövid Pravda azon cikkelyeit, ahol egyes fejedelmi tisztségviselők (*ognyiscsanyin* = udvarispán, *sztarsij konyjuh* = főlovászmester) vérdíja a duplájára emelkedett. Egy szűkebb és egy tágabb kör formá-

lódott, a kisebb és a nagyobb kíséret, a szláv szóhasználat szerint ifjabb és idősebb kíséret.

A kíséret tagjai általában fegyveres szolgálattal tartoztak a fejedelemnek. Az „átlag” fölé különleges megbízással lehetett emelkedni, ez kedvezett a kíséret további differenciálódásának. A fejedelem és kísérete nem tartózkodott állandóan ugyanazon helyen. A volosztj igazgatásával a kísérettagok közül bízott meg valakit, akit *namesztnyiknek* vagy *poszadnyiknak* neveztek. Ha nagyobb hadat toborzott a fejedelem, a *vojevoda* (hadvezér) és a *tiszjac-kij* (ezredes) voltak segítségére. A kísérettagok közül azok emelkedhettek ki, akik megbízhatóságuk alapján lehetőséget kaptak egy-egy fontos feladat ellátására, a származás itt nem játszott szerepet. A poszadnyik és a vojevoda elsősorban nem a fejedelem környezetében teljesített szolgálatot, ezáltal a szó fizikai értelmében távolabb kerültek a fejedelemtől, a plusz feladat pedig kiemelte őket a kísérettagok közül. Szükségszerű, hogy a fejedelemtől nagyobb juttatás járt nekik. A PVL a fejedelmi helytartókat *bojároknak* nevezi. A bojárok tehát eredendően szintén a kíséret tagjai voltak, a fent említett okok miatt azonban igen hamar leváltak onnan.

A bojár szó etimológiája vitatott, hogy tudniillik szláv vagy török eredetű-e. A szláv etimológia szerint a „bo(l)jarin” a „boj-” vagy „bol-” tőből származik, az első változat „harcos”, a második „nagy, hatalmas, több” jelentést tulajdonít a szótőnek. A török nyelvből való származtatás a második verzióval cseng össze: a „bojar”=„nagy, gazdag, nemes” alapjelentésből származik. Bármelyik szóetimológiából indulunk ki, az a bojárreteg helyét a harcos kísérettagok leggazdagabbjai között jelöli ki. A fejedelmi helytartói szerep vélhetően a fejedelmi jövedelmek begyűjtésében is fontos pozícióhoz juttatta a bojárokat. Ezt jelzi pl., hogy a kijevei megmozdulások idején (1068, 1113, 1147) a „népharag” ellenük irányult: házaikat feldúlták, kifosztották. Sem a PVL-ben, sem a Pravdában nincs utalás arra, hogy a bojárok földbirtokosok lettek volna. A bojár-fejedelem viszony egy átalakulóban lévő kíséretviszony, amely a fejedelmi jövedelmek „táplálásra” (kormlennyije) átengedett részén keresztül érvényesült, és magában hordta a bojári függetlenedés lehetőségét.

A földbirtok léte vagy nemléte a bojárok esetében még kevésbé igazolható vagy cáfolható, mint a fejedelmek és az egyház esetében. Halicsi területen a 12–13. század fordulóján fellépő erőteljes bojári opposíció mögött a fejedelemtől való teljes függetlenedést látjuk, amelynek alapja a földbirtok lehetett. A bojári földbirtoklást bizonyító adataink csak a 14–15. századból, Novgorodból vannak. A 12. században a fejedelmek „diplomatai” is a bojárok közül kerültek ki. Név szerint ismerjük pl. *Pjotr Boriszlavicsot*, aki számtalan ügyben járt el Izjaszlav Msztyszlavics nagyfejedelem megbízásából. A bojárok időnként felkeresték a fejedelmet, hogy tanácskozzon velük. Végleges leszakadásuk az egykori kísérettről a 13. század végére következett be.

A kíséret másik része megtartotta szoros kapcsolatát a fejedelemmel a szó fizikai értelmében is, hiszen továbbra is egy fedél alatt éltek. A kisebb

kíséret tagjait az összefoglaló „grigy”/„grigyba” szóval jelölték, amely a skandináv „grid”-ből származva személyes szolgát, testőrt jelent. A fegyveres kíséreten belül is lezajlott egy differenciálódási folyamat, az idetartozó csoportok a következők voltak: gyetszkije, otroki, paszinki, koscei, csad(o). A *gyetszkije* a kisebb kíséret felső rétege, tagjai ott voltak akkor is, amikor a fejedelem a bojárokkal tanácskozott. A gyetszkije csoport szabadokból állt. A forrásokban a 12. századtól kezdve fordulnak elő; de inkább a részfejedelmi korszak szereplői. Tulajdonképpen a nyugat-európai *ministerialisok*-nak felelnek meg. Az *otrokinak* nevezett személyek a fejedelem környezetének nem szabad tagjai közül kerültek ki. Egy nevezetes otrok a mártírhálált halt (1015) és később szentté avatott *Borisz Vlagyimirovics* fejedelem szolgája volt, a magyar származású *Georgij*, aki urát védelmezte a rátörő gyilkosokkal szemben. A *paszinki* és a *koscei* szintén a 12. századtól vannak jelen a fejedelem kíséretében, de ekkor sem szerepelnek túl gyakran. Az utóbbiak a druzsinába került török (kun) elemek lehettek. Mindkét elnevezés a fejedelem udvari szolgálait takarja. Andrej Bogoljubszkij megölésekor (1174) a novgorodi krónika szövege szerint csak egy fiatal koscej volt a közelében. Ez esetben gondolhatunk volgai bolgár származású egyénre is, mivel a vlagyimiri-szuzdali fejedelemségben többször is szerepelnek a kísérettagok sorában. A fejedelem környezetének legalsóbb rendű szolgálói az összefoglaló néven *csadónak* nevezett csoport.

Ahogy a fejedelmek egymás közti viszonyának leírására a rokonsági fokot jelölő terminus technicusokat alkalmazták, a fejedelem és a kísérettagok viszonyában ugyancsak ezek domináltak. Mindez a nemzeti társadalom lassú átalakulásának kísérőjelensége. A nagyobb és gyorsabban felbomló druzsinából váltak ki a bojárok, akikből a 12–13. század fordulójától kezdve fokozatosan alakult ki egy földbirtokosréteg, de a kísérethez tartozás köldökzsinórját még a 13. század végén is viselték. A kisebb kíséret átalakulása szintén lassan haladt: a fejedelmi udvartartás formálódott ki belőle, de csak a 12. század legvégi kezdetek után – hosszan átnyúlva a részfejedelemségek időszakába – fejeződött be. A fejedelmi udvartartás legfontosabb tisztségviselője a rabszolga jogállású holopok közül kikerülő *tyiun* és *kljucsnyik* volt; de ismerünk *mecsnyiket* (kardhordó), *biricset* (őr), dajkát, nevelőt. A kijevei korszakban és a részfejedelemségek kialakulása idején a fejedelmek még igen közel álltak a társadalom egészéhez, udvaruk inkább egy vendégeket maga köré gyűjtő udvar volt, nem pedig gazdálkodási egység.

A kíséretnek a 9–10. században varég elemekkel töltődtek fel, a 12. századtól a sztyeppi török elem került túlsúlyba: északon a volgai bolgárok, délen pedig az uz, tork, kun népesség volt jelen nagyobb számban. Amilyen viszony jellemezte a fejedelmet és kíséretét (rendszeres tanácskozások és lakomák), úgy írható le a nagyfejedelem és a többi fejedelem kapcsolata is. Időnkénti összejöveteleikre, tanácskozásaikra, gyűléseikre több kifejezést is használnak: *szjom*, *szjezd*, *szobor*. Végző soron a nagyfejedelem és a többi fejedelem viszonya egy virtuális kíséretviszonynak fogható fel; egy olyan sajátos rendszernek, amely sem bizánci, sem kazár minta alapján nem vezethető le.

A társadalmi különbségek és a differenciálódás legobjektívebb példáit a korai törvényekből meríthetjük, pl. a gyilkosság esetén kiszabható vérdíjak összegéből. A Rövid Pravda Bölcs Jaroszlav-kori részéből származik a vérdíj fizetésének „alapszövege”, ugyanis ekkor a vérdíj mellett megengedik a vérbosszút is a legközelebbi hozzátartozók (apa, fiú, testvér, unokatestvér) számára. A szabad ember (*muzs*) vérdíja 40 grivna volt. Néhány évtized múlva, Bölcs Jaroszlav fiainak „triumvirátusa” idején a szabad emberért fizetendő 40 grivna mellett megjelent a dupla vérdíj (80 grivna), ha a gyilkosságot a fejedelem szolgálatában álló személy – pl. ogyisicsanyin, fejedelmi tyiun, konyjuh (azaz: udvarispán, belső szolga, lovász) – sérelmére követték el. Szabad nő megöléséért csak fél vérdíj járt. Ha szolga (rab) esett áldozatul, hat grivna volt a vérdíj – ez a szolga piaci árának felelhetett meg. „Dupla szolgavérdíj”, azaz 12 grivna volt fizetendő, ha az illető fejedelmi szolgálatban állt, pl. a fejedelem falusi előjárója (*sztarosztja*), rab dajka vagy *gyagyko*, azaz a fejedelem gyermekeinek nevelője volt. A szmerd, a rjadvics és a holop halála esetén 5 grivna volt fizetendő; valami oknál fogva a szolgálknál alacsonyabbra taksálták – noha nem sorolták közéjük – őket. Társadalmi különbségek mutatkoznak a testi sértések esetében kiszabott bírságok összegénél is. Itt elsősorban az okozott sérülések alapján szabályozták a büntetést, de éles határ húzódott a szabadok és a szolgák megítélése között. A szolgák által okozott kárért ők maguk nem feleltek: a szolgálért urának kellett jótállnia anyagilag. Kiemelt helyzetre utal, hogy vitás ügyekben, ha az illető varég vagy más előkelő volt, nem kellett a bíróság előtt tanút állítania, megelégedtek az esküjével. A társadalmi berendezkedéshez értékes adalék az idegen vérdíj esete. Ha holttestet találtak, illetve nem volt megállapítható a gyilkos személye, akkor annak a közösségnek kellett együttesen kifizetnie a vérdíj összegét, amelynek közelében a holttestet meglették. Ilyen esetben a közösség maga döntötte el, milyen arányban osztja fel tagjai között a kifizetendő összeget.

A törvények alapján a társadalom szélső rétegeit lehet könnyen elkülöníteni: a fejedelem szolgálatában álló elitet, a dupla vérdíjasokat; illetve a teljesen tárgyként kezelt holopokat, akikért tulajdonképpen vérdíjat sem kellett fizetni, csak az árat megtéríteni. A holop a bíróság előtt nem tanúskodhatott. A társadalom zömét a jogilag szabadok alkották, akikért 40 grivna vérdíj járt. Az egységesen szabadnak mondtak között lényeges gazdasági különbségek mutatkoztak, őket fenyegette az eladósodás veszélye, ami akár szabadságuk elvesztésével is járhatott. A „köztes” rétegek helyzetének megállapítása a legnehezebb.

A személyükben nem szabad rétegek között a legalsó fokon a *holopok* álltak, olyan helyzetűek, mint Nyugat- és Közép-Európában a „*veri servi*” (igazi szolgák). A holopot fel lehetett kutatni, ha elszökött; ha megtalálták, vissza kellett szolgáltatni gazdájának, de semmiképp sem volt szabad befogadni. A Bővített Pravda szerint a holoppá válásnak három útja létezett: ha valakit eladtak, illetve megvásároltak; ha valaki rabnőt vett feleségül min-

denfajta kikötés nélkül; és ha valaki szolgálatba szegődött megállapodás, illetve szerződés (*rjad*) nélkül. Akik *rjad* alapján álltak valakinek a szolgálatába, azokat *rjadovicsoknak* nevezték. De a *rjadovics* gyűjtőfogalom, előfordulhat, hogy a megállapodás alapján szolgálót a szolgálat fajtája szerint jegyezték fel (l. *tyiun*, *kljucsnyik*). Ugyanott egy paragrafus tiltja, hogy más úton-módon (pl. adósság ledolgozása céljából) valakihez munkára beállt személyt (*zakup*) holoppá tegyenek. A *zakupok* kölcsönt vettek fel, ami lehetett pénz, nemesfém, áru, vetőmag; de valami okól nem tudták az adósságukat a kamattal együtt törleszteni. Ilyenkor került sor arra, hogy munkával róják le a tartozást. A *zakupok* előfordulásának gyakorisága arra enged következtetni, hogy sokan szorultak rá a kölcsönökre, és ebből a helyzetből nehéz lehetett visszakerülni a tényleges szabadok közé.

További nem szabad, illetve csak korlátozott szabadsággal rendelkező rétegeket is találunk a Kijevi Rusz területén. Idetartozik pl. a *cseljagy*. E szóval rokoníthatóak a magyar „család” és „cseléd” szavaink, emiatt látjuk helyzetüket a „háznéphez tartozó szolgálók” fogalmával leírhatónak, amit a korabeli latin írásbeliség „*mansio*”-ként határoz meg. A PVL-ben olvashatunk a *cseljagyok* adásvételéről, többnyire a „*cseljagy i szkot*” (*szkot*=állatvagyon) kitételben. Mivel adták-vették, a *cseljagy* helyzete lényegében azonos volt a holopnak nevezett szolgáléval. Hogy mégis megkülönböztették, annak talán idegen származása lehetett az oka. Újabb kategória az *izgoj*, amely nemcsak a társadalom alsó, hanem a felső rétegében is megtalálható. Az *izgoj* vándorló, kóborló, természetes közegéből (a nemzetségből) kiszakadt egyén. *Izgoj*nak nevezhető pl. az a fejedelem is, akinek nem jutott önálló volosztj, és kénytelen volt valakinek a kíséretébe beállni, ha harcos létét meg akarta őrizni. Megesett, hogy egyik fejedelmi udvarból a másikba vándorolt. Viszonylag ritkán említik a források a *puscsennyiki*, *proscsennyiki* csoportokat. Helyzetükre a jelölésükre használt fogalmak jelentéséből következtethetünk: „elengedettek”, „elbocsátottak”, azaz felszabadítottak. A latin meghatározásokat használó európai országokban *libertinusoknak* (szabadosoknak) nevezik őket. Hasonló helyzetű a *zadusnije ljugyi* csoport, az elnevezés szintén felszabadított helyzetre utal. A *dusa* (lélek) szó jelzi, hogy őket az egyház számára szabadították fel, az adományozó lelki üdvéért. Magyarországon az ilyeneket *dusnokoknak* nevezték.

Nehezen tisztázható a *szmerdek* esete. A *szmerd* a Pravda szerint függő elem lehetett, mivel megöléséért öt *grivna* vérdíjat kellett fizetni, kevesebbet, mint egy holopért. A *szmerdek* az elbeszélő forrásokban adót (*dany*) fizettek. Esetükben többféle értelmezésre nyílik lehetőség: a szabad paraszti státustól a személyében függő földművesig. Úgy gondoljuk, a jelentésproblémát az okozza, hogy a 10–13. század viszonyain belüli változásokat adatok hiányában nem lehet regisztrálni. A társadalom átalakulása pedig – ez bizonyosra vehető – nem hagyta érintetlenül ezt a csoportot sem. Eredendően a *szmerdek* a leigázott keleti szláv törzsek adófizető szabad parasztjai, ezért különböztették meg őket a nagyfejedelem alá tartozó helyi szabad lakosságtól, amely nem fizetett adót a fejedelemnek. A *szmerd* jelentése ké-

sőbb az államnak adózó paraszt értelmében rögzült. A szmerdek Pravda-beli helyzetéből kitűnik, hogy semmiképpen sem azonosak a közszabad réteggel (*muzsi*), akik a társadalom zömét alkották. Ugyanakkor a szmerdek a fejedelem gyalogoscsapataiban harcoltak, és háború esetén lovat is kellett adniuk a fejedelemnek. Ez még a korábbi, teljesen szabad állapotra utal, amely a 11. század végére jelentősen megváltozott. A szmerdek fejedelemtől függő helyzetét mutatja, hogy haláluk után – ha nem rendelkeztek másképp – a fejedelemre szállt a vagyonuk. Ilyen kikötések a bojárok és a kísérettagok esetében nincsenek.

A különböző rétegek egymáshoz való viszonyára többféle hipotézis született. Azokat, amelyek arra a preconcepcióra épülnek, hogy a Kijevi Rusz létrejöttétől fogva feudális állam volt, egészében elvetjük; mivel véleményünk szerint ez az eredmény forráskezelési hibából származik. Ebben az értelmezésben „összezsúsznak” a különböző időben előforduló fogalmak, pl. a *milosztnyik* (miloszt = adomány, jótétemény) a 12. század végénél korábban nem jelenik meg a forrásokban, és akkor is csak a vlagyimir-szuzdali területen. Ezzel szemben figyelemre méltó, hogy a zakup réteggel és az adósságproblémával a Bővített Pravda igen hosszasan foglalkozik. Ha számokat nem is tudunk felsorakoztatni, az arányokra mégis következtethetünk. Ugyancsak valamiféle arányt sejtet bizonyos csoportok előfordulásának, említésének gyakorisága. Pl. a puscseennyik, proscseennyik csoportok és a zadusnije ljugyi alig néhányszor felbukkanó elnevezések a 11–12. században. A cseljagy/holop helyzetében valóban csak árnyalatnyi a különbség: inkább az eredetükben keresendő. Úgy gondoljuk, a rjadovics és a zakup kategóriát továbbra is meg kell különböztetni, noha a kevés adatból az látszik, hogy mindkét csoport szolgálatot vállalt. A rjadovics megállapodást kötve, a zakup adóssága fejében. Ismernünk kellene az okokat és a feltételeket, melyek szerint a rjadovicsok szolgáltak. Erre sajnos nincs adatunk. Tisztázatlan és későbbi a *najmit* (najma = kölcsön) és a *rolejnyik* (rolja=szántó föld) réteg szerepeltetése, hiszen a 11–12. századból nincsenek létezésüket igazoló adatok, csak későbbiek. Felbukkanásukat a társadalmi differenciálódás hozta magával, a vetőmagkölcsönre pedig az éhség-esztendő miatt kerülhetett sor.

A sokféle típusú, szolgálatra, illetve függő viszonyra utaló elnevezés a társadalom mobilitásáról tanúskodik. Az adósságot vállalni kénytelenek nagy száma és a kölcsön felvételének többféle módja a szabad állapot, az önálló egzisztencia elvesztésének gyakori lehetőségére világít rá. A puscseennyik, proscseennyik és a zadusnije ljugyi a szolgálai állapotból való kiemelkedés lehetőségét villantja fel, de a felszabadítással valamiféle újabb kötöttség is együtt járt: az egyház kötelékébe került zadusnije ljugyi esetében egészen bizonyosan. Összességében egy bomló, átalakuló törzsi-nemzetségi társadalom képe sejlik fel. A Kijevi Rusz fennállása idején az átmenetet jelző sokféleség még nem jutott nyugvópontra.

Kezdetben a „muzsi” vagy „ljugyi” szavak minden bizonnyal a közszabadságot élvező egyének megjelölésére szolgáltak. Később, amikor jelzős szerkezetben kerülnek elénk, mint pl. „*lucssije muzsi*” vagy „*ljugyi gradszkije*”, a közszabad réteg differenciálódását jelzik. A fejedelemnek is vannak „emberei” (muzsi, ljugyi), akikkel tanácskozik, tehát a kísérettagok közé tartoznak. A „*gradszkije ljugyi*” nem kísérettagokat jelöl, hiszen a források szerint a fejedelem akaratának gyakran ellenszegülnek, amit a kísérettagok aligha tehettek meg. E gradszkije ljugyi jelentkezik más formában, amikor az évkönyvek „kijeviek, halicsiak, szmolenszkiek, novgorodiak stb.” módon határozzák meg csoportjaikat. Tehát valamilyen formában a területi központ-hoz tartozó embereket jelöli. Biztosan ki vannak zárva e fogalomkörből az idegen kereskedők, akiket „goszty” néven ismertek Rusz-szerte. A „gradszkije ljugyi” helybelieket jelölt, akik között vannak „*cerkovnije ljugyi*” (egyházi emberek, klerikusok) és a „*sztarejsina grada*” (a város szeniorjai). Szabad voltuk mellett szól, hogy alkalmanként fegyvert viselhettek, ilyenkor „*voi*” (harcosok) volt az összefoglaló nevük. Ezt támasztja alá, hogy véleményüket testületként fogalmazhatták meg, és képviselőiken keresztül tudatták azt a fejedelemmel. Ez a testület a *vecse*.

A *vecse* mint a városoknak nevezett településeken működő testület jelenik meg a forrásokban. A *vecse* véleményt nyilvánított a háború és béke kérdésében, támogatta egyik vagy másik fejedelem megválasztását a gyűlésen vagy akár fegyveresen, és feltételeket szabott a hívott fejedelem számára. Mindezt összevéve, a *vecse* a politikai élet aktív közreműködője volt. Az évkönyvekben az első híradásokat pl. Novgorod esetében 1016-nál, Belgorod esetében már 997-nél olvashatjuk. Mindez a 12. század eleji PVL-ben a kutatás mai állása szerint későbbi betoldás lehet, kompiláció. A *vecse* mint testület ténylegesen a 11. század második felében kezdte hallatni a hangját, igen aktív volt az egész 12. század folyamán. A 13. század elejétől többnyire már visszaszorulóban volt, de helyenként továbbra is virulens maradt (pl. Novgorodban, Pszkovban). Tevékenységének csúcspontját az évkönyvekben az alábbi adatok jelzik: Kijev (1068, 1147/48), Halics (1144, 1188), volhíniai Vlagyimir (1197), Rosztov-Szuzdal (1157), Kljazma-parti Vlagyimir (1157), Polock (1159), Szolenszk (1185). A *vecsével* kapcsolatban mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy működése a 11. század második fele és a 13. század első fele közötti időszakban az egész Rusz területén általános. Hogy nem mindenütt adnak egyformán hírt róla, azt az amúgy is szűkös forrásanyag egyenetlenségével lehet magyarázni. A nevezett időszakban a *vecse* aktivitása – úgy tűnik – a szétagulódás folyamatának kísérőjelensége. A fentebb elősorolt megmozdulások a fejedelem és a *vecse* közötti hatalmi konfliktusok állomásai.

A *vecsén* megjelenő közösség (kijeviek stb.) nemcsak a központban lakókat foglalta magában, hanem a „körzet”, a voloszty szabad lakosságát is. A *vecse* lényegében egy „*conventio populi*”, óvakodnánk mégis „népgyűlésként” aposztrofálni, mivel az egyenlőségen alapuló ősi szláv közösségek-

kel a vecse kontinuitása nem igazolható. A voloszty és a település központjába (l. a „településbokrokról” mondottakat) összehívott vecse hatalmi kérdésekben nyilvánította ki akaratát, de a konfliktusokból leszűrhető, hogy mint testület szintén érdekcsoportok szerint tagolt volt. Nem lehetett független a fejedelmi kíséret legfőbb tisztségviselőitől (namesztnyik, poszadnyik, tiszjackij), akik a fejedelem nevében a volosztyot irányították; de nem volt független a helyi előkelők akaratától sem, akik szembehelyezkedtek a fejedelemmel és tisztségviselőivel. A vecse összehívása *ad hoc* történt, rendszerint akkor, midőn valakinek (a fejedelemnek) vagy egy csoportnak (a helyi előkelők, a fejedelemmel szembeni opposíció) érdeke fűződött hozzá. Pl. a fejedelem a vecsével, illetve vezetőivel ismertette el trónutódlási akaratát. Ezt a vecse nevében egyes képviselői meg is tették, de az illető halála után rendszerint már semmi sem kötelezte őket az ígéret betartására. (Jó példa erre *Vszevolod* és *Igor Olgovics* esete 1146/47-ben, amikor a kijeviek esküt tettek Vszevolodnak a halálos ágyánál, hogy elfogadják Igort fejedelmükül. Vszevolod halála után mégis másképp döntöttek.) Másutt (pl. Novgorodban) a vecse szabta meg a megállapodás vagy szerződés feltételeit, amelyet az új fejedelemmel kötöttek.

A vecse nem nyilvánított véleményt egyetlen alkalommal sem jogi, bírósági, gazdasági vagy olyan adminisztratív kérdésekben, mint pl. a voloszty nagysága vagy új voloszty kialakítása. (Kivételt képez némely későbbi novgorodi eset.) Hiányzik belőle az önkormányzati jelleg, amely Nyugat- és Közép-Európa városait jellemzi. Hiszen a nyugat-európai szabad városok legfontosabb ténykedése, illetve szabadságuk megnyilvánulása lényegében a belső jogi, igazságszolgáltatási autonómiára épült. A vecse hatáskörében ilyen privilégiumok nem voltak, ezt a fejedelem és tisztségviselői gyakorolták.

Végül is megállapítható, hogy a fejedelem – mint egy potenciálisan monarchikus hatalom – és a vecse – mint bizonyos archaikus vonásokkal bíró közhatalom – közötti vetélkedés zajlott a politikai szétagolódási folyamat hátterében. A kíséret mint fegyveres különhatalom kiemelte a fejedelmet a „*primus inter pares*” (első az egyenlők között) státusából, de nem adott a kezébe akkora ütőképes haderőt, amellyel a vecsére rá tudta volna kényszeríteni akaratát. A vecse ugyanakkor már nem az eredeti archaikus törzsi-nemzetségi közhatalom. Már csak azért sem, mert a 12. században a törzsnevek nincsenek is használatban, helyettük területi alapokon (voloszty, gorod) történt a szerveződés. Pontosabban, az egykori törzsi-nemzetségi közszabadságból a fegyverforgatás gyakorlata és a szabad státus (a vecsén való megjelenés joga) maradt meg. Úgy gondoljuk, hogy az egykori törzsi-nemzetségi keretek átalakulása egyrészt a kereskedő-zsákmányoló gyarapodáson keresztül megvalósult gazdasági differenciálódás, másrészt pedig a varégszláv etnikai összeolvadás nyomán következett be. A tatárjárás előtt azonban nem jött létre öröklődő monarchikus hatalom, hanem a két hatalmi pólus (a fejedelem és a vecse) közötti konfliktus elhúzódott, és a Rusz régióban különböző módon fejlődött tovább. Ezeket a hatalmi szférában is meglévő különbségeket a tatár hódítás később még inkább elmélyítette.

A KERESZTÉNY EGYHÁZ ÉS SZERVEZETE

Vlagyimir nagyfejedelem kezdetben (980 táján) a többféle pogány törzsi hagyomány „összegyűrására” törekedett, ezért állíttatta fel a kijevi várhegyen az istenek (*Perun, Horsz, Dazsbog, Szttribog, Szmargl és Mokos*) idolkait. Szándéka egy közös kultusz megteremtése lehetett, erre utal, hogy a napkultuszt megtestesítő istenalakot két néven (Horsz, Dazsbog) is szerepeltette. A főhelyre az a Perun került, aki a szlávok körében mindenütt népszerű volt, és magába olvasztotta a skandináv mitológia bizonyos elemeit is. A feltehetőleg nem túl sikeres pogány kultuszteremtés kísérlete után Vlagyimir a kereszténység felé fordulva hatalmi eszközökkel (pl. tömeges keresztelésekkel Kijevben és Novgorodban) segítette a hittérítést, és a tized átengedésével anyagilag is támogatta. A fejedelem környezetében működő főpap a metropolita címet viselte, számára alapította Vlagyimir az ún. *Tizedtemplomot*. A tized fizetése sajátos jelenség az ortodox világban. Itt nem a keresztény lakosság tizedfizetési kötelezettségéről van szó, mint a római egyházban, hanem a fejedelem jövedelmének tizedéről, amelyet átengedett az egyháznak. A tizedfizetésnek ez a módja is csak átmeneti jelenség, a későbbiekben nem tudunk róla. Hátránya az egyház számára, hogy a fejedelmi hatalommal szemben kiszolgáltatottá vált.

A Kijevi Rusz egyházszerkezete teljes egészében a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozott. „*Kijev és az egész Rusz metropolitája*” a tatárjárás előtt a keleti szláv (óorosz) régió egyházfője volt; személye, kinevezése a konstantinápolyi pátriárkától függött. Ennek a szokásjognak mondott ellent egy alkalommal Bölcs Jaroszlav, amikor 1051–54-ben kinevezte *Ilariont*, udvari papját metropolitának; illetve Izjaszlav Msztjiszlavics 1147–54 között, amikor *Klimet* megválasztatta. Bölcs Jaroszlav idején a Kijevi Ruszban még kevés egyházi személy működhetett, és az írásbeliség sem volt olyan szinten, hogy Ilarionról alapos ismereteink lennének. Klim(ent) esetében tudjuk – és valószínű, hogy egy évszázaddal előbb is így történhetett –, hogy a nagyfejedelem szándéka heves ellenállást váltott ki, hisz nemcsak a metropolita, hanem nevük alapján ítélve a püspökök zöme is görög származású volt. E két kivételtől eltekintve a konstantinápolyi pátriárka akarata töretlenül érvényesült. A 11. század második felében rövid ideig maradt csak fenn az a két másik metropólia, amelyek létezéséről az 1072. évi szentté avatási szertartással összefüggésben értesülünk. A három metropólia az éppen fennálló fejedelmi „triumvirátus” egyházi leképezése volt, valószínűleg fejedelmi döntés eredményeként. Később, a 12. század második felében Andrej Bogoljubszkijt sem támogatta a pátriárka egy újabb, a Kljazma-parti Vlagyimirba tervezett metropólia felállításában. A Rusz egyházának feje az óorosz időkben egyértelműen a kijevi metropolita maradt. Azaz: az egyházi hierarchia nem követte a világi szétagtagolódás folyamatát.

A hierarchiában a metropolita alá tartoztak a püspökségek. Köztük a szmolenszki számít kivételnek abból a szempontból, hogy ismerjük az alapítás évét és okiratát. Másutt csak a püspök első szereplését tudjuk regisztrálni. A püspökök között a novgorodi helyzete kiemelkedik a többi közül,

[illegible]

Въспонѣхъ на оу трѣхъ. послахъ пастырю хову глаголю
вспонѣхъ на оу пылющихъ въ рѣкѣхъ. да поистово
иже урѣхъ не криво съ. не слава причини въ сѣльскѣхъ
рѣкѣхъ. да въ дѣла въ бѣдѣхъ. слышаша въ па
стрихъ. повелѣхъ сохъ вѣхъ криво съ. и по въ бычю
го въ торѣхъ и грахъ. не слава въ жгѣхъ. и въ
иже. и не слава въ сѣхъ. и въ сѣхъ въ сѣхъ
и по ставиша въ глаголюхъ въ сѣхъ. по сѣхъ въ сѣхъ

44

delem presztízsszempontjainak köszönhatték megszervezésüket. Perejaszlavl és Csernyigov esetében a tatárjárásig tizenkét, illetve nyolc püspök nevét ismerjük, mindkét esetben közvetlenül a tatár hódítás előtt, 1239-ben említik az utolsót. Belgorod és Jurjev jelentősége a püspökök számát illetően nem kevésbé lehetett fontos: a tatárjárás előttről hét, illetve kilenc püspök neve maradt fenn. Belgorod utolsó ismert püspöke (Adrián) a 12. század végén működött; Jurjevben pedig 1231-ben tudnak róla utoljára. E két Kijev környéki település jelentőségét a duumvirátus rendszere adta. Az imént felsorolt püspökökön kívül – Novgorodot leszámítva – 1072-ben, a szentté avatáson egyetlen északi székhelyű püspök volt jelen: *Leontyij* Rosztovból. A metropolitán kívül négy püspöknek volt déli egyházmegyéje és csak kettőnek (Novgorod, Rosztov) északi. Ez az adat sokatmondó mind a Rusz lakosságának számát, mind az egyház szervezettségét illetően.

Már a 11. században létező püspökség lehetett a turovi, hiszen első püspökét 1005/6 táján már említik. Kételyeket támaszt azonban, hogy utána több mint egy évszázadig (1114-ig) nem ismerjük Turov püspökeinek nevét, ezt követően viszont 1182-ig folyamatosan nyolc püspök működéséről tudunk. Az 1005/6-ra datáltan szereplő püspök neve egy 14. századi usztavban fordul elő, ahová későbbi betoldás, kompiláció útján is kerülhetett. Turov a 12. században vált voloszttyá, fejedelmi központtá. Véleményünk szerint addig „periféria” és mint ilyen, érdektelen volt. Az 1005/6. évi adatokat nem tartjuk hitelesnek. Ugyancsak a 11. század legvégén hallunk a volhíniai Vlagyimir püspökről (1091). 1260-ig nyolc püspököt ismerünk ebből az egyházmegyéből.

A 12. század püspökségek alapításának sorát hozza. *Polockban* (1105), *Szmolenszkben* (1136), *Halicsban* (1153), *Rjazanyban* (1198) bukkan fel az első ismert püspök személye. A rosztovi püspökségről vált le a *Kljazma-parti Vlagyimir* püspöke, és teremtett önálló egyházmegyét (1214); a halicsról pedig *Holm*, illetve *Ugrovszk* püspöke (1219/20). A holmi püspökkel egyidejűleg egy másik halicsi központban is püspököt találunk: *Peremisben*. Ide Novgorodból származó pap került (1220), aki átmenetileg a novgorodi érsek speciális címét is hozta magával. A déli területek püspökei 1238–1240-ig működhetek, amíg az ekkor rájuk zúduló tatár támadás el nem söpörte egyházmegyéjüket. A kijevi metropolitának, *Joszifnak*, aki 1236-ban foglalta el hivatalát, nyoma veszett. A következő kijevi metropolita, *I. Kirill* 1242 körül kapta meg kinevezését. Novgorod, Rosztov, a volhíniai Vlagyimir és Holm püspökeinek sorában ugyanakkor nem tapasztalható törés a 13. század közepi tatár támadás után sem.

A világi papság az egyházszervezetben nemcsak a vezető egyháziakból és görögökből állt. A metropolita és a püspökök szolgálatában működtek kisebb rangú egyháziak is. A központi településeken a 12. században már nemcsak egy-egy, hanem több templomot is találunk. Mindegyiknek kellett, hogy legyen papsága. Tehát a forrásokban szereplő személyek csak a hierarchia csúcsát jelentik; a többi egyházi személyre és létszámukra csak következtetni tudunk. A világi papság (*beloje duhovensztvo*) testületei a *kliroszok* és a *szoborok* voltak. Klirosznak nevezték a nagyobb templomokban

működő papok összességét; a Rusz nyugati területein – nyugati hatásra – ugyanezre a területre alkalmazva megjelent a *capitulum* (káptalan) elnevezés is. A „szobor” több jelentéssel bíró fogalom, a szó a „szobiraty(szja)”= „összejönni, összegyűlni” igéből származik. „Szobor”-nak nevezték a püspökök és a metropolita részvételével tartott tanácskozásokat, de léteztek főpapi „szoborok” (*ierejszkije szobori*), egy-egy központ templomaiban működő papok gyűlései; és végül ismertek a püspöki „szoborok” is. Azokat a templomokat, ahol ezek az összejövetelek, gyűlések zajlottak, „szobornij” jelzővel illették. A „szobornij” státus nem járt ki minden templomnak, hanem rangot jelentett. Emiatt alakult úgy a szóhasználat, hogy a „szobor” szót ma már csak a „nagyobb templom”, „székesegyház” jelentésben használják.

Az egyház világi hierarchiája mellett megjelentek a *monasztikus* szervezetek is, a szerzetespapság (*csornoje duhovensztvo*) képviselői. Az óorosz korszakban a legtöbb kolostor a centrumban, Kijevben jött létre, itt a 11–12. század folyamán szinte mindegyik nagyfejedelem alapított kolostort, illetve támogatta a közvetlen felmenői (apa, nagyapa) által alapított monostorokat. A gyakorlat az volt, hogy ide is temetkeztek. A bizonytalanság e területen is sok, hiszen hol az alapítás ideje, hol a kolostor temploma felszentelésének ideje, hol az apát (*igumen*) szereplése tanúskodik csupán a monostor létéről. Olyan is előfordul, hogy csak a temetkezés kapcsán értesülünk arról, hogy a fejedelem kolostort alapított. *Golubinszkij* orosz egyháztörténész számításai szerint Kijevben legalább 17, Novgorodban 18, Vlagyimir-Szuzdalban 8, Szmolenszkben és Halicsban kb. 5–5 kolostor létezett a tatárjárás előtt. Az egyháztörténet terén a legújabb kutatásokat végző *Scsapov* óvatosabb a számok tekintetében, csak azzal a kolostorral számol, ahol az alapításra utaló konkrét információ is a birtokában van.

A legelső monostoralapítás Bölcs Jaroszlav nevéhez fűződik. Amikor a PVL beszámol a város 1037. évi építkezéseiről, akkor már állt a *Szent György- és Szent Ireneus-monostor*. Az alapítás mégsem lehetett túl régi, hiszen a Szent György-monostor hasonló nevű templomát Ilarion metropolita szentelte fel 1051. november 26-án (Szent György napján). Bölcs Jaroszlav másik alapításáról csak az ismeretes, hogy oda temették el feleségét, a svéd származású *Irina-Ingigerda* hercegnőt 1050. február 10-én. Bölcs Jaroszlav idején keletkezett a kijevi Barlangkolostor is, de az alapításban nem a fejedelemé volt a kezdeményezés, hanem az Athosz hegyét megjáró *Antonyijé*. Valószínűleg az ő ötletét karolta fel mind Ilarion, mind a nagyfejedelem. A Barlangkolostor szerzetesi közösségéről (*bratyija*) és első említett apátjáról (*Varlaamról*) 1054–1068 között esik szó. Mivel nem fejedelmi alapítású kolostor volt, előfordult, hogy összeütközésbe került az éppen regnáló nagyfejedelemmel. A monostort Bölcs Jaroszlav egyik unokája támogatta erőteljesen, *Jaropolk Izjaszlavics*, akiből soha nem lett nagyfejedelem. Jaropolk apja, *Izjaszlav Jaroszlavics* nagyfejedelem éppúgy alapított saját monostort, mint Bölcs Jaroszlav. Ez a Dmitrij-kolostor, amely a Mihály-hegyen épült valamikor 1062 előtt. Izjaszlav másik fia, az említett Jaropolk testvére, aki megszerezte a nagyfejedelemséget (*Szvjatopolk*, 1093–1113), a Szent Mi-

hály-templomot építtette, és mellette hasonló patrocíniummal monostort is alapított. Ez megint csak a Mihály-hegyen történt, ahol feltehetőleg apja világi építkezéseit is folytatta. A monostor számára még egy újabb templomot építtetett (*Zlatoverszkij hram*) 1108-ban, ahová eltemették. Meglepő, hogy a Dmitrij-kolostort két templomával (Szent Dmitrij- és Szent Péter-templom) 1128-ban Jaropolk gyermektelen leánya a kijevi Barlangkolostornak adományozta.

A 11–12. századból Kijeven kívül kevés monostoralapításról tuduk. Adatok hiányában csak gyanítható, hogy több monostort is alapítottak azokon a helyeken, ahol korán megteremtődött a „saját” dinasztia, azaz egy Rurik-ág és a helyi elit szoros kapcsolata. Bizonyítani csak a gyakori templomépítések lehet, ahová esetenként temetkeztek is. Vannak utalások (bár a korai időből kevés) női monostorok létezésére, amelyek szintén a fejedelmi dinasztiához kapcsolódnak. Az északi Vlagyimirban – a kijevi hagyományoktól eltérően – a fejedelem által alapított kolostor nem lett családi temetkezőhely. A Rusz északkeleti részéről származó *Jurij Dolgorukij* fejedelem volt az utolsó, akit Kijevben helyeztek nyugalomra, a *Szpasszkij-monostorban*. Fiát, Andrej Bogoljubszkijt az általa alapított *Uszpenszkij* (Mária Mennybevitele)-*székesegyházban*, Vlagyimirban temették el. Hasonló történt az őt követő vlagyimiri (nagy)fejedelmekkel is.

Az egyház és a kolostorok anyagi viszonyairól keveset tudunk. 1130-ban Vszevolod Msztyszlavics fejedelem a novgorodi *Jurjev-monostornak* egy falut („adóival, védőjével, vámjaival együtt”) adott át. Lehetséges persze, hogy ez még mindig a kormlenyije típusú javadalom átengedése, nem pedig földadomány. A 13–14. századból azonban a folyamatosan működő monostorok esetében már lehet a földadományokat regisztrálni. Mindazonáltal az egyház és a kolostorok 12–13. századi birtokviszonyait és gazdálkodását nem tudjuk kideríteni.

Életmód, mentalitás, művelődés

POGÁNY KULTUSZOK ÉS KERESZTÉNY HIT

A PVL alapján tudjuk, hogy mielőtt Vlagyimir fejedelem fevette a kereszténységet, mind a szlávok, mind a varég-ruszkok pogány hiedelmeik, rítusaik szerint éltek. A pogány kultusz is többretegű, a Kijevi Ruszt alkotó többféle etnikum mindegyike saját kultuszát követte. A PVL híradása kései, a 12. század elejére már sok minden feledésbe merült, az arab kereskedők leírásai nem differenciálnak a különféle eredetű szokások között. A késői antikvitás szerzői csak a szlávokról nyilatkoznak, róluk is általánosságban, valamint a szlávokról szerzett értesüléseiket a számukra ismert pogány hitvilággal próbálják rokonítani. A pogány korszakot azonban számos hagyomány túlélte a folklór rétegeiben, de egyes elemei visszaköszönnek pl. az *Igor-énekben* is. A szlávok, illetve a keleti szlávok hiedelemvilágáról a szórványos ismeretanyag ellenére megállapítható, hogy nem volt egységes, a különböző törzsek

közt eltéréseket lehet kimutatni, így pl. a házassági szokások tekintetében. Erről azt állítja a PVL, hogy a keleti szláv törzsek legtöbbszörében (radimicsek, vjaticsok, szeverjanok) közös játékok alkalmával választottak partnert maguknak; a drevljanoknál a leányszöktetés dívott, míg a poljanok a szülők közti egyezség alapján házasodtak. Más szokások esetében ilyen különbségekről nem tudunk, sőt a temetkezési forma (a halottégetés) a keleti szlávokénál elterjedtebb szláv hagyományt mutat, amit csak a kereszténység felvétele után váltott fel a koporsós temetkezés.

A keleti szlávok pogány hiedelemvilága a természet, a halottak és az ősök tiszteletének kultuszára épül. Ebben a differenciálódó, bomló nemzeti társadalomban az *animizmusnak* egy bonyolultabb formája volt jelen, ahol tisztelték a nemzeti ősök elvont alakjait éppúgy, mint a természeti jelenségek lélekkel felruházott félistenalakjait. Áldozatokat mutattak be nekik, idolábrázolásokban „testet öltött” figuráikat pogány szentélyekben (*kapiscse*) helyezték el. E kultikus központok közül többet is feltártak a régészek – többek közt Kijev és Novgorod környékén. A természeti jelenségeket megtestesítő félistenek mellett a keleti szláv hagyomány ismerte a nimfaszerű lényeket, a *ruszalkákat* is; de megjelenésük a hiedelemvilágnak nem a legősibb rétegéhez tartozik. Az ősök kultusza a „Rod” és a „Rozsanyici” alakjában kristályosodott ki. A „rod” mint köznév jelentése a latin „genus”-nak felel meg. A „Rod” mint kultikus lény nemcsak a nemzetség összetartozását szimbolizálta, hanem a természethez, a termékenységhez és a „földanyához” kötődő képzeteket is magában foglalta. Erről tanúskodik a „rod” szó továbbélése különböző szóösszetételekben, pl. „narod” (nép), „rodnya” (rokonság), „priroda” (természet), „roditi” (szülni, létrehozni), „urozsaj” (termés), illetve ez utóbbi óorosz alakja: „urod”. A hiedelemvilágnak a pogány szentélyeket építő korszakát megelőzi az a képzet, mely szerint a vizek, erdők, ligetek szent helyek – ezek az istenek lakóhelyei. Szintén a legrégebbi réteghez tartoznak a természet változását tükröző hiedelmek, amelyek elsősorban a földművelő szlávok kultikus világához kötődnek. A természet változásában központi helyet foglaltak el a napfordulókhoz kapcsolódó kultikus cselekmények, amelyeket a folklór őrzött meg úgy, hogy beépítette a keresztény népszokások közé. Így pl. a téli napfordulóhoz kapcsolódó „koljada” a karácsonyi ünnepkör népi hagyományaként maradt meg; a nyári napforduló tűzgyújtással, illetve vízáldozattal együtt járó szokása Keresztelő Szent János ünnepéhez kapcsolódott. Természetesen egyik sem csupán a keleti szlávoknál meglevő jelenség, hanem az európai folklór közös vonása.

A keleti szlávok természetkultuszának központi alakja a Nap, illetve Napisten volt. Maszúdi leírásában napimádónak mondja a ruszokat. A Napisten alakját, elnevezését nehéz meghatározni. Egy 12. századi apokrif keresztény írásban („Az Istenszülő gyötrelmes zárándoklata Horsz, Perun és Volosz előtt”) pogány napistenségek bukkannak fel; de a 12. század végi *Igor-ének* hősnője szintén a Naphoz imádkozik, a kunok fogságából menekülő Igort a természet erői segítik. A Napisten alakjára több elnevezést is használtak. Malalasz krónikája szerint „a napkirály Szvarog fia, aki Dazsbog”. Másutt:

„Dazsbog, Szvarog fia, azaz Szvarozsics”. A PVL viszont ismeri a perzsa eredetű Napisten-nevet: *Horsz* (perzsa névén Khoresz). A folklórban felbukkan, de lehet, hogy későbbi alak a *Jarilo*. Hiteles forrásból származnak a *Dazsbog* és a *Horsz* nevek; de egyikről sem tudunk többet megállapítani, mint hogy a napkultusznak a keleti szlávok életében fontos szerepe volt. A perzsa eredetű *Horsz* és a szláv *Dazsbog* párhuzamosan jelen van, de sem szerepükre, sem a kettő közti funkcióbeli különbségekre nem tudunk magyarázatot adni.

A pogány kultusról legbővebben a PVL informál abban a történetben, ahol leírja, hogy Vlagyimir fejedelem Kijevben a hegyen (valószínűleg ott, ahol a fejedelmi rezidencia volt) felállította több pogány istenség szobrát, nevezetesen *Perun*, *Horsz*, *Dazsbog*, *Sztribog*, *Szimargl* és *Mokos* idolkait. A válogatás szempontjai nem ismeretesek, lehet, hogy több törzsi hagyományt igyekezett „összegyűrti”, erre utalhat a *Napisten* két különböző néven szerepeltetése. *Sztribog* a szél istene (lásd pl. *Igor-ének*), *Mokosról* azt derítette ki a kutatás, hogy termékenység szimbolizáló női istenség. *Szimargl* alakja egyelőre megfejtetlen. Már a név olvasatával is gond van: a *Szimargl* mellett előfordul *Szemurglként*, illetve kettébontva mint *Szim* és *Rigl*. Felmerült az azonosítás lehetősége *Jarilo* alakjával (ez esetben a felsorolás harmadik *Napistene* lenne) vagy az iráni *Szimurg* istennel. Az indoklás egyik esetben sem elegendő. A Vlagyimir által felállított „Panteon” rangsorában az első helyen *Perun* állt, aki Malalas szerint Zeusszal azonos, ő a villámlás és mennydörgés istene. *Perun* neve nem speciálisan keleti szláv, megtalálható a nyugati szlávoknál (lengyel, poláb) és a Balkánon a déli szlávoknál is. *Perkun* alakban hasonló jegyekkel ismeri a litván mitológia is. *Perun* idolkját a PVL szerint több helyen is felállították. Ember alakúnak ábrázolták, ezüst fejjel és arany bajusszal. Kései adat szerint a faszobor vaslábakon állt. *Perun* neve először a Bizánccal megkötött szerződésekben szerepel, midőn a megállapodásra hitük szerint esküt tettek a fejedelmi kíséret tagjai. *Perun* – neve alapján – szláv eredetű, a szerződéseket szavatoló fejedelmi kíséret pedig zömében varégokból állt. Ebből arra gondolhatunk, hogy *Perun* volt az az istenalak, akinek kultusza mind a szlávok, mind a skandináv varégok körében elterjedt volt. *Vodoff* nézete szerint *Perun* alakja magába olvasztotta a skandináv mitológia *Thor*-kultuszát, akiben a vihart, a világosságot és a háborút megtestesítő istenséget fedezhetjük fel. Nem lehet véletlen, hogy *Perun* alakja épp a vegyes szláv–varég kíséret körében és az elszlávosodó fejedelmek környezetében lett népszerű. Ennek következtében kerülhetett a kijevei dombon, a pogány istenek „Panteonjában” az első helyre, mint akinek tiszteletén keresztül az egyre nagyobb kiterjedésű Rusz kultuszközössége megteremthetőnek látszott. *Perun*nak külön szentélyt is emeltetett Vlagyimir fejedelem Kijevben és Novgorodban egyaránt. A felülről létrehozott kultusz azonban a fejedelmi kíséret és a fejedelmi udvartartás határain nemigen léphetett túl. Amint a napkultusz elemei beépültek a folklórba, a *Perun*hoz kapcsolódó képzetek is megtalálták a lehetséges kapcsolódási pontot a keresztény gondolkörben: *Perun* az égből tüzet hozó, majd tüzes szekéren távozó *Illés* próféta alakjában oldódott fel.

A másik istenség, *Volosz/Velesz*, akire a Bizánccal kötött szerződések alkalmával esküt tettek, érdekes módon nem szerepel a Vlagyimir felállította kijevei „Panteonban”. A Voloszt ábrázoló idol – Ibn Fadlán leírása szerint: faoszlop felső részén kifaragott emberarc – mégis sok helyen előkerült. Több példányt is találtak belőle a kijevei váralján. Neve számos helynévben is fennmaradt, ami kultusza elterjedtségére és Volosz népszerűségére utal. 10. századi adat szerint Volosz a jószág (*szkot*) istene volt. Az óorosz nyelvben a „szkot” nemcsak a mai „jószág” jelentéssel bírt, hanem általában a vagyont, az ingóságok összességét értették alatta. A latin „*pecunia*” és a gót „*skatt*” fogalmakkal állítható párhuzamba – a szó keletkezése és értelme tekintetében egyaránt. A jószággal, ingó vagyonnal rendelkezőket a kereskedők között találjuk meg, akiknek érdekében a bizánci szerződések is kötöttek. Ezért nem meglepő, hogy a megállapodás létrejöttékor Voloszra is esküt tettek. A kereskedőréteg viszont nem került be a fejedelmi kíséretbe, ez lehetett az ok, ami miatt az általuk preferált istenséget nem állították fel a fejedelmi udvarokban.

A Vlagyimir fejedelem által 980-ban felállított „Panteon” kíséret volt egy népet átfogó kultuszközösség kialakítására. Talán az is hozzájárult ehhez, hogy a Kijevei Rusz területe több irányból is missziós célponttá vált. Nehéz adatokkal bizonyítani, de ez lehetett a valóságtartalma annak a történetnek, amelyben a PVL írója elbeszéli: Vlagyimir fejedelem előtt megjelentek a bizánci és a római egyház küldöttei (ez utóbbiakat a PVL németeknek nevezi), az iszlám követői és a zsidók. Mindegyik kifejtette nézeteit a nagyfejedelem előtt, Vlagyimir pedig az ortodoxia mellett döntött. A többirányú missziós hatás alól Vlagyimir kezdetben úgy próbált meg kitérni, hogy a pogány kultusz egységesítése felé mozdult el, amit úgy is felfoghatunk, mint az egyistenhit befogadásának egyik feltételét. A pogány kultusznak is voltak papjai (*zsreci*), mellettük a kultusz további ápolását szolgálta a *volhv* és a *kugyesznyik* is. Mindkettő varázslót jelent, de a kettejük funkciója közti különbség – sajnos – nem megfogható. Egy kugyesznyik tanácsát kérte ki egy alkalommal Oleg fejedelem, egy zsrec pedig Novgorodban a kereszténység felvétele ellen agitált.

A kijevei és novgorodi tömeges térítés, amikor fejedelmi parancsra az egész település lakóit a folyóparton egyszerre keresztelték meg, valóban fordulópontot jelentett, de a folytatást csak vázlatosan ismerjük. A PVL szerint Vlagyimir „a városokban templomokat kezdett építeni és papokat vinni”. Ilarion a 11. század közepén azt vetette papírra, hogy „fejedelmi parancsra keresztelkedtek meg, nem mertek ellenszegülni”. A pogány istenszobrokat ledöntötték, ezzel tulajdonképpen Vlagyimir első vallásreform-kísérletének eredményeit semmisítették meg. A Kijevei Rusz lakói közül, akik kereszténnyé lettek, a fejedelmi akaratnak engedelmeskedve lettek azzá, de gondolkodásukban pogányok maradtak. A városokra koncentráló hittérítés viszonylag gyors eredményeket hozott, a vidék lakossága azonban őrizte régi hitvilágát, illetve keresztény elemekkel kombinálta azt. Van olyan vélemény, mely szerint a falvak lakossága – tudatvilágát tekintve – csak a 15–17. századra vált kereszténnyé.

A keresztény és pogány vallás egymás mellett, egymással kölcsönhatásban létezett évszázadokon keresztül. Ezt a jelenséget vallási *szinkretizmusnak* nevezzük, de nemegyszer alkalmazzák rá a „kettős hit” kifejezést is. E körülmény fennmaradásának kedvezett, hogy az északkeleti irányú szláv kolonizáció és a finnugor csoportok asszimilálása folytán a finnugor vallási képzetek is utat találtak a keleti szlávok hitvilágába. Vlagyimirtól kezdve a fokozatosan kiépülő egyházszervezetnek évszázadokon át meg kellett küzdenie a folytonosan ható pogány képzetekkel. A pogány hitvilág bizonyos elemeit maga az egyház „emelte be” a keresztény gondolatkörbe (pl. a napforduló szokásait), hiszen ezáltal erősítette az új hitet. Más elemek viszont spontán módon, a keresztény tanokkal keveredve, a népi vallásosság szintjén éltek tovább. A vallási szinkretizmusnak is megvoltak a különböző szintjei. A fejedelem és kíséretének világi összejövetelein, lakomáin elhangozhattak azok az ősi énekek, amelyek a skandináv sagák és a sztyeppi hősi mondák motívumait elegyítették (*bilina*). Majd a sztyeppi kun–tatár harcok nyomán megjelent a keresztény hit védelmének motívuma is. Akik ezeket a hősi énekeket előadták (*szkomorohi*), megtalálhatók a kijevi Szófia-székesegyház egyik freskótöredékén is. A falusi lakosság körében a vallási szinkretizmus legsajátosabb termékei az egyházi népének, amelyekben a szláv mitológia történetei éltek tovább. Nyilvánvaló, hogy ez a társadalom egyik szintjén sem sajátosan keleti szláv (órosz) jelenség, a pogány–keresztény átmeneti korszakot Európa-szerte hasonló megnyilvánulások kísérték. A papság viszonya a vallási szinkretizmus jelenségeihez szintén többféle volt. Azok a papok, akik kezdetben a tömeges kereszteléseket elvégezték, Bizáncból érkeztek. De görög volt a Kijevi Rusz fennállása idején – néhány kivételtől eltekintve – a főpapok zöme. Alsóbb szinten számolni kell a korábban megkeresztelkedett szláv területekről (bolgárok, csehek) érkezett papokkal, akik szláv nyelvet beszélvén, közreműködtek a térítésben. Ez utóbbiak számára a pogány szláv hiedelmek is ismerősek lehettek, és építhettek rájuk a térítésben. A helyi lakosságból kikerülő alsó papság teológiai szempontból igen képzetlen lehetett. A nagyfokú analfabetizmus miatt a liturgia elsajátítása bizonyára verbálisan történt meg. Ezen a szinten a szinkretizmus megnyilvánulásai fel sem tűnhettek.

A kijevi korszakban az órosz egyház megalkotta a maga szentjeit is. Elsőként a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelemnek két mártírhálált halt fiát, Boriszt és Glebet avatták szentté. Testük felemelése és újratemetése 1072-ben zajlott le. Borisz és Gleb világiak voltak, nem is hitvalló személyek, akik a kereszténység terjesztésében különleges szerepet játszottak volna. Ők az ún. *mártírszentek* közé sorolhatók, akik megadva magukat a sors csapásainak, ártatlanul bűnhődve fogadják a halált. Mindketten Vlagyimir fiai, rokonai a szentté avatásukat végző fejedelmeknek, akik rajtuk keresztül „saját” szenteket tudtak felmutatni. Kérdés, miért nem Vlagyimir vagy Bölcs Jaroszlav jutott erre a sorsra. Borisz és Gleb esete rokonítható mind az angolszász mártírualkodók életírásában olvashatókkal, mind a skandináv *Szent Olaf* kultuszával. A Rurikoknak mindkét családdal voltak kapcsolatai.

1072-ben Borisz és Gleb mártíromságának színhelyén kőtemplomot emeltek a tiszteletükre, de nemcsak ott, hanem a Rusz más területein is. Igen népszerű szentek voltak, erről tanúskodnak a későbbi ikonábrázolások is. A mártíromságukról szóló legenda, az *Elbeszélés Boriszról és Glebről* (*Szka-zanyije o Borisze i Glebe*) a szentté avatás körüli időben keletkezett, és a PVL őrizte meg számunkra.

Borisz és Gleb után a szent életű *Feodoszj* gyarapította a keleti szláv szentek számát. Feodoszj a Barlangkolostor apátjai közül emelkedett ki, az ő idejében alapozódott meg a kolostor tekintélye. Életéről hamarosan legenda is keletkezett, amely a *Kijevo-Pecszerszkij Patyerikon*ban olvasható. A *Patyerikon* összeállítására a 13. század elején került sor, amikor *Simon* vlagyimiri püspök (1214–1226) és *Polikarp*, a Barlangkolostor szerzetese el-

Magyar Mózes
(metszet)

kezdte gyűjteni a kolostor nevezetesebb lakóinak életéről keringő legendákat. Simon püspök ötlete nyilván a vlagyimir-szuzdali fejedelemségben kialakult hagyományörzés jegyében fogant. A *Kijevo-Pecszerszkij Patyerikon* írott és szóbeli hagyományt egyaránt összegyűjtött, de sajnos az eredeti kézírata nem maradt fenn. A legrégebbi kézirat a tveri *Arszenyij* püspök környezetében készült 1406-os másolat. A *Patyerikon*ból ismerjük a Barlangkolostor egyik 11. századi alapítójának, *Magyar Mózesnek* az életét is, aki az önmegtartóztató szentek típusát testesíti meg. A kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelmet csak a 13. század közepén kanonizálták a vlagyimir-szuzdali fejedelem, *Alekszandr Nyevszkij* kezdeményezésére, akinek szintén a kijevei korszak hagyományainak vállalása és felhasználása miatt volt szüksége erre a lépésre.

ÍRÁSBELISÉG ÉS MŰVELŐDÉS

A keleti szlávoknál az írásbeliség a kereszténység felvételével egy időben jelent meg. A keresztény térítés impulzusai több oldalról is elérték a Kijevei Ruszt, de az igazi áttörés Vlagyimir idején a bizánci térítőknél sikerült. A bizánci sikerekhez egészen biztosan hozzájárult a balkáni szlávok közötti térítés tapasztalata, illetve az, hogy a szlávok közötti térítés megteremtette a szláv írásbeliség egy bizonyos fokát, amely a keleti szláv területeken előnyt jelentett. A Balkánról érkeztek az első írott információk a Rusz területére, ez az ún. fordításos irodalom vagy irodalmi *transzplantáció*. A szláv nyelvre lefordított liturgikus irodalom, a Biblia egyes részeiből fordított szemelvények voltak az első Ruszba került szövegek. Keleti szláv területen leggyorsabban a zsoltárok (*Pszaltir*) és az ószövetségi textusokból készült válogatás (*Paleja*) terjedt el. A legelső, keleti szláv nyelvi sajátosságokat felmutató bibliarész-fordítás az ún. *Osztromir evangélium*, amelyet 1056–57 táján másoltak Osztromir novgorodi bojár számára. 1083-ból való az *Arhangel-szkoje evangélije*, amely az ún. aprakosz evangéliumok közé tartozik, azaz az evangéliumi textusokat a heti-napi liturgikus gyakorlat szükségletei szerint felosztva tartalmazza. Nemcsak a már szláv nyelvre fordított munkák kerültek a Ruszba, hanem görög nyelvű kompilációk is: a *hagiográfia* (legendairódalom), a himnuszköltészet, a krónikaírás (*hronografok*) és az egyházatyák munkáiból készült válogatások.

A Rusz írásbelisége a 11. században teremtdődött meg, ezt követően vannak olyan források, amelyek „belülről” informálnak a Ruszban történekről. A legfontosabb forráscsoportot alkotják az elbeszélő források: az évkönyvek. Az évkönyv (*letopisz*) szót a korabeli Európa hasonló produktumaival összevetve *annalesnek* lehetne értelmezni, de a „letopisz” lényegében mindhárom középkori elbeszélő műfaj (a kolostori évkönyvek, a krónikák és az egyes népek történetét leíró *gesták*) keveredése. Sajnos, a kijevei korszakból eredetiben nem maradt ránk egyetlen kódex sem. A legkorábbiak: a *Lavrentyjev-évkönyv* 1377-ből, amely az utolsó szerző-kompilátor, Lavrentyij szerzetes nevét viseli; az *Ipatyjev-évkönyv* a 15. század elejéről, amely a kosztromai Ipatyjev-kolostorról kapta a nevét, ahol a kódexet megtalálták; valamint az első novgorodi évkönyv a 14. századból, amely nevében kelet-

kezésének helyére utal. E három kódex különböző szöveghagyományt is képvisel: az első a vlagyimir-szuzdali, majd moszkvai fejedelmekét, a második a kijevi és halics-volhíniai fejedelmekét, a harmadik a novgorodi területét. Mindegyik kódex egy-egy kódexcsaládot is reprezentál, hozzájuk kapcsolódó más-más (későbbi keletkezésű) kódexekkel együtt.

A nagyszámú kódexből, amelyet a keleti szláv nyelveken ugyancsak letopisz szóval jelölnek, a századforduló forráskritikája állapította meg annak a legelső évkönyvnek a létezését, amellyel minden későbbi kódex szövege kezdődik. Ez a már többször idézett PVL. Korábban *Nyesztor-krónikaként* is ismerték, ez a megjelölés azonban nem pontos, mivel Nyesztor a PVL-nek csak az egyik szerzője volt. A PVL szövegét rekonstruálták a létező három *redakció* (szövegváltozat) alapján. Megállapítható volt, hogy a PVL a 12. század elején keletkezett (1113), és rövid időn belül két alkalommal is újrairták, átdolgozták; illetve utolsó fejezeteit a kijevi nagyfejedelem udvarában uralkodó nézetnek megfelelően újrafogalmazták. Nyesztor munkáját *Szilveszter*, a Kijev melletti *Vidubicki-kolostor* apátja „alakította át” (1116). Az átfogalmazás a kolostort alapító Vszevolod Jaroszlavics fiának, Vlagyimir Monomahnak a felfogása szerint történt. Tudjuk, a PVL szövegében a szájhagyomány, a kezdeti ténylegesen annaleszerű feljegyzések éppúgy helyet kaptak, mint a kortárs információk és a bizánci történetírók némelyike (pl. *Hamartolasz*, *Malalas*). A PVL szövege, mivel későbbi kódexekbe átkerülve maradt fenn, megőrzött több olyan írásművet is, amelyet ma már különálló alkotásként kezelünk. Ilyen pl. az első orosz mártírszentek életéről írott legenda (*Szkazanyije o Borisze i Glebe*); Vlagyimir Monomahnak fiaihoz intézett *Intelmei* (*Poucsenyije gyetyjam*). Könnyen lehet, hogy a Barlangkolostor a kijevi korszak történetében kevésbé játszott meghatározó szerepet, mint az a PVL alapján megállapítható. Az itt induló történetírás információi segítették annak a képnek a kialakulását, amely a kolostort kezdetől fogva a többi alapítás elé helyezte.

Már a PVL keletkezéstörténete is jelzi, hogy az évkönyvírást a 12. századra más kolostorokban is művelték, és azt is, hogy a fejedelmi udvar gondolkodásmódja nyomot hagyott a krónikákban akkor is, ha azok a kolostorokban fogalmazódtak. A 12. századtól több püspökség székhelyén és a fejedelmi udvarokban is készítették történeti feljegyzéseket. Kialakult a területi évkönyvírás, amelynek lényegében három nagy központja volt: Novgorod őrizte meg a legnagyobb terjedelmű történeti anyagot; ezt követte a vlagyimir-szuzdali terület, amely a 12–13. század fordulójától egy tudatos hagyományörző szerepet is vállalt, és a tatár hódítást követően ez csak tovább erősödött. Ezért maradt meg itt több kijevi kézirat is. Végül a harmadik történetíró központ a délnyugati régió, amelynek évkönyvírása igen korai, de csak egy kódexcsalád viszi tovább a történeti feljegyzéseket a 13. század végéig, ott pedig törést szenved. Nyilván megszakadt az információáramlás a délnyugati és északkeleti részek között; nyugati irányba pedig nem volt elég intenzív; de létezett: ennek nyoma a 15. századi lengyel krónikaíró, *Jan Długosz* munkájában kimutatható.

Az egyházi irodalomnak a tatár hódítás előtti időből csupán néhány alkotása ismert: Ilarion bölcseleti műve, a turovi Kirill püspök prédikációi, a Szentföldet megjárt Danyiil útleírása. Az egyházbölcseleti irodalom létéről tanúskodik Ilarionnak, az első helyi származású metropolitának (1051–1054) munkája: *Szlovo o Zakonye i Blagodatyi* (Elmélkedés a törvényről és az írott malasztról). A szerző értelmezése szerint a Zakon (törvény) az Ószövetséggel, a Blagodaty (kegyelem) pedig az Újszövetséggel azonosítható. Ilarion saját népe helyét keresi a keresztény közösségen belül. Kiemelkedő szerep jut a műben a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelemnek, akit a szerző a szentté avatásra is érdemesnek tart. Ilarion metropolita ezzel a művével az utókor számára igazolja, miért éppen őrá esett Bölcs Jaroszlav fejedelem választása, amikor helyi származású metropolitajelöltet keresett. Ilarion munkája kettős feladatot is betöltött: környezete számára a keresztény hit tanításait és dogmáit érthető nyelvezetre fordította; mondhatjuk úgy is, a keresztény hit propagálója volt. Ez a szempont vezethette Vlagyimir fejedelemről írott dicsőítő beszédének megírásában is. A hőstettek iránt fogékony ruszbeli elit számára a nagyfejedelmi hatalmat is mint az egész Rusz érdekeinek szolgálóját mutatta be. Nem utolsósorban pedig Ilarion a „ruszskij” (óorosz) öntudat kialakításához, formálásához is hozzájárult, amely a dinasztian és a kereszténységen keresztül összetartozó „genus”-szá, középkori értelemben vett „natio”-vá akarta formálni a Kijevi Rusz heterogén népességét és uralkodó elitjét.

Az egyházi irodalom kiemelkedő alkotása a turovi püspök, Kirill (1172–1182) beszédeit lejegyző prédikációgyűjtemény. Bizonyosan ő a szerzője 8 prédikációnak és 12 imának. Mindezek alapján – úgy tűnik – a kor nagy hatású szónoka lehetett, környezete ezért illette az „aranyszájú” jelzővel. Danyiil, aki szentföldi zarándokútjáról adott útleírást, szintén az egyetlen a maga műfajában. Danyiil egy Csernyigov környéki monostor apátja volt, 1106–1108 között járta meg Csernyigovból indulván a Szentföldet. Munkája a zarándoklatok megindulásáról tanúskodik, egyúttal hitelesíti a *Kijevo-Pecszerszkij Patyerikon*ban írottakat, amelyek szerint a kijevi Barlangkolostor lakói közül többen is megtették a szentföldi zarándokutat.

A világi életre vonatkozó művek közül sok vitára adott okot az *Igor-ének* (magyarul *Ének Igor hadáról* címmel jelent meg), amely verses formában örökölte meg az 1185. évi kunok elleni sikertelen hadjárat történetét. Az esemény hiteles, hiszen a két legkorábbi évkönyvszöveg lejegyezte. Igor novgorod-szeverszkiji fejedelem története számos mondai (népmesei és pogány) elemet őrzött meg. Az *Igor-ének* hitelét nemegyszer kétségbe vonták, mivel eredetije az 1812-es moszkvai tűzvészben elégett, csak a 18. század végi megtalálása után készített nyomtatott példányt vehetjük kézbe. Gyanút ébresztett továbbá, hogy a mű sok párhuzamot mutat a két évszázaddal későbbi *Zadonscsinával*, amely a tatárok fölött aratott első számottevő győzelmet (1380) örökölte meg. (A csata a Don mellett zajlott le, innen a mű címe és a győztes fejedelem nevének jelzője: Donszkoj.) Az évkönyvekbeli feljegyzések miatt az *Igor-ének* eseményeit hitelesnek gondoljuk, de nem

mint történeti forrást, hanem sokkal inkább úgy, mint egy olyan alkotást, amely tartalmában közel áll a korai, szájhagyomány útján fennmaradt hősi énekekhez, a *bilinákhoz*. Világi tartalmú az a 12. századi panaszoslevél, amelyet *Danyil Zatocsnyik* intézett fejedelméhez, a novgorodi *Jaroszlav Vlagyimirovicshoz*. Ehhez tartalmilag közel áll egy ironikus hangvétellel fogalmazott 13. századi *Poszlanyije* (kérelem, könyörgés). Külön tematikus egységet alkotnak azok az elbeszélések, amelyek a tatár pusztítás szörnyűségeinek adnak hangot (Kalka menti csata, Rjazany pusztulása stb.). Kiemelkedik közülük az orosz föld pusztulását sirató rövid írás (*Szlovo o pogibeli russzkoj zemli* = Elbeszélés az óorosz föld pusztulásáról), amely *Rogierius Siralmas* énekével rokonítható, azzal a különbséggel, hogy az óorosz szerző nem keresi a vereség racionális magyarázatát.

JOG ÉS TÖRVÉNY

A jogalkotás első darabjai a Rusz és Bizánc között létrejött kereskedelmi megállapodások. Ezek szintén a PVL szövegébe kompilálva maradtak fenn a 911., 944. és 971. évnél. Vitatott, hogy létezhetett egy korábbi, 907. évi megállapodás is, de a krónikás valószínűleg tévedett, mert csak a 911. évi szöveg egy részét ismételte meg. Ilyen ismétlésekre a PVL későbbi részében is találunk példákat – más összefüggésben. A 911. és 944. évnél leírtak a ruszbeli kereskedők bizánci területen való működését, jogait szabályozzák. Vitatott, hogy valóban létrejöhetett-e egy ilyen tartalmú megállapodás egy korabeli nagyhatalom és egy jóval kisebb és kevésbé szervezett közösség között. A történészek többnyire a megállapodás hitele mellett törnek lándzsát. Úgy gondoljuk, a szerződés valóban a realitások közé tartozott, mivel Bizánc más esetekben is igyekezett szabályozni, rendezni viszonyát a határai mentén élő népekkel (pl. bolgárok, kazárok, magyarok). Inkább azt tartjuk megfontolandónak, hogy a nevezett évszámoknak maradéktalanul hitelt adhatunk-e. A megállapodások szövege a 12. század eleji PVL-ben maradt fenn. Az ekkori szerzők járatosak voltak a görög–bizánci irodalom bizonyos részeiben, már a 11. században megfordultak Athosz hegyén. Végül is a kereskedelmi szerződések szövegét bemásolhatták úgy, hogy az időpont az eredetivel nem egyezik. Ezt bizonyítani lehetetlen, de ha feltételezzük a későbbi keletkezést, a megállapodás időpontjáról csak annyit állíthatunk, hogy a PVL összeállítását megelőzően kellett létrejönnie.

A Kijevi Rusz jogalkotásának kétségtől legjelentősebb produktuma a *Russzkaja Pravda* néven ismert törvénykönyv. A Pravda nem egyszeri jogalkotás eredményét tükrözi, hanem több alkalommal elhatározott törvénykezés eredménye. A Pravda szövegét is a 14. századtól kezdve fennmaradó kéziratok őrizték meg, több változatban: részben egy-egy letopiszeket is tartalmazó kódex szövegébe ágyazottan, részben pedig a helyi jogalkalmazás megkönnyítésére készített gyűjteményekben (*Zakon szudnij ljugyem*). A szöveg terjedelme szerint létezik egy *rövid*, egy *bővített* és egy *rövidített* kézirat. A törvénygyűjtemény mindegyik változata tartalmilag több részből áll. A rövid szöveget a 11. század második felében állíthatták össze a Bölcs

Jaroszlav alkotta törvényekből (*Pravda Jaroszlava*), Jaroszlav fiainak rendelkezéseiből (*Pravda Jaroszlavicej*) és két olyan kiegészítő cikkelyből, amely ettől függetlenül keletkezett, valószínűleg már korábban, novgorodi területeken. Az egyik ilyen cikkely a vérdíj begyűjtőinek, a másik pedig az építkezéseknél igénybe vett *mosztnyikoknak* (útépítők) a díjazását szabályozza. A „novgorodi cikkelyek” és a Bölcs Jaroszlav kori törvények – mint általában a korai törvények – a szokásjog elemei nyomán fogalmazódtak meg. A varég hatás e téren is kimutatható. A bővített szövegváltozatban lényegében megtaláljuk a Rövid Pravda teljes tartalmát, csak esetenként más sorrendben szerepelnek a cikkelyek. A 11. századi törvénykezés folytatása Vlagyimir Monomah nevéhez fűződik, aki kiegészítésekkel bővítette a 12. század elején. A Bővített Pravda összeállítását a 12–13. század fordulójára szokták datálni. A harmadik, rövidített változatot későbbi volta és csekélyebb terjedelme miatt az előző kettővel nem tekinthetjük egyenértékűnek.

A Rusz törvényalkotására hatással voltak a bizánci törvénygyűjtemények (*Ekloga*, *Procheion*, *Epanagoge*). A világi törvényeket tartalmazó gyűjtemények mellett a Kijevi Ruszban a bizánci egyházjog sem volt ismeretlen. A bizánci egyházjogi gyűjtemény (*Nomokanon*, 883) óorosz fordításban és számtalan másolatban fennmaradt „*kormcsije knyigi*” néven. A jogalkotás körébe soroljuk azt a néhány dokumentumot is, amelyben a Kijevi Rusz fejedelmei az egyház, illetve egyházi intézmények számára tettek adományokat. A tatár hódítás előtti Rusz történetében két ilyen típusú dokumentumot (*usztav*) ismerünk. Az egyik típus Vlagyimir és Bölcs Jaroszlav nevéhez fűződik. A másik 1150-ben keletkezett, mikor Rosztyszlav Msztyszlavics szmolenszki fejedelem székhelyén püspökséget alapított. Mindegyik privilégium több kéziratban, szövegváltozatban maradt fenn. Mindegyikben a fejedelmeknek az egyház számára átengedett javadalmairól van szó, majd kiegészítették azokkal a passzusokkal, amelyek az egyház igazságszolgáltatási jogkörét érintik. 12. századi és szintén autentikusnak tartott oklevelek a novgorodi Jurjev- és Csutyinszkij-kolostor számára tett adományok. Ezeken kívül létezik még néhány hasonló dokumentum, de ezek hitelessége megkérdőjelezhető. Sajátos, hogy a Pravda rendelkezései és az usztavokból ismert igazságszolgáltatás kiegészítik egymást, de nem utalnak egymásra. A Pravda világi büntetéseit nem kísérte egyházi szankció és viszont. A nevezett usztavok alapján az egyház igazságszolgáltatási illetékességébe tartoztak a házassággal kapcsolatos ügyek (válás, többnejűség, pogány házassági szokások, erőszak, közeli rokonok házassága), illetve a pogány hiedelemvilág jelenségeinek továbbélése (füvekkel való gyógyítás, ráolvasás, eretnekség) elleni szigorú fellépés.

A „*gramota*” (oklevél) szóval jelöli a kutatás a novgorodi ásatások során előkerült, *nyírfakéregre írt feljegyzéseket*. Ezek azonban nem a kodifikáció szándékával íródtak, hanem magánszemélyek levelei. A teljesen személyes tartalmú és formájuk szerint sem az „örökkévalóságnak” szánt levelek közül mindössze néhányat datálhatunk az óorosz korszakra, zömük a novgorodi önállóság fénykorában, a 14–15. században keletkezett. Általuk nem a jog,

hanem a mindennapi élet körülményeit ismerhetjük meg jobban. A nyírfakéregre írás azonban nem novgorodi specialitás, a 14–15. században Moszkvában is alkalmazták. A nyírfakéreg levelek kétségkívül a világi írásbeliség termékei, de az írni-olvasni tudók köre még a 14–15. században is csak a földbirtokos-kereskedő rétegen belül kereshető; egyáltalán nem általános jelenség. Végül említést kell tenni azokról a szörványos feliratokról, amelyek a korai kőépítményeken (templomok, a kijevi Aranykapu kőből épített részei stb.) megőrződtek. Ezek a feliratok töredékek, de mégis fontosak, mert az életnek egy olyan szeletét mutatják, amely nem a politikatörténet, hanem a mindennapok világába kalauzol el – a nyírfakéregre írott levelekhez hasonlóan.

ÉPÍTÉSZET, IKONFESTÉSZET, ZENE

A korai építészet a védelmi szükségletek hívták életre. A központi településeket a terepadottságokat kihasználva, földsáncokat kialakítva erősítették. Mivel alapvetően sík vidékről van szó, amelyen a folyópartok magas partfalai alkottak magaslatokat, a védelmi rendszer kiépítésére feltétlenül szükség volt. A sztyepp felőli váratlan támadások kivédésére a folyók közötti szabad térségekben olyan akadályokat építettek, amelyek ugyanazzal a technikával készültek, mint az erődítmények: cölöpökkel megerősített földsáncok voltak. A két folyó között kiépített védekező akadályok voltak az ún. „*zmijevi vali*” („kígyósáncok”), ezek lényegében a környezeti adottságokhoz alkalmazkodó, kapukkal és őrtornyokkal ellátott gyepründszernek feleltek meg. Az PVL-ben a „val” (= sánc, német „Wall”) szó 1093-nál szerepel első ízben. A mitologikus csengésű „*zmijev-*” („kígyó-”) jelző csak a 17. században társult hozzá. Ekkorra már feledésbe merült az eredeti funkció, csak a sáncok hosszan kígyózó (nyom)vonalai voltak követhetők. A sáncok építésénél kétféle építési technikát alkalmaztak. Az egyik az ún. „*szrubnoj*” típus, amikor keresztben egymásra fektetett gerendákból képezték ki a „falat”, a hézagokat földdel feltöltötték, és oldalról földsáncsal megtámasztották. Készülhetett több gerendasor összekapcsolásával is. Az ún. „*perekkladnoj*” építési eljárásnál az átlagosan 20 cm széles gerendákat egymástól kb. 10 cm-re fektették le. Általában nyolc réteg gerenda került egymásra úgy, hogy felül az építmény keskenyebb lett. A védelmi rendszer legrégebbi szakasza a Dnyeper középső folyása mentén a 10. század végére, a 11. század elejére datálható. A második építési periódus a 11–12. század fordulójára esik, de van néhány, a 13. század elejére datált sánc is. Az építkezéseket ábrázolja az illusztrált Radziwill-évkönyv. Jól látható a fából építkezés technikája, de hírt adnak a képek kőépítményekről is.

A tatárjárás előtt világi célból nem emeltek kőépítményeket, kivétel talán az ünnepélyes bevonulásoknak keretet adó *Aranykapu* Kijevben, majd az északi Vlagyimirban. Kőből elsősorban templomokat építettek, de azok közül sem mindegyiket. A megmaradt korai templomok nyomán úgy gondoljuk, hogy a székesegyházakat (*kafedralnij szobor*) építették kőből. Az egyik első, ha nem a legelső volt a kijevi *Tizedtemplom*, amelynek ma már csak

az alapfalai látszanak. A Tizedtemplom a bizánci háromhajós bazilikastílust követve épült, a főhajó előtt elhelyezett csarnokkal (*narthex*) és három *apszissal*. A viszonylag kisebbé vált kupolát az ún. dob tartotta, amely boltívekkel összekötött oszlopokra támaszkodott. A teret az oszlopok számának növelésével tágítani lehetett, így a templom befogadóképessége nőtt. A legújabb kutatások szerint a Tizedtemplom a bolgár missziós bazilikák stílusát követte. Ehhez képest stílusváltást jelentett Bölcs Jaroszlav idején a *Szent Szófia-székesegyház* építése, amely szakított a bolgár területen meghonosodott építészettel, és inkább a konstantinápolyi építkezéseket vette mintául. A 11. század első felében épült a novgorodi (1045–52) és a polocki (1044–66) Szófia-székesegyház is. Ezt a stílust monumentális historizmusnak nevezzük. A kijevi Szent Szófia-székesegyházat valószínűleg görög mesterek építették, ennek ellenére vannak helyi sajátosságok az építményen, mint pl. a galéria, a saroktornyok és a piramidális kompozíció. Az öthajós belső tér befogadóképessége nagyobb a Tizedtemploménál, így méreteiben is jobban szolgálta a metropolita és a nagyfejedelem igényei reprezentációt.

Hasonló stílusban, bár kisebb méretben épültek Rusz-szerte a püspöki székhelyek templomai is, de a 11–12. század fordulóján inkább egyhajós változatban (pl. Suzdal: 1096, Szmolenszk: 1101, Novgorod: 1127–30). Az egyhajós, hatoszlopos 12. századi templomok a monumentális historizmus egyszerűbb változatainak foghatók fel, de lehet a helyi „építészeti iskola” megjelenésének és működésének eredménye is. A 12. század második felében és a 13. század elején a Rusznak több pontján épültek ún. „kocka formájú” négyoszlopos templomok, amelyeknek csak egy kupolája volt. Ezt az építkezést a fejedelmi udvarok szükségletei hívhatták életre, hiszen a kisebb méret miatt az alapítón és családján kívül csak a háznép látogathatta, nagyobb „publikum” befogadására nem volt alkalmas; lényegében a fejedelmi udvar kápolnájaként funkcionált. A szerkezet azonossága mellett számtalan variáció jellemezte ennek a kornak az építményeit. A művészettörténet a monumentális historizmus transzformációjának nevezi, jellegzetes darabja pl. Andrej Bogoljubszkij kápolnája Bogoljubovóban, a Kljazma-parti Vlagyimir melletti fejedelmi rezidencián. A négyoszlopos, egyhajós, galériával ellátott templomtípust a szmolenszki területen kedvelték legjobban.

A 11–12. században bizánci mesterek keze nyomát viseli a Kijevi Rusz festészete és szobrászata, amely az építészet kiegészítőjeként jelent meg. A legelső nagyméretű székesegyházak freskóinak és mozaikjainak jellemzésére szintén a monumentális historizmus fogalmát használják. A nagy belső térrel rendelkező templomok valóban monumentális igényeket támasztottak. Egyes számítások szerint a kijevi Szófia-székesegyházon nyolc mozaikkészítő és egy nagy létszámú festőközösség (*artyel*) dolgozhatott, de a kisebb templomok freskóin is több kéz munkája mutatható ki. A kezdetek az ikonfestészetben is görög mesterekhez kötődtek, de korán megjelentek a helyi, keleti szláv festők is. A *Kijevo-Pecszerszkij Patyerikon* említ egy *Alimpij* nevű szerzetest a 11. századból, aki a kor neves festője volt. A 12. században a helyi fejedelmi építészettel párhuzamosan helyi ikonfestő-iskolák is kiala-

A kijevei Szófia-székesegyház déli és keleti homlokzata

kultak. A 12–13. század fordulójára, illetve a 13. század elejére három helyi iskolát lehet elkülöníteni: a novgorodit, a vlagyimir-szuzdalit és a jaroszlavit (északon). Közös jellemzőjük a bizánci örökségtől való távolodás. A korai novgorodi ikonok közül legismertebb a *Szent György-ikon*, amely még bizánci vonásokat mutat. A többi helyről a tatárjárás előttről csak töredékeket ismerünk.

Az orosz korszak kultúrájának legnehezebben megragadható eleme a zene. A liturgiát kísérő zenei kánonokat a Kijevei Rusz szintén Bizáncból vette át: gyorsan elterjedt a nyolcfokozatú hangsorból szigorú rend szerint kialakított zenei forma. A 11–13. századból fennmaradt néhány tucatnyi kéz-

irat, amely *neumák* segítségével lejegyzett egyházi dallamokat őrzött meg. A *neumák* a hangok lejegyzésének kora középkori formái, amelyek az énekesek számára csak a dallam irányát mutatták, de hangmagasságot és hangközöket nem. A régi kéziratok közül mostanáig csak néhánynak a zenei jeleit oldották fel. A Kijevi Ruszban többféle hangjegyzés létezett, a legelterjedtebb az ún. „*znamennaja*” típus volt („*znamja*”, „*znak*”=„jel”). A zenei jelek a liturgikus szövegekkel összefüggésben értelmezhetők, több változatuk van, és a jelek feloldása bonyolult feladat. A Bizáncból átvett liturgikus műfajok közül a Kijevi Ruszban egészen biztosan ismerték az ún. „*tropar*”-t. Így nevezték a rövid egyházi himnuszokat. Ezen belül is különbséget tettek a liturgikus rendben elfoglalt helyük szerint. A fennmaradt kéziratok alapján a Ruszban népszerűek voltak az ún. „*sztyihirák*”, a 4–12 sorból álló énekek, amelyeket a liturgiában ciklusokban adtak elő.

Világi zene létezéséről alig tudunk valamit. A *Kijevó-Pecszerszkij Patyerrikon* egyik feljegyzése árulkodik arról, hogy a fejedelmi udvarokban tartott lakomák alkalmával a fejedelem és kísérete szórakoztatására megjelentek a regösök, akik húros hangszereken (*guszli*) és egyéb hangszereken (síp, dob) játszottak, valamint énekeltek és táncoltak. Más adat is tanúskodik a fejedelmi udvarok szórakoztatásáról, ezek voltak a *szkomorohok*: a kijevi Szófia-székesegyházban az egyik oldaltorony feljárójának freskóján ábrázolnak hangszereken játszó *szkomorohokat*. A fejedelem és kísérete előtt valószínűleg a hőstetteket elbeszélő epikus költeményeket, a *bilinákat* adták elő hangszeres kísérettel. A hősi énekek tartalmukban számtalan pogány elemet őrizhettek, nem véletlen tehát, hogy a papság szemében nem volt kíváncsi a *szkomorohok* jelenléte. A novgorodi és szuzdali évkönyvek szerint már a 11. századtól kezdve az „ördögi”, „bálványimádó” jelzővel illették őket. A *szkomorohok* nyújtotta szórakozás ellen az egyház nem sok sikerrel harcolt, hiszen még a 17. századi Oroszországban is megtaláljuk őket.

Oroszország története

II.

A RUSZ RÉGIÓI

Oroszország története

A széttagoeltság századai

A 13. század Európája középkori dinamizmusának utolsó szakaszában járt. A római egyház és vezetői hatalmuk csúcsára érkeztek. Ebben fontos szerepe volt annak, hogy a keresztes háborúk során 1204-ben végül elfoglalták Konstantinápolyt, Bizánc fővárosát, ezt követően ismét egyetemes zsinatokat hívtak össze – hangsúlyozandó, hogy a kereszténység újra egységes, és a római pápa a keleti egyházatyákkal szemben feljebbvaló. A 13. században pápai támogatással kerültek a Nápolyi Királyság trónjára az Anjouk, akiknek további hatalmi törekvéseit (lásd Magyarország trónjának megszerzését) a pápa ugyancsak támogatta. A század kudarca, hogy a keresztes államok fokozatosan teret veszítettek a Szentföldön. Ugyanakkor a keresztény misszió számára „felfedezték” Európa peremvidékének pogányait (poroszok, litvánok, kunok), az Ibériai-félszigeten lendületet kapott a mórok visszaszorítása, Dél-Franciaországban pedig az albigenes eretnekekkel való leszámolás. A 13. század elején elismert új szerzetesrendek (ferencesek és domonkosok) rövid idő alatt igen nagy népszerűségere tettek szert. A tatár-mongol támadás, amely Európa keleti és középső részein hatalmas pusztítást okozott, a kontinens nyugati felében inkább az érdeklődést váltotta ki a „Kelet” iránt.

A 14. században Nyugat-Európa többféle krízist élt át. Válságba kerültek az addig meghatározó politikai tényezők. A pápaság francia nyomásra 1309-ben Avignonba költözött, majd 1378-tól kezdetét vette a konstanzi zsinatig (1414–1418) húzódó nagy egyházszakadás. A német-római császári hatalom rivalizáló dinasztiák kezén olvadt el, majd Luxemburgi Károly Aranybulláját (1356) követően a tényleges hatalom a választófejedelmek szintjén szilárdult meg. A 14. században indult az ún. százéves háború (1339–1453), amely a középkori haditechnika és harcmódor válságát jelezte, csakúgy, mint a közös európai hadi vállalkozásként indult nikápolyi csata (1396). Jelentős demográfiai átalakulást eredményezett a század közepi pestisjárvány, amely nyugaton a lakosság jelentős csökkenéséhez vezetett. Európa délkeleti felében pedig a terjeszkedő török birodalommal vívott harcok, illetve a nyugalmasabb térségek felé vándorlás változtatott a népesség helyzetén. Bár ez a folyamat inkább a 15. századot jellemezte, a kezdetek mindenképpen ide

vezethető vissza. A török terjeszkedés következtében léteért küzdött a középkor fényes bizánci birodalma. Közép-Európa számára viszont a 14. század a stabilitás ideje: újjászerveződött a lengyel királyság, Csehország és Prága birodalmi központ lett, a magyarországi Anjouk hatalma és befolyása messze túlmutatott országuk határain.

A 14. század kríziséből egy más Európa született. A tatárok uralta Kelet-Európa és a törökök által egyre inkább meghódított Balkán miatt szűkebbé váltak a keresztény Európa határai. Az „Orbis Christianus” ortodox része elveszítette önálló államiségét, emiatt a keresztény világot egyre gyakrabban a nyugati kereszténységgel azonosították. A nyugati és a közép-európai politikai rendszerben az irányítás testületek kezében volt (rendek, országgyűlések, zsinatok, városi közösségek). A 14–15. század folyamán szaporodtak a szellemi műhelyek, az egyetemek. A prágai egyetemről indult Jan Hus tanai Csehország határain is túlmutatóan elindítottak egy szellemi áramlatot, ennek is köszönhetően formálódott az a szellemi közeg, amely egy évszázad múltán képes volt a reformáció befogadására. Dél-Európa tengeri hatalmainak területén számos, a hajózást segítő újítás jelent meg, amely a tudományos gondolkodás eredményeivel párosulva érlelte a nagy földrajzi felfedezésekhez vezető vállalkozásokat.

A régiók kialakulása

NAGYFEJEDELMI KÖZPONTBÓL – VOLOSZTY

Az 1140-es években a Kijevi Rusz térképe teljesen átrajzolódott, a perifériák önállósodtak. Egyrészt beértek a ljubecki gyűlés (1097) eredményei: *Csernyigov* Tmutarakannyal, illetve délnyugaton *Peremisl-Tyerebovl* a 12. század közepére önállósodott. Igaz, Csernyigov elveszítette Szuzdalt, ami a 11. század második felében volosztyként idetartozott; de kikristályosodott több olyan központ (*Novgorod-Szeverszkij, Kurszk, Murom, Rjazany*), amely fellett Csernyigov befolyása érvényesült. A háttérben pedig ott volt a szükség szerint igénybe vehető kun haderő, amelynek nem csekély szerep jutott a csernyigovi fejedelmek megerősödésében. A ljubecki gyűlés másik kedvezményezettje a *peremisl-tyerebovli* fejedelmek közül került ki, *Vlagyimirko Volodarevics*, aki összekovácsolta a halicsi fejedelemséget több kisebb, *otcsina* jogú volosztyból. A Kijevvel szembeni konfrontáció katonai alapjait itt is a külső (lengyel és magyar; esetleg a déli határok mentén felbukkanó sztyeppi kun) haderő teremtette meg. Míg Csernyigov és Halics „saját” dinasztiát teremtve önállósodott, északon *Novgorod* és *Pszkov* a fejedelmek „váltogatásával”, a fejedelemre rótt kötelességek (pl. eskü) betartatásával őrizte Kijevtől való függetlenségét. Nem is szólva *Polockról*, amely lényegében az 1060-as évek óta leszakadtnak tekinthető. A többi rész Ljubecs alapján, mondhatni, Vlagyimir Monomah „otcsinájának” tekinthető, itt a kijevi központhoz való fokozott kapcsolódás figyelhető meg.

Az 1120-as években a Monomah-klán uralta részek perifériáin is a füg-

getlenedés nyomai mutatkoztak. Az egyik ide sorolható terület *Szmolenszk*, ahol 1125 óta Msztyiszlav negyediknek született fia gyakorolta az uralmat 1159-ig folyamatosan; végül ekkor a kijevi nagyfejedelmi székhely miatt önként távozott. A helyzet sajátos, kielégítő magyarázatot nem tudunk rá adni. Meglehet, Rosztyiszlav helyzete a kulcs, hiszen ő a szeniorátus sorrendjében igencsak hátul foglalt helyet. Lehet az is, hogy a terület jövedelemszerzési esélyei nem voltak vonzóak mások számára; de elképzelhető valamiféle kapcsolat a szomszédos Polockkal, amit a Kijevre koncentráló krónikás érdeklődésének hiánya elfed a szemünk elől. Végül szerepet játszhatott az is, hogy a szmolenszki részekben a lakosság gyér volt, csak a 12. század első felében nőtt az újabb betelepülőkkel. Ezt látszik erősíteni, hogy Szmolenszkben csak 1136–1150 között létesült az első püspökség. A Monomah-klán uralta terület másik „leszakadó” kikristályosodási pontja *Rosztov-Szuzdal*. A terület jelentéktelen lehetett még a 11. század második felében is, hiszen Rosztov Csernyigov „tartozékának” számított. A ljubecsi megállapodás után viszont nem került az Olgovics-otcsinába, hanem megmaradt Vlagyimir Monomah kezén. Itt 1132-től Vlagyimir Monomah legfiatalabb fia, *Jurij Dolgorukij* vette meg a lábát, és élete végéig (1157) uralta. A régi központ, Rosztov mellett ekkor egyre gyakrabban szerepelt Szuzdal, majd a 12. század második felében vált ki az újabb központ, a Kljazma-parti *Vlagyimir*. Az 1140-es évek elején – harmadik hasonló sorsú területként – figyelhetjük meg a volhíniai Vlagyimir egy kézen való megszilárdulását: az 1130-as évek vége felé szerezte meg *Izjaszlav Msztyiszlavics*.

1169-ben Andrej Bogoljubszkij csapatai megtámadták Kijevet, a támadásnak a város nem tudott ellenállni. Andrej támadása nem a szokásos módon zajlott le, hadai nemcsak elfoglalták a várost, hanem alaposan fel is dúlták és ki is rabolták. Andrej hadának zsákmányszerzése akkora pusztulást eredményezett, amelyet Kijev nem is tudott többé kiheverni. Andrej Bogoljubszkij nem úgy aknázták ki győzelmét, ahogy rokonai tették korábban. A város elfoglalása után öccsét, *Gleb Jurjevicset* ültette oda. Gleb fiatalabb lévén, a családon belül Andrej szeniori rendelkezése alá tartozott. Kijevet ekkor már aligha tarthatjuk nagyfejedelemségnek, sőt a formálódó régiók között *primus inter pares*nek sem! Területe jelentősen összezsugorodott: nyugati irányban a Dnyepertől a Szlucs folyóig, északon a Pripjatj alsó folyásáig nyúlt, keleten a Dnyeper bal partján csak egy keskeny sávra korlátozódott, délen pedig a sztyepp irányában védelmet biztosító erődítményvonalig terjedt. A perifériákon formálódó politikai egységekkel összehasonlítva Kijev nagyságrendileg hátrányosabb helyzetbe került, lényegesen kisebb területre zsugorodva. Ha pedig az 1169-ben történeteket nézzük, hogy tudniillik Kijevet egyik perifériális központnak alárendelten kezelték, onnét irányították; azt kell mondanunk, hogy jelentősége egy volosztj szintjére olvadt. A 12. század utolsó harmadának és a 13. század első évtizedeinek küzdelmei, amelyet Kijevért folytattak, már nem a nagyfejedelemség megszerzése miatt, hanem pusztán a terület megszerzése címén történt. Emellett természetesen a presztízsszempontok megmaradtak, és a fejedelmeket to-

vábbra is motiválták. A 12. század második felében Kijev voloszttyá válását a címek viselése is jelezte: a regionális központok fejedelmei közül többen is felvették a nagyfejedelem címet, kifejezve, hogy nincsenek Kijevnek alárendelve. Elsőként a vlagyimir-szuzdali fejedelem tette ezt. Az 1170–1240 közötti évtizedek Kijevért folytatott harcainak a szmolenszki és a csernyigovi fejedelmek az első számú főszereplői, miközben a korábban leszakadt régiók belső gondjaikkal birkóztak: Novgorod a fejedelmi hatalom visszaszorításán munkálkodott; Halics és Volhínia valamint Vlagyimir-Szuzdal saját belső rendjének kimunkálásával volt lekötve.

A régiók 12. század elejétől tartó megerősödésének többféle magyarázatát adhatjuk. Ami a felszínen – és a forrásokban – látszik, a politikai harc, már következmény. Kijev és a perifériák közti egyensúly-eltolódás és Kijev jelentőségének csökkenése mögött gazdasági változások álltak. A 11. század végén a kunok megjelenése és nyomában az állandósuló háborúk károsan befolyásolták a dnyeperi vízi út forgalmát. A „varégoktól a görögökig” vezető vízi út új útvonalra helyeződött át, a *Dnyeszterre*, amely biztonságosabb volt a Dnyeperhez képest. A Dnyeszteren felhajózva a Szan és a Visztula folyókhoz lehetett eljutni, ahonnan a Baltikum felé vezetett az út. A Dnyeper menti kereskedelem hanyatlása Novgorodot inkább a kelet–nyugati kereskedelem irányába fordította. Novgorod és a Volgai Bulgária között a kereskedők a vlagyimir-szuzdali fejedelemség területén haladtak át. A kereskedelmi forgalomban bekövetkezett súlyponteltolódást a térségben előkerült éremleletekkel lehet igazolni. A másik ok, ami Kijev és a perifériák viszonyának megváltozását eredményezte, a demográfiai változásokban keresendő. A perifériák egyes részein megnövekedett a lakosság. Jól látható pl. a vlagyimir-szuzdali részekben, ahol „ismétlődő” településnevek fordulnak elő, olyanok, amelyekkel másutt már régebben is találkozhattunk: pl. *Perejaszlavl*, *Halics*, *Zvenyigorod*, *Sztarodub* stb. A lakosság létszámbeli növekedése mellett – úgy véljük – a 12. századra „érett be” az a társadalmi változás, zajlott le a differenciálódás a keleti szláv társadalmon belül, amely a törzsi-nemzetségi arisztokrácia és a varég-normann csoportok egy társadalmi elitte formálódásában öltött testet. Ezzel az elit réteggel részben összefogva, részben szemben állva alakította ki a Rurik-dinasztia egy-egy ága a saját hatalmi körzetét. Az elit réteg és a dinasztia közötti viszony az egyes régiókban nem egyformán alakult, emiatt a politikai berendezkedés is eltéréseket mutatott. A fejlődésbeli különbségek a részfejedelemségek 13. századi sorsában már kitapinthatók, de kiteljesedésük a 14–15. században következett csak be, ám csírájukban már a 12. századi körülményekben fellelhetők. Azért hangsúlyozzuk a regionális eltérések meglétét, mert nem a tatár hódítás az alapvető ok e különbségek kialakulásában, az csupán felerősítette és nyilvánvalóvá tette létüket. A 12–13. század fordulóján az egykori Kijevi Ruszon belül a választóvonalakat az északi és déli részek között húzhatjuk meg.

Az északi régió maga sem alkot egységes képletet. Kétségtelen, hogy pl. Novgorod és Vlagyimir-Szuzdal eltérő adottságú részei az egykori Kijevi Rusznak. Az indokolja, hogy e helyütt egy „északi régió” címen együtt szól-

A vlagyimiri Dmitrijevszkij-székesegyház

junk róluk, hogy földrajzilag határosak, a kelet–nyugati irányú kereskedelmi forgalomban egyaránt érdekeltek, végül a novgorodiak választott fejedelme nemegyszer a vlagyimir-szuzdali részből érkezett. És akkor még nem beszéltünk a határok tisztázása érdekében lezajlott sok-sok súrlódásról. Annak a területnek, amely a Volga felső folyása, a Kljazma, a Moszkva és az Oka folyók vidékén helyezkedik el, első központja Rosztov volt. Rosztov a Baltikum–Volga–Kaspi-tenger kereskedelmi útvonal fölött őröködő erődtményként jött létre. Talán valamivel későbbi Szuzdal, mint a körzet újabb központja. A 12. század első harmadában elsősorban mint adófizető területnek és a volgai bolgárok elleni védekezés stratégiai pontjának volt jelentősége. Jurij Dolgorukij hosszú szuzdali tartózkodása alatt épített ki egy stabil védelmi vonalat a volgai bolgárokkal szemben. Ekkor (1147) említik először Moszkvát is, mint egy kisebb rezidenciát. Rosztov-Szuzdal különállását elősegítette, hogy a déli régióktól egy sűrű erdős (lakatlan) vidék választotta el. Andrej Bogoljubszkij kiépítette az új fejedelmi központot, Vlagyimirt. Az alatta megvalósult építkezések arról tanúskodnak, hogy Andrej tudatosan törekedett egy Kijevvel egyenrangú fejedelmi központ megteremtésére. Nem véletlenül épült „Aranykapu” az erődtmény falában egy Mária-templommal. Andrej déli harcaiból visszatérve építtette meg a Mária Mennybevitelle-templomot (*Uszpenskij szobor*), ott helyezte el a Visgorodból magával hozott bizánci eredetű (rangos) Istenanya (*Bogomatyer*)-ikont. Szintén Andrej Bogoljubszkij hatalmi törekvéseit jelzi Kijev hódoltatása 1169-ben. Az 1190-es évek végén a vlagyimir-szuzdali fejedelem, *Vszevolod* vezetésével indult el egy nagy hadi vállalkozás a kunok ellen, ahol *Vszevolod* már mint az „egész Rusz” vezetője lépett fel. Az ő uralkodása számos ponton emlékeztet Vlagyimir Monomah kijevi politikai metódusára: a szűkebb család szeniorjaként viselt nagyfejedelmi méltóságra. *Vszevolod* halála (1212) után a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelemség is több volosztyra szakadt. Az egykori központok (Rosztov, Szuzdal, Vlagyimir) külön-külön kerültek egy-egy fejedelem irányítása alá, de további volosztyok is kialakultak pl. *Perejaszlavl-Zalesszkij* területén Tver, északon Jaroszlav és Kosztroma.

A déli Rusz egyik részét Csernyigov alkotta a keleti „végvidéken”, a másik fontos régiója a délnyugati Halics-Volhínia, amely ebben a formában csak 1199-re jött létre, addig mindkét része külön utat futott be. Halics történetének feltétlenül megemlítenő eseménye Vlagyimir fejedelem elkergetése volt (1188), mivel ezúttal a halicsi bojárság viselkedése a novgorodi helyzettel rokonítható. Egyrészt azért, mert korlátozni akarták a fejedelem jogait, másrészt pedig, mert beleszóltak a személy megválasztásába. Miután Vlagyimir lengyel segítséggel visszatért, anyai nagybátyjához, a szuzdali *Vszevolod*hoz fordult, és a tőle kapott „garancia” mellett tudott megmaradni Halics élén egészen 1199. évi haláláig. Az eset kapcsán világosan kirajzolódik, hogy a Rusz „primus inter pares” fejedelmének már nem a kijevi nagyfejedelmet, hanem a vlagyimir-szuzdalit tekintették. Ugyanígy látta a magyar *Anonymus* is, midőn megemlítette „*Rusciam, que Susudal vocatur*” (Rusciát, amit Szuzdalnak hívnak), azaz a Ruszt Szuzdallal tekintette azonosnak.

RUSZ ÉS A SZTYEPP

A Kijevi Rusz születése pillanatától a sztyeppi népek szomszédságában létezett. Sőt, amint erről a keleti források tanúskodnak, maga a Rusz is több vonatkozásban a sztyepp népei közé illeszkedett. Részben úgy, hogy a Rusz egyik etnikai alkotóeleme (a szlávok) a kazárok, majd a magyarok adófizetőjévé lett; részben pedig, hogy a Rusz harcos varég elemei a sztyeppi népek (kazárok, besenyők) ellenfeleivé váltak. A kezdetben „folyami nomádoknak” nevezett nép lassan a szárazföldön is egyenrangú félként vett részt a sztyeppi nomádokkal vívott harcokban. Erre utal a ló szerepének és értékének növekedése. Az államszervező Vlagyimir fejedelem és Bölcs Jaroszlav idejétől a Kijevi Rusz fejedelmeinek érdeklődése egyre inkább északi irányba fordult, a sztyepp felé pedig védekező taktikára váltott. Emiatt épült ki a védelmi gyeprüendszer a déli részeken, a *Szula*, a *Sztugna* és a *Rosz* folyók mentén, és Perejaszlavl erődje is emiatt létesült. A 10–11. század fordulóján a sztyeppet a besenyő törzsek uralták, akiket Bizánc nemegyszer felhasznált a ruszok hátbatámadására. A besenyők 11. századi aktivizálódására azért került sor, mert megjelentek a háttérben a kunok. A besenyő törzsek a Kárpátokhoz és az Al-Dunához közelebb húzódtak, egyes csoportjaik megpróbálták – a jelek szerint sikerrel – betörni a Kárpát-medencébe, illetve a Bizánci Birodalomba. A helyben maradt töredékek megszűntek önálló politikai erőnek lenni. A torkok és úzok sorsára jutottak, akiket pl. a 12. századi Rusz fejedelmei határvédő szolgálatba fogadtak; illetve a sztyeppen segédnépi szerepkörbe kerültek.

A kunok a 11. század utolsó harmadától a 13. századi tatár (mongol) támadásig a Kijevi Rusznak, illetve részfejedelemségeinek sztyepp felőli szomszédai voltak. A kunok és a Rusz kapcsolata ez idő alatt megváltozott. A 11. század közepétől a 12. század első évtizedével bezárólag a Ruszt intenzív támadások érték a kunok lakta sztyepp felől, majd segéderőként beépültek a fejedelmek egymás elleni harcaiba. A 13. század elején azonban elmozdultak Don vidéki szállásaiktól, és nyugatabbra kerültek. Az a viszony, amely korábban a csernyigovi (és novgorod-szeverszkiji) fejedelmek és a kunok között kialakult, a 13. század elején már a halics-volhíniai fejedelmek és a kunok közti kapcsolatokat is jellemezte. Kunország (*Cumania*), azaz a kun törzsek fennhatósága alá tartozó terület igen nagy volt: a Volga–Don vidékétől egészen az Al-Dunáig terjedt. A kunok nem alkottak egységes törzsszövetséget, hanem kisebb csoportokban éltek, így a ruszbeli fejedelmekkel is csak egy-egy részük tartott kapcsolatot, azok, akik a Don–Dnyeper vidékén éltek. A nagy kiterjedésű Kunország határai a tatárok megjelenésével kezdtek zsugorodni, illetve a népesség mindinkább a nyugati részekre koncentrálódott. A tatárok 1223-ban az Azovi-tengerbe ömlő Kalka folyó mellett mértek először jelentős csapást a kunokra, ahol a Rusz fejedelmeinek egy csoportja is a kunok oldalán harcolt. A Rusz egészére nézve azonban a Kalka menti csata nem hozott lényeges változást.

A tatár had Kalka menti győzelme inkább csak jelezte a mongol-tatár sereg jövőbeni támadásait, és a tatárok részéről csupán portyázásnak volt

Dzsingisz kán (kínai rajz)

Ögödej (kínai rajz)

mondható. Valójában a mongol birodalom *Dzsingisz* halála előtt szervezetlen volt. Dzsingisz kán halála előtt ezt a részt *Dzsocsi* nevű fiának szánta, aki azonban még előtte meghalt. A mongol birodalom nyugati fele Dzsocsi másodszülött fiának, Batunak (az óorosz forrásokban Batij) ulusza (részbirodalma) lett. Az óorosz források néha Dzsocsi névével írják le: Dzsucsijev ulusznak, amely ténylegesen Batu szervezése alatt vált *Arany Hordává*. Az „ordu/orða” szó az uralkodó szállásterületét jelentette, az „arany” jelző pedig a nagykán rezidenciáját. Nincs rá biztos magyarázat, miért nevezték Arany Hordának. Talán a káni hatalom gyengülésével több ulus is a nagykán jogutódjának tekintette magát. Más elképzelés szerint a sátrukon használt aranycsíkról kapta az elnevezést. 1229-től *Ögödej* került Dzsingisz örökébe, aki birodalomszervezéssel foglalkozott. A központot (*Karakorum* az Orkhon folyónál) fallal vette körül, valamint figyelemmel volt arra, hogy a már meghódított részek békeidőben birodalomként is működjenek: pl. kancelláriát szervezett, futárszolgálatot hozott létre. A birodalom nagy hódítása (Kína) az 1230-as években folytatódott. A további hódítási stratégiáról 1235-ben döntött a kuriltáj: keleten Dél-Kínát és Koreát; nyugat felé Kis-Ázsiát és az európai országokat jelölve meg.

A Rusz területét két jelentősebb támadás érte: az első 1237/38-ban a volgai bolgárok felől indult, a másik 1240 őszén Csernyigov irányában. A tatár támadás egy addig ismeretlen erejű és más szokások szerint harcoló nomád csoport megjelenését hozta magával. A nyugat felé forduló tatárok segédnépeikkel együtt 120–140 ezer harcosból álló tömeget alkottak. (Korábban előfordult a történeti irodalomban 300 ezer fős becslés is, ez azonban

irreálisnak tűnik.) Az igen nagy létszám mellett újdonság volt a tatár had kíméletlen magatartása az ellenféllel szemben: aki egyszer szembeszegült, az többé nem számíthatott kegyelemre. Az emberélet és a felhalmozott vagyon mérhetetlen pusztulása a meghódított terület pacifikálását, gyors hódoltatását készítette elő. Nem számíthatott új elemnek a téli hadjárat. A tatár harcmodor miatt a téli hadviselés teljesebb pusztulást is eredményezett. A Rusz területén nincsenek hegyek, ahová a lakosság elmenekülhetett és megbújhatott volna. A nagy hidegben a településeken kívül az emberi élet az élelemhiány és a fagy miatt önmagában is veszélybe kerülhetett. A lakosság a településekre húzódott. Az erődített helyek cölöpökkel megerősített földsáncok védelmét jelentették, amelyeket kőhajító ostromgépekkel és tűzzel pillanatok alatt meg lehetett semmisíteni. A kőből épült templomok adták a lakosság utolsó menedékét, de ezek is könnyen a tűz martalékává váltak. A hadjáratnak vége szakadt, de a békés állapotok aligha álltak vissza rövid idő alatt. Mind a lakosság, mind az anyagi javak pusztulása jelentős volt. Valószínű, hogy a tatárok érkezésének hírére sokaknak sikerült elmenekülniük, de nem tudjuk, hányan lehettek.

A közvetlen élménybeszámoló megrázó erejével hatott, midőn egy ruszbeli pap elvitte a tatár pusztítás hírét a lyoni zsinatra. A pap *Pjotr Akerovics* volt, a kijev-beresztovói *Szpasz* (Mégváltó)-*kolostor* igumene, aki Mihail csernyigovi fejedelemmel menekült Magyarországra, majd innen továbbmenve, 1245-ben eljutott a lyoni zsinatra. Pjotr apát mellett a váradi kánonok, *Rogerius* és az *aquileiai* pátriárka is megjelent. E három beszámoló együttesen indította a pápát arra, hogy követeket küldjön a tatárokhoz. A követküldés mögöttes szándékát, a felderítést *Johannes Plano Carpini* ferences szerzetes hajtotta végre, igen sikeresen. Carpini keresztülutazott a tatárdúlta Rusz déli részein. Tőle tudjuk, hogy öt évvel a tatár pusztítás után Kijevben és környékén mindössze kétszáz ház állt. Viszont működtek a templomok, a Szófia-székesegyház és több kolostor temploma, pl. a mihajlovói *Zlatoverhnyij*-, a vidubicki Szent András-templom és a Barlangkolostor templomai; pedig ez a terület közvetlenül a tatárok uralma alá került. Plano Carpini a Dnyepertől már tatár kísérekkel folytatta útját.

Nem kerülhető meg az a kérdés, vajon mi vezetett a tatárok gyors sikereihez, illetve mekkora volt a pusztítás. A tatár katonai sikereket illetően a korábbi megállapításokhoz nem sok újat lehet hozzátenni. Tatár részről egy jelentős létszámú hadsereg (kb. 120–140 ezer fő) fegyelmezett, tervszerű mozgatása jelentős alaptényező. Ehhez járult az ostromgépekkel felszerelt had technikai fölénye és a görögtűz beállítása az arzenálba. Nem hanyagolható el a pszichikai nyomás sem, amit az ellenfélre gyakoroltak: a megfélemlítés, a meglepetésszerű támadás és a legyőzhetetlenség mítosza. A Rusz hadserege külön-külön meglehetősen kicsi volt. Az 1237/38 telén elszenvedett nagy vereség után Jurij Vszevolyics (Vlagyimir Monomah dédunokája) a menekülőkből és a megmaradtakból új hadsereget állított össze, és a Szity mellett felvette a harcot a tatárokkal, de vereséget szenvedett. Az egyes települések önmagukban három-ötezer főnél nagyobb létszámú véde-

lemmel nem rendelkezhetek. A múlt század neves történésze, *Szolovjov* százezer főre taksálta a tatár támadás idejének „össz-ruszbeli” hadseregét, ebből negyvenezernek gondolta a Rosz folyó menti határvédő nomádok létszámát. Sajnos, konkrét adat, amire támaszkodni lehetne, nincs. Az összlétszám a fejedelemségek esetében teljesen teoretikus, hiszen egymásnak nem küldtek segítséget. Valószínűleg, a kapott információ ellenére sem hitték el, hogy a tatár támadás bekövetkezhet, ráadásul ilyen módon, ami a korábbi sztyeppi tapasztalatoknak ellentmondott.

A tatár pusztítás felméréséhez ugyancsak hiányoznak az adatok. Az biztos, hogy az ellenállást tanúsító településeket a tatárok felgyújtották, kifosztották, a lakosság nem harcoló részét is legyilkolták. Ellenállást pedig minden település tanúsított. A nomád szokások szerint bizonyára tekintélyes számban foglyokat is ejtettek, hiszen az emberáru keresett cikk volt a keleti piacokon. Az északi részeken, a síkvidéken, télen, élelem nélkül nem sok esélye volt a túlélésre a tatárok közelében maradóknak. Nyugati irányban, Novgorod felé bizonyosan sokan elmenekültek, de számuk nem megállapítható. A déli részeket a fejedelmekkel együtt szintén sokan elhagyták. Érdekes eset – talán nem is egyedi –, hogy Magyarországra érkezett egy *Maladik Ruthenus* nevű személy, aki vagyonát is magával mentette. Nem is tudnánk létezéséről, ha nem kölcsönzött volna a magyar királynak belőle. Ennek fejében birtokot kapott, és Magyarországon telepedett le. Az északi Rusz elleni támadáskor a tatárok hosszabb jelenlétével kellett számolni, a déli támadás idején a gyors továbbvonulással – feltehetően – kevesebb foglyot vittek magukkal.

Egyébként nemcsak a Kijev környéki kolostorok templomai működtek tovább, a tatár támadás után északon is hasonló lehetett a helyzet. A Szity folyónál elesett Jurij fejedelmet pl. a vlagyimiri székesegyházban temették el, ez tehát nem dőlhetett romba. Vlagyimirba visszatért az elesett Jurij testvére, Jaroszlav, és elkezdte újjászervezni az életet. Bizonyára segítségére volt fia, Alekszandr Nyevszkij, a novgorodi fejedelem. Rjazanyba is visszatért a helyi fejedelmi dinasztia életben maradt tagja, *Ingvar Ingvarevics*, és szintén konszolidálni igyekezett a helyzetet. A csernyigovi Mihail fejedelem 1245-ben érkezett vissza Magyarországról Kijevbe. Ha lassan is, de visszatért az élet régi medrébe, a „normálishoz” közelített, amennyire ez egy kirabolt és megtizedelt lakosságú országban egyáltalán végbemehetett.

A RÉGIÓK ÉS A TATÁROK

A tatárok tartós berendezkedését az adószedők és népesség-összeírók jelentették. A 13. század közepén az óriásira nőtt tatár birodalom megszervezése zajlott. Az adófizetésnek az a módja, amivel a Rusz területén találkozunk, nem volt régi: először Ögödej nagykán alkalmazta Észak-Kínában, az első regiszter 1235-ből származik. Természetesen adót fizettek a Rusz fejedelmei is már 1245-től, de inkább a „dany”-ra emlékeztető módon: azaz a fejedelmek rendszeresen vittek „ajándékokat” a nagykán udvarába. A tatároknak fizetett adó neve a 14. századtól „*vihod*” volt. A tatár-mongol birodalom

egész területére *Möngke* kán vezette be a szisztematikus népesség- és adóösszeírást: 1252-ben Kínában, 1254-ben Nyugat-Ázsiában (Afganisztán, Irán, Transzkaukázus). Ezt követően 1257-ben a Rusz területén is megjelentek a *baszszakok*, a tatár adószedők, akiknek biztonságáról és működésük zavartalanágáról Alekszandr Nyevszkij fejedelem gondoskodott. A második és a Rusz számára utolsó adóösszeírást 1273–75 körül hajtották végre. Ekkor már nem megállapítható, hogy a nagykánhoz folyt-e az adó, vagy az Arany Horda lett-e a haszonélvezője. A későbbiekben a tatár belső válság miatt maradhatott el az összeírás, a 14. században pedig nem éledt újjá. Az adóösszeírások során tanúsított magatartás jelzi az egyház privilegizált helyzetét. A regisztrálás és az adóösszeírás alól ugyanis mentesült minden egyházi intézmény. A tatár-mongol magatartásból ez természetesen következett, hiszen a birodalom iszlámot és buddhizmust követő részein hasonlóan viszonyultak a papsághoz. A kínai konfucianizmussal szembeni mongol vallási türelem első kinyilvánítója Dzsocsi volt. Az ortodox egyház által kapott első káni kiváltságlevél, *jarlik* 1267-ben keletkezett.

A regisztrálás a paraszti népesség (családfő és háza népe) összeírására terjedt ki, amire a kiróható cenzus mértéke miatt volt szükség. A regisztrálás másik célja katonai: a lakosságot tized, század, ezred, tízezred (*tümen*, oroszul: *tyma*) szerint sorolták be. Vernadsky számításai szerint a Rusz területe 27 tüment állított ki. Korabeli adatunk erre nincs, a tatár uralom fénykorában, a 14. század második felében az egykori vlagyimir-szuzdali területen 43 tümennel lehet számolni. Vernadsky tézise szerint egy tümen mögött kétszázezer ember állt. Ebből kiindulva tízmillióra taksálja a korabeli orosz lakosságot. Nem vette azonban figyelembe a pl. Kínában előfordult jelenséget, hogy egy-egy tümen csak 3–7000 főt foglalt magába; valamint nem számolt az ismétlődő harcok és éhínségek emberveszteségeivel sem. Ez a szám különösen akkor tűnik illuzorikusnak, ha arra gondolunk, hogy a 15. századi Angliának sem volt hárommilliónál több lakosa! A tatár összeírásoknak a mongol forrásokban nem maradt nyoma, fenti ismereteinket a novgorodi első évkönyv és a Lavrentij-évkönyv feljegyzéseiből merítettük. Az elbeszélő források rögzítette adatok nem pontosak, hiszen a novgorodi évkönyvből úgy tűnik, mintha a „*csiszló*”-t (a tatároknak az összeírás nyomán fizetett adót) csak a novgorodiak fizették volna. A paraszti népességre kirótt cenzuson kívül tudunk az áruforgalom után fizetett adóról (*tamga*) és a kiépülő tatár futárszolgálat (*jam*) ellátására fizetett összegről is.

A tatár támadás az egykori Rusz fejedelemségeinek életében lényeges változásokat hozott. A korábban meglévő regionális különbségek még jobban elmélyültek, hiszen a tatárdúlás nem egyformán érintette az egész Ruszt. Politikai téren a legnagyobb változást az jelentette, hogy belépett egy új hatalmi tényező: a tatár kán. A tatárok a déli terület egy részét (Kijev, Csernyigov, Perejaszlavl), azaz a Kijevi Rusz egykori „magját” ténylegesen uralmuk alá vonták. Az északkeleti részeket, Vlagyimir-Szuzdalt pedig függő területükké tették. Ugyanakkor Novgorodot némi adóra, Halics-Volhíniát meg adóra és katonaállításra kötelezték. Valamennyi régió életébe beleszólt

A mongol hódítók
foglyul ejtett
oroszokat
hurcolnak
az Arany Hordába

a tatár uralom. A tatárok nyugati birodalmának, az Arany Hordának a központja, *Szaraj* a Volga mellett helyezkedett el, Asztrahantól 100 km-nyire északra. Itt kellett a Rusz fejedelmeinek „tiszteletüket tenni”, egyúttal a káni kinevezést (az erről szóló okmányt „jarlik”-nak nevezték) is itt vehették át. Szarajból alkalmanként tovább kellett menniük a fejedelmeknek a nagykan *Orkhon* környéki központjába (*Karakorumba*) is. A Rusz fejedelmeket lényegileg Szarajból irányították 138 éven keresztül. (Később létesült egy Új-Szaraj a mai Volgográd közelében.)

A *vlagyimir-szuzdali fejedelemség* már a tatár hódítás előtt lazán kapcsó-

lódó részekből állt. A vlagyimiri és rosztovi fejedelmi központok mellett harmadikként Perejaszlavl-Zalesszkij volosztj szerveződött meg. Ide tartozott még Tver és Moszkva is, de ekkor még egyik sem volt önálló volosztj. A tatárok visszavonulása után két sorsdöntő kérdésre kellett választ adni: a belső hatalmi átrendeződés mikéntjére és a tatárokhoz való viszony kialakítására.

A tatár uralom első évtizedében (1242–1252) a legkevesebb 19 alkalommal indult szuzdali küldöttség Szarajba, ebből négyszer Karakorumba is továbbmentek. *Jaroszlav* fejedelem ügyes diplomáciáját annak tükrében lehet helyesen értékelni, ha tudjuk, a csernyigovi-kijevi Mihail fejedelem 1245-ös látogatása tragédiával végződött. Az északkeleti Rusz feletti tatár uralmat végérvényessé tette, hogy a fejedelmek egymás közti viszályaikat a tatár udvarban igyekeztek megoldani, a döntést a tatár kán kezébe téve. Alekszandr Nyevszkij abból a politikai realitásból indult ki, hogy a tatárok jelenlétét el kell fogadni. Nem vett részt abban a szervezkedésben, amely a tatár uralom lerázására irányult. Batu udvarában Alekszandr a hűséges tatár alattvaló pózában mutatkozott: támogatásával indultak meg a baszkakok (mongol nevükön: darugák), hogy összeírják a nagyfejedelemség népességét. A tatár adószedők tevékenysége nyomán kiobbant elégedetlenséget Alekszandr fejedelem maga igyekezett megfékezni, illetve a tatár kán udvarába látogatva próbálta megelőzni az elégedetlenség nyomán várhatóan az egész Ruszra zúduló tatár támadást. Nyevszkij négy alkalommal járt Szarajban, utoljára 1263-ban, amikor útban hazafelé meghalt. A tatár jelenlétet elfogadó reálpolitika jegyében lépett fel rokonságával szemben, e lépései – tatár támogatással a háttérben – sikeresek voltak. Ő volt az a fejedelem, aki a novgorodiaktól is be tudta szedetni a tatárok számára az adót, hiszen fia, majd testvére ült a novgorodi fejedelmi székekben. Uralma relatív stabilitást biztosított a vlagyimir-szuzdali fejedelemség számára. Ez halála után látszott csak igazán, amikor mind a tveri, mind a vlagyimiri fejedelmek tatár sereg kíséretében tértek meg sztyeppi útjukról. A negatív csúcsot az 1293. év jelentette, amikor egyedül Tver környéke menekült meg a tatár hadaktól. A 13–14. század fordulóján vette kezdetét Tver és Moszkva vetélkedése a vlagyimiri nagyfejedelmi címért, ami rányomta bélyegét a következő két évszázad történetére.

Alekszandr Nyevszkij politikájának másik fontos jellemzője az ortodox egyház támogatása. Hozzá is eljutottak a pápai követek, tájékozódásuk hátterében a római egyház befolyásának növelése állt, a tatárok elleni segítség ígéretével. Nyevszkij elutasította mindezt, nyilván annak tudatában, hogy a tatárokkal szembeszállni a siker reményében nem lehet. Kihasználva ugyanakkor a tatár politika vallási toleranciáját, kieszközölte a tatároktól az ortodox egyház támogatását. Alekszandr tatároknál tett utolsó látogatása alkalomával létesült Szarajban is egy ortodox püspökség. Nem önálló eparchiaként, hanem a perejaszlavl püspökség részeként. Alekszandr Nyevszkijnek kétségtávol fontos szerep jutott a tatár pusztítás utáni rend kialakításában, alakjának gigantikussá növelése mégis az ortodox egyház felfogása nyomán

alakult ki. Az egyház Alekszandr Nyevszkijnek mint szentnek a népszerűsítésében elsősorban a „latin”-ellenességére támaszkodott. Az ortodox egyház ügyében tett lépéseit felnagyították, illetve novgorodi fejedelemként végrehajtott tetteit vetítették ki egész életére. Halála után a vlagyimir-szuzdali fejedelemség területén kialakult helyi kultusza különösen a 14. századtól vált népszerűvé, amikor az orosz nép és az ortodox egyház azonosságának tudata megfogalmazódott. Alekszandr Nyevszkij a korszak népszerű alakja volt, életrajzát is megírták, amely a szentek legendáihoz hasonló „*zsityije*” címet viseli. Az életrajzban hangsúlyosan szerepel Alekszandr életének az a szakasza, amikor Novgorodban volt fejedelem, és ebben a minőségében két nagy győzelmet aratott. Az egyiket 1240-ben a svédek, a másikat 1242-ben a Német Lovagrend felett. Az első győztes csata után kapta a „Névai” (Nyevszkij) melléknevet. Biográfiája szerint a novgorodi svéd–német győzelem miatt vált „nemzeti hőssé”, és alakját időről időre aktuális politikai tartalommal fűszerezve interpretálták; legutóbb pl. a második világháború idején. Életrajzírója „elfeledkezett” arról a tényről, hogy a Rusz fejedelmei közül a tatárok jóváhagyása nélkül senki sem juthatott politikai szerephez.

A tatárok megjelenése *Novgorod* helyzetét is hátrányosan befolyásolta. Közvetlenül nehezen lehet bizonyítani, de belátható, hogy amint a tatárok gyökeret vertek Vlagyimir-Szuzdal, Rjazany, majd a déli dnyeperi részekben, ez Novgorod gazdaságát negatívan érintette. A kelet felé irányuló kereskedelmi csatornák bedugultak, Novgorod bevételei csökkentek. Áttételesen érkekelhető a gazdasági visszaesés: 1240 után, egészen a 14. század elejéig Novgorodban nem épült egyetlen új templom sem. A tatárok belépése Kelet-Európa politikai tényezői közé Novgorodot abban is befolyásolta, hogy választott fejedelmük, aki a 13. század eleje óta többnyire a vlagyimir-szuzdali területről érkezett, 1238 után tatár igényeket közvetített Novgorodnak. Láttuk pl., hogy Alekszandr Nyevszkij támogatását élvezve jelentek meg a tatár adószedők 1259-ben, és ekkor Novgorodra is kirótták az adót. A novgorodiak az évkönyv szerint „önként” fizettek a tatároknak, nyilván egy esetleges támadást akartak kivédeni ezáltal. A német lovagok visszaverése után a litvánok aktivizálódása és a svédek előrenyomulása a 13. század második felében, sőt azon túl is jellemző eseménye e térségnek. Novgorod nyugati határainak sikeres védelme érdekében volt kénytelen a tatár adóigénnyel megalkudni és az adószedők megjelenésekor fizetni.

A *halics-volhíniai fejedelem*, Danyiil az 1240/41. évi tatár támadás előtt Lengyelországba menekült, de a tatárok elvonulása után visszatért. Danyiil, akiről az Ipatyjev-krónika éppoly hosszú életrajzot írt, mint Alekszandr Nyevszkijről a vlagyimir-szuzdali. A többi uralkodni akaró fejedelemhez hasonlóan ő sem tudott kibújni a Szarajban tett kötelező látogatás alól. Ő azonban másképp képzelte el a tatárokkal kialakítandó *modus vivendit*.

Halics-Volhínia területén a nagy tatárdúlás után szintén normalizálódott az élet, ami észrevehető volt a korábbi belviszályok kiújulásában is. Magyarországról visszatértek a halicsi uralomban érdekelt csernyigovi fejedelmek, Mihail és fia, Rosztyiszlav. Mihail nyilván a korábbi kijevi és csernyi-

Az 1242. évi
„jégcsata”

govi uralmát visszaállítandó zarándokolt el Batuhoz. A látogatás azonban balul végződött, Mihail nem tudta megtalálni a tatárokkal szembeni helyes magatartást. Az orosz krónika szerint mint keresztény fejedelem nem volt hajlandó hitével ellentétes magatartást tanúsítani, valószínűleg „hagyta magát provokálni”, és ez végzetesnek bizonyult.

A halicsi Danyiil sem térhetett ki 1245-ben a kán udvarában tett látogatás elől. Visszaérkezése után nem nyugodott bele a fejedelemsége fölötti tatár uralomba. Neveltetése, kapcsolatai miatt érlelődhetett meg benne a nyugati segítségkérés gondolata. Tervei visszhangra találtak a pápai követnél, Plano Carpininél. Konkrét adatunk nincs rá, mégis egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy a pápai követnek szerepe volt a kapcsolat létrejöttében, és támogatta is a tervet. Carpini 1246-ban *Vaszilko* fejedelem udvarát elhagyva lépett tatár földre, visszaútban pedig (1247 júniusában) egy hetet töltött Danyiil udvarában. Ezt követően Danyiil és *IV. Ince* pápa (1243–1254) között számos alkalommal történt levélváltás. A pápa célja továbbra is az egyházi unió megteremtése volt, azaz Danyiil és testvére, *Vaszilko* „országait” a

Szentszék kötelékébe tartozónak akarták tudni, „Szent Péter és a mi védelmünk alá” helyezni, ahogy ezt a pápák már a 13. század eleje óta hangoztatták. Danyiil és Vaszilko hajlandók lettek volna erre – katonai segítség fejében. A pápa a segítségnyújtást a Baltikumban nemrég megtelepedett Német Lovagrend közreműködésével akarta megoldani, és a Danyiiléknak tett engedményekben egészen odáig hajlandó volt elmenni, hogy Halics-Volhíniában megmaradhatott volna a szertartások görög rítusa. Egy 1248. január 28-i keltezésű levél szerint a pápa már ekkor koronát ajánlott fel Danyiilnak, aki ezt konkrét segítség hiányában nem fogadta el. Ugyancsak a nyugati segítség reményében Danyiil gyermekei nyugati hercegnőkkel kötöttek házasságot: *Leo IV.* Béla *Konstancia* leányát vette feleségül, másik fia, *Roman* pedig a *Babenberg* örökösnot, *Gertrudot*. Danyiil ezen túlmenően a litván fejedelmekkel és az északi Rusz fejedelmeivel is kontaktusba lépett. A litván kapcsolatot *Svarn* nevű fiának litván házassága jelentette; Andrej Jaroszlavics vlagyimiri fejedelem pedig Danyiil leányát vette el. A vlagyimir-szuzdali fejedelmek közül Andrej fejedelem nem osztotta Alekszandr véleményét a tatár kérdésben, és a tatárokkal szembeni ellentámadás lehetőségeit kereste. 1252-ben nyíltan felvette a harcot a tatárokkal, de vereséget szenvedett és menekülnie kellett. Egyidejűleg Danyiil is támadott *Kuremsánál* – sikertelenül. Valószínűleg Andrej példája indította Danyiilt arra, hogy a nyugati segítség késlekedése ellenére mégis elfogadja a felajánlott királyi koronát. A koronaküldés és a koronázás pontos dátumát nem ismerjük. Ami tudható: 1254-ben egy pápai legátus tette a koronát Danyiil fejére *Dorogicsinban*. Egyidejűleg Vaszilko és a litván *Mindaugas* (Mindawg) is kapott koronát. Ugyanakkor a korona mint szimbólum sem a pápa számára nem jelentette elképzelései (az unió) megvalósulását, sem Danyiil számára a katonai segítséget, amiért az uniót, ha formálisan is, de vállalta.

Danyiil és Vaszilko nyugat felé orientálódásában benne rejtett a kudarc. A segítségért (helyesebben: a segítség ígéretéért) olyan árat kellett fizetni, amelyre csak kényszerből voltak hajlandók. Az e téren tett ígélet betartására *IV. Sándor* pápának már 1257-ben figyelmeztetnie kellett. Nem lehetett az egyházi unió híve a halics-volhíniai papság sem, egyebek között az 1250 körül szereplő Kirill metropolita, aki a konstantinápolyi pátriárka *niceai* udvarában megfordulva, „latin”-ellenességet hozott magával.

A nyugati segítség elmaradása, Andrej Jaroszlavics és saját 1252. évi kudarca után Danyiil ismét összecsapott a tatárokkal 1254-ben *Kremenyecnél*, és 1255-ben, amikor azok betörték Volhíniába. A harcok jelezték, hogy a Kijev feletti uralmi terveiről mindenképpen le kellett mondania. A baszakok halicsi földön való megjelenéséről az itteni krónika 1252-nél tudósít, amit kétkedve kell fogadni, mivel ekkor még nem szilárd a tatár uralom Halics-Volhínia fölött. A kánok 1254/55-ös hadjáratukkal érték el Halics-Volhínia térdre kényszerítését, ennek következtében, amikor 1258/59-ben a litvánok és Lengyelország ellen vonultak, Danyiilnak és Vaszilkónak segédcsapatokat kellett melléjük adni. Segédcsapatok állítására a tatárok nemegyszer kötelezték a halicsiakat a 13. század második felében, de adófizetésről

és a fejedelmek Szarajba zarándoklásáról nem tudunk. A Nyugattól remélt segítség mítosza Danyiil halálával (1264) végérvényesen szertefoszlott. Végül annyi eredményt a halics-volhíniai „kettős” politika mégis elkönyvelhetett, hogy ha a tatár felsőbbbség elismerését nem is sikerült elkerülni, kevésbé nehezedett rá a hódító sztyeppi hatalom nyomása, mint az északkeleti régióra.

Russia Minor (Kisoroszország)

A GAZDASÁG ÉS A FEJEDELMi UDVAR

Gazdasági szempontból Halics már a 12. századtól fontos szerepet játszott a kereskedelemben, amikor az észak felé menő vízi út a Dnyeperről a Dnyeszterre helyeződött át. A fejedelmeknek valószínűleg jó bevételei adódtak a távolsági kereskedelem megadóztatásából. A Halicsot egyesítő Vlagyimirko Volodarevics fejedelemnek vesztegetésekre is futotta, többször tudott nagy összegű hadisarcot fizetni. „Sokat beszélt, és sokat fizetett” – mondja róla gúnyosan a krónikás. Vlagyimirko unokája, *Vlagyimir Jaroszlavics*, aki 1188-ban Magyarországra menekült, sok ezüstöt hozott magával, majd visszasegítése fejében *Barbarossa Frigyesnek* kétezer ezüstgrivna évpénzt ígért. Az átmenő kereskedelmen kívül jelentős bevételei származhattak a sóexportból is.

A fejedelem mellett a bojároknak is jelentős bevételei lehettek, ami a fejedelmi kíséret gyors felbomlását segítette elő. Úgy tűnik, a 12. század végére a kíséretől levált bojárság önálló egzisztenciát teremtett. (Halics környékén a régészet számos kisebb kúriát tárt fel, amely nem fejedelmi, hanem bojári rezidencia lehetett.) Elképzelhető, hogy a bojárság már ekkor szert tett földtulajdonra, de ezt megerősítő adattal nem rendelkezünk. A bojárok gyors pártállás-változtatása, elmenekülése, visszatérése inkább azt sejteti, hogy vagyonuk jelentős része ingóságokból állt. A 13. század elején viszont ismerünk olyan halicsi bojárt (*Vlagyiszlav*), aki Magyarországon II. András királytól szolgálatai fejében birtokot kapott.

A 13–14. század fordulójának viszonyairól meglehetősen keveset tudunk. A tatárok jelenléte és déli szomszédsága a lakosság szempontjából kedvezőtlenül hatott. Nem véletlen, hogy Halics délkeleti részei, ahol maga Halics városa is feküdt, kezdett elnéptelenedni, a lakosság a biztonságosabbnak tűnő északibb részekre vándorolt. Erre a tényre figyelmeztet az a változás, hogy a halicsi fejedelemség (egyházi és fejedelmi udvari) központja a 14. század elejére már nem Halicsban, hanem *Lvovban* volt. Lvovot (azaz „Leo városát”) Lev Danyilovics fejedelem építtette ki fejedelmi rezidenciává a tatárjárást követően. Lvovba attól kezdve, hogy lengyel uralom alá került, nyugatról is érkeztek betelepülők, lengyelek és németek, akik számára Nagy Kázmér adott privilégiumokat. A település a német bevándorlás és a német polgárság szóhasználatára nyomán kapta a *Lemberg* nevet, amelyen később ismertté vált az európai történelemben. A lengyel és litván uralom alatti

városok lakossága általában igen tarka volt, nemcsak Lvov/Lembergé. A keleti szlávok, lengyelek, németek mellett örmények, zsidók és tatárok is éltek itt, különálló városnegyedeket alkotva. A lengyel állammal való politikai egyesülés hatással volt a települések fejlődésére: a lengyel gyakorlaton keresztül eljutott a magdeburgi városjog Russia Minor városaiba is. Elsőként 1356-ban Lvov/Lemberg, 1374-ben Kamenyec-Podolszkij kapta meg ezt a jogot, a 15. század folyamán pedig Luck (1432) és Kijev (1494) is. A kereskedelmi utak találkozási pontján fekvő Lvov/Lemberg élvezte ennek legtöbb előnyét.

A 12. században Halicsban is kimutatható a vecse működése, midőn bele akar szólni a fejedelem megválasztásának kérdésébe. Az előzésre ítélt fejedelem (Vlagyimirko) viszont többnapos csatában úrrá lett a helyzeten, és elkergette riválisát (1144). Az évkönyv kemény büntetésekről számol be, Vlagyimirko minden bizonnyal ellenfelei java részét kivégeztette, és megerősítette a fejedelem primátusát a vecsével szemben. Ugyancsak a vecsét kell látnunk akkor, amikor a „muzsi galickije” (halicsi férfiak) ismételten bele akarnak szólni a fejedelemválasztás kérdésébe (1188). Bojárok mindkét alkalommal szerepeltek az eseményekben, de itt hiányoztak a náluk alacsonyabb rangú szereplők. A 13. század eleji lengyel–magyar versengésben az ellenfelek oldalán olyan bojárokat találunk, akik hol az egyik, hol a másik oldal érdekeit képviselik. A különböző csoportokban részt vevő személyek pártállásváltásait nem tudjuk nyomon követni, de azt megállapíthatjuk, hogy a halicsi bojárságot erős érdeellentétek osztották meg, ami mindenképpen gátja volt egy novgorodi típusú fejedelemhívásnak. A bojárság inkább egyéni vagy kisebb csoport-(klán-)érdekeket képviselt. Úgy látszik, a vecse típusú hatalom itt gyorsabban elsorvadt, mint a Rusz más régióiban. Ezért hiányozhatott az a testület, amely saját tisztségviselők állításával gátat szabhatott volna a fejedelmi hatalomnak, egyszersmind a fejedelemség zavartalan belső működését biztosította volna.

A fejedelmi kíséret másik része (a kisebb kíséret) – úgy tűnik – Halicsban úgyszintén gyorsabban bomlásnak indult. Halics viszonylag kis terület, a fejedelmi udvar Halicsban, illetőleg Vlagyimirban alakult ki, csak a tatárjárás utáni népmozgás hozott módosulást. Ez a helyzet kedvezett a kisebb kíséretből kialakuló fejedelmi udvartartás differenciálódásának is. 1153-ban, a Vlagyimirko halála körüli események leírásakor a krónikás elég bonyolult udvartartást mutat be. Van fejedelmi kápolna (*bozsnyica*), fejedelmi „palota” (*tyerem*, majd *dvor*, *dvorec*), amely fűthető helyiségekkel rendelkezik. Fedett folyosón lehetett átjutni a lakóhelyiségből a kápolnába. Van tárgyalóterem, ahol a fejedelem a követeket fogadja.

A 13. század első felében az udvartartás különböző elnevezésű tisztségviselőivel találkozunk. E tisztségviselők mindegyike a fejedelmi udvartartás vezetője volt. Megjelenésük időpontja a fejedelmi udvartartás 13. századi differenciáltságáról tanúskodik, azaz ekkorra már a kisebb kíséret is felbomlott, és fejedelmi udvartartás alakult ki belőle. Ez nem egyik pillanatról a másikra következett be, a tisztségviselők sora a 13. századra formálódott ki:

szegyelnyicsij (lovászmester), *sztolnyik* (asztalnokmester), *dvorszki* (udvarmester), *pecsatnyik* (kancellár).

A 13–14. század halicsi tisztségviselői a kijevi korszakhoz képest egy differenciált fejedelmi udvar képét tárják elénk. Figyelemre méltó, hogy mindezek a tisztségek a 15–16. századi (esetenként már 14. századi) moszkvai nagyfejedelmi udvarban is léteztek. Emiatt mondhatjuk, hogy a halics-volhíniai állapotok a kijevi és a moszkvai korszak közötti átmenetről adnak pillanatfelvételt. Közvetlen bizonyíték nincs, de úgy gondoljuk, hogy a nyugati (lengyel és magyar) kapcsolatoknak lehetett szerepe abban, hogy a halics-volhíniai fejedelmi udvartartás differenciálódása megelőzte az északkeleti részekét. Sejtésünket talán egy apró jellel lehetne alátámasztani: a halicsi fejedelemség területén nyugati hatásra jelent meg az oroszlán mint uralmi szimbólum. Danyiil volt az első, aki fiának a Lev (Leo) nevet adta, csakúgy, mint a városnak: Lvov (Leo városa). A kék alapon aranyszínű oroszlán mint regionális szimbólum a 14. századtól ismert.

POLITIKAI VISZONYOK

Novgoroddal szemben, amely önálló államiséget teremtett a 14–15. században, a nyugati, délnyugati területek sorsa másképp alakult. Úgy gondoljuk, ebben nemcsak a külpolitikai tényezők, Lengyelország és Litvánia erőteljes expanziója játszott szerepet, hanem a halics-volhíniai fejedelemség Novgorodtól eltérő gazdasági lehetőségei és a társadalom fejlődésében kialakult regionális különbségek is. Nem lényegtelen a térség történetében, hogy a korán szeparatizálódó halics-volhíniai fejedelmek családjának a 13. század végével magva szakadt, ami a lengyel–litván hatalmi ambíciókat növelte. A politikai élet változásai lecsapódtak az írásbeliség struktúrájában is: Halics-Volhínia 14. század eleji eseményeiről *Władysław Łokietek* (Ulászló) és a pápák közti levelezésből értesülünk. Az adat igen kevés, csak néhány mozaikszerű jelzés. 1316-ból ismerjük Andrejt és II. Leót, a halicsi duxokat („duces totius terrae Russiae, Galliciae et Lodomeriae”, azaz: „az egész Rusz, Halics és Volhínia fejedelmei”), akik Lev Danyilovics unokái lehettek, apjuk (I.) *Jurij Lvovics*. 1323-ban van róluk az utolsó adatunk. (I.) Jurijnak volt egy Mária nevű leánya is, akit Trojden szandomiri fejedelemhez adott férjhez. Ebből a házasságból született Bolesław-Jurij vagy *Jurij Trojdenovics*, aki az önálló Halics utolsó fejedelme volt. Bolesław-Jurij (II.) jelölését a halicsi „trónra” valószínűleg *Władysław Łokietek* támogatta, de a halicsi bojárok számára idegen lehetett; erre utal a lengyel *Jan Czarnków*, aki azt írta krónikájában, hogy Bolesław-Jurijt nem szívesen fogadták el uruknak. Idegenségét feledtetni szándékozva térhetett át Bolesław-Jurij az ortodox hitre. II. Jurij elfogadtatása a halicsi fejedelemségben azt jelzi, hogy a lengyel igények feltámadtak Halics iránt, és *Władysław* érvényesíteni is tudta érdekeit. II. Jurijról lehet szó abban a két oklevélben (1334. február 11-i és 1335. október 20-i keltezéssel), amelyben „egész Kisoroszország született fejedelme” („natus dux totius Russiae Minoris”) szerepel. Halics kérdéséről bizonyára szó eshetett már Károly Róbert és Nagy Kázmér találkozásain,

majd a trónöröklésről folytatott tárgyalásokon. 1340-ben Bolesław-Jurij valószínűleg egy bojári összeesküvés áldozata lett, és egy rövid időre az irányítás Dmitrij Detko személyében a bojárság kezébe került. 1340-ben Nagy Kázmér csak Halics nyugati részét (Szanok) tudta megszerezni, és a litvánokkal bonyolódott háborúba. A hatalmi versengés Kázmér győzelmével ért véget, 1349-re sikerült egész Halicsot és Volhínia nyugati részét a lengyel korona alá vonni.

Lengyelország mellett Litvánia is terjeszkedett a Rusz nyugati területei felé. A litvánok elsőként 1307-ben Polockot, az 1320-as években Minszk környékét foglalták el, és Vityebszk, Szmolenszk irányába nyomultak előre. 1335-ben már Moszkvával kerültek összeütközésbe. Az 1340-es években Lengyelországgal rivalizáltak a volhíniai részekben. Litvánia 1362-ben újabb nagyobb területeket szerzett keleten: Csernyigovot, Novgorod-Szeverszkijt, Kijevet. 1366–70 között végérvényesen rögzültek Lengyelország és Litvánia határai, Halics teljes egészében a lengyeleké lett. Miközben Nagy Lajos és Nagy Kázmér között a trónutódlási kérdés körül forgott az alkudozás, Lajos a lengyel korona megszerzése érdekében lemondott a halicsi királyi cím (rex Galicie) használatáról. Ez gesztus volt csupán, mert Halics ténylegesen Kázmér uralma alatt állt, de kifejezte a jogcímről és a további törekvésekről való lemondást. Az egykori halics-volhíniai fejedelemség jelölésére *Anjou Hedvig* (Lengyelországban Jadwiga) és a litván *Jagelló* házassága évétől (1386) állandósult a Russia Minor (Kisoroszország) név; a fejedelemség a Jagellók államának részévé vált.

NYELVI ÉS KULTURÁLIS DIFFERENCIÁLÓDÁS

A tatár hódítás után önállósodó Novgorod, illetve a lengyel–litván uralom alá került nyugati, délnyugati részek között a korábban meglévő árnyalatnyi különbségek megcsontosodtak, illetve újabbakkal egészültek ki. Novgorod és a majdani Moszkvai Nagyfejedelemség között a különbségek elsősorban a politikai berendezkedés eltéréseiben, a gazdasági kapcsolatrendszer máságában nyilvánultak meg. A nyelvi, kulturális, vallási (egyházi) kérdésekben kialakult különbségek (dialektus, írásbeliség fejlettsége, a vladika befolyása) nem eredményeztek máig ható eltéréseket. Novgorodnak Moszkvához csatlóásával ezek a különbségek egy darabig még megmaradtak – mindaddig, míg a novgorodi önállóság és függetlenség létezett.

A nyugati és délnyugati területek kiszakadása a Ruszból messzehatóbb következményekkel járt, nevezetesen a keleti szláv egység felbomlásával. A belorusz és ukrán (fehérorosz és kisorosz) nyelvi-kulturális megkülönböztető jegyeknek az oroszról (nagyoroszról) való teljes különválása következett be. Bizonyos különbségek (dialektus, külkapcsolatok) léteztek már a Kijevi Rusz időszakában is. A tatárdúlás annyiban jelentett szakadékt, hogy éppen a Kijevi Rusz törzsterületei szenvedték el a legsúlyosabb csapást, demográfiai és kulturális tekintetben egyaránt. A tatár uralomhoz való viszonyulás (lásd pl. Alekszandr Nyevszkij és Danyiil Romanovics politikáját) már a 13. század második felében sejtetni engedte a perifériák közti különbségek nö-

vekedését. A különbségek további erősödését eredményezte, hogy az egykori régiók más-más politikai keretek közé kerültek: a vlagyimir-szuzdali részen a tatár birodalomszervezés hatása érvényesült, a nyugati részeken pedig a lengyel–litván uralomé. Az eltérések további mélyüléséhez hozzájárult, hogy a Rusz részterületein működő ortodox egyházat az új hatalmak más-ként kezelték. A tatárok meglehetősen toleranciával és privilégiumokkal lényegében a korábbi egyházszervezet működését támogatták. Az ortodox (pravoszláv) egyház a „russzkij”-tudat őrzője-ápolója, illetve a moszkvai egyesítő politikával együttműködve a „küldetéstudat” propagálója lett. A lengyel és litván, majd lengyel–litván uralom alá került területeken az ortodox egyház helyzete is másképp alakult. A katolikus egyház misszióját, illetve az uniós szándékokat már a 13. század elején támogatta a lengyel–magyar expanzió is. Az uniós törekvések 13. századi csúcspontja Danyil és Vaszilko fejedelem királyi címében nyilvánult meg. Úgy tűnik, ők ketten semmit sem tettek a kialakult egyházi különbségek megváltoztatására, hiszen a pápával való levélváltás során elérték a görög rítus elismerését. A 13–14. század fordulóján az uniós elképzelések sem Halics-Volhínia labilis politikai viszonyai miatt nem jöhettek szóba, de a lengyel–magyar helyzet miatt sem, sőt még az avignoni pápaságot sem a halicsi unió kérdése foglalkoztatta elsősorban. A helyzet a lengyel–litván uralom stabilizálódásával változott meg, de itt is némi különbség tapasztalható. II. Jurij-Bolesław halálával (1340) Nagy Kázmér csak Volhínia nyugati részére és Halicsra terjesztette ki hatalmát, de azért is háborúznia kellett a litván *Gedimin* fiával, *Lubarttal*; míg nem a lengyel és litván érdekszféra elkülönült egymástól. Lengyelország, azaz Nagy Kázmér támogatta a katolikus egyházi missziót Russia Minor területén, amelyet a 14. században a ferences és domonkos szerzetesek végeztek. A 15. században csatlakozott hozzájuk a ciszterciek rendje is. Tevékenységük nyomán Halicsban már 1375-ben latin püspökséget alapítottak, amelyet hamarosan érseki rangra emeltek. A nyugati szerzetesrendek az oktatás révén elsősorban a keleti szláv népesség előkelőire voltak nagy hatással, akik a katolicizmushoz való csatlakozástól előnyösebb társadalmi pozíciót reméltek. Ettől függetlenül létezett Halicsban az ortodox püspökség is. Sőt 1375-ben *Kipriánt* „Kijev és az egész Rusz metropolitájává” nevezte ki a pátriárka. A kinevezést lengyel részről is támogatták, hogy a lengyel korona alattvalói egyházi szempontból se tartozzanak Moszkva alá. Kiprián azonban nem tudta hatalmát valóságossá tenni egészen 1378-ban bekövetkezett haláláig, az északkeleti részek fejedelmei soha nem ismerték el.

Litvániaiban ettől eltérő volt a helyzet. *Mindowg* fejedelem a halicsi Danyillal egy időben ugyancsak koronát kapott a pápától, de ettől a litvánok többsége továbbra is pogány maradt. Másrészt a litván előkelők a szomszédos Polock és Szmolenszk fejedelmeivel már a 13. században házasodtak, ami rendszerint a házasulandók ortodox rítus szerinti megkeresztelkedésével járt. A litván előkelők az ismert ortodox rítust tolerálták; de az sem elhanyagolható szempont, hogy a litvánoknál 1386-ig nem volt római katolikus egyházszervezet, amely a missziót szorgalmazta volna. A litván törzseket egyesítő *Gedimin* számos

újabb ortodox alattvalóra tett szert, midőn megszerezte Csernyigovot, Novgorod-Szeverszkijt. Fia, *Olgerd* tovább terjeszkedett, és meghódította Kijevet és a déli Perejaszlavlot is, amivel az ortodox alattvalók száma ismét gyarapodott. Sőt a megnövekedett Litván Nagyfejedelemségen belül a keleti szlávok kerültek többségbe a litvánokkal szemben. Emiatt már Gedimin gondolt arra, hogy önálló – Moszkvától független – ortodox egyházszervezetet hoz létre. 1316–17-ben Novohorodok (Nowogródek) székhellyel és a pátriárka jóváhagyásával megszerveződött a litván ortodox metropolia. A litván és a moszkvai metropolita között súlyos viták alakultak ki az egyes területek feletti egyházi fennhatóság kérdésében. A litván metropolita halálával (1330) a moszkvai Theognoszt metropolita elérte, hogy nem neveztek ki konkurenciát számára. Olgerd idején egy Roman nevű tveri szerzetest állított a pátriárka a litván metropolia élére, és 1354-ben elhatárolta egymástól a litván és a moszkvai eparchiát. Roman halálával (1361) a moszkvai Alekszej megint csak elérte, hogy a litván metropolita széke üresen maradjon.

Litvánia egyházpolitikája 1386 után változott meg, amikor Jagelló lépett a lengyel trónra, és sor került a litvánok újbóli és most már végleges megkeresztelésére. A lengyel király és litván nagyfejedelem hatásköre azonban továbbra is elkülönült, és a litvánok uralta keleti szláv területeken Jagelló nem támogatta katolikus missziót. 1396-ban tettek egy sikertelen kísérletet a római egyházzal való unióra. Majd a konstanzi zsinatra küldtek egy püspököt az ortodox területről is, de a firenzei zsinat után véglegessé vált a szakadás, amikor Izidor 1439. július 6-án – később részletezett körülmények között – aláírta az uniót.

A Litván Nagyfejedelemség és a lengyel állam kötelékébe tartozó keleti szláv területeken az óorosz korszakban is több dialektust használtak. A dialektusok határa nem esett egybe sem a mai nyelvi (orosz–ukrán–belorusz) határral, sem azokkal a politikai határokkal, amelyek a 13–15. század során jöttek létre. A mai orosz nyelv alapjául a Moszkva környéki „á”-zó nyelvjárás vált, attól függetlenül, hogy a déli dialektusok határa Moszkvához egészen közel húzódott. A belorusz nyelv azokon a részeken formálódott ki a nyugati dialektusból, amelyek legelőször kerültek litván uralom alá (Polock, Vityebszk, Minszk), majd Litvánián keresztül érte őket egy közvetett lengyel nyelvi-kulturális hatás. Az ukrán nyelv a délnyugati (halics-volhíniai) területen alakult ki, amely közvetlenül lengyel uralom alá került. Léteznek ugyan a 12. századból is olyan nyelvemlékek, amelyek a későbbi belorusz és ukrán nyelv bizonyos elemeit tartalmazzák, ezek inkább a nyugati, délnyugati dialektusok létre világitanak rá. A 13. század vége, de legfőképp a 14. század az az időszak, amikor a korábbi dialektusok önálló nyelvvé fejlődnek, nem utolsósorban a különböző külső impulzusok hatására. A keleti szláv nyelvek kései szétválását több közös nyelvi jellemző jelzi: pl. a cirillica használata, a mozgó hangsúly, az ún. „polnoglaszije” jelensége stb. Számtalán a különbség van ugyanakkor a szókincsben: a belorusz és az ukrán nyelv igen sokat átvett a lengyelből, annak az államnak a nyelvéből, amelyhez a belorusz és ukrán területek tartoztak.

A nyelvi különbségek mellett a hagyománybeli eltérések kialakulásához a vallási impulzusok is hozzájárultak: az ukrán részeken működő korai és állandó katolikus misszió, a belorusz részeken a többszöri uniós kísérletek növelték a távolságot az egykori óorosz (ruszskij!) népességen és nyelvhasználaton belül. A kulturális különbségekhez hozzájárult a katolikus egyház által szervezett oktatás is. A lengyelek és litvánok között létrejött *krewói uniót* (1395) követően a keleti végekről, így Russia Minorból és Fehéroroszországból (Russia Alba) is eljutottak diákok a krakkói és prágai egyetemre, majd tovább Bécsbe, Párizsba és Itáliába is. A 16. században a reformáció hatásaként a liturgia egyházi szláv nyelve mellett, illetve helyett kezdték a beszélt nyelvet (vagy: népnyelvet) használni az istentiszteleteken is. Ez a gyakorlat jelentősen hozzájárult az ukrán és belorusz irodalmi nyelv megteremtéséhez.

Novgorod Nagyságos Úr

GAZDASÁGI ÉLET

Novgorod kezdettől fogva fontos állomása volt a balti–dnyeperi vízi útnak. A korai kereskedelemről a külföldről idekerült érmek (éremleletek) tájékoztatnak: itt az arab dirhemek jelenléte éppúgy megfigyelhető, mint a német dénároké. A kereskedelem meghatározó szerepe Novgorod életében mindvégig megmaradt, csak az iránya és aránya változott. A bizánci–baltikumi kereskedelem egyik kulcsszereplőjéből a Baltikum kereskedelmének fontos láncszeme lett. A keleti kereskedelemre a kunok, majd a tatárok megjelenése kedvezőtlenül hatott, csökkent a forgalom. Novgorod a 11–12. század fordulójától fokozatosan egyre inkább a Baltikum felé fordult. Ennek első jele Novgorodban az ún. „*gotszkij dvor*” (gót udvar) megjelenése volt az 1080–90-es években, illetve a svéd jelenlétre utaló *Szent Olaf-templom* felépítése. Novgorod nyugati irányú kereskedelmében kezdetben a svédeknek, *Gotland* szigetének és a „*gotszkij bereg*”-nek (a Balti-tenger észti–letti partszakasza) jutott kiemelkedő szerep. Az Ilmeny-tó partjáról a Baltikum felé irányuló kereskedelem Riga, Reval, Dorpat, Pernau városokon keresztül történt. Innét továbbították a Novgorod felől érkező árucikkeket a Balti-tenger nyugati részei felé. A Hanzával az első kereskedelmi szerződést 1189-ben kötötték. Van rá bizonyíték, hogy Novgorodból eljutottak a helyi kereskedők a Hanza-városok piacaira (lásd novgorodi kereskedőkolónia Lübeckben), azonban mégis inkább az volt a jellemző, hogy a Balti-tenger keleti városai közvetítették a novgorodi árukat nyugat felé. A novgorodi hajók (ladja) is vita tárgyát képezik abból a szempontból, hogy egyesek úgy vélik, a ladják tengeri hajózásra nem voltak alkalmasak, csak folyami és tengerparti hajózásra lehetett használni őket. Ennek ellene mond, hogy már a Kijevi Rusz korai létezése idején hajókon jutottak el Konstantinápoly falaihoz; ugyanígy el lehetett jutni pl. Lübeckig is. Ténykérdés viszont, hogy a Hanzán belül a novgorodi kereskedelem Lübeck városa kezében összpontosult, erről tanús-

1188. évi Lübeck számára kiállított bullája. A közvetítő kereskedelemben kulcspozíciót foglalt el Visby, a Gotland szigetén épült svéd város. A 14. századra azonban eltűntek a szórványos híradások is, ekkorra Riga, Dorpat, Reval kereskedői álltak kapcsolatban a Hanzával, és tettek szert a novgorodi kereskedelem közvetítéséből lecsapódó haszonra. Novgorodban 1156-ban építették a „*zamorszkije kupci*” (tengerentúli kereskedők) az első templomot (Szent Péntek – sic! – templom). A Szent Péter-templom 1205–1207 körül épült. A külföldi kereskedőkolóniák is a templomok körül csoportosulva hozták létre szervezeteiket. Valószínű, hogy az „Ivanszkoje sztó”-n kívül léteztek más kereskedőigldéhez hasonló társaságok is. Az 1970 körüli ásatások idején sikerült feltárni a „gót udvart”, a német kereskedők központját, ahol az északnémet vidékről származó tárgyak mellett latin nyelvű szöveget tartalmazó, nyírfakéregre írott levél is előkerült.

A távolsági kereskedelemben Novgorod elsősorban saját termékeivel vett részt (pl. prémek, prémből készült cikkek, viasz, méz, fafaragások). Az importot a luxuscikkek (textil, fajansz, fűszerek) mellett a Novgorodban hiányzó só és nemesfém alkották. Alkalmanként, rossz termés idején, szükség volt gabonaimportra is. Pl. 1230–31-ben nagy éhínség pusztított, a gabonaárak magasra szöktek. A hiánycikké vált gabonát elsősorban a szomszédos vlagyimir-szuzdali fejedelemség területéről pótolták; „lentről”, ahogy a novgorodi évkönyv a Volga felső folyása menti területet nevezi.

A 14. század folyamán Novgorod gazdasága átalakulóban volt. Ebben az évszázadban zajlott le a földbirtok jelentősebb növekedése, ezzel a földbirtok a kereskedelem mellett a másik fontos bevételi forrássá nőtte ki magát. Mindez nem véletlen. Ebben az időszakban némi enyhülés következett be az északi vidék zord klímájában, ami a földművelés hozamait növelte, és a mezőgazdasági tevékenységet eredményesebbé tette. Végül is Novgorod 14–15. századi gazdaságában három meghatározó elem volt: elsősorban a saját nyersanyagok továbbítására berendezkedett kereskedelem, a naturáliákból álló paraszti adók és a városi kézműipar.

A földműveléssel a *pjatyinák* (pjatyina = ötöd; így nevezték a novgorodi terület körzeteit) kistelepülésein élő paraszti népesség foglalkozott. A korábban létesült pogosztok környékén a 14. századtól a paraszti kolonizáció nyomai látszanak. A települések igen kicsik, a 15. század végéről származó adatok szerint tíz fölötti parasztagazdaság a településeknek csak 2,5%-án volt. Főleg kölest termeltek, de amellet előfordult az árpa, a zab és a rozs is. A 14–15. századra a talajváltó gazdálkodásnak még csak egy kezdetlegesebb fajtája létezett. A kedvezőtlen klimatikus viszonyok miatt 15–20 évenként rossz terméssel és nyomában magas gabonaárakkal, valamint éhínséggel lehetett számolni. A földművelés mellett továbbra is fontos kiegészítő szerepe maradt a halászatnak és a vadászatnak is. A 15. századból ismerjük a paraszti adózás alapjául szolgáló egységet. Ez volt az „*obzsa*”, az a szántóföldnagyság, amelyet a parasztagazdaság egy lóval meg tudott művelni. A kézműipart a fémfeldolgozás, az ékszerkészítés (gyöngy, borostyán), a

fafaragás és a prémfeldolgozás képviselte; színvonalukról az ásatások során előkerült tárgyak tanúskodnak. A kézműipar központjai a városok, Novgorod és Pszkov, ahol az utcanévek tanúsága szerint a hasonló „foglalkozást” űzők egymás közelében telepedtek le.

A pénzviszonyokra a korai időben ugyanaz a jellemző, ami a Kijevi Rusz egészére. A 12–14. század „pénztelen” időszak, azaz érmék helyett jobbára az ezüstgrivna és a különböző prémfajták töltötték be értékmérő funkciót. A rubel elnevezést a 13. század óta ismerjük, ez 170 g színezüstöt tartalmazó 190 g súlyú ezüstrúd volt. Ez lett a 15. századi pénzrendszer alapegysége. Novgorod saját pénzt csak a 15. század elején (1420) kezdett verni, Pszkov pedig 1424–25-ben. Van olyan vélemény is, amely a novgorodi pénzverést a rubel szó első előfordulásához köti, de ezt alátámasztó adatunk nincsen. A novgorodi pénzverés megvalósulásával a következő értékviszonyok alakultak ki:

1 rubel = 216 gyenygi („pénz”)

1 grivna = 14 gyenygi

1 bela (mókusprém) = 2 gyenygi

Sajnos, nem tudjuk még felbecsülni sem, mekkora vagyonnal rendelkezhetett egy-egy bojár vagy akár egy-egy kolostor. A 15. század végéről származó adatok szerint a kolostorok kölcsönöket is adtak, pl. 80 ezüstgrivnáért két falut zálogosított el egy birtokos a Jurjev-kolostornak.

TELEPÜLÉSSZERKEZET

Novgorod környékének régi voltára utal a város neve is („Újváros” vagy inkább „Újvár”), de vajon mihez képest új? Erre csak az a válasz adható, hogy a környék korábbi, nem erődített településeihöz képest, mint Sztaraja Ladoga és Sztaraja Russza. A Volhov folyó bal partján fekvő *Szofijszkaja sztorona* (a Szófia-székesegyház oldala) középpontjában állt a fellelgvár, amely a síkságból kiemelkedő halmon épült, és mocsarakkal körülvéve jól védhető volt. Érthető, miért szerepel a rúnafeliratokon *Holmgardr*ként, illetve a másik, a piaci oldal (*Torgovaja sztorona*) egyik negyede miért kapott *Szlavenszkij konyec* (Szláv/Szloven vég) nevet.

A régészek által feltárt kultúrretegek vastagsága alapján úgy tűnik, a későbbi terület több pontján – talán egymástól függetlenül – települt meg a lakosság. Egyik részen bizonyosan keleti szlávok (azaz a szlovén törzs tagjai) laktak, lásd a „szlavenszkij konyec” helymegjelölést. A Ljugyin és Nye-revszkij konyec nevei etnikai jellemzőt nem tartalmaznak. A magaslaton épült fellelgvár (gyetyinec) építése a fejedelmi székhely kialakulásával függött össze, és vált a majdani település magjává. Novgorodot településtörténetileg mindenképpen két etnikum lakóhelyeként szemlélhetjük. A szlovén törzs megtelepedése az Ilmeny- és Ladoga-tó környékén a délebbre élő keleti szlávoktól függetlenül történt. Ugyanakkor a varég lakosság létszámbeli fölényét feltételezhetjük, mivel a „tengeren túlról” a 11. század folyamán biztosan érkeztek újabb telepések is. Ők őrizhették meg a varégek behívásának legendáját egészen a 12. század elejéig. A szláv és varég etnikumon

Az Iljinszkaja utcai Megváltó-templom Novgorodban

kívül egyéb kereskedők is hamarosan megtelepedtek e tájon, hiszen *Brémai Ádám* tudósítása szerint Novgorodot „szlávok, görögök és más barbárok” lakták.

A 11. században már állt a fellegvár, itt épült fel a kereszténység felvétele után kijevi mintára a Szent Szófia-székesegyház, melynek püspöke és papjai a fejedelem támogatásával működtek. A fellegvár bővítésére nem került sor, helyette a „váralja” típusú részek bővülése látható. A „váralja” kereskedő-centruma a Volhov másik oldalán volt, valószínűleg azért, mert a hajók kikötésére itt alkalmasabb terep kínálkozott. A 11. század folyamán Novgorod már a Volhov két partjára széthúzódnó település, mindkét „oldal” létezett. A „végek” kialakulása viszont csak a 12. század során történt: a Szófia oldalon a Nyerevszkij véget 1067-ben említik először, a fellegvár déli részén elterülő Ljugyin vagy Goncsarszkij (Fazekas) végről csak 1194-ben hallunk. Ugyancsak ekkor szólnak a forrásaink először a *Torgovaja sztorona* Szlavenszkij végéről; majd 1198-ban ugyanezen az oldalon bukkan fel a Plotnyickij (Ács) vég. Elég későn, 1322-ből tudunk a Zagorodszkij (Váralja) vég létezéséről. Novgorod erősítése is a 12. századból származik, ekkor ugyanúgy földsáncsal-cölöppel készült védművel vették körül, mint a Kijevi Rusz más központjait. A stabilabb védelmet biztosító kőfalak a 14. században épültek, a folyó felől azonban továbbra is megmaradt a korábbi egyszerű védelem. Novgorod jelentős kiterjedésű védett település volt, a beépített terület 329 ha-t tett ki. Novgorodtól eltérő szerkezetűek voltak a Rusz déli települései, hasonló volt viszont Pszkové, amely a 14. század első feléig a novgorodi földhöz tartozott. Pszkov Novgorodnál kisebb település, a 15. századra kb. 170 ha-nyi nagyságú, mégis a novgorodi öt véggel szemben itt hat konyec formálódása történt meg. A 15. század végén Novgorod lakossága 25–30 000 főnyi lehetett, Pszkovban az udvarok számát ismerjük, amely 6500-ra rúgott, amikor III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem 1510-ben a várost elfoglalta.

A 12. század folyamán és a 13. század első felében formálódott ki a „novgorodi föld”, azaz Novgorod uralmi zónája. A 12. század elején a törzs-terület Novgorodból, az Ilmeny-tó–Volhov–Ladoga vidékéből, Pszkovból, a Csud-tóból és a beleömlő folyók (pl. Velikaja) környékéből állt. A novgorodiak a 12. század elején tették adófizetőjükké a Csud- (Peipuss-)tó környékén élő észteket (óorosz „csud”), majd keleti, északkeleti irányban terjeszkedtek. Az expanzióra Novgorodot a kereskedelmi érdekek is sarkallták. E terjeszkedés során kerültek összeütközésbe már a 12. század során Vlagyimir-Szuzdallal, ezért építették Torzsokot a két fejedelemség határán. Az északkeleti irányú terjeszkedés a Ladogától északkeletre irányult: előbb a Pecsora és Jugra folyó felé haladtak, és lassan eljutottak egészen az Urálig. Ekkor igáztak le, illetve tettek adófizetőjükké olyan finn népeket, mint pl. vót, izsora, karél. A terjeszkedés elsősorban nem katonai eszközökkel történt, hanem a gyéren lakott területek természeti adottságait igyekeztek kihasználni a helybeli lakosság adóztatásával. A javak összegyűjtésére egymástól kb. egynapi vízi út távolságban adószedő központokat (pogoszt) lé-

tesztettek. A pogosztokba irányuló paraszti kolonizáció, amely e központokat településekké fejlesztette, csak a 14. században indult meg. A pogosztok létesítése a területet Novgorod befolyási körzetévé alakította, ennek következtében jöttek létre a Novgorod uralma alá tartozó területi egységek, a *pjatyinák* (pjatyina=ötöd): Gyerevszkaja, Selonszkaja, Bezseckaja, Obonyezsszkaja és Votszkaja.

A TÁRSADALOM RÉTEGZŐDÉSE

A társadalom differenciáltsága szempontjából a 11–13. században Novgorod lényegében a Kijevi Rusz társadalmi tagolódását követte, azaz: élesen elkülönült határvonalat csak a szabadok és szolgák között lehetett vonni, a szabadokon belüli differenciáltság kontúrjai elmosódtak. Ami Novgorodot lényegesen megkülönböztette a Rusz más területeitől, az a fejedelem kíséretének csökkenő szerepe a város és a hozzá kapcsolódó terület életében. A 11–13. századi gyűlések nyomán a novgorodi vecsén szereplő csoportok közül kettőnek a léte jól kitapintható. Az egyik: „bolsije, vjascsije, dobrije, lucssije, sztarejsije” (nagyobbak, jobbak, idősebbek), azaz: tehetősebbek, előkelőbbek. A másik: „menysije, mladsije” (kisebbek, fiatalabbak), azaz: kevésbé tehetősek vagy előkelők. Mindkét csoportban helyet foglalhattak az egykori törzsi-nemzetségi előkelők, a fejedelem kíséretében betöltött szerep (pl. fejedelmi helytartó) folytán meggazdagodott személyek, a távolsági kereskedelemben érdekelt kereskedők leggazdagabbjai; akik között ott voltak a helyiek (kupci) és idegen származásúak (gosztyi). Természetesen ide kell sorolnunk a klérus vezetőit is. Már a 11–13. század során is lehet számolni a vezető réteg földbirtokossá válásával, ennek ütemét Novgorod területi növekedése, a pjatyinák szerveződése, a pogosztok kialakulása mutatja.

A „bojár” elnevezés előfordul már a 11–13. században is, de bojárságról mint elkülönült rétegről jobbára csak a 14–15. században lehet szó. Ekkorra „olvadt össze” a különböző eredetű (vezető kísérettagok, földbirtokosok, leggazdagabb kereskedők, akik úgyszintén szert tettek földbirtokra is) vezető réteg egy jól elkülöníthető helyi arisztokráciává, akiket teljes joggal nevezhetünk novgorodi bojárságnak. Rájuk vonatkozhat a Hanza forrásaiban olvasható „de herren” (az urak) meghatározás. A 14–15. század során tettek szert földbirtokra, de egyben a kereskedelemben is érdekelt maradtak. Így a bojárságot egy sajátos, kettős arculatú réteggént jellemezhetjük. A földtulajdon növekedését lemérhetjük a nyírfakéregre frott levelek tartalmán is. Földbirtokról a korai leveleknek (11–13. század) alig a negyede tesz említést. A 14. századiak több mint a fele, míg a 15. századiaknak kétharmada. Ezzel fordított arányban szerepelnek a kereskedelmi ügyletek, amelyekről a korai nyírfakéreg levelek háromnegyede szól, a 14. századiaknak már csak 12%-a, a 15. századiaknak pedig csupán 3%-a. (Vannak témájuk szerint egyik csoportba sem sorolható, egyéb dolgokkal foglalkozó levelek is.) Novgorodra jellemző módon a földbirtokossá vált bojárok továbbra is a városban lévő házaikban laktak, a távolabbi birtokaikon csak ideiglenesen tartózkodtak.

A vezető réteget, mondhatjuk úgy is: a novgorodi arisztokráciát alkotó

Nyírfakéregre írt
szövegeket
tartalmazó
tekercs

bojárság mellett a kereskedő és a függő (nem szabad) elemek különíthetők el. A társadalmi hierarchiában azonban a bojárok és a kereskedők között foglal helyet egy olyan csoport, akiket a 14–15. századi források megkülönböztetnek, de a kereskedőknél előkelőbbeknek tartanak. Ez a réteg a „*zsityji ljugyi*” (tehetős emberek) csoportja. A bojároktól való különbözőségüket két ponton tudjuk megragadni. Az egyik, hogy közülük senki sem tölthette be a poszadnyik és a tiszkackij hivatalát; a másik: a novgorodi törvénykönyv szerint rájuk kisebb pénzbüntetést lehetett kiszabni. Míg pl. a bojárok 50 grivnáig voltak büntethetők, a „*zsityji ljugyi*” csak 20-ig. Ugyanakkor diplomáciai küldetésben több idetartozó egyénnel is találkozunk, csoportként pedig a kereskedelmi szerződésekben szerepelnek. A „*zsityji ljugyi*” fogalom a 14. századnál korábbi szövegekben nem szerepel (először 1372-ben). Gyanítható, hogy ők Novgorodnak a szabad, de nem előkelő származású tagjai sorából kerültek ki, akik közül a 14. századra többen meggazdagodtak. Vagyonuk alapján már számolni kellett velük, de a politikai élet irányításában nem engedték szóhoz jutni őket. A csoport létezése Novgorod társadalmi mobilitásának bizonyítéka: számottevő vagyonra lehetett szert tenni a származásbeli hátrányok ellenére is. A gazdagodás forrása pedig valószínűleg a kereskedelem lehetett.

Még mindig a szabadokhoz tartozó, de a társadalom alsóbb régióiban helyet foglaló csoportot alkottak a kiskereskedők, kézművesek, összefoglaló nevükön a „*fekete emberek*” (*cserny*). Szabad mivoltuk a novgorodi politikai életben egyedül a vecsén való megjelenésre korlátozódott. Általánosan elfogadott vélemény szerint a vecsén joga volt minden szabad novgorodi embernek megjelenni; semmi nyoma sincs annak, hogy bármiféle akadályt gördítettek volna ez elé. A tényleges irányítás természetesen a bojárok kezében lehetett, de részvételük kizárólagosságáról nem szól adat. A „*fekete embe-*

rek” teheték ki a novgorodi adófizetők zömét, de erről – sajnos – úgyszintén nincsenek adatok; csupán a „cserny” elégedetlenségének megnyilvánulásairól, a lázadásokról szólnak az évkönyvek.

Novgorod társadalmi mobilitása, rétegződése sok vonásban emlékeztet a nyugat-európai kereskedővárosok városi polgárságának összetételére: van a politikai életet irányító arisztokrácia (bojárok), vannak gazdag, de politikai befolyással nem rendelkező tagok (zsityji ljugyi), és léteznek kisegyzistenciák. A hasonlóságok mellett igen lényeges különbségeket is ki lehet mutatni: pl. egyik réteg jogai sincsenek írásban rögzítve, szabályozatlan a politikai élet: nem tudni, ki jogosult ott lenni a vecsén, kik szavaznak, mekkora létszámmal vannak jelen stb. Nem ismeretes, milyen feltételek mellett lehetett bekerülni a vecse tagjai közé, illetve az irányító grémium soraiba. Röviden: a társadalmi rétegződés jogi kritériumai hiányoznak. Ez különösen szembeötlő az alsóbb kézműves-kereskedő rétegnél, amely a nyugat-európai városokban céhekbe tömörülve szervezte gazdasági tevékenységét, és szervezétének befolyását kiterjesztette az élet minden területére. Novgorodban kézművescéhek nem léteztek. A kereskedőgildére emlékeztető egyetlen szervezet az „*Ivanszkoje szto*” („János száza”) volt. Nevét onnan vette, hogy a Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt templomhoz kötődően szerveződött. Nem véletlen, hogy ennek a testületnek a létéről tudunk, hiszen működése felett maga a vladika őrködött. Az „*Ivanszkoje szto*” tagjai a legbefolyásosabb rétegből kerültek ki, hiszen a belépőnek 50 grivnát kellett a kincstár javára befizetnie, amely egyébként a Keresztelő Szent János-templomban volt. A testület viaszmérési monopóliummal rendelkezett, a viaszkereskedőtől a kereskedelemben való részvételért vámot szedett. A társaság viaszkészleteit a templom alatt tárolta, ugyancsak itt őrizték a hitelesnek elfogadott mérőeszközöket is. Jelentős bevételeik származtak a hiteles mérésekből is. Büntették az ilyen mérés elmulasztását és a mérőeszközök hamisítását. Sajnos, nem tudjuk, hogy a konkrét ügyek hogyan intéződtek el, csak az elvet ismerjük: a bűnös vagyonával fizetett a csalásért, az elkobzott vagyonnal az „*Ivanszkoje szto*” testülete, a vladika és a városi kincstár osztozott. Az „*Ivanszkoje szto*” kitűnő példa arra is, hogy az egyház és maga a vladika is érdekelt volt a város kereskedelmében. Működéséről még egy adatunk van: a kikötőben sztaroszta működött, aki a vámok beszedését intézte.

A novgorodi alsó (nem szabad) rétegeket a korai időben szintén többféle módon nevezték: szmerd, cseljagy, rab. Később összefoglalóan a holop név vált általánossá. A bojári udvarházak, a püspöki rezidencia, a növekvő számú kolostor sok munkáskezet igényelt. A nem szabad rétegnek a vecsén nem lehetett megjelenési joga. Úgy gondoljuk, hogy a 14. században meginduló paraszti kolonizáció tartalékait a függő rétegek, a legszegényebb szabad csoport és a környék nem szláv lakossága jelentette. Az alsó rétegek hordozta szociális feszültségeket a kolonizáció némileg bizonyára levezette, de nem maradéktalanul.

Novgorod sokáig a keleti szláv társadalmi-politikai fejlődés „különleges” útjaként rögzült a szakirodalomban. Véleményünk szerint, a Kijevi Rusz időszakában, ha voltak is regionális különbségek, Novgorod mégiscsak a Kijevi Rusz részét alkotta. Tulajdonképpen a 13. század folyamán létrejött megosztottság tette véglegessé és nagyította fel a korábban is meglévő különbségeket. A Kijevi Rusz egykori területéből lényegében egyedüliként Novgorod maradt meg függetlennek, és épített ki önálló állami struktúrát. Az önálló államiság tudattartalma jelentkezett a „*Goszpogyin Velikij Novgorod*” (Novgorod Nagyságos Úr) fogalom használatában.

Novgorod tette meg az első lépést a saját fejedelmi dinasztia kialakítása felé, és fogalmazta meg igényeit. *Vszevolod* fejedelem a dinasztia keretein belüli szeniorátus rendje szerint a Kijevi Nagyfejedelemség megszerzésére tett lépéseket. E két érdek ütközött 1136-ban, amikor a novgorodi föld népei fellázadtak *Vszevolod* ellen. A követelések a novgorodiak nevében fogalmazódtak meg, de mögöttük valójában a vecse állt. Ez az a testület, amely „vádát emelt” *Vszevolod* ellen, nevezetesen, hogy nem védte a szmerdekét (itt: valószínűleg, a novgorodi lakosokat), a déli Rusz felé tapogatózott, végül gyáván megfutott a szuzdaliakkal vívott csatából. *Vszevolod* fogságba vetése, majd eltávolítása egyértelműen a vecse akaratának felülkerekedését jelezte a fejedelem ellenében. Ez az eset véget vetett annak a lehetőségnek, hogy Novgorodban a fejedelem monarchikus hatalommá nője ki magát. A fejedelmek ezt követően megállapodást (*rjad*) kötöttek Novgoroddal, és lényegében lemondtak arról, hogy a város és a novgorodi körzet belső életébe beleszóljanak. Az irányítás a vecse kezébe került, amire Rusz-szerte voltak kísérletek a 12. században. A vecse döntött a háború és béke ügyében, a fejedelem személyének kiválasztásában, a kereskedelmi szerződések megkötésében; később pedig a többi tisztségviselő megválasztásában és az adók ügyében is. A fejedelem a vecsének alárendelt „hivatalnok” lett. 1136 és 1229 között nem kevesebb mint 45 fejedelem volt Novgorodnak! A fejedelem rezidenciája kezdetben a fellegrvárban volt, majd később, az 1220-as évektől – mivel a vecse gyűléseinek is itt volt a színtere – a városon kívülre költözött.

Novgorodban tehát 1136 után a vecse vált a legfontosabb hatalmi tényezővé. A vecse, a gyűlés nem egy homogén tömeg volt, hanem belső struktúra szerint tagolt csoport. A vecse gyűléseire többnyire a Szent Szófia-székesegyház előtti téren került sor, de van adat arra is, hogy a Torgovaja sztoronán, a piac melletti Jaroszlav udvarán gyűltek össze. A gyűlésre harangszó hívta az embereket. A város lakói a vecsén végek szerint jelentek meg, minden vég rendelkezett vezetőkkal (sztaroszta). E vezetők személyéről, kiválasztásukról alig tudunk, inkább egy-egy konkrét ügy kapcsán állapítható meg tényleges működésük. Nyilván a városnegyed (vég) előkelőbb, gazdagabb, tekintélyesebb tagjai közül kerültek ki. 1218-ból van említés arról, hogy végenként tartottak gyűléseket, ez később, a 14–15. században sűrűbben előfordult. A végek között érdekellentétek is kialakultak, nemegyszer

villongássá fajultak. A vecsén a helyi egyházi vezető, a püspök elnökölt. 1156-ban történt meg, hogy a vecse a püspök személyének kérdésében is véleményt nyilvánított: *Arkagyijt* választották meg, aki két év múlva (1158. augusztus 10-én) ment el Kijevbe, hogy a metropolita megerősítését megszerezze. Ez sikerült is, hiszen 1163. szeptember 19-ig (haláláig) ő állt a novgorodi eparchia élén. A megválasztás és a megerősítés között eltelt két év valószínűleg azt az időt jelzi, amennyire szükség volt, hogy a metropolita beleegyezését megszerezzék, hiszen a püspökválasztásra a Ruszban eddig nem volt példa! Ettől kezdve viszont a püspökválasztás kérdésében is önállóan járt el a vecse, és a kialakult helyzetet a metropolita tudomásul vette. Erről tanúskodik a további rendszer: a megválasztás után a püspökök Kijevbe mentek a metropolitához, hogy megtörténjen a megerősítés és a beiktatási ceremónia. A püspök 1165-től érseki rangban volt, és „vladika” címmel felruházva állt az egyházmegye élén. Pontosán nem köthető időponthoz, de ugyancsak a 12–13. század folyamán került sor egy másik egyházi vezető, az *archimandrita* megválasztására is. Az archimandrita a novgorodi kolostorok élén álló tisztségviselő volt. Székhelyét a Jurjev-monostorban tartotta, amelynek „hivatalból” apátja volt. Az archimandrita a 14–15. század során a püspöktől függetlenül képviselte a jelentős birtokokkal rendelkező kolostorokat. Mivel a kolostorok egy-egy bojárcsaláddal álltak szoros kapcsolatban, az archimandrita választott tisztsége a bojárság pozícióit erősítette.

A püspök mellett a vecse világi előjárókat is választott. A világi előjárók, irányítók korábban a fejedelem emberei közül kerültek ki, ilyen tisztségviselő volt a *namesztnyik* vagy *poszadnyik*. A fejedelmi hatalom háttérbe szorításával a fejedelmi kíséretből kikerülő tisztségviselők sem játszhattak irányító szerepet. Sőt a vecse már korábban is beleszólt abba, hogy ki legyen a poszadnyik a fejedelmi kíséret tagjai közül. A 11–12. század fordulóján név szerint ismerünk novgorodi bojárokat ebben a pozícióban, pl. Jan Visatics, Osztromir. Novgorod függetlenedésének kialakulása az 1136–1238/40 közötti szakaszban azzal a következménnyel járt, hogy 1136-tól a poszadnyik is a vecse által választott tisztségviselő lett. Feladatkörét ekkor még nem rögzítették írásban. Tevékenységi körére csak attól kezdve tudunk következtetni, amikor a 12. század végén (1185) megjelent az első választott *tiszjackij* (ezredes) is, aki a hadsereg élén állt, és bírósági ügyeket is intézett. A továbbra is választott poszadnyik kezében az adóügyek lehettek, a fejedelem jogkörében pedig csak a hadvezetés maradt. Az adókon túl a poszadnyik irányította a város belső életét, a végek szervezeteit és előjáróit, amennyiben nem hadi ügyekről volt szó. Hadi ügyekben a *tiszjackij* volt az illetékes, irányítása alatt álltak a századosok (*szotszkije*), a hadakozókat pedig a végek állították ki. Kettejük közül kezdetben a *tiszjackij* volt a fontosabb tisztség, a poszadnyik szerepe a későbbiekben lényegesen változott. 1354-ből tudjuk, hogy a poszadnyikot egy évre választották; majd a város létszámának növekedésével és az ügyek szaporodásával a számuk is nőtt. 1416–17-ben egyszerre 18-an voltak hivatalban, 1423-tól pedig már 24-en. A tisztségviselők sorában fontos hely jutott a végek sztarosztáinak (előljá-

róinak) és a novgorodi föld jelentősebb településeit képviselő személyeknek. 1292-től ismerjük az „*urak tanácsa*” nevű testületet, amely a korábban hivatalos betöltött személyeket és a végek előljáróit fogta össze.

A Novgorodot irányító tisztségviselők köre tehát 1136 és 1238–40 közötti években alakult ki. A közhatalmat továbbra is a vecse gyakorolta, amelynek működésére mindvégig jellemző volt a spontaneitás. A 15. századból adathozható, de Novgorod esetében a folytonosság nem szakadt meg, így bizonyára már kezdettől fogva úgy lehetett, hogy a vecsén megjelenni minden szabad embernek joga volt. 1136-ban, az első fejedelemeltávolítás idején azt jegyezte fel az évkönyv, hogy nemcsak a város, hanem az egész novgorodi fejedelemség (később novgorodi föld – „*zemlja*”) jelen volt. A megjelentek között ott voltak Pszkov és Ladoga lakói is. A vecse tehát itt sem városi, hanem területi intézményként működött, mint a Rusz más régióiban. Bár a vecse működése szabályozatlan, Novgorod számára a kialakult rendszer stabilitást jelentett. A tatárjárástól a 14. század végéig terjedő időszakot tartjuk Novgorod fénykorának, amikor külső tényezők nem fenyegették „Novgorod Nagyságos Úr” belső autonómiáját.

Az 1380-as években fordult elő első ízben, hogy a novgorodiak litván fejedelmet hívtak. Ettől kezdve a megerősödő Litván Nagyfejedelemség és az egyre magabiztosabbá váló Moszkvai Nagyfejedelemség igyekezett nyomást gyakorolni Novgorodra. A vecse, ahol a legfontosabb döntések születtek, megosztottá vált. A 14. század végétől a politikai ügyekben hangadók között litván és moszkvai „pártokról” vagy klikkekről beszélhetünk. Rajtuk keresztül mind erősebben érvényesült a szomszédos (Novgorodhoz képest) „nagy hatalmak” befolyása. A függetlenség egyre inkább névlegessé vált, a békét nemegyszer magas pénzüsszegekkel sikerült megváltani. III. Vaszilij moszkvai fejedelem (1425–1462) 1456-ban büntető hadjáratot vezetett Novgorod ellen; majd a *jazselbici* békében tízezer rubel megfizetésére kötelezte a novgorodiakat. A békeszerződés pontjai szerint kötelezték Novgorodot, hogy ne fogadja be a moszkvai nagyfejedelem ellenségeit, és korlátozni próbálták a szerződések megkötésében eddig élvezett önállóságát. Később, 1477-ben a vecse Moszkva-ellenes tagjai közül többeket megöltek. Végül Novgorod 1478. január 15-én kapitulált III. Iván nagyfejedelem (1462–1505) előtt. III. Iván a város függetlenségét szimbolizáló vecsére hívó harangot Moszkvába vitette, majd még ugyanebben a hónapban (29-én) helytartót nevezett ki. Ezzel Novgorod sorsa megpecsételődött. Az 1480-as években a város sorozatos zavargások színtere volt, amelyeknek Moszkva kitelepítésekkel próbálta elejét venni.

Novgorod története mindenképpen különleges figyelmet érdemel. Nem azért, mert egy speciális fejlődési utat járt be, hanem épp ellenkezőleg, azért, mert a Kijevi Rusz egészében meglévő fejlődési útnak egy olyan spirálját futotta be, amelynek lehetősége a Rusz egészében benne rejtett. Novgorod volt ugyanis az egykori Kijevi Rusz azon része, amely megőrizte politikai önállóságát. Politikai struktúráját nem formálta át sem a tatár hódítás, sem a lengyel–litván uralom. Mindemellett olyan szoros kapcsolatban maradt a

korabeli Európával, amely a Kijevi Rusz idejében is fennállott. A novgorodi fejlődés során csírájában találkozunk olyan elemekkel, amelyek az egész európai fejlődésben jelen vannak, pl. a városi tisztségviselők választása, kereskedőközösségek, eretnység. Ugyanakkor az európai fejlődés fontos elemei hiányoznak is, mint pl. a céhek, a polgárság, a jól körülhatárolt jogrendszer. Novgorod példája – mint a Kijevi Rusz is – a korabeli Európához kapcsolódó, de a periférián egy lassú ütemű átalakulást produkáló jelenséget mintáz. A novgorodi „szabadság” igen apró és labilis „körei” a tatár uralom nyomán kialakult cári autokráciának estek áldozatul. Ennek ellenére Novgorod gazdasági hanyatlását nem az okozta, hogy Moszkvához csatlakozott, hanem a Baltikum kereskedelmének 15. század végi–16. század eleji általános hanyatlása vontta maga után. A kereskedelemből származó bevételek hasznára III. Iván is szemet vetett, hiszen 1478 után megtiltotta, hogy Novgorod önállóan kössön kereskedelmi megállapodásokat. Az csak Moszkván keresztül volt megengedett.

KULTURÁLIS SAJÁTOSSÁGOK

Novgorod és a vele hasonló fejlődést befutó Pszkov helyzete a források tekintetében is különleges: ez az egykori Rusz forrásokkal legjobban „bevilágított” területe. Novgorodban az évkönyvírást öt kódexcsalád képviseli. Az első krónikacsalád a kezdetektől 1333-ig folyamatos szöveget tartalmaz kétféle változatban (*izvodi*), a 14. századból származó kéziratokkal. A Moszkvával való egyesülés után (1478) keletkezett a második krónikacsalád reprezentáns darabja, és 17. századi a következő. A kései évkönyvek alapszövegét az az 1437–47 körül keletkezett rész alkotja, amely az egyes kódexekben különböző módon egészült ki. Az évkönyvek történetírói elsősorban saját környezetükre és küzdelmeikre figyeltek, a korábbi, Rusz központú történetírást felváltotta a regionális szemlélet. A letopiszek 15. századi folytatóinak gondolkodását a novgorodi öntudat hatotta át, ez tükröződött abban, ahogy magukat nevezték: *Novgorod Nagyságos Úr*. Az évkönyvírás központja a Szófia-székesegyház és a vladika udvara volt. A novgorodi szemléletmód alakulásában meghatározó szerepet játszott II. Jefimij érsek (1429–1459), aki többek között a 12. században élt Ioann érsek (1163–83) kultuszát népszerűsítette. Jefimij érsek megbízásából készítette el a szerb származású *Pahomij Logofet* Ioann érsek legendáját (*zsityije*), amelyben különös hangsúlyt kapott az az eset, amikor Ioann imáinak hatására csoda történt, és Novgorod megmenekült a szuzdali had támadásától.

Novgorodi sajátosság, hogy a Rusz területéről csak innen ismerünk olyan középkori eretnekmozgalmakat, mint pl. a 14. században az ún. „sztrigolnyikoké”, akik az egyházi hierarchia tagadásával és őskeresztény elvek hangsúlyozásával léptek fel. Elképzeléseikről csak az ellenük fellépő püspök kritikája alapján alkothatunk képet. Az eretnekek vezetőit 1375-ben kivégezték: a Volhov folyóba fojtották őket. A „sztrigolnyik” név etimológiája nem tisztázott, a „sztrics” = „vágni, nyírni” igéből származik; ehhez kapcsolódhatott a tevékenységük. A sztrigolnyik eretnekek létezéséről még a 15. század

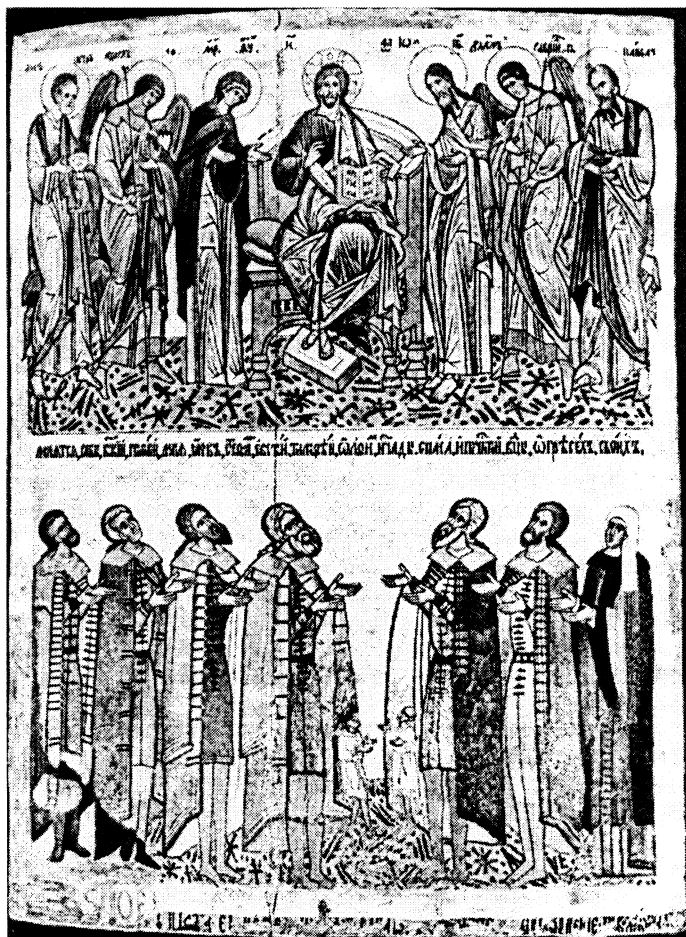
zad elejéről is vannak szórványos adatok. Az eretnekséghez csatlakozók csoportja bizonyára a város szegény rétegeiből (*cserny*) verbuválódott. Ugyancsak ez a környezet nyújthatott táptalajt az egy évszázaddal később fellépett *zsídózók* szektájának.

A hivatali írásbeliséget az ún. *Szudnije gramoti* (törvénymásolatok) képviselik, amelyek Novgorodban és Pszkovban a Kijevi Rusz törvényalkotásának folytatásai. Differenciálódott volt a kereskedelmi ügyletek intézése, pl. kereskedelmi szerződéseket kötöttek a Balti-tenger parti városokkal, adóösszeírások (*piszcovije knyigi*) is készültek. A mindennapi élet szükségletei szaporították a nyírfakéreg levelek számát: előfordult, hogy amikor egy bojár távoli birtokára utazott, szolgáját írott üzenettel küldte haza.

Speciális novgorodi szellemiséget hordoz az északi bilinaciklus (pl. a *Szadko*), amely egy tengert járó kereskedőközegben fogalmazódott meg. A bilinákat viszonylag későn jegyezték le, ami jelzi, hogy a szóbeliségnek még mindig fontos szerepe volt. Szóbeli úton terjedtek az eretnekek nézetei is, emiatt marad homályban az eretnekség mibenléte. Csak az ellenük küzdő egyháziak „dörgedelmeiből” következtethetünk tanaikra.

A novgorodiak az építészet területén is egyedit alkottak. A 11. században Novgorodban is felépült egy Szófia-székesegyház, amely a monumentális historizmus stílusjegyeit viseli. A novgorodi „Szófia” a kijevinél kisebb, vaskosabb, ötkupolás. Külsőleg dísztelen, igaz, ma ismert formáját a 15. században nyerte el. Ezen túlmenően Novgorodban és a környékén alapított kolostorokban számos templom épült. A tatár támadás gazdasági következményeinek tudható be, hogy a 13. század második felében számuk nem gyarapodott. A tatár adók miatt stagnáló templomépítészet a 14. századtól ismét fellendült. A gazdasági szempontból is fénykorát élő Novgorod Nagyságos Úr gazdag lakói finanszírozták az építkezéseket, és ekkor teremtdőött meg az a sajátos építészeti stílus, amely végérvényesen különbözött a kijevi formáktól. E stílust a puritán egyszerűség jellemzi.

A templomokat kőből építették, téglát csak a belső oszlopoknál alkalmaztak. A falak alig megmunkált termésköveit fehérre meszelték. Ezzel a technikával a falak egyenetlenségét nem sikerült eltüntetni, de nem is törekedtek rá. A templomok négyzetes alaprajzúak, keresztboltozattal és többnyire egy kupolával fedték le őket. A kupola és a fal közti részt áldongaboltozattal fedték, amivel a folyamatosság hatását érték el. A fehérre meszelt külső falat lőrészerű apró ablakokkal és vakablakokkal tagolták. Mindkettőt gyakran szegélyezte felülről ún. szemöldökkiképzés. Hasonló díszítéssel tagolták a kupoladob felületét, ahol az ablakok közét apró oszlopok és fülkeszerű bemélyedések tovább tagolták. E masszív benyomást keltő novgorodi stílus már a 14. században készen állt. A 15. században csak a tetőszerkezet módosult: boltozat helyett négy nyeregtetőt helyeztek el az oldalfalakra. Ezek adták az ún. „nyolcesésű” tetőket, amelyeket fából készítettek és ólommal borítottak. Egyik legszebb példája az Iljinszkaja utcai *Szpasz-Preobrazsenyje* (a Megváltó színeváltozása)-templom, amely 1374-ben épült *Vaszilij Danyilovics* bojár és az utca lakóinak együttműködésével. (Íme, a novgorodi

utcák és végek szerinti szerveződés újabb bizonyítéka.) A templom jelentőségét emeli, hogy 1378-ban *Feofan Grek* festette a freskóit. Feofan, a „Görög” egyike a számos északra menekülőnek, aki a török előnyomulása miatt hagyta el szülőföldjét. Feofan Grek nemcsak itt, hanem később Moszkvában is dolgozott. Kevés fennmaradt munkáját nagyfokú expresszivitás és pátosz jellemzi.

Feofan Grek érkezésekor Novgorodnak már híres festőhagyományai voltak. A 12–13. században remekműszámba menő ikonok egész sora készült itt, és szép számmal meg is maradt. A koraiak közül legismertebb a 12. századi *Szent György-ikon* a Jurjev-kolostorból és az Uszpenszkij (Mária Mennybevitele)-székesegyház *Angyali üdvözlés* ikonja. A 13. században készült a *Csodatévő Szent Miklós-ikon*. A szentről készült mellkép nagyságú ábrázolás mellett a kép szélén apró, de egészalakos szentek sora látható. A novgorodi eredetet tanúsítja, hogy a Rusz-szerzte népszerű szentek (Borisz

és Gleb), valamint Bizánc preferált szentjei (Kozma és Damján) mellett tipikusan novgorodi (azaz: itt különösen tisztelt) figurák is láthatók, pl. Paraszkeva, Anasztázia, Florus és Laurus. A „szentek koszorúján” túl a ruházat festésénél alkalmazott színkombináció is novgorodi eredetre utal: cinóberpiros és mélykék, világoskék és meggyzsin tónusok váltakoznak rajta. Összességében a novgorodi festőiskolára a grekofil felfogás jellemző. A 12–13. századi bizantinizáló hatást a 14. századra felülmúlják a helyi sajátosságok: oldódik a merevség, egyszerűsödik a kompozíció, egyenletesen oszlik el a festékanyag, így nem érvényesül a fény–árnyék hatás.

A kisebb templomok és a világi építmények zöme fából épült. Ezek, sajnos, nem maradtak fenn. Régészeti ásatások tárták fel a bojári udvarházak alapjait, amelyek nyomán az ismert rekonstrukciók készültek. Novgorod város jellegét mutatja, hogy az utcákat is farönkökkel borították, hogy a moszarus terepen a városi közlekedést megkönnyítsék. Az utcákat borító farönkök gyorsan elhasználódtak, újakkal pótolták úgy, hogy a régiek a tetejére helyezték. Az állandóan szükséges pótlás miatt lett kiemelkedő szerepük az ún. *mosztnyikoknak* (szó szerint „hídépítőknak”, valójában útépítőknak), akiknek privilegizált helyzetéről már a Bölcs Jaroszlav kori Pravda is rendelkezett. Az egymásra épített „utcák” állandóan emelték a járószintet. Az 1950-es évekbeli ásatások során feltárt 25 m-nyi kultúrréteg tanúskodott erről. A természeti adottságok és ez az építési technika együttesen eredményezte azt a biológiai környezetet, amely a nyírfakéreg leveleket „konzerválni” tudta.

A Moszkvai Rusz

ADÓK ÉS JÖVEDELMEK

Moszkva kiemelkedése nem a véletlen műve volt, az alapot igen kedvező földrajzi helyzete jelentette, mivel több fontos kereskedelmi útvonal metszéspontjában feküdt. A Moszkva folyó az Okán és a Volgán keresztül a keleti kereskedelem vérkeringésébe kapcsolta be, amely a 13. század sokkja után újra felélénkült. Az itteni kereskedők eljutottak a tatár lakta területeken túlra is. Egy 15. századi tveri kereskedő, *Afanaszij Nyikityin* útleírást is készített egészen Indiáig tartó útjáról. Nem gondolhatjuk, hogy egyetlenként tette meg ezt az utat, azt viszont igen, hogy nem minden kereskedő vezetett feljegyzéseket. A vízi út nyugat felé, Novgorod irányába is adott volt; bár Novgorod és Moszkva kapcsolata nem a kereskedelemmel jellemezhető. Moszkva kedvező földrajzi helyzetét még inkább kiemelte az a széles erdőzóna, amely a déli részekről elválasztotta, mintegy relatív biztonságot nyújtva. A települések neveiből, számuk növekedéséből állapíthatjuk meg, hogy délről, a közvetlen tatár uralom alá került területekről megindult egy migrációs folyamat ebbe az irányba, illetve Moszkván túlra, az északi régiók felé. Az észak felé irányuló agrárkolonizáció Moszkva számára folyamatos területi növekedést biztosított.

Moszkvát, a települést 1147 óta ismerik a források, de volosztyközponttá csak 1280 körül lett. A 14. század elején a moszkvai voloszty része lett Perejaszlavl-Zalesszkij, ezzel Moszkva fejedelemséggé emelkedett, és potenciálisan alkalmassá vált arra a szerepre, amely az „orosz földek gyűjtésében” jutott neki. 1300 körül Moszkvához kb. 47 000 km²-nyi terület tartozott, amely másfél évszázad alatt a tízszeresére, 430 000 km²-re nőtt. A 15. század végére – miután III. Iván bekebelezte Novgorodot és Tvert – 1 380 000 km²-re duzzadt. Sajnos, a lakosság növekedéséről – és egyáltalán, létszámáról – nincsenek pontos adataink. A 13. század második felére, a tatár támadások ritkulásával a népesség drasztikus csökkenése megállt. Az agrártársadalmakra jellemző korai házasságkötések miatt és konszolidáltabb viszonyok között a születések nagyobb számát feltételezhetjük. Nem utolsósorban azért, mert a paraszti gazdálkodáshoz szükséges munkaerőt biztosítani kellett. A demográfiai növekedésben újabb megtorpanást hozott a Rusz területére is eljutó pestisjárvány. A 14. század közepi nagy járvány, amely Európa-szerte pusztított, a Baltikum felől jutott orosz területre 1351–52-ben. További pestisjárványok tatár közvetítéssel a Volga irányából érték el a Moszkvai Ruszt; első alkalommal 1364–65-ben. Ehhez nem foghatók a későbbiek, de a fertőző gócek megmaradtak, és az 1400-as évek első harmadában kisebb körzetekben pusztító járványokról még mindig szólnak hírek. A pestis mellett tudunk a himlő előfordulásáról is, de a 14–15. században ez a betegség még nem okozott járványokat. A pestis negatív hatását környezeti körülmények is erősítették. Az 1420-as években a rossz termés következtében éhínség ütötte fel a fejét. Az alacsony termelékenység nem tett lehetővé készletfelhalmozást, így már egy-két év rossz termése is katasztrofális következményekkel járt. 1430–80 között kedvezőtlen, hűvös, csapadékos időjárás volt, ami továbbra is alacsonyan tartotta a terméseredményeket. Összességében a 13–15. században a népesség gyarapodása igen kis mértékű. Emiatt lehet valószínűnek elfogadni azt a becslést, amely a 15. század végére az egymillió fölötti km²-en mindössze 3–4 milliós népességet feltételez.

Az alacsony népsűrűség újabb kedvezőtlen következménnyel járt. A Moszkvai Ruszban a földművelés a korábbi gyakorlat szerint a paraszti gazdaságokra épült. Uradalmakat nem találunk sem a (nagy)fejedelem alá tartozó ún. „fekete földeken”, sem a bojári örökbirtokon, a *votcsinán*. A birtokok többnyire a fejedelmi udvarban tartózkodtak, a gazdálkodással nem sokat foglalkoztak, csak járandóságaik (pl. terményadó=*obrok*) begyűjtésével, illetve a részükre elvégzendő feladat (pl. őrlés, építés stb.) ellenőrzésével, azaz: a *barscsina* behajtásával törődtek. (A „barscsina” a „bojarscsina” szóból alakult, ami egyértelműen mutatja, hogy a bojár földesúr részére teljesített munkáról volt szó.) A fejedelmekhez tartozó földeken élő parasztok a „dany”-nak nevezett (és a kijevi korszakból ismert) adóval tartoztak a fejedelemnek. A parasztoktól az ajándékokon kívül a 15. század elejétől pénzt is követeltek. A 14–15. század a parasztság számára meglehetősen szabad mozgásteret biztosított. Amíg a migráció az államhatalom ér-

A Moszkvai Rusz kialakulása és növekedése (1300–1462)

dekeit szolgálta (lásd területi növekedés), nem korlátozták a költözést. A 14. századi pestisjárványok és a 15. századi nagy éhínségek után igyekeztek megakadályozni a parasztok elköltözését az elnéptelenedő központi területekről, illetve a szökést választók felkutatásának határidejét mind tovább

tolták ki. A korlátozást végül csak az őszi György-napra (november 26.) oldották fel.

A paraszti népesség áramlását, északkelet felé folytatódó migrációját a gazdasági struktúra segítette. A 14–15. században a falvak mindössze néhány (általában 3–4) családból álló kistelepülések voltak. A családok maguk szabták meg a gazdálkodás rendjét. Az uralkodó művelési típus még a 15. században is az égetéses-irtásos rendszer volt. A megművelt föld nagysága a család munkaerejétől és szükségleteitől függött. Többnyire a *szoha* típusú ekét használták, amely elé északon lovat, délen inkább ökröt fogtak. A könnyű faeke nem igényelt nagy igaerőt, így nem volt szükség több család igaerejének egyesítésére sem. A termelt gabonafélék az időjárási körülmények határozták meg. Moszkva környékén nem ritka, hogy a fagyos napok száma eléri a százötvenet; északabbra a helyzet még kedvezőtlenebb. Csak a rövid tenyészidejű növények értek be (rozs, zab, árpa); a búza ritkábban fordult elő. Az alacsony terméshozam és a zord időjárás az állattenyésztésnek sem kedvezett, hiszen a téli takarmányt az állatok számára is meg kellett termelni. A kicsi állatállomány miatt pedig alig volt vagy teljesen hiányzott a trágyázás, a talajjavítás természetes módja. Amíg tovább lehetett költözni, a talajjavítás nem is volt lényeges. A felsorolt termelési nehézségek miatt jutott nagyobb szerep a természet adta lehetőségeknek, amit a paraszti népesség ki is használt. Fontos kiegészítésül szolgált az erdő, amely bőségesen állt rendelkezésre. Innen nyerték nemcsak az építkezések alapanyagát jelentő fát, hanem a táplálkozás kiegészítéséül szolgáló gyümölcsöt és mézet, de az eladható viaszt és prémeket is. Rendszeresen halásztak és vadásztak. Éhínség idején e kiegészítő foglalatosság felértékelődött.

A Rusz gazdálkodásának sajátossága, hogy a kiegészítő tevékenység útján nyert javak egyben a legfontosabb exportcikkeket is jelentették. Ez a parasztgazdaságot kiegészítette, a kereskedelmet élénkítette, de a gazdálkodás modernizációját nem inspirálta. A kereskedelem a tradicionális keleti útvonalon a Rusz északi területei és a tatárok közötti viszony normalizálódásával folytatódott. A tatár területen keresztül délről is eljutottak a kereskedők Moszkvába, Tverbe, ahogy a ruszbeliek is kelet felé. Az áruk zöme a tatár-orosz határ közeli településeken cserélt gazdát: *Bulgarban*, majd Nyizsnyij Novgorodban. A legfontosabb cikket orosz részről már említettük, kelet felől luxusárut, fegyvert hoztak. A sztyepp urai, a tatárok voltak a ló fő exportőrei a Rusz fejedelemségei felé. A tatárokkal való kereskedelemről az orosz nyelv számos kölcsönszava tanúskodik, mint pl. *tamga* (vám), *csemodan* (koffer, bőrönd), *szunduk* (láda) stb. A nyugati kereskedelem Novgorod kezében volt egészen addig, amíg a 15. század utolsó harmadában III. Iván nem korlátozta a novgorodiak szerződés kötéseit – saját érdekeinek előtérbe helyezése miatt. A korlátozás nem hozta meg a várt eredményt, ugyanis Novgorod háttérbe szorítását követően a nyugati kereskedelem haszna a Baltikum városainak (Dorpat, Reval, Riga) bevételeit növelte. A távolsági kereskedelemnek köszönhetően jelentek meg idegenek a Rusz területén. Paraszti népesség szervezett telepítésére a nagy demográfiai katasztrófa után

sem gondoltak a Rusz fejedelmei. Hiányzott ennek a tradíciója, amit a 14–15. században már vallási okokkal is magyarázhatunk. Idegen származásúak így csak egyéni módon jutottak orosz területre, a (nagy)fejedelem környezetében (és szolgálatában) bukkantak fel; általában keletről. Helyüket az udvari szolgák között találták meg. A fejedelmi rezidenciák és a nagyobb kolostorok közelében jelentős kézműves- és kereskedőtelepek (*szlobodák*) jöttek létre, amelyek a világi és egyházi elit számára dolgoztak, illetve az árucseré színteréül szolgáltak. Ezek a központok hasonlítottak a Kijevi Rusz nagy kereskedővárosaihoz, mivel lakói ekkor sem éltek semmilyen autonómiát. A központi települések (városok) lakossága horizontális szerveződés híján egyénileg és közösségeként is nélkülözte a „szabadságokat”.

A kereskedelem (nagy)fejedelmi (állami) monopólium volt: az árusítás lehetőségeit, a vámokat a fejedelmek szabályozták, a haszon is a (nagy)fejedelmi kincstárban csapódott le, ahogy a Kijevi Rusz idején is. Ehhez járult a paraszti dany mint másik meghatározó jövedelemforrás. A Rusz (és fejedelmei) jövedelmét a tatárok jelentős mértékben megcsapolták. A 14. században már nem érkeztek tatár adószedők (*baszkakok*), de a megfelelő nagyságú jövedelemre a tatár kánok továbbra is igényt tartottak. A tatároknak a háztartások szerinti tizeddel (oroszul: *gyeszjatyina*, tatár nyelven: *jaszak*) kellett adózni. A kereskedelmet megvámolták (*tamga*), a kialakított postaszolgálat költségeire bevezették a „*jam*”-ot. Ezentúl ajándékokat kellett küldeni a Szarajba, illetve a Ruszba érkező tatár előkelőknek ellátást kellett biztosítani (oroszul: *korm*, tatár nyelven: *susum*). Adómentességet csak az egyház birtokai és a rajtuk élő népesség élvezett. A tetemes elvonást mégis kedvezőbbnek kell tekinteni a 13. század szabad rablásához és a tatár adószedők működéséhez képest. A 14. századtól a tatár kánoknak szóló ajándékokat és adókat már az orosz fejedelmeknek kellett eljuttatniuk a Szarajba.

A fejedelmek számára ez a kötelezettség kétségkívül előnyökkel járt, hiszen a begyűjtött javak egy töredéke feltűnés nélkül megtartható volt. Növelte Moszkva szerepét, hogy Novgorod adói is rajta keresztül jutottak el a tatárokhoz. Sőt a 14. század elején átmenetileg a rivális Tver adóit is Moszkva fejedelme szállította a tatárokhoz. *I. (Kalita) Iván* nagyfejedelem uralkodásának utolsó évtizedében (1332–1341) Moszkva a Rusz „pénzügyi központjává” vált. E szerencsés körülménynek köszönhetően Kalita jelentősen gyarapította magánvagyonát, amelynek értékes tárgyairól végrendelete nyomán van tudomásunk. Ez idő alatt nemcsak a nagyfejedelmi kincstár, hanem a földállomány is gyarapodott. *I. Iván* az adók összegyűjtése során alkalmanként kisegített szegényebb fejedelmeket. A feltétel az volt, hogy a kölcsönvevő részfejedelem saját területét a moszkvai fejedelemre hagyja örökül (otcsinaként). Végso soron a kölcsönügylet a birtok átruházásával járt együtt. Ez a megoldás „*kupli*” (vásárlások) néven vált ismertté.

A fejedelmek udvara (*dvor*) származás és rang szerint heterogén összetételű volt: szabadok és szolgarendűek egyaránt megtalálhatók benne. Többnyire az adott fejedelmi udvarban tartózkodtak a szolgálatot vállaló bojárok, a fejedelem fegyveresei, a körülötte mindennapi feladatokat ellátó belső szolgálók. Egy közös vonás volt helyzetükben: a fejedelem szolgálata, e téren nem volt különbség – a fejedelemmel szemben mindenki alattvalónak számított. Az északkeleti (kezdetben vlagyimir-szuzdali) Rusz részfejedelmi udvarai közül azok emelkedtek ki, amelyeknek sikerült a nagyfejedelmi címre szert tenni (Moszkva, Tver, Rjazany, Nyizsnyij Novgorod). A kisebb fejedelemségek (*ugyel*) urai lassan arra kényszerültek, hogy valamely nagyfejedelemtől szolgálatot vállaljanak. Így a nagyfejedelmi udvarok szolgálóinak számát e részfejedelmek is gyarapították. A négy nagyfejedelmi udvar közül előbb kettő – Moszkva és Tver – lett rangosabb, majd kettejük hosszú rivalizálása után, a 15. század közepére Moszkváé lesz a vezető szerep. A fejedelmi udvarok „rangosra” is különbséget eredményezett a fejedelmet szolgálók létszámában: a befolyásosabb fejedelemnek többen kívántak a szolgálatába állni.

A fejedelmi udvarok etnikailag is heterogén összetételűek voltak. Mint a kijevi korszakban a fejedelmi kíséret, itt a fejedelmi udvar fogadta be szívesen az idegeneket, akik elsősorban a szomszédos területekről, az Arany Hordától és Litvániából érkeztek. Másként ugyan, de mindkét szomszédos politikai alakulatban az előkelők helyzetét – a Rusz fejedelemségeihez hasonlóan – a szolgálat vállalása jellemezte. A fejedelmi udvarban élő személyeket egyaránt nevezték „udvari embereknek” (*dvorjanyin*) illetve „szolgálónak” (*szluzsiliy*). Közülük azok emelkedtek ki, akik valamilyen tisztséget töltöttek be.

A moszkvai rendszerben működő *tiszjackij* már a Kijevi Rusz idejéből ismert tisztségviselő, akinek elsődlegesen hadi feladatai voltak. A *tiszjackij*-nak valószínűleg tatár mintára kerültek kezébe a külügyek, mivel a tatároknál a külügy elsősorban nem diplomáciát, hanem a hadi cselekmények szervezését jelentette. E tisztség 1374-ig maradt meg, akkor átadta helyét a „*bolsoj namesztnyiknek*” („legfőbb helytartó”). A kettő között annyi különbség állapítható meg, hogy a *bolsoj namesztnyiknek* igazságszolgáltatási feladatai is voltak, míg a *tiszjackij* esetében erről nem tudunk. A legbefolyásosabb bojárok, illetve a fejedelem által meghívott bojárokból álló tanács (*bojárduma*) tagjai közül kerültek ki a *tiszjackij* tisztségét betöltő és a körzeteket irányító személyek (*volosztyeli*). Az egyes körzeteket felügyelő *volosztyel* a tatár tümennek felelt meg. A *dvorszkiy* tiszte is létezett már a korábbi időben, alá tartoztak a „*putyi*”-nak nevezett intézmények. Minden fontosabb ügy elintézésére szerveződött egy „*puty*” egy-egy bojár irányításával, ebből fejlődtek ki a 16. század prikázai.

A „*puty*” a fejedelmi udvar gazdasági szervezete, amely a „*puty*” élén álló bojárokból (*putnije bojare*) és az alacsonyabb rangú udvari szolgálókból állt, akiket összefoglalóan a „*dvorjanye*” névvel illették. A „*puty*” szerve-

zetébe tartoztak a „putnije bojare” csoporton kívül a „vvegyonnije bojare” („bevezetett” vagy „állított” bojárok) is. A megkülönböztetés valószínűleg a „puty” kettős értelmezéséből eredt, melynek egyike az imént vázolt fejedelmi gazdaság (a szélesebb értelemben vett „*dvor*”) irányítása, a másik pedig a terjeszkedő fejedelemségnek a helyi lakosságra kivetett szolgáltatása volt. A szolgáló bojárok két csoportja, a putnije és a vvegyonnije az 1441–42. évi rendelkezések szerint putnije néven egységesedett. A fejedelmi udvarban (szélesebb értelemben az egész fejedelmi gazdaságban, szűkebb értelemben a tényleges udvartartásban) szolgáló bojárok mellett létezett a bojároknak egy rangban fölöttük álló csoportja, a „*bolsije bojare*” vagy „*kormlenscsiki*”, akik a fejedelmet politikai-hatalmi funkcióiban helyettesítették. Közülük kerültek ki a fejedelmi helytartók (namesztnyiki). Elnevezésük kettőssége ugyanannak a helyzetnek egy más szempontú megközelítéséből fakadt. A „*bolsije*” jelző arra utalt, hogy rangban a szolgáló bojárokat megelőzték, a „*kormlenscsiki*” pedig arra, ahogy a fejedelem a javadalmazásukat megoldotta. Nevezetesen az irányított területről befolyt jövedelem egy részének (pontosan nem megállapítható, mekkora részének!) átengedésével. Hasonló megoldással már a Kijevi Rusz idején is találkoztunk.

A 14–16. század folyamán többféle „puty” létezett a fejedelmi gazdaságban, illetve udvartartásban. A legkorábbi a „*konyjusij*” (lovász-), a „*lovcsij*” (vadász-) és a „*szokolnyicsij*” (solymász-) „puty” volt. A 15. században alakult ki a „*csasnyicsij*” (pohárnok-) és a „*sztolnyicsij*” (asztalnok-) „puty”, vagyis az udvar élelemmel való ellátása elkülönült a gazdaság egészének irányításán belül. A „*konyjusij*” (lovászmester) a legrégebbi tisztségek egyike, már a Kijevi Ruszban is létezett „*konyjuh*” néven. Ez utóbbi elnevezés tovább élt a „*konyjusij*” alá tartozó szolgálókra vonatkoztatva. Lényegében azonosnak tekinthető a Halicsban már a 13. századra kialakult „*szegyelnyiki*” ~ „*szegyelnyicsij*” [lovász(ok) ~ lovászmester] feladatmegosztással. A 15. században a vlagyimir-szuzdali (moszkvai) nagyfejedelemségben a konyjusij a leggazdagabb bojárok közül került ki, tisztsje mellett ott szerepelt a „*dvorszki*” (udvari) jelző; illetve a 15. század végére a tisztség maga differenciálódott, megjelent a *pervij konyjusij* (első vagy főlovászmester). A lovcsij (vadászmester) az udvari vadászóhelyek (*sztan*) élén álló tisztség volt. A „*sztan*”-okat kivették az illetékes helytartók (namesztnyik) irányítása alól, így a vadászmester is privilégiumokat élvezett. Szerepének fontosságára a Novgoroddal kötött szerződésekben találunk példát, hiszen szabályozták, hogy kinek volt joga a fejedelemmel együtt a vadászaton részt venni. A lovcsij jogkörébe tartozott a *sztan*ról, illetve a *sztan* alá rendelt lakosságtól a prémek összegyűjtése. Egy-egy lovcsij alá számtalan szolgáló tartozott, pl. a „*lovcsanye*” (a konyjuh ~ konyjusij analógiájára: alacsonyabb rangú vadászok), „*pszari*” (vadászebtartók), „*trubnyiki*” (kürtösök), „*sztrelki*” (lövők, nyilasok), „*podlaznyiki*” (kúszók), „*oszocsnyiki*” (hajtók) stb. Hasonló feladatkört jelzett, de ritkább előfordulása miatt kisebb jelentőségű a „*szokolnyiki*” ~ „*szokolnyicsij*” (solymászok ~ fősolymász) tiszte. Annál inkább így lehetett, mivel a lovcsij alá is tartoztak szolgáló solymászok.

A tradicionális tisztségek, mint pl. a (fő)lovászmester, (fő)vadász mellett, amelyek Halicsban már a 13. században kialakultak, megjelentek újak is. Ezek közé tartozott a „*csasnyik*” és a „*sztolnyik*”, amelyekből önálló szolgálati rendszer (puty) fejlődött ki. A 14. században, már Iván Kalita idején működött mindkettő, de csak mint étekfogói és asztalnokmester. Ekkor irányításuk alá tartoztak a méhészek (*bortnyiki*) és a viaszadók is. A 14. század végén, az 1380-as évek tájékán új feladatkör kezdett társulni az eddigiekhez: a csasnyik volt a felelős a tatár kán udvarába szállított ajándékokért, és fokozatosan ez a feladatköre lett a domináns. A hagyományos étekfogó feladatokat a 16. századra átvette a „*szitennoj dvor*” („szit” = „jóllakott”). A gazdasági feladatok közül vált ki a „*kazna*” (a fejedelmi kincstár) azzal párhuzamosan, ahogy a tatár adók beszedésének joga a moszkvai fejedelmek kezébe került. A 14–15. században ide folyt be az adó, és innét „ment ki” (oroszul: „vihod”) a Szarajba. A tatár hatásra kialakult feladatkört és intézményt tatár eredetű szóval jelölték, a „*kazna*” (kincstár) tatár nyelvi átvétel. Ez szolgált a tisztségviselők elnevezéséül is: „*kaznacsej*”. A kaznának az adóbegyűjtésen kívül más feladatai is voltak: betöltötte a kincstár szerepét, itt halmozták fel a fejedelmek saját ékszer- és fegyverkészletüket, valamint belőle fejlődött ki a nagyfejedelmi kancellária. A 14–15. században, amikor a fejedelmek egymás között szerződéseket kötöttek, a kazna hivatalnokai voltak jelen. Először III. Iván idejében bukkant fel a „*kaznagysjak*” személye („gyjak” = „írnok, deák”).

A belső személyezethez tartozó szolgálóból fokozatosan bizalmi „állássá” fejlődött a „*posztyelnyik*” („posztyel” = „ágy”) tiszte. „Posztyelnyik”-et találunk már Andrej Bogoljubszkij udvarában is, de a moszkvai fejedelmek mellett inkább belső titkárféle szerepben tűnt fel. Tatár hatásra kialakult udvari rang (*csin*) volt az „*okolnyicsij*” hivatala, amely az alá tartozó „*okolnyikokat*” irányította. A tisztség neve az „*okolicsnoszty*”=„határkerület” szóból származik, a szolgálok elnevezését talán „határőrzőnek” fordíthatnánk. Az állandó fenyegetettség miatt, amelyben a váratlan tatár portyázásoknak kitett moszkvai fejedelemség élt, nem csoda, ha kitüntetett helyzetbe került az okolnyicsij. Fokozatosan ő vált a hadügyek legfőbb irányítójává. A főbb udvari tisztségviselők irányítása alá tartozó szolgálók („*szluzsilije ljugyi*”) a nyugat- és közép-európai terület ministerialisainak felelnek meg.

A „*dvorjanye*” vagy „*szluzsilije ljugyi*” csoportból adott volt a kiemelkedés lehetősége, amennyiben a szolgálat javadalmazásaként földbirtokra tettek szert. A meghatározott időtartamra kapott (beneficiális jellegű) szolgálati birtok a „*pomesztye*” nevet viselte, birtokosa pedig „*pomescsik*” volt. Kalita Iván rendelkezéseiben, a 14. század első felében találkozunk első ízben ezzel a jelenséggel, amely a 15. századtól kezdett tömegessé válni, megteremtve a földbirtokok alsó kategóriáját és az udvari szolgálat általi kiemelkedés lehetőségét. A 14–15. század során a moszkvai fejedelmi udvar lényegében nem változott. A 15. század végére egy nagyméretűvé duzzadt fejedelmi udvar azonban sok mindenben nem felelt meg egy állami központtal szemben támasztott követelményeknek. Emiatt merült fel a reform szükségessé-

gének gondolata. Elsősorban a megnövekedett létszámú udvari szolgálok (dvorjanye, szluzsilije ljugyi, pomescsiki) földigényének kielégítésére kellett volna megoldást találni. Erre a kolostori birtokok szekularizációja kiváló lehetőséget teremtett volna. A nagyfejedelmi hatalmat támogató egyház birtokai azonban érintetlenül maradtak. A szekularizáció nem kezdődött meg, az udvari szolgálok földkérdésének megoldása elodázódott. A moszkvai állam veszélyeztetettség-tudata tovább élt, ebben gyökerezett a hadsereg állandó növelésének igénye. A hadsereg létszámát pedig az udvari szolgálok nagyobb körének földhöz juttatásával lehetett megoldani: a pomesztyebirtokot katonai szolgálat fejében és annak időtartamára lehetett megszerezni. Ebben látta társadalmi felemelkedésének zálogát a fejedelmi udvarhoz kötődő nagy létszámú szolgáló népesség. A földbirtokproblémát a moszkvai állam a 16–17. század során is maga előtt görgette.

A felső rétegekben a bojártság lényegében éppúgy a fejedelem szolgáltatában álló réteg volt, mint a dvorjanok, csupán az örökölt és átörökölt birtok (*votcsina*) különböztette meg őket a pomesztyebirtokosoktól. Rangsorban kettejük közti átmenetet jelentett a „gyeti bojarszkiye” csoport. A társadalom felső rétegeiben a bojárok mellett a részfejedelemséget birtokló „*knyazok*” nemzetségei is fejedelmi szolgálatot vállaltak, és fokozatosan alárendelődtek a moszkvai hatalomnak. A részfejedelmi és bojár családot egyaránt votcsinabirtokosok voltak, származásuk jelentette a társadalmi különbséget közöttük. A származás és a vagyoni helyzet sajátos kombinációjaként alakult ki egy bonyolult rendszer, amely szabályozta, hogy az arisztokrata családok tagjai milyen sorrendben tölthetik be a vezető tisztségeket. Ez a rendszer a később még részletezett *mesztnyicsesztvo*, amely alapvetően két hagyomány eredőjeként jött létre: az egyik a mongol hatás, ahol létezett a nemzetségek közötti rangsorolás; a másik pedig a mongol-tatár hódítás előtti Rusz nemzetségi szeniorátus rendje.

A moszkvai nagyfejedelmi udvar berendezkedéséhez hasonlóan alakult a tatár függés alatt élő többi nagyfejedelemség (Rjazany, Tver) és kisebb részfejedelemség (Jaroszlav, Rosztov, Kosztroma, Sztarodub stb.) gazdasági tevékenysége és társadalmi szerkezete – a nyilvánvaló nagyságrendbeli különbségekkel. A kisebb fejedelemségek Moszkvához csatolása lényegében gazdasági úton történt, mint pl. Iván Kalita vásárlásaival vagy a bojárok és részfejedelmek szolgálatba fogadásával. A moszkvai fejedelem szolgálatába álló bojárok megtarthatták meglévő örökbirtokaikat, hozzájuk hasonlóan a részfejedelmek is. Ezek a részfejedelmek lényegében a bojárokkal hasonló helyzetbe kerültek, csak a fejedelmi címük (*knyaz*) különböztette meg őket. Ettől kezdve nyert a „*knyaz*” szó a „fejedelem” helyett „herceg” jelentést. A szolgálatba állókkal a nagyfejedelem szerződést kötött. E megállapodásra (*rjad*) már a Kijevi Rusz idejéből is ismerünk példákat, de ott nem a fejedelem környezetében, hanem a magánszférában fordul elő. A fejedelemmel a vecse kötött megállapodást (lásd Novgorod példáját). A moszkvai nagyfejedelem szolgálatába állók katonai kötelezettséget vállaltak, illetve a fejedelmek lemondtak az önálló külpolitika viteléről. Mindez szabad döntés

alapján történt, elvben adott volt a lehetőség a szolgálat helyének megváltoztatására: pl. a moszkvai nagyfejedelemtől átmehettek tveri szolgálatba. Elvben. A gyakorlatban Moszkva hatalmának növekedésével egyre kevesebb esély maradt a bojárok és a kisebb fejedelmek számára, hogy szabadon válasszák meg szolgálati helyüket. A moszkvai nagyfejedelmek ugyanakkor az ilyen próbálkozást árulásnak állították be. Tehát aki egyszer vállalta a moszkvai szolgálatot, az nagy valószínűséggel nem tudott megszabadulni tőle. Moszkva a 15. század közepéig, míg erősen érezhette a tatár fenntartósságot, igyekezett úgy rendezni kapcsolatait a részfejedelmekkel, hogy katonai potenciájuk ne károsodjék. Ez Moszkva elemi érdeke volt. A formálisan egyenrangú partnerek közt megkötött szerződések tartalma és hangneme azonban jelzi, hogy egyre inkább Moszkva diktátumait fogalmazták meg. A szerződés megszegését Moszkva seregével is megtorolta.

Más volt a helyzet Novgorod és Pszkov esetében, ahol a politikai berendezkedés Moszkvától eltérően alakult, vagyis a fejedelmek számára fogalmaztak meg feltételeket. Itt Moszkva nagyobb ellenállásba ütközött. A nagyfejedelmek a gazdasági megállapodásokat is a politikaihoz hasonlóan kezelték, Novgorod kereskedelmi megállapodást is csak a moszkvai fejedelem jóváhagyásával köthetett. Novgorodban Moszkva felülkerekedése után is megmaradt egy bizonyos belső ellenállás, amely szeparatizmusban és eretnekségek felbukkanásában nyivánult meg.

A moszkvai nagyfejedelmek mind a meghódított kisebb fejedelemségekben, mind a novgorodi bojárság esetében arra törekedtek, hogy minden szemben álló hatalmi tényezőt felszámoljanak. Ezt el is érték. Az arisztokraták és az udvari szolgálok legrangosabbjai is a nagyfejedellel szemben partnerből az alattvaló helyzetébe süllyedtek, azaz a nyugati orosz területen kialakult, az európai struktúrákhoz közelítő „szabadságok” felszámolása következett be. Helyébe a bizánci császári udvar autokráciájából és a tatár kán ulusának szervilis berendezkedéséből összegyúrt államrezon született meg III. Iván idejére. Emellett az állami szinten megfogalmazott önazonosság-eszme és egy nagyméretűvé duzzadt fejedelemség szervezeti apparátusa közötti óriási feszültség olyan problémát jelentett, amelyet a 16. századi Oroszország sem tudott megoldani.

A fentiekben bemutatott moszkvai (nagy)fejedelmi udvar, a *dvor* – a tisztségek megoszlását és működési mechanizmusát tekintve – erősen emlékeztetett a tatár *ordura*. A tatár hatás kezdeteit illetően megoszlanak a vélemények. Mégis úgy gondoljuk, hogy a tatár intézmény- és közigazgatási rendszer átvétele már a korai időkben spontán módon bekövetkezett, amikor 1240–1300 között az északkeleti Rusz lényegében közvetlen tatár irányítás alatt állt. A 14. században a kántól függő moszkvai és tveri fejedelmek többször is megfordultak a Szarajban, közvetlen tapasztalatokra tettek szert – ami a spontán hatalmi reflexek terén automatikusan a tatár rendszer átvételét jelentette. Tatár hatást mutatnak a közigazgatás, az adózás és a fejedelmi adminisztráció szakszavai (pl. *tamga*, *jam*, *bumaga*, *kazna* stb.). Felemás a tatár hatás az igazságszolgáltatásban: a tatár szokások szerint viszonyultak

a kánok a fejedelmekhez, de miután megadták nekik a jarlikot (azaz döntöttek, kit támogatnak), azzal már nem törődtek, miként zajlik a fejedelem és alattvalóinak viszonya. Érvényben maradhattak a Rusz törvényei is, csakúgy, mint a szokásjog, ugyanis a tatár uralom alatti Ruszból nem ismerünk „szudovaja gramotá”-t, mint Novgorodból és Pszkovból. Új törvénykönyv csak a 15. század legvégén, a tatár uralom alóli felszabadulás után keletkezett.

A tatár hódítás beleszólt a hatalmi viszonyokba, amennyiben Tver és Moszkva, majd Moszkva nagyfejedelmén keresztül szedte be az egész Rusz területéről az adót, ami az egyes fejedelmek között alá- és fölérendeltségi viszonyokat, azaz függést eredményezett. Egyoldalúan függő viszonyba került mindenki (részfejedelmek, bojárok és kisebb rangúak egyaránt) a moszkvai fejedelmektől. E függő viszony a nagyfejedelmi hatalomnak alárendelt, „röghöz kötött” társadalmat teremtett, ahol a bojárok éppúgy ki voltak szolgáltatva a fejedelem önkényének, mint a közrendűek. Ezek a függési viszonyok vertikálisan rendezték a társadalom sorait, a horizontális szervezkedés, a testületek még Novgorod szintjén sem alakultak ki. Az egyetlen intézményt (vecse), amely az ilyen jellegű szerveződés letéteményese lehetett volna, szintén maga alá gyűrte a nagyfejedelmi hatalom.

A tatár uralom hatásait vizsgálva pozitívumnak fogható fel, hogy indirekt módon ugyan, de elősegítette az északi, északkeleti agrárkolonizációt a Jeges-tenger és az Urál irányába. A betörések ide nem jutottak el, és a zord klimatikus viszonyokat ellensúlyozta a biztonság. Az agrárkolonizációval párhuzamosan, illetve azt némileg megelőzve haladt az egyház terjeszkedése ugyanebbe az irányba, a kolostoralapítások mentén. A kézműipar, a kereskedelem és a városias települések azonban csak lassan heverték ki a pusztítást. A kereskedelem a Kijevi Ruszban tapasztalt függetlenségét nem tudta visszaszerezni, hiszen azt a rátelepedett bürokrata apparátus jelentősen megadóztatta. A tatár uralom évszázadainak, a Ruszra gyakorolt hatását illetően a negatívumok felé billen a mérleg nyelve, mégpedig a következők okán:

1. A tatár uralom katasztrófa volt a Rusz egésze számára az élet minden területén, negatívan befolyásolta mind a gazdaság, mind a társadalom, mind a kultúra fejlődését.

2. A zsákmányoló hadjáratok a lakosság számának drasztikus csökkenéséhez vezettek.

3. Nemcsak hogy elmélyítette a szakadékot a Rusz korábban kialakult régiói között, hanem nagyrészt kiszakította korábbi külpolitikai kapcsolatrendszeréből.

4. Visszavetette az építészet, az írásbeliség színvonalát.

5. Növelte a szakadékot a Rusz és a nyugat-európai országok között.

Alekszandr Nyevszkijtől II. Vaszilijig a moszkvai fejedelmek a tatárokkal szoros együttműködésben tevékenykedtek. Csak a tatár politikához való idomulás teremthette meg azt a relatív biztonságot, amely Moszkva megerősödését elősegítette – a gazdaság oldaláról vonzóvá téve az oda menekülők számára. A tatárok támogatása biztosította azt a külső erőt, amely az orosz fejedelmeket arra kényszerítette, hogy elfogadják Moszkva vezető szerepét.

Másrészt az oda települő lakosság szempontjából kívánatos volt e relatív kedvező pozíció megőrzése.

Moszkva kiemelkedésének természetesen politikai okai is voltak. Az első az a felfogás, amely szerint Alekszandr Nyevszkij is cselekedett, hogy tudniillik a tatár uralmat mint realitást tudomásul kell venni. A tatárok az egykori északkeleti Rusz területén a 14. századra négy nagyfejedelemséget ismertek el, és adtak jarlikot számukra. A hagyomány szempontjából presztízscímnek a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmi rang számított, mivel ide köthető az „ősi birtok” jogfolytonossága. A moszkvai fejedelmek a vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmi címet a 14–15. században rövid megszakításokkal újra és újra megszerezték. A Moszkvában székelő vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmek a tatár kánoknak alárendelten terjeszkedtek a keleti szlávok (a 14. századtól kezdve mondhatjuk, hogy a [nagy]oroszok) lakta területen, illetve nyugodtan nyomulhattak még tovább az Urál hegység és a Jeges-tenger felé. A Moszkvából jött adó stabilitása a tatároknak is érdeke volt. Ahhoz azonban nem fűződött érdekük, hogy Moszkva hatalma túlságosan megnőjön, ami az adófizetés megszűnését vonta volna maga után. A rivális Tver számára ugyanakkor a moszkvaiakkal vívott küzdelemben más szövetséges is kínálkozott, mégpedig a nyugati és folyamatosan kelet felé terjeszkedő szomszéd: Litvánia. Moszkva esetében ilyen külpolitikai alternatíva nem létezett, a tatár uralomhoz való lojalitás parancsoló szükségszerűségként jelentkezett.

Az „orosz földek gyűjtésének” nevezi a történettudomány azt a folyamatot, amelynek során a tatár függés alatt élő északkeleti vlagyimir-szuzdali fejedelemségből a moszkvai állam létrejött. Ugyanerre a korszakra vonatkozik a „Moszkva felemelkedése” fogalom is. Hogy az egykori vlagyimir-szuzdali területen létrejött moszkvai volosztyból kialakuló fejedelemség, illetve az élén álló nagyfejedelmek vitték véghez az „orosz földek gyűjtését”, és szervezték meg a moszkvai (nagy)orosz államot – ez ténykérdés. 1371-ben *Dmitrij Donszkaj* kötött egy olyan egyezményt a tveriekkel, amelyben elismerték, hogy a vlagyimir-szuzdali fejedelemség a moszkvai fejedelmek *otcsinája*, azaz a nagyfejedelmi hatalom Dmitrij és utódai kezén öröklődik. Ebben a megállapodásban alkalmazták először az „otcsina” fogalmat nem földbirtok, hanem „nagyfejedelmi hatalom” értelemben. A moszkvai nagyfejedelmek végrendelet útján igyekeztek befolyásukat és nagyfejedelmi címüket elsőszülött fiukra hagyni. A végrendeletet, politikai hagyatékot azonban csak akkor lehetett érvényesíteni, ha ez a tatárok egyetértésével is találkozott. A szovjet történetírás e tatár jóváhagyásról „elfeledkezett”, pedig bármiféle öröklési rend csak a tatár jarlik „mellékletével” válhatott tényleges uralommá. Iván Kalitától kezdve e politikai végrendeletek újabb vonása, hogy lényegesen különböztek a Rusz korábbi gyakorlatától: a fejedelem nem tartott ez ügyben tanácsot a bojárokkal, sem a korábban a fejedelmi hatalomban szavát hallató vecsével. Ezt csak tatár támogatással lehetett megtenni.

A TATÁR URALOM ÉS AZ EGYHÁZ SZABADSÁGA

Az orosz fejedelmek egymás közti kapcsolatrendszerükben a Kijevi Rusz hagyományait szintén Moszkva szolgálatába állították. Ennek véghezvivője az ortodox egyház volt. A moszkvai fejedelmek és a metropolita érdekeinek egyik első találkozási pontja volt, hogy ne legyen a korábbi egyházi hierarchia megbontva, azaz ne legyen több metropolia. A Moszkvában székelő „Kijev és az egész Rusz metropolitája” e cím birtokában nem is tehetett

A kulikovói
csata

mást, küzdött az ideiglenesen működő litvániai és halicsi metropolíák léte ellen. E küzdelemben a nagyfejedelemben partnerére talált.

A kereszténység felvételétől kezdve a Kijevi Rusz egyházfője a „Kijev és az egész Rusz metropolitája” címet viselte. A 13. század politikai krízisétől függetlenül az egyházfő címe megmaradt, és változatlanul a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki. Az egykori Rusz széthullását követően az egyház az az intézmény, amelynek fennhatósága – elvben – változatlanul az egykori Rusz egészére kiterjedt. A gyakorlatban az történt, hogy a különböző politikai utat megtett Rusz-részek mindegyike igényt tartott az „egész Rusz” egyházfőjének jelenlétére és arra, hogy székhelyét a világi hatalom mellett rendezze be. Ennek jegyében született a halicsi metropolia gondolata, és 1325–1347 között két személyt is említenek halicsi metropolitaként (Gabriel és Theodort), akik minden bizonnyal nem tudtak érvényt szerezni metropolita voltuknak más világi hatalom területén. Végül egyszerű püspöki rangra süllyedtek vissza. Hasonlóan eredménytelen maradt a Litván Nagyfejedelemségben az ortodox alattvalók számára szervezett metropolia.

A Rusz egyházszervezetében kialakult bizonytalanságot nemcsak a Kijevi Rusz felbomlása okozta, hanem a bizánci birodalom életében bekövetkezett változások is: a keresztések 1204-ben elfoglalták Bizáncot, a hódítás nyomán megszerveződött a latin császárság és a kereszties államocskák, a bizánci birodalom Nikaiába húzódott vissza, és továbbra is belső ellentétekkel szabdalt volt. Ennek tudható be, hogy:

1. A pátriárka nem állt ki következetesen a Rusz egyháza egységének fenntartása mellett. A 14. század elején készült Püspökség-listán (*Notitia episcopatum*) a 60. és a 72. helyen szerepel Russia és Russia Minor metropolitája az alájuk tartozó püspökségekkel. Russia Minornak hat püspöksége volt (Halics, Vlagyimir-Volinszkij, Peremisl, Luck, Turov és Holm), Russia Maiornak pedig kilenc (Kljazma-parti Vlagyimir, Novgorod, Rosztov, Szuzdal, Szaraj, Rjazany, Tver, Kolomna és Perejaszlavl), három püspökség (Szmolenszk, Polock és Csernyigov) Litvániához tartozott.

2. A korábban következetesen érvényesített gyakorlat, miszerint csak görög személy lehet metropolita, nem érvényesült. 1242-ben Danyil pártfogoltját, Kirillt támogatta a pátriárka 1281-ig. Őt egy görög követte, Makszim (1283–1305). Majd újra egy Halicsból származó apát, Pjotr következett (1308–1326). A 14. században éledt újra a görög metropolitákat kinevező gyakorlat Theognoszt (1328–1353) fellépésével. A következő metropolita megint orosz volt (őt maga Theognoszt javasolta): Alekszej (1354–1378), aki csak hosszú kánoni vita után kapott jóváhagyást. Ezután megint egy szigorúbb bizánci kontroll következett (Kiprián: 1389–1406, Phothiosz: 1408–1431 és Izidor: 1436–1441).

Litvániában és a lengyel korona alá tartozó halicsi részeken az ortodox metropolia nem tudott gyökeret verni, amiben a 13. századtól erősödő ortodox–latin szembenállásnak is szerepe volt. Másrészt Halicsban a katolikus misszió mellett a lehetőség is egyre szűkült, ugyanis a litvánok uralta részen 1386 után a katolikus egyházszervezés került előtérbe. Az ortodox egy-

ház leginkább a tatárok uralta részfejedelemségekben maradt független a világi hatalomtól. Itt állt elő az a paradox helyzet, hogy az egyház felfelé ívelő szakasza éppen a tatár hódítás idejére esett. A moszkvai fejedelmek pedig inkább rá voltak szorulva az egyház támogatására, semmint korlátozták volna. A 13. század végén (a pontos dátum nem ismert) Makszim metropolita már tartósan a Kljazma-parti Vlagyimirban maradt Kijev helyett. Az őt követő Pjotr pedig Moszkva mellett kötelezte el magát. A Moszkvában székelő metropoliták számára – úgy tűnik – szintén „kötelező” volt időnként látogatást tenni a kánok udvarában. Theognoszt pl. 1343-ban a nagyfejedelemmel együtt ment *Dzsanibek* kánhoz, ennek következménye lehetett az ortodox egyház számára 1351-ben kiállított jarlik. A metropolita székében Theognosztot felváltó Alekszej többször (1354-ben és 1357-ben) is járt a Szarajban.

Az „egész Rusz” metropolitája egyértelműen a konstantinápolyi pátriárka joghatósága alá tartozott. A moszkvai nagyfejedelem csak kéréssel fordulhatott a pátriárkához, amennyiben a maga választotta jelöltet kívánta látni a metropolita székében. A nyugati egyházak között uniót aláíró Izidor metropolita moszkvai működését Vaszilij fejedelem és környezete nem tartotta kívánatosnak. Izidor szökése (1441) után ismét küldöttséget menesztettek Konstantinápolyba, abban a reményben, hogy az új pátriárka megfelelő személyt fog küldeni. Ennek érdekében egy kérvényt (*poszlanyije*) szerkesztettek, valószínűleg még 1441-ben, de valami oknál fogva nem küldték el, csak 1445-ben (ekkorra datált a kézirat). 1445–46 táján éppen pátriárkaváltozás volt: az uniót támogató *Mitrofán* 1445 augusztusában meghalt. A moszkvaiak azonban csatlakoztak, hiszen Mitrofán helyére ugyancsak uniópárti pátriárka került *Georgiosz Mammasz* személyében. 1448-ban a Moszkvából elűzött Izidor felbukkant Konstantinápolyban. Az egyháztörténész *Kartasev* nyomán gondoljuk: az orosz püspökök és a nagyfejedelem attól való félelmükben, hogy Izidor vissza fog térni, sietve megválasztották Ion rjazanyi püspököt metropolitának. Újabb fordulatra engedett következtetni, hogy 1449-ben *Konsztantinosz Palaiologosz* lett az új császár, aki felbontotta az uniót. Nem tartott azonban sokáig ez az állapot sem, mert Konstantinápoly végveszélybe kerülésekor a császár ismét a Nyugat segítségéért folyamodott.

„Kijev és az egész Rusz metropolitája” kvázi-pátriárkai jogokkal rendelkezett, szabad keze volt a püspökök kinevezésében. A püspökválasztás gyakorlata Novgorodban a 12. században alakult ki, és csak felszentelésre, jóváhagyás céljából kellett a metropolitához mennie, ahol a szertartás során a többi püspök is elismerte az új főpap püspöki jogait. Az északkeleti Rusz területén a püspökválasztás gyakorlata Theognoszt metropolita működése idején következett be. Ceremóniájáról csak a 15. század elejéről maradt fenn adatunk, 1423-ból származik az *Usztav kako dosztoit vibraty episzropa* (Rendelkezés arról, hogyan kell a püspököt megválasztani). Eszerint a metropolita hívta össze a püspököket erre az alkalomra, de nem volt szükség az összes hivatalban lévő püspök jelenlétére, elegendő volt 3–5 főpap is. Elegendhetlen volt viszont a világi hatalom jóváhagyása. A világi hatalom rész-

vétele, beleszólása az egyház ügyeibe bizánci gyakorlatra megy vissza, ami a moszkvai fejedelemnek igen kedvező pozíciót biztosított. Abban, hogy a Tver–Moszkva párharc az utóbbi javára dőlt el, az ortodox egyháznak is fontos szerep jutott, mivel az északra költöző metropoliták igen hamar (1320-as években) a moszkvai fejedelmek mellett kötelezték el magukat.

A 14. század az egyház szabadságának jegyében telt el olyan szempontból is, hogy nőtt az újonnan alapított kolostorok száma. A 14. század közepe táján alapította a később *Radonyeysi Szent Szergej* (1314?–1392) néven tisztelt szerzetes a Moszkva közeli Radonyeysben (ma: *Zagorszk*) a Szentháromság-kolostort (*Troice-Szergijevszkaja Lavra*), amely hamarosan az orosz ortodox egyház központja lett, és ma is az. 1344–46 körül alapították a korszak másik kiemelkedő egyházi intézményét, az *Andronyikov-kolostort* is. 1365-ből származik a moszkvai Kreml *Csudov-kolostora* és az *Arhangelsszkij-kolostor*, 1362-ből a *Szerpuhov-kolostor*. A 14. századi legjelentősebb kolostoralapítások Radonyeys szellemében történtek, amelyben Szergej tanítványai működtek közre. Így született a központi részekén kívül szervezett kolostorok tipikus példája, a *Kirillo-Belozerszkij-kolostor* 1397-ben, amely a moszkvai fejedelemség peremvidékén jött létre – egyszerre képviselve az egyház és a nagyfejedelem terjeszkedési programját. Szergej másik tanítványa, *Pavel* pedig az Obnora folyó mentén alapította a később róla elnevezett *Pavlo-Obnorszkij-kolostort*. Az alapítások is tanúsítják, hogy az ortodox egyház *bazilita* szerzeteseinek mozgásszabadsága nagyobb volt, mint a nyugati szerzetesrendek tagjaié. Elhagyhatták a monostort akár egyénileg, akár csoportosan. Egyénileg elvonulva a remeteélet felé fordultak, csoportosan pedig rendszerint új kolostort alapítottak. Minden kolostor rendelkezett regulával, de az azonos renden belül számos eltéréssel. Ebből született a közmondás: „Idegen kolostorba nem léphetsz saját regulával!” A kolostorok a fejedelmek északi, északkeleti irányú expanzív törekvéseiben partnerek voltak, amennyiben térítettek, és új adózókat adtak a nagyfejedelemnek. A 14. század második felének kiemelkedő egyházi személyisége volt *Permi Szent István* (1375–1396), aki a zürjének között térített, Usztyugban és az Urálig terjedő vidéken több kolostort alapított. A 15. században Moszkva környékén is gyarapodott a kolostorok száma. A délre és délkeletre nézőknek azonban nemcsak vallási funkciójuk volt: védelmi feladatokat is elláttak. Vastag falaik befogadták a betörő tatárok elől menekülőket, illetve jelezni tudták a támadók közeledtét. A főváros körül szabályos védelmi gyűrű épült, lásd a *Danyilovszkij*-, *Novogyevicsij*-, *Donszkoj*-, *Novoszpasszkij*- és *Szimonov-kolostort*! Védelmi funkciójukat a hely kiválasztása is mutatja: mindegyik folyópart melletti magaslaton helyezkedett el.

A 15. század első felében a Rusz egyháza szempontjából legfontosabb esemény az *autokefaliság* gyakorlati megvalósítása volt. A bizánci birodalomban a török fenyegetettség miatt a Nyugattal való kiegyezés, az egyházi unió hívei kerekedtek felül. E törekvések a konstantinápolyi pátriárka alá tartozó egyházi hierarchiát is erre készítették. A már említett görög Izidor, akit 1436-ban neveztek ki metropolitává, Moszkvába érkezése után azonnal

útnak indult Itáliába. Nem egymaga ment, hanem orosz püspökök kíséretében, akik közül az egyik (a neve sajnos ismeretlen) leírta utazásukat Moszkvából Novgorodon, Rigán, Lübecken és Németországon át Itáliába. Izidor aláírta az uniót, amivel azonban a kíséretében lévő püspökök közül nem mindenki értett egyet. A metropolita úgy tért vissza Moszkvába, mint IV. Jenő pápa által kinevezett kardinális és az unió megvalósítását előmozdító pápai legátus. Az unió fogadtatására jellemző, hogy amint Izidor a nagyfejedelem és a püspökök előtt kifejtette gondolatait, rögtön börtönbe csukták. Szerencséjére még ugyanebben az évben megszökött, és visszatért Itáliába. Vitattott, hogy 1441–1448 között a Litvániához tartozó keleti szláv részeken érvényt tudott-e szerezni metropolitai jogainak. Adat nincs rá, de valami okból a Rusz püspökei 1448-ig vártak, és a metropolita széke betöltetlen maradt. A várakozásnak lehet pusztán politikai oka is: II. Vaszilij nagyfejedelem ekkorra tudta ellenfeleit Moszkvából eltávolítani. A zsinat 1448 decemberében a Rusz püspökeiből állt, akik Iont, Rjazany püspökét választották meg „Kijev és az egész Rusz metropolitájává”. Hasonlóan zajlott le a következő választás 1461-ben, még ugyanannak a Vaszilijnak idején – a nagyfejedelem és a püspöki kar egyetértésével. Az egyházfő címe a régi, a választás jelensége új, politikai következményei pedig III. Iván korára értek be. Mindenesetre az autokefalitás kritériumainak a Rusz egyháza már ekkor is megfelelt. A 15. század közepére az autokefalitás már befejezett tény, mégsem nevezte magát a pravoszláv egyház feje pátriárkának, hanem megmaradt a metropolita címnél.

AZ OROSZ „RENEZÁNSZ”

A 14. században és a 15. század első felében a kolostorokban működő szerzetesek tevékenysége nyomán fellendült a hagyományok gyűjtése, a régi történeti feljegyzések másolása-folytatása, a legendák, a liturgikus irodalom összegyűjtése. Mindezt nemcsak a legnevesebb személyek végezték, hanem a nagyszámú kolostor szerzetesei. 1355 és 1450 között 150 új kolostor létesítésével lehet számolni. Sok templom is épült, illetve bővült, részben a fejedelmi udvarokban, részben a kolostorokban. A templomok díszítése pedig a fal- és ikonfestészetnek adott új lendületet. Mérsékeltebb ütemben, de világi építkezésekkel is gyarapodott az északi Rusz.

E valóban jelentős kulturális fellendülés nyomán egyes kutatók *prerenezánszról*, illetve a 15. században *reneszánszról* beszélnek, a nyugat-európai fejlődést mintázó sémát követve. Reneszánszról azonban csak a szó legszorosabb értelmében („*újjászületés*”) beszélhetünk, de leginkább a „kulturális fellendülés” jelentésben használhatjuk. A reneszánsz fogalmat valójában csak olyan tartalommal alkalmazhatjuk, ahogy pl. Bizánc esetében is szokás, hiszen a birodalom fennállása során több reneszánszot, azaz felfelé ívelő fejlődési szakaszt is megért. Lényegében a 14. századi Bizáncba vezetnek a Ruszban tapasztalható fellendülés nyomai is. Bizáncban a 14. században bontakozott ki egyházi berkekből kiindulva az ún. *hészükhazmus* vagy *hészükhazta* felfogás. A *hészükhazmus* a görög „*hészükha*” szóból származik,

Borisz
és Gleb
(14. századi
ikon)

eredeti jelentése „nyugalom, mozdulatlanság, elvontság”. A bizánci *Grégoriosz Palamasz* (1297–1360) nevéhez fűződik e vallási misztikus-aszketikus tan kidolgozása, amelyet a vallási élet megújításának szándéka inspirált. A nyomában kibontakozó bizánci hitviták tulajdonképpen az aszketikus-misztikus és a skolasztikus-rationális gondolkodás összecsapását jelentették. Bizáncban a hészükhazmus a politikai élethez is kapcsolódott: hívéül szegődött a 14. század közepén *Ioannész Kantakuzénosz* császár (1347–1376) és *Philotheosz* pátriárka is. Az általuk képviselt politikai gondolkodás a Nyugattal való egyezkedést elutasította.

A Bizáncban felülkerekedő politikai, vallási, kulturális hészükhazmus a pátriárka által kinevezett görög főpapokon, az Athosz hegyét megjáró szerzeteseken és a Balkánról északra menekülő egyháziakon keresztül találta meg a Ruszba vezető utat. A Rusz területén Theognoszt és Alekszej metropolita idején kezdett terjedni, fontos szerepet játszott a kolostoralapításokban és a kolostorok feladatainak értelmezésében. A Ruszban a hészükhazmus recepciója döntő módon praktikus és nem teologikus volt; Gregoriosz Palamasz teologikus-misztikus gondolatai feloldódtak a pravoszláv dogmarendszerben. A misztikum felé forduló individuális vallásosság eredményezte a kolostori élet felértékelődését, és inspirálta a kolostoralapításokat. A délszláv területekről a Ruszba került egyháziak tevékenysége nyomán (pl. a bolgár *Grigorij Camblak*, a szerb *Pahomij Logofet*) szokás egy „második délszláv hatásról” beszélni, elsősorban az irodalom területén. Ellenvélemény is megfogalmazódott, mondván, csupán néhány személyre korlátozható a balkáni befolyás, tevékenységük nem fejtett ki akkora hatást, hogy indokolt lenne feltételezni e második délszláv hatás létezését. A hészükhazsma tanokat egyébként nemcsak a Balkánról menekülő bolgár és szerb származású egyháziak közvetítették, hanem az orosz szerzetesek közül is sokan megfordultak Bizáncban és Athosz hegyén is, ahol közvetlen kapcsolatba kerültek az új nézetekkel. Megfordult Athosz hegyén pl. Radonyezsi Szent Szergej, Bölcs (Premudrij) Jepifanyij, valamint Nyil Szorszkij is. Az aszketizmust propagáló hészükhazmushoz a Rusz területén az eretnekekkel szembeni küzdelem is társult.

A hészükhazmus mint irodalmi-retorikai irányzat Bölcs Jepifanyij munkáiban volt jelen: ő írta meg a Radonyezsi Szent Szergej és Permi Szent István életéről szóló legendákat, azonkívül számos prédikációja maradt fenn. Jepifanyij munkáin a hészükhazmus nyomán megjelenő irodalmi stílus, az ún. *szófüzés* is kimutatható. Ezt az ékesszóló stílust folytatta a szerb Pahomij Logofet, aki átdolgozta Radonyezsi Szent Szergej legendáját. A 14. századtól az egyház a kijevi hagyományok ápolásával a világi hatalom számára a „kereszténység védőbástyája” ideológiát is megteremtette. Ennek jegyében íródtak legendák nem kanonizált világi személyekről is, mint pl. Alekszandr Nyevszkijről, Dmitrij Donszkojról. A kereszténység védőbástyája, a pogányok elleni hőszi küzdelem szemléletmódja mellett legendabeli alakjukban az ortodox egyház „latin”-ellenessége is kifejeződött. A tatárokkal szemben tanúsított politikai lojalitás pedig – mint keresztény fejedelemhez méltatlan

magatartás – háttérbe szorult. A kijevi „aranykor” hagyományainak ápolása a világi irodalom műfajaiban szintén jelentkezett. Mindenekelőtt az évkönyv-írás minden korábbinál nagyobb produktivitása figyelhető meg. Összegyűjtötték és másolták a megmaradt régi szövegeket, és újakkal egészítették ki őket. Az első ilyen kódex 1377-ben készült. A hagyományok propagálása és a hagyománynak a jelenhez kapcsolása volt a fejedelmi udvarok évkönyv-íróinak feladata. A metropolita udvarában szintén foglalkoztak történetírással. Az udvari történetírás az adott fejedelmi ág uralkodásának jogszerűségét is alá akarta támasztani, így születtek a fiktív genealógiák. A tveri fejedelmek őseinek dicsérete olvasható a Tverben keletkezett *Rodoszlavec* és *Sztyepennaja Knyiga* (mindkettő genealógiát, származási rendet jelent) c. munkákban, ahol a tveri fejedelmek dicső származását fejtette ki a származási rend összeállítója.

A történetírás kiemelten foglalkozik a tatárok elleni heroikus küzdelemmel. Nem csoda, ha az első komolyabb sikernek, az 1380-as *kulikovói* csatának számos megörökítésével találkozunk. Így pl. az *Elbeszélés a Mamaj elleni csatáról* vagy a Dmitrij Donszkojról szóló prózai szövegekkel. Verses formába öntötték ugyanebben a témában a *Zadonscsina* címet viselő munkát. Ez utóbbi azzal vonta magára a figyelmet, hogy számos párhuzam található benne a korábbinak tartott *Ének Igor hadáról* c. történeti elbeszéléssel. A két mű témája közös: az orosz fejedelmek hősi küzdelme a sztyepp pogányaival. A hasonlóság lehet véletlen vagy a körülményekből adódó. A szándékos utánzás lehetőségét, nevezetesen, hogy az *Igor-ének* készült volna a *Zadonscsina* nyomán, még nem vetette el a kutatás. A 15. században a helyi történetírás (Tver, Novgorod, Pszkov) műhelyei mindinkább háttérbe szorultak Moszkvával szemben. Moszkva évkönyvírói az össz(nagy)orosz érdekeket hangsúlyozták, és a helyi érdeklődésnél szélesebb horizonttal is rendelkeztek. A Moszkvai Rusz területén nemcsak helyi eseményeket elbeszélő évkönyvek, hanem bizánci mintára világtörténetet bemutató ún. *Kronografok* is készültek. Több mint érdekes a Pahomij Logofet tolla alól kikerült Kronográf, amelyben a délszláv *Szent Száva-legendán* kívül a magyar *Szent László-hagyomány* egyes motívumai is kimutathatók. Délszláv csatornán keresztül jutott el a Ruszba a *Nagy Sándor-regény* és a *Trója-hagyomány* is.

Az építészet területén szintén nagy fellendülést tapasztalunk. A világi építkezések szerényebbek voltak, a bojári-fejedelmi paloták valószínűleg fából épültek, ugyanúgy, mint a korábbi településerődítmények is. Az 1147-ben először említett Moszkva jelentéktelen település volt, csakúgy, mint az először 1209-ben felbukkanó Tver. Moszkva különbözött a Kijevi Rusz mindkét építészeti alaptípusától: nem volt sem Ljubecs típusú fejedelmi udvar, sem a kijevi vár-város kombináció, hanem a bogoljubovói „erődített palota” típusát fejlesztette tovább. A 14. század második felében inkább a Kljazma-parti Vlagyimirra emlékeztetett, amennyiben a fejedelem udvara és a metropolita székhelye egymás közelében voltak. Írott források alapján a legrégebbi fejedelmi udvar (*Jurij Danyilovics* idején) fából épült, és a mai

Kreml déli részében volt, két ugyancsak fából épült templommal együtt. A két templom közül az egyiket Keresztelő Szent János (Ioann Kresztityel), a másikat a Megváltó (Szpasz) tiszteletére szentelték. Moszkva erődtétele Dmitrij Donszkij idején kezdődött, de az 1360-as években emelt fehér kőfal 1382-ben tatár pusztításnak esett áldozatul, csakúgy, mint a korábbi földsánc-cölöp erődtípus. A faépítmények (mint pl. a fejedelmi palota és a templomok) könnyen lettek tűz martalékává. Ez lehetett az oka, hogy a kincstárat a kőből épített templomban helyezték el. Az első kőtemplom, a Mária Mennybevitele (Uszpenszkij)-székesegyház Iván Kalita idején épült (1326/1327). A 14. század során (1329, 1334, 1340) épültek a mai Kreml kőtemplomai közül a *Blagovescsenskij* (Angyali üdvözlés)- és az *Arhangel'szkij* (Mihály arkangyal)-székesegyház, ez utóbbi a moszkvai nagyfejedelmek temetkezőhelyévé lett. E templomok nem maradtak fenn, a ma ismert hasonló nevű templomok III. Iván idején és a 16. században épültek a régiek át-, illetve újjáépítésével.

A Moszkva környékén emelt templomok a korábbi hagyományokhoz nyúltak vissza, de új vonásokkal is gyarapodtak. Az egyik típust a Szentháromság-kolostor *Szentháromság-temploma* képviseli, amelyet 1422-ben építettek Radonyezi Szent Szergej szentté avatásának tiszteletére. Ez egy keresztkupolás templomtípus, amelynek az egyik oldalához csatlakozó apszis félkörívei miatt a szerkezet egésze aszimmetrikussá válik. A külső aszimmetriát a homlokzatot lezáró ívek (*lizénák*) teszik hangsúlyossá. Az aszimmetria viszont nagyobb belső teret eredményezett, és az apszist elválasztó ikonosztásra jobb rálátást biztosított. A Szentháromság-templom ikonjait Andrej Rubljov és Danyil Csornij festette néhány évvel később, 1425–27 táján. A másik templomtípust az Andronyikov-kolostor *Megváltó (Szpasz)-temploma* képviseli. A szerkezet hasonló, de a kupolát a jobb súlyátvitel érdekében kiemelték, a kupola alatti dobot megmagasították. Az alacsonyabb oldalfal és a megemelt kupola közti teret átlós boltozatokkal (*kokosnyik*) kötötték össze. Ezáltal a templom ünnepélyes külsőt kapott – ezért nevezik arisztokratikus vagy heroikus stílusnak –, de a belső tér lényegesen kisebb lett.

A kolostorokban nemcsak templomok épültek, hanem egyéb célú építményekkel szoros egységet alkotó rendszerek alakultak ki. A rendszerint középben álló székesegyház mellett a *trapeznaja* (refektórium) volt a legfontosabb része a kolostornak. A trapeznaja annyiban különbözött a nyugati refektóriumoktól, hogy nemcsak étkezés célját szolgálta, hanem az élelmiszerkészletek tárolását is itt oldották meg. Rendszerint kétszintes építmény volt, ahol az alsó szinten étkeztek a szerzetesek, a felső szinten volt a kápolna, de legalább egy oltár a közös imához. A trapeznaja a központi fekvésű székesegyház közelében kapott helyet, attól északra, nyugatra vagy akár délre is lehetett, csak keletre nem. Ennek egyszerű magyarázata van: belépés előtt kelet felé fordulva kellett imát mondani úgy, hogy a székesegyháznak sem lehetett hátat fordítani. A kolostor területén külön épület a harangtorony, de igazán csak a 16–17. századtól vált nélkülözhetetlenné. Mivel a kolostoroknak védelmi funkciójuk is volt, vastag falakkal vették őket körül. Sajátos

Andrej Rubljov:
Szentháromság

jelenség, hogy a kapu feletti toronyban kápolnát helyeztek el, ez volt az ún. kaputemplom.

Az építkezések nyomán a fal- és ikonfestészet szintén több neves produkciót hagyott maga után. Ekkor élt és működött a legnevesebb orosz ikonfestő, *Andrej Rubljov* (1360/70 – 1427/30), aki kortársa volt a Novgorodban is dolgozó *Feofan Greknek* és *Danyil Csornijnek*. A 14–15. század újdonsága, hogy már ismerjük néhány ikon- és freskókészítő nevét, de életútjukról még mindig nagyon keveset tudunk. Rubljov a radonyezi Szentháromság-kolostor szerzetese volt, életkorát tekintve akár személyesen is találkozhatott az alapító szenttel, de eszméivel mindenképpen, hiszen Szent Szergej Szentháromság-központú gondolkodása másutt is jelen volt. Bizonyára Rubljov témaválasztásában is szerepe volt e hatásnak. Rubljov több helyen dolgozott: számos bizonyosan vagy csak vélhetően a keze nyomán létrejött alkotást ismerünk. Legnevezetesebb a *Szentháromság-ikon (Troica)*, amelyet 1411-ben festett, és abban a fatemplomban helyezték el, amelyet Radonyezi Szent Szergej sírja fölé építettek. Innét került át később az 1422-ben kőből épült székesegyházba. A témaválasztás aktuális és személyre is szóló; lényegében

a radonyezsi szent valláserkölcsei nézeteinek megjelenítése. Rubljov a *Troica* megalkotásakor a Palaiologosz-kor bizánci mintáit vette alapul. A Szentháromság népszerű téma volt: sokan megfestették, Rubljov mégis eredetit alkotott. Szakított a hagyománnyal, ugyanis nem akart mindent belesűríteni a kompozícióba. Az *Ábrahám és Sára-történet* csak jelzésszerűen van meg a háttérben, kidolgozására nem is törekedett. A kép centrumában a Szentháromságot szimbolizáló három angyal és az Eucharisztia áll. A kompozíció további egyediségét a körszimbólum és a fény-ragyogás megjelenítése adja. Rubljov nem rajzolt éles kontúrokat, a foltszerűen feltett kék színek az angyalalakoknak szokatlan könnyedséget adnak. A festő zsenialitása abban mutatkozik meg igazán, hogy a kánon adta szigorú szabályokon belül is egyedi megoldást tudott találni. Rubljov *Troicájának* több utánpótlása, kópiaja is keletkezett; mégis könnyen felismerhető és megkülönböztethető az eredeti.

Andrej Rubljov a 14–15. század ikonfestészetének a csúcsát jelenti, rajta és a még ismert néhány mesteren kívül számos névtelen alkotó is működött. Tőlük származik az ikonok és freskók többsége, a sajátos moszkvai stílus kialakulása. Gyakoriak a legnépszerűbb szentek legendáiról készült ikonok, ahol a középpüti elhelyezkedő egészalakos szent ábrázolását kisebb képek sora veszi körül, megelevenítve a szent legendájának legismertebb mozzanatait. A kijevei korszak legnépszerűbb figurái, Borisz és Gleb mellett elterjedt Szent György kultusza. Gyakran ábrázolták azonban a megerősödött Moszkvai Rusz frissen kanonizált szentjeit is, akiknek alakja szorosabban kötődött a jelen világi uraihoz.

Oroszország története

III.

A MOSZKVAI OROSZORSZÁG

Oroszország története

A „hosszú” 16. század

A Braudel nyomán „hosszúnak” elkeresztelt 16. század valójában három századot ölel át, 1450-től 1640-ig, tehát majd kétszáz évig tart. E nagyon hosszú század kétségtelenül Európa százada. A középkor másfél száz éven át tartó mély válságából, amely a népesség közel harmadának pusztulását hozta, mint egy Münchhausen báró, kirántotta magát, és a világ fejlődésének motorjává vált. Kialakul a modern gazdasági világrendszer első felvonásaként értékelhető munkamegosztás Európa egyes régiói között, drámai módon elmélyítve az Európa „boldogabb” nyugati és „szegényebb” keleti fele közötti fejlődésbeli eltérést. Mintegy meghosszabbítva önmagát, az öreg kontinens felfedezi, magához csatolja és kirabolja az Újvilágot. Az ebből és a gazdasági súlypontjának az atlanti kereskedelemre való áthelyezéséből extrapolált szert tevő északnyugati „centrum” kereskedő és iparos polgársága e hosszú időszakban indítja meg lassú társadalmi forradalmát, osztályá kezd szervezni magát, hogy a következő történelmi periódusban, az újkorban végérvényesen leszámoljon a feudalizmussal. A minőségi változás, a döntő fordulat majd csak 1800 után következik el, addig a feudális rend hosszú utóvédharcokra rendezkedik be. Ennek az átmeneti állapotnak, a régi és az új erők közötti küzdelem szülte reálkompromisszumnak terméke az abszolutizmus, amely szintén e „hosszú” század találmánya. A századé, amelyet a történetírói közmegegyezés méltán helyez el a „kora újkorban”, és választja el a „középkortól”. Mert ne feledjük: Leonardo és Michelangelo, Luther és Kálvin, Morus és Machiavelli, Kepler és Galilei, Shakespeare és Cervantes kora ez.

Gazdaság és társadalom

A „hosszú” 16. században orosz földön nem születtek Raffaellók. Még a század sem volt olyan hosszú, mint nyugatra: az orosz történelemben a III. Iván uralkodásának kezdete (1462) és az első Romanov trónra lépése (1613) közötti időszak képez egy egységes korszakot. A középkor végétől, az újkor

kezdetéről és az orosz kapitalizmus valaminő előtörténetéről pedig egyenesen képtelenség lenne ekkor beszélni. És mégis: e század kulcsfontosságú az orosz történelemben – még ha merőben eltérő okokból is.

ÉGHAJLATI ÉS FÖLDRAJZI VISZONYOK

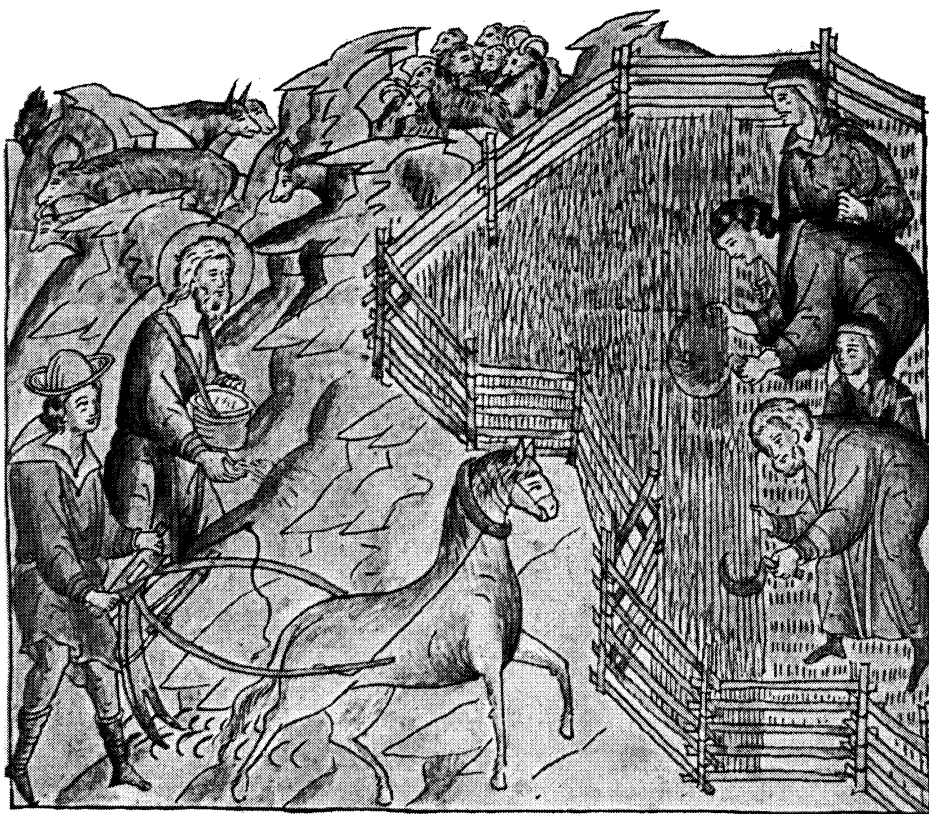
A 13. század végi moszkvai törpefejedelemségből kinövő Moszkvai Nagyfejedelemség a 15. század közepén 430 ezer, az 1530-as években már majdnem hárommillió km²-en terül el, s a 16. század második felének Moszkvai Cársága még megkétszerezi önmagát. Ez a terület lényegében az egykori Kijevi Rusz északkeleti része, amelyet a moszkvai nagyfejedelmek a 16. században keleti, délkeleti irányban jelentősen kiterjesztettek. Az Északkelet-Oroszországot egyesítő orosz állam déli határai azonban még a 16. században is Moszkvától kevesebb mint száz kilométerre húzódtak, tehát ez a hirtelen megnőtt óriási birodalom a világ egyik legészakibb országa volt.

Moszkva mint a nagyfejedelemség egyik legdélőbb pontja az északi szélesség 55°-a felett helyezkedik el, tehát északabbra fekszik, mint, mondjuk, London vagy bármely amerikai város. Éghajlata szélsőségesen kontinentális, talán, ha 150 olyan nap van egy évben, amikor nem fagy, az átlagos hőmérséklet januárban –10°C, júliusban pedig 18°C körüli. A Kelet-európai-síkság ezen nyúlványa az egybefüggő vegyes erdő birodalma, földje a művelés szempontjából messze nem a legideálisabb, agyagos homoktalaj. Északabbra, a tajgában az időjárás ennél is zordabb, még az eső is azokban a hónapokban esik szinte véget nem érően, amikor az hátráltatja a földművelőket, amikor pedig égetően nagy szükség lenne a csapadékra, akkor szárazság fenyeget. Persze voltak a szántás-vetés számára igen kedvező térségek, mint pl. a lösszerű talajjal borított Vlagyimiri-hátság, de ez szinte az egyedüli üdítő kivételnek számított, hiszen a vastag csernozjom talajú sztyeppvidék birtokbavétele igazából csak a következő században veszi kezdetét.

Nem túlzott tehát a 19. századi nagy orosz történész, *Szergej Szolovjov*, amikor azt írta, hogy a természet Nyugat-Európának édes-, az orosz embernek azonban mostohaanyja volt. Kevesen is laktak akkoriban ezen a tájon: talán, ha hat és fél millió ember a többmillió négyzetkilométeren. Ami persze nem azt jelenti, hogy 2 fő/km² lett volna itt a népsűrűség (bár a Novgorodi Köztársaság területére ez még igaz is lenne), hiszen a művelésre alkalmas lakott területek csak a birodalom kisebbik részét hálózták be, s ott is mintegy szigeteket képeztek az erdők között. Nagyon óvatos becsléssel ezt a korabeli gazdasági-társadalmi fejlettség szempontjából igen fontos mutatót 4 fő/km²-ben adhatjuk meg. És még így is nagyon alacsony ez a szám, hiszen 1500 körül az európai átlagos népsűrűség 8 fő/km² volt, de pl. Angliában és Franciaországban a 25 és 27 fő/km²-t is elérte.

A PARASZTGAZDASÁG

A lakosság túlnyomó többsége falun élt, a népességnek legfeljebb 2–3%-át tették ki a városlakók. Korszakunkban majdnem végig az 1–4 paraszti gazdaságból álló települések jellemezték a vidéket, s ezek a kis falvak is egy-

Szántás, vetés, aratás

mástól távol, elszórtan helyezkedtek el. S bár az orosz történelem későbbi korszakaiból jól ismert obscsina működésére a „hosszú” 16. században nem találunk érdemleges utalást, az biztos, hogy a parasztok egyfajta faluközösségben éltek, s az idők során fokozatosan alakították ki az együttműködés szabályait. Különösen a 15. században a közösségi funkciók meglehetősen kezdetlegesek lehettek, hiszen még nem zárult le a keleti szláv népesség északkeleti irányú vándorlása a Volga–Oka-háromszögbe, s ezért sok az új település, a földbőség pedig nem korlátozza a paraszti gazdaságok terjeszkedését.

Művelésre alkalmas szabad földterületek ugyanakkor nem álltak korlátlanul potenciális gazdáik rendelkezésére. Jószerivel ez a korabeli orosz élet legsúlyosabb paradoxona: föld van bőven, csak éppen erdő borítja. Kizárólag a paraszt szorgalmán, kitartásán múlik, mennyit hódít el belőle. Ez a tény határozza meg a korabeli termelés szervezetét és módját is.

Az orosz társadalom alapegysége a kb. 4–5 főből álló kiscsalád, amely esetenként még 1–2 segítőt is befogadhatott. A felnőtt gyermekek – ellen-

tétben nyugati sorstársaikkal – viszonylag korán, gyakran tizenévesen megházasodhattak, és új családot, új gazdaságot alapíthattak. Elég volt a közelben kiirtani és felégetni az erdőt. Ez magyarázza az irtásos-égetéses művelési technika általános elterjedtségét. A kétnyomásos és főleg a háromnyomásos gazdálkodásra vajmi kevés utalást találunk a korabeli forrásokban, csak a 16. század végétől szaporodnak meg az erről szóló híradások, azzal párhuzamosan, ahogy a vándorló orosz népesség időlegesen beszorul a biródalom törzsterületére, minthogy szabad költözését korlátozni kezdik. Szabályos vetésforgó azonban még a következő században sem lesz jellemző a művelési rendszerekben.

A novgorodi adóösszeírásoknak köszönhetően viszonylag pontos képet alkothatunk a parasztgazdaságokról. A lakosság 85–90%-ának 7,5 hektár feletti birtoka volt, a szántók 10–25%-a pedig akár 20 hektár feletti is lehetett, ám ez utóbbi esetben már legalább két családot tartott el. A szántóterület nagyságát végül is a szántóvető és családja, valamint igavonója újratermelési igényei határozták meg. A kiváló leningrádi agrártörténész, *Alekszandr Sapiro* munkatársaival érdekes kalkulációt készített a novgorodi források alapján. Az öt főből álló parasztcsalád és a lovak szükségleteit évi 120 pud (vagyis 1965,6 kg) rozsbán határozták meg, aminek az ára novgorodi pénzben számolva 150 „pénz” (tehát 102 gramm ezüst) volt. Ezenkívül még hozzávetőlegesen 60 pénzbe kerültek a nem mezőgazdasági jellegű termékek. Egy 9,5 hektár kiterjedésű gazdaság azonban, még négyszeres termésátlaggal számolva is, csak 179 pénz kitermelésére volt képes gabonából, valamint átlagosan 45 pénznyi bevételre számíthatott az állattenyésztés és különféle technikai kultúrák termesztése révén. Az így keletkezett 224 pénz a bevételi oldalon ugyan meghaladja a kiadásoknál felgyülemlett 210 pénzt, de akkor még nem számoltunk az államnak és a földesúrnak fizetett 64 pénzzel. Persze, ha a szükségleteket a legszükségesebb minimum szintjén határozzuk meg, úgy egy családnak elég volt 165 pénz is. Ez esetben a szükségletek és a termés éppen egyensúlyban vannak egymással. A négyszeres maghozam azonban orosz földön meg lehetőségen ritka jelenség volt, általánosabbnak tekinthető a háromszoros termésátlag, sőt gyakran csak kétszeres hozamot biztosított a termés – és akkor a hétévenként periodikusan visszatérő terméketlen évekről nem is beszéltünk.

A puszta számok alapján tehát az orosz földnek záros határidőn belül el kellett volna néptelenednie, ehhez képest a 16. század végéig szolid népességyarapodást könyvelhetett el magának. A titok nyitja az erdőkben és vizekben van, amelyek természeti kincseit vadméhészkedéssel, halászáttal, vadászattal, gyűjtögetéssel az orosz paraszt egyszerűen felélte, így egészítve ki szűkös szántóföldi produktumát. Az ekként, igen tágan értelmezett parasztgazdaság tehát alkalmasnak bizonyult a család fenntartására: az orosz vidék ekkor még nem ismerte a modern korokban megtapasztalt méretű éhínséget. A paraszt ette a rozskenyeret (északon a kölest), a kását, a káposztalevest, sok céklát és répát, savanyú uborkát és még több halat, itta a

mézsört, de még inkább a világos sört és a *kvászt*, majd a 17. századtól elképesztő mennyiségű vodkát. A lovának is megvolt a betevő zabmennyisége, így hát nem volt a világgal baja. Ebben az értelemben tehát a természet mégsem bánt olyan mostohán az oroszokkal, sőt talán az első számú felelős azért, hogy az orosz paraszt elkényelmesedett, nem bocsátkozott az éppen szükségesnél nagyobb küzdelemben szántóföldje megnagyobbítása érdekében, eszközeit, művelési módszereit nem tökéletesítette, karcolós faekével túrta és alig-alig trágyázta földjét. S tette azt az évnek alig több mint 150 napján, hiszen ezen a tájon a vegetációs időszak majdnem csak fele a nyugat-európainak.

Ez a parasztgazdaság tehát képtelen volt termékfelesleg létrehozására – s nem is arra szerveződött. Az átlagosan háromszoros hozamot biztosító mezőgazdasági rendszerek Európa korábbi korszakára voltak jellemzők. A nyugati területeken az érett feudalizmus korában a négyszeres termésátlag a jellemző, és az az 1500-as években Angliában és Franciaországban már a hétszeres szorzót is eléri. De a 16. században még az Oroszországgal szomszédos Kelet-Közép-Európában is eléri, sőt kismértékben meghaladja a mezőgazdaság a termékfelesleg előállítása szempontjából sorsdöntő négyszeres hozamot. S bár az európai rurális rendszerek közötti különbségeket hiba lenne abszolutizálni, hiszen a gazdaságot ezer éven át uraló mezőgazdasági termelés régióként alig különbözik, technikája pedig szinte nem változik, mégis lényegi különbséget eredményezett, hogy Oroszország kimaradt a Karoling kori Európa – a nehézeke megjelenésében összegezhető – első gazdasági forradalmából. A nehézeke ugyan a 16. században itt is kezd elterjedni, de az irtásos-égetéses szisztéma túlsúlya idejéig nem tud meghatározóvá válni. Részint a természeti adottságok, részint a mongol hódítás okozta tehát, hogy Északkelet-Oroszország – ellentétben Kelet-Közép-Európa népeivel – nem tudott a Nyugat 13. századi kihívására reagálni, s már ezredévünk közepén több száz éves lemaradásban volt.

ÁRU- ÉS PÉNZVISZONYOK

A mezőgazdasági termelésben mutatkozó, mennyiséginek tetsző eltérés az igazán döntő, minőségi különbséget a földrészünk modern kori fejlődése szempontjából meghatározó jelentőségű áru- és pénzviszonyok terén okozta. Az orosz fejlődésre az egész tárgyalt korszakban az önellátó gazdaságnak az európai kora feudalizmust meghatározó dominanciája a jellemző, miközben Kelet-Közép-Európában is viszonylag fejlett áru- és pénzviszonyok voltak már a 14–15. században. A termékfelesleg előállítására képtelen orosz parasztgazdaság nem tudott helyi piacokat és azok központjait, városokat létrehozni. A magába zárkozó gazdasági rendszer is ismeri természetesen a cserét, a kereskedelmet, a városokat, de éppen csak önfenntartása mértékében, anélkül hogy azok e zárt rendszert felbomlasztanák. Rutinszerű, normális működése nem igényel – de nem is képes eltartani – egy nem mezőgazdasági termelésre szakosodott, speciális kereskedő, iparos népességet.

Ehhez képest Oroszországban a 16. század közepén mintegy 160 várost

regisztráltak. Az ellentmondás azonban csak látszólagos, hiszen ezek döntő többsége mindenekelőtt katonai-adminisztratív funkciót látott el. Lakosságuk elsősorban katonai-, egyházi, hivatalnokkelemből állt, és erősen magán viselte a környék mezőgazdasági arculatát. Ráadásul a városi népesség is igen egyenlőtlenül oszlott meg az egyes városok között: amíg Moszkva lakosságát a külföldi utazók 100 ezer főre taksálták, addig Novgorod legfeljebb, ha 20 ezer fővel büszkélkedhetett ebben a században. A többi településnél pedig még a néhány ezres lélekszám is ritkaságnak számított. Ugyanakkor a városlakók jogilag semmiben sem különböztek a paraszti lakosságtól, az orosz város nem ismerte pl. a céheket, amint más városi privilégiumot sem.

Mégis: ezek a városok voltak a centrumai a kézműiparnak, a kereskedelemnek. Óvatosan kell azonban bánni a történeti irodalomban közkedvelt módon citált reprezentatív adatokkal. Sokszor emlegetik Novgorod példáját, ahol, mondjuk, a famegmunkálással 23 különböző mesterség képviselői foglalkoztak. Előszeretettel idézik azt is, hogy ugyanitt csak a bőrmegmunkálással 1192, a ruhakészítéssel 706 ember foglalkozott. Ebből az következne, hogy igen sok iparos meglehetősen specializált munkát végzett. Novgorodban ez egy ideig így is volt, hiszen e város sajátos történelmi fejlődése következtében – éppen a 16. századig – különálló helyet foglal el az orosz települések között. Az átlagot azonban sokkal inkább az olyan városok jelentik, mint *Mozsajszk*, *Dmitrov*, *Szerpuhov*, *Kolomna*, a maguk néhány száz udvarával, amelyeknek ha a felét teszik ki az államnak adózó kézműves- és kereskedőporták. Ezeknek a településeknek ugyanakkor még az is a jellegzetességük, hogy egy-egy iparág aránytalanul több emberrel képviselteti magát. Ez pedig a kézműipar egyfajta területi munkamegosztására utal, ami annak a következménye, hogy kevésbé a belső, mint a külső piac igényeinek kielégítésére irányul. Másrészt a valóban komoly jelentőségre emelkedett vaskitermelés, -feldolgozás, ágyú-, harangöntés, építészet szinte kizárólag állami megrendelésre dolgozott. A megrendelés általában meg is őrizte pozícióit a piacra termeléssel szemben. Az ipar a faluba behatolni nem tudott, a mezőgazdasági lakosság igényeit legnagyobb részben továbbra is a helyi parasztiparosok elégítették ki. A városi kézműipar ezért saját lakosságán kívül elsősorban az egymástól történeti-földrajzi alapon elkülönülő territoriális egységek közötti távolsági típusú kereskedelem számára gyártott árut. Az önellátó, természetes rendszerből következik, hogy az egy-egy zárt gazdasági egység funkcionálásához nélkülözhetetlen nem mezőgazdasági foglalkozási ágakat szolgáltató – kereskedő, kézműves – falvakban koncentrálja, s ezek feladata lesz az illető terület iparcikkszükségletének előállítására és forgalmazására.

Amennyire nem lehet a kezdetleges piaci viszonyokat integráló önellátó gazdaságot teljesen zártnak tekinteni, annyira helytelen lenne az orosz területeket az európai gazdaságtól hermetikusan elzártaknak látni. Oroszország ugyan nem kapcsolódott a wallersteini értelemben vett „gazdasági világrendszerhez” még „perifériaként” sem, mint Kelet-Közép-Európa, de kereskedelmi kapcsolatai mégis jelentősek voltak. A külkereske-

delemben sokáig Novgorodé a vezető szerep, az ottani Hanza-lerakatnak köszönhetően. Az egykor független városállam Moszkva általi bekebelezését követően a baltikumi városok: *Reval* (Tallinn), *Riga* s elsősorban *Narva* emelkedett jelentőségre. A 16. század végétől aztán északra tevődik át a Nyugattal való kereskedés súlypontja az 1553-ban véletlenül idetévedő angoloknak és az elsősorban a *Kola-félszigeten* és az *Északi-Dvina* torkolatánál ténykedő hollandoknak köszönhetően, akik felépítették a cárral az új bázist, *Arhangelszk* városát.

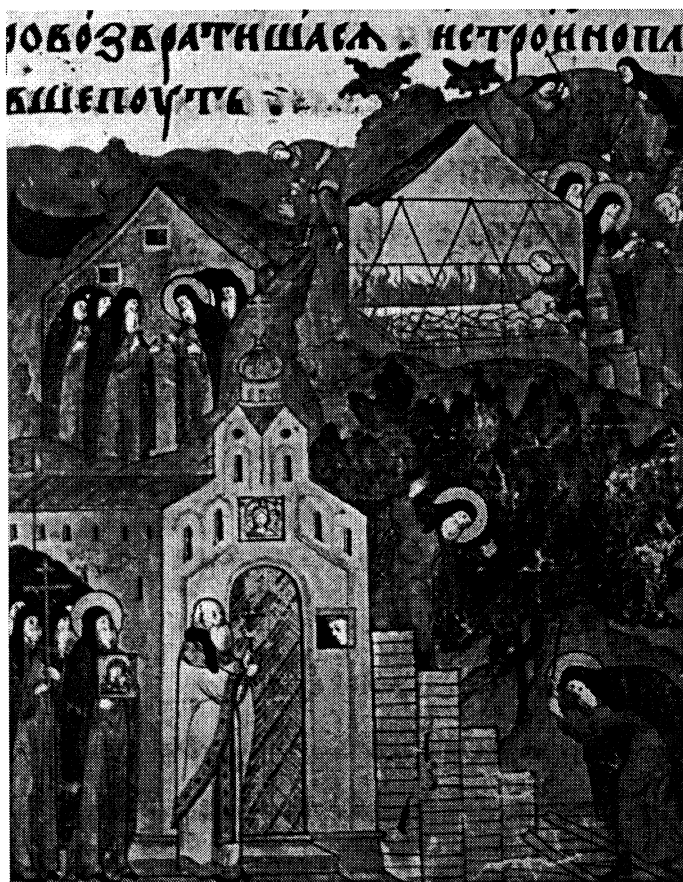
A kereskedelmi utak itteni áthelyeződéséhez hasonló módosulást szenved az export-import áruösszetétele is. Kezdetben az orosz kivitel fő cikke a prém, a viasz és a méz volt, míg a behozatal elsősorban nemesfémekből, textíliákból, sóból, borból, heringből állt. A század végére azonban egyre több hajógyártáshoz szükséges nyersanyagot és kelléket vittek ki, és mind nagyobb mennyiségben hoztak be bronzot és még számos olyan anyagot, amelyek a fegyvergyártáshoz szükségeltettek.

A kétséget kizáróan egyre izmosodó nyugati kereskedelemnél a „hosszú” 16. században még nagyobb jelentősége volt a keleti kereskedelemnek. A hagyományok, a földrajzi adottságok meg a politikai realitások is ezt diktálták. Hosszú múltra tekintett pl. vissza a krími *Kaffával* való kereskedés. Ennél is fontosabb volt a volgai kereskedelmi út, amelyet a volgai bolgárok után a 15. század közepétől a Kazanyi Kánság ellenőrzött. A 16. század közepén, a Kazanyi és az Asztrahanyi Kánság elfoglalása után a teljes vízi út moszkvai fennhatóság alá került. Ekkortól válik Közép-Ázsia s azon belül is leginkább Perzsia első számú kereskedelmi partnerré. A keleti térségből behozott termékek elsősorban az ún. levantei áruk, tehát luxuscikkek voltak: fűszerek, selyem, szőnyegek, drágakövek, tömjén. Amint a behozatal, úgy a kivitel áruösszetétele sem igen változott az idők folyamán: mindvégig nagy becsben maradtak Keleten az orosz prémek, a méz és a viasz, no meg az orosz kereskedők által közvetített nyugati szövetek.

A távolsági kereskedelemben felhalmozódott, kétségtelenül jelentős tőke azonban nem tudott a termelés ösztönzője lenni, és nem segítette elő a vállalkozások kibontakozását. Ezek az extrajövedelmek ugyanis szinte kizárólag a cári kincstárat gazdagították. A nagyfejedelem a legelőkelőbb kereskedők köteleességévé tette a különféle szőrmék, viasz és a többi exportképes cikk felvásárlását és még inkább adó formájában történő behajtását, majd eladását, illetve a számára szükséges külföldi áruk megvételét. Mindegyikükre rákerült a sor, és ilyenkor saját üzleti ügyeiket félredobva, a cár hasznára ingyen dolgoztak. De ha egyéb ügyletekből mégis megdagodtak volna, úgy az uralkodó egyszerű vagyonek Kobzással orvosolta ezt a „bajt”. A kereskedést egyébként is igen megnehezítette a krónikus pénzhiány. Oroszországban ugyanis ekkor nem volt ezüst- és aranybányászat, ezért a nemesfémeket külföldről hozták be – ám nem eleget ahhoz, hogy az áruforgalom zavartalanul működjön. A kereskedelem ezért jelentős mértékben cserekereskedelem maradt. A pénzviszonyok fejletlenségének másik fontos mutatója, hogy még a legfeudalizáltabb novgorodi területeken is alig érte el a 20%-ot a pénzjáradék a paraszti terhek között. Az orosz kereskedőknek ugyanakkor a mostoha természeti viszonyokkal is meg kellett birkózniuk: leginkább a folyókban bízhattak, mert a tavaszi olvadások és az őszi áradások hosszú hónapokra járhatatlanná tették a szárazföldi utakat.

Egyedül az orosz Északon, a Tengermelléken volt meg az esély a 16. században a hagyományos gazdasági rend áttörésére. Az itt élő ún. „fekete földes” parasztság nem ismerte a magánföldsúri hatalmat, és jelentős gazdasági szabadsággal rendelkezett. E vidék ráadásul rendkívül alkalmas volt a sókitermelésre, ami a korabeli orosz gazdasági tevékenység egyik legfontosabb területének számított, hiszen az oroszok sokáig sóbehozatalra kényszerültek. Így hamar kialakult a paraszti lakosságból egy bér munkát is alkalmazó, vagyonos vállalkozóréteg. A leghatalmasabb közöttük a *Sztroganov* család volt, amely szinte önálló államot alakított ki az akkor még nem pacifikált szibériai térségben. Mivel ezek a „fekete földes” parasztok jó adó-

fizetők voltak, az állam a 16. század első feléig nemigen bántotta őket, később azonban csírájában elfojtotta ezt a belső erőből történő tőkefelhalmozás esélyeit kínáló, sajátos területi fejlődést.

*

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az orosz gazdasági élet kb. az 1560-as évekig stabilan felfelé ívelő pályán halad. Egyenletesen nő a lakosság, a művelés alá vett földterület, a leglátványosabban a városépítési lázban megmutakozó termelési kedv és a kereskedelmi aktivitás. A később részletezett, döntően társadalmi-politikai események azonban egy több évtizedes hanyatló periódust nyitnak meg. A szükség lesz az, ami új pályára állítja a mezőgazdaságot, s ez a következő században már jelentős előrelépést eredményez. A háborús pusztítások, dúlások következtében drasztikusan leszűkült szántóterület és megfogyatkozó népesség intenzívebb termelésre sarkallja a megmaradtakat. Egyre szélesebb körben alkalmazzák a vasalt ekét, mindjobban elterjed a két-, illetve háromnyomáson alapuló művelési rend-

szer, fejlődik az állattartás és ennek köszönhetően a trágyázás. Mindezek nyomán túlsúlyba kerülnek a többudvaros falvak, a paraszti telkeket egymástól elhatárolják. Érthető, ha e változások nem maradtak hatás nélkül a társadalom életében.

FÖLDTULAJDONVISZONYOK

Oroszország a Kazanyi és Asztrahanyi Kánság hódoltatása előtti időszakban öt nagyobb történeti-földrajzi egységből állt: 1. a tulajdonképpeni törzsterületből, az egykori Moszkvai (Vlagyimiri) Nagyfejedelemségből, 2. az északnyugati, eredetileg Novgorodhoz tartozó földekből, 3. az orosz Észak és Tengermellék messze Szibériába nyúló területeiből, 4. Nyugat-, Délnyugat-Oroszország határsávjából, valamint 5. a déli, tatárokkal közös ütközőterületből.

Ezekben a térségekben a gazdálkodás is eltért egymástól, de még inkább – és különösen a 16. század első felében – a földbirtokstruktúra. Délen, ahol még nem szilárdultak meg az orosz uralmi viszonyok, normális termelőtevékenységet nem lehetett végezni, így a „senki földje” az államé volt, amely pozícióit újabb és újabb erődtípusok előretolásával óhajtotta a sztyeppen biztosítani. Nem voltak sokkal békésebbek a viszonyok a Lengyel Királysággal és a Litván Nagyfejedelemséggel szomszédos határterületeken, nyugaton és délnyugaton sem. Itt a rivális birodalmak közé iktatódtak a nyugati orosz fejedelmi leszármazottak földjei, akik közül sokan a moszkvai nagyfejedelem szolgálatába álltak, amiért cserébe megtarthatták fejedelemségeik feletti uralkodói jogaikat. A másik földrajzi póluson, északon a földtulajdonviszonyok alapvetően eltértek: itt szinte kizárólag szabad faluközösségekben élő, csak az államnak adózó parasztok laktak. A centrális, moszkvai területeken már sokkal tagoltabb volt a földbirtokstruktúra. Bár pontos felméréseink nincsenek, valószínűsíthetjük, hogy a század első felében még itt is túlsúlyban voltak az állami, illetve nagyfejedelmi „fekete” és udvari földek. Kisebb létszámban, de szerephez jutottak azonban a bojárok és leszármazottaik örökbirtokai, valamint a nagyfejedelemnek szolgálók szolgálat fejében kapott, feltételhez kötött birtokai. Jelentős területekkel rendelkezett az egyház, különösen a kolostorok.

Ehhez a képlethez állt legközelebb a novgorodi birtokszerkezet. Hála a novgorodi birtok- és adóösszeírásoknak, erről pontos adatokkal rendelkezünk. Az alábbiakban vessünk egy pillantást Novgorod Moszkvához csatlóása előtti földbirtokstruktúrájára:

Világi földbirtokosok földjei	65,9%
A kolostorok és a világi papság földjei	19,9%
Az érsek földjei	5,1%
Helytartói és „fekete” földek	9,1%
	<hr/>
	100,0%

A világi földbirtokok megoszlása a következő volt:

Birtok nagysága (Korobjában számítva, ami a hektár kb. háromszorosa)	Birtokosok száma	%	Az összes föld (136 498 korobja) %-a
1–5	347	17,2	0,9
6–25	828	41,2	7,8
26–50	388	19,2	9,7
51–100	210	10,4	10,9
101–150	90	4,5	8,1
151–200	33	1,6	4,3
201–300	39	1,9	7,2
301–500	38	1,8	10,4
500 felett	43	2,2	40,7

A két táblázatból kiderül, hogy Novgorodban a földterület kétharmadát a világi földesurak birtokolták, míg az egyház kezén a földek kb. egynegyede volt. További jellegzetesség, hogy az összes föld 60%-a a leggazdagabb réteg – a birtokosok 7,5%-a – tulajdona. Nagyon viszonylagos tehát a moszkvai centrummal való hasonlatosság. Megállapításunkat talán úgy pontosíthatnánk, hogy csak a többi területhez képest a legnagyobb a moszkvai-val való hasonlóság. A későbbi társadalomfejlődés szempontjából éppen a különbségek emelkednek jelentőségre: az, hogy a centrális területeken mindig is túlsúlyban voltak a nagyfejedelmi, állami földek, és egy világi „nagybirtokos” ritkán rendelkezett 500 hektár feletti földdel.

Ezt a történelmi ellentmondást már III. Iván feloldja, amikor 1477 és 1499 között egy több lépcsőben végrehajtott konfiskációs sorozattal a novgorodi földbirtokszerkezetet az alább látható módon átalakítja:

A nagyfejedelem ún. úrbéres földjei	44,8%
Katonai, szolgáló nemesek birtokai, ún. pomesztyék	36,3%
Udvari földek	6,0%
A kolostorok és a világi papság földjei	4,7%
Világi földbirtokosok	4,2%
Helytartói és „fekete” földek	3,2%
Az érsek földjei	0,8%
	<hr/>
	100,0%

A világi földbirtokok megoszlása pedig az alábbiak szerint módosult:

Birtoknagyság (korobjában)	Pomesztyék száma	%	Összes föld (778 313 kor.) %-a
1–25	58	9,3	1,0
26–50	89	13,3	4,5
51–100	214	30,5	20,0
101–150	160	23,1	25,1
151–200	85	12,3	17,6
201–300	54	7,7	16,4
301–500	23	3,3	10,8
500 felett	6	0,1	4,6

A radikális beavatkozás eredményeként tehát a novgorodi földek fele a nagyfejedelem és az állam tulajdonába ment át, s további 36%-át szolgálat fejében, a szolgálatképességig tartó érvénnyel kiosztották. A világi földbirtokosok csupán az összes föld 4,2%-át tarthatták meg örökbirtok jogán. Ekkor az 500 hektáron felüli földdel rendelkezők az összes birtokos 11,1%-át alkották, ám a birtokoknak már csak 32%-a volt a kezükön. Tehát az ún. nagybirtokosok száma nőtt, ám földjeik nagysága felére csökkent. A másik póluson viszont eltűnt az 5–15 hektáros és a birtokosok 17%-át alkotó, de az összes birtoknak kevesebb mint 1%-át uraló törpebirtokosok rétege. A számokból egyértelműen kiolvasható a tendencia: a világi földbirtokosok gazdasági súlyának kiegyenlítése. A földbirtok-„reform” még ennél is jelentősebb elgondolása a birtokos osztály földtulajdonjogának megrendítése az elkobzások révén, illetve lefokozása az „atyai” joron birtokolt és elvben szabadon elidegeníthető örökbirtok (*votcsina*) szintjéről a szolgálathoz kötött és (egyelőre) elidegeníthetetlen szolgálati birtokra (a *pomesztyére*). És a változások harmadik ismérve: a múlt felidézése. A *patrimoniális* uralom reflexeihez híven a nagyfejedelem a saját kezelésében álló birtokok számát növeli a leghatározottabban.

A 15. század végén tehát Északnyugat-Oroszország földbirtokszerkezete a szolgáló nemesi hadsereg ellátását biztosító és a novgorodi különállást megszüntetni akaró állami beavatkozás következtében gyökeresen megváltozott. A leglényegesebb változás a pomesztyebirtok elterjesztése, amelyet ezután a moszkvai kormányzat minden újonnan csatolt területen meghonosít. Igaz, a század második feléig még egyetlen területen sem kerül túlsúlyba. Az uralkodó kegyétől függő szolgálati birtok felértékelődésével fordított arányú az örökbirtok fejlődése. Értékcsökkenését elősegíti az örökösödési jog bomlasztó hatása, hiszen az „atyai” birtokot a fiúk egyenlő arányban örökölték, ezért azok akár két-három emberöltő alatt eljelentéktelenedtek. Másrészt a kor-

mányzat gyakran konfiskálta, cserélte ki ezeket a „teljes jogú” birtokokat, és elidegenítésükbe is beleszólt, tehát a korabeli jogi gondolkodásban lassanként az örökbirtok is az adománybirtok kategóriájába csúszott át.

A világi birtok jogi státusának gyengeségeivel rímelt annak gazdasági erőtlensége. A katonáskodással foglalkozó szolgáló nemesek több tagban lévő, szétszórt birtoktesteiken nem folytattak önálló gazdálkodást. A birtokukról befolyt jövedelem a legtöbbjük számára tulajdonképpen csak katonáskodásuk anyagi feltételeit biztosította. A kormányzat a novgorodi kitelepítésekkel a világi birtokosok két szélső pólusát felszámolta, és egy viszonylag homogén középbirtokos réteget hozott létre. A mi fogalmainkkal élve azonban inkább kisbirtokosoknak mondhatnánk őket, hiszen 80%-uknak 350 hektár alatti volt a birtoka. Nagy többségük számára azonban gazdasági értelemben mindez felemelkedést jelentett, hiszen amíg a III. Iván-i konfiskációs sorozatig 57%-uk foglalt el évi maximálisan 210 pénz jövedelmével köztes helyet paraszt és úr között, addig a reform után az e kategóriához tartozó birtokosok összaránya 10% alá kerül. S amíg korábban a birtokosok 78%-a volt alkalmatlan a lovas szolgálatra, most ez az arány 22%-ra csökkent. Az uralkodói adományként kapott pomesztye tehát a szolgáló nemeseknek szolid, de megbízható megélhetési forrást jelentett, ami ráadásul nem is osztódott, tehát így stabilabbnak tűnt számára, mint a hányatott sorsú votcsina. Másrészt a pomesztyeadományhoz a felső rétegek számára még az egyes közigazgatási egységek irányítása fejében kapott ún. táplálási adományok is járultak.

Hogy a század első felében mégsem válik uralkodóvá e mindenkit kielégítő földtulajdonforma, annak az az oka, hogy az orosz uralkodók sem voltak bőviben a lakott földnek. S mivel az e területeknek kb. egyharmadát kitevő kolostori földekre ideológiai-politikai megfontolásokból nem tették rá a kezüket, az államnak adózó fekete földeket pedig fiskális érdekekből óvták, valójában kevés lehetőség volt szaporításukra. Az újonnan bekebelezett vagy konfiskált földek, illetőleg egyes udvari szolgálattelvő települések adományozása után ezért lassan sor kellett kerülnön a fekete földekre is – már a század második felében.

A NAGYBIRTOK NÉPESSÉGE ÉS JÖVEDELME

A 16. századi Oroszország világi és egyházi nagybirtokai a feudális nagybirtokra mindenütt jellemző kettős szerkezetet mutatták: egy saját kezelésű majorságból, illetve paraszti birtokokból álltak. A majorság gazdasági súlyát tekintve – bár fokozatosan növekszik – az egész század folyamán jelentéktelen marad: Északnyugat-Oroszországban pl. a század elején ez az összes föld 5,6–9,9%-a. S mivel a majorság – csakúgy, mint az egész birtok – számos, egymástól távol eső, viszonylag kicsiny parcellából állt, „nagyüzemi” gazdálkodásra nem volt alkalmas.

A földesúr legfőbb jövedelmét az önállóan termelő paraszti gazdaságok szállították. Még hozzá egy hektár szántóról hozzávetőlegesen 11–15 moszkvai pénznek megfelelő terményt (minthogy, amint láttuk, a pénzjáradék még

Novgorod környékén is ritkán érte el a 20%-ot). Az aprólékos állami ellenőrzésnek és a szabad költözés jogának köszönhetően ezek a terhek egészen a század közepéig nem nőttek, tehát a parasztgazdaságok viszonylag kedvező helyzetben voltak, hiszen telkük gyakran 20–30%-os megnagyobbodása ellenére a régi szokásjog szerint adóztak. Ehhez járult a lehetőségekhez képest jó szociális közérzet, hiszen a földesúr nem szólt bele a termelőmunkába, illetve az ország bizonyos területein a faluközösség számos funkciója működött.

A század első felében még az ország középső részein is jelentős kiterjedésű földek voltak közvetlenül az állam fennhatósága alatt, és a feudális állami keretek közötti kedvező helyzetük jótékonyan hatott a magánföldesúri joghatóság alatt élő parasztok életére. A korabeli jogi gondolkodásban ezek „szabad” embereknek számítottak, akik „nem szolgálnak senkinek”. Önálló gazdasági ügyleteket bonyolíthattak le, bírósági keresetet adhattak be, peres ügyekben tanúként szerepelhettek, főbenjáró ügyekben a nagyfejedelmi bíróság ítélkezett felettük. Mivel pedig a legtöbb állami adó alól a magánföldesúri parasztok sem mentesültek, nyilvánvaló volt, hogy az állam felső hatalmát nem áttételesen, hanem közvetlenül óhajtotta gyakorolni felettük. Nem így viszonyult azonban a feudális falu másik nagy társadalmi csoportjához, a *holopokhoz*. Nehéz pontos számadatokat találni a parasztok és holopok százalékos arányára. Északnyugat-Oroszországban pl. a holopudvarok száma az összes udvarnak mindössze 2,6%-a volt. A perejaszlavli kerületben viszont a nagybirtokon akár az alávetett lakosság 1/3-a is lehetett, míg a kisbirtokon egyenesen túlsúlyban volt. A tveri kerületben meg 20–50%-át tette ki a 80–230 hektáros birtokok falusi népességének.

Tagadhatatlan tehát a rabszolga jogállású holopok jelentős funkciója a korabeli orosz társadalmi életben. Egy részüket a privilegizált helyzetű szolgák alkották, akik a földesúr birtokának irányításában, magánseregében vagy udvartartásában teljesítettek szolgálatot. Számukra megmaradt a szabaddá, akár kisbirtokossá válás lehetősége. A nagy többség azonban a cselédségből és a földművelőkből tevődött ki. A majorságot az egész század folyamán szinte kizárólag a holopok művelték meg. De nem elsősorban emiatt ragaszkodtak a birtokosok a nyilvánvalóan gazdaságtalan rabszolgamunkához. Hanem azért, mert a holopok nem rendelkeztek szabad költözési joggal, s ez elsősorban a csekély anyagiakkal rendelkező kisbirtokosok számára tette nélkülözhetetlenekké őket. Nem véletlenül mutatták ki az újabb kutatások, hogy korai lenne a 16. században a rabszolgaság intézményének elhalásáról beszélni, a század közepére mennyiségileg az éppenséggel még növekedett is. (Elsősorban az ún. *kabala*-[adós-] rabszolgaság elterjedésének köszönhetően.) Szintén túlzóknak tekinthetők azok a vélemények, amelyek a parasztság és a holopok összeolvadása útján történő jelentős előrehaladást hangoztatják. Annak ellenére, hogy a holop jogilag védett személlyé vált (hiszen a század elején nagy értéket képviselt, 3 rubelt, vagyis majdnem egy harci mén árát), csak keveset ültettek még közülük telekre, azonkívül a földesúr eszközeivel dolgoztak, a földesúr emberének felügyelete alatt, az állam nem szólt bele urukkal való viszonyukba. De legfőképpen: nem költözhettek.

Szolgáló nemesi lovasság

Ha mégis annyira ragaszkodott a holophoz ura, akkor igen szorult helyzetben lehetett. Vessünk még egy pillantást a novgorodi konfiskációs reform előtti időszak adataira. Mint láttuk, ekkor a birtokosok majd 60%-a foglalt el közbülső helyet a tulajdonképpen földesúr és a paraszt között, minthogy évi jövedelme maximálisan 4 rubel volt. Lovas szolgálatra pedig kb. 80%-uk volt alkalmatlan, mert maximálisan 11 rubel jövedelemmel rendelkezett akkor, amikor fegyverzete kb. 6, lova 4–8 rubelbe került. Ezenkívül még fel is kellett öltöznie, ami – ha nem is volt szüksége minden évben 10–12 rubeles bundára – legalább 4 rubelbe került. Ezek pedig olyan kiadások, amelyeket egy állandóan katonáskodó földesúrnak viselnie kellett. Legtöbbjük számára ez csak igen-igen nagy nehézségek árán sikerült. Mivel pedig a feudális járadék növelésére ekkor még nem volt lehetősége, a megoldást

csak a korábbi földjénél nagyobb szolgálati birtok, illetve táplálási javadalom jelenthette. Mindkettő a moszkvai uralkodó kezén múlt.

A NAGYBIRTOK GAZDÁI

A 16. század első felében gyakorlatilag senki számára nem volt még kizárva a földbirtokossá válás lehetősége. Ritka kivételként fekete földes parasztok is szert tehetek örökbirtokra, és még gyakrabban a felszabadított fegyveres szolgák. A fegyveres vagy hivatali szolgálatot ellátók osztálya tehát alul nyitott volt, nagy volt a mobilitása, és a lehető legszélsőségesebb gazdasági-jogi helyzetű csoportokat foglalta magában.

Moszkva sikeres egyesítő politikájának eredményeként már a 15. század második felében hirtelen óriásira duzzadt a nagyfejedelem udvara. Önként vagy több-kevesebb „rábeszéléssel” Moszkva szolgálatába álltak a kisebb-nagyobb fejedelemségek addig szuverén urai, azok bojárjai, „szabad” szolgái, fegyveres holopjai, és ez az igen szélsőségesen polarizált réteg összekeveredett a régi moszkvai földbirtokosokkal. Szolga és úr került most egymás mellé azon az alapon, hogy mindketten egy nagyobb hatalom alattvalói lettek. Természetesen a társadalomban elfoglalt pozíciójukban továbbra is szakadék választotta el őket egymástól. Túl azon, hogy nagyobb birtokokat őriztek meg, a volt fejedelmek, fejedelmi leszármazottak az uralkodó közvetlen környezetébe kerültek, rájuk bízta a hatalmas birodalom irányításának gondjait és – értelemszerűen – az ebből származó jövedelmeket. Amit tehát az előkelőségek elvesztettek a vámon, azt megnyerték a réven.

Csakhowy kiváltságos helyzetüknek nem volt semmilyen jogi garanciája. Illetve megőrződött a „szabad” szolgák szabad távozásának ősrégi szokásjoga, ezt azonban az erő pozíciójában lévő moszkvai nagyfejedelmek kezdték egyre kevésbé komolyan venni. A másik biztosíték a jól bevált gyakorlat volt: e felső kormányzó apparátus nélkül az ország irányíthatatlan. Egy időre tehát a moszkvai udvar soha nem látott mértékben „arisztokratizálódott”. A moszkvai nagyfejedelmek azonban a hagyományokhoz való ragaszkodás jegyében a megváltozott helyzetben is azon fáradoztak, hogy visszatérjenek a nemrég még aprócska fejedelemség igen egyszerű hatalmi képletéhez. Ott ugyanis még a legelőkelőbb bojárak is a fejedelem adományából jutottak kis kiterjedésű földjükhöz, és az uralkodóhoz fűződő viszonyukat tekintve nem különböztek a társadalom többi csoportjától. Most e hagyományosan hatalomhű régi moszkvai bojárak képére kívánta formálni a moszkvai uralkodó az egész felső réteget. Nem véletlenül határozza meg jelentős mértékben a század politikatörténetét a felső réteg három eltérő eredetű csoportjának – az egykori fejedelmeknek, a főleg nyugatorosz részfejedelmeknek és a régi moszkvai bojároknak – egymással folytatott harca.

E fenti csoportosítás azonban erősen fiktív jellegű, ugyanis az orosz felső társadalmat alkotó 200 család, a bojárág valójában csak lefelé volt egységes, tudniillik az alacsonyabb származásúakat kollektívan nem engedte a „zsíros” szolgálati helyekhez. Erre az ún. *mesztnyicsesztyvo* intézménye adott számára lehetőséget, egy olyan bonyolult előkelőségi és rangsorrendszámí-

tás, amelynek érvényessége csak az arisztokráciára vonatkozott. Amilyen biztonságot jelentett azonban a középrétegekkel szemben, olyan kétélű fegyvernek számított egyéb következményeit tekintve. A különféle hivatalos dokumentumok ugyan pontosan tartalmazták az előkelő nemzetségek minden egyes tagja minden egyes megbízatását, ám a múltbeli precedensek mégsem szolgálhattak a jelen számára minden kinevezésnél egzakt mutatóul. Az előkelő famíliák pedig éppen az ősök régvolt érdemeit méricskelték egymáshoz, ezért minden látszólagos „demokratizmus” ellenére a mesztnyicsesztvo anarchisztikus intézmény volt, amely az uralkodóra osztotta a mérleg nyelvének kivételezett szerepét. Az uralkodó osztály felső rétegét egymással marakodó családok halmazává züllesztette, amely számára ilyképpen lehetlenné vált a rendi típusú szervezkedés.

A társadalom középső rétegei, az ún. szolgáló emberek még a fentinél is jóval tarkább képet mutatnak; volt bojároktól a fegyverforgató szolgálókig terjed szociális spektrumuk, ugyanakkor mindkét irányban nyitottak voltak. Elvben ugyanis – kivételes cári kegynek köszönhetően – egyes személyek számára megvan a feljebb kapaszkodás lehetősége, másrészt viszont egészen a század közepéig fennáll a holoppá süllyedés veszélye. Derékhadukat az eredetileg nem szabad „udvari szolgálók” (*dvorjanyinok*), illetve a szabadnak született bojárfik alkotják. A század közepére azonban már a *dvorjansztvo* válik a szolgáló emberek felső csoportjának rétegnevévé.

A szolgáló emberek Moszkva fennhatósága alá kerülve egzisztenciálisan sokat nyertek, hiszen – mint azt a novgorodi konfiskációs reform jól mutatja – a kormányzat gazdaságilag – lényegében egy kisbirtokosi szinten – stabilizálta helyzetüket. Amivel ezt a – számban az ún. uralkodó osztály nagy többségét kitevő – réteget egyrészt hálára kötelezte, másrészt gazdaságilag továbbra is kiszolgáltató helyzetben hagyta. Ugyanakkor e szolgáló „nemességnek” heterogén eredete miatt nem voltak közös hagyományai, nem tudott még kialakulni sajátos profilja, nem voltak véleménynyilvánítási fórumai, szervezeti keretei, amint véleménye sem igen, hiszen nagyon is el volt foglalva az „uralkodó” osztályba kerülése pusztá tényével. Legtöbb energiája arra ment el, hogy alul lezárja sorait, tehát valóságosan privilegiált helyzetbe kerüljön a társadalomban.

Végül a földbirtokos osztályhoz tartoznak még a különféle nem katonai szolgálattelvők, pl. a hivatalnoki apparátus és a hadviselésre alkalmatlan törpebirtokosok.

A moszkvai uralkodó viszonyát ezekhez a szolgáló emberekhez mindig az egységesítésükre való törekvés határozta meg. Mivel hadseregének derékhadát tették ki, érdekében állt őket gazdaságilag és jogilag felemelni. Ezt a célt szolgálta a pomesztyebirtokok elterjesztése és a holoppá válás lehetőségének jogi kizárása. Ebben a tekintetben feltétlenül nagyot léptek előre a középrétegek a réteggkonszolidáció útján. Ennél több azonban nem állt a nagyfejedelem szándékában, a szolgáló nemesség kollektív térnyerését nem segítette elő a bojársággal szemben, hiszen az előbbi szervezetlensége miatt nem versenyezhetett az utóbbi kormányzatban való jártasságával.

Jól felfogott érdekek fűzték azonban a bojár arisztokráciához, hiszen az képviseleti és egyben legfelső tanácsadó, végrehajtó és igazságszolgáltató szerve, a *bojárduma* révén az országban nélkülözhetetlen funkciót látott el. Abban a tekintetben ugyanis kettős hatalom volt Oroszországban, hogy a nagyfejedelem korlátlan hatalmát senki nem vonta kétségbe, ám a gyakorlati irányítás a bojárok dolga volt. Amíg a vezető apparátus a régi moszkvai bojárokból állt, akiket tradicionális hűség kötött a trónhoz, ez a hatalomgyakorlási mechanizmus megfelelően működött. A fejedelmi származású bojárok Moszkvához kerülése után aztán az uralkodó megkísérelte az előkelő bojárokat régtől szolgáló társaik helyzetéhez közelíteni. Önkényesen cserélgette vagy konfiskálta pl. birtokaikat, embereiket, nyilvánosan korbácsoltatta meg legtekintélyesebb képviselőiket, s ezzel elmélyítette a közgondolkodásban annak a tudatát, hogy minden ingó és ingatlan vagyon az ő kizárólagos tulajdona, s hogy vele szemben még a bojárduma vezetőjének sincs több joga, mint a legutolsó holopnak. Sok mindent eláruló módon a bojárságon belüli nivellálási tendencia az alsóbb szintet vette célba, csakúgy, mint a szolgáló nemességen belül. Amint az addig uralkodó földbirtoktulajdon-formát, az örökbirtokot fokozatosan a pomesztye jogállásához kezdik közelíteni, úgy fokozódik le az uralkodó osztály. Az uralkodó szemében ennek ideális állapota az egységes szolgáló osztály kialakulása lett volna, de erre még I. Péterig várni kellett. Már a 16. század közepén azonban jelentős lépés történt ezen az úton, amennyiben a század derekára a kormányzat az egész szolgáló osztályt összeírta, földjuttatással szolgálatra alkalmassá tette és besorolta. Ezután csak az rendelkezhetett földbirtokkal, akit ezekben a besorolási könyvekben nyilvántartottak, akit viszont itt nyilvántartottak, az katonai szolgálatot volt köteles teljesíteni. Kezdve az első bojártól egészen az utolsó szolgáló emberig.

Ezután az uralkodó osztály egyes tagjai besorolási rangjuk szerint különböztek egymástól. Legfelül a bojárduma tagjai álltak: ereszkedő sorrendben a *bojárok*, az *okolnyicsijok* és a *dumai emberek*. A második nagy csoportot az ún. *moszkvai szolgálók* alkották, szintén több alcsoportra osztva. A harmadik, legnépesebb csoport tagjai az ún. *vidéki szolgálók* voltak, legelől a *kiválasztott udvari emberek*, majd az *udvari bojárfik* és legvégül a *városi bojárfik*. Az előkelőség, a származás természetesen ebben a rendszerben is meghatározó szerepet játszott, ám az egyes rangok között a határvonalak nem voltak olyan élesek, hogy eggyel – nagyon kivételes esetben többel – ne lehessen előreugorni a társadalmi hierarchiában.

Az eddigiekben a világi nagybirtok urairól esett szó, de nem feledkezhettünk meg az óriási kiterjedésű egyházi birtokokról sem.

Az egyházi földek népessége társadalom volt a társadalomban – mind gazdasági súlyát, mind pedig privilégiumait illetően. Jelentősége eredetileg politikai súlyából következett, hiszen a széttagoltság korának egyetlen „össz-keleti-szláv” intézményét testesítette meg, amely a mongol uralom alatt is megőrizte kiváltságait, és az „orosz egység” letéteményesének számított. Sikerének egyik titka az állandósága: a tatár hódítást követő 300 év

alatt az orosz egyházfő, a metropolita alá tartozó 15 püspökség csak eggyel gyarapodott, tehát az egyházszervezet gyakorlatilag változatlan maradt. Igaz, a *firenzei zsinat* után, 1458-ban ebből hét a Litván Nagyfejedelemségben újonnan szerveződött metropólia fennhatósága alá került.

Az általunk tárgyalt időszakban – különösen a 14. századtól lázas lendületet vett kolostoralapításoknak köszönhetően – a kolostori birtokok emelkednek igazán nagy jelentőségre. Orosz földön egy szerzetesrend honosodott meg, amely a görög *Athosz hegyi* kolostorok mintájára eredetileg ún. *kinovion* jellegű kolostorokat alapított – a 16. századig mintegy kétszázötvenet. Közülük néhány – így pl. a *Troice-Szergijev*, a *Kirillo-Belozerszkij* vagy a *Szoloveckij* – igen komoly társadalmi-politikai szerepet játszott. Tehette ezt elsősorban gazdasági hatalmának köszönhetően, hiszen pl. a *Troice-Szergijev*-kolostor majd negyedmillió hektár földdel rendelkezett, a *Szoloveckij*-kolostor pedig az ország egyik legnagyobb sókitermelője, -forgalmazója volt. Nem érthetetlen ezek után, hogy az orosz kolostorok sokkal inkább hasonlítottak egy erődszerűen megerősített várbirtokhoz, az orosz szerzetesek pedig a földesurakhoz, mint az ájtatoskodás otthonául szolgáló cellákhoz meg elmélkedő barátokhoz. S bár olyan módon nem tudtak a mezőgazdasági termelés újjáélesztőjé válni, mint néhány nyugati szerzetesrend, az azonban tagadhatatlan, hogy a korabeli Oroszországban a legkiválóbb gazdálkodók voltak – hiszen, a világi földesurakkal ellentétben, ez volt a fő foglalatosságuk. Nem állítjuk persze, hogy a gazdaság ügyein kívül mással nem törődtek, hiszen az egyházi művészetek űzése, az oktatás, az alamizsnaosztás terén is a legtöbbet vállalták – ám összehasonlíthatatlanul kevesebbet, mint erre „szakosodott” nyugati testvéreik.

És az orosz szerzetesek étvágya egyre csak nőtt – nem véletlenül válik a kolostori földek ügye az egész „hosszú” 16. század egyik legneuralgikusabb politikai-ideológiai kérdésévé. Ezzel a későbbiekben részletesen foglalkozunk. A korabeli orosz társadalomról írottakat lezárva, összefoglalóan annyit emelhetünk ki, hogy az egyházi nagybirtok és alávetett népessége – bár sokáig sokkal több kiváltsággal rendelkezett – lényegét tekintve alig különbözött a világi birtok társadalmi összetételétől. Csak sokkal szervezetesebb, koncentráltabb és ebből következően hatékonyabb volt. Nemhiába vett rá szemet a nagyfejedelmi hatalom.

Az orosz „hosszú” 16. század gazdaságáról és társadalmáról szólva megkerülhetetlennek látszik néhány, az orosz fejlődés sajátosságait megragadni kívánó általános megjegyzés. A mezőgazdasági rendszerek és a művelési technika elmaradottsága, a természetes gazdaság egyeduralkodója, az embrionális áru- és pénzviszonyok, a kezdetleges kézművesség, a még erőtlen kereskedelem és a gyenge városok az európai történelemnek egy jóval korábbi időszakát idézik fel. A nagyfejedelmi birtokok, az ún. „állami” földek és ezzel együtt a még a jobbággyá válás előtti állapotban lévő „szabad” parasztok túlsúlya, valamint a rabszolga jogállású társadalmi elemek relatíve nagy szá-

ma szintén az archaikus vonások meghatározó szerepéről árulkodik. Ezzel rimel a világi nagybirtokok viszonylagos gazdasági jelentéktelensége és állandó „jogi” devalvációja csakúgy, mint a rendkívül heterogén, írott, rögzített jogokkal nem rendelkező földbirtokos réteg és a korporatív privilégiumokat nem ismerő városi lakosság. A század nagy reformja, a pomesztye-rendszer organikus bevezetése – amelyet egyes történészek a török *tímár*, a bizánci *prónium* vagy a kazanyi *sojjjurgal* egyszerű átvételének tartanak – szintén arról árulkodik, hogy akkor, amikor Európában a földbirtokos nemesség földtulajdonjoga már régtől fogva szent és sérthetetlen, orosz földön fő jellemzőit és funkcióját tekintve a kora feudális frank *beneficium*hoz hasonló, feltételhez kötött földbirtokforma kezd eluralkodni.

Sokan, sokszor hasonlították az orosz berendezkedést az ázsiaihoz. A „hosszú” 16. század gazdasági-társadalmi viszonyainak eddigiekben bemutatott sajátosságai nem támasztják alá ezeket a jobbra politikai indíttatású általánosításokat. Oroszországban – csakúgy, mint bárhol Európában a jelzett időszakban – a paraszti gazdaságokból és a földesúr saját kezelésében lévő majorságból álló ún. kettős szerkezetű nagybirtok volt a meghatározó, a társadalom képe pedig a földesurak és a parasztok európai típusú dichotómiáját mutatta. Az orosz képlet az európai preindusztriális gazdaság és társadalom jellemző jegyeit viselte; alapvetően feudális jellegűnek minősült. A „későn érkezett” európai népekhez hasonlóan, a nyugati centrumhoz képest több évszázados lemaradásban volt, amit még növelt, hogy az első felzárkózási lehetőségéből – a 13. században – kimaradt. Az európai feudalizmus meghatározó jellegzetességeit magán viselte – ám még a kelet-közép-európai „sűrített”, „összevont” fejlődésű államok feudalizmusánál is kevésbé tagolt, csökevényesebb és eltorzultabb formában. Az európai kora feudalizmust meghatározó patrimoniális rendszer volt rá a jellemző még a 16. században is. A században, melynek éppen az a legdöntőbb jellegzetessége, hogy a feudalizálódás hosszan elhúzódó, vontatott folyamata orosz földön nagy lendületet vesz, és egy archaikus szinten megszilárdul. Amíg a Nyugat kifelé, addig Oroszország befelé megy a feudalizmusba.

Állam és politika

AZ OROSZ FÖLDEK „ÖSSZEGYŰJTÉSE”

Az orosz „hosszú” 16. századot az a *III. Iván* nyitja meg, s búcsúztatja egyben az előzőt, aki legalább annyira a 15. század tipikus figurája is. Moszkva felemelkedésének, de északkelet-oroszországi vezető szerepe törekvésének is élő tanúja már gyerekkorától kezdve. Apját, *II. Vaszilijt* az a nagybátyja vakíttatja meg, taszítja le egy időre trónjáról, akinek kéretlen vendégszeretetét maga is élvezni kényszerül alig hatévesen. S két év múlva már társuralkodó atyja mellett, aki később, elsőként az orosz nagyfejedelmek közül, megöleti testvérét, az évtizedes belviszályok után megszabadul minden riválisától, s fiának látszólag egységes fejedelemséget hagy hátra.

II. Vaszilij megvakítása (balra) és gabonaőrlés (jobbra)

Súlyos örökség ez. Egyfelől az egykori Kijevi Rusz területe, de legalább az orosz földek „összeszedésének” minden moszkvai fejedelemre nézve kötelező programja, másfelől a részfejedelemségek rendszerének továbbélése. Hiába harcolt ugyanis egész élete során II. Vaszilij a rokon fejedelmek ellen, halálakor ő sem vonhatta ki magát az orosz szokásjog alól, s a legidősebb fiú öccseinek maga is részfejedelemségeket adományoz végrendeletében.

III. Iván négy évtizedes uralkodásának sikertörténete arról szól, hogyan ragadja magához kivárással, szép szóval, erőszakkal egy kivételével az öt testvér fejedelemségeit, s ugyanolyan eszközökkel hogyan „szedeget össze” milliónyi km² északkelet-orosz földet.

Elsőként az egykor büszke „Novgorod Nagyságos Úr” államát, a Novgorodi Köztársaságot, amelynek területe jóval meghaladta a Moszkvai Nagyfejedelemségét. Novgorod leigázásának és beolvasztásának több stáción átívelő, közel három évtizedes története 1471-ben egy szabályos háborúval veszi kezdetét, ám a legnagyobb csapást a béke évei jelentik majd, ami-

kor a már tárgyalt módon szétverik a novgorodi birtokszervezetet és a tömeges kitelepítésekkel az arisztokratikus köztársaság társadalmát is. Novgorod évszázadokon keresztül a legeurópaibb orosz város volt. Azzá tették a Nyugattal folytatott élénk kereskedelmi kapcsolatai és a fennhatósága alá tartozó mezőgazdasági vidék tagolt feudális struktúrája. A legélesebben azonban politikai berendezkedése tért el a moszkvaitól: a fejedelmi hatalmat csak szigorú feltételekkel toleráló oligarchikus „demokráciája” külön fejlődési alternatívát kínált orosz földön. III. Iván lezárta ezt az utat az oroszok számára. Nem sokkal később aztán sor kerül az Északkelet-Oroszország főhatalmáért vívott harcban oly sokáig fő rivális, a Tveri Nagyfejedelemség csatolására is, amelyet a trónörökös, *Ivan Ivanovics* kap meg.

III. Iván e sikereit jelentős mértékben annak köszönhetette, hogy az évszázados ellenségek, a tatárok saját magukkal voltak elfoglalva: az Arany Horda felbomlott, és a belviszályok meggyengítették utódállamait. 1480-ban az ún. Nagy Horda vezére, *Ahmed* kán ugyan nagy sereget vonultatott fel III. Iván ellen, de az *Ugra folyó* két partján az ellenséges csapatok „farkasszemet néznek” egymással, majd a tatárok elvonulnak. Az orosz történetírás, de a történelmi hagyomány is ettől az abszurd pillanattól számítja Oroszország függetlenségét a tatároktól, ami abban nyilvánult meg, hogy III. Iván megtagadta a követelt adó kifizetését. S bár erre már korábban is sor került, amint később az ellenkezőjére szintén lesz még példa, a lényeg: az oroszok ettől kezdve hiszik el magukról, hogy végleg megszabadultak a tatár igtától. Ez a társadalmi pszichózisban beállt változás egy sor lényeges külpolitikai következménnyel járt.

Elsősorban zavartalanná tette Északkelet-Oroszország Moszkvától még független fejedelemségeinek beolvasztását, s ezzel párhuzamosan erőket szabadított fel a Litván Nagyfejedelemséggel folytatott háborúban, amelyeket az „ősi földek” visszahódításának jelszavával vívtak a mindenkori moszkvai nagyfejedelmek. Az „ősi földeken” először a „nagyorosz” földeket értették, később a fogalomba belevették még a „fehérorosz” (belorusz) és a „kisorosz” (ukrán) területeket is, majd szinte észrevétlenül tovább bővült a jelentéstartalom, s már nemcsak a keleti szláv népesség lakta vidékekért folyt a küzdelem. A Moszkva körül szerveződő orosz állam újszülött függetlenségének bizonyossága továbbá az, hogy a nagyfejedelem követői megjelennek néhány európai udvarban; járnak a német-római császárnál és a mi *Mátyás* királyunknál is, hogy szövetségesekre leljenek a Litván Nagyfejedelemség elleni harcban. Európa azonban a török veszéllyel van elfoglalva, így az első tétova lépéseket nem követik újak. De legalább a fiatal állam megmutatta magát, sőt a császárral folytatott érintkezésben ragaszkodott a „cár” megszólításhoz, és a hivatalos dokumentumokon megjelenik a Habsburgok kétfejű sasának bizáncira stilizált orosz változata. Moszkvai Oroszország nemzetközi presztízsének növelését egyébként éppen a már évtizedekkel ezelőtt elbukott Bizánc nimbuszától várták leginkább, ezért választotta második feleségének a hamar megözvegyült nagyfejedelem *Sophia Paleologoszt*, az utolsó bizánci császár unokahúgát.

Nem túlzás azt állítani, hogy III. Ivánnak a legtöbb baja a családjával volt. A széttagoeltság korának orosz történetét ismerve, abban nem találunk semmi meglepőt, hogy a nagyfejedelem két testvére 1480-ban a tatár fenyegetést kihasználva fellázadt bátyja ellen, és sikerült is komoly területi adományokat kicsikarnia. 1490-től azonban, amikor meghalt az első házasságból származó trónörökös, Iván, a moszkvai állam politikatörténetét az utóbbi *Dmitrij* nevű fia, tehát III. Iván unokája, valamint a Sophia Paleologosztól származó és unokaöccsénél mindössze 4 évvel idősebb *Vaszilij* közötti küzdelem határozza meg. A sok fordulatot hozó történetben nem teljesen világos III. Iván magatartása. Az orosz örökösödési rend ez esetben az unoka jogait preferálta, és őt támogatták a hagyományokat és a régi rendet őrizni kívánó bojárok is. Kezdetben III. Iván szintén tartja magát az ősi szokásokhoz, és az ez ellen összeesküvő Vaszilijt lecsukatja, az őt támogató bojárfigat lefejezteti, és Dmitrijt színpompás külsőségek és bizánci szertartásrend szerint társuralkodóvá koronáztatja 1498-ban. Egy év sem telik azonban el, és az ismét lázadó Vaszilij megkapja a „Novgorodi és Pszkovi Nagyfejedelem” címét, amelyet újabb három év múlva felvált a „Moszkvai és Novgorodi Nagyfejedelem” titulus és ráadásul az „Egész Oroszország uralkodója” cím, amelyet az apa, III. Iván már 1485-től visel. Ezzel egy időben az unokát anyjával együtt száműzik.

A családi viszonyok alakulására komoly hatással volt III. Iván bonyolult kapcsolata az egyházzal. A széttagoeltság korában egységét megőrző orosz egyház morális tekintélyét jelentősen megtépázták az évszázadok. A pópák és szerzetesek mindenfajta kicsapongásától hangos a korabeli „közvélemény”, nagy volt a szervezeti fejtelenség, a szertartáskönyvek hemzsegték a tudatlanságból eredő hibáktól. Elharapózott az egyházi tisztségek pénzzel való megváltásának gyakorlata. Főleg ez utóbbi, valamint néhány hittétel ellen lépett fel tucatnyi *kabalista*, a korabeliek által „*zsídózónak*” csúfolt eretnek Novgorodban. Számarányuknál jóval nagyobb jelentőségüket az adta, hogy komoly pártfogóra találtak először a trónörökös, Iván, majd fia, Dmitrij udvarában, sőt egyikük, *Fjodor Kuricin* egyenesen a nagyfejedelem külügyekért felelős főhivatalnoka lett. III. Ivánnak több oldalról is kapóra jöttek, ezért bánt oly nagyvonalúan velük a spanyol inkvizíciós eljárásokat sürgető *Gennagyij* érsek minden kirohanása ellenére. III. Iván ugyanis egyházi ügyekben is érvényesíteni kívánta főhatalmát, ezért igen feszült viszonyban volt az orosz metropolitával, aki elsősorban az egyházi birtokok konfiskációja miatt nézett ferde szemmel rá. S mivel az eretnekek támadták a kolostorok intézményét, Iván sakkban tudta velük tartani a hivatalos egyházat. Sorsuk majd csak akkor pecsételődik meg, amikor Iván végleg eldönti a trónöröklés kérdését.

Nem érthetetlen, hogy az eretnekség elleni harcban a hivatalos egyház a legtöbb támogatást Sophia Paleologosz és fia környezetéből kapta. Az *unitus* görögök a Nyugattal való kapcsolatfelvételben segítettek, és az inkvizíció „eredményei” valóban nagy hatást gyakoroltak az orosz egyházfőkre. A katolikus Nyugat hatása természetesen igen korlátozott volt, és csak nagyon

rövid ideig tarthatott: addig, amíg volt remény a Habsburgokkal kötendő szövetségre.

Az egyházi élet reformjára azonban valóban megérett az idő. Jellemző módon, az eretnekekkel szemben elnéző új metropolitát, *Zoszimát* a bor mértéktelen élvezete miatt kellett elcsapni. Az elsősorban a kolostori élet megreformálását célul tűző két befolyásos irányzat végül a hivatalos egyház köréből került ki. A bizánci *hésziukhazmus* emlőin nevelkedő, a zajos kolostori élettől elvonuló és a pusztai remeteséget választó *Nyil Szorszkij* az ún. *önzetlenek* vezető alakja lesz. Tanításuk kiváltképp szimpatikus volt a mindenkori nagyfejedelem számára: ők ugyanis elleneztek a kolostorok földtulajdonlását. Velük ellentétben a volokalamszki kolostor alapítója, *Joszif Volockij* a harcos egyház képviselője, aki a szigorú regulán és a teljes alávetettség, komoly munkán és anyagi gyarapodáson alapuló kolostori élet gyakorlatát hirdette. Ő maga és hívei, tanítványai, az ún. *joszifljánusok* komoly szolgálatokat tettek a nagyfejedelemi hatalom isteni eredetének ideológiai alátámasztása terén, ezért a moszkvai nagyfejedelmek számára szintén kedvesek voltak. Hol egyiküket, hol másikat tolja hát előre hosszú évtizedeken át a kormányzat – ahogy épp politikai érdekei kívánják. 1503-ban például, amikor összehívják az egyházi zsinatot – deklaráltan az özvegygé vált pópák sorsának ügyében –, a nagyfejedelem fel akarja vetni a kolostorok földbirtoklásának problémáját. Próbálkozása kudarcra végződik, a joszifljánusok győzedelmeskednek – nem érthetetlen hát, ha ezt követően egy ideig a nagyfejedelem az „önzetlen” barátokat támogatja.

A nagyfejedelem, akit már *III. Vaszilijnak* hívnak, hiszen atyja 1505-ben elhalálozik. Teljes a folytonosság azonban a két uralkodás között, e dátum semmilyen cezúrát nem jelent a „hosszú” 16. században. III. Vaszilij jóval kedvezőbb feltételek között lépett a trónra, mint elődje, aki a munka nehezét már elvégezte. A politika iránya adott volt, a minták készen álltak, csak tovább kellett menni a megkezdett úton. Persze a sikereket Vaszilijnak sem adták olcsón. Az „orosz” öröklési rend átka szintén sújtotta őt: III. Iván végrendelete őt részfejedelemséget különített el, s Vaszilijnak évtizedekbe tellett, amíg azok számát uralkodása végére egyre csökkentette. A 16. század elején ugyanakkor még olyan ősi orosz földek őrizték meg önállóságukat, mint a Pszkovi „Köz-társaság” vagy a Rjazanyi Nagyfejedelemség. 1510 januárjában azonban leemelek és Moszkvába szállítják a pszkovi önállóságot szimbolizáló vecseharangot, majd 1521-ben Rjazany névleges függetlensége is megszűnik. Különösen ez utóbbi került sokba III. Vaszilijnak, hiszen ezt megelőzően a megerősödött krími tatárok egész Moszkváig értek, és ismét adófizetésre kötelezték az orosz nagyfejedelmet. III. Vaszilij fenéig issza a megaláztatás keserű poharát: távol, Volokalamszokban várja sorsa beteljesülését, amint görög pecsétőre, *Jurij Trahanyiot* oklevelet állít ki az orosz függőségi viszonyról a győzőnek, *Muhamed Girej* kánnak. Az újabb tatár fennhatóság azonban nem tart évszázadokig, csak néhány hétig, amíg a kánt nogaj riválisai megölik. Az eset azonban még nagyobb óvatosságra inti a nagyfejedelmet, aki egyre több csapatot tart a déli határvidéken, és sokukat igyekszik letelepíteni.

Ez annál könnyebben sikerül neki, mivel a nyugati határszélen már túl van több hadjáraton és egy sikeres háborún, amelynek eredményeként az orosz seregek, annyi sikertelen próbálkozás után, 1514-ben meghódították *Szmolenszket* és környékét. A Litván Nagyfejedelemség elleni harcban nagy segítséget nyújtottak azok a nyugati orosz fejedelmek, akik az évek során földjeikkel egyetemben átálltak a moszkvai fejedelem szolgálatába. Az egyik ilyen fejedelem, *Glinszkij* rokona lesz III. Vaszilij új arája, miután első feleségét meddősége miatt apácának kényszeríti.

III. Iván és III. Vaszilij uralkodása között csak a stílusban van különbség. Az apa egész életében kompromisszumokra kényszerült – még saját családjával is. Azt is le kellett nyelnie, hogy az egyház gyávának bélyegezze. Szívós, céltudatos munkával azonban végül is mindig keresztülvitte akaratát. Uralkodása végén olyan hatalmat hagyott fiára, amelyet nem volt tanácsos megkérdőjelezni. A fiú már ténylegesen és elismerten *autokrátor*, egyeduralkodó, olyan kiterjedt hatalommal, amelyet nemigen ismertek Európában. Dicséretére legyen mondván: az örökséggel jól sáfárkodott. Külpolitikai sikereit láttuk, a belpolitikában pedig minden elődje által alkalmazott eszközzel igyekezett a moszkvai bojárságot, a szolgáló nemeseket és az egyházat magához láncolni.

A két uralkodó sikeresen birkózott meg az újjászerveződő orosz állam előtt álló fő feladatokkal. A történeti irodalom gyakran hasonlítja őket az európai „új monarchákhoz”, VII. *Henrikhez*, XI. *Lajoshoz*, *Ferdinándhoz* és *Izabellához*. Valóban sok a hasonlatosság abban, ahogy a „régí rend” helyreállításának jelszavával valami újat készítenek elő. A gyökerek és a tradíciók azonban merőben mások voltak orosz földön, mint nyugatabbra, ezért hiba lenne a centralizált monarchia megalapítóinak tekinteni őket. Európában ez ugyanis a rendi monarchiából nőtt ki, és a centralizáció az áru- és pénzviszonyok jelentős fejlettségi szintjén ment végbe. Oroszországban, láthattuk, nem ezen a társadalmi-gazdasági alapon történik az egyesítés. Az állam külső – védekező-támadó – funkcióját jól megoldották, és nagy lépéseket tettek a további sikereket megalapozó, egyszersmind a korabeli orosz fejlődésnek egyedül megfelelő *katonai monarchia* kialakítása terén.

Az igazi megoldásra váró feladat az 1462 és 1533 között megháromszorozódó birodalom irányítása volt. Ennek gyakorlata jól példázza a centralizált államigazgatás történelmi korlátait. III. Iván úgy kívánta kormányozni lassan gigantikus méretűvé duzzadó országát, mint amikor még csak egy kis folyócska völgyében húzódott meg a Moszkvai Fejedelemség. Minthogy az aprócska fejedelemség addigi irányítását az udvari apparátus végezte, később egy-egy újonnan Moszkvához kerülő területnek is létrehozzák udvari irányítását, s azt Moszkvába költöztetik. Ebben egyelőre ki is merül a központosítás, és az adott terület különállása megmarad. Ezért III. Iván megpróbálkozik azzal, hogy legalább a bíraskodást egységesítse, s kiadja az 1497-es *Törvénykönyvet* (amelynek legmaradandóbb cikkelye a parasztok György-napkor történő szabad költöztetésének rögzítése), illetve, hogy a központi irányítást funkcionális alapokra helyezze, s elterjeszti az *izbákat*, a

későbbi központi kormányzések, a *prikázok* elődeit. Azok azonban lényegüket tekintve nem mentek túl a széttagoeltság korának úgynevezett megbízott bojári intézményén, amelynek az volt a lényege, hogy a fejedelem bizonyos meghatározott ügyek kivizsgálására, megoldására – egyszeri megbízásként – kiküld egy bojárt a segítőivel. De már ezek is előrevetítették a funkcionális és területi alapon nyugvó intézmények hatásköri átfedéseit, amelyek jó másfél század után teljes anarchiába torkolltak.

A helyi közigazgatás pedig továbbra is a táplálás rendszerén nyugodott, tehát a nagyobb közigazgatási egységek, az *ujezdek* székhelyére helytartókat, a *volosztjok* élére pedig *volosztjeleket* (járásfőnököket) küldött a kormányzat, s ezek a tisztségviselők az irányításuk alá rendelt terület lakosaitól meghatározott jövedelmet élveztek. Ideiglenes, egy-két évre szóló megbízatásuk alatt igyekeztek a legtöbbet kipróbálni a lakosságból, s ebbéli igyekezetükben bizton számíthattak a fővárostól való nagy távolságok számukra áldásos voltára. Könnyen belátható, hova vezet, ha egy-egy terület feje, a helytartó, aki egy személyben volt kormányzó, bíró és hadvezér, hajlik a megvesztegetésre, hovatovább az politikájának egyetlen vezérlő elvévé válik. A helyi közigazgatás tehát anarchisztikus állapotokat mutatott, nemhiába panaszták ezt a korabeli publicisztikai művek, gyakran egészen a bojárok ostromozó bírálataiba átcsapva.

A kormányzat a 16. század első felében végig harcot folytat az állam számára igen káros jelenség ellen, s fokozatosan megnyirbálja a helytartók, volosztjelek hatáskörét. Ezért hozzák létre például a *városi prikacsikok* intézményét, amely az adókivetés és -behajtás terén vesz ki fontos kiváltságokat a helytartók kezéből. A tendencia tehát a helytartók hatalmának, jelentőségének csökkentése volt, amely egyébként az egyes táplálási egységek rohamos osztódása következtében magától is gyengült. Utóbbiak tehát a szolgáló nemések jövedelmének kiegészítésében megnyilvánuló funkciójuk betöltésére sem lettek alkalmasak, s ez megteremtette annak reális feltételét, hogy megszüntessék őket, s ezáltal a helyi közigazgatás csődjét is felszámolják. Ehhez azonban az kellett, hogy más forrásokból elő tudja teremteni a kormányzat a szolgáló nemesség kiegészítő jövedelmét, amire a 16. század első felében még nem mutatkozott lehetőség. Ezért a táplálási rendszer a mindenki számára nyilvánvaló korszerűtlensége ellenére az egész tárgyalt korszakban fennmaradt.

A REFORMIDŐSZAK

(A HATALOM ÉS A BOJÁRSÁG REÁLKOMPROMISSZUMA)

A 16. század első felében folytatott egyesítő/hódító külpolitika, valamint a novgorodi konfiskáció és egyéb hasonló megoldások azt mutatták, hogy III. Iván és III. Vaszilij kormányzata meglehetősen tudatosan haladt az adott feltételek között egyedül lehetséges úton. Ami paradox módon nem jelentett mást, mint görcsös ragaszkodást a rég bevált gyakorlathoz. A moszkvai uralkodók egyetlen elvet ismertek: „a fejedelemségem az örökbirtokom” elvét,

ami most csupán annyiban módosult, hogy már egy egész birodalmat tekintettek saját tulajdonuknak. A kora feudális uralkodó patrimoniális hatalma ezzel átöröklődött egy másik történelmi szakaszra, és annak sajátos színezetet adott.

A történelem groteszk játéka, hogy ennek a megújulásnak a konzervativizmus volt a záloga. A totális hatalomra épülő katonai monarchia így szervesen következett az előző társadalomfejlődésből. Azt a struktúrát annyiban fejlesztette tovább, amennyiben tovább növelte az uralkodó hatalmát, illetve megakasztotta korlátozásának addig kialakult csíraformáit, amivel lényegében megakadályozta a feudalizálódási folyamat előrehaladását, és a társadalmat egy archaikus, kevésbé tagolt szinten megmerevítette.

IV. Ivánnak a század közepén ezért tulajdonképpen nem volt más dolga, mint hogy az elődei által gyakran tévován és szórványosan kezelt módszereket egységes rendszer rangjára emelje, illetve az irányítás idejétmúlt technikai megoldásait korszerűekre cserélje fel. Amikor IV. Iván gyermekkorának anarchisztikus bojár klikkharcai után az ország irányítása kb. 1549-től az ún. *Izbrannaja Rada* (Kiválasztottak Tanácsa) kezébe került, először történt kísérlet e katonai monarchia átfogó racionalizálására. Az 1550-es évek ezért kaphatták a történelmi irodalomban a „reformidőszak” nevet.

De ebbe a vonulatba illeszkedett már IV. Iván anyjának rövid ideig tartó régensége is. *Jelena Glinszkaja* példát mutatott fiának a földadományok takarékos osztogatása, a különféle adó-, vámmentességek és bíraskodási jog szűkmarkú mérése, illetőleg a helyi közigazgatás élén álló helytartók hatalmának megnyirbálása terén. Mivel pedig a régensnő halála utáni bojár kormányzat szakított ezzel a gyakorlattal, az 1549-es *Megbékélés Gyűlésén* meghirdetett reformpolitika Jelena Glinszkaja idejéhez nyúlt vissza.

A kormányzat elgondolásait jól szemléltetik azok a kérdések, amelyeket a cár felszólítására az egyházi zsinat állított össze a bojárok által kidolgozandó reformjavaslatok számára. Ezekben kilátásba helyezik valamennyi birtok összeírását, ellenőrizni szándékoznak minden birtok-adásvételi ügyet abból a célból, hogy a föld utáni katonai szolgálat elve a gyakorlatban is ideálisan funkcionáljon. Nem véletlenül kerül a földkérdés figyelmük középpontjába, hiszen ennek megoldása stabilizálhatta a szolgáló emberek, tehát a hadsereg és az állam helyzetét. Mindehhez a földön kívül persze pénz is kellett, ezért aprólékosan foglalkoztak az állam pénzügyeinek megreformálásával is.

Az 1550-es években életbe léptetett rendeletek – ha teljesen nem valósították is meg ezt a reformprogramot – az imént felsoroltak által kijelölt úton haladtak. Az első lépés egy szorosan vett hadsereg-szervezési reform volt, a mesztnyicseszto korlátozása a hadvezérek kijelölésében. Mivel ez a kérdés az egész felső kormányzó réteget érintette, radikális változtatást nem hozott. Nagyobb jelentőségre emelkedett az ún. *sztrelecreform* kezdete 1550-ben. Egyelőre ugyan csupán háromezer tűzfegyverrel felszerelt gyalogos *Vorobjevo* erődítésfaluba telepítéséről gondoskodott, de a sztrelecek hamarosan szinte valamennyi erődítményt benépesítik. Ezek a szabad idejükben iparúzéssal és kereskedelemmel foglalkozó hivatásos katonák a következő század során nemegyszer török kollégáikhoz, a *janicsárokhoz* hasonló jelentőségre emelkednek a belpolitikai villongások során.

Az 1550-es év legnagyobb eseménye az új *Szuzyebnjyk* (Törvénykönyv) kibocsátása volt. Az elődök politikáját folytatva, az új büntetőkódex csak az 1497-es Szuzyebnjyk korszerűsítését tűzi ki célul. 99 cikkelye közül 37 tekinthető újnak, más kérdés, hogy a többi is jelentős átdolgozáson ment keresztül. Műfaja bűnök és büntetések végtelennek tetsző korrelációs sora, amelyben nincs hely egyes társadalmi csoportok jogainak körülírására. Megismétli azonban az 1497-es Törvénykönyv rendelkezését a parasztság György-napi szabad költözéséről, amivel továbbra is garantálja e réteg viszonylagos jogi szabadságát. Hasonló rétegekonsolidációs jelentősége van a 81-es cikkelynek, amely megtiltja a bojárfik holoppá deklasszálódását.

A Törvénykönyv szociális irányultságának tisztázásában sokat segít a 43-as és a 91-es cikkely. Utóbbi kimondja, hogy „városi kereskedő emberek ne lakjanak a kolostorok városi udvaraiban”, előbbi pedig megszünteti az egyházi birtokok adómentességét. Ha tehát arra a kérdésre, mely társadalmi csoportok érdekeit képviselték a Szuzyebnjyk egyes rendelkezései, egyelőre adósak is maradunk a válasszal, az bizonyos, hogy az egyház ellen irányultak. Ha pedig az egyház ellen, akkor az valamiképpen az egész világi uralgó osztály érdekeit szolgálta, hiszen ezek a rendelkezések elejét vehették a munkaerő egyházi birtokokra áramlásának. Egyben első lépést jelenthettek az egyházi földtulajdon korlátozásában.

A század közepének a publicisztikában is jól érzékelhető forrongó reformhangulata igen gyorsan felvetette a legradikálisabb megoldást: a kolostori birtokok szekularizációját, amellyel az 1551-ben összeülő *Sztoglav*

(Százcikkelyes) zsinat kiemelten foglalkozott. Látszólag az volt a fő feladata, hogy tovább folytassa a század elején az önzetlenek és joszifljánusok vitája által megkezdett belső egyházi rendteremtést. Valóságos funkciója mégis az lett ennek is, mint a fél évszázaddal korábbi hivatalos egyháznak, hogy visszaverje az önzetlenekéhez hasonló szekularizációs próbálkozásokat. Mivel az egyház a cári egyeduralom hatalmas támasza volt, ez viszonylag könnyen sikerült. Cserében azonban engedményeket kellett tennie a világi uralkodó osztálynak. 1551. május 11-én rendelet született, amely elkozza a IV. Iván gyermekkorában erőszakkal szerzett vagy bojári adományként kapott kolostori földeket. A továbbiakban a kormányzat ragaszkodott minden földvásárlási ügylet előzetes engedélyeztetéséhez, megtiltotta az egyháznak új városrészek vagy új városi udvarok létrehozását, a városlakók elcsalogatását. Majd az intézkedéssort az egyházi adománylevelek felülvizsgálása zárta le, amelynek során megszüntettek minden olyan mentességet, amely a III. Iván és III. Vaszilij idején kialakult gyakorlatnál több kiváltságot biztosított. Az ekkor bevezetett új adóegység, a *nagy ekealj* szintén az egyházat (és még inkább a fekete földeket) érintette kedvezőtlenül: az egyházi birtokok lakossága ezentúl 25%-kal több állami adót fizetett, mint a világiaké.

Éppen az egyházi földek sértetlenül maradása a magyarázata annak, hogy az egyik legnagyobb szabásúnak ígérkező reform, az ún. *kiválasztott ezer* földhöz juttatása már elgondolásában is meglehetősen mérsékelt célt tűzött ki, sőt egyes történészek még azt is tagadják, hogy megvalósult. A cári udvar „kádergondjait” kívánta a kormányzat azzal orvosolni, hogy 1078 szolgáló nemesnek 100–150 hektárnyi földet juttat Moszkva környékén, birtokkiegészítésként. Azért csak ennyi embernek és azért csak ekkora szántókat, mert a cár ebben a körzetben csupán az egykori fejedelmi madarászok, méhészek földjeivel rendelkezett. A fekete földek szétosztásától a kormányzat egyelőre igyekezett tartózkodni, az udvari földek eladományozását a kora feudális típusú hatalom reflexei ellenezték, a bojároktól nem volt miért konfiskálni, új területek pedig ekkortájt éppen nem kerültek Moszkvához. Persze előbb-utóbb valamelyik eszközhez hozzá kellett nyúlni, mert a korabeli publicisztika érzékenyen jelezte, hogy a szolgáló nemesek mind nehezebben tudnak eleget tenni katonáskodási kötelezettségeiknek. A katonai monarchia számára ebben a helyzetben a legtermészetesebb lépés az expanzió volt. Az orosz seregek 1552-ben elfoglalták a „földi paradicsomnak” leírt Kazanyi Kánságot, majd tovább folytatták útjukat lefelé a Volgán.

Ezekben az években sokan jelentős birtokokhoz jutottak, ám – nyilvánította ki az évkönyv szavai szerint a kormányzat – a katonák harcrafoghatósága mégis csökkent. Ezért – olvashatjuk az 1555/56-os év bejegyzésében – ezentúl minden birtokos – függetlenül attól, hogy örökbirtokon vagy szolgálati birtokon ül – köteles 150 hektár jó minőségű föld után egy lovas katonát állítani. Egyben pedig nagy országos mustrán számba veszik az összes birtokost, meghatározzák földbirtok-kategóriáját és ebből fakadó kötelezettségeit. Aki a megállapított norma alatt találta, az birtokkiegészíté-

téshez jut. A földön kívül a katonai-földesúri osztály a továbbiakban rendszeres pénzadományban is részesül. Ennek anyagi alapját a helytartók tápláláson nyugvó intézményének eltörlésével teremttették meg. (Jellemző módon a két rendelkezés egymást követi az említett évkönyvrészletben.) Ezzel a kormányzat tulajdonképpen két legyet ütött egy csapásra. Egyrészt a helyi erőkre bízta a helytartók hivatali visszaélései miatt teljesen működésképtelen helyi közigazgatást. Másrészt az addig a helytartóknak fizetett illetmények helyett egységes adót vetett ki a lakosságra, és a befolyt pénzeket szolgálat fejében szétosztogatta. Az elgondolás első része ugyan nem valósult meg, mert a közigazgatás reformja nem terjedt ki a votcsinákra és pomesztyékre, illetve a táplálásadomány sem szűnt meg teljesen, de a dolog finansziális oldala a tervezett módon alakult.

E rendelet látszólag a bojárság ellen irányult, hiszen ők voltak a mesztnyicsesztvo szabályozta táplálási rendszer első számú kedvezményezettjei. Ezzel a megállapítással elérkeztünk a reformok „osztálytartalma” körül forogó, a történelmi irodalomban közkedvelt vitához. Az orosz-szovjet történetírásban leginkább elterjedt nézet szerint a fenti intézkedés is a reformok „kompromisszumos” jellegét bizonyítja, hiszen a bojárság előjogait csorbítja – de csak egy határig – a szolgáló nemesség érdekében. E tétel még erre az egy rendeletre sem alkalmazható jelentős megszorítások nélkül. Tudjuk ugyanis, hogy az irányító apparátus kiszélesedésével a táplálásadományok is osztódtak, tehát értéktelenedtek az idők folyamán. Másrészt nem kizárólag a bojárok részesültek belőle, amint az új pénzjuttatások távolról sem csupán a középrétegeket gazdagították. A megítélés problémái azonban sokkal mélyebbek ennél.

A „kompromisszumos” jellegből ugyanis az következne, hogy a szolgáló nemesség egy olyan, a bojárságtól céljaiban különböző, egységes érdekek alapján szerveződő és véleménynyilvánítási fórumokkal rendelkező réteg volt, amelynek politikai súlya meghátrálásra kényszerítette a bojárságot. A fentiekben láthattuk, hogy a szolgáló nemesség ilyen ismérvekkel nem rendelkezett. Ugyanakkor a bojárságról sem mondhatjuk el, hogy „vissza akarván fordítani a történelem kerekét”, „vissza kívánta állítani a feudális széttagoltságot”. Az egységes állam irányító apparátusának csúcsaira kerülve, a bojárok a központosított monarchia megerősítésén munkálkodtak, természetesen nem egyforma lelkesedéssel. A régi moszkvai bojárok szolgálalkúbben végezték feladatukat, így a cár és rokonsága természetesen ezt a fajta magatartást tolerálta legszívesebben. A politikai kérdések azonban a három nagy bojár származási csoportosulás tagjai sűrűn létrejövő és felbomló érdekszövetségeinek politikai eszközökkel vívott harcával dőltek el. A reformidőszak politikatörténetét ezért a mindig nagy zajjal járó egyéni helyezkedési küzdelmek ellenére éppen a széles egységfront határozta meg, amely a vezető bojárfamíliákon kívül magában foglalta a szolgáló nemességnek a bojársághoz legközelebb álló képviselőit is. Ha tehát kompromisszumról akarunk beszélni, akkor azt kell mondanunk, hogy az egységesen fellépő világi uralkodó osztály kényszerült kompromisszumra az egy-

házzal, illetve a cári hatalommal, mert nem tehetett rá kezét sem a kolostori, sem pedig a fekete földekre. A reformok „osztálylényegét” éppen ezért akkor közelítjük meg a legjobban, ha az állam érdekeire koncentrálnunk. Ezek a reformok, amikor meghatározott társadalmi rétegek, csoportok helyzetét javították vagy rontották, mindig az állam szempontjait mérlegelték, és érték el annak megerősödését. Ezért van az, hogy akármelyik társadalmi csoport szempontjából nézzük, a reformok által elért eredmények szükségképpen „felemásak” lesznek.

AZ OPRICSNYINA

(KONFLIKTUS A HATALOM ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA KÖZÖTT)

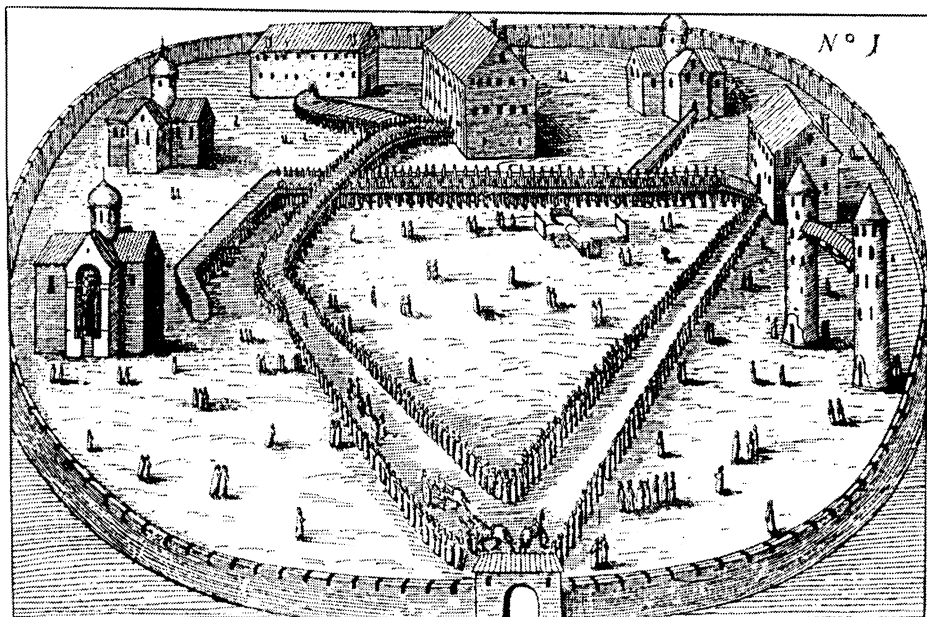
Az Izbrannaja Rada irányítása alatti évtizedben megnyirbálták ugyan néha a bojárok előjogait (1551-ben korlátozták pl. egyes képviselőik földbirtok-elidegenítési jogát), ám ha lehet, minden addiginál hathatósabban érvényesítették a bojár „tanácsadás” évszázados jogát. A hatalomgyakorlás képletét a legtalálósabban a korabeli „az uralkodó elrendeli, a bojárok végrehajtják” formula írta le. Kettős hatalom volt valójában. Ennek egyik komponense a cár, a maga elvben korlátlan hatalmával. A cári egyeduralkodó ideológiáját – amint erre később kitérünk – egyházi írók generációi dolgozták ki fáradságos aprómunkával.

Az egységes orosz állam élén a kánt felváltó orosz nagyfejedelem ugyanakkor örökölte a tatár kánok despotikus hatalmának szokásjogát is, valamint a bizánci autokratikus hatalom egyházi ideológiáját. Iván 1547-es megkoronázásával az egyház presztízse végérvényesen összekapcsolódott a pravoszláv birodalmat megtestesítő cár presztízsével, így a kora feudális uralkodó patrimoniális hatalmából kinövő és bizánci-tatár segédlettel ideológiai formát nyerő cári autokratikus hatalom elve széles körben elterjedt, maga is egyeduralkodóvá vált.

A gyakorlatban azonban erősen korlátozta a bojár arisztokrácia, amely általában a tanácsadás és a végrehajtás feladatát vállalta magára, most azonban döntéshozó funkciót is ellátott a cár önállósága miatt. Mivel pedig a bojárságot mint irányító apparátust – amint arra utaltunk – nem lehetett kiiktatni az államéletből helyükre állítható, kormányzásban jártas társadalmi réteg, illetve anyagiak hiányában, a kettős hatalom reális kompromisszumnak tekinthető. E kompromisszumnak azonban jogi garanciái nem voltak, szilárdságát a józan belátás kellett biztosítsa. Ennek hiányában a társadalom kiszolgáltatottá vált az uralkodóval szemben, az addigi társadalomfejlődés ugyanis nem zárta ki az uralkodói hatalom legszélsőségebb formában való gyakorlásának lehetőségét sem, minthogy nem alakította ki az ellenállás gazdasági alapját, szervezeti formáit, gondolkodásbeli hagyományait.

1560-ban IV. Iván cár úgy döntött, hogy ezentúl egymaga irányítja az országot. Az Izbrannaja Rada tanácsadóival való szakításának több okát szokta – eléggé meggyőződés nélkül – felsorolni a szakirodalom. A döntő okhoz fér a legkevesebb kétség: a kenyértörésre a cári hatalom korlátlan jellegének elve és gyakorlata között tátongó szakadék miatt került sor. A for-

Alekszandrovszkaja Szloboda, IV. Iván opricsnyinájának „fővárosa”

rások ugyanis meglehetősen érzékletességgel szólnak arról, hogy a cár egyrészt jól elsajátította az egyeduralkodó ideológiáját, másrészt meghatározó lelki konfliktust jelentett számára, hogy az csak papíron létezik.

A valóban önálló irányítást már a kezdet kezdetétől jellemző szélsőséges módszerek a IV. Iván által bevezetett ún. *opricsnyina* intézményével álltak össze egységes rendszerré. Az opricsnyinát világra segítő tényezők gyakori vitatémái a historiográfiának. Létrehozása szubjektív motívumainak rekonstruálásában általában megegyezik a történészek véleménye: katonai kudarok, majd a cár egykori közeli embere, *Kurbszkij* távozása az ellenséghez voltak a legfőbb motiváló tényezők. Abban azonban már szinte kibékíthetetlen a historikusok nézetkülönbsége, hogy az ilyenképpen létrehozott opricsnyina milyen célt szolgált, és hogyan minősíthető.

Mi is az az opricsnyina? Értékmozzanatok nélküli szűk definícióban: az ország kettéosztásából származó, 1565-től 1572/73-ig tartó funkcionálása során területileg változó, a cár közvetlen irányítása alá rendelt egyik országrészt. Szemben a másik területtel, az ún. *zemscsinával*, amelynek kormányzása a bojárduma feladata volt, igaz, a cár fenntartotta magának a legfontosabb ügyekben való döntés jogát. Ebből a meghatározásból egyelőre csak egy következtetés látszik valószínűnek: az opricsnyina nem a centralizáció irányába mutatott.

Közelebb vihetnek funkciója megértéséhez a fennállása alatt végbement események. Az opricsnyina megalakításának bejelentését közvetlenül meg-

előzi a bojárдума és az egyházi zsinat felhatalmazása: a cár azt von felelősségre bűneiért, akit akar. Ezt esetenként addig is megtette, tehát a „jogi” helybenhagyás itt a *statáriális rendszer* általánossá tevésére vonatkozik. 1565 elején ugyan csak néhány embert végeznek ki, ám az egykori észak-keleti fejedelmek leszármazottai közül kb. 170 embert családjaikkal együtt száműznek Kazany vidékére. (Igaz, egy év múlva ezek visszatérhetnek addigra már jórészt kirabolt, pusztává tett birtokaikra.) Aligha kétséges tehát az intézkedés irányultsága: a politikai elrettentésen túl a szuverén uralkodói múltját legkevésbé feledő szuzdali arisztokrácia gazdasági alapjainak megrendítése.

Már azonban az opricsnyina második évében bizonyos mértékben visszavonulót akar fűjni IV. Iván, ezt mutatja a *zemszkij szobor* összehívása is. Az országos gyűlés cár által kijelölt tagjai ekkor az uralkodói elvárásnak megfelelően rábólintottak a litvánokkal és a lengyelekkel folytatandó „nagy” háborúra. Ám nem hivatalos minőségükben már a gyűlés után kollektív kérelemmel fordultak IV. Ivánhoz: szüntetné meg az opricsnyinát. A fékevesztett terror időszaka köszönt ezután az országra.

Az 1567–1571 közötti politikatörténetet egy megkonstruálásában, lebonyolításában, méreteiben és következményeiben fantasztikus koncepcióspersonozat határozza meg. IV. Iván uralkodásának utolsó éveiben összeállíttatja az általa kivégzettek listáját, ennek alapján képet alkothatunk arról, kik voltak a repressziós hullám áldozatai. Az első volt a sorban *Cseljadnyin-Fjodorov* bojár, főlovászmester, a cári hatalom kipróbált, hű támasza. Birtokait felégették, embereit kardélre hányták. Következhetett – családjaival együtt – *Vlagyimir Sztarickij*, a cár unokatestvére, aki származása jogán egyedül lehetett potenciális veszélyeztetője a trónnak. Mivel pedig a Sztarickijoknak hagyományosan jó kapcsolataik voltak Nagy-Novgoroddal, meg az egykori városköztársaság közel is feküdt a határhoz, a cár éjféketébe öltözött opricsnyikserege megindult Novgorod felé. Amíg odaértek, az útjukba eső valamennyi települést feldúlták, majd megkoronázva addigi teljesítményüket, hetekig mészárolták Novgorod és környéke békés lakosságát. Végül az „i” betűre a pontot az ún. „*moszkvai ügy*” tette fel. 1571-ben a Vörös téren több mint 100 embert végeztek ki a legelképesztőbb halálnemekkel. Az áldozatok közé ekkor már az opricsnyina vezető rétegének tagjai kerültek. A terror ördögi köre bezárult.

Szociális értelemben meglehetősen nehéz a sok ezer áldozat elveszejtésének logikáját fellelteni. Amint azt *Veszelojszkij* akadémikus kimutatta, a kivégzettek közül egy bojárra 3–4 egyszerű szolgáló nemes jutott, míg az uralkodó osztály egy tagjára egy tucat alsóbb néposztályokbeli. A következtetés tehát adott: az opricsnyina nem a bojártság mint réteg ellen, hanem – amint *Veszelojszkij* fogalmazott – az udvar, tehát az uralkodó mindenkori környezete ellen irányult. Tovább konkretizálva ezt a megállapítást, talán még közelebb juthatunk az igazsághoz. Az kétségtelen, hogy a terror és a megrémült *türannosz* kényszerképzetes logikája szerint rendszeresen sort kellett keríteni a cári környezet megtisztítására. A kiiktatandó ellenségek

körét azonban kiszélesíthetjük a hatalom múlt- és jövőbeli potenciális oppozíciójával. Mivel pedig Iván cáron csak fokozatosan – párhuzamosan a terror előrehaladásával – hatalmasodott el idegbetegsége, az első év történéseiben nem kell elvitatnunk a racionális politikai megfontolást: egy jelentős súlyú arisztokratarét megrettentését. Később azonban sor kerül a zemszkij szobor „zendülőire” is, akik – mint pl. Cseljadnyin-Fjodorov – már zömmel a régi moszkvai bojárságból és a szolgáló nemességből kerültek ki. Ezzel párhuzamosan a cár előveteti az 1553-as betegsége idején történt eseményekről szóló évkönyvbejegyzéseket, és utólag egy kolosszális bojár-összeesküvést konstruál belőlük, majd ennek állítólagos résztvevőit, mint Sztarickij híveit, kivégezteti. Mindez éppen az üldözési mánia téveszmés gondolkodásából utólag még magyarázható. Nincs magyarázat azonban a novgorodi pogromra, amivel még hívei jó részét is eltávolította magától. 1571-re tehát az opricsnyina társadalmi bázisa végzetesen leszűkült, mondhatni, egy-két kegyencet leszámítva megsemmisült. Mivel pedig belső tisztogatásaival teljesen szétzilálta a szolgáló nemesség sorait, az alább ismertetett gazdasági krízis következtében a hadsereg is működésképtelenné vált. 1571-ben így a krími tatárok egészen Moszkváig eljuthattak, és azt porig égették. Ekkor érik meg az opricsnyina megszűntetésének gondolata.

A végén önvészélyessé váló, önmaga ellen forduló opricsnyina a cár maga és családja, dinasztiája vélt és valóságos ellenségei elleni önvédelme eszközöként definiálható. Az általa folytatott harc jelentős mértékben fantomellenség elleni küzdelem volt, tehát meghatározott szociális irányultságot, egységes politikai vonalvezetést nem várhatunk tőle. Ebben a harcban azonban kísérletet tett az önvédelem sajátos eszközeinek, intézményeinek kialakítására s ezek gazdasági, társadalmi háttérének biztosítására. Ebben a tekintetben negatív jelentőségű, de átgondolt politikai tettként értékelhető.

Az opricsnyina területi kiterjedése nehezen meghatározható, ugyanis szinte évente változott, a lakosság számarányáról pedig nem maradt ránk pontos információk. Területileg meghaladta, míg népességét tekintve alulmaradt a zemscsinával szemben. A cár közvetlen irányítása alá kerülő földek a régi történetírói hagyományokkal ellentétben nem a fejedelmi, bojári földbirtoklás centrumaiból kerültek ki. Területileg legnagyobb részüket az orosz Észak sókitermelő fekete földjei tették ki; opricsnyinába vonásukat elsősorban fiskális megfontolások, illetve a cár esetleges tengeren túlra menekülése útvonalának biztosítása motiválta. Ugyancsak az opricsnyinába kerültek a cár udvari és ún. úrbéres földjei a főváros körzetében, a cári udvar eltartása céljából. A harmadik birtokkategória kb. egy tucat kisebb terület döntőrészt pomesztyejogú birtokaiból tevődött ki. Ezek a földek a cár testőr-rendőrségét voltak hivatva biztosítani, ugyanis a megbízhatatlannak ítélt birtokosokat innen kitelepítették, míg a fennmaradók az ún. opricsnyikgárdába kerültek. Ez eredetileg csak kb. ezer főből állt (később 5-6 ezerre duzzadt a létszáma), így nincs okunk azt feltételezni, hogy az opricsnyina egy hadseregreform volt, és a livóniai háború sikeres folytatásának reménye hívta életre. Annál jobban dokumentálható a gárda belső, karhatalmi funkciója.

IV. Iván és fia Repin festményén

Az opricsnyina mint a cárnak az állítólagos belső ellenséggel szembeni önvédelmi szerve tűnik fel számunkra akkor is, ha újonnan létrehozott erődtételeit szemléljük. Azok ugyanis nem a stratégiailag fontos határvidékeken, hanem az ország belterületén óvták a cárt – saját alattvalói ellen.

Az opricsnyikgárda zömmel valóban egyszerű vidéki bojárfiakból állt, bár a kiválasztást nem a származás, hanem a személyes hűség motiválta. Ezért bőven voltak tagjai között fejedelmi származásúak csakúgy, mint a párhuzamosan létrehozott opricsnyinai hivatali, igazgatási szervezetben. Az opricsnyikok ténylegesen privilegizált helyzetbe kerültek: tetteikért egyetlen bíróság sem vonhatta őket felelősségre. Leplezetlen rablásaikkal, erőszakoskodásaikkal azonban maguk ellen hangolták osztályostársaikat is, így a cár az opricsnyina-„reformmal” valójában elidegenítette magától a szolgáló nemesek legnagyobb részét. Ezzel pedig a lassan kibontakozó központosító politika egyik alapelvét sértette meg. És még számosat azok közül. Ezekben az években ismét megszorodnak a részfejedelemségek, az általános létbizonytalanságban sokan az egyház védelme alá húzódnak, így a kolostorok

földbirtokai ismét megszorodnak, lehanyaglik a pomesztyeforma, s időlegesen újra megsűrűsödnek a votcsinaadományok.

Ebben a vonatkozásban hiába szünteti meg IV. Iván az opricsnyinát, politikája folytatódik, amint, ha más néven is, de egészen haláláig megmarad az ország kettéosztottsága. Igaz, az opricsnyinai kitelepítéseket csak 1575–76-ban ismétlik meg, ezért szűk értelemben csak ezt az időszakot nevezhetjük az opricsnyina második kiadásának.

Legkevésbé azonban azért tekinthető az opricsnyina a centralizációt előmozdító tényezőnek, mert utóbbinak az a lényege, hogy az ország megerősítésére irányul. Az opricsnyina viszont maga volt a pusztítás – politikai céljában, de gazdasági következményeiben is. Az opricsnyikok birtokaikon rablógazdálkodást folytattak, a zemscsina földjéről pedig elhurcolták a parasztokat, így ezeket a birtokokat is tönkretették, pedig az állandó kitelepítések, birtokcserélések miatt a földbirtokviszonyok amúgy is destabilizálódtak. Ehhez jött a szinte elviselhetetlenné váló állami adóprés. A parasztok állami adója nominálértékét tekintve 1561–62 és 1572–74 között 40%-kal növekedett, majd a következő 10 évben még 80%-kal. Amíg tehát 1540-ben az összes adónak csak 10%-a volt Északnyugat-Oroszországban az államnak fizetett adó, addig 1566-ban már pl. a 66%-ot is elérhette – úgy, hogy közben a földesúri terhek is növekedtek. Néhány terméketlen év és az 1570-ben behurcolt pestis, a szakadatlan háborúzás pusztításai az opricsnyinával karöltve az orosz történelemnek addig csak a tatár pusztításhoz mérhető gazdasági krízisét idézték elő.

A „ZAVAROS IDŐSZAK”

A novgorodi összeírásoknak köszönhetően pontos képünk van Északnyugat-Oroszország gazdasági helyzetéről az 1580-as években. A lakosság a század elejéhez képest nyolcadrésztére, az adóképes gazdaságok száma 5,8%-ra csökkent. A kereskedő-iparos falvaknak 62,9%-a néptelenedett el. A paraszti birtokok felükre-harmadukra zsugorodtak. A Pszkov környéki kisebb városok század közepi 1761 udvarházából 1585-re már csak 75 maradt. S bár a Moszkva környéki központi kerületek gazdasági helyzetéről nem áll rendelkezésünkre hasonlóan részletes nyilvántartás, annyit azonban tudunk, hogy a moszkvai kerületben a szántóföldek 84%-a lett pusztává a vizsgált időszakban. Ugyanakkor nincs okunk kedvezőbb helyzetet feltételezni a másik két nagy történeti-földrajzi egységről, a nyugati és déli határvidékről sem, hiszen ott is állandó háborús viszonyok uralkodtak. A huszonöt éves háború és az opricsnyina pusztításait egyedül az orosz Észak fekete földes parasztgazdaságai vészelték át különösebb megrázkódtatások nélkül.

A gazdasági krízis szükségképpen társadalmi földcsuszamlást idézett elő. A centrális területekről ugyanis a parasztok a nagy folyók mellé menekültek, hatalmasra duzzasztva a szabad kozákság létszámát, vagy a nyugati, délnyugati határvidékre költöztek, és a viszonylagos szabadságot jelentő határőr-paraszt státust választották. A munkaerő eláramlása az opricsnyina előtt különösen a középrétegeket érintette hátrányosan, mivel a vándorlások iránya

a nagybirtok volt. Elvileg tehát már ekkor felvetődött a szabad költözés megtiltása. Az opricsnyina azonban a problémára sajtószerű késleltető megoldást talált: egy privilegizált kisebbség számára tette lehetővé a parasztok korlátlan mennyiségben történő elhurcolását. Ezek az évek – egyebek mellett emiatt is – annyira megrendítették valamennyi világi birtokosréteg gazdasági alapjait, hogy IV. Iván uralkodásának végére a röghözkötés, mint a gazdaság helyreállításának egyetlen lehetséges eszköze, az egész világi uralkodó osztály számára létkérdéssé vált. Ezt kívánta ugyanakkor az állam érdeke is, hiszen a livóniai háborúból hatalmas területi veszteségekkel kikerülő ország számára kulcskérdés volt hadserege talpra állítása, ami csak a szolgáló nemesség helyzetének konszolidálása révén sikerülhetett. Ezért IV. Iván uralkodásának utolsó éveiben vagy később, *Fjodor Ivanovics* alatt (erről egyelőre vitatkoznak a kutatók) a kormányzat ideiglenesen, egy-egy évre felfüggesztette a szabad költözés gyakorlását. Ezt a rendelkezést aztán minden évben megismételte. Ami valójában azt jelentette, hogy az 1590-es évekre Oroszországban kialakult az örökös jobbágyság rendszere.

Mindez megkövetelte az alávetett földművelő népesség másik nagy rétege, a holopság helyzetének rendezését is. Különösen az 1570-es évektől ugyanis az addigi ún. „teljes” holopok és a parasztok jelentős részéből egy új, igen elterjedt rabszolgatípus, az ún. *kabalás holop* (vagy adósrabszolga) alakult. Az új intézmény népszerűsége annak volt köszönhető, hogy az állandó lét- és vagyónbizonytalanságban a parasztok szívesen álltak egy-egy (elsősorban egyházi) nagybirtokos szolgálatába, hogy kivárájk a jobb időket, ráadásul felajánlkozásuk jutalmául anyagi támogatáshoz is jutottak. A kormányzat most e réteg helyzetét is megkísérelte egyértelművé tenni. 1597-ben olyan rendelkezés született, amely ura élete végéig tartó szolgálattal sújt minden kabalás holopot, függetlenül attól, hogy kifizeti-e adósságát vagy sem. Azokat az ún. „önkéntes” holopokat pedig, akik legalább fél évet eltöltenek egy gazdánál, ezentúl az örökös szolgáló státusába sorolják.

Az örökös jobbágyság intézménye azonban addig nem tekinthető szilárdnak, amíg megmarad a szabadulás, vagyis a kozákokhoz menekülés lehetősége. Ezért a kormányzat súlyos szankciókat hozott azon kozákok ellen, akiket – s ezek voltak többségben – nem tudott állami szolgálatba fogadni, amivel gyakorlatilag társadalmon kívülre rekesztette őket. A határvédő lakosság privilegizált helyzetét pedig azzal ásta alá, hogy robotra fogta a katonai parasztokat a határterületeken lévő nagy állami földeken.

Borisz Godunov kormányzata ritka tudatossággal haladt a konszolidáció útján. Viszonylag rövid idő alatt lényegében helyreállították a termelőerőket, visszaszereztek fontos területeket, az orosz *patriarkátus* felállításával növelték az ország nemzetközi presztízsét. A legnagyobb jelentőségű intézkedés az uralkodó és a hadsereg derékhadát alkotó szolgáló nemesség helyzetének megerősítése volt. Ez azonban csak a társadalmi ellentétek minden addigit felülmúló kiélezése árán sikerülhetett. A rendteremtő program ezért szükségszerűen vezetett az iváni uralomnál nagyobb katasztrófába.

Borisz Godunov
17. századi portréja

A földesurak és jobbágyaik mint két osztály között ekkor válik először az orosz történelem során kibékíthetetlenné a viszony. Különösen az 1601–1603-as ún. *nagy éhség* idejétől kezdve, amikor százezrek haltak éhen csak a főváros környékén. A birtokosok közül sokan szélnek eresztették szolgálataikat (így a fegyveres szolgálatait is), aminek következtében turbulens elemek lepték el az orosz délvidéket. Nem is kellett soká várni az első nagyobb, a *Hlopko* vezette éhséglázadásra, amit a kormányzat könnyen levert. Ilyen sors várt volna minden elszigetelt megmozdulásra, ha egy hatalmas ideológiai erő nem egységesíti a cári hatalom ellen küzdő erőket.

Ez a „jó” cár-hiedelem ideológiai rendszerén belüli ellenállás lehetőségét megteremtő álcár-hit volt. Itt nincs szükség arra, hogy részletesen foglalkozunk az álcárság intézményének első alakjával, *I. Ál-Dmitrijel*. Elég annyit leszögeznünk, hogy kilétének kérdése ma sem megnyugtatóan tisztázott, nyilvánvaló azonban, hogy nem volt az, akinek kiadta magát, tehát IV. Iván fia. Amikor átlépte a litván–orosz határt, csapatában a kozákok voltak többségben, és az első vesztes csata után lényegében valamennyi litvániai híve elhagyta. Melléállt viszont a délvidék háborgó lakossága, ezért a fennálló hatalom elleni harca valóságos népmozgalomként is leírható. Aligha tudta volna azonban mint „parasztvezér” megbuktatni a godunovi rendszert, ha nem támogatják az orosz uralkodó osztály széles körői. Hívei Borisz Godunov számos ellensége közül kerültek ki. Godunovval, aki „választott”, nem karizmatikus uralkodó volt, a moszkvai arisztokrácia lényegében sohasem békült meg. De végül elidegenítette magától tömegbázisát, a szolgáló ne-

mességet is, amikor a nagy éhség idején – ideiglenesen – visszaállította a György-napi szabad költözést.

A ritka történelmi eset, hogy egy szélhámos kalandorból koronás fő lesz, csak a fennálló hatalom ellen egységesen fellépő széles osztályszövetségnek volt köszönhető. Amint egy évvel későbbi bukását is ez okozta. Ál-Dmitrij minden társadalmi rétegnek egyformán a kedvében akart járni – és ezzel valamennyit elvadította magától. A mozgalmában részt vevő holopok jelentős részét felszabadította, a délvidéket minden adó alól mentesítette, ismételten szankcionálni kívánta a szabad költözést. Másrészt viszont a szökött parasztok öt év és öt hónapig felkutatandók lettek – feltéve, ha nem a nagy éhség idején menekültek el. Felemás volt ez a rendelkezéssor az alsóbb rétegek szempontjából, még kevésbé elégtette ki a széles birtokos osztályt, az arisztokrata csoportok pedig már lényegében hatalomra jutása kezdetén kísérletet tettek a megdöntésére.

Vaszilij Sujszkij, a bojár cár trónra kerülése után azonban minden ott folytatódott, ahol I. Ál-Dmitrij fellépése idején elkezdődött. Azzal a különbséggel, hogy mint választott és bojártársaitól függő cár, Sujszkij már eleve presztízvesztéssel kezdte uralkodását. Mivel pedig hozzákezdett a Dmitrij előtti állapotok visszaállításához, a délvidék tovább folytatta cár elleni harcát. A holopokhoz, a kozákokhoz, parasztokhoz csatlakoztak az álcár kegyvesztett bojárjai, szolgáló nemesei, így a törvényes hatalom elleni küzdelem gyakorlatilag ugyanazzal a bázissal megismételte önmagát. Ebben a szakaszban azonban már erősen polarizálódott, bár formálisan egységes táborot alkotott. Az ellenállás központjában *Sahovszkoj* herceg koordinálta a harci tevékenységet – a meghalt Dmitrij cár nevében. Ugyancsak az élőnek hitt cár parancsainak engedelmességgel vonult az egykori holop, *Ivan Bolotnyikov* a főváros ellen szökött szolgálóból, parasztokból, kozákokból álló serege élén. Ugyanekkor egy vele szövetséges szolgáló nemesi sereg is Moszkva felé tartott. A két hadsereg eltérő összetétele működésében is megnyilvánult. Amíg Bolotnyikovék útközben minden „áruló” birtokost meglec kéztettek, addig az *Isztoma Paskov* vezette másik csapat szabályos reguláris sereggént viselkedett. Moszkva falai alatt ez utóbbiak le is váltak a népi felkelőkről, és a cár oldalára álltak. A kormányzat időközben azzal is sikeret ért el, hogy 1606 márciusában 15 évre emelte a szökött parasztok felkutatási idejét, de hogy a délvidék birtokosainak is kedvében járjon, a jobbágyokért való jelentkezés határidejét hat hónapban maximálta. Egyúttal pedig megszüntette az 1597-es rendeletet, amivel jelentős holoprétegeket tudott Bolotnyikovéktól eltávolítani.

A fennálló rend elleni népmozgalom második, Bolotnyikov-felkelés néven ismert szakasza már nem hozott új bevonulást Moszkvába. Viszont erőteljesebben kidomborodott a cár elleni fellépés egyik mozgatórugója, az osztályellentét. Ennek egyértelművé válása azonban szétbomlasztotta a tarka szociális szövetségi csoportosulást, így amint az a középkori népmozgalmakkal történni szokott, a Bolotnyikov-felkelés is elbukott. Ennek következtében pedig a birtokos osztály ellenzéki tömegei sem érték el céljukat.

A talaj tehát elő volt készítve a *II. Ál-Dmitrij* néven ekkor felbukkanó második álcár számára. Megjelenésével a Sujszkij elleni mozgalom új lendületet kapott. Az önjelölt cárt továbbra is támogatta a délvidék, zászlaja alá gyűltek Bolotnyikov seregének maradványai, s mivel jelentős számú lengyel zsoldos segítségével hamar sikereket ért el, kezdtek a szolgáló nemesek, sőt a bojárok közül is egyre többen átszivárogni táborába. Másfél évig tartó kettős hatalom alakul ki Oroszországban, miután nem messze Moszkvától a szélhámos cár is berendezi saját fővárosát. A két hatalmi pólus között ingáznak ettől kezdve az orosz birtokosok; hol ide, hol oda állnak, várva, hogy miként alakul a hatalmi helyzet, amely végül is egy harmadik fél javára dőlt el.

A cári hatalom elleni harcnak ez a harmadik szakasza már erősen különbözik az első kettőtől. Bár továbbra is megőrzi népmozgalom jellegét, a kozák csapatok önállósulnak, s csak laza szálak fűzik őket a fősereghez. Sok helyütt pedig, az osztályharc logikájából fakadóan, már a cárként viselkedő *II. Ál-Dmitrij* is szembefordulnak – stílusos módon ellene szintén az álcár-ideológia jegyében: több mint egy tucat álcárevicsét produkálnak az egyes kozákcsapatok. *II. Ál-Dmitrij* egyre inkább fokozódó népszerűtlenségéhez hozzájárulnak ugyanakkor az idegenektől elszenvedett vallási-nemzeti sérelmek is.

1610-re az addig egy tulajdonképpeni „második társadalom” élén álló álcár egyszerű kozákvezérré fokozódik le, mivel a Lengyel–Litván Királyság nyílt beavatkozása az eseményekbe lengyel és – sajátos módon – orosz hívei jó részét eltávolította tőle. Ezzel az álcár-hit mint ideológiai mozgósító erő és immár az elsősorban kozákokra támaszkodó mozgalom értéke együtt devalválódik. A szolgáló nemeseknek ezentúl már nem éri meg a szociális demagógia vállalása a gyengének bizonyuló álcár oldalán, és Tusinóban kísérletet tesznek, először az orosz történelemben, rétegérdekeik érvényesítésére. A lengyel királlyal 1610 februárjában kötött egyezményük, példátlan módon, a cárnak meghívandó lengyel királyfit teljesen kiszolgáltatta volna az uralkodó osztálynak, amelynek soraiban egyúttal a szolgáló nemesség térnyerése is bekövetkezett volna.

A „zavaros időszak” eseménytörténetének negyedik szakasza *II. Ál-Dmitrij* halálával veszi kezdetét. Látszólag ugyan fontosabb események történnek előtte (a cár lemondatása, a lengyeleket beengedik Moszkvába), ekkortól azonban megváltozik a fennálló rend elleni küzdelem jellege. A vezére nélkül maradt népmozgalom végérvényesen elveszti meghatározó szerepét, az osztályharc különféle kozákcsapatok fosztogató hadjárataira egyszerűsödik. Másrészt az addigi, cár elleni küzdelem most már az idegenek elleni „nemzeti” harcot is jelenti, amelyet az irreguláris kozák harcmódor inkább gátol, mint segít. Így kerül a szolgáló nemesség az új szakaszban a mozgalom élére, kétfrontos harcot vállalva a lengyelekkel lepaktáló bojárok és a kozákok ellen.

Az első népfelkelésnek nevezett szövetség Moszkva felszabadítására tett kísérlete azonban kudarcra végződött. Pedig végül ismét a régi recepttel próbálkozott: a széles tömegek kihasználásával az „össznemzetinek” dekla-

rált harcban. Ám az 1611. június 30-i rendelet, amely a kozákság egy jelentős csoportja számára kilátásba helyezte a jobbágyi állapotba való visszakerülést, a szó szoros értelmében összeugrasztotta a kozákokat és a szolgáló nemeseket. És ebben a harcban az utóbbiak húzták a rövidebbet.

Az ötödik szakaszban ezért a mozgalom élére új territoriális és (ré-szint) új szociális erő áll. Az állandó háborúzás által kevésbé vagy egyáltalán nem érintett volgai és attól északra fekvő városok elége-lik meg ekkor az anarchiát, hirdetik és valósítják meg a gyakorlatban is kétfrontos harcukat, megint csak egy addig ismeretlen jelenséggel gazdagítva az ország társadalmi és politikai történetét. A cárnélküliség és a (lengyelekkel kiegyező arisztokrácia kompromittálódása miatti) bojárnélküliség időszakában a politikai döntések sajátos demokratikus alapokra helyeződnek. Felelevenedik a moszkvai fejedelmek által megfojtott vecsegyakorlat, az iparos-kereskedő népesség aktív szerephez jut a „nagypolitikában”, amelyet – más lehetőséget nem ismervén – ismét csak a korlátlan cári hatalom régi jogaiba való visszahelyezésére használ majd fel 1613-ban *Mihail Romanov* trónra emelésével.

A „hosszú” 16. század Oroszországban a cári autokratikus hatalom kialakulásának, megerősödésének és – megrendülésének kora. Bukása azonban nem válik valóra, mert a korlátlan uralkodói hatalom elve logikusan következett az előző társadalomfejlődésből és a katonai monarchia szükségleteiből. Időleges gyengülését jórészt szélsőségesen túlhajtott formában való megjelenése okozta. Történelmi perspektívában szemlélve azonban a század feltétlenül e hatalom térnyerésének és intézményesülésének időszaka. A leglátványosabb sikereket a politikai ideológia szintjén éri el, ám a mindennapi politikában is fokozatosan érvényesül, hogy aztán társadalomátalakító tényezővé váljon.

A század a bojárság örökbirtokai megrendülésének, a szolgálati birtok elterjedésének és általában minden magánbirtok adománybirtokká történő lefokozása folyamatának kora. Megkísérlik a bojároknak – a régi moszkvai bojárokhoz közelítő – egységesítését, más oldalról az uralkodó osztály középso rétegei jogi és gazdasági helyzetében is végbemegy egyfajta nivellálódás. Ennek során az utóbbiak – a földművelőkhöz és városlakókhöz mérten – szintén privilegizált helyzetbe kerülnek. Az opricsnyina és még inkább a „zavaros időszak” eseményei által meggyengített bojársággal szemben aztán a korszak végére önálló rétegkövetelésekkel rendelkező, valóságos politikai riválisként lépnek fel.

Még jobban kimutatható a parasztság helyzetében a század folyamán bekövetkezett alapvető változás. Az állandó háborúzás gondjai között vergődő állam a végveszély közeledtével teljesítette a katonai-földesúri osztály létfontosságú kívánságát: a parasztok röghöz kötését. Ezzel megindult az alsóbb néprétegek – holopokhoz közelebb lévő szinten megvalósuló – egységesítésének útján. Ugyanebbe a vonulatba illeszkedett az államnak alávetett „fekete” parasztok földjeinek udvari birtokká alakítása, illetve a szolgáló nemeseknek való eladományozása. Egyelőre azonban a röghöz kötés politi-

kai irányvonala az elementáris erejű és a dinasztikus zűrzavart, az uralkodó osztályon belüli réteg- és pozícióharcot jól kihasználó népmozgalom ellenállása következtében nem tudott érvényesülni.

Nem bizonyult ugyanakkor tartósnak az autokratikus állam irányításának rendszere sem. A helyi közigazgatás reformját elsodorta az opricsnyina vihára, és időlegesen az újonnan elterjedő prikázokon alapuló központi irányítás is megrendült az opricsnyinai „magánállam” anarchisztikus berendezkedése következményeként. Hosszú távon azonban a központi kormányzások időállóaknak bizonyultak, és a szolgáló nemesség potenciális hatalmi bázisai lettek. Többek között ezért kerülhetett sor arra, hogy az uralkodó osztály középső rétegei – az előkelő bojárfamíliák jelentős részének fizikai, gazdasági vagy morális megsemmisülése után – időlegesen valóságos hatalmi tényezőkké válhattak.

A 16. század folyamán végbement változások végül is az ideológiailag senki által nem korlátozott uralkodói hatalomnak a valóságos életben is korlátlan voltát alapozták meg. Hiába állnak vissza tehát 1613 után látszólag az opricsnyina előtti állapotok, az autokratikus cári hatalom utolsó akadályait is elsöpörte az opricsnyina és a „zavaros időszak”. Az orosz társadalom ezért 1613 után, ha nehezen is, de visszazökken a korlátlan uralom kerékvágásába. Ezt kell tennie már csak azért is, mert a területi veszteségek ismét a katonai monarchia megerősítésének jelszavát írják az állami politika zászlajára. A megoldáshoz már nem lesznek elegendők egy patrimonális alapokon nyugvó centralizált államrendszer keretei, ekkor már a nyugati vívmányok oroszok számára elfogadható részének adaptálására is szükség lesz.

Egyház és kultúra

RUBLJOV UTÁN

A „hosszú” 16. századra aligha használhatjuk az orosz kultúra „aranykora”, ám sokkal inkább a „vaskora” jelzőt. Amilyen sikereket ért el a Moszkva központú orosz állam az északkelet-orosz területek egyesítésében, a birodalommal válás „fizikai” mutatóiban, olyan visszaesést könyvelhet el a kulturális teljesítmények terén. Paradox módon, a „tatár iga” oly sokat emlegetett kárhozatos történelmi szerepe hozta el orosz földre az elsősorban *Andrej Rubljev* nevével fémjelzett kulturális újjászületést a 15. század első felében. A tatár fennhatóság első időszakának pusztításait követően ugyanis az orosz földek új urai a hódítás közvetettebb módszereit alkalmazták, s nem szóltak bele sem az egyház, sem pedig az egyházi kultúra ügyeibe. Ugyanez már nem volt elmondható az újonnan szerveződő orosz autokratikus államra, mely az élet minden területén igyekezett maga meghatározni a működés normáit.

Újabb látszólagos ellentmondás, hogy az orosz történelem folytonosságát mintegy megtestesítő, az orosz államiság és kultúra szimbólumának tekint-

hető, a világ valamennyi hírolvasó és tévénező polgára által jól ismert *Kreml* jellegzetes vörös téglás várfala, építészetiileg meghatározó templomegyüttesével, éppen ebben a században készült el. Az orosz nagyfejedelmek koronázási templomának épült, aranykupolás *Uszpenszkij*-székesegyház és a cárok temetkezési helyéül szolgáló *Arhangelszkij*-székesegyház itáliai mesterek: *Aristotele Fioravante* és a milánói *Alevisio* munkái. A hagyományos orosz építészeti stílust reneszánsz elemekkel gazdagították, aminek összhangjának jól példázza az orosz földet ért első jelentős nyugati hatást – és egyben annak természetes korlátait, lehetséges hatókörét. Az itáliai építészek és más mesterek, tudós emberek moszkvai jelenléte *Sophia Paleologosznak* és görög környezetének köszönhető. A cárné maga is Velencében élt, innen az olasz kapcsolat. III. Iván alatt Oroszország egynéhány évre kinyílt a Nyugat felé, és az orosz kultúra szerencséjére páratlan alkotásokkal gyarapodott. A katolikus Nyugattal való „kokettálás” azonban igen rövid ideig tartott, s az orosz művészetek évszázadokra elmerültek a megújulásra képtelen, az ősi hagyományok változhatatlanságát törvénnyé emelő egyházi kultúrában. A pravoszláv művészetek a lélek rezdüléseit is megjeleníteni képes *Feofan Grek* és *Andrej Rubljov* mélyen emberi Megváltó- és Istenanya-ábrázolásaival elérték belső fejlődésük csúcsát. Az orosz ikonfestészet „nagy triója” *Gyionyisij* mesterrel egészül ki korszakunk első harmadában. Ő még alkotó módon tudta folytatni a rubljovi hagyományokat, amelyek azonban csakhamar a fejlődés gátjaivá válnak. A Százcikelyes zsinat ugyanis dogmává merevíti Rubljov festészetét. A továbbiakban kötelező volt az ő manírjában festeni (gyakorlatilag másolni), az egyéni fantázia tilalmassá vált. A művészet a kézművesség szintjére alacsonyodott. E kárhozatos folyamat szükségszerű velejárója az orosz állam és egyház megerősödésének, illetve az ezek megerősítését szolgálni hivatott eszmék kialakulásának és ideológiai rendszerré válásának.

AZ AUTOKRÁCIA IDEOLÓGIÁJÁNAK KIALAKULÁSA

II. (Vak) Vaszilij hányatott sorsa jól jellemezte a belviszályok által dúlt orosz földek állapotát a III. Iván trónra lépte előtti időkben. Talán ennél is súlyosabbak voltak azok a lelki katalizmák, melyeken a korabeli orosz emberek átmentek. Az évszázados tatár „jelenlét” alatt az alattvalók mindvégig a pravoszláviából merítettek erőt, és az „igaz hit” szilárdsága volt számukra a fogódzó a jelenben, s egyben a szebb jövő garanciája is. A keleti és a nyugati keresztény egyház unióját kimondó firenzei zsinat azonban évtizedekig feldolgozhatatlan csapást mért az orosz hívőkre. Első reakciónk az elutasítás lett: végül is e vétőből jött létre az *autokefál* orosz egyház. Egy fél évtized sem telt el, és az ortodox hit mellett kitartók igazolva látták elszántságukat, hiszen Bizánc vereséget szenvedett a törökökkel vívott egyenlőtlen küzdelemben. A magyarázat kézenfekvő volt: a görögök az unióval „latin” eretnkségbe estek, s e bűnükért büntette őket az Úr. A baj csak az, hogy Konstantinápoly elestével odalett az utolsó „igazhitű” cárság is.

A keresztény felfogásban mély gyökerei voltak a „birodalmak áthelyező-

Az Arhangelszkij-székesegyház északi és nyugati homlokzata (Moszkva, Kreml)

A Blagoveszcenskij-székesegyház keleti homlokzata (Moszkva, Kreml)

déséről” (*translatio imperii*) szóló tannak. Az első keresztény birodalom (Róma) a barbár támadás következtében 476-ban megdőlt, és a keleti (ortodox) egyház tanítása szerint ennek helyére lépett a Bizánci Császárság. 1453-ban a pogány törökök csapásai alatt történelmileg az is megszűnt létezni. A pravoszláv hit ezzel, természetesen, nem halt el, de új birodalmi központot igényelt. A 15. század közepén még nem sok jel mutatott arra, hogy az új pravoszláv cárság a Moszkva központú orosz állam lesz. Az északkelet-orosz földek „összegyűjtése” azonban meghozta az első sikereket, s ezekre az eseményekre az egyházi ideológia is gyorsan reagált.

A 15. század második fele az egyházi irodalom igen aktív fél évszázada. A szerzetes-írók egy sor traktátust szenteltek a görögök eretnekségbe esése, Bizánc törvényszerű pusztulása témájának, s ezzel előkészítik a talajt Moszkva új történelmi szerepének alátámasztására. Ehhez azonban előbb még számos követelménynek eleget kell tenniük, s ebbéli igyekezetükben partnerre találnak a nagyfejedelmi hatalomban. A legfőbb probléma a tatár függőség kérdése, ugyanis az oroszok korábban csak a tatár kánt ismerték el „cár”-nak, vagyis a bizánci baszileoszok mintájára „császárnak”. Jellemző az ezzel kapcsolatos óvatosságra, hogy III. Iván is csak a livóniai lovagrenddel és néhány kisebb német fejedelemséggel folytatott levelezésében nevezi magát cárnak, s még jóval később, a cári cím hivatalos felvételét (1547) követően is sokáig megtartóztatják magukat a hivatalos diplomáciai használatától. Ehelyett az „autokrátor” titulust részesítik előnyben, már II. Vaszilij is több ízben, míg III. Iván 1485-től „egész Oroszország” autokrátorának nevezte magát. A tatár főhatalmat szimbolizáló „cári” címet tehát még nem igen merik alkalmazni, de a bizánci reminiscenciákat sugalló „autokrátor” terminus már korszakunk elején elfogadottá válik.

Amennyire jól demonstrálja ez az elővigyázatosság a felnövő új birodalom törvényszerű „kisebbségi érzését”, annyira szükségesnek érzi tekintélyének megerősítését. A tekintélyelvű uralmi rendszerekben ez a legtermészetesebb módon az uralkodó presztízsének emelésében ölt testet. E tekintetben az egyházi irodalom a legnagyobb szolgálatot az orosz uralkodók fantasztikus genealógiájának megkonstruálásával tette.

A valamikor a 15. század végén, 16. század elején íródott *Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről* c. mű két politikai célt is sikerrel szolgált. Azzal, hogy Rurikhoz és Rurikon keresztül egészen Augustus császárig vezette vissza a moszkvai fejedelmek családfáját, egyrésztől legitímálta a keleti szláv földek „összeszedésére” irányuló moszkvai háborúkat, másrésztől európai összehasonlításban is igen „előkelő” ősokeket talált a nagyfejedelmek számára. Még attól sem riadt vissza, hogy a varég Rurikot németnek nevezze, aki így válhat Konstantin Prusz nevű rokonának „porosz” leszármazottjává. Az orosz fejedelmek „jó nemzetségből” származását az *Elbeszélés* tulajdonképpen duplán biztosította. Tartalmazza ugyanis az orosz nagyfejedelmek koronája, az ún. *Monomah-sapka* orosz földre kerülésének fantasztikus történetét. E szerint a valójában valahonnan Közép-Ázsiából származó koronát a Vlagyimir fejedelem kegyeit kereső *Konsztantin Monomakhosz* bi-

zánci császár ajándékozta, aki – Augustus császár örökösének minőségében – ezzel mintegy a bizánci császárok hatalmát is átadta. Az *Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről* a világi hatalom dicsőségét volt hivatott a történelmi folytonosság bizonyításának eszközével növelni. Az ugyanebben a korban íródott *Elbeszélés a fehér püspöksüvegről* c. mű mindezt az egyház presztízséért tette. Az *Elbeszélés* szerint a novgorodi érsek fehér süvegét eredetileg Nagy Konstantin küldte Szilveszter pápának, aki Róma eretnecségbe esése után azt a konstantinápolyi pátriárkához továbbította, hogy végül az igaz hit egyedül megmaradt földjére, Oroszthonba kerüljön.

Jól látható tehát, hogy az orosz írásbeliségben több oldalról is alátámasztották azt a régről ismert próféciát, hogy egyszer a moszkvai fejedelemség lesz Róma méltó örököse, az egyetlen pravoszláv birodalom. Ennek a vágynak igazán ütőképes ideológiai formában való megjelenésére mindazonáltal sok évtizedig kellett várni. És nemcsak a már említett késleltető politikai tényezők miatt. Az egyházi gondolkodók zavarodottságát a végletekig fokozta ugyanis, hogy a pravoszláv naptár csak a „világ teremtésétől” számított 7000. évig (tehát 1492-ig) kalkulált az emberiség e világi történetével. A megelőző évek ezért jórészt a világvégevárás eszkatologikus révületének jegyében teltek el. Ez kiváló táptalaja volt egyrészt az eretnek gondolatoknak, másrészt – amikor a történelem menete 1492 után is rendben folytatódott – új történelemfilozófiai eszmék kidolgozásának. Ha úgy tetszik, az új időszámítás kifejezetten kapóra jött az oroszok új szerepvállalását sugalló elméleteknek.

A szintézis munkáját végül egy *Filofej* nevű pszkovi szerzetes végezte el, akinek három nagyobb lélegzetű episztolát tulajdonítanak a 16. század első feléből. Az egyik, amelyet közvetlenül 1524 előtt írt a nagyfejedelem *Munyehin* nevű deákjának, *Levél a csillagjósok ellen* (újabban *Levél a rossz napokról és órákról*) címen került a történelmi köztudatba. Jelentőségét növeli, hogy szerzősége vitathatatlan, s hogy ebben a levélben szerepel a későbbi történelmi korokban olyannyira elhíresült „Moszkva – harmadik Róma” formula. A modern történeti-politológiai munkákban állandóan citált tétel a következőképpen hangzott eredetileg: „Az összes keresztény cárság a végéhez ért, és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a prófétai könyvek szerint, vagyis az orosz cárságban: mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz.” Filofej e megfogalmazással kétségtelenül eleget tett a korban felmerült valamennyi elvárásnak. Az orosz birodalmat az egyetemes emberi történelem dimenziójába emelte oly módon, hogy folytonosságot teremtett az európai civilizáció korábbi nagy korszakai és Oroszország között, miközben országát a kereszténység egyedül megmaradt cárságaként, uralkodóját pedig az igaz hit egyetlen őrzőjeként mutatta fel. Koncepciója jól szolgálta az orosz uralkodó hatalmát legitimáló új ideológiai erőfeszítéseket, ám nem volt politikai indíttatása. Annál kevésbé lehetett, mivel eszkatologikus irányultsága miatt nem bízott teljes mértékben ezen „harmadik birodalom” megmenekülésében. És ugyan az oroszok „kiválasztott népként” bukkannak fel episztolája lapjain, tehát az ismételt vi-

lágvégevárás erős messianizmussal párosult, ám a „hosszú” 16. században híres ideológiai képlete nem vált – amit később annyian felrótak neki – a külpolitikai expanzionizmus doktrínájává. Jellemző módon, amíg egyetlen hivatalos állami iratban sem fordul elő, addig az egyházi írók annál gyakrabban merítenek belőle.

A „Moszkva – harmadik Róma” formulát helyesebb tehát az orosz autokrácia ideológiai megalapozását is szolgáló egyik legütőképesebb, de messze nem az egyetlen intellektuális erőfeszítésnek tekinteni. Más logikával operált, de hasonlóan nagy szolgálatot tett a nagyfejedelmi hatalomnak Jozsif Volockij is, aki levelek sokaságában tett hitet az uralkodói hatalom isteni eredete mellett. Eszmetársainak köszönhetően e felfogás olyannyira elmélyül a köztudatban, hogy ránk köszön az ún. világi publicisztikában is. Egy *Ivan Pereszvetov* nevű *condottiere* pl. a török szultán hatalmával veti össze az orosz cárt, és lándzsát tör annak korlátlan volta mellett. Az egyetlen „igazhitű” birodalom uralkodója Istentől származó és feltétel nélküli hatalmáról és a pravoszlávia egyedüli védelmezőjéről szóló tanításokat végül a joszifljánus *Makarij* metropolita és a körülötte szerveződött egyházi-irodalmi műhely önti egységes formába a 16. század közepén. Amikor aztán az orosz nagyfejedelmek hivatalosan is cárrá lépnek elő, már egy kész ideológiai konstrukció támasztja alá a fényes külsőségeket.

A MONUMENTALIZMUS STÍLUSA

Makarij és köre egyszerre fáradozott az orosz egyház és az orosz állam dicsőségének hirdetésén és növelésén. E kettő jószívről elválaszthatatlan attól a pillanattól kezdve, hogy az orosz egyház önállóvá vált a konstantinápolyi pátriárkától, s „nemzeti” lett. Innentől a keleti egyházfők szerepét gyakorlatilag az orosz uralkodók vették át, tehát az egyház alárendelődött a világi hatalomnak. Történelmi kapcsolatuk lényege azonban a kölcsönösen előnyös szövetségen nyugodott, ezért – a tárgyalt korszakban legalábbis – egymás kölcsönös megerősítésén munkálkodtak. Történelmi perspektívából nézve ugyanakkor kétségtelen, hogy ebben a korban teremtdtek meg az orosz egyház feletti állami túlhatalom feltételei.

A 16. század közepén persze ebből még semmit nem lehetett érzékelni, hovatovább ennek az ellenkezője volt az igazság: Makarij metropolita tartotta befolyása alatt az ifjú cárt. IV. Iván jelenlétével emelte a Százcikkelyes zsinat fényét, és támogatta az „összorosz szentek panteonjának” létrehozását, amelynek során 1547-ben és 1549-ben Makarij a gondosan kiválasztott helyi szentekből 39-et „összorosz szentté” avatott.

Makarijék hozzák létre a szentek élettörténetét tartalmazó 12 kötetes „enciklopédiát”, a *Velikije Csetyji Minyeit* és ennek tulajdonképpen párját, a fejedelmi családok 17 generációjának históriáját, az ún. *Sztyepennaja Knyigát*. Mindkét vállalkozás monumentalizmusával tűnik ki, méltó folytatása a század első felében nagy lendülettel folyó évkönyvírásnak, amelynek két fő teljesítménye az ún. *Nikon-* és a *Voszkreszenszki* évkönyvgyűjtemény. A Nikon-féle évkönyvnek elkészül az ún. illusztrált változata is. Ez a maga 16

ezer miniatúrájával a korabeli orosz könyvművészet talán legkiemelkedőbb teljesítménye. Sokat elárul azonban, hogy ennek a variánsnak az összeállításába a cár maga is beleszól, sőt bizonyos részeket kifejezett utasítására átírnak. Innen már csak egy lépés, hogy az opricsnyina időszakában az orosz szerzetes-írók sok évszázadon át évről évre lankadatlan energiával vezetett feljegyzései megszakadnak: egy dicsőséges műfaj agóniájának leszünk tanúi.

De hallgatnak a műzsák is. A politikai-ideológiai célokat szolgáló hivatalos írásbeliség reprezentatív művek sorával rukkol ki a 16. században. A régi orosz irodalom korábbi korszakaiban nem egy értékes alkotást produkáló széppróza azonban szintén hallgatásba burkolódik. Fikciónak e században nincs helye. Annál inkább a gyakorlati haszonnal kecsegtető levél- vagy traktátusjellegű elbeszéléseknek. Nem véletlenül hívják a 16. századot a „publicisztika” korának az orosz irodalomtörténetben. E műfaj egyébként messze nemcsak az egyházi szerzők kedvelt terepe. Külön színfolt benne Iván cár és Kurbszkij herceg levelezése, amely a cári egyeduralom, illetve annak bizonyos fokú korlátozása szószólóinak intellektuális párviadala. A két rivális episztoláris küzdelmének hitelességét ugyan többen megkérdőjelezték az utóbbi időben, ám éppen a levelek stílusán eluralkodó utánozhatatlan személyiségjegyek miatt kell ezeket az írásokat a korabeli orosz irodalom értékes produktumainak tekintenünk.

Megállapíthatjuk, hogy a korabeli orosz írástudók dicséretes buzgalommal igyekeztek a nekik kijelölt feladatokat teljesíteni. Természetesen a jutalmuk sem maradt el. E helyütt nem azt emelnénk ki, hogy a kolostorok megőrizhették (sőt az opricsnyina idején jelentősen növelhették) birtokaikat. A joszifljánus vezetésű egyház alig néhány évtized alatt állami segédlettel száműzhetett minden eretnek gondolatot, ideértve a belső megtisztulást sürgető „önzetlen” felfogást, vagy pl. évtizedekre cellabörtönbe csukhatta azt a *Makszim Greket*, a reneszánsz műveltségű görög szerzetest, aki mindössze az orosz szertartáskönyvek helyesírási hibáit szerette volna kijavítani.

A magát rendszerbe szervező és hegemon szerepbe juttató hivatalos egyházi ideológia más művészeti ágakat is teljesen az irányítása alá von. A 15. század második felében Gyionyiszij még bizonyos fokú átmenetet jelentett az expresszív-emocionális stílus és a csillogó reprezentativitás között; a 16. század végére azonban az orosz ikonfestészet az ún. *sztroganovi iskolával* megmerevedik a külső szépséget és a technika mindenhatóságát hirdető, agyonrendszabályozott festészet színvonalán. Hasonló irányba mozdul el az építészet is. A korábbi sátozott, sisakkupolás templomépítési stílus helyébe az aprólékosan előírt, hagymakupolás építészet lép. Ennek csúcsteljesítménye a ma is a Vörös tér fő látványosságának számító *Vaszilij Blazsennij-székesegyház*, amelyet a kazanyi diadal emlékére építettek 1556–60-ban, de amelyet hamarosan inkább IV. Iván „szent félkegyelműje” nevére keresztel át a moszkvai nép, ezzel sem tudván feledtetni azt, hogy a lenyűgöző épületegyüttes egy birodalom nagyságát hivatott demonstrálni, és a továbbiakban mintegy kötelező „receptül” kell szolgáljon a mindenkori templomépítők számára.

Mellesleg ekkortájt seprűzik ki Moszkvából az első orosz könyvnyomtatót, *Ivan Fjodorovot*. Nem érthetetlen az egyházi cenzúra támadásba lendülése, hiszen ezektől az időktől kezdve nemcsak a festészet és építészet technikáját, de a kódexmásolás szabályait is szigorú regula rögzítette.

Az állami élet anarchiája – kissé később – a „zavaros időszakban” időlegesen fellazítja a hivatalos ideológiát is. Különösen a történelmi tárgyú elmélkedések szaporodnak el. És ezek már nem Oroszország egyetemes di-csőségének kívánnak emléket állítani, mint pl. az 1512-es *Kronográf* (Világ-történet), hanem a történelmi felelősség kínzó kérdését feszegetik, s ezzel sajátos „demokratikus” pátoszt kölcsönöznek a 17. század eleje irodalmának. Méltó előkészítői a „rövid” 17. század ideológiai háborúinak.

A „hosszú” 16. század az orosz autokrácia – és egyben ideológiája – kialakulásának kora. Ez utóbbit kétségkívül a kor írástudói érdemének kell tekintenünk. E siker azonban pirruszi győzelme a korabeli kultúrának. A pravoszláv egyházi kultúra, amely nem ismerte a *skolasztika* tudományát, kimaradt a reneszánsz forradalomból és a reformáció mozgalmából, a 15. század elején az ún. második délszláv hatásnak köszönhetően még képes volt megújítani magát. A 16. században azonban nemcsak a nyugati eszméket száműzik, de a némiképp „korszerűsített” görög egyházi tanításokat is. Az orosz egyházi írók makacsul ragaszkodnak az ősi kéziratos hagyományokhoz – még akkor is, ha azok nyilvánvaló filológiai képtelenségeket tartalmaznak. Az egyházi művészet tárgyi emlékei, de maga az írás is fetisizálódik, a tradíció magáért való, öncélú értékévé válik.

Ez a kultúra tipikusan középkori kultúra – annak is az ősi válfajából. Fő hordozói, az egyház emberei elképesztő primitívságukkal tűnnek ki: a pópák többsége még a nevét se tudja rendesen leírni, nemhiába sürgeti képzésüket a Százcikkelyes zsinat. És az sem véletlen, hogy a papok írástudatlansága száz év múlva még ugyanannyira aktuális téma. A konkrét politikai-ideológiai célokat megvalósító „magas” kultúra szükségképpen maradt a nagyon kevés kiválasztott monopóliuma. A tudatlanság ugyanakkor önhittséggel és erős kiválasztottságtudattal párosult. Az orosz egyház e században a saját maga által épített „kínai fal” mögé húzódik. Kívül rekeszti az Európát megújító nagy gondolatokat, inkvizíciós szigorral alacsonyítja le és uniformizálja a maga kultúráját – minden kultúrák legmagasabb rendűjének deklarálva azt. Az elzárkózás, az *izolacionizmus* hosszú évszázadai veszik kezdetüket.

Oroszország története

A „lázongó” 17. század

A reneszánsz és a felvilágosodás kora közé ékelődő 17. század az európai történelem jellegtelenebb periódusai közé tartozik. Becsülettel halad tovább a 16. század által kijelölt nyomvonalon, de új irányokat nem határoz meg. Tovább tart a centrumországok előretörése, az angolok megdöntik a monarchiát, ám Európa nagyobb részén megszilárdul az abszolutizmus. A kontinens véget nem érő háborúkkal teszi próbára magát. A középkori szerkezetű Német-római Birodalom ezenközben könnyűnek találtatik, és a harmincéves háború végén sok száz darabra hull. Mélyül a régiók közötti fejlődésbeli különbség: Itália és általában a Mediterráneum a stagnálás százada után hanyatlásnak indul, a keleti periférián pedig a jobbágyrendszer „második kiadása” jut uralomra. Kevés kivételtől eltekintve az egész földrészt a megtorpanás jellemzi. Európában 1600-ban kb. 100–110 millió ember él, ötven év múlva már néhány millióval kevesebb, s a népesség csak 1700-ban haladja meg ismét a 110 milliót, miközben a német föld lakóinak még fél évszázadra van szükségük, hogy újból elérjék az 1600-as szintet. Háborúk, járványok, szegénység jellemzi a századot, amely ráadásul egy újabb „kis jégkorszak” epicentruma. A békétlenség százada ez abban az értelemben is, hogy 1492 és 1650 között 126, a fennálló rend ellen támadó felkelést, mozgalmat jegyeztek fel a történészek. A 16. századi nagy fejlődési „boom” után indokolt hát a válság korának tartanunk az azt követő századot. De távolról sem a 14. századihoz hasonló általános válságnak. Bizonyosság erre az ekkor élt és alkotott Monteverdi és Purcell, Velázquez és Rembrandt, Descartes és Pascal, Molière és Milton. És Isaac Newton is ebben a században fedezi fel az általános tömegvonzás törvényét.

A Romanov-konzolidáció kezdetei

A ZEMSZKIJ SZOBOROK KORA

Oroszország igazából nem tudta kiheverni az opricsnyina pusztításait, túl korán törtek rá a „zavaros évek”, amelyek talán csak a tatárjáráshoz hasonlítható katasztrofális következményekkel jártak. A diadalmas moszkvai cár-

ság, amely oly magabiztosan tört előre az ősi földek visszahódításában, s amely az állandó védekezésből már régóta többfrontos támadásba, hódításba ment át, 1612 végén a másfél száz év előtti területére szorult vissza. A svédekhez került Novgorod és környéke, valamint a Néva környéki balti-tengeri partszakasz, beleértve a Finn-öböl néhány ősi orosz települését is. Ezzel egy időben a Lengyel–Litván Királyság visszafoglalta Szmolenszket és az egész szeverszki területet. Az országot idegen martalócok és kozák hordák egyként pusztították, rabló hadjárataikkal megzavarva a nem sok háborút látott orosz Észak életét is. A lengyelek kiverése után még évekig tartott a hadiállapot, az ország gyakorlatilag egybefüggő csataterré vált. A permanens harcot választó kozákok messze délre eljutottak, egy időre még Asztrahant is hatalmába kerítette a második álcár özvegyével és csecsemő fiával összeszövetkező *Zaruckij* atamán.

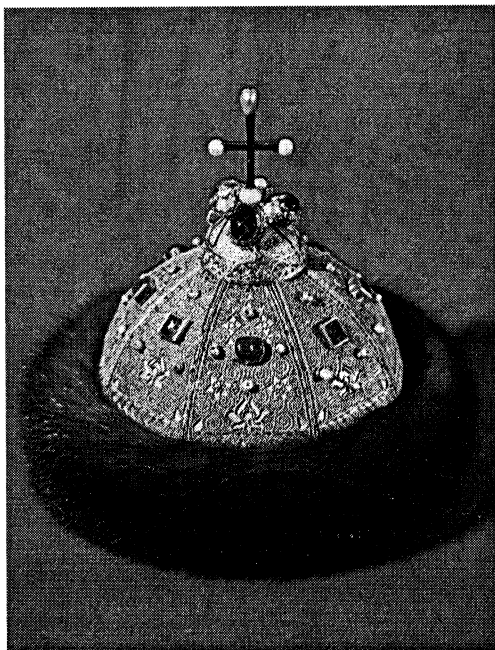
Az évtizedes belháború óriási méreteket öltő népmozgást eredményezett. A parasztok nagy tömegei választották a szabad kozákok életét, vagy vándoroltak még távolabbra, Szibériába. A centrális területek legalább 60%-a pusztásodott el, sőt néhány térségben még ennél is riasztóbb a kép; a rjazanyi kerületben pl. a pusztává vált földek területe huszonkétszer haladta meg a szántóföldekét. Egy parasztudvarra átlagban alig öt gyeszjatyina megművelt föld jut, ami legfeljebb a fele az előző századi birtoknak. Hasonló helyzetben vannak a szolgáló nemesek is. Egy pomesztyebirtok nagysága nem több 150 gyeszjatinánál, s körzetenként jó, ha a tizedén folyik termelőmunka. A hadsereg romokban, hiszen ilyen körülmények között a katonáskodó földesúr nem tudja, de nem is akarja hadrafoghatása feltételeit biztosítani, elmegy inkább holopként egy nagyúr vagy egy kolostor szolgálatába.

Cár nincs, a bojárduma nem funkcionál, a helyi közigazgatás 16. század közepi, opricsnyina után is megmaradt reformját semmissé teszik a háborús állapotok. A helyi választott tisztségviselők kompetenciáját fokozatosan megnyirbálják, majd engedelmes végrehajtói lesznek a helytartók helyébe lépő *vajdáknak*, akik egy-egy térség teljhatalmú uraivá válnak, soha addig nem tapasztalt mértékű hatalommal a kezükben és visszaélésekkel hivatalukban. Olybá tűnik tehát, hogy Oroszország minden tekintetben visszazuhan a IV. Iván, sőt a nagyapja előtti szintre.

Az egész társadalmat szétziláló anarchián úrrá lévő rend letéteményese a cár, ezért az össznépi óhajt megtestesítő konszolidáció első lépése a cárválasztás volt. Viszonylag gyorsan, az „egész ország” véleményét kikérve, de a kozákok kieroszakolására megválasztottak egy tizenhét éves fiút, *Mihail Fjodorovics Romanovot*, akinek eleinte egy porcikája sem kívánta ezt a nagy tisztességet. De minden mellette szólt. Orosz volt, apai ágon IV. Iván első feleségének rokona, egy siheder, akinek személyétől, de még családjától sem kellett a hatalomra ácsingózó csoportoknak tartaniuk, hiszen apja, *Filaret* – a II. Ál-Dmitrij által kinevezett – pátriárka éppen lengyel fogságban ült.

Mihail Romanovot a második népfelkelés vezetői mint ideiglenes végrehajtó hatalom által összehívott országos gyűlés (*zemszkij szobor*) választotta

Az orosz uralkodók
Monomah-sapkája

meg, amely népfelkelés ezzel az aktussal mintegy átadta a hatalmat a cárnak, de még inkább az őt megválasztó országos gyűlésnek. Ezzel látszólag az előző évek széles társadalmi bázison nyugvó hatalmi gyakorlatát reprodukálták, tudniillik az országos gyűlés képviselte a lehető legteljesebb volt, hiszen még a parasztok is delegáltak választókat. Valójában azonban már a koronázást követően átkerült a politikai döntések joga a bojárдумába és az új cár közvetlen hozzátartozóinak kezébe. A serdületlen uralkodók esetében szokásos helyzettel van dolgunk: a fiatalember helyett az anya dönt, a bojárдумával kiegészítve. A biztonság kedvéért a legfontosabb hivatalokat a cári rokonokra bízzák, akik jelentős földadományokban is részesülnek. Különösen nagy osztogatás kezdődik ezekben az években: a központi területekről gyakorlatilag eltűnnek az udvari és fekete földek. E jelenség nem csupán az új uralkodói család mohóságát bizonyítja, de politikai bázisa kiszélesítésének szándékát is. Megkezdődik egy új emberekből rekrutálódó arisztokrácia kialakítása, amely már nem származása, hanem a cári kegy alapján számíthat az előkelő pozíciókra. És mivel az uralkodó igazán bővíben csak a dumai helyeknek van, a bojárдума létszáma látványosan megnő. Az anarchisztikus állapotok és az egyelőre még gyengécske legitimáció miatt azonban a zemszkij szobor gyakorlatilag szintén permanensen ülésezik, tehát a дума mintegy megosztja a hatalmat egy tágabb társadalmi képviseleten nyugvó szervvel.

A zemszkij szoborok az orosz politikai élet sajátos képződményei. A történészek véleménye megoszlik arról, hogy melyik gyűlést lehet az első igazi országos gyűlésnek tekinteni, s hogy egyáltalán hány volt belőlük a 16.

században. A legnagyobb egyetértés az 1566-os tanácskozást illetően van, amelyet még legfeljebb egy-két hasonló követett a 16. században. A zemszkij szoborok száma és jelentősége igazából a 17. században s azon belül is Mihail cár uralkodásának első évtizedében nőtt meg. Az 1613-as cárválasztó gyűlés egyébként a zemszkij szoborok történetének legszélesebb képviselői alapuló tanácskozása: soha később a parasztok és az egyszerű papság nem küldött embereket Moszkvába. A delegálásnak egyébként sem alakultak ki változatlan szokásai, hagyományai. Néhány esetben pl. a vidéki szolgáló nemesség szabályos jelölőgyűléseken választotta ki képviselőit, máskor azonban, az idő sürgetése miatt, csak a fővárosban szolgálatot tevők képviselték ezt a társadalmi réteget. Megint máskor egyáltalán nem hívták meg őket, ami a városi lakosság, a kereskedők esetében még gyakrabban fordult elő. A zemszkij szobornak tehát nem volt állandó az összetétele, az egyes társadalmi csoportok részvételét a cár és a napirendre kerülő kérdések döntötték el. A zemszkij szoborok ezért igen gyakran nem képviselői, hanem „tematikus” jellegűek voltak, s csak az adott kérdéskörben érdekelt rétegek delegáltjait hívták meg. Ennek megfelelően ezek az országos gyűlések – ritka kivételtől, pl. az 1613-astól eltekintve – nem döntéshozó, hanem inkább tanácskozó, tanácsadó fórumok voltak, amelyeken az elhangzó vélemények semmire sem kötelezték a végrehajtó hatalmat. Amint arra sincsenek adataink, hogy a választott képviselőket a választók bármiféle olyan instrukciókkal látták volna el, amelyek meghatározták volna a gyűléseken játszott szerepüket. A meghívottak a fővárosban való ülésezést valójában valamiféle olyan szolgálatnak tekintették, mint a katonáskodást, ezért vonakodva tettek eleget alattvalói kötelességüknek.

A 17. századi másfél tucat zemszkij szoborból mintegy tíz Mihail alatt ülésezett. Ez részint a cári hatalom viszonylagos erőtlenségét mutatta, s ettől elválaszthatatlanul a politikai viszonyok kuszaságát. 1619-ben visszatér a fogságból Filaret, a cár apja, s ez az esemény jelentősen megszilárdítja a személyi hatalmat. Tulajdonképpen egy duális hatalom jön létre a cár fiú és a pátriárka apa között, amelyben az egyházfőnek meglehetősen kiterjedt világi jogosítványai voltak; fiával együtt használhatta pl. a „nagy uralkodó” címet, s a cári családban családfői tekintélye elvitathatatlan volt. Országos gyűléseket ő is összehívott, elsősorban az ország közállapotának hitelesebb megismerése céljából. Ezzel a zemszkij szobor funkciója jelentős metamorfózison megy át, egyre inkább a központi hatalom szolgálattevőjévé válik, miközben a résztvevők köre is mindjobban szűkül. Majd nagyon hosszú ideig egyáltalán nem hívják össze a gyűlést. A korabeli orosz viszonyok között a legszélesebb nyilvánosságot megtestesítő és lehetőségeiben a legfontosabb politikai döntéseket befolyásolni, valamint egy korlátozott társadalmi kontrollt gyakorolni hivatott intézmény így válik végül autokrácia-konform intézménnyé. Lényegét tekintve ugyan már eredetileg is különbözött a nyugati monarchiák valóságos jogokkal felruházott rendi-képviselői országgyűléseitől és parlamentjeitől, de ezalatt a néhány év alatt teljesen belesimul az újjászerveződő totális állam gépezetébe.

Filaret hazaérkezte után a cári hatalom tekintélye elvileg ismét csorbíthatlan. A korabeli viszonyok között ez a szükséges, de messze nem elégséges alapja a belső rendteremtésnek. Ha valamiben, akkor ebben teljes volt a megegyezés az egész társadalomban, ezért az új hatalomnak nem kellett érdemleges ellenzékkel számolnia. Zokszó nélkül túrték, hogy a kormány rendkívüli adók sorát zúdíttja rájuk – rendszeres jelleggel. A cári kincstár üresen kongott, ezért a legdrasztikusabb eszközökhöz nyúltak: vagyonötödöt vetettek ki, először még 1612-ben, majd évente, egészen 1619-ig. Az ötöd valójában a harmad és a tized között ingadozott, s először csak a városlakóktól szedték be, ráadásul ma sem teljesen világos, hogy a teljes vagyont sarcolták-e meg, vagy csak az ingóságokat, mindenesetre ez olyan terhet jelentett, amelyet csak a rendkívüli állapot indokolt. A kormányzat igyekezett ugyanakkor a „normális” viszonyokra is új adónemeket bevezetni vagy elterjeszteni. A század első felében az általános tendencia az egyenes adók növelése volt. Mihail cár uralkodásának első éveiben válik általánossá a korábban regionálisan kivetett postaszolgálati adó, a fogolypénzek adója és a sztrelec- vagy kozákpénz. Ezeket az adókat területi mértékegység, az ún. ekealj szerint vetették ki. A század elején a magánföldesúri joghatóság alatt élő parasztok állami adója évi 14 rubel körül mozgott, amit az udvari és „fekete földes” parasztké többszörösen meghaladott.

E számok azonban sok tekintetben fiktív számok, ugyanis a lakosság minden eszközt megragadott az adófizetési kötelezettség alóli kibújásra. Tömegesen szöktek vagy vándoroltak el, mások állami adó fizetésére nem kötelezett holopnak álltak egy-egy nagybirtokoshoz, megint más családok inkább összeköltöztek, s így csökkentették az egységnyi földterületre jutó adót. A kormányzat gyakorlatilag tehetetlen, időről időre összeírja az adóköteles népességet, hogy rögzítse az adózókat és a kötelezettségeiket, de a lakosság leleményesebbnek bizonyul.

A laza adómorál persze nem egyszerűen csak a kincstár érdekeit sérti. A földművelő lakosság elbujdoklása valójában a szolgáló nemesek derékhadát érinti a legkellemetlenebbül. Nem számít ritkaságnak az országban az olyan kerület, ahol a szolgáló nemesek 15%-a földtelen, s további harmada egy paraszti udvart birtokol. A novgorodi földeken még ennél is drámaibb a kép: a 15. század végi közel 40%-nyi kis- és középbirtokosok aránya 85%-ra nő. Nem érthetetlen tehát, ha a katonáskodó földesúr nem tud eleget tenni alapvető kötelezettségének, a 15 paraszt utáni lovaskatona-állításnak, hiszen egy fegyveres eltartása valójában ötven földművelő munkáját feltételezné.

A moszkvai kormányzat a „zavaros időszak” utáni években egy ördögi körbe került. A nagyarányú pusztásodás miatt a föld értékét veszítette, a szolgáló nemesség a pénzben kapott adományokra áhítozott. Ezért növelik az állami adókat, ami ellen a parasztság ismételt elmeneküléssel védekezik. A végeredmény: az adófizetők száma is, a megművelt földterület mennyisége is csökken. Új megoldás után kell nézni, s ennek hatásai alapjaiban határozzák meg az orosz társadalom képét.

Az orosz kis- és középbirtokosoknak régi vágya volt parasztaik földhöz kötése. Borisz Godunov kormányzása alatt érvényesült is e törekvésük, ám a „zavaros” évek földcsuszamlásszerű társadalmi mozgásai elsöpörték a „tiltott évek” gyakorlatát. Az állam azonban partnerük lett ebbéli szándékukban, s a maga területén, a kincstári és udvari földeken már a 17. század elején is érvényesült e kötöttség. A világi és egyházi földeken azonban bonyolultabb volt a helyzet, ugyanis a nagybirtokosok ellenérdekelteknek számítottak, hiszen a népességsökkenés időszakában elcsábították a kisbirtokosok földjeiről a munkaerőt. Elsősorban a szegényebb földesurak érdekeit szolgálták a 17. században többször módosított rendeletek a szökött parasztok felkutatásáról. Az eredetileg öt évben megszabott határidő 1641-re 10, illetve 15 évre tolódik ki, majd 1646-ban gyakorlatilag időhatár nélkül visszatoloncolhatóak lettek az 1620-as, illetve 1646-os összeírások alapján a szökött parasztok. Ezen – az orosz parasztság szempontjából sorsdöntő – változások alapját az időközben a gazdaságban végbement folyamatok vetették meg. Az egyetemleges pusztulás időszakában ugyanis a földművelők nem nélkülözheték a földesúri kölcsönöket gazdaságuk újraindításához vagy egy új gazdaság megszervezéséhez. E pénz- és anyagi eszközök fejében természetszerűleg vállalták a szabad költözés tilalmát, szerződéseikben kötelezték el magukat örök időkre uruk mellett. Az állam kodifikációs tevékenysége csak követi és rögzíti a kialakult gyakorlatot 1649-ben.

Ezzel párhuzamos és a szolgáló nemesi osztály számára hasonló jelentőségű módosulások történnek a pomesztyék jogállásában is. A század közepére a votcsina és a pomesztye között egyre több különbség tűnik el. Így pl. a pénzszűke gyakran kiköveteli a pomesztyék örökbirtokként történő eladását. Lehetőség nyílt ugyanakkor – korlátozott mértékben – a pomesztyék cseréjére, ez igen gyakran valójában burkolt adásvételt jelentett. De ami talán a leglényegesebb: a pomesztye de facto örökíthetővé vált. Ezzel érdemi előrelépés történt az addig egymástól jelentősen eltérő tulajdonformák egységesülése útján: a földesúri osztály privilégiumai komoly mértékben kiteljesedtek.

Ennyi tellett az első Romanov uralkodásától. Pontosabban, nem is annyira Mihail Fjodorovicsot magát minősítik ezek a történések, hiszen a személyéhez közvetlenül köthető legkreatívabb tett a kerti rózsák meghonosítása orosz földön. De a rokoni és bojár kormányzat sem nagyon dicsekedhet, hiszen éppen csak a legszükségesebb önvédelmi feladatokat oldották meg egy sor pillanat diktálta, ad hoc jellegű intézkedéssel, a tűzoltás módszerével. Az orosz állam előtt álló legfontosabb tennivaló, az elvesztett területek visszaszerzése meghaladta erőiket. A svédektől ugyan visszakapták Novgorodot, a lengyelektől azonban semmit, bár többször is megkísérelték Szmolenszket bevenni. A vége mindig megalázó vereség lett. 1633-ban olyan súlyos volt a kudarc, hogy az egykori szmolenszki hőst, *Sein* vajdát a vereség miatt kivégezték. Ráadásul a belpolitika sem volt sikerágazatnak minősíthető. Amikor a doni kozákok egy rajtaütéssel elfoglalták *Azovot* a törököktől, majd megtartásához az orosz államtól kértek segítséget, 1642-ben

Kozákok (Repin festményének részlete)

ismét összeült a zemszkij szobor, hogy megtárgyalja a segítségnyújtás kérdését. A küldöttek ennek kapcsán olyan panaszáradatot zúdítanak a cárra, hogy az ország urai számára világossá vált: szerencsésebb lenne előbb a saját portájuk előtt seprniük. Három évvel később aztán Mihail Romanov örökre eltávozott. A konszolidáció tartós eredményeit immár fiától, *Alekszej Mihajlovics*tól várta a társadalom.

Kiadások és bevételek

A HADSEREG

A „zavaros időszak” gyászos külpolitikai végeredménye és azt követő katonai vereségek eléggé egyértelművé tették, hogy a kudarcok alapvető oka a nemesi felkelésen nyugvó hadviselés csődje. Az orosz kormányzat ezt nem könnyen látta be, hiszen egy eladdig jól bevált, szilárd katonai-társadalmi struktúrát kérdőjelezett meg. Ezért is próbálják minden erővel „helyzetbe hozni” a katonáskodó földesurakat, hiszen ők más oldalról az autokrácia társadalmi bázisai is. Ezek az erőfeszítések azonban nem hozták meg az áhított háborús győzelmeket, ezért megkezdődött a hadsereg szervezet lassú átalakítása – még Mihail Romanov uralkodása idején.

Az orosz haderő – nem számítva a tatár és egyéb keleti segédcsapatok – 1631-ben kb. 70 000 főt számlált. Döntő többségét a szolgáló nemesek tették ki, hadba vonulól fegyveres szolgálókkal együtt. Elrettentő erejét inkább nagy tömege és rendkívüli tarkasága okozta, ugyanis ez a vegyes társaság nem

volt hadrendbe állítható, a korszerű harcmódot nem ismerte, fegyverzet elavult volt. Eleinte azzal igyekeztek feljavítani, hogy külföldi zsoldosokat fogadtak fel, akikből nem volt hiány a harmincéves háború idején Európa hadszínterein. Az 1630-as évek legelejétől kezdve azonban komolyabb újításokra is sor kerül. Korszerűsítik a tüzéséget, nő a löfegyverrel ellátott gyalogság létszáma és jelentősége. És ami a legfontosabb, megszerveződik néhány, külföldi tiszttel parancsnokolt, ún. „idegen mintájú” ezred, amely már a modern hadászat és szigorú regula elvei alapján működik. Az elkövetkező évtizedekben ezek az ezredek egyre jobban elterjednek és túlsúlyba kerülnek.

Az 1681-es hadsereglista 164 000 katonát tartalmaz. Ez, azon kívül, hogy több mint két és félszerese a fél évszázad előttinek, összetételében is döntően eltér attól. A hagyományos struktúrát reprezentáló moszkvai szolgálok már csak két és fél ezer fővel meg a kb. 22 ezres kiegészítő szolgánéppel képviseltetik magukat. A tradicionális hadrendben mindösszesen 13 ezer szolgáló nemest találunk, míg a hadsereg zömét a 63 új típusú ezredbe szervezett 90 ezer katona alkotja. Ezek élén – három kivétellel – külföldi tisztek állnak, míg a katonák többsége elszegényedett birtokos és sorozott paraszt, akik zsoldot és ellátást kapnak. Ez a hadsereg már reguláris, de állandónak nem nevezhető, hiszen a hadjárat végeztével, a tisztek kivételével, minden katona hazatért családjához.

ADÓK, VÁMOK, MONOPÓLIUMOK

A háborúhoz és a hadsereghez természetesen pénz kell, ezt *Montecuccoli* korának oroszai is jól tudták, ezért találtak ki új adókat, és növelték a régieket. A beinduló hadseregreformmal azonban csakhamar világossá vált, hogy a hirtelen megnőtt költségeket a 17. század első felében próbált módokon nem tudják fedezni. Új, bőségesebb bevételi források után kellett nézni, ami kikövetelte a gazdaságpolitika és azon belül is elsősorban az államháztartás átalakítását.

A 17. század második felének meghatározó fejleménye, hogy a korábban túlsúlyban lévő egyenes adók háttérbe szorulnak a közvetett adók mögött. Ennek az volt a fő oka, hogy a hagyományok és az adózó lakosság további terhelhetősége erősen leszűkítette az adóbevétel-növelési lehetőségeket. A kormányzat mindennel megpróbálkozott, és alig-alig válogatott az eszközökben. Amíg eljutott arra a felismerésre, hogy a gazdaság nagy jövedelemtartalmú ágazatait is fokozottan megsarcolja, s ezt több-kevesebb tudatossággal mint egy gazdaságpolitikai fegyvert használja, addig egészen primitív módszereket is bevetett. A pénzrontás pl. évtizedekig bevett gyakorlatnak számított. A 16. század első harmadától az orosz pénzrendszer alapja az ún. *kis grivna* volt, ami 204,756 gramm ezüstöt testesített meg, s amelyből egészen 1610-ig 300, darabonként 0,68 g súlyú kopejkát vertek. 1610-ben azonban ugyanennyi ezüsből 400 érmét készítettek, majd 1626-ban 425-öt, és további szűk évtizedet követően egy kopejka már csak 0,45 gramm ezüstöt tartalmazott. De extraprofithoz jutott még a kincstár a külföldi *Joachim*-tallé-

rokból is, ugyanis ezeket beolvasztották, és 40–50%-kal nagyobb névértékű kopejkát vertek belőle.

Ez mind semmi volt azonban ahhoz képest, amire az éppen aktuális lengyel háborúra készülődő kormányzat szánta el magát 1654-ben. Az ezüst-alapú pénzről áttért a rézpénzre, és tömeges mennyiséget zúdított az országra. E pénzreform teljesen szétzilálta a gazdaságot, és óriási méretű társadalmi ellenállásba torkollott. Erre a későbbiekben még kitérünk, most csupán arra utalunk, hogy az államnak 1654 és 1656 között a rézpénzveretésből gigantikus nagyságú jövedelme származott. Egy font (409,512 g) 12 kopejka piaci értékű rézből 10 rubel névértékű pénzt csináltak, ami – a munkabéreket nem számítva – mintegy nyolcezer százalékos haszonkulcsot tartalmaz. Ez több mint kétszerese volt az orosz állam ekkortájt kétmillió rubel körüli teljes évi költségvetésének.

Jóval elegánsabb, hasonlóképpen tradicionális és nem kevés fiskális leleményre lehetőséget adó bevételi források voltak a vámok. Amíg az áru elért a fogyasztójához, legalább negyvenféle jogcímen terhelték meg illetékekkel, s ezen út végén akár a duplájára is emelkedhetett az ára. Útadót, fejadót, hídpénzt, sorvámot, állatvámot, nyolcadvámot, raktárdíjat, elárusítási helypénzt, mérleghasználati díjat stb. kellett a kereskedőnek fizetnie, de pénz járt a különféle engedélyek pecségeiért vagy, mondjuk, a lóbillogért. Területenként a vámok változhattak, néhány esetben a helyi kereskedők némely alól kedvezményt kaphattak, de a fő vámilletékek – az áruszállítás, a forgalom, a szolgáltatások váma, a fejadók és a különös eljárási díjak – mindenhol fellelhetők voltak, és végső soron a vásárlót terhelték. Minél távolabb szállították az árut, az annál drágább lett.

Oroszországban a kereskedelemre is igaz volt, hogy minden út Moszkvába vezet. Hat jelentősebb útvonal indult a fővárosból. Az egyik a *vologdai* út, ahová télen hat nap alatt lehetett eljutni, majd a *Dvina folyón* Arhangelszk volt a végállomás. Novgorod a Baltikummal kötötte össze Moszkvát, míg a volgai út Asztrahanyig vezetett, s onnan egész Perzsiába. Szibériába a Moszkva, Oka, Volga, Káma folyókon és szárazföldi úton lehetett eljutni. A Litvániába és az ukrán területekre vezető utak az állandósult csatározások miatt a század legnagyobb részében használhatatlanná váltak, s csak egy 1678-as szerződés biztosítja a zavartalan kereskedést a lengyelekkel. A távolsági kereskedelemben már a 16. század végétől nagy szerepet játszó angolokon és hollandokon kívül Moszkvában külön piacuk volt a perzsáknak, örményeknek, görögöknek, litvánoknak, svédeknek. Orosz részről 13 távolsági nagykereskedő látta el az állami monopóliumoknak számító cikkek tranzitját, és több száz alacsonyabb rangú kereskedő dolgozott állami megbízásból a nagyobb kereskedelmi központokban, viszonylag népes hivatalnoksereg asszisztenciája mellett. Ezáltal a kereskedelem sajátos hivatalos színezetet kapott, erős állami kontroll alatt állt. Becslések szerint a vámbevételek fele a behajtó apparátust gazdagította – legálisan, úgyhogy még felbecsülni sem lehet az e szisztémában benne rejlő visszaélések okozta károkat. Az orosz gazdaság számára a legkárhózosabb természetesen az volt,

Cári kocsma a 17. századból

hogy a nagy profitot hozó távolsági kereskedés nem a vállalkozók kockázatára és gyarapodására, hanem állami szolgálatra épült, ami egy merőben piaci mechanizmust is a korrupció melegágyává tudott változtatni. Társadalmi szempontból pedig az a legszembetűnőbb, hogy ez a kereskedő-hivatalnok réteg nem tud igazán privilegizált helyzetbe kerülni. 1613-ban ugyan közös adománylevél menti fel őket bizonyos városi kötelezettségek alól, és részt vehetnek az országos gyűléseken, de 1664-ben a vajdák hatáskörébe kerülnek, ami a helyi közigazgatásnak való alávetettségüket jelenti.

Az előbb részletezett vámokon is túltettek a 17. század második felében a különféle állami *monopóliumok*. A legfontosabb állami monopóliumok a külföldiek által keresett és exportképes árucikkek voltak – már a század első felében. Különösen féltve őrizte privilégiumát a kincstár a prémek kényszerfelvásárlásában, amihez esetenként más termékek (kender, hamuzsír, szurok, faggyú stb.) is csatlakoztak. Bizonyos térségekben egyéb árucikkek szintén kizárólagos állami forgalmazásban lehettek, mint pl. a Volgánál a só és a hal. Az egyik legjelentősebb állami monopóliumnak a korcsmáltatás joga számított. Az engedélyezett italmérésekben csak állami eredetű bort, sört, mézsört lehetett árulni. Meglehetősen hatékonysággal történhetett mindez, hiszen a kor állandó, még törvényileg is szankcionált, felpanaszolt erkölcsi vétsége a részegség, amiért kirívó esetben akár száműzetés is járhatott. Egyébként sem az egy fogyasztónak kiadható alkoholmennyiség limitálása, sem a szigorú büntetések nem tudták a könnyű bódulatra vágyók kedvét szegni, így e téma az egész tárgyalt időszakban aktuális marad.

A gazdasági élet szempontjából negatívabb következményei lettek az ún.

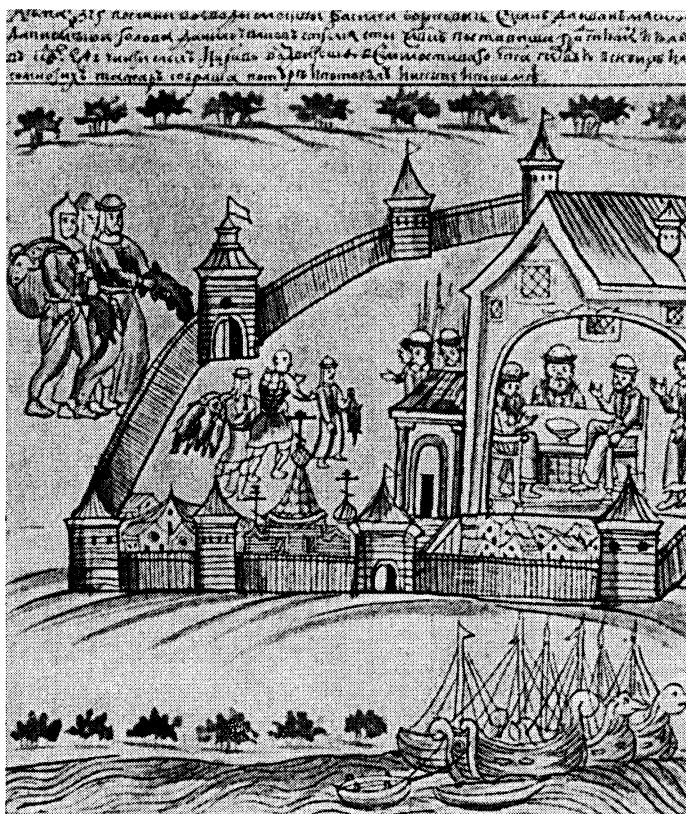
kismonopóliumok elburjánzásának. Minthogy ezeket az állam a leggyakrabban haszonbérletbe adta, bizonyos helyeken egészen extrém árucikkek és szolgáltatások is állami monopóliumokká váltak. Ilyen volt pl. Nyizsnyij Novgorodban az ecetárusítás és a köszörülés vagy *Usztjugban* a szappan- és mézeskalács-árusítás. A kismonopóliumok néha komoly bevételeket eredményeztek, mint pl. a szurokfőzés, amiből 1625-ben még csak 100 rubel körüli volt az illeték, de amikor egy holland kereskedő vette haszonbérletbe a jogát, akkor két év alatt mintegy 1200 rubelt fizetett. Ez a példa is azt mutatja, hogy a helyi termelés bizonyos ágazatokban és területeken már a század első felében jelentősen fellendült, de egyúttal jól jellemzi a korabeli orosz gazdaságpolitikában a gazdaságon kívüli eszközök és módszerek primátusát.

Az érintettek a maguk módján természetesen tiltakoztak. Sok helyütt kérelmezték a kismonopóliumok eltörlését, s 1639-ben ezeken a helyeken visszaállították a régi egyenes adót, az *obrokot*. De hallatták a hangjukat az Azov kapcsán összehívott országos gyűlésen is, ahol sérelmezték a városi lakosság megnyomorodását, a honi kereskedők külföldiekkel szembeni védtelenségét, a vajdák önkényét stb. 1646-ban külön beadvány foglalkozott a külföldi kereskedelem kivételezett helyzetével, míg végül az angol kereskedőtől három év múlva meg is vonták a kedvezményeket. Egyébként sajátos argumentációval, gyakorlatilag az angol forradalmat büntetve ily módon, amiért az alattvalók felkent királyuk ellen fordultak.

A külföldiekkel való kereskedést és általában a monopóliumokat illetően egyébként elég gyakran változott a kormány álláspontja. Hatott rá az orosz kereskedők állandó panasza, de a realizálható extraprofit is, illetve az, hogy az állam a nemesfém-felhalmozást tette külkereskedelme sarkkövévé, és a nemesfém-behozatal a külföldiekkel való kereskedéstől függött. Néha ideológiai, külpolitikai, netán erkölcsi megfontolások befolyásolták. 1652-ben pl. egyházi nyomásra korlátozták az italmérést, de már a következő évben vissza kellett állni az eredeti gyakorlatra, ugyanis a bevételek kb. harmadával estek vissza. 1662-ben az újra nemesfémalapra helyezett pénzverés anyagi feltételeit voltak hivatottak fedezni az újonnan bevezetett monopóliumok (kender, hamuzsír, szurok, faggyú, juta és cobolyprém). Csakhamar ezt a rendeletet is vissza kellett azonban vonni az érintettek elégedetlensége miatt. A kusza viszonyok rendezésére először egy 1653-as vámszabályzat tesz kísérletet, amely megtiltja néhány kisebb áru haszonbérletbe adását, és egységes kereskedelmi adót vezet be. A generális megoldást azonban az 1667-ben bevezetett ún. *Új kereskedelmi szabályzat* vállalja magára.

A bevezetőből és 94 paragrafusból álló dokumentumot sokat eláruló módon a Külügyi Hivatalban állították össze, és szellemi atyjának e hivatal vezetőjét, bizonyos *Orgyin-Nascso*kint tekintjük, aki kora egyik legtehetségesebb orosz államférfija volt. A szabályzat kitüntetett jellegzetessége az ellenőrzés szigora. Modern korokat is megszégyenítő precizitással dokumentálták a vámkönyvekben az árucikkeket, s könyörtelenül elkobozták az abból hiányzó tételeket. Az orosz kereskedők saját városukban szabadon kereskedhettek, más városokban egységesen a pénzen vett áru után 5%, míg az el-

cserélt áru után 4% forgalmi vámot voltak kötelesek fizetni. A paragrafusok majdnem fele a külföldiekkel foglalkozik. Ők szintén a szokásos forgalmi adót fizetik, de csak akkor, ha már Arhangelszkben eladják árujukat. Ellenkező esetben 10% átutazóvámot róttak ki rájuk. Mindez a nagybani kereskedelemre vonatkozott; a hazai kereskedelmet védendő, a szabályzat ráadásul eltiltotta a külföldieket a kiskereskedelem gyakorlásától. A sok tekintetben merkantilista jellegű rendelkezések sorába illettek a védővámok is. A külföldi borokat pl. közel tízszeres vámmal terhelték.

Az 1667-es szabályzat aprólékos tiltásaival ugyan nem tette sokkal olajozottabbá a kereskedést Oroszországban, de az orosz kereskedelmet kétségkívül helyzetbe hozta. Nagyon fontos azonban, hogy ennek előnyeit szinte kizárólag a kincstár élvezte, és mindez nem eredményezte egyúttal az orosz termelés felfuttatását. Az állami kereskedelem látványosan fejlődik, ám az ebből származó profit nem áramlik a kézműiparba. Az ekkortájt létrehozott néhány manufaktúra sorsa is ezt bizonyítja. Német, holland, svéd vállalkozóknak köszönhetően már a század első felében megvetik a hadiipar alapját a réziparral és a vasipar első nagy központjával *Tulában*. Ekkortájt alapították Moszkvában az első gyapjúüzemet, és vette kezdetét az üveg- és papír-

ipari termelés. A még a század első felében koncesszióba adott üzemek azonban csakhamar állami irányítás alá kerültek, hiszen már addig is az állam volt a megrendelőjük, és a kényszerszermunkaerőt is ő biztosította. A század végén mintegy két tucat manufaktúra működik hosszabb-rövidebb ideig, jó pár közülük bojárok tulajdonában van, ám helyzetük nem tud stabilizálódni, ugyanis termékeiket az állam gyakran egyszerűen rekvirálja.

Az előzőekben részletezett bevételekből állt össze az orosz állam költségvetése. 1680-ban ez egészen pontosan 2 313 096 rubelt jelentett. Ennek a közvetett adók több mint egynegyedét tették ki, míg a külkereskedelemből és a monopóliumokból származó hozadékok majdnem pontosan a felét. A kormányzat az egyenes adók területén is jelentős változtatásra szánta el magát 1680-ban, amikor a különböző adónemeket összevonta, és egységes sztrelec-adó néven szedte be – immár nem ekealjanként, mert az adózás alapjává az udvarokat tette. A gyakorlatban a kétféle kivetés egymással párhuzamosan működik, de így sem sokkal haladja meg az összes bevétel 20%-át.

A PRIKÁZOK

Az adókat be kell szedni, az adózókat nyilván kell tartani, és a befolyt jövedelmeket szét kell osztani költségnek szerint a társadalom meghatározott csoportjai között. E feladatokat a központi hivatalok (kormánysszékek), a *prikázok* voltak hivatottak megoldani. Az egykori udvari apparátusból, a Nagy Udvar Hivatalából kivált néhány prikáz már a 16. század második felében komoly jelentőséget kap a központi irányításban. A Moszkvához került új területek és a konszolidálódó állam egyre bővülő és egyre bonyolultabbakká váló új funkciói a 17. század első felében egy sor új prikáz létesítését eredményezik, így a század közepére számuk eléri a félszázat. Egy később Svédországba szökött prikázhivatalnok, *Grigorij Kotosihin* jóvoltából ezekről viszonylag pontos képpel rendelkezünk.

A prikázok egy jelentős csoportja közvetlenül a hadsereg ügyeivel foglalkozott. A legnagyobb befolyással és kompetenciával bíró ilyen hivatal a Besorolási Prikáz volt, amely háború esetén a hadsereg vezérletét adta és felügyelte, békeidőben nyilvántartotta, szemlélte és birtok-, illetve pénzádományokkal látta el a szolgáló nemeseket. A gyakorlatban felettese volt a Sztrelecek, a Puskások, a Dragonyosok, a Lovasok, a Muskétások és a Gyalogosok Hivatalainak. E prikázok meghatározott városok és területek (a Besorolási Prikáz pl. 33 város) adóival és egyéb jövedelmeivel részlegen vagy teljes egészében rendelkeztek, így működésükben a funkcionális és területi közigazgatási elv keveredett. Néhány prikáz eleve területi alapon jött létre, mint pl. a Kazanyi Udvar Hivatala vagy a belőle 1637-ben kivált Szibériai Hivatal. Feladatuk az országnyi területek irányítása volt – de elsősorban a rendfenntartás, illetve a szolgálattevő katonák biztosítása és ellátása.

A prikázok másik nagy csoportját az adózó lakossággal foglalkozó hivatalok alkották. Külön hivatalok intézték egy-egy adónem behajtását, mint pl. a Nagy Vámhivatal, a Rendkívüli adók, a Sorozottak, a Sztrelecek Élelme-

zésének Hivatalai vagy a Postaszolgálat Hivatala. A különféle társadalmi csoportok állami adóztatásának felügyeletét szintén elkülönült prikázok biztosították. A Nagykinasztár Hivatala a kereskedők, a városlakók és a parasztok kereskedelmi adóit szedte, a Pátriárkai Hivatal és a Kolostorok Hivatala az egyházi földeken ülők állami adóiért volt felelős. Külön prikáz tartotta nyilván a szolgáló nemesi földeket, megint más a holopokat és egy harmadik a moszkvai adózókat. Ezek a prikázok az adók behajtásán és a közigazgatási funkciókon túl esetenként akár bírósági ügyekben is ítéleztek.

A prikázok működésének jellemzője a szétagrozottság, a kompetenciák zavart okozó átfedései és a nem világos munkamegosztás volt. E funkcionális zavarok a század második felére a központi és helyi közigazgatás anarchiájához vezettek, amikor is a lakosság már nemigen volt képes megkülönböztetni a ránehezedő sokféle hivaltalt, s csak egy eszközt ismert basáskodásuk józan keretek között tartásában: a baksist.

A már a kormányzat számára is tehetétté vált összevisszaságon ideiglenes megoldásokkal segítettek. Néhány befolyásos bojár esetenként elérte, hogy egyszerre több prikáz is a felügyelete alá tartozzon, s ezzel mintegy „csúcsprikázokat” hozott létre. Vagy egy-egy prikáz több funkciót is maga alá gyűrt, mint pl. a Külügyi Hivatal, amely mindvégig magában testesített meg egy „szuper”-hivaltalt. Ez ugyanis nemcsak a diplomáciával, a külföldi kereskedők ügyeivel foglalkozott, de szedte pl. a fogolypénzek adóját, és felügyelte az idegen eredetű fegyveres szolgálókat is. A legfelsőbb pénzügyi ellenőrző szerv funkcióját az ún. Számviteli Hivatal töltötte be, amely nyilvántartotta az állam valamennyi kiadását és bevételét, s így módon kontrollálta az egyes prikázok ilyen irányú tevékenységét.

Sajátos feladatot látott el az ún. Titkos Hivatal. Eredetileg mint a cár, Alekszej Mihajlovics személyes kancelláriája működött, de csakhamar egy sor hatáskört átvett más prikázoktól, amelyek felett tulajdonképpen a legfelső ellenőrzést gyakorolta. Amíg ugyanis a többi prikáz a bojárduma felügyelte, addig a Titkos Prikáz a cár saját hivatali szerve volt. A „ki őrzi majd az öröket?” ősi kérdés ilyenén megválaszolása azonban nem segítette a bürokrácia funkcionális zavarainak tisztázását.

Ha végigtekintünk a „zavaros időszakot” követő évtizedek pénzügyi és közigazgatási „reformjain”, nemigen látjuk valamiféle stratégiai irányvonal, tudatos szisztéma jeleit. Sokkal inkább a pillanatnyi helyzet, az azonnali megoldásra váró (elsősorban katonai) feladatok határozzák meg a válaszokat, amelyekre az élet adta meg a visszaigazolást. Alapvetően pozitív előjellel, hiszen minden kaotikussága ellenére az ekkor kialakult államigazgatási rendszer a kor színvonalán állt. A prikázhivatalnoki foglalkozás igen gyakran öröklődött, komoly pénzjövdelmekkel és egzisztenciális presztízzsel járt. A hivatalok működési rendjét aprólékosan szabályozták, magas fokú írásbeliség és szakszerűség jellemezte azokat. Apparátusuk – a megvesztegethetőségen kívül – szakértelmével tűnt ki. Összességében alkalmas volt arra, hogy az állandóan növekvő hadsereg folytonosan gyarapodó szükségleteit fedezze.

A létszámában megduplázódó hadsereg megtriplázódó kiadását a Péter előtti költségvetés vitézül állta: kb. a kétharmadát fordították erre a célra. Ám az ár sem volt csekély, amit ezért a lakosság fizetett. Ennek a századnak éppen az kölcsönzi egyik megkülönböztető jellegzetességét, hogy az alattvalók egy pillanatig sem haboznak mindezt a kormányzat tudomására hozni.

Kül- és belháborúk

TÖRVÉNYKÖNYV 1649-BEN

Az új cár, Alekszej Mihajlovics trónra léptével nem szűntek meg automatikusan a társadalom széles rétegeinek panaszai. Sőt, ha lehetséges, még fokozódtak, ugyanis a tizenhat esztendőς fiút eleinte nem sokra tartották. Mindenki tudta, hogy helyette nagy hatalmú bojárok kormányoznak, akik közül különösen az uralkodó nevelője, *Morozov* bojár szerzett aránytalanul nagy befolyást. Morozov, aki saját birtokain kiterjedt és ügyes vállalkozásokat bonyolított, az ismét kongó cári kincstár deficitjére szintén ütőképesnek tűnő megoldást javasolt. 1646-ban a kormányzat ismét összeíratta az adózó lakosságot, és ismét csak arra az eredményre jutott, hogy a beszedhető egyenes adók vajmi kevésre elegendők. Ezért úgy döntöttek, hogy nem kérik a sztrelecadót, ám helyette külön adóval terhelnek egy mindenki által minden nap használt árucikket, a sót. E finánciálisnak tetsző adótrükknek beláthatatlan következményei lettek.

Az első reakció az volt, hogy a lakosság korlátozta a felhasználását, és amíg tehetette, nem vásárolt sót, hiszen annak illetve meghaladta a normál piaci értékét. Ennek következtében nemcsak a sóforgalmazás esett vissza, de a várt adónövekedés is elmaradt, sőt az addig szedett egyenes adóknál is kevesebb pénz jött be. Két év elteltével ezért úgy döntöttek, hogy a sóadót eltörlik, de egyúttal beszedik erre az időre visszamenőlegesen a sztrelecadót. Ez azonban már sok volt a moszkvaiaknak. Előbb alázatosan kérték a cárt, majd egy körmenet nyilvánosságát kihasználva követelték, hogy távolítsa el környezetéből a hatalmukkal visszaélő „erős embereket”. Majd végül, nyomatékot adva óhajuknak, betörték a Kremlbe. A megrémült cár által áldozatul odadobott *Plescsejevet*, a városi bíraskodással foglalkozó hivatal vezetőjét a tömeg azon nyomban széttépte, majd feldúlta és kirabolta a tehetős bojárok és kereskedők portáit. Ám ez sem csillapította bosszúszomjukat. A Vörös téren kivégezték *Trahanyiotov* bojárt, a Puskás Prikáz vezetőjét, és makacsul követelték Morozov kiadását is, aki egyébként – több funkciója mellett – a Sztrelec Prikáz főnöke volt. A feldühödött tömeg napokig randalírozott a fővárosban, és ezt szabadon tehetette, mivel a zsoldjukat követelő sztrelecek nagy része is a lázongók mellé állt. Végül a Morozovhoz hű sztrelecek és a Moszkvában tartózkodó idegen zsoldosok segítségével helyreállt a rend. Előzőleg Morozovot leváltották, és eltávolították a fővárosból.

Mindenki érezte azonban, hogy a tartós nyugalomhoz több kell. Néhány nappal a véres események után, 1648. június 10-én a cári udvarban megje-

lentek a szolgáló nemesek és a fővárosi kereskedők képviselői, és azt kérték, hívná össze az uralkodó a zemszkij szobort annak érdekében, hogy megszűlessék végre a törvényes garanciája a hivatali önkényeskedések megszüntetésének. A cár, eleget téve a szelíd követelésnek, rendeletet adott ki a képviselők választásáról, akiket szeptember 1-jére a fővárosba rendelt. Ezzel egy időben *Odojevszkij* herceg vezetésével öttagú bizottságot állított fel egy új törvénykönyv előkészítő munkálatai céljából. A munka viharos gyorsasággal haladt: október 3-án már megkezdtek a törvényszöveg tárgyalását, külön a cár a bojárdumával és a főpapi karral és külön a kb. 290 küldött. Majd menet közben módosították, figyelembe véve a küldöttek esdeklő kérelem formájában benyújtott javaslatait is (a 967 cikkelyből mintegy 60 került ily módon a törvénybe), míg végül 1649. január 29-én a végleges szöveget szentesítették. Tavasszal az Országgyűlési Törvénykönyvet kétezer példányban kinyomtatták, és minden közigazgatásilag fontos helyre megküldték.

Aligha gondolhatták a lázas kodifikációs munka résztvevői, hogy a szűk fél esztendő alatt elkészült törvénykönyv közel kétszáz évig érvényben marad. Ilyen nagyraavagyó célkitűzésük nem is igen lehetett, hiszen kompilációjuk zömmel a régi törvénygyűjteményeken, korábbi precedensértékű cári rendeleteken, bizánci forrásokon alapult, s a legmodernebb kútfő a Litván Statútumok voltak. E vegyes „alapanyag” végül eklektikus tartalmat eredményezett, ahol az egyes cikkelyek gyakorta ellentmondtak egymásnak, s erősen a pillanatnyi társadalmi-politikai helyzet határozta meg belső árnyait, súlypontjait. A Törvénykönyv kb. harmada a szűken vett bíraskodás

ügyeivel foglalkozik, s nagyjából a fele érinti ilyen vagy olyan módon a szolgáló nemességet.

Mondhatni, az 1649-es Országgyűlési Törvénykönyv a szolgáló nemesség érdekeit szolgálja, hiszen a votcsinatulajdonlást a szolgálattól teszi függővé – s ezáltal rétegspecifikussá minősíti –, korlátozza az egyházi földtulajdonlást, és a parasztokat véglegesen – felkutatási idő nélkül – a földesúr személyéhez köti, komoly – 10 rubeles – bírsággal sújtva a szökött parasztokat befogadókat. A jobbág্যokat gyakorlatilag teljesen kiszolgáltatta a földesuraknak, még ingó vagyonukat sem védte a jog. A törvénygyűjtemény fontos állomás volt a parasztság és a holopok mint külön társadalmi rétegek egybeolvasztása terén. Ám korántsem a végállomás, ugyanis a parasztok a jogképességnek még sok elemét megőrizték. Megbecstelenítésükért bírság járt, vagyonukat önkényesen nem lehetett elvenni, sérelmezhatték az erőszakos járadékbehajtást, a földesúr a birtokán belül a parasztot nem választhatta el telkétől stb. Egyébként még a holopnak is járt egy minimális állampolgári megbecsülés, hiszen pl. a szökött szolgálóval való kegyetlenkedést a törvény büntette.

A városi kereskedők és iparosok érdekeit szintén szolgálta az új jogalkotás, hiszen megtiltotta a szolgáló nemesek embereinek adómentes üzletelését a városokban. Egyik oldalról tehát megvédte őket az esélyegyenlőtlenség hátrányaitól és a kontárok konkurenciájától, a másik oldalról azonban súlyos árat fizettetett velük: helyhez kötötte őket, és ettől kezdve egyetlen városi adózó sem léphetett ki adózóközösségéből.

Végül is ez utóbbi rendszabályban érhető tetten a Törvénykönyv valós társadalmi-politikai irányultsága. Egyetlen osztály vagy réteg érdekeit sem védi közvetlenül, ugyanis rendező elve az állam, még közelebről a kincstár érdeke. A lakosságot az adózás szempontjából különíti el egymástól, s határozza meg pontos helyét az adózás és a szolgálat rendszerében, ami ettől kezdve örökletes és megváltoztathatatlan. Hiába válik tehát jobbággyá a paraszt, megmarad állami adózónak, és ez továbbra is fenntartja az állami jelenlétet a földesúr és jobbágya magánjogi viszonyában. A kelet-közép-európai „második jobbágyság” korában kialakul hát Oroszországban az egységes (ám „első”) jobbágyság, de az attól eltérő sajátosságok egy részét még mindig őrzi.

Az 1649-es Országgyűlési Törvénykönyv a feudalizálódási folyamat egyik nagyon fontos – majdhogynem záró – akkordja. Jól szolgálta az állam stabilitását és fő társadalmi bázisának óhaját. Nem tekinthető hát történelmi véletlennek matuzsálemi kora, amit megért. A század közepi társadalmi forrongáson azonban nem tudott egykönnyen és egymaga úrrá lenni.

Már a következő évben komoly zavargásokat kellett leszerelnie a kormánynak Novgorodban és Pszkovban. Novgorodban – a későbbiekben még igen fontos szerepet játszó – *Nyikon* érsek határozott fellépésének is köszönhetően gyorsan véget ért a zendülés. Pszkovban azonban a városlakók átvették a hatalmat, és visszaverték a Novgorodot pacifikáló *Hovanszkij* vajda seregét. Végül az 1650-es zemszkij szobor által verbuvált küldöttség győzi

meg a lázadó várost ígéreteivel, amelyeket aztán a cár nem tart magára nézve kötelezőnek, s a főkolomposokat elítéli.

A hatalmat ismét megleckéztető népmozgalomnak 1662-ben újfent a főváros ad otthont. Az okok még 1654-re mennek vissza, amikor a rézpénzt bevezették. Ez akkor, a hirtelen jött hadikiadások miatt talán sikeres átmeneti megoldás lehetett volna, ám a háború elhúzódott, s a kincstár továbbra is ezt a „csodafegyvert” részesítette előnyben. A lakosság érthető bizalmatlansággal fogadta a kezdetleges, rossz minőségű, szokatlan értékű, és aki tehette, termékét visszatartotta vagy jóval drágábban adta. Az árak drasztikusan felszöktek, miközben a zsoldból, pénzellátmányból, fizetésből élők bére egyre kevesebbet ért. A krízis jelei már 1659-ben világosan észlelhetők voltak, majd az infláció 1661-re katasztrofális méreteket öltött: egy ezüst-rubelért akár 17 rézrubelt is megadtak. Ezenközben a pénzverdékben nagy méreteket öltött a manipuláció, és virágzott a gabonaszpekuláció is. A helyzetet súlyosbították a cári udvar értéktelen pénzen történő kényszerfelvásárlásai és jó pénzen realizált viszonteladásai. Az új pénzt tulajdonképpen azok járatták le, akik kitalálták: a kincstár nem elég, hogy fedezetlen pénzmenynyiséget zúdított a piacra, a válság előrehaladtával maga is részben vagy egészben ezüstben hajtotta be járandóságait.

1662. július 25-én a különféle röpiratok által felheccelt sokezes moszkvai tömeg a fővárostól néhány kilométernyire lévő *Kolomenszkojéba*, a cár tartózkodási helyére vonult, és ott egy proklamációt adott át az uralkodónak, amelyben a visszaélések kivizsgálását követelte. Minden bajok okozóiként a cár apósát, *Ilja Miloszlavszkijt*, a pénzverdek és a Sztrelec Prikáz főnökét, valamint magas hivatalokat elfoglaló rokonait és *Fjodor Rtyiscsevet*, a Nagy Udvar vezetőjét nevezték meg. A cár riadalmában az egyik békétlenkedővel még kezét is rázott, és megígérte, hogy az ügyet kivizsgáltatja. Ez meg is történt, miután Moszkvából lóhalálában megérkezett három sztrelecezed, de másként, mint a tömeg vágyta. A katonák azonnal szétverték a lázongókat, majd megkezdődtek a kínvallatások, amelyek végén elrettentésül több tucat embert felakasztottak, s sokakat száműztek. Igaz, a rézpénzeket is visszavonták, és újból ezüstpénzre tértek át. A beváltás során egyébként tíz rézrubelért egy ezüstöt kapott az alattvaló.

AZ „UKRÁN KÉRDÉS”

A kormányzat azért kényszerült az adók és egyéb bevételei állandó növelésére, amibe belefért az ismételt vagyonötöd kivetése vagy a durva pénzrontás is, mert szinte állandóan háborúzott. Most ismét a század első felében már hagyományossá vált lengyel háborúval volt elfoglalva, de ezúttal több mint egy évtizedig folynak majd a harcok, és nem csupán Szmolenszk, hanem egész Ukrajna a tét.

Az egykori Kijevi Rusz nyugati területei évszázadokon keresztül annak a Litván Nagyfejedelemségnek az uralma alatt voltak, amely 1569-ben egyesült a Lengyel Királysággal. Ezzel néhány, valaha keleti szláv terület közvetlenül a lengyel koronához került, de ami a leglényegesebb: megkezdődött

a lengyel és litvániai nemesség összeolvadása, aminek következtében utóbbiak a lengyel feudális urakéval azonos, kiterjedt hatalmat kaptak jobbágyaik felett. Ezzel párhuzamosan a lassan benépesülő egykori határ végi sztyeppvidéken, *Ukrajnában*, különösen a *Dnyeper* középső folyásánál a nagybirtokosok jelentős terjeszkedésbe kezdenek. A pravoszlávnak megmaradt szántóvetőket azonban nemcsak a röghözkötés, hanem a Litvániában gyors és sikeres reformáció kiváltotta heves ellenreformációs törekvések is fenyegették – nemcsak létükben, de hitükben is.

Törvényszerű tehát, hogy a Dnyeper alsó folyása menti terület megtelik szökött parasztokkal, akik az itteni ún. *zaporozsjei* kozákok számát gyarapítják. A *kozák* szó maga az egyik legrejtélyesebb eredetű és jelentéstartalmú, valószínűleg török szó, amely a 14–17. század között az eredeti közösségükből kikerült olyan szabad embereket jelölte, akik vagy alkalmi bérmunkát végeztek, vagy a határvidéken teljesítettek katonai szolgálatot. A több állam ütközőterületén berendezkedő kozákság etnikailag igen vegyes összetételű volt, és már a 15. század végén túlsúlyba kerültek itt a feudális függés elől menekülő parasztok. A spontán kolonizáció központja *Kanyev* és *Cserkasszk* vára lett, de a nemesi előrenyomulás következtében mintegy 400 km-rel délebbre kellett húzódnuk, oda, ahol a Dnyeper élesen jobbra fordul, s ahol a korai kijevei történetből is jól ismert tizenkét sellő akadályozza a szabad hajózást. E „sellőkön túli” terület, *Zaporozsje* lesz a dnyeperi kozákok főhadiszállása. Északról a zuhogók, délről pedig az ún. *Vojszkovaja Szkarbnyica*, egy átláthatatlan szigetcsoport védi, és a közöttük lévő szigetek egyikén alakul meg még 1556-ban a kozákság önigazgatási szerve, a *Zaporozsjei Szics*.

A zuhogókon túli területet a kozákok eredetileg csak tavasztól ősziig népesítették be, télen a városokba költöztek. Zsákmányszerző portyáik és demokratikus játékszabályaik gyakorlása tehát nyári foglalatosságoknak számított. Az osztály nélküli társadalmakat idéző kozák „szabadság” azonban egyre többeket vonzott Zaporozsjéba, és a szigetek téle is benépesedtek. A télen eredetileg 300, nyáron sok ezer harcosnak helyet adó szigeterőd különösen a hadi vállalkozások hírére telt meg. A kezdetben halászó, vadászgó kozák szabadok egyre inkább a nagyobb haszonnal kecsegtető rabló hadjáratokat részesítették előnyben. A lengyel kormányzatot e turbulens társaság természetesen nyugtalanította, ezért megpróbálta szolgálatába állítani, és a határvédelemben feladatot adni neki. Az ily módon *regisztrált* kozákság száma azonban még 1625-ben is csak 6000 főre tehető, szemben a regisztrálatlanok több tízezres tömegével. Amíg fölös energiáikat a szomszédos államok – így Oroszország – elleni portyáikkal vezették le, addig nyílt konfliktusra nem került sor a feudális függés alól szabaduló népelemek és az államhatalom között. Az 1640-es években azonban döntő fordulat következik be a térségben.

A kozákok radikalizálódásának távolabbi oka a *breszti egyházi unió* volt 1596-ban. A hivatalos pravoszláv egyház és a pravoszláv főurak ekkor a görög katolikus vallásra tértek át, ám a privilegizálatlan népesség megőrizte

atyái hitét. A szociális ellentétek így vallási színezetet kaptak, ami által a lengyel és a hitehagyott nyugatorosz földesurak elleni osztályharc nemzeti felszabadító küzdelem jellegét öltötte. A pánokkal szembeni kozák ellenállás sokáig társadalmilag elszigetelt akciósorozat maradt, de az 1624-től 1638-ig évente megújuló támadásaik már a pravoszláv egyház áldásával történtek, ugyanis 1620-ban éppen a kozák vezér, *Szagajdacsnij hetman* segítségével állították vissza Kijevben a metropolíát.

Amikor *Bogdan Hmelnyickij* lett a zaporozsjei kozákok vezére, ő sem gondolt először másra, mint a lengyel urak megleckéztetésére. A jobbágság ellen tiltakozó parasztokon kívül azonban az „igaz hitet” védelmező más társadalmi csoportok is melléálltak, így a széles társadalmi összefogás eredményeképpen rövid időn belül háromszor is megverte a lengyel csapatokat, és 1648-ban szinte az egész mai Ukrajna és Belorusszia egy része is a kezére került. S bár Bogdan hetman maga is szeretett eljátszani azzal a gondolattal, hogy fejedelem lesz, jöttek az első kudarcok, ezért lázasan igyekezett a Lengyel–Litván Királysággal rivalizáló államok valamelyikének hűséget esküdni. Lepaktált a krímiekkel, az oroszokkal, a végén még a lengyelekkel is, de a függetlenség ügye egyre rosszabbul állt. Ennek egyrészt belső okai voltak, hiszen e terület népessége etnikai, vallási, szociális szempontból igen kevert volt, s a társadalmi szövetség csak ideig-óráig tarthatott. Legkevesbé éppen a kozákok tudtak kiegyezni egymással, hiszen a regisztráltak túlságosan hamar pánokként kezdtek viselkedni. Másrészt a közös vallás és a történelmi tradíciók okán legkézenfekvőbb orosz támogatás is késett. Évekig tartott, amíg az oroszok rá tudták szólni magukat a nyílt színvállásra. Tagadhatatlanul kényelmesebb lett volna ugyanis a moszkvai kormányzat számára, ha az ukrainai kozákok maguktól is elboldogulnak a lengyelekkel, vagy egyszerűen testületileg átállnak – akár területüket hátrahagyva – orosz szolgálatba. Fél évtizedig vártak az oroszok, míg végül a zemszkij szobor áldásával 1654 januárjában elfogadták a kozákok alattvalói felajánlközását. Ezzel egyszersmind kezdetét vette a Lengyel–Litván Királyság elleni újabb háború.

Az orosz vezetés tagadhatatlanul jól időzített. A svédek ugyanis szintén ekkor támadtak a lengyelekre, s a nyugati, illetve keleti irányból nyomuló svéd és orosz csapatok rövid időn belül egész Lengyelországot és Litvániát hatalmukba kerítették, gyakorlatilag felosztották egymás között. Az orosz–lengyel háború ily módon szükségszerűen torkollott az orosz–svéd háborúba, hiszen X. *Károly* svéd király lengyel uralkodónak is kikiáltotta magát, és igényt formált az oroszok hódításaira. Oroszország ezért 1656-ban felüggesztette a lengyel háborút, a svédek ellen fordult, amivel a lengyeleket egy kis erőgyűjtéshez segítette. Ennek meg az lett a következménye, hogy három év sem telik el, és újra kell kezdeni a lengyel háborút, miközben még tart a svéd is. (1661-ben zárják le a *kardizi békével*.) A bajokat súlyosbítandó, Hmelnyickij még a halála előtt a svédekkel és az erdélyi fejedelemmel is szövetséget kötött Moszkva ellen, mert továbbra sem tett le az önálló Ukrajna megteremtéséről. Utóda, *Vigovszkij* hetman egy tatár sereggel egye-

sülve vereséget mér az oroszokra, ami a hadiszerecse teljes megfordulását jelenti Moszkva számára. Csakhamar elvesztik a „fehérorosz” és a litván területeket, miközben a lengyelek szinte az egész *Malaja Ruszt* (Ukrajnát) visszafoglalják. A rivalizáló kozák vezérek ezalatt szinte kettévágják e területet a Dnyeper mentén: az ún. *jobb parti* és az ún. *bal parti* Ukrajnára. Kihaszználva a mind elkeseredettebbé váló orosz–lengyel háborúskodást, *Dorosenko* jobb parti hetman a török szolgálatába áll. E közös veszély, valamint az, hogy a svédek ismét lerohanják a lengyeleket, ily módon végül meg egyezésre kényszeríti a szemben álló feleket. 1667-ben aláírják az *andruszovói békét*, amely a bal parti Ukrajnát Kijevvel együtt orosz kézen hagyja, és visszaadja Oroszországnak Szmolenszket a szeverszki területekkel együtt, amiért az oroszok az egész század folyamán hiába küzdöttek. A hosszú háború ugyan a legkevesbé éppen az „ukrán kérdést” oldja meg, de az azt lezáró béke sikere perspektívájában mégis a balti és a balkáni térségre koncentrálja a mindenkori orosz külpolitika figyelmét.

A RAZIN-FELKELÉS

Alighogy véget ér a század leghosszabb ideig tartó orosz háborúja, kezdetét veszi a kialakult feudális rendet ért legnagyobb támadás. Ebben a történetben szintén a kozákok játsszák a főszerepet, csak pár száz kilométerrel keletebbre, egy másik nagy folyónál, a *Donnál*. Az itteni társaság nem sokban különbözött dnyeperi kollégáitól. Ők is a minden szabad harcos egyenlőségén alapuló primitív demokrácia keretei között éltek, s közöttük is megindult már egy komoly differenciálódás az ún. „házzal bíró” és az ún. „mezítelen” kozákok között. A doni kozákok szintén halászatból, vadászatból és rablásból éltek, de az oroszok és tatárok közötti „senki földjén” élők akadályt jelentettek a tatár portyázók számára, amiért a moszkvai kormány rendszeres adományokat küldött számukra. Ez utóbbi maradozott el a lengyel háború éveiben, amikor pedig a doni kozákság sorai is jócskán kibővültek a katonáskodás elől menekülő parasztokkal és szökött katonákkal. Aktuális lett volna hát egy újabb zsákmányszerző hadjárat, de amióta a törökök erős várat építettek Azovnál, és amióta orosz erődtímenyek sora vigyázta a Volgát, lezárultak a hagyományos kozák portyák útvonalai. Nem maradt tehát más választás, mint a cárhoz intézett sürgető kérelem. Amikor ez válasz nélkül maradt, akkor szánták rá magukat a kozákok, hogy mégis dacolnak a volgai ágyúkkal.

Ekkor már egy *Sztyepan Razin* nevű harcos áll a Don felső folyása mentén tanyázó „mezítlásos” kozákok élén, akik a legnagyobb szükségét érezték a gyors jövedelemkiegészítésnek. Razin maga a „házas” kozákok közül származott, több ízben részt vett különféle kozák diplomáciai küldetésekben. Állítólag nyolc nyelven beszélt, és tapasztalt katona volt. A legutóbbi háború végén súlyos sérelem érte: az oroszok kivégezték a cári zsoldban álló kozákok egyik vezetőjét, a testvérbátyját. Az 1667 őszén *Perevoloknál* (ott, ahol a Don a legközelebb van a Volgához) gyülekező mintegy ezer kozák mindazonáltal nem azt a célt tűzte ki, hogy az oroszokat megleckéztesse. A szo-

Sztepan Razin (Szurikov festménye)

kásos Kaszpi-tengeri portyára készülődtek, csak ez most már jóval nagyobb szervezettséget, fortélyt és szerencsét igényelt. A 35 csónakból álló kozák flottilla végül csodával határos módon átcusszant a volgai orosz várak között, csellel bevette az utolsót, és ott áttelelve, a perzsa partvidéket kezdte fosztogatni. Több mint egy évig meglehetősen sikerrel tette ezt, de a perzsa hajóhad megérkezése után jobbnak látták hazatérni. A visszaúton azonban már éberré tették az orosz várparancsnokokat a kozákok által rabolt kincsek. Razin azonban ezt a nyelvet is értette: a hivatalnokokat megvesztegette, a városi nép közé pénzt szórt, s mint egy diadalmas hadvezér térhetett vissza a Donhoz a kétéves kaland végén.

A történet itt kezd eltérni a hagyományos kozák rabló vállalkozásoktól. A harcosok nem szélednek szét. Kétnapi járásra a „Doni Sereg” fővárosától, *Cserkasszktól*, erődítést emelnek, s az időközben négy-ötezer főre duzzadt sereg kivárja a tavaszt, és újra megindul a Volga felé. Ekkor azonban már a „gonosz bojároknak”, a cár „rossz tanácsadóinak” megsemmisítése és a „jó” cár megsegítése a cél. A rendteremtést a Moszkvától legtávolabb eső helyen kezdik, ugyanis ismét dél felé úsztatnak a Volgán – talán, mert jó emlékeik voltak erről az útvonalról, de bizonyosan tömegbázisuk kiszélesítése céljából is. És valóban, a volgamenti parasztok, szolgák özönlenek a táborukba, hiszen az ellenállás nélkül hódoló városokban minden alá-fölé rendeltségi viszonyra utaló dokumentumot megsemmisítenek, a jobbágyokat felszabadítják, a gaz hivatalnokokat kivégzik, a gazdagokat pedig kifosztják.

Tipikus népmozgalom bontakozik ki, mégpedig a középkori felkelések minden jellemző ismérével. Nincs világos cél, hiszen a kozákok sokáig azt sem tudják eldönteni, hogy egyáltalán a főváros felé induljanak-e. A kozák

szabadság elvont eszméje lebeg a szemük előtt, szigorúan a „jó cár”-hit eszmerendszerén belül, nem véletlenül utaztatnak egyik lefüggönyözött csónakjukban egy álcárevicset. S bár igyekeznek a felkelés területét kiszélesíteni, és csapatokat küldenek a Donhoz, az Északi-Donyechez, a népi ellenállás a Volgamente hatalmas területeire terjed ki, de a harcoló egységek között laza, szervezetlen a kapcsolat. Amennyire kiszélesítik a paraszti tömegek a kozákfelkelés méreteit, annyira fel is hígítják soraikat. *Caricin, Asztrahany*, majd ismét *Caricin, Szaratov, Szamara* után *Szimbirszk* következne, de itt az irreguláris kozák sereg szükségszerű vereséget szenved az ideérkező cári csapatoktól. Amilyen törvényszerű volt a felkelés bukása, olyan kiszámítható véget ért a vezére. A csatában megsebesült Razint társai még hazamenekítik, ám az ottani „házas” kozákok kiszolgáltatják az oroszoknak, akik a Vörös téren kivégzik.

A Razin-felkelésnek minden tipikus vonása mellett megvoltak a konkrét történelmi tanulságai. Egyrészt az, hogy a cári rendszer már eléggé konszolidálódott ahhoz, hogy könnyűszerrel leverjen egy lázadást. Másrészt mégis azt példázza, hogy a társadalom végzetesen polarizálódott jobbagyokra és jobbagyartókra. A szociális értelemben megosztott Oroszország azonban lelkileg is meghasonlott önmagával.

A nagy orosz schisma

AZ OROSZ EGYHÁZ „CLUNYI” MOZGALMA

A „zavaros időszak” nemcsak az állam világi feladatainak megoldását tette parancsoló szükségszerűséggé, de a vallásiakat is. Igaz ugyan, hogy a háborús anarchiában éppen az egyház őrizte meg leginkább egységét, s válhatott ezért az idegenek elleni küzdelem élharcosává, ám az sem kétséges, hogy a társadalmi és állami csőd demoralizálta az alattvalókat. Felborult a hagyományos értékrend, az orosz élet addigi, axiómaként elfogadott alapjai rendültek meg, az írástudók kínzó kérdések sorát fogalmazták meg, s nemigen érkezett rájuk válasz.

A 17. századi orosz egyház egyébként is inkább világi kvalitásaival és nem morális magasabbrendűségével vagy intellektuális színvonalával tűnt ki. A profán elemek dominanciájának a „zavaros időszak”-ban megvoltak a tagadhatatlan eredményei: *Hermogén* pátriárka mint egy országszervező, a Troice-Szergijev-kolostor védelmét irányító *Gyionyiszij archimandrita* pedig akár egy várkapitány vitézkedett. Egyéb tekintetben azonban ennek az állapotnak inkább negatív hozadékaik tűntek ki: az eltelt csaknem háromnegyed század ellenére a Sztoglav zsinat által regisztrált állapotok uralkodtak. Az opricsnyina, majd a „zavaros időszak” viharai elsöpörték az egyházi élet reformkezdeményeit, ezért 1619-ben Filaret pátriárkának gyakorlatilag mindent előlről kellett kezdenie.

A 17. század első felében ellentmondásos helyzet alakul ki. A fentebb említett okok miatt az államnak eminens érdeke az egyház erősítése – ezek

az évtizedek mégis az egyház gazdasági-társadalmi súlyának gyengítéséről szólnak. Egy sor adófizetési és bíraskodási privilégiumát megszüntetik, sőt az újonnan létrehozott Kolostorügyi Hivatal – a pátriárka földjei kivételével – a teljes egyházi népesség feletti bíraskodást a saját hatáskörébe vonja. A szolgáló nemesek és a kereskedők 1648-ban külön beadványban kéri az egyház anyagi alapjainak megrendítését: javaslatukban az 1580 óta a papsághoz került valamennyi földbirtok konfiskálása szerepel. Az 1649-es Törvénykönyv végül ezt nem tartalmazza, de az egyház városi birtokainak elkobzása bekerül a szövegébe. 1649 és 1652 között e rendelkezés 80%-ban meg is valósul. S bár az orosz egyház továbbra is hatalmas földbirtokkal rendelkezik (1678-ban egészen pontosan 116 461 paraszti udvarral), a felsorolt állami intézkedések már önmagukban is társadalmi helyzetének ingatag voltára utalnak.

Az állam és a világi társadalom által állandó – és az idő előrehaladtával mind reménytelenebb – védekezésre kényszerített egyház sorsában ritka szerencsés történelmi pillanat jött el, amikor Mihail cár apja, Filaret hazatért a lengyel fogságból. A haláláig hátralevő bő évtizedben az orosz pátriárka az állam tulajdonképpeni vezetője. Aminek nem is az az egyház szempontjából legfontosabb eredménye, hogy a pátriárka birtokai gyarapodnak, hanem hogy kezdetét veheti az egyházi rendteremtés. Filaret, nyilván saját élményeitől is befolyásoltan, a bajok legfőbb okozóinak és az ideológiai „fellazulás” értelmi szerzőinek a külföldieket tartotta. Különös szigorral lép fel hát a pravoszlávia tisztaságát veszélyeztető minden idegen hatással szemben. Szélsőséges hitvédő magatartására jó példa, hogy még a nem orosz pravoszlávokat is újrakeresztelteti Moszkvába érkezésükkor, könyveiket pedig elkoboztatja. Az ukrán és belorusz pravoszláv egyházi irodalom ugyanúgy indexre kerül, mint az eretnek „latin” művek. A pravoszláviát ért káros idegen befolyás elleni intézkedéseihez hasonló eréllyel veszi fel a küzdelmet a hitéletet belülről bomlasztó jelenségekkel szemben is, amikor betiltatja a pogány szokásoknak minősített népi vigasságokat.

Az egyház belső megtisztulási folyamatának útján az igazán jelentős előrelépés sajátos módon mégis Filaret halála után következik be. Az érdem az ún. „*istenszeretők köre*” tagjaié, akik már az 1630-as évek közepén fellépnek a vallási élet tisztasága érdekében, ám igazán átütő sikert csak az új cár uralkodásának első éveiben érnek el. A városi papság néhány moszkvai és vidéki képviselőjéből 1646 körül kristályosodik ki egy csoport, az „*istenszeretők körének*” szószólói, akik valóban tettekkel kívánnak érvényt szerezni a Sztoglav elveinek. A hitéletet megreformálni kívánó pópák csoportja tíz évvel azelőtt egy igazi alulról szerveződő társulásnak indult Nyizsnyij Novgorodban, de végül mégis felülről szerveződött befolyásos társasággá. A két évtized és két grémium közötti folytonosságot *Ivan Nyeronov* Nyizsnyij Novgorod-i lelkész jelentette, de a hasonlóképpen gondolkodó egyháziak valójában *Sztyefan Vnyifatyjev* köré tömörültek. Nem véletlenül, hiszen Vnyifatyjev atya egyben az ifjú cár lelkiatyja is volt. Idetartozott két későbbi esküdt ellenség is: a muzsikból lett szerzetes, Nyikon és az ugyancsak a nyizs-

nyíji vidékről származó falusi pópa, *Avvakum* is. A csoport tagjait kezdettől támogatta (anyagilag is) a cár egyik bizalmi embere, *Fjodor Rtyiscsev*. A kérdést végül is természetesen az döntötte el, hogy a fiatal uralkodó szimpátiája az „istenszeretők körének” képviselőié volt, akik ennek ellenére sem számíthattak gyors sikerre.

A bajok ugyanis mélyen gyökereztek. Nem egyszerűen az egyház belső gondjairól szólt a történet, hanem általában a keresztény hit felszínes elterjedtségéről és befogadásáról. Nem véletlenül ismétlődnek meg újra és újra – az 1640-es évek második felében cári rendeletek által megerősített formában is – a nagy népszerűségnek örvendő csepűrágók, a vásári ökölcstaták és kártyajátékok elleni egyházi filippikák. A papi prédikációk azonban süket fülekre találtak, az uralkodói ukázok pedig üres papírlapok maradtak. A nép a ritka ünnepnapokat nem böjttel és zsolozsmálkodással, hanem tánccal, énekkel és vodkával szerette volna feledhetetlenné tenni. Az istentiszteletekre ugyan eljártak, de a hosszú és követhetetlen szertartások fárasztották őket. Az idők során ezért kialakult az orosz templomokban egy „gyorsított” szertartásmenet, aminek az volt a lényege, hogy a pópák és diakónusok, akár négyen-öten is, egyszerre énekeltek, és olvasták fel a szertartáskönyvekből az aznapra rendelt passzusokat.

Az „istenszeretők körének” képviselői ezt már nem tűrhették. Nyeronov a Vörös téri Kazanyi (a későbbi Vaszilij Blazsennij)-székesegyházban, eszmetársai pedig vidékre kirajzva minden alkalmat megragadtak, hogy a híveket ostorozzák és állandó lelki terrorban tartsák. A nép a maga módján válaszolt: megverte, majd elkergette a fanatikus prédikátorokat. Tette ezt a realitások iránt több affinitást eláruló helyi hatalom segítségével. Egyébként a hivatalos egyház vezetői szintén nagyobb kompromisszumképességet tanúsítottak, ugyanis az 1649-ben összehívott egyházi zsinat végül elvetette a templomokban uralkodó bábeli zűrzavart megszüntetni kívánó reformot, mondván: ahol helyreállt a régi rend, ott az emberek nem járnak istentiszteletre.

NIKONIÁNUSOK KONTRA ÓHITŰEK

Ebben az évben azonban az orosz egyház megreformálásának szempontjából következményeit tekintve lényegesebb esemény is történik. (Annál inkább, mivel a cár „nyomására” 1651-ben mégis elfogadják a javaslatot.) Alekszej Mihajlovics Kijevből kér tudós szerzeteseket a szertartáskönyvek felülvizsgálatára. A hangsúly itt Kijeven van, ugyanis a liturgikus könyvek szerkesztési és másolási hibái régtől fogva ismertek voltak az orosz írástudók számára. Sőt az egyházi vezetés időről időre kísérletet is tett a kiküszöbölésükre, nem véletlenül hívták az előző század elején Makszimot, a görögöt ebből a célból Moszkvába, vagy tárgyalta a Sztoglav zsinat a kérdést ugyanezen század közepén, és tett Filaret kísérletet alig pár évtizeddel unokája előtt már egyszer a probléma orvoslására.

Az újdonság lényege éppen az volt, hogy abból a Kijevből jött a segítség, amely Filaret számára még nemkívánatos szellemi műhelynek számított. Az új cár és környezete ezzel szemben követendő példát látott abban, hogy

Pjotr Mohila kijevi metropolita a maga területén már elvégeztette a korrekció munkáját, és az ukrainai pravoszláv könyvek immár nem különböztek a görög eredetiektől. Hogy az orosz nyelvűek se térjenek el tőlük, Moszkvába hívták *Jepifanyij Szlavinyeckijt* és *Arszenyij Szatanovszkijt*. E gesztus mögött a cárnak az a nyílt beismerése húzódott meg, hogy az orosz egyházi tudósok nem alkalmasak erre a filológiai munkára. Alekszej Mihajlovics szemét egyébként Rtyiscsev nyithatta fel a látásra, ugyanis a cár már előtte kolostort építtetett 30 ukrainai szerzetesnek, hogy tudományra okítsák az arra vállalkozókat, így pl. magát Rtyiscsevet. Az igazi jelentősége ennek a lépésnek mégis az, hogy tetten érhető benne az uralkodónak az a szándéka, hogy az egyházi ügyek rendbetételét kívülről oldja meg, szemben az addigi belső reformtörekvésekkel. Ez egyben előrevetíti az „istenszeretők körének” képviselőitől való elfordulását is.

A szakítás kezdete paradox módon Nyikon pátriárkává emelése volt 1652-ben. Talán még Alekszej Mihajlovics sem érzékelte kellő mélységben, hogy Nyikon hitvédő buzgalmánál csak a karriervágya nagyobb, az „istenszeretők körének” képviselői pedig bizonyosan nem tudhatták ezt, különben aligha támogatták volna jelölését az egyházfejedelmi tisztre. Nem sejtették, hogy a cár és az új pátriárka valójában egy sajátos egyházi puccsot hajtvégre, s Nyikon lesz az, aki csakhamar meghirdeti a régi orosz egyházi hagyománytól való elfordulást, és a modern görög minta alapján reformálja meg a moszkvai egyházat. Első lépései azonban még teljesen az „istenszeretők körének” óhajainak megfelelően alakultak, hiszen bezáratta a falusi birtokokon a kocsmákat, és a Moszkvában élő idegeneket külön városrészbe telepítette ki, a *Jauza folyón* túlra.

1653. március 14-én azonban a birodalom valamennyi templomába „emlékeztetőt” küldenek, amelyben a pátriárka előírja, hogy a jövőben nem kell térdre borulni a templomban, elég csak derékban meghajolni, illetve, hogy ezentúl három ujjal kell keresztet vetni az addigi két ujjal történő keresztvetés helyett. Ezzel párhuzamosan a Nyikon közvetlen irányítása alá került Könyvnyomtató Udvarban lázas szerkesztési tevékenység kezdődik. 2700 darab zoltároskönyvet, evangéliumot, misekönyvet, egyházi szabályzatot és egyéb könyvészeti anyagot kértek be a kolostorokból és templomokból, hogy összevegyék őket görög megfelelőikkel. A sziszifuszi filológiai munka azonban sosem fejeződött be: mielőtt még megbizonyosodhattak volna az eltérések valódi okairól, megkezdődött a nagyrészt Velencében kinyomtatott görög szövegekhez igazított ukrainai szertartáskönyvek alapján az orosz kéziratok kijavítása és nyomtatása. Persze ha a gondos vizsgálódások eredményeit kívárták volna, Nyikont és a cárt kellemetlen meglepetés éri: kiderült volna ugyanis, hogy a szövegkritika az orosz egyházi könyvek autentikus voltát bizonyítja. Az orosz szerzetesek sok-sok generációja sem torzította kódexmásoló tevékenysége során annyira el az ősi – görög – egyházi szövegeket, mint a sok viszontagságon átment, de intellektuális színvonalukat emelni tudó és írásbeliségüket folyamatosan tökéletesíteni akaró tudós görög papok.

Az „istenszeretők körének” szószólói igazuk tudatában és az ősi hit védelmében természetesen azonnal tiltakoznak, és nem hajtják végre tegnapi elvbarátjuk újításait. Erre a pátriárka represszióval válaszol, és az egyházi zsinat elé viszi a reformok ügyét. 1654 tavaszán a pátriárka az orosz egyház vezetőinek kijelenti, hogy az oroszok eltértek az egyetemes pravoszláv egyház tradícióitól, hogy szertartásrendjük és -könyveik olyan újításokat tartalmaznak, amelyeket nem igazolnak a kanonikus szövegek. Ez az állítás annyira kategorikus volt (és oly kevésbé helytálló), hogy még az orosz püspökök is bizonyos fenntartásaikat hangoztatták, s kinyilvánították azon óhajukat, hogy a textusok korrigálása egyként történjék az autentikus görög és orosz könyvek alapján.

A pátriárkát a zsinati határozat nem elégítette ki, és útbaigazításért a pravoszláv egyház legtekintélyesebb vezetőjéhez, a konstantinápolyi pátriárkához fordult. A válasz lassan érkezett, annál gyorsabb volt azonban a patriarkátusok sorában kevésbé előkelő helyen rangsorolt antiochiai patriarkátus feje, *Makarij*, aki éppen adományért érkezett Moszkvába. A török fennhatóság alatt álló keleti pravoszláv egyházfejedelmek gyakorta választott útját járta, nem érthetetlen tehát, hogy támogatta Nyikon minden elképzelését, és a sietve összehívott újabb zsinaton kiátkozta a kétujjas keresztség híveit. Mire végül megérkezett a konstantinápolyi pátriárka egyébként nagyon körültekintő és kompromisszumos megoldást sugalló levele, Nyikon már biztosította maga számára a szükséges legitimációt.

Ennek alapján gyors ütemben folytatódhatott a javított liturgikus könyvek nyomtatása és a szertartásrend korrekciója. A továbbiakban Jézus nevét nem az oroszos „Iszusz”, hanem a görögös „Iisusz” formában írták, a Szentháromságban az „Atya és Fiú” formulából kihagyták az „és” kötőszót, a templomban háromszoros „alleluja” hangzott fel a kétszeri helyett, de egyszerűsítették a keresztség formáját, megfordították a templom körüli keresztes menet irányát, és még hosszan sorolhatnánk. A lényeg, hogy a hitélet legáltalánosabb, a mindennapi rutin szempontjából meghatározó fogódzóit változtatták meg. A hit tartalmi, dogmatikai kérdéseit a reform nem érintette (e tekintetben mindössze „az Atya, a Fiú” és köztiszteletének elmaradása sugallhatott egy „Atyafiú”-i értelmezést, annál inkább a szertartásrendet. Minthogy azonban a pravoszláviában a hit gyakorlásának külsődleges attribútumai, tárgyi eszközei, jelrendszere, a szertartások misztikumai mindig is elsőbbséget élveztek a hit tanításaival, a Szentírás értelmezésével és a prédikációkkal szemben, a korabeliek joggal tekinthették Nyikon ténykedését az éber és féltő gonddal őrzött hagyományok megcsúfolásának, az igaz hittől való eltérésnek.

Az „istenszeretők körének” egykori képviselői immár nem az egyház belső megtisztulását prédikálják. A pravoszlávia megmentéséért, mint hiszik, kell harcba indulniuk. Egy minden addiginál veszélyesebb ellenséggel, egykori barátjukkal szemben, akit a megtestesült *Antikrisztusnak* mondanak. Híveik száma egyre nő, ami a pátriárkát is gyors reakcióra ösztönzi. A reformokat ellenzőket száműzeti, megöleti, és az 1656-os zsinaton az egyházból kiközösíti. Az élet-

ben maradt *óhitűek* cserében őt átkozzák ki. Egyik fél sem enged az igazából: az orosz egyház kettéoszlik a hivatalos és a *szakadár* egyházra.

Avvakum protopópa *Önéletírásából*, amely a régi orosz irodalom egyik magaslata, különösen szuggesztív képet alkothatunk az egyenlőtlen küzdelem tragikus végkifejletéről. A vezéralakokat fokozatosan mind elpusztítják, ám helyükbe újak állnak, delejes erővel vonzzák az egyszerű népet, sőt sok előkelőséget is. Avvakum mágikus személyes varázsával, akárcsak majdan *Rasputyin*, még a cári család hölgytagjaira is befolyást gyakorolt, *Morozova* bojárasszony pedig a halált választotta miatta. Az *óhitűek* tömeges öngyilkosságba menekülése lassan kortünetté válik, amiben igen nagy szerepe van egy *Kapiton* nevű remete szektájának, aki a megtisztulás útjaként az önkéntes tűzhalált tanította követőinek. A hatalom szempontjából azonban sokkal veszélyesebbé vált az, hogy a vallási sérelmek és a szociális elégedetlenség egymásra találtak, s ettől kezdve századokon át minden cárellenes népmozgalom táborában ott találjuk az *óhitűeket*.

Felvetődik természetesen a kérdés: miért érte meg mindez a cári hatalomnak? Amellett, hogy az egyházi szertartások reformjának következményei előre kiszámíthatatlanok voltak, az uralkodó valóban nyomós érvek miatt támogatta egész tekintélyével a pátriárka tűzzel-vassal véghezvitt újításait. Amint nem véletlenül tartottak ki a hivatalos egyház képviselői azok mellett a pravoszláv gyökerektől elágazott ukrainai szertartáskönyvek mellett, amelyek az egyházszakadás közvetlen okozói lettek. A magyarázat két esemény egybeesése. Nyikon közvetlenül azután hirdeti meg reformjait, hogy a cár a bojárдумával határozatot hoz az ukrainai kozákok csatlakozási szándékának elfogadásáról. Azt mondhatjuk tehát, hogy végső soron egy külpolitikai döntés rendeli el az orosz egyház jövőbeni sorsát.

A cárt is már trónra kerülését követően, de Nyikont is – még novgorodi érsek korában – meghatározó vallási-politikai hatások érték –, elsősorban a gyakran Moszkvába jövő keleti egyházfejedelmeknek és a török elől szökő bolgár, szerb, moldvai szerzetesek hangulatkeltésének köszönhetően. A balkáni pravoszlávok érthető okokból jobb szerettek volna egy Moszkva központú pravoszláv birodalomhoz tartozni, s így voltak ezzel a „kisoroszok” (ukránok) és a „fehéroroszok” (beloruszok) is. Sajátos módon, az ukránok Mohila metropolitának köszönhetően már előbbre tartottak egy elképzelt egység belső feltételeinek megteremtésében. Lényegében ezt a megfeleltetést végzik el Nyikonék is – a „kiigazított” ukrainai szertartáskönyveket mintegy átültetve orosz nyelvre. Ezzel egyházi-ideológiai értelemben előkészítették a talajt az ukrainai csatlakozásra az orosz birodalomhoz, és a jövőre nézve megideologizálták a majdani balkáni terjeszkedést is.

Egy hatalmas pravoszláv birodalom eszménye lebegett tehát Alekszej és Nyikon szeme előtt is. Ez volt szövetségük megingathatatlan alapja, ezért alakulhatott ki az 1650-es évek közepén ismét a Filaret–Mihail pároshoz hasonlítható kettős hatalom Oroszországban, amikor pl. a lengyel hadba vonulás idején a távol lévő cár helyett a pátriárka az ország világi vezetőjének is számított. A későbbi események azonban megmutatták, hogy a közös cél merőben eltérő egyéni ambíciókat szolgált. Nyikon nemcsak a helyzetet, a történelmi tradíciókat értette félre, de félreismerte a cárt is. Alekszej Mihajlovicsot már a korabeliek is a „jámbor” jelzővel tisztelték meg, amelynek jelentéstartalma közelebb állt a „jóságoshoz”. És valóban, az uralkodó kor-pulens, joviális külseje bizonyos fokú puhaságot, határozatlanságot, a konfliktusok elkerülésére való hajlamot takart. Sokkal inkább meditatív, mint operatív beállítottságú személyiség volt. Ellentétben Nyikkonnal, akit határozott, ellentmondást nem tűrő egyénisége, eszközökben nem válogató, kíméletlen elszántsága és nem utolsósorban hatalmas termete uralkodásra teremtett. A személyiségek és a szerepek láthatólag felcserélődtek. Ez elégséges alapot jelentett a pátriárka számára, hogy meghirdesse a *teokratikus állam* eszméjét, hogy kinyilvánítsa az egyházi hatalom elsőbbségét a világi hatalommal szemben.

Idáig még Filaret sem merészkedett, pedig ő a cár atyja volt. Jól tudta

ugyanis, hogy *de jure* nem lehet a birodalom feje, hiszen az az autokratikus cárság intézményét rendítené meg. Tisztában volt ezzel természetesen Alekszej Mihajlovics is, és minden „jámborsága” ellenére leszámolt a pátriárkával – amint az végrehajtotta az áhított egyházi reformokat. Az elkerülhetetlen szakítást siettetette, hogy Nyikon beleártotta magát a hadviselést és a külpolitikai doktrínát érintő ügyekbe is, mivel a svédek elleni háborút erőltette. Gyanúba keverte az is, hogy pártfogolta a később pálfordulatot végrehajtó Vigovszkij hetmant, és síkraszállt a kijevi metropólia önállósága mellett.

A közvetlen kiváltó ok jellemző módon mégis az volt, hogy a cár kérdőre vonta a pátriárkát, amiért az a „nagy uralkodó” címet használja. Nyikon válaszul demonstratív módon elhagyta pátriárkai székhelyét, és a *Voszkreszenszki*-kolostorba vonult. Az orosz egyház történetében példa nélkül álló helyzet alakul ekkor ki, és tart nyolc esztendőn át, 1658-tól 1666-ig. A szituációt leginkább a „róka fogta csuka, csuka fogta róka” hasonlattal világíthatjuk meg. Hamar kiderült ugyanis, hogy a pátriárka taktikázott – és rosszul mérte fel esélyeit. Elvonult ugyan, de nem kívánt megválni pátriárkai rangjától, orosz egyházfői tisztétől. A cár viszont kapva kapott volna a lehetőségen, a pátriárka önkéntes távozásán, de semmit sem ért vele, mert nem nevezhetett ki újat a helyére. Volt is meg nem is pátriárkája Oroszországnak ebben a szűk évtizedben. A patthelyzetet hosszú előkészítő munka után végül az 1666-os egyházi zsinaton oldják meg, ahol a pátriárkát elítélik hivatala önkényes elhagyásáért, „az egyháznak, a cárnak, a zsinatnak és valamennyi pravoszlávnak” okozott sérelmekért, megfosztják rangjától, és száműzik a távoli *Ferapontov-kolostorba*.

Az 1667 elején véget érő zsinat nem nélkülözi a paradoxális mozzanatot. Erősen kiütözik koncepciós jellege, amiben a legnagyobb szolgálatot a cárnak az a Makarij antiochiai pátriárka teszi, akit annak idején éppen Nyikon használt fel az óhitűek elítélésében, és akit szintén megfosztottak patriarkátusától. Most viszont Nyikon az, aki emiatt nem ismeri el a keleti egyházfejedelem kompetenciáját és általában a görög könyveket, mert azokat, úgymond, „eretnekek nyomtatták”. A zsinat azonban kimondja a javított szövegek és szertartások kanonikus jellegét, tehát szankcionálja a nikoniánus reformokat, és egyben kiátkozza az ellene fordulókat.

Az 1666–1667-es egyházi zsinat határközi az orosz egyház történetében. A legkevésbé sem azért, mert helyreállította a „cárság és a papság” bizánci mintán nyugvó viszonyát és munkamegosztását. Az ugyanis érdemben soha nem kérdőjeleződött meg. A legnagyobb történelmi paradoxona az volt, hogy miközben reformjaival erősíteni kívánta, valójában végzetesen meggyengítette az orosz egyházat. Leszakította róla az óhitűeket, a leghívőbb pravoszlávokat. Évszázados, temérdek áldozattal járó frontot nyitott ellenük. A szakadároknak bélyegzetteket ugyanis semmi nem tántoríthatta el hitüktől. Avvakum pl. élete utolsó évtizedét egy négy négyzetméteres földbe vájt odúcellában tölti el, a Szoloveckij-kolostor harcos szerzetesei pedig nyolc esztendőn keresztül fegyverrel a kézben védik igazukat. Ezenközben a hi-

vatalos egyház „hátszága” a cár felől védtelen maradt; innentől kezdve már nem az állami és egyházi kompetenciák pontos meghatározása, hanem az egyház maradék integritásának megőrzése a tét.

A tradicionális kultúra válsága

A NYUGAT „BESZIVÁRGÁSA”

A hivatalos egyház diadala a szakadárrok felett nem egyszerűen azért tekintendő „pirruszi” győzelemnek, mert még védtelenebbé vált a cári hatalommal szemben, hiszen a *cezarpapizmus* mélyen az orosz tradícióban gyökerezett. A hagyományos orosz kultúra szempontjából jóval kárhozatosabb eredménye volt annak, hogy – miközben a belső csatározásokban az egyház végzetesen meggyengült – a „hivatalos” és az „óhitű” egyház számára egyformán eretnekeknek, tehát üldözendőknek tartott nyugati eszmék gyakorlatilag akadálytalanul szivároghattak be Oroszországba.

Az orosz ember Nyugattal való első találkozása a „zavaros időszakban” nem sok jót hozott számára, de annál mélyebb nyomokat hagyott benne. Nem véletlenül hirdette meg Filaret pátriárka az izolacionizmus programját. A megoldásra váró külpolitikai feladatok és a megoldásul választott eszközök azonban kikényszerítették a nyugatiak Moszkvába engedését, bár az orosz kormányzat igyekezett a katonáskodásra és a kereskedelemre korlátozni tevékenységüket. Hatásuk azonban csakhamar érzékelhetővé vált az élet számos területén. Sajátos módon kezükre játszott az is, hogy a moszkvai nép időről időre felégette különálló városrészeit, s a zavaros idők elmúltával beköltözhetek a fővárosba, ahol elvegyültek a pravoszláv „bennszülöttek” között. Hatásuk szinte észrevétlenül és ennél fogva visszavonhatatlanul lopózott be a hétköznapiakba, és oda-vissza érvényesült, hiszen a külföldiek közül sokan eloroszosodtak, átkeresztelkedtek, de szokásaikat megőrizték, és a lakosság fokozatosan elleste azokat. Az előkelők házaiban kezdtek megjelenni a „lengyel mintájú”, „német munkájú” faragott asztalok, kecses karosszékek, gondosan letakart tükrök, festmények és olcsóbb metszetek. Egyre többen öltöttek „német” ruhát (így a cár fiai is), viseltek „német divatú” frizurát, nyírták szakállukat. Megjelentek a „német” házitanítók, bűvészek, mutatványosok, cirkuszi bohócok. Sok volt közülük a sarlatán, portékáik a leggyakrabban igen olcsók voltak, tudományuk szülőhazájukban rég idejét múlta, ám egyelőre itt még ők is igen sok újat tudtak mondani.

Az egyház szempontjából túlságosan is sokat, ezért a külföldiek elleni fellépés része lett a „harcos” egyház rendteremtő programjának. Először megtiltják az idegeneknek, hogy orosz ember házába betegyék a lábukat, majd a pravoszláv templomokhoz túlságosan közel épült házakat lerombolják, és végül 1652-ben ismét felépítik a Jauza folyón túlra a „német” városrészt. A külföldiek elleni hadakozásnak azonban inkább demonstratív jelentősége van, és jobbra csak a felszínt érinti. Az orosz állam ekkor már nem nélkülözheti a külföldi kereskedőket, mesterembereket és főleg kato-

nákat. Ez utóbbiak száma az 1660-as évekre már túlsúlyba kerül a kb. 1500 főt számláló moszkvai idegenek kolóniájában. Kialakul az a gyakorlat, hogy az itt élő külföldieket bízzák meg különféle diplomáciai feladatokkal. Ennek az lesz az egyik következménye, hogy az orosz államférfiak sokkal közelebbi kapcsolatba kerülnek a nyugati államokkal és szinte napi munkakapcsolatba egyes nyugati polgárokkal. A nagy hatalmú *Matvejev* bojár pl. el-oroszosodott skót nőt vett feleségül, de még fontosabb, hogy Alekszej cár tulajdonképpen külügyminisztere, Orgyin-Nascokin politikai krédójává emeli mondását: „A jót nem szégyen megtanulni, még ha kívülről való is.”

Az orosz egyházszakadással tulajdonképpen a nyugati hatások „beeresztésének” kérdése is eldőlt. Amíg a 17. század első felében az egyház még elkeseredett küzdelmet folytatott az idegen eszmék kirekesztése érdekében, addig a század második felében – Kijucevcszkij meglátása szerint – a viták már nem akörül forogtak, hogy felhúzzák-e az elzárkózás eszmei vasfüggönyét, hanem hogy mely területekre engedjék be az idegen hatásokat, ha már nélküle nem boldogulnak. E dilemmát elvi szinten egy *Jurij Krizsanics* nevű horvát gondolkodó fogalmazta meg. Katolikus hite és az orosz állapotok rendkívül kritikus elemzése miatt a birodalom megreformálására vonatkozó javaslatait tisztes száműzetésből, Szibériából küldözgette a moszkvai kormánynak – aligha tudta tehát korának eseményeit befolyásolni. Nem véletlenül tekintik azonban a szlavofilok és a pánszlávizmus eszmei előfutárának, hiszen ideálja az orosz vezetésű, egységes szláv birodalom volt. Korokat előzött meg azzal, hogy nem tagadván a nyugati vívmányok átvételének szükségességét, egyben a mérsékletre és mértékletességre is felhívta a figyelmet.

Alekszej cár idején a mértékkel aligha volt baj. Amire a gyakorlati életben szüksége volt kormányzatának, azt különösebb lelkiismereti skrupulusok nélkül elkölcsönözték az idegenektől. E tekintetben elsősorban a „német” protestáns hatás volt a legjelentősebb, hiszen a németek, hollandok, angolok, svédek adták a legtöbb katonát, kereskedőt, mesterembert. S mivel a cár maga is nyitott, érdeklődő személyiség volt, a nyugati kulturális szokások némelyike viszonylag széles körben ismertté vált az udvari elit körében. Közismerten bigott vallásossága sem riasztotta pl. vissza attól, hogy kedvet kapván *Matvejev* háziszínházától, hozzájáruljon az első orosz színház létrehozásához 1672-ben. Mindezek mellett nem véletlenül írta Kotosihin, hogy az orosz kormányzat valójában „retteg attól, hogy a külföldi országok hitét és szokásait és legfőképpen üdvös szabadságát az orosz alattvalók megismerik”. Ezért aztán óvakodtak attól, hogy az alattvalókat az országhatárokon túlra engedjék, és igencsak megszürték a határokon belül terjedő nyugati ideákat.

A hit tisztasága látszólag helyreállt a rendet teremtő 1666–67-es zsinatot követően. A nikoniánus hivatalos egyház ugyanis nem kevésbé türelmetlenül viszonyult a nyugati eszmékhez, mint az óhitűek. Mégsem ok nélkül vádolta Avvakum Nyikont azzal, hogy „latin” eretnekségbe esett, mert valóban a pravoszláv egyház erősítésén fáradozó pátriárka volt az, aki kieresztette a más-

ként gondolkodás szellemét a pravoszláv eszmerendszer addig zárt palackjából. Innentől kezdve, bármennyire is akarták, az idegen átvételeket már nem lehetett a gyakorlati szükségletekre korlátozni.

Nyikon bukása ellenére Alekszej cár uralkodása alatt a hivatalos egyházi doktrínát és írásbeliséget végig az Ukrajnából hívott tudós szerzetesek határozzák meg, tehát a „görög” hatás érvényesül. A kijevi akadémia végzettjei azonban skolasztikán nevelkedett teológusok voltak – ami már önmagában idegen az orosz egyházi tradíció számára. Az orosz egyháziak ekkor is a hit szertartások által közvetített misztikumára helyezték a fő hangsúlyt, és a hitbéli tudományoktól úgy óvakodtak, mint ördög a tömjénfüsttől. Az ukrán pravoszlávok bűneit az igazhitű oroszok szemében csak tovább szaporította, hogy a lengyelekkel való hosszú együttélés és szomszédság okán, azokkal igen szoros kulturális szimbiozisban voltak. Törvényszerű tehát, hogy Oroszországra is elkerültek Kijevből a lengyel katolikus hatások.

AZ „OROSZ BAROKK”

1664 jelentős dátum ebből a szempontból, ugyanis ekkor költözött Moszkvába a belorusz területről származó szerzetes-tanár, *Szimeon Polockij*, aki a Kreml közelében megnyitotta latin iskoláját a Titkos Ügyek Hivatalának dolgozói számára. Befolyását mégis elsősorban annak köszönhette, hogy a cár is rábízta gyermekei oktatását. A későbbi cár, *Fjodor* és a régensnő, *Zsófia* neki köszönheti latintudását és a korabeli viszonyokhoz képest, különösen egy nő számára, széles körű műveltségét. A cárevics folyékonyan beszélt lengyelül – és verselni is tudott. Polockij ugyanis az európai kultúra elkötelezett híveként igyekezett a szillabikus költészetet meghonosítani az orosz irodalomban. Minden alkalmat megragadott, hogy híveket toborozzon művészetének. Esküvők és temetések, de még a lakomák is elegendő ürügyet szolgáltatnak számára, hogy versebe öntse lélekneemesítő gondolatait. Udvari poétaként mintegy ötvenezer verssorral szolgált meg a belé vetett bizalmat.

Költészetének mintájául a lengyel irodalom szolgált, amelynek uralkodó stílusirányzata e korban a barokk volt. Az európai művészet e nagy korszakának szele nemcsak a költészetet, de más művészeti ágakat is meglegyintett Oroszországban. Az építészetben pl. a 17. század utolsó negyedét „moszkvai” vagy „*Nariskin*”-barokknak nevezik. Alekszej cár második házasságából való rokonsága, a Nariskinok kölcsönzik a nevet a középkori szakrális építőművészetben túlmutató új építészetnek. Az 1630 utáni fél évszázad a felfokozott építőkedv időszaka Oroszországban. Egy ideig Nyikon pátriárka igyekezett jó példával előljárni a sátortetős építkezést elvető és az ötkupolás templomok szentségét valóra váltó templomépítkezésével, de a kanonikus előírásokat az orosz építőmesterek állandóan felrúgták. Ennek következtében megszűnt a hagyományos keresztkupolás építészet, az öt kupola üres dekorációvá minősült át, a gazdag templombelsőt a homlokzat szőnyegszerűen beborító díszítése váltotta fel. A Nariskinok építésze még egy további lépést jelentett ezen az úton, amennyiben a kompozíció letisztultságának, a

A Pokrov-templom (Moszkva, Fili)

szerkezet szimmetriájának, a geometriának egyetemes barokk elvei is érvényesülnek a korábbi aszimmetrikus, építészeti tervet nélkülöző gyakorlat helyett – anélkül azonban, hogy bárki összetéveszthetné az általuk emeltetett templomokat, mondjuk, a barokk Róma bármely épületével.

A barokk hatás eredményeként szokás értékelni a színházművészet meg-honosodását is Moszkvában. És valóban, az instrumentális zene, a tánc a színpadon, az elsősorban történeti tematika életszerű megjelenítése a művészi ábrázolás radikálisan új eszközeit testesítette meg a sematikus és didaktikus évkönyvi vagy hagiografikus elbeszélésekhez képest. Az élmény annyira katartikus volt, hogy pl. Alekszej Mihajlovics a mintegy tíz órán át tartó első előadást szünet nélkül ülte végig. A német vezetésű színház léte azonban túlságosan is a cár személyéhez kötődött, és 1676-ban bekövetkezett halála után az előadásokat beszüntették. A főképpen bibliai szüzséket

feldolgozó moszkvai cárszínház ily módon egy gyorsan kihűlő fellángolás maradt – nagyjából Molière halálának évében.

Az európai barokk hatását, az említett példák is ezt bizonyítják, hiba lenne eltúlozni a századvég orosz udvari kultúrájában. Szűk körben és keretek között mozgó átmeneti sikereit éppen a barokk középkorba forduló, de a reneszánsz tematikákat is megőrző kettőssége biztosította az orosz befogadó közegben. Azzal a nagyon fontos sajátossággal, hogy itt a középkori elemek dominanciája érvényesült. Ettől vált adaptációra alkalmassá, s ezért nem változtathatta meg a pravoszláv-nemzeti kultúra jellegét. Egyfajta kulturális újjászületés ígérétét hordozta magában, de nem játszhatta el az elmaradt reneszánsz pótlásának szerepét, amint ezt néhány jelentős kutató állítja.

Végso soron az ikonfestészet fejlődése is ezt példázza. A nyikoni reformok a kanonikus festészet terén is jelentős változásokat hoztak. Avvakumék mereven ragaszkodtak ahhoz, hogy a régi ikonok szentek és sérthetetlenek s ilyképpen megváltoztathatatlanok. Az egyfajta művészeti központ és iskola funkcióját betöltő moszkvai *Oruzsejnaja Palata* (Fegyvertár) műhelyeiben koncentrálódó ikonfestők azonban eltértek a régi sémáktól. A cári festő, *Szimeon Usakov* vezetésével működő új irányzat képviselői a szépség életszerű ábrázolását tekintik elsőrendű feladatuknak, s törekszenek arra, hogy portréik hasonlítsanak a megfestett alakokhoz. Kétségkívül megújították az ikonfestészet technikáját, és ebben jórészt az észak-európai festészetre hatagkoztak. (Érdekes például, hogy az épületeket nyugati nyomatokról másolják.) Művészetük mégis a régi ikonográfiai rendszeren belül maradt, és továbbra is középkori, posztbizánci jellegű.

Bármely kulturális területet is nézünk tehát, kétségtelenül arra a következtetésre jutunk, hogy a 17. század második felében a hagyományos pravoszláv kultúra zárt rendszere szűknek és fojtogatónak bizonyul, dogmáit mindenütt kikezdi, de a lényege sértetlen marad. Még ez is sok azonban a hivatalos egyháznak, és ismét támadásba lendül a kárhozatos idegen hatások ellen. Erre a számára kedvező politikai változások adtak alkalmat. Alekszej cár halála után legidősebb fia, a tizennégy éves, gyenge egészségű *Fjodor Alekszejevics* került a trónra. Alig több mint fél évtizedes uralkodása a lengyel szellemi befolyás és Szimeon Polockij tekintélyének csúcspontja. Ekkor már *Joakim* – egy rendkívül ambiciózus, ám meglehetősen iskolázatlan szerzetes – minden oroszok pátriárkája, aki a nikoniánus reformok elkötelezett híve. Jó taktikai érzékkel azonban ezekben az években nem konfrontálódik a cár kedvencével, és energiáit a belső szervezeti kérdések megoldására fordítja.

Fjodor cár hamar bekövetkezett, de nem váratlan halálát követően Joakim a szellemi rendteremtés terén is határozott lépésre szánta el magát. A főpróbára még Fjodor életében, 1681-ben sor került, amikor, a pravoszláv-orosz kultúrkörben szokatlan módon, elégettette a szakadárok még életben lévő vezéralakjait, köztük Avvakum protopópát. Ekkor már nem élt sem a „görög” iskola, sem a „latin” műveltség egymással vitázó két vezéralakja, Szlavenyickij és Polockij sem. A helyükbe lépő utódok azonban tovább folytat-

ták a teológiai színezetű liturgiai vitát, amelyben ezúttal a pátriárka nyíltan Polockij követője és tanítványa, *Szilveszter Medvegyev* ellen fordult. Először is megakadályozta, hogy az ő tervei alapján szülessék meg az első orosz felsőoktatási intézmény, a *Görög-szláv-latin Akadémia*, amely egyébként eredetileg legalább annyira inkvizíciós cenzúrahivatal lett volna, mint iskola. Egészen addig halogatta a döntést, amíg a jeruzsálemi pátriárka nem küldött Moszkvába két tudós görögöt, a *Lihuda* testvéreket, akikre 1687-ben végül rábízták az új „Akadémia” vezetését és oktatói feladatait. A Lihudákkal megerősödött moszkvai „grekománok” az 1680-as években ádáz polémiát folytatnak a „latinimádó” Szilveszter Medvegyevvel és híveivel, és pátriárkai áldással fokozatosan fölénybe kerülnek. Sikerül elmozdítaniuk Medvegyevet a Könyvnyomtató Udvar főrevizori tisztségéből. Ezzel kezdetét veszi a kijevi minta alapján nyomtatott könyvek revíziója, amelynek mintegy záró akkordja a latin befolyásoltsággal megvádolt kijevi tudósok nyugdíjazása vagy önkéntes távozása. Erre egyébként már a nyugati kultúra iránt affini-

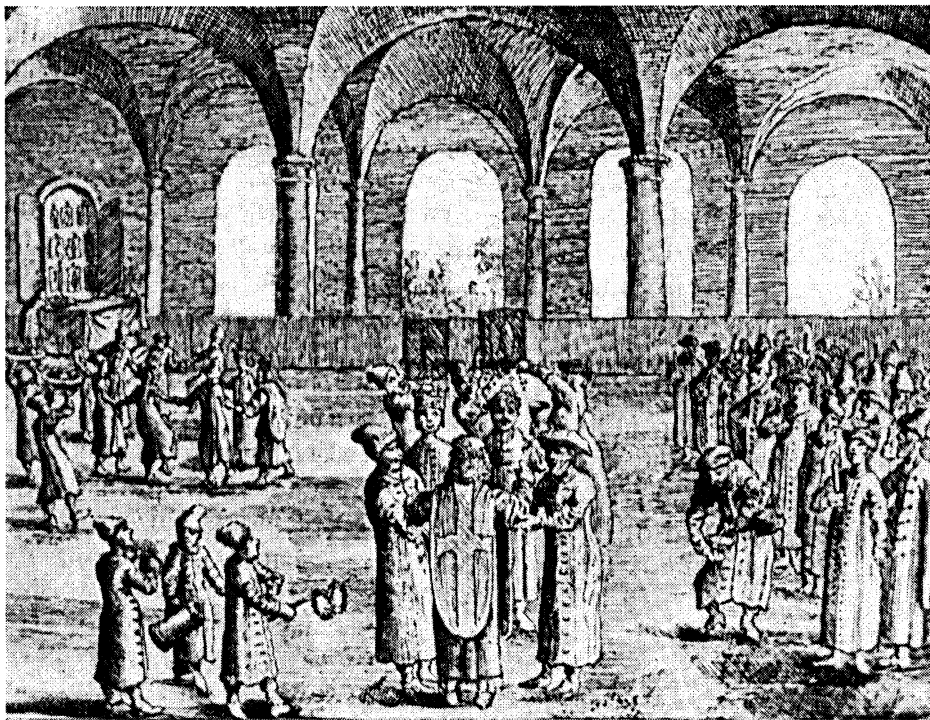
tást, az idegen vallások iránt pedig ritka toleranciát mutató Zsófia régensségét követően kerül sor. (Az 1680-as években nemcsak a hugenottákat, de a jezsuitákat is megtűrték Moszkvában.) Az orosz műveltségre csapást mérő hivatalos pravoszlávia ellentámadására és Szilveszter Medvegyev lefejezésére egyébként I. Péter önálló uralkodásának a kezdetén kerül sor.

ÜNNEP- ÉS HÉTKÖZNAPOK

A Nyugattal folytatott ádáz egyházi küzdelem ellenére a hétköznapi életben észrevehetően érvényesült az idegen hatás. Ez is leszűkült azonban a moszkvai udvarra s annak néhány európeer személyiségére. A meghatározó miliő továbbra is középkorias. Különösen Alekszej Mihajlovics idejére igaz ez, akinek buzgó vallásossága rányomta bélyegét az udvari elit mindennapjaira. A napi többszöri sokórás ájtatoskodás egyhangúságába csak az ünnepélyes kivonulások, körmenetek hoztak némi változatosságot, no meg a solymászat, amely az istenfő cár egyetlen passziójának számított. Amíg az udvari körök életét lényegében a pravoszláv szertartásrend határozta meg, addig az alattvaló családi életét a még a 16. század közepén szigorú egyházi szellemiségben fogant *Domosztroj* (Házirend). Ez aprólékosan szabályozza a családtagok feladatait, egymáshoz való hierarchikus viszonyát, a társas érintkezés és viselkedés szabályait. Különös hangsúlyt fektet a családfő megfellebbezhetetlen tekintélyére és hatalmára a családon belül, amely leginkább a mértékkel és szenvtelenül kiszabandó testi fenyítések garanciájára épül.

A Házirend által felvázolt ideális viselkedés és életforma elsősorban a városi lakosság követendő mintájának készült. A népesség túlnyomó többségét kitevő falusi nép szokásait még a 17. században sem tudta ennyire mélyen átjárni a pravoszláv eszmeiség. A parasztnak nem volt ideje órákat a templomban tölteni, helyette ugyanis dolgozott. Mégpedig nem keveset. Nyáridőben 4 órakor kelt, s kb. 10 óráig egyfolytában munkálkodott. Ekkor jött az ebéd, majd déli tizenkettőtől még egy-két órai munka, majd pihenés délután négyig. Ezután következett a délutáni „műszak”, amely este 10 után ért véget. Télen a tempó lelassult, hiszen a nap lerövidült, a napi kétszeri meleg étel – az ebéd és a vacsora – elfogyasztásának ideje is arrébb tolódott délelőtt 11, illetve esti 8 órára.

A megfeszített munka, a hosszú, kemény tél már önmagában is aszkézisre kényszerítette az orosz parasztot. Ehhez jöttek még a vallás által előírt böjtök, amelyek egyébként ésszerűen a legínségesebb tavaszi és téli időszakokra estek. A húsvét előtti nagyböjt pl. hét hétig tartott, a karácsonyi pedig másfél hónapig. „Normálisan” hetente csak két napot kellett böjtölni, bár a buzgó híveknek a szerdán és pénteken kívül a hétfői nap is elő volt írva. Érthető ezek után, ha a hívek nehezen böjtölték ki az ünnepeket vagy a nagy munkák végét, s ezért ilyen alkalmakkor nem a vallási előírások szerint óhajtottak vigadni. Nyári időszakban az ünnepeken a réteket vagy ligeteket ellepte a nép, és vad tánccal, énekléssel, körtánccal mulatott. Télen a betlehemes játék és a *maszlenyica* (húshagyó) volt a legkedveltebb. A betlehemes játék sajátos álarcos mulatság volt, amelyben a legények ijesztő maszkokat öltöttek, vas-

Esküvő a 17. században

kos durvaságokat követtek el, majd énekeltek, táncoltak, ettek és ittak. A húshagyót palacsintaevéssel, nagy lakomával és trojkázással ünnepelték. A vadszáguldozás és kurjongatás a 10-12 személyes szánokon egész héten át folyt, gyakorta a 13 métert is elérő hóhalmokról való nyaktörő sikankózással kiegészülve. A kicsapongás aztán a hét végére a teljes apátiába fordult: az oroszok sírva búcsúztatták ünnepüket.

Télen a sikankó, nyáron meg a libikóka számított a legkedveltebb szórakozásnak. Az egyház egyébként a hintázást ugyanúgy igyekezett tiltani, mint a népi szórakozás egyéb kedvelt válfajait. Időről időre összetörették és elégették a komédiások hangszereit: a *guszlit*, *dombrát*, dudát, balalajkát, tülköt és tilinkót. Mindhiába. De üldözték az ugyancsak népszerű ökölcátákat, amelyek győztese az a legény lett, aki a legtovább állta az ütéseket. Máskor meg csatárláncok ütköztek meg egymással. Így mulatott az orosz nép. Pogány módra, megőrizve ősi szokásait és hagyományait, amelyek egy „demokratikusabb” és „közösségibb” korban fogantak.

Különösen a 17. század második felében már elég sok nyugati utazó megfordult Oroszországban. A nyugati civilizáció fensőbbrendűségének tudatában nyilatkoztak a hosszú ruhájú és szakállú, igénytelen házakban és sivár szobákban lakó férfiakról, a temérdek pirosítót használó, fekete fogú

nőkről, az iskolázatlan papokról, a csalfa kereskedőkről, a korrupt hivatalnokokról, a hajlott gerincű bojárokról és a despota cárról. Még az Oroszországban sosem járt nagy *John Milton*nak is volt véleménye az oroszokról, emígyen: „Ők tudatlanok... a legnagyobb fecsegők, hazugok, hízelkedők és képmutatók, különösen szeretik a durva ételt és a bűzös halat, az italuk valamivel jobb...” A magyar *Zalánkeményi Kakas István* pedig azért tartja őket „állatias, durva, műveletlen” embereknek, mert „tányér és kés nélkül esznek, az ételt puszta kézzel fogják meg”. Az ilyen lekicsinylő, ám naiv ítéleteknél természetesen jóval megalapozottabbak is megfogalmazódtak, mint pl. az ugyancsak angol *Fletcheré*, aki a korlátlan egyeduralkodásból vezeti le a sajátosságokat.

Nyugati mércével mérve egyébként ez valóban műveletlen és elmaradt ország volt. A 17. század közepéig azonban, oly sok véres korszakot átvészelve, az egyszerű nép a Nyugaton már ismeretlen szabadságban, harmóniában, viszonylagos jólétben és nyugalomban élt. A század közepi politikai és egyházi reformok ettől a relatív szabadságtól és belső békétől igyekeztek őt megszabadítani – anélkül hogy kulturális szintjét emelni szándékoztak volna.

I. PÉTER HOZOMÁNYA

A kocka tehát a történelmi köztudatba Oroszország „európaizálójaként” bevonult *I. Péter* uralkodása előtt „el volt vetve”. Atyja és részint testvérei már korábban hozzáláttak Oroszország lassú, tétova, óvatos átforgalmazásához. Nézzük, mire jutottak a „rövid” 17. század végére!

A szó fizikai értelmében Péter kétségtelenül egy birodalmat kapott örököül – jóval hatalmasabbat, mint a „zavaros időszak” előtti Oroszország. Ideke-

Temetés a 17. században

rült a bal parti Ukrajna Kijevvel, „minden orosz városok anyjával” és Zaporozsje is, miközben az orosz telepesek a fegyverek nyomán egyre mélyebben hatoltak be a déli, délnyugati ütközőzónába. Hasonló intenzitással folyt a keleti irányú kolonizáció. Még IV. Iván uralkodásának végén vette be egy merész akcióval a Szibériai Kánság központját *Jermak* kozák atamán – az uralkodó tudta nélkül. Szibéria meghódítása igazi lendületet majd – immár állami ösztönzésre – a 17. században vesz. A század elején az *Irtis* és az *Ob* medencéjében megjelennek az orosz települések, hogy a 20-as években elérjék a *Jenyiszejt*, majd a 40-es években a *Lénán* is túlra kerüljenek. A következő két évtizedben a *Bajkál* és az *Amur* birtokbavétele folyik – ahol az ismeretlen távolból előkerülő kínaiak megálljt parancsolnak a további előrenyomulásnak. A század végén aztán már *Kamcsatkán* vannak az oroszok.

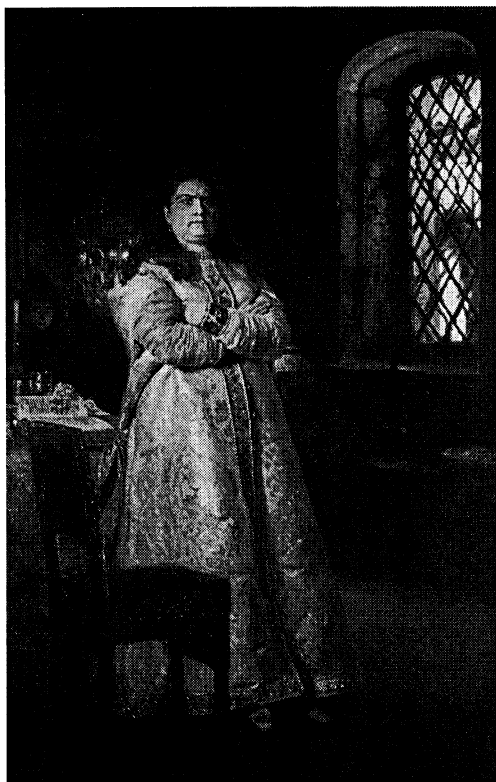
Egy, az európai Oroszországnál jóval nagyobb kiterjedésű hátországgal gazdagodik tehát fokozatosan a moszkvai állam, lényegében egy gyarmattal, amely történelmi távlatban hatalmasan megnöveli a birodalom potenciálját. A birodalomét, amely már az előző század közepén a Kazanyi és Asztrahanyi Kánság hódoltatásával megindult a soknemzetiségűvé válás útján, de amely ekkor lesz igazán az egymástól eltérő, egymás számára távoli és idegen etnikumok és kultúrák gyűjtőhelyévé. Oroszország valójában ekkor válik ázsiai hatalommá s kétségtelenül egy modernebb civilizáció vívmányainak közvetítőjévé ebben az irányban. Az elsősorban vadászó, halászó, gyűjtögető törzseket és népcsoportokat viszonylag laza függésbe vonja, különállásukat tiszteletben tartja, és a helyi vezető rétegeket a maga oldalára állítja, amivel egy lényegében békés annexiót valósít meg.

A birodalom területe megtöbbszöröződött – a lakosságáról ugyanez persze nem mondható el. Számát illetően még óvatos becslésbe is alig bocsátkozhatunk. (Jellemző a történészek bizonytalanságára, hogy pl. az angol *Massie* kb. 8 millióra, egy orosz kézikönyv pedig kb. 16 millióra teszi a lakosok számát a század végén.) Egy későbbi, 1722-es összeírás azonban jóval 10 milliót meghaladó népességet valószínűsít. Az 1678-as adóösszeírás összesen 888 ezer adózó udvart regisztrál, ami a következőképpen oszlik meg:

Szolgáló nemesek parasztudvarai	507 000	57,0%
Egyházi parasztudvarok	118 000	13,3%
Poszádi és fekete adózó udvarok	92 000	10,4%
Bojárok parasztudvarai	88 000	10,0%
Udvari (cári) parasztudvarok	83 000	9,3%

A fenti számokból jól látható, hogy a társadalom szerkezete jelentősen átalakult az előző századhoz képest. Különösen figyelemre méltó az állami és egyházi birtokok arányának csökkenése és ezzel párhuzamosan a szolgáló nemesi birtokok túlsúlyba kerülése. A század történéseinek lényege érhető tetten e táblázatban. A 16. század még sok tekintetben archaikus, kora feudális jellegű társadalma átadta helyét egy feudalizáltabb struktúrának, ami magával hozta ugyanakkor mind a földesúri, mind pedig a neki alávetett

Zsófia régensnő (Repin festménye)

rétegek zárt osztályokká formálódását. E század másrészt az előző társadalomfejlődésben ismeretlen méretű bojári birtokkoncentráció kora is (Morozov pl. egymaga 9000 udvarral rendelkezik), ám e kor mégis a bojárság mint önálló réteg kimúlásának az időszaka. Az opricsnyina, majd a zavaros idők viharai már alaposan megtépázták az ősi bojárcsaládokat, és az első Romanov maga is igyekezett új, kevésbé előkelő emberekkel körülvenni magát. Sikerral, mert 1668-ra már a bojárdoma 62 tagjából csak 28 a régi famíliák leszármazottja. Az új hatalmasságokból természetesen kialakult az új elit, de ez már nem a származás, hanem a cári kegy alapján kapta besorolását. Ugyan az idegen tisztek előtérbe kerülése és a korszerű katonai vezénylet igénye követelte ki, de mégis e társadalmi folyamat logikus politikai lezárása a mesztnyicsesztvo eltörlése 1682-ben. A régi besorolási könyvek ünnepélyes elégetése valójában egy történelmi kor végére tesz pontot. A régi-új arisztokrácia egyébként közvetlenül ezt megelőzően tett még egy elkeseredett kísérletet régi pozíciója újjáélesztésére. A korábbi részfejedelemségekre emlékeztető örökletes helytartóságokra kívánták az országot osztani, ám Fjodor korai halála miatt mindez csak terv maradt.

A hadseregben a külföldiek, a bojárdomában a szolgáló nemesek, a prikázokban a még alacsonyabb rangú hivatalnokok háttérbe szorítják az ősi

nemzetségek leszármazottait. A bojárduma mint intézmény maga is kénytelen a zemszkij szoborokkal konkurálni, hogy a végén mindkét, a cári hatalmat elvben legalábbis korlátozó testület eljelentéktelenedjen a század közepi társadalmi kataklizmákból diadalmasan kikerülő autokratikus uralkodói hatalom árnyékában, mely hatalom nem jelentéktelen eredményeket ér el az ütőképes hadsereg, az azt finanszírozó gazdaságpolitika, illetve ez utóbbit működtető hivatalszervezet kialakítása terén. Az addig ismert minták és követett gyakorlata alapján jószerivel a maximumot hozta ki a moszkvai kormányzat a tradíciók meghatározta lehetőségeiből. Mondhatnánk: kiépítette a központosított államot, ha e fogalmat nem a rendi alapokon nyugvó államfejlődésre használná a történetírás. Nagy a hasonlóság időben is és az intézményeket tekintve is a nyugatabbra ismert abszolutizmusokkal. Azok alapját azonban a „harmadik rend” térnyerése biztosította. Oroszországban pedig – annak ellenére, hogy ekkor már 226 várost lajtsromoznak – a polgárság semmivel sem emelkedett nagyobb jelentőségre a 16. századhoz képest. Az abszolutizmus eszmerendszerét, szervezetét és működtetési technikáit természetesen egyszerűen importálni is lehet, ám e vonatkozásban még csak az első lépéseket tette meg a moszkvai állam. Alekszej Mihajlovics uralmának éppen az a meghatározó jellegzetessége, hogy organikusan következik a megelőző orosz fejlődésből.

E korlátlan hatalom azonban egy pillanat alatt anarchiává tudott változni, amint Fjodor Alekszejevics utód nélkül meghalt. A cárrá kikiáltott Péternek napokig egy sötét szobában kellett megbújni, végig kellett néznie, amint a zsoldjukat követelő sztrelecek legközelebbi híveit és rokonait lemészárolják, hogy a többhetes sztreleccuralom végén arra kényszerüljön, hogy a cári címet megossza gyengeelméjű, félvak féltestvérével, *Ivánna*, s hogy a tényleges hatalmat átadja nővérének, Zsófiának. Tízéves ekkor Péter. Bizonyosan nemcsak az ideges rángásokat az arcán hozta ekkor útravalóul a pogrom dúlta Kremlből.

Oroszország története

IV.

A PÉTERVÁRI
OROSZORSZÁG

A felvilágosítás százada

Az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat és a Bastille lerombolása. Két olyan esemény, amelyhez foghatót alig talál a modern kor embere, amidőn identitását keresi előtörténetében. Szívesen megyünk idáig vissza, büszkeségünk tárgya e század. És egyetemes lelkiismeret-furdalásunké is, hiszen a „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség” jelszavánál máig nem találtak ki nemesebbet és megvalósíthatatlanabbat.

Maguk az események történhetek volna pár évtizeddel később is, s az tán még „logikusabb” is lett volna, hiszen az új Európa a következő század terméke: az ipari és mezőgazdasági forradalom ekkorra gyűri maga alá a régi termelési és uralmi rendet. Ebben az értelemben a 18. század „csupán” előiskolája a kapitalizmus világméretű diadalának. Csak a szellem nem maradt a feudális világrendszer zárt palackjában. A gazdaság szívós forradalmát megelőzte a felvilágosodás robbanása.

Voltaire és Rousseau, Diderot és D’Alambert, Condorcet és Holbach, Kant és Laplace, Adam Smith és Cesare Beccaria, Mozart és Haydn. A másik oldalon meg a felvilágosult szerepben tetszelgő despoták. A porosz Frigyesek, Habsburg Mária Terézia és fia, József meg egy német hercegnő orosz koronával: Katalin. Utóbbiak jutottak Európa keleti felének. Amitől a Nyugat sem lehetett boldogabb: a kevésbé felvilágosult, ám annál abszolutisztikusabb berendezkedésű porosz és orosz állam új, nagyhatalmi státusa a geopolitikában is radikális változásokat hozott, és még katasztrofálisabbakat kényszerített elő.

I. PÉTER: A RADIKÁLIS KONZERVÁTOR

Háborúk

HADIJÁTEKOK

Péter uralkodásának kezdetét meglehetősen nehéz dátumhoz kötni. Láttuk, amint 1682-ben cárrá koronázták, majd másoduralkodóvá fokozták le. Ettől kezdve hét évig lényegében száműzetésben élt anyjával a Moszkvától nem messze fekvő *Preobrazsenszkoje* faluban. A két kiskorú cár helyett ekkor gyakorlatilag Zsófia uralkodott – egyébként rátermetten. A legitimáció hiánya ugyan állandósította az átmenetiség érzését, különösen a Péter nagykorúvá válása előtti időben meglehetősen idegességet okozott a Kremlben, de a régensnő mégis felhívta magára a figyelmet néhány felvilágosult intézkedésével. (Ő törölte pl. el az élve eltemetést mint a halálbüntetés egy válfaját.) Tette ezt feltehetően kegyence, *Golicin* herceg befolyására, aki Moszkva első számú européer személyisége volt – hogy mást ne mondjunk, feljegyezték róla, hogy fel akarta szabadítani a jobbágyokat a személyi függőség alól.

Ez persze csak jámbor óhaj maradt, annál nagyobb sikert ért el a Követi Prikáz főnökeként, amikor 1686-ban örökbékét kötött *Sobieski* lengyel királlyal, aki a *Szent Liga* élén a törökkel való leszámolásra készülődött. E békével a Lengyel–Litván Királyság elismerte az oroszok előző területfoglalásait, beleértve Kijev birtoklását, amit eredetileg csak két évre engedtek át az oroszoknak. Cserébe Moszkvának vállalnia kellett a Krím elleni háborút, hogy lekössék a törökök erőit. Ezt Oroszország két hadjárat indításával (1687-ben és 1689-ben) teljesítette is, amivel hozzájárult a törökellenes koalíció győzelméhez. Más kérdés, hogy mindez meglehetősen nagy áldozatokkal járt: a sztyeppen átvonuló orosz sereg úgy szenvedett óriási veszteségeket, hogy el se jutott a krími főszereggel való megütközésig.

A kudarcot vallott hadvezér ünnepélyes fogadtatása sem tudta az igazságot elleplezni, de jó alkalom volt a felnőttkorba lépett Péternek, hogy rosszállását fejezze ki a kormányzónőnek. Ettől kezdve az események gyorsan peregetek, míg végül – máig nem pontosan tisztázott körülmények között – a társuralkodó eltávolította nővérét a hatalomból, Golicinnel együtt. Mond-

hatnánk, innen datálható önálló uralkodásának kezdete, de ez sem lenne igaz, ugyanis 1689-ben valójában nem történt más, mint hogy az egyik régensnőt felváltotta egy másik, Péter anyja, *Natalja*, amivel természetesen véget ért Alekszej első felesége családjának, a Miloszlavszkijoknak az uralma, és átkerült a cárya rokonságához, a *Nariskinokhoz*. Maga a cár azonban nem sok hajlandóságot mutatott az állam ügyeivel való foglalkozásra. Semmi érdemleges nem is történt ezekben az években. (Hacsak a bigott ortodoxia újabb heves ellentámadását nem elevenítjük fel, ami bizony visszalépés volt Zsófia kormányzásához képest.)

A korán házasságba kényszerített és 18 évesen az apaszerepet lanya lelkesedéssel vállaló ifjú uralkodó senki által nem korlátozott csapongásainak és kicsapongásainak éveit ezek. Mintha semmi nem történt volna, úgy folytatja Péter korábbi gyerekes játékait, ruccan ki szeretőjéhez, egy bizonyos *Anna Mons* nevű hölgyhöz a Preobrazsenszkojéhoz közeli német városrészbe, és fraternizál annak lakóival. Az oktalan játékból azonban hamarosan komoly dolog lesz – mert a *homo ludens* egyben *homo autokrator*. E történések ennek ellenére sem nélkülözik a jó adag történelmi pikantiát.

Nem kizárt, hogy Péter azért élte túl nővére uralmát, mert egy jövőendő cárhoz méltatlan, örültnék tetsző foglalatosságai miatt nem vették elég komolyan, még örültek is annak, hogy nem érdeklik a Kreml dolgai. Annál inkább a háborúsdí. Apja egykori solymászaiból és a környékbeli falusi gyerekekből, játszópajtásaiból két több száz fős csapatot szervezett, és a Jauza folyón egy játék várat emeltetett, amelyet hol az egyik, hol a másik „ezred” rohamozott meg. Mászor meg a nyílt mezőn csaptak össze, és szinte észrevétlenül kitanulták a katonamesterséget. A rivalizáló egységekből pedig kialakult a *Szemjonovszkojei*- és a *Preobrazsenszkojei-ezred*, Péter későbbi hadseregének két legmegbízhatóbb gárdaezrede. Ugyanilyen passzióknak indult a hajókázás is, ami annál figyelemre méltóbb, mivel a gyerek cár eredetileg víziszonyban szenvedett. Mégis vitorlást építtetett magának a Jauzán, majd a perejaszlavli tavon manőverezett, végül pedig Arhangelszknél a tengerre merészkedett újonnan ácsolt fregattjával. Majdani dicsőített flottájának alapját jelentik ezek a játék hajók.

1689 e tekintetben semmi változást nem hoz, legfeljebb csak a játék durvul el, amennyiben már több tízezres sereg ütközik meg játékból (s pusztul el ezenközben néhány tucat ember igaziból). Sokba kerül ugyan az országnak, de az ifjú uralkodó így kétségtelenül képezi magát, ami ugyancsak ráfér, mivel bátyja, Fjodor halála után felhagytak rendszeres oktatásával. (Sohasem tanult meg pl. helyesen írni.) A hagyományos pravoszláv műveltségtől ily módon lényegében érintetlen maradt, talán ez segítette leginkább abban, hogy a német városrészben megtapasztalt életmódot és hétköznapi kultúrát magába szippantsa. Ezek a benyomások korán érték, és személyiségfejlődését, érdeklődésének irányultságát egész életre meghatározták.

1694 a következő olyan dátum, amelyhez jogosan köthetnénk uralkodásának kezdetét, mert ekkor távozik az élők sorából Natalja Nariskina, a tulajdonképpeni kormányzó. (További két esztendő múltán meghal a társ-

uralkodó Iván is, s ettől kezdve viseli egyedül Péter a „minden oroszok cárja” titulust.) És valóban, a mostantól ténylegesen önálló uralkodó már 1695-ben nagy tette szánja el magát: annyi év játék katonáskodás után immár valóságos hadjáratot indít a déli ellenség ellen. Célkitűzése harmonikusan simul az évszázados fenyegetettségből táplálkozó orosz külpolitikai tradíciókhoz csakúgy, mint közvetlen elődei vonalvezetéséhez. Annyi volt csak az eltérés, hogy Péter nem a Golicin által kipróbált viszontagságos utat választotta, hanem a Don torkolatának őrét, Azov erődjét ostromolta. Igaz, a Dnyeper felé is küldött egy sereget, de csak a figyelem elterelése céljából. A hadicsel azonban nem vált be: sem a hadsereg vezérlete, sem utánpótlásvonalai nem voltak biztosítva, de legfőképpen a flotta hiánya miatt az oroszok nem tudták megakadályozni, hogy az ostromlottakat a tenger felől megsegítsék.

Péter sem járt tehát jobban, mint elődje: a hónapokig tartó meddő ostrom után serege dicstelenül elkullogott Azov falai alól. Valójában e kudarcot követően mutatta meg először a cár oroszlánkörmeit. Igazolva látva hajók iránti vonzalmát, hazatérése után azonnal lázas hajóépítő tevékenységbe kezdett, s már a következő év húsvétjára harminc tengeri hajóval és számtalan folyami bárkával rendelkezett. A tengeri és szárazföldi sereg együttes nyomására még ugyanezen év nyarán a török erőd megadta magát az ostromlóknak. Az oroszok tehát fél évszázad elmúltával már érezték magukban annyi erőt, hogy meghódítsák és meg is tartásák Azovot. Köszönhették mind ezt hirtelen (meg)nőtt ifjú uralkodójuknak.

EURÓPAI TANULMÁNYÚT – ÁZSIAI LESZÁMOLÁS

Az azovi győzelemnél Péter már elárult valamit a személyiségét feszítő elszánt tetterből, ami még sokáig kevésbé magasztos célokat ugyanúgy szolgált. Létrehozta pl. a „legesleghóbortosabbak, legeslegtréfásabbak és legeslegrészegeesebbek zsinatát”, élén a „herceg-pápával”, aki a „preszburgi, jauzai és kokuji összbohóc pátriárka” címet is viselte, és egyébként a cár gyerekkori tanítója volt. A „részeg zsinat” működését aprólékosan kidolgozott szabályzat irányította, amelyet a cár személyesen állított össze – nem kevés energiát és törvényhozói erudíciót megcsillantva. E díszes kompánia gyakran közbotrányt okozó duhajkodásaiban hiba lenne valamiféle tudatos egyházellenes politikai demonstrációt vélelmezni. Ófelsége egyszerűen csak lump volt – ráadásul az agresszív fajtából –, aki szívesebben ütötte agyon az időt a kocsmában, mint a kápolnában.

Ekkor már majd egy évtized eltelt azóta, hogy nővérétől visszavette a hatalmat, az államférfit azonban nem fedezhetjük fel benne. Nem látni még, mit akar kezdeni a rászakadt óriási hatalommal, de megmutatkozik csillapíthatatlan tudásszomja és a körülötte levő világra való nyitottsága. Egy koronás fő számára kissé megkésett, de reménykeltő jellemvonások. Végső soron a gyerekes kíváncsiság hajtja egy újabb extrémnek tetsző kalandba is. Elhatározza, hogy részt vesz az európai országokba indítandó diplomáciai körutazáson, az ún. „nagy követségben”. A jauzai német városrészt, ezt a „kis-

Európát” megismerve és megszeretve, a cár úgy dönt, hogy az igazit is látni akarja. Méltánylandó vágy – ám teljesen ellentétes az orosz szokásokkal. Koronás fő ugyanis addig csak erőszakkal tartózkodott külföldön. (Sujszkij lengyel fogságban.) Péter úgy vágja át a gordiuszi csomót, hogy inkognitóban vesz részt a vállalkozásban.

A kísérekkel együtt kb. 250 fős küldöttség vezetője a „karrierdiplomata” *Fjodor Golovin* és a cár svájci illetőségű barátja, *Franz Lefort*, a meghirdetett célja pedig a törökellenes koalíció kiszélesítése és radikalizálása. A követek ugyanakkor utasításba kapják azt is, hogy különösen a hajóépítésre, tengerhajózásra vonatkozóan minél több információt gyűjtsenek, titkot ki-fürkésszenek és mesterembereket toborozzanak. Az orosz diplomácia ez utóbbi célját szinte maradéktalanul teljesítette, az előbbivel pedig teljes kudarcot vallott.

A diplomáciai út alaphangját már az első állomáshelyek megadták: a svéd kézen levő *Rigában* igen barátságtalan bánásmódban részesültek, míg a brandenburgi *Königsbergben* igen szívélyesen fogadták őket. Már itt kiderült azonban, hogy a németeket vajmi kevésbé érdeklik a törökök, annál szívesebben harcolnának a svédek ellen. A *Pjotr Mihajlov* néven utazó cár gyorsan magára is hagyta a diplomataikat; alig várta már, hogy végre hajóácsolással foglalkozhasson. Hollandiában, egy *Saardam* nevű kisvárosban, majd *Amszterdamban* ennek végre tág tere nyílt, és Péter hónapokon keresztül derekasán kivette részét a kétkezi munkából. Éppen a gyakorlat bizonyította azonban számára, hogy a hollandok, bár igen ügyes mesteremberek, a hajó-

építés elméleti kérdéseiben meglehetősen járatlanok. Ezért ismét odahagyva a hivatalos küldöttséget, 1698 elején Angliába hajózott. Itt végre azt kapta, amire számított. A hajóépítésen kívül gyárakat, üzemeket, múzeumokat látogatott, és tanulmányozta mindazt, ami a technikával kapcsolatos. Az angol parlament már nem kötötte le ennyire: az alkotmányos monarchia olyan csodabogár lehetett számára, mint az az óriás angol lady, akinek kitartott karjai alatt a maga kétméteres természetével meghajlás nélkül nyugodtan átsétálhatott.

Ezt követően ismét csatlakozott a követséghez, amely *Hágában* mindedig hiába próbálta a török elleni fellépésre hangolni a hollandokat. Ugyanez megismétlődött *Bécsben*. Péter *Lipót* császárral folytatott tárgyalásai során már személyesen is megbizonyosodhatott arról, hogy a spanyol örökösödési háborúra készülők országokban nem tud a szultán elleni háború továbbfolytatásához partnert találni. Itt kapta a hírt az újabb sztreleclázadásról, s a tervezett itáliai út helyett inkább a hazatérést választotta. Útközben találkozott az új lengyel királlyal, egyben szász választófejedelemmel, *II. Ágosttal*. A két fiatalember igen jó benyomást tett egymásra. Elvben meg is egyeztek a közös harcban: Ágost javaslatára immár Svédország ellen.

A „nagy követjárás” végén visszatérő Péter már nem az az ember, aki otthonról elindult. Nem mintha külföldön kicserélték volna, ahogy később ellene forduló kortársai suttozták. Magától cserélődött ki a Nyugaton őt ért élmények és benyomások hatására. Tetszett neki, amit ott tapasztalt, és megértette, hogy hazája nagyon messze van még az európai hatalmaktól. (S ha magától nem vette volna észre, tárgyalópartnerei nem haboztak mindezt értésére adni.) Azért ment Nyugatra, hogy megtanuljon jó hajókat építeni, s úgy jött haza, hogy belátta, ehhez bizony egész Oroszország alapzatát kell újraácsolni. Arról is megbizonyosodott továbbá, hogy nemcsak a déli, de az északi irányban is lehet tengert hódítani. Ez utóbbira jószerivel még szövetségest is könnyebb találni. Annyi év tétovasága, bizonytalansága, haszontalanságokra elvesztegetett energiája után ekkor egy valóban uralkodóhoz méltó cselekvési program körvonalazódott. Péter felnőtté és tudatos politikussá vált.

Ezt bizonyította akkor is, amikor Moszkvába érkezve vadállati kegyetlenséggel számolt le a sztrelecekkal. Az igazsághoz tartozik, hogy mire hazaért, emberei már rég leverték a lázadást. A kb. kétezer, eredetileg az azovi garnizont alkotó sztrelec azért indult 1698 júniusában a fővárosba, hogy a ki tudja, hol tartózkodó cár távollétében leszámoljon az őket már két esztendeje Moszkvától és családjuktól távol tartó bojárokkal. A *Sein* bojár és *Patrick Gordon* skót tábornok vezette cári sereg rövid ütközetben szétverte a lázadókat, s a 130 főkolompot kivégeztette, míg a többi 1665 résztvevőt száműzette. Az uralkodó azonban nem elégedett meg ennyivel. A száműzötteket visszahozatta, ismételt kínvallatásnak vetette alá őket, majd még több mint ezer sztrelecezt kivégeztetett – jó néhányat saját kezűleg ölt meg. A megkínzottak Zsófiára is rávallottak, így a cár nővére most már nem úszhatta meg, hogy apácának öltöztessék. Az események hatására Péter a többi tizenhat – egyébként vétlen – moszkvai sztrelecezt is gyakorlatilag felszámolta.

Tizenhat év telt el a gyermek Péter kremlbeli megaláztatása óta. A cár nem felejtett. A bosszú még a nyugati tanulmányútnál is fontosabb volt számára. Ez utóbbi során kétségtelenül sokat tanult. De amint a késsel és villával evést továbbra sem tartotta elsajátításra érdemesnek, úgy a kifinomult európai kesztyűskéz-politika sem vált a krédójává.

AZ ÉSZAKI HÁBORÚ

Péter első, uralkodóként értékelhető tette az azovi háború volt, ami a korábbi moszkvai külpolitika szerves folytatása. Az addigi orosz uralkodók az „ősi orosz földek” visszahódításának jelszavával általában a Litván Nagyfejedelemség elleni harcot részesítették előnyben, délen pedig inkább a védekezést választották. Hátországuk ezért évszázadokig sebezhető maradt, de – amint a lengyel–litván állam meggyengülése miatt sikerült elkerülniük a kétfrontos háborút – a krími tatárok és patrónusuk, a törökök ellen is támadásba lendültek. E két történelmi fő ellenség mellett látens módon jelen volt azonban egy harmadik is, Svédország.

Mínthogy a svédek időről időre ellenőrzésük alá tudták vonni a Balti-tenger keleti partvidékét, sőt a 17. században a Finn-öböl keleti szláv településeit is, potenciálisan egy harmadik front megnyitásának lehetősége is fennállt – a mindenkori európai erőviszonyok alakulásának függvényében. Az ellenük indított háború esélyei azonban egészében véve csekélyek voltak az előbbi két irány primátusa miatt. A moszkvai államot megelőző korábbi keleti szláv birodalom, a Kijevi Rusz azonban tudvalevőleg a „varégoktól a görögökig” vezető vízi út birtoklásán alapult. Tudták ezt Péter korának oroszai is, de ami a lényeg: a birodalom kiterjesztésének vágya az észak–déli tengerekig történelmi hagyományokon és geopolitikai determinációkon egyként alapult.

A „nagy követség” kudarca levette a napirendről a török kérdést. Hirtelen megnyílt az esélye azonban az északi háborúnak. Mégis két esztendőbe telik diplomáciai előkészítése. Köszönhetően a konstantinápolyi orosz követ rátermettségének és körmönfontságának, az oroszoknak sikerül garanciát nyújtó békét kötni a Portával, ami felszabadítja erőiket a svédek ellen. Addigra II. Ágost egy szövetséget is összetákol Dániával és Oroszországgal. Minden készen áll: Péter 36 nap elteltével kap hírt a törökkel kötött békéről, s már másnap hadat üzen Svédországnak, és további 3 nap múlva, 1700. augusztus 12-én megindul Narva ellen.

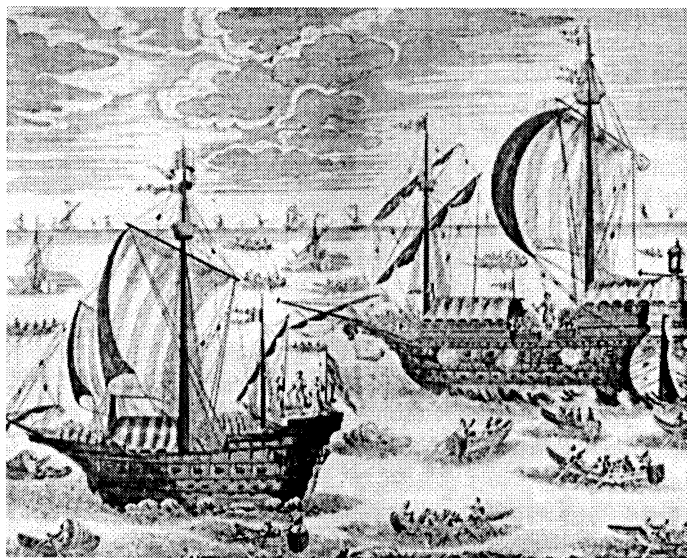
Nem kellett volna ennyire sietnie. Ekkor még nem tudta, hogy mire nekilikezd a 21 éven át tartó háborúnak, már csak egy szövetségese marad. A lebecsült, tizennyolc éves *XII. Károly* svéd király ugyanis egy meglepetésszerű rohammal elfoglalta Koppenhágát, és a dánokat a szövetségből való kilépésre kényszerítette – gyakorlatilag Péter hadba vonulása napján. A nagyobb baj azonban az oroszok felkészületlensége volt. Ismét tengerparti várost támadtak – és ismét nem voltak hajóik. (Azokat ugyanis délen, *Voronyezsben* építették a törökök ellen készülve.) A katonák nem voltak kiképezve, a járhatatlan utak nehezítették az ágyúk és az élelmiszerkonvojok hala-

dását, ráadásul a fővezérek, az orosz és egy francia zsoldos, sem egyeztek egymással – utóbbi aztán az első adandó alkalommal megadta magát a svédeknek. A gyerek király, Károly pedig megint rajtaütésszerűen támadott: alig 20 km-re volt az orosz seregtől, mire felfedezték a koppenhágai győzőt, aki nyolcezeres seregével szétverte a négy és félszeres túlerőben levő ellenséget. A kozák sokaságtól egyébként annyira megrettent, hogy éjszaka inkább helyreállíttatta a menekülők által összeroppantott hidat, hogy a *Narova* folyó innenső partján rekedt oroszoknak nehogy eszükbe jusson újra harcba bocsátkozni. A vereség megsemmisítő volt: az oroszok elvesztették seregük harmadát, tíz tábornokukat és egész tüzérségüket. Károly még annyi fáradtságot sem vett, hogy üldözőbe vegye a demoralizált oroszokat. Egész Európa a Péterén esett csúfságon nevetett.

Ezután majd egy évtizedig folyik egymás fárasztása. Károly elkövette azt a stratégiai hibát, hogy a veszélyesebbnek ítélte II. Ágost ellen fordult. Péternek így volt ideje rendbe szedni seregét (és országát), és okosan lavírozva elkerülni az újabb nagy összecsapást. Helyette inkább segélycsapatokat küldött szövetségesének, hogy ezzel is segítsen lengyel földön tartani az ellenség főerőit, miközben a gyengén védett balti-tengeri erődők ostromával kipróbálhatta erejét. A könnyű sikerekkel lassan, de biztosan növelte hadserege önbizalmát és presztízsét. Az első finn-öböl-beli győzelmek után, 1703-ban a *Néva* torkolatánál megalapította *Pétervárt*, majd újabb győzelmeket aratott, amelyek közül az 1704-es narvai volt a legfontosabb a sikeres – és viszonylag gyors – reváns okán.

A lengyel hadszíntéren minden fordítva történt. 1701-ben az egyesült szász–orosz seregek vereséget szenvedtek a svédektől, akik Ágostot letaszították a lengyel trónról. Az oroszok csak négy év múlva érezték annyi erőt

Az azovi flotta

Pétervár építése 1703-ban

magukban, hogy komolyabb sereget küldjenek pórul járt szövetségesük megsegítésére. Kis híja volt, hogy ez az akció még a narvainál is csúfosabb véget érjen. A Varsóban telelő Károly ismét meglepte a Grodno városánál állomásozó oroszokat – akik csak jelentős áldozatok árán tudták csapataikat Kijevig visszavonni. A svéd király erre megint nem az oroszok után eredt, hanem egy újabb váratlan húzással Szászországban termett, és saját földjén verte szét Ágost seregét. Megkötötte vele az *altranstadti békét*, amelyben a szász választó hivatalosan is lemondott a lengyel királyi címről, és egyben felmondta az orosz szövetséget. Miután egész Lengyelország a svédek kezébe került, Károly elérkezettnek látta az időt az oroszok elleni döntő össze-
csapásra.

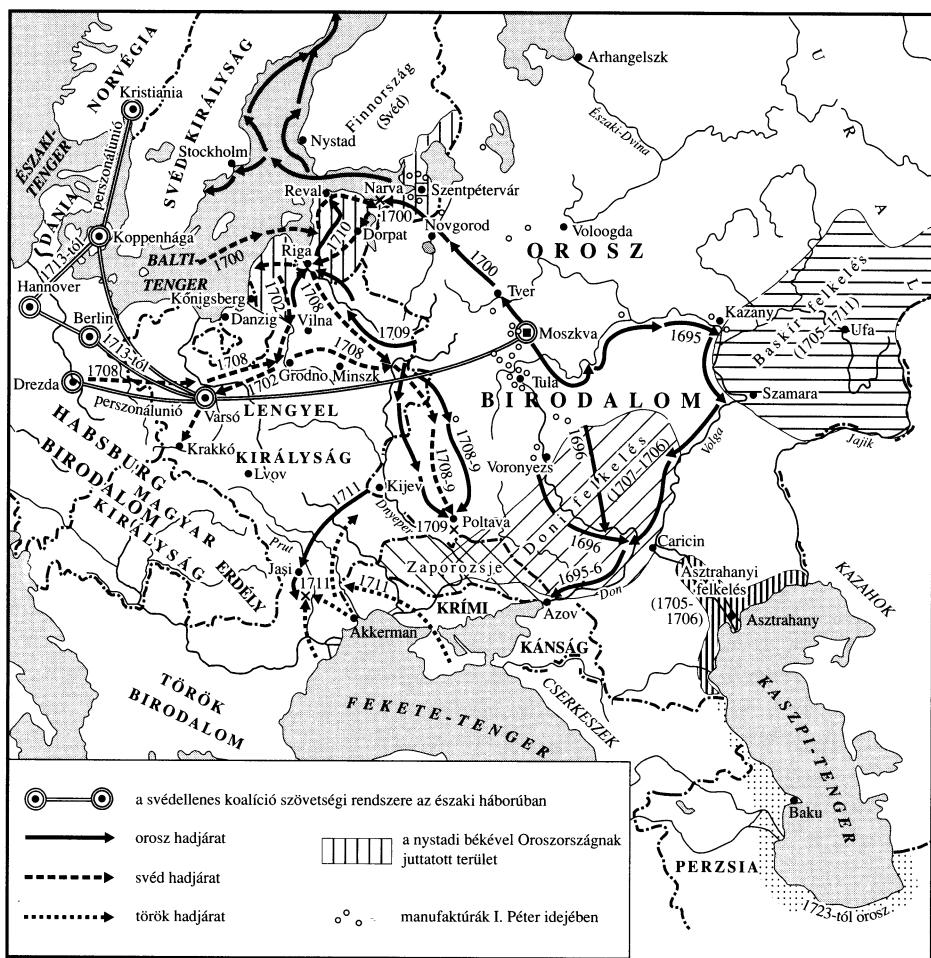
1707 decemberében kezdte meg a hadjáratot – megint olyan kiszámíthatatlanul, hogy Péternek alig két órája maradt, hogy Grodnóból elfusson a közelgő svéd király elől. A nagyobb baj az volt, hogy az oroszoknak fogalmuk sem volt Károly hadi céljáról: észak felé mennek-e, hogy visszafoglalják az oroszok által elhódított városokat, vagy közvetlenül Moszkvának, netán a déli irányt, Ukrajnát, választják. És ekkor a legyőzhetetlenségének mítoszától elbódult Károly végzetes taktikai hibát követett el: nem várta be az északról közelgő *Lewenhaupt* tábornok seregét, és Moszkva helyett vá-

ratlanul Ukrajna felé indult. Az így magára maradt Lewenhauptot azonban az oroszok tönkreverték *Lesznajánál*. Ez volt a svédek első nagy veresége a háborúban: a 16 ezer katona mintegy kétharmada és az egész utánpótlás odaveszett. Ez annál fájdalmasabban érintette Károlyt, mivel Ukrajnában saját csapdájába esett. Arra számított ugyanis, hogy az orosz vazallus, *Matzeppa* ukrán hetman ömellé áll. Az erőviszonyok helytelen értékelése következtében a hetman csakugyan átállt a svédekhez, de ezt olyannyira konspiratív módon merete csak megtenni, hogy alig tudott róla valaki. A kozákok és a lakosság mindenesetre az idegen zsoldosok ellen voltak, így Károly egy ellenséges katlanban találta magát, elvágyva minden utánpótlási vonalától, ezer kilométerekre hazájától. Még majdnem háromnegyed év telt el, amíg az oroszokkal *Poltavánál* megütközött, de addigra éhez, lerongyolódott serege teljesen demoralizálódott. Péter óvatos, türelmes, kivárára alapozó politikája fényes sikert eredményezett.

1709. június 27-én Károly még mindig harmincezres serege teljes vereséget szenvedett az oroszoktól. Maga a király is alig tudott kíséretével a Dnyeperen át török területre menekülni. Péter eufóriája irracionális méreteket öltött: ahelyett hogy az ellenséget tovább üldözte volna, hazament, és óriási ünnepséget rendezett. A lakomára meghívta a fogságba esett svéd tábornokokat, ivott az egészségükre, és igen meg volt elégedve azzal, hogy a tanulók legyőzték tanítómestereiket. Kljucsevszkij szellemes meglátása szerint a két esküdt ellenség az igen válságos pillanatokban, úgymond, mindig „kiszegítette” egymást: Narvánál Károly, Poltavánál Péter mulasztotta el a végső leszámolást.

E mulasztás még tizenkét nehéz, háborús évébe került az oroszoknak. Károly ugyan nem tudott a török területről elszabadulni, s ez nagyban megkönnyítette a Balti-tengernél ismét támadásba lendülő oroszok dolgát, akik elfoglalták *Viborg*, *Reval* és *Riga* városát. Ismét aktivizálódtak a szászok és a dánok, sőt az északnémet fejedelmek is. Más oldalról azonban a svéd uralkodó sem tétlenkedett: a törököket győzködte a pravoszlávok elleni újabb háború érdekében. Törekvéseit a francia udvar is támogatta, mert nem nézte jó szemmel a Habsburg-barátnak mondott Oroszország látványos megerősödését. Jó partnerre találtak magában Péterben, aki a poltavai diadaltól megittasulva úgy érezte, eljött az idő a déli probléma végleges megoldására, Ukrajna biztosítására és a muzulmán uralom alatt élő pravoszlávok felszabadítására.

Oroszország 1710 novemberében nagy sereggel megindult a török birodalom ellen, hogy a Dunán átkelve, Moldva és Havasföld birtokbavétele után fellázítsa a balkáni szlávokat. Az elbizakodott cárnem tanult sem elődje, Golicin, sem ellensége, Károly hibájából. Még a *Prut* folyón sem tudott átkelni, amikor a többszörös túlerőben lévő török sereg már bekerítette a messze merészkedő, éhez és szomjazó orosz katonákat. Az orosz sereget a teljes megsemmisülés, a cárt a szégyenteljes fogságba esés fenyegette, amikor Fortuna váratlanul rámosolygott. *Safirov* nevű diplomatájának ugyanis sikerült, állítólag busás baksissal, meggyőznie a nagyvezírt egy elő-

Európai Oroszország I. Péter korában

nyös békéről. Oroszországnak vissza kellett ugyan adnia az azovi erődtírnéket, de minden balti-tengeri hódítását megtarthatta – pedig Péter már lélekben felkészült arra, hogy Pétervárt kivéve, az összes hadisikerének búcsút mondjon. A sikertelen hadjárat feláldozta az orosz külpolitika egyik évszázados – déli – problémájának megoldását a másik – az északi – érdekében. Érthető tehát, ha ezek után a cár minden energiáját a balti-tengeri hegemonia biztosításának szentelte.

A Péter szemében legfényesebb siker 1714-ben született, amikor az új orosz flotta *Hangö-udde* mellett tengeri csatában is legyőzte a svédeket. Ettől kezdve Oroszország joggal tarthatta magát a Balti-tenger urának. Péternek azonban nagyvonalúbb célkitűzései voltak. Komolyan hitte, hogy Oroszország dolgai Európában dőlnek el, és már nemcsak a lengyel, de a

német belügyekbe is beavatkozott. A svédek elleni harcot támogatandó, orosz seregek masíroztak Dániába és Mecklenburgba, és az egyre inkább hívatlanná váló vendégeket mind nehezebben lehetett rábeszélni arra, hogy hadi aktivitásuk színterét keletebbre helyezték. A barátokból így válnak lassacskán ellenségek, és Péter is 180 fokok fordulatot hajt végre szövetségi politikájában. 1717-ben *Párizsba* utazik, hogy dinasztikus szövetséget kössön a francia királlyal. Miután ez nem sikerül, az erő pozíciójából béketárgyalásokat kezdeményez az időközben hazatért, de sorozatos vereségeket szenvedő Károllyal. A sors ironiája, hogy a békét a svéd király váratlan halála hiúsítja meg. Húga ugyanis a háború folytatását választotta. A korábban már egész Finnországot is elfoglaló oroszok azonban nem sok kétséget hagytak neki döntése elhamarkodottságát illetően. 1719-ben, majd az azt követő két esztendőben is közvetlenül Svédországba küldenek csapatokat, és a hosszú háborúba befáradt svédek végül belemennek az oroszok által diktált békébe.

A sok fordulatot hozó és még több áldozatot követelő északi háború 1721. augusztus 21-én a *nystadti békével* zárul le. Péter úgy vágott bele ebbe a háborúba, hogy a legmerészebb álma *Ingermanland* és *Karélia* egy részének meghódítása volt. Később többször beleegyezett volna már abba is, ha legalább Pétervárt, a Néva torkolatát megtarthatja. A végén azonban az eredetileg II. Ágostnak szánt *Estlandot* és *Livlandot* is az orosz birodalomhoz csatolta. Nem érthetetlen ezek után túlméretezett öröme, ami egyebek között egy túlságosan is nagyvonalú gesztusban nyilvánult meg: a legyőzött ellenfél visszakapta Finnországot, és ráadásul horribilis váltságdíjjal is megjutalmazták. A tény azonban tény maradt. Oroszország Svédország helyébe lépett az európai hierarchiában. Péter pedig megkapta a Szenátustól a „császár”, a „haza atyja” és a „nagy” megtisztelő címekeket.

Az újdonsült európai nagyhatalom továbbra sem pihent. Ezúttal Ázsiát vette célba, a legyengült Perzsa Birodalmat. 1722–1723-ban elfoglalta *Derbentet* és *Bakut*, s meghódította a Kaszpi-tenger nyugati partvidékét.

Reformok

Péter, amikor a „nagy követjárásból” hazatért, természetesen nemcsak a sztrelecek megleckéztetésével foglalatoskodott. Ezenkívül még saját kezűleg levágta néhány bojár szakállát, és megkurtította hosszú kaftánját, majd parancsba adta, hogy ezentúl mindenkinek sima orcával és európai szabású ruhában kell járnia. Igazán szimbolikusnak nevezhető az ekkor bevezetett naptárreformja is. A pravoszláv időszámítást elvetve, új időszámítást rendelt el. Ezentúl nem a világ keletkezését, hanem Krisztus születését tekintették az időszámítás kezdetének; az új év Oroszországban is 1700. január 1-én vette kezdetét, s nem szeptember 1-jén, ahogy addig indították az évet. (Illetőleg az új időszámításba mintegy 11 napos késéssel került Oroszország, ugyanis ennyi az eltérés az Európa legnagyobb részében ekkor már alkal-

mazott Gergely-naptár és a Péter által választott Julianus-naptár között.) Kétségtelen azonban ezeknek az intézkedéseknek a demonstratív jelentősége: a cár hathatós eszközökkel és teatralitással nyilvánította ki, hogy Európa nyomába szegődik. Hogy pontosan hogyan, arra még nem alakított ki határozott elképzelést.

A HADSEREG

Alekszej Mihajlovics és közvetlen utódai sokat tettek a nemesi felkelésen nyugvó hadszervezet megreformálása érdekében. Péter uralkodása kezdetén azonban az „idegen mintájú” ezredekkel szemben ismét túlsúlyba kerültek a szolgáló nemesek csapatai. Ezekben az években az ifjú uralkodó a hajóépítéssel volt elfoglalva, s mint láttuk, kétségtelen sikereket ért el. Az északi háború megindulásakor azonban szinte mindent előlről kellett kezdeni.

Péter önálló uralkodása véget nem érő háborúk sorozata. E három évtized alatt egyetlen évet jegyeztek fel a krónikások, amikor az oroszok nem hadakoztak sehol. Az ország katonai tábor képét öltötte, az állam fő feladatává a háborúzás vált. Még mielőtt az uralkodó valóban hozzákezdett volna a birodalom átalakításához, belefogott a 21 éves északi háborúba. A forgandó hadiszerencse az átmenetiség érzését és a pillanat szülte megoldásokat emelte az állami politika meghatározó mozzanataivá. A spontán reakciók, ad hoc intézkedések, a tűzoltásszerű problémakezelés lett a politizálás módszere. Átfogó, előre elgondolt, tudatosan eltervezett reformintézkedéseket ne várjunk hát ettől a kortól. Nem valamiféle ideológiai vagy politikai eszmerendszer irányította az események menetét, hanem a napi szükségletek. Ezek pedig a háború szükségletei voltak. Legelőbb tehát a hadsereget kellett ismét rendbe tenni. Az erre irányuló intézkedések aztán mintegy láncreakciószerűen elindították az állami és társadalmi élet reformjait is.

Az azovi hadjáratok és a külföldi tapasztalatok meggyőzték Pétert arról, hogy szárazföldi hadseregének összetétele nem alkalmas a korabeli Európa egyik legütőképesebb hadserege elleni sikeres harcra. A korán jött narvai vereség drámaian elmélyítette ezt a felismerést. Világossá vált, hogy nemcsak a nemesi felkelés, de a verbuválások addigi rendszere és a valóban állandó hadsereg hiánya katasztrofális eredménnyel jár. 1699 és 1725 között ezért 53 alkalommal rendelnek el általános vagy részleges sorozást. Ennek során mintegy 284 ezer újonccal töltik fel az orosz seregeket. Ettől kezdve már nem a földesúri parasztudvarok után kiállított katonákból vagy önkéntesekből rekrutálódik a katonaság, és nemcsak a háború idejére szól a bevonulása. Az adózó udvarok meghatározott – és állandóan változó – száma után kell a lakosságnak kiállítani egy katonát, akinek a szolgálata életfogytig szól. Elvben egyébként évi húszezer újoncot kellett volna kiállítani, azonban ez sosem valósult meg. Hol többet, hol kevesebbet sikerült besorozni – attól függően, hogy éppen hány emberre volt szüksége a több fronton harcoló orosz seregnek. A statisztikai átlagot és az elvárásokat ugyanakkor jelentősen rontották a szökések, illetve az, hogy az újoncok jelentős része már a bevonulás hírére elmenekült. E jelenség ellen gyakorlatilag végig eredmény-

telen küzdelmet vívott a kormányzat. 1718-ban pl. 45 ezer főre rúgott a hiány, és további 20 ezer katona szökésben volt. Amin nincs okunk csodálkozni, hiszen – ellentétben pl. a sztrelecekkel – ezek a harcosok a katonáskodáson kívül semmi mással nem foglalkozhattak: békeidőben gyakorlatoztak, háborúban harcoltak. Először csak a 15–20 év közötti nőtlen ifjak, majd a háború kikényszerítette a 20–30 év közötti nők emberek bevonultatását is. Szörnyű veszteséget okozva ezzel a békés termelőmunkának, a feladatot fényesen megoldotta a péteri kormányzat: a cárralkodásának végére a szárazföldi állandó sereg létszáma kb. 130 ezer fő volt, ehhez jött még kb. 70 ezer helyőrségben szolgálatot teljesítő katona s még kb. 105–107 ezer főnyi irreguláris sereg (zömmel kozákok és idegen ajkúak).

Hasonló fejlődésen ment át az orosz flotta is. A sikertelen első azovi hadjárat után Péter már megpróbálkozott a flottaépítéssel – ún. „*kompániákat*” szervezett az előkelőségekből, s ezeknek kellett fedezniük a költségeket. A balti flotta létrehozását az állami költségvetés finanszírozta. A 48 sorhajó, kb. 800 gálya és 28 ezer matróz fenntartása sem került kevésbe: a szárazföldi hadsereg költségeinek közel egyharmadát tette ki. A hadsereg parancsnoki stábjá, élén a 31 generálissal, valamint a vezénylettel és kiszolgálással megbízott bonyolult katonai hivatalok szintén tetemes összegeket emésztettek fel. Egyes becslések szerint az orosz haderő még békeidőben is az éves költségvetés mintegy kétharmadába került.

A GAZDASÁG

A nagyra törő külpolitikai célok megvalósításához s ennek záloga, a hadsereg fenntartásához szükséges források biztosítását Péter az elődeinél átfogóbb és nagyvonalúbb rendszeren belül képzelte el. Ő is nyomta természetesen az adóprést – erre még kitérünk –, ám a megoldás egészét egy, a kor színvonalához közelítő gazdaságpolitikától remélte. Egyes történészek „doktrínák nélküli merkantilizmusnak” nevezik az uralkodása alatti gazdasági intézkedések összességét, s igazuk lehet abban, hogy Péter kormányzata nem ismerte a korszak gazdasági elméletét, de a gyakorlatából annál többet igyekezett átvenni.

A felmenőitől őt előnyösen megkülönböztető meggyőződése volt, hogy az ország gazdagságát a termeléstől kell várni, ezért óriási erőfeszítéseket tett annak felfuttatása érdekében. Egészen prózai okok vezették erre a felismerésre. Oroszország legnagyobb vas- és fémszállítója az északi háború előtt Svédország volt, fegyvereinek zömét külföldön vásárolta, s nem volt nemesfémhányászata. Politikai függetlenségét és hadserege felszereltségét így egyszerre kellett a hazai ipartól várnia. Péter javíthatatlan optimista és igazi hazafi volt. Mélyen hitt birodalma kimeríthetetlen természeti kincseiben, és nem riadt vissza a személyes áldozatoktól sem azok felkutatása és kiaknázása érdekében. Kevésbé hízelgő véleménnyel volt népéről, amelyet nem tartott alkalmasnak a nagyra méretezett célok megvalósítására. Ezért taszigálta ki a vonakodó orosz ifjakat külföldre mesterségeket tanulni, s ezért toborzott külföldön ezerszámba mesterembereket, tanítanák meg az itt-

hon maradtakat az iparosfortélyokra. Ez utóbbi különösen 1702 után öltött tömeges méreteket, amikor Németországban kihirdették Péter mesés ajánlatát a kalandtól nem félő idegen mestereknek. Ezeket aztán hímes tojásként kezelték Oroszországban, s a jó bánásmód megtette a magáét: mindig akadtak vállalkozók, akik az otthon nyugalma felcserélték a jó moszkvai fizetésre. A szent cél érdekében semmilyen eszköztől vissza nem riadó uralkodó érhető tetten ebben az intézkedésében is. „Nyugat-majmolása” valójában az Európától való függetlenedést szolgálta. Feljegyezték, hogy egyszer állítólag azt találta mondani: Oroszországnak csak arra és csak addig kell Európa, amíg mindent meg nem tanul tőle. Hihetőnek tetszik e legenda, ha előre tekintünk uralkodásának végére, amikor már komoly védővámok segítik az izmosodó orosz ipart, s amikorra Oroszország az éves vastermelés mennyiségében megelőzi Angliát, és jó egy évtizede megszűnik fegyverimportőr lenni.

Addig azonban sokszor kellett még képletes furkósbotját megsuhintania. Kiváltképp érvényes ez a manufaktúraiparra, amelyet szinte a nulláról kényszerült Péter újjászervezni, hiszen a 17. századi manufaktúrák közül igen kevés maradt az új évszázadra. A 18. század első negyede azonban kétségtelenül nagy áttörést hoz e tekintetben. 200 új gyárat és üzemet létesít a cár ezekben az években – a legkülönbözőbb iparágakban. A legjelentősebbek a vaskitermeléssel és -feldolgozással foglalkozó üzemek az Urálban, ahol az új ipar központja kialakul. Az új gyárat új gyárosok üzemeltetik – közülük a *Gyemidovok* a leghíresebbek, akiknek őse egyszerű kovácsból lesz az évszázados nagyiparos-dinasztia megalapítója. A hadiipar szempontjából hasonlóan fontos rézipar részben szintén az Urálban, részben pedig Karéliában összpontosul. Jelentős erőfeszítések eredményeként ugyanakkor textilipari manufaktúrák is létesültek. Itt sokkal kevésbé tartósak a sikerek: alig néhány üzem éli túl Péter uralkodását. Nem véletlenül. Ez az iparág ugyanis nem állta ki a versenyt az európai konkurenciával. Egyébként egy sor tévedés is sújtotta. Ilyen volt pl., hogy a külföldi kereslet ígézetében a cár megtiltotta a keskeny lenvászon szövését. A széles takácsbordák ugyanakkor nem fértek be a háziiparosok kunyhóiba, ezért e falusi iparág teljesen elszorvadt. Hasonló félreértés vagy pillanatnyi szeszély diktálta pl. a selyem- és gobelinszövés vagy, mondjuk, a velencei tükör gyártására irányuló próbálkozásokat, amelyek sok energiát emésztettek fel, de meghonosíthatatlanok voltak.

Az alapanyag-termelés és a tömegcikkgyártás területén azonban tagadhatatlanok a sikerek. A bányák, a kohók, a vasöntő és fegyvergyártó műhelyek, a cement-, a cukor-, a papírgyárak a semmiből születtek, és már Péter idején komoly jelentőségre emelkedtek. Ugyan mesterséges és erőszakolt képződmények voltak, hiszen vagy maga a cár, vagy a parancsára alakult „tőkés kompániák” hozták őket létre. Állami megrendelésre és szigorú állami felügyelet és szabályozás alatt működtek, szinte teljes egészében jobbágyi kényszermunkásokkal dolgoztatva. A cár kegyencei kénytelen-kelletlen engedelmeskedtek uruk újabb szeszélyének, és ők is csatlakoztak a gyáralapítási kampányhoz, ám hamar tönkretették az üzemeket, addig azonban óriási

állami pénzeket sikkasztottak, és hatalmuknál fogva a zsíros kincstári megrendeléseket magukhoz irányították. A Gyemidov-féle vállalkozói karrier tehát kivételnek számított, az új arisztokrácia ugyanis nem forgatta vissza a termelésbe az összerabolt tőkét, hanem vagy földbe ásta, vagy külföldi bankokba csempészte ki. Az első számú kegyenc, *Mensikov*, az analfabéta lepényárusból lett „római herceg” és az Angol Királyi Akadémia tagja pl. Londonban tartotta a pénzét. Bizonyos szempontból igen bölcs és előrelátó cselekedet volt a pénzek külföldi elhelyezése, ugyanis Péter időről időre megadóztatta az ingó vagyont is.

Az „eredeti tőkefelhalmozás” tehát Oroszországban meglehetősen sajátosan ment végbe. A szó történelmi értelmében nem is igen beszélhetünk róla, hiszen nem vált a termelés motorjává, nem termelt ki egy tőkés, gyáros vállalkozói réteget, s nemhogy nem szakította ki a parasztot jobbágyi kötelekéből, de éppenséggel gazdaságon kívüli kényszerrel a gyárhoz kötötte. Egy feudális-autokratikus eszközökkel végrehajtott iparosítás kezdetének tekinthetjük ezt a folyamatot, amelyet helyesebb lenne „eredeti állami tőkekoncentrációnak” aposztrofálni.

Ilyen vagy olyan eszközökkel, de Péter végül is elérte fő célját. A hadsereg lényegében csak az uniformisát nem tudta teljes egészében a hazai ipartól megkapni. A protekcionizmus a külkereskedelmi mérleg alakulásában is éreztette a hatását. Először is jelentősen nőtt az export-import volumene. Két évvel Péter halála után kb. négymillió rubelre tehető az összforgalom, s abban 60% volt a kivitel aránya. Még azt is elérte, hogy a megszokott arhangelszki kikötőből a sokkal kedvezőtlenebb természeti adottságú Péterváron keresztül bonyolódjék a külkereskedés.

Kevesebb figyelmet fordított a mezőgazdaságra. Nem mintha nem lett volna ezen a területen is néhány dédelgetett terve. Fontosnak tartotta pl. a kender- és lentermesztést, és meghonosította a burgonyatermesztést. A gyapjúszükséglet miatt igen pártolta a juhtenyésztést is. Ezek mind a hadsereg miatt voltak fontosak számára, de kevés számú kedvtelésének szintén adózott, amikor a szőlőnemesítést ösztönözte. Különösen a tokaji fajtákat szerette volna orosz földre plántálni – mindhiába. 1721-ben pedig rendeletben szabályozta, hogy ezentúl sarló helyett kaszát és gereblyét kell használni a betakarításhoz. Számottevő áttörést azonban a termelésnek ebben az ágában nem sikerült végrehajtania. Péterre nagyon jellemző volt, hogy nemigen tudott különbséget tenni fontos és kevésbé fontos dolog között: mindent halálosan komolyan vett, amibe belekezdett. Sok elképzelése azonban hamar hamvába holt fellángolás maradt. Végül is energiáinak véges volta szabott – minden szubjektív akarata ellenére – természetes határt ambícióinak.

Az ipar és az orosz termékek mindenáron való felfuttatásának szándéka már rövid távon eredményeket hozott – a költségvetési deficitet azonban nem mérsékelte, sőt inkább még növelte. Az új évszázad első évtizedében a kb. 3,3 millió rubeles éves bevétel a hadsereg évi 3 millió rubeles kiadását is alig fedezte. A hiány évente kb. félmillió rubelre rúgott. A pénzügyi csődnek Péter a hagyományos eszközökkel igyekezett elejét venni. Összeíratta a

lakosságot abban a reményben, hogy újabb adóalanyokra lel. Ehelyett az adózó udvarok számának drasztikus csökkenését regisztrálhatta. Folyamatosan élt a pénzrontás eszközével, amivel az 1670-es évek színvonalához képest mintegy 50%-kal leértékelte a rubelt. Növelte a közvetlen adókat, s ezzel ismét ezek kerültek túlsúlyba. Az új adónemek kifundálásával egy egész apparátus foglalkozott, akik a fürdőktől kezdve a tölgyfa koporsón keresztül a szakállig mindenre adót vetettek ki. Az adókivetés érdekei felül-emelkedtek a vallási-lelkiismereti szempontokon is. A szakadárokat pl. ezen-től nem üldözték – feltéve, ha befizették a rájuk kirótt speciális adót. Sőt, innentől kifejezetten kötelező volt a régi kaftánokban járniuk, ez volt a garanciája ugyanis annak, hogy dupla adót fizetnek. A monopóliumok szintén fellendültek. A sót, de pl. a kártyát is csak a kincstár megbízásából forgalmazhatták, vagy pl. külön mézkanzelleria működött.

A rendkívüli összeviSSzaság és a kisstílusú eszközök talán feleslegesen irritálták a lakosságot, de a bevételeket összességében sikerült növelni. 1722-ben már 7 millió 850 ezer, két év múlva 8 millió 654 ezer, míg 1725-ben a 10 millió rubelt is meghaladja a bevétel. A hadsereg kiadásai ezenközben szintén nőttek, 1724-ben pl. már csaknem hatmillió rubelt tettek ki (az összes költségvetés majd háromnegyedét). Az uralkodót egyébként nemigen érdekelte, hogyan jut pénzhez. Egyet tudott: a katona évente mennyibe kerül. Az adórendszernek ehhez kellett igazodni. A háború végeztével aztán mód nyílt az anarchisztikus adózási viszonyok egységesítésére: 1724-ben bevezették a lelkek szerinti adózást, amely – később még meglátjuk – jelentős hatással volt a korabeli orosz társadalomra.

A KÖZIGAZGATÁS

Az új adókat természetesen nem elég leleményesen kitalálni, majd emelésükről intézkedni – azokat be is kell hajtani. Hagyományosan ez utóbbi volt a leggyengébb láncszem az orosz központi irányítás rendszerében az apparátus és hivatalnokai rendkívüli mértékű korrumpáltsága miatt. Egy korabeli vélemény szerint 100 adórubelből 30 ha eljutott rendeltetési helyére. A permanens háború ugyanakkor kikövetelte a probléma megoldását, s Péter landadatulán buzgalommal vetette bele magát a megoldáskeresésbe. Látszólag sikerrel, hiszen az uralkodása végén működő közigazgatási rendszer talán a legidőállóbbnak bizonyult összes reformja közül. Az odáig vezető út azonban igen lassú és tekervényes volt, több zsákutcával tarkítva, és nem bizonyos, hogy a végeredmény mindenben igazolta az erőfeszítéseket.

Ahogy a cár egyre inkább elveszni látszott az orosz közigazgatás szövevényében, úgy érezte egyre nagyobb szükségét annak, hogy emberei ne csak a külföldi mesterségek fortélyait, de az igazgatás rejtélyeit is kifürkésszék. Maga is igen sok modellt, tervezetet – köztük *Leibnizét* – tanulmányozott, ám a doktrínák nem befolyásolták alapvető pragmatizmusát. A konkrét helyzet szülte konkrét feladat konkrét megoldását követelte, és boldogan lemondott minden ún. koncepcióról, ha működni látszó eszközt talált.

A „nagy követjárásból” hazatérve, és a „nagy” háborúra készülődve,

1699-ben meghirdeti a városi reformot. Bizonytalán hatással voltak rá a modern európai városok, ám a legkevésbé sem az a cél vezérelte, hogy az orosz városok is nyugati mintájú öngazgatást és polgárai kiterjedt szabadságjogokat kapjanak. Valójában egy üzletet ajánlott a városi lakosságnak és a város vonzáskörzetében élő állami parasztoknak. Amennyiben kétszeres adót vállalnak, úgy mentesülnek a vajdák fennhatóságától. Az orosz városok többsége azonban nem kért ebből a szabadságból, ezért a cár leszállította az árat, de kötelezővé tette az új rendszert. Ezentúl a moszkvai *Burmiszterek Táblája*, a *Ratusa* felelt ezen adók behajtásáért, amelyek egyébként közvetlenül a hadsereg ellátására fordítottak. Péterre a továbbiakban is jellemző lesz, hogy német, holland vagy más elnevezéseket vesz át, vagy torzítja el általuk az eredeti orosz terminust, de az ily módon átkeresztelt intézmények, jelenségek vajmi kevéssé hasonlítanak az eredetiekhez.

Az új intézmény egy ideig igazolta a várakozásokat, ám a hivatali visszaélések, sikkasztások és az északi háború kudarcai újra napirendre tűzték az adóbeszedés reformját. Ez vezetett az orosz történelemben ezután még sokáig fennálló *guberniumok* kialakításához. 1708-ban határozta el a kormányzat, hogy nyolc (majd nem sokkal később még egy) területi egységre, guberniumra osztja az országot. E felosztást az magyarázta, hogy a többfrontos háború, a flottaépítés és az ipartelepítés amúgy is meghatározott régiókban koncentrálódott. Péter a meglévő helyzethez kívánta igazítani a leginkább égető gond megoldását. Abból indult ki, hogy ha meghatározott térségekhez meghatározott ezredeket rendel, és azok kötelességévé teszi a sereg ellátását, úgy a bevételek rövidebb úton jutnak rendeltetési helyükre, és nem vész el jelentős részük a hivatali apparátus feneketlen zsebében.

Hosszú előkészítő munka után a reform 1712-ben veszi kezdetét, és azonnal kiütözközik hiányosságai, ezért az évek során többször korrigálják, majd egy sor más intézkedést is foganatosítanak a helyi közigazgatásban, és ezzel párhuzamosan sor kerül a központi irányítás teljes átalakítására. Az alapprobléma elvi jellegű volt, és a mindenkori orosz birodalom irányításának alapellentmondását rejtette magában. Az addigi orosz nagyfejedelmek és cárok természetes módon törekedtek az uralmuk alá tartozó, egyre nagyobbodó terület centrális kormányzására. Mindeközben egyre kiszolgáltatottabbakká váltak a helyi apparátus visszaéléseivel szemben, aminek a központi hatalom erősítésével igyekeztek – sikertelenül – gátat vetni. Péter most fordít egyet a dolgok logikáján, és gyakorlatilag decentralizációt hajt végre.

A gubernátorok országnyi területek urai lettek – s ez már önmagában veszélyforrást jelentett. Ezen a cár úgy próbált segíteni, hogy a gubernátor alá tartozó adminisztráció mellett egy kollégiumi testületet is létrehozott az ún. „*landratorokból*”. Ezekből 8–12 alkotott egy guberniumi tanácsot, amelyen a gubernátor elnökölt. Eredetileg a helyi szolgáló nemesség választott képviselőiből kellett volna rekrutálódnia, de a gyakorlatban tagjait kijelölték. 1715-ben aztán a funkciója is megváltozott. Ezzel volt összefüggésben, hogy a területi felosztás alapegységeinek továbbra is megmaradt *ujezdeket* (kerületeket) nagyobb egységekbe, *provinciákba* kezdték szervezni, majd a cár még

nagyobb – matematikai – egységekre, az ún. *doljákra* (részekre) osztotta fel a guberniumokat. A dolják elvileg 5536 adózó udvarból álltak, s ezek élére küldték a landratorokat. Kettő közülük azonban állandóan a gubernátor mellett maradt, s az év végén összeült a tanácsuk is. E tanács azonban két okból is megbukott. Ahelyett hogy kontrollt gyakorolt volna a gubernátor felett, végül alárendeltjévé lett. És ráadásul az elvárt bevételeket sem tudta biztosítani.

Péter 1718-ban úgy rendelkezett, hogy amennyire lehet, svéd mintára a helyi közigazgatást ismételten át kell alakítani. Az új felosztás 1720-tól veszi kezdetét. A guberniumok – már 11-re nőtt a számuk – továbbra is megmaradtak, de a dolják megszűntek, s helyettük általánossá váltak a provinciák (összesen ötven), amelyek *disztrikt*ekből álltak. A gubernium – mint katonai-közigazgatási körzet – élén álló gubernátor a terület legfőbb hadura és bírása volt, míg a provinciák élére kinevezett *vajdák* tulajdonképpen rendőrfőnökök voltak, amellett, hogy az adókért is ők feleltek. Helyi szinten a legfeljebb kétezer adózó udvarból álló disztrikték élén levő *zemszkij komisszárokra* hárult az adóbehajtás hazafias feladata. 1724-től aztán ismét változik és tovább bonyolódik a képlet. A hadsereg békeidőbeli bekvártélyozásának szükségessége életre hívja a *katonai ezredek disztriktjeit*, amelyek eltérnek az addigi közigazgatási egységek mindegyikétől. Lényegében nem mások, mint az adott terület egyenes adójának gyűjtőegységei.

Péter hosszú ideig nagyobb figyelmet fordított a helyi, mint a központi közigazgatásra. Ennek volt szubjektív oka is, nevezetesen az, hogy maga is alig tartózkodott Moszkvában vagy Pétervárott. A végtelen birodalom egyik végétől a másikig száguldozott, mindenütt jelen akart lenni, ahol valami fontos történt. S az igazán fontos dolgok ott történtek, ahol ő is jelen volt. Ez a tény eléggé leértékelte szemében a két fővárost és annak hagyományos irányító apparátusát. A bojárduma pl. elvesztette korábbi központi szerepét, részint, mert az uralkodó mindenben maga akart dönteni, részint, mert tagjai is legtöbbször úton voltak valamilyen megbízatás teljesítése miatt. A prikázrendszer szintén a felbomlás stádiumában volt, hiszen a guberniumi reform a legfontosabb kompetenciákat vette ki a központ kezéből, és a régiókba helyezte át azokat.

A cár sokáig nem érzékelte a központi irányítás hiányának hátrányát, hiszen ahol ő éppen tartózkodott, ott volt a központ. A pruti hadjárat előtt azonban úgy döntött, hogy távolléte idejére mégis szerencsés rábízni egy testületre az ügyek vitelét, és 1711. február 22-i rendeletével létrehozta a *Szenátust*. A kilenctagú ideiglenes vezető szerv működése aztán állandóvá vált, hiszen különösen a hadigazdaság és a pénzügyek ellenőrzésében szerepe nélkülözhetetlen volt. A központi kormányszerv azonban meglehetősen nehézséggel tudta csak ellátni funkcióját, ugyanis sem a régi prikázok, sem a néhány újabb (elsősorban katonai) hivatal nem illeszkedett a helyi közigazgatás új rendszerébe. Márpedig szükség volt egy közvetítő hivatalszervezetre a központ és a régiók között, a gubernátorok kiskirálykodásai és visszaélései ezt elégségesen bizonyították. (A cár egyet ki is végeztetett közülük.)

Így jönnek létre svéd mintára, német, cseh, sziléziai segédlettel a *kollé-*

giumok. Péter már 1715-ben döntést hoz az előkészítésükről, de csak 1718 végén születik meg a rendelet az alábbi kilenc kollégiumról: 1. Külügyi, 2. Pénzügyi, 3. Igazságügyi, 4. Pénzügyi Ellenőrzési, 5. Hadi (Szárazföldi), 6. Admiralitási (Tengeri), 7. Kereskedelmi, 8. Bánya és Manufaktúra, 9. Állami Kiadások Kollégium. Szétválás és összeolvadás, valamint az Örökbirtok Kollégium létrejötte után végül is tíz kollégium kezdi meg működését még néhány évvel a rendelet után. Felépítésük és funkciójuk már hasonlít a modern minisztériumokéra. A prikázoktól eltérően, illetékességi körük tematikus és egynemű, nincs közöttük területi alapon szervezett hivatal, szigorú belső szabályzat és ügyrend alapján működnek több külföldi szakember (pl. a mindenkori alelnök) segítségével, döntéseiket többségi szavazással hozzák meg.

Ebben az új szisztémában természetesen megváltozott a Szenátus szerepe is. Az operatív munkák egyre inkább a kollégiumokhoz kerültek, amelyeknek az felettes szerve lett. Ezzel párhuzamosan felértékelődött a Szenátus tanácsadó tevékenysége. Amíg erre a cár korábban nemigen tartott igényt, addig az utolsó években annál inkább számított rá. A Szenátus tehát olyan intézménnyé alakult, amely ugyan nem kapta meg a cár helyettesítőjének jogát – de a kötelességeit igen. Kiterjedt hatásköre még így is óvatosságra intette a cárt, aki hosszas előkészítő munka után 1722-ben rendeletet hozott a főügyési tisztségről. A főügyész teljes körű felügyeletet gyakorolt a Szenátus felett, s az ügymenetben egyrészt a kollégiumok és a Szenátus, másrészt a Szenátus és a cár közé ékelődött. A kontroll tehát megvalósult, a tulajdonképpeni kormány azonban elbizonytalanodott, és perspektívájában eljelentéktelenedett.

A közigazgatási reform egyik legkorszerűbbnek tetsző gondolata a helyi végrehajtó hatalom és az igazságszolgáltatás intézményi elkülönítése. 1719-ben Péter 11 nagy bíráskodási körzetre osztotta a birodalmat, s ennek minden városban létrehozta a testületeit vagy képviselőit. A svéd mintára bevezetett rendszer azonban csakhamar a gubernátorok és a vajdák befolyása alá került, s már két év múlva a helyi közigazgatás főtisztviségviselői közül jelölték ki a bírakat is. A felvilágosult gondolat tehát nem valósult meg. Jószerezivel nem is ez volt a célja, hanem a bürokratikus szervezet megteremtése ezen a területen is, ami viszont sikerült.

Ha végigtekintünk Péter közigazgatási reformjain, egy sor idegen hangzású új hivatallal találkozunk. Ezek némelyike, főleg az első időkben, a pillanatnyi helyzet diktálta kényszerből született, s működése az évek során többször változott. Másokat – Péter uralkodásának utolsó évtizedében – gondos előkészítő munka, a külföldi minták tüzetes tanulmányozása után vezettek be – majd hasonló elvek alapján változtattak meg. Az új neveket és tisztségeket leszámítva az új közigazgatási rendszer vajmi kevésbé alakította át gyökeresen a régi rendet. Még a prikázok és egyéb korábbi hivatalok némelyike is megmaradt, a funkcionális közigazgatási elv sem szorította ki véglegesen a területi elvet, és a hivatalok kompetenciái közötti átfedések sem voltak ritkák. A központi és helyi közigazgatás közötti hierarchikus

viszony nem nyert átlátható intézményi struktúrát: voltak olyan helyi szervezetek, amelyek a Szenátuson kívül több központi hivataltól is függtek, mások viszont attól sem. S bár sok törvényalkotói energiát fordítottak az egyetemes ellenőrzés intézményi garanciájának kimunkálására, az egész rendszerre az a jellemző, amit Kljucsevszkij mesél egy szenátusi ülésről. Eszerint a sok tekintetben naiv és idealista Péter magából kikelve azonnal rendeletet kívánt hozni a hivatali korrupció ellen; egy kötél arányi lopás is legyen elég a sikkasztó felkötetésére. Mire bizalmi embere, a cár „szeme és füle”, *Jaguzsinszkij* főügyész szelíden így szólt: „Csak nem akar Felséged egyedül, alattvalók nélküli császár maradni.” Nem érthetetlen ezek után, ha a szolgáló nemesség szívesen szolgált e régi-új hivatalokban, és nem tiltakozott a svéd módi ellen.

KOLOSTOROK ÉS MONSTRUMOK

Péter uralkodása idején jelentősen megváltozott az egyház szerepe az orosz társadalomban, és sok minden történt a kultúra ügyében is. Magát a cárt azonban az egyház (még kevésbé a hit dolgai) vajmi kevésbé érdekelték, s a magas kultúra is hidegen hagyta. Pjotr Alekszejevics nem volt intellektuális típus. Ő az első olyan cár, aki az egyházra nem mint a hitélet és a műveltség legfőbb letéteményesére nézett. Nemcsak az egyházi kultúrát, de általában a humán műveltséget sem becsülte sokra. S ha érdekelték volna a hit dolgai, talán a pragmatikus protestantizmust részesítette volna előnyben. Érthető ezek után, ha az egyházat a gyakorlati hasznosság szempontjait figyelembe véve kezelte, s úgy tekintette, mint a birodalom egyik hivatalát s egyben jelentős bevételi forrását.

Minden bizonnyal szubjektív szempontok is közrejátszottak abban, hogy *Adrian* pátriárka halálakor, 1700-ban Péter nem választott új pátriárkát, s az orosz egyház több mint húsz éven át egyházfejedelmi irányítás nélkül maradt. Az előző, Péter anyját erősen befolyása alatt tartó pátriárka, *Joakim* után ugyan *Adrian* kifejezetten puha személyiségnek bizonyult, ám Péter egyszer s mindenkorra meg kívánt szabadulni mind erkölcsi kilengései, mind európaizálási törekvései intézményes kritikájának potenciális forrásától. Ehhez jöttek ugyanakkor a „nagy” háború szükségletei, s a cár az egyházat szintén a katonai gépezet szolgálatába állította. Először csak a harangokat vetette le, és öntetett belőlük ágyúkat, majd az egész egyházi vagyongra rátette a kezét. 1701-től a Kolostorügyi Prikáz veszi át az egyházi birtokok irányítását, az emberei feletti bíráskodást és a bevételei feletti rendelkezést. Átütő sikerrel, ugyanis egy évtized alatt egymillió rubel tiszta bevétellel járul hozzá a hadigazdálkodáshoz. A narvai sokk után magához térő kormányzat aztán pár év múlva enyhít a teljes szekularizáció programján, de a Kolostorügyi Hivatal továbbra is megmarad.

A nagy váltás 1721-ben következik be, amikor ez utóbbit megszüntetik, s életbe lép az *Egyházi Szabályzat*, amelyet *Feofan Prokopovics* novgorodi érsek, a cár közeli híve állít össze. Ez véget vet a pátriárkanélküliség időszakának, de egyben az orosz patriarkátusnak is.

Az orosz egyház élén ezentúl pátriárka helyett egy kollektív testület áll, a *Szent Szinódus*, amelyet a kollégiumok mintájára honosítottak meg, s amely – világi személyek irányítása alatt – úgy működött, mint egy állami hivatal. Ezzel a formális aktussal Péter tulajdonképpen egy hosszú történelmi fejlődés végére tett pontot. Bármennyire idegennek is tetszett a protestáns konzisztóriumok mintájára kialakított forma a pravoszláv közegben, az egyház teljes betagolását az államéletbe kellően előkészítették a korábbi folyamatok. És az integrálás teljes körű volt. Olyan belső, addig sérthetetlen posztulátumokat is érintett, mint a gyónás szentsége. Egy 1708-as parancs a gyónási „információk” kötelező jelentését írta elő, és a lelkipásztor kötelességévé tette nyájának a gyóntatófülkén túli szemmel tartását, tehát a spionkodást. E meghökkentő ukáz a legkevésbé sem sértette a cár elveit. Őt inkább az botránkoztatta meg, és sarkallta aktív ellenlépésekre, hogy sok tudatlan szerzetes mások kenyerét ette, ahelyett hogy hasznos tevékenységgel töltötte volna idejét. Ezért aztán korlátozta számukat, elvette jövedelmeiket, és előírta teendőiket.

Péter a tulajdonképpeni kultúra dolgait hasonlóan pragmatikus módon közelítette meg. Felismerve hazája elmaradottságát, már korán a tanulásra helyezte a fő hangsúlyt. Megfelelő orosz iskolák híján először külföldre küldte a szolgáló nemes ifjakat. Nem lett belőlük megannyi mérnök és hajóskapitány. Később a hazai iskolák elterjesztésével kívánta a hiányzó szakembergárdát biztosítani. A papi szemináriumként funkcionáló Görög–szláv–latin Akadémia mellett létrehozott egy navigációs-, egy tüzér-, egy mérnökiskolát és egy tengerészeti „akadémiát”. Mindezek azonban nem tudták betölteni a felsőoktatási intézmények funkcióját, lényegében speciális alapismereteket közvetítettek, és állandó tanulóihiánnyal küszködtek. A modern értelemben vett gimnáziumhoz hasonlított egy *Glück* nevű szász lelkipásztor iskolája. Rövid ideig tartó fennállását részint vezetője elhivatottságérzésének, részint jó referenciáinak köszönhette. (Glück marienburgi házában szolgált eredetileg a későbbi cárné és cárnő: *Katalin*.) Komoly erőfeszítéseket tettek ugyanakkor az általános, alapfokú képzés bevezetésére, az elemi iskolák meghonosítására. 1714-ben kezdik a guberniumokban szervezni az ún. matematikai iskolákat. Az első tíz évben 1389 diákjukból 92 fejezte be itt a tanulmányait. Ahogy 1714-ben hiába tették kötelezővé a szolgáló nemesek számára a tanulást, úgy az alsóbb néprétegek gyermekeit sem lehetett semmiféle erőszakkal (pl. hogy amíg nem végzik el az iskolát, addig nem nősenhetnek) iskolába járásra kényszeríteni.

Elismerésre méltó erőfeszítések – szerény eredmények. Nem pontosan ezt, nem pontosan így kellett volna, de tenni kellett. Ez a megállapítás igaz lehet Péternek azon – az utókor embere számára szinte szánalmat keltő, a korabelinek pedig mérhetetlen kényelmetlenséget és nem csekély szenvedést okozó – kétségbeesett erőlködésére is, hogy a nyugati „kulturáltságot” (ahogyan azt ő megélte) beleverje az oroszokba. Bevezette pl. Pétervárott az ún. „*ásszamlékat*”, olyan estélyeket, amelyeken kötelező jelleggel kellett mevrészegre inniuk magukat az előkelő dámáknak és uraknak; a „tudomány

végett” begyűjtette és spirituszba tétette a birodalom minden végéből a „monstrumokat”; leveleiben „Min Her”-nek szólítja a nevét alig leírni képes Mensikovot. Ő alapította ugyanakkor az első újságot (a *Vedomosztyit*) és az *Akadémiát* (1725-ben), karolt fel orosz földön addig nem művelt tudományokat, íratott és adatott ki könyveket – a saját metszésű betűket nyomó saját alapítású nyomdájában. Mind korszakos jelentőségű tett ez az orosz kultúrában.

Péter uralkodása alatt mintegy 3500 idegen szó került az orosz nyelvbe. Ennek egynegyede hajózási szakszó, másik negyede közigazgatási, a harmadik a katonai terminológiáé, míg a negyediket a leginkább a fényűzéssel kapcsolatos kifejezések teszik ki. Az ún. „magas műveltség” nemzetközi jelentéshordozói nem ekkor gazdagítják az orosz nyelvet.

A reformok ára

ÁLLAM VERSUS TÁRSADALOM

A hadsereg, a gazdaság, a közigazgatás, a tágan értelmezett kultúra területén végbement változások nem maradtak hatás nélkül a társadalom életében sem. E reformok közvetlenül is beavatkoztak a társadalom viszonyaiba: az átalakító cár megkísérelte a társadalom befogadóképességét, változtatások iránti adaptációs készségét és képességét növelni, a társadalmat alkalmassá szervezni az állam előtt álló feladatok megoldásában való aktív részvételre.

Péter állama természetesen elsősorban a szolgáló nemesi osztály érdekeit képviselte. Mégis: soha annyit nem szenvedtek az uralkodó kisebbség tagjai, soha annyi kényelmetlenségben nem volt részük, és soha annyit nem követelt tőlük a hatalom, mint Péter korában. Mindenkinek szolgálnia kellett: kinek a hadseregben, kinek a flottában, kinek a cári bürokráciában. A szolgálat ráadásul a tanulás kényszerével is párosult, így gyerekkortól életfogytig szólt. Nem volt pardon, kivételt senkivel sem tettek, a nemesifjak is egyszerű közkatonaként kezdték pályafutásukat, legfeljebb annyi volt a könnyebbségük, hogy a gárdaezredekbe sorozták be őket. Még azt is le kellett nyelniük, hogy gyakran jöttmentek parancsoltak nekik. Péter alatt tündöklő karriert futhattak be alacsony származású személyek, így a lepényárus Mensikov, Safirov, egy hadifogoly zsidó fia vagy Jaguzsinszkij, aki egy lutheránus templom organistájának gyermeke volt.

A szolgáló nemesség mégis kitartott uralkodója mellett. Nemcsak azért, mert nem volt más választása. Ugyanez persze fordítva is igaz volt. A cár tudniillik szintén nem támaszkodhatott más társadalmi rétegre, amikor a hadsereg parancsnokait és a hivatalok főnökeit kellett kijelölnie. A külföldiek és a kegyencek ugyan módosították e képletet, de a derékhadat a szolgáló nemesek alkották. E tekintetben vajmi kevés változott a régi moszkvai nagyfejedelmek gyakorlatához képest. A bojárság maradványai lassan beleolvadtak a szolgáló nemességbe, amely átvette a bojárság tradicionális kormányzati szerepét. Kétségtelenül nagyobb volt a mobilitás Péter rendszerében,

mint bármikor korábban, s ez a cár társadalmi hasznosságot zsinórmértéknek tekintő, sajátos „demokratizmusán” múlt.

Jól tükrözi mindezt a cári rendszert ettől kezdve végigkísérő *Rangtáblázat* bevezetése 1722-ben. Péter a szolgáló nemességet ekkor tizennégy különböző rendfokozattal jelölt osztályba sorolta – külön a szárazföldi, a tengerészeti és az államhivatali szolgálattevőket. Az első nyolc osztályba soroltak örökletes nemességet kaptak, míg az alsó hat tagjai személyre szólót. Természetesen a régi nemesi famíliák tették ki a mostani örökletesek legnagyobb többségét, de besorolásuk nem volt automatikus, előmenetelük a szolgálattól függött. A világos szolgálati hierarchia ugyanakkor kézzelfogható perspektívát rajzolt fel az alacsony származású, de tehetséges fiatalok számára. Aki a fenti három szolgálati terület egyikén megkezdte pályafutását, az pénz- és birtokadományt és a földjén parasztjai felett uralmi jogokat kapott, tehát a privilegizált osztály tagja lett.

A 17. század végi kb. háromezer nemesi család száma ezzel kibővült, az állam kádergondjai enyhültek. A 16. századi mesztnyicsesztvo helyébe a privilegizált rétegek egymáshoz való viszonyát nem a származás, hanem a szolgálat elve alapján szabályozó Rangtáblázat lépett. Már önmagában ez is a felső réteg egységesülésének irányába mutatott. E folyamatot tükrözte a szolgáló emberek egységes rétegelnevezésének elterjedése is az 1710-es évek elejétől: ekkortól válik általánossá az orosz *dvorjansztvo* és a lengyel *sljahta* elnevezés.

A szolgálat egyetemessé válásával egységesült a két, jogilag addig még eltérő földtulajdonforma, a votcsina és a pomesztye is. 1714-ben hoz a cár egy rendeletet, amely mindkét földbirtoktípust örökletessé nyilvánítja. A törvényalkotói akarat szempontjából azonban lényegesebb volt az *Ukáz* egy másik rendelkezése, amely a nevét adja. *Egyedöröklési rendeletnek* nevezik, mert kimondja, hogy a földbirtokok ezentúl csak egy tagban örökíthetők. Az állandóan aprózódó birtokok értékét s a rajtuk élő parasztok termelőképességét igyekezett a kormányzat ily módon megőrizni és a „felesleges” nemesifjakat hasznos tevékenységre bírni. A rendeletnek ez a része azonban igazából soha nem lépett hatályba, és a cár halála után el is törölték.

Az államhatalom homogenizálási törekvései nemcsak a felső osztály, de az alávetett népesség egészére is érvényesek voltak. Péter egységes, egyszerű, jól átlátható társadalmi struktúrát kívánt létrehozni. A 17. századi orosz társadalom egyik sajátossága annak rendkívüli tarkasága volt. Jelentős számban képviseltették magukat a különféle szolgálalelemek, illetve az egyetlen nagy társadalmi csoporthoz sem tartozó, eredeti közösségükből kivetett, lézengő egzisztenciák. Péter a háború szükségleteitől vezéreltetve az újoncállítási, sorozási kötelezettséget valamennyi ilyen rétegre kiterjesztette, s ezzel a kötelező állami szolgálat elve szempontjából a földesúri parasztok helyzetéhez közelítette őket. A falusi lakosság különböző jogállású rétegeinek nivellálási folyamatában a következő, a döntő lépés az ún. *fejadó* bevezetése volt. Az új adó bevezetésének előkészítését célozta a cár 1718-ban hozott rendelete a lakosság összeírásáról. A munka igen vontatottan haladt, az adat-

szolgáltatók az adózók jelentős hányadát egyszerűen eltitkolták, ezért csak hamar *revíziós összeírásokat* is kellett végezni, hogy az adókiivetés már ennek alapján történjen. A pontos felmérés Péter haláláig nem készült el, de a rendelet eredeti elgondolását már 1722-től elkezdték megvalósítani azzal, hogy a leszerelő ezredeket a megfelelő katonai körzetekbe kvártélyozták. Ezek ellátását szolgálta a fejadó, amelynek jóval távolabbra mutató társadalmi következményei lettek.

A leglényegesebb, hogy a fejadó holopokra történő kiterjesztésével megszűnt a földesúri jobbágyokat a holopoktól elválasztó utolsó különbség is. A megelőző évtizedek gyakorlatában már amúgy is úgy viselkedtek a földesurak parasztjaikkal, mint a szolgákkal. Az 1649-es Törvénykönyv ellenére pl. gyakorlatilag teljes bírói hatalmat gyakoroltak felettük, s gyakorivá váltak az addig csak kivételes esetekben alkalmazott szokások, mint pl., hogy a parasztot földjétől és családjától elszakítva adták-vették. S bár Péter ez utóbbit nem javallta birtokosainak, végeredményben mégis elnézte, sőt a fejadó bevezetésével lényegében szentesítette ezt a gyakorlatot. Tulajdonképpen egy társadalmi alku kötött: az állam megsarcolta az addig neki nem adózó rétegeket, cserébe szabad kezét adott a földesúrnak a parasztjai-val való, immár valóban magánjogivá váló viszonyban. Ezzel pont került az orosz magánföldesúri joghatóság alatt álló falusi lakosság egységesülési folyamatának végére oly módon, hogy a *lekötött* jobbágyság nivellálódása a holopok szintjén valósult meg.

A fejadó egyébként önmagában inkább mérsékelte, mint növelte a paraszti terheket. Abból a józan kincstári meggondolásból táplálkozott, hogy a háborús pusztításokba és terhekbe belefáradt lakosságot kiszámítható és elviselhető járadékokkal lehet csak terhelni. Az 1724-es összeírás 5,57 millió „revíziós lelket” számlált, ebből 3,176 millió volt a földesúri jobbágy és 1,406 millió udvari és állami paraszt. Ez utóbbiak az évi 74 kopejkás fejadón kívül további 40 kopejka állami adót fizettek. (A paraszti udvarok kb. 25%-a egyébként még mindig az egyház kezén volt.) A fejadó bevezetésével nagyot változott, előnyére, az orosz mezőgazdasági táj. Az udvarok szerinti adózás idején ugyanis a lehető legtöbb férfi próbált meghúzódni egy gazdaságban, s ezzel a megművelt terület jelentősen csökkent. Mostantól kezdve azonban a parasztok abban voltak érdekelték, hogy minél nagyobb szántót műveljenek.

Ha a falu társadalmi viszonyait „rendbe tevő” állami elv az állami szolgálat mindenkire kiterjedő, pontos szabályozása volt, akkor nem meglepő, hogy a városi reformnak is ez volt a legfőbb célja. Péter 1718-ban vélte úgy, hogy a rigai és revali városi szabályzat mintájára Oroszországban is újra át kellene alakítani a városi közigazgatást. Három év elteltével Pétervár megkapta a maga statútumát, de még további évek kellettek ahhoz, hogy ennek alapján a többi orosz városban is meghonosítsák a kollégiumi alapon működő új *magisztrátusokat*.

A városi lakosságot ezentúl három osztályba sorolták. A felső rétegek két gildébe szerveződtek. Az elsőbe a gazdag kereskedők és a legtekintélyesebb

foglalkozások képviselői kerültek (pl. orvosok, gyógyszerészek), míg a másodikba a kiskereskedők, a kézművesek és az iparosok. Ezeket egyébként – szintén nyugati mintára – céhekbe próbálták tömöríteni (Moszkvában pl. 146 céhnek 6800 tagja volt), de e forma nem tudott Oroszországban gyökeret verni. A gildék alatti csoportba a különböző bér munkát végzők, pl. a manufaktúrák munkásai kerültek. Ezek esetében még azt is elnézte Péter, ha a szolgáló nemesi érdekek csorbát szenvednek, és soraik szökött jobbágyokkal töltődnek fel. Kivételesen eltekintett a visszatoloncolásuktól, csak az állami adót kellett utánuk ugyanúgy megfizetni.

Az új városi szervek egyik legfontosabb feladata éppen a manufaktúrák és iskolák létesítése és fenntartása volt – természetesen az adók begyűjtése mellett. Az új reformot tehát már nem a szűk had- és pénzügyi szemlélet hatotta át, hanem tágabb gazdaságpolitikai rendszerbe került. Nem érthetetlen ezek után, ha gazdasági súlyuknál fogva a város legnagyobb adófizetői, az első gilde tagjai kerültek kulcshelyzetbe. A különféle választott városi önkormányzati szervek ezért csakhamar teljesen kiszolgáltatottakká váltak e sajátos orosz patríciusréteggel szemben, s engedelmes szolgálói lettek az oligarchikus városi magisztrátusnak. A hatalmat kezükben tartó kereskedők nemigen különböztek a régi moszkvai *gosztyitól*, de a városirányítás bürokratikus szervezete jelentős fejlődésen ment át.

A mindent a háború szolgálatába állító Péter élete utolsó évtizedében már azzal is egyre behatóbban foglalkozott, mi lesz akkor, ha a háborúnak vége lesz. A türelmetlen kapkodást és az azonnali megoldásokat a kormánypolitika rangjára emelő gyakorlat helyébe stratégiai látásmód, a hosszú távra tervező reformpolitika lép. Pétert magasztos eszmék vezérelték. Egyetlen hozzá mérhető puritán és önzetlen uralkodót sem ismer az orosz történelem. Ő valóban a „közjón” munkálkodott, népét akarta felemelni és országát felvirágoztatni. A győzelmek után a békéért is lankadatlan energiával harcolt. Mégis ezen a téren ért el kisebb eredményeket. Az orosz nép ugyanis jóval földhözragadtabb volt uralkodójánál. Egyszerűen csak túl akarta élni a „nagy átalakító” reformjait.

AZ „ANTIKRISZTUS”

Nem volt könnyű. Soha olyan megpróbáltatások nem zúdultak rá, mint a 18. század első negyedében. A cár nem kímélte magát – de a lakosságot sem. A háborús sikerekért ijesztő árat kellett az országnak fizetnie. Péter uralkodásának kezdetéhez képest az adók megháromszorozódtak – s nem is ez volt a legsúlyosabb teher. Az újoncozások, az uráli manufaktúrák és a nagy építkezések milliós tömeget vontak el a békés termelőmunkától, és változtattak élő ágyútöltelékké vagy kényszermunkássá. Csupán a realitásokkal nem számoló építkezések több százezer ember életébe kerültek. Mire a cár rájött, hogy a nagy folyók csatornákkal való összekötéséről szőtt utópisztikus elképzelése szép álmom kell maradjon, vagy amikor a töröknek át kellett adnia az iszonyatos erőfeszítések árán felépített déli erődöt, *Taganrogot*, addigra már a rosszul élelmezett, mostoha körülmények között dolgozó, járvány ti-

Rastrelli
I. Péter-szobra
(részlet)

zedelte munkások jelentős része elpusztult. A rendkívül kedvezőtlen földrajzi adottságú új fővárost, Pétervárt övező mocsarak úgyszintén hullahegyekkel töltődtek fel.

A cár által sújtott lakosság első reakciója a menekülés volt. Rendeletek sokasága lát napvilágot a szökött parasztok felkutatásáról, visszatoloncolásáról, elrettentő megbüntetéséről. Vajmi kevés eredménnyel. *Miljukov* orosz gazdaságtörténész számítása szerint az 1678-as összeíráshoz képest 1710-re a lakosság kb. egyharmada átrendeződött. Ebből kb. harmadrész volt a szököttek száma, a többi katonának vagy gyári munkásnak sorozták, és nagyon sokan meghaltak. *Miljukov* a népesség kb. egyötödének csökkenésével számol. Mindez nem maradt hatás nélkül a gazdaságra sem. Becslések szerint a pusztásodás megközelítette a termőterület harmadát.

A nép értetlenül állt e jelenségek előtt. Minden, amit tapasztalt, ellentétes volt hagyományos hitével, a „jó” cárba vetett bizalommal. Ezért a maga módján próbálta a vágyai és a realitások közötti ellentmondást feloldani.

I. Péter kihallgatja fiát, Alekszejt (Ge festménye)

A legkézenfekvőbb megoldás az volt, hogy egyszerűen nem hitték el, aki ilyen szörnyűségeket művel alattvalóival (beleértve saját fiát is, akit nagy valószínűség szerint parancsára tettek el láb alól), az igazi cár. Már uralkodása legelején a legfantasztikusabb legendák keringtek Péter körül. Igaz, maga is mindent megtett annak érdekében, hogy a pletykáknak, híreszteléseknek tápot adjon, hiszen viselkedése, szokásai, egész személyisége gyökeres ellentéte volt az addig megszokott cárképnek, és lépten-nyomon lábbal tiporta a pravoszláv kultúrkör tradícióit.

Különösen a „nagy követjárás” után szaporodtak el a mendemondák az-
al kapcsolatban, hogy a cárt külföldön, úgymond, elcserélték. A Kremlben
ülő uralkodó tehát hamis, az igazi pedig valahol a messzi idegenben sýn-
lódik. (E tekintetben igen gazdag volt a népi fantázia, egyes legendák szerint
a svéd királynő forró tepsibe ültette, de voltak olyan hírek is, hogy egy
hordóba szögelve a tengeren hánykódik az idők végezetéig.) Széles körben
elterjedt ugyanakkor az „Antikrisztussal” való azonosítása is. Könnyen el-
hitték, hogy az uralkodó maga a Sátán, hiszen „bizonyíték” is volt rá. Az
újoncok kezére tudniillik jelet égettek, hogy meg ne szökjenek, s ezt a népi
képzelet szívesen hitte az ördög keze nyomának. E motívumok olyan mélyen
beivódtak a hiedelemvilágba, hogy Péter sem becsülhette le hatásukat. Ép-

pen onnan tudunk róluk, hogy a cárellenes szándékok kifürkészésére létrehozott nyomozó és besúgó szerv, a *Preobrazsenszkij prikáz* iratanyagában fennmaradtak. A vizsgálatot végzők semmilyen eszköztől nem riadtak vissza. Tudunk olyan esetről is, hogy a szibériai *Tobolszk* környékéről is képesek voltak két apácát Moszkvába vitetni, mert később a kínvallatásba belehalt nővérek állítólag azt találtak egyszer mondani, hogy a cár egy kicserélt svéd.

Az össznépi megpróbáltatások olyan súlyosak voltak, és a társadalmi ellentétek olyannyira kiéleződtek, hogy a *Preobrazsenszkij prikáz* minden ügybuzgalma ellenére az alsóbb néposztályok elégedetlensége nyílt felkelésekbe torkollott. Először az asztrahanyi katonák elégették meg a városparancsnok és beosztottai önkényeskedését, és hatalmukba kerítették a várost. A közvetlen kiváltó ok a szakáll és a régi öltözet viselését megtiltó rendelkezés életbe léptetése volt, amivel a zömmel óhitű lakosságot végképp kihozták a béketűréséből. A zendülés sikerét jórészt azon sztreleceknek köszönhette, akiket az 1698-as sztreleclázadás után ide száműztek, s akik ezért mindenre elszántak voltak. A felkelt várost hét hónap múltán, 1706 márciusában tudta csak a cári rendteremtő sereg elfoglalni.

Az asztrahanyi eset nem volt elszigetelt jelenség. Ezekben az években egy sor kisebb-nagyobb felkelésről van híradásunk, elsősorban az új manufaktúrák munkásai körében. A cári adminisztráció ellen tiltakozó Baskíriát több mint fél évtized múltán tudta csak pacifikálni az orosz hadsereg, amelynek főerői ekkor az északi háborúval voltak elfoglalva.

A vezetőjéről Bulavin-felkelésnek nevezett ellenállás volt a legjelentősebb Péter-ellenes megmozdulás. Moszkvai Oroszország legnagyobb népfelkeléseinek már korábban is a kozákság volt a vezető ereje – szervezetségének, harci tapasztalatainak és függetlenségének köszönhetően. Ez utóbbi került komoly veszélybe Péter uralkodása idején, amikor a jobbágytartó rendszer a kozákok lakta vidékeken is terjedni kezdett. Nem volt elég azonban, hogy a feudális földbirtokok megszorodtak, a kozákok közé állt jobbágyokat erőszakkal megkísérelték a szolgáló nemesi különítmények visszatoloncolni. A Doni Sereg egyik atamánja, *Kondrat Bulavin* vezetésével azonban egy kozákcsapat 1707 októberében rátámadt a cári egységre, s ezzel lángra lobbantotta a Don-vidéket. Bulavin megjelenése után az ellenállás hamar áterjedt a Dnyeperre és Zaporozsjéra is. A különböző kozák felkelő csapatok több irányban tevékenykedtek, egyikük a Volgát választotta, és a következő év májusában elfoglalta Caricint. Jelentős erők próbálkoztak Azov bevételével – eredménytelenül. Ezután Bulavint a módosabb kozákok megölték, majd a cári büntetősereg kegyetlen megtorlásban részesítette a doniakat. A felkelés ennek ellenére még legalább két évig tartott, mert az elkülönülten harcoló kozákegységek egy sor régiót hosszabb-rövidebb ideig a hatalmukba kerítették. Az ellenállás a központi kerületekre és az alsóbb néposztályok legszélesebb rétegeire is áterjedt. Az európai Oroszország kb. hatvan kerületével került kapcsolatba a mozgalom, amely, mint a korábbi felkelések is, végül természetesen elbukott. Ez esetben nemcsak a világos cél, de a moz-

gósító ideológia hiánya is gyengítette őket. Hittek a „jó” cárban, a „gonosz” idegen tanácsadók ellen harcoltak, és egyetlen stratégiai jellegű elképzelésük (vagy inkább fenyegetésük) az volt, hogy a török szolgálatába állnak, amennyiben nem orvosolják bajaikat. De még így is sok fejfájást okoztak a Poltavára készülők, majd ott győzedelmeskedő cárnak.

„ELSŐ” VAGY „NAGY” PÉTER

Pétert jobban szerette utókora, mint saját kora. Az európaizálást kiteljesítő II. Katalin óta pedig kifejezett kultusza alakult ki az orosz közgondolkodásban. Nem véletlenül, hiszen alakja mintegy megtestesítette az oroszok viszonyát a fejlődésben élen járó Európához. A progresszív orosz gondolkodás hagyományosan történelmi előképének tekintette. Személye legitimálta a mindenkori reformokat, ami bizony mindig is ráfért az orosz birodalomra. Az orosz nagyhatalom létrehozásának történelmi tette miatt értékelése ugyanakkor hazafias színezetet is kapott: az orosz nemzeti büszkeség tárgyává vált.

I. Péter az orosz történetszemlélet idolja lett. De nem „szent tehene”, ugyanis a történelmi gondolkodásban időről időre megfogalmazódtak ellenvélemények is. A leghangosabban a 19. század második negyedében a *szlavofilok* által, akik a Pétert istenítő *nyugatosokkal* folytatott vitájukban a tősgyökeres orosz útról való letéréssel vádolták. Ezt ellenfeleik ugyan nem tagadták, de éppen ezt tekintették a „nagy átalakító” fő érdemének. A professzionista történetírás fejlődésével megfogalmazódtak, elsősorban Kljucsevszkij és Miljukov munkáiban, más aggályok is. A konkrét történeti kutatás kimutatta a reformok felemás, sok tekintetben következetlen, félbehagyott vagy sikertelen jellegét s mindennek aránytalanul nagy társadalmi árát. Később az osztályharcot szemléletének középpontjába helyező szovjet történetírás sokat foglalkozott a nép megnyomorodásával Péter uralkodása alatt. Ettől értékelése kettőssé vált, ugyanis más oldalról az orosz birodalom alapítójaként a cárt mindig nagyra értékelte.

Mára a legtöbb kérdésben konszenzus alakult ki a történészek között. Meggyökeresedett az a vélemény, amely a folytonosságot hangsúlyozza Alekszej Mihajlovics és Fjodor Alekszejevics, illetve Pjotr Alekszejevics között, ami a péteri reformok előkészített, az orosz fejlődésből organikusan következő voltát jelenti. Senki nem vitatja, hogy Oroszországnak ki kellett törnie geopolitikai elzártságából, és szükségszerű volt a tengerek felé történő terjeszkedése. Abban is széles körű az egyetértés, hogy a nyugati átvételek elengedhetetlenek voltak e cél megvalósításához, a „modern” Oroszországhoz vezető út első jelentős állomását jelentették – anélkül hogy az „orosz utat” elhagyták volna. Senki soha nem kérdőjelezte meg a cár személyes érdemeit ebben a folyamatban, senki soha nem vitatta el rendkívüli képességeit, az egyetemes történelemben elfoglalt kivételes helyét.

Az értékelés feladatát kitűző és vállaló történész azonban nem érheti be ennyivel. Véleménye kialakításakor egy sor egyéb kérdést is fel kell tennie, és lehetőség szerint meg is kell válaszolnia. Elsősorban: arányban voltak-e

a Péter által elért eredmények az értük hozott áldozatokkal? Vajon olcsóbban is megúszhatta volna-e az orosz társadalom az „átalakítást”? Aztán: mennyiben célozták Péter reformjai a birodalom átalakítását s mennyiben a konzerválását? Valóban egy „új” Oroszország születését készítették elő, s nem a „régit” átmentését alapozták meg mindörökre? S végül a leglényegesebb történetiszemléleti probléma: a birodalom vagy az alattvaló érdekei nyomnak-e többet a latban az utólagos történelmi értékeléskor?

Vaszilij Kljucsevszkij, a nagy orosz történész fogalmazott úgy, hogy az orosz történelem alapellentmondása a fordított arányosság a birodalom, illetve az állampolgárok szabadságának, jólétének erősödése között. Soha addig olyan rosszul nem éltek az emberek Oroszországban, mint Péter idején. Ez persze lehetett a boldogabb jövőért hozott kényszerű áldozat is. Péter reformjai azonban egy katonai monarchiát erősítettek meg és fejlesztettek tovább a totális állam irányába. És nem a „felvilágosult” abszolutizmus eszközszerével, amely legalább felvillanhatta volna a polgárosodás felé vezető átmenetet. I. Péter az állam szolgájává süllyesztette a társadalmat. Miközben az „államot” európaizálta, addig a társadalmat „*aziatizálta*”. Persze az orosz állam homlokzatának nyugati mintára történő átfestése sem volt teljes – ezt majd II. Katalin végzi el. A hadsereg és a szolgáló nemesi bürokrácia megszervezésével, illetve az alsóbb néposztályok rabszolgává süllyesztésével azonban tartós „eredményt” ért el – ezen már csak enyhíteni fognak utódai.

E tekintetben persze tényleg csak kiteljesíti az addigi társadalomfejlődésben benne levő lehetőséget. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy mint egy katalizátor, felgyorsította a történelmi folyamatokat. Nélküle minden lassabban, de talán fájdalommentesebben ment volna végbe. Oroszország később került volna közel Európához, és lehet, hogy távolabb is maradt volna tőle. Történelmi perspektívában nézve, a patriarchális rend felbomlását csak a modernitás legitimálhatja. I. Péter feláldozta a stratégiai célt a taktikai feladat megoldásáért. Birodalmat szervezett despotikus alapokon – hosszú időre száműzve a polgári társadalom illúzióját. A történelmi determinációkért természetesen nem lehet egy történelmi személyiséget elítélni. Hiba lenne akár csak utólag is felelősségre vonni egy uralkodót azért, mert a rendelkezésre álló eszközökkel a lehető legnagyobb hatásfokkal valósított meg egy országa előtt álló reális célt. Az emberi életéért azonban minden korban kár, különösen, ha áldozatuk hiábavaló volt.

I. Péter ezért sokkal inkább tragikus, mint pozitív vagy negatív történelmi személyiség. Azt tette, amit tennie kellett és lehetett. Az orosz birodalomnak minden oka megvan a dicsőítésére, az alattvalónak pedig a megátkozására.

I. PÉTER ÖRÖKSÉGE

Palotaforradalmak kora

A legkevesebb, amit erről az örökségről el lehet mondani, az, hogy súlyos volt. Oroszország éppen félúton volt Ázsia és Európa között, bizonytalan abban, melyiket válassza. Nem kétséges, hogy a széles tömegek előtt nem ez a választás állt, erről igazán nem volt fogalmuk, hanem a péteri újítások és a megszokott régi rendbe süppedés közt ingadoztak, pontosabban: egyértelműen az utóbbi felé hajlottak.

Legfelül az a néhány tucat ember, aki Péter közvetlen környezetéhez tartozott, és irányította az országot, voltaképpen maga is bizonytalan volt. Egyben azonban egyetértettek: a hatalmat mindenáron meg kell tartani. A kérdés csak az, ki legyen a császár.

PÉTER FELESÉGE ÉS UNOKÁJA

Arról természetesen szó sem lehetett, hogy I. Péter valamelyik embere foglalja el a trónt. Az uralkodói méltóság a dinasztiahoz kapcsolódott, csak onnan kerülhetett ki az új császár. 1725. január végén Péter még haldoklott, amikor összegyűltek a főméltóságok, hogy eldöntsék a kérdést. A régi főnemesség képviselői számára eléggé egyértelműnek látszott, hogy a trónnak a dinasztia egyenes férfiágán kell öröklődnie, ez Péter első házasságából származó unokáját jelentette, Pétert, aki éppen tízéves volt. Ez önmagában véve még nem lett volna akadály, sokkal fiatalabbak is trónra kerültek másutt meg itt is. Világos volt, hogy a gyermek mellett valaki első miniszterként irányítja az államot. A hercegek persze saját magukra gondoltak. Alkalmasint senki sem mondta ki, mert nyilvánvaló volt: ez a konzervatív megoldás, a szakítás Péter elképzeléseivel, Európa helyett a Szent Oroszország, a bezárkózás.

Csak hogy azok a főemberek, akik eddig Péter mellett álltak, ezt nem tudták elfogadni. Nem az Európához való felzárkózás miatt. Sokkal prózaibb okaik voltak. Ez esetben ugyanis kikerülnek a hatalomból. Felelősségre vonhatják őket Alekszej cárevics haláláért, a reformokért, mindazért, ami ellen a maga módján az orosz társadalom túlnyomó többsége tiltakozott. Mensi-

kov összefogott *Pjotr Tolsztoj* gróffal és másokkal a *homines novi* közül. Péter özvegyét, *Katalint* kívánta trónra. A gárdának is ő volt a jelöltje, meg is jelentek a palota előtt, képviselőik még a tanácskozási terembe is behatoltak. Katalin népszerű volt a gárdánál mint Péter felesége, mint a gárda valamiféle anyja, tehát mellette foglaltak állást. *I. Katalin* az orosz császári trónra lépett. A gárdának jó oka volt félni a konzervatív hercegektől, hátha megszüntetik kiváltságos helyzetét. Katalin egyszerre jelentette a folytonosságot és az elfordulást a reformok zaklatott menetétől.

Azt tudni lehetett, hogy érdemben kormányozni nem fog, ahhoz egyértelműen hiányoztak a képességei. Ott volt viszont Mensikov, aki mindenestre eljegyezte a lányát a gyermek trónörökösssel. Így látta biztosítottnak tényleges uralmát még hosszú időkre.

A maroknyi főtisztviselő és a gárda tehát eldöntötte a trónutódlást. Nem számoltak azzal, miért is számoltak volna, hogy a társadalomban majd lesz ellenkezés e megoldással szemben. Mindenekelőtt azt nehezményezték, hogy Katalin nő. Az igazhitű cárok trónján eddig mindig csak férfiak ültek, a cárnék csupán dekorációul szolgáltak a cár mellett, sohasem szóltak bele a politikába, még a templomban sem volt ülőhelyük. Zsófia kísérete annak idején ezért sem sikerülhetett. De voltak egyéb megfontolások is: vajon Péter második házassága legális volt-e? A szakadárak is ellenezték.

Végül is azonban mindenki felesküdt az új császárnőre, ahol ellenzés volt, ősi szokás szerint egy kis kínzással segítettek. A hatalom most már ténylegesen és egyértelműen Mensikov kezébe került. Megvalósítva Péter egyik kedvelt elképzelését, létrehozta az Orosz Tudományos Akadémiát. Orosz tudós ugyan még nem volt, akit tagjai sorába emel, de ezen könnyen lehetett segíteni német tudósok meghívásával. Ők aztán csakugyan egyfajta tudományos életet teremtettek.

De Mensikov nem mindenben törekedett a péteri hagyományok tiszteletben tartására. A Szenátus államjogi szerepét a valóságban kikapcsolta. Számolnia kellett a konzervatív arisztokrácia ellenzésével is. Egyévi bizonytalankodás után a hatalmon lévők új rendet teremtettek azzal, hogy 1726 februárjában létrehozták a *Legfelsőbb Titkos Tanácsot* mint mindenek fölött álló kormányzati szervet. Mensikov és Tolsztoj mellett tagja lett *Gavrila Golovkin* kancellár, *Fjodor Aprakszin* tengernagy, *Dmitrij Golicin*, aki éppen a régi arisztokráciát képviselte, meg egy német, *Andreas Ostermann*. Szorgalmával és munkabíráásával hamarosan ő lett az országlás tevékeny vezetője, és lépéseket tett a szétzilált ország rendbetételére. A bajokra, a parasztok szökésére, a vidéki tisztviselők visszaéléseire *Pavel Jaguzsinszkij* főügyész hívta fel a figyelmet. Ki is küldtek revizorokat vidékre, akik a kisembereket megbüntették jelentéktelen túlkapásokért, a nagy vétkek elkövetői természetesen büntetlenek maradtak. A tisztek nagyobb felét hazaküldték. Úgy tűnt, nem lesz szükség hadseregére. Oroszország visszavonult Európából, csak a jelennek élt.

Mindenekelőtt maga a császárnő, aki csak 1726-ban az állami jövedelmek nagyobbik felét, 6 millió rubelt költött udvarára és szórakozásaira. Ezek

annyira igénybe vették egyébként robusztus természetét, hogy 1727. május 17-én meghalt.

Most már egyértelmű volt, *Péter* lesz a császár. Elvégre már 12 éves. Mindenesetre esküt vettek tőle: a korábban elkövetett gyilkosságok tetteseit nem vonja felelősségre. Mensikov mint apósjelölt maga mellé vette, saját palotájába. A Tanács mindenhatósága Mensikov mindenhatóságává egyszerűsödött. Tolsztojt, korábbi szövetségesét száműzette jó messzire északra, a Szolovecki szigetekre, másokat vidéki birtokaikra. Hogy megerősítse helyzetét, a két legfontosabb arisztokratacsalád, a *Golicinok* és a *Dolgorukijok* tagjainak magas tisztségeket adatott. Pétert igyekezett kissé péteri módon nevelni, sok mindenre megtanítani, ami a császárnak egyáltalában nem tetszett.

Mensikov uralma a tanács tagjainak is sok volt. Mindössze néhány hónappal Katalin halála után, 1727 szeptemberében minden tisztségétől és vagyonától megfosztották, és Szibériába száműzték. 1729-ben ott is halt meg.

Mensikov lánya helyett most egy Dolgorukij lányt adtak férjhez Péterhez. A tényleges munka továbbra is Ostermann dolga volt. Az állami jövedelmek jelentős része a Dolgorukijok kezén tűnt el.

Ostermann tett néhány intézkedést a nemesség megnyerése érdekében, az általános elégedetlenség csillapítására is, de egyúttal mintha a péteri politikát folytatta volna. Az előbbi érdekében felszámolta a dohány- és sómonopóliumot, a másik oldalon megengedte a külkereskedelmet egyéb balti kikötőkön, nemcsak Szentpéterváron keresztül. Az állami jövedelmek egy részét hamburgi és amszterdami bankokban helyezte el – a jövőre is gondolva. A flottát viszont elhanyagolta, s ez egyáltalában nem Péterre vallott.

A „NÉMETPÁRT” URALMA

1730 január végén az ifjú II. Péter váratlanul meghalt himlőben. A Dolgorukijok bemutattak egy – hamisított – végrendeletet, amely szerint felesége, *Jekatyerina Dolgorukaja* vegye át a hatalmat. Ez természetesen a Tanács tagjai számára nem volt elfogadható. Az egyik Golicin, Dmitrij vetette fel *Anna kurlandi hercegnő* nevét. I. Péter bátyjának, V. Ivánnak volt az egyik leánya, tehát a dinasztia tagja. A kurlandi herceg özvegyeként uralkodott már jó néhány éve a balti hercegségben.

A Tanács küldöttséget menesztett hozzá, hogy a trónra hívja, de mindenesetre aláírtak vele bizonyos feltételeket, *kondíciókat* (ahogy később nevezték): Anna nem házasodhat meg, nem jelölheti ki az utódját, nem számolhatja fel a Tanácsot (ez volt a legfontosabb pont), az nyolc tagból áll, elhalálozás esetén maga kooptál új tagot. A háború és béke kérdése, a főtisztviselők kinevezése a Tanács dolga. A nemességnek szólt az a feltétel, hogy nemeseket kivégezni vagy birtokukat elkobozni tilos. Volt egy záradék is: ha Anna nem tartja be ezeket a kondíciókat, letehetik a trónról. A feltételek ötletét a lengyelektől vették át, ahol a választott királynak már 1572 óta bizonyos alapelvekre és gyakorlati politikai teendőkre kellett felesküdnie.

Anna 1730 februárjában érkezett meg Moszkvába – hisz még mindig ez

volt a koronázóváros. Ott írta alá ünnepélyesen a kondíciókat. Ennek a híre nagy felháborodást keltett a nemesek körében, még vidéken is tiltakozó gyűlések zajlottak le. Természetesen ez csak egy szűk réteg, a nemesség és a gárda ügye volt. Ezeken a körökön belül végül is két irányzat bontakozott ki. Az egyik tudomásul vette a feltételeket, de szeretne volna az egész nemességre kiterjeszteni. A lengyelországi helyzet, ahol a király helyett a nemesség birtokolta a hatalmat, ismert volt az orosz nemesek körében is. Ilyen formában még a császári hatalom korlátozásába is beleegyeztek volna. Csak-hogy egy másik, erősebb irányzat – ehhez tartozott a gárda is – az egyeduralom visszaállítását sürgette. Ostermann is ennek volt a híve. Hírek terjedtek el Anna jó szándékairól. Március elején 800 szenátor és nemes jelent meg az udvarban, és azt kérték, Anna vonja vissza a kondíciókat. A gárdatisztek is ezt igényelték. Anna kinevezte a gárda parancsnokává *Szergej Szaltikov* tábornokot, anélkül hogy a Tanács beleegyezését kérte volna. Még azon a napon, néhány óra múlva egy nemesi küldöttség jelent meg előtte, és átadott egy kérvényt, amelyben az autokrácia visszaállítását sürgették. Anna, akinek volt érzéke a teátrális jelenetek iránt, azonnal odahozatta azt a bizonyos írást, és a jelenlévők szeme láttára széjjeltépte. Ezzel az autokrácia ismét helyreállt. Moszkvát a hír hallatára kivilágították. Valószínűleg nem felsőbb rendeletre, a moszkvai nemesség valóban őszintén örülhetett annak, ami történt. Elvégre helyreállt a rend, az uralkodót semmiféle törvény vagy feltétel nem köti. Csak öt évvel vagyunk I. Péter halála után, az autokrácia hagyománya még él. Egy oligarchikus uralom révén, amilyen a Tanácsé volt, a nemesség széles körei a konzervatív arisztokraták uralma alá kerültek volna.

Megint a nemesség képviselői és a gárda szólt bele abba, ki legyen az uralkodó. Az elvárás az volt, hogy Anna majd valóban maga uralkodik. Éspedig a nemesség érdekében. Az utóbbi nagyjából megvalósult, az előbbi már jóval kevésbé.

Anna a nemesség és a gárda akaratából került uralomra. Láthatta, milyen könnyen fordulhat a szél. Bizalmatlan volt tehát a nemességgel szemben. A kurlandi udvarban németek vették körül, s ezt folytatta most is, azokban megbízott. A balti német bárók ezzel jelentős szerephez jutottak az ország kormányzásában. Mindenekelőtt Anna kegyence, *Ernst Johann von Bühren báró* (Birennek is írta magát olykor). Oroszországban Biron néven vált ismertté. Ez voltaképpen egy francia előkelő nemzetség neve volt, Biron szeretne úgy feltüntetni, hogy innen származik, át is vette a francia család címerét. Anna titkára volt Kurlandban, onnan emelkedett fel kegyencévé (jobb udvari körökben másutt is így jelölték a bizalmas kapcsolatot).

Biron nem volt egy új Mensikov abban az értelemben, hogy csakugyan érdemben foglalkozott volna az államügyekkel. Ezeket továbbra is Ostermann intézte. Működését grófi címmel jutalmazták. Jelentős szerephez jutott még egy másik német, a nem is balti, hanem a messzi Hessenből való *Burckhard Christoph von Münnich*. Tábornagyi címet kapott, ő lett a katonai kolégium vezetője. Porosz fegyelmet vezetett be a hadseregben. Az oroszok

érzékenységeinek megkímélése érdekében elérte, hogy az orosz származású tisztek fizetését a külföldiek illetményével azonos szintre emeljék. (Milyen furcsaság, az oroszok addig csekélyebb fizetést kaptak. Igaz, a képzettségük is alacsonyabb volt.) Egy balti báró, *Nikolaus Korf* lett az Orosz Tudományos Akadémia elnöke (otthon érezhette magát a sok német akadémikus között), később diplomáciai szolgálatban tevékenykedett.

A 18. század az orosz nemesség, az egykori szolgáló nemesség felemelkedésének a kora, láthattuk, már Péter óta. Ebben a vonulatban jelentős további lépés volt Anna 1736-ban kiadott rendelete, amely a nemesi szolgálati kötelezettség szigorát enyhítette. Ha egy családban több fiúgyermek volt, a legfiatalabb mentesült a szolgálat alól, otthon maradhatott a birtok ügyeinek intézésére. A szolgálati időt 25 évre korlátozta, de valójában a nemes csak 55 éves korában vonulhatott vissza a közélettől. Ez a rendelet felszámolta Péter intézkedését arra vonatkozólag, hogy a nemesi birtok csak egy tagban örökíthető; ezentúl a régi szokásoknak megfelelően a férfi örökösök között fel lehetett osztani. Más kérdés, hogy Péter rendeletét valójában addig sem tartották be szigorúan, hanem valamilyen formában megkerülték. Még 1731-ben létrehoztak egy tisztiiskolát, a nemesek fiai itt tanulhatták meg a katonai mesterséget, s innen már tisztekként kerültek be a hadseregbe, nem közkatonaként kezdték, mint még Péter idejében.

A nemességhez való viszonynak ez volt az egyik oldala, kétségtelenül a fontosabb. De Anna kormányzatának oroszok iránti bizalmatlansága odáig ment, hogy az egyes családokkal szemben a terrort is megengedte magának. Különösen a régi hercegi családok ellen irányult ez, ősi hagyományt követve. Több ezer embert tartóztattak le, nemcsak nemeseket persze, ahogy az az állítólag 20 000 fő, akit ez alatt az évtized alatt Szibériába száműztek, ugyancsak nem csupán a nemesség köréből került ki. Ennyi nemes nem is volt az országban.

Folytatódott a Péter által támogatott nyugatiasodás, amely elsősorban a külsőségekben nyilvánult meg. Az udvarban, a hadseregben nyugati módi szerint illett öltözködni, olykor már a vidéki udvarházakban is. Nyugati, természetesen francia ruhákat meg ékszereket hordtak, francia bútorokkal rendezték be a szentpétervári palotákat, francia módra tartottak bálakat. Mindez igen sok pénzbe került. A nyugatról jött kereskedők meg ugyancsak meggazdagodtak ezen a divaton.

1740. október végén vese- vagy epekőbántalomban meghalt Anna. Mivel a kondíciók már nem kötötték, halála előtt kijelölhette az utódját. Nővérenek, ugyancsak V. Iván leányának, Katalin mecklenburgi nagyhercegnének az unokájára esett a választás, aki még egyéves csecsemő sem volt, de Iván dédunokája. Anyja, a braunschweigi herceg felesége, *Anna Leopoldovna* lett helyette a régens. Az egész Anna és Münnich összefogásának az eredménye volt. Röviddel a császárnő halála után Biront letartóztatták, és természetesen száműzték Szibériába. Biront eredetileg felnégyelésre ítélték, Szibéria a kegyelem volt számára. Néhány napra rá hivatalosan is Anna lett a régens, férje pedig, *Anton braunschweigi herceg* generalisszi-

musz címet kapott. Most Münnich kezében összpontosult a hatalom, első miniszterként ő irányította az államügyeket. A hercegi pár a szentpétervári palotában élt, gyakorlatilag mindenkitől elszigetelve. A pütkösi királyság alig egy évig tartott.

A gárda ugyanis megint elégedetlenkedett az új uralommal. Alig szabadultak meg Birontól és a németektől, most megint a németek lettek az urak. Tévedés volna persze ebben valamiféle korai orosz nacionalizmust látni. Itt egyszerűen a „másokkal”, az idegenekkel szemben táplált ellenszenv játszott szerepet, amely nagyon ősi és emberi jelenség. A gárdatisztek legfeljebb franciául tudtak, németül nem, a gárda tagjai meg csak oroszul. Miért szertették volna a régensnőt, aki viszont nem tudott oroszul?

Az ellenszenv mögött külpolitikai tényezők is meghúzódtak. Mint majd látni fogjuk, a francia diplomácia nem tétlenkedett, a svédek is beavatkoztak. 1741 december elején a gárda a régensi pár ellen fordult. Egyszerre felfedezték, hogy nemcsak Ivánnak voltak leányági utódai. Hiszen itt van *Erzsébet*, aki ráadásul I. Péter leánya. S ha már nőuralom van, legyen legalább hazai.

Erzsébet megígérte, ha császárnő lesz, nem hoz halálos ítéleteket (s ezt valóban meg is tartotta, bár a kínzásoktól azért nem riadt vissza). A régi naptár szerint a november 24-ről 25-re virradó éjjel kettőkor a Preobrazsenszkij-ezred kaszárnájába indult, a katonák élére állt, onnan a palotába ment. Anna Leopoldovná-t és férjét, valamint Münnichet, Ostermannt letartóztatták és száműzték, a császári csecsemőt a *Péter-Pál-erődbe* dugták. Ott tölti egész ifjúságát. Sorsa szomorú véget ér. Amikor majd II. Katalin idején megpróbálják kiszabadítani és felléptetni a császárnő ellen, szökési kísérletének golyó vet véget. VI. *Ivánt* ennek megfelelően nem is szokták számon tartani az orosz uralkodók sorában. Mindenesetre a fővárosban igyekeztek végezni a németekkel, házaikat kirabolták vagy elpusztították.

Ismét egy győztes palotaforradalom. És mindegyik néhány óra alatt lezajlik, ha ugyan nem percek alatt. Mindez a fővárosban megy végbe, a fővároson kívül mindenki tudomásul veszi és belenyugszik. Egy európai, ha úgy tetszik, eurázsiai birodalomban néhány tucat vagy legfeljebb néhány száz ember dönt az egész birodalom sorsáról. Mi lehet ennek a magyarázata? A válaszáért az orosz társadalom szerkezetét kell megvizsgálunk.

A hagyományos társadalom

A GAZDASÁGI ÉLET

Természetesen nem lehetnek pontos adataink a lakosság létszámáról, csupán becslésekre szorítkozhatunk. Az 1760-as évek elején 20 millióval kell számolnunk, 1796-ban ez már 36 millióra nőtt, ebből 12 millióan a Fekete-tenger északi partvidékén, meg a lengyel állam felosztásával szerzett területen éltek. Így a század végére már Oroszország volt a legnagyobb lélekszámú állam, még a sűrűn lakott Franciaország 26 millióját is felülmúlta. Terüle-

tének nagy kiterjedése miatt a népsűrűség a balti kormányzóságok kivételével alacsony maradt.

A gazdaság uralkodó ágazata egyértelműen a mezőgazdaság volt, a lakosság közel 90%-a ebből élt meg. A mezőgazdaságnak a lehetőségeit pedig az időjárás ugyancsak meghatározta. A földművelésre alkalmas időszak mintegy négy-öt hónapra korlátozódott, az év nagyobbik felében a szántó művelése lehetetlen volt. A bőven termő fekete földes övezet csak korszakunk végén került az államhoz, olyan gyér népességgel, hogy még külföldről is kellett telepéseket hozni. A földművelés fő terménye a gabona, ezen belül a rozs és a zab. Föld ugyan volt bővében, takarmányt is lehetett volna termesztetni, de ez csak egyes vidékekre volt jellemző. Az istállózó állattartás még ismeretlen, nagy takarmánykészleteket nem is tudtak hol tárolni. Csak a legszükségesebb állatállomány tartására volt mód, amelyik a föld megműveléséhez kellett. A művelés fő formája a kétnyomásos, amikor a föld egyik felét bevetették, a másikat ugaron hagyták, a következő évben pedig cseréltek. Az ennél fejlettebb, Európában már a középkor óta ismeretes háromnyomásos művelési mód – a földnek csak egyharmada marad ugaron, a másik kétharmadba tavaszi és őszi gabonát vetnek – itt még alig terjedt el. A megművelés eszközei kezdetlegesebbek voltak, a vaspapuccsal ellátott faeke a legfontosabb. Az alacsony termésátlag egyik okaként említhetjük, hogy a földet nem lehetett trágyázni, hiszen nem volt elég állat. Az elvetett magnak csak a 3–4-szerese termett meg. Míg azonos nagyságú területről ekkor Franciaországban 100 mázsát takarítottak be, Oroszországban ez a szám csak 40.

A középső, eredeti orosz településterületekre jellemző a közösségi gazdálkodás, a faluközösség, a híres *obscsina*. A megművelhető területet az egyes gazdaságok közt osztották szét. Mivel ez a terület, valamint a falu lakosságának a száma is változott, ezért szabályos időközökben, nagyjából 20–25 évenként a felosztást megismételték. Az újraosztásnál persze esetleg egészen máshol kapott a paraszt földet, amely úgysem volt az övé, hanem a közösségé, ezért nem sokat törődött a föld karbantartásával, javításáról meg végképp nem lehetett szó.

Hát a nagybirtok? Hiszen végeredményben majdnem az egész megművelt föld a nagybirtok kezén volt. Ezen belül, ezt most már tudjuk, a votcsina és pomesztye kettőssége megszűnt. A végzetlen erdőségek (a középső sávban legalább a föld egyharmada) is a nagybirtok tulajdonában volt, az obscsina csak használhatta. Az a kelet-európai jelenség, amelyet majorsági gazdálkodásnak nevezünk, Oroszországban még csak megindulóban volt ebben a században. Ennek lényege, hogy a megművelt föld egy részét a földesúr saját kezelésébe veszi, a jobbágyok robotmunkájával művelteti meg, a termés jelentős részét pedig áruba bocsátja. Csakhogy kinek adja el, hová szállítsa? A balti kormányzóságokban ez nem volt probléma, csak a legközelebbi kikötőbe kellett elvinni. Amíg azonban a Fekete-tenger partja még idegen kézben volt, a tengeren meg a török volt az úr, ez a lehetőség nem létezett. Ezért is törekedett a kormányzat dél felé.

Bizonyos munkamegosztás a mezőgazdaságon belül már ebben a század-

ban megfigyelhető, hogy azután a következő során válják hangsúlyossá. A balti területek meg a hozzájuk közel esők az ún. ipari növények (len, kender) termelésére rendezkedtek be, az éghajlat is kedvezett ennek, a kiviteli lehetőségek is. A központi területeken inkább gabonát (helyenként kölest is) termesztettek, a délkeleti területeken viszont az imént mondottak ellenére előretörően volt az állattartás.

Az ipar területén a jövőt továbbra is a manufaktúra képviselte. Péter után ugyan eleinte csökkent a számuk, a kormányzat jó ideig nem ügyelt rájuk. A század végén az akkor meglévő manufaktúrák és gyárak 80%-a Péter idejében még nem létezett. II. Katalin idejében az állam megint ösztönözte az ipari termelést, az 1770-es években az eddigiek mellé felsorakozott a pamut-ipar, a század végén pedig újabb lendületet vett a vászontermelés, megint csak katonai okokból, hiszen a flottának nagy szüksége volt rá. A manufaktúrák tulajdonosai tarka csoportot alkottak: továbbra is sok volt köztük a földesúr, de már a városi kereskedő, sőt a gazdag paraszt is. A munkaerőt sokáig továbbra is az ún. *posszesszionális* jobbágyok adták, de egyre több lett a bérmunkás, arányuk a vászoniparban a század utolsó évtizedében már 65%.

A manufaktúra mellett működött a hagyományos városi kézműipar, a mesterségesen létrehozott (és ezért kevésbé működőképes) céhek keretein belül. A század végén mintegy 350 000 volt a kézművesek száma a legkülönbözőbb iparágakban, amelyek a lakosság mindennapi szükségleteit elégítették ki.

Volt az iparnak még egy harmadik, jelentőségében egyre bővülő ágazata is, a háziipar. Láttuk már, hogy a parasztoknak az év 6–7 hónapjában nem volt dolguk a szántón, azért – különösen a kevésbé termő központi területeken – háziiparral foglalkoztak, szerszámokat gyártottak, fafaragásokat, bútorkat készítettek, meg sok minden egyebet. Természetesen nem saját szükségleteikre, hanem piacra, s ebből nem jelentéktelen hasznot is húzhattak.

A belkereskedelem sok esetben nem haladta meg a város és falu közti, már a középkor óta ismert egyszerű cserét. Az imént jelzett kezdődő munkamegosztás viszont már nagyobb mennyiségek forgalmát igényelte, ennek pedig az országos vásárok feleltek meg, többnyire nagyobb városok területén. Persze a két fővárosban meg a balti kikötőkben a bolt is megjelent a kézműveseké mellett, ahol már egyfajta szakosodás is bekövetkezett. A két fővárosban nagy áruházak is léteztek, amelyek voltaképpen számos kiskereskedőt egyesítettek, olykor még a szabad égbolt alatt. A szentpétervári *gosztyinij dvor* köztük a legismertebb.

A külkereskedelem a balti tengeri kikötőkön át zajlott. Különösen Katalin idején a kormányzat erősen szepítette az adatokat, és aktív külkereskedelmet mutatott ki, pedig valójában több volt a behozatal, mint a kivitel. Mert hiszen mit lehetett exportálni? Nem annyira gabonát, hanem ipari növényeket, épületfát, a fafeldolgozás cikkeit, szibériai szőrméket és hasonló árukat, tehát nyersanyagokat, nyersterményeket. Behozni meg luxuscikkeket lehetett, elsősorban Franciaországból, de más nyugati területekről is, ruhaneműt, bútort, ékszereket, a mindennapi fényűzés cikkeit. Ez is a kikötőkön át jött, de szilárdan a külföldi kereskedők kezében volt, azok

fölözték le a hasznát. Az állam sem volt szerény, a behozatali vám az áru értékének 40%-áig terjedt.

Hitel iránt még nem sok volt a kereslet. Ez az uzsorások kezében volt, akik nagyjából évi 20%-os kamatot szedtek. A kormányzat ezért hívta életre a *Nemesi bankot* és a *Parasztbankot*, ezek 8%-ra adtak kölcsönt, tehát lényegesen kedvezőbb feltételek mellett.

A forgalomban lévő pénz ezüstrubelekből és rézkopejkákból állt, II. Katalin tért át 1768-ban az ezüstöt helyettesítő (és ezüstre váltható) papírpénzre. Ez könnyebben volt kezelhető, mennyisége kezdetben 150 millió rubelt tett ki, és ez a század végére 212 millióra nőtt. De nem mutatkozott iránta olyan bizalom, mint a tényleges ezüstpénz iránt, árfolyama nem sokkal a kibocsátása után 68%-ára csökkent.

Mindez persze a gazdasági élet váza csupán, de sejteni engedi, hogy valamelyest már mutatkoznak a modern mezőgazdaság csírái. Ez derül ki akkor is, ha a társadalmi viszonyokat nézzük.

A TÁRSADALOM STRUKTÚRÁJA

A társadalom alsó rétege, a parasztság három csoportra oszlott. A nagyobb fele földesúri paraszt volt, számuk éppen ebben a korban növekedett, amikor az uralkodók nagy számban adományoztak el jobbágyságokat, persze földdel együtt, feltételezhetően milliós számról volt szó. A másik csoportot az ún. állami parasztok tették ki, az egész jobbágyság mintegy 40%-a. Ez a réteg éppen ebben a században alakult valamelyest egységessé. Tagjait főleg állami kézben lévő jobbágyságok meg egykori szabad parasztok alkották. A harmadik csoport már kisebb létszámú: az uralkodócsalád birtokában lévő jobbágyságokat foglalja magában. Helyzetük erősen emlékeztet az állami parasztokéra.

Akarmelyik csoportról legyen szó, szolgáltatásokkal mindegyik tartozott az államnak, némelyek pedig a földesúrnak is. Az állammal szembeni legfőbb kötelezettség a *fejadó* volt, ezt pénzben kellett fizetni, mértéke enyhén emelkedett a század során. Ennél fontosabbak a földesúrnak járó szolgáltatások. Minthogy ezeket semmiféle állami szabályozás nem rendezte, mértékük a földesurak önkényétől függött. Ennek megfelelően igyekeztek is folyamatosan emelni, de rendszerint mindegyik fajtából keveset, nehogy felkelés törjön ki. A három forma közül a terményszolgáltatás viszonylag jelentéktelen volt, többnyire a földesúri gazdaságot kellett élelemmel ellátni. Jóval fontosabb a másik két forma, a robot és a pénzjáradék. A korabeli orosz szóhasználat voltaképpen ezt a kettőt ismerte, *barscsina* és *obrok* néven. A robot heti mennyisége eléggé változatos volt, a földesurak igényeinek megfelelően két-három nap. A balti területen ennél jóval több is lehetett, ami persze csak úgy képzelhető el, hogy a család több férfitagja is teljesítette. Súlyos teherré majd csak a majorsági gazdálkodás elterjedésével válik, inkább már a következő évszázad első felében. Az obrok, tehát a pénzszerzés (gyenyezsnij obroknak hívták) a század derekán 2 rubel volt, a század végére már 5 rubelre emelkedett, de ennél jóval több is lehetett. A kevésbé termő központi területeken, ahol, mint láttuk, a paraszti háziipar terjedt el, a

földesurak a paraszti jövedelmekhez szabták az obrokot, így az akár az 1000 rubelt is elérhette, persze ezek kivételes esetek voltak. A földesúr a szolgáltatásokat az egyes gazdaságok arányában szedte (az állami fejadót az obscsina fizette, szavatolt érte, és maga osztotta szét az egyes gazdaságok között). Az állami parasztok általában csak pénzzel tartoztak, jórészt úgyis olyan – pl. északi – területeken laktak, amelyek termőképessége gyenge volt.

Külön kell szólni a posszesszionális jobbágyokról, akik szolgáltatási kötelezettségüknek a manufaktúrákban végzett munkával tettek eleget. Egyszerű esetben, ha a földesúr saját manufaktúrájában dolgoztak, elvben ez robotmunkájuknak felelt meg. Katalin alatt lehetséges volt már egész falvak kirendelése ilyen munkára. Egyre többször fordult elő, hogy kereskedők vagy mások manufaktúrájában dolgoztak. Munkájukért a tulajdonostól bért kaptak, és ennek egy részét fizették meg obrokként a földesúrnak. Ehhez annyit kell hozzáfűznünk, hogy a baltikumi helyzet inkább a poroszországra és a mecklenburgira emlékeztetett, a heti sok robotnappal, amelyet a nagycsalád egyes férfitagjai róttak le. A könnyű értékesítési lehetőségekre való tekintettel itt a majorsági gazdaság eléggé elterjedt már.

Meg kell említenünk még a jobbágyok adásvételét. Minthogy a jobbágy teljes mértékben ura tulajdonának számított, a földesúr szabadon adhatta és vehette. A kormányzat azért arra törekedett, hogy az adásvétel a földdel együtt történjen, csakhogy a század vége felé már egyre gyakoribbá vált ennek az ellenkezője. Modernitás és középkor sajátos összefonódása, hogy újságokban hirdettek meg eladó jobbágyokat, felsorolva előnyeiket és hogy mi mindenhez értenek. A korabeli Európában ez már elképzelhetetlen volt. Egy lélek földdel együtt a század derekán 30 rubelt ért, a század végén már százat. Aki regrutának alkalmas volt, azért a század végén még 400 rubelt is megadtak. 1754-ben az akkori revízió alkalmával 7,2 millió lelket, vagyis felnőtt férfit számoltak össze, ez a családtagokkal együtt valóban az akkori népesség nagy többségét tette ki.

Az életmód természetesen nagyon primitív volt, a parasztok, ha nem is földbe vájt kunyhókban, de nagyon egyszerű házakban laktak, sokszor a jószággal együtt. Mentalitásuk jellemzője a meghunyászkodás a földesúr előtt, akit Isten rendelt előljárónak, ahogy a cárt is, aki mindig jó, legfeljebb a tanácsosai rosszak. Ettől a tisztelettudó magatartástól csak nagy megrázkódtatások idején tértek el, parasztfelkelések alkalmából, amilyen Péter óta, mint látni fogjuk, már csak egy volt, Pugacsové.

A parasztháború a végső eszköz volt, akkor is csak a központtól távol eső vidékeken. De ismert egy másik módja az ellenállásnak, a paraszti szökés a peremterületekre. Ebben a században már tíz-, sőt talán százezrével választották ezt az utat. Az Urálban, a Volga alsó folyása mentén ekkoriban az ott működő manufaktúrák bér munkásai ilyen szökött jobbágyokból kerültek ki, akiket messze élő földesuruk nem tudott visszaszerezni.

A szökött jobbágyok számára századokon át nyitva állt a lehetőség, hogy kozáknak álljanak, csakhogy ezt a szelepet a kormányzat már régóta bedugaszolta. A Jajik menti kozákok szabadságát Pugacsov leverése után szüntették

meg, néhány év múlva az újonnan szerzett ukrán területeken is felszámolták a szabad költözést.

Ha városokról beszélünk, fel kell hagyni európai fogalmainkkal. Szent-pétervár valóban európai város volt már a század derekára, nem csekély túlzással „Észak Velencéjének” is nevezték számos folyója és csatornája miatt. A paloták rusztikus barokkja Európára emlékeztetett, nem is beszélve a felső körök öltözködéséről és szokásairól. A másik főváros, még mindig a koronázóváros, Moszkva is inkább város volt, bár már sok orientális elemmel tarkítva. A balti kikötők német polgárságukkal ugyancsak európai városoknak minősültek. Csakhogy ezeken túlmenően már csupán nagy kiterjedésű falvakat találunk, amelyek városoknak számítottak. A középkori településterületen léteztek még az egykori fejedelmi központok, mindegyik kisebb vagy nagyobb Kremmel, vagyis erődtámmal. Ahol ilyen nem volt, ott a kormányzó palota meg néhány középület és mindenképpen a kaszárnya jelentette a várost, körös-körül paraszti faházakkal, még akkor is, ha ezekben városi polgárok, kézművesek laktak. A város a legjobb esetben a kézművesipar központja volt, ez pedig többnyire csak helyi, paraszti szükségletekre termelt. Az igazi városlakók voltaképpen a kereskedők voltak, az ipart űzőkhöz hasonlóan felülről kényszerítve céhekbe, *gildékbe*. Soknak közülük komoly vagyona volt. Csakhogy ez az életmódjukon vajmi kevésbé látszott meg. A nyugat-európai burzsoáziát hiába keresnénk itt. Még talán a parasztnál is megalázkodóbb, tisztelettudóbb volt ez a polgárság, kellő áhítattal a cár iránt, ahogy egymás között régiesen még nevezték. Az uraknak, ha netán találkoztak velük véletlenül, természetesen utat engedtek. A meglévő rendszerbe még a parasztnál is sokkal inkább belenyugodtak. A 16. századi házirend, a „Domosztroj” szabályait áhítatosan betartották, eljártak az istentiszteletekre, mint a parasztok. Látóköriük ezekén nem terjedt túl.

Több fantázia volt a városi alsóbb rétegekben, céhlegényekben, napszámosokban, a Volga menti városok tutajozóiban, rakodómunkásokban. Ilyenből a két fővárosban sem volt kevés. Koronázások nézőiként éppúgy lehetett velük számolni, mint városi pogromokban a németek, a zsidók, általában az idegenek ellen. A parasztok nem ismertek idegeneket, legalábbis az orosz törzsterületen, a városlakók már inkább, különösen a kikötőkben, a Volga mellett éppúgy, mint a Baltikumban. Gyűlölték is őket keményen.

Külön kell beszélni a papságról, most már nem mint az egyetlen értelmiségi rétegről. A szerzetes papság hosszú ideig nagy hatalom volt, de a kolostorok szekularizálása megfosztotta őket ettől. A kolostorokban szemlélődő életet élve és a nagyon hosszú liturgiákon szerepelve még erős befolyást gyakoroltak a hívőkre, márpedig gyakorlatilag majdnem mindenki az volt. Közülük került ki a főpapság, a püspökök, érsekek és metropoliták, akik a világi papságot kormányozták. Többnyire művelt emberek voltak, saját szakmájukon kívül általában a közművelődésben is szerepet játszottak. A világi papság, a falusi pópák ezzel szemben igen alacsony szellemi színvonalat képviseltek, szegények is voltak, tehát rászorultak a hívekre, ki is használták őket, de ebben a században még nagy a tekintélyük.

Akár szerzetesekről, akár világiakról van szó, fő teendőjük a liturgia el-
látása volt, ez vette igénybe idejük jó részét. Az ortodox istentisztelet a maga
mozgalmasságával, elsősorban formáival, külsőségeivel kötötte le a híveket.
Ezért is volt olyan jelentős az ikonok tisztelete. Nemcsak a templomokban
szerepeltek a falfestmények mellett, hanem a házakban is, még a legszegé-
nyebb paraszti házban is ott állt legalább az istenszülő ikonja. A szent sarok
persze a palotákból sem hiányzott.

Péter óta az ortodox egyház már egyszerűen állami intézmény is, rendel-
tetése a meglévő rendszer fenntartása, ennek elfogadtatása a hívőkkel. Nem
is volt nagyon nehéz ezt a funkciót ellátni, a lakosság legszélesebb rétegei
már régóta interiorizálták az uralkodónak szóló feltétlen tiszteletet. Nagy
hatást ért el ugyanakkor a nyugati egyháznak és ezzel egyáltalában minden
nyugatról jövőnek a gyűlöletével. A keleti egyház eretneknek tekinti a nyu-
gatit, nem csupán szakadárnak, mint a nyugati a másikat. Ez a gyűlölet vagy
legalábbis enyhébb formájában idegenkedés a Nyugattól még sokáig az
orosz gondolkodás egyik alapvető jellegzetessége marad.

A társadalmi hierarchia csúcsán a nemesség állt, az első rend, a tulajdon-
képpen politikai osztály. Legfelül a császári család nagyhercegeivel és nagy-
hercegnőivel, nagy birtokokkal, amelyek tekintélyes jövedelmet biztosítottak
számukra. Dinasztikus házasságaik külföldi uralkodóházakkal többször előfor-
dultak, de csak a protestánsokkal. Aki beházasodott a Romanovok közé, annak
fel kellett vennie az ortodoxiát, még új nevet is kapott. Többnyire német di-
nasztiák tagjaival kötöttek házasságokat, hiszen azok általában protestánsok
voltak, az ugyancsak protestáns svédek azonban ellenségnek számítottak. A
bironi korszak után így a német befolyás továbbra is megmaradt.

Az európai értelemben vett fő- és köznemesség természetesen itt is meg-
volt. Az arisztokraták sorában három csoportot is meg lehet különböztetni.
Az egyik a hercegi családok csoportja, még a Rurik-dinasztia egykori rész-
fejedelmeinek a leszármazottai, elvben tehát a legelőkelőbb réteg. Az ide-
tartozók többsége eléggé szegény volt, már csak néhány száz jobbágylélek-
kel, a gazdag család kivételnek számított. Létszámban valamivel kevesebben
voltak a balti, tehát német főnemesek, bárói címekkel, meg a Péter óta ki-
alakuló új arisztokrácia, általában grófi címmel. Ők a század nagy haszon-
élvezői, akiknek az uralkodók ezer-, sőt tízezerszám osztogatták a jobbágy-
lelkeket. Ez a gazdag réteg volt a trón legfőbb támasza, a főméltóságok
többnyire közülük kerültek ki, hiszen ők voltak leginkább lekötelve a
rendszernek, amelytől mindent kaptak. Ismert még egy harmadik csoport, a
nem titulás arisztokrácia, többnyire a régi bojárcsaládok leszármazottai.
Természetesen ők is a korona, a konzervatív rend hívei, de éppen száрма-
zásuknál fogva őriztek bizonyos távolságot az uralkodótól.

A köznemességet, az egykori pomescsikek leszármazottait általában
dvorjanyinoknak, tehát udvari embereknek illett nevezni. Az elnevezés szá-
munkra megtévesztő, mert a magyar analógiára gondolhat az olvasó, a tár-
sadalom 5%-át kitevő osztályra, jobbágytelkeken gazdálkodó bocskoros ne-
meseivel. Oroszországban erről szó sem volt, a két réteg együttvéve néhány

ezer családot jelentett. Még ha a birtok osztódhatott is, kedvező házasságok révén ezen lehetett segíteni.

I. Péter kényszerítette rá a nemeseket az állami, katonai vagy hivatali szolgálatra, amit nem szíveltek, de a század derekára ez mégis megszokottá vált, a többi rendtől elkülönítő és ezért büszkeséget adó hivatásként. Ezt a szolgáló nemességet éri majd váratlanul III. Péter, majd II. Katalin rendelete, amely felszámolta a kötelező nemesi szolgálatot. A szolgálat bizonyos étoszt adott, hivatást, az élet értelmét. Nem mindegyik érezte át ezt persze ilyen fennkölt módon. De nagyon sokan közülük végül mégis a szolgálatot tartották életük céljának. S amikor majd az uralkodó szolgálata nem tölti be ezt a szerepet, akkor léphetett a helyébe a nép, vagyis a parasztság, neki kell szolgálni azzal, hogy javítanak a helyzetén. A következő század nemesi forradalmárainak étosza valahol itt gyökerezik. Aki meg konzervatív maradt, az az állam szolgálatát választotta, most már önként, kényszer nélkül.

Az étoszt vállalkókból lesznek később az értelmiségiek. Ez a réteg még

egyelőre nagyon gyenge, kis létszámú. Akik ebben a században valamilyen értelmiségi funkciót látnak el, általában a nemesek közül kerülnek ki, hiszen a birtok biztosítja azt a jövedelmet, amelyből meg lehet élni és közben szépirodalommal vagy filozófiával foglalkozni. *Mihail Lomonoszov*, az északi (szabad paraszti) halászlégényből lett akadémikus a szabályt erősítő kivétel. *Nyikolaj Novikov* számára már foglalkozás lesz a könyv- és folyóiratkiadás meg az írás, de háttérben ott a családi birtok.

Különösen II. Katalin korában Oroszország, az európai hatalom számára fontos lesz egy felső szinten képzett értelmiségi réteg. Péter óta a birodalmon belül már van egy egyetem, a *dorpati* (tartui), ahol felsőfokú képzést lehet szerezni svéd nyelven. Ezért inkább németországi protestáns egyetemekre járnak a nemesifjak. 1755 óta működik a moszkvai egyetem, amely abban is európai, hogy az oktatás latin nyelvű. A középfokú oktatás még csak a kezdeteinél tart, a moszkvai egyetem mellett az alapításkor külön is létre kell hozni egy gimnáziumot.

Alapfokú oktatás gyakorlatilag még sehol sincs, a nemesifjak a családban kapnak nevelést. Már ahol kapnak, hiszen ez költséges dolog. Még a nemeség egy része is írástudatlan, s ha az orenburgi kormányzóság a maga 60% írástudatlan nemesével inkább kivétel, még a moszkvai kormányzóságban, tehát központi területen is 18% az analfabéta nemes.

Mindezek után talán érthető, hogy ebben az országban, ahol az egyetlen politikailag tudatos rend a nemesség, és ennek a kezében van a hatalom, az egyes nemesi csoportok harcából áll a politika. A köztük lévő ellentétek sokfélék, de az igazán fontos csak a fennálló helyzetet védő konzervatívok és a Péter neveléséből származó reformerek, ha úgy tetszik, a tősgyökeres oroszok és a nyugatosok közötti ellentét. Az ő harcaik csapódnak le a palotaforradalmakban, amelyek olykor politikai irányváltást is jelentenek. A hatalom átvételéhez a gárda adja a katonai erőt. Egyfajta pretoriánus csoport, tisztikara egyértelműen nemesi származású. Aki mellé a gárda áll, az veszi át a hatalmat. Minden a fővárosban megy végbe, mármint Szentpéterváron, Moszkva is, az egész vidékkel együtt, csak tudomásul veszi a változást, és természetesen belenyugszik.

GYARMATOK

Néhány szót szólnunk kell az orosz gyarmatokról, amelyeknek a történetét nem tudjuk részleteiben végigkísérni. A legkiterjedtebb *Szibéria*, még az oroszországinál is gyérebben lakott területével. Teljesen más világ. Szökött jobbágyokból és száműzöttekből alakult ki egy sajátos gyarmatosító réteg, leginkább talán az Egyesült Államok nyugati területeire emlékeztetve. A jobbágyrendszert ide nem ültették át, nagybirtok sem volt, legfeljebb kolostori, amit viszont az állam elvett. A nehéz körülmények közt élő, de azért szabad parasztok mellett ott voltak még jelentéktelen számban az őslakosok. „Más fajúaknak” (*inorodci*) nevezték őket, s a kormányzat nem sokat törődött velük, amíg a prémadót megfizették. S hogy ezt megtegyék, arról katonai őrhelyek egész serege gondoskodott.

Századunkban jóval fontosabbak azok a területek, amelyek a Krími Kán-ság felszámolása után kerültek orosz uralom alá. Ez volt jórészt az igazi csernozjom, a jól termő fekete földes terület, alig lakottan. *Új-Oroszországnak*, Novaja Rosszijának nevezték. A kormányzat óriási kiterjedésű birtokokat adományozott itt, csakhogy ezek csak akkor értek valamit, ha akadt, aki megművelte. Ezért külföldről hoztak telepeseket, zömmel szerbeket, akik a török uralom alól menekülve hajlandók voltak itt megtelepedni. Nagy kiváltságokat is kaptak, legalábbis egy időre. De a betelepítés leginkább mégis úgy történt, hogy az új nagybirtokosok saját jobbágyaikat telepítették át ide. Tehették, hiszen a személyükkel szabadon rendelkeztek. Ennek révén viszont a terület a Lengyelország felosztásakor szerzett ukrán lakta földekkel együtt betagolódott az oroszországi társadalmi viszonyokba. Kissé hasonló volt a helyzet a Volga alsó folyásának, a *Kaukázus előterének* a viszonyaival. A Kaukázustól délre eső terület az Oszmán Birodalomé volt. A grúzok megpróbálkoztak azzal, hogy orosz protektorátust felvéve innen kiszabaduljanak, de ez ebben a században még nem sikerült.

Ha visszapillantunk, azt mondhatjuk, hogy Oroszország társadalmi viszonyai erősen emlékeztettek arra, ami Nyugat-Európában jóval korábban volt, s ami Kelet-Európa egyéb területein ekkor is fennállt. Ha a következő évszázad nagy, központi kérdését már itt megelőlegezzük, vagyis hogy Oroszország vajon Európához tartozik-e, vagy valami más, sajátos, akkor most megállapíthatjuk: az Európához tartozás kétségtelen. Különösen jól látszik ez, ha egy pillantást vetünk a külpolitikai problémákra.

Oroszország európai jelentkezése

A LENGYEL ÖRÖKÖSÖDÉSI HÁBORÚTÓL A „HOHENZOLLERN-CSODÁIG”

Péter óta az orosz külpolitikának három színtere s ennek megfelelően az országnak három fő ellensége létezett. Az egyik színtér Európa, annak is az Oroszországtól nyugatra eső területe, ahol két ellenséggel is számolhattak. Az egyik az egyre kevésbé veszélyes Lengyel–Litván Királyság, amely az előző században még komoly fenyegetés, hiszen a lengyelek Moszkváig jutottak. A másik Svédország, az előző században európai nagyhatalom, s még ebben az évszázadban is félelmetes ellenfél. Legfeljebb még egy hatalommal kellett újabban számolni, a Habsburg Birodalommal. Az azonban sokáig inkább szövetségesnek számít még a Balkánon is.

Ez volt ugyanis a másik színtér. Láttuk már, a déli területeknek szükségük volt a Fekete-tengerre mint belvízre. De még sokkal fontosabb volt a tengerszorosok megszerzése vagy legalábbis ellenőrzése. Oroszország csak akkor lesz igazi európai nagyhatalom, ha kijut a Földközi-tengerre. A szorosoknál viszont még mindig az Oszmán Birodalom terpeszkedett. Ez a birodalom is gyengülőben volt, mint a lengyel–litván állam, de azért még sokáig kemény dió maradt.

A harmadik színtér a perzsiái, ez azonban egy időre kikerült az orosz szem-

határból. Éppen 1732-ben adták vissza Perzsiának a korábban elfoglalt Kaszpi-tengeri kikötőket, nehogy megzavarja a másik két szintéren való működést.

Talán mégis az első szintér a legfontosabb? A következő évben mindenestre itt akadt teendő. A lengyel–litván államban már megszokták, hogy az történik, amit az oroszok parancsolnak. Az orosz kormányzat különösen szívesen szokott ehhez hozzá. Ezt a kényelmes kapcsolatot az biztosította, hogy a szász választófejedelem már jó ideje *II. Ágost* néven lengyel király is volt. Hatalmát akkor az oroszoknak köszönhette, s ezt emlékezetben is tartotta. 1733-ban azonban meghalt, és a nyughatatlan lengyel nemesek egy része megint *Stanisław Leszczyński*-t választotta meg királlyá, mint három évtizeddel korábban, és nem Ágost fiát. Leszczyński még reformokat is forgatott a fejében, uralma tehát az eddigi kényelmes helyzet felborulásával fenyegetett. Ezt az orosz kormányzat nem tűrhette el, de a Habsburg sem. A lengyelek elleni fellépésüket a század elejének nagy európai háborúja nyomán *lengyel örökösödési háború*nak nevezték. A túlerővel szemben Leszczyński Danzigba menekült. Münnich csapatainak a város megadta magát, a királynak sikerült elmenekülnie. *III. Ágost* lett a lengyel király, s ezzel három évtizedre megint megoldódott a lengyel kérdés, a megszokott orosz befolyással.

Alig ért véget a háború, a második hadszíntér került előtérbe. A Kaukázus vidékéről és a krími tatárok területéről állandó támadások érték Oroszországot, kissé a korábbi századok folytonos nomád betöréseire emlékeztetve. Az orosz kormányzat megszerezte a Habsburgok szövetségét, és támadást indított. Megint Münnich volt a főparancsnok. Sikerült még a tatárok központját, a félszigetet is elfoglalnia és feldűlnia, és az oroszok bevették *Ocsakovot* is, a Dnyeper és a Bug közti terület fő erődtímenyét. Besszarábia északi részén, *Hotyinnál* Münnich nagy győzelmet aratott a szultán csapatai felett.

Az osztrák szövetségeseek azonban kudarcot kudarca halmoztak. A szövetségeseeknek békét kellett kötniük. Az 1739-ben *Belgrádban* kötött békében Oroszország megszerezte a zaporozsjei kozákok földjét, az örök nyughatatlanság fészket, ugyanakkor egyetlen fekete-tengeri kikötőt sem sikerült megtartania. Azov erődtímenyét, évtizedek óta a viszályok tárgyát a törökök maguk pusztították el. Orosz hajók nem jelenhettek meg a tengeren. És mindez százezer orosz katona életébe került.

A déli terjeszkedésről természetesen továbbra sem lehetett lemondani, miként a nyugatiról sem. A lengyel ügy még napirenden volt. És Oroszországnak most már távolabbra, Európára is kellett figyelnie. Már csak azért is, mert a nyugati hatalmak is kezdtek számolni Oroszországgal. Különösen a franciák, akik, mint láttuk, Erzsébet trónra jutását is támogatták. Erzsébet kancellárja, *Besztuzsev-Rjumin* viszont angol orientációt részesített előnyben (onnan kapott pénzeket). Különösen óvta a császárnőt Poroszországtól már évek óta, 1753-ban emlékiratot is készített erről.

Európa közepén az ötvenes évek elején újabb háború körvonalai bontakoztak ki, egy újabb osztrák–porosz összecsapás, hiszen *Mária Terézia* nem tudott belenyugodni Szilézia elvesztésébe. 1756 januárjában Anglia szövetséget kötött Poroszországgal, azzal, hogy ezt Ausztriával is ki kellene egé-

szíteni. Mária Terézia viszont diplomatái útján végbevitte, amire senki sem gondolt: a két évszázados halálos ellenség, Ausztria és Franciaország szövetségét. Az angol–porosz szerződést az oroszok árulásnak tekintették, ezért az osztrákokhoz közeledtek. 1756 márciusában orosz–osztrák szerződés jött létre, egyértelműen Poroszország ellen. Mindkét fél 80 000 főnyi katonaság bevetésére kötelezte magát, Erzsébet ezenfelül évi egymillió rubelt kapott a háború támogatására. A Balti-tengeren orosz hadihajók jelentek meg.

II. Frigyes porosz király megelőzte őket, 1756 augusztusában támadott, elfoglalta Szászországot. 1757 lett, mire az ígért 83 000 főnyi orosz sereg *Sztyepan Aprakszin* vezetésével benyomult Kelet-Poroszországba. *Gross-Jägersdorf*nál meg is verte a poroszokat még a nyár végén, aztán visszavonult az ellenséges területről. Élelmezési nehézségekre hivatkozott (a hadsereg utánpótlását 6000 szekér szállította). Az osztrák és a francia követ árulást emlegetett, volt olyan gyanú, hogy Aprakszin értesült Erzsébet megbetegedéséről, ezért igyekezett haza. A hír hamis volt, Aprakszin vezérkara tíz nappal korábban már döntött a visszavonulásról. Aprakszint mindenesetre börtönbe csukták, Besztuzsev-Rjumint pedig száműzetésbe küldték. A következő évben ismét betörték Kelet-Poroszországba, *Königsberg* városa is meghódolt, de egy döntetlen ütközet után az oroszok megint visszavonultak. 1759-ben *Pjotr Sztalikov* gróf aratott győzelmet Frigyes felett, de miután Sziléziában hiába várt az osztrák csapatokra, ő is hazatért. Egy angol–porosz békeajánlatot 1760 tavaszán a szövetségesek visszautasítottak, októberben az orosz és az osztrák csapatok néhány napra még Berlint is megszállták.

Minthogy a *hétéves háború*, ahogy ezt a világháborút nevezték, a főhadszíntéren, ti. a gyarmatokon eldőlt, mert az angolok legyőzték a franciákat, már csak itt Európában kellett dönten. A poroszok kétségbeesett helyzetben voltak. Akkor megtörtént a „*Hohenzollern-csoda*”. Erzsébet az új naptár szerint 1762. január 5-én meghalt. Utódja, *III. Péter*, Frigyes lelkes híve azonnal visszahívta az orosz hadsereget, békét is kötött. Sőt az év tavaszán még orosz csapatokat is küldött Csehországba az eddigi szövetségese, Ausztria ellen. Sok tisztt a nyugdíjazását kérte. Aztán egy újabb palotaforradalom Péter nejét, Katalint juttatta a trónra, ő pedig nem vett részt többé a háborúban. 1763 elején meg is kötötték a békét, a poroszok minden hódításukat megtarthatták. Röviden: egy európai háborút az orosz állásfoglalás döntött el. Oroszország nagyhatalmi mivolta ezek után már senki előtt sem lehetett kétséges.

LENGYELORSZÁG ELSŐ FELOSZTÁSA

A kérdés az volt, vajon az új kormánynak mi lesz az alapvető külpolitikai célja, a déli vagy a nyugati terjeszkedés. Hamarosan kiderült, hogy most már mindkettő.

A külpolitika irányítója, *Nyikita Panyin* gróf ellenzett minden háborút. Anglia és Poroszország bevonásával valamiféle európai biztonsági rendszerre gondolt, amelyhez Svédország, Lengyelország, Dánia, Hollandia és Szászország is csatlakozhat. Ez a laza szövetkezés egyértelműen a Bourbonok és a Habsburgok elszigetelésére irányult.

Közben, mint majd meglátjuk, a lengyel kérdés vált sürgőssé, ugyanakkor az ország délkeleti végein, az oszmán határ közelében orosz csapatok jelentek meg. Ez ürügyet adott a török hadüzenetre. A krími tatárok be is törtek Dél-Oroszországba. *Golicin* herceg egy hannoveri tábornok segítségével 1769-ben legyőzte *Hotyinnál* a törököket, a két román fejedelemséget orosz csapatok szállták meg. 1770-ben sorozatos orosz győzelmek születtek Besszarábia és a Duna-torkolat tájékán. Még az előző évben Kronstadtból kifutott az orosz flotta, hogy a Földközi-tengeren át jusson a hadszíntérre. Partra is szálltak a Moreai-félszigeten abban a reményben, hogy görög felkelés tör ki. Katalin kiáltványt intézett balkáni hitsorsosaihoz, hogy csatlakozzanak, és támogassák az orosz csapatokat. A görög felkelésből azonban nem lett semmi. *Alekszandr Orlov* gróf csapatai visszaszálltak a hajókra, de július elején angol alvezérei *Cseszménél* felégették a török flottát. A Dardanellákat viszont a magyar *Tóth báró* irányítása alatt úgy megerősítették a törökök, hogy a támadás nem jöhetett szóba. A hadszíntér most a Krím félszigetre helyeződött át, néhány várost el is foglaltak az oroszok. 1774-ben *Pjotr Rumjancev* és *Alekszandr Szuvorov* már a Balkán-hegység előteréig jutott, és megszállta *Sumlát*, a mai Sument.

1774. július 21-én *Kücsük-Kainardzsiban* megkötötték a békét. Az oszmán kormányzat lemondott a tatárok feletti fennhatóságáról, a Krími Kánság tehát függetlenné vált. Törökország 44,5 millió rubel hadikárpótlást fizetett. Az orosz kereskedelmi hajók nemcsak a Fekete-tengeren, de a tengerszorosokon keresztül is szabadon közlekedhettek. A gazdasági célt elérték. A jövő szempontjából azonban még ennél is fontosabb volt, hogy a birodalom keresztény alattvalóinak védnöke a konstantinápolyi orosz követ lett. A déli irány még több mint száz éven át fontos marad majd.

Előbb azonban akuttá vált a lengyel kérdés. A lengyel–litván állam továbbra is olyan reménytelen helyzetben volt, mint a század első felében. A központi hatalom tehetetlen volt a rendekkel szemben, azok meg szabadon szervezkedhettek *konföderációikban*, a környező hatalmak által támogatva. Az orosz befolyás eddig egyértelmű volt, a lengyel kormánynak az orosz külpolitikához kellett igazodnia. Ez az oroszoknak tökéletesen meg is felelt. Lengyelország maradjon gyenge, és legyen orosz befolyási övezet.

1763-ban azonban meghalt III. Ágost. Ismét királyt kellett választani Lengyelországban. A hagyomány a szász választó mellett szólt. A lengyel főnemesek egy része viszont megint hazai királlyal próbálkozott. Ez pillanatnyilag összeesengett az orosz érdekekkel is. A főúri klikkek közül az egyik a *Czartoryski* hercegeké volt, ez az eddigi oroszbarát külpolitikát kívánta folytatni. Az orosz kormánynak megvolt a jelöltje, a Czartoryskiak közeli rokona, *Poniatowski Szaniszló Ágost*. Fiatalkorában a szentpétervári angol követség titkáráként bizalmas kapcsolatba került Katalinnal. Nyilván azt teszi majd, amit az oroszok akarnak.

Oroszországnak a beavatkozáshoz volt egy ütőkártyája, az ún. *disszidensek*, vagyis a nem katolikusok közül az ortodoxok, akik a lengyel törvények szerint nem lehetnek állami tisztviselők, de a szejm tagjai sem. A dissziden-

sek, mármint közülük a protestánsok ügye azonban II. Frigyesnek is jó ürügyet kínált. Szaniszló Ágost megválasztása alkalmából *Nyikolaj Repnyin* vezetése alatt orosz csapatok szállták meg Varsót. Néhány szejmtagot, aki a disszidensek ellen volt, kiszolgáltattak az oroszoknak, köztük két püspököt is, akik természetesen Szibériába kerültek. A szejm engedelmesen semmissé nyilvánította a disszidensek elleni törvényeket.

A lengyel–litván államban tehát az történik, amit az oroszok akarnak. Az viszont Szentpétervárott még nem dőlt el, mit is akarnak. Panyin egy erős Lengyelország híve volt, amely készséges szövetségese lehetne Oroszországnak a nyugati hatalmakkal szemben. Az új király is így gondolhatta. De kissé önállóan. Mindenesetre reformokat kezdeményezett az áldatlan lengyel állapotok megjavítására, ahol a külhatalmak egy képviselő szavazatát 50–200 aranyért megvásárolhatták, egy ellenszavazat pedig elengedő volt a szejm megbénításához. A belső lengyel megerősödés a porosz kormánynak sem volt szívügye, hiszen az az oroszok szövetségese.

A Czartoryskiak sem egészen így képzelték el rokonuk országlását. A szejm tehetetlensége miatt már eddig is olykor nemesi konföderációk alakultak, és önállóan alkottak törvényeket. 1768-ban a podóliai *Radomban* ilyen konföderációt hoztak létre a Czartoryskiak, határozottan oroszbarát politikával. Radom viszonylag közel feküdt az orosz határhoz. Egy másik ukrainai főúr, *Radziwiłł* viszont a podóliai *Barban* hozott létre egy másik konföderációt, amelynek elsőrendű célja a disszidenseknek tett engedmények visszavonása volt. Nyilvánvaló lehetett ennek a politikai irányzatnak az oroszellenes éle. Egyúttal azonban az ukrán jobbágyok ellen is irányult. Azok véres felkeléssel válaszoltak, *Zseleznyak* és *Honta* nevű vezérek parancsnoksága alatt. Orosz csapatokat kellett bevetni a felkelés leverésére (lengyel hadsereg gyakorlatilag nem volt). Ugyanakkor jó alkalmul szolgált ez a bariak elleni fellépésre is, mert a bari konföderáció mögött az Oszmán Birodalmat is támogató Franciaország állt. Ez volt az ürügy a török hadüzenetre. *Alekszej Obreszkov* orosz követet mindenesetre be is zárták a hírhedt *Héttorony* (Jedikula) börtönbe. Oroszországnak, mint láttuk, ismét a déli színtéren kellett fellépnie.

Ez azonban a nyugati színteret nem tudta a háttérbe szorítani. Az oroszok addigi lengyel politikája, egész Lengyelország megtartása a porosz ambíciók miatt már nem volt járható út. II. Frigyes javaslatára egy másik koncepció került előtérbe: egyes lengyel területeket el kell venni, azzal a lengyel–litván államot meg lehet gyengíteni. Hogy aztán ez a gyenge állam melyik szomszéd befolyása alá kerül, azt majd a körülmények döntenek el.

Az első menetben orosz–porosz osztozkodásról volt szó. *II. József* azonban, aki ekkor már társcsászárs Mária Terézia mellett, presztízsokokból nem akart ebből kimaradni. 1772 nyarán meg is kötötték a hármas egyezményt a felosztásról, a lengyel kormányzatot csak a kész tényekről értesítették. Ausztria Galíciát kapta, Poroszország Nyugat-Poroszországot (de Danzigot-Gdańskot és Thornt-Toruńt nem). Az oroszoknak jutott a lengyel–litván állam keleti sávja, ez volt a legnagyobb terület, amelyet elvettek, 82 000 km²,

de mindössze 1,6 millió lakossal, főképp fehérorosszal és ukránnal. A felosztást 1773-ban valósították meg, a megmaradt állam határait pedig a felosztók garantálták. Grigorij Orlov gróf bírálta is a rendezést azért, mert a két másik félnek az oroszok túl nagy engedményeket tettek.

POTYOMKIN FALVAI

Most ismét a déli színtér felé lehetett fordulni. 1775-ben felszámolták a zaporozsjei (dnyeperi) kozákok autonómiáját. 1783-ban annektálták a Krím félszigetet. A tatárok most már nem fenyegethették az orosz délvidéket. Az utóbbi évek szerzeményei révén alakult ki az a Novaja Rosszija, amelyről a korai gyarmatosítás kapcsán már esett szó.

Az új terület élére Katalin helytartóként egyik kegyencét, *Grigorij Potyomkint* állította, aki grófi címet kapott, vezérőrnagy, majd tábornagy lett. Túláradó energiáját most a gyarmat kiépítésébe ölhette. Valóban sokat tett a néptelen új területek bekebelezése érdekében, igazi gyarmatosító módon gonosztevőket is telepített ide, csak az volt a fontos, minél több legyen az ember. Bevezette a szőlőtermesztést és a selyemhernyó-kultúrát. Sorra alapította a városokat, *Herszont* (1778), *Szevasztopot* (1784, mindmáig a legfontosabb hadikikötőt délen), *Jekatyerinoszlavot* (a mai Dnyepropetrovsk, 1786). Manufaktúrákat hívott életre, többnyire saját üzemeltetésében. Potyomkin, a katonai főparancsnok nemegyszer adott megrendelést Potyomkinnak, a hadiszállítónak, vagyis önmagának. Úgy hírlett, 50 millió rubeles vagyont halmozott fel. Fantasztikus tervei is voltak több ezer fős manufaktúrák létrehozására.

1787-ben meghívta Katalint, hogy megmutassa neki a birodalmát. Az út szánon, majd tutajon a Dnyeperen hónapokat vett igénybe. Herszon előtt II. József és Szaniszló Ágost is csatlakozott az utazáshoz. József meg is jegyezte, hogy, mai szóval, nagyobb a felhajtás, mint a realitás. Ekkor kerültek szóba a Potyomkin-falvak, állítólag a parton felépített homlokfalak tömege, amelyekben nem lakott senki. Az újabb kutatás kimutatta, hogy ez nem volt igaz, József mondásához tarthatjuk magunkat. A császárnőt kísérő külföldi diplomaták el voltak ragadtatva, azután kiábrándultak, így keletkezett a híresztelés, a külföldiek tájékozatlansága nyomán. *Bahcsiszerájban* a kánok egykori pompás palotája mindenkire nagy benyomást tett. Négy év alatt a tatárok már jól megszokták a gyarmati létet, az utazás elején még Kijevben tisztelegtek küldöttségben az uralkodónő előtt.

A sok fényes ünnepség közepette azonban komoly politikai kérdésekről is esett szó. Katalin már az oszmánok Balkánról való végső kikergetésére gondolt. S erre az esetre úgy tervezte, hogy ezt is felosztja: az oroszok a félsziget keleti felét tartják majd meg, Ausztriának jut a nyugati fele. Az orosz zsákmányból feltámasztják a bizánci birodalmat. A tervezés odáig ment, hogy Katalin ifjabbik fiúunokája a kereszttségben a Konsztantyin nevet kapta, az utolsó bizánci császárért. A terv kiötlője valójában *Alekszandr Bezborodko* kancellár volt.

A Krím annexiója és azután ez a félelmetes diadalmenet az oszmán kor-

mányzatban azt a gyanút ébresztette, hogy Oroszország támadni készül. Állítólag még egyiptomi területen is felbukkantak orosz ügynökök. A törökök léptek, támadtak, és a soron levő orosz követet megint a Jedikulába zárták. Katalin szeptemberben hadat üzent. A törökök közben már augusztusban Ocsakovot bombázták. Az orosz hadsereg nem volt felkészülve, a löport Hollandiából kellett szállítani. Szuvorov ugyan győzelmet aratott, de Potyomkin flottáját egy vihar szétverte. Viszont Ocsakovot egyévi ostrom után rohammal visszafoglalta a törököktől.

1788. januártól Ausztria is beavatkozott. Az osztrák hadműveletek azonban éppolyan sikertelenek voltak, mint fél évszázaddal korábban. Az oroszoknak kedvezett a hadszerencse, 1790-ben Szuvorov elfoglalta *Izmailt* a Duna deltavidékén. Az osztrák különbéke miatt azonban az oroszok is kénytelenek voltak tárgyalásokba kezdeni. 1792 januárja lett, mire *Iasi*-ban megkötötték az orosz–török békét. Az Oszmán Birodalom minden addigi orosz hódítást tudomásul vett. Alig néhány hónappal korábban halt meg Potyomkin.

A háborút nemcsak az osztrák kudarcok miatt kellett befejezni. Nyomósabb okok is voltak: a francia forradalom, a svédek támadása meg a lengyel ügy. A svéd támadásnak nem lett érdemleges következménye, a francia forradalom már túl is jutott a tetőpontján, mire Oroszország egyáltalán érintkezésbe került vele. A lengyel ügynek azonban igen lényeges kihatásai lettek.

A lengyel politikai elitet az első felosztás komolyan sokkolta. Az ország területének csak egynegyedét veszítette el, de lakosságának több mint a felét. Ennek ellenére viszonylag még életképes maradt. A király vezetésével komoly reformpárti tömörülés alakult ki. Most már a politikai élet szereplőinek jelentős része ráébredt arra, hová vezet a belső lengyel káosz, és egyre többen voltak, akik a kiúton töprengtek. 1788-ban összehívták a lengyel országgyűlést. Négyéves szejmnek szokták hívni, mert valóban közel ennyi ideig tárgyaltak különböző reformokról. Tárgyaltak, csak éppen még nem született meg a reform. Az ellenzők voltak többségen.

1791. május elején azonban, pontosan 3-án, amikor az 500 országgyűlési követ nagy többsége már hazament a nyári szabadságra, s csak 150 képviselő volt jelen, megszavazták az ország új alkotmányát, a május 3-i alkotmányt. Lengyelország átalakult alkotmányos monarchiává, Szaniszló Ágost után a királyi cím a szász *Wettin*-dinasztiában lesz örökletes, a parlament szótöbbséggel dönt a törvényjavaslatokról, a kormány a parlamentnek felelős. Nem véletlen, hogy az 1791-es francia alkotmány volt a minta. Az új alkotmány valóban lehetővé tett volna újabb reformokat. Egy kérdésben viszont, és éppen a leglényegesebben, a jobbágyok kérdésében semmi sem történt. A jobbágyrendszer fennmaradt, az alkotmány csak célzott rá, hogy törődni fog a jobbágyokkal, vagyis beleszól a jobbágyi szolgáltatások kérdésébe. Nyilvánvaló, hogy ezzel sok mindenkit meg lehetett nyerni, még tán a városi alsóbb rétegeket is, hiszen az alkotmány a szabad embereknek számos jogot adott. A jobbágyok azonban természetesen nem mozdultak. Miért is mozdultak volna, ha az ő szempontjukból minden maradt a régiben.

Nem így a politikai elit jelentős része, amely ellenezte az új rendszert.

A régi szokásoknak megfelelően *Targowicában* megint konföderációt hoztak létre a lengyel szabadság védelmében, és Katalin segítségét kérték. Ez nem is késett, az oroszok megszállták Varsót, a fővárost is, volt már ebben gyakorlatuk, a poroszok pedig a nyugati területeket. 1793-ban meg is egyeztek az újabb felosztásban, Oroszország megint jórészt ukrán területeket kapott, de már lengyeleket is. 233 000 km² volt a zsákmány, Poroszországa még negyedannyi sem, de most már Danzig is az övék lett, a lengyel–litván állam legfejlettebb területeivel együtt. Oroszországnak 3,8 millió lakos jutott. A megmaradt lengyel terület immár csak életképtelen csonk maradt, elzárva a tengertől. A május 3-i alkotmányt a felosztók semmisnek nyilvánították.

A meg nem szállt területeken felkelés tört ki, az amerikai szabadságharc egyik lengyel tábornokának, *Tadeusz Kościuszkónak* a vezérlete alatt, aki még Varsót is elfoglalta. Az orosz kormányzat az annyi helyen már diadalt aratott Szuworovot küldte ellene megfelelő számú csapat élén. A túlerővel szemben a lengyel nemesek elbuktak. Szuworov tábornagi kitüntetést kapott győzelméért, az elfogott lengyel felkelőket viszont Szibériába vitték. Mintegy tizenegyezren lehettek.

Szaniszló Ágost lemondott, Grodnóba vonult vissza, orosz kegydíjből élt, és egy évre rá meghalt. Most már nem volt kivel tárgyalni, mindent el lehetett venni. 1795-ben harmadszor és végleg felosztották Lengyelországot. Most már Ausztria is jelentkezett, Galíciától északra újabb területeket kapott, a poroszok Varsót, az orosz már nem sokkal többet az eddigi szerzeményekhez. Egy európai hatalom, sőt kiterjedését tekintve nagyhatalom egyik napról a másikra megszűnt létezni. Az 1773 előtti terület nagyobb fele Oroszországnak jutott.

NAPÓLEON SZÖVETSÉGESE

Néhány éve ez még nagy feltűnést keltett volna. Csakhogy 1789 óta a francia forradalom kötötte le a diplomata és a gondolkodó fők érdeklődését. Ami ott történik, sokkal fontosabbnak látszott, és valóban az is volt. Az orosz kormányzat sem maradhatott közömbös. A francia forradalom hírére külföldi megfigyelők szerint Szentpéterváron az emberek összeölelkeztek az utcán. A jelenet eléggé valószínűtlennek tűnik, alkalmasint az oroszul nem tudó külföldiek félreértettek valamit. De Katalin mindenesetre kijelentette: nem tűrheti el, hogy a suszterek kormányozzanak Franciaországban. A király öccsének, aki sietve elhagyta Franciaországot, mindenesetre menedéket adott, vagyis elvállalta egy másik francia udvar eltartásának a költségeit. A későbbi XVIII. Lajossal együtt sok arisztokrata is menedékre talált Oroszországban. A kisebb rangúak házitanítóskodást vállaltak előkelő családoknál. A francia már addig is divatos volt, most, mint a tulajdonképpeni fő ellenség nyelve, még inkább. A lengyel felosztások miatt azonban Oroszország érdemben sokáig nem tudott beavatkozni a forradalom ellen. Párizsban a jakobinusokat már 1794 nyarán megbuktatták, a polgárság került uralomra. Csakhogy kívülről nézve ez még mindig a forradalmi Franciaország volt. Katalin már 1790-ben meghirdette a fegyveres semlegességet, az északi ha-

talmak csatlakoztak is hozzá. De az első forradalomellenes koalícióból Oroszország még kimaradt.

Az 1796 végén trónra jutott új uralkodó, *I. Pál*, aki amúgy is mindent másképp szándékozott csinálni, mint anyja, békét akart. Ez azonban nem tartott sokáig. Az angol diplomácia kitartóan dolgozott azon, hogy Oroszországot megnyerje az 1798-ban kibontakozó második koalíciónak. Pál elvállalta a Máltai Lovagrend feletti protektorátust, sőt hamarosan ő lett a nagymestere, s még csak észre sem vette, hogy ezzel ő, a pravoszláv hit bajnoka és az orosz egyház feje valójában a pápa hűbérese lett. Amikor a franciák elfoglalták Máltát, Svájcot, sőt a Pápai Államot is, csatlakozott a koalícióhoz. Az arisztokrácia színe-javát kell egyesíteni a gaz forradalmárok ellen.

Oroszország *Fjodor Usakov* admirális vezetése alatt hadiflottát küldött a Földközi-tengerre. Amikor áthaladt a tengerszorosokon, a törökök, nemrég még a nagy ellenség, lelkesen üdvözölték. Három szárazföldi hadsereget is küldött, egyet Hollandiába, egyet a Rajna mellé, egyet pedig Itáliába. Megint csak Szuvorov lett az utóbbinak a parancsnoka. Másfél hónap alatt kikergette a franciákat a *Po* völgyéből, és éppen *Génua* ellen készült. Osztrák javaslatra viszont Svájcba kellett vonulnia, hogy egyesüljön a már ott lévő rajnai orosz sereggel. 1799 szeptember végén bevette a *Szent Gotthárd-hágót*, átkelt az Alpokon. De itt szerencséje elhagyta, a franciákkal szemben vissza kellett vonulnia *Vorarlbergbe* és onnan Dél-Németországba, majd Pál parancsára hazatért.

A szövetségesek egyre furcsábban bántak az oroszokkal, az itáliai tárgyalásokból kihagyták őket, a hollandiai csapatokat az angolok nem látták el, sőt az angolok elfoglalták Máltát a franciáktól. Ez Pált mint a nagymestert személyesen is érintette. 1800 tavaszán megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Angliával, ötezer francia hadifoglyot teljes felszereléssel hazaengedett. Óriási váltással most a franciákhoz közeledett. Ott ugyanis közben, 1799 őszén *Bonaparte Napóleon* tábornok ragadta kezébe a hatalmat mint első konzul. Katonai diktatúrájában Pál a rend helyreállítóját üdvözölte. Napóleon meg elismerte Pál nagymesteri rangját.

A francia–orosz kapcsolatok egyre inkább elmélyültek, míg az angolokkal való viszony ellenségessé vált. Az orosz kikötőkben állomásozó angol hajókat Pál elkobozta, majd megtiltotta további jelenlétüket. XVIII. Lajos *mitavai* udvarának a támogatása is megszűnt. Pál az angol tengeri uralom ellen fordult, mert azt orosz szempontból sérelmesnek tartotta. Az első konzultól azt követelte, indítson inváziót Anglia ellen. Katonai együttműködésre készült Napóleonnal: 20 000 főnyi kozák hadsereg indult el, hogy *Hiván* és *Buharán* át Indiába vonuljon. 1801 márciusában a kozákok már át is keltek a Volgán. Itt, még eléggé messze Indiától érte el őket az új császár, Sándor parancsa, hogy térjenek haza.

Oroszország Európa szélén fekvő, alapjában jelentéktelen hatalomból néhány évtized alatt nagyhatalommá lett, amely, mint láthattuk, döntő módon bele tudott szólni Európa ügyeibe. A forradalmi negyedszázadban még további példákat is találunk erre. Addig azonban azt kell megnéznünk, hogyan fejlődött az új hatalom belülről, hogyan látta Európát, és Európa hogyan látta őt.

AZ OROSZ FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS

Egy általános európai jelenséggel kell most megismerkednünk, a felvilágosult abszolutizmussal. Az egész európai perifériára jellemző ez a berendezkedés. Lényege mindenütt az, hogy a vezető északnyugat-európai hatalmakhoz képest meglévő fejlődési hátrányt kiküszöbölje, megindítsa a modernizálást. Persze alapvetően a fennálló, tehát a feudális rend és vele az állam megerősítése végett. Elsősorban katonai szempontok hozták előtérbe a modernizálás kérdését, a hadsereget kellett korszerűsíteni és modern eszközökkel ellátni. Ehhez szükség volt az ipar fejlesztésére, ezt az állam felülről igyekezett elősegíteni. Az állam gazdasági szerepe Oroszországban korábban sem volt ismeretlen, de ettől a történelmi pillanattól kezdve válik döntővé igen hosszú időszakra. Természetesen a mezőgazdaság fejlesztése sem maradhatott el, hiszen az országnak, a korabeli ismeretek szerint, minél nagyobb lélekszámúnak kellett lennie, a megnövekedett népességet pedig el is kellett tartani. Új művelési módok, új növényi kultúrák meghonosítása, a terméseredmények érdemi növelése a cél.

A gazdasági eredmények elérése érdekében a társadalmat valamilyen formában rendezni kellett, mintegy felülről beosztani mindenkit valamelyik társadalmi csoportba, s meg is tanítani az arra a csoportra kirótt feladatok teljesítésére. Ez elvben például a paraszti szolgáltatások szabályozását is jelenthette, ahogy az Mária Terézia idejében megtörtént a Habsburg Birodalomban. A megnövekedett állami teendők szakképzett hivatalnoksereget is igényeltek, ezért biztosítani kellett ezek megfelelő képzését is.

A teendőket a konkrét helyzet szabta meg, a megvalósítás módját azonban a divatos koráramlat, a felvilágosodás kínálta. Elsősorban gyakorlati ismereteket nyújtó változatai, nem annyira az Emberről szóló fennkölt tanítások. Ismét hangsúlyozni kell: a felvilágosult abszolutizmus a meglévő rendszer megerősítését célozta, ugyanakkor intézkedéseivel objektíve mégis a polgári átalakulást készítette elő. Kritikusai arra szoktak hivatkozni, hogy velejében abszolutizmus volt, a felvilágosodás csak szólam. Ez csak részben igaz. De az uralkodó természetesen meg volt arról győződve, hogy ő mindent jobban tud, tehát önhatalmúlag minden ésszerű intézkedést meg is kell

hoznia. Az emberek többsége amúgy sem éri fel ésszel a teendőket. A felvilágosodás azonban nemcsak divat és szólam volt. Az uralkodók nemcsak hatalmukat vezették le belőle, hanem kötelességtudatukat is. A porosz II. Frigyes mondását, hogy ő az állam első szolgája, alighanem sok más kortárs uralkodó is magáévá tette.

Erzsébettől Katalin első korszakáig

Nem állítható egyértelműen, hogy minden az uralkodó személyén múlt. Sok esetben a körülötte lévő maroknyi főméltóság volt a fontosabb, akik haladó elveket vallottak. Oroszországban 1741-ben, mint emléksziünk rá, a gárda segítségével trónra lépett Erzsébet, aki személy szerint távol állt attól, hogy felvilágosult legyen, és az állam első szolgája. De elvégre Mária Terézia sem volt Voltaire buzgó olvasója. Hozzáértő környezetének kiválogatása Erzsébet esetében inkább a véletlen műve. Egy ukrán énekesre figyelt fel, *Alekszej Razumovszkijra*, akihez állítólag titokban férjhez is ment. Az ő öccse volt *Kirill Razumovszkij*, akit ugyancsak grófi címmel tüntetett ki, sőt 18 évesen az Akadémia elnökévé nevezett ki, s aki a tanácsadója lett. Kancellárja 15 éven keresztül Péter egykori diplomatája, *Alekszej Besztuzsevrjumin*, utána *Mihail Voroncov* gróf vette át az ügyek intézését. *Nyikita Trubeckoj* herceg volt a Szent Szinódus főügyésze. *Pjotr Suvalov* üzletemberként tűnt fel, a halászlé monopóliumot bérelte, meg vasműveket. Öccse, *Ivan* kivételesen művelt ember hírében állt, a moszkvai egyetem alapítása 1755-ben az ő ösztönzésére történt. Mindannyian grófi címet kaptak, mint a Razumovszkijok is, és a későbbiekben jó néhány államférfi kerül ki az utódaik sorából. Ez volt az a kör, amely gyakorlatilag Erzsébet helyett a kormányzati ügyeket intézte.

A gazdaságpolitika terén jelentős esemény volt a belső vámok felszámolása, ami elősegítette a belföldi kereskedelmet. Ugyanakkor jelentős vámot róttak ki a behozott árucikkekre, ez 40% is lehetett, s ezt a külföldi kereskedők fizették. A nemesek pártolásában a kormányzat az addigi politikát folytatta, ha ez látványos újításokat nem is tartalmazott. A földbirtok monopóliumát azzal biztosították, hogy a nem nemeseknek földjüket és jobbágyaikat el kellett adniuk. Ugyanakkor a nemesség rendi presztízsének a fenntartására is törekedtek. 1761-ben elrendelték a nemesség új jegyzékének az összeállítását, ebből az alkalomból mindenkinek igazolnia kellett a nemességét. A jobbágyokat természetesen ez a politika is kiszolgáltatta a földesuraknak, akik maguk végezheték a jobbágyok összeírását (így rajtuk múlt, hányat tagadtak le). A földesurak lehetőséget kaptak arra is, hogy szökött jobbágyokat fogadjanak be a birtokukra, ha a régi földesúr nem jelentkezett. Földesúri köteléken kívül tehát már nem létezhetett senki. Aki nem volt földesúr, választania kellett. Azt a lehetőséget azonban, hogy a jobbágy a földesúr elleni panaszával az uralkodóhoz fordulhasson, még fenntartották. Ugyanakkor 1760-ban kimondták, hogy a földesúr eladhatja

jobbágyságot, vagy száműzheti őket Szibériába. 1754-ben létrehozták a nemesi bankot, amely 6%-os kamatra adott hitelt a földesuraknak három évre, 10 000 rubeles összegig.

Röviden összegezve tehát megállapíthatjuk, hogy Erzsébet idejében nem sok történt, és láthattuk, a jobbágyság javát gyakorlatilag semmi nem szolgáltatta. Az igazi felvilágosult uralkodó II. Katalin, aki majd 34 évig ül Oroszország trónján, és Európát is megismerteti az orosz felvilágosodással és elsősorban saját magával. Addig azonban még van egy rövid közjáték, amelynek III. Péter a főszereplője.

Erzsébetnek hivatalosan nem volt férje, ezek szerint utódja sem. Megint felvetődött az utódlás kérdése. I. Péternek volt egy idősebb leánya, *Anna*, aki a holsteini herceghez ment férjhez, tőle született fia, *Karl Peter Ulrich*. 14 éves volt, amikor Erzsébet őt jelölte utódjának, elvégre Péter unokája volt. Sürgősen Moszkvába hozatta. (Azért Moszkvába, mert Anna után Erzsébet bizonyos nemzeti szerepben is igyekezett tetszelegni, és ehhez hozzátartozott az ősi főváros tisztelete.) Erzsébet igazi oroszot kívánt faragni belőle, ami nem sikerült. Már csak azért sem, mert végül német feleséget szerzett neki. Az *Anhalt-Zerbsti* herceg II. Frigyes tábornoka volt, beosztott ember tehát, de mégis egy uralkodócsalád tagja. Frigyes az ő leányát, *Sophie Auguste Friederikét* javasolta menyasszynak, aki az ortodox vallásra való áttérésekor a Katalin nevet kapta. Ambiciózus ifjú hölgy volt, sok szabad idővel, amelyet a francia, német és olasz felvilágosult írók olvasásával töltött el. Így megismerte a felvilágosodás eszméit, amelyeket a későbbiekben, uralkodóként fel is használt.

A hétéves háború kapcsán már láttuk, hogy 1762 elején a kiszemelt trónörökös III. Péter néven lépett a trónra. Személye körül sok volt a félreértés. A történetírás elsősorban Katalin emlékirataiból ismerte, amelyet persze hiteles forrásnak tekintettek, s abból egy sülvölvény tűnt elő, aki műveletlen, tudatlan, önkényeskedő, és inkább II. Frigyes tisztje szeretne lenni, mint orosz császár. Nem biztos azonban, hogy Katalin elfogulatlan képet festett róla.

A háborúból való kilépés, sőt az átállás a poroszok oldalára bizonyára saját kezdeményezése volt. De tudunk arról is, hogy bizonyos közigazgatási reformokat tervezett. És az biztos, hogy két neves intézkedés fűződik a nevéhez. (Hatalomra jutva, Katalin majd mindkettőt sietve visszavonja, hogy voltaképpen csupán hónapokkal később maga is ilyen rendeletet adjon ki.) Az egyik a kolostori birtokok szekularizációja, állami kézbe vétele. A kolostoroknak roppant kiterjedésű földbirtokaik voltak, igaz, főképp erdőségek vagy nehezen művelhető földek északon. Mindenképpen tekintélyes vagyon. Ezeket az állami birtokokon belül elkülönítve kezelték ezentúl, azzal, hogy a közoktatás céljaira használják fel.

A másik, ennél jóval jelentősebb rendelet a nemesek kötelező állami szolgálatának az eltörlése. Korábban már szóltunk róla, milyen jelentős következményeket vont ez maga után a nemesi elit gondolkodásában.

III. Péter sok száműzöttet visszaengedett Szibériából, így Biront és Mün-

nichet. Elrendelte a kronstadti hadikikötő építését, szorgalmazta, hogy a főváros építésénél több követ használjanak az eddigi fa helyett. Megszüntette a titkos kancelláriát. Toleranciát biztosított a szakadároknak. Sőt elrendelte az ikonok eltávolítását, és kötelezővé tette, hogy a papság világi ruhában járjon. Ez már sok volt a Szent Oroszországnak.

MONTESQUIEU TANÍTVÁNYA

Péternek azonban nem sok ideje maradt hátra. 1762. július 9-én *Katalin* a régi jó szokás szerint a gárdaezredek élére állt Szentpétervárott, elfogatta és lemondatta Pétert. Néhány nappal később Katalin barátai, az Orlov fivérek egy összetűzés során megölték. A palotaforradalmat Katalin rendezte meg, a gyilkosság azonban nem volt szándékában, de az eredmény ellen sem volt kifogása.

Azzal lépett a trónra, hogy I. Péter örökét folytatja, amelyet a méltatlan utódok elhanyagoltak. Ez azonban legitimitásnak még nem elegendő, hiszen akkor már 8 éves volt a fia, Pál. (A fővárosi rossz nyelvek arról sugdolóztak, hogy nem is III. Péter volt az atya, de hivatalosan mégis legitim utód volt.) A törvények értelmében voltaképpen Pált kellett volna császárrá kikiáltani, s ebben az esetben Katalin lehetett volna a régens. Ambíciói azonban ennél magasabbra szálltak.

Végül is III. Péterrel sok mindenki elégedetlen volt. Katalin jól megtanult

oroszul, és nagy buzgalommal vett részt az ortodox istentiszteleteken. A gárda tisztjei körében népszerű volt. És már láttuk több ízben, Oroszországban az történik, amit a gárda akar. I. Péter már inkább a győztes hadvezér és országgyarapító nimbuszát élvezte, sötét oldalai feledésbe merültek, tehát rá hivatkozni a gárda előtt igen szerencsés volt. Ugyanez érvényes a szentpétervári lakosságra is, amely fővárosi létét félthette. Így végül minden Katalin mellett szólt.

Nemhiába olvasta a felvilágosodás nagy íróit, sok mindent megtanult tőlük, persze a maga javára. Talán Voltaire, akivel levelezett, nevezte őt *északi Szemiramisznak*. *D'Alembert* meglátogatta Szentpétervárott, és derekasan híret keltette felvilágosult voltának. Katalinnak sikerült megteremteni a felvilágosult uralkodó image-ét, aki népét szolgálja, mint II. Frigyes vagy II. József. Értett hozzá, hogy dicsérje magát és haladó szellemét. Szokták mondani, hogy mindez csak szerepjátszás volt. De manapság minden politikus így tesz. Miért haragudjunk Katalinra, hogy megelőzte korát?

Nagy Katalin

Mindenesetre tett néhány intézkedést mindjárt uralkodása elején, hogy népszerűségét növelje. Csökkentette a sóra kivetett adót, ez minden réteget kellemesen érintett. Péter holsteini rokonait visszaküldte hazájukba, bizalmas embereit száműzte. Viszont sok embert hazaengedett a száműzetésből, köztük Besztuzsev-Rjumint, aki Nyikita Panyin mellett hamarosan megint vezető helyre került az udvarnál. Amikor nem sokkal megkoronázása után ellene irányuló összeesküvést fedtek fel, résztvevőit csak enyhén büntette. Ennek is híre kelt. A Szenátus jelentőségét azzal csökkentette, hogy hat ügyosztályra tagolta szét, így gyakorlatilag csak az állami legfelsőbb bíróság és ellenőrző központ szerepe maradt meg, bár szenátornak lenni még több mint száz éven át nagy presztízzsel járt. Az ellenőrzést ügyészekre bízta. Hamarosan ő maga is beletanult az államügyekbe. Sokat járta az országot, helyben sok visszaélést felfedezett. Kiderült, hogy az állam 28 millió rubel jövedelméből hivatalosan csak 16 millió gazdagította a kincstárt, a többi kézen-közön eltűnt. Az érintetteket persze kényelmetlenül érték a leleplezések, de ennek is híre támadt.

1764 tavaszán megismételte III. Péter rendeletét a kolostori birtokok elkobzásáról. Ezentúl – a falusi papok kivételével, akiket az egyházközségeknek kellett eltartaniuk – a papok fizetést kaptak. A rosztovi érseket, aki már jó ideje agitált ellene, szerzetessé fokozta le és száműzte. A korábbi századokhoz képest ez is enyhe eljárás volt.

Először voltaképpen elhatározta a parasztok helyzetének a javítását is. Azt tervezte, hogy az amúgy is kedvezőbb helyzetben lévő állami parasztoknak teljes személyi szabadságot ad. Obrokfizetési kötelezettségük persze megmaradt volna. *Fjodor Sahovszkoj* herceg azonban lebeszélte erről: ebben az esetben a földesúri parasztok mind elszöknének.

Katalin azonban továbbra is bizonyos reformokon gondolkodott. Úgy lát-szik, komolyan vette a felvilágosodást, de persze az abszolutizmust is. 1765-ben kezdett dolgozni egy nagyobb munkán, amely a további uralkodás alapelveit fektette volna le. Voltaképpen kevés önálló gondolat volt ebben a műben. Katalin jórészt filozófusaiból fordított le passzusokat. Maga mondta, hogy másokat fosztott meg gondolataiktól. Különösen a francia *Montesquieu* a törvények szelleméről és az olasz *Beccaria* a vétségekről és büntetésekről szóló munkájából vett át sokat. Az utóbbi az egyszerűbb, hiszen pl. a kínvallatás tilalmát ekkor már jó néhány európai államban kimondták. Érdekesebb volt Montesquieu művének felhasználása, hiszen az tulajdonképpen az alkotmányos monarchia kézikönyvének számított. Katalin az ő gondolatait is ügyesen fordította át nagyratörő tervei igazolására. Már a 9. pont kimondta:

„Az uralkodó autokrata, mert semmiféle egyéb hatalom, csak az ő személyében egyesített hatalom képes arra, hogy az ilyen nagy állam területének megfelelően tevékenykedjék.

A nagy kiterjedésű állam szükségessé teszi az autokratikus hatalom (összpontosulását) abban a személyben, aki az államot kormányozza. Szükséges az, hogy a távoli országokból érkező ügyek elintézésében megnyilvánuló gyorsaság pótolja ki a távolságból fakadó késedelmeket.

Mindenfajta egyéb kormányzat nemcsak káros volna Oroszország számára, hanem egyenesen végzetes.

Mi az abszolút uralom célja? Nem az, hogy az emberektől elvegye természetes szabadságukat, hanem hogy cselekedeteiket úgy irányítsa, hogy mindenki a legjobbat nyújtsa.”

Hosszan lehetne még idézni Katalint, vagyis Montesquieut és Beccariát, de az előbbi mondatokban, amelyek valószínűleg Katalin saját mondatai, eléggé pontosan megfogalmazódott az alapelv: autokrata uralom a nagy földrajzi kiterjedés miatt. Ez még nagyon sokáig így lesz Oroszországban.

Egyébként a munka ránk maradt változatában szó van róla, hogy a jobbak helyzete javítandó, sőt arról is, hogy a szolgáltatásokat az államnak kell szabályoznia. Beccaria nyomán az állami igazságszolgáltatásban is komoly reformokra gondolt. Az egész munka igen kritikus volt az oroszországi állapotokkal szemben. Általában a felvilágosodás számos olyan elvét fogalmazta meg, mégpedig igen élesen, amelyek az orosz fülek számára még a bántónál is szokatlanabbak voltak.

Katalin valószínűleg maga is úgy érezte, felvilágosult hevében túlmént azon, ami az országban a nemesek számára elviselhető. Hosszú estéken át olvasott fel a készülő műből udvari embereinek, arisztokratáknak, akik nyilván borzongással hallgatták. Az arisztokrácia számos tagja ugyan maga is tisztában volt a felvilágosult elvekkel, ha nem is Rousseau, de legalábbis Voltaire szellemében. Jó néhány kéziratban maradt arisztokrata frást ismerünk a korból, amelyek ugyancsak kritikus szellemben íródtak. Csak más dolog valamit az íróasztalfiók számára tollgyakorlatként leírni, és más, ha ezt az uralkodó szájából hallják. Katalin mindenesetre megengedte, hogy a műből az udvari emberek húzzanak, amit csak akarnak. Amit meg is tettek, így a végén az eredeti írásnak több mint a fele kimaradt. Ami megmaradt, 526 paragrafus volt, ebből 250 Montesquieu szövege, 100 Beccariáé. Ezt a megmaradt részt Katalin ki is nyomtattatta (Párizsban láthatatlanban betiltották), de csak magasabb tisztviselők kaptak belőle. Fölösleges óvatosság, a nép úgysem tudta volna elolvasni, se a városi polgárok, de még sok nemes sem.

A nyomtatott példánynak *Nakaz* (Utasítás) volt a címe, ezen a néven tartja számon a történetírás. Utasítás volt egy összehívandó Törvényhozó Gyűlés számára. Az utolsó érvényes törvénykönyvet 1649-ben állították össze, azóta rengeteg új törvény jelent meg, ezek egymásnak sokszor ellentmondtak. Már Erzsébet idején felvetődött hasonló terv, de akkor nem valósult meg. Lehet, hogy Katalin tudott erről, hiszen akkoriban már az udvarban élt. Mindenesetre 1766. december 25-én kiáltványban tudatta az országgal a gyűlés összehívását.

A gyűlésnek eszerint 564 választott tagja volt, akik tevékenységük idejére fizetést is kaptak. 161 volt a megválasztott nemes, 20 a városi küldött (minden városból egy fő, de tudjuk, mit jelentett ebben a korban egy város), 79 a szabad parasztok küldötte. 88 főt delegáltak a kozákok, a birodalom nomád alattvalói és egyéb etnikumai. 27 fő képviselte a kormányzatot, és mindössze egyetlen fő a papságot és a Szent Szinódust. A nemesek és a kormányzat

képviselői együttvéve is kisebbségben voltak. Ha az 1789-es francia rendi gyűlésre vagy a nemzetgyűlésre gondolunk, ott a világi és politikai elit képvisellete sokkal erősebb volt.

Az összevetés azért sem teljesen indokolatlan, mert ahogy ott majd a rendi gyűlés küldöttei utasításokat kapnak a választóiktól, úgy volt ez itt már 1767-ben. Ezek az utasítások szerencsére megmaradtak, így hiteles képet adnak a küldöttek hangulatáról. Általános volt az igény az adók csökkentésére és vidéken valamiféle önkormányzat létrehozására. Persze minden rétegnek megvoltak a maga sajátos igényei is. A nemesek mindenekelőtt kiváltságaik kiszélesítését várták el. Tiltsák be esetükben a halálbüntetést, a kínvallatást és a testi fenyítést, maradjon meg monopóliumuk a föld tulajdonjogára éppúgy, mint teljes joghatóságuk a jobbágyok felett. Ezen túlmenően iskolákat kértek a nemesek számára, és a kereskedelem meg az iparűzés szabadságának biztosítását. (A felsoroltak egy része valamilyen formában eddig is létezett.)

A városlakók, érdemben a kereskedők már csupa új dolgot kértek, ami eddig nem illette meg őket. Polgári öntudattal követelték, hogy ők is viselhessenek tórt az oldalukon. A nemesekkel ellentétben éppenséggel azt, hogy a nemeseknek ne legyen szabad kereskedniük. És ami a legfőbb: kapjanak jogot földtulajdon és jobbágyok szerzésére. (Ha még emlékszünk rá, ilyen joguk valamikor megvolt).

A szabad parasztok utasításai főképp a kereskedés jogát igényelték, telkeik növelését meg azt, hogy nekik is legyenek jobbágyaik. (Földtulajdonuk már eddig is volt.)

Mindezek voltaképpen kiegészítésül szolgálnak ahhoz, amit korábban az orosz társadalomról mondtunk. Az utasításokban a század derekának a helyzete tükröződött. A 4,2 millió jobbágyléleknek nem volt képvisellete, pedig ők tették ki a lakosság nagy többségét. Hogy mit követeltek volna, azt természetesen az udvarban is sejtették. Mai szemmel nézve persze a nagy többség kizárása égbekiáltó igazságtalanság. A korai polgári Európa számára ez egészen természetes volt, az általános, a nőkre is kiterjedő választójog – úgy mellékesen – a 20. század vívmánya.

A gyűlést 1767 augusztusában nyitották meg Moszkvában. Lengyel módra élére marsallt választottak. A számbeli hátrány ellenére a nemesség súlyát mutatja, hogy ezt a tisztséget egy nemes, *Alekszandr Bibikov* töltötte be. Minthogy törvénykönyv elkészítéséről volt szó, tekintettel az utasítások nagy számára és heterogén voltára (a legtöbb, 1066 a szabad paraszti utasítás volt), bizottságokat választottak a törvényhozás egyes ágai szerint – a felvilágosodásnak már megvolt erre a receptje –, és ezekben a bizottságokban élénk viták folytak. Majdhogynem groteszk jelenség a 18. század derekának Európájában egy fizetett képviselőkből álló parlament, amely állami törvényekről vitatkozik.

A helyzet legalábbis sajátos voltát a kormányzat is jól látta. 1767 végén a gyűlést Szentpétervárra helyezték át, nyilván, hogy jobban szem előtt legyen. Egy évvel később a plenáris üléseket (mert ilyenek is voltak!) meg-

szüntették. Egyes bizottságok még 1774-ig folytatták munkájukat. Törvénykönyv nem készült, a gyűlés nem oszlott fel formálisan, csak elhalt.

Mi volt ennek a nem a korba és a környezetbe illő többéves történetnek az értelme? Egyes vélemények szerint a legitimitás hiányában szenvedő Katalin így akarta kipróbálni uralma szilárdságát, és hogy vannak-e komoly erők, amelyek ezt veszélyeztetik. Az események ismeretében megállapítható, hogy nincs oka a félelemre. De nem lehet kizárni azt sem, hogy Katalin eleinte komolyan gondolta a reformokat. Elvégre politikai elveit így nagyon látványosan valósíthatta meg, s láttuk, ehhez igen jó érzéke volt. Az is lehet, hogy valóban csak színháznak szánta. Mindenesetre, ha úgy érezte, hatalmának nincsenek komoly ellenzői, akkor tévedett.

PUGACSOV

Még tartott a soron lévő török háború, amikor az ország keleti és délkeleti végein olyan parasztháború robbant ki, amilyent Oroszország már nagyon régen élt át. A Jajik folyó mentén indult, félig gyarmati területen. Kozákok éltek itt, meg szakadárok és rengeteg szökött jobbágy. Egy évtizeddel vagyunk Katalin trónra jutása után, halványan még emlékeznek az előző, Péter nevű cásra. Az óhitűek már régóta fogékonyak voltak arra, hogy egyszer csak megjelenik a meghalt vagy meggyilkolt cár, aki valójában csodásan megmenekült ellenségei elől, és eljön a nép közé, hogy visszaszerezze trónját. Valójában tucatszám voltak már álcárok I. Ál-Dmitrij óta is, akik többnyire csak helyi feltűnést keltettek, a hatóságok hamar felszámolták mozgalmukat.

1773-ban azonban egy olyan álcár jelent meg, aki nagy felfordulást tudott okozni. *Jemeljan Pugacsov*nak hívták, írástudatlan doni kozák volt. Feltűnésének kedvezett a kellő történelmi pillanat. A hetvenes évek elején a régi szabadságban élő jajiki kozákoknál fegyelmi vétségek megtorlására válaszul felkelés tört ki, ezt levertek, az eddigi szabadságjogokat elvették. 1770-ben még pestisjárvány is sújtotta őket. Föld ugyan volt itt bőven, de a primitív művelés miatt mégsem elegendő. Elégedetlenség másutt is volt Oroszországban, itt azonban ez időben különösen erős.

És ekkor jött Pugacsov. Azt híresztelte, hogy ő III. Péter, akit a felesége elüldözött a hatalomból, börtönbe csukott, de sikerült megszöknie. Most a kozákok segítségével visszaszerzi a trónt. Addig is azonban elrendelte, hogy minden földesurat irtsanak ki. Udvartartást hozott létre, címeket osztogatott, leveleket küldött vidékre, ezekben felszólította a parasztokat, hogy csatlakozzanak hozzá. Időnként kínos volt, hogy leveleit nem tudta aláírni, de környezete ezen hamar túltette magát. Volt írástudó írnok közöttük. Többen felvetették már a kérdést, hogy ez a szűkebb kör, amely a felkelést irányította, csakugyan elhitte-e, hogy III. Péter a vezetőjük. Persze biztosat nem lehet mondani, elképzelhető, hogy eleinte maguk is hitték, vagy inkább elhitették magukkal, hogy csakugyan egy cár emberei. A felkelés tömegei számára bizonyára nem volt ez kérdéses, hiszen ők ezért csatlakoztak. A vezért legfeljebb távolról látták.

A lázadás gyorsan terjedt. Állítólag 25 000 fegyveres gyűlt össze már a legelején. Néhány kisebb erődöt sikerült is elfoglalniuk, sokszor az ezek őrzésére rendelt kozákok is átálltak a felkelőkhöz.

A hatóságok először jelentéktelennek tartották a mozgalmat, és mindössze 500 rubel vérdíjat tűztek ki Pugacsov fejére. Később már 20 000, majd 50 000 rubelre emelkedett az összeg. A felkelők október elején megkezdték egy jelentős erődítmény, *Orenburg* ostromát, a csapatok egy része pedig az Urál hegység déli vidékei felé nyomult előre.

A terület egyéb etnikumai, tatárok, baskírok és kalmükök, tehát a gyarmatok lakossága is növelte a felkelők sorait. Ők Pugacsov személyében egy olyan cárt támogattak, aki a földesurak elpusztítása révén a fennálló rendszer teljes felszámolását hirdette meg. Ugyanakkor még magának Pugacsovnak sem volt elképzelése arról, mi lesz a győzelem után.

A déli Urálban, a vaskohászat és fegyvergyártás központjában az itteni manufaktúrák munkásai is Pugacsov mellé álltak. Elfoglalták a Gyemidov család tulajdonában lévő fegyvergyárat, így már a felkelés elején komoly fegyveres erőt jelentettek. Egyes csapatok közben *Szamarához* közeledtek, a Volga mentén fekvő nagy városhoz és erődítményhez. Pugacsov vezérkara mindeközben szorgalmasan küldözte a csatlakozásra „csábító” leveleket további vidékek parasztjaihoz.

A kormányzat először nem vette komolyan a felkelést. Novemberben 1500 főnyi csapatot küldtek *Orenburg* felmentésére. A felkelők legyőzték őket, még mielőtt a városhoz értek volna, és az ortodox karácsonyra, tehát 1774. január elejére sikerült *Szamarát* elfoglalniuk. Napokon belül azonban fordult a helyzet. Bibikov tábornok vezetésével nagyobb létszámú csapatok jelentek meg, *Orenburgot* és *Ufát* felmentették az ostrom alól. Pugacsov egyes csapatai vereséget szenvedtek a reguláris katonaságtól.

Pugacsov most a baskírok erőire számított, akik közül sokan már korán csatlakoztak hozzá, ezért a Volga középső folyása felé fordult. A parasztháború újabb hadszínterre tevődött át, voltaképpen közelebb Moszkvához. (Hiába épült már több évtizede az új főváros, a parasztok tudatában Moszkva volt a központ, Pugacsov is nyilván így látta.)

A hadszíntér áthelyezésének azonban a felkelők számára hátrányos következményei is voltak. Az a helyi lakosság, amely a Jajik mellől jövet csatlakozott, tovább már nemigen ment. Az Urálban újabb tömegek jöttek, de azok sem mentek tovább a Volgához. A felkelés így egyre nagyobb területre terjedt ki, egyre több felkelővel, csakhogy időben megosztva. Arra is érdemes figyelni, hogy az egész mozgalom az európai Oroszország keleti és délkeleti peremén zajlott le. (A korábbi nagy parasztháborúk is a központtól egyre messzebb törtek ki.)

A hatóságok *Nyizsnij Novgorodban* is nyugtalanságról számoltak be. A fővárosban pedig olyan hírek terjedtek el, hogy Moszkvában százezer jobbágy vár Pugacsov megérkezésére. Júliusban a felkelők elfoglalták *Kazany* városát, de a várat, a Kremlt nem tudták bevenni. *Michelson* tábornok csapatai itt megverték a felkelőket, ötezer foglyot is ejtettek. Egymást érték

a kivégzések a felkelők által még nem érintett területeken is, mintegy megelőzendő a háború további terjedését. A török hadszíntéren tevékenykedő seregek egy részét hazarendelték.

Mielőtt azonban ennek bármi hatása lehetett volna, a Volga menti etnikumok, (csuvasok és mordvinok) csatlakoztak Pugacsovhoz. A seregek száma újra megnövekedett. Sikerült *Penzát* és *Szaratovot* elfoglalni. A városi polgárok és a papság kénytelen volt felesküdni „III. Péter cár” hűségére.

Mostanra azonban már a kormányzat is érzékelte, hogy komolyra fordult a dolog. Érvényes volt az 50 000 rubeles vérdíj. Pjotr Panyin gróftól generálisszimusszá nevezték ki, teljhatalmat kapott. Szuovorovot is iderendelték. A Moszkva elleni támadással felhagyva, Pugacsov udvarával együtt déli irányban menekült. Még abban reménykedett, hogy a közeli doni kozákok csatlakoznak hozzá, ez azonban nem következett be. A felkelés hanyatlóban volt: láttuk, a korábbi területek felkelői elmaradoztak, az emberek elcsüggedtek. Az élrelmezést sohasem sikerült teljesen megszervezni, de a kezdeti lendület ezen még segített valahogy, mostanra azonban ez már hiányzott. I. Michelson tábornok szeptember elején megsemmisítő vereséget mért a felkelőkre *Szareptánál*.

Az alvezérek elfogták Pugacsovot, és szeptember 25-én Jajikban átadták a hatóságoknak. A vérdíjban és amnesztiában reménykedtek. Maga Szuovorov hallgatta ki a foglyot, azután nagy biztonsági intézkedések között a fővárosba vitték. Az itteni kihallgatás már nem tartott soká, kínvallatást is alkalmaztak, bár az úgy egyértelmű volt. 1775. január 21-én Pugacsovot nyilvánosan kivégezték.

A kormányzat mégsem volt egészen biztos a dolgában. Szuovorov és Panyin még egy évig ott maradt a helyszínen az esetleges további lázadások felszámolására. A felkelés áldozatainak a családjai (1572 nemes, 237 pap, 1037 altiszt és hivatalnok hozzátartozói) kárpótlást kaptak. *Jajik* városát *Uralszkra*, a folyót *Urálra* keresztelték át (mindmáig így hívják). 1775 végén a még fogságban lévő felkelők amnesztiában részesültek.

Utaltunk már rá: a felkelés a peremvidéken tört ki. Ott tehát, ahol a központi kormányzat hatékonysága gyengébb volt, és a helyi önkény inkább érvényesülhetett. A tanulság tehát az volt, hogy a hatalom helyi képviselőjét kell megjavítani. Ennek eredménye lett az 1775-ös helyi közigazgatási reform.

Katalin reformjai

A KIVÁLTSÁGLEVELEK

A reformot elég hosszas előkészületek után valósították meg. Az előző évben jelent meg franciául egy konzervatív angol nemes, *William Blackstone* könyve, az angol törvények kommentárja. Ebben többek között a vidéki közigazgatásról és a nemesség abban vitt szerepéről esett szó. De volt közelebbi példa is, a balti tartományok a maguk német autonómiájával, ahol a helyi közigazgatás ugyancsak jól működött.

Az alapelvek igazán mintaszerűen megfeleltek a felvilágosodás racionalizmusának, a hagyományok negligálásának. Az egész területet 20 helyett 51 kormányzóságra osztották fel. Ezek határait úgy vonták meg, hogy egy-egy kormányzóságban mintegy 300 000–400 000 legyen a lakosság létszáma. A kormányzóságon belül a kisebb egység a kerület volt, egyenként 20 000–30 000 lakossal. A most kialakított területi elrendezés 1927-ig (!) érvényben maradt.

A kormányzóság élére az uralkodó által kinevezett kormányzó vagy fő-kormányzó került, aki közvetlenül az uralkodónak volt alárendelve, központi kormányhatóságok közbeiktatása nélkül. A kormányzók hivatalból a Szenátus tagjai voltak, ha éppen a fővárosban jártak, részt is vehettek ülésein. A kormányzóság területén teljhatalmuk volt.

Az adminisztráció öt hatóságból állt. A legfontosabb az időnként összehívott *kormányzósági gyűlés*, ezen a terület nemesei vehettek részt. A *kamara* az állami pénzügyeket, tehát elsőrendűen az adó behajtását és elszámolását, ezenkívül a helyben lévő állami birtokok ügyeit is intézte. Ennek is voltak persze nemesi tagjai, éppúgy, mint a *főbírósnak*, amely a területen lezajlott perekben a feljebbviteli bíróság szerepét töltötte be. Volt még egy sajátos szerv, a *lelkiismereti bíróság* (a mintát az angliai *Courts of Equity* adta), ez a beszámíthatatlannak nyilvánított emberek ügyeivel meg egyéb, véletlenül adódó, a többi hatóság ügykörébe nem vágó ügyekkel foglalkozott. Végül a *közjóléti hivatal* az iskolák, kórházak, menhelyek és börtönök ügyeit intézte. Az első három intézmény élén kinevezett nemesek álltak. A nyilván kevésbé fontosnak tartott utolsó kettő élére a rendek által választott emberek kerültek. A választásban az állami parasztok is részt vettek. Elvben tehát nem nemesek előtt is nyitva állt ez a pozíció. Mindegyik hivatal természetesen hivatalnoki gárdával is rendelkezett. Az elnök azonban kinevezett nemes volt.

Érdemes felfigyelni megint csak arra a felvilágosodásból előkerült alapelvre, hogy a közigazgatást itt elválasztották a bíráskodástól. A kerületekben nem ez volt a helyzet. A kerület székvárosában háromtagú bizottság működött, tagjait a nemesek választották maguk közül. Itt a bíráskodás már nem különült el egyértelműen a közigazgatástól, a bizottság ügyköre mindkettőre kiterjedt. A városi polgárok első fokon a helyi magisztrátus alá tartoztak, az állami parasztok ügyeit pedig megint külön hatóság, a *raszprava* (intézőség) látta el.

A bírákat rendszerként választották, tehát a nemesek, a városok és az állami parasztok külön, és a bíróság az illető rend ügyeiben volt illetékes. A paraszti bíróság élére azonban nemest neveztek ki. A négyfokú bíráskodás is rendszerként volt elkülönítve. A kerületi felett álltak a kormányzósági bírák, feljebbviteli hatóságként pedig a kormányzósági főbírósnak. De még innen is lehetett fellebbezni a Szenátushoz. Még azt is tartalmazta a törvény, hogy ha valakit letartóztattak, azt három napon belül ki kellett hallgatni, illetve ismertetni kellett vele a vádat. Ez az angol *Habeas corpus* törvényből került ide. Más kérdés, hogy ezeket a csakugyan felvilágosult elveket mennyiben

tartották be. A helyi hatóságok önkénye nyilván mérséklődött, az egyenrangú hatóságok ellenőrizhették egymást, ha ezt a törvény nem is mondta ki. A legfőbb célt a törvény mindenképpen elérte: az ország nagy területére kiterjedő, valamilyen fokon összefogott és vezetett parasztháború a 20. századig nem tört ki Oroszországban.

Az újabb, átfogó törvényekre még tíz évet kellett várni. 1785-ben Katalin két kiváltságlevelet adott ki, az egyiket a nemesek, a másikat a városi lakosság számára.

A *nemesi kiváltságlevél* konkretizálta a kormányzósági nemesi gyűlések teendőit. Háromévente kellett összeülniük a kormányzóság általános, ma azt mondanánk, elvi ügyeinek az intézésére. A gyűlés maga választotta meg marsallját, értelemszerűen persze csakis a nemesek közül. A kifejezés maga megint a lengyel gyakorlatból került elő. Egyéb tisztségviselőket is választhattak, de mindegyiket a kormányzónak kellett megerősítenie, aki nyilván ismerte a terület nemeseit, meg tudta ítélni, eléggé megbízhatóknak tekinthetők-e. A választott tisztségek esetében passzív választójoga a vagyonos nemesek mellett a magas rangú katonatiszteknek és hivatalnokoknak volt, vagyis őket is meg lehetett választani az egyes tisztségekre. A nemesség megkapta a személyes adómentességet (persze földjei és jobbágysai után adóznia kellett) meg azt, hogy fővesztésre nem ítéltethők, a testi fenytés alól mentesek, és bírói ítélet nélkül vagyonukat nem szabad elkobozni. Jobbágyságok által lakott föld csak a nemesek tulajdonában lehet. Szabadon kereskedhetnek akár a külfölddel is, és alapíthatnak manufaktúrákat, gyárakat. A kormányzósági nemesi gyűlés az államkormányzatra vonatkozó észrevételeit szabadon terjeszthette fel az uralkodóhoz, ehhez nem kellett a kormányzó jóváhagyása.

Ha jól megnézzük, a nemesi kiváltságlevél csak az eddigi helyzetet szentesítette, azt a helyzetet, amelynek lényege a nemesi kötelező szolgálat eltörlése volt. Ilyesmiről természetesen a kiváltságlevélben nem is esett szó. A kereskedés szabadsága is megvolt eddig, itt az lett a lényeges, hogy a városi kereskedők nem tudták ezt a nemesektől elvitatni. A legfontosabb azonban mégis az, hogy a kiváltságlevél egységesen, az egész nemességnek szólt, a tituláris és nem tituláris arisztokrácia különállása nem került szóba. A nemesség most már végképp egységes renddé vált (ezt a rendi különállást majd csak 1918-ban törlik el).

Egy nappal később adta ki Katalin a *városoknak szóló kiváltságlevelet*. Ennél még inkább, mint a nemesi kiváltságlevél esetében, érvényes az, amit a felvilágosult abszolutizmus egyik teendőjeként említettünk: a társadalom észelvek alapján, felülről történő beosztása.

A kiváltságlevél a városi lakosságot hat csoportba osztotta be. A felvilágosult gondolkodás itt nem volt következetes, mert az egyes kategóriák között olykor átfedések voltak. Az első csoportba tartoztak a városi ingatlanok, tehát házak, kertek tulajdonosai. A másodikba a kereskedők, vagyonuktól függően három gildébe szétválasztva, az első természetesen a legvagyonosabbaké volt. A harmadik csoportba tartoztak a céhes kézművesek. A negyedik

kis létszámú volt, a más városokból származó kereskedők kaptak itt helyet. Ugyancsak nem nagy létszámú a „tekintélyes polgárok” ötödik csoportja. Ide az értelmiségi foglalkozásúak meg a gyárosok számítottak. A legnépesebb a hatodik csoport volt, a *poszádlakók*. Mindenki idetartozott, aki az első öt rendbe nem kerülhetett be, céhlegények, napszámosok, bizonytalan foglalkozásúak. Világos, hogy a 2., a 3. és a 6. csoportba tartozóak voltak szám szerint nagy többségben, őket nevezték tulajdonképpen polgároknak.

A lakosság hat csoportja választotta meg a városfőt (*golova*) és a *városi дума* (tanács) tagjait. A számbeli különbségek ellenére a hat csoport szavazata egyenlő volt, tehát egyenlő számú képviselőt küldhettek a testületbe. A kereskedők mentesültek a katonaszerzés kötelezettsége alól, sőt az első két gilde tagjaival szemben a testi fenyíték alkalmazása is tilos volt.

Azóta is mondják, hogy egy újabb nappal később a parasztok ügyében is kellett volna hasonló rendezést hozni, de az majd csak 1861-ben valósul meg, a jobbágyreformmal. Az állami parasztokkal kapcsolatban valami hasonló intézkedést Katalin is fontolgatott, de a novgorodi kormányzó, egy livlandi nemes erről lebeszélte.

Elég csak Mária Terézia úrbéri reformjaira gondolni, hogy lássuk, a parasztok helyzetének állami szabályozása a felvilágosult abszolutizmus számon tartott teendői közé tartozott. Erre mégsem került sor. A legvalószínűbb magyarázat az, hogy Katalin nem mert szembefordulni a nemességgel, hatalma fő támaszával. A jobbágy-földesúri viszony magánjogi jellegűnek számított (ha egyáltalában elgondolkodott ezen valaki). A gárdától és a legszűkebb udvari környezettől kezdve igen nagy társadalmi erők mozdultak volna meg, és fordultak volna a császárnő ellen. Pugacsovval a háta mögött Katalin ezt nem merte megkockáztatni.

Ez a három törvény volt a felvilágosult abszolutizmus termése Oroszországban. Ha arra gondolunk, amit teendőiről mondtunk, akkor elég kevés. Talán az oktatásügy terén van még valami. A nők legalább középfokú oktatása érdekében a kormányzat 1764-ben létrehozott – természetesen csak nemesi származékok számára – egy elvben felsőfokú leánynevelő intézetet, a *Szmolnijt* (a 20. században majd nagy nevezetességre tesz szert, de nem eredeti rendeltetése kapcsán). Ugyanabban az évben több kadétiskolát is alapított, megint csak a nemesek számára, hogy itt készülhessenek fel a tisztipályára.

Az alapfokú oktatás kiépítését majdminden felvilágosult abszolutizmus feladatának tekintette. Ha Katalin nem is rajongott a parasztok kiműveléséért, az európai közvéleményre való tekintettel ezen a téren is tennie kellett valamit. 1793-ban a közel 30 millió lakosú birodalomban 311 népiskola működött, 738 tanítóval és 17 297 tanulóval. De hát honnan is lehetett volna kellő számú tanítót beállítani, amikor képzésükre sem volt lehetőség. És az a kormányzat, amely milliókat költött hadseregre, hadiflottára, gyarmatokra és udvari fényűzésre, ettől függetlenül sem tudott volna és nem is akart a népművelésre sok pénzt fordítani.

A FELVILÁGOSODÁS

Felvilágosult abszolutizmus tehát volt Oroszországban. Hát felvilágosodás? A társadalmi struktúra ismeretében nem számíthatunk arra, hogy a városi polgárság körében ez gyökeret verhetett volna. A kereskedő, még ha tudott is olvasni (többnyire tudott), sem ideje, sem kedve nem volt Voltaire-t vagy Rousseau-t forgatni. Nyilván az állami parasztok sem tülekedtek ilyen olvasmányokért, a szakadárok még kevésbé. A felvilágosodásra egyetlen réteg lehetett csupán fogékony, a nemesség.

Meg is volt hozzá a megfelelő kerete, a *szabadkőművesség*. Ez a volta-képpen velejeig polgári, félig-meddig titkos vagy legalábbis titkolódzó szervezet az 1760-as évektől kezdve Oroszországban is divatossá vált. Elsősorban a két fővárosban, de a nagyobb kormányzósági központokban is megalkultak olykor angol vagy még inkább francia mintára a páholyok, ezekben titokzatos szertartások közepette érdemi beszélgetések is folytak az emberiség nagy kérdéseiről. Egyesek vidéki magányukban még írásra is adták a fejüket. Attól, hogy a nemesség, pontosabban, annak műveltebb kisebbsége franciául tudott, az országban a francia felvilágosodás terjedt el, vagyis annak radikálisabb változata (a mérsékeltebb némettel ellentétben).

Persze a világnézet tekintetében radikálisabb változata, amelyben bizonyos materialista csírák is megjelentek, még ha kellő óvatossággal is. Nagyon ritkán a parasztok helyzetéről is szó esett. Az udvari fényűzést meg az ottani idegenmajmolást szintén sokan kifogásolták (miközben maguk is mindent külföldről mintáztak). Az udvar felvilágosodását alapjában szívesen látták, abszolutizmusát azonban nem merték megbírálni. A felvilágosultan gondolkodó oroszokból hiányzott az a késztetés, ami a lengyeleknél például erősen hasonló társadalmi helyzetben megvolt, hogy a felvilágosodás elveit a hazai viszonyokra adaptálják, és abból valamiféle reformok rendszerét körvonalazzák.

A felvilágosodás elterjesztésében nem csekély szerepet játszott a még 1754-ben létrehozott *Szabad Közgazdasági Társulat*, amely szinte egy tudományos intézmény feladatait vállalta magára. A francia akadémiák mintájára pályadíjakat tűzött ki lényeges politikai és gazdasági kérdések megoldására. Katalin uralkodása alatt már arra is volt példa, hogy a földtulajdon szabadságának a kérdését vetették fel, és a pályadíjat az a munka nyerte el, amely kimondta, hogy a parasztokat is földtulajdonhoz kell juttatni. *Alekszej Polenov* válaszolta meg így a kérdést. „Az a paraszt, akinek gondolkodása megfelel helyzetének, (...) arra törekszik, hogy amennyire ereje és tudása engedi, növelje jólétét, ha nem bukkan rá vállalkozásaiban olyan akadályra, amely olykor akarata ellenére is arra kényszeríti, hogy lusta legyen. Úgy vélem, nem ok nélkül, hogy az ingó és ingatlan vagyon feletti tulajdont tekinthetjük az egyik s éppenséggel számottevő módszernek a parasztság biztatására és javítására, hiszen (...) a paraszt, ha birtokának ura, nem fél attól, hogy birtoka tekintetében valamilyen erőszaktevés éri, és a szervezett vagyonnal szabadon él, úgy rendezheti el és használhatja fel, ahogy jónak látja.” Ha nem is ilyen alapkérdésben, a társulat egyéb pálya-

tételei is elősegítették a polgári gondolkodás elterjedését. Természetesen a nemesség körén belül.

A szépirodalomban találkozhatunk merészebb kezdeményezésekkel. Ehhez az is kellett, hogy a nemességből kikerüljön egy, a műveltséget igénylő, olvasó réteg, és ilyen valóban volt már. És akadt, aki ezt ki is tudta használni.

Nyikolaj Ivanovics Novikovról van szó. Természetesen ő is földesúr, de vagyonát arra fordította, hogy nyomdát és kiadóvállalatot hozzon létre. (A nyomdák és kiadók száma általában megszorozódott ezekben az évtizedekben, működésüket 1783-ban engedélyezték.) Régi orosz történeti forrásokat adott ki, meg folyóiratokat, idővel szatirikus jellegűeket. Katalin felvette vele a harcot, maga is kiadott egy *Mindenféle mindenfajta* című nem túl elmés folyóiratot, amelyben maga is írt névtelenül, de persze mindenki tudta, kiről van szó. Anonimitása miatt viszont nyugodtan meg lehetett támadni, hiszen senki sem volt köteles tudni, hogy a császárnő értekezik a folyóiratban. Novikov 1779-ben kezdte el kiadni a *Moszkovszkie Vedomosztyi* (Moszkvai Hírek) c. lapot, és ifjúsági mellékletet is adott hozzá. *Darázs* és később *Festő* címen indított szatirikus folyóiratokat, ezekben a társadalmi visszasságokat tette szóvá. „Egy közepes nemesnek, aki a maga javát sokkal jobban szerette, mint a köz javát, volt egy kiváló jobbágy miniatúrafestője. Ennek a festőnek a művészete igen magas színvonalú volt, de a jövedelem, amelyet a munkájáért kapott, igen alacsony. Ennek az oka, hogy szolgál és orosz, mivel Moszkvában bevett szokás, hogy az orosz művészeknek jóval kevesebbet fizetnek, mint a külföldieknek, még ha az utóbbiak művészete csekélyebb is; egyszóval ennek a festőnek a jövedelme az ellátásán túl kevés pénzt biztosított földesurának. A földesúr mint okos ember és olyan, aki jövedelmei tekintetében a mennyiségtanból csak a szorzást tanulta meg, jó-nak látta eladni ezt a festőt. A festő megvette volna saját magát, de nem volt pénze. Egy bizonyos előkelő úr, akit ezért nagy tisztelet illet meg, amikor megtudta ezt, és meglátta munkáját, 500 rubelért megvásárolta őt, és felszabadította a jobbágysorból, hogy ezt az érdemes művészt szabaddá tegye. Ez az úr most azon fáradozik, hogy a festőt felvegyék a Művészeti Akadémiára. Ha ez sikerül, megnyitja előtte a boldogság megszerzésének az útját. Íme, olyan példa, amely méltó egy értelmes, előkelő és a köz javát szerető úrhoz! Adja Isten, hogy Oroszországban több ilyen mecénása legyen a tudományoknak és művészeteknek!”

Ez nyilván kitalált, de az életből vett történet. Ilyen esetek, ha nem is mindennap, de csakugyan előfordulhattak. Mai fogalmaink szerint kevésbé neveznénk ezt szatirikus írásnak, de Novikov többi karcolatában sincs sokkal több él. A felvilágosodás igazi híve volt. A történet jól végződik, az emberi jóság, a felvilágosodás nagy eszménye valóban sugárzik ebből a kis írásból is. Novikov az észtl remélte az általa kipellengérezett valóság megjavítását – ha csak apró lépésekkel is.

A nyolcvanas években 440 művet adott ki, többnyire fordításokat, és 80 000 rubelnyi forgalmat bonyolított le. Amikor 1787-ben a központi kormányzóságokban éhínség volt, pénzt gyűjtött, száz faluban osztogatta. Ezzel

sem nyerte meg a császárnő tetszését. Különösen a francia forradalom kitörése után a hatóságok egyre rosszabb szemmel nézték a tevékenységét. 1791-ben nyomdáját betiltották, őt a következő évben letartóztatták, és végül 15 évnyi börtönbüntetésre ítélték. Az új császár, Pál majd kiengedi a börtönből, de birtokára visszavonulva él még több mint két évtizedet, anélkül hogy érdemi tevékenységet fejtene ki.

A Novikov elleni eljárásra azért is került sor, mert 1790-ben sokkal hevesebb támadás érte az uralkodót. *Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev*, egy Lipcsében jogot végzett nemes, később hivatalnok megjelentette *Utazás Pétervárról Moszkvába* című munkáját. Egy részeg cenzor átengedte a művet, engedélyezte kiadását, hamar el is fogyott. De a hatóságok hamarosan felfigyeltek rá, a könyv Katalin kezébe is került, aki széljegyzetekkel látta el, többek közt azt írta rá, hogy rosszabb Pugacsovnál.

Az *Utazás* az angol Lawrence Sterne *Szentimentális utazás* című munkájának a mintájára készült. Sorra veszi a két főváros közti postaállomásokat, és mindegyikhez fűz egy történetet, ottani élményeket, elgondolásokat. *Óda a szabadsághoz* címen hosszú verset is írt, és ezt részleteiben ugyancsak közreadta a könyvben, természetesen más munkájaként. A történetek, amelyeket elmond, valóban iszonyú képet festenek a parasztság helyzetéről, kiszolgáltatott voltáról. A legdurvább önkény, az emberi méltóság megalázása. És ezzel szemben a védekezés: a gonosz földesurak meggyilkolása.

Az egyik fejezetben tervezetet készített a jövő számára. „Ismeretes előttünk apáink cselekedeteiből, ismeretes összes krónikáinkból, hogy népünk bölcs kormányzói, őszinte emberszeretet által indítatva, minekután felismerték a társadalmi kapcsolatok természeti kötöttségét, arra törekedtek, hogy gátat emeljenek a százfejű gonosznak. De az ő kormányzati cselekedeteiket megghiúsította a mi, az idő tájt az államban büszke kiváltságairól híres rendünk, a már elavult és megvetett örökös nemesség. Régi uralkodóink jogaruk tekintélye mellett sem tudták a polgári szolgaság bilincseit szétzúzni. Nem csupán jó szándékaikat nem tudták végrehajtani, de a birodalom említett nemesi rendjének ravaszsága folytán nemegyszer arra indítottak, hogy értelmüknek és szívüknek nem tetsző szabályokat fogadjanak el. (...) A földművelők máig is rabszolgákként élnek közöttünk. Nem ismerjük fel bennük a velünk egyenlő polgártársat, megfelelkezünk bennük az emberről.”

Forradalmárnak szokták mondani. Olykor valóban annak tűnik, de nemegyszer ebben a munkában is látszik, hogy valójában a felvilágosodástól, sőt a felvilágosult uralkodótól várja ennek a vérlázító helyzetnek a felszámolását. Vagyis a felvilágosult abszolutizmustól.

Amikor Katalin széljegyzeteit megtette, még nem volt ismeretes a szerző, a könyv ugyanis név nélkül jelent meg. Sokhelyt van benne szó kegyetlen földesurakról, név nélkül. Katalin többnyire beírta a nevet, vagyis maga is tisztában volt országa helyzetével. De 1790-et írunk, Párizsban már egy éve lerombolták a Bastille-t, az ilyen írások már túlmentek a tűréshatáron. A hely-

zethez hozzátartozik az is, hogy a könyvet Ragyiscsev saját jobbágysai szedték és nyomtatták ki.

A rendőrség persze hamarosan kiderítette a szerző kilétét. Ragyiscsevet a Péter-Pál-erődbe zárták, és felnégyelésre ítélték. Ilyen ítéletet persze Katalin nem hajthatott végre. Kegyelemből a büntetést tízévi szibériai száműzésre változtatta. Fia, Pál aztán Novikovhoz hasonlóan Ragyiscsevet is visszaengedte a száműzetésből, aki egy munkát készített még, amelyben a lélek halhatatlanságáról elmélkedett. Amikor az új század elején megint félreértések támadtak körülötte, öngyilkos lett.

A DESPOTA UTÓD

A felvilágosult abszolutizmusnak volt még egy utójátéka a század végén, *Pál* uralkodása. Trónörökösként nagyon nehéz helyzetben volt, anyja nem kedvelte, nem eresztette közel az államügyekhez. Pált felháborította Katalin magánélete, s ezt nem is titkolta. *Gatcsinában* élt kastélyában, és folyton attól rettegett, hogy anyja börtönbe csukatja vagy kivégezteti. Alig akarta elhinni, amikor hírről hozták neki a császárnő halálát.

A trónra kerülve mindent másként akart csinálni, mint anyja. Szibériából sok száműzöttet hazaengedett, többek közt a nem is olyan régen elfogott lengyeleket. Kościuszkónak 1500 jobbágyot adományozott, sőt azt is megengedte, hogy visszatérjen Amerikába. Katalin minisztereit természetesen menesztette. Hét tábornagyot, 300 tábornokot és 2000 tisztet elbocsátott. Szuorovot is birtokára száműzte (mielőtt szüksége lett volna rá Nyugaton, mint láttuk). Vezető munkatársait gyakran cserélgette. Azt tudta, hogy mit nem akar: a katalini rendszert. De azzal már kevésbé volt tisztában, hogy mit is akar tulajdonképpen. Elrendelte például, hogy ha a fővárosban kikocsizik, mindenki lépjen ki a hintájából, és térdeljen le, még ha nagy is volt a sár vagy a hó.

Ezt a rendelkezését szokták többnyire idézni annak magyarázataként, hogy a nemesség körében nem volt közkedvelt. Az ellenszenv egyébként kölcsönös volt, különösen az arisztokratákat nem szívelte. A jakobinizmus kifejezést is megtiltotta, meg a párizsi divat utánzását is, mert ez mind a forradalomra emlékeztette.

Sajátos módon azért voltak olyan intézkedései, amelyek mintha a felvilágosult abszolutizmust idézték volna fel. Katalin megtiltotta, hogy a jobbágyok panaszt tegyenek földesuraikra, Pál tehát ismét megengedte. 1797-ben adta ki híres rendeletét, amelyben egyrészt nem engedélyezte, hogy jobbágyokat megfelelő föld nélkül adjanak el, másrészt kissé homályos fogalmazásban azt rendelte el, hogy a jövőben a földesurak csak heti három robotnapot követeljenek. A földesurak ezt úgy forgatták ki, hogy ahol addig ennél kevesebb volt a robot, most ott is ennyit kellett teljesíteni.

A parasztok körében a rendelet hírére remények támadtak a teljes felszabadításról. S minthogy ez elmaradt, több helyütt zavargások törtek ki. Ezeknek azonban a katonaság hamar véget vetett. Az abszolutizmus mindenestre épességben megmaradt.

I. Pál

I. Sándor

Pál még koronázásakor rendeletet hozott a trón egyenes ági örökléséről, de úgy, hogy ez nem vonatkozott egyértelműen a legidősebb fiúra. Válogathatott volna fiai közül, hiszen a Romanov–Holstein–Gottorp-család gyarapodásáról kellőképpen gondoskodott. Utolsó hónapjaiban mégis egy württembergi 13 éves herceget hívott Szentpétervárra, őrá készült hagyni a trónt, majd ha meghal, ami még nem tűnt olyan közelinek, hiszen ötvenéves sem volt.

Ekkor azonban egy újabb palotaforradalom lángolt fel, az utolsó és kevésbé látványos, mint a korábbiak, nem is volt szükség a gárda közbelépésére. A nemesség ugyanis nagyon elégedetlen volt Pál uralmával, kapkodó intézkedéseit nem látta szívesen. Az udvari körök a főméltóságok gyakori cseréjét rótták fel neki. A döntő fordulat azonban akkor következett be, amikor az uralkodó felmondta az angol szövetséget. Az angol követ biztatására az udvari főemberek összeesküvést szöttek eltávolítására. Ebbe bevonták fiát, a trónörökös Sándort is. Sándornak csak egy feltétele volt, hogy atyja életét kíméljék meg, de az események másképp alakultak. 1801. március 23-áról 24-ére virradó éjjelen az összeesküvők behatoltak a császár hálósobájába, és a lemondását követelték, de amikor ezt visszautasította, az egyik összeesküvő rendjelének a szalagjával megfojtották. Sándor a trónra léphetett.

Oroszország története

A kapitalizálódás százada

A hosszú 19. század az 1789-es nagy francia forradalommal kezdődött, amely hármaskörének meghirdetésével és a nemzet szuverenitásának kinyilvánításával megszabta az egész század politikai gondolkodásának és eseményeinek a jellegét. Ezzel a politikai forradalommal párhuzamosan vagy inkább azt megelőzve zajlott le Angliában az első ipari forradalom, mely a gépek megteremtésével lehetővé tette a gazdasági növekedés megindulását. Az ipari forradalom Angliából kiindulva a század során elérte az egész európai kontinenst, hamarosan a tengerentúlra is áttért. A nagyipari termelés a már a 16. század óta meglévő kapitalista rendszer gyors megerősödését és széles körű elterjedését hozta magával. A vasút és a gőzhajó addig soha nem látott méretekben gyorsította meg a közlekedést, a távíró az információk továbbítását. Kiépült a pénzügyi infrastruktúra, létrejöttek a nagyvállalatok.

A roppant méretű gazdasági változás a társadalmat is átformálta. Az arisztokrácia politikai szerepe háttérbe szorult, a polgárság vette át a vezető szerepet. A jobbágyság a század derekára megszabadult addigi béklyóitól, és a szabad magántulajdon alapján kapcsolódott be a gazdasági életbe. A korábbi előzmények nyomán előbb vagy utóbb mindenütt megjelent a kapitalista rend új osztálya, az ipari munkásság.

A német és az olasz egység megvalósulása, később a balkáni új államok létrejötte megteremtette a kor felfogása szerint korszerű államformát, a nemzetállamot. A törvényeket választott képviselőtestületek, parlamentek hozták meg, persze még nem az általános választójog alapján, kivéve az egységes Németországot, ahol ezt is bevezették. (Igaz, csak a férfiak számára.) A század első felében elterjedő liberalizmust a század második felében a szocializmus eszmerendszere követte, mint egyfajta új, igazságos társadalmi rendet szorgalmazó politikai irányzat.

AZ EURÓPAI NAGYHATALOM

A forradalom zsandárja

Oroszország a 18. század során valóban európai nagyhatalommá vált, perdöntően tudott beleszólni Európa ügyeibe. Kissé azért még mindig kívülről volt, ha kellett, kérték a segítségét, de egyébként inkább eltekintettek fölötte. A 19. század elejére ez a helyzet alaposan megváltozott. A kontinens ekkor már Napóleon bűvöletében élt, aki 1799 őszén első konzulként katonai diktatúrát valósított meg, 1804-ben pedig a császári címet is felvette, hogy egyenjogúsítsa magát az uralkodókkal. Mellette vagy ellene – mindenkinek állást kellett foglalnia.

Oroszország megnövekedett tekintélyét mutatta, hogy egy ideig egyik oldalra sem kellett állnia. De a nyugati fejlődés másfél évtizedre még az orosz külpolitika elsőrendű érdeklődési köréhez tartozott. Az Oszmán Birodalom s vele a keleti kérdés egy időre a háttérbe szorult, Perzsia ugyancsak. Egyedül a gyarmatok szerzése nem került le még ekkor sem a napirendről, s a század első felében ebben már komoly eredményeket sikerült elérni.

NAPÓLEON ÉS A BALKÁN

Az előtérben a francia probléma maradt. A századforduló nagy változását, az angolbarát politika háttérbe szorítását, az egyoldalú franciabarát politikát az új császár, *I. Sándor* helytelenítette, az orosz kikötőkben feltartóztatott angol hajókat szabadon engedték. 1801. július közepén Sándor kiáltványt adott ki, amely szerint nem avatkozik be más államok ügyeibe, hanem a fegyveres semlegesség álláspontját foglalja el. Oroszország megengedhette ezt magának.

Az udvari körökben volt egy befolyásos csoport, amely vissza akart térni a hagyományos angol orientációhoz, hiszen a kormányzat számára elfogadhatóbb volt a konzervatív, a forradalmat elítélő politizálás. Pedig Franciaországban Napóleon már véget vetett a forradalomnak, katonai diktatúrája valójában a polgári rend konszolidálódását jelentette. Az angolpárti csoport és vezetői, *Voroncov* kancellár és *Kocsubej* herceg politikájának szerves része

volt az egyetértés a Habsburg Birodalommal, a konzervatív erők egyik bástyájával. De talán még szorosabb volt a kapcsolat Poroszországgal. Sándor 1802-ben bemutatkozó látogatást tett *III. Frigyes Vilmos* porosz királynál. A jó viszonyt tovább erősítették. A katonai szempontból nem jelentéktelen porosz állam mintegy ifjabb partnerként állt Oroszország mellé.

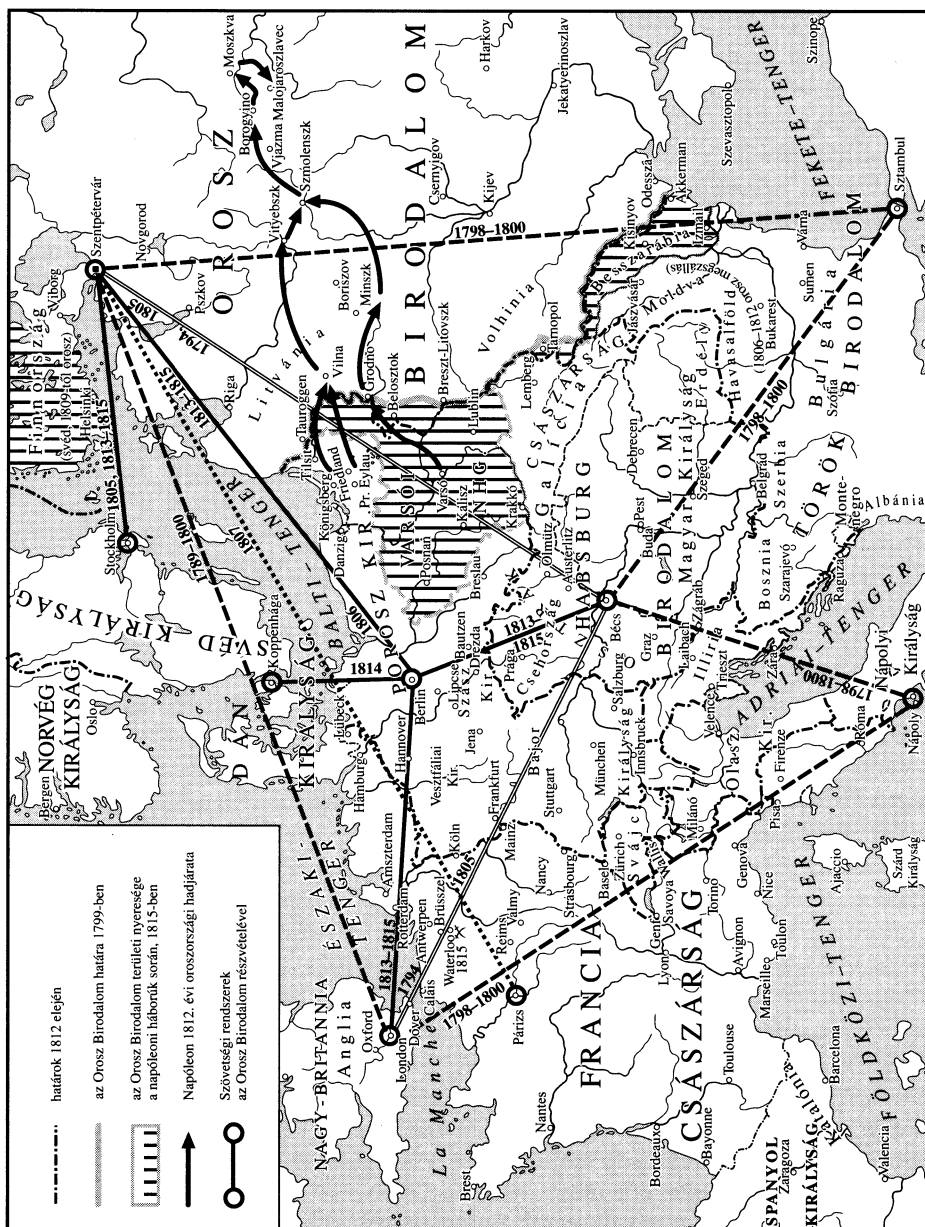
Létezett azonban egy franciabarát párt is. Képviselői úgy látták, hogy Napóleon már nem a forradalom, hanem a rend képviselője. Ha az orosz állam melléáll, nem kell többé számításba venni a Habsburg Birodalmat, amely az előző században konkurenciát jelentett a Balkánon, a keleti kérdés megoldásában. És akkor nem kell figyelemmel lenni az angol érdekekre sem, hiszen ezek a keleti kérdésben és az ázsiai terjeszkedésben Oroszországgal szemben álltak. Az ország még választhatott.

Ez a választás annál kevésbé volt sürgős, mert 1802–1803 során Franciaország békét kötött a vele szemben álló felekkel. Európában hosszú évek után elhallgattak a fegyverek. Az európai udvarok változatlanul Napóleonra figyeltek, találgatták terveit. Egy incidens azonban módosította a helyzetet. Francia csapatok szomszédos német területen foglyul ejtették a francia királyi család egyik tagját, az *enghieni herceget*, francia területre hurcolták, és hazaárulóként kivégezték. Napóleon jól tudta, milyen vegyes a megítélése. Ezzel a lépéssel a forradalomhoz való hűségét kívánta bizonyítani. Befelé sem volt ez olyan egyértelmű, kifelé azonban általános felháborodást keltett. Attól függetlenül, hogy egy európai dinasztia egyik tagján esett sérelem (és a Bourbonok változatlanul legitim uralkodóknak számítottak), ez egyúttal a nemzetközi jog flagrns megsértése volt, annak a jele, hogy az új és ellenséges Franciaország mindent megengedhet magának. A kormányoknak állást kellett foglalniuk.

Az esemény egyértelműen az angolpártiak igazát bizonyította. 1804-ben Sándor *Nyikolaj Novoszilcevet* küldte Londonba, hogy a szövetségről tárgyaljon. A diplomatának adott utasításban az is benne volt, hogy a francia megszállás alól felszabadítandó területeken nem a régi rendet kell helyreállítani. Mindenfelé reformokat kell bevezetni, s ez egyet jelentett a polgári átalakulás elősegítésével. Az állásfoglalás hazai hátterére még kitérünk. Az orosz kormányzat számára természetesen nem a reformok ügye volt a legfontosabb. A Napóleonnal való szembeszállás mellett Oroszország rendezni akarta a keleti kérdést, vagyis az Oszmán Birodalom felosztását. Ebben azonban az angol kormány hajthatatlan volt, csupán a Napóleon elleni háború kérdésében egyeztek meg.

Anglia már 1804 óta hadban állt Franciaországgal. 1805 elejére kialakult az újabb franciaellenes koalíció, amelyben Ausztria is részt vett. (1804 óta már hivatalosan is így nevezhetjük, amióta Ferenc felvette az Ausztria örökös császára címet.) Poroszország semleges maradt. A császár egyik ifjú tanácsadója, a lengyel *Adam Czartoryski* herceg ezt jónak ítélte, hiszen akkor több területet lehet majd elvenni egy helyreállítandó lengyel állam számára.

Az Angliával kötött szövetség értelmében az orosz kormány 100 000 fős hadsereg kiállítására kötelezte magát, Anglia pedig évi 1,2 millió font ster-

Európa a napóleoni háborúk korában

ling segílyt ígért. Az orosz csapatok csakugyan megindultak Ausztria megsegítésére, hiszen azt érte a francia támadás. Sándor Galíciába helyezte át főhadiszállását. *Mihail Kutuzov* orosz tábornok vezetésével 45 000 katonával vonult Morvaországba. A cseh lakosság nagy örömmel vette tudomásul, hogy megérti a katonák orosz szavát. Bécs ekkor már francia megszállás alatt volt. Az orosz császár mindenekelőtt győzelmet akart, az osztrák császár is szívesen vette volna. Kutuzov óvott az összecsapástól, mert a katonai erőviszonyok pillanatnyilag Napóleonnak kedveztek. Az uralkodók akarata azonban döntött. *Austerlitznél* december 2-án zajlott le a csata, a franciák egyértelmű győzelmével. Ausztria sietve békét kötött. Az orosz csapatok visszavonultak saját területükre, közbejött ugyanis egy sürgősebb feladat délen. A török szultán 1806-ban letette trónjáról a két romániai fejedelmet, a havaseltit és a moldvait. Az orosz kormányzat azonnal diplomáciai lépéseket tett, a szultán meghátrált, de az orosz csapatok behatoltak a két dunai fejedelemségbe, a szultán pedig megüzente a háborút. A hat évig elhúzódó orosz–török háború kezdődött el ezzel, a balkáni és a kaukázusi hadszíntéren egyaránt. Változó sikerrel.

Az orosz kormányzatnak most inkább az európai arcvonalra kellett figyelnie. Napóleon a nyugati német államokból megalakította a protektorátusa, vagyis hatalma alatt álló *Rajnai Szövetséget*, amire porosz hadüzenet volt a válasz. Poroszország még 1795-ben kilépett a háborúból, több mint egy évtizedig semleges pozícióban fejlesztette és gyakorlatoztatta hadseregét. A kormányzat biztos volt a győzelmében. 1806 októberében Napóleon két egyidejűleg vívott csatában tönkverte az öntelt porosz seregeket, bevonult *Berlinbe*, ott adta ki rendeletét a kontinentális zárlatról, amely minden európai államnak megtiltotta a kereskedelmi kapcsolatot Angliával. A rendelet meglehetősen nagy zavarokat okozott mindenfelé, nem is lehetett teljes mértékben betartani. De Napóleon ebben a pillanatban a kontinens urának tűnt.

A megvert porosz csapatok az oroszokkal egyesülve 1807 tavaszán még ki tudtak fejteni valamelyes ellenállást *Preussich-Eylau* mellett. Június 26-án azonban *Friedlandnál* Napóleon súlyos vereséget mért a szövetséges csapatokra. A két csatavesztés után Oroszországnak is a békére kellett gondolnia.

Napóleon nagylelkűnek bizonyult Oroszország irányában. Néhány héttel a csata után *Tilsit* mellett személyesen tárgyalt Sándorral. A határfolyón, a *Nyemanon*, egy tutajon, nehogy az egyik vagy a másik fél felségterületén kerüljön sor a békétárgyalásokra. A *tilsiti béke* pontjai a poroszok számára súlyosak voltak. Az országból alig maradt valami, területének jó részéből Napóleon létrehozta a *Varsói Hercegséget* (később nagyhercegséget). Uralkodója a szász király lett, még alkotmányt is kapott. Oroszországnak csak csatlakoznia kellett a kontinentális zárlathoz, bármilyen súlyos gazdasági következményekkel járt is ez. Egyébként azonban Napóleon mintegy megosztott Oroszországgal az Európa feletti hegemonián. Most már mindenkinek tudomásul kellett vennie, hogy Oroszország vitathatatlanul nagyhatalom, méghozzá európai nagyhatalom.

És ez a nagyhatalom, amely most már Napóleon szövetségese, Angliát

ellenségének tekintette. Az orosz kormányzat amúgy is elégedetlen volt az angol segéllyel, az ígért összegből mindössze félmillió font lett. Az angol kormány csak az oroszországi angol kereskedők ügyeivel törődött, az orosz érdekek nem izgatták. Sándor őszinte lehetett, amikor Tilsitben a tárgyalásokon azt mondta: gyűlöli az angolokat.

A külpolitikai váltás nagy elégedetlenséget keltett az országban. Az egyik orosz tábornok, a skót származású *Mihail Barclay de Tolly* még Tilsit előtt a további ellenállást javasolta a császárnak. Az újdonsült szentpétervári francia követ arról számolhatott be urának, hogy Oroszországban általános a franciellenes hangulat. Sándor legszűkebb tanácsadói köre is ellenezte a békekötést. De Tilsit minden ellenvéleményt a háttérbe szorított. Öt éven át béke volt a franciákkal, pedig közben Európában sok minden történt. Újabb háborúk és békekötések, Európa térképének folyamatos átrajzolása – Oroszország azonban maradt.

A tilsiti béke után a balkáni hadszíntéren is fegyverszünetet kötöttek a szemben álló felek. Ennek értelmében a két román fejedelemségből az orosz csapatokat ki kellett volna vonni. Csakhogy Sándor ennek fejében azt követelte Napóleontól, vonja ki ő is a csapatait Poroszországból. Miután ez nem teljesült, a háború még öt éven keresztül folyt tovább a fejedelemségekben.

Sőt újabb hadszíntér akadt. Oroszország az előző században több ízben hadakozott Svédországgal, Péter után már érdemleges területi hódítás nélkül. Most Napoleon biztatására 1808-ban újabb hadüzenet következett. Az orosz csapatok télen átkeltek a Botteni-öbölben, a háború egyértelmű orosz győzelmet hozott. Finnország, addig a svéd korona egyik tartománya orosz fennhatóság alá került. A békét csak 1809. szeptember végén kötötték meg, de Sándor már márciusban beszédet mondott az autonóm finn parlamentben. Biztosította a parlament tagjait (akik mind svédek voltak), hogy a továbbiakban is fenntartja Finnország autonómiáját. Az ország nagyhercegségként került orosz fennhatóság alá, minden eddigi jogának megtartásával. Egészen sajátos képletet jelentett az autokrata Oroszországon belül választott és törvényhozó parlamentjével, saját közigazgatásával, hadseregével, önálló pénzével. A 19. század végéig háborítatlanul megmaradt ez a helyzet. A finn alkotmány jelentőségét persze nem szabad túlbecsülni. Rendi jellegű alkotmány volt ez, mégis valami egészen más, mint az oroszországi berendezkedés.

Az 1805-ös háborúnak még volt egy lezáratlan fejezete. A balti-tengeri orosz flotta az Atlanti-óceánon tevékenykedett a háború idején, *Szenjavin* tengernagy parancsnoksága alatt, 1808-ban azonban *Lisszabon* kikötőjében megadta magát az angoloknak.

1808 fontos fordulópontra is volt. Napoleon *Erfurtba* hívta össze a csatlós államok uralkodóit. Az adott helyzetben Sándor is kénytelen volt megjelenni. A barátság (és az osztozkodás Európán) a látszat szerint még fennmaradt. Napoleon tüntetően egyenrangúként bánt Sándorral (nem úgy, mint a többiekkel). Oroszország számára mégis volt valami megalázó abban, hogy a többi kliens sorában a cár is jelen volt.

Igaz, Napoleon még Tilsit és Erfurt előtt, februárban közös fellépést ja-

vasolt Indiában, tavasszal pedig komoly tárgyalásokat kezdeményezett az Oszmán Birodalom felosztásáról. Erfurtban beleegyezett abba, hogy a dunai fejedelemségek orosz kézbe kerüljenek, de úgy tűnt, hogy a látványos külsőségek ellenére a francia uralom ekkorra már túljutott zenitjén. Spanyolországban véres ellenállás tört ki. Erfurtban a már kegyvesztett *Talleyrand* bizalmasan közölte Sándorral, hogy közeledik a katasztrófa, a pillanatnyi európai helyzet gyökeres megváltozása.

Amikor 1809-ben Ausztria hadat üzent Napóleonnak, orosz csapatok vonultak be Galíciába, de passzívak maradtak. *Krakkó*, amely éppen különálló városköztársaság volt, megadta magát az oroszoknak. Az orosz lépés azonban nyilván nem erősítette a francia kapcsolatokat.

BOROGYINO

A kiéleződő ellentétek jelei különben is sokasodtak. A kontinentális zárlat súlyos gazdasági következményei nagy elégedetlenséget keltettek Oroszországban. 1810-ben a francia csapatok elfoglalták az *oldenburgi nagyhercegséget*. Ez személyes sértés volt Sándornak, hiszen nővére az oldenburgi trónörökös felesége volt. Sándor tiltakozott is, eredménytelenül. 1811 során azonban az orosz kormányzat már értesült a francia hadi előkészületekről. Francia kívánságra az angol árut szállító amerikai hajókat ki kellett volna tiltani az orosz kikötőkből, de ez nem történt meg. Oroszország egyre inkább már csak látszatra tartotta be a kontinentális blokádot. Éppen ez volt a francia készülődés fő oka. Sándor 1811-ben ajánlatot tett az osztrák császárnak, engedje át Galíciát Oroszországnak. Ez megkönnyítette volna az orosz határ védelmét, a francia csapatoknak messziről kellett volna indulniuk. Sándor cserében felajánlotta az osztrákoknak Szerbiát és a dunai fejedelemségek egy részét. (Erre a korra az ilyen csereügyletek már általánosan elfogadottak voltak, az országokkal senki sem törődött.) *Metternich* kancellár, 1809 óta az osztrák külügyek intézője visszautasította az ajánlatot.

Az oszmán ügyet az utolsó pillanatban a *iaşi-i békével* (1812) le lehetett zárni. Oroszország kiűrtette a fejedelemségeket. A hadseregre most a fő hadszíntéren volt szükség. Oroszországnak sikerült biztosítékot szereznie Svédországtól is. Még 1810-ben Napóleon egyik tábornokát, *Bernadotte*-ot választották meg svéd trónörökössé, aki ekkorra már Napóleon ellensége volt. 1812. április elején orosz–svéd szövetséget kötöttek. Oroszország vállalta, hogy támogatja a svéd igényt Norvégia megszerzésére, ennek fejében a svédek biztosították a semlegességükről. Minden erőt a nyugati hadszíntérre lehetett összpontosítani.

A szentpétervári francia követ óva intette Napóleon az Oroszország elleni hadjáratától. Napóleon válasza mindössze annyi volt, hogy visszahívta követét. A csapatokat Königsberg környékén vonták össze. A *grande armée* létszámára vonatkozólag többféle adat is ismeretes, az biztos, hogy 600 000-nél több volt. Legfeljebb a nagyobb felét tették ki franciák. Ausztria 30 000 főt küldött, Poroszország 20 000 katonát, a többi német csatlósállam is kitett magáért. Sok volt az olasz, még több a lengyel. A harma-

dik felosztás után ezrével vándoroltak ki lengyelek nyugatra, és légiókat hoztak létre Napóleon megsegítésére. Számukra különösen fontos volt az Oroszország elleni háború.

Az orosz seregek több csoportra oszlottak. Barclay de Tolly *Vilna* környékén 110 000 katonával állt, északkeletre volt 24 000, Dél-Litvániában pedig a grúz *Bagratió* herceg 37 000 embere. A török béke után a Balkánról mintegy 50 000 katonát lehetett várni, délnyugaton, Volhíniában szintén volt 46 000. Mindez együttesen jóval kevesebb a francia seregnél, ráadásul még szétszórva a hatalmas kiterjedésű birodalom különböző pontjain.

1812. június 24-én kezdte meg a francia sereg az átkelést a határfolyón, a *Nyemanon*. Sándor még egy utolsó kísérletet tett a háború elhárítására, rendőrmiszterét küldte Napóleonhoz azzal az ajánlattal, ha visszavonul az ország határain túlra, a támadást be nem következtettnak tekinti. Napóleon azonban nem egyezkedett. A korábbi évek hadjáratainak tapasztalatai alapján az volt a haditerve, hogy az egyes seregeket külön-külön győzi le, s akkor az oroszok úgyis békét kérnek. Eddig mindig így történt.

Ezúttal nem. Sándor kihirdette, addig nem kezd béketárgyalásokat, amíg idegen csapatok állnak orosz földön. Az eredeti haditerv így nem kecsegtetett sikerrel. Napóleon egyik öccse, a vesztfáliai király nem engedelmeskedett bátyjának, így *Bagratió* seregének sikerült egyesülnie Barclay de Tollyéval. De még együtt is kevesebben voltak a franciáknál, bár azok létszáma olvadóban volt, hiszen helyőrségeket kellett hátrahagyniuk, kisebb összecsapásokban és főképp járványokban sokan estek ki a sorból. Amikor július végén a franciák elérték *Vityebszket*, már 60 000 fő volt a veszteségük. A haditanács a visszavonulást javasolta, Napóleon azonban tovább akart menni, még mindig reménykedett a döntő győzelemben. Ezt még a tél beállta előtt akarta kivívni, hiszen téli hadjáratra csapatai nem voltak felkészülve, valójában nem is volt fogalmuk az orosz térről. A vidék parasztjai is Napóleon seregei ellen fordultak, az orosz kormányzat partizánharcot szervezett meg, *Gyenyisz Davidov*, az ismert költő volt a parancsnokuk. A francia veszteségek számát ez is növelte, meg a zömmel nem francia katonák dezertálása.

Az orosz főparancsnokság szintén nehéz helyzetben volt. Sándor a közvéleménnyel teljes egyetértésben mielőbbi győztes ütközetet sürgetett. A főtisztok tisztában voltak azzal, hogy ez kilátástalan. Barclay de Tolly már 1807-ben a háború folytatása esetére az orosz térségbe való visszavonulást javasolta, most is ezen az állásponton volt. Bernadotte, aki jól ismerte Napóleont, 1810-ben ugyanezt erősítette meg. Csak *Bagratió* volt hajlandó a nyílt ütközetre. Sándor megjelent Moszkvában, az ottani kereskedők nagy anyagi áldozatokat vállaltak, a nemesek 80 000 jobbágyot küldtek katonának. Meghirdették a népfelkelést, sokan önként álltak be.

Egyelőre azonban folytatódott a visszavonulás. Barclay a felégetett föld taktikáját választotta. A francia csapatmozdulatokból tudni lehetett, hogy Napóleon Moszkva felé vonul. Az útvonalon a meglévő élelmiszerraktárakat és fegyverraktárakat megsemmisítették, minden fellelhető élelmet elvittek,

a parasztok pedig megtámadták a rekviráló franciákat. A többhetes menetelés is elfárasztotta a katonákat.

A közvélemény egyre elégedetlenebb volt, a hadsereg is. Többen emlegették Kutuzov nevét: ő legyen a főparancsnok. Augusztus végén elhívták a főhadiszállásra, a katonák és a tisztek lelkesedtek. Alapjában véve Kutuzov is a visszavonulás és a kifárasztás taktikájának volt a híve. Csakhogy nem ezért tették meg főparancsnoknak. Végül még jóval Moszkva előtt, *Borogyino* falunál választotta ki az ütközet színhelyét. 100 000 katonája volt, 10 000 népfelkelője és 640 ágyúja. Napóleonnak még mindig 130 000 katonája, de csak 587 ágyúja. A szeptember 7-én lezajlott véres ütközet, amelyben 50 000 orosz és 28 000 francia katona esett el, végeredményben eldöntetlen maradt, bár a konkrét célpontokat a franciák végül is elfoglalták. Kutuzov pedig folytatta a visszavonulást. Sőt hat nappal Borogyino után a Moszkva környéki *Filiben* tartott haditanácson a további visszavonulás mellett döntött. Nem volt mit tenni. Sándor katonai szövetséget tervezett az Oszmán Birodalommal, sőt a szlávok szembefordítását Napóleonnal, de ebből nem lett semmi.

Amikor nyilvánvaló lett, hogy Kutuzov Moszkvát is feladja, a lakosság tömegesen menekült. Egyes adatok szerint a 240 000 lakosból mindössze 10 000 maradt a városban, zömmel idegenek. Más és valószínűbb adatok szerint 40–50 000 ember maradt vissza. *Rosztopcsin* főkormányzó először védelemre rendezkedett be, majd elkeseredésében saját palotáját is felgyúj-

totta. Ami biztos, az az, hogy a zömmel fából készült moszkvai házak 90%-a elpusztult. Azóta is tart a vita, vajon a franciák gyújtották-e fel Moszkvát, vagy maguk az oroszok. Mindent egybevetve az utóbbi a valószínű. Amikor szeptember 14-én az előhad bevonult, a város egy része már lángokban állt, a tűzvések nem akartak szűnni. Napóleon a Kremlben ütötte fel főhadiszállását, idővel már ő is érezte az égő épületek fanyar szagát.

Enyhén szólva is nehéz helyzetben volt. A gyors győzelem reményében nem voltak elképzelései a győzelem utáni teendőkről, még kevésbé arról, hogy a Kremlben ostromolja majd őt a tűzvész. Az előkészületek során a franciák hamis pénzt verettek. Állítólag ki voltak már nyomtatva a hirdetmények a jobbágyság felszabadításáról. A hadjárat elején, Litvániában létrehozott egy ideiglenes kormányt. A lengyelek azt remélték, hogy ez lengyelekből áll majd, de Napóleon a helyi notabilitásokat választotta. Itt és a továbbiakban is megmutatkozott: nem kívánja a rend felborulását. Csak győztes békét akart kötni.

Először Kutuzovhoz fordult, aki az ajánlatot továbbította Sándornak. Azután egy *Ivan Jakovlev* nevű nemest, *Herzen* atyját küldte el, egyenesen Sándorhoz. Az nem is válaszolt. A hadsereggel és az uralkodóval nem sikerült kapcsolatot teremteni. A nemesség egyértelműen ellenséges volt. Olyan művelt polgárság, amelyik számításba jöhetett volna partnerként, még nem létezett. Október közepe volt, korán jött a fagy. Napóleon már arra gondolt, hogy folytatja az előrenyomulást, de végül is visszariadt. Október 19-én megkezdődött a visszavonulás.

Napóleon a déli irányt választotta, hogy ne elpusztított területen haladjon visszafelé, de Kutuzov *Vinkovónál* és *Malojaroszlavecnél* útját állta. Ugyanazon az útvonalon kellett visszavonulnia, ahol jött, de most már kemény télen. A lovak elhullottak, vagy megették őket. A partizánok még merészebbek voltak, mint az első hónapokban. Napóleon december 5-én otthagytta csapatait, és Franciaországba indult. December 30-án a megmaradt csapatok átkeltek a Nyemanon. A több mint 600 000-ből alig valamivel több mint 30 000. (A már korábban visszavonult osztrák csapatokkal együtt mintegy 100 000 francia és más nemzetiségű katona tért haza. 1814-ben, a békekötés után még 30 000 hadifoglyot engedtek el.) A pusztulás óriási volt. Napóleon azonban még messze nem adta fel a harcot, újoncokat állított ki otthon és a csatlós országokban, mintegy 300 000 főt.

1812 végén az orosz kormánynak fel volt adva a kérdés: mi legyen tovább? Kutuzov jól ismerte csapatait, tudta, ők is mennyire megsínyleték a majdnem féléves hadjáratot. Úgy látta, a feladatot végrehajtotta, orosz földön nincsenek többé idegen csapatok. A határon tehát meg kell állni. Csakhogy Sándor úgy érezte, neki küldetése van, ő lesz Európa felszabadítója. Persze nem ezen múlt. Az angol kormány is ösztönözte a további hadviselést, hiszen most már közelinek látszott a franciák végső veresége. A német államokban nagy nemzeti lelkesedés tört ki: fel kell szabadítani az országot a francia uralom alól. Egyre többen fordultak Napóleon ellen. Ausztria még habozott. Az osztrák császár leánya Napó-

leon felesége, valahogy még Napóleont is meg kellett menteni. Metternich élete csúcspontján volt.

1813 nagyobb fele sajátos játékkal telt el (amibe persze továbbra is sok ezren belehaltak). Szinte egymást érték az ütközetek. Amikor a szövetségesek győztek, nem voltak hajlandók tárgyalni a kiegyezéses békéről. Ha Napóleon győzött, ő nem volt hajlandó erre. A helyzet akkor fordult meg, amikor augusztus 9-én Ausztria ultimátumban követelte a fegyverletételt, s minthogy ez nem következett be, maga is belépett a háborúba. Oroszország és Poroszország már 1813. február 28-án szövetséget kötött. Ehhez csatlakoztak most az osztrákok. Októberben a háromnapos lipcsei *népek csatájában* Napóleon súlyos vereséget szenvedett. A hadműveletek már Franciaország határaihoz közeledtek. 1814. március 9-én *Chaumont-ban* orosz–angol–osztrák–porosz négyhatalmi szerződést kötöttek. A cél most már Napóleon végleges legyőzése volt. Március 30-án az orosz és a porosz csapatok bevonultak Párizsba, másnap a két uralkodó is megjelent. Júniusban Sándor Londonban az angol kormánnyal tárgyalt. Európa újjárendezéséről volt szó, de az orosz–angol ellentétek már ekkor megmutatkoztak.

Április 11-én Napóleon lemondott. Akkorra Párizsban már XVI. Lajos öccse, XVIII. Lajos foglalta el a királyi trónt, Talleyrand pedig kormányt alakított. A szövetségesek hamarosan megkötötték a békét Franciaországgal, amelynek értelmében az megtarthatta 1792-ig szerzett területeit, de hadikárpótlást kellett fizetnie. Napóleont császári címének meghagyásával *Elba szigetére* száműzték.

A SZENT SZÖVETSÉG VEZÉRE

1814 szeptemberében összeült a *bécsi kongresszus*. Európa majdminden uralkodója megjelent. Feladatuk a forradalmi negyedszázad örökségének a felszámolása volt, és a rend helyreállítása. A kérdés csak az: milyen rendé. Elvben a régié, tehát az 1789 előttié. Hamarosan kiderült, hogy ez nem is olyan egyszerű. Az uralkodókat vissza kell ültetni trónjukra. De ha kompromittáltak magukat Napóleon mellett? A szász király tartott ki legtovább az ő oldalán. Poroszország ezt az egész országot kérte veszteségei fejében. Sándor vissza akarta állítani Lengyelországot, de nem a Varsói Nagyhercegséget, hiszen az Napóleon szülötte, hanem az eredetit. Pontosabban: az első felosztás utánit, különben túl sok orosz területet kellene visszaadni. Ebben az „új” Lengyelországban természetesen Sándor lenne a király. Ez túlságosan sok volt a többi partner számára. Franciaországban orosz csapatok állomásoztak, a békekötés után is még 30 000 főnek kellett ott maradnia öt éven keresztül.

Oroszország európai nagyhatalmi státusát már az európai udvarokban is tudomásul vették. De hogy még Párizsban is orosz csapatok legyenek, és hogy az orosz hatalom beletenyerezjen Közép-Európába, ez már sok volt. A kongresszus házigazdája, Metternich már több kérdésben együttműködött *Castlereagh* angol külügyminiszterrel. Csatlakozott hozzájuk Talleyrand, a francia külügyminiszter, aki diplomáciai ügyességével szinte feledtetni tudta

Napóleont, országát pedig újra egyenrangú nagyhatalommá tette. 1815. január 3-án angol-osztrák-francia titkos szerződést írtak alá Párizsban. Célja egyértelműen az orosz túlsúly felszámolása volt.

Az osztozkodás még javában tartott, amikor 1815 márciusában Napóleon eltűnt Elbáról, partra szállt Dél-Franciaországban, s a lakosság óriási lelkesedése mellett bevonult Párizsba. Ott megtalálta a háromhatalmi titkos szerződés példányát, és elküldte Sándornak. A bomba azonban nem kellő hatásokkal robbant. A bécsi kongresszus hatalmai gyorsan félretették belső elmentéiket, és újra összefogtak Napóleon ellen. Június 18-án a belgiumi *Waterloonál* az angol és a porosz csapatok súlyos vereséget mértek rá. Napóleon másodszor is lemondott, de most már az Atlanti-óceán déli felére, *Szent Ilona szigetére* száműzték. A napóleoni rémálom véget ért, s vele az európai francia hegemonia. Oroszország is lezárhatta a honvédő háborút, ahogy már akkor nevezték. De vajon nem Oroszország európai hegemoniája lép-e a „haramia” helyébe? Az oroszokon kívül ezt senki sem akarta, talán még a poroszok sem. Sándornak persze nem volt ellenére a gondolat. Ebben a pillanatban csakugyan fennállott ilyen lehetőség.

Sándor 1815 szeptemberében a *Szent Szövetség* létrehozásával kísérelte meg ennek megvalósítását. A Szent Szövetség az összes európai uralkodót be kívánta vonni egy keresztény erkölcsi alapon álló szövetségbe, amely mindenfajta forradalmi mozgalom ellen fellép. Csak a pápa, az angol király és a török szultán nem csatlakozott hozzá.

Az 1815 és 1830 közti nemzetközi folyamatokat úgy szokták tekinteni, mint a Szent Szövetség fellépését. Valójában az 1814-es szerződés értelmében megalakult négyhatalmi szövetség tartott időnként kongresszusokat, s ezeken döntöttek összeurópai kérdésekben. Így 1818-ban *Aachenben*, ahol a legfontosabb pontban a franciaországi megszállás idő előtti megszüntetéséről határoztak. Sándor itt fellépett azzal a javaslattal, hogy alakítsák meg az európai monarchiák szövetségét a fennálló rendszerek szavatolására. Ez végeredményben a Szent Szövetség megújítása vagy továbbfejlesztése lett volna. Metternich és Castlereagh ellenzésén azonban a terv elbukott.

1820-ban aztán bekövetkezett az, amitől öt évvel azelőtt tartottak. Spanyolországban, Portugáliában és Nápolyban kitört a forradalom. A négyhatalmi kongresszus összeült, előbb *Troppauban* (Opava), azután *Lai-bachban* (Ljubljana). A nápolyi és a későbbi piemonti forradalmat osztrák csapatok számolták fel, a spanyolt a franciák. Oroszország túl messze volt ahhoz, hogy maga csapatokat küldjön, de a tevékenységet lelkesen támogatta. Az angol kormányzat ettől kezdve visszavonult a nagyhatalmi szövetségtől, már csak a három konzervatív hatalom, Oroszország, Ausztria és Poroszország maradt.

Az 1820-as európai mozgalmak utolsó fejezeteként, 1821-ben görög területen tört ki felkelés a szultán uralma ellen. Egy volt orosz tiszt, *Alexander Ypsilanti* herceg Oroszországból betört a dunai fejedelemségekbe, hogy azokat is a görögök megsegítésére buzdítsa. Ugyanekkor Havaselnén elindult egy bojárok ellen irányuló mozgalom, a két konfliktus így keveredett egy-

mással. A felkelést sikerült elnyomni. A görög azonban tovább folyt, először nagy sikerekkel és válaszként nagy török kegyetlenkedésekkel, később a törökök az egyiptomi pasa segítségével felülkerekedtek.

Ez is felkelés volt a legitim uralkodó ellen, az orosz kormányzat így is értékelte. A kérdés mégsem volt ilyen egyszerű. Amivel eddig a nagyhatalmaknak szembe kellett nézniük, az liberális forradalmak sora volt meglévő, elismert államokon belül, a hazai politikai viszonyok megváltoztatása érdekében. A görög felkelés esetében ez új mozzanattal bővült: egy nemzet, nevezzük így az egyszerűség kedvéért, amely idegen uralom alatt állt, ezt az idegen uralmat akarta felszámolni. Tehát egy olyan tényező, amellyel Bécsben még nem számoltak, ott csak államokról és azok uralkodóiról volt szó. A helyzetet bonyolította, hogy a görög területek a Földközi-tenger igen fontos stratégiai pontján feküdtek, s Anglia erősen érdeklődött irántuk. 1823-ban a görögöket már hadviselő félnek tekintette, és ez azzal fenyegetett, hogy Anglia befészkelje itt magát. A felkelés élére azonban hamarosan Oroszországgal rokonszenvező politikusok kerültek, akik onnan vártak segítséget. A köztársaság megválasztott elnöke, *Giovanni Capo d'Istrias* gróf előtte sokáig orosz diplomáciai szolgálatban állt.

Amíg Sándor volt a császár, a segítségben hiába reménykedtek. Végül azonban ő is kénytelen volt orosz birodalmi érdekből feladni forradalomellenességét. 1824 januárjában javaslatot tett egy nemzetközi konferencia összehívására Szentpétervárra. 1825 tavasza lett, mire a konferencia összeülhetett, de már nem az uralkodók személyes részvételével. Sándor előterjesztette elképzelését arról, hogy három kis görög államot kellene létrehozni vazallusként. Metternich egy államot javasolt, már csak azért is, hogy ellenkezzék az orosz állásponttal. Megegyezésre nem került sor, Anglia különben sem vett részt a konferencián, márpedig nélküle nehéz lett volna valamiféle elfogadható megoldásra jutni.

Sándor halála után utódjának, I. Miklósnak egy déli problémával kellett szembenéznie. Az angol *Kelet-indiai Társaság* biztatására 1826-ban Perzsia támadást indított Azerbajdzsánban az oroszok ellen. Éppen 13 éve, egy korábbi orosz–perzsa háború után a *gülisztáni békében* Perzsia feladta Grúziára és Dagesztánra vonatkozó igényeit. Az újabb támadás ezeket a területeket fenyegette. 1827-ben *Ivan Paszkevicset* nevezték ki főparancsnoknak. Sikerült elfoglalnia *Jerevánt*, az orosz csapatok már *Teherán* előtt álltak. 1828-ban Perzsia kénytelen volt megkötni a *turkmancsaji békét*. Ennek értelmében lemondott Jerevánról, valamint kaukázusi igényeiről, 20 millió rubel hadisarcot fizetett, és az orosz kereskedőknek lehetővé tette a kereskedelmet az országban. Oroszországnak ezzel sikerült újabb gyarmatokat szereznie.

Perzsia azonban csak mellékhadszíntér volt. Görögország volt a fontosabb, hiszen itt kerülhetett sor orosz–angol konfliktusra vagy éppen együttműködésre. Amikor híre járt, hogy a görög területen tevékenykedő egyiptomi csapatok kiirtják a görögöket, a napóleoni korszak híres angol hadvezére, *Wellington* Szentpétervárra utazott. A két kormányzat jegyzőkönyvben állapodott meg, hogy a görög területekből, legalábbis a *Moreai-félszigetből*

olyan, belső autonómiával rendelkező török vazallusállamot kell létrehozni, amilyen a két dunai fejedelemség volt.

Ennél fontosabb azonban, hogy 1826 októberében *Akkermannban* orosz–török megegyezés jött létre, amelynek értelmében a kereskedők kölcsönösen működhetek a másik fél országában, a kereskedelem szabad. A Duna-torkolat főága orosz fennhatóság alá került. A két dunai fejedelemségben a fejedelmeket a hazai rendi testület választotta. A konvenció valójában erős befolyást biztosított Oroszországnak az Oszmán Birodalmon belül.

A görög szabadságharc tovább folytatódott, török túlsúllyal. Európa-szerre nagy együttérzés kísérte ezt a háborút, természetesen a görögökkel rokonszenvezve. A nyugati kormányok végül a közvélemény nyomásának engedve cselekvésre szánták el magukat. Ebből természetesen már Oroszország sem maradhatott ki. 1827 októberében az egyesített orosz–angol–francia hajóhad *Navarinónál* megsemmisítette az ott horgonyzó egyiptomi flottát. A nagyhatalmak ezzel világosan értésére adták az oszmánoknak, hogy a görögök oldalán állnak. Ez azonban önmagában kevés volt. A további beavatkozást a nyugati hatalmak már nem vállalták, tekintettel arra is, hogy Ausztria távol maradt. Wellington, ekkor már angol miniszterelnök, a további akciók kezdeményezését átengedte az oroszoknak.

1828 áprilisában Oroszország hadat üzent az Oszmán Birodalomnak az orosz kereskedők zaklatása miatt. Ahogy ez újabban szokás volt, a hadjárat két színtéren folyt, a Balkánon és a Kaukázusban. A Balkánon *Ivan Diebitsch* báró tábornok volt a főparancsnok, gyors ütemben elfoglalta *Várna* kikötőjét, ezzel az utánpótlást már a tengeren tudta megszervezni, és hamarosan *Drinápolyig* tört előre. A Kaukázusban Paszkevicz elfoglalta *Karszt* és *Erzerumot*. Az Oszmán Birodalom kénytelen volt békét kérni. Az 1829. szeptember 26-án megkötött *drinápolyi béke* értelmében az Oszmán Birodalom 19 millió holland forint hadisarcot fizet, a Duna teljes torkolatvidéke és a Fekete-tenger keleti partvidéke orosz kézbe kerül. Az orosz kereskedelmi hajók szabadon járhatnak át a szorosokon. A dunai fejedelemségeket és a szerb fejedelemséget orosz protektorátus alá vonják, Görögország pedig ugyancsak autonóm fejedelemséggé válik.

Oroszország hallatlan előnyökhöz jutott ezzel a békével. Különösen a görög autonómia volt kihívás, mely elsősorban az angoloknak szólt. A nyugati hatalmak nem is hagyták annyiban a dolgot. 1830-ban egy Londonban tartott nemzetközi konferencián kimondták a görög állam teljes függetlenségét, azzal, hogy nem köztársaság lesz, mint a felkelés óta, hanem királyság. A nagyhatalmak később megállapodnak abban, ki legyen a király (1833-ra meg is egyeztek a bajor király ifjabb fiában, *Ottóban*). Oroszország teljes hegemoniája az Oszmán Birodalomban így nem sikerült. A két dunai fejedelemségben a béke nyomán *Kiszeljov* ún. *Szervezeti Statútumokat* vezetett be, amelyeknek fontos szerepük volt a fejedelemségek későbbi fejlődésében. Majdhogynem liberális intézményeket is meghonosított.

Egyelőre azonban Oroszországnak másfelé akadt dolga. Ezúttal megint nyugaton. 1830-ban két forradalom is kitört: júliusban Franciaországban,

ahol *Lajos Fülöp*, a polgárkirály került a trónra (Miklós nem is volt hajlandó egyenrangúnak elfogadni), novemberben pedig Hollandiában. Belgium elszakadt, és kikiáltotta önállóságát. Miklós már az első alkalommal a legszívesebben beavatkozott volna. Elvégre ezért hozták létre a Szent Szövetséget. Azonban partner már nem akadt a beavatkozásra, még az osztrákok és a poroszok sem. A belga forradalom pedig akkor tört ki, amikor már sokkal közelebb, Oroszországot közvetlenül érintő helyen kellett beavatkozni.

A LENGYEL FELKELEÉS

Az események megértéséhez vissza kell térnünk az 1815-ös bécsi kongresszushoz, amely kimondta a Lengyel Királyság felállítását, perszonális unióban Oroszországgal. Területe nagyjából azonos volt a Varsói Nagyhercegségével, hiszen sem az osztrákok, sem a poroszok nem voltak hajlandók lemondani saját lengyel területeikről. A királyság alkotmányos monarchia lett, választott parlamenttel. Persze ennek a parlamentnek csak nemesek és városi polgárok lehettek a tagjai, szűk cenzus alapján választották őket. A felsőház, a szenátus 64 tagját a király nevezte ki. Volt egy öttagú tanács is, amely mintegy kormányként a királyság belső ügyeit igazgatta. A királyságnak saját hadserege és pénze volt. A tanács tagjai olyan lengyelekből álltak, akik a lengyel–orosz együttműködés hívei voltak. A pénzügyminiszter, *Franciszek Xavier Drucki-Lubecki* herceg nagyon eredményesen intézte az ország pénzügyeit. Sándort helytartóként az öccse, *Konsztantyin* nagyherceg képviselte, akinek lengyel felesége volt, s jóindulatúan kormányozta az országot. A parlamentet első ízben személyesen Sándor nyitotta meg 1818-ban, trónbeszédében még arra is célzott, hogy az itteni alkotmányos berendezkedést esetleg ki lehetne terjeszteni Oroszországra is. Elvégre Finnország után az autokrata orosz uralkodó már egy második alkotmányos állam feje volt.

Ahogy általában az ő esetében, itt sem lehetett tudni, vajon mi az igazi szándéka. Uralkodása idején az alkotmányt nagyjából betartották. A lengyel nemesség egy része azonban nem volt megelégedve a helyzettel. Az orosz királyt sem szerették, az állam területével is baj volt, hiszen a lengyelek a felosztások előtti lengyel államban gondolkodtak, ennek nagyobb része azonban Oroszországhoz tartozott.

Már az 1820-as évek elején alakult egy lengyel hazafias társulat, amely ezt az elégedetlenséget, persze titokban, kifejezésre juttatta. A hatóságok nyomára akadtak, a vezetőket letartóztatták. 1822-ben *Seweryn Krzyżanowski* vette át a szervezet irányítását, igyekezett kapcsolatokat kiépíteni az ugyanekkor szervezkedő későbbi dekabristákkal. Aztán őt is letartóztatták, és száműzték Szibériába. 1829-ben is volt kísérlet összeesküvésre. Ez már Miklós uralkodása idején történt. Ekkorra a helyzet valóban megromlott, az orosz kormányzat megtette az első lépéseket az oroszosítás irányában.

1830-ban a francia és a belga forradalom megadta az utolsó lökést. November 29-ére virradóra a kadétiskola tagjai behatoltak a helytartó palotájába, hogy kivégezzék. Konsztantyin véletlenül nem tartózkodott ott, helyette egy rendőr tábornokot öltek meg. A hatalmat a meglévő intézmény, a

Orosz gyalogos katonák

Közigazgatási Tanács vette át. Az eredeti cél csak az volt, hogy az orosz kormányzatot rákényszerítsék az alkotmány betartására. A hadsereg főparancsnoka, *Józef Chłopicki* tábornok ennél tovább nem akart menni. A varsói lakosság azonban többet kívánt, a teljes függetlenséget. A radikálisok a vezetésen belül 1831. január elején már kiáltványt adtak ki erről, és a varsói tömegek részéről nagy támogatást is kaptak. A radikálisok soraiban *Juliusz Mochnecki* és a történetíró *Joachim Lelewel* voltak a vezetők. Chłopicki diktatúrát vezetett be, hogy a hatalmat a kiegyezésre kész mérsékelték tartassák meg a kezükben. A fővárosban azonban az események hamarosan túlléptek ezen. Az ország pillanatnyilag a lengyel hadsereg kezében volt, de az orosz hadsereg már közeledett a határhoz. A radikálisok végül is kikény-

szerítették, hogy a parlament kimondja Miklós trónfosztását és a teljes függetlenséget.

A szakítás ezzel teljessé vált. A forradalmárok a nyugati hatalmak, vagyis Anglia és Franciaország segítségére számítottak, az első esetben az angolok oroszellenessége miatt, a másik esetben azért, mert ott éppen néhány hónapja már győzött egy forradalom. A nyugati hatalmak intéztek néhány szépen megfogalmazott jegyzéket a lengyelek érdekében, még Ausztria is csatlakozott, hiszen félő volt, hogy a felkelés átkerjed Galíciára. Az orosz kormányzatot azonban ezek a lépések nem hatották meg.

A trónfosztás után máris megindultak az orosz csapatok Diebitsch vezetésével. 114 000 fő, miközben a lengyel hadsereg létszáma 79 000 volt. A döntő csatára *Ostroléka* mellett került sor, az oroszok győztek. Diebitsch

Orosz dragonyosok

hamarosan meghalt kolerában, a vezényletet Paszkevics vette át. Porosz segítséggel már Varsó közelében járt. Augusztus 15-én ott felkelés tört ki, az oroszokkal való megegyezés híveit mint árulókat kivégezték. Az új lengyel főparancsnok aláírta a fegyverletételi egyezményt, erre a parlament elmozdította állásából. Szeptember 8-án Paszkevics csapatai elfoglalták Varsót, ezzel a felkelésnek vége volt.

Mindez Varsóban és a csatatéren történt. A vidék, a parasztság mozduatlan maradt. A jobbágyokat ugyan még a Varsói Nagyhercegség idején személy szerint felszabadították, a föld azonban a földesurak tulajdonában maradt, használata után az addigi szolgáltatásokkal tartoztak továbbra is. A parlament semmit sem tett ennek a helyzetnek a módosítására, bár volt erre irányuló javaslat. A tanulság a forradalmárok számára csak az lehetett, hogy egy eljövendő újabb felkelésben a parasztokat is valamilyen módon érdekeltté kell tenni. Ezt a tanulságot azonban csak az a mintegy tízezer fő vonhatta le, aki emigrációba ment, elsősorban Franciaországba, hogy onnan szövögesse tovább a terveket.

Az orosz kormányzat bosszúja kegyetlen volt. Minthogy a felkelésben elsősorban nemesek vettek részt, a bosszú ellenük irányult. 264 halálos ítéletet mondtak ki, persze ez az emigrált forradalmároknak szólt, valójában nem érintette őket. De a királyságban 2349 birtokot koboztak el, mintegy 155 000 hektár terjedelemben, a közvetlenül Oroszországhoz tartozó Litvániában, ahol sok volt a lengyel földesúr, 1890 birtokot. Több ezer embert száműztek Szibériába. A királyságnak hadisarcot kellett fizetnie, és vállalnia kellett 100 000 főnyi orosz katonaság elszállásolását. Az egyetemeket és a társaságokat feloszlatták. Paszkevics lett a helytartó. 1832-ben *Szervezeti Statútumot* tett közzé. Ennek értelmében a Lengyel Királyság Oroszország elválaszthatatlan része, az autonómia megszűnt, nincs többé parlament és saját hadsereg. Az alkotmány szerinti egyéni szabadságjogokat azért fenn tartották, sőt továbbra is a lengyel volt a hivatalos nyelv. Más kérdés, hogy ezt az idők során egyre kevésbé vették figyelembe. Már 1837-ben az orosz vált hivatalos nyelvvé még az iskolákban is. 1842-ben pedig a katolikus egyházi vagyont elkobozták, igaz, pénzbeli kárpótlás ellenében, a kolostorok egy részét pedig feloszlatták. Lengyelország szerves része lett az Orosz Birodalomnak.

A lengyelek nem nyugodtak bele a helyzetbe. 1833-ban újabb puccskísérlet történt. Erre volt a válasz a három konzervatív hatalom újabb összefogása. 1833-ban *Münchengrätzben*, osztrák (vagyis cseh) területen találkozott Sándor, Ferenc császár és Frigyes Vilmos porosz trónörökös. Egyezményt kötöttek arról, hogy a jövőben az egymás országaiban kitörő forradalmakkal szemben megsegítik egymást. Az egyezmény titkos volt, de sejteni lehetett az igazi szándékot. Ez ugyan messze volt már a Szent Szövetség univerzalitásától, de három nagyhatalom, három abszolutisztikus kormányzat állt mögötte.

Közben keleten újabb konfliktus támadt. 1833-ban az egyiptomi alkirály, *Mehemed-Ali* megtámadta a szultánt, mert az nem adta át neki Szíriát. Me-

gint egy alattvaló lázadása, de a Szent Szövetség már nem működött, különben sem keresztény uralkodóról volt szó. Az egyiptomi csapatok már Anatóliában jártak, Konstantinápolyt fenyegették. A szultán az orosz császárhoz fordult segítségért. Orosz hadihajók vonultak fel Konstantinápoly előtt. *Hunkiar-iszkelesziben* orosz–török szerződést kötöttek a kölcsönös segítségről. Ez már önmagában véve visszariasztotta Mehemed-Alit. A szerződésnek azonban volt egy titkos záradéka, amely szerint orosz kérésre a szultán elzárja a szorosokat idegen hadihajók előtt. Ez a szerződés megint a teljes orosz befolyást jelentette az Oszmán Birodalomban. A titkos záradékról a nyugati hatalmak is tudomást szereztek. Különösen Anglia volt érdekelt, hiszen sok iparcikket exportált a birodalomba, ugyanakkor jelentős gabonaszállítmányokat kapott onnan.

Egy angol ügynök, *David Urquhart* 1834-ben a Kaukázusban tárgyalt a cserkeszekkel, és az oroszok ellen lázított. Több politikai röpiratban követte Anglia Oroszországgal szembeni fellépését. 1836-ban egy angol kereskedelmi hajó elkobzása a Fekete-tenger keleti, vagyis most már orosz partja mellett akár háborút is robbanthatott volna ki, a hajó kiküldésének ez volt a célja. Az angol kormányzat azonban ebben a pillanatban nem kívánt háborút. Megelégedett azzal, hogy 1840-ben egy négyhatalmi szerződés biztosította a szultánt a hatalmak elvi támogatásáról az egyiptomi alkirály ellen. A szerződésből Franciaország kimaradt, ti. éppen ő állt Mehemed-Ali mögött.

Ez az egyezmény a többi hatalom szerint megint Angliának juttatott túl nagy előnyöket. Ezért végül is 1841-ben Londonban az öt nagyhatalom, most tehát már Franciaországgal együtt, megegyezett a török kormánnyal, hogy a szorosok a hadihajók előtt minden esetben, nemcsak háború idején, zárva lesznek, az Oszmán Birodalom fölött az öt nagyhatalom kollektívan vállalt protektorátust. A szorosok elzárása mindenképpen biztonságot nyújtott Oroszországnak. A keleti kérdés nem is izgatta már annyira az orosz kormányzatot. Miklós 1843-ban azt mondta az osztrák követnek, hogy csak a dunai fejedelemségeket akarja megszerezni, Konstantinápolyt nem. Egy évvel később, londoni látogatása alkalmából azért felvetette Törökország felosztásának a tervét, de a teljes elutasítás miatt végül is abban maradt, hogy az Oszmán Birodalom fenntartása az európai hatalmak érdeke.

Az 1848-as forradalmak ismét riadókészültségekbe hozták az orosz kormányzatot. Miklós a párizsi forradalom hírére már nyergeltetni akart, csak-hogy a legjobb partnerek, Ausztria és Poroszország maguk is áldozatául estek a forradalomnak. Miklós harcos kiáltványban fenyegette meg a forradalmárokat. Kész volt 350 000 katonát küldeni német területre. Ausztriának 6 millió rubeles kölcsönt nyújtott. A porosz királyt azzal fenyegette, hogy ha enged a forradalomnak, poroszellenes politikát folytat majd.

Miklósnak végül meg kellett elégednie azzal, hogy az orosz határokat szigorúan zárva tartja a forradalom előtt. Csak egy gondja volt, a lengyelek, akik éppen a két baráti államban bekapcsolódtak a felkelésbe, sőt porosz területen már az Oroszország elleni fellépésről is szó esett. Amikor pedig

Magyarországon fegyveres harcra került sor, s ebben a magyarok oldalán a lengyelek is részt vettek, még hozzá magas katonai posztokon, Miklós a münchengräzi szolidaritás nevében kéretlenül is cselekedett. A két dunai fejedelemségben még 1848-ban kitört forradalmat a törökök leverték, de a török kegyetlenkedések ürügyén bevonuló orosz csapatok egy időre megszállták mindkét fejedelemséget. Innen hatoltak be már 1849 januárjában Erdélybe, ahol éppen egy lengyel tábornok, *Józef Bem* volt a magyarok főparancsnoka. 1849 májusában az új osztrák uralkodó, *Ferenc József* személyesen ment Varsóba I. Miklóshoz, hogy segítséget kérjen. Miklós a már többször bevált Paszkevicset küldte 100 000 katonával. Az intervenció komoly felháborodást vagy legalábbis aggodalmat keltett Európában. Katonailag egyébként már nem volt túl nagy jelentősége. Mire az orosz csapatok Galícia és Havaselve felől elérték Magyarországot, a szabadságharc már menthetetlen volt, ellenállásra képtelen az osztrákokkal, hát még az orosz–osztrák túlerővel szemben. *Görgeynek* azonban az orosz intervenció megadta azt a lehetőséget, hogy előttük, és ne az osztrák csapatok előtt tegye le a fegyvert *Világosnál*.

Az orosz kormányzat ezek után inkább Ausztria oldalára állt, amikor az konfliktusba keveredett Poroszországgal. 1850-ben *Olmützben* (Olomouc) az orosz diplomaták rákényszerítették Poroszországot, hogy fogadja el az osztrák feltételeket a német államok egymás közti viszonyának rendezésében, természetesen Ausztria vezető szerepének megtartásával.

A *krími háború* lényegesen módosította a helyzetet. Az orosz külpolitika figyelme Japán felé fordult. Amikor az Egyesült Államok hajóhada az ország megnyitására kényszerítette Japánt, s hamarosan az angolok és a franciák is kiváltságokhoz jutottak az itteni kereskedelemben, az orosz kormányzat 1853 augusztusában, még a háború kitörése előtt, *Putyatin* tengernagy vezetésével ugyancsak küldött katonai erőt *Nagaszakiba*, hogy Oroszország számára is hasonló engedményeket érjen el. A japánok igen udvariasak voltak, de semmit sem ígértek, így *Putyatin* 1854-ben dolgvégézetlen tért haza.

A hagyományos társadalom bomlása

AZ ELSŐ VASÚTVONAL

A külpolitikai események, a kontinentális zárlat révén, a század elején már közvetlenül is hatottak az orosz gazdasági életre. Oroszországnak Anglia volt a talán legfontosabb kereskedelmi partnere, a nyersanyagok kivitele jórészt oda irányult, onnan pedig a fontos iparcikkek, gépek és egyéb ipari termékek jöttek. A kontinentális zárlat ezt a folyamatot akadályozta meg. Az angolok úgy próbálták áthidalni a nehézségeket, hogy angol munkásokat küldtek Oroszországba, s azok ott állították elő a szükséges iparcikkeket. A zavar azonban csak átmeneti volt. Kivitel és behozatal fontos volt ugyan, de az orosz gazdaság egészét még nem hatotta át.

Oroszország továbbra is nagy mezőgazdasági ország volt. Egy új jelenség

azonban ezen a téren is megfigyelhető: kialakult bizonyos specializálódás egyes körzetek között. A déli és délnyugati területek elsősorban a gabona-termesztésre rendezkedtek be. Ez a külkereskedelem szempontjából is fontos lett. Néhány évtized alatt a gabona részesedése az összkivitelben 20%-ról 35%-ra emelkedett. Az északnyugati kormányzóságok egyre inkább az ipari növények termesztésére szakosodtak, a kender és a len már régóta jelentős termény volt, ebből is jutott kivitelre. A rossz termőföldű központi kormányzóságokban viszont a mezőgazdaság kezdett háttérbe szorulni, itt a paraszti háziipar vette át a helyét. A falusi háziiparban faárukat, bőrkészítményeket, szappant, gyertyát, kátrányt, drótot, késeket, mezőgazdasági szerszámokat állítottak elő.

Az iparban egyre inkább tért hódított a nagyüzemi termelés. Ebben a textilipar állt az első helyen. 1825-ben 484 üzemben 47 000 munkás dolgozott, 1850-ben 536 üzemben 110 000. Nyilvánvaló, hogy ez megnövelte a gyapot iránti keresletet. A század elején Perzsiából még csak 356 tonna gyapotot hoztak be, a század derekára ez átlagban évi 34 300 tonnára növekedett. A semleges „üzem” szót választottuk, ugyanis az üzemeknek egy része még mindig manufaktúra volt, még a régifajta possesszionális is. Ezekben a manufaktúrákban a jobbágyok rosszul dolgoztak, ezért ösztönzésükre külön bért is fizettek az obrok megfizetéséhez járón túl. A század derekán már számításokat végeztek arról, mennyibe kerül a jobbágyi és mennyibe a szabad bér munka. A számítások egyértelműen a bér munka előnyét igazolták, vagyis az önköltség ebben az esetben kevesebb volt.

Egészében véve 1844-ben már 130 gyárat tartottak nyilván, még vegyi gyár is akadt köztük, a termelés értéke évi 8 millió rubelre tehető. A munkások fele még itt is jobbágy, de már 50 000 főnyi volt a bér munkások száma, családtagokkal együtt elég kevés egy ekkor már több mint 30 milliós országban. A gépi felszereltség is növekedett. 1843-ban 43 gyapotfonó gép működött, 350 000 orsóval. Nyilván nem nagy szám ez Angliával összehasonlítva, ahol ugyanekkor 11 millió az orsók száma. Bizonyos területeken az arány azért jobb volt. A század legelején az orosz vaskohászat (ez érdemben az Urált jelentette) majdnem annyi vasat termelt, mint Anglia, és Európa vastermelésének 12%-át adta. Az Urál persze már nem a legfontosabb iparvidék volt. A nagyiparral érdemben a két fővárosban és Kijevben találkozhatunk.

A kezdődő munkamegosztás a belső kereskedelmet is előmozdította, bár a forgalom formái még nagyon is hagyományosak voltak. A két fővárosban persze már európai jellegű, többnyire szakosított boltok sorakoztak. Csak hogy a nagy volumenű árucseré-forgalom még mindig az országos vásáron bonyolódott le, közülük a Nyizsnyij Novgorod-i kezdett kiemelkedni. Az utak gyenge minősége, az időjárás nehézségei miatt a szállítás költséges és hosszadalmas volt. Ezért lett volna megoldás a század nagy vívmánya, a vasút. Sajátos módon az egyébként modernnek tekinthető pénzügyminiszter, a hesseni származású *Kankrin* gróf (eredeti neve Krebs) hevesen ellenezte. Így az első vasútvonal minden gazdasági megfontolástól függetlenül Szent-

Bolt (Fedotov szépiarajza)

pétervár és *Carszkoje Szelo* között épült meg 1837-ben. Két évre rá kezdték építeni a Varsó és Bécs közti vasútvonalat, amely megint nem gazdasági, hanem stratégiai érdekeket szolgált. Az 1842–51 közt megépített vasút Szentpétervár és Moszkva között elsősorban ugyancsak a kormányzat szükségleteit elégítette ki, bár ennek már gazdasági hatása is volt. Országos piac természetesen még nem alakult ki. A gabonaár, a legfontosabb mutató a helyi viszonyoktól és a konjunktúráról függően akár az ötszöröse vagy tízszerese lehetett a másutt érvényes árnak.

A külkereskedelem, mint a kontinentális zárlat kapcsán már láthattuk, nem volt jelentéktelen. Korábban a Balti-tenger volt a fő színtere, csak éppen korszakunkban nyomult előre a fekete-tengeri kereskedelem. A kivitel értéke az 1825–30-as fél évtizedben 86 millió rubel, amely az 1856–60-as fél évtizedre már elérte a 226 milliót, ugyanezekben az időpontokban a behozatal 80 millióról 206 millióra nőtt. A külkereskedelem tehát általában aktív volt. Ez önmagában véve elősegíthette volna a gazdasági fejlődést. Ezt azonban sokáig akadályozta a pénzforgalom számos nehézsége, így elsősorban az, hogy a II. Katalin óta forgalomban lévő papírpénz egyre inkább elértéktelenedett, az 1830-as években már csak a névérték negyedét tette ki. Kankrin 1843-ban valutareformot vezetett be. A régi papírpénzt bevonta, helyébe állami kötvényeket adott, a rubelt pedig ezüstalapra helyezte, mint akkortájt a legtöbb államban, és új érméket veretett. De a papírpénzt ő is kénytelen volt ismét bevezetni, s a kettő közti árrés idővel megint bonyoldalmakat okozott, különösen a század derekán, amikor a háború miatt megint növelni kellett a papírpénz mennyiségét. 1810-ben magas vámot róttak

A Pétervár és Moszkva között közlekedő postakocsi állomása

ki a luxuscikkekre, ez a francia behozatal ellen irányult, bizonyos értelemben válaszul a kontinentális zárlatra. 1819-ben viszont új vámrendszert vezettek be, semmiféle behozatali tilalmat nem alkalmaztak. Ez ellen a gyárosok és az iparcikkekkel foglalkozó földesurak egyaránt tiltakoztak, ezért 1822-ben a tilalmakat visszaállították.

A gazdasági fejlődés mutatója a városi lakosság arányának a növekedése. Egészenben ez nem volt látványos. A városi lakosság 1833-ban nem egészen 2 milliót tett ki. 1811-ben az összlakosság 7%-a volt városlakó, 1850-ben 9%-a. A házaknak csak 11,8%-a készült kőből (1838). A városi lakosság esetében azt is számításba kell venni, hogy jelentős részük nem számított igazi városlakónak, hiszen sok város egyszerűen csak közigazgatási központ volt. De akadt látványos fejlődés is, és valóban az urbanizálódás nyomán. Odesszának 1809-ben, tehát másfél évtizeddel megalapítása után 9000 lakosa volt, 1600 házban. Négy év múlva 2600 házban 35 000 a lakosok száma, ez 1852-re már elérte a 100 000 főt. A két főváros ilyen arányú fejlődést nem tudott felmutatni, de abszolút számokban messze az első helyen állt. 1864-ben Szentpétervár 586 000 lakost számlált, Moszkva pedig, amelyik korábban nagyobb volt Szentpétervárnál, 378 000 főt. Az általános szintet azért az mutatja, hogy 1838-ban 492 város lakosságának a száma ezer és tízezer közt mozgott, de 13 város esetében a lakosság létszáma az 500 főt sem érte el. 1854-ben a városi kereskedői rendhez tartozók száma 180 000 volt, az ötödik városi rendbe tartozóké 1 685 000.

A nemesség létszáma 1858-ban, az utolsó revízió idején 604 000 volt, a családtagokat is beleértve. Vagyis a lakosságnak mintegy egy százaléka. Ez volt persze a szokásos arány a nyugat-európai országokban is. A nemesség tagolódása hercegekre, grófokra és bárókra, cím nélküli arisztokratákra és a mi értelmünkben vett köznemésekre változatlan maradt a 18. századhoz képest. Vagyoni különbségek köztük már akkor is mutatkoztak, de ez mostanra hangsúlyosabbá vált. 1836-ban 1453 földesúrnak átlagban 2447 jobbágyi „lelke”, vagyis felnőtt férfi családtagja volt. 2273 nemesnek átlagban 687 lelke, 16 740 nemesnek 217 lelke és 42 978 nemesnek, vagyis a nagy többségnek mindössze 8 lelke volt. Ezek persze átlagszámok, amelyeken belül is nagyok a különbségek, akadt, aki mintegy 10 000 jobbággyal rendelkezett. A legalsó kategória, az egész nemesség 84%-a nyilván már csak szegényesen élhetett meg néhány jobbágy munkájából. Ezeknek már többnyire valamilyen állami állás után is kellett nézniük. És ez a 84% messze volt az európai műveltségtől, nem csekély része még írástudatlan is. A rendszer igazi támaszát az első három kategóriába tartozók adták. Egyébként a lengyel felosztások után a Lengyelországtól szerzett területeken az ottani helyzetnek megfelelően nagy volt a szegény nemesek száma. A kormányzat eleve igyekezett a szegények egy részét kiszorítani a nemesi rendből. A lengyel területeken annál inkább, hiszen ezek lengyelek voltak még azokon a területeken is, ahol a jobbágyok ukránok. 1845–50 között itt minden nemesnek kérvényeznie kellett nemessége elismerését. Az adott időszakon belül 581 fő megkapta ezt, 22 000 főt további heraldikai vizsgálatokra utasítottak, vagyis halogatták az elismerést, 81 000 főt pedig eleve elutasítottak. Ugyancsak 1845-ben a szolgálat útján megszerezhető örökletes nemességet is igyekeztek korlátozni, katonai szolgálat esetén csak az őrnagyi fokozattól felfelé lehetett ezt elérni. Ez az intézkedés a gyarmati területekre is vonatkozott. Grúziában, ahol ugyancsak sok volt a nemes, hivatalos listába vették őket, ezzel teremteték meg a kihagyás lehetőségét. Ugyanakkor a másik oldalon a vagyonos nemesség helyzetét igyekezett a kormányzat megerősíteni. 1845-ben rendelet jelent meg arról, hogy a 400–4000 lélekkel rendelkező nagybirtokokból Habsburg mintára majorátusokat lehet létrehozni. Ezek a majorátusok elidegeníthetetlenek lettek.

A nemesek kiváltságai közé tartozott, hogy bizonyos önkormányzattal rendelkeztek a kormányzóságokon és kerületeken belül, saját testületeket hozhattak létre. A kormányzósági és kerületi előljárókat, a marsallokat a nemesek maguk választották, szavazati joguk vagyonuk arányában állt, vagyis a gazdagabbak több szavazattal is rendelkezhetek. A nemesi testületek arra is jogot kaptak, hogy kérvényekkel fordulhassanak az uralkodóhoz. Ha küldöttséget kívántak meneszteni a császárhoz valamilyen kérésük ügyében, legfeljebb hárman jelenhettek meg előtte.

Éppen a felső rétegek közül kerültek ki azok – többnyire katonatisztek –, akik az előző század szolgáló étoszát most már valamilyen formában csakugyan a nép javára akarták kamatoztatni. Ezek a tisztek sok esetben

végigharcolták a napóleoni háborúkat, eljutottak Nyugat-Európába, megismerkedtek az ottani helyzettel, össze tudták hasonlítani azt a hazaival, s ebből csak egy következhetett: valamit tenni kell a parasztok érdekében, magyarán, fel kell szabadítani a jobbágyokat. Nemegyszer olvasható egyes visszaemlékezésekben, hogy az a teljes alázat és kiszolgáltatás, amelyet a házi szolgálatra berendelt jobbágyok az urasági gyermekek iránt tanúsítottak, félre nevelte őket, mindegyik egy kis autokrata volt a cselédség felett, amely engedelmesen tűrte szeszélyeit. Volt, aki ettől még felnőttkorában sem tudott megszabadulni, volt, aki megutálta ezt.

A városi polgárság soraiban nem akadtak ilyen érzékeny lelkek. A kereskedők még ekkor is a Domosztrój előírásai szerint pergették le életüket, bár a nagyobb városokban már európai öltözetben jártak. Az európai erkölcsöket legtöbbször nem vették át, csak a pénzcsinálás szeretetét. A kisebb vidéki városokban maguk is úgy öltözködtek, mint a parasztok, szellemi horizontjuk sem volt sokkal magasabb. A másik polgári réteget a possesszionális manufaktúrák tulajdonosai alkották, akik részt vettek ugyan a félig nagyipari tevékenységben, de az első tőkések nem belőlük válnak majd. A városi kézművesek még alacsonyabb szinten éltek. A nagypolgárság sem innen került ki. A francia követ jelentése szerint a nagykereskedők fele angol, a másik felét francia, orosz meg a birodalom egyéb nemzetiségei alkotják, sok közöttük az örmény.

Végeredményben úgy tűnik tehát, hogy a felsőbb és középosztályok szerkezete nem sokat változott a 18. század második feléhez képest. Viszont ebben a fél században alakul ki és válik fontossá a középosztálynak egy új eleme: a *raznocsinyecek*. Mint nevük mutatja, a legkülönbözőbb rendek, csoportok, osztályok tagjai tartoznak közéjük. Sok volt közöttük pravoszláv pap fia, a városi rétegekből is sokan kerültek ki, sőt még felszabadított jobbágyok is akadtak közöttük. Voltaképpen azt lehetne mondani, hogy ők tették ki a nem nemesi származású értelmiséget. A század derekán már intelligenciának nevezték őket a kortársak is. Az értelmiségi foglalkozások persze már korábban ismertek voltak, ügyvéd, orvos, még mérnök is akadt, hiszen az első kettő az egyre szaporodó egyetemeken kaphatott képzést. Az orvosok és a mérnökök között nem ritka a külföldi származású sem. A humán értelmiség szintén a *raznocsinyecek* közül került ki. Akadtak olyanok, akik például az irodalmár foglalkozásból már meg tudtak élni mint írók, lapszerkesztők. Ha a rendszert eléggé buzgón szolgálták, még vagyona is szert tehettek. Ilyen volt *Nyikolaj Grecs* vagy a lengyelből oroszra asszimilálódott *Faggyej Bulgarin*. Mindketten írók voltak, ha messze nem is az élvonalból, de a maguk korában népszerűek és olvasottak. Persze éppen ezen a pályán sokan igen nehezen éltek meg, hiszen az olvasóközönség még mindig a nemesekből állt, azok pedig kevesen voltak. Ez a szegény értelmiség – a nemesek mellett – az a réteg, amelyből a forradalmárok kikerültek, akik egy csapásra és mindent meg akartak változtatni, nem volt türelmük és érzékük a reformok iránt. Ez a magatartás majd csak a század második felében, a nagy reformok után válik szembetűnővé, de a kezdetei ide vezetnek.

Mindezek együttvéve is csak egészen kis részét tették ki az orosz társadalomnak, amely zömében jobbágyokból állt. 1850-ben a közel 50 millió lakosból mintegy 20 millió volt az ún. állami vagy az uralkodócsalád tulajdonában lévő jobbágy és 25 millió a magánföldesúri paraszt. Ez utóbbiak helyzete lényegében nem sokat változott az előző századihoz képest, de azért voltak új jelenségek is.

Ezek közül az a legszembetűnőbb, hogy a jobbágyi szolgáltatások bizonyos értelemben már erősen differenciálódtak. A fekete földes kormányzóságokban a robot maradt továbbra is a fő forma, a természetbeni szolgáltatások szinte jelentéktelenné váltak. Persze a robottal tartozók is fizettek pénzbeli szolgáltatást, obrokat. A földesurak sok esetben mindkét szolgáltatás mértékét emelték, de vigyáztak arra, nehogy az egyik vagy a másik drasztikus emelése paraszti ellenálláshoz vezessen. A kormányzat egyébként ebbe továbbra sem szólt bele, kivéve a volt lengyel területeket, itt ugyanis pontos szabályozás volt érvényben, hiszen lengyel földesurakról volt szó.

A pénzáradék mennyiségét a kormányzat nem szabályozta. Az obrok a század elején átlagosan mintegy 5 rubel volt (természetesen ezüst rubelben, nem papírpénzben), a század derekára ez átlagosan 25 rubelre emelkedett. Ez alól azonban tekintélyes kivételek is mutatkoztak. A központi kormányzóságokban, ahol a rossz minőségű földek miatt a földművelés nem volt kifizetődő, a jobbágyok háziiparral foglalkoztak. Fafaragványokat, szerszámokat, sok minden egyebet állítottak elő, amiből olykor igen magas jövedelmekhez jutottak. Ezt a földesúr tudomásul vette, és így 500 vagy akár 1500 rubelre is rúghatott az obrok. Az obrokos jobbágyok közül nem kevesen dolgoztak possesszionális manufaktúrákban, a zöm azonban mégis a háziipart művelte.

Mindjárt a század elején, 1803-ban megszületett egy rendelet, amelyet a kormányzat akkor a jobbágyfelszabadítás első lépcsőjének szánt. Az ukáz értelmében a jobbágyok megegyezhettek földesurukkal, hogy bizonyos összeg fejében felszabadítja őket a jobbágysorból. Ez először is kockázatos volt, mert előfordult, hogy a földesúr elvette a pénzt, de mégsem szabadította fel a jobbágyát. Az esetek túlnyomó többségében azonban nem ez történt. Az 1858-as, utolsó, 10. revízió idejére 151 000 jobbágy szabadult fel ilyen módon, vagyis a jobbágyságnak csupán egy töredéke. A felszabadítási összeg többnyire néhány ezer rubelt tett ki. *Szavva Morozov* jobbágy 1820-ban 17 000 rubelt fizetett megváltásként, később majd belőle lesz az egyik első igazi orosz nagytőkés. A háziipar ezekben a kormányzóságokban már kezdte kiszorítani a földművelést. Híres volt pl. *Ivanovo*, 9000 lakossal, akik közt milliomosok is akadtak, a falut mégis máshonnan kellett élelmiszerekkel ellátni. Ez a lakosságszám különlegességnak számított a sok apró falu között, amelyek felének a lélekszáma 50–500 közt mozgott, 22%-ában mindössze legfeljebb öt háztartás volt. Egy 1848-as rendelet értelmében a jobbágyok saját nevükre is szerezhettek földet, amennyiben a földesúr ezt engedte. Sőt possesszionális manufaktúrákban saját jobbágyaik is lehettek.

Kényszermunkások (ceruzarajz 1815-ből)

A feudális rend lazulását mutatja, hogy 1861-ben a gyárakban és manufaktúrákban dolgozó 522 500 munkásnak már 87%-a szabad, 7,75% dolgozott nemesi manufaktúrában, 5,25% posszesszionálisban.

Egy porosz junker, *August von Haxthausen* báró 1847-ben adta ki az orosz obscsináról vagy *mirről* szóló munkáját. Európa gyakorlatilag ebből szerzett tudomást a még mindig élő földközösségi rendszerről, amelyben a falu földje a falu közös birtokában volt, persze egyéni telkekben művelték, de a szántóföldet periodikusan újraosztották az egyes háztartások közt, hogy mindenkinek jusson megélhetés. 1847-ben még Oroszországban sem tudott mindenki erről, de később majd nagy elméletek épülnek rá.

Már csak azért sem volt általánosan ismert, mert az obscsina érdemben csak a fekete földes területeken és a központi kormányzóságokban létezett, és csak itt voltak valójában jobbágyok. Az egyik belügyminiszteri jelentés elmondta, hogy Oroszországban csak az oroszok jobbágyok. A Lengyel Királyságban még 1808-ban személy szerint felszabadították őket, az ukrán területeken a lengyel földesurakra való tekintettel könnyebb volt a helyzetük, a gyarmati területeken viszont még a jobbágyrendszer archaikusabb formája élt. Szibériában ismeretlen volt a jobbágyság.

Külön kell szólni az állami jobbágyokról és a császári család tulajdonában lévő jobbágyokról, akiknek a helyzete eleve kedvezőbb volt. Az állami jobbágyság az előző századok különféle sajátos jogállású parasztjaiból alakult ki fokozatosan éppen a 19. század elejére. Voltak köztük ún. egytelkesek, voltaképpen szabad parasztok, akik saját telkükön gazdálkodtak, innen is a nevük. Ők nem tartoztak földesúr alá, csak az államnak adóztak. Hasonló helyzetben voltak a nem orosz területek, az északi kormányzóságok

parasztjai, ahol ugyancsak nem élt földesúr, mert azok gyengén termő vidékek voltak. E paraszti rétegeket fogták egybe az állami parasztok rendjében. A reformer nemesség egyik képviselője, *Pavel Kiszeljov* 1837–41 között ezeken a területeken nagyszabású rendezést hajtott végre. Ezt is arra szánták, hogy a magánföldesúri jobbágyság felszabadításához szolgáljon mintául. A reform értelmében az állami jobbágyság csak pénzzolgáltatással tartoztak, a másik két szolgáltatási forma ismeretlen volt náluk. A pénzzolgáltatás mértékét is alacsonyabban szabták meg számukra. Ezenkívül pedig csak az állami fejedővel tartoztak, amelyet egyébként a magánföldesúri parasztnak is fizetniük kellett. Kiszeljov iskolákról meg egészségügyi ellátásról is gondoskodott. Az állami parasztnak tehát szabadon gazdálkodtak, a maguk belátása szerint, szinte már szabadoknak lehetett őket tekinteni. A paraszti rendbe persze ők is beletartoztak. És a jobbágyságnak majdnem a felét ők tették ki.

A még alig kialakult egészségügyi hálózat nem tudta megvédeni a lakosságot a különböző járványoktól. Az 1831-es kolerajárványnak 100 000 áldozata volt, 1847-ben 116 000, a következő évben 668 000 ember halt bele. A kolera senkit sem kímélt, 1831-ben a hadvezér Diebitsch és a helytartó, Konsztantyin nagyherceg egyaránt az áldozatok között volt.

Az alsóbb osztályok közül az eddigiekben voltaképpen csak a nagy többségről, a parasztságról esett szó. Ha felszabadították őket, valamelyik városi rendbe, általában az ötödikbe, a *mescsanyinokéba* kellett átíratkozniuk, hiszen II. Katalin óta mindenki valamelyik rendbe tartozott.

Botbüntetés (könyomtatás 1819-ből)

Érdekes átmeneti kategóriát alkottak a gyárakban dolgozó bér munkások. A század derekán számuk elérte a 50 000-et. Nehéz körülmények között végezték munkájukat, ahogy ez a kapitalizmus korai szakaszában mindenütt, még Angliában is jellemző volt. Sokan közülük ennek ellenére is a paraszti rendbe tartoztak. Voltaképpen csak átmeneti időre érkeztek a városba, a gyárba, még tagjai voltak a obscsinának, fizették annak terheit. Időnként, a szűken megszabott nyári mezőgazdasági idényre még hazamentek a faluba. Mindez arra vezetett, hogy a bér munkások még mindig parasztnak tartották magukat, így valamiféle proletár öntudatnak a kialakulásáról nem beszélhetünk. Saját elképzeléseiktől függetlenül azonban objektíve mégis egy új rend letéteményesei voltak.

Ha az elmondottakhoz hozzávesszük, hogy a fővárosoktól távolabb eső vidékeken, például a Volga mentén vagy a déli kikötővárosokban hány és hány szökött jobbágy élt napszámosként, hajóvontatóként, árusként, akkor nyilvánvaló, hogy mintegy alulról, a régi feudális rend már bomladozóban volt. Ez már az új foglalkozások kialakulásával is megmutatkozott, amelyek nehezen fértek a Katalin megszabta keretekbe. Mint később látni fogjuk, a kormányzat is tisztában volt valamelyest a régi rend hibáival, anakronizmusával. De majd csak a krími háború katasztrófája adja meg a döntő lökést a változtatáshoz. Addig csak az a sok eset figyelmeztetett erre, amikor a végsőig elkeseredett jobbágyok meggyilkolták kegyetlenkedő földesurukat. Az atrocitásokat a hatalom igyekezett megtorolni, többnyire azonban sikertelenül. Oroszország tágas volt, a szökött parasztot aligha lehetett utolérni, ha elég messzire jutott.

Voltak az ellenállásnak ennél komolyabb formái is. Csak Miklós uralkodása idején 547 parasztfelkelés zajlott le. Nem püspöki méretűek voltak ezek, csak helyi jellegűek, még katonaságot sem kellett minden esetben kivezényelni, elég volt a csendőrség. Nagy tűz nem lett, az érintett földesurakon és a csendőrhadoságokon kívül nem sokan tudtak ezekről az eseményekről. A kormányzatot mégis a kezdetektől nyugtalanította. Ezért találkozunk a politikai fejlemények során reformokkal és megtorlással, elnyomással egyaránt.

Reformok és elnyomás

SÁNDOR „REFORMKÖRE”

Először a reformból vagy legalábbis az ilyen elképzelésekből volt több, azután az elnyomás növekedett, de hiba volna azt állítani, hogy I. Sándor uralkodásának elején reformokról volt szó, 1815 után pedig már csak megtorlásról, vagy hogy I. Miklós harmincévi uralkodása az elnyomásban merült volna ki. Mindkettőből akadt, de végeredményben az is kétségtelen, hogy az elnyomó intézkedések egyre inkább felülkerekedtek a reformokon vagy reformelképzeléseken. A kettő változása, pontosabban, egymás mellett élése teszi ki a 19. század első felének politikai történetét.

Sándor mindjárt trónra lépése másnapján kiáltványban jelentette be, hogy atyja szélhűdésben halt meg, ő pedig mindenképpen vissza akar térni Katalin uralkodásának alapelveihez. Ahogy a rendszerváltozásoknál megszokott, most mindenki, aki Páltól valamilyen sérelmet szenvedett, elégtételt kapott, a száműzötteket visszahívták. Akik Katalin alatt valamilyen főtisztviselést viseltek, s azt elvesztették Pál alatt, most nagy örömmel láthatták a régi szép katalini idők visszatértét.

Nagyon hamar kiderült azonban, hogy a teljes visszatérés már nem lehetséges, az idők azóta megváltoztak, nemcsak Oroszországon kívül, hanem még azon belül is. Pál rendeleteit újabb rendeletek sorával vissza lehetett vonni, ez meg is történt (ismét szabad volt pl. külföldre utazni és onnan könyveket behozni), de a közigazgatásban zűrzavar uralkodott. Ezen pedig felülről kellett segíteni, mert alulról, akár a nemesség oldaláról sem lehetett kezdeményezést várni. Az autokrácia ezt soha nem igényelte.

Sándornak volt egy svájci nevelője, a többi mellett, *César de Laharpe*, aki a felvilágosodás íróit is olvastatta vele. Hírek keltek a császár liberális gondolkodásáról és elképzeléseiről. Valójában talán egyik barátja, a lengyel Adam Czartoryski jellemezte ezt a legpontosabban (igaz, már az 1830 utáni emigrációban): mindenkinek szívesen ad szabadságot, ha alárendeli magát az ő akarataának.

Az biztos, hogy Sándor uralkodása első néhány évében egy informális baráti kört alakított ki maga körül. Czartoryski mellett *Pavel Sztroganov* gróf, Viktor Kocsubej gróf és Nyikolaj Novoszilcev volt ennek a körnek a tagja. Az igazságügyminiszter, egyébként jelentős költő, *Nyikolaj Gyerzavin* jakobinus bandának nevezte őket. 1801. június végétől 1802 májusáig hetenként összeültek reformtervek tárgyalására. Még 1803 végén is két hétre felújították tárgyalásaikat, aztán az egész abbamaradt. Néhány intézkedés – legalább részben – ezeknek az összejövetelnek volt köszönhető.

Így mindjárt az elején tervbe vették, hogy a jobbágyság föld nélküli eladását teljesen betiltják. Ebből azonban csak annyi valósult meg, hogy 1801 tavaszán egy rendelet szerint újsághirdetés alapján tilos lett az eladás. Sok olyan gondolat felvetődött ezeken a megbeszéléseken, amely Katalin 1767-es utasításának kritikus hangnemére emlékeztetett. Sőt olyan tervről is beszéltek, hogy Sándor intézzon kiáltványt a lakossághoz, amelyben leszögezné a nép alapjogait, a felségsértés fogalmát leszűkítené, megadná a lelkiismereti szabadságot, s a jobbágyságkérdés is előkerült volna. Ebből azután annyi lett, hogy a nem ortodox felekezetek bizonyos szabadsághoz jutottak, sőt később, 1804-ben Sándor az egyik szekta tagjainak megengedte a letelepülést a Krímben. 1801-ben rendeletet adott ki arra vonatkozólag, hogy nem nemesek is szerezhetnek földtulajdont, de csak abban az esetben, ha a földön nem ülnek jobbágyságok.

Lényeges intézkedések születtek a központi közigazgatás megjavítására. 1802-ben pontosították a Szenátus ügykörét: a legfelsőbb bíróság és egyúttal – az eredeti elképzeléseknek megfelelően – a legfőbb állami ellenőrző szerv feladatát látta el. Még ugyanabban az évben fontos rendelkezést adtak ki a *minisztériumok* létrehozásáról. A még Péter által megalkotott kollégiumok

rendszere már nem volt megfelelő, a nyugati fejlődés is az új megoldást sürgette. Hét minisztériumot hoztak létre, idővel összevonások és újak alakulása révén ez a szám valamelyest megnőtt, de nyolcnál több minisztérium egy időben nem állt fenn. A minisztériumok a kollégiumokhoz hasonlóan a közigazgatás egyes ágazatait fogták össze (külügy, belügy, hadsereg és haditengerészet, igazságügy, pénzügy, kereskedelem, sőt az oktatásügy is külön minisztériumot kapott). A minisztériumok élén egyszemélyi felelősséggel a *miniszter* állt, aki minisztériuma révén a megfelelő ügyeket országos viszonylatban irányította. A minisztériumok személyi állománya nem volt túl nagy, 200–300 fő közt ingadozott még a század derekán is. A belügyminisztériumhoz tartozott az egészségügy, sőt a mezőgazdaság is, a pénzügyminisztérium kezelte az adókat és az állami birtokok ügyeit, a vámügy viszont a kereskedelmi miniszter hatáskörébe került. A miniszter csak a császárnak tartozott felelősséggel és beszámolással. A miniszterek tehát egymástól függetlenül tevékenykedtek, minisztertanács nem létezett, ennek megfelelően miniszterelnöki tisztség sem. A minisztereket Sándor a konzervatívok és a reformerek közül nagyjából egyenlő arányban válogatta. Szűkebb baráti köre ezekbe a tisztségekbe nem jutott be. Az egyetlen kivétel Czartoryski volt, aki néhány évig külügyminiszter-helyettesként gyakorlatilag maga intézte az ügyeket a konzervatív miniszter helyett. Az oktatásügyet 1803-ban úgy szervezték meg, hogy az országot hat iskolakörzetre osztották fel, mindegyiknek az élén *kurátor* állt, aki a népiskolák, a tanítók és a papok szemináriumai és az előbb vagy utóbb minden körzetben létrehozott egyetem felett látta el a felügyeletet. Czartoryski a vilnai körzet kurátora lett, s ebben a minőségben erőteljesen munkálkodott a lengyel művelődés elősegítése érdekében.

A reformokhoz tartozott az 1803-as rendelet az önkéntes jobbágyfelszabadításról, amellyel már találkoztunk. Kezdeményezője *Szergej Rumjancev* gróf volt, Gyerzsavin ellenezte a rendelet kiadását, amely szemérmesen nem jobbágyokról szólt címében, hanem szabad földművelőkről.

Addig csak három egyetem létezett, a *moszkvai* mellett a *vilnai* és a *derpti* (tartui). A következő évek során hozták létre a *kazanyit*, a *harkovit*, a *szentpétervárit* és a *varsóit*. Az egyetemek autonómiát kaptak, maguk választhatták meg tanáraikat, sőt a tanszabadság elvét is kimondták. Negyven gimnázium működött ekkor, meg kadétiskolák és a már majdnem főiskolai fokot jelentő líceumok, bizonyos természettudományos irányultsággal. Amiben nem történt előrelépés, az a népoktatás volt. Ezt a helyi hatóságokra bízták.

1807-ben egy háromtagú bizottságot hoztak létre a közrend fenntartására, mert erre a belügyminisztérium nem látszott elégségesnek. A bizottság létrehozásánál azonban nem sokkal több történt ezen a téren.

SZPERANSZKIJ ÉS ARAKCSEJEV

A császár még az ifjú barátok elmaradása után is kísérletezett. Ekkortájt mutatta be neki az egyik nagyhercegnő azt az embert, aki majd némi kerülő úttal évtizedeken át a központi kormányzat fontos embere lesz. *Mihail Mihajlovics Szperanszkij* papfi volt, nevét nagybátyja tanácsára vette fel (a latin

sperare = remélni igéből). Papi szemináriumot végzett maga is, autodidakta módon nagy műveltséget szerzett. Egy ideig a szentpétervári teológiai akadémián matematikát és fizikát oktatott a filozófia és a retorika mellett, az egyik *Kurakin* herceg családjában nevelő is volt. Aztán államhivatalnok lett, és elég hamar emelkedett a ranglétrán, így szerzett örökletes nemességet.

Sándor megbízta egy alkotmánytervezet megalkotásával. Szerperanszkij rövid idő alatt eleget tett a felkérésnek. A tervezetben az ország lakosságát politikai szempontból három részre osztotta. Az elsőbe tartozott a nemesség, amely az általános polgári jogok mellett kiváltságokkal is rendelkezett. A középrétegbe tartoztak a kereskedők, az egyéb városi polgárok, az egytelkesek (vagyis az állami parasztok) és a valamiféle ingatlannal bírók. Ez a rend kiváltságokkal nem rendelkezett, de politikai jogokkal igen. Végül a munkásnépbe a parasztok és munkások tartoztak, bizonyos személyi jogokkal, de politikai jogok nélkül. (A tervezet értelmében tehát csak az első két réteg tagjai kaptak választójogot.)

Szerperanszkij megtartotta Katalin közigazgatási beosztását, de a kerületekbe és a kormányzóságokba választott testületeket, *dumákat* tervezett. Ezek tagjait a földbirtokosok és az állami parasztok választották. A háromévenként összeülő kerületi дума választja meg a kormányzósági дума tagjait, az pedig ugyancsak háromévenként az oroszországi дума tagjait. Ez évente ül össze, megtárgyalja a költségvetést és a császár által beterjesztett törvényjavaslatokat. De jogában áll az uralkodóhoz panaszokat felterjeszteni. A miniszterek felelősek a dumának. A végrehajtás az alsóbb dumák teendője, mindegyik létrehozza a maga hivatali szervezetét. A tervezet a Szenátust legfelsőbb bírósággá alakította volna át, ez csak az eddigi helyzet folytatása lett volna, a legfelsőbb szintű ellenőrzés funkciója nélkül. Újdonság volt viszont egy kinevezett tagokból álló *államtanács* létrehozása, amely nevének megfelelően tanácsokkal, javaslatokkal fordulna az uralkodóhoz. És még egy igen fontos pont: magánjogi viszonylatban minden alattvaló szabad ember, persze parasztok által lakott föld továbbra is csak nemesek tulajdonában lehet, hiszen ez volt a legfőbb kiváltságuk.

Szerperanszkij, aki már régóta Sándor legbizalmasabb emberei közé számított (ott volt vele Tilsitben és Erfurtban), tervezetét érezhetően a napóleoni császári alkotmány mintájára alakította ki. A hatalmak megosztásának ekkor már általánosan elfogadott elve valósult volna meg ezzel az alkotmánnyal. Igaz, a munkásnép, amely ekkor már csak valamivel volt kevesebb, mint a lakosság fele, ki volt zárva a politikai jogokból. Európában másutt is cenzusos választójog uralkodott, ha egyáltalában lehetett választani. Minden ember magánjogi függetlenségével voltaképpen olyan jellegű jobbjágyfelszabadítást valósított volna meg, mint amilyent II. József a Habsburg Birodalomban. Ugyanakkor a választott dumák tanácskozási idejének erős leszűkítésével elébe ment az autokrácia igényeinek. A javasolt intézkedések mindenképpen alapvető lépést jelentettek volna valamiféle alkotmányos berendezkedés irányában.

Természetes, hogy a tervezet a felsőbb rétegekben nagy felháborodást

keltett. *N. M. Karamzin*, a korszak jelentős írója megírta feljegyzését a régi és az új Oroszországról, ebben sokak véleményét fejezte ki. A fogadtatáshoz még az is hozzátartozott, hogy Szperanszkij a „gallománok” közé számított, akik Napóleonban a rend megteremtőjét látták. Csakhogy ekkortájt a kontinentális zárlat hátrányos következményei miatt a gallománok egészében is hátrébb szorultak.

Hogy mennyire fontos embere volt Sándornak Szperanszkij, az is mutatja, hogy 1808-ban megtette a törvény-előkészítő bizottság titkárának. 1809-ben ő állította össze a finn alkotmányt, ő írta a trónbeszédeket. 1812 márciusában a császár mégis elbocsátotta, sőt száműzte. Alkotmánytervezetéből érdemben egy dolog valósult meg 1809-ben, az államtanács, a maga kinevezett embereivel, amely a fontos politikai ügyeket tárgyalta. 1917-ig működik majd. Több reformra az 1812 körüli években már nem futotta, a háború állt az előtérben.

A történetek után Szperanszkij helyébe *Pjotr Arakcsjev* lépett, az az ember, aki mindenben kiszolgálta a császárt, de mindent magára is vállalt helyette. 1803-ban lett a tüzérség főfelügyelője, ezt a fegyvernemet jól fejlesztette. 1806–10 között hadügyminiszter volt. 1812-ben, még a francia támadás előtt, Sándor mégis kinevezett egy miniszterelnököt, ennek lett 1815-ben Arakcsjev a helyettese. Ettől kezdve gyakorlatilag ő maga vette kezébe az ügyintézkést, a miniszterek neki jelentettek, Sándorral csak ő tárgyalhatott.

Arakcsjev joggal számított a reakció megtestesítőjének. Azonban bizonyos reformokra még a továbbiakban is szükség volt. Ezek közül a legfontosabb a baltikumi jobbágyreform. A jobbágyrendszernek itt egy, inkább a poroszországi vagy mecklenburgi helyzetre emlékeztető válfaja volt érvényben. Ennek értelmében a jobbágyok magas robotkötelezettséggel tartoztak a földesuraknak, olykor heti hat napnál is többel, ezért a család minden férfitagjának ki kellett vennie ebből a részét. A robot mellett még egyéb szolgáltatásokat is teljesítettek. Ezen a területen azonban, amely a kivitel egyik fontos útvonala volt, már a század elejére kiütköztek a jobbágyrendszer hátrányai. 1811-ben észk területen, azután 1816–19 között Kurlandban és Livóniában hajtották végre a jobbágyreformot, a parasztok számára legkedvezőtlenebb formában. A jobbágyok személy szerint elnyerték szabadságukat, nem voltak többé házicselédi szolgálatra kötelezhetők az uraságnál. Ezzel szemben a teljes föld a földesurak tulajdonába került. A parasztok elkergetését addigi telkeikről, ami már korábban is szokás volt, most semmi sem akadályozta. A föld egy részét persze továbbra is meghagyták a parasztoknak, hogy az addigi szolgáltatásokat ennek fejében behajthassák. Ezzel a jobbágyfelszabadítás olyan formáját valósították meg, amely kizárólag a földesurak érdekeit tartotta szem előtt.

Sándor 1818-ban megbízta Arakcsjevet, dolgozzon ki tervezetet az oroszországi jobbágyfelszabadításra. A tervet valamelyest hasonlított a balti reformokhoz. A föld továbbra is a földesurak tulajdona maradna, a személyi felszabadítás viszont nem történné meg. Csak arról lehetett szó, hogy nem nemesek vásárolhatnak jobbágyok által lakott földeket is, s ebben az esetben

a jobbágyok felszabadulnak. Megváltásként az 5%-kal tőkésített obrokot kellett volna megfizetniük, ami persze lehetetlenség volt (itt nem a központi kormányzóságok jöttek számításba, hanem a fekete földes területek), ezért ezt az állam vállalná magára. Ehhez 5 millió rubelre lett volna szükség, ami viszont hiányzott. Az államadósság már 1810-ben 577 millió rubelt tett ki, s ezt az összeget a háború tetemesen meg is növelte. Így a reform lekerült a napirendről.

Ugyanabban az évben, 1818-ban Sándor egykori barátját, Novoszilcevet bízta meg egy másik alkotmánytervezet kidolgozásával. Persze ez is titkos volt, de 1831-ben a lengyel felkelők megtalálták Varsóban, és közzétették. A tervezet helytartóságokra osztotta fel az országot, az addigi közigazgatási beosztásra ráépítve. Ezeken a helytartóságokon belül kétkamarás dumákat hoznának létre, ezek alsóházába a nemesek és a városi polgárok választanák a képviselőket, a felsőház tagjai kinevezés útján nyernék el megbízatásukat. A dumák háromévenként egyszer üléseznének. Az általuk választott képviselők közül nevezte volna ki az uralkodó az országos, központi дума tagjait. Ők ötévenként gyűltek volna össze 30 napra, hogy országos ügyeket tárgyaljanak meg. A felsőháznak a Szenátust szánták. A дума nem rendelkezne törvényhozási joggal. Szerperanszkij tervezetéhez képest mindez nagy visszalépés volt, de lehet, hogy a mintegy 12 helytartóság létrehozásával Oroszország valamiféle federalizálására vezethetett volna. Persze nem az eltérő etnikumok alapján.

Szerperanszkij nem sokáig volt száműzetésben, 1816-ban *penzai* kormányzó lett, 1819-ben pedig szibériai főkormányzó. Itt is reformokkal próbálkozott, bevezette az ún. „bennszülött hatóságok” intézményét (talán így lehet magyarul visszaadni az *inorodcseszkije upravlenyija* kifejezést). Ezekhez ki-

nevezett – és persze orosz – tisztviselők tartoztak, de feladatuk mégis a helyi lakossággal való törődés volt. Egy olyan birodalomban, amely elvben csak orosz alattvalókat ismert, nagy szó volt ez.

Egy másik, a kormányzat által megvalósított reform nem ilyen kedvezően alakult. A Habsburg birodalmi *katonai határőrvidék* mintájára még 1810-ben létrehozták az első *katonai telepeket*. Az elképzelés a minta nyomán az volt, hogy a katonákat letelepítik (ez még a római veterántelepítésekre is emlékeztetett), földet művelnek, mellette pedig katonai szolgálatot is teljesítenek. Úgy vélték, ily módon olcsóbb lesz a hadsereg fenntartása, hiszen a katonák magukat tudják ellátni a földművelés révén. A háború megakasztotta a katonai telepek további kiépítését, de 1816–21 között kiterjesztették a rendszert a határterületekre *Novgorod, Mogiljov, Harkov, Jekatyerinoszlav és Herszon* központokkal. Itt fordítva történt a dolog, állami parasztokat köteleztek arra, hogy katonai szolgálatot teljesítsenek. 1825-re már 750 000 fő (a nőket és gyermekeket is beleértve) lakott ezeken a telepeken. Ekkor ez már Arakcsjev birodalma volt, aki szokott brutalitásával járt el. Igaz, hogy a mezőgazdaság valamelyest fellendült, a telepeken iskolák működtek, s ezekben még idegen nyelvet is oktattak. Csakhogy a telepéseket szigorúan regulálták, még a feleségeket is a hatóságok jelölték ki, a mezei munkákat egyenruhában kellett végezni, parancsszóra. A megházasodott telepésnek évente egy gyermeket kellett produkálnia, ha ez valamilyen oknál fogva elmaradt, a feleségnek több mint 7 méternyi vásznat kellett megszőnie. A gyermekeket apjuk ezredébe írták be, 18 éves koruktól már nekik is katonai szolgálatot kellett teljesíteniük. Még robotkötelezettségük is volt a telepéseknek, ezen a címen közmunkákat végeztek.

Nem csodálható, hogy az agyonszervezés miatt a telepések elégedetlenek voltak. 1820-ban több helyen is lázadás tört ki a fegyelmezés ellen, csak nehezen sikerült a rendet helyreállítani. Sándor életében azonban a telepek megmaradtak, majd csak a következő uralkodó számolja fel őket, mert az eredeti elképzeléssel szemben túl sok pénzbe kerültek.

FELEKEZETEK ÉS EGYETEMEK

1816-ban Sándor egyik bizalmasát, *Golicin* herceget nevezte ki közoktatásügyi miniszterré. Majdnem olyan bensőséges viszonyban volt a császárral, mint Arakcsjev. Már korábban a minisztériumon belül a nem ortodox felekezetek ügyeit intéző osztály vezetője volt. Miniszteri működését azzal kezdte, hogy a Szent Szinódust is beolvasztotta a minisztériumba, és négy ügyosztályt hozott létre. Az első igazgatta az ortodox egyház ügyeit, a másodikhoz tartoztak a katolikusok és az örmény katolikusok (ez az orosz ortodox egyháztól független, de maga is ortodox egyház volt), a harmadikba a protestánsok, a negyedikbe pedig a zsidók és a muszlimok.

Az ügyosztályok beosztása mutatja, milyen felekezeti különbségek léteztek a birodalomban. Az oroszok mind ortodoxok voltak, az ukránok és a beloruszok egy része is, a többi görög katolikus vagy modernebb megfogalmazásban *unitus*. Ezek tehát a katolikus ügyekhez számítottak. Katolikusok

voltak a lengyelek meg a litvánok. Természetesen az állandóan Oroszországban élő külföldiek között szintén akadtak katolikusok, ahogy protestánsok is. De az utóbbiak nagy létszámban csak a balti kormányzóságokban éltek, ahol a német felső réteg éppúgy evangélikus volt, mint az észti és a lett lakosság. Zsidók a lengyel felosztások révén kerültek nagy számban Oroszországhoz, tehát a nyugati kormányzóságokban éltek, amelyek amúgy is gyanúsak voltak a lengyelek miatt. Muszlimok voltak a krími tatárok, a Volga alsó folyása mentén élő népek, és számuk a gyarmati hódítások során csak nőtt. Nem érdektelen az sem, hogy a nem szláv lakosság körében, különösen Szibériában meglévő sámánizmus és egyéb hiedelmek még annyira sem izgatták a kormányzatot, mint a muzulmánok, nekik nem is jutott ügyosztály.

Golicin ezzel az intézkedésével nagy felháborodást keltett a pravoszláv

felső klérus köreiben. Hiszen ha kimondatlanul is, de voltaképpen a többi felekezetet egyenjogúsították az ortodoxokkal, ami már önmagában véve is tűrhetetlen volt számukra. Még inkább annak tartották Golicin gyakorlatát, aki valóban toleráns volt a nem ortodoxokkal szemben, még az ortodox szektákat is eltűrte. Miszticizmussal vádolták, és ez azt jelentette az egyháziak szóhasználatában, hogy szabadkőműves és forradalmár. Erről persze szó sem volt. A szabadkőműves páholyok egyébként továbbra is működtek, majd csak 1822-ben tiltják be őket minden egyéb titkos szervezettel és társasággal együtt.

Itt érdemes közbevetőleg pár szót szólni az ortodox egyház politikai befolyásáról, amelynek gyökerei évszázadokra nyúlnak vissza. Az ortodox egyház már régóta alá volt rendelve az államnak, I. Péter a Szent Szinódus létrehozásával ennek csak végső, hivatalos formáját valósította meg. Az egyház feladata elsősorban az alattvalói tudat, a felsősséggel szembeni megalázkodás meggyökereztetése volt, s ennek a paraszti tömegek vonatkozásában megfelelt. Felső körökben befolyása a felvilágosodás óta csökkent, de ez a nemességnek csak egy részét érintette. A nagy többség továbbra is hívő volt,

Ukrajnai
zsidó gyermekek
1845 körül

ám legalább tisztában volt azzal, milyen szerepet játszik az egyház a fennálló rend megtartásában.

Mindehhez hozzátehetjük még, hogy a nyugati egyházaktól eltérően az ortodox sokkal kevésbé volt intellektuális, nem észérvekkel próbált hatni a tömegekre, hanem liturgiájával, a szertartásokkal, amelyek az Isten és vele a felsőbbségek iránti alázatra neveltek. Ez a formális vallásosság tartotta fegyelemben az orosz alattvalókat. Külföldi utazók gyakran elcsodálkoztak azon, milyen gyakran vetnek keresztet parasztok és városlakók egyaránt.

Az ortodox egyház a liturgián kívül nem nagyon törekedett a lakosság meggyőzésére vagy megnyerésére. Ezért volt szokatlan, amikor 1812-ben, még a háború előtt, angol mintára megalakult a *Biblia-társaság*, amely a keresztény felekezetek alapszövegét igyekezett elterjeszteni. Sándor, aki ekkorra már egyre vallásosabb lett, támogatta őket. Ennek ellenére gyanús volt ez a társaság már csak azért is, mert minden keresztény felekezetből lehettek tagjai. A felső klérus, legalábbis egyes képviselői mégis kezdtek megbarátkozni a gondolattal, 1814-ben két metropolita is belépett a társaságba. 1818-ra a társaság orosz fordításban nagy példányszámban megjelentette az Újszövetséget, Filaret archimandrita fordításában. Addig a parasztok csak a liturgiából ismerkedhettek meg a szövegekkel, a liturgia pedig ógyházi szláv nyelvű volt, a közemberek számára nehezen érthető. A társaság egyébként iskolákat tartott fenn, ezekben az ún. *Lancaster-módszer* érvényesült, vagyis a felsőbb osztályok tanulói oktatták az alsóbbakat. A nagy tanítóhiány mellett ez értelmes gondolat volt. De veszélyes is, mert miért kell a parasztokat megtanítani az írásra és olvasásra?

Persze voltak Golicin miniszterségének egyéb irányú eredményei is. A legnevezetesebb *Mihail Magnyickij* kazanyi szereplése. Magnyickij fiatalabb korában diplomáciai szolgálatban állt, Szperanszkij köréhez tartozott, vele is bukott meg, és néhány évet vologdai száműzetésben töltött. Megtanulta, hogy nem a reformok sürgetése vezet az igazi karrierhez. A megfelelő patronust is megtalálta Arakcsjev személyében. Szimbirszkben lett kormányzó, ebben a minőségében küldték ki a kazanyi iskolai körzet és vele az egyetem felülvizsgálatára. Nagy jelentést készített az ott talált állapotokról. A jelentés legfontosabb mondanivalója az volt, hogy az egyetem tele van forradalmárokkal, ateistákkal, ezért meg kell szüntetni, olyannyira, hogy még az épületét is le kell rombolni. Javaslatára 11 egyetemi tanárt elbocsátottak (1827-ig folyt ellenük a vizsgálat).

Magnyickij elképzelése szerint az oktatás alapjává minden tantárgy esetében a Bibliát kell tenni. A matematikát úgy kell oktatni, hogy a háromszög ismertetésénél az isteni Szentháromságra utaljanak, amelynek egyik szimbóluma éppen a háromszög. A római jog helyett a bizánci jogot kell tanítani. Hosszú listát állított össze azokból, akiknek a tanait nem szabad ismertetni, a lista *Kopernikusz*tól *Schelling*ig terjedt, de köztük volt még *Grotius* és *Buffon* is. Magnyickij figyelme tehát valóban minden tantárgyra kiterjedt, s közben nem is csekély műveltségről tanúskodott, amelytől azonban már teljesen elhatárolta magát. A boncolást is meg akarta tiltani, a színházakat

pedig betiltani. Túl buzgóságában ezzel és egyebekkel túllőtt a célon, minden javaslatát nem fogadták el a hatóságok. A szentpétervári egyetemen, amelyet éppen 1819-ben hoztak létre, *Dmitrij Runyics* tartott felülvizsgálatot hasonló szellemben, ha nem is olyan túlzásokkal, mint *Magnyickij*.

A fellépésnek mégis megvolt az eredménye. 1823-ban rendelet jelent meg arról, hogy tilos külföldön egyetemre járni. Aki eddig járt, az viszont otthon nem járhatott többé egyetemre. Egyébként 1826-ban mindkét ellenőrt sikkasztás miatt elbocsátották, vagyonukat pedig elkobozták. Végül *Golicin*-nak is mennie kellett, *Arakcsjev* már féltékeny volt rá, hogy ő is bejáratos a császárhoz. Lemondása után a Szent Szinódust ismét önállósították, kivonták a minisztérium hatásköréből. Az új miniszter *Siskov* tengernagy lett, aki nemzeti szellemű nevelést óhajtott bevezetni.

A reform és maradiság mérlege tehát Sándor uralkodása idején ingadozó, de kétségtelenül inkább az utóbbi felé hajló. A következő korszak majd ezt folytatja, még inkább ezzel a tendenciával. Uralmának végén azonban egészen más események következtek be, mint amelyekre az eddigiek alapján fel lehetnénk készülvé. A dekabristák felkeléséről van szó.

A DEKABRISTA FELKELÉS

A társaság elképzeléseivel majd később foglalkozunk, nem érdektelenek. De közel egy évtizeden keresztül voltaképpen önmérsztő gondolkodás volt ez csupán, tervezgetés tettek nélkül. Nem is volt azonos a felfogásuk. Egyik részük azoknak a reformoknak a folytatását vagy inkább megvalósítását kívánta, amelyekről eddig olvashattunk. Ez a nagy többség, a radikális kisebbség azonban köztársaságot akart. Ezen vitatkoztak évekig, tervezeteket készítettek a jobbagyok felszabadításáról meg az eljövendő berendezkedésről. Korábbi és későbbi álmodozókhoz hasonlóan a tettig nem jutottak el.

Most egyszerre óriási lehetőség kínálkozott, teljesen véletlenül. Sándor, aki felesége gyógykezelése érdekében délre utazott, 1825. december elsején váratlanul meghalt sárgalázban. Csak 48 éves volt. Fia, aki követhette volna a trónon, nem volt. Élt egy leánya, de a császárnők kora már lejárt. Viszont volt két öccse, *Konsztantyin*, akivel Lengyelországban már találkoztunk, és *Miklós*.

Konsztantyin még 1823-ban lemondott a trónról, inkább lengyel feleségét és környezetét választotta. Sándor ezt tudomásul vette, de még szűkebb körben sem ismertette. Egy levelet fogalmazott arról, hogy halála esetén *Miklós* a trónörökös. A lepecsételt levél másolatait a moszkvai érseknél, a Szenátusban, az államtanácsnál és a Szent Szinódusban helyezte el azzal, hogy csak halála esetén bontandó fel. Még *Miklóst* sem értesítette, akit különben sem eljövendő uralkodónak neveltek, hanem csupán katonának. Vagyis mindenki úgy tudta, hogy *Konsztantyin* a trónörökös.

Ahogy Szentpétervárra megérkezett a halálhír, a hatóságokat, a katonákat, a hivatalnokokat feleskették az új császár iránti hűségre. Az első köztette le az esküt a mit sem sejtő *Miklós*. És akkor megérkezett *Konsztantyin* értesítése lemondásáról. *Miklós* ragaszkodott a lemondás ünnepélyes formá-

jához, Konsztantyin vonakodott ettől. Szentpétervár és Varsó közt nagy volt a távolság, a gyorsfutárok is csak napok alatt tették meg. A huzavona több mint három hetet vett igénybe, miközben a fővárosokban és vidéken is teljes zavar uralkodott.

Végül Miklós december 24-én este elhatározta magát (a régi naptár szerint még csak 12-e volt), hogy másnap újra felesketnek mindenkit, most már az új császárra.

Ezt a helyzetet akarták kihasználni a szentpétervári dekabristák, hogy megvalósítsanak egy katonai puccsot. Majdnem mind katonatisztek voltak, jórészt a gárdaezredekben. Azt tervezték, hogy rábeszélik katonáikat, vonuljanak ki a Szenátus előtti térre, akadályozzák meg a Szenátust az eskü letételében, és ezt jelentsék be kiáltványban. A Szenátus eskütétele reggel hét órára volt kitűzve. A dekabristák hajnalban kivonultak a kaszárnyákba, és lelkükre beszéltek a katonáknak. Azok nemigen értették, hogy három hét után miért kell ismét esküt tenni, de végül engedelmeskedtek. Csakhogy mire az első csapatok a térre érkeztek, az eskütétel már véget is ért. Majdnem dél lett, mire valamennyi század megérkezett. Összesen mintegy háromezren lehettek. A célt nem sikerült elérni, más tervük nem volt, vártak. Miklós mintegy 7000 főnyi csapatot tudott ellenük felvonultatni, amely kö-

rülvette őket. Először közvetítéssel próbálkozott. *Miloradovicsot*, a szentpétervári főkormányzót küldte oda. A szerb származású katonatiszt az 1812-es háború egyik hőse volt, a katonák körében igen népszerű. Teljes díszben jelent meg, és felszólította a katonákat, térjenek vissza kaszárnyaikba. Úgy tűnt, a katonák hajlanak erre. Az egyik dekabrista, *Kahovszkij* azonban pisztollyal súlyosan megsebesítette Miloradovicsot (két nap múlva belehalt sérülésébe). Erre Miklós *Szerafim* metropolitát küldte, teljes papi ornátusban. A dekabrista tisztek visszaküldték. Délután fél négy volt, már sötétedett, amikor a császár kiadta a parancsot a tűzérsegi tűzre. Az egyik tűzér azt vetette oda: „Hiszen a mieink, kegyelmes uram.” A sortűznek 250 halálos áldozata volt, a sorok felbomlottak, mindenki menekült. A tisztek hazatértek lakásukra, és várták elfogatásukat. Ez órákon belül megtörtént. Miklós még késő este személyesen hallgatta ki az elfogottakat, elvégre ismerte őket, a gárda tisztjei voltak.

A felkelésnek volt még egy utózóngéje. A jóval radikálisabb déli csoport tagjai mit sem tudtak a pétervári eseményekről. Az egyik tiszt, *Szergej Murav-jov-Aposztol* itt, *Belaja Cerkovban* rábeszélte katonáit, hogy lázadjanak fel. El is indultak 1826. január 15-én, hogy más csapatokat is maguk mellé állítsanak. Ez nem csupán néhány óráig tartott. Időbe telt ugyanis, hogy a cáriak csapatokat mozgósítsanak ellenük, néhány százan voltak. Aztán könnyen felszámolták a megmozdulást, a tiszteket és a katonákat foglyul ejtették.

Mi történt voltaképpen? Az előző században már több katonai puccsot láthattunk, amely az egyik császárt leváltotta egy másikkal vagy császárnővel. Ezt a dekabrista tisztek is jól tudták, persze ők egy másik császár helyébe az alkotmányt akarták tenni. Talán ez volt a kudarc oka. Nem sokkal az események után furcsa hírek terjedtek el. Eszerint a dekabristák azt bizonygatták, hogy Konsztantyin nevében cselekszenek, a katonák őt éltessék, és az alkotmányt, vagyis a *konsztyituciját*. A szót a katonák félreértették, és azt hitték, hogy Konsztantyin felesége. Az éltetés hiteles volt, hogy a katonák mit gondoltak, arról csak sejtéseink lehetnek. Az biztos, hogy a többi puccs esetében mindig akadt egy vezető, aki irányítani tudta az eseményeket. Ezzel a dekabristák is tisztában voltak, kijelöltek hát maguk közül egy diktátort, ő azonban meg sem jelent a téren, mert látta, hogy az ügy elveszett. Azt is számításba kell venni, hogy a másik oldalon viszont egy olyan ember állt, aki pontosan tudta, mit akar, és ennek megfelelően irányított. Talán az általános helyzet is más volt. A várakozás óráiban sok ezer főnyi tömeg gyűlt össze a Szenátus terén, még biztatták is a katonákat. De számukra ez alkalmasint csak látványosság volt. A tisztek pedig nem gondolhattak arra, hogy a véletlenül összeverődött tömeget bekapcsolják a mozgatlomba. A katonákkal tudtak mit kezdeni. A néppel nem.

A kormányzatot azért döbbsentette meg az eseménysor, mert katonák vettek benne részt. Pedig ennek megvoltak már az előzményei. Láttuk a katonai telepek felkelését. Még megdöbbsentőbb volt 1821-ben az egyik gárdaezred, a Szemjonovszkojei-ezred katonáinak a lázadása. Igaz, ez nem a császár, vagyis nem a rendszer ellen irányult, csak a különösen kegyetlen parancs-

nokló ezredes ellen. Akkor is felháborítónak találták, de Sándor, aki külföldön értesült az ügyről, kíméletet javasolt. Csak annyi történt, hogy az ezredet feloszlatták, a katonák pedig enyhébb fegyelmi büntetéseket kaptak.

Most azonban a kihallgatások hónapokon keresztül folytak. 121 volt a vádlottak száma, köztük hét herceg, két gróf, három báró, két tábornok, huszonhárom ezredes. Végül is öt embert ítélték felnégyelésre: a déli csoport radikális vezetőjét, *Pavel Pesztyelt*, a költő *Kondratyij Rilejevet*, *Kahovszkijt*, *Szergej Muravjov-Aposztolt* és *Mihail Besztuzsev-Rjumint*. Mint az ő esete mutatja, ha nem is voltak a vádlottak mind tituláris főnemesek, de a régi arisztokráciából származtak. Végül is kegyelemből felnégyelés helyett akasztás lett az ítéletük, a kivégzést 1826. július 25-én végre is hajtották. 31 főt lefejezésre ítélték, ezt kegyelemből életfogytiglani szibériai száműzésre változtatták, a többieknek is a száműzés lett a sorsuk. Amikor 1856-ban II. Sándor megkegyelmezett nekik és családtagjaiknak, még mindig 19 dekabrista élt.

A kivégzés óriási megdöbbenést keltett. Pugacsov óta nem volt ilyen Oroszországban. Nem is beszélve arról, hogy arisztokratákat nagyjából IV. Iván végeztetett ki utoljára. Most pedig legalábbis a nemesi rendbe tartoztak a kivégzettek. A társadalom elnémult. És ez a némaság néhány évtizeden át tartott.

MIKLÓS DESPOTIZMUSA

Mondottuk már, hogy I. Miklóst nem készítették fel az uralkodásra. Nem is annyira autokrata volt, inkább bürokrata. Vagy ahogy mondták, egy bakakáplár perspektívájából nézte a világot, amelynek ebben az eurázsiai birodalomban az ura volt, és amelynek legszívesebben egész Európában is az

ura szeretett volna lenni. *De Custine* márki, aki 1839-ben járt Oroszországban, és kiadott egy feltűnést keltő könyvet róla, emlékezetesen írja le Miklósról, ahogy egyik leánya esküvője alkalmából a násznépet pontosan elrendezte. Birodalmát, sőt egész Európát is a legszívesebben ilyen aprólékos gondossággal fegyelmelte volna. Felesége, *Charlotte*, az ortodoxiában Alekszandra Fjodorovna III. Frigyes Vilmos porosz király legidősebb gyermeke volt, innen időnkénti poroszbarátsága. (Az ablakok függönyeit Moszkvában még ma is úgy rendezik el a középületekben, ahogy azt Miklós a poroszoktól megtanulta.)

Az első leckét abból, hogy valójában milyen a birodalom állapota, Miklós a dekabristáktól kapta, akik vallomásaikban felfedték a korrupciót, a hatóságok tunyaságát és tehetetlenségét meg a jobbágyok siralmas helyzetét. *Borovkov* nevű titkárával íratta össze a teendőket: az igazságszolgáltatás javítása, a közigazgatás nyilvános ellenőrzése, az iskolarendszer fejlesztése, a nemesi birtok tehermentesítése, hiszen nagyon eladósodott, a parasztok helyzetének a javítása, az ipar és a kereskedelem előmozdítása, az úthálózat kiépítése. Szép program, mint majd meglátjuk, elég kevés valósult meg belőle. Igaz, csakugyan foglalkoztatták őt reformgondolatok. Már 1826. december elején létrehozta az első bizottságot, amelynek a parasztok helyzetével kellett foglalkoznia, utána még néhányat. De mindegyik titkos volt, a legtöbb esetben még a hivatali hierarchia magasabb polcain állók előtt is el kellett titkolni ezek létezését és céljaikat.

Az első bizottság elnöke Kocsubej herceg lett, aki aztán 1827–34 közt miniszterelnök is volt (Miklós ezt a tisztséget átmenetileg felszámolta), azután Novoszilcev, 1847-ig pedig Vaszilcsikov herceg. 1835-ben hoztak létre egy újabb parasztügyi bizottságot, ez valamivel eredményesebb volt a többinél, ugyanis munkájának köszönhető az állami parasztok már ismertett reformja. A magánföldesúri parasztok helyzetén azonban egyelőre semmit sem módosítottak. Az 1839-ben megalakított újabb bizottságban Kiszeljov azt javasolta, hogy a magánföldesúri parasztok kapjanak meghatározott nagyságú telket, ennek fejében pedig meghatározott nagyságú szolgáltatásokkal tartozzanak. Megint a Mária Terézia-féle úrbéri rendezés volt a minta, de a terv csak terv maradt. 1846-ban jött az újabb bizottság. Miklós 1842-ben az államtanácsban kijelentette, hogy a parasztkérdés súlyos probléma, majd egyszer meg kell oldani, de pillanatnyilag még nagyobb bajok keletkeznének abból, ha hozzányúlnának.

A sok bizottságosdinak azért valamelyes eredményei is voltak, néhány reformot megfogalmaztak. 1833-ban jelent meg rendelet arról, hogy jobbágyokat a piacon eladni, mondhatni, elárverezni tilos, és a családtagokat sem szabad egymástól elszakítani. 1842-ben, amikor Miklós az államtanácsban mondta el beszédét, ismét megerősítették az 1803-as rendelet érvényességét, s ez valamelyest lökést adott újabb megváltásoknak. 1844-ben pedig megengedték, hogy a belső szolgálatra rendelt jobbágyokat, házicselédeket fel lehet szabadítani, természetesen föld nélkül (ami úgysem volt nekik), az állandó szolgálatra rendelt jobbágyok ugyanis kimaradtak az obscsinából.

1848 márciusában egy rendelet lehetővé tette a jobbágyok számára, hogy ingatlanokat szerezzenek. A dolog érdemén ezek az intézkedések nem változtattak.

A dekabristáktól Miklós megtudott egyet és mást a birodalmi közigazgatás bajairól is. De szűk látókörű bürokrataként a megoldást a fokozott központosításban és az ellenőrzés megszigorításában látta. Ennek legfontosabb lépése 1827-ben Őfelsége saját *titkos kancelláriájának* a létrehozása volt. A kancellária öt ügyosztályra oszlott. Az első a titkárság, amely a császárhoz érkező iratokat kezelte. A második a kodifikációs bizottság, vezetője a Szipériából visszahívott Szperanszkij, aki már az 1826-os első titkos bizottságnak is tagja volt. A harmadik ügyosztály volt az igazán fontos, ez foglalkozott ugyanis az állambiztonság kérdéseivel. Vezetője *Benckendorff* gróf, megint egy eredetileg balti német, aki azonban már erősen eloroszosodott. Ő javasolta már 1826 tavaszán egy új rendőri szervezet létrehozását. Ebből nőtt ki a harmadik ügyosztály, széles titkos ügynöki hálózattal. Mint majd meglátjuk, eléggé hatékonyan működött. A negyedik ügyosztály a közjótékonyosság és a leányiskolák ügyeit intézte. Az ötödik ügyosztály csak átmenetileg jött létre, az állami parasztok reformjának a megvalósítására, ezért is volt a vezetője Kiszeljov, aki egy időre éppen ezért belügyminiszter is lett.

A közigazgatásnak már Sándor idejében az egyik baja az volt, hogy a minisztériumok létrejötte után az államigazgatás egyes ágazatai ugyan világosan szétváltak, csak hogy a helyi közigazgatásban a főkormányzók területükön ugyanezeket az ügyeket intézték, s ebből gyakran támadtak hatásköri viták. Ezért 1837-ben átalakították a rendszert. Ezentúl főkormányzó csak a két fővárosban, valamint a Kaukázusban, Szipériában, Új-Oroszországban (vagyis az ukrán területeken), a Baltikumban és Orenburgban legyen – ha végiggondoljuk, határterületekről és nem oroszok lakta területekről van szó. Csupán a két főváros volt ez alól kivétel, ahol az állambiztonság követelte meg a tisztség fenntartását. A kormányzókat közvetlenül a belügyminiszter alá rendelték.

Az elnyomó apparátus kiépítésében 1836 fontos dátum volt, ekkor hozták létre az egész országra kiterjedő csendőrség szervezetét. Vezetője Benckendorff tábornok lett, később egy *Orlov* herceg. A vidéki közrend fenntartása mellett hatáskörébe tartoztak a szekták, továbbá a külföldiek ellenőrzése.

Az intézkedések a közigazgatáson nemigen segítettek. A központosítás megmaradt, az ügyeket végső fokon a minisztériumokban intézték, sok irat nem is került a miniszter elé, a hivatalnokok döntöttek, mert olyan sok volt az ügy. A lustaságot és a korrupciót minden kortárs emlegette, csoda, hogy a birodalom gépezete valahogyan mégis működött.

Más területen is akadtak azért bizonyos eredmények. A legérdemibb a második ügyosztály kodifikációs tevékenysége volt. 1833-ra, tehát néhány év alatt összegyűjtötték és sok kötetben kiadták a Russzkaja Pravdatól, az első, 11. századi törvénykönyvtől kezdve az összes törvény szövegét. Történeti szempontból ez igen fontos volt, utána egy rövidebb összegzést (*Szvod*) jelentettek meg, amely az érvényes, tehát főképpen az újabb törvényeket gyűjtötte össze. Az igazságszolgáltatás szervezete lényegében

megmaradt a korábbi alapokon. A két fővárosban a Szenátus tehermentesítésére – amely „uralkodó Szenátusként” kormányzati feladatokat is ellátott – létrehoztak egy-egy legfelsőbb bíróságot, amely a fellebbezéseket intézte.

Itt vissza kell térnünk még az állami parasztlak kérdéssére. 1837-ben alapították az állami javak minisztériumát, Kiszeljov vezetése alatt, ez kezelte az állami birtokokat, főképp az erdőségeket, és ez hajtotta végre a már ismert reformsorozatot az állami parasztlak ügyében. Kiszeljov kiépítette a helyi közigazgatást, nyolc mintafarmot hozott létre 1844–56 közt, 8130 parasztlak tanfolyamon képeztek ki, hogy a földművelés újabb vívmányait hasznosítsák. A helyzet fonákására vall, hogy a tanfolyam résztvevőinek csak 15%-a tette le a vizsgát.

Az eredmények azonban csekélyek a negatívumokhoz képest. (A rendszer persze ügyelt arra is, hogy megkedveltesse magát a lakossággal. Erről később még lesz szó.) Arra is gondosan ügyelt, hogy a káros elméletek ne jelenhessenek meg. A cenzúra szigorú volt, és korlátolt. Az egyik *szlavofil* cikkét 1832-ben azért nem engedték megjelentetni, mert a lét teljességéről volt benne szó, Isten nevének emlegetése nélkül. A groteszk ebben az, hogy éppen a szlavofilok nagyon is vallásosak voltak. Jókai egyik regényében idéz egy esetet, hogy a cenzor egy szerelmes versből kifogásolta azt a sort: *Imádott lény, üdvömnek alkotója*. Imádni csak az Istent szabad, tehát ez elesik. Az üdvösség is Isten tevékenységével kapcsolatos, éppúgy, ahogy az alkotás is. Tehát, ahogy Jókai epésen megjegyezte, megszólításnak marad annyi, hogy lény. A történet valószínűleg Jókai találmánya, de nagyon jól jellemzi a cenzúra bornírtságát. A cenzúrát egyre inkább kiterjesztették és szakosították, az 1850-es években már nem kevesebb mint 12 cenzúrahivatal működött irodalmi műfajok és egyéb kiadványok ügyében. Igaz, megjelent egy rendelet is arról, hogy a cenzornak az irodalmi művek stílusába nem kell beavatkoznia. Miklós maga is tisztában lehetett cenzúrája működésével, mert amikor 1826-ban visszaengedte *Alekszandr Puskin* a száműzetésből, kijelentette, hogy ő maga lesz a cenzora. Puskin nagyon hálás volt ezért, de szabadságszerető verseit nem bocsátotta a császári cenzúra alá.

Sajátos területet jelentett az iskolaügy, amelynek 1833–49 közt *Szergej Uvarov* volt miniszterként a legfőbb intézője. Furcsa jelenség volt, tulajdonképpen művelt ember, aki esszéket is írt, 1818-ban a Tudományos Akadémia elnöke is lett (ami önmagában persze nem szól műveltsége mellett). Állítólag azt szerette volna, hogy a szépirodalom egyáltalában szűnjön meg. Ő fejtette ki még 1832-ben, mi az a hármasszám, amelyre a birodalmat építeni kell: az *ortodoxia*, az *autokrácia* és a *népiesség*. Erre abból az alkalomból került sor, amikor megbízták a szentpétervári iskolai körzet és az egyetem felülvizsgálatával. Állítólag azt mondta, nyugodtan hal meg, ha sikerült Oroszország fejlődését 50 évre megakasztania. E mögött a görcsös félelem állt a nyugati eszméktől, amelyeket mindenféle módon igyekeztek távol tartani az országtól. Az iskolaügyben a kormányzat felfogása eleve kettős volt. A parasztlak ügyében Miklós többször is kijelentette, hogy lényeges reformra csak akkor kerülhet sor, ha kellő műveltséget szereztek. Viszont éppen ezt

Puskin portréja
(Kiprenszkij festménye)

igyekezett megakadályozni. Ugyanakkor mégis kénytelen volt e téren lépéseket tenni, mert ezt a gazdasági fejlődés kényszerítette ki.

Az iskolákról 1828-ban jelent meg egy rendelet, amely elvben létrehozta a népnek, vagyis az alsóbb osztályoknak szánt népiskolákat, a kerületi központokban pedig azokat, amelyek a városi polgárság oktatását szolgálták, míg a középiskolák csak a nemesek és hivatalnokok számára voltak fenntartva. Ezt persze formálisan nem mondták ki, de a nem nemesi vagy hivatalnoki gyerekek számára magas tandíjat szabtak meg, városi polgárok esetében az iskolalátogatást a céh elöljárójának is engedélyeznie kellett. A nemesek iskoláztatásának elősegítésére viszont a kormányzósági fővárosokban internátusokat hoztak létre. 1856-ban 2536 elemi iskola működött 112 000 tanulóval, ezek egyhatoda leány volt. A szám önmagában mutatja, hogy a közoktatás még mindig csak a lakosság töredékét érte el.

A középiskolákra a kormányzat nagyobb gondot fordított, éppen a nemesek miatt. A század derekára már 32 gimnázium működött. Ezekben az oktatás alapját a klasszikus nyelvek, a latin és a görög tette ki. De a három moszkvai gimnázium közül az egyik már reál irányú volt, természettudományi tantárgyakat is oktatott.

Mint már régóta, a kormányzat az egyetemekre és a főiskolákra különös gondossággal ügyelt, hiszen itt volt várható a nyugati eszmék káros terjedése. Ugyanakkor presztízsokokból mégis kénytelen volt az egyetemeket fejleszteni. A jövőbeni egyetemi tanárokat az 1820-as évek elejétől a *dorpati* egyetemen képezték ki, néhányat közülük az egyetem elvégzése után még külföldre is küldtek tanulmányok folytatására. Valóban sok egyetemi tanár így szerezte meg képzettségét. A már meglévő és a még remélt gyarmatok miatt az Európában is ugyanekkor kifejlődő orientalisztikai tanulmányok művelésére a *kazanyi* egyetemet jelölték ki, és létrehozták Moszkvában a *Lazarev főiskolát*. Sőt, megint csak gazdasági okokból, közgazdasági és mű-

szaki képzést is nyújtottak. A 48-as forradalmak miatt azonban újból megszigorították az egyetemi oktatást. Az egyetemi autonómiát már Uvarov megkurtította azzal, hogy a tanárokat nem az egyetem választhatta, hanem a tankerületi kurátor nevezte ki. 1849-ben beszüntették az államjog, a közgazdaságtan, a pénzügytan és a filozófiatörténet oktatását.

A felekezetek közül a rendszer egyértelműen az ortodox egyházat pártfogolta. Az ortodoxiáról más felekezetre áttérni tilos volt, ez állami szankciót vont maga után. Ezért idegenkedett, enyhén szólva, a kormányzat az unitusoktól, a görög katolikusoktól, akik az azonos liturgia miatt nagy konkurenciát jelentettek az ortodox egyháznak. Márpedig a lengyel felosztások révén ezeknek a száma nagyot nőtt, az ukránok és fehéroroszek körében sokan voltak, s már csak azért is veszélyt jelentettek, mert kapcsolatban álltak a pápával. Az unitus egyházat fokozatosan visszaszorították, 1839-ben pedig végképp betiltották. A belügyminisztériumban külön ügyosztályt hoztak létre az egyéb felekezetek számára.

Az óhitűek, a raszkolnyikok szabad vallásgyakorlatát egy rendelet megengedte, de ezt a rendeletet nem hozták nyilvánosságra. Óhitűek gyermekei csak akkor mehetek iskolába, ha áttértek az ortodoxiára. Egyházszervezetük ekkorra már kiépült. 1847-ben egy boszniai érsek szentelte fel Bukovinában az első óhitű püspököt, számuk 1859-re már tízre nőtt. Hogy híveik hányan is voltak valójában, azt nem lehet tudni. 1850-ben hivatalos adatok szerint 829 971 volt a számuk, a becslések több mint 9 millióról szólnak.

Az ortodoxiát a rendszer igyekezett terjeszteni. Elősegítette pl. az áttérést. Az 1840-es években a balti kormányzóságokban végeztek térítő munkát az evangélikus észtek és lettek körében. 1845–47 közt mintegy 74 000 paraszt csakugyan át is tért, mert ettől azt várták, hogy a kormányzat majd megvédi őket német földesuraikkal szemben.

A harmadik ügyosztály, a hét csendőrkerület és az egyéb hatóságok gondosan ellenőrizték a lakosság mindennapjait (pl. a leveleket felbontották, szükség esetén másolatokat készítettek). Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a titkos szervezkedés jóformán lehetetlen volt. A szabadkőművesek már régóta nem működtek. Ha valahol mégis alakult volna titkos társaság, a hatóságok hamarosan felfedték. Voltaképpen csak két ilyen szervezkedésről tudunk Miklós idején.

Az egyik a *Cirill–Metód Társaság* volt, amelyet 1847-ben számoltak fel. Pedig csak a művelődés terjesztésével foglalkoztak, meg ártatlan szépirodalmat műveltek. Csakhogy a szervezetnek ukrán jellege volt, tagjai is többnyire ebből az etnikumból kerültek ki, mint *Nyikolaj Kosztomarov*, aki később orosz történetíróként működik, de valójában csak félig tudta palástolni ukrán érzelmeit. A másik ismert tag a jeles ukrán költő és festő, *Tarasz Sevcsenko*, jobbágyfiú, akit festői tehetsége miatt néhány értelmiségi a szükséges pénzt összeadva felszabadított a jobbágyi sorból. Ekkor már megint nem volt szokásos a kivégzés, ezért Sevcsenkót besorozták közkatonának. Miklósnak külön is gondja volt rá, megtiltotta, hogy írjon vagy fessen. Az értelmiségiek különösen gyanúsak voltak a rendszer számára.

Ezért is csaptak le 1849-ben a *Petrasevszkij-kör* tagjaira, pedig ők is csak a művelődéssel foglalkoztak összejöveteleiken. Mindössze egy ember akadt köztük, aki felkelést akart szervezni. A többiek lebeszéltek. A büntetés mégis kegyetlen volt. 1849-ben a vezetőket halálra ítélték. El is vitték őket a vesztőhelyre, az akasztófa alá. S amikor már mindegyikük leszámolt az életével, akkor jelent meg a futár, aki a kegyelmet hozta: a halálbüntetést életfogytiglani száműzetésre változtatták át. A halálraítéltek közt egy *Fjodor Dosztojevszkij* nevű kezdő író is volt, aki később leírta élményeit.

Ha akadtak is reformok ebben a harmincéves korszakban, az egész mégis nyomasztó volt. A szabadság teljes hiánya, a gondolkodás rafinált gúzsba kötése egy olyan korban, amikor Európában sok helyütt már liberális törvények uralkodtak, különösen az értelmiségiek számára volt elviselhetetlen, de a nemesség és az arisztokrácia jó része számára is. Dekabrista lelkületű nemesek továbbra is léteztek, csak éppen semmit sem tudtak tenni. A dekabrista mozgalom véres felszámolása nyilvánvalóvá tette, hogy a rendszer nem tűri el a szabadságot. Éppen a jólétben élő, művelt nemesek számára lett kilátástalan az élet. Közülük került ki az ún. „felesleges emberek” (*lisnyie ljugyi*) többsége. Ezek néhány emlékezetes alakját örököltette meg a szépirodalom eszközeivel Puskin *Anyeginjében* vagy *Lermontov* regényében, a *Korunk hőseiben*. Értelmesen cselekedni nem lehetett, a tivornyákba és párbajokba kellett menekülni.

Egy ember sajátos formában kereste a menekülés lehetőségét. *Vlagyimir Pecserin* a nem tituláris arisztokrácia tagja volt, a görög irodalom professzora, aki végül is elhagyta az országot, és belépett a jezsuita rendbe. 1850–80 közt Angliában és Írországbán működött ebben a minőségében.

Nagyon kritikus volt hazájával szemben. Többször is kifejtette, hogy Oroszország csak anyagi hatalomra törekszik, a szellemiekkel nem törődik, ezért tudománya is csak materialista lesz. A jezsuita természetesen elítélte ezt. *Alekszandr Herzen*, a másik, aki 1847-ben végleg elhagyta az országot, pontosan ebben az irányban haladt. De vele már elérkeztünk az orosz gondolkodáshoz, ezt kell most szemügyre vennünk.

Oroszország és Európa

ANGLOMÁNOK ÉS GALLOMÁNOK

Ennek a gondolkodásnak az alapproblémája Európa és Oroszország ket-tőssége. Ebben benne volt az is, hogy Oroszország persze Európa része, de az is, hogy attól teljesen különáll. Ha pedig Európa része, akkor után-ozni kell-e, vagy el kell zárkózni előle, avagy valami öntörvényű fejlő-dés útjára kell lépni.

Az utánzás volt a legegyszerűbb válasz. Oroszországnak ugyanúgy kell fejlődni, mint a többi európai, értsd, nyugati országnak. Valójában persze csak az angol vagy a francia minta jött számba a német minta helyett, mert ilyen nem létezett, legfeljebb a porosz. A Habsburg Birodalom egyrészt kon-kurens hatalomnak számított, másrészt akik egyáltalában elgondolkodtak Oroszország sorsáról, jól tudták, hogy a Habsburgok birodalma sok vonat-kozásban ugyanolyan elmaradott, mint Oroszország.

Az elmaradottságot sokan elismerték, s abból voltaképpen csak az után-zás következhetett. A kormányzat emberei is lényegében ehhez a felfogáshoz álltak közel. Csakhogy ebben az esetben rögtön felvetődött a nyugtalanító kérdés: egy európai nagyhatalom, amelynek olyan döntő szava van Európá-ban, ahogyan azt láhattuk, lealacsonyíthatja-e magát az utánzó, a követő szintjére. Tehát a kormányzatnak nem lehet ez a válasza. Ha viszont nem szabad utánozni, akkor meg kell maradni az elért szinten, amely egyre anak-ronisztikusabb a liberális Európában. Vagy egészen másképp kell csinálni.

A dolog bonyolódott egy másik problémával. Oroszországból nyugat felé tekintve államokat lehetett látni, kisebbeket (elhanyagolhatókat) és nagyob-bakat. De ha az angol és a francia a példa, akkor különösen az utóbbi esetben nyilvánvaló, hogy nemcsak államról, hanem *nemzetről* is szó van. A fogalom ebben a modern értelmében a francia forradalom óta vált ismertté. A két példában egyértelmű, ha ezt ilyen világosan akkor nem is látták még, hogy ott az állam hozta létre a nemzetet. Európa keleti felén többnyire hiányzott az az állam, amely ezt megteremthette volna. Ezért a görcsös erőfeszítés itt a nemzet létrehozására, hogy az majd maga teremtsen meg államát. Ez azon-ban megint nem lehetett járható út Oroszország számára, hisz itt az állam már létezett, méghozzá hatalmas. És ez az állam vitathatatlanul orosz volt, a nem oroszok nem számítottak. Ez az oka annak, hogy a gondolkodásban a nemzet fogalma keveset szerepel, meglete természetesnek tűnt. Amint az is, hogy ha az állam hatalmas, a nemzet is az. És ha mindkettő ilyen hatal-

mas, akkor küldetése van Európában. Ebben a kormányzat és a nemesi értelmiségi gondolkodók voltaképpen egyetértettek. Csak a küldetés tartalmáról vélekedtek másképp. A kormányzat számára ez a rend fenntartását jelentette egész Európában, az értelmiség számára az erkölcsi missziót, Európa, sőt az egész emberiség felemelését magasabb erkölcsi fokra. Az elgondolásban pedig nincs semmi sajátosan nemzeti. A liberálisok és a szocialisták, sőt a konzervatívok is ebben formailag azonos véleményen voltak. Amikor pedig kezdett világossá válni, hogy az utánzás az egyik megoldás, már azon is lehetett töprengeni, az angol konzervativizmust kell-e utánozni, vagy a francia liberalizmust, netán a jakobinusok örökségét folytató szocializmust. Az utánozható minta az európai fejlődés révén egyre sokasodott, a levonható következtetések szintűje.

A század legelején a kérdésfeltevés még egyszerűbb volt. Két irányzat alakult ki, az *anglománoké* és a *gallománoké*, mindkettő egyértelműen az utánzás, a követés jegyében. Minthogy 1800 táján még mindig nyomasztó volt a francia forradalom, kézenfekvővé lett az angol minta. *Burke* megadta a konzervatív érveket a forradalommal szemben, *Pitt* miniszterelnök a hatalmi súlyt. Azt már kevésbé vették figyelembe az anglománok, hogy Anglia feudális külsőségeitől függetlenül velejéig polgári volt. Az orosz kormányzati politika számos megfontolásból eredően szintén Anglia felé hajlott inkább.

Arról persze szó sincs, hogy a gallománok a forradalmat tekintették volna mintájuknak. A minta sokkal inkább Napóleon, aki valójában a polgári forradalom beteljesítője volt, de Szentpétervárról tekintve a rend helyreállítója, a forradalom megfojtója. Valami igazság egyébként ebben is volt. A gallománia átmenetileg kormánypolitikává is vált. De Napóleon mégsem volt szalonképes, még ha meg is koronáztatta magát császárrá, és egy új főnemességet hozott létre.

A választ Karamzin korábban már említett 1811-es emlékirata adta meg, amelyben kifejtette gondolatait a régi és az új Oroszországról. Ez volt a hatásos és egyértelmű „nem” az utánzás kérdésére. Karamzin határozottan fellépett Oroszország európaizálása ellen, ezzel persze félénken beismerte azt is, hogy ez az európaizálás már meg is kezdődött. Hiszen azt mondta, hogy az oroszok világpolgárok, de nem orosz állampolgárok. Minden, ami Péter óta történt, eltévelyedés, az utánzás nem ment, a felső és az alsó osztályok egyre távolabb kerültek egymástól, holott Péter előtt megvolt az összhang. Péter meghozta ugyan a civilizációt, de vajon a külföld szolgai utánzása nem túl nagy ár-e ezért? Oroszország nem utánozhatja Európát. Az autokrácia az ország létének az alapja, Sándornak ezt kell megőriznie utódja számára. Ezért Sziperanszkij alkotmánytervét el kell vetni, mert az kétségbe vonja ezt az alapelvet. A nemességet nem szabad megalázni. A felsőoktatás felesleges, a kormány ügyis csak presztízsokokból szorgalmazza. Nem kell, mert csak káros eszméket terjeszt. Karamzin ezzel valószínűleg a nemesség nagy részének az álláspontját fejezte ki, a műveletlen többségét.

Időközben, mint láttuk, tisztek és közkatonák tízezrei jutottak el Párizsig,

ahol megismerkedhettek a nyugati életformával. És mély szégyenérzés támadt bennük, ha a hazai viszonyokra gondoltak. Amikor 1818-ban hazatértek, egy kormányfőfi szerint a legjobb lett volna még a partraszállás előtt a tengerbe fojtani őket.

ÉSZAKI ÉS DÉLI TÁRSASÁG

Ez persze nem következett be, de a kinti és a hazai viszonyok ellentéte sokak élménye maradt. A nemesség műveltebb része tisztában volt azzal, hogy az országban valamit tenni kell, még ha nem is jutottak el Párizsba. A szabadkőműves páholyokban is sok mindenről értesültek. S ezeknek sok nemes volt a tagja, majdnem csak azok. Amikor a forradalmi negyedszázad háborúi véget értek, ez a nemesi csoport azon kezdett gondolkodni, mi is lenne a teendő. Az biztos volt számukra, hogy nekik kell cselekedniük, ezt sem a kormányzattól, sem más társadalmi rétegektől nem várhatják, de nem is várták. Úgy tudták, csak nekik szabad gondolkodniuk, mert csak ők képesek erre.

Már 1816-ban két gróf tervet készített az *Orosz Lovagok Rendjének* megeremtéséről. Volt, aki ellenezte. Ettől függetlenül 1816 februárjában megalakult egy titkos társaság, a *Honmentés Szövetsége*. A későbbi dekabristák mind tagjai voltak, így Alekszandr és Szergej Muravjov, Szergej Trubeckoj herceg, Ivan Jakuskin, Matvej és Szergej Muravjov-Aposztol. Az utóbbiak palotájában határozták el a társaság létrehozását. Céljuk a haza szükségleteinek megvitatása volt. Később A. F. Orlov herceg tábornok, *Mihail Fonvizin* és Pavel Pesztyel, a szibériai főkormányzó fia is csatlakozott hozzájuk. Ekkor már kezdtek konkretizálódni a teendők: Oroszországnak alkotmányra van szüksége az autokrácia helyett, a jobbágyokat pedig fel kell szabadítani.

1818-ban az egész gárda (amelynek többségük a tisztje volt) tíz hónapra a császárral együtt Moszkvába költözött át. Itt újjáalakították a szervezetet, a *Közjó Szövetsége* vagy a *Haza Igaz és Hű Fiai* néven. Szabályzatot is állítottak össze, ezt borítójáról *Zöld Könyvnek* nevezték. A porosz *Tugendbund* volt a mintájuk, tehát a magas erkölcsi színvonalon álló és öntudatos hazafiaké, akiknek minden vágyuk a közjó megeremtése. Kimondották, hogy nem szükséges a lojalitás az uralkodó iránt, de nem is kell egyénileg felszabadítaniuk saját jobbágyaikat. A vezetést egy hat főből álló „gyökeres” tanácsra bízták, igazgatóságokat hoztak létre (*uprava*), ezek közül mind egyiknek volt főnöke, aki köteles volt időről időre beszámolni a tanácsnak a tagok tevékenységéről. Az alkotmányt és a jobbágyfelszabadítást csak hosszabb távon vették tervbe, pillanatnyilag az egyéni filantrópiát tekintették fő teendőjüknek. A jobbágyrendszer miatt büntudatos nemesek szokásos pótcselekvése volt ez.

1820-ban a vezetők ismét Moszkvában tanácskoztak, itt elhatározták a szervezet felosztatását, mert már túl sokan szereztek róla tudomást, s ez a hatóságok közbelépésével fenyegetett. Informálisan mégis kapcsolatot tartottak ezt követően is. Jó néhányan továbbra is Szentpétervárott szolgáltak a gárdában, így tehát itt alakult ki egy csoport. Pesztyelt szolgálata a besszarábiai *Tulcsin*hoz kötötte. Ő jóval radikálisabb volt a többieknél, ál-

landóan bírálta őket, ezért a fennmaradó kapcsolatok ellenére kölcsönös volt a bizalmatlanság. Idővel *Északi és Déli Társaságnak* nevezték magukat.

Az Északi Társaságnak jóval több tagja volt, s ez számított mérsékeltebbnek, ami megmutatkozott Nyikita Muravjov alkotmánytervezetében. Ez a birodalmat mintegy az Egyesült Államok mintájára kívánta átalakítani. Oroszország 13 államból és 2 egyenjogú tartományból állna, ezek az addigi közigazgatási beosztástól teljesen függetlenül alakultak volna meg, nevüket folyókról kapnák, hogy semmi se emlékeztessen a korábbi rendszerre. E beosztás természetesen az egész birodalomra kiterjedt, a gyarmatokkal együtt. Az államokon belül 568 kerület lett volna, ezeken belül pedig járások, tehát az addigi rendszer folytatása. Az ország megmarad monarchiának, de a császár csak olyan szerepet tölt be, mint az Egyesült Államokban az elnök, akinek hatásköre akkor jóval kisebb volt a mainál. A jobbágyok személy szerint felszabadulnak, de föld nélkül. A rangokat felszámolják. Az aktív és a passzív választójogot elég magas cenzus alapján állapította meg. A központi parlament két kamarából áll, az alsóházba a lakosság száma szerint választanak képviselőket, a felsőház a szenátus, amelybe az egyes államok amerikai mintára többnyire három képviselőt küldenek, összesen 42 főt. A két kamarát 6 évre választják, kétévenként a tagok egyharmadát ki kell cserélni. Az egyes államokban is kétkamarás parlament lett volna, a kerületekben és a járásokban csak egykamarás. A központi parlament feladata a törvényhozás és az ellenőrzés.

A déliek részéről Pesztyel sokkal radikálisabb megoldást javasolt. Mindenekelőtt a monarchia és a nemesi kiváltságok eltörlését, bár a nemesek vagyonukat megtarthatják, pontosabban, addigi jövedelmüket nem veszthetik el. A földterületet két részre osztotta. Az egyik fél szolgálta a szükségleteket, ez nem volt elidegeníthető, mindenki, aki igényelte, kaphatott itt földet megművelésre. A földek másik fele a bőséget szolgálta volna, ezt bérbe lehetett adni, el lehetett adni. A céhrendszert a tervezet felszámolta. A parlament egykamarás, *vecse* a neve (a középkori népgyűlésre emlékeztetően), 5 évre választják, feladata a törvényhozás. Ez a *vecse* a kollektív államfő. A végrehajtó hatalom az öt főből álló állami *duma*, melynek minden évben egy tagját választják. Pesztyel is tisztában volt a korrupció rémségeivel, ezért 120 főnyi ellenőrző tanácsot akart felállítani. A minisztériumokban és a tartományokban főügyészek látták volna el az ellenőrzés feladatát. Muravjov föderációs megoldásával szemben ez teljes mértékben központosított lett volna, Pesztyel egyedül a lengyelek önállóságát ismerte el. De a két állam közti határokat az orosz érdekek szerint kell megvonni, a két országnak katonai szövetségre kell lépnie, a belső berendezkedésnek pedig ugyanolyannak kell lennie, mint az oroszországinak. Egyébként Oroszországnak meg kell szereznie Moldvát, az egész Kaukázust, a kirgizek földjét, sőt Mongólia egy részét is. Pesztyel ugyanis elismerte minden nép jogát az önállóságra. De ugyanakkor azt is megírta a *Russzkaja Pravdában*, a forradalom utáni ideiglenes kormány számára készült tervezetében (innen ismerjük nézeteit), hogy a nagy államoknak joguk van a jóllétedettségre, s ha ez a

két jog ütközik, a jólvédettség az előbbrevaló. Az orosz nagyhatalmi igényeket nehéz lett volna ennél elegánsabb demokratikus indokkal alátámasztani.

Ismert még egy csoport, amely később csatlakozott a déliekhez, az *Egyesült Szlávok Társasága*. 35 tisztből állt, mind szegény nemes, vezetőik *Andrej* és *Pjotr Boriszov* és *Julian Lublinszkij*. Harcos ateisták voltak, és humanitárius célokat fogalmaztak meg. Republikánus és demokratikus kormányzatot akartak létrehozni. De kimondták, hogy minden tagnak fel kell szabaddítania saját jobbágyságait, akinek pedig nincsenek, az köteles jövedelme tizedét befizetni egy alapítványba a jobbágyok felszabadítására. Nevüket onnan kapták, hogy valamennyi szláv népet egyesíteni akarták Oroszország vezetése alatt. 14 országot ismertek. Tájékozatlanságukra jellemző, hogy az egyik ilyen ország Magyarország lett volna, mint ugyancsak szláv ország. Naivitásuk mellett harciasságuk volt jellemző. Két ízben is tervezték Sándor elrablását valamelyik hadgyakorlat alkalmából. Szinte az utolsó pillanatban, 1825 augusztusában olvadtak be a Déli Társaságba. Hogy az egész mozgalmából mi lett, azt már láttuk.

„PUSKALÖVÉS AZ ÉJSZAKÁBAN”

Az öt dekabrista kivégzése után halálos csend ült meg évekre az orosz társadalmat. A besúgórendszer olyan jól kiépült, hogy még otthon sem mert senki terveket szövögetni, vagy akár csak elgondolkodni az ország jövőjéről.

Ebben a, mondhatni, légtüres térben fejtette ki Uvarov már említett elméletét az orosz állam három alapelvéről 1832-ben. Az ortodoxia volt a legelső, és az ortodox szellemiségről már ejtettünk szót; ismert, mennyire az államnak volt alárendelve az egész egyház. Az autokrácia az abszolutizmust jelentette, gyakorlatát már volt alkalmunk megismerni. A harmadik alapelv szorul némi magyarázatra. A *narodnoszty* orosz szót csak jobb híján szoktuk népiességgel fordítani, mert alapszava csakugyan a *narod* = nép szó. Uvarovnál ez azt jelentette, hogy a nép természetében megvan a két másik alapelv elfogadása, a nép csak ezt akarja, és teljes egységben él az uralkodóval, aki viszont meghallgatja a népet, és úgy dönt, tehát a nép érdekében. Ha a korabeli európai fogalmakban kívánunk gondolkodni, akkor ebben voltaképpen az orosz nacionalizmus megfogalmazását kell látnunk. Ebbe beletartozott az is, hogy a nép mintegy ösztönösen a császár híve (itt inkább cárt kellene mondani, mert a nép körében így emlegették az uralkodót). A nemzet és nacionalizmus fogalmak, amelyektől visszhangzott a korabeli Európa, az orosz gondolkodásban nemigen kerültek elő. Láttuk már, ez alapvetően az orosz állam létével, sőt nagyhatalmi státusával függött össze. A felső körök, Uvarovtól Pesztyelig, mai fogalmaink szerint nacionalisták voltak, ha úgy tetszik, csak éppen más fogalmakban gondolkodtak.

Ezt mutatja, hogy az első nem is szervezkedés, hanem gondolkodó társaság, amely az aléltság után megalakult, a *Sztankevics-kör* a filozófia elvi magaslatain beszélte meg az egyén és a társadalom alapvető problémáit. *Nyikolaj Sztankevics* a moszkvai egyetem hallgatója volt, mondani sem kell, nemesi származék, aki körül ugyancsak egyetemi hallgatókból egy szűk kör

jött létre. *Mihail Bakunyin*, *Visszarion Belinszkij*, *Ivan Kirejevszkij* és *Ivan Turgenyev*, a későbbi író tartozott közéjük. Mint majd látni fogjuk, az eléggé tarka társaság tagjai a későbbiekben igencsak különböző irányokba indulnak. Ekkor, az 1830-as évek elején még a klasszikus német filozófia műveit tanulmányozták, *Hegelt*, *Fichtét* és *Schellinget*, ami akkor európai divat is volt. Közülük Hegel tette rájuk a legnagyobb hatást, megtanulták tőle azt, hogy a létező dolgok ésszerűek, tehát az oroszországi rendszer is az, bár ezt a következtetést csak ritkán gondolták végig. Nemcsak magas filozófiai, hanem magas erkölcsi színvonalon is álltak, az ember s ezzel az emberiség megjavítását látták a fő célnak. Az orosz gondolkodásnak ez az egész emberiséghez szóló üzenete, hosszú időn keresztül majd a legfőbb teendő, az orosz *messianizmus* ebben a körben kezdett először megfogalmazódni, hogy azután, mint mondtuk, a missziót a legváltozatosabb formában képzeljék el.

1836 lett, mire valamiféle ellenzéki gondolkodás első jele egy cenzor gondatlansága miatt napvilágot látott. *Pjotr Csaadajev*, egy Moszkvában élő gazdag nemes, akit Puskin is nagyra becsült, közzétette a *Tyeleszkop* című folyóiratban első filozófiai levelét. Még jó néhány mást is írt, persze azok már nem jelenhettek meg. Francia nyelven fogalmazott, egy hölgyhöz írt levelek voltak ezek, megint csak magas filozófiai és erkölcsi síkon. De az első levélben arról is volt szó, hogy az ortodoxia tönkretette az oroszokat,

mert hiányzik belőle az a gondolkodás, amit a nyugati egyház képvisel. (Gyanúba is fogták, alaptalanul, Csaadajevet, hogy katolizált.)

Az ortodoxiának ennél az éles kritikájánál csak az volt megdöbbentőbb, hogy Csaadajev ebből azt a következtetést vonta le: az orosz nép múltjában nincs semmi pozitívum, hanem csupa szörnyűség. A „felesleges ember” megnyilvánulása volt ez is. Nem volt benne szó a jobbágyok felszabadításáról, alkotmányról sem, tehát a politikát nem érintette. Mégis nagy feltűnést, sőt felháborodást keltett, hiszen a Szent Oroszországot támadta. Csaadajev azonban nem tituláris arisztokrata volt, még börtönbe sem igen lehetett dugni, ezért elmeháborodottá nyilvánították, s ezen a címen háziőrizetben tartották egy évig. Aztán ezt is feloldották, de Csaadajev már nem próbálkozott filozófiai levelei megjelentetésével.

Az állóvizet valami mégis felkavarta. Herzen arról írt, hogy olyan volt ez a cikk, mint egy puskalövés a sötét éjszakában, amely után fel kell ébredni és elgondolkodni. Éppen az első fővárostól távolabb eső Moszkva volt alkalmas arra, hogy az itt élő nemesek elkezdjenek gondolkodni. Csupa művelt ember, a német filozófiával és általában a korabeli európai gondolkodással ismerős. Rendszeresen össze is jöttek egy ideig, *Jelagina* szalonjában például, és vitatkoztak filozófiáról, közgazdaságtanról, erkölcsről, hazai teendőkről. A vitából fokozatosan ellentétek lettek. Idővel, az 1840-es évek elejére két nagy csoportra oszlottak, tájékozódásuk szerint *nyugatosnak* nevezték az egyik csoportot, *szlavofiloknak* önmaguk a másikat. Még mindig az alapkérdésről volt szó: Oroszország és Európa. Éppen műveltségüknel fogva tisztában voltak azzal, hogy a jelen pillanatban Oroszország még más, mint Európa többi része. Az utóbbin persze Angliát és Franciaországot értették, meg a németeket. Másokról nemigen volt szó még a szlavofilok esetében sem. 1844 után már olyan nagyok voltak az ellentétek, hogy a közös megbeszélések elmaradtak, a két csoport már csak egymás között volt hajlandó összejönni, hogy azután idővel a nyugatosok is két csoportra szakadjanak.

SZLAVOFILOK ÉS NYUGATOSOK

Már a nyugatos elnevezés is mutatja, az egyik csoport a dilemmát úgy próbálta feloldani, hogy Oroszországnak Európát kell követnie, vagyis úgy kell fejlődnie, mint Európának. De melyik Európának? Ez lett azután a következő szakítás oka. A nyugatosok egyik része a meglévő liberális Európát akarta követni, vagyis Oroszországot liberális módon átalakítani, alkotmányos rendszerrel, választásokkal, választott törvényhozó testülettel. Természetesen jobbágyfelszabadítással, ez ekkorra már nem volt kétséges. A jogtörténész *Borisz Csicserin* tartozott ehhez a csoporthoz, és a történész *Tyimofej Granovszkij*.

Granovszkijt a derpti egyetemen képezték ki, kifejezetten azzal a céllal, hogy majd egyetemi tanszéket kapjon. A moszkvai egyetemen lett az egyetemes történelem tanára. Ismertté azzal vált, hogy az 1840-es évek közepén és azután még 1850-ben is az egyetemen nyilvános előadásokat tartott, ezeket nagy közönség látogatta. Látszatra ártatlan témát talált, a középkori Európa, vagyis Nyugat-Európa történetét. De ez alkalmat adott arra, hogy be-

Visszarion Belinszkij

Gogol arcképe

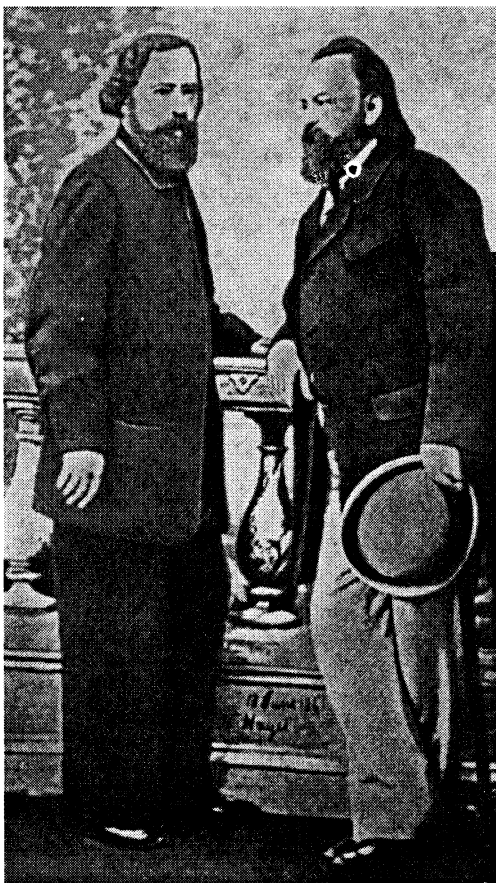
mutassa a jobbágyrendszert, annak minden kirívó kegyetlenségével, és azt a következtetést vonja le belőle, hogy ezt a rendszert fel kellett számolni, a parasztokat is emberi szabadságjogokhoz kellett juttatni. A hallgatók rögtön értették: ennek Oroszországban is így kell történnie. Mindegyik előadása társadalmi eseményszámba ment, a Moszkvában, sőt a környékén lakó nemes urak és hölgyek versengtek azért, hogy meghallgathassák, és nagy ünneplésben részesítették a professzort. A csoda csak az, hogy a hatóságok viszonylag hosszú idő eltelte után tiltották be az előadásokat.

A nyugatosok persze óvatosak voltak, nem foglalkoztak alkotmányos tervezetésekkel, még kevésbé szervezkedéssel. Valahogy úgy gondolták, ha ez a fejlődés nyugaton végbement, s Oroszország magától úgy fejlődik, mint a nyugati országok, akkor ez itt is bekövetkezik. Hadd tegyük hozzá: rövid távon bizonyos értelemben nekik lett igazuk, az 1860-as évek reformjai sok mindenben követték a nyugati mintát.

A nyugatosok másik, kisebb csoportja azonban nem a meglévő liberális Európát tartotta mintaképének, hanem a születőben lévő újat, a szocialistát. Ennek az irányzatnak az első képviselője Belinszkij. Kivétel már csak azzal is, hogy nem nemesi, hanem raznocsinyec származású volt, egy pap fia, aki autodidakta módon szerzett nagy műveltséget, mert a moszkvai egyetemről kizárták „gyenge képességei” miatt. Láttuk, a Sztankevics-kör tagja lett, amíg egyetemre járhatott, ő is Hegel befolyása alatt fogadta el a meglévő rendszert, de ebből hamarosan kigyógyult. Irodalomkritikusként tevékenykedett, rendszeresen ismertette a megjelenő szépirodalmi munkákat az *Oryecsesztvennije Zapiszki* (Hazafias Jegyzetek) című nyugatos folyóiratban. Évente általános beszámolókat is írt, ezekben kifejtette azon véleményét, hogy még nem született meg az igazi orosz irodalom.

Nyikolaj Gogolt mindennek ellenére nagyra becsülte. Ezért is volt mély-ségesen felháborodva, amikor Gogol 1847-ben közzétette válogatott levelezését barátaival, amely az ortodoxia melletti hitvallás volt. Korábbi munkáit megtagadta, s vallásos szellemben fürkészte Oroszország jövőjét. Belinszkij éppen külföldön tartózkodott gyógykezelésen (tüdővészben szenvedett), amikor kezébe került a könyv. Hosszú nyílt levélben (amely persze otthon nem jelenhetett meg) intézett megsemmisítő kritikát az író ellen, s ebben az egész miklósi rendszert vádolta. 1849-ben bekövetkezett korai halála mentette meg a rendőri üldözéstől.

A szocialista irányzat másik jelentős korai képviselője, Herzen úgy menekült meg, hogy 1847-ben végképp külföldre költözött, Franciaországban, Olaszországban és a forradalmak után Londonban élt. Atyjával, *Jakovlevvel*, a nem tituláris arisztokrata nagybirtokossal már 1812-ben találkoztunk. *Jakovlev* német földön nősült, evangélikus szertartás szerint, amelyet az ortodox egyház nem fogadott el, ezért a fiú csupán szerelemgyereknek számított, innen a neve. Kétszeri száműzetésében megismerte a vidéki közizgatás

Ogarjov (balról) és Herzen
Londonban

súlyos bajait, szembefordult a rendszerrel, ezért is távozott. Atyja vagyonát a *Rotschild-bankháza* bízta, ebből tudott megélni az emigrációban, majd az 1850-es években *Kolokol* (Harang) címen ebből tud Londonban folyóiratot kiadni. A lapot persze Oroszországból kitiltották, példányait mégis becsempészték. Állítólag az új uralkodó, II. Sándor asztalára is elkerült, onnan szerezte értesüléseit a hazai bajokról.

Herzen nagyon sajátos, színes egyéniség. Eleinte nyugatosként természetesen ő is a liberális megoldás híve, csak ezt hazájában nagyon távoli lehetőségnek tartotta. 1848 nyarán Párizsban tanúja volt a munkások leverésének, ekkor ábrándult ki a liberális Nyugathól, és lett a szocializmus híve. Szépirodalmat, esszéket, még színházi és képzőművészeti kritikákat is írt, összegyűjtött művei többtucatnyi kötetet tesznek ki. Nyugaton egyértelműen az emigránsok és a szocialisták mellett állt, de amikor otthon szóba került a jobbágyfelszabadítás, elképzelhetőnek tartotta az együttműködést a rendszerrel ennek megvalósítása érdekében. Persze majd ebben is csalódní fog, s akkor egyre bizonytalanabbá válik. Materialista felfogását sohasem adta fel, de a szocializmus oroszországi megvalósításáról sajátos módon gondolkodott. Úgy látta, az obszcina lehet az a szilárd alap, amelyre majd Oroszországban felépül a szocializmus, bár ennek nyugati jövőjében már nem volt biztos. Valamiféle orosz szocializmust képzelt el, tehát a dilemmát végül is úgy döntötte el, hogy Oroszországnak másképp kell fejlődnie, mint az addig mintának tartott Nyugatnak.

Ezzel viszont közel került a másik csoportosuláshoz, a szlavofilokhoz. Ők is nemesek voltak, és földesurak, nagybirtokosok. Egyik vezető emberük, Kirejevskij 1832-ben *A XIX. század* címen írt tanulmányt az egyik folyóiratban, s ebben még arról volt szó, hogy Oroszországnak a nyugati úton kell haladnia. Egy másik prominens emberük, *Alekszej Homjakov* pedig nagy csodálója volt Angliának és az ottani fejlődésnek.

Idővel azonban mind szembefordultak ezzel a lehetőséggel. Úgy látták, hogy I. Péter az Európa felé fordulással kitérítette Oroszországot eredeti pályájáról, hamis útra kényszerítette, ezt kellene megváltoztatni, visszatérni az ősi orosz erkölcsi alapelvekhez. Ezeknek az a summázata, hogy Oroszországban Péterig mindig egyetértés volt az uralkodó és a nép között, a cár meghallgatta a népet, a nép pedig engedelmeskedett. Uvarov majdnem pontosan ugyanezt mondta, de kormányzati emberrel a szlavofilok nem vállaltak közösséget. Homjakov, aki egyébként az ortodox teológiának máig egyik számon tartott tudósa, éppen ezt az egyetértést (*szobornosztj*) tartotta olyan fontosnak. A szlavofilok egyébként igen buzgó ortodoxok voltak, ami kissé meglepő olyan művelt embereknél, akik Hegelen nevelkedtek, és mégsem érzékelték az ortodoxia csekély intellektualizmusát. A vallásosságot elválasztották a műveltségtől. Világos, hogy az autokráciával nem volt semmi bajuk – elvben. A gyakorlatban a kormányzat szemében mégis gyanúsakká váltak. Szívük szerint mindig orosz népi öltözékben jártak volna, ami persze ekkor már egy nemeshez nem illett. Számukra az obszcina volt az, amely a szobornosztjot testesítette meg, hiszen az obszcínában csak az egyhangú

határozatok voltak érvényesek. Homjakov szembeállította az obszcsinát az angol nagybirtokkal és a francia parcellás gazdasággal, előnyösebbnek állítva be az orosz megoldást. Egész történetfilozófiát alakítottak ki Oroszország fölényének a bizonyítására. Nyugaton az állam hódítás útján jött létre, Oroszországban éppen az egyetértés révén, itt Rurik és testvéreinek a meghívására gondoltak.

A szlavofil névben az rejlett, hogy ők a többi szláv nép sorsát ugyancsak szívükön viselték volna. Valójában időnként erre is gondoltak, de érdemben csak az orosz nép sorsán aggódtak. Ezért is voltak hívei a jobbágyok felszabadításának, és amikor ez napirendre került, többen közülük jelentős részt vállaltak a lebonyolításában. Azt is hirdették, hogy az ortodoxiának (vagyis a szláv-ságnak) világtörténelmi küldetése van. Megint csak itt vagyunk az oroszok erkölcsi missziójánál, amellyel már eddig is többször találkoztunk.

Egyszerű volna mindezek után a szlavofilokat valami sötét, reakciós társaságnak tekinteni, amely elfordul a haladástól. Még ha nem vennénk figyelembe a jobbágyfelszabadítással kapcsolatos állásfoglalásukat, akkor is meg kellene látnunk jelentőségüket. Ők feleltek meg leginkább annak a kelet-európai értelmiségi típusnak, amely (épp csak születő) nemzete sajátosságaiból vezette le az önállóság vagy legalábbis a különállás iránti igényt. Láttuk már, az orosz nagyhatalmiság ezt háttérbe szorította, nem volt rá szüksége. A szlavofilok pontosan a nemzeti sajátosságot hangsúlyozták, szemben a nyugatosokkal. Még ha ugyanúgy az erkölcsi missziót tartották fő feladatuknak, mint a nyugatosok vagy az orosz szépirodalom, az orosz eredetiséget, sajátosságot éppen ők képviselték. Erre alkalmasint szükség is volt. Egyébként az orosz népet a más nemzetiségekkel szemben szintén megvédelmezendőnek tartották. Az egyik szlavofil, *Jurij Szamarin* rigai leveleiben nagy elégedetlenséggel szólt arról, milyen kiváltságokkal rendelkeznek a németek, földbirtokosok és városi polgárok egyaránt, a Baltikumban. A szlávok közül sem szerettek mindenkit, a katolikus lengyeleket különösen nem.

Végezetül még egy tömörülésről kell szólnunk, a *Petrasevszkij-körőről*. Ha eddigi kategóriáinknál maradunk, ők egyértelműen nyugatosok voltak. Vezetőjük, *Butasevics-Petrasevszkij*, aki forradalmi elitet akart kinevelni, 1847-ben jelentetett meg egy látszólag ártatlan munkát (ezért is engedte át a cenzor), az idegen szavak magyarázó szótárát. A magyarázatok a korabeli nyugati szocializmus álláspontját képviselték, ezért lett népszerű a könyv az olvasók körében, és ezért figyeltek fel rá, ha csak utólag is, a hatóságok. Aztán megint jött a némaság. Egy orosz diplomata, egyébként az egyik legjobb orosz költő, *Fjodor Tyutcssev* törte meg valamelyest a csöndet az 1850-ben nyugaton kiadott *Oroszország és a forradalom* című francia nyelvű munkájával. Tyutcssev közel állt a szlavofilokhoz, ebben a röpiratában a nagy európai forradalmak után azt bizonygatta, hogy Oroszország az egyetlen keresztény állam a korabeli Európában. A következtetés megint csak ugyanaz: éppen ezért Oroszországnak kell megújítania Európát, sőt az egész világot. (Ez utóbbit azért nem kell olyan komolyan venni, a kortársak valójában csak Európában gondolkodtak.)

A birodalom növekedése és válsága

A NEMZETISÉGEK

Nemzetről tehát az orosz gondolkodók keveset beszéltek. Mármost az orosz nemzetről. A birodalmon belül amúgy is csak két másik nemzetet ismertek, amelyek időnként szóba kerültek. Az egyik a német volt, pontosabban, a balti németek, különösen az ottani arisztokraták. Német mivoltuktól függetlenül lojális alattvalói voltak a császárnak. Miklós is ezt becsülte bennük, aki neki szolgált, az lehetett bármilyen nemzetiségű. A balti bárók idővel majd el is oroszosodnak.

Más a helyzet a lengyelekkel. Több évszázados hagyománya volt az el-lenségeskedésnek, amelyhez foghatót csak az Oszmán Birodalom irányában tapasztalhattunk. Most ugyan a lengyelek mélyponton voltak, kiszolgáltatva az Orosz Birodalomnak meg két másik államnak. Az az új keletű barátság, amelyet Adam Czartoryski és még sokan a Lengyel Királyságban 1815 nyomán elképzeltek, 1830 után eltűnt. Ugyanakkor a lengyelek jelenlétét már csak Európára való tekintettel sem lehetett letagadni. Az viszont 1830 után világossá vált, hogy rebellesek, megbízhatatlanok – és még katolikusok is. Uvarovnak voltak elképzelései arról, hogy az orosz és a lengyel kultúra között valami egységet, fúziót kellene létrehozni, természetesen az orosz kultúra primátusával. 1830 után aztán ez is lekerült a napirendről. 1833-ban a kijevi egyetemen az orosz nyelvet vezették be. Ez nem is annyira a lengyeleknek szólt, mint inkább az ukránoknak.

Az ukránok voltak ugyanis az európai orosz területen a legnagyobb lélekszámú nem orosz nemzetiség. A lengyel felosztások révén számuk jelentősen megnőtt, most már túlnyomó részben orosz fennhatóság alatt álltak, viszonylag kevesen maradtak meg *Galícia* keleti körzeteiben. Az ő esetük azonban lényegesen különbözött a lengyelekétől. Hivatalos elnevezésük a kisorosz volt, de majdnem csúfnévvel *hohlákoknak* is nevezték őket. Ha pedig kisoroszok, akkor a hivatalos álláspont szerint voltaképpen csak az orosz nyelv egyik nyelvjárását beszélik, tehát oroszok. Sokan maguk sem voltak tisztában identitásukkal. Gogol, az ukrán származású orosz író, aki az ukrán történelemből is merített témát, azt mondogatta, nem tudja, orosz vagy hohlák lelke van-e. Ezen persze sok kozák is eltöprenghetett. A fehéroroszok még kevésbé jelentettek problémát, hiszen, mint nevük is mutatja, oroszok.

Ahogy bővült az orosz gyarmatbirodalom, úgy növekedett a nemzetiségek száma, a kormányzat azonban nem vett róluk tudomást. Ott voltak már a grúzok, az örmények, a kaukázusi népek, a kazahok, a szibériai bennszülöttek, *inorodci* – más fajúak, ahogy nevezték őket. Láttuk, Szeperszkij igyekezett valamit tenni az érdekükben, de aztán elkerült Szibériából. Még az európai területen is számításba kellett venni mindenfajta török népelemet, finnugorokat, tatárokat. Amikor majd megszámlálják a nemzetiségeket a szovjet korszakban, jóval több mint száz lesz a számuk. Igaz, korszakunkban talán még kevesebb, hiszen a nagy ázsiai gyarmatszerzések ideje még nem jött el.

A lengyelek és a balti németek esetét az is megkülönböztette, hogy szép számban voltak köztük nemesek, sőt, ami a fő, arisztokraták. A szibériaiak vagy a finnugorok közt ilyen nem akadt. De már a kaukázusiak, a kaukázusontúliak vagy akár a kazahok esetében bizony ismert a helyi, olykor még törzsi arisztokrácia, tehát olyan társadalmi képlet, amilyen a kormányzat számára elfogadható lehetett volna. Ám csak abban az esetben vették őket figyelembe, ha oroszra asszimilálódtak. A Grúziát tűzzel-vassal meghódító *Cicianov* maga is grúz volt, de az orosz hadsereg tábornoka, ezért akkor már oroszoknak is számított.

Még egy sajátos helyzetű nemzetiség létezett – éppen a lengyel felosztások következtében nőtt meg a számuk –, a zsidók. Az orosz felső rétegekben már ekkor nem volt elhanyagolható az antiszemitizmus, maga Miklós is osztozott ebben az „erényben”. Az ellenséges érzületet az ortodox egyház honosította meg, amely Krisztus kereszthalálára emlékezve idegenkedett a zsidóktól. Ez a felső rétegekben is hatott. Az orosz kereskedők a konkurenciától féltek, ezért váltak antiszemitákká. Pedig a zsidók túlnyomó többsége nem jelentett igazi versenytársat, hiszen a lengyel uralom óta többnyire kézművesek vagy földművelők voltak, nem zavarták a moszkvai nagykereskedők köreit. Az orosz parasztoktól ekkor még távol álltak az ilyen érzelmek, hiszen gyakorlatilag nem kerültek érintkezésbe zsidókkal. Azoknak ugyanis ott kellett maradniuk, az egykori lengyel területek keleti részein, ahol az orosz hódítás érte őket. Ezt az ún. *letelepedési sávot* jelölték ki nekik lakhelyül, innen nem is távozhattak. Úgy a földhöz, a városhoz voltak kötve, mint az orosz jobbágyok, vagy talán még jobban. Éppen a miklósi korban jelölték ki pontosan a letelepedési körzet vagy sáv határait.

A GYARMATI BIRODALOM

Az orosz gyarmatbirodalom kialakításában olykor gazdasági tényezők is közrejátszottak, sokkal fontosabb volt azonban ennél a katonai szempont. A kormányzat ugyan nem vett tudomást Pesztyel nézeteiről, de az a bizonyos jólvédettség, amelyet ő fogalmazott meg, valóban nem volt elhanyagolható. Ebben a tekintetben a birodalom minden határa fontosnak látszott. Finnországra, amelyet idegen testként kezeltek, a svéd fenyegetés miatt volt szükség. A lengyel területek Ausztria miatt voltak fontosak. A Kaukázus és a kaukázusontúli területek az Oszmán és a Perzsa Birodalommal szemben kellett, hogy védelmet nyújtsanak. Az első közép-ázsiai kísérletek pedig Indiának, vagyis Angliának szóltak.

A gyarmatok tehát stratégiai szempontból kellett. De éppen a 19. század első felében ehhez presztízsszempont is járult, elvégre, ha az angoloknak és a franciáknak vannak gyarmataik, akkor az Orosz Birodalom sem maradhat le.

A kaukázusontúli gyarmatok megszerzésére már Katalin idejében történtek kísérletek. A két királyságra osztott Grúzia a 19. század első éveiben fogadta el az orosz protektorátust. A helyi nemesség jelentős része is csatlakozott ehhez, de sokan a perzsa segítséget vették volna szívesebben. A kato-

nai erő azonban eldöntötte a kérdést, már láttuk, a sorozatos békekötésekben a perzsák lemondtak igényeikről. A *drinápolyi béke* Örményország jelentős részét juttatta orosz uralom alá. Az orosz és a kaukázuson túli területek között azonban még ott tornyosult maga a Kaukázus, ez az irdatlan erdővel és vad, magas hegyekkel meg bizonytalan, lázadó népekkel teli terület.

Mielőtt azonban erre sor került volna, lejátszódott egy furcsa epizód, méghozzá messze, a *Hawaii-szigeteken*. 1815–17 közt egy *Georg Scheffer* nevű német kalandor az orosz kormány megbízásából megpróbálta egymás ellen fordítani az egyes szigetek lakóit, hátha valamelyik majd az oroszok protektorátusát kéri. A kísérlet nem sikerült, katonai szempontból sem volt megvalósítható. Pedig egy délszaki gyarmat ugyancsak jól jött volna.

Az igazi feladat azonban a Kaukázus meghódítása volt. 1816-ban *Jermolov* tábornokot nevezték ki az itteni seregek főparancsnokává, hamarosan már 500 000 fő állt a parancsnoksága alatt. A hegyvidék északi peremén sorra építette ki az orosz erődtípményeket, 1818-ban *Groznijt*, amelynek már a nevével is félelmet kellett keltenie. A hódítás lépésről lépésre haladt előre, iszonyatos nehézségek közepette. Az egymással soha meg nem férő itteni népek az orosz támadással szemben majdhogynem összefogtak. Az orosz hadsereg évtizedeken keresztül el volt itt foglalva, mert a terep adottságai miatt nehezen vagy sehogy sem bírt a hegyi lakókkal. Ezrével estek el ezekben a harcokban oroszok és bennszülöttek egyaránt.

1827-ben egy helybeli előkelő, *Kazi Mullah ghazavatot* (szent háborút) hirdetett meg az oroszok ellen. Néhány évre rá Jermolov vezérkari főnöke, *Veljaminev* tízezer emberrel támadta meg, Kazi Mullahot megölték, 1834-ben az utódját is. Ekkor viszont egy *Samil* nevű vezér állt a hegyi lakók élére, aki évtizedeken keresztül okozott komoly nehézségeket az oroszoknak. Egész államot hozott létre, felszabadította a rabszolgákat. Egy muszlim szerzetesrend tagjai, a *müridek* segédkeztek neki a közigazgatás kiépítésében. Még löpörgyárat és ágyüöntődét is létrehozott. Orosz meg lengyel katonaszökevények álltak be a seregébe, és segítették katonai szaktudásukkal. Az angolok is támogatták olykor, hiszen Oroszország ellen bármikor hajlandók voltak másokat kihasználni.

Samil állama a Kaukázus jó részére kiterjedt. Olyan jelentős erőt képviselt, hogy amikor 1837-ben Miklós a Kaukázusban járt, meghívta tárgyalásokra, Samil azonban jobbnak látta nem elmenni. 1845-ben a térség keleti részében *Csecsenföld* ellen indítottak az oroszok támadást, de 4000 főnyi veszteség után visszavonultak. Samil hatalma azonban ekkorra már túljutott csúcspontján. A fegyveres harc érdekében kénytelen volt adókat kivetni a lakosságra, s ez ellene fordította az embereket. A krími háború idején még megjelent a francia csapatok főparancsnokánál, és felajánlotta szolgálatait, a háború után azonban helyzete tarthatatlanná vált. 1859-ben megadta magát az oroszoknak, akik egy ideig fogolyként tartották, aztán elengedték zarándoklatra Mekkába, Medinában meg is halt. A harcok elültek, most már az oroszok nem gyűjtöttek fel egész falvakat, de a földeket továbbra is elvették,

orosz telepéseknek adták át, hogy az orosz etnikum jelenléte megszilárdítsa az itteni uralmat.

A kazah területen is akadtak gondok. A kazahok három, egyenként mintegy félmillió hordában tömörültek. Az orosz fennhatóság azonban még nem sújtotta őket annyira, mert az oroszok is bizonytalanok voltak. 1837-ben *Keneszari Kaszimov* vezetésével nagy felkelés tört ki az orosz uralom ellen, tehát ugyanabban az időben, amikor a Kaukázusban is nagy harcok folytak. Tíz évbe telt, mire az orosz csapatok a helyzet urai lettek, pedig a sík terep az ellenállóknak nem kedvezett.

Közép-Ázsiában három nagyobb feudális államalakulat keltette fel az orosz kormányzat figyelmét: *Hiva*, *Buhara* és *Kokand*. A szibériai orosz területtől délre húzódtak, nyugatról kelet felé, tőlük délnyugatra pedig a *turkománok* laktak (ma türkmén néven tartjuk számon őket). Az orenburgi kormányzó, *Perovszkij* már 1839-ben megpróbálkozott Hiva megtámadásával, de akciója kudarccal végződött. A következő évtizedben az Aral-tóig építette ki az orosz erődök sorát. 1853-ban a keleti területen, Kokand ellen sikert ért el, elfoglalta *Ak-Mecset* városát, el is nevezte saját nevééről *Perovszknak*. Egy évre rá megalapította a határon *Vernoje* erődjét, amely nevével is tanúskodott a terület orosz hovatartozásáról.

A század derekán a távol-keleti vidéken szintén sikerült megerősíteni az orosz uralmat. Az orosz flotta egyik kapitánya 1849-ben áthaladt a *Szahalin* szigetét a kontinentstől elválasztó csatornán, ezzel bebizonyította, hogy Szahalin nem félsziget. Az *Amur* torkolatánál mindenestre megépített egy erődöt. Szahalin 1853-ban az *Orosz–Amerikai Társaság* kezelésébe került. Gyakorlatilag ez a társaság kezelte Oroszország egyetlen amerikai gyarmatát, *Alaszkát* is. A kormányzat nem nagy gondot fordított rá, hiszen innen csak prémekeket lehetett szerezni, abból pedig Szibériában is volt elég. A határvonalat az Egyesült Államokkal még 1824-ben kijelölték.

A gyarmatbirodalom kiépülőben volt, de még messze nem érte el végső kiterjedését. Mindez azonban akkor történt, amikor Európával szemben Oroszország súlyos, megalázó vereséget szenvedett a krími háborúban, és majdnem kiesett a nagyhatalmak sorából.

A KRÍMI HÁBORÚ

Az orosz kormányzat a század első felének változatos eseményei után úgy vélte, az Oszmán Birodalom ügyeibe különleges beleszólási joga van. Ebbe beleértetődtek a *palesztínai szent helyek* feletti gondoskodás mozzanatai is. Köztudomású, Jeruzsálem és még jó néhány város a zsidók és a muszlimok mellett a keleti és a nyugati egyház számára is szent, mindegyik templomok és kolostorok sorát hozta itt létre. A szultánnak kellett az egymással vetélkedő felek között az egyensúlyt biztosítania.

1852-ben egy konkrét viszály során éppen a katolikusok mellett döntött. Az orosz kormány ezt a tekintélyén esett csorbát természetesen nem tűrhette el. Válaszként az orosz csapatok megint megszállták a dunai fejedelemségeket, hiszen azokat majdnem sajátjuknak tekintették. Ez 1853 júliusában

történt. Októberben a szultán ultimátumot intézett az orosz kormányhoz, hogy 14 napon belül ürítse ki a fejedelemségeket. Vasutak híján ez technikailag egyszerűen lehetetlen volt. Az orosz kormány sem tűrhette el, hogy neki itt parancsolgassanak. Az ultimátumot visszautasították, és ezzel beállt a hadiállapot. Megint egy orosz–török háború, amelyre az utóbbi évtizedekben már akadt néhány példa. A Balkánon kétségtelenül a törökök voltak fölényben, a kaukázusi hadszíntéren (mert hiszen itt is azonnal megkezdődtek a hadműveletek) az oroszok. Meg a tengeren is: *Nahimov* tengernagy *Szinopénál* megsemmisítette a török flottát.

Ezúttal azonban a háború nem korlátozódott a hagyományos ellenfelekre. A nyugati hatalmak felléptek az Oszmán Birodalom mellett. Az újdonsült francia császár, *III. Napóleon* nagybátyja katonai dicsőségét szerette volna megismételni. Az oszmánok védelme az oroszokkal szemben ekkor már európai ügynek számított. A nyugati hatalmak az orosz zsarnokság elleni harc ideológiai fegyverét is bevetették, miközben megfeledeztek arról, hogy az oszmánoknál ugyanilyen zsarnokság uralkodik. A beavatkozás alapvető oka azonban az volt, hogy egy orosz győzelem felborította volna a forradalmak után kialakult amúgy is kényes európai egyensúlyt.

A szinopei orosz győzelem után az angol–francia hajóhad behatolt a Fekete-tengerre. Miklós 1854 februárjában kiáltványban jelentette be, hogy beállt a hadiállapot a nyugati hatalmakkal.

A dunai fejedelemségeket az oroszok csakugyan kiűrtették, oda később osztrák csapatok vonultak be. A balkáni hadszíntér ezzel megszűnt. A Kaukázusban még bőven lehetett hadakozni, persze egyszerre a törökök és a hegyi lakók ellen ez nem is volt olyan egyszerű. De ha a nyugati hatalmak komolyan vették a háborút, akkor nekik is valahol harcolniuk kellett. De hol? Ausztria nem kapcsolódott be a háborúba. Ám féltő volt, hogy a svédek megragadják az alkalmat Finnország visszaszerzésére. Erre a lehetőségre számítva, 1854 nyarán az oroszok 200 000 főnyi sereget állomásoztattak az északnyugati határon. A nyugati hadviselő fél szintén igyekezett bizonytalanságban tartani az oroszokat. A Finn-öbölben is bombáztak az angol és francia hadihajók, sőt még a Távol-Keleten, Kamcsatkán *Petropavlovszk* erődjét, a messzi Jeges-tengeren a szolovecki kolostort, a Fekete-tenger térségében Odesszát. Szeptember lett, mire kiderült, hogy a fő hadműveletek a Krím félszigetre összpontosulnak.

Ekkor szálltak partra az angol és a francia csapatok *Jevpatorija* mellett azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy elfoglalják *Szevasztopolt*, a Fekete-tenger legfontosabb erődjét, az itteni orosz hadiflotta bázisát. Nem volt mit tenni, a hadiflottát a kikötőben el kellett sülyeszteni, hogy megvédjék az öblöt a nyugatiak támadásával szemben. A *Mensikov* herceg vezette orosz csapatok az *Alma* folyó mellett vereséget szenvedtek, *Mensikov Bahcsiszerájba* vonult vissza, a félsziget közepére. Az ostromlottak magukra maradtak. A nyugatiak *Balaklava* kikötőjéből vasutat építettek majdnem az ostromvonalig, és így megoldották az utánpótlás szállítást.

Szevasztopol védelmét *Totleben* gróf tábornok, egy tűzértiszt irányította.

Szinte az utolsó pillanatban, hetek alatt építette ki a védősáncokat, két fő erődítménnyel. Megkezdődött a város ostroma. Az oroszok műszaki elmaradottságuk miatt gyakorlatilag nem tudtak segítséget nyújtani az ostromlottaknak. Az orosz síkságon nem volt vasútvonal, amelyen katonákat és utánpótlást lehetett volna küldeni, a végtelen rónaság sarába fulladtak a szállítmányok. A Krímbe állomásozó sereg megkísérelte az ostromlottak felszabadítását, a kísérletet visszaverték. A védők kétszer is próbálkoztak kitöréssel, de ez sem vezetett eredményre. Az ostrom változatlan erővel folyt tovább. A kolera az ostromlókat is megtizedelte, az angol és a francia főparancsnok egyaránt áldozatul esett, sok katonájával együtt. Operettháború volt, ahogy akkor Európában sokan hirdették; a sok tízezer ember számára, aki ebbe belehalt vagy belerokkant, nyilván nem volt az.

Egy dolog persze elég hamar kiderült: Oroszország vészes elmaradottsága. Az európai nagyhatalom már távról sem volt olyan imponáló, mint a napóleoni időkben. Egy, a szlavofilokhoz közel álló orosz történész, *Mihail Pogogyin* már 1854 júniusában azt javasolta a császárnak, hogy lázítsa fel az ausztriai birodalom szlávjait. Ettől azonban Miklós visszariadt, bár nem győzött eleget méltatlankodni az osztrákok határtalan háládatlanságán.

Szevasztopol ostroma változatlanul folyt tovább. A nyugatiaknak 1800, az oroszoknak mindössze 118 ágyújuk volt. 1855. június 7-én a nyugatiak már elfoglalták a külső védelmi vonalat, többször is közvetlen rohamot intéztek a két fő erődítmény ellen, csak itt hatezer ostromló lelte halálát. Szeptember 8-án sikerült mindkettőt elfoglalni, az orosz csapatok kiürítették a romhalmazzá vált várost. 349 napos ostrom után a város elesett.

Mit lehetett ezután tenni? Arra senki sem gondolhatott komolyan, hogy dél felől egészen Moszkváig jussanak el. Az orosz parasztok körében 1855 nyarán hírek terjedtek arról, hogy aki beáll önkéntesnek, az felszabadul a jobbágysorból. Ezrével szöktek meg a jobbágyok, a hadsereg ellenük is kellett már.

A diplomáciában is változások következtek be. 1855 elején *Piemont* szintén csatlakozott a szövetségesekhez, elsősorban azért, hogy a béketárgyalásokon is részt vehessen. A következő év elején pedig Ausztria intézett ultimátumot az orosz kormányhoz, hogy kezdje meg a béketárgyalásokat. A kaukázusi hadszíntéren még sikerült *Karsz* erődjét a törököktől elfoglalni, a sebzett orosz nemzeti büszkeség számára ez enyhítő mozzanat volt. Mindkét fél kimerült, nyilvánvalóvá vált, hogy a háború folytatása értelmetlen, legfeljebb az oszmán kormányzat lett volna erre hajlandó, *Karsz* után már az sem.

A béketárgyalások 1856. február végén *Párizsban* kezdődtek meg, ehhez a helyszínhez III. Napóleon ragaszkodott. Március 30-án kötötték meg kemény tárgyalások után a békét. Ennek értelmében a hadműveletek során elfoglalt területeket kölcsönösen vissza kellett szolgáltatni, így a törökök is visszakapták *Karszt*. Az Oszmán Birodalom sérthetetlen, az ottani keresztények felett a nagyhatalmak kollektívan vállalnak védnökséget. Az oszmán szultán még februárban kiadta a *Hatt-i-humajun* („fennkölt szultáni kézirat”) néven ismert rendeletet, amelyben újfent biztosította a nem muzulmán alatt-

valók teljes egyenlőségét és vagyonbiztonságát. A Fekete-tenger ezentúl semleges, hadiflottát egyik part menti hatalom sem tarthat itt, csak a partok ellenőrzésére szolgáló kisebb hajókat. A part menti erősítés is tilos, a meglévő erődtítményeket le kell rombolni. A szorosok hadihajók számára zártak, kereskedelmi hajók szabadon hajózhatnak. A dunai fejedelemségek felett ugyancsak a nagyhatalmak vállaltak protektorátust. Dél-Besszarábia és ezzel együtt a Duna teljes torkolatvidéke oszmán kézre került, az oroszok innen kiszorultak. A békekötés után a négy hatalom (most már Ausztria is jelen volt) megegyezett abban, hogy a párizsi békeszerződés bármilyen megsértése *casus belli*. A megalázó béke tehát végleges helyzetet teremtett.

Párizsban már az új császár, *II. Sándor* küldöttei tárgyaltak. Miklós 1855. március 2-án meghalt. Azt híresztelték, hogy öngyilkos lett. Ez persze nem volt igaz. De az kétségtelen, hogy az orosz nagyhatalom olyan súlyos vereséget szenvedett, amire már szinte századok óta nem volt példa. „Meghalt” – mondogatták egymásnak az emberek. Mindenki tudta, kiről van szó.

Oroszország válságba került. A közvetlen ok a katonai vereség volt, de nem lehetett szemet hunyni a gazdasági elmaradottság felett, amelyet a vereség szintén nyilvánvalóvá tett. A fennálló társadalmi rend átalakítását nem lehetett tovább halasztani. Az orosz gondolkodók már számos megoldási javaslattal álltak elő, magas erkölcsi szinten, de a politikai célszerűség szempontjából eléggé naiv módon. Egyre többen hangoztatták, hogy át kell térni a polgári rendre. A kormányzat szintén tisztában volt azzal, hogy sürgősen reformokra van szükség minden területen, elsősorban a jobbágyrendszer kérdésében, különben bekövetkezhet a káosz. A közeli jövőnek kellett megmutatnia, milyen mélyek lesznek ezek a reformok, és mennyiben segítik elő az elodázhatatlan polgári átalakulást.

A POLGÁRI ÁTALAKULÁS

II. Sándor reformjai

A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS

Bár mind szélesebb körben vált általánossá az a felismerés, hogy az országban reformokat kell bevezetni, jóval kevesebben látták, hogy ez a nyugaton már fennálló polgári rend átvételét jelenti. A polgári átalakulást, azoknak a kereteknek a létrehozását, amelyek lehetővé teszik a kapitalizmus szabad kibontakozását, ezzel pedig a nyugati hatalmak szintjének az elérését, ami végső fokon a katonai egyenjogúságot hozza majd el. (És ez számított a leginkább.) A század első felének központi problémája, Oroszország és Európa kettőssége, vagyis valamiféle sajátos orosz fejlődés megteremtése egy történelmi pillanatra eldöntöttnek látszott. Oroszországnak az európai fejlődési mintát kell követnie.

Ez azonban nem is volt olyan egyszerű. Hogy a jobbágyokat fel kell szabadítani, az nyilvánvaló, de hogy a közigazgatásban, a bíraskodásban is reformokat kell meghozni, az már távolról sem ilyen egyértelmű. Az pedig végképp nem, hogy ez a nyugati, alkotmányos modell átvételét is jelenti majd. Vagyis az autokrácia lebontását. A kormányzati körökön belül ez szóba sem kerülhetett. Elvégre Ausztria is autokrácia, az Oszmán Birodalom is, miért kellene akkor itt változtatni? Az alkotmányosság, a rendi különbségek felszámolása, a törvény előtti egyenlőség, a közteherviselés egyáltalában nem volt olyan nyilvánvaló a kormányzati körök számára, nem is beszélve a nemességről. Ha pedig mégsem kell mindenben követni a Nyugatot, akkor Oroszország más kérdésekben is a saját útját járhatja. E körül a kérdés körül bontakoznak majd ki a viták és a politikai harcok.

Reformokra tehát mindenképpen szükség volt. A kormányzat vezetői ezzel jórészt tisztában voltak. A nemesség egy része, bizonyos jóval kisebb része, szintén elfogadta a reformok gondolatát. Nagyobb része szemben állt ezzel, a megszokott jobbágyi rend fenntartásához ragaszkodott. A polgári rendben belül alig akadt olyan, aki saját elemi érdekeit megértette volna. A parasztok meg csak azt tudták, hogy helyzetük nagyon rossz, ennek az urak az okai, a cár pedig messze van.

Alighogy Miklós lehunyta a szemét, már megjelentek az első emlékiratok, az új császárnak szólóan, amelyek szükségesnek látták a jobbágyreformot. A liberális történész *Kavelin* már 1855-ben benyújtott egyet, aztán *Dmitrij Miljutyin*, aki sokáig hadügyminiszter lesz, meg a szlavofil *Koselev* 1858-ban. A császár öccse, *Konsztantyin nagyherceg* és nagynénje, *Jelena Pavlovna nagyhercegnő* is a reform pártolói közé tartozott. Az új császár, II. Sándor maga is belátta, hogy valamit tenni kell. 1856 tavaszán a moszkvai nemességhez intézett beszédében kifejtette, jobb a felszabadítást felülről végrehajtani, mint megvárni, amíg majd a parasztok alulról megteszik ezt. Oroszországban nem volt forradalom, a rendszer különben is megszokta – és a társadalom is –, hogy minden felülről jön, akkor a reformoknak is innen kell érkezniük.

Az első memorandumokban már felvetődött az alapkérdés, vajon a jobbágyokat földtulajdonnal vagy anélkül kell felszabadítani. A személyes felszabadítást már csak a nagyon konzervatív nemesek ellenezték. A kormányzat azonban egyelőre nem tártá fel a nyilvánosság előtt szándékait. Titkos bizottságot hoztak létre *Orlov* herceg elnöksége alatt, aki az államtanács tagja volt, azelőtt a harmadik ügyosztály vezetője. A bizottságnak konzervatív és liberális tagjai egyaránt voltak, *Muravjov* gróf, az állami javak minisztere az előbbi csoporthoz tartozott, *Lanszkoy* gróf belügyminiszter és *Csevszkin* tábornok közlekedésügyi miniszter az utóbbihoz, amint *Rosztovcev* gróf is.

Sándor 1857 első napjaiban nyitotta meg a bizottság üléseit, amelyek hosszú ideig folytak. A kormányzat és a nemesség mellett számára is az volt a fő kérdés, milyen kárpótlást kapnak a földesurak. A bizottság mindjárt az elején megállapodott abban, hogy a jobbágyokat személy szerint fel kell szabadítani, ezért pedig a földesuraknak kárpótlás nem jár. A reform részleteinek elkészítésével a belügyminisztériumot bízta meg.

1857 novemberében *Nazimov* vilnai főkormányzó azzal a javaslattal fordult a császárhoz, hogy a felszabadítás föld nélkül történjen. Sándor leiratot intézett hozzá, amelyben felszólította, hívjon össze nemesi gyűléseket a reform megtárgyalására, alapelveként itt még azt mondta ki, hogy a föld a földesurak tulajdonában marad, használatáért a parasztok pénzszolgáltatással tartoznak. Ezt a leiratot több másik is követte, 1857 végén ezeket aztán nyilvánosságra is hozták, tehát tudni lehetett, hogy a reform megindult. Minden kerületben bizottság alakult, amelynek két választott nemes és két, a kormányzó által kinevezett, a reformot helyeslő nemes volt a tagja. A bizottságok nekiláttak tervezeteik kidolgozásának, a titkos bizottság pedig Főbizottság néven bizonyos mértékig már a nyilvánosság előtt működött. Még a baloldaliak, mint Herzen, is lelkesedtek az ügyért.

1858 áprilisában *Kavelin* megjelentetett egy tervezetet, amely szerint a parasztok tulajdonába kerül minden föld, amelyet birtokolnak. Erre azonban a jobbágykérdés ügyében bevezették a cenzúrát. *Rosztovcev* négy hónapra Németországba utazott, hogy az ottani, elsősorban porosz rendezést tanulmányozza.

Minthogy minden kerület elkészítette a maga javaslatát, a rengeteg anyag

II. Sándor a jobbágyszabadító manifesztummal

feldolgozására szerkesztőbizottságokat állítottak fel. A javaslatok három típusba sorolhatók. A fekete földes kormányzóságok földesurainak a javaslata az volt, hogy minél kevesebb földet adjanak a parasztnak. A központi iparvidék javaslatai akár az egész birtokolt föld átadását is lehetők tartották, de magas megváltást kértek, hiszen itt a pénzszolgáltatás is magas volt, a föld nagyságától függetlenül. A földnek bővében lévő sztyeppi kormányzóságok szintén hajlandók voltak több földet átengedni a parasztnak, de ugyancsak a kárpótlás előnyös rendezését sürgették. Sok javaslat az állami parasztnak helyzetének a mintájára képzelte el a reformot. Felvetődött az is, hogy a földdel való ellátást úgy oldják meg, ahogy azt az 1830-as évek elején megszállyt román fejedelemségekben az orosz hatóságok elrendelték. Ez azt jelentette, hogy a megművelt föld kétharmad része a parasztnak kezére kerül.

A szerkesztőbizottságok élére Miljutyin hadügyminiszter fivérét állították, aki belügyminiszter-helyettes volt, maga is a reformok híve. 1859 tavaszán kezdte meg a munkát. A reformok hívei paraszti önkormányzat bevezetését látták szükségesnek, a bürokrata meg akartak maradni az eddigi paternalisztikus megoldás mellett. Az önkormányzat fogalmában rejlő alkotmányos mozzanatot még Miljutyin sem helyezte.

A nemesi vélemények összefoglalása nagy mozgolódást keltett körükben, a kormányzat sietve kijelentette, hogy a bizottságok csak a regionális kérdéseket tárgyalhatják meg, országosan nem hangolhatják össze véleményüket. A nemesi többség egyre inkább a bürokrácia ellen fordult, amely

már elkötelezte magát a reform mellett, és egyenesen kommunizmussal vádolták őket.

A szerkesztőbizottságok 1860 októberére befejezték munkájukat, az anyag most a Főbizottság elé került, amelynek Konsztantyin nagyherceg volt az elnöke. 1861 januárjában a tervezetet az államtanácshoz továbbították. Sándor kifejtette, hogy amit meg lehetett tenni a földesurak érdekében, azt megtették. Az államtanács néhány részletkérdésben mégis talált módot a javításra a nemesek szempontjából. 1861. február 19-én, azaz március 3-án, trónra lépésének évfordulóján írta alá a császár a reformot, kihirdetésével azonban még három hetet vártak, hogy a böjti időszakban kerüljön rá sor, mert féltek a parasztok megmozdulásaitól.

A reform kétéves átmeneti időt szabott meg, ezalatt kellett az ún. *szabályzati iratokat* megalkotni, amelyek az adott helyzetet és a további teendőket rögzítették. A két év elteltével köthették meg a parasztok a szerződésekkel a földesurakkal az átadandó föld és a kárpótlás kérdésében. Amíg ez nem történt meg, a parasztok ideiglenesen lekötöttek voltak. A szerződések megkötésére a nemesek közül békeközvetítőket neveztek ki, ha ezek túlságosan a parasztok érdekeit tartották szem előtt, 1864-ben leváltották őket.

Az alapelv az volt, hogy a parasztok lakhelyüket és a háztelket minden kárpótlás nélkül megkapják. Ami a szántóföldet illeti, az országot 3 övezetre és ezen belül 4–9 régióra osztották fel, s ezekben eltérően szabták meg a parasztnak juttatandó maximumot és minimumot. A fekete földes övezetben $2\frac{3}{4}$ gyeszjatyina és $11/12$ gyeszjatyina volt a felső és az alsó határ, a terméketlen sztyeppi övezetben 12 és 6 gyeszjatyina. A későbbi történetírás kiderítette, hogy a gyakorlatban a parasztnak a maximális mennyiséget kapták, olykor még annál is többet, kevesebbet csak ritkán, és mégis vesztek addig birtokolt földjükből. Ez azt jelenti, hogy ezeket a határokat eleve a földesúri érdekeknek megfelelően szabták meg. Forma szerint a földesúri kárpótlás az átadott föld után járt, valójában azonban az elmaradó jobbágyi szolgáltatásokért kárpótolták őket.

A megváltási szerződések megkötése után, amennyiben mindkét fél beleegyezett, a kárpótlási összeg 20%-át a parasztnak kellett kifizetniük, a 80%-ot a földesurak kamatozó államkötvényekben kapták meg, ezeket idővel névértékben kisorsolták. Nyilvánvaló volt, hogy a teljes megváltási összeget a parasztnak képtelenek volnának kifizetni, de az államnak sincs annyi pénze, hogy ezt egy összegben megadja a földesuraknak. Az osztrák és a porosz rendszert vették át a kötvényekkel. A megváltás nagy részét tehát az állam megelőlegezte, a parasztnak pedig 49 éven át fizették ezt az összeget és kamatait a hatóságoknak. (Majd az 1905-ös forradalom törli el ezeket a terheket).

A kárpótlás 20%-át a földesurak olykor elengedték. Amennyiben csak a földesúr kívánta a szerződés megkötését, és a parasztnak nem, ezt a 20%-ot sem kellett kifizetni. A megváltás összegét úgy számították ki, hogy a pénzszolgáltatásra, tehát obrokra átszámított összes szolgáltatást 6%-kal tőkésítették, ebből az összegből kellett a megfelelő százalékot kiszámítani. Ha

a parasztok megelégedtek az addig birtokolt föld 25%-ával, nem kellett megváltást fizetniük. Az így kapott földeket nevezték *koldustelkeknek*. A szerződések megkötése eleinte nem volt kötelező, amikor ezt 1881-ben kötelezővé tették, a parasztok 15%-a még mindig az ideiglenes lekötöttség állapotában volt. 1864 januárjában pedig még közel 6 millió parasztgazda nem írta alá a szerződést.

Hogy a szolgáltatásokat és nem a földet vették figyelembe, az kiderül abból is, hogy a megváltási összeg jóval magasabb volt a föld forgalmi áránál. Egy 1906-ban készült kimutatás szerint a nem fekete földes területeken a megváltási összeg 340 milliót tett ki, ugyanakkor a forgalmi ár csak 180 milliót, a fekete földes területeken a megfelelő összeg 341 millió és 284 millió. Csak a nyugati kormányzóságokban volt az összeg egymillióval kevesebb a földárnál, mert itt másként hajtották végre a reformot. Erről a lengyelekkel kapcsolatban még lesz szó.

A reform értelmében a parasztok vagy megtartották addig birtokolt földjüket, vagy annak egy részét átvették. Az első, 1877-es országos mezőgazdasági összeírásból tudjuk, hogy végeredményben a parasztok több mint 14 millió gyeszjatyinával kevesebb földet birtokoltak, mint a reform előtt. A fekete földes kormányzóságokban olykor a föld egyharmadát vagy annál is többet vettek el tőlük. Egészében mintegy 25%-kal kevesebb földet kaptak a parasztok, de ez a mezőgazdasági övezetek szerint erősen különbözhetett.

A parasztok érthető ellenérzésekkel fogadták a reformot, hiszen az első két évben még ugyanúgy kellett teljesíteniük a szolgáltatásokat, mint addig. Hírek járták, hogy a császár az egész földet nekik adta, amit birtokoltak, de a földesurak ezt eltitkolták. Nem egy helyen komolyabb zavargások is támadtak. *Bezдна* faluban katonaságot kellett kivezényelni a parasztok ellen, a sortűznek itt 102 paraszt esett áldozatul. A szerződések megkötése azért is haladt lassan, mert a parasztok a számukra kedvezőbb császári megoldásra vártak, s csak amikor kiderült, hogy erre nem számíthatnak, akkor egyeztek bele a szerződések megkötésébe. (Minthogy a parasztoknak addig csak kereszt- és atyai nevük volt, sok esetben a földesúr nevét vették fel vezetéknévként.)

A császári család jobbágyainál a reformot 1863-ban hajtották végre, itt a szerződés megkötése kötelező volt, és általában a pénzáradék tőkésítését jelentette. 1866-ban került sor a reformra az egyébként a földesúriaknál előnyösebb helyzetben lévő állami parasztoknál, akik választhattak a megváltás vagy továbbra is az obrok fizetése között. Általában az előbbi megoldást választották. A katonai telepeket Sándor feloszlatta.

Hozzá kell tenni, hogy ahol fennállt a faluközösség, az obscsina vagy mir, ott ez továbbra is megmaradt. Bár a paraszti föld mennyiségét gazdaságok szerint szabták meg, a föld mégis az obscsina használatában maradt. Ahol nem volt obscsina, és ez az európai terület nagyobb részét jelentette, ott a telkes birtoklás volt érvényben.

A jobbágyreformmal senki sem volt megelégedve. A parasztok kevesel-

lették a megkapott földet, még ha azonos volt is az addig birtokolttal, a földesurak pedig sokallották a veszteséget, amelyet elszenvedtek. A földes-úri birtok teljes felosztására az első időkben még a forradalmárok sem gondoltak, nemhogy a hatóságok. A jobbágyreformot felülről valósították meg, felemás jellegű volt, de nagyjából megfelelt annak, ahogy a kérdést egyéb kelet-európai területen rendezték.

A ZEMSZTVÓK

A reform értelmében paraszti önkormányzatot vezettek be a falvakban és a járásokban. A parasztok egymás közti vitáiban első fokon a maguk közül választott előljáró, a bíró döntött, fellebbviteli bírósággént vagy egyéb ügyekben minden járásban létezett bíróság, amely a szokásjog szerint ítélkezett. Az obscsina kollektív felelősséggel tartozott a megváltás és az adók fizetéséért, az utazásra, a faluból való eltávozásra az adta meg az engedélyt, s ezt meg is tagadhatta. Az írásos ügyintézés a járásonként kinevezett jegyző feladata lett.

A járás kérdése ezzel rendeződött, de hátravolt a felsőbb közigazgatás átalakítása, hiszen az még a Katalin által hozott törvény szerint működött. 1860-ban Miljutyin kapott megbízatást a reform előkészítésére, munkáját a vezetése alatt működő különbizottság segítette. A rendőrséget átszervezték, kinevezett *iszpravnyik* (előljáró) került az egyes egységek élére. 1863-ban tárgyalta a kérdést az államtanács, ahol felvetődött, hogy a választásokhoz egységes listákat készítsenek-e, vagy rendek szerintit. Az államtanács az utóbbi mellett döntött. Az is kérdéses volt, hogy a kormányzósági zemsztvo elnöke választott ember legyen, vagy az ottani nemesség előljárója, marsallja, itt Sándor döntött az utóbbi mellett. Az államtanács egyik tagja azt is felvetette, hogy az önkormányzatok tárgyalhassák meg az állami költségvetést, de ezt az államtanács elutasította. Általában mindent kerültek, ami valamiféle országos parlamentre emlékeztetne.

Sándor végül is 1864-ben írta alá a helyi közigazgatásról szóló törvényt, az ún. *zemsztvo-törvényt*. Ez a kerületekben és a kormányzóságokban választott testületeket hozott létre, ezeket nevezték *zemsztvóknak*. A kerületekben három kúriában választottak, a nemesek, a városiak és a parasztok kúriájában. Az első kúriában minden nemes választó volt. A másodikban bizonyos cenzushoz kötötték a választójogot, a paraszti kúriában pedig háromlépcsős volt a választás: az egyes parasztgazdák elektorokat választottak, és azok választották meg a kerületi zemsztvo paraszti tagjait. A kormányzósági zemsztvók tagjai az egyes kerületi zemsztvók választottjaiból kerültek ki. Ez természetesen a vagyonosoknak jelentett előnyt. Az első években a törvény értelmében megválasztott tagok közül a kerületi zemsztvókban a küldöttek 42%-a volt nemes, 38% paraszt, 10,5% városi és 6,5% pap. A kormányzósági zemsztvókban a megfelelő arányok 74, 10,5, 11 és 4%. Középszinten tehát a parasztok még úgy-ahogy képviseltették magukat, de a kormányzásban képviseletük már messze tényleges számarányuk alatt maradt.

A zemsztvo ebédel (Mjaszovedov képe)

1865 januárjában a moszkvai kormányzósági zemsztvo 270:36 arányban megszavazott egy feliratot, amely azt kérte, hogy országos szinten is hozzanak létre választott gyűlést. A szentpétervári zemsztvo ezt határozatban mondta ki, és ugyanúgy szigorú megrovást kapott ezért, mint a moszkvai.

A zemsztvók feladata volt a szokásos adminisztratív teendők mellett területükön a rend fenntartása, a közegészségügy és a közoktatás megszervezése. Ebben a korszakban a zemsztvókban a vezető nemesi réteg felhasználta e lehetőségeket a lakosság jólétének érdekében. A zemsztvo saját kebelén belül létrehozott egy vezetőséget, amely az évente csak egyszer, meghatározott időre ülésező zemsztvo nevében vállalta a végrehajtást. Ehhez persze az állam helyi közegeinek a támogatására szorult.

Az országos gyűlésre vonatkozó igényt még a viszonylag liberális nemesek közül is többen ellenezték, mert attól féltek, hogy ezen a gyűlésen a nemesség túlsúlyba kerülhet. A földbirtokosok zöme pedig féltette kiváltságait, amelyek jó része a jobbágyreform után is fennmaradt. A reformok kidolgozásában *Cserkasszkij* herceg és Koselev mellett jelentős szerepet játszó Szamarin a moszkvai szavazásnál a kisebbséghez csatlakozott, mert úgy vélte, amíg a nép műveletlen, nem szabad ilyen testületet létrehozni. A haladó és forradalmi érzületűek pedig attól tartottak, hogy akkor az autokrácia helyét a nemesi oligarchia váltja fel, az pedig még rosszabb.

A viszonylag leghaladóbb intézkedés a bírósági szervezet reformja volt. Már I. Miklós idején történtek erre előkészületek a kodifikációval. 1861-ben hoztak létre előkészítő bizottságot az igazságügy-minisztériumban és a má-

sodik ügyosztályon. Részletesen tanulmányozták az európai igazságszolgáltatás szervezetét, és ezt figyelembe is vették. A tervezetet a Szenátus és az államtanács egyaránt megvitatta, Sándor 1864 végén írta alá. A két fővárosban már a következő évben bevezették, s azután fokozatosan kiterjesztették a többi területre. A törvény, ha nem is hangoztatta, gyakorlatilag elismerte a törvény előtti egyenlőséget, mert az igazságszolgáltatást rendi hovatartozástól függetlenül látta el.

A törvény minden kormányzóságban létrehozott egy bíróságot, fellebbviteli hatóságként pedig tíz bírósági kamarát. Innen a Szenátus polgári vagy bünyügyi osztályához lehetett fellebbezni, mint legfelsőbb bírósághoz. A két osztály a semmítőszék funkcióját is ellátta, szükség esetén együttes ülésben. A főhivatalnokok bünyügyekben a Szenátus bünyügyi osztálya elé kerültek első fokon. Az államellenes bünyügyekre 1872-ben a Szenátuson belül külön széket hoztak létre, ahonnan a két osztály együttes üléséhez lehetett fellebbezni. Az egyházi és a katonai bíróságok nem változtak. A parasztok vitás ügyeiben megmaradtak a járási bíróságok, amelyeket még a jobbágyreform hozott létre.

A szép alapelveknek azonban eleve volt néhány hiányossága. A büntető törvénykönyv 1. paragrafusa kimondta, hogy a közigazgatási hatóságok bírói ítélet nélkül is száműzhetnek embereket Szibériába vagy máshová. Ugyanezen közigazgatási hatóságok le is tartóztathattak embereket bírói ítélet nélkül. Állami hivatalnokokat csak a feljebbvalók engedelmével lehetett perbe fogni. A kerületekben 3 évre választott békebírák működtek, akik kisebb büntetéseket is kiróhattak. Tőlük a kormányzósági békebírákhoz lehetett fellebbezni. A járási bíróságok és a békebírák intézménye (amelyet az angolszász joggyakorlatból vettek át) valójában mégis egyfajta rendi bíróságot jelentett, hiszen gyakorlatilag csak a parasztok ügyeiben intézkedtek.

A törvény néhány egyéb vonatkozásban viszont haladó volt. Az elítéltek megbélyegzése, vagyis testi megcsonkítása ezentúl tilos volt, a botbüntetés pedig csak a parasztok esetében lehetett elrendelni. A bírákat az igazságügy-miniszter nevezte ki, és ehhez megfelelő jogi képzettség is szükségeltetett. A bírák jó fizetést kaptak, hogy ezzel is útját állják a korrupciónak, és elmozdíthatatlanok voltak. A tárgyalások szóbeliek és nyilvánosak voltak, míg azelőtt szóbeli tárgyalás nem létezett, a perek írásban folytak. Bünyügyekben bevezették, ugyancsak angolszász mintára, az esküdtbíróság intézményét. A viszonylag alacsony cenzussal megválasztott ülnökök feladata lett a bűnösség vagy ártatlanság eldöntése, az elnöklő szakbíró feladata a konkrét büntetés kiszabása. Az esküdtek a tárgyalás idején rendőri felügyelet alatt álltak, ez egyrészt védelmüket szolgálta, még inkább pedig azt, hogy ne lehessen őket megvesztegetni.

A nyilvános tárgyalás, különösen a bünyügyekben, szükségessé tette a felek ügyvédi képviselését. Ennek megfelelően az ügyvédek száma gyorsan nőtt, az ügyvédi foglalkozás keresett és előkelő értelmiségi karriert jelentett. Az ügyvédséghez is természetesen egyetemi jogi képzettségre volt szükség.

Ezzel a törvénnyel jutott Oroszország a legközelebb ahhoz, amit akkor Európában jogállamnak mondtak. A továbbiakban majd meglátjuk, hogy milyen korlátozásokat vezettek be ezen a téren is, megint csak eltávolodva a jogállamiságtól.

OKTATÁSI, VÁROSI ÉS HADSEREGREFORM

Az egyetemi képesítés megkövetelése az igazságügyben felvetette az egyetemi oktatás, sőt általában az oktatás kérdését, vagyis bizonyos, megint csak európai normák szerinti reformját. Az egyetemi reform már viszonylag hamar megkezdődött. 1855 novemberében megszüntették az egyetemi felvételt bármilyen korlátozását. 1857-től ismét tanítani lehetett az európai államok jogrendszerét, sőt 1860-tól kezdve a filozófiát is. Mindkettőt még Miklós idejében tiltották be. A felvételi vizsga és a tandíj viszont megmaradt, s ez több egyetemen diáktüntetéseként váltott ki, amelyekbe szakmai kifogások is belejátszottak, pl. a tanárok hiányos képzettsége egyes szakokon. 1861 júniusában *Putyatyin* közoktatásügyi minisztert felmentették, néhány professzor miatta mondott le az állásáról. *Golovnyin*, az új miniszter valamelyest liberális volt, az ő minisztersége idején dolgozták ki az egyetemi reformot, 1863-ban hagyta jóvá a császár. Ennek értelmében az egyetemek nagyobb autonómiát kaptak, mint amilyent valaha élveztek. A rektorokat, sőt az egyetemi tanárokat is a professzorok maguk választották. Ezt a választást a miniszternek kellett megerősítenie, de ez sokáig csak formáság maradt. A tankerületi vezetők jogait a statútum csökkentette, a továbbra is meghagyott kurátoroknak pedig gyakorlatilag alig maradt beleszólásuk az egyetemek ügyeibe.

Az 1864 novemberében kiadott középiskolai statútum a *Thun-féle* ausztriai reform mintájára a gimnáziumok mellett létrehozta az ugyancsak 8 osztályos reáliskolákat. A gimnáziumokban továbbra is a latin és a görög volt a főtantárgy, a reáliskolákban viszont a természettudományok és a modern nyelvek. Mindkét típusban felállítottak ún. *algimnáziumokat*, ezek csak az első négy osztályra terjedtek ki. A felvételnél a rendi megkülönböztetés tilos volt. Az addig meglévő kerületi iskolákból (1865-ben 416 ilyen volt) algimnáziumokat vagy kétosztályos falusi egyházközségi iskolákat alakítottak ki.

1864 júliusában hozták meg az elemi iskolai statútumot, amely az alapfokú oktatást – megint csak rendi különbség nélkül – mindenki számára elérhetővé tette. Az oktatás tárgya az írás, olvasás, hittan és a számtan elemei. A hittant csak pap oktathatta. A tanítók kinevezését a kerületekben a kerületi iskolaszék hagyta jóvá, amelyben a belügyminisztérium és a Szent Szinódus képviselője mellett a zemsztvo két tagja is részt vett. A kormányzósági iskolaszékben a kormányzó, a helyi püspök, az oktatási igazgató mellett ugyancsak két zemsztvotag vett részt.

A zemsztvók saját adókat is kiróhattak, bár behajtásukra az állami közegek voltak szükségük. A képződött jövedelem 51%-át állami teendők ellátására kellett fordítaniuk. Még így is jelentős összegeket tudtak költeni iskolák létrehozására és fenntartására. A konzervatívok kifogásolták, hogy ezekben

az iskolákban a hittant nem tanítják eléggé jól, ennek ellenére ezek az iskolák egyre gyarapodtak, a század végére számuk meghaladta az egyházközségi iskolákét.

A cenzúrát 1860-ban kivonták az oktatásügyi minisztérium hatásköréből, és külön cenzori igazgatóságot hoztak létre. Ezt 1862-ben a belügyminisztérium alá rendelték, de a külön katonai és egyházi cenzúra továbbra is működött. Ez azonban már csak utólagos, büntetőcenzúra volt.

Már a zemsztvoreform előkészítése során tudni lehetett, hogy ez a városi közigazgatás kérdését nem oldja meg. Ezért 1862-ben a belügyminisztérium felszólítást kapott egy új városi törvény előkészítésére, ahol megint figyelembe vették az európai megoldásokat. 1866-ban tárgyalta meg az államtanács, de csak 1870-ben lett belőle törvény.

Ennek értelmében a két főváros és a nyolc legnagyobb lélekszámú város kormányzósági rangra emelkedett, a többi kerületi szintre. Mindegyikben városi dumát választottak. A дума választotta meg a polgármestert („városfő”) és az intézőséget (*uprava*), mint a zemsztvókban, de tulajdonképpeni vezetőjét, a *gradonacsalnyikot* (városvezető) a belügyminiszter nevezte ki. Csak a két főváros rendelkezett azzal a joggal, hogy erre a tisztségre két főt javasolt, s közülük a császár nevezte ki az egyiket.

A dumába csak azt lehetett beválasztani, akinek háztulajdona volt, vagy kereskedelmi adót fizetett. A porosz parlamentben érvényes háromosztályos választási rendszert vezették be. Ennek lényege, hogy a választókat az általuk kifizetett adó nagysága szerint sorolták be. Az adó teljes összegét három részre osztották, akik az egyharmadát fizették, a leggazdagabbak, azok saját kúriájukban választottak, a második osztályba tartozó, közepes összeget fizetők szintén saját kúriájukban, és a legkevesebb adót fizetők, tehát a nagy többség ugyancsak saját kúriájában. Attól függetlenül, hogy a kúriák létszáma messze nem volt azonos, mindhárom osztály egyenlő számú képviselőt választott, ami természetesen a gazdagok fölényét biztosította. A дума tagjainak a számát a lakosság számának megfelelően szabták meg, úgyhogy előfordult, hogy kisebb városokban az első osztály betölthető helyeinek a száma nagyobb volt, mint a választóké, akik tehát saját magukon kívül még mászt is kénytelenek voltak megválasztani.

A városi dumák hatásköre hasonló a zemsztvókéhoz: adót vethettek ki, s ebből fedezték a városrendészet teendőit, kövezetet építettek, ezzel javították a városi közúti közlekedést, az egészségügy és az iskolaügy is hozzájuk tartozott. A városi dumák tagjai persze elsősorban a városi lakosokból kerültek ki, a nagyvárosok kivételével nemesek alig voltak köztük, ezért a zemsztvók tevékenységéhez képest a városoké elmaradt, nem tudtak olyan liberális irányú aktivitást kifejteni, mint azok. A két főváros kivételével a századfordulóig a legtöbb városban még az utcák kikövezésére sem került sor.

Ahhoz képest, hogy a krími háború elsősorban a katonai elmaradottságot tette nyilvánvalóvá, az emiatt szükséges hadügyi reform váratott magára a legtöbbet. Nyilván azért, mert ez tűnt a legfontosabbnak, tehát ezt kellett a legalaposabban előkészíteni. Miljutyin, aki 1861-ben lett húsz évre had-

ügyminiszter, már a hatvanas években megkezdte a reform előkészületeit. 1864-ben az egész birodalmat 15 katonai körzetbe osztotta, ezekben kellett egyelőre még toborzással a megfelelő létszámú katonát kiállítani. Az kiderült, hogy a tartalék csak a besorozottak létszámának 25%-ával növelhető (míg Poroszországban a három és félszeresére, de még Ausztriában is kétszeresére). 1867-ben a miniszter csökkentette az ügyosztályok számát, és megszüntette a tüzérség még I. Péter óta hagyományos különállását.

Miljutyin katonai középiskolákat is szervezett, 1500 hallgatóval, ezek voltak a legkorszerűbbek az egész országban, a természettudományos tantárgyak és persze a matematika mellett a modern nyelvek oktatása is fontos helyet kapott. A katonai főiskolák évente 600 tiszt képzését biztosították. A korábbi kadét-hadtesteket felszámolták, csak az udvari apródokét hagyták meg.

Az 1870–71-es porosz–francia háború tapasztalatai újabb reformokra készítették Miljutyint, s bár egyre többen támadták, a császár kitartott mellette. Végül is 1874-re megszületett a hadseregreform, amely gyökeresen megváltoztatta az addigi rendet. A törvény kimondta, hogy 20 éves kortól minden férfi hadköteles. Ez alól kivételt képeztek azok, akik a szülők egyetlen gyermekei vagy unokái, vagy saját testvérüket kell eltartaniuk, vagy egy fitestvérük már katona. A sorsszolgálat 6 év, utána még 9 évig tartalékban van az illető. Az eddigi 20 éves katonai szolgálathoz képest ez már jóval kevesebb. A sorsszolgálat idejét csökkentette a műveltségi cenzus. Akinek volt elemi iskolai végzettsége, csak 4 évet szolgált, középiskolai végzettséggel 2 évet, egyetemi végzettség esetén a szolgálati idő fél évre csökkent. A bírósági reformhoz hasonlóan a katonai is felszámolta a még mindig meglévő rendi különbségeket. Hogy a reform hatékonyabbá és ütőképesebbé tette a hadsereget, az már három évvel a reform meghozatala után, az orosz–török háborúban kiderült.

Ezek voltak tehát azok a reformok, amelyek a következő majdnem fél évszázadra megszabták a fejlődés menetét. A Kelet-Európában legkésőbb az 1860-as évek végére megvalósított, ugyancsak felülről hozott reformokhoz képest (az Oszmán Birodalom kivételével) ez kevésnek tűnik. Ha azonban a korábbi helyzethez mérjük, amelyet az előző fejezetben megismerhettünk, mégis jelentős előrehaladás volt. Megszűnt a jobbágyrendszer. Ahol az obszina megmaradt, a volt jobbágyok nem jutottak teljesen szabad földtulajdonhoz, hiszen a kiosztott föld csak a használatukban volt, elidegenítését pedig súlyosan korlátozták, s ez – ha kisebb mértékben is – a nem obszinas területekre is érvényes volt. Persze a szabad földtulajdon megszerzése nem ütközött akadályokba akkor, ha a kellő tőke rendelkezésre állt. Az biztos, hogy a parasztság teljes egyenjogúsítása nem történt meg. A kormányzat ragaszkodott a parasztok feletti paternalisztikus gyámkodáshoz, mert éretleneknek találta őket az önállóságra. Ez egyébként megfelelt a valóságnak, és ezen csak a parasztok kulturális színvonalának emelésével lehetett volna segíteni. Ebben az irányban történt némi előrelépés, különösen a zemsztvók tevékenysége nyomán. Ám a miklósi korszaknak az az alapelve, hogy a parasztokat nem szabad tanítani, mert akkor rebellisek lesznek, kimondatlan-

nul még ebben az időszakban is érvényben maradt. A mi fogalmaink szerint iskolaköteles korú gyermekeknek mindössze 27%-a járt iskolába a századfordulón. Azért kell a mi fogalmainkra hivatkozni, mert az orosz kormányzat az iskolakötelezettséget végül is nem vezette be, persze nemcsak ideológiai megfontolásokból, hanem egyszerűen anyagiak és kellő létszámú oktatószemélyzet híján. A zemsztvo- és a városi törvény azonban legalább a helyi önkormányzat bizonyos elemeit megteremtette, a bírósági és a hadügyi reform pedig komoly lépéseket tett a teljes állampolgári egyenlőség irányában. Az alkotmányos államiság továbbra is váratott magára. Az új keretek szűkösek maradtak, de valamelyes mozgásszabadságot mégis adtak.

Nagyipari szigetek az agráróceánban

ELMARADOTT MEZŐGAZDASÁG

Nyilvánvaló, hogy az adott keretek áttekintése után azt kell először megvizsgálnunk, milyen volt a gazdaság és főként a társadalom helyzete az új körülmények között.

A jobbágyreform után a földművelésben továbbra is az elmaradott háromnyomásos gazdálkodás uralkodott. Vagyis a föld egyharmada egy évig nem termett semmit. A parasztok a falu határában elvben három részben művelték a nekik kiosztott földet. Minthogy azonban a föld különböző minőségű volt, ezt a három részt több helyen jelölték ki, a földterület tehát sok apró parcellára oszlott. Nehézséget okozott az is, hogy a földesúr kezén maradt földek is több részre osztódtak, beleakaszkodva a parasztok parcelláiba, ami akár ezek megközelítését is megnehezítette. *Csereszposzicának* nevezték ezt a helyzetet oroszul. A réteket, a legelőket és az erdőket a földbirtokos és a parasztok továbbra is közösen használták. A mezőgazdaságban alacsony terméseredményeket értek el, 1860–70 között az egy gyeszjatyinára jutó termés 29 pudot tett ki, s ez még 1891–1900-ig is átlagban csak 39 pud volt. 1893-ban törvényt hoztak arról, hogy az obscsinában csak 12 évenként szabad újra felosztani a földet.

A zemsztvók arra törekedtek, hogy a túlságos szétaprózódásnak elejét vegyék, a földeket tagosítsák, de csekély eredményt értek el. 1882-ig 47 735 parcellát tagosítottak, ami mintegy 178 000 gyeszjatyina területnek felelt meg, ez pedig az egész földterülethez képest jelentéktelen mennyiség. A már említett 1877-es mezőgazdasági összeírás szerint a parasztok kezén több mint 117 millió gyeszjatyina föld volt, majdnem 160 millió az állam, az uralkodócsalád és az egyház kezében, 73 millió gyeszjatyinát tett ki a földbirtokosok tulajdonában lévő föld, közel 12 millió a városi lakosoké, 186 000 gyeszjatyina a falusi papságé, majdnem 6 millió az egyéni parasztoké, és 16 millió gyeszjatyina egyéb tulajdonú volt, idetartoztak a kozákok földjei is. A parasztok kezén tehát jóval több föld volt, mint a földbirtokosokén, csakhogy a háromnyomásos művelés miatt gyakran ez a föld sem volt elég a paraszti család megélhetéséhez. 1877–1905 között a paraszti föld 21 millió

gyeszjatyinával növekedett, így a megművelt föld kétharmada került a parasztok kezére.

A földbirtokosok 1863–72 között 607 millió rubelt kaptak megváltás címén, persze jórészt csak kötvényekben, a föld eladásából pedig 165 millió rubelhez jutottak. Eladósodottságuk mértéke magas volt, 1861-ben 44 166 birtok 425,5 millióval tartozott a hitelezőknek. A kárpótlásnál az állam az adósságokat kifizette, tehát a földbirtokosok eleve kevesebb pénzt kaptak. De még a megmaradt pénzt sem befektetésekre költötték, hanem luxuscélokra, külföldi utazásokra herdálták el. Ezért aztán idővel földjük egy részét el kellett adniuk, s ezt általában a parasztok vásárolták fel.

Különösen a fekete földes területeken erős agrártúlnépesedés figyelhető meg, de a parasztok eltávozását a városokba a jobbágyreform rendelkezései erősen korlátozták. Az obscsinából a paraszt csak akkor mehetett el végleg, ha a megváltási összeg hátralévő, nagyobb részének a felét azonnal kifizette. Az egyéni gazdaságokból pedig akkor, ha valaki vállalta helyette a megváltás további fizetését, vagy ő maga az egész hátralévő összeget kiegyenlítette. A gyakorlatban mindkét változat kivihetetlen volt. A parasztok tehát csak ideiglenesen távoztak a faluról, hogy valahol a városban munkát vállaljanak, a nyári mezei munkákra rendszerint hazatértek. A század vége felé már inkább azt választották, hogy földrészüket bérbe adták az obscsina más tagjainak, s akkor már állandóan távol maradhattak, de igényük a föld használatára megmaradt. Az obscsina egyébként kétharmados többséggel dönthetett arról, hogy áttérjen-e az egyéni telkek rendszerére, de ez általában nem történt meg.

A modernizálás hívei gazdasági megfontolásokra hivatkozva ellenezték az obscsina fenntartását: a periodikus újrafelosztás miatt a tagoknak nem állt érdekükben semmilyen befektetés, *meliorizálás*, tehát a földművelés az eddigi alacsony színvonalon maradt. Az obscsina támogatói arra hivatkoztak, hogy a parasztokat nem szabad magukra hagyni, hiszen az eddigi földesúri támogatástól a reform után elestek. Ennél fontosabb volt felfogásuk szerint az, hogy a parasztok így rendelkeznek földdel, tehát a proletarizálódás veszélye nem áll fenn. A kölcsönös kezesség elve pedig biztosítja az állami jövedelmek, adók behajtását. A szlavofilok még azt is emlegették, hogy az obscsina ősi, hagyományos orosz intézmény, amelyet meg kell őrizni. Ők tértek ki arra is, hogy az obscsinában a művelésnek ugyanúgy akadály a háromnyomásos rendszer, mint az egyéni birtoklásnál. Koselev 1875-ben beadott emlékiratában arra hivatkozott, hogy a parasztok helyzetét nem az obscsina megléte nehezíti meg, hanem a fejadó és a magas megváltási díj. Az obscsina despotizmusa még mindig kisebb, mint az egész rendszeré. Még a liberális Kavelin is az 1880-as évek elején az obscsina mellett foglalt állást, de a kormány kötelességének mondta, hogy tanítsa meg a parasztokat a háromnyomásos rendszer helyett a vetésforgóra és az egyszerűbb mezőgazdasági gépek használatára. Az uralkodó elgondolás továbbra is a paternalizmus volt, amely szerint nem kell a parasztoknak új gondolatokat sugallni, folytassák csak munkájukat az eddig megszokott módon.

A nagybirtok a jobbágyreform révén ugyancsak nehéz helyzetbe került, hiszen eddig a robotra támaszkodhatott, tehát saját felszereléssel, igásállattal nem rendelkezett. A megoldást sok esetben a ledolgozási rendszer jelentette, vagyis a földbirtokos a saját kezelésében megmaradt föld egy részét bérbe adta a parasztnak, akik ennek fejében megművelték az ő földjét is. A másik módszer a felesbérlet: a bérbe adott föld után a termés felét a paraszt átadta a földesúrnak. Akár az egyik, akár a másik változatot választották, a hagyományos agrotechnikát alkalmazták, s ez azt jelentette, hogy a termés eredmények messze elmaradtak a korabeli nyugat-európai hozamoktól. Ez pedig rossz termés esetén nemegyszer nagyobb területeken éhínséget okozott, különösen az 1891-es évben. Csak kevés olyan nagybirtok akadt, amely áttért a bér munkára és a modern mezőgazdaság módszereire.

KONCENTRÁLÓDÓ NAGYIPAR

Az ipar szerkezetére időszakunkban az a jellemző, hogy a kézművesipar még változatlanul több embert foglalkoztatott, 1900 körül mintegy 8 milliót, mint a nagyipar. Általános jelenség ez ebben a korszakban másutt is, de nem teszi vitathatóvá azt a tényt, hogy a nagyipari forma a korszerűbb. A nagyipar látványos fejlődést ért el néhány évtizeddel a jobbágyreform után, de kezdetei már az első évtizedekben is megmutatkoztak. A gazdasági növekedés kezdeti szakasza, a *Rostow* nyomán *take-off*nak nevezett időszak Oroszországban az első világháború előtti negyedszázadra tehető, tehát a századon belül az 1890-es években indult el, de már az előző két évtizedben is jelentős volt az előrelépés.

A nehézipar járt az élen, a vas- és acéltermelés. Ebben jelentős szerepet játszott, hogy a régi uráli körzeten kívül a *Donyec-medencében* is óriási szénkészleteket tártak fel, a közelében, *Krivoj Rog* környékén nagy mennyiségű vasércet találtak. A századfordulóra már ez lett a nehézipari központ, és mellette még egy másik is kialakult a lengyel területeken, a *dąbrowai* szénmedencében. 1877-ben összesen 110 millió pud (egy pud 16 kg) szenet bányásztak, 1900-ban már 989 millió pudot. A vasérből készített nyersvas termelése ugyanezen idő alatt 23 millió pudról 176 millióra növekedett. Csak a déli területen az acéltermelés 1890 és 1900 között 8,6 millió pudról 631 millióra emelkedett. Oroszországnak nagy előnye származott abból is, hogy a századfordulón mind fontosabbá váló kőolajból – elsősorban *Bakuban* – óriási készletei voltak. Ezeket már régóta ismerték, de nem tudták felhasználni, hiszen nem volt rá szükség. 1877 és 1900 közt aztán itt még nagyobb növekedés mutatkozott meg, a termelés 13 millió pudról egyenesen 631 millióra nőtt. Grúzia adta a század végén a világ mangántermelésének egyharmadát. A két fővárosban egyéb iparágak is jelentősek voltak: Szentpétervárott elsősorban a gépgyártás, Moszkvában pedig a textilipar. A vasutak Európa-szerte a gazdasági növekedés egyik húzóágazatát jelentették, de nagy költségeket igényeltek. Az orosz kormány, a többihez hasonlóan, először külföldi vállalatoknak adott koncessziót vasútvonalak építésére, a század vége felé azonban, megint az európai trendnek megfelelően, már

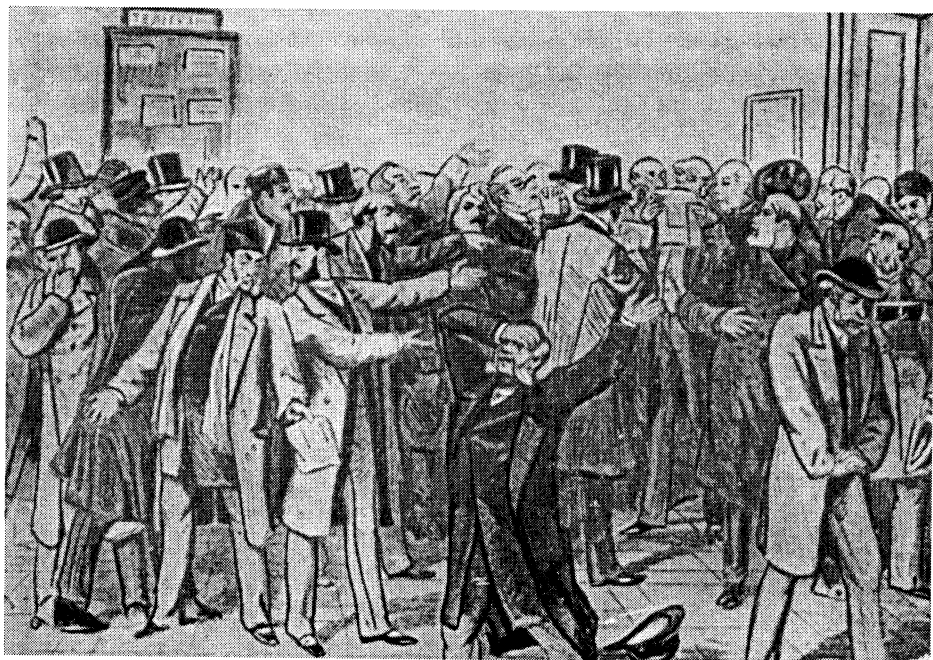
maga vette kezébe a vasutakat, megváltotta őket a magántársaságoktól. A vasútvonalak tervezésénél persze továbbra is a katonai-stratégiai és nem a gazdasági megfontolások játszották a főszerepet. 1880-ban a vasútvonalak hossza 22 865 km volt, 1904-ben 59 616. Csak 1890 és 1900 között, tehát a kedvező konjunktúra időszakában 16 000 km vasútvonal épült, és megkezdték a Szibérián keresztül haladó vasútvonal építését is. A látványos eredmények ellenére persze a vasúti hálózat sűrűsége a nagy terület miatt messze elmaradt a fejlett nyugati országokétól. 1860–76 között 1833 millió rubelt fektettek a vasutakba. A vasút létrehozása roppant méretekben megnövelte a belföldi szállítást, 1865–69 között ez évi átlagban 377 millió pud volt, 1875–79-ben már 1698 millió pud.

A nagyipari fejlődés egyik fontos sajátossága a nagyfokú koncentráció. Míg a fejlett országokban is sok a közép- és kisüzem, Oroszországban a századfordulón már a gyáripari munkásság nagyobb fele a több mint ezer főt foglalkoztató üzemekben dolgozott, jelentős része az ötezer fő felettiekben. Ez majd a munkásmozgalom szempontjából válik fontossá.

A nagyipari fejlődés a kormányzatnak is szívügye volt. Ahogy minden egyéb területen, itt is a kormány intézkedett. Gazdasági vagy iparügyi tárca a kormányban nem létezett, az ipar a pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozott. Az 1880-as években *Bunge*, 1886–92-ig *Visnyegradszkij* volt a pénzügyminiszter, 1892-től pedig *Witte*, aki különösen sokat tett a nagyipar fejlesztése érdekében. Ezt elsősorban a vámügy befolyásolásával érték el. A reformkorszak elején a kormányzat – az európai trendnek megfelelően – a vámok csökkentésével a szabad kereskedelem felé haladt. Ez azonban hamarosan ismét megváltozott, a kormány egyre emelte a külföldről behozott áruk, elsősorban a gépek és a textíliák vámját, hogy ezzel a hazai ipart védje, ugyanakkor a kivitel könnyítésével még sokáig próbálta támogatni ezt az ágat.

A kivitelből adódó nyereségek és az állam egyéb bevételi forrásai persze nem voltak elegendők az ipar fejlesztésére. 1863-ban az italbérletről áttértek az állami monopóliumra, 1869-ben ez tette ki az állami jövedelmek 31,5%-át, 1879-ben 34,5%-át. Az ország egyre nagyobb méretekben szorult rá a tőkebehozatalra, ebben először a német pénzintézetek jártak elől, a századforduló idején azonban már a francia és a belga, kisebb mértékben az angol bankok nyújtották a nagy hiteleket. A külföldi tőkebefektetés az 1850-es években elérte a 10 millió rubelt. 1900-ban a külföldi részvénytársaságok száma 269 – a konzervatív gondolkodásúak az ország kiárúsítását emlegették. Természetesen a részvénytársaságok révén a hazai tőkebefektetés is nőtt. 1861–73 között 357 részvénytársaság alakult, ebből 53 vasúti, 163 ipari és 73 bank.

A protekcionista vámpolitikához történt visszatérés után a nyugati tőkések már Oroszországban alapították üzeimeiket, hiszen itt a munkaerő jóval olcsóbb volt. Egy walesi gyáros, *Hughes* már nagyon korán, 1869-ben létrehozta a déli iparvidéken üzemét, egy faluban, amelyből hamarosan nagyobb város lett. Ezt a tulajdonosról *Juzovkának* nevezték el.

A tőzsdén (fametszet)

1860-ban alapították az állami bankot, 1883-ban a nemesi bankot a földbirtokosok támogatására, 1885-ben a parasztbankot a paraszti földvásárlások elősegítésére, de a hazai magánpénzüzetek nagyobb számban csak a századforduló táján jöttek létre, ezekben is hamarosan a külföldi tőke került vezető helyre. A rubel a század végéig nem volt konvertibilis, mert az ország pénze még mindig ezüstalapon állt, amikor az európai országok már áttértek az aranyalapra. Oroszországban ezt csak Witte valósította meg 1897-ben.

A külföldi tőkebeáramlás ellenére a külkereskedelemnek mégis nagy szerepe volt. 1880-ban a kivitel értéke 498,7 millió, a behozatalé 622,8 millió, tehát erősen passzív, ezt a külföldi tőke beáramlása egyenlítette ki. 1900-ra már a 716 millió értékű kivitellel szemben a behozatal 626 millió, tehát két évtized alatt a külkereskedelmi mérleg aktívvá válik. Jelentős ebben a gabonakivitel részesedése. 1861–65 között a gabona a kivitel 31%-a, 1891–95-re már 47%, ebben segítettek a Fekete-tenger irányában katonai megfontolásokból kiépített vasutak. 1891-ben, a nagy éhínség évében Visnyeg-radszkij továbbra is erőltette a kivitelt, azzal a jelszóval, hogy „éhen halunk, de kiviszünk”.

Nyilvánvaló, hogy a társadalomban is nagy változások mentek végbe. Valamelyest pontos képet az első népszámlálás révén kaphatunk. Az 1897-es népszámlálás természetesen a rendi kategóriákba sorolta a lakosságot. 1,22 millió volt az örökletes nemes (ezen belül hivatalnokok is), 630 ezer a személyes nemes, 343 ezer a pap, kb. ugyanannyi az ún. tisztos polgár (ez nagyjából a szabad foglalkozású értelmiségnek felelt meg), 281 ezer a kereskedő, 13,3 millió a *mescsanyin* (ebbe a városokban végleg letelepedett munkások is beleszámítottak), közel 97 millió a paraszt, amihez még hozzá kell számítani a közel 3 millió kozákokat. De a mezőgazdasággal foglalkozók összlétszáma csak 93,4 milliót tett ki. Felül majdnem hogy a nemesség elszegényedéséről kell beszélni. A század végén jó néhány gazdag háztartásban még a szolgaszemélyzet soraiban is akadtak forma szerint a nemesi rendhez tartozók. Az egészen nagy birtokok tulajdonosai persze még tartották magukat. Az 1897-es első népszámlálás több mint 10 000 olyan háztartást talált, amelyekben a cselédség száma 11-nél több volt, és közel 112 ezret, ahol a létszám 4 és 10 között mozgott. Ezek egy része persze már nem nemesi család.

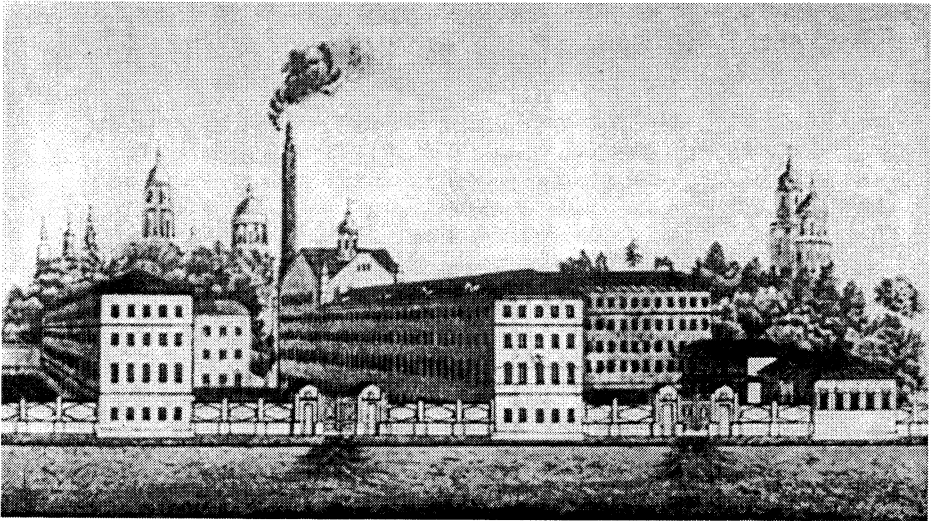
A szó modern értelmében vett nagyburzsoázia alig létezett, a gyárosok nagy többsége egykori jobbágyok sarja, még néhány évszázaddal korábbi mentalitással. Az uralkodó osztály nagyobb része nem közülük került ki, hanem a bürokráciából, ennek pedig növekvő hányada már nem nemesi származású. Különösen a vidéki közigazgatásban és a tisztikarban nagy ezeknek az aránya. Mentalitásukban teljesen hozzáidomultak a nemességhez, annak is a retrográd részéhez, és a rendszer feltétlen kiszolgálói voltak.

Egyre fontosabb tényező lett az értelmiség. A hajdani *raznocsinyecek* helyét ez foglalta el, különösen a szabad foglalkozásokban. Hogy csak az orvosok példáját vegyük: 1889-ben 12 521 az orvosok száma, közülük 2629 a katoniorvos, 3465 egyéb állami szolgálatban, 1552 kórházakban és a felsőfokú oktatásban dolgozik, és 3289 folytat magánpraxist. Az ügyvédek számának növekedéséről már esett szó a bírósági reform kapcsán, ugyanez érvényes a mérnökökre is, amit megint csak a gyors gazdasági növekedés tett szükségessé. Az irodalmárkodás, a könyvkiadás szintén egyre többeknek biztosított megélhetést.

Az értelmiség sajátos részét tette ki a zemsztvók ún. *harmadik eleme*. Így hívták azokat az értelmiségieket, orvosokat, tanítókat, akiket a zemsztvók saját költségükre alkalmaztak. Ez a viszonylag rosszul fizetett harmadik elem jobbra liberális gondolkodású volt, de sokan közülük a forradalmi mozgalomhoz is közel kerültek.

Láthattuk, a kézművesek száma még 1880-ban is 8 millió, ők és a kis-kereskedők tették ki a városi *mescsanyin*rend túlnyomó többségét. Gondolkodásukat a nagykereskedőkhöz hasonlóan még mindig a Domosztroj szelme határozta meg.

A munkások létszáma a nagyipari fejlődés ütemének megfelelően gyorsan nőtt, 1900 táján 3 millióan voltak, bár ez a 130 millió lakosból

Moszkvai posztógyár (kőnyomat)

csekély kisebbség. 1904-ben a nagyipari munkások létszáma 1 663 300, ebből 621 000 a textiliparban dolgozott. Túlnyomórészt a parasztokból kerültek ki, mint láthattuk, szakképzetlenek voltak, ezért csak alacsony munkabért kaptak. Kapcsolatuk a faluval még jórészt fennmaradt, idényjelleggel vagy véglegesen visszatértek az obscsina közösségébe. Kevesen telepedtek le a városban, még kevesebben szereztek bizonyos szakképzettséget. A szakképzett munkások a két fővárosban laktak viszonylag nagyobb számban, szakképzettségüknek megfelelően valamivel magasabb fizetésekkel.

Az átlagosan alacsony munkabéreket fenntartotta a faluról állandóan érkező munkaerő-utánpótlás. A sok beözönlő a lakáskörülményeket tovább rontotta, hiszen ilyen gyors ütemben nem épülhettek új lakások. A munkások, most már sokszor családjukkal együtt, a legjobb esetben egyszobás lakásokban laktak, de gyakran egy szobában több család is kénytelen volt meghúzódni. Egy ágyon akárhányszor több személy is osztozott. A kisiparban foglalkoztatottak szintén nyomorúságos körülmények között éltek. Még a fővárosokban is a konfekcióipar rendszerint női munkásai abban a szobában aludtak többedmagukkal, amelyben nap közben dolgoztak. A korai kapitalizmusnak Nyugat-Európában a század első évtizedeiben ismert szörnyűségei itt még a század végén is megtalálhatók.

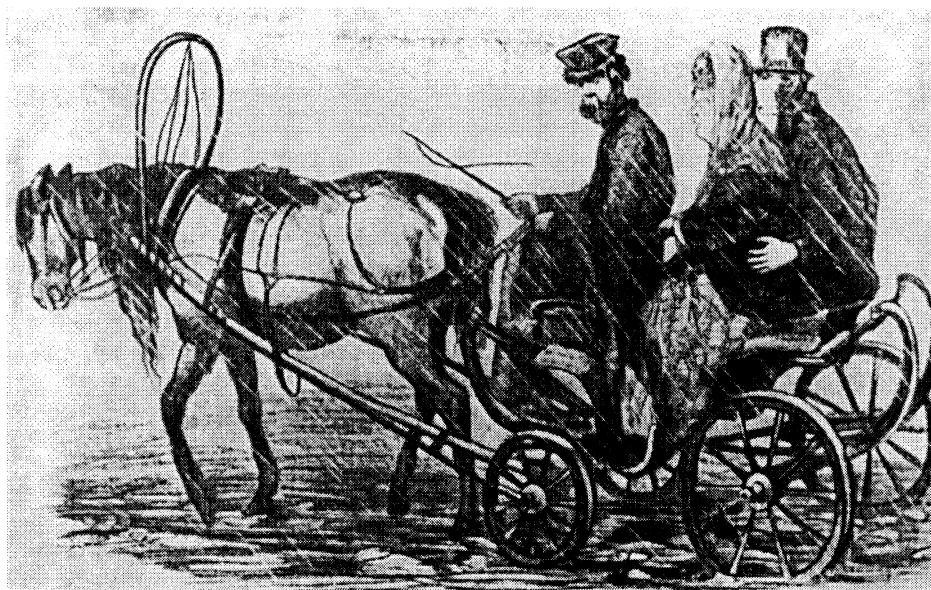
Bunge kezdte meg a gyári törvényhozást. 1882-ben elrendelte a 12 év alatti gyerekek munkájának a tilalmát, a 12–15 évesek napi munkaidejét pedig 8 órában állapította meg. 1884–85-ben újabb törvényeket hozott, bevezette a gyári felügyeletet, a nők és a serdülőkorúak éjjeli munkáját pedig megtiltotta. 1897-ben Witte 11 1/2 órában szabta meg a napi munkaidőt, éjjel pedig 10 órában. Ezek a törvények azonban csak fokozatosan érvénye-

sültek. A gyári felügyelet nem sokat segített, mert kevés volt a felügyelő, és még kevesebb, aki a munkáját lelkiismeretesen végezte volna. A munkások szervezkedése tilos volt, még az 1897-es törvény is tiltotta a szakszervezetek létrehozását.

Ilyen mostoha körülmények ellenére sem igen fejlődött ki a munkások öntudata. Éppen a faluval való kapcsolat következtében a városba bekerült munkások voltaképpen még továbbra is parasztnak tekintették magukat. Az egy- vagy kétgenerációs munkáscsaládok száma még alacsony volt.

A parasztek helyzetéről a jobbágyreform kapcsán már esett szó. Amit itt hozzá kell még tennünk, az a paraszti differenciálódás kérdése. Kétségtelen, hogy még az obszínás területeken is kialakultak bizonyos különbségek. Azok a parasztek, akik ezután is űztek kiegészítő foglalkozásokat, vagy bérbe vették a városba költözöttek földjét, idővel földet vásároltak a nemesektől, így a többiekénél jobban éltek. *Kulákoknak* vagy *mirojedeknek* nevezték őket a parasztek, elsősorban a szegényparasztek (*bednota*), akik még ott maradtak a faluban. A közepes mennyiségű földdel rendelkezők száma csökkent, bár továbbra is ők alkották a nagy többséget. A zemsztvók statisztikusai sok felmérést készítettek a paraszti háztartásokról. Ezekből kiderült, hogy a közepesen élő réteg nagyjából önellátó volt, ezzel szemben a két szélső réteg már rászorult a piacra, vagy mindennapi szükségleteinek előteremtése érdekében, vagy mert specializálódott a mezőgazdaság bizonyos ágaira, és így ugyancsak kénytelen volt sok terméket vásárolni. A parasztek Szibériába történő kivándorlását a kormányzat az 1880-as évek végéig min-

Moszkvai „konflis” (fametszet)

den módon akadályozta. Az 1891-es éhínség és a szibériai vasút építésének megkezdése miatt azonban az 1890-es években már jelentős mértékben elősegítette, olyannyira, hogy 1896-ban a belügyminisztériumban külön osztályt hoztak létre az elköltözés megszervezésére. Bár ez igen nagy nehézségekkel járt, sokan már az úton meghaltak, a század utolsó öt évében mégis átlagosan 200 000 fő volt a kivándorlók száma.

Ha összegezni próbáljuk a polgári átalakulás éveinek gazdaság- és társadalomtörténetét, a következőt mondhatjuk. Az ipari fejlődés ezekben az években nagy eredményeket ért el, gyárkolosszusok jöttek létre, a századfordulón már 1,7 millió volt nagyipari munkás. A század végén megindult a gazdasági növekedés. A dinamikusan fejlődő nagyipar azonban csak szigeteket jelentett az agráróceánban. A lakosság nagy többsége paraszt volt, elmaradott technikával művelte a földet, jórészt nagy nyomorban vagy legalábbis a nyomor közelében élt. A másik oldalon a gazdagok igen vékony rétege található. A nemesek, arisztokraták főképp még a 18. századi nemesi étosszal, az alakulóban lévő burzsoázia a nyers korai kapitalizmus mohóságával. Nagyon kevesen akadtak közülük, akik nyugati társaikhoz hasonlóan mecénási szerepet vállaltak volna.

Az értelmiség egy része, már csak vagyonánál fogva is, a felső körökhöz igazodott. Más része azonban nem ezt az utat járta. Nem csekély számú az a réteg, amely nem szerzett egyetemi képesítést, hanem csak félig vált értelmiségivé. Ez különösen fogékony volt a forradalmi tanításokra. Amíg a század derekán a liberálisok, ha nem is számban, de társadalmi súlyban még jelentős erőt képviseltek, addig a századfordulóra számuk nem nőtt, súlyuk pedig csökkent. A liberális fejlődés hívei még mindig nagyrészt a nemesek közül kerültek ki.

A nagy külpolitikai váltás

HÁROM CSÁSZÁR SZÖVETSÉGE

Oroszország a krími háború lezárása után teljesen elszigetelt helyzetbe került. Ebből az elszigeteltségből valamerre ki kellett törni, hiszen az ország, mint láthattuk, közben a Távol-Keleten aktívan lépett fel, ez pedig hosszabb távon valamilyen európai nagyhatalmi kapcsolatot kívánt volna meg. A másik két konzervatív partner, Ausztria és Poroszország közül az előbbi éppen rossz viszonyban állt Oroszországgal, a poroszok pedig a német egység megteremtése előtt csak másodrendű hatalomnak számítottak. Anglia távol tartotta magát a kontinentális politizálástól, ellentétei Oroszországgal közismertek voltak.

Az első közeledési kísérlet sajátos módon Franciaországgal vezetett eredményre. III. Napóleon ugyanis már tervezte az olasz egység megvalósítását, ez pedig konfrontációt jelentett az olasz területek közel egyharmadát birtokló Ausztriával. Ausztria elleni együttműködésre a francia császár hajlandó volt, de az orosz szempontból viszonylag fontosabb Angliával szemben nem.

1857 szeptemberében *Stuttgartban* találkozott a két császár, s ez voltaképpen figyelmeztetés volt Ausztria számára. 1858 nyarán a Párizsban a két dunai fejedelemségről tartott konferencián Oroszország már egyenrangú félként vehetett részt. A következő év márciusában orosz–francia titkos egyezményt kötöttek, ennek értelmében egy francia–osztrák háborúban az orosz kormány semlegességet vállalt. A francia győzelmek után Ausztria kénytelen volt Lombardiát átengedni Olaszországnak, pontosabban, a Szárd Királyságnak, amely két év leforgása alatt megteremtette az egységes Olaszországot. A titkos szerződés tehát megtette hatását. A francia befolyás növekedése viszont az orosz kormányzatot mégis a konzervatív nagyhatalmak felé irányította.

1860 októberében Varsóban találkozott az orosz és az osztrák császár és a porosz király, tehát orosz területen, ami Oroszország dominanciájáról tanúskodott. Egyezsége azonban a hasonló világnézeti tájékozódás ellenére sem került sor, a jövőre vonatkozólag azonban volt perspektívája.

A kilépés az elszigeteltségből tehát már megindult, amikor egy hazai eseménysor mindent megzavart. Az 1863-as lengyel felkelésről van szó, amelynek tárgyalására később kerültünk sorra. Itt csak annyit kell tudni, hogy *Bismarck*, ekkor már porosz miniszterelnök felajánlotta segítségét Sándornak, porosz területen orosz csapatokat engedett át a felkelők hátába. Az orosz kormány büszkeségét sértette ez a segítség. De Poroszország legalább nem próbált közbelépni a felkelők érdekében, amit az angol és a francia, sőt idővel az osztrák állam is megtett. A nyugati országok közvéleményében nagy rokonszenvet keltett a lengyelek megmozdulása. Napóleon levelet írt Sándornak, áprilisban a három hatalom közös jegyzékben önkormányzatot javasolt a lengyel és litván területek számára, júniusban pedig amnesztiát a felkelőknek, a lengyel szejm összehívását és a lengyel nyelv használatát. Az orosz kormány természetesen mindkét jegyzéket a belügyekbe való beavatkozás címén elutasította, és a jó viszony megszakadt.

III. Napóleon továbbra is az olasz igények megvalósítását szerette volna elérni, ezért 1863 után hosszas tárgyalásokat folytatott az osztrák kormánnyal, az igényelt velencei területért cserében a két román fejedelemséget kínálta fel Ausztriának. Ez természetesen súlyos provokációt jelentett volna Oroszországgal szemben, hiszen az a két fejedelemséget már régóta saját területének tekintette. Az osztrák kormány nem is vállalta a csere ódiumát. A porosz–osztrák háborúban, 1866-ban, Oroszország semleges maradt, ami megkönnyítette a porosz győzelmet.

Amikor 1866-ban *Krétán* görög felkelés tört ki az oszmán uralom ellen, az orosz kormány közös jegyzék megküldését javasolta a nagyhatalmak részéről, ez azonban az angol kormány ellenállásán megbukott, a görögök helyzete a szigeten nem javult.

Mindeddig – a lengyel eset kivételével – olyan kérdésekről volt szó, amelyek vitális orosz érdekeket nem érintettek. Más volt viszont a helyzet az 1870–71-es porosz–francia háború esetében. Oroszország mindkét állam irányában érdekelt volt, ezért semleges álláspontot foglalt el, egyik felet sem

támogatta. A közvélemény, a sajtó hevesen franciabarát volt, a kormányzat világnézeti okokból inkább a poroszok felé hajlott. A porosz győzelem viszont nem várt alkalmat adott az 1855-ös párizsi béke legmegalázóbb rendelkezéseinek a felszámolására. *Gorcsakov* herceg, évtizedekig orosz külügyminiszter, 1870. november 15-én a párizsi szerződést aláírt nagyhatalmakhoz jegyzéket intézett, amely szerint a Fekete-tenger partján az erősítés és a flottatartás tilalmát a maga számára többé nem tekinti kötelezőnek. A párizsi béke eredeti rendelkezése szerint ez háborús ok lett volna. Csakhogy az adott pillanatban a hatalmi egyensúly megbomlása következtében legfeljebb Anglia háborúzott volna, de egymagában ő sem merte ezt vállalni.

Ez az egyensúly még inkább megbomlott annak következtében, hogy 1871. január 18-án *Versailles-ban* kikiáltották a német császárságot. Ezzel az 1848-as forradalom kisleányát alternatívája valósult meg. Az új Németország katonai szempontból a kontinens legerősebb hatalma lett, s ezt gyorsan fejlődő ipara kellő mértékben alátámasztotta. Az egykori porosz–orosz viszony az ellenkezőjére fordult. Eddig Poroszország jelentette Oroszország számára az ifjabb partnert, akit szükség esetén akár támogatni is kell, de ő is nyújthat nem megvetendő támogatást. Most Németország lett az erősebb partner az elmaradott Oroszországgal szemben. Az orosz kormány ezzel a helyzettel nem volt hajlandó megbékélni, de igényeit egymagában már nem tudta érvényesíteni.

A párizsi szerződés egyes pontjainak megváltoztatására tett egyoldalú orosz lépést végül 1871-ben a londoni konferencián a nagyhatalmak elfogadták, azzal, hogy a szerződés további megváltoztatása csupán valamennyi érdekelt fél egyetértésével történhet meg. A szorosok kérdését úgy módosították, hogy békeidőben hadihajók csak a szultán engedélyével haladhatnak át.

A gyökeresen megváltozott nemzetközi helyzetben minden kormánynak új orientációra kellett törekednie. Ez végül is politikai-világnézeti alapon újra közel hozta egymáshoz a konzervatív nagyhatalmakat. 1873 nyarán az immár német császár *I. Vilmos*, Ferenc József osztrák császár és II. Sándor ismét orosz területen lezajlott személyes találkozásán létrehoztak egy laza szerződést, inkább csak egyezményt, amelynek értelmében háborús konfliktus vagy egyenesen háború esetében a három hatalom konzultációra lép. Ha valamelyiküket egy negyedik hatalom támadná meg, a másik kettő jóindulatú semlegességet tanúsít. Ennél többre az egyezség nem kötelezte őket. A diplomácia története mégis a *három császár szövetsége* néven tárgyalja az eseményt. Ez a szövetség hivatalosan a béke fenntartása érdekében jött létre. Valójában Németország számára volt előnyös egy francia és Oroszország számára egy angol támadás esetében. Az orosz–német barátságot kétségtelenül erősítette, de Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia ellentéteit a Balkánon nem szüntette meg. Néhány év múlva már kiderült, hogy a nagypolitikában az egyezség nem sokat ért. Oroszország számára mégis előnyös volt távol-keleti ambíciói miatt.

Az első sikertelen kísérlet után 1854–55 során *Putyatyin* tengernagy végül is eredményes tárgyalásokat folytatott Japánban. Három kikötőt megnyitottak az orosz kereskedelem előtt, a *Kuril-szigeteken* megosztottak, Szahalin szigetét pedig közös birtokká nyilvánították. A bennszülöttek megkérdezését egyik fél sem tartotta fontosnak. 1858-ban fel is vették a diplomáciai kapcsolatokat.

Addigra Kínában már kitört a *Tajping-felkelés*, az európai hatalmak kiűnő ürügyet kaptak a beavatkozásra, s ebből Oroszország sem maradhatott ki. 1858 júniusában Putyatyin megkötötte a *tiencsini* szerződést, amely szabaddá tette az orosz kereskedelmet Kínában. A két ország közti határ megvonását a szerződés értelmében helyben kellett elvégezni. Ezt a szerződést *Aigunban* Muravjov tábornok kötötte meg. Ennek értelmében az Amur folyó bal partja az *Argun* folyó betorkolásától a tengerig orosz terület, a jobb part az *Usszuri* folyó torkolatáig kínai. Bizonytalanságban maradt az Usszuri, az Amur és a tenger közti rész.

Míg *Ignatyev* gróf 1859-ben Pekingben tárgyalt, Muravjov négyszer lehajózott az Amuron a deltáig, és innen délre hadikikötőt alapított, a későbbi Vlagyivosztkot. Amikor 1860-ban az európai hatalmak Pekinget ostromolták, Ignatyev az angolokat erélyes fellépésre biztatta, a kínaiaknál pedig a protektor szerepét játszotta. Ettől függetlenül azonban a megadást javasolta a kínaiaknak. Végül 1860 novemberében megkötötte a *pekingi szerződést*, amelynek értelmében az addig bizonytalan terület is az oroszok tulajdonába került.

A japán ügyekben újabb fejlemény az volt, hogy Szahalint az 50. szélességi fok mentén kettéosztották, a Kuril-szigeteket egészükben Japán kapta, majd egy 1875-ös szerződés egész Szahalint az oroszoknak juttatta. Ugyanez a szerződés a japánoknak is megengedte a kereskedelmet orosz területen, a halászatot is a tengeren, és a japán áruknak biztosította a legnagyobb kedvezmény elvét.

E távol-keleti tevékenység azonban mégiscsak mellékes volt (egyelőre) a délnyugati irányhoz, a Balkánhoz képest, ahol ortodox és szláv testvérek nyögték az oszmán igát. A szlavofilok 1858-ban Moszkvában megalapították a *Szláv Jótékonyági Társulatot*. Sok előkelőség lépett be, a Társulat komoly anyagi segítséget adott a balkáni szlávoknak. Homjakov 1860-ban levelet írt a délszlávokhoz, ebben óvta őket az átkos nyugati befolyástól, és arra biztatott, hogy csak Oroszországban reménykedjenek. 1868-ban megalakult a Társulat szentpétervári szekciója.

Még szélesebb horizontja volt az 1867-es moszkvai néprajzi kiállításnak, amelyre a Monarchiából is hívtak vezető szláv személyiségeket. A cseheket ugyan kissé megdöbbenetette az ortodoxia hangsúlyozása, de egyébként jól esett nekik a figyelem, különösen a reményeiket lehűtő osztrák–magyar kiegyezés után. A Társulatnak Kijevben 1869-ben, Odesszában pedig 1870-ben alakult szekciója, a szentpétervári pedig 1877-ben önállósult. A moszkvai összejövetelt szokták második szláv kongresszusnak is tekinteni az 1848-as prágai után.

Szahalini elítéltek

A *moszkvai kongresszus* már azt mutatta, hogy az egykori szlavofília, amely eddig inkább csak az oroszokkal törődött, már átfordult a *pánszlávizmus* irányába. Eredetileg még a század első felében a szlovák, de csehül író pesti evangélikus lelkész, *Ján Kollár* névéhez szokták fűzni, aki azonban csak valamiféle kulturális együttműködést képzelt el. Az oroszok ezt továbbfejlesztették, s valójában valamennyi szláv nép egyesülését kívánták az egyetlen jelentős szláv hatalom, az orosz vezetése alatt. Az orosz közvéleményben nagy befolyása volt ennek az irányzatnak. Hozzá kell azonban tenni, hogy a kormány ezt sohasem fogadta el hivatalos politikájaként. A hetvenes évek derekán a szláv rokonszenvből és a keleti kérdésből egész Európát megrázó bonyodalom származott.

1875 áprilisában Ferenc József dalmáciai körútra indult, még *Nikita* montenegrói fejedelemmel is találkozott. A szomszédban oszmán uralom alatt élő délszlávok ezt biztatásnak vették. Júniusban Hercegovinában felkelés tört ki. Alapvetően parasztfelkelés volt az elnyomó adó- és közigazgatási

rendszer ellen, hamarosan azonban nemzeti színezetet is kapott, amikor Boszniában *Omladina* (Ifjúság) néven szervezet alakult meg, amely már a politikai önállóság igényével lépett fel. Az oszmán kormányzat intézkedései természetesen mindenfelé kiváltották a közvélemény ellenszenvét. Az Oszmán Birodalom már régóta Európa beteg emberének számított, és az, hogy most keresztény alattvalói ellen fegyverrel lép fel, felháborodást keltett. A félig önálló szerb fejedelemség aktívan támogatta a felkelést. Ezzel a kérdés európai dimenziót kapott. Még inkább azután, hogy 1876 áprilisában Dél-Bulgáriában is kitört a felkelés, s ezt a hadsereg és a helyi török lakosság példátlan kegyetlenséggel fojtotta el. Június 30-án Szerbia hadat üzent az Oszmán Birodalomnak. Hiába harcoltak orosz önkéntesek, tisztek is szép számban a szerb hadseregben, a törökök katonai fölénye egyértelmű volt. Az európai diplomáciának lépnie kellett.

Andrássy Gyula gróf osztrák–magyar külügyminiszter jegyzékben követelt jelentős közigazgatási reformokat a szultántól a keresztény alattvalók védelmében. A szultán ezt el is fogadta, a felkelők nem. 1876 májusában a három császár a berlini memorandumban kedvezőbb feltételeket javasolt a keresztények számára, ezt azonban az oszmán kormányzat utasította vissza. 1876 júliusában Sándor és Ferenc József külügyminisztereik társaságában a csehországi *Reichstadtban* találkoztak, és abban állapodtak meg, hogy a konfliktus lezárásaként Oroszország visszakapja az 1855-ben elvesztett Dél-Besszarábiát, Bosznia-Hercegovinát pedig felosztják a Monarchia és Szerbia között.

Minthogy a konfliktusban a Balkán újrafelosztása is felsejlett, Anglia sem maradhatott közömbös, Andrássy is az angolok támogatását kérte. A nagyhatalmak megállapodtak abban, hogy az év végére, december 23-ára összehívják konstantinápolyi nagyköveteiket, hogy azok dolgozzák ki a balkáni keresztények védelmét szolgáló intézkedéseket. Ennek véget vetett azonban II. Abdul-Hamid szultán bejelentése, miszerint alkotmányt adott országának, ez pedig biztosítja minden alattvaló egyenjogúságát és sérthetlenségét.

Sándor még november elején a moszkvai nemesek előtt mondott beszédében kijelentette, hogy szükség esetén egymaga cselekszik. Így ezt most már a presztízs is megkövetelte. 1877. február 28-án Szerbia és az Oszmán Birodalom súlyos feltételek mellett békét kötött. A két leginkább érdekelt hatalom, Oroszország és a Monarchia 1877. január 15-ére datálva Budapesten titkos egyezményt írt alá. Ennek értelmében, ha háborúra kerül sor, Oroszország létrehozhat egy bolgár vazallusállamot, a Monarchia pedig megszállhatja Bosznia-Hercegovinát. Nagy szláv államot a Balkánon nem szabad létrehozni.

Utolsó kísérletként egy orosz–angol megegyezés révén létrejött londoni jegyzőkönyv követelt az oszmán kormányzattól reformokat. Amikor ezt a szultán április 9-én visszautasította, az orosz hadüzenet elkerülhetetlen volt. 1877. április 24-én történt meg.

Mint már régóta, az orosz-török hadszíntér a Balkánon és a Kaukázusban alakult ki. Az orosz csapatok június 27-én keltek át a Dunán, miután előzetesen szerződést kötöttek Romániával a csapatok átvonulásáról. Már júliusra eljutottak a Balkán-hegységig, de *Plevna* jól felszerelt erődítményét három rohammal sem sikerült bevenni, a *Sipka-szoros* déli kijáratánál pedig a török túlerő rohamait csak nagy hősiességgel tudták kivédeni és a szorost megtartani. A Kaukázusban az oroszok eredményesebbek voltak, *Ardahant* elfoglalták, *Karsz* ostromát megkezdték, később be is vették. Nyugaton hosszú ostrom után *Plevna* is megadta magát, itt a krími háborúból ismert Totleben vezette a hadműveleteket. A Balkán-hegység hágóin átkelve, az orosz csapatok gyors ütemben hatoltak előre. A plevnai 46 000 hadifogoly után újabb 22 000 foglyot ejtettek. Az oroszok *Drinápolyt* is elfoglalták, és már Konsztantinápoly elővárosaiban voltak, amikor a harcoló felek 1878. január 31-én fegyverszünetet kötöttek.

1878. február 19-én (március 3-án), Sándor trónra lépése napján Konsztantinápoly egyik elővárosában, *San Stefanóban* (a mai Yeşilköyben) megkötötték a békét. Ennek értelmében Románia, Szerbia és Montenegró függetlenné vált. A bolgár egyház alá tartozó területekből létrehozták a Bolgár Fejedelemséget, amely a szultán vazallusállama volt, adófizetés fejében gyakorlatilag majdnem teljes függetlenséggel.

Február 13-án az angol flotta megjelent a *Márvány-tengeren*, azzal a feladattal, hogy ha az oroszok elfoglalják Konsztantinápolyt, a Boszporuszba is behatolnak, s ez végül közvetlen orosz–angol konfrontációhoz vezet.

A béke különben is megsértette a januári budapesti egyezményt, mert létrehozott egy nagy szláv államot, ti. Bulgáriát (a mainak több mint kétszeresét). Ezt a Monarchia saját délszláv lakosai miatt sem tűrhette, Anglia pedig a nagy orosz térnyerést sérelmezte. Ketten végül is rá tudták kényszeríteni a teljesen kimerült Oroszországot, hogy egyezzen bele egy európai nagyhatalmi kongresszusba, amely felülvizsgálja a békét. Oroszország a hadjárat során 200 000 embert vesztett, egy nyugati fegyveres beavatkozásnak nem tudott volna ellenállni. Bismarck Berlint javasolta a konferencia színteréül, s ajánlkozott arra, hogy elrendezi a problémákat. A kongresszus június 13–július 13. közt ülésezett, de előzőleg május 30-án a legfontosabb pontokban létrejött egy előzetes orosz–angol megállapodás. Az orosz közvélemény azt vetette Bismarck szemére, hogy mindig Oroszország ellen foglalt állást, holott világos volt, ő az orosz–angol megegyezéshez tartotta magát, a részletkérdésekben pedig minden alkalommal az orosz álláspontot támogatta. A kongresszusnak voltak forró pillanatai, de végül megszületett a megegyezés, nagyjából az orosz–angol tárgyalások alapján. Bulgária több mint egyharmadát, Macedóniát és Tráciát visszaadták az Oszmán Birodalomnak, megmaradt déli részéből közvetlenül a szultántól függő főkörmányzóságot, *Kelet-Ruméliát* hozták létre, a többi területből vazallusfejedelemség lett. Oroszország megkapta Dél-Besszarábiát, Romániát a Dobrudzsával kárpótolták, amelynek török és bolgár lakossága volt. A három balkáni állam

elnyerte a függetlenséget, a Monarchia pedig megszállta Boszniát és Hercegovinát. Nagyjából azt lehet mondani, hogy a Balkán nyugati fele a Monarchia, a keleti Oroszország elismert érdekszférája lett. Ahogy azt már II. József és II. Katalin elképzelte.

A három császár szövetsége ezzel egyelőre véget ért. A konzervatív alapállás és egy fenyegető német-osztrák együttműködés lehetősége (ahogy az 1879-ben a *kettős szövetséggel* meg is valósult) mégis arra készítette a három birodalom vezetőjét, hogy megújítsa ezt a szövetséget. A tárgyalások már hosszabb ideje folytak, a II. Sándor elleni sikeres merénylet hatása alatt sietve újból szövetségre léptek, az eredeti elképzelések szerint. Ahogy 1875-ben az orosz állásfoglalás gátolta meg Bismarckot abban, hogy megelőző háborút kezdjen az újra erősödő Franciaországgal, 1885-ben Bismarck állásfoglalása akadályozott meg egy, a *mervi oázis* orosz elfoglalása miatt fenyegető orosz–angol háborút. De ezzel a három császár szövetségének lehetőségei ki is merültek, megújítására már nem került sor, mert az új császár, *III. Sándor* ezt elutasította.

Közben volt még egy balkáni epizód. Kelet-Rumélia 1885 szeptemberében kimondta egyesülését a Bolgár Fejedelemséggel. Oroszország, eddig a bolgár állam pártfogója, ellenezte ezt a bolgár fejedelem oroszellenessége miatt, és a bolgár hadseregben szolgáló tisztjeit visszavonta. A nagyhatalmak 1886-ban elfogadták az egyesülést, de az orosz–bolgár kapcsolatok megszakadtak, sőt kifejezetten ellenségesekké váltak, amikor a bolgárok orosz jóváhagyás nélkül választottak maguknak fejedelmet. A kapcsolatok majd csak a század végére állnak helyre.

FRANCIA SZÖVETSÉG

Oroszország és Németország között megmaradt egyfajta kapcsolat az 1887. június 18-án kötött viszontbiztosítási szerződés révén. Ez azt mondta ki, hogy amennyiben a két fél közül az egyik háborús konfliktusba keveredik egy harmadikkal, a másik fél semleges marad. Ez alól azonban két kivételt tettek: ha Németország Franciaországgal háborúzik, vagy Oroszország a Monarchiával. Ez mindenesetre biztosítékot nyújtott Oroszországnak egy Angliával esetleg kirobbanó háborúban, de felsejlett benne egy németellenes orosz–francia szerződés lehetősége is. Az orosz közvélemény amúgy is ismét erősen németellenes volt. A kapcsolat tehát szigorúan érdekalapokon jött létre, a konzervatív összefogás már alig játszott szerepet.

Az orosz–német viszony éppen ekkor megint romlani kezdett. Az orosz kormányzat 1887 májusában megtiltotta, hogy a nyugati határterületeken külföldi állampolgárok földbirtokot szerezzenek. (Még *Bülow* későbbi német kancellárnak is jelentős birtokai voltak például az országban.) Erre válaszként novemberben Bismarck alapvetően megnehezítette az orosz kölcsönkötvények elhelyezését Németországban. A lépésre válaszul a francia tőke még az eddiginél is nagyobb mértékben ömlött Oroszországba.

A helyzet 1890-ben végleg elmérgesedett, amikor Bismarck kényszerű távozása után *II. Vilmos* német császár már nem újította meg a lejárt viszont-

biztosítási szerződést. Az orosz kormány végül egy levélcsere-t javasolt a kölcsönös jó viszony fennmaradásáról, de német részről ezt is visszautasították. A konzervatív alapokon álló, részleges szövetkezésnek ezzel visszavonhatatlanul vége szakadt. Maradt lehetőségként a közeledés Angliához, de az éppen ekkor inkább a hármasszövetség felé orientálódott. Így végképp nem volt más lehetőség, mint Franciaország. A francia kölcsönök vezették erre az utat.

1891-ben egy francia hadiflotta tett látogatást a kronstadti hadikikötőben, ahol III. Sándor hajadonfőtt hallgatta végig a francia himnusz, a *Marseillaise*-ét. Augusztus végén már megkötötték az első egyezményt arról, hogy háborús veszély esetén konzultálnak egymással. Egy évre rá, 1892. augusztus 27-én aláírták a katonai szerződést. Ennek értelmében az egyik fél megtámadásakor a másik azonnal a segítségére siet (ez mindkét fél esetében jelenthette akár Németországot, akár Angliát). Ha a hármasszövetség mozgósít, az új szövetségesek szintén azonnal elrendelik a mozgósítást. Támadás esetén Franciaország 1,3 millió embert köteles kiállítani, Oroszország 7–800 000-t, hiszen a Monarchiával szemben is készenlében kellett állnia. A katonai szövetség addig marad érvényben, amíg a hármasszövetség. A frontvonalak tehát világosak voltak. Két katonai szövetség állt szemben egymással Európában, s háború esetén Németország minden bizonnyal kétfrontos háborúra kényszerül, amit Bismarcknak eddig annyi ügyességgel sikerült kikerülnie. 1893–94 fordulóján mindkét fél ratifikálta a szövetséget, a francia parlament megszavazta, Oroszországban elegendő volt a császár aláírása. Világossá vált tehát, hogy kik állnak majd egymással szemben egy új háborúban, csak Anglia állásfoglalása volt még bizonytalan.

A hangulat amúgy is puszkaporos volt, az Oszmán Birodalomban örmény terroristák tevékenykedtek, angol rokonszenvtől kísérve. Megint összeült a nagyhatalmak *konstantinápolyi konferenciája* 1896 decemberében, hogy újabb javaslatokat dolgozzon ki a birodalom belső reformjára. 1897 februárjára a tervezet el is készült, de áprilisban kitört a török–görög háború, mert Görögország segítséget nyújtott egy újabb krétai görög felkelésnek.

A török hadsereg nagy fölényben volt, az orosz és a német kormányzat mellett állt, a nyugati hatalmak a görögök mellett. Ezért végül megkötötték a békét. A Balkán megint fejfájást okozott a diplomátáknak.

Ebben az évben tett Ferenc József látogatást Szentpétervárott, hogy üdvözlje az új császárt, *II. Miklóst*. Bizonyos hagyományok még éltek. A látogatás során egyezményt kötöttek, amely kimondta, hogy mindenkivel szemben meg kell tartani a status quót, a tengerszorosok pedig hadihajók számára továbbra is zárva maradnak. Az Oszmán Birodalom felbomlása esetén a Monarchia annektálhatja Bosznia-Hercegovinát. Európa tudomásul vette, hogy a Balkánon ez a két hatalom dönt. 1903-ra a *mürzstegi egyezményben* tovább bővítették az együttműködést, megegyeztek a balkáni területen nemzetközi csendőrség létrehozásáról, hogy az biztosítsa a keresztények védelmét. A két ország viszonya mégsem volt felhőtlen. Állandó konfliktusforrások jelentettek a galíciai lengyelek és ukránok, akiknek a helyzete itt összeha-

sonlíthatatlanul jobb volt, mint Oroszországban, s ezt az itteni lengyelek és ukránok is érzékelték. Az ellentétek fő forrása persze továbbra is a Balkán maradt.

Oroszország, mint láthattuk, az egész évszázadon keresztül valamilyen úton mindig a tengerszorosok felé tört, s az egész Balkánt szeretne volna kézben tartani. Az európai hatalmak minduntalan megakadályozták ebben. Az orosz–francia szövetség most már egyfajta háttérrel biztosított, 1899-ben, a megújításkor kimondták, hogy a hármas szövetség fennállásától függetlenül is megmarad. Az orosz külpolitika a századvégen tudomásul vette, hogy a Balkánon osztoznia kell a Monarchiával. Addigra már kiépítette közép-ázsiai gyarmatbirodalmát, s most a Távol-Kelet felé kezdett tekingetni.

Itt már megvolt a vlagyivosztoki tengerészeti bázis, de az télen nem volt használható. Márpedig a teljes mozgásszabadság érdekében jégmentes kikötőre volt szükség. Azután itt volt a transzszibériai vasút, amelyet igen nagy kínai terület választott el Vlagyivosztoktól, az odáig tervezett vasutat nagy kerülővel kellett megépíteni. És ezen túlmenően: itt volt Kína, ez az óriási terület, amely az orosz ipar piaca lehetne.

Mindenesetre létezett egy terület, amely gyengébb volt Kínánál, annak fennhatósága alatt állt, de a japánok is kiszemelték maguknak. Koreáról van szó. 1884-ben az orosz kormányzat felvette a diplomáciai kapcsolatokat a koreai királysággal, egyezményt is kötött, amelyben biztosították az oroszok számára a szabad kereskedelmet. Tíz évre rá egy koreai felkelés ürügyet adott a kínai kormányzatnak, hogy csapatokat küldjön az országba, de ezt a japánok is megtették. Ebből 1894. augusztus 1-jén japán–kínai háború bontakozott ki, óriási japán fölényrel. A japánok elfoglalták Port Arthurt, a kedvező helyen fekvő kínai kikötőt. A japánok előretörése felháborította az európai hatalmakat. A nagy ellenfelek egymás keblére borultak: orosz–német–francia közös nyomásra Japán békét kötött, visszaadta az elfoglalt területeket. Kína hálás volt. 1896-ban II. Miklós koronázásán ott volt a vezető kínai államférfi, *Li Hung-csang*, egyezményt is kötött, ennek értelmében Oroszország vasutat építhet Észak-Mandzsúriában, hogy lerövidítse a Vlagyivosztokba menő vasút útvonálát.

Koreában szinte orosz–japán *kondomínium* alakult ki, a két fél egyaránt sajátjának tekintette az országot. Ekkor a németek léptek, 1897-ben bérbe vették *Csiaocsou* kikötőjét, az angolok pedig ezen felbuzdulva *Vejhajvejt*. Ahogy korábban történt, Oroszország most sem maradhatott tétlen. Egy 1898. március 27-én kötött orosz–kínai egyezmény révén az oroszok 25 évre bérbe vették Port Arthurt és a *Liaotung-félszigetet*. A vasúti koncessziót tovább bővítették, most már *Harbintól* Vlagyivosztokig szerezték meg Dél-Mandzsúriában a vasútépítés jogát, névleg kínai fennhatóság alatt, ezért is nevezték Kelet-kínai Vasútnak, de a vonal mentén fekvő terület orosz katonai védelem alá került. Az orosz gyarmatbirodalom sikeresen tovább bővült. Egy április 25-én kötött szerződésben az orosz és a japán kormány meg egyezett Korea függetlenségéről (Kínát meg sem kérdezték), Oroszország beleegyezett abba, hogy Japán gazdasági kapcsolatokat építsen ki Koreával.

1899-ben pedig mindennek megkoronázásaként egyezmény született Angliával a kínai érdekszférák elhatárolásáról: a Jangce folyótól délre eső terület az angoloké, a Nagy Faltól északra eső az oroszoké. Japán ebből az egyezményből kimaradt.

Az orosz külpolitika tehát a legjobb úton volt a gyarmatbirodalom kínai kiépítése felé. Ezért hirdette meg Európában a leszerelést – mint a nemzetközi politika fő célját – a béke fenntartása érdekében. Orosz kezdeményezésre ült össze 1898 májusától júliusáig *Hágában* 26 ország részvételével a nemzetközi leszerelési konferencia. A leszerelés ügyében természetesen nem tudtak megegyezni, az egyetlen eredmény az azóta is működő nemzetközi bíróság létrehozása volt. Oroszország viszont ügyesen elterelte a figyelmet távol-keleti terjeszkedéséről.

Nemzetek és gyarmatok

Oroszország történetét írjuk, s eddig általában oroszokról is volt szó. De a 19. század során világossá vált, hogy az országban az oroszokon kívül más etnikumok is élnek. Az 1897-es népszámlálás alkalmából pedig kiderült, hogy az oroszok voltaképpen kisebbségben vannak. A lakosságnak 43,30%-át tették ki, az ukránok 17,41%-a és a fehéroroszkok 4,57%-a mellett. Mint-hogy a kormányzat az utóbbi kettőt is orosznak tekintette, együtt már valóban ők vannak többségben. Persze ott volt az a nemzetiség, amelyik a legtöbb gondot okozta, és amelyiknek a létéről igazán tudomást kellett venni: a lengyelek a maguk 6,17%-ával. Tekintélyes mennyiséget tettek ki még a zsidók 3,94%-kal, valamivel több mint ötmillióan éltek itt. A többiek már alacsonyabb százalékokat képviseltek: finn 1,71%, litván 1,29%, grúz 1,05%, a többiek az 1% alatt maradtak, pl. az örmények 0,91%-kal. A valamivel több mint egymillió különféle kaukázusi nép összesen 0,85%-ot képviselt.

AZ 1863-AS LENGYEL FELKELÉS

A lengyelek sok gondot okoztak korszakunk elején újabb felkelésükkel. A krími háború idején reményeik támadtak, hiszen éppen európai háború folyt Oroszország ellen. Az új helytartó, Gorcsakov herceg, a krími hadvezér nem sok jót ígért. 1856 májusában II. Sándor személyesen is megjelent Varsóban, most is franciául szólította meg a tiszteletére összegyűlt notabilitásokat, és óvta őket az álmodozásoktól. De azért a következő évben engedélyezték egy *Mezőgazdasági Társulat* létrehozását, ez néhány évre tulajdonképpen egyfajta politikai fórumot is biztosított a lengyel nemességnek. Varsóban pedig orvosi főiskolát hoztak létre.

A Lengyel Királyság lakossága ekkor nem egészen ötmilliót tett ki, ennek háromnegyed része volt a lengyel, de persze lengyelek a litván, fehérorosz és ukrán területeken is laktak, többnyire ők voltak ott a földbirtokosok. Mintegy 600 000 zsidó lakott itt, ebből több mint 500 000 a városokban,

ahol összesen 1 164 000 lakos élt. Ez egy 1859-es összeírásból derült ki, amelynek segítségével megpróbálták felmérni az agrárviszonyokat. Abban a pillanatban vagyunk, amikor magában Oroszországban már megkezdődött a jobbágyreform előkészítése.

A Lengyel Királyságban a személyes szabadságot a jobbágyok már 1808-ban, Napóleon kegyéből megkapták, s ezen az orosz uralom sem kívánt változtatni. A föld használata után azonban a parasztok továbbra is feudális jellegű szolgáltatásokkal tartoztak. A több mint 300 000 paraszti gazdaság 64%-a magánföldesúri birtokon működött, mintegy egyhatodik csak pénzszolgáltatással tartozott, még kisebb rész vegyesen pénzzel és robottal, a nagy többség azonban robottal. A kérdés tehát a szolgáltatások megváltása volt. A Mezőgazdasági Társulatban sok vita folyt erről. Az agrárkérdések mellett azonban már politikai kérdések is felvetődtek, alapvetően az 1830 előtti helyzet helyreállítása, netán a teljes függetlenség. Az oroszokkal való együttműködésre hajlandó mérsékelt szárny vezetője *Andrzej Zamoyski* volt, nagy vagyonú földbirtokos. Mellette azonban létezett egy radikálisabb szárny is, amely a lengyel történelem, főképp az 1830-as felkelés évfordulói vagy nemzeti hősök özvegyeinek temetésekor mindig nagy tüntetéseket szervezett.

Az orosz kormányzat 1861 márciusában *Aleksander Wielopolski* márkit nevezte ki a vallási és közoktatásiügyi bizottság fejevé, gyakorlatilag ő lett a királyságbeli kormányzás vezetője. Tervei között szerepelt az 1832-es lengyel státútum visszaállítása, amely mégis valamiféle önkormányzatot biztosított, a zsidók emancipációja, a paraszti szolgáltatások átváltása pénzjáradékra – ez május elején csakugyan meg is történt. A Mezőgazdasági Társulat ugyanakkor a parasztok földtulajdonhoz juttatását igényelte, ezért viszont még 1861-ben feloszlatták.

A pénzjáradékra való áttérés lebonyolítására cenzusos alapon választott bizottságokat hoztak létre. Rövid időn belül a parasztok többsége már csak pénzszolgáltatással tartozott, ami könnyített helyzetükön. Bevezették a helyi és kormányzósági önkormányzatot, Wielopolski még egy államtanács felállítását is tervezte az alkirály vezetése alatt.

A tüntetések azonban tovább folytatódtak, előbb vagy utóbb a rendőrség is beavatkozott, halottak is voltak. A hangulat egyre idegesebb lett mindkét oldalon. A kiegyezést kereső mérsékeltek, a fehérek, ahogy idővel nevezték őket, egy *Leopold Kronenberg* nevű zsidó konvertita, gyáros vezetése alatt szervezkedtek. A radikális vörösök fő támaszpontjául Varsó szolgált, ahol *Városi Bizottságot* hoztak létre. Számukra a minimális program az 1830 előtti helyzet helyreállítása volt, de valójában a teljes elszakadás Oroszországtól. Egyik vezetőjük *Jarosław Dąbrowski* volt.

1862 májusában a császár elfogadta Wielopolski programját. II. Sándor alkirályá liberális öccsét, Konsztantyin nagyherceget nevezte ki. A radikálisok azonban ekkorra már felkelést készítettek elő, merényleteket kíséreltek meg Konsztantyin és Wielopolski ellen, amire Wielopolski kivégzésekkel akart válaszolni. Dąbrowskit 1862 augusztus végén börtönbe zárták, így a

felkelésben nem is tudott részt venni. Wielopolski az egyetemi hallgatókat és más fiatalokat be akarta vonultatni katonának, hogy elejét vegye a további zavargásoknak.

Ez robbantotta ki a felkelést 1863. január 22-én Varsóban, mint 33 évvel korábban. A felkelés élén természetesen a vörösök álltak, akik még aznap kiáltványban bejelentették, hogy megalakult az ideiglenes kormány, amely a parasztok kezén lévő összes földet a tulajdonukba adja át. A vörösök abban reménykedtek, hogy ez majd a felkelés mellé állítja a parasztokat. (Valójában sok paraszt a cár mellett foglalt állást.) Erre a segítségre nagy szükség lett volna, hiszen katonai szempontból a felkelés összehasonlíthatatlanul hátrányosabb körülmények között indult, mint 1830-ban. Most nem létezett lengyel hadsereg, az orosz viszont itt volt az országban. Ezért valójában csak partizánharc folyt, bár a felkelést annyira előkészítették, hogy még a községi önkormányzatok lengyel sasos pecsétjeit is megcsináltatták.

A felkelők kisebb csoportokban harcoltak, soraikban sok volt az egyetemi hallgató, középiskolás diák, de munkások is szép számban, és persze radikális érületű nemesek, többnyire már birtoktalanok. Az első hónapokban az egyenlőtlen harc a vörösök irányításával folyt. Az eléggé reménytelen helyzetben azonban átadták a vezetést a fehéreknek, abban bízva, hogy akkor nyugati segítséghez jutnak. Az emigránsok biztatták a felkelőket, a nyugati hatalmak azonban, ezt már láttuk, csak ajánlásokra szorítkoztak. Egy újabb krími háborúra, amiben a felkelők reménykedtek, nem került sor. Ezért aztán őszre visszaadták a vezetést a vörösöknek. *Romuald Traugutt* lett a diktátor, aki megpróbálta tovább irányítani a harcot. 1864 késő tavaszán az utolsó csapatokat az orosz hadsereg felszámolta.

A nyugati intervenciókra való tekintettel az orosz kormányzat kegyelmet kívánt gyakorolni. De amikor az újonnan kinevezett orosz főparancsnok, *Theodor Berg* tábornok ellen merényletet kíséreltek meg, a kormányzat a szigor mellett döntött. A foglyul ejtett Trauguttot kivégezték. Hivatalosan 396 felkelőt végeztek ki, valójában mindkét fél mintegy kétezer kivégzést hajtott végre, a harcok során pedig 25 000 ember halt meg. 12 000 volt a bebörtönzöttek száma, ennél nagyobb a Szibériába száműzötteké. Megint sok lengyel földbirtokot elkoboztak.

Még javában folytak a harcok, amikor a kormányzat hozzákezdett egy agrárreform kidolgozásához. Oroszországban éppen ekkor indult meg a jobbágyreform végrehajtása. A Lengyel Királyságban 1863. augusztus 31-én létrehoztak egy agrárbizottságot az előkészítésére. Elnöke a már ismert liberális Miljutyin lett, tagjai közt volt az a két szlavofil, Szamarin és Cserkasszkij, akik már az oroszországi reform előkészítésében és végrehajtásában is fontos szerepet vállaltak.

A *Varsói Főkormányzóságban* (így nevezték a Lengyel Királyságot, hogy még a lengyel név is eltűnjön) a reform lényegesen kedvezőbb eredményekkel zárult, mint Oroszországban, hiszen ennek most politikai tartalma is lett, a lengyel parasztokat kellett szembefordítani egykori földesuraikkal. A reform értelmében a parasztok tulajdonukba kapták az egész addig birtokolt

földet telkekben, mert itt az obscsina ismeretlen volt. Mintegy 700 000 gazdaság jutott így földhöz. Sőt 130 000 föld nélküli paraszt is tulajdonhoz jutott, az elkobzott birtokokból és az állami javakból még mintegy 700 000 hektárnyi területet osztottak szét köztük. A falu közössége, a *gmina* egyfajta önkormányzatot kapott, ebben a gminában a helybeli földbirtokosok is helyet foglaltak, egyenlő alapon a parasztokkal. A politikai szándék tehát elérte célját, a parasztok megkapták a cártól azt a földet, amelyet a földesurak nem voltak hajlandók odaadni. Világos, hogy a nemzeti szempontból nem tudatos nagy paraszti tömegek – legalábbis egy ideig – hálások voltak a kormányzatnak.

1830, 1846, 1848 után immáron negyedszer bukott el egy lengyel felkelés. A nemesi és értelmiségi vezetők itt is, mint a másik két lengyel területen, tisztába jöttek azzal: amíg a három felosztó hatalom egymással jó viszonyban van (s ezt a jó viszonyt éppen a lengyelek felosztása éllette), addig egyetlen lengyel felkelésnek sincs esélye a sikerre, az ország teljes felszabadítására. At kell térni a lassú gyarapodásra, a divatos pozitívista természettudományos világnézet is ezt sugallta. Szerves munkának nevezték ezt a politikát, lényege a gazdasági téren való előrehaladás volt. A meglévő politikai megosztottsággal meg kellett békélni.

Az orosz kormányzat azonban a maga fokozódó oroszosításával ezt igazán nem segítette elő. A közigazgatás hivatalos nyelve természetesen az orosz lett, az iskoláké a varsói egyetemtől az utolsó falusi elemiig szintén. Csak a hittant volt szabad lengyelül oktatni. Idővel már az órák szünetében sem lehetett lengyelül megszólalni, aki mégis megtette, büntetést kapott. Az utcai feliratok, a boltok cégtáblái is oroszul íródtak. Még a levélborítékokat is cirill betűkkel kellett megcímezni. Csak amikor erre a lengyel társadalom passzív ellenállással válaszolt, és nem levelezett többé, akkor törölték el ezt az előírást.

Persze ennél keményebb lépései is voltak az orosz hatóságoknak. A katolikus egyház vagyonát majdnem teljes egészében elkobozták, a kolostorok nagy többségét bezárták. Az egyházat, amelynek 1867-ben már csak hat püspöksége volt, a belügyminisztérium egyik ügyosztálya alá rendelték. 1875-ben az unitus egyházat felszámolták, papjait és híveit az ortodox egyházba sorolták be (ez gyakorlatilag az ukránokat érintette). *Chelmnóban* ortodox püspökséget alapítottak.

1867-ben felszámolták az államtanácsot és a közigazgatási tanácsot, az egykori autonómia maradványait, a következő évben az egyéb bizottságokat is. Az országot az eddigi közigazgatási beosztástól függetlenül tíz kormányzóságra osztották fel. 1867-ben orosz minta szerint létrehozták a varsói tankerületet, 1872-ben bevezették az orosz középiskolai rendszert, 1876-ban az orosz igazságügyi intézményeket, ám az esküdtszékeket nem. A varsói egyetem statútumát az 1863-as orosz reform szerint alakították ki. A tanárok két év haladékot kaptak arra, hogy megtanuljanak oroszul, három év haladékot pedig arra, hogy valamelyik orosz egyetemen megszerezzék a doktori fokozatot.

A finnekről az oroszosítás kapcsán már esett szó. Ehhez annyit kell még hozzátenni, hogy az orosz kormányzat itt is megpróbált éket verni a lakosság különböző etnikumai közé. A svéd uralom óta a vezető társadalmi rétegek a svédek közül kerültek ki, a svéd volt a hivatalos nyelv is. A finn nemzeti mozgalomnak ezzel kellett szembenéznie. A kormányzat egyenjogúsította a finn nyelvet a svédvel, amivel voltaképpen elősegítette, szándéka ellenére, a finn paraszti tömegek nemzeti öntudatosodását. Az egyenjogúsítást már az 1863-ban (hosszú idő után) egybehívott országgyűlésen bejelentették, azzal, hogy ez 20 éven belül valósul meg. Sőt attól kezdve, legkésőbb három éven belül minden hivatalban finnül tudó embereket kell alkalmazni. 1866-ban törvényt hoztak az elemi iskolákról, 1873-ban megalakult az első finn tanítási nyelvű gimnázium. Az elemi iskolai törvényt meg is valósították, ennek volt köszönhető, hogy az oroszországi helyzettől eltérően itt az analfabétizmust jelentős mértékben felszámolták a századfordulóra.

Az egyik balti bárónő egyszer arról beszélt, hogy II. Sándor sok etnikum atyja. Az egyébként liberális Szamarin, aki, mint láthattuk, amúgy sem volt a balti németek híve, erre azzal válaszolt, hogy az oroszok ugyanazt a szerepet töltik be az országban, mint a franciák – vagyis orosz nemzetállamról van szó, amelyben a más nemzetiségűek csak megtűrték. III. Sándor idején ez már kormánypolitikává vált, bár addig is hallgatólagosan így kezelték a problémát.

A balti térségben 1867-ben a felsőbb közigazgatásban a német helyét az orosz nyelv vette át. 1887-ben az iskolák orosz nyelvűek lettek, kivéve az elemi iskolák alsó osztályait, ezt két évre rá a magániskolákra is kiterjesztették, és ebben az évben bevezették az orosz igazságszolgáltatási rendszert, orosz nyelvvel természetesen. 1885 óta protestáns templomot csak a Szent Szinódus engedélyével lehetett építeni. 1893-ban a dorpati egyetemet megszüntették, helyette létrehozták a *jurjevi* orosz egyetemet, ugyanis most érvényesítették azt, hogy Dorpat orosz neve a középkorban Jurjev volt. Sajátos módon az észteknél és a letteknél ez a korszak, az 1850–60-as évek a nemzeti megújulás időszaka, *Kreuzwald* 1857-ben adta ki a *Kalevipoeg* címen összegyűjtött népi költeményeket, a finn *Kalevala* megfelelőjét. Ő is, mint *Jakobson*, az orosz uralom híve volt, mert ettől remélte az emancipálódást a balti bárók alól. Hasonló volt a helyzet a letteknél, itt *Christian Voldemars* képviselte ezt az álláspontot. A mozgalom kissé a lengyel szerves munkára emlékeztetett. Itt is elsősorban az anyagi megerősödésre került a hangsúly, még olyan mozgalmak is kialakultak, hogy csak a saját nemzetiséghez tartozó kereskedőnél szabad vásárolni. A birodalomtól való elszakadás gondolatát azonban senki sem merte felvetni.

Az ukránoknál a nemzeti megújulási mozgalom ugyancsak ebben az időben kezdett bontakozni. Lehetőségeit azonban súlyosan korlátozta Valujev belügyminiszter 1863-as körrendelete, amely vallási tárgyú munkák kivételével megtiltotta az ukrán nyelvű könyvnyomtatást és sajtót. A kijevi történész, Kosztomarov is oroszul írt, és nem merte magát ukránnak nevezni.

A megfélemlített ukrán értelmiség mégis talált magának fórumot. Az Orosz Földrajzi Társaságnak Kijevben alakult meg a délnyugati szekciója, amely a gyakorlatban ukrán néprajzzal is foglalkozott, így, félénken utalva a nemzet meglétére. 1874-ben Kijevben országos régészeti kongresszust is tartottak. Erre már felfigyeltek a hatóságok, a társaság délnyugati szekcióját betiltották.

A radikális ukrán értelmiség képviselői *Hromada* (Közösség) néven titkos társaságot hoztak létre, ez az 1860-as évek elején orosz forradalmárokkal is felvette a kapcsolatot, így *Zseljabovval* is, akivel még találkozunk a továbbiakban. Az értelmiség tipikus képviselője *Mihajlo Drahomaniv* volt, 1870–75 között a kijevi egyetemen tanított, azután emigrált, Bécsben és később *Lembergben* (Lvov) szervezte a nemzeti mozgalmat. Ugyancsak itt működött a jeles történész és közíró, *Hrusevszkij*. Galíciában az ukránok és a lengyelek lényegesen jobb körülmények között éltek, többek között ez is hozzájárult az Oroszország és a Monarchia közti ellentétekhez.

Különösen nehéz volt a lengyel felosztások révén erősen felduzzadt zsidó nemzetiség helyzete. A felosztások óta a zsidók csak a nyugati kormányzóságokban lakhattak, ez volt az a bizonyos „Letelepedési Sáv”. 1856-tól már őket is besorozták katonának. A reformok során bizonyos kategóriáknak (kereskedők, kézművesek, orvosok) megengedték, hogy ezen kívül is letelepedjenek. Az ellenreformok korában azonban a pogromokkal egyidejűleg jöttek az egyre inkább korlátozó rendelkezések. Kimondották, hogy a zsidók még a Letelepedési Sávon belül is csak városokban és nagy falvakban lakhatnak. Tolsztoj belügyminiszter már egyenesen a keresztények védelmére adott utasításokat. Azután következtek a különböző *numerus claususok*. 1882-ben a katonaoszlopoknak csak 5%-a lehetett zsidó. 1887-ben az övezeten belül a közép- és felsőfokú oktatásban csak 10% lehetett a zsidók aránya, egyebütt 5%, a két fővárosban pedig csak 3%. 1889-ben az ügyvédi foglalkozást a belügyminiszter engedélyéhez kötötték. A következő évben a zemsztvóválasztásokból tiltották ki őket, még ha vagyonuk alapján jogosultak is lettek volna erre. Kijevből már 1886-ban teljesen kiutasították a zsidókat, foglalkozásukra való tekintet nélkül, Moszkvában ez 1891-ben történt meg. 1894-ben a szeszárúsítás jogát is elvették tőlük.

A kormányzaton belül voltak ellenzői is ennek az antiszemita hevesységnek. Még 1883-ban *Pahlen* gróf vezetésével létrehoztak egy bizottságot a zsidókérdés rendezésére. A bizottság 1888-ra készült el jelentésével, ennek az a lényege, hogy a zsidóknak nyomós okuk van a panasza, pedig ők is állampolgárok. A kérdést az asszimilációval látta megoldhatónak. A kormányzat azonban ezt a megoldást határozottan elvetette.

A népi rétegekben is megnyilvánuló antiszemitizmus szorosan összefüggött az ortodoxiával, amely, mint tudjuk, a zsidókban Krisztus gyilkosait látta, s ennek megfelelően akart velük bánni. Ettől persze, Európára való tekintettel, még a kormányzat is visszariadt. A sok pogrom, az értelmiségi foglalkozások lehetetlenné tétele viszont arra vezetett, hogy a zsidók körében egyre több lett a forradalmár, a szocialista tanok híve. Mások pedig a századforduló után a *cionizmus* felé tájékozódtak. 1897-ben a szocialisták

Hajóvontatók

létrehozták a zsidó munkások szervezetét, a *Bundot*, amely majd jelentős szerepet játszik az orosz forradalmi mozgalomban.

A Kaukázus népeit, amelyekkel olykor felújultak a harcok, a kormányzat egyszerűen ellenségnek tekintette. A Volga menti népek körében már láttuk Iliminszkij térítő akcióit, amelyek voltaképpen az asszimilációt szorgalmazták. A beszélt tatár nyelven, de cirill betűkkel még könyveket is nyomtatott ki számukra. A tatárok között viszont Kazanyban és a Krímen is egyfajta nemzeti megújulás ment végbe, amely muszlim nacionalizmusra vezetett. *Iszmail Bej Gaszpirali* bahcsiszeráji polgármester, aki Moszkvában végezte iskoláit, 1881-ben jelentetett meg egy könyvet *Orosz muzulmánosság* címen. Ebben valamiféle modernizációt követelt, még a nők emancipációját is, és olyan nacionalizmust, amely szoros kapcsolatban marad az iszlámmal.

A volgai finnugor népek körében 1891-ben 128 keresztény iskola működött. Iliminszkij itt is szerepet játszott, szociális vonatkozásban igyekezett megvédeni ezeket az elesett etnikumokat, de ezzel együtt el is akarta őket oroszosítani. Úgy vélte, ez a megoldás útja, ha nem oroszosodnak el, akkor muszlim tatárok lesznek belőlük.

Grúziát gyarmati területnek tekintették, 1861-ben a parasztoktól még földet is vettek el. A meglévő félf feudális viszonyokat nem módosították. A földbirtokosok voltak az uralkodó réteg, akik szinte európai nemesek módjára

rendelkeztek a néppel. Soraikból kerültek ki az első értelmiségiek is, akik hamarosan szembehelyezkedtek a rendszerrel, forradalmárokká váltak, de minthogy magukat és az egész népet önmagában gyengének tekintették, a forradalmi harcot az oroszokkal együtt képzelték el.

Bizonyos értelemben hasonlóan alakult az örmények sorsa is. Nagyon sokáig lojálisak maradtak az orosz rendszer iránt. Miután az orosz külpolitika a Távol-Kelet felé tájékozódott, már nem támogatta az örményeket az Oszmán Birodalommal szemben, ahol még súlyosabb volt a nemzeti elnyomás. Az örmény forradalmárok, a *dasnakcutjunok*, akik nemzeti harcot akartak, a török üldözés elől orosz területre menekültek, s itt folytatták mozgalmukat. 1896-ban az egyházi iskolákat orosz nyelvű államiakkal váltották fel, vagyonukat elkobozták, a következő évben pedig az egész egyházi vagyont is. Pedig az örmények is ortodoxok voltak, csak önállóak, nem tartoztak a Szent Szinódus alá. Amikor 1905-ben Bakuban a tatárok pogromot rendeztek az ottani örmények ellen, az orosz hatóságok tétlenül nézték. Így az egykor lojális örményekből is sikerült forradalmárokat nevelni.

ÚJABB HÓDÍTÁSOK

A 19. század második fele hozta meg az orosz gyarmatbirodalom végső kikezértését. 1864-ben Gorcsakov a külhatalmakhoz intézett jegyzékében elmagyarázta: Ázsiában az orosz hatalom határain túl rendezetlen viszonyok vannak, állandó belháború, ami az orosz terület biztonságát veszélyezteti. Ezért ezeket a határterületeket be kell kebelezni. Csakhogy ettől újabb rendezetlen területek lesznek a szomszédban, így azokat is meg kell majd hódítani.

1865-ben *Csernyajev* tábornok elfoglalta *Taskentet*, ám mire ez megtörtént, megérkezett a rendelkezés, hogy diplomáciai megfontolásokból mégse foglalja el a várost. Addigra azonban ez már befejezett tény volt, és arról nem lehetett szó, hogy a bennszülöttekkel szemben az oroszok visszavonuljanak. Két évre rá már Taskentet tették az újonnan létrehozott *turkesztáni* főkormányzáság fővárosává. A helybeli parasztok megnyerése érdekében itt a lengyelországra emlékeztető földreformot hajtottak végre.

1868-ban a buharai emirátus támadást intézett az orosz terület ellen. Az oroszok természetesen visszavágtak, elfoglalták *Szamarkandot*. Végül békét kötöttek, ennek értelmében a buharai terület egy része közvetlenül az oroszok kezére került, az orosz kereskedők szabadon látogathatták az országot.

1873-ban a turkesztáni főkormányzó, *Kaufman* támadást intézett az orosz területekhez legközelebb fekvő *Hiva* ellen. A londoni orosz nagykövet megnyugtatta az angol kormányt: nincs szó hódításról. Júniusban az oroszok elfoglalták Hiva városát, a hamarosan megkötött béke értelmében az *Amudarja* folyótól északra eső terület az oroszoké lett, a folyó deltájával együtt, a hivai kán 2,2 millió rubel kárpótlást kapott, de kötelezte magát, hogy a külvilággal csak orosz közvetítéssel tart fenn kapcsolatokat. Hiva tehát orosz protektorátus alá került. Ez augusztusban történt, szeptemberben a buharai emír is elfogadta ezt a státust. Kokandban 1875-ben felkelés tört ki a kán ellen, a mozgalom orosz területre is áttért. Az oroszoknak természetesen

közbe kellett lépniük, 1876 elejére az egész kánság területét elfoglalták és bekebelezték, itt nem volt szó protektorátusról.

Az Aral-tó, a Kaszpi-tenger és Perzsia közt még maradt egy bizonytalan hovatartozású terület. 1869-ben ennek a határán megalapították *Krasznovodszk* városát, azután hamarosan elkezdődött a terjeszkedés keleti irányban. 1878–81 során elfoglalták az egész területet, és a kaukázusi főkormányzóság alá rendelték. Közép-Ázsia meghódítása ezzel befejeződött. Kétségtelen, hogy a korábbi állandósult belharcok után az oroszok itt nyugalmat teremtettek. Ezt zenésítette meg *Igor Borogyin* a *Közép-Ázsia pusztáin* c. szimfonikus költeményében, ahol a viharos disszonanciák után az orosz katonák ütemes lépte zárja le a fejleményeket – végre rend van.

Közép-Ázsiára Oroszországnak elsősorban presztízsokokból, de nagyon nyomós gazdasági okokból is szüksége volt. Az amerikai polgárháború idején akadozott a gyapotbehozatal, pedig az orosz textilipar számára a nyersanyag nélkülözhetetlen volt. Ezentúl nem import útján kellett beszerezni, az országon belül termelt. A gyarmati helyzetet viszont mutatja, hogy a nyersgyapotot feldolgozó gyárak helybeni létesítését a kormányzat a moszkvai textilgyárosok kérésére betiltotta.

1884-ben bevezették az orosz igazságszolgáltatást, hamarosan megindult a vasútépítés, hiszen a gyapotot így könnyebb volt szállítani. Az orosz telepések is megjelentek. A század végére már kezdett kiépülni az iskolarendszer kétosztályos, orosz nyelvű elemi iskolákkal, hiszen ezek az iskolák elsősorban az oroszok igényeit elégítették ki. Tipikus gyarmati uralom jött itt létre (természetesen a két protektorátus kivételével). Tbilisziben mind a mai napig meg lehet különböztetni az orosz uralom előtti óvárost, a gyarmati korszak építkezéseit, a masszív és erőt sugárzó kormányzati épületeket és kaszárnákat, meg a szovjet korszak városnegyedeit. Így volt ez a közép-ázsiai területeken is. Az orosz kormányzat és a telepések egyaránt tudomásul vették, hogy itt ők az urak.

A gyarmatszerzés mellett azonban gyarmatvesztés is volt. *Alaszka* régóta orosz területnek számított, csak nem tudtak mit kezdeni vele, a zord éghajlat még oroszokat sem igen csábított ide. A prémkereskedelemből, valamikor a legfontosabb jövedelmi forrásból már nem sok haszon származott, a prémes állatokat sikerült kiirtani, meg a halakat is. Már 1857-ben felvetődött a gondolat, hogy ezt a távoli területet eladással kellene hasznosítani. Forma szerint Alaszka az Orosz–Amerikai Társaság kezelésében állt, amely olyan intézmény volt, mint a 17. században a holland és az angol Kelet-indiai Társaság. A társaság szerződése 1862-ben lejárt, így vagy saját kezelésbe kellett volna venni sok költséggel és kevés haszonnal, vagy eladni. Végül is 1867-ben 7 millió akkori dollárért Oroszország eladta a területet az Egyesült Államoknak. Az amerikai kongresszus sokallta a pénzt, az orosz kormányzatnak sok pénzébe került, hogy megvásárolja az amerikai sajtónak legalább egy részét a tranzakció támogatására. Amikor később aranyat találtak itt, kiderült, hogy nagyon olcsón adták Alaszkát. Arany ügyében azonban az oroszoknak ott volt az Urál.

Ellenreformok és forradalmi eszmék kora

LORISZ MELIKOV TERVEZETE

Az az Oroszország, amely a nemzetközi kapcsolatokban mint vitathatatlanul európai nagyhatalom lépett fel, befelé egyáltalában nem volt olyan európai. A nagy reformok az autokráciát maradéktalanul meghagyták. A polgári átalakulás egyik lényeges mozzanata, az alkotmányosság nem valósult meg. A felső körökben természetesen nem volt senki, aki ezt megkérdőjelezte volna. De még a liberálisok is hosszabb távon szintén elfogadták a rendszert, hiszen biztosította a rendet. Csak az értelmiségi forradalmárok nem törődtek bele, ők teljes változást akartak, forradalmat. 1865-ben egy moszkvai egyetemi hallgató, *Isutyin* titkos kört hozott létre a felkelés propagálása érdekében. A következő évben egy másik egyetemista, *Karakozov* merényletet kísérelt meg II. Sándor ellen. A merényletnek nagy, elítélő visszhangja támadt, a parasztok a cárt féltették, a felső körök a rendet. Úgy tűnt, Oroszország még nem teljesen érett meg a valódi polgári átalakulásra.

A merényletre a kormány válasza csak az elnyomás és a rendőri terror fokozása lehetett. Kivizsgálására különbizottságot hoztak létre, folyóiratokat tiltottak be, először a Szovremennyiket, pedig a nagy orosz költő, *Nyekraszov* verset írt *Muravjov* tiszteletére, hogy megmentse folyóiratát. A harmadik ügyosztály vezetője *Pjotr Suvalov* lett, korábban balti főkormányzó, mindenfajta reform ellensége, aki az addig meghozottakkal sem értett egyet. Az autokrácia legfőbb szószólója azonban nem ő volt, hanem *Mihail Katkov*, egy hivatalnok fia, ifjúkorában a Sztankevics-kör tagja, később Moszkvában a filozófia segédtanára (docense), mielőtt a filozófia oktatását teljesen betiltották volna. Utána az újságírásban találta meg hivatását az orosz nagyhatalmiság szószólójaként. Az 1863-as lengyel felkelés után már öntudatos nacionalistaként lépett fel. Egyik legjobb barátja *Konsztantyin Leontyev* volt, az alapjában hitetlen értelmiségi, aki mégis elfogadta az ortodoxiát, és a reakciós, bizantin gondolkodás legfőbb képviselőjévé lett.

1869-ben jelent meg az eredetileg orvos *Danyilevskij* könyve *Oroszország és Európa* címmel. A krími háború utáni sértődöttség jegyében fordult el Európától, azt hirdette, hogy Oroszországnak más, külön úton kell járnia. Jóval *Spengler* és *Toynbee* előtt már felvázolta a kultúrkörök elméletét: Európában a latin–germán kultúrkör volt az uralkodó, de ez már túlélte lehetőségeit, most a szláv kultúrköré a jövő. Ez a politika nyelvére lefordítva megint csak az orosz nagyhatalmiságot, végső soron az európai hegemoniát jelentette. E gondolkodás az orosz felső körökben igen kedvező visszhangra számíthatott, ha a hivatalos külpolitika nem is fogadta el teljes egészében.

A rendszer jellegzetes embere volt *Dmitrij Tolsztoj* gróf, Katkov és Leontyev barátja, aki 1866-ban lett közoktatásügyi miniszter. A gimnáziumokban a klasszikus nyelvek oktatását állította az előtérbe a modern nyelvek és a természettudományos tantárgyak rovására. Éppen ezért fordult az ellenzéki értelmiség az utóbbiak felé, hiszen azok lehettek egy, az ortodoxiával szemben álló, laikus világnézet alapjai, s végső soron a forradalmi mozgalmat is

erősíthették. De sajátos módon éppen Tolsztoj az, aki a felső körök nyomására lehetővé tette a nők bekapcsolódását a közép- és felsőfokú oktatásba.

A rendszer – szinte párhuzamosan a korábban tárgyalt reformokkal – már néhány korlátozó intézkedést is bevezetett. 1866-ban szűkítették a zemsztvók azon jogát, hogy gazdasági intézményekre adót vethessenek ki, a következő évben viszont kibővítették a zemsztvo élén álló nemesi marsall jogkörét az „eltérőkkel” szemben. A zemsztvók hatáskörét azzal is korlátozták, hogy kiadványaikat a kormányzó előzetesen cenzúrázhatta, s a nyilvánosság kizárása érdekében csak annyi példányban jelentethették meg, ahány tagja volt a zemsztvónak. A belügyminisztérium 1870-ben körkérdezt intézett a zemsztvókhoz, ebben felvetette a parasztokat sújtó fejadó helyett egy mindenkit érintő általános adó bevezetését. A zemsztvók ezt lelkesen támogatták, az egészből mégsem lett semmi. A kérdésben persze az ellenzék is megosztott volt, hiszen még a liberális *Csicserin* is ellenezte a nemesség megadóztatását, amíg nincsenek újabb politikai reformok, vagyis valamiféle kísérlet az alkotmányosság bevezetésére.

A jobbágyreformmal való paraszti elégedetlenséget persze nem lehetett félreismerni, az 1870-es évek elején kibontakozóban volt a *narodnyikok* mozgalma, mint erről majd később szólunk. Felsőbb körökben kezdtek úgy látni, hogy további reformokra volna szükség, elsősorban valami olyan megoldásra, amely legalább egy lépéssel közelebb vinne az alkotmányos rendhez. *Lorisz-Melikov* gróf tábornok bizalmas memorandumban a forradalmi mozgalom ellenében is ezt javasolta. Létre is hoztak egy Legfelsőbb Bizottságot ennek érdekében. Tolsztoj helyett a liberális *Szaburov*

lett a közoktatásügyi miniszter, a pénzügyminiszter pedig az ugyancsak liberális *Abaza*.

A közvélemény számára annyira gyűlöletes harmadik ügyosztályt megszüntették, hatáskörét a belügyminisztérium rendőri osztálya vette át. Lorisz-Melikov lett a belügyminiszter, ő vitte tovább a reform ügyét. Tervet dolgozott ki a megszüntetett Legfelsőbb Bizottság további működésére közigazgatási és pénzügyi szekcióban. Javasolta a zemsztvók és a dumák által választott személyek bevonását abban a formában, hogy ezek javaslatokat terjeszthessenek az államtanács elé, sőt ugyancsak ez a két intézmény választhasson 15 képviselőt a többi kinevezett államtanácsai tag mellé.

1881 februárjában vagyunk, a nyolc főből álló bizottság két ízben is megtárgyalta a javaslatokat, csak az államtanácsba való választás kérdését hagyta függőben. Sándor a javaslattal egyet is értett. Az utókor Lorisz-Melikov-féle alkotmánytervezetet emlegetett, persze valójában erről nem volt szó, hiszen a kétségtelenül választott (bár alapvetően a felső körökből kikerülő) egyének csak javaslatokat tehettek, tanácsokat adhattak volna. Ez még nagyon messze volt valamiféle törvényhozó parlamenttől.

AZ ELSŐ POGROMOK ÉS OROSZOSÍTÁSOK

Aztán jött a Sándor elleni sikeres merénylet. Az új császár, III. Sándor műveletlen és goromba fickó volt, de valami népies elem volt benne. Ha atyja nevéhez a reformok fűződnek, az övéhez az ezek hatáskörét beszűkítő ellenreformoké. Azzal kezdte, hogy az atyja által jóváhagyott tervezetet elutasította, pedig már arról is volt benne szó, hogy a kormány élére az egész végrehajtó apparátust irányító miniszterelnök kerül. Lorisz-Melikov és Miljutyin, a liberális hadügyminiszter azonnal lemondott. Sándor egy kiáltvánnyal fordult az országhoz a merénylet után néhány héttel, ebben egyértelműen leszögezte, hogy az autokrácia alapelveiből nem enged. Igaz, a Lorisz-Melikov által javasolt intézkedést jóváhagyta, ennek értelmében a még ideiglenes lekötethezettségben lévő 15%-nyi paraszt számára is kötelezővé tették a megváltást, ennek összegét viszont csökkentették. Bizottságot hoztak létre az alsó, járási szintű közigazgatás reformjára, amely fokozta a parasztok feletti ellenőrzést. A kiáltványt *Pobedonoszev*, a Szent Szinódus főügyésze, Sándor korábbi nevelője fogalmazta, aki most a kormányzat legerősebb embere volt, minden további reform és általában a jogállamiság meggyőződéses ellensége.

Egy augusztusban kiadott rendelet a kormányzók számára lehetővé tette a „fokozott védelem” és a „rendkívüli védelem” bevezetését, ami majdnem az ostromállapotnak felelt meg. A kormányzó ekkor teljhatalmat kapott, a hivatalnokokat elbocsáthatta, a „gyanús” elemeket hadbírótság elé állíthatta.

A merénylet hatása alatt arisztokraták hozták létre a „*szent druzsinának*” nevezett társulatot a császár védelmére. 700 tagja volt, 1882-ben rendezte az első pogromokat, amelyek elsősorban zsidókat érintettek, és a továbbiakban általánossá váltak. A forradalmárok megtévesztésére külföldön ultraforradalmár újságokat adtak ki.

1882 májusában *Ignatyev* belügyminiszter javaslatot tett a kora újkori zemszkij szoborok megújítására, az elsőnek 1883 húsvétján kellett volna összeülnie. Majdnem a Lorisz-Melikov-féle tervezet volt ez, a gyűlésnek semmiféle törvényhozó feladata nem lett volna, csak javaslatok összeállítása. Pobedonoszcev azonban ellenezte, nem is valósult meg belőle semmi. A minden rendből megválasztott tagok számát összesen 2000 körülre tervezték. Ignatyevet napokon belül a közoktatásügyi miniszterként már hírhedt Tolsztoj váltotta fel, utódja pedig ebben a tisztségben az ugyancsak maradi nézeteiről ismert *Gyeljanov* lett. Egyedül az új pénzügyminiszter, Bunge jelentett némi liberális színt.

A kormányzat tevékenységét a „jó orosz” Sándor idején egyre inkább az oroszosítás és a paternalista politika kiépítése jellemezte. 1885-ben feloszlatták az alsófokú közigazgatás reformjára létrehozott bizottságot. A Katalin adományozta nemesi kiváltságlevél 100. évfordulója alkalmából egy kiáltvány a nemesség érdemeit emlegette, és kimondta, hogy ezért az állam életében az első hely illeti meg. Nemesi Bankot is alapítottak a nemesség hitelszükségleteinek kielégítésére. 1889-ben a választott békebírák intézményét felszámolták, ezek ugyanis valamelyes kapcsolatot jelentettek a zemsztvók és a parasztság közt. Az intézmény csak a két fővárosban és a hat legnagyobb kormányzóságban maradt meg, illetve a nyugatiakban, ahol nem létezett zemsztvo, és a békebírák kinevezett emberek voltak. A kormányzóságokon belül a járásokat *ucsasztokokban* összpontosították, ezek élén kinevezett zemsztvofőnök állt. Nemesi származás, megfelelő vagyon és felsőfokú képzettség szükségeltetett hozzá (ez utóbbi volt az engedmény a modern időknek). A városok élére kinevezett bírók kerültek. 1893-ban 120 főnök működött, 42%-uk hivatalnok volt, 40% katonatiszt, 18% nemes, földbirtokos. A járási jegyzőket elküldhették. *Durnovo* belügyminiszter állt már ekkor az ellenreformok élén. 1890-ben csökkentették a parasztok részvételét a zemsztvókban, a kerületi zemsztvókban kevesebb hely állt a parasztok rendelkezésére, mint ahány járás volt. A zemsztvohivatalnokok kinevezését ezentúl a kormányzó engedélyezte. 1892-ben a városokban felemelték a választójogot adó vagyoni cenzust, Szentpétervárott 21 176 választó helyett már csak 7152 maradt, tehát a választók száma egyharmadára csökkent.

Igaz, az új császár, II. Miklós idején csökkentették azokat az állami teendőket, amelyeket eddig a zemsztvóknak saját költségvetésükből kellett ellátniuk, viszont 1900-ban kimondták, hogy a zemsztvók által kirótt adókat csak évi 3%-kal lehet növelni. A városokban jobb volt a helyzet, ott jelentős összegeket fordíthattak urbanizációs célokra, a századfordulóra 111 városban már volt vízvezeték és csatornázás, de az utak kövezése és a közvilágítás a két főváros kivételével még alig valósult meg.

Az ellenreformokban 1882–98 között vezető szerepet játszott *Gyeljanov* közoktatásügyi miniszter. 1884-ben az államtanács többségének a véleménye ellenére új egyetemi rendtartást vezetett be, ez növelte a kerületi felügyelők jogkörét. A rektorokat és a professzorokat ezentúl a miniszter nevezte ki. 1887-ben az egyetemeken és a középiskolákban növelte a tandíjat.

Ugyanekkor adta ki hírhedt körlevelét, amelyben kifejtette, meg kell akadályozni, hogy szakácsnők, kocsisok és egyéb effajta népség gyerekei bekeverüljenek a középiskolákba. A tanulók száma valóban csökkent. A nemesek és hivatalnokok gyerekeinek az aránya 47–56%-ot tett ki. Az alsófokú oktatásban az állami kézben lévő, az egyház által ellenőrzött elemi iskolák számát növelték a zemsztvók által fenntartottak helyett. A századfordulóra ezeknek az iskoláknak a száma már majdnem 32 000, de ebből csak 225 a kétosztályos, a többi osztatlan. A tanulók száma pedig csak közel egymillió volt.

1882-ben megszigorították a cenzúrát, bár még mindig utólagos maradt. Ám ha egy sajtóterméket háromszor figyelmeztettek helytelen cikkek közlése miatt, cikkeit egy nappal a megjelenés előtt be kellett mutatnia, ami természetesen a modern sajtóüzemben szinte lehetetlenné tette a gyors hírközlést. Egy külön létrehozott konferencia bármely lapot betilthattott.

A korábban üldözött vagy éppen csak megtűrt szektákat ugyan 1883-ban egyenjogúsították az ortodox egyházzal, megengedték nekik saját imaházak építését, a *szkopci* számára azonban ez az egyenjogúsítás nem volt érvényes. Hamarosan aztán újra bizalmatlanná vált a rendszer a szektákkal szemben. A *stunditáknak* nevezett német anabaptistákat 1894-ben már egyenesen veszélyesekként tartották számon.

Mint már említettük, III. Sándor idején nagy oroszosító hullám indult, és ez II. Miklós alatt folytatódott. 1885-ben még a Baltikumban is az orosz vezették be hivatalos nyelvként az addigi német helyett. A nagyorosz nacionalizmus állami ideológia rangjára emelkedett. Ez már az eddig lojális és ezért nagyjából elismert olyan nemzetiségek ellen is irányult, mint a balti németek, az örmények vagy a finnek. A legkirívóbb a finnek esete volt.

1809 óta az orosz hatóságok mindig figyelembe vették Finnország különállását és alkotmányát. A század végére ennek is vége szakadt. 1890-ben megszüntették a finn posta önállóságát, beolvasztották az oroszba. Ezt a finnek nyilván még elviselték volna. 1898-ban azonban egy öntudatos orosz nacionalistát, *Bobrikovot* nevezték ki főkormányzóvá, aki azonnal akcióba is lépett. Finnországnak addig saját, 5600 fős hadserege volt. Az állampolgárok 3 éven át évi 30 napos katonai szolgálatot voltak kötelesek ellátni. Most az orosz hadseregbe is besorozhatták őket, és 5 évet kellett szolgálniuk. A következő évben kihirdették, hogy ezentúl az orosz birodalmi törvények előbbrevalóak a finn parlament által hozottaknál, ha ellentétben lennének egymással, az orosz törvény az érvényes. 1903-ban pedig felfüggesztették a finn alkotmányt.

1894-ben váratlanul, viszonylag fiatalon meghalt III. Sándor. Az új császár elé nagy várakozással tekintett a közvélemény. III. Sándor uralma majdnem olyan lidércnyomás volt, mint I. Miklósé. A liberálisan gondolkodók nagyobb változásokban reménykedtek. Elvégre egy reakciós cár után egy reformer szokott jönni, ez I. Pál óta így volt. A tveri zemsztvo az új uralkodót üdvözlő feliratában nyilvános intézmények létrehozását pendítette meg, ez volt az eufemisztikus kifejezés az alkotmányra.

1895 januárjában II. Miklós fogadta a zemsztvók küldötteit. Egy papír-

lapról reszkető kézzel olvasta fel rövid beszédét, ebben bejelentette, hogy az atyjától öröklött autokráciát változatlanul fenn kívánja tartani, a közvélemény tehát hagyjon fel az alkotmányosságra vonatkozó értelmetlen álmodozásokkal.

A beszéd hideg zuhanyként hatott. Az ünnepélyes koronázást 1896 májusában az évszázados hagyományok szerint tartották meg. A *Hodinka-me-zón* a koronázás alkalmából összegyűlt óriási tömegnek ingyen vodkát és ajándékot ígértek. Amikor híre terjedt, hogy az osztogatás megkezdődött, a tömeg elszabadult. A mezőn éppen földmunkák folytak, nagy árkok vonultak végig. A tömegből sokan beleestek, a többiek pedig elrohantak fölöttük, és agyontaposták vagy megsebesítették őket. Estére 1282 halottat számláltak meg, és mintegy 500 volt a sebesültek száma. Ezért kapta Miklós a forradalmárok szóhasználatában a „Véres” jelzőt.

Az esemény nagy megrázkódtatást jelentett a közvélemény számára. Miklóstól azonban valahogyan nem félték az emberek. A század végére már formálódóban voltak a liberális politikai csoportosulások, amelyekből majd néhány év múlva létrejönnek a politikai pártok. A zemsztvók jártak továbbra is az élen a reformok sürgetésében. A moszkvaiban *Sipov*, aki még hajlandó lett volna jelentős kompromisszumokra az autokráciával. A tveri *Petrunkévics* már többet akart. A különböző szakmai szervezetek, az orvosok, jogászok, mérnökök egyesületei egyre hangosabban követelték a további reformokat, a nagyobb részvételt a közigazgatásban és a szociálpolitikában. Még egészen magas körökben is akadt reformer hajlandóságú. *Goremikin* belügyminiszter javasolta a zemsztvoreform kiterjesztését a nyugati kormányzóságokra, ahol az intézményt a lengyel nemesek miatt nem vezették be. A kormány erős embere, Witte pénzügyminiszter azonban egy emlékiratban ezt ellenezte. Enigmatikusan úgy fogalmazott, hogy vagy be kell vezetni az alkotmányt, vagy pedig a zemsztvók se legyenek választott testületek.

Világos volt, hogy az országon belül legálisan az alkotmány mellett megszólalni nem lehet. A forradalmárok nyomán most a liberálisok is külföldön szervezkedtek. 1902-ben *Stuttgartban* jelent meg az *Oszvobozszenyije* (Felszabadulás) 1. száma, és megalakult a *Felszabadulás Szövetsége*, ehhez az első időkben még a radikális értelmiség, sőt egyes szocialisták is csatlakoztak.

FORRADALMI DEMOKRATÁK ÉS RADIKÁLISOK

Ennek a majdnem fél századnak a legfontosabb eseménysora természetesen a forradalmi mozgalom volt. Hol néhány magányos gondolkodó, hol valóban nagyobb számú embert összefogó szervezkedés, hol spontán fellobbanás, hol végiggondolt, konkrét harc, hol már nagyobb tömegek mozgalma. A kezdtek a jobbágyreform előkészítésének az idejére nyúlnak vissza; Herzen a maga személyében összekötő kapcsot is jelentett a korábbi gondolkodással.

A forradalmi mozgalom első kiemelkedő képviselői azok, akiket a későbbi történetírás *forradalmi demokratáknak* szokott nevezni. Herzen maga is közülük való. Két papfi áll mintegy a középpontban, *Csernisevskij* és *Dobroljubov*. Közíróknak neveznék őket ma, akiket minden érdekelt, min-

Nyikolaj Csernisevszkij

Nyikolaj Dobroljubov

denről írtak, ami a kortársakat foglalkoztatta, és amit a cenzúra megengedett. Ennek meglétét tudomásul vették, és olyan témákat választottak, meg olyan *ezópusi* nyelven írtak, hogy a beavatottak megértették, valójában miről is van szó. Ezek az egyetemi ifjúság vagy az egyetemre nem jutott fiatalok soraiból kerültek ki. Csernisevszkij filozófiával is foglalkozott, ahogy egy orosz értelmiséginek már évtizedek óta illő volt, később a közgazdaságtan érdekelte. Dobroljubov elsősorban irodalmi művek elemzésével bizonyította a fennálló rendszer igazságtalan voltát. Nyekraszov, a nagy orosz költő 1846-ban indította meg *Szovremennyyik* (Kortárs) c. folyóiratát, amely a forradalmi demokraták vezető orgánumává nőtte ki magát, egy-egy új számát óriási várakozás fogadta. Ehhez a csoporthoz tartozott, de külön is állt *Piszarev*, az áramlat fenegyereke, aki senkivel sem értett egyet önmagán kívül, vitriolosan támadott mindent és mindenkit. Azt hirdette, hogy „gondolkodó realistákat” kell nevelni, akik előkészítik majd a nagy forradalmi változást.

Természettudományos műveltséggel is rendelkeztek, ismerték a kor tudományát, amely meg volt győződve arról, hogy mindent tud már a természet titkaiból, a világ magyarázatához nincs szüksége transzcendens tényezőkre. Ateisták voltak tehát, de ebben sokkal hívőbbek, mint az egyház hí fiaai. A nagy orosz író, *Ivan Turgenyev* nevezte őket egyik regényében *nihilistáknak*, s ezt az elnevezést büszkén vállalták.

Csernisevszkij, aki *John Stuart Millt* fordította, meg a többiek már ismerték a korabeli kapitalizmust, annak a század első felében kibontakozott vad változatát, s ezt éppúgy el akarták kerülni, mint a kormányzat emberei. Forradalmat akartak, csak éppen nyíltan nem mondhatták ki. Ennek a forradalomnak el kell törölnie a meglévő rendszert. Hogy a forradalom győzelme

után mi lesz, azon kevésbé töprengtek. Ha nagyon meggondoljuk, valahogy úgy képzeltek el, hogy a forradalom után Oroszország más lesz, mint a tőke mocsarában fuldokló Európa.

A jobbágyreform okozta csalódás szülte a *Velikorusz* (Nagyorosz) c. illegális folyóiratot, három száma jelent meg. Mondanivalója az volt, hogy össze kell hívni egy választott tagokból álló alkotmányozó gyűlést, ez esetleg a köztársasági államforma mellett is dönthet. A reform során a parasztoktól elvett földet pedig vissza kell nekik juttatni. Ha nem történik változás, egy újabb Pugacsov-felkelés törhet ki.

Mindmáig nem lehet tudni, kik írták ezt a három számot. *Selgunov* és *Mihajlov Az ifjú nemzedékhez* címen egy radikálisabb hangvételű folyóiratot szerkesztett. Itt még nyilvánvalóbb volt a tendencia, hogy Oroszországnak saját missziója van, mert különbözik Európától, és az a jó, hogy nem úgy fejlődik, mint a Nyugat.

1862 májusában jelent meg *Zaicsnyevszkij* röpirata, az *Ifjú Oroszország*. A börtönben írta, minden eddiginél radikálisabb hangnemben, az uralkodó osztály fizikai megsemmisítésében látta az egyetlen lehetséges utat. Neki már volt elképzelése a jövőről is, az utópikus szocialisták mintájára szociális gyárat képzelt el, választott igazgatókkal. A lengyeleknek és a litvánoknak meg akarta adni a teljes függetlenséget. Ezt már a *Velikorusz* is felvetette, sőt Ukrajna elszakadásának a lehetőségét szintén.

Szerno-Szolvjovics 1858-ban még a császárhoz fordult a jobbágyok ügyében. 1859-ben Herzennél járt Londonban, tőle tanulta meg, hogy a nép kettőt akar, földet és szabadságot (*Zemlja i volja*). 1861 végén ezen a néven alapított egy kört, kölcsönkönyvtárat is nyitott. A következő évben letartóztatták, de csoportja együtt maradt. Ez lett a későbbi narodnyik mozgalom előzménye.

Mihail Bakunyin ugyan még 1848-ban elhagyta Oroszországot, aztán kiszolgáltatták az orosz hatóságoknak, hosszú éveket töltött börtönben és száműzetésben, megszökött, és attól kezdve már csak emigrációban élt, de hatása és tekintélye igen nagy volt az országban. Az azonnali forradalom híveként minden államhatalmat eltörölt volna, ami után már csak egymással egyenrangú közösségek maradnak, államra nincs szükség. Radikalizmusa sokaknak tetszett Oroszországban, hiszen egészen mást akart, mint ami Európában végbemegy. Bakunyin meg volt győződve arról, hogy az orosz paraszt természeténél fogva lázadó, csak fel kell erre szólítani.

Tanítványa, *Szergej Nyecsajev* egy munkás fia volt, aki az elveit kifejtő forradalmi katekizmus megírásában segédkezett Bakunyinnak. 1869-ben Moszkvában titkos szervezetet hozott létre, ennek egyik tagját pedig meggyilkoltatta, mert állítólag áruló lett. El is menekült megint Svájcba, de 1872-ben kiadták az orosz hatóságoknak. Húszévi börtönt szabtak ki rá, mert ekkor éppen nem volt illendő a kivégzés. A forradalmárok körében legendás alak lett, a közvélemény viszont felháborodott a gyilkosságon.

1869-ben az ő köréhez tartozott a nemesi származású *Pjotr Tkacsov*, aki száműzetése után nyugatra menekült, Genfben 1875–81 között adott ki lapot

Nabat (Riadó) címen. Ebben hirdette azt a meggyőződését, hogy Oroszországban még nem jött létre a kapitalizmus, de a gazdag parasztokból és a kereskedőkből már alakulóban van a burzsoázia. Ezért nem lehet várni, azonnal kell a forradalom, mielőtt a tőkés rend meggyökerezik. Az értelmiségi elitnek kell a forradalmat vezetnie, és minél előbb megragadnia a hatalmat. Maroknyi kisebbség hivatott erre, de ezek mind meggyőződéses forradalmárok. A századforduló után majd Lenint vádolják azzal, hogy Tkacsov nézeteit követi.

A NARODNYIKOK

Lavrov, aki száműzetése után ugyancsak Genfben telepedett le, *Vperjod* (Előre) címmel adott ki lapot meg röpiratokat. Nemesi származású volt, a tűzérési akadémia tanára ezredesi rangban, mielőtt száműzték. *Történeti levelek* címen írta meg legnagyobb hatású munkáját. Ebben a maga példájából kiindulva azt fejtegette, hogy az értelmiségnek, amely a nép munkájából viszonylag jó körülmények között él, tartozása van a néppel szemben, ezt azzal kell letörlesztenie, hogy egész életét a nép szolgálatába állítja. A nagy fordulatot ő a messzi jövőben látta. Addig is ki kell nevelni a kritikusan gondolkodó egyéniségeket, akik majd idővel a nép vezeterei lesznek. Ők egymagukban azonban nem elégségesek a fordulathoz. Tkacsov elitizmusától eltérően tehát a nép nevelését tartotta pillanatnyilag a legfőbb teendőnek.

Az 1870-es évek elején – már a reformok után vagyunk – az orosz értelmiség körében Bakunyin mellett Lavrov hatása volt a legnagyobb, sőt egyre inkább az ő nézetei találtak utat a fiatalokhoz, különösen a nép iránti felelősségről szóló tanítása. Herzen adta ki a másik jelszót: *в народ* – a nép közé. 1873–74 során fiatal értelmiségiek százával vonultak ki falura, hogy felvilágosítsák és előkészítsék a tömeget a nagy fordulatra. A *nép közé járásnak* nevezték ezt a mozgalmat. Volt, ahol a parasztok meghallgatták őket, volt, ahol feljelentették a hatóságoknak, zömmel pedig közömbösek maradtak. 1877-ig 1611 propagandistát tartóztattak le, 15%-uk nő volt. 1877 elején az *ötvenek perében* állították bíróság elé egyik csoportjukat, októberben kezdődött meg a *193-ak pere*, a következő év elején ért csak végett. Kisebb részüket börtönbüntetésre ítélték, a többséget felmentették, de akkor a rendőrhatalóság lépett közbe, és közigazgatási úton száműzték őket. A bírósági tárgyalást arra használták fel, hogy saját eszméiket terjesszék, és kíméletlenül bírálják a rendszert. (Utána már az ilyen perek nyilvánosságát megszüntették.) A perekben előállítottak közül 279 tartozott a nemesi rendhez, 117 volt hivatalnok, 197 papnak a fia, 33 kereskedő, 68 zsidó, 92 a mescsanyinok rendjébe és 138 a paraszti rendbe tartozott, de ez utóbbi kettőben valószínűleg már munkásokra kell gondolni.

Az eseményeknek mintegy megkoronázása volt az ugyancsak nemesi származású *Vera Zaszulics* merénylete *Trepov* szentpétervári rendőrfőparancsnok ellen, aki egy rabot súlyos testi büntetésre ítélt. Az esküdtszék a merénylőt felmentette, barátainak pedig sikerült őt kiszöktetni nyugatra. *Vera Zaszulics* még évtizedekig a forradalom jelképe lesz.

1878 táján jött létre megint csak *Zemlja i volja* néven az első olyan szervezet, amelyet már akár politikai pártnak is tekinthetünk. Szentpéterváron kívül Kijevben és Odesszában is létesült szervezete. Öt szekcióra oszlott. A politikai szekció az általános elveket tárgyalta, és hamis papírokat gyártott. Három az értelmiség, a munkások, illetve a parasztok körében folytatott propagandát, az ötödik a börtönből való szöktetéseket, az árulók megbüntetését és a hatalom képviselői elleni egyéni terrort szervezte. A háború miatt sok lelkes fiatal beállt önkéntesnek a délszlávok védelmére, de az év nyarán a mozgalom már újraéledt. A déli területeken *Sztyefanovics* volt a vezető, neki sikerült parasztokat is beszerveznie, jellemző módon azonban úgy, hogy azt mondta, a cár nevében cselekszik.

A nép közé járókat idővel *narodnyikoknak* nevezték. 1876-tól már nemcsak „kijártak” a nép közé, hanem tartósan le is telepedtek, előzetesen kitapultak valamilyen mesterséget, arra tanították a parasztokat is. Azok azonban fehér kezükről felismerték bennük az értelmiségieket, és a legjobb esetben is bizalmatlanok maradtak velük szemben, rosszabb esetben feljelentették őket. Sztyefanovicsnak 1877 nyarán 900 parasztot sikerült beszerveznie a cár nevében, s amikor börtönre ítélték, a narodnyikok *Deutschcsal*, a másik szervezővel együtt kiszabadították a börtönből.

A szervezkedés közben már a munkásokra is kiterjedt. 1875-ben Odesszában a nemesi származású *Zaszlavszkij* megalapította a *Délorosz Munkásszövetséget*, 1878 végén pedig egy altiszt fia, *Viktor Obnorszkij* és a paraszti rendbe tartozó *Sztyepan Halturin* az *Északi Orosz Munkásszövetséget*. A déli narodnyikok kapcsolatba lépek a csernyigovi zemsztvo képviselőivel, hogy együttműködést hozzanak létre. De ez eredménytelen maradt, a zemsztvo liberálisai nem helyeselték a terrort. Bár a két szervezet nevében benne volt a „munkás” szó, valójában ezek is a narodnyik mozgalom egyik ágát jelentették csupán. A munkások szervezése mellékesnek számított, hiszen a nagy, virtuális forradalmi tömeget továbbra is a parasztok jelentették.

Az értelmiségi hívek közt ekkor már ott találunk egy *Plehanov* nevű nemest, aki 1876-ban Szentpétervárott egy 200 munkásból álló tömeg előtt beszélt a rendszer ellen. Neveltetését egész életében képtelen volt elfelejteni, ezért nem is tudott személyével hatást kelteni, de a forradalmi mozgalomnak hamarosan legjelentősebb vezetőjévé nőtte ki magát. Eleve nem volt a terror híve.

Az 1870-es évek második felének mozgalmi tapasztalatai a dolgok újragondolására késztették a narodnyikokat. 1879 júniusában *Voronyezsben* titkos kongresszust tartottak a további teendők megbeszélésére. Mihajlov, Zseljabov meg mások, akik változatlanul kitartottak a terror mellett, előzetesen *Lipeckben* tanácskoztak, és a kongresszuson hevesen képviselték álláspontjukat. Plehanov és *Akszelrod* viszont ezt elleneztek. A szervezet ezzel ketté is szakadt. Plehanovék *Csornij Peregyel* (fekete, vagyis önkényes földosztás) címen hozták létre saját szervezetüket, a terror hívei pedig a *Narodnaja Volja* elnevezést vették fel (ennek kettős értelme van, jelenthet népi szabadságot, de népi akaratot is).

A Narodnaja Volja most már egyenesen a császár elleni merényletet tűzte

ki célul. 1879–80 során kétszer is követtek el merényletet, az egyiket Halturin, akinek sikerült állást szereznie a Téli Palota rekonstrukciója során. Egyik merénylet sem sikerült, Halturin ugyan elmenekült, de később elfogták, és a következő évben kivégezték. *Zseljabov* és *Szoffja Perovszkaja* vezette ezután a csoportot. 1881. március 1-jén, azaz 13-án II. Sándor kocsijára az egyik szentpétervári csatorna mentén bombát dobtak. Az első célját tévesztette. Amikor Sándor leszállt, hogy intézkedjék, akkor hajították a második bombát, amely teljesen összeroncsolta a császár testét, aki órákon belül belehalt sérüléseibe.

Néhány héttel a merénylet után a *Narodnaja Volja* vezetősége levelet intézett az új császárhoz, ebben kinyilvánították, hogy hajlandóak felhagyni a terrorral, amennyiben a császár alkotmányt ad. A válasz III. Sándor egész uralma, az ellenreformok sorával.

A merénylet tehát sikeres volt, a célját mégsem érte el. Az emigrációban Vera Zaszulics a szocializmus akkori legnagyobb tekintélyéhez, *Marxhoz*

fordult. Azt kérdezte, vajon a forradalmárok teendője ezek után az, hogy elősegítsék a kapitalizmus fejlődését, hiszen Marx szerint a szocialista forradalom csak fejlett tőkés országban győzhet.

Marx hosszan töprengett a válaszon, majdnem tucatnyi vázlatot írt, hosszabbakat és rövidebbeket egyaránt. Végül azt a rövidet küldte el, amelynek a lényege az, hogy amennyiben az oroszországi forradalom nyomán Nyugaton is győz a forradalom, akkor az orosz forradalmárok a meglévő szocialista alapokon (vagyis az obscsinán) felépíthetik a szocializmust. Az obscsinát mint az ösztönös szocializmus alapját már Herzen meghirdette. A forradalmi demokraták is erre tekintettek. Végeredményben Oroszország paraszti ország, itt a parasztokkal kell forradalmat csinálni. Az is benne volt ezekben az elképzelésekben, hogy ezzel Oroszország más utat választ, mint a Nyugatot, vagyis mégis van valami az orosz különútban és misszióban.

A narodnyikok továbbra is ezen az alapon álltak, a terrort sem adták fel, az most az uralkodócsalád tagjai és a hatalom vezető képviselői ellen irányult. Az elképzelések ellenére a nagyipari munkásokat a szervezkedés még nem érte el. Csak spontánul sztrájkoltak, mint például 1872-ben Szentpéterváron az egyik gyárban. Az első nagy megmozdulás Moszkva közelében, *Orehovo-Zujevóban* tört ki, a *Morozov-gyárban* 1885 elején. A mindenre figyelő Katkov azonnal írt is egy gúnyos cikket, amely szerint a munkáskérdés most már Oroszországban is megjelent. Nyilván nem tartotta még veszélyesnek, pedig az volt.

A MARXIZMUS JELENTKEZÉSE OROSZORSZÁGBAN

Éppen ebben az évben szerveződtek azok az első körök, amelyek a munkások – valójában inkább továbbra is az értelmiségiek – között már Marx tanítását terjesztették. Szentpétervárott egy bolgár egyetemi hallgató szervezett ilyen kört, *Dimităr Blagoev*, őt hamarosan kiutasították. Azután egyéb társaságok, olvasóegyletek is alakultak, ezek marxista irodalmat fordítottak és terjesztettek.

A tudományos alapon álló orosz marxizmus elmélete már valamivel korábban, az emigrációban megszületett. 1883-ban Svájcban Plehanov Vera Zaszu liccsal és Akszelroddal együtt megalapította *A munka felszabadítása* nevű csoportot. Ez a csoport már következetesen hirdette a marxizmust: Oroszországban forradalomra van szükség, de ez polgári forradalom lesz, utána hosszabb átmeneti korszak során erősödik meg a kapitalizmus, és akkor válik majd időszerűvé a szocialista forradalom. Addig elsősorban a narodnyikokkal kell vitatkozni, ahogy azt ő is megtette, s hamarosan egy egyetemről kizárt *Uljanov* nevű joghallgató is, aki a Lenin nevet veszi majd fel a mozgalomban.

Plehanovnak a *monista* történet szemléletről szóló munkája legálisan jelenhetett meg Oroszországban, *Belto*v szerzői álnéven. Mások is a legális sajtó hasábjain, de akár könyvekben képviselhetek marxista álláspontot, mint *Sztruve* vagy *Tugan-Baranovszkij*, aki alapos munkát írt az orosz gyár- ipar fejlődéséről. „Legális” marxistáknak nevezték őket, nem kis gúnnal, pedig voltak érdemeik a marxista elmélet terjesztésében.

A forradalmárok azonban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy Oroszországban csak illegálisan lehet szervezkedni. 1895-ben, Lenin letartóztatása után *Harci szövetség a munkásosztály felszabadítására* néven jött létre egy ilyen szervezet. Ennek a hívei és a különböző olvasóköri képviselői alakították meg, persze titokban, 1898-ban *Minszkben* az első munkáspártot *Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt* néven. Az ülésen Sztrover is részt vett. Az első kongresszus majdnem valamennyi képviselőjét hamarosan letartóztatták. Az első lépés azonban megtörtént.

A narodnyikok sem tétlenkedtek. *Mihajlovszkij* a sajtóban fejtegette nézeteit, szinte még mindig Lavrov szellemében: a legfőbb teendő a propaganda és a felvilágosítás. A marxista befolyás nála is érvényesült, ahogy általában a narodnyikok széles körében. A terror egykori hívei *szociálforradalmároknak* nevezték magukat, az orosz kezdőbetűkből képzett szóval *eszereknek*. Az 1890-es években többen hazatértek az emigrációból, így *Jekatyerina Bresko-Breskovszkaja*, a mozgalom legendás alakja is, akit egyenesen a forradalom nagyanyjának neveztek. 1894-ben *Népjog* néven hoztak létre szervezetet, 1896-ban *Szaratovban*, 1897-ben Moszkvában eszer unió alakult. 1898-ban *Feladataink* címen programot hirdettek: nem a parasztok körében kell szervezkedni, hanem a munkásokra kell támaszkodni, az alapvető cél pedig a politikai szabadság, vagyis az alkotmányosság. De a nyílt terrornak is maradtak hívei, *Jevno Azev*, *Gersunyi* és *Glotsz*, akik 1901-ben Berlinben létrehozták az eszer pártot. A következő évben sikerült merényletet elkövetni *Szipjagin* belügyminiszter ellen. Most már két forradalmi párt is létezett.

A századfordulóra Szentpétervár európai nagyváros lett, előkelő társadalmi élettel, a gyáriparban megindult a növekedés. A reformok adta keretek a nyirbálások ellenére azért többé-kevésbé megmaradtak. A polgári átalakulás jórészt befejeződött. Hátravolt még az alkotmányosság megvalósítása. Persze abban az esetben, ha Oroszország nagyjából úgy fejlődik, mint a Nyugat. És ha nem? Egyfajta forgatókönyv erre az esetre is készen állt.

Oroszország és Európa – a nagy dilemmát szinte évszázadok óta vitatták, mindig újabb és újabb változatban állt elő. Most legutóbb a narodnyikok is a külön fejlődést hangoztatták. Velük szemben a marxisták kétségtelenül a nyugati alternatívát képviselték, méghozzá nagyon öntudatosan. A kérdés ebben a században is így hangzott: a Nyugat szerint vagy másképp? Úgy tűnik, a beköszöntő új évszázadnak kell majd megadnia erre a választ.

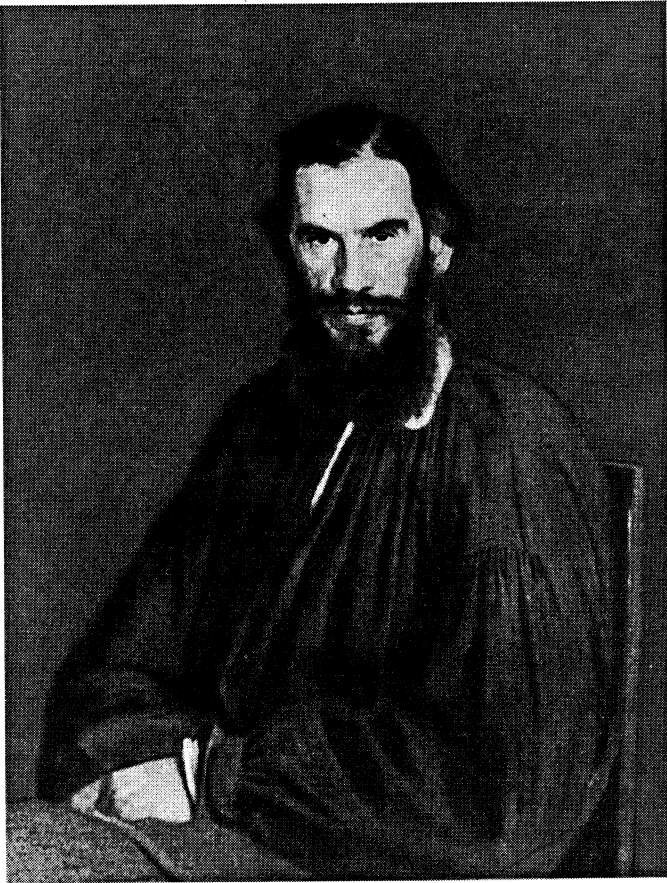
AZ OROSZ KULTÚRA „ARANYKORA”

Az orosz magaskultúra három területen teremtett olyan alkotásokat, amelyek az egész európai kultúrában is jelentős helyet juttattak neki: a szépirodalomban, a zenében és a tudományban.

A szépirodalom nem jelentéktelen előzmények után a század elején *Puskin* személyében már el is jutott a csúcra, lényegében véve ő hozta létre az új orosz irodalmi nyelvet, a szépirodalom minden ágára kiterjedő tevékenységével egy személyben megteremtette az orosz szépirodalmat. Amit Puskin

Lev Tolsztoj
(Kramszkoj képe)

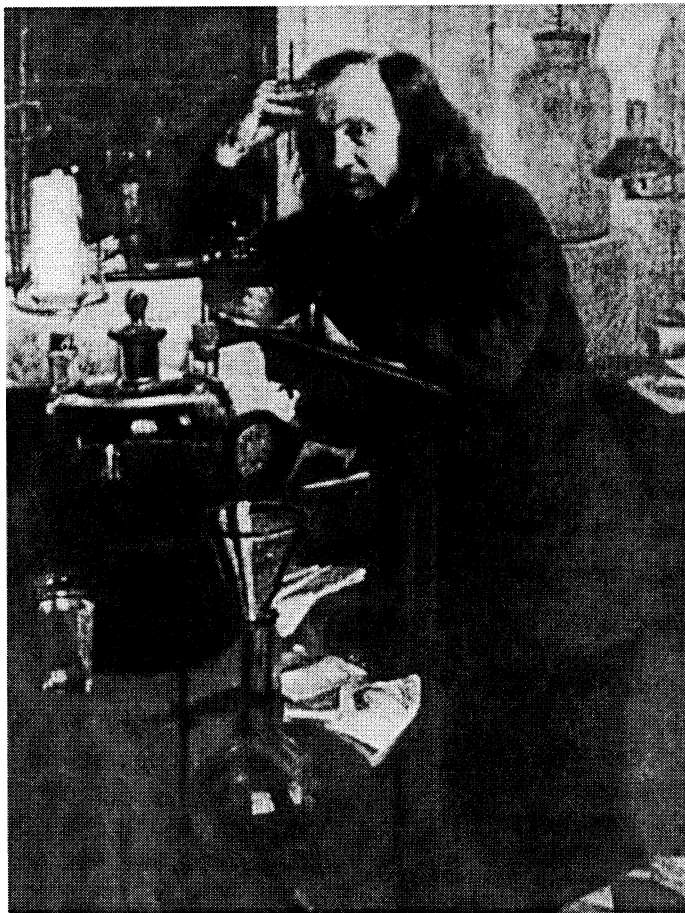

elsősorban a költészet terén ért el, azt a prózában *Gogol* hozta meg, aki voltaképpen ukrán származású volt, de oroszul írt. Prózájában kora társadalmának reális ábrázolását adta, ugyanakkor nem egy munkájával már a 20. század modernizmusát előzte meg. Az igazi nagy kor mégis a század második fele volt. *Lev Tolsztoj* regényeiben az orosz felső társadalmat ábrázolta (szemére is vetették ezt), az emberi, az általános humánusmot képviselte, amellyel igen nagy hatást tett az európai kortársakra. Emelkedett szelleméhez képest *Dosztojevszkij* a lélek sötét mélyeibe tudott leszállni, irracionális erőket követett nyomon. Hatása nemcsak a kortársaknál érvényesült, hanem messze a következő században is. *Turgenyev* nosztalgiával örököltette meg az elmúló nemesi Oroszországot, de fiataljaiban az új idők hangját is megszólaltatta. *Goncsarov* valahogy közelebb állt az orosz sajátosságokhoz, az orosz lélek jellemvonásait villantotta fel. *Leszkov* a nagy orosz síkság parasztjainak a transzcendenciával érintkező mindennapjait írta meg. A fényes névsort a századfordulón *Csehov*val zárhatjuk, a modern idők kisemberének megértő ábrázolójával.

Mihail
Dosztojevszkij
(Petrov festménye)

A zenében a század első felében tűnt fel *Borogyin*, az első, az ország határain túl is ismert szerző, akit nemegyszer Puskin ihletett meg. A reprezentatív zeneköltő *Csajkovszkij* a század második felében, Puskinhoz hasonlóan minden műfajban jelentős művekkel. Talán túlságosan is európai volt, szimfóniai általános emberi érzéseket szólaltattak meg, operái közt is kevés az orosz témájú, éppúgy, mint balettjeiben, mely műfajnak kétségtelenül ő a legjelentősebb orosz képviselője. Az igazán és mélyen orosz zeneszerző *Muszorgszkij*, aki Csajkovszkijhoz képest keveset alkotott, igaz, még nála is fiatalabban halt meg. Csajkovszkij csak témának használta az orosz népdalt, Muszorgszkij egész életműve voltaképpen ennek a szellemében szólalt meg. Részben ő is Puskin nyomán haladt, mint előtte Borogyin. Neki is az orosz múlt a nagy élménye. Néhány ifjabb zeneszerző létrehozta az „ötök” csoportját, közülük azonban nem is annyira *Dargomizsszkij*, mint inkább *Rimszkij-Korszakov* vált a határokon túl is ismertté. Megint csak Puskin témáiból vette jó néhány operájának a tárgyát, szimfonikus műveket is alkotott, egyik nagy támogatója volt Muszorgszkijnak, operáit ő színesítette ki ragyogó

Mengyelejev
(Jarosenko
festménye)

hangszerelésével. A századforduló új jelensége *Rahmanyinov*, aki szimfóniában Muszorgszkijhoz hasonlóan az orosz népdalból indult ki, ezt ötvözte a kor modernitásával.

Az építészet a század elején az előző század nemes egyszerűségű klasszicizmusát folytatta, a két fővárosban és a vidéki nagybirtokokon remek templomok és paloták épültek. A század első felének orosz nemessége ebben a stílusban és ennek egyéb képzőművészeti ágaiban találta meg a maga igazi kifejezését, a reprezentációt és a maradandó alkotásokat elegyítve. Az irodalomnak a jelen társadalmi problémái felé fordulását a század derekán egy lázadó festőcsoport visszhangozta, a *peredviznyikek*, a vándorkiállítások társaságának tagjai. *Ilja Repin* volt legismertebb képviselőjük. Realizmusuk valahogy túl jól sikerült, és ettől lapossá vált. A valóban újat a századfordulón már *Vrubel* hozta.

Bár, mint láthattuk, az egyetemi oktatás keretei nagyon szorosak voltak, ezen belül a természettudományokban mégis sikerült maradandó eredménye-

ket elérni, elég, ha itt *Mengyelejev*re hivatkozunk. Az elemek általa felállított periódusos rendszere még a 20. században is lehetővé tette újonnan felfedezett elemek beillesztését. A kormányzat, már csak az ország nagyhatalmi állása miatt is, kénytelen volt idővel ügyelni ezekre a tudományokra, bár virtuális materializmusuk miatt mindig gyanakvással szemlélte.

Ugyanez a meggondolás a társadalomtudományokban is szükségessé tett bizonyos prioritásokat. A gyarmati hódítások révén szerzett új népek kutatása az *orientalizmusk*at lendítette fel. Az orosz fejlődés bizánci gyökerei hozták magukkal a *bizantológia* iránti érdeklődést. Ezen a téren az orosz tudományosság már a századfordulóra egész Európára szóló tekintélyt vívott ki magának. Ugyancsak a nagyhatalmi állás követelte meg a nyugati országok történetével való foglalkozást. Különösen Anglia középkori történetének kutatásában születtek jelentős eredmények. *Szergej Szolovjov* 50 kötetben írta meg, mindmáig a legrészletesebben Oroszország történetét, egész életét ennek szentelte, de csak a 17. század leírásáig jutott el. A legjelentősebb orosz történész *Vaszilij Kljucsevszkij* volt, aki az addigi szinte kizárólag politika-történeti érdeklődést nagyon modernül a társadalomtörténet felé tágította ki. A parasztkérdés, a 19. századi Oroszország alapkérdése még a történészeket is állásfoglalásra készítette, ahogy, mint láttuk, a szépirodalom sem tudott ez elől kitérni. A magaskultúra tehát egyes területeken világra szóló eredményeket hozott – talán éppen a kor társadalmi problémái iránti érzékenységének köszönhetően.

Oroszország története

V.

A SZOVJET
OROSZORSZÁG

Oroszország története

A szuperhatalom százada

A századfordulón a világpolitika központjában, Európában a sajtó, a már létező közvélemény a nagyhatalmak gazdasági és politikai rivalizálásától volt hangos, bár csak kevesek gondolták, hogy hamarosan vége szakad a „békeidőknek”, hogy a Balkán lángra lobban, és az Osztrák–Magyar Monarchia a sírba készül. Akkoriban az sem igen fordult meg az emberek fejében, hogy egy évtized múltán az addigi történelem legnagyobb világégése köszönt az emberiségre. A Balkánon kezdődött és a nemzetközi rendszer összeomlásával végződött. Az I. világháború fordulópontnak bizonyult nemcsak a 20. század, hanem az emberiség történetében is. A nemzetközi politikában az I. világháború több, döntő fordulatot jelentő következménnyel járt. Mindenekelőtt felmorzsolódtak a soknemzetiségű birodalmak, az Osztrák–Magyar Monarchia és a cári birodalom. Új nemzeti államok vagy kisebb föderációk jöttek létre, amelyek jelezték az új korszak alapvető külpolitikai jellemzőjét: a nacionalizmust. A nacionalista hatalmi politika mindenütt felváltotta a hagyományos dinasztikus politikát. A hatalmi elitök különböző frakciói elsöpörték ugyan a dinasztikiakat, ám saját érdekeiket nem kevésbé azonosították a nemzeti érdekekkel, mint az uralkodóházak.

Ha az I. világháború a világ gazdasági és területi újrafelosztásáért folyt a különböző hatalmak és monopóliumok között, a háborút lezáró békerendszer az újjárendezést volt hivatva szentesíteni. Ez a „rendezés” azonban, amely a nemzetek önrendelkezésére hivatkozott, a régi ellentéteket „hibernálta”. A vesztes és megalázott Németországban a nyomor, a munkanélküliség, az osztályellentétek kiéleződése, a kommunista mozgalom megszületése, Hitler felbukkanása, a polgári demokrácia gyengesége mellett különös pozícióba emelkedett a reváns szelleme. Bűnbakot kerestek kívül és belül. Az I. világháborúval tehát a nacionalizmus parazsa, amely még a szociáldemokratákat is felhevítette, nem aludt ki a háború után sem. Az osztálykomponens és a nacionalista elkötelezettség összeütközése kifejeződött a háborút követő európai forradalmi hullám (1917–1923) idején, melynek során nemcsak a monarchiák dőltek meg, hanem a forradalmak leverése nyomán többnyire konzervatív-ellenforradalmi rendszerek jöttek létre Kelet-Közép-Euró-

pában. Kelet-Európában is tükröződött az, ami a világrendszer egészében: előretört a gazdasági autarkia, a védővamos elzárkózás, világméreteken megrendült a politikai és gazdasági liberalizmusba vetett hit. A nemzetközi politikában teret hódított a nacionalista elzárkózás és az erő kultusza, amely különösen az 1929-es New York-i tőzsdekrach után vált szembetűnővé, amikor a régi „liberális világrend” utolsó elemei is felszámolódtak.

A 20-as, 30-as években a nemzeti-etnikai momentumok megerősödése mellett a „politikacsínálás” minden területén megnövekedett az állam szerepe. Felerősödtek a diktatorikus törekvések az európai félperiférián és különösen a vesztes Németországban. A kivérzett és meggyengült Európa nemzetközi befolyása relatíve csökkent, az Egyesült Államoké és Japáné viszont növekedett. Egyelőre azonban a világpolitika Európa-centrizmusa megmaradt. Európa régi megosztottsága, a német–angol–francia rivalizálás, valamint az új kelet-európai nemzetállamok ellentétei bizonytalanabbá tették a nemzetközi politikát, mint amilyen az a háború előtt volt. Kelet-Európa hovatovább Németország és a majd felemelkedő Szovjetunió közötti ütközőzónává vált. A német revánstörékvésekhez kapcsolódva az európai erőegyensúly hamarosan megbomlott, ami együtt járt az olasz fasizmus felemelkedése mellett a náciizmus megerősödésével is. A náci Németország (keleti terjeszkedés), a fasiszta Olaszország (Etiópia elfoglalása), valamint Japán (mandzsúriai hódítás) előretörése a 30-as évekre a status quo megroppanását jelezte. A 30-as években az erőszak a nemzetközi politikában új történelmi dimenzióba emelkedett.

A háború után bekövetkezett baloldali radikalizálódásra is válaszként mindenekelőtt Kelet-Európában és Németországban szélsőjobboldali radikalizálódás zárta le e rendszereket balra, és tette nyitottá jobbra. E fordulat hamarosan érezte hatását a nemzetközi politikában. „Minden megengedhető, ami saját népem érdekében áll” – hangzott a nacionalista politika credoja, ami különösen veszélyes volt egy olyan világban, amikor az erőszak arzenálja soha nem látott mértékben bővült. Már az I. világháború is sarkallta a (hadi)technikai haladást Dél-Afrikától a német–francia határig, ahol 1915-ben kipróbálták a mérgező gázokat is. E „fejlődést” mind a két világháborúban, majd azt követően is az emberi lények iparszerű elpusztításának szorgálatába állították.

Az állam – megnövekedett szerepe ellenére – a 20-as években még nem tudott mit tenni a gazdasági válságokkal szemben. Csak az 1929–33-as, mindent átfogó világválság hatására szervül majd az állam mint gazdasági intézmény a monopóliumok vezérelte újratermelési folyamatba. Az I. világháborút megelőző korszakból örökölt tőkefelhalmozási szerkezet átforgatója mindenképp abban fejeződött ki, hogy a „túlakkumulálódott” tőke új befektetési lehetőségeket keresett, komoly hitelek formájában áramlott a fejletlen perifériára vagy a félperiféria országaiba, amelyek egyik vagy másik nagyhatalom érdekszférájába tartoztak, vagy éppenséggel gyarmati függőségben tengődtek. Az új tömegtermelés, a munkaszervezet új formái, a motorizáció, a futószalag, a „fordizmus” kiterjedése nemzetközi méreteken ment végbe, ami kiegészült – mindenekelőtt a centrumországokban – egy-

fajta állami szociálpolitikával is, aminek konzervatív vagy szociáldemokrata válfajai szerte Európában felbukkantak. Elegendő, ha a 20-as évek vörös Bécsére vagy később a francia népfront egyes reformjaira utalunk.

A gazdasági válságból a „kiutat” egy még nagyobb válság, a II. világháború jelentette. 1945–48-ra, a náci Németország legyőzése után egy új világrend keretei rajzolódtak ki. A nacionalista külpolitikai stratégiákat – gazdasági-pénzügyi és nagyhatalmi versengés okából – felváltotta a „tömbpolitika”, amely koncentrált formában fejeződött ki a két Németország körüli nagyhatalmi küzdelmekben. A globalizálódás új formái egy világméretű gazdasági és politikai vetélkedést involváltak, melynek középpontjában az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió együttműködése, illetve konfrontációja állt.

A szovjet–amerikai konszenzusra épülő bipoláris világban az alapvető világpolitikai kérdések eldöntése a két szuperhatalom erőegyensúlyának függvénye volt. A „bipoláris világrend”, a két tömb világpolitikai és diplomáciai küzdelmének tétjét jelentős mértékben a világ periferiáiért folytatott hatalmi harc alkotta, melyben – az atomfegyver jelenléte miatt is – a helyi háborúkat a szuperhatalmak „helyetteseikkel” vívták meg. E küzdelem során – a gyarmati státus fokozatos megszűnésével – a volt gyarmatok a világrendszer munkamegosztási szerkezetébe beilleszkedve vagy az „utolérő fejlődés” szovjet, vagy a „felzárkózás” nyugati útját követhették. Kezdetben az előbbi látszott sikeresebbnek, ám utóbb, a 80-as években a „szocialista orientáció” is megbukott.

A világ katonai tömbök közötti felosztását tükrözte a haditámaszpontok és katonai szervezetek kiépítése, a NATO, majd a Varsói Szerződés, valamint más nemzetközi gazdasági, politikai és katonai szervezetek létrejötte. E struktúrák meghatározták a centrum és a perifériák sajátos viszonyát egy új hierarchisztikus világrend keretei között. Az új egyetemes világrend politikai szervezete, az Egyesült Nemzetek Szervezete 1945-ben jött létre, míg a világ pénzügyi „egységét” a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank biztosította az Amerikai Egyesült Államok „főhatalma” alatt.

A világgazdaság történetében az 1945–1973 közötti ún. *keynesiánus* (J. M. Keynes nevéől) szakaszt a jóléti állam kiépülése jellemezte a centrumországokban és az államszocialista keleten; e periódus egy viszonylag békés („csak” helyi háborúk) és gazdaságilag példátlanul emelkedő korszak volt. Ám a centrumkapitalizmus, a fejlett országok e „sikertörténete” egy hanyatlást készített elő. A 70-es évek közepétől ismét növekedni kezdtek a régiók közötti különbségek. Miközben lejátszódott egy új ipari forradalom, amelynek centrumában előbb az automatizáció, a számítástechnika, a számítógépipar állt, később „húzóágazatként” az informatika jelent meg. A régiók közötti gazdasági differenciálódás folyamatában a tőke megnövelte a termelés szerkezetének és technológiájának flexibilitását: egyre több profitot hozott a centrumországokon kívüli világpiaci exportorientált termelés, amely kielemezte a hatalmi (gazdasági-katonai) versengést a piacokért nemcsak a tömbök között, hanem mindenekelőtt a centrumországok között: a német–amerikai, a francia–amerikai, francia–német, a japán–amerikai ellentétekre

utalhatunk. Ugyanakkor a világ erőforrásai fölötti ellenőrzésért folyó harc a 80-as években számos térségben kiélezte a nyugati világ és a muzulmán világ, Észak és Dél szociális, gazdasági és politikai természetű konfrontációját. Ázsiában pedig megerősödött a Kínai Népköztársaság nemzetközi pozíciója, ami elválaszthatatlan a világ gazdasági rendszerbe való beilleszkedésétől.

Alábecsülhetetlen nemzetközi politikai jelentősége volt annak a ténynek, hogy a Nyugat jóléti államainak szociálpolitikai vívmányai, a hagyományos ipari struktúra, a létbiztonság a 70-es években megingott, majd a későbbiekben fokozatosan és részlegesen fel is számolódott, „piacosodott”. A tőkefelhalmozás szerkezetében egy egészen új korszak körvonalazódott, látványos formában indult meg a világ gazdasági erőforrásainak és hatalmi pozícióinak újrafelosztása, amelytől elválaszthatatlan a szovjet típusú államszocializmus bukása a 80-as, 90-es évek fordulóján.

E folyamatok mögött az a fejlemény állt, hogy a világ országainak többsége az 1970-es években eladósodott. A fejlett országokban felhalmozódott túlsúlyosan kölcsöntőke formájában – a nagy profitok reményében – a perifériák és a félperifériák országaiba nyomult. Az adósok számára egyre kedvezőtlenebbé váltak a visszafizetés feltételei, bár a világpolitikában a két tömb ekkoriban jutott el a diplomáciai enyhülés állapotába. E nyugalmi időszakra volt szükség a nagyarányú túlellátás megkezdéséhez. A nagyhatalmak és az egyre befolyásosabb nemzetközi pénzügyi intézetek, valamint a multinacionális társaságok érdekeltté váltak az olcsó és relatíve jól képzett kelet-európai munkaerő, nyersanyagok és más vagyonok fölötti ellenőrzés részleges megszerzésében. A gazdasági, katonai és politikai síkon folyó világméretű vetélkedést a Nyugat az Egyesült Államok vezetésével megnyerte, ám ebből a világ népei vajmi keveset profitáltak, sőt éppen ellenkezőleg, a szegény és gazdag régiók (és társadalmi rétegek) közötti különbségek tovább nőttek, ami a világpolitikai és társadalmi konfliktusforrások, etnikai jellegű ellentétek ismételt kiéleződéséhez vezetett a világrendszer szinte minden régiójában: Kelet-Európában, Latin-Amerikában, Afrika középső és déli részén, a Közel- és Közép-Keleten, a volt Szovjetunióban és az Egyesült Államokban is.

A hatalmi politika világpolitikává vált. A nemzetközi politikai intézmények szerepe a világ- és a helyi politika intézésében korábban nem ismert módon megnövekedett. A nemzet hovatovább kulturális jelenséggé alakul, miközben a hagyományos nemzetgazdaság globalizálódik, s a helyi társadalmak számára fontos kérdések eldöntése a nemzeti parlamentektől egyre messzebb, a nemzetközi pénzügyi és politikai szervezetekhez kerül. E folyamat mögött felismerhetők a nagyhatalmak és az óriásira nőtt multinacionális társaságok globális érdekei, amelyek összeütközése az amerikai hegemonia ernyője alatt öltött néhol (pl. Jugoszláviában) háborús formát. A világ gazdasági és területi újrafelosztása, amely a 80-as, 90-es években éleződött ki. Ebben az értelemben a 20. század úgy végződött, ahogyan kezdődött. Természetesen Oroszország, illetve a Szovjetunió története szempontjából egészen eltérő következményekkel zárult le annak a fejlődési folyamatnak egy ciklusa, amelyet divatos kifejezéssel élve napjainkban „globalizációnak” neveznek.

A FORRADALMAK KORA

A cári önkényuralom bukása

OROSZORSZÁG MINT TŐKEPIAC

A 19. század 60-as éveitől kibontakozó – idővel egész Kelet-Európát átfogó – *modernizációs* hullám a századfordulóra elérte Oroszország területének döntő részét. Polgárjogot nyertek lassan-lassan az olyan fogalmak, mint tőke, burzsoá és proletár, profit, piac (*rinok* és nem az ázsiai *bázár*). Oroszország jövőjére vonatkozóan a szerveződő politikai erők – mind a liberálisok, mind a szociáldemokraták – alapjában a nyugat-európai tapasztalatok fényében (és jórészt a nyugat-európai emigrációban) dolgozták ki a maguk elméleti elgondolásait, politikai stratégiáit. *Marxtól Vera Zaszulicsig, Baku nyintól Nyecsajeven és Tkacsovon át Plehanovig* széles volt az a forradalmi örökség, amelyre a 20. század forradalmárai támaszkodhattak. Anarchisták és „népiesek” (*narodnyikok*), a forradalmi terror hívei és a szociáldemokraták mind azokat az utakat keresték, amelyek az önkényuralom lerombolásához vezetnek. A szociáldemokraták már 1898-ban önálló politikai pártot (*Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt*) hoztak létre illegális feltételek között, a liberálisok különböző csoportosulásai (például a *Beszeda-kör*) az emigrációban szerveződtek meg viszonylag önálló politikai erővé, s az *Oszvobozsgyenyije-kör* 1902-ben létrehozta ugyancsak a Felszabadítás címet viselő lapot Stuttgartban. Ez a kör 1904-ben formálódott meg önálló szövetségként, és a zemsztvókba tömörült liberálisokkal hozzák majd létre az 1905-ös forradalom idején az *Alkotmányos Demokraták Pártját*.

Mind a marxisták, mind a liberálisok „nyugatosnak” számítottak, amennyiben a polgári viszonyok kiterjedését, a polgári demokrácia felé tett lépéseket progressziónak tekintették, de már akkoriban ők is eltérően ítélték meg az oroszországi kapitalizmus és az oroszországi burzsoázia specifikus szerepét, jellegét és történelmi lehetőségeit. A liberálisok a marxistákhoz képest a Nyugatot, a kapitalizmust pozitívabb színben tüntették fel, s elvetették a marxizmus antikapitalista elméletét. Ugyanakkor egyetértettek a fiatal *Leninnel* és a szociáldemokratákkal általában a *narodnyikok* bírálatában, akik egy romantikus antikapitalizmus jegyében és egy „parasztforradalom” ígézetében hadakoztak az önkényuralom ellen. Még Marxra is hivatkozhattak,

aki olyan fejlődési lehetőséget is felvetett, hogy ha az obszcinák nem bomlanak fel a tőkés piaci nyomás hatására, egy új kommunista közösségiség alapstruktúráit is képezhetik, persze – tette hozzá Marx – egy európai forradalom esetén.

A 19. század első felében keletkezett nyugatos és szlavofil szellemi-politikai áramlatok éppen az önkényuralmi kapitalizmusból fakadó társadalmi helyzetet tükrözték a 20. század elején. A zapadnyikok számára Oroszország kapitalizálódása mint „modell” súlyos csalódás forrása volt ugyan, de nem a kapitalizmussal szembeni alternatíva irányába tájékoztak, hanem az „európaizálódásra” hivatkozva tovább kívántak menni a „westernizáció” útján anélkül, hogy a cári önkényuralom megdöntésére vonatkozóan bármilyen komoly politikai koncepcióval rendelkeztek volna. A szlavofilok a kapitalista modernizáció 19. századi sikertelenségéből arra következtettek, hogy vissza kell térni az „eredeti orosz útra”, amelyről azután a szlavofilizmus belső irányzatai számtalan elképzelést alakítottak ki. Míg a nyugatosok képviselői közül jó néhányan a harmadik nagy szellemi-politikai erő, a századfordulón létrejövő marxista szociáldemokrácia felé tájékoztak, a szlavofilok forradalmi csoportjai főképpen a parasztság mozgalmait iránt voltak nyitottak, sokan a szociálforradalmárok (eszerek) pártjához csatlakoztak, vagy pontosabban azt mondhatni, hogy a szociálforradalmárok találtak szellemi-politikai táplálékot a szlavofil hagyatékban. A Nyugat kevésbé ismerte és értette az oroszországi ellenzék vitáit, annál inkább értette Oroszország gazdasági jelentőségét. A vezető nyugati országok hatalmi elitjeinek és nagy gazdasági társaságainak, monopóliumainak Oroszországra különböző korokban ugyan különböző okokból volt szüksége, de a 19. század második felétől két alapvető tényező állandónak tekinthető. Oroszország mindenekelőtt mint konzervatív, feudális eredetű birodalom felhasználható volt a forradalmak leverésére szinte bárhol a modern világban, gondoljunk pl. 1848-ra. Másfelől egyre növekvő mértékben vált a nyugati tőkekihelyezések objektumává. Az olcsó és szervezetlen, a tradicionális mezőgazdasági munkába beleragadt orosz munkaerő, a felfoghatatlan természeti gazdagság egyre inkább megragadta a tőkés nagyhatalmak vezető elitjeinek fantáziáját, hiszen Oroszország az egyetemes tőkefelhalmozási folyamatban meghódítandó területnek számított. Bár a cárizmus, maga II. Miklós ismerte a pénztőke jelentőségét, s tudta, hogy birodalma fennmaradása elképzelhetetlen a nemzetköziesülő pénztőke támogatása nélkül, a polgári jellegű reformoktól irtózott, abban joggal az önkényuralom felszámolásának feltételét látta. Ugyanakkor II. Miklós külpolitikai és általában nagyhatalmi törekvései – 1894-es megkoronázásától kezdve – elkerülhetetlenné tették, hogy a birodalmat felvértezze azokkal az eszközökkel, technikákkal és viszonyokkal, amelyek lehetővé teszik, hogy Oroszország, pontosabban, annak uralkodó osztályai a nagy nyugati konkurenssekkel szemben megőrizzék vagy megerősítsék a birodalom nemzetközi hatalmi pozícióit.

Ugyanakkor a világgazdaság munkamegosztási szerkezetébe való „beilleszkedés” az ország belső feltételeinek és a világrendszer kényszereinek

megfelelően történt. S Oroszország maga is sajátos funkciókat töltött be a világrendszeren belül. Éppen e funkciók határozták meg betagozódásának módját és lehetőségeit. Az önkényuralom komoly impulzusokat kapott kívülről a tekintetben, hogy minél gyorsabban és alaposabban szorítsa ki a „többletértéket” a „középkorias” feltételek között dolgozó parasztságból és az ipari forradalom korszakát idéző körülmények között élő munkásságból. Mindez ekkor már valóban egyetemes érdek, azaz a „tőkeintenzív” centrum-országok érdeke is volt, amennyiben az olcsó orosz munkaerő lehetővé tette a félperifériáról a centumba irányuló tőkefelhalmozás kiterjesztését. E folyamat részeként Oroszország nemcsak saját fejlődésének „extremitásait” reprodukálta, hanem minduntalan integrálta – koronként különböző módon és intenzitással – a világtörténelem „extremitásait” is.

Oroszországban az 1861-es jobbágyfelszabadítás után a reformok hatására a hagyományos feudális rendszer viszonylag gyors kapitalizálódása indult el, amely egyidejűleg a legkülönbözőbb gazdasági és társadalmi-politikai ellentéteket élezte ki és kapcsolta össze. Az oroszországi kapitalizmus története bizonyos értelemben elfér fél évszázad keretei között. A kapitalizálódási folyamat legeredetibb, legsajátabb problémáját az a tény alkotta, hogy a kapitalizmust maga a cári önkényuralmi állam honosította meg, amely pedig oly sokáig és oly vehemensen ellenezte a polgári viszonyok kiterjedését. Természetesen a feudális eredetű önkényuralom mindenekelőtt a maga abszolutista rendszerének belső és külső gazdasági és hatalmi túlélésében volt érdekelt, s ennek külső és belső feltételeit igyekezett megteremteni.

Az önkényuralom sajátos dilemmáján nem tudott túllépni: saját szociális támaszának, azaz nemesi és bürokratikus rétegeinek felszámolását még a kapitalizmus, a „polgárosodás” érdekében sem hajthatta végre. Másfelől viszont segítségül hívta a külföldi tőkét, amely a századfordulón az iparosítás hajtóereje volt. Oroszország és Németország a nemzetközi munkamegosztás rendszerében „természetes” partnernek látszott. A nagyhatalmi és dinasztikus érdekek azonban a konkurenciát erősebb irányzattá tették, mint az együttműködést. A nagyhatalmi érdekek, amelyek – elsősorban a balkáni érdekszféra megtartása és megerősítése következtében – mindenekelőtt Németországgal és az Osztrák–Magyar Monarchiával állították szembe Oroszországot, tükröződtek a gazdasági orientációban is. Németországot igen erősen aggasztotta az orosz–francia együttműködés, sőt még az orosz–angol konfliktusok elmélyítésére sem igen kínálkozott lehetősége. Már II. Miklós hatalomra jutását megelőzően látszott egy fordulat a német tőkebeáramlás visszaszorulásában és a francia tőkebeáramlás megerősödésében. A francia hitelek valóban létfontosságúak voltak II. Miklós számára, aki 1904-ben Japánnal keveredett háborúba a távol-keleti befolyási övezetek (Mandzsúria, Korea) kialakítása során. A háború Oroszország számára súlyos kudarccal végződött: kénytelen volt belenyugodni Korea japán ellenőrzésébe, valamint Port Arthur és részben Szahalin szigetének elvesztésébe.

A századforduló monopolista kapitalizmusa, amit a marxisták *Hilferdingtől Rosa Luxemburgon* át Leninig az imperializmus korának neveztek, Oroszországban közvetlenül a hagyományos társadalmi szerkezetre épült rá. Az orosz állam számos olyan funkciót látott el, amelyet Nyugaton a magántőke. Oroszország a világ gazdasági és területi újrafelosztásának egyik objektumává vált, jóllehet az orosz hatalmi elit jelentős része úgy vélte, hogy birodalmuk e folyamatnak nem tárgya, hanem szubjektuma. Azt szerették volna, ha Oroszország mint a megreformált cárizmus reinkarnációja lép be a modern világba. A kérdés „csak” az volt, mit értsenek reformon, és hogyan valósítsák meg.

Az önkényuralom a valóságban versenyt futott az idővel, bár esélye a túlélésre egyre csökkent, mert a birodalom világpiaci integrálódása külső és belső okok következtében is az ország számára enyhén szólva kedvezőtlen feltételek között ment végbe. Olyan dinamikájú társadalmi mozgások keletkeztek, amelyek a cári udvar előtt is felvetették a birodalom felbomlásának rémét. A világrendszerbe való *szelektív integráció*, amely a tőkemozgás részleges, az állam által dominált „szabadságára” épült, kevés inspirációt adott a belső tőkefelhalmozás számára, megmaradt egy hatalmas bürokratikus rendőrállam, amelynek a termelési és politikai rend fenntartásával járó funkciókat kellett volna ellátnia, méghozzá „polgári demokratikusan”... Ám a kapitalizmust – mint fentebb aláhúztuk – a régi vágású bürokrácia és a nemesi uralkodóosztály kívánta menedzselni, és nemigen akart osztozni a politikailag gyenge és önállótlan orosz burzsoáziával.

A birodalom világgazdasági integrációjával párhuzamosan a tőke–bér-munka viszony a mezőgazdaságban is kiterjedt valamelyest, azonban az új ipari centrumokban – főleg a vasútépítés és a fémipar, valamint a nyersanyag-kitermelés révén, ahol tehát a *külföldi tőke* erőteljesen megjelent – a tőkés gazdálkodás kizárólagos pozícióba került. A 20. század elején már az ipari termelés több mint egyharmada a nehéziparból származott, jelentősen előrehaladt a vasútépítés, új ipari központok jöttek létre. Az Urál, Moszkva és Pétervár mellett Dél-Oroszország tenger menti vidékei, az északi kikötők érdeklődést keltettek a külföldi üzletemberek körében is. Mégis – paradox módon – Oroszország a Nyugattól inkább leszakadóban volt, semmint felzárkózóban. Az 1860 és 1913 közötti fél évszázadban az ipari termelés igen magas, évi ötszázalékos növekedést ért el. Ennek ellenére 1913-ban Oroszország egy főre jutó ipari teljesítménye Németorszáégának legfeljebb a negyedét érte el, míg Németországban az egy főre jutó jövedelem csaknem ötszöröse volt az oroszországinak. A nemzetközi hitelélet a korabeli gazdasági liberalizmusnak megfelelően igazán „nagyvonalúnak” bizonyult Oroszországgal szemben.

Az orosz államadósságok, amelyek már hatalmas méretűek voltak a század elején is, 1900 és 1913 között mintegy 20 százalékkal növekedtek. Nem önmagában abból fakadt az egyenlőtlenség, hogy Oroszország Nyugat-Európa nyersanyag-, gabona- és részben élelmiszer-szükségleteit elégitette ki, míg Oroszország a nyugati ipari termékek felvevőpiacaként funkcionált, hanem hogy ennek a viszornak a pénzügyi, kereskedelmi és politikai feltételeit lényegében Nyugaton alakították ki. Másfelől, de mindebből következően, egy pénzügyi függésen is alapuló egyenlőtlen csere zajlott. E bonyolult problémakör a felszínen, példának okáért, abban a tényben jelent meg, hogy hiába exportált Oroszország 50%-kal több gabonát a századfordulón, mint az 1880-as években, a gabonaárak csökkenése következtében mégsem haladta meg a 80-as évek állapotát. A mezőgazdaság „kizsákmányolásán” nyugvó előnyöket felhasználták az ipari fejlesztés során, ám ennek a mezőgazdaság terén nem voltak pozitív visszahatásai. A nagy profitokat mind a külföldi, mind a belföldi tőke a kereskedelem és az ipar (benne a vasútépítés) területén „kasszírozta”. Oroszország tudatos vámpolitikája, amely jelentős többletbevételhez juttatta a költségvetést, egyidejűleg kapcsolódott az orosz pénzügypolitika elképzeléseihez, amelyek középpontjában a külföldi tőke becsalogatása állt. Úgy akarták az ország fizetőképességét fenntartani, hogy a fizetési mérleg hiányát a kereskedelmi mérleg többletéből fedezzék.

VASÚTÉPÍTÉS ÉS KUSZTÁRIPAR

A húzóiparág a vasútépítés volt, amely a külföldi tőke és a hazai nagytőke számára kincsesbányának bizonyult, hiszen az állam volt a biztos központi vállalkozó-megrendelő. Vagyis az állam a külföldi kölcsönöket és a külföldön elhelyezett államkölcsönök hozadékának zömét fordította a vasútépítésre, s ezzel Oroszországot hozzákapcsolta a világpiachoz, mindenekelőtt a nyugat-európai piacokhoz. Ebben a folyamatban az államnak kulcsszerepe

volt. Bár Oroszországban az állam mindig fontos szerepet játszott a gazdaságban, az iparosításban, de nem a fejlett hitelélet struktúráin keresztül, hanem mindenekelőtt az ismert hagyomány alapján: az állami megrendelés és kinevezés útján, amely egyúttal monopóliumot is jelentett a „vállalkozó” számára, s persze függést is magától az államtól.

E „modern” nagyipar mögött létezett a *kusztáripar* és a kézműipar régi, de kiterjedt hálózata a maga „középkorias”, vidéki-paraszti jellegével. *Tugan-Baranovszkij*, a korszak jeles közgazdásza a kusztáripart úgy határozta meg, mint paraszti nem földműves kisárutermelést, amely egyidejűleg piaci szükségleteket is kielégített, és a nagybani termelés háttérét, „otthoni bedolgozó rendszerét” szolgáltatta. Néha kusztárokra hívták a néhány munkást alkalmazó kisiparost, kisvállalkozót is, valamint azt a gyári munkást, aki otthonra is vállalt munkát. Igen eltérő adatok léteznek a kusztárokra vonatkozóan, hiszen különbözőképpen lehetett a jelenséget értelmezni. A századelőn a falusi kusztáriparokban foglalkoztatott emberek száma hozzávetőleg 4 millióra tehető. A kusztárkodásba a 19. század végén érdemes volt jelentősebb tőkét befektetni, mert igen nagy profitot lehetett realizálni.

Oroszország a gazdasági modernizáció és a világgazdasági kapcsolatok kiterjedése ellenére még 1900 és 1913 között sem tudta növelni részesedését a világ ipari termelésében. Sőt, főként a német és amerikai növekedés mellett, Oroszország részesedése némileg még csökkent is. 1900 és 1913 között az Oroszországban beruházott külföldi tőke 85%-kal növekedett, míg a hazai tőkebefektetések csupán kb. 60%-kal. 1908-ban az orosz ipar 1,2 millió lőerőt alkalmazott, a német 7,9, az amerikai 18,7 milliót. Az egy főre jutó mechanikai lőerő tekintetében még szélsőségesebben látható Oroszország alárendelt, „félperiferiás” helyzete a világgazdaságban.

A korabeli szociáldemokrata elemzés egyik irányzata (Lenin) Oroszországot a maga társadalmi struktúrájával és világgazdasági elhelyezkedésével a tőkés világrendszer „leggyengébb láncszemének” tekintette. A középkorias mezőgazdaság által közrefogott fejlett ipari „szigetek” az előbbieken jelzett viszonylag gyors fejlődése következett be, amit Trockij később „a kombinált fejlődés törvényeként” írt le. Különösen a fémipar, a szén- és olajbányászat, a vasútépítés és a kohászat fejlődött. Az ipari tőke koncentrációja és centralizációja egészen szélsőséges méreteket öltött már a keletkezés időszakától kezdve. A nagyvállalatok (500 munkást vagy afölötti létszámot alkalmazók), vagyis az összes vállalat kb. 3,5%-a foglalkoztatta a munkások csaknem felét. Hat ipari centrumban állították elő az ipari termelés háromnegyedét, és az ipari foglalkoztatottak csaknem 80%-a is ezeken a területeken dolgozott. E hatalmas munkástömeg iránt nemigen nyilvánult meg a „szociális érzékenység” leghalványabb jele sem. A donyecki vagy az uráli iparvidék éppen úgy, mint az olajbányászat vagy a vasércbányászat, a nyugati tőkeérdekeltségek kedvelt terepe volt. Egyrészt az olcsó és „igénytelen” munkaerő volt vonzó számukra, másrészt a nyugati tőkepiacokon jelentős tőkék halmozódtak fel, amelyek beruházási lehetőségeket kerestek. 1900-ban a külföldi tőke több mint fele a bányászatba és a kohászatba áramlott, mintegy

negyede a gépiparba. A vasútépítés és különösen a textilipar „lecsengőben” volt. Az oroszországi bankrendszer is ebben a periódusban szilárdult meg a külföldi tőke gyámkodásával, és vált az ország gazdaságának legfőbb szervezőjévé. Mindenekelőtt a francia bankok fektették be nagy előszeretettel a francia kisemberek pénzét a biztosnak látszó orosz piacon. A hagyományos európai munkamegosztásnak megfelelően Németország volt a második legnagyobb befektető, annak ellenére, hogy külpolitikai érdekei egyre élesebben állították szembe Oroszországgal.

Oroszországban a modernizáció, a gazdasági liberalizmus politikája az önkényuralom konzerválását szolgálta, amely különösképpen szembetűnő volt az oroszországi mezőgazdaság stagnálásában: a belső tőkefelhalmozás hiánya és a „túlnépesedtség” stabilizálta a régi szerkezetet, amely a parasztság földnélküliségén és a gazdaságok kezdetleges technikai színvonalán nyugodott. A faluközösség, amely fölött a 19. század végén a mensevikek későbbi vezére, Plehanov és a bolsevikok későbbi vezére, Lenin már meghúzta a lélekharangot, valójában nem készült a sírba. Ez ugyanis sem a nemességnek, sem az államnak nem állt érdekében.

1902–1905 között *Plehve* belügyminiszter, illetve *Witte* pénzügyminiszter vezetésével különböző kormánybizottságok dolgoztak egy átfogó agrárreform tervein, ám a javaslatok abban egyetértettek, hogy az obszcina erőszakos felszámolása nem járható út. A koncepcionális különbség a konzervatív belügyminiszteri és a liberális pénzügyminiszteri elképzelések között abban rejlett, hogy az előbbi az obszcina megszilárdítását kívánta, az utóbbi pedig fokozatos felbomlását, amelyet a pénzviszonyok és a magántulajdon kiterjedésének természetes következményeként szemlélt. Ez az ellentét az autokrácia és az állami bürokrácia polgárosodó szárnya között éleződött ki. Később a *sztolipini reformok* sorsa ezt a körülményt mindennél jobban illusztrálja majd. Am az újabb reformkísérlethez egy forradalomra volt szükség, amely megmutatta azoknak, akik észre akarták venni: az orosz parasztság megszűnt a cárizmus társadalmi támasza lenni, s ezzel a cárizmus maga is befejezi földi pályafutását.

AZ ELSŐ OROSZ FORRADALOM

Az orosz történelmi fejlődés sajátosságai kikristályosodott formában jelentek meg az orosz forradalmak egész történetében. Az első orosz forradalom a híres 1905. január 9-i, vasárnapi tüntetéssel kezdődött, amelyet a szó hagyományos értelmében éppenséggel nem forradalmi tömegek vittek véghez. Magát a tüntetést – a nyomor és az éhínség ellen – a zavaros életű *Gapon* pópa vezette, akinek rendőrségi kapcsolatai a maga korában is ismertek voltak. Az elkeseredett, éhező és jórészt munka nélküli tömegek még a „*zubatovi rendőrszocializmus*” szellemében léptek fel. *Zubatov*, a moszkvai titkosrendőrség ezredese, az *ohrana* főnöke még az első orosz forradalom előtt, 1902-ben a rendőri ügyosztály által kívánta megszervezni a kibontakozó munkásmoz-

galmat, hogy rajta tarthassa a kezét a munkásság megmozdulásain. Ám a tömegmozgalom hamar kikerült a rendőri felügyelet alól.

Bár 1905 januárjában is sokan bíztak még a cárbán és Istenben. Az ominózus vasárnapi megmozduláson templomi zászlókkal vonultak a Téli Palota elé, hogy rábídják a cárt: segítsen sorsuk jobbra fordulásában. A válasz ismert: sortűz és több száz halott, sebesült... Szimbolikus értelemben ezen a vasárnapon egy egész nép értette meg, hogy az önkényuralom a nyomorúság oka, a cár pedig nem a nép oltalmazója.

Az első orosz forradalom különös forradalom, *parasztforradalom* volt. A parasztság a földért indított harcot a nemesség ellen, amely a sokévszázados elnyomás és kisemmizés okán véres formákat öltött, megelőlegezte 1917 nyarának-őszének leszámolásait. 1905 munkásforradalom is volt. Ugyanis a demokratikus köztársaság követelésével párhuzamosan a forradalom védelmére olyan munkásszervezetek alakultak, amelyeket korábban a történelem nem ismert. Az egyes üzemekben, majd lakóterületeken, sőt magában a fővárosban is *szovjetek* (munkástanácsok) jöttek létre, amelyek egyidejűleg politikai és termelési szervezetek voltak. A gazdasági és politikai hatalmat egyesítő szovjetek Pétervári Végrehajtó Bizottságának elnöke egy rövid intermezzo után egy 26 éves fiatalember, *Lev Davidovics Trockij* lett. A forradalom a demokratikus köztársaság jelszavát írta a zászlájára, de a zászló színe vörös volt. A polgári forradalom mint *munkásforradalom* kifejezte, hogy Oroszországban a polgárság nem önálló történelmi erő, nem képes önállóan szembefordulni az önkényuralommal. Sőt, amikor 1905. december elején a kétségbeesett moszkvai munkásság a fegyveres felkelés útjára lépett, az orosz polgárság és politikai formációja, a liberalizmus véglegesen elfordult magától a forradalomtól is. A hadsereg még decemberben felmorzsolta a felkelést, és Oroszország forradalomtól hevült kormányzóságaiban rendkívüli állapotot vezettek be. Megkezdődött a terror, a forradalom elfojtása.

Pedig minden olyan szépen indult. *Buligin* belügyminiszter előterjesztésében még 1905 augusztusában szabad utat kapott „a cár tanácsadó testülete”, a *duma*, amely első lépésnek látszott az alkotmányos monarchia megvalósulásának útján. A munkásság sztrájkmozgalmai és a forrongó parasztság nyomására az egyre terjedő forradalmi hullám rákényszerítette a cárt, hogy 1905. október 17-i kiáltványában elismerje a hatalmát valamelyest korlátozó intézményt, az *Állami Dumát* és vele együtt olyan szabadságjogokat, mint a szólás- és gyülekezési jog, és némileg kiterjesztette az előzetesen igen korlátozott választójogot. Vagyis 1905 *polgári demokratikus* forradalom is volt.

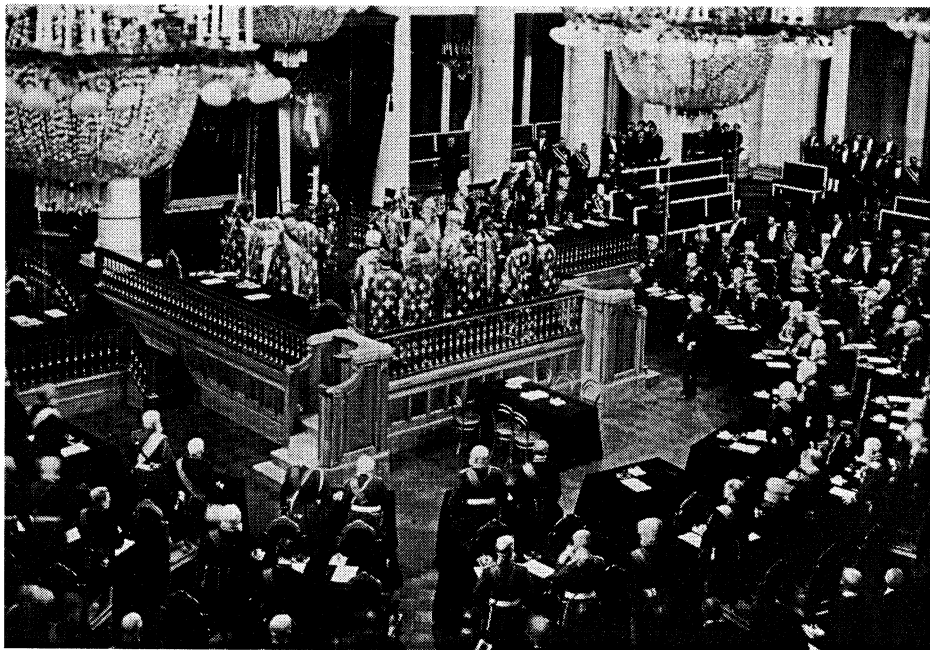
Az oroszországi polgárság konzervatív többsége ezen az alapon ki is egyezett az önkényuralommal, létrehozva az *Október 17-i Szövetséget*. Az „*oktobristák*” mellett hamarosan létrejött a liberális *Alkotmányos Demokraták Pártja* (kadet párt), amelynek 1906. októberi programjában is szerepelt az alkotmányos monarchia célkitűzése. Ám a burzsoázia különböző frakcióinak összefogása még nem jelentett volna komoly tömegerőt. A decemberben „pontositott” választójogi törvény szerint a dumaválasztásokon négy kúriá-

A „véres vasárnap” plakátja

ban censzos alapon előbb elektorokat választottak. De amíg a földbirtokosok kúriájában (4 millió választó) egy elektorra 2000 választó jutott, a városiak kúriájában (14 millió választó) egy elektorra 4000 választó, addig a parasztok (78 millió) kúriájában egy elektorra 30 000 választó, míg a munkások kúriájában (21 millió választó) 90 000 választó jutott. Még a teljesen antidemokratikus szisztéma alapján összehívott дума sem bizonyult azonban a cárnak megfelelőnek, amelyet a bolsevikok ráadásul bojkottáltak. A cárt az nyugtalanította szerfölött, hogy a parasztság képviselői 1906 tavaszán-nyarán a földtulajdonviszonyok átalakítása ügyében túlságosan radikális javaslatokkal álltak elő. Ezért a cárnak alig hathetes ülésének után feloszlatta az első думát. Az új választások nyomán megalakult дума sem járt sokkal jobban. A Lenin által korrigált taktika nyomán a bolsevikok nem bojkottálták a választásokat, így most 65 szociáldemokrata került a думába, ami hozzávetőleg az összlétszám (514) 12%-át alkotta. Ez pedig 37 eszer képviselővel együtt igen tekintélyes rendszerellenes erő jelenlétéről tanúskodott. Ezek az erőviszonyok úgy jöttek létre, hogy a rendkívül antidemokratikus választási szisztéma következtében a katonákat és a matrózokat, valamint a nőket és a 25 év alattiakat eleve kizárták a választásokból.

Az utcán és a termelésben azonban természetesen más erőviszonyok uralkodtak. Három politikai tömegelő formálódott meg a forradalmi folyamat

Az Állami Duma

során: a *szociáldemokraták*, illetve az *eszerek* (a szociálforradalmárok, a tulajdonképpen „*parasztpárt*”), akik erős terroristatevékenységet is folytattak a cári család tagjai és a cári rendszer képviselői ellen, s tettek szert tekintélyre. Végül 1905-ben formálódott meg a feketeszázás konzervatív, idegengyűlölő, antiszemita tömegmozgalom is. A *feketeszázak* a nagyvárosokban az önkényuralom rohamcsapataiként szerveződtek meg. Ez utóbbi olyan populista mozgalom volt, amely egyfajta romantikus antikapitalista választ adott az oroszországi modernizáció társadalmi-gazdasági következményeire. Fő ideológusa egy nagybirtokos, az eredetileg történész végzettségű *Puriskevics* volt, aki a későbbi IV. dumában komoly befolyással rendelkezett. Puriskevics és a feketeszázás ideológia a „modernitással” szemben a cárizmus, az „egy és oszthatatlan Oroszország” ősi erényeit hangsúlyozta: önkényuralom, népiség, ortodoxia. Ellentétben a kapitalista gazdasági rendet hibáztató szociáldemokratáktól, a feketeszázás mozgalom a nagyvárosi tömegnyomort, a prostitúciót, a bűnözést az idegenek, mindenekelőtt a zsidók nyakába varrta. A feketeszázak gazdagok elleni kirohanásai kiúttalan, a rendszer lesüllyedő, múltba tekintő rétegeinek társadalmi pozícióját jellemezték. Heterogén társadalmi bázissal rendelkezett a mozgalom. Politikai háttérét az *Orosz Nép Szövetsége* képezte, amelyben a vezető pozíciókat a nemesség felső köreiből származó figurák foglalták el, a vidéki szervezetekben a kereskedők, a papság képviselői voltak a hangadók. A forra-

dalom idején a szervezet tagsága elérte a százezret. A városi kispolgári egzisztenciák mellett kiterjedt munkásszervezetekkel és felfegyverzett harci druzsinákkal is rendelkeztek. A feketeszázak ún. céhekbe tömörültek, amelyek egy-egy gyárhoz vagy üzemhez kapcsolódtak. Találkozóikat, összejöveteleiket teaházakban, kocsmákban, templomokban tartották, s gyakran egyházi támogatással innen indultak pogromjaik (mészárlás, agyonverés) végrehajtására.

A mozgalom az önkényuralom legszervezettebb támogatói közé tartozott. Számos pogromot szerveztek a bűnbakként beállított zsidó lakosság ellen. Folytatva a századelő „hagyományát”, az 1903-as kisinyovi pogromban kulmináló irracionális gyilkosságokat és a nagyon is „racionális” rablásokat – „keresztes hadjáratot” hirdettek a zsidók mint „idegenek” ellen. Alapvető dokumentumuk az ún. *Cion Bölcsseinek jegyzőkönyve* volt, amely zavaros hamisítványként „érkezett” Oroszországba, de megtalálta az utat a pogrom-antiszemizmushoz, sőt gerjesztette azt, amennyiben „a zsidó világ-összeesküvés” gondolatát „közkinccsé” tette a birodalomban. Maga II. Miklós rajongott a „jegyzőkönyvért”: „A gondolatok micsoda mélysége! Micsoda előrelátás... Mintha a mi 1905-ös évünket a Bölcsék keze irányítaná. Kétség sem férhet eredetiségéhez. Mindenütt látható a zsidóság irányító és romboló keze!” – írta a cár a könyvhöz fűzött kommentárjában. Később, amikor Sztolipintől, a belügyminiszterétől tudomást szerzett arról, hogy a „jegyzőkönyv” egy korábbi antiszemita röpirat közönséges titkosrendőrségi hamisítványa, kivonatta azt a forgalomból, mondván: „a tiszta ügyet nem lehet mocskos eszközökkel védelmezni”. A feketeszázak finanszírozását nem a tagdíjakból oldották meg, hiszen a költségek kb. 1%-át fedezték csak a tagok befizetéseiből. A valóságos finanszírozás a belügyminisztérium titkos alapjaiból történt.

Ettől a mozgalomtól és kultúrától elválaszthatatlan volt, hogy még 1911-ben is sor került Oroszországban vérvádperre, az ún. *Bejlisz-ügyre*, mely szerint nevezett zsidó egyén, *Mendel Bejlisz* megölte volna a 12 éves *Andrej Juscsinszkijt*. Elmarasztaló ítélet azonban már nem születhetett, még a feketeszáz *Sulgin* is abszurdnak tekintette az egész hercehurcát, de maga a per mégis ösztönözte az antiszemita pszichózt.

A forradalom hajtóereje a szociáldemokraták által inspirált munkásmozgalom volt, amely – éppen az illegalitás miatt – nem ismert semmiféle bürokratikus szervezetiséget. Az első tulajdonképpeni szakszervezetek – nem előzmények nélkül – 1904-ben jöttek csak létre. Az ösztönös forradalmiság kirobbanása 1905-ben végérvényesen tömegmozgalommá emelte a szociáldemokráciát, amelynek több mint 160 ezer tagja volt. A szociáldemokrácia két ága, a *bolsevizmus* és a *mensevizmus* már az elkülönülés periódusában léledzett, de csak a pártvezérek szintjén, nem pedig a munkás tömegmozgalom soraiban. Még 1903-ban, a II. pártkongresszuson következett be a pártszakadás, de az egyelőre csak az ún. szervezeti kérdés terén történt meg, vagyis nem tudtak dűlőre jutni, hogy ki lehet a párt tagja. Abban azonban még teljes volt az egyetértés, hogy a forradalom közvetlen célja a demok-

ratikus köztársaság és az alkotmányozó gyűlés összehívása, ám a perspektívákról már akkoriban eltérően gondolkodtak, s a forradalom éveiben külön kongresszuson vázolták fel elképzeléseiket.

A forradalom története fordulat az addigi forradalmak történetéhez képest, amennyiben a történelemben először kapcsolódtak össze a polgári és munkásforradalmak jellegzetes elemei egymást erősítve és egyidejűleg gyengítve is: a fegyveres felkelés, a munkásság termelési-önkormányzati szervei, a szociáldemokrácia politikai vezetése és a szocialista teória, mely szerint az egyetemes forradalom részeként az oroszországi forradalom is kezdeményezheti, inspirálhatja a szocialista forradalmat „a haladottabb európai országokban”, ahogyan ők maguk a centrumországokat nevezték. Másfelől a szociáldemokrácia újra kellett gondolja viszonyát a burzsoáziához, a liberalizmushoz. Ugyanis létrejött az európai parlamentekre néhány vonásában hasonlító дума, amely erősen korlátozott formában a politikai erők nyilvános „játékát” tette lehetővé. A tradicionális elem, a parasztlázadás és földfoglalás a „modern” körülmények között új tartalmat kapott. A szociáldemokráciának újra kellett gondolnia a parasztsághoz mint „egységes reakciós tömbhöz” való viszonyát is, amit még a német szociáldemokrácia örökségéből merítettek. A bolsevik és mensevik szakadás 1907 tavaszára, a forradalom végső vereségének periódusában, utolsó közös kongresszusukon, Londonban fejeződött be: két eltérő politikai stratégia körvonalazódott. Bekövetkezett az oroszországi szociáldemokrácia második szakadása.

Az oroszországi szociáldemokráciára oly nagy hatást gyakorló német szocialista hagyomány erősebben megőrződött a mensevikek gondolkodásában. Ők a Németországi Szociáldemokrata Párt mintájára egy legális munkás tömegpárt lehetőségében gondolkodtak. A bolsevikok egy ilyen lehetőséget kizártak az önkényuralom feltételei között, s ragaszkodtak az illegális forradalmi élcsapat párt felépítéséhez, amely lényegében a hivatásos forradalmárok konspiratív módon szervezett pártja volt. Ugyanakkor a lehetőségeknek megfelelően a különböző legális szervezeteken keresztül pártolták a legális forradalmi szervezkedést is. Az ohranával, a cári titkosrendőrséggel szemben a legális pártszervezkedést „öngyilkosságnak” tekintették.

Az ohrana valóban az önkényuralom talán legjobban működő, igen hatékony szervezete volt. Hivatalos megnevezése szerint „a társadalmi biztonság és rend védelmének osztálya” még 1880-ban keletkezett Moszkvában. Hatalmas ügynöki hálózatával mindenütt ott volt, ahol a hatalom érdekei azt megkövetelték. Illegális-konspirációs és provokációs módszereivel szemben a forradalmárok maguk is rákényszerültek hasonlókra, ha életben akartak maradni. Mindez szinte az abszurditásig megnyilvánult *Jevno Azev* (egy soksaládos szabómester gyermeke) esetében, aki egyidejűleg volt az ohrana ügynöke és az eszer terroristák, a *Harci Szervezet* vezére, élvezte a belügyminiszter, Plehve és az eszer párt vezére, *Csernov* támogatását is. Plehve éppen úgy megfizetett ezért, mint például a cár nagybátyja, *Szergej nagyherceg*, akit 1905. február 4-én tépett szét *I. Kaljajev* eszer terrorista bombája Moszkvában. Az ohrana egyébként minden forradalmi szervezetbe be-

épült. Például Lenin egyik kedvenc „elvtársát”, *Malinovszkijt* – akiről később kiderült, hogy az ohrana ügynöke volt – az 1912. januári prágai pártkonferencián beválasztották a legfelső szervbe, amely tulajdonképpen az első, szervezetileg önálló – az OSZDMP-től független – bolsevik központi bizottság volt.

A legfontosabb különbség a mensevikek és a bolsevikok között a történelmi szituáció és a fejlődés perspektíváinak megítélésében mutatkozott meg. A mensevikek a forradalom vereségéből arra következtettek, hogy a történelmi fejlődés elkerülhetetlenül az európai fejlődés útjára tér. A bolsevikok éppen ellenkezőleg látták a dolgot. Szerintük a kapitalizmus Oroszországban a nyugati „centrumországokhoz” képest specifikus formákban fejlődhet csupán, ami alapvető eltérést jelent a termelés, a bér munka és a piaci viszonyok szerkezete tekintetében. A városfejlődés és általában a városi társadalom nem polgári szerkezetére utalva hangsúlyozták azt, hogy a kapitalizmus Oroszországban nem hoz létre szilárd gazdasági és politikai struktúrákat, bomlasztja az önkényuralmat, a „porosz utas” fejlődést, de nem eredményez a nyugat-európaihoz hasonló polgári demokratikus berendezkedést. S valóban, Oroszországban nem számolták fel még az ázsiai termelési módra emlékeztető vonások sem a közép-ázsiai perifériákon, másutt a feudális struktúraformák illeszkedtek be a modern kapitalista viszonyok közé. Mindebből az következett, hogy a bolsevikok újabb forradalom közeli lehetőségének reményében kezdték újraszervezni saját soraikat. A mensevikek a forradalmi apály hosszabb periódusára készültek. Ők a polgári és a szocialista forradalmat két külön korszaknak tekintették, jóllehet a századfordulón még maga Plehanov fogalmazta meg, hogy az oroszországi fejlődés sajátosságainak megfelelően „az orosz forradalom vagy munkásforradalomként győz, vagy nem győz egyáltalán”.

Végül a szociáldemokrácia lehetséges szövetségeseinek körét is eltérő módon közelítették meg. A mensevikek a szociáldemokrácia és a burzsoázia önkényuralomellenes szövetségét hangsúlyozták. A bolsevikok nem hittek többé abban, hogy az orosz polgárság, a liberalizmus képes lenne forradalmi erőként fellépni a cárizmus ellen, éppen annak toldalékaként látták. A forradalom tapasztalatai alapján a bolsevikok a munkásmozgalom és a parasztság szövetségét állították előtérbe, amit „*baloldali blokknak*” neveztek. A szociáldemokrácia a forradalom veresége után látszólag periferizálódott Oroszországban, de valójában a forradalom alapvető intézményei, gondolatai, érzelmvilága megőrződött az emberek tudatában vagy inkább tudatalattijában, hogy azután a „megfelelő” történelmi időpillanatban újra kitörjön a szellem a palackból.

A vereséget követően az orosz értelmiség (mind a forradalmi, mind a liberális) többsége elfordult a napi politikától, sőt szembefordult a forradalmi tradícióval, és a nyugat-európai liberalizmustól eltérően, mélyen konzervatív, vallásos és nacionalista konzekvenciákra jutott. Ez tükröződött még olyan, egykor marxista értelmiségiek pálfordulásában is, mint például *Pjotr Szturve* vagy a később kiemelkedő filozófusként ismertté vált *Nyikolaj Bergyajev*. Az 1909-ben kiadott *Vehi* (Mér földkövek) c. kötetben többedmaguk-

kal együtt az orosz birodalmi gondolkodás keretei közé estek vissza, s megtagadtak minden közösséget a 19–20. századi forradalmi radikális gondolkodással és cselekvési módokkal. De a cári Oroszországnak nem volt esélye a felemelkedésre, amire pedig 1907 után igen különböző politikai erők számítottak rajtuk kívül is. Hittek abban, hogy a természeti adottságok, a területi, piaci és munkaerő-tartalékok elegendőek arra, hogy Oroszország kilábaljon az önkényuralom rendszerválságából. A *Vehi* körül kikristályosodó, sajátosan orosz liberális irányzat az „államellenes”, „értelmiségi hitehagyással” szemben – ellentétben a nyugat-európai liberalizmussal – a nagyorosz állam megváltó szerepét hangsúlyozta. Az orosz, „keleti specifikumnak” a liberalizmus és a monarchizmus egyfajta keveredése tekinthető. A „vehisták” fő problémaként a káosz, a „zavaros idők” erőinek és szellemének legyőzését tekintették. A liberalizmus más irányzatai, mint a jeles történész, majd 1917-ben az Ideiglenes Kormány külügyminisztere, *Pjotr Miljukov* az „orosz sajátságosság” misztifikálásával szemben komolyabban vette elsősorban az angol polgári liberalizmus tapasztalatait és a hazai nyugatos hagyományt.

Az orosz liberalizmus társadalmi és politikai gyengesége összekapcsolódott az orosz társadalomtörténet bizonyos sajátosságaival. Már a századelőn is nyilvánvaló volt, hogy a világrendszer oroszországi *félperifériáján* az osztályellentétek nyersesége és robbanékonysága nem vethető egybe a centrumországokéval. Ebben a régióban az államhatalomnak is más típusú elnyomó és irányító szerep jutott. Mintha minden az államhatalom működtetésétől függött volna. Legalábbis ebben hittek mindazok (a politizáló társadalom óriási többsége), akik az államhatalomtól várták az áhított felemelkedést. A „jó államhatalom” mítosza sem csak Oroszországban létezett, de mindenestre ott igen erős és mély gyökereket eresztett.

Miután 1907-ben az ellenforradalom felülkerekedett, a helyzet stabilizálása érdekében a diktatúra engedményeken töprengett, ám ezek az engedmények nem a demokrácia irányába tett politikai engedmények voltak. A hatalom még 1912-ben is lövetett a tiltakozó lénai munkásokra („lénai sortűz”). Ugyanakkor ezzel egy időben a rendszer lépéseket tett társadalmi bázisának kiszélesítése irányába: a gazdasági intézkedések kerültek előtérbe.

A forradalom után érezhetően fellendült a szövetkezeti mozgalom, amelynek gyökerei a múlt században fogantak meg. A fogyasztói és hitel-szövetkezetek, takarékszövetkezetek és termelői *artyelek* gomba módra szaporodtak. Az 1908-ban megtartott *I. Összoroszági Szövetkezeti Kongresszuson* már több száz szövetkezet képviseltette magát. Persze a termelői típusú szövetkezetek sem csak egymás közvetlen szükségleteit elégítették ki, hanem a piacgazdaság, a kapitalizmus törvényeinek megfelelő módon jelentős mértékben bér munkát alkalmaztak. 1914-re a termelői *artyelek* száma elérte az 500-at. Hol egy állami intézmény, hol egy magántőké, mint például a bolsevikokat is támogató Morozov pénzügyi támogatása révén emelkedtek fel a szövetkezés jelzett formái. E jobbára kisipari-kusztár szövetkezetek jelentősége a háborús összeomlás, az ipari üzemek megbénulásának körülmé-

neyei között megnövekedett. Ezek a társadalmi önszerveződés elemeit is magukban foglaló jelenségek majd 1917 után új formában és új funkcióval bukkanak fel.

A SZTOLIPINI REFORMOK

A cári rendszer Achilles-sarka a mezőgazdaság volt, amelyből még mindig a munkaképes lakosság óriási többsége élt. A parasztság 1907 után is forrongó tömegelő maradt: 1907 és 1914 között 20 ezer parasztmegmozdulásról tudnak a statisztikák. Még ha viszonylag kis számban vettek is részt a parasztek ezen a megmozdulásokon, azt tudni lehetett már a maga korában is, hogy a parasztság és a nemesség közötti „béke” többé nem állítható helyre. A harc tétje a föld volt.

A 60 kormányzóságban a föld a tulajdonformák szerint nagyjából azonos arányban oszlott meg. A *faluközösségi* paraszti földbirtok kicsivel több mint egyharmadát tette ki az összes földmennyiségnek, az *állami* föld, az ún. koronabirtok és a *magánparaszti* földbirtok szintén kb. egyharmad-egyharmad arányban részesült. Más kérdés az, hogy a földtulajdonosok közel egyharmadának nem volt igásállata, maga az orosz parasztság sem kultúrájában, sem pszichológiájában nem emlékeztetett a nyugat-európai polgárosuló parasztság rétegeire. Csak 1903. március 12-én (25-én) törölték el az obcsinában élő parasztek egymás iránti kölcsönös kezességének intézményét. 1913-ig a gazdaságok mintegy 19%-a vált ki a faluközösségekből. A közel 20 millió parasztagazdaság 65%-a szegényparaszti, míg 15%-ot tettek ki a tehető, gazdagparaszti rétegek, amelyek a mezőgazdasági termelés 33%-át adták, a földesúri gazdaságok a 22%-át. E két utóbbi kategória gazdaságai termelték meg a gabona 75%-át. S bár Oroszország mint nagy gabonaexportáló ország volt ismert akkoriban, 1912-ben az egy főre jutó gabonatermés csupán 442 kg volt, míg az USA-ban kb. 786 kg, Kanadában pedig közel 2 ezer kg. Még a 19. század végén is több gabonát vittek ki Oroszországból a külső piacokra, mint amennyit a belső fogyasztásra szántak. Az államadósságok és a bürokratikus rendszer fenntartásának költségeit egyetlen forrásból, a gabonaexportból lehetett fedezni.

A falu lassú kapitalizálódása elindított egy új vagyoni differenciálódást, ám az obcsina válsága nem hozott létre új gazdálkodási rendszert az orosz mezőgazdaságban. A katasztrofális agrár-túlnépesedettségek útját állta a „modernizációs” folyamatoknak, vagyis egy nyugat-európai típusú kapitalizációnak. Az iparosítás nem tudta felszívni a vidék felesleges munkaerőjét.

Az 1861-es reformok nem oldották meg a birodalom mezőgazdaságának sem szűken vett gazdasági-technikai, sem társadalmi problémáit. A nemesi földbirtokosok – éppen úgy, mint az állam – nem boldogultak a parasztság munkaerejének hagyományos kizsákmányolása nélkül, amely ellentmondott a hitelélet, a gazdálkodás modern kapitalista formáinak. A 19. század 80-as, 90-es éveinek „ellenreformjai” éppen a faluközösség stabilizálását szolgálták, amennyiben az osztásföldet és a paraszti háztartás eszközeit családi tulajdonnak nyilvánították, ami korlátozta a családfele jogait. Ennek az volt a

funkciója, hogy meggátolja a föld további felaprózását. A nemesség és maga a faluközösség mindenáron akadályozta, hogy a parasztok városba költözzenek, „szabad munkaerővé” váljanak. Jóval gyorsabban fejlődött az ipar, de a világ első gabonaexportőre Oroszország maradt, mert az a lakosság túlnyomó többségének hihetetlenül alacsony fogyasztására épült.

Az obscsina a paraszti földbirtok hozzávetőleg négyötödét ellenőrizte. A faluközösség mint egyfajta „adóközösség” mind a földesurak, mind az állam érdekeit egyaránt szolgálta, ami eleve gazdaságilag feltételezte a parasztság jogainak erős korlátozását. Bár az állam osztott földet a parasztnak, de nem mint magántulajdoni földet, hanem mint állami-közösségi földet. A faluközösség biztosíték volt arra, hogy a kincstárnak a törlesztéseket a parasztok megfizessék. Így hiába volt elvben adott a parasztság szabad költözésének joga a faluközösségből, valójában a közösség engedélye nélkül nem tudott a paraszt kiszabadulni a kötöttségekből. A földhöz, illetve az adóssághoz való paraszti kapcsolódás olyan erős kapcsoltnak bizonyult, amelynek jelentőségét még a szociáldemokrata teoretikusok is alábecsülték, amikor a századforduló tájékán meghúzták a lélekharangot az obscsina fölött. A kormánynak és az állami bürokráciának pedig az állt érdekében, hogy a parasztot mint adófizetőt és termelőt ott tartsa a közösségben, ezért gátolta meg abban, hogy földjét eladhassa. A közösségtől kapott földet tehát csakis a közösség engedélyével lehetett eladni paraszti birtokosnak, és nem lehetett rajta jelzálogteher. A hatalom a faluközösségen belül próbálta megoldani azt az ellentmondást, ami a föld ismételt újraosztásából és a falusi népesség szaporodásából fakadt. A gyors *pauperizálódás*, a szociális feszültségek megnövekedése destabilizálta a falu évszázados „nyugalmát”.

A paraszti lakosság tehát nemigen szabadulhatott az ősi kötöttségekből. Ám a lényeg az volt, hogy az orosz muzsik nagy tömegeinek mentalitásától idegen maradt a kapitalista magántulajdon elfogadása. Mindenekelőtt ez a pszichológia, az orosz faluközösség hagyományai fejeződtek ki az orosz parasztság spontán antikapitalizmusában, későbbi forradalmi kitörésében. A „szabad munkaerő” keletkezésére inkább csak a határterületeken nyílt mód, ahol a feudális kötöttségek kevésbé gyökeresedtek meg. Ilyen körülmények között *Sztolipin* – aki 1906-tól egy személyben miniszterelnök és belügyminiszter is volt – reformjainak középpontjában a faluközösség felbomlasztása állt, mivel az obscsinában látta a mezőgazdaság átalakításának legfőbb akadályát.

Az oroszországi mezőgazdaság átalakításának azonban eleve gátat szabtak a földbirtokviszonyok évezredes következményei. A földesurak ugyan – a kormányzat mindenkori támogatása ellenére – 1906-ig elvesztették földbirtokaik hozzávetőleg 40%-át, de még így is több mint 58 millió hektár föld (az összes magánföld több mint 60%-a) tulajdonosai voltak. A fő probléma azonban az volt, hogy a földesúri földek kevesebb mint egyharmada volt a szó szoros értelmében kapitalista vállalkozás. A földek több mint felét

egyszerűen bérbe adták a parasztnak igen súlyos feltételek mellett, mivel az orosz parasztság földéhségben szenvedett. Az 1905-ös forradalom periódusában a közel 13 millió parasztgazdaságból 10 millió gazdaság átlagos földtulajdona alig több mint 8 hektár volt, ami az adott gazdasági feltételek között gyakorlatilag életképtelen vagy alig életképes birtokokat jelentett. A központi területeken a paraszti földek átlaga nem érte el az 5 hektárt sem. A falusi lakosság szaporulata és a városba való költözés ellehetetlenülése a földbirtok további felaprózódásával fenyegetett. A földbérlet és a földárak növekedésével, az adók és a hitelek visszafizetésével járó terhek pedig végleg eltaszították a parasztságot a rendszertől. Ezeket az ellentmondásokat már jórészt – a nemzetközi agrárválság formájában – a világ gazdasági folyamatok is gerjesztették.

Ebből a gazdasági circulus vitiosusból próbálta megtalálni Sztolipin a kiutat. Ennek politikai előfeltételét abban látta, hogy kíméletlen eszközökkel, az állami terror korábban nem tapasztalt formáival nyomta el a forradalmi kitörést. A nyilvános akasztás volt ennek egyik tünete, aminek nyomán a népnyelv az akasztást egyszerűen „*sztolipini nyakkendőként*” emlegette.

Sztolipin a forradalmi megoldással (a földbirtokos osztály földjének elkobzása és a demokratikus köztársaság) szemben egy rendszerstabilizáló megoldást keresett. A kormány a „megreformált cárizmus” lehetőségének

igézetében egy új gazdaságpolitikai koncepcióval lépett a cár és Oroszország népei elé. E reformok azokban a társadalmi csoportokban keltettek erős várakozásokat, amelyek a monarchia „polgárosodásának” lehetőségeibe vetették reményüket, mindenekelőtt a falusi tulajdonos parasztság, a módosabb gazdák, valamint a városi kereskedő- és pénzburzsoázia szűk rétegében. Maguk a reformok azonban az egész nemzetgazdaságot érintették, hiszen a tízes évek első felében a birodalom társadalmi össztermékének döntő része a mezőgazdaságban keletkezett.

Sztolipin igyekezett azt a megoldást választani, amely a legkevésbé sértette a kincstár és a nagybirtokos osztály érdekeit. Vagyis megpróbálta a kör négyesítőjét: nem szándékozott növelni a paraszti földterületeket az állami és nagybirtokosi földek rovására, de korszerűsíteni akarta az adott struktúra mellett a gazdálkodás módszereit, finanszírozási „technikáit” és jogi eszközeit abban a reményben, hogy mindez egy új falusi burzsoázia megszilárdulásának kedvez, amely a fokozatosan polgárosodó monarchia társadalmi bázisát alkotja majd. Sztolipin mindenekelőtt jogi lehetőségeket keresett arra, hogy a közösségi földeket magántulajdonná alakítsa át.

A forradalom előtti években II. Miklós politikájának alapelveként fogalmazta meg a faluközösség fenntartását. Bizonyos jogi lehetőségeket már megígért arra vonatkozóan, ha a paraszt távozni kíván a faluközösségből. Sztolipin a maga reformelképzeléseivel ezekbe a jogi-politikai lehetőségekbe kapaszkodott már 1905 előtt. A forradalom kitörése és az erőszakos földszerzések történelmi tapasztalatai furcsa helyzetbe hozták. Mint említettük, úgy akarta megszilárdítani az autokrácia és a birtokos nemesség hatalmát, hogy közben gazdasági pozícióikat tovább gyengítette. Az 1905. november 3-i cári kiáltvány is ezt a törekvést célozta: megvédeni a nemességet, ugyanakkor 1906-ban felére csökkentették a parasztság visszafizetési, törlesztési kötelezettségeit, és a Paraszti Föld Bank meghatalmazást kapott arra, hogy a nemesi földeket korlátozás nélkül eladhassák a parasztoknak nem túlságosan nagy hitelterhek mellett. Witte a forradalomtól való félelmében már azon volt, hogy az osztásföldeket a parasztok személyi tulajdonaként ismerje el, és a faluközösségből való kilépés megkönnyítését követelte, hogy a föld mielőbb örökölhető polgári magántulajdonná válhasson. Ez volt az az örökség, amelyet 1906 áprilisában Sztolipin úgyszólván készen kapott. Már június 6-án bemutatta törvényjavaslatát az Állami Dumában. A faluközösségek földtulajdonviszonyairól rendelkezve a közösségi és családi tulajdont személyes tulajdonnal akarta felváltani.

Az áttörést azonban az 1907. június 3-i államcsíny, az Állami Duma feloszlatása hozta meg. Letartóztatták a szociáldemokrata képviselőket, s még szűkebb alapon írták ki az választásokat. Az ún. *június 3-i rendszer* kiszélesítette Sztolipin lehetőségeit. Diktatorikus eszközökkel (több ezer ember kivégzésével és bebörtönzésével) nyitott utat liberális reformkísérletének. Alapvető szociális-gazdasági törekvése – mint előbb említettük – az volt, hogy létrejöjjön a kis- és középtulajdonosok, vagyis a módos parasztok rétege, amely elképzelése szerint bázisa lehetett a cárizmus alkotmányos

monarchiává alakításának. A rendőri elnyomás és a terror fokozása nyomán, a forradalmi fejlemények leverése után Sztolipin reformjai radikalizálódtak. Az 1910 júniusában elfogadott törvény biztosította a parasztok szabad távozását a faluközösségből. A magántulajdonosi ösztönök felkeltése terén a reform elért bizonyos sikereket, amelyeket a földhasználatról 1911 májusában elfogadott törvény megpróbált fokozni, amennyiben az osztásföldet a paraszt saját földjeként ismerte el. Elkülönülten létrejött a tanya (*hutora*) és az írtásföld (*otrub*). A nemesség földtulajdona elég jelentősen csökkent. E tényről elvászathatatlan Sztolipin kegyvesztettsége, majd meggyilkolása (szeptember 1.). A cár attól való félelmében fordult szembe Sztolipinnel, hogy reformjai még a földbirtokos uralkodó osztályt is szembeállítják vele.

A tradicionális struktúrák felbomlása azonban sokkal lassabban haladt, mint ahogyan azt a reformerek feltételezték. Az obscsinák nem könnyen adták meg magukat, mert bizonyos védelmet is nyújtottak tagjaiknak, valamelyest gátolták a pauperizációt. Sztolipin a maga fokozatosságával nem ingatta meg az obscsinák „uralmát”. A mai Oroszország területén 1917-ben még kb. 110 000 obscsina létezett, amelyekben a magángazdaságok kiválása tovább növelte a szegénységet, sőt azok, akik kényszerből eladták földjüket, gyakorlatilag földönfutó, nincstelen emberekké váltak. Ők tették ki az obscsinából kiváltak közel felét. Egy részük a városokban próbált szerencsét, más részük Szibériába vándorolt, hogy ott találjon megélhetést. A forradalmat követő évtizedben több mint 3 millió paraszt ment Szibériába, ami csak jelentéktelen mértékben befolyásolta a növekvő falusi elnyomorodást. Sokan visszatértek az obscsinába, hiszen a kilépettek többsége nem is a közösség hozzájárulásával távozott el. (A 3 és fél millió tulajdonosból csak mintegy 470 000 volt hivatalosan is saját osztásföldjének tulajdonosa.) Az obscsinából éppen a tehetősebbek és a legszegényebbek váltak ki, eladva osztásföldjeiket. Az általuk elidegenített földek mintegy háromnegyede az obscsina tulajdonába került. A Paraszt Bank maga is támogatta – földeladásokkal és hitelekkel – a falusi jómódú paraszti réteg kialakulását, bár az adóssághektől később sokan nem tudtak szabadulni, s ismét a bank lett e földek jó részének tulajdonosa.

Ám a parasztság földéhsége nem csökkent, mert az agrárpopuláció 1900 és 1914 között abszolút számban is növekedett. A tízes évek első felében a régi strukturális problémák szinte változatlan formában maradtak fenn: mezőgazdasági munkanélküliség, elnyomorodás, szociális feszültségek.

Mindent összevetve: Sztolipin reformjai nem győzhettek, mert a forradalom éppen általa vezényelt leverése azt a konzervatív jobboldalt erősítette meg, amely reformjainak ádáz ellenfele volt. Ehhez képest a дума nem jelenthetett számára döntő támogatást éppen jelentéktelensége következtében. A cár, amikor a дума egyetértésével kinevezte őt miniszterelnöknek és belügyminiszternek, azt várta tőle, hogy megfékezi a forradalmat, és megteremti a gazdasági válság felszámolásának feltételeit. A kijevi színházban leadott gyilkos lövés szimbolikusan jelezte, hogy a birodalom megreformálása a történelmileg privilegizált osztályok ellenállásába ütközik. A cár meg

sem látogatta Sztolipint, aki néhány napig haldoklott, mielőtt eltávozott az élők sorából.

A reformok pozitív eredményeként szokás tehát tekinteni, hogy több mint hárommillió tulajdonos paraszt hagyta el a faluközösséget. Délen, ahol a piaci viszonyok fejlettebbek voltak, és ennek megfelelően az obscsinák gyengébbek, az individualizáció folyamatai gyorsabban haladtak. A forradalom és a háború közötti években mintegy 1,3 millió tanya szilárdult meg a korábbi osztásföldeken. Mindent egybevetve: az obscsinából kiválva 1916-ra mintegy 1,6 millió gazdaság jött létre, ami körülbelül az összes gazdaság mintegy 10%-át képezte. E gazdaságok kétharmada szabad közösség volt, egyharmada pedig egyéni tulajdon. E rétegek politikai és gazdasági jelentősége azonban a rendszer szempontjából semmiképpen sem volt meghatározó a fentebb kifejtett számos ok következtében.

A TÁRSADALOM

A forradalom leverése után a mozgalom ismét a föld alá kényszerült, ám a legkitartóbbak a legsúlyosabb vereség körülményei között sem adták fel egy újabb forradalom lehetőségét, mert pontosan látták, hogy az önkényuralmi visszarendeződés nem lesz képes megoldani az Orosz Birodalom egyetlen nagy problémáját sem. Hiába volt gazdasági fellendülés a soknemzetiségű, hatalmas kiterjedésű országban, amely kultúrák konglomerátuma volt, a cár alattvalóinak óriási többsége továbbra is a pusztá megélhetésért küzdött. Az önkényuralom a polgári fejlődés szükségletei és a nemesi-bürokratikus rétegek érdekei között őrlődött, a társadalom, különösképpen az ázsiai és kaukázusi lakosság, valamint a nők óriási többsége még írni-olvasni sem tudott. A modern tömegnyomor – amelyet először talán *Dosztojevszkij* műveiből ismerhetett meg a világ – és az éhínség az első orosz forradalom után a cári rendszer állandó destabilizációs tényezője lett. Az ún. *modernizáció* sikertelensége tízmilliók társadalmi marginalizálódásában mutatkozott meg a legélesebben. A cár és környezete legfeljebb a háború „gyógyító” hatásában reménykedhetett, az ipari növekedés folytatódásában és a „nemzeti egységben”, amely a külső ellenséggel szemben megvédi a birodalmat, ugyanakkor tompítja a belső társadalmi ellentéteket, és Oroszországot kedvezőbb pozícióba hozza az európai és általában a nemzetközi politikai és gazdasági rendszerben.

A birodalom mintegy 128 millió alattvalójának abszolút többségét – az 1897-es népszámlálás kapcsán már tudjuk – a szláv populáció képezte.

Az „ázsiai periferián” élők (beleértve a kaukázusiakat is) a birodalom lakosságának mintegy 10%-át tették ki. E rendkívül különböző kultúrájú népek többsége még nem alkotott nemzetet sem a szó gazdasági, sem etnikai értelmében, vagyis nem a nemzeti, hanem a vallási tudat volt a meghatározó. A közöttük leginkább elterjedt vallás a mohamedán hit volt, többnyire annak *szunnita* irányzata. A cári adminisztráció birodalmi egységesítő politikája, a *ruszifikáció* eredménye lett, hogy e népek bürokráciájának és munkásságának döntő többsége orosz volt, míg a mezőgazdaságból élő „őslakosság” a

városokon kívül mindenütt abszolút többségben élt. 1896-ban Belorussziában az orosz lakosság a helyi populáció 5,6%-a, Kelet-Ukrajnában ez mintegy 20%-ot tett ki, Észak-Kaukázusban pedig közel a lakosság felét, míg Kazahsztánban 16%-ot. A későbbi Azerbajdzsán fővárosa, az „ázsiai masszívumból” kiszakadó Baku a példája a soknemzetiségű városi lakosság kialakulásának, amely a modern kapitalista olajipar meghonosításának következménye. Az orosz lakosság keveredése más népekkel számos, korábban nem ismert problémát idézett elő. Egyfelől szerte az országban soknemzetiségű proletariátus jött létre, másfelől barbár nemzetiségi elnyomás uralkodott, amely meglehetősen volt a különböző rasszista előítéleteknek és „ellenállási” formáknak. A századelőn Bakuban az olajbányászok 41%-a volt azeri, 29,4%-át az oroszok, 18,6%-át pedig az örmények alkották, és közel 10%-ot tettek ki az egyéb nemzetiségek. Baku proletariátusa a háború küszöbén meghaladta a 170 ezer főt, ami jóval több, mint egész Grúzia proletariátusának létszáma (125–130 ezer fő).

A nyugati „végen” *Vilnius* a nyugatos integráció példáját adta. A századfordulón a litván lakosság még jelentéktelen kisebbségben volt, a város legnépesebb nemzetiségét a zsidók alkották – mintegy 61 ezer ember –, majd őket követték a lengyelek és a beloruszok. A Baltikum rendelkezett a leginkább polgárosult társadalm szerkezettel, a háborús konjunktúra pedig még inkább soknemzetiségűvé tette a nagyvárosokat. Így Tallinnban a lakosságnak 57,7%-a volt észt, kb. 25%-a orosz és mintegy 8%-a német, de még vagy fél tucat nemzetiség élt a városban. Harkovban vagy Odesszában a hivatalos statisztikák szerint is legalább 40–50 beszélt nyelvet tartottak nyilván.

Az 1920-as felmérés alapján, tehát közvetlenül a háború és forradalom után, az arányok tekintetében elvi jelentőségű változás nem állt be a nemzetiségek urbanizáltsági fokában. Sőt némi visszaesés következett be. Az összes város lakó több mint fele (13 480 555 fő) orosz nemzetiségű volt. Két nemzetiség számlált kétmillió feletti város lakót: az ukránok (2 858 764) és a zsidók (2 157 292), négy nemzetiség haladta meg a 200 ezret: a beloruszok (458 529), a tatárok (390 115), a lengyelek (242 415) és az örmények (212 487).

Szibéria, még inkább Dél-Szibéria nemzetiségei nem vagy alig ismerték az ipari kapitalizmus történetét, legfeljebb a városi fejlődésbe és az árutermelésbe már korábban bekapcsolódott „farmer”-gazdaságok révén érintkeztek a tőkés fejlődéssel. 1914-ben Szibéria lakosságának mindössze 11,9%-a volt város lakó. A hatalmas térség az ország ipari centrumai számára egyfajta felvevőpiacként szolgált, mintegy belső „gazdasági gyarmat” volt. 1911-es adatok szerint a térség nem orosz nemzetiségeinek aránya 27%-ra tehető. A más nemzetiségűek leginkább az Irkutszki Kormányzóságban (21,6%), a *Bajkálontúlon* (31,8%), az *Akmolini Területen* (42,1%) éltek, míg a *Szemi-palatyinszki Területen* és *Jakutiában* az oroszok alkottak nemzetiségi kisebbséget, az előbbin az őslakosság aránya 80%, az utóbbin 92% volt.

A háború előtt az Orosz Birodalom társadalm szerkezete jelentősen eltért a nyugati országok struktúrájától. 1913-ban a 140 milliót meghaladó összlakosság arányában az alkalmazotti réteg mindössze 2,4%-ot tett ki, míg a

munkásság 14,6%-ot. A magánparaszt és a háziiparral foglalkozó kusztár 66,7%-os részaránya mellett a belsőleg szintén differenciált uralkodó osztály (földesúr, kereskedő, burzsoá és kulák) a lakosság 16,3%-át alkotta.

Az egyes társadalmi csoportok között az „átjárás” csak véletlenszerű volt, a privilegizált társadalmi helyzet öröklődött még a 20. század elején is. Ekkorra a nemesség mint uralkodó osztály inkább politikai, mintsem gazdasági súllyal rendelkezett. A kapitalista mezőgazdaságra áttérni csak egy szűk rétege tudott vagy akart. A cári bürokrácia, maga az önkényuralmi állam azonban nem a nemesség érdekeinek közvetlen „ágense” volt, hanem jelentős függetlenséggel, politikai önállósággal bírt. Bár az udvari bürokrácia alapján a nemességből rekrutálódott, a hatalom önértékei sok szempontból elválasztották a nemességtől. A szociálisan viszonylag homogén nemesi osztály képtelen volt túllépni életmódjában és mentalitásában saját tradícióin, nem tudta feladni „*oblomovizmusát*”, amely a század elején kiterjedt – a patriarkális falu viszonyaiban mély gyökereket eresztett – társadalmi betegség volt. Nem volt képes már sem a tradicionális, sem a modern polgári társadalom törvényei szerint élni.

Az orosz bürokrácia, amely Kazahsztántól a kaukázusi területekig az önkényuralom meghosszabbított kezeként működött, kíméletlen volt saját érdekeinek védelmében. E korrupst, megvásárolható társadalmi csoportban törvény volt a felettes akarátának való feltétlen engedelmesség. Tömegeikben idegenkedtek minden változástól, reformtól. A cár russzifikációs politikájának legfőbb eszközeként a bürokrácia a perifériák nagyvárosaiban az orosz tette a kommunikáció egyedüli nyelvén. Úrhatnám természetéből következett, hogy a helyi lakosság nyelvét sohasem sajátította el, ez rangon aluli lett volna. A tipikus orosz bürokrata sovínista és ókonzervatív volt. Az orosz bürokráciáról felülmúlhatatlan képet festett *Gogol*, *Csehov* vagy *Szaltikov-Scsedrin*. A cári udvar körüli legfelső uralmi elitnek, a cári autokráciának számos tagja ugyanakkor nagy műveltségű és a cárt meggyőződéssel szolgáló ember volt, ám e réteg alapján már kimerítette azokat az energiáit, amelyek évszázadokon át életben tartották.

A orosz értelmiség is elűtött nyugat-európai sorstársától. Míg a tipikus nyugat-európai értelmiségi elsősorban szakember volt, addig Oroszországban értelmiséginek lenni küldetés. E csoport az orosz társadalom egészen szűk rétegét alkotta. 1905-ig az „átlag” értelmiségi az önkényuralom ellenese, vagyis forradalmár. Akár szlavofil, akár nyugatos típusát tekintjük, ez a társadalmi csoport olvasott, művelt és önfeláldozó egyének tömegéből tevődött össze. Ez a forradalmi hajlam azonban főképpen a „közrendű” (*raznocsinec*) származásúakat jellemezte. Nem a pénz hajtotta őket előre, hanem az a tudat, hogy az értelmiség alapvető társadalmi feladata az „orosz nép felemelése”, megszabadítása a cári önkényuralomtól. 1905 után az értelmiség szétszakadozik. Egyik csoportja az önkényuralommal való megbékülés útját választotta, egy másik, kisebb csoportja megvesztegethetetlen forradalmár maradt, vállalva száműzetést és emigrációt, egy harmadik csoportja pedig a „szakértelmiség” pályáján mozgott.

Anton Csehov

Fjodor Saljapin (balról) és Gorkij

A katonatiszti pályától az orvoson és újságírón át az egyetemi tanárig felmerült Oroszországban is az a kezdetben tipikusan értelmiségi társadalmi aberráció, amely azután megfertőzte a társadalom más csoportjait is, az *antiszemitizmus*. Ez a társadalmi betegség éppen a századfordulótól elválasztotta a demokratikus és humanista értelmiségieket (*Korolenkót* vagy *Gorkijt*) a konzervatív rasszista, feketeszázas csoportoktól. Oroszországban azonban a zsidókérdés némileg másképpen vetődött fel, mint például Ausztria–Magyarországon. Először is nem vallásként tartották számon a zsidókat, hanem nemzetiségként. A nagy szláv népek után a legnagyobb lélekszámú népeséget az extraterritoriális zsidóság (több mint 5 millió ember, a világ zsidóságának mintegy fele) alkotta. A letelepedési övezetben élő zsidókról olykor még a legkiválóbb orosz értelmiségieknek sem volt tárgyyszerű elképzelésük, bizonyos idegenkedéssel tekintettek rájuk, ami összefüggött a pénzgazdálkodástól való irtózásukkal, a piaci-kapitalista viszonyokból fakadó gyógyíthatatlan társadalmi betegségekkel. (Ez az antiszemitizmus azonban nem keverhető össze a pogrom-antiszemitizmussal.) Ezen értelmiségi antiszemitizmus döntően az eltérő kultúrával szembeni idegenkedés megnyilvánulásaként értékelhető. Ugyanakkor az antiszemitizmus elleni harc élén a liberális és szociáldemokrata értelmiségiek haladtak. Köreikben nagy számban éltek és dolgoztak zsidók. Természetesen a zsidók – akárcsak bármely más nemzetiség képviselői – minden pártban, így az önkényuralom támogatói között

is fellelhetők voltak. Miután a zsidóság a legpolgárosultabb nemzetiségnek számított, közülük nagyobb arányban kerültek ki az értelmiségiek, mint más nemzetiségek közül. A cári rendszer antiszemita, kirekesztő törvénykezése a zsidókat – mint láttuk – számos szakma gyakorlásából, egyáltalán, a szabad munkavállalásból, sőt a szabad költözködésből is kizárta.

Az orosz *burzsoázia* az orosz társadalom viszonylag új osztálya volt, amely mindenekelőtt kulturálatlanságával, mohóságával és kíméletlenségével tűnt ki, mindenfajta demokratikus mozgalomtól idegenkedett. A nehézipari és a banktőke Pétervárott koncentrálódott, a „történelmi”, a tősgyökeres burzsoázia őrizte a nemzedékek folytonosságát. Másik jellemző vonása pedig az volt, hogy az ipari burzsoázia eltéphetetlen szálakkal kapcsolódott a kereskedelmi tőkéhez. Moszkvában az ipari tőke, mindenekelőtt a textiliparhoz kapcsolódó burzsoázia volt a vezető, míg a periferiális régiókban (északon, Szibériában, Távol-Keleten stb.) a kereskedelmi-uzsorás burzsoázia játszott meghatározó szerepet. A vállalkozói osztály óriási haszonra tett szert az elnyomás, a kizsákmányolás legbrutálisabb formái következtében. A gyors meggazdagodás és a háborús konjunktúra különösen elmélyítette a társadalmi osztály reakciós vonásait. A forradalmi mozgalmak plakátjain megjelenő kövér, szivarozó, arannyal tömött zsákokon trónoló és háborúskodásból nyeréskedő, visszataszító figura lényegében reflektált ábrázolásnak tekinthető. Ha Csehov az értelmiség tehetetlenségét és széthullását ábrázolta klasszikus fokon, akkor Gorkij az orosz munkás és az orosz burzsoá ábrázolásában alkotott elsősorban maradandót. Ki ne ismerné *Pelageja Nyilovná*t, az „Anyát” és *Vassza Zseleznovát*, az orosz vállalkozót.

Az orosz *munkások* jelentős tömegei még nem szakadtak el a földtől, nyáridőben hazajártak falura a családnak segíteni. A nagyvárosok ipari centrumaiban vagy a városok szélén elhelyezkedő kaszárnyaszerű hodályokban embertelen körülmények között éltek iskolázatlan földönfutókként, akik már kiszakadtak a falusi viszonyok közül, de nem urbanizálódtak, nem integrálódtak a hagyományos városi életviszonyokba. A néhány százezres szakmunkásréteg, a „törzsökös proletárok” alkották a szociáldemokrácia, majd a bolsevik párt magvát. Az oroszországi proletariátus, amely nem ismerte a szociáldemokrácia és a szakszervezeti mozgalom bürokratikus szervezettségét, fegyelmét, hajlott az önszerveződésre és a lázadásra. Fiatal társadalmi osztály lévén, zabolátlan forradalmiságával különbözött a nyugat-európai munkásság szervezett tömegeitől. Másfelől az is jellemző volt, hogy míg az angol munkásság osztályszervezeteiben maguk a munkások játszották a kezdeményező és vezető szerepet, Oroszországban a szervezett munkásmozgalom kezdettől a forradalmi értelmiség vezetése alatt állt. Az illegalitás kereite között szükségképpen jött létre a „hivatásos forradalmárok” pártja, akik a forradalom periódusában is megőrizték vezető szerepüket. A munkások vezető szerepet inkább a forradalmi improvizáció során létrejött munkásszervezetekben játszottak, mint például a gyári-üzemi bizottságok, sztrájkbizottságok stb.

A *paraszti osztály* kizsákmányolása a feudalizmusra jellemző formák és

a fejlett tőkés gazdálkodásra jellemző bérmunka együttes alkalmazásával történt. A faluközösségen keresztül a gazdaságon kívüli kényszer is fennmaradt. A faluközösség az önkényuralom rendszerének adminisztratív láncszeme is volt, ami módot adott a földesuraknak és az autokráciának arra, hogy a maguk, illetve a kincstár érdekében szabályozzák a falu társadalmi viszonyait, ami végső soron azt szolgálta, hogy biztosítsák a rendszer tömeges támogatását. Az 1905-ös forradalommal ez a lehetőség mindörökre szertefoszlott.

AZ OROSZOK ÉS AZ I. VILÁGHÁBORÚ

A szociális és nemzetiségi ellentétek kiéleződése, összefonódása és forradalmi folyamattá dagadása a világháború idején ment végbe. A cár környezete, éppen úgy, mint a nyugati hatalmi elitek vezérkarai, arra számítottak, hogy a háború kitörése elnyomja a munkásmozgalom politikai ellenzékiességét, és a benne rejlő rendszerellenes erőket marginalizálja. Oroszország vonatkozásában ez a számítás csak a háború első, rövid időszakára igazolódott. Pedig az I. világháború kitörésével a nagy patrióta hullám „a nemzetközi proletariátus internacionalista mozgalmára” épülő forradalomkonceptiókat igen csak háttérbe szorította. Még a *II. Internacionálé* vezető pártjai is – a legbátrabb forradalmárok kivételével, mint *Rosa Luxemburg* és *Karl Liebknecht* – mind felsorakoztak a háborúzó hatalmi elitek mögött, ha nem is lelkesedtek a vérontásért, s hamarosan pacifista hürokat kezdtek pengetni.

Oroszország hadba lépése az *antant* részeként a balkáni háborúk után aligha volt kétséges. A francia–orosz egymásrautaltság szinte magától értetődő volt. Franciaország abban volt érdekelt, hogy Oroszország hadba lépésével megossza Németország katonai erőit, Oroszország pedig részben a balkáni térség és a tengerszorosok „bekebelezésére” irányuló törekvéseit kívánta realizálni francia támogatással. Oroszország abban a „kényelmes” helyzetben találta magát, hogy neki üzent hadat a másik birodalom (Ausztria–Magyarország) 1914. augusztus 5-én, és agresszió áldozataként tüntette fel magát. Mindkét rokkant birodalom hadászati elképzelései a támadásra épültek, mégis az első nagy csaták után nyilvánvaló lett, hogy mindketten a vesztesek közé tartoznak majd, függetlenül attól, hogy a központi hatalmak vagy az antant nyeri-e meg a háborút.

A világháborúban hadra kelt mintegy 20 millió katona olyan „állóháborúra” kényszerült, amely szinte a teljes fizikai megsemmisítésig folyt. Mialatt egymást örlték, fokozatosan kiderült, hogy a nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező fél nyeri meg a háborút. Ebből a szempontból döntő volt, hogy 1917 tavaszán az Egyesült Államok az antant oldalán belépett a háborúba.

Valójában a világ gazdasági és területi újrafelosztása volt az a tét, amelyből a legfejlettebb országok profitálhattak a legtöbbet, ezért a győztes országokban nem tűnt szociáldemokrata oldalról értelmesnek egy olyan lépés, amely a háború végén esedékes „nagy osztozkodást” a bizonytalan forradalom kockázatával cserélné fel. Komolyabb rendszerellenes politikai erők csak Oroszországban, főleg persze az orosz szocialista emigrációban szerveződtek, bár kezdetben ők is elbizonytalanodtak, amikor azt konstatálták, hogy a munkások dalolva

mennek a vágóhídra, abban a reményben, hogy a háború hoz majd megváltást. Ám Oroszországban ez csak intermezzónak bizonyult.

Még a háború előtt elkezdődött a munkás- és parasztmozgalmak fellendülése, amely a háború kirobbanását követően hamarosan folytatódott. Katona- és parasztlázadásokról már 1914 őszén hírt adtak a moszkvai lapok. Tomszktól Bakuig, a Vjatkai Kormányzóságtól a Rjazanyi Kormányzóságig az anarchisztikus ellenállás, az állami és földesúri javak elleni támadások mindennapos jelenségek voltak. Pétervárott és más nagyvárosokban a háború kezdeti időszakában széles körű letartóztatási hullám söpört végig, amely elsősorban a munkásmozgalom leginkább forradalmi csoportosulásait érintette. Mindjárt a háború elején besorozták azokat a munkásokat, akik forradalmár hírében álltak. A szociáldemokratákon kívül a дума minden pártja támogatta a cári manifesztumot (a bolsevik dumaképviselők egy csoportját, köztük *Kamenyevet* száműzték), amely Oroszország hadba lépését nyilvánította ki. Sőt még a szociáldemokratákon, az eszereken és az anarchistákon belül is igen erős „honvédő” frakciók (*Plehanov és Kropotkin, Szavinkov és Kerenszkij, Alekszinszkij és Zsordanija* stb.) jöttek létre, amelyek a forradalmi tevékenységet a háború időtartamára gyakorlatilag felfüggesztették. A bolsevikok Lenin vezette emigrációs csoportja ellenben az imperialista háború polgárháborúvá való átalakításának programját hirdette meg a Pravda és a Szociál-demokrat hasábjain. Eszerint a világ munkásainak nem egymás ellen, hanem saját uralkodó osztályaik ellen kellene fordítaniuk a fegyvereiket.

Ez a kis csoport azonban akkoriban sem nemzetközileg, sem Oroszországban egyáltalán nem tűnt releváns politikai irányzatnak. Többnyire álmodozó fantasztáknak, utópistáknak tekintették őket.

A háború második évében már látni lehetett, hogy az Orosz Birodalom belerokkan a háborúba. Nem véletlen, hogy a hivatalos Oroszország politikusai is igen korán, már 1915-től fontolgatták egy különbéke lehetőségét, szem előtt tartva az alapvető célt, a tengerszorosok megszerzését. A központi hatalmak elzárták a tengerszorosokat, a blokád által okozott veszteségeknél jelentősebbeket szenvedett el Oroszország a mindent felörlő állóháborúban. Ám a birodalom nyugati szövetségesei hallani sem akartak semmiféle különbékéről, hiszen sem a franciák, sem az angolok nem kívánták Oroszország megerősödését, bár nyilván alábecsülték a birodalom válságának mélységét. Ráadásul az „orosz emberanyag” az angol vagy francia vezetés számára igazán harmadrangú kérdésnek számított. Oroszország háborús kimerülése és a növekvő tömegelégedetlenség lehetséges következményei sokáig elkerülték a cári udvar figyelmét, különösen II. Miklós cárát, akinek politikai horizontja enyhén szólva igen szűkös volt. Igaz, az Állami Duma elnöke, *Rodjanko* még 1917. február 27-i nyilatkozatában, amelyben „Őfelségéhez” szólt, a kenyérhiányt nevezte meg „a megindult ösztönös lázongások” fő okaként, ám mindezt még akkor is az önkényuralom megmentésének nézőpontjából szemlélte. Még akkor sem fogták fel, hogy a birodalom összeomlott.

1917

A nagy forradalmat sokan megjósolták, bár eltérő elméletek alapján. Ki a tőkés termelési viszonyok és a termelőerők fejlődésének ellentmondásaiból, ki a tőkés világejlődés hullámszerű gazdasági ciklusaiból és törvényszerű válságaiból indult ki, mások a tőkefelhalmozás korlátaiból és a tőkés világrendszer elkerülhetetlen összeomlásából, mint Rosa Luxemburg. Megint mások főleg politikai és pszichológiai tényezőkkel és az egyén szabadságvágyával magyarázták a forradalom elkerülhetetlenségét, mint számosan az anarchisták vagy éppen az avantgardisták közül (például *Majakovszkij*). Bár a közeli forradalom reményéről olykor a vezető forradalmárok is pesszimistán nyilatkoztak, 1916 végén még Svájcban Lenin is elbizonytalanodva arról beszélt, hogy a forradalom mégsem robban ki a közeli jövőben. Azután 1917. február 23-án a végtelen nélkülözések következtében a pétervári asszonyok a nők napján kimentek az utcára... A szociális, a gazdasági, az etnikai ellentmondások egymást erősítve szétrobbantották az önkényuralom építményét. Megkezdődött a második orosz forradalom.

A KETTŐS HATALOMNÉLKÜLISÉG

A cári önkényuralom tehát nem bírta ki a háborút. Az agónia hosszan tartott. Szinte szimbolikus jelentése van annak, hogy a cár és a cárné kegyeltje, az alacsony sorból származó Grigorij Raszputyin, a szibériai írástudatlan szta-

rec komoly hatással lehetett a cári családra. A varázserővel felruházott barát sem segíthetett már az anakronisztikus rendszer fenntartásában. Befolyását és kicsapongó életmódját az udvari körök konzervatív vezetői elégték meg, mindenekelőtt *Juszupov* herceg és *Puriskevics*, akik 1916 végén több kísérlet után tudták csak megölni a hatalmas termetű szerzetest. Ez az epizód az uralkodó körök belső megosztottságát is tükrözte.

1917 februárjában kártyavárként omlott össze a cárizmus több évszázados intézménye. Ez a tény felgyorsította a rendszerellenes erők megszerveződését, és meggyengítette az önkényuralomhoz kötődő intézmények és politikai erők társadalmi befolyását. Február 23–27 folyamán az állandósult tüntetések, éhséglázadások, sztrájkok, tömegmozgalmak a fővárosban elsöpörték a régi hatalom alapvető intézményeit és rendfenntartó erőit. Február 27-én hömpölygött a nép a Nyevszkijen, örömmámorban úszott a főváros. Összeült az 1905-ben már megismert szovjetek, a Munkástanácsok Központi Végrehajtó Bizottsága a Tauriai Palotában. Másnap a forradalmi tömegek elfoglalták a cárizmus fellegrát, jellegzetes szimbólumát, a Péter-Pál-erődöt. A forradalmi napokban jelentős ellenállás nem történt, február 23-án, a legvéresebb napon 313 halottat tartottak nyilván a statisztikák. Az utca végérvényesen a nép ellenőrzése alá került, tiszti váll-lappal nem volt érdemes a fővárosban sétálgatni.

A februári népfelkelés kirobbanásával az Ideiglenes Kormány képében elvileg a burzsoázia jutott hatalomra. A valóságban azonban az új hatalmi struktúrát csak a fellázadt forradalmi tömegek védhették meg. E tömegek pedig a szovjetek mögött álltak. Igaz, az Ideiglenes Kormány, amely *Lvov* herceg vezetésével jött létre, magában foglalt paraszti-népi érdekeket is megfogalmazó politikust, mint például az igazságügy-minisztert, a későbbi

Rasputyin

II. Miklós és családja

miniszterelnököt, *Kerenszkijt*. Ám az Ideiglenes Kormányhoz való viszony a forradalmárok körében is eltérő értékeléseket szült.

Lenin, aki április 3-án tért haza az emigrációból, vitára kényszerült legközelebbi munkatársaival is, *Kamenyevvel*, *Szljapnyikovval* és *Sztálinnal*, a Pravda akkori irányítóival, hogy az Ideiglenes Kormányt támogatni nem lehet, mert „a forradalom polgári demokratikus szakasza már márciusban véget is ért”. Lenin azonnal felfogta annak jelentőségét, hogy a februári forradalom újraélesztette a munkásforradalom intézményeit, tömegbázisát és szervezeti eszközeit, mindenekelőtt a fegyveres felkelést (munkások és parasztok milliói álltak fegyverben), mindazt, amit 1905-ben már megismertek. Így az októberi forradalom közvetlen gyökerei a spontánul kirobbant februári forradalomba ágyazódtak.

1917 februárja tehát október kezdetének tekinthető. A két forradalmi szakasz egységes történelmi folyamat volt, amelyet csak igen feltételesen, egyes politikai események mentén lehet szakaszolni. Valójában az ún. polgári és pro-

letár szakaszok, „elemek” és „tendenciák” elkülönítése 1917 márciusa után szerfölött mesterséges, szörszálhasogató kísérlet. Mind a fegyveres felkelés, mind a szovjetek, mind a szervezett munkástömegek meghatározó elemei már a februári forradalomnak is, bár a rendszerellenes mozgalom „megfelelő” vezérkara és adekvát tudata majd április és május folyamán rajzolódik ki egyértelműen. Április-májusban tértek haza a vezérek: Lenin és Trockij. A nyugati szocialista pártok többsége is támogatta a februári forradalmat, bár csak keveseknek volt világos elképzelése a forradalmi folyamat lehetőségeiről, további kibontakozásáról. Sőt oroszországi látogatásaik során a francia szocialista küldöttség (az „antantszocialisták”: *Moutet, Cachin, Lafont*), amely április közepén érkezett Petrográdra, hogy rábeszélje a Szovjetet a háború folytatására, a tömeggyűléseken azt hallhatta, hogy a tömeg pojácáknak nevezi őket. Vandervelde, a nacionalista pozícióra áttért Internacionálé vezetője pedig Moszkvában a *Tverszkaján* – miközben a háború folytatására szólított fel – a transzparensen ezt olvashatta: „Béke a kunyhóknak, háború a palotáknak! Minden hatalmat a szovjeteknek! Le a háborúval!”

A szocialista forradalom alapvető követelései is 1917 tavaszán fogalmazódtak meg: a bankok nacionalizálása, a földesúri földek kisajátítása (októbertől a nacionalizált föld felosztása), a munkásellenőrzés bevezetése az üzemekben, a hatalom átadása a szovjeteknek. Lenintől az anarchistákig, az internacionalista mensevikek vezéréig, *Martovig* széles egységfront jött létre a tekintetben, hogy az igazi probléma nem egyik vagy másik részkérdés, hanem maga a kapitalista rendszer. 1917 nyarán-őszén ezen az elvi alapon szerveződött egyre szélesedő tömegpárttá a bolsevik párt, és a márciusi 24 ezres (a legújabb kutatások szerint ennél is jóval kisebb számú) tagságát októberre több mint megtízszerezte. 1917 nyarán az eszerek rendelkeztek a legnagyobb tömegpárttal, hozzávetőleg félmillió párttaggal, ugyanakkor ez talán a legszéthúzóbb párt is volt, hiszen a nincstelen paraszttól a paraszt-burzsoáziáig mindenkit képviselni akart.

A mensevikek a munkásellenőrzés helyett az állam gazdasági ellenőrző szerepének kiterjesztését és – a szovjethatalom helyett – a polgári demokratikus köztársaság megszilárdítását követelték, amelyben a munkáspártok meghatározó szereppel bírtak volna. Ez lett volna akkor a harmadik út, amely előtt akadályként ott tornyosult az egész orosz történelem.

Oroszországban a „kettős hatalom” a polgári Ideiglenes Kormány és a petrográdi Szovjet politikai kompromisszuma volt, ami valójában a kettős hatalomnélküliség állapotának bizonyult. A forradalmárok (bolsevikok, anarchisták, eszerek, az internacionalista mensevikek stb.) ebben a helyzetben szabadon terjeszthették ki befolyásukat a társadalom széles rétegeire. A társadalom óriási többségét kitevő proletarizálódott rétegek (föld nélküli vagy termelőeszköz nélküli parasztok, munkások, katonák, szubproletár elemek stb.) a káosz, az éhínség, a háborús pusztulás következtében nyitottak voltak az antikapitalista és államellenes törekvések és célkitűzések megvalósítására; az alulról létrejövő munkás- és parasztszervezetek a közvetlen demokrácia rendszerének lehetőségét villantották fel. A dolgozó osztályok társadalmi

méretű önkormányzásának elmélete ugyan Marxtól eredt, ám a politikai feltevések, úgy tűnt, nem a fejlett centrumországokban érlelődtek, hanem az európai periférián, mindenekelőtt Oroszországban. A forradalmárok többsége legalábbis ezt hitte.

A válság, a teljes széthullás, a káosz az a társadalmi helyzet, amikor az emberek szinte rákényszerülnek arra, hogy maguk szervezzék meg saját életüket. A tőke és bürokrácia ilyen típusú társadalmi méretű megbénulása következett be 1917 nyarán, amikor az orosz nép már nem akart tovább háborúzni, ám az Ideiglenes Kormány és a Szovjet „honvédő” figurái megpróbálták a lehetetlent. A kadet párti külügyminiszter, az ismert történész, *Pjotr Miljukov* már áprilisban biztosította a szövetségeseket, hogy Oroszország a végső győzelemig harcol. Miljukov jegyzéke olaj volt a tűzre. Petrográdon a következő napokban tüntetések kezdődtek. Júniusban azután bekövetkezett a katonai összeomlás, az ún. *Bruszilov-offenzíva Tarnopolnál* kudarcba fulladt. Nem járt sokkal sikeresebben *Kornyilov* tábornok sem, akinek csapatai Romániában mutatták a válság jeleit. A szökött vagy fogságba esett katonák száma állandóan növekedett, a fronton a katonák „lövészárok-barátkozása”, a harc megtagadása mindennapi jelenséggé vált. A főhadiszállás a kormány támogatásával megpróbálta a forradalom napjaiban betiltott halálbüntetést visszaállítani. A katonai vezetés törekvései itt is megghiúsultak. Nemzetiségi alapon is megkezdődtek a hadseregben az „átszervezések”, az ilyen önálló alakulatok mellett és azokon belül egyre nagyobb politikai befolyáshoz jutottak a katonai forradalmi bizottságok.

A politikai polarizálódás országszerte folytatódott. Július első napjaiban forradalmi zendülés tört ki a fővárosban, amelyben az I. géppuskás ezred járt az élen. Július 5-én a zendülést vérbe is fojtották. A bolsevikokat föld alá kényszerítették, s megkezdődött a bolsevikok elleni hajszá. Ennek keretei között fogalmazta meg az Ideiglenes Kormány igazságügy-minisztere, *Pereverzev* a – máig is fennmaradt – vádakat, melyeket július 4-én tett nyilvánossá a „bolsevikok árulásáról”, mintegy igazolva illegalitásba kényszerítésüket. Azzal a váddal tartóztattak le bolsevik vezetőket, hogy német pénzen folytatták kormány- és háborúellenes harcukat. Valójában a bolsevik vezetők többsége az I. géppuskás ezred által kezdeményezett lázadással egyáltalán nem értett egyet, igaz, nem is határolódott el túlságosan az utcára özőnlő forradalmi tömegektől, mert nem akarták e tömegeket magukra hagyni. Ám a hivatkozott vádak azóta is a *Justizskandal* fogalma alá tartoznak, hiszen a felvonultatott – ma már publikált – táviratok, dokumentumok semmit nem bizonyítottak. Az orosz forradalmat nem finanszírozta senki. A „német arannyal” tehát a forradalom győzelme, mozdítóerőinek dinamikája nem vizsgálható eredményesen, ez a „pénzlogika” a nyárspolgár kisszerű gondolkodásának mércéje szerint való, amely a dolgokat csak „finanszírozástechnikai” összefüggésekben képes megragadni és értékelni. A forradalmak „önfinanszírozó” társadalmi folyamatok – finanszírozni a puccsokat szokták.

A „júliusi napok” után Kerenszkij – az új miniszterelnök – nemsokára a betiltott bolsevik párt támogatására fanyalodott, mert Petrográdnál augusztus-

ban Kornijilov tábornok – megelőlegezve az egy évvel később kirobbanó polgárháborút – katonákat vezényelt az Ideiglenes Kormány megdöntésének céljával a fővároshoz. A katonai puccs azonban hamvában holt, mert a petrográdi forradalmi csapatok és a felfegyverzett munkásegységek elfojtották a kísérletet. Ezzel egyidejűleg Kerenszkij megszűnt önálló politikai tényező lenni.

Az Ideiglenes Kormány történelmi érdeme, hogy deklarálta a népek szabad önrendelkezését és az emberi szabadságjogokat („Oroszország a világ legdemokratikusabb országa” – Lenin), ám képtelen volt megoldani a két alapkérdést: a háborúból való kilépést és a földosztást. Ennek következtében a politikai erők polarizálódása felgyorsult, a tömegek növekvő elégedetlensége a bolsevikok előretörésében fejeződött ki.

Antonov-Ovszejenko október 25-én (november 7-én) éjjel a Katonai Forradalmi Bizottság (a Szovjet spontánul létrejött szerve volt, miként a Vörös Gárda vagy a gyári-üzemi bizottságok) nevében deklarálta a szovjethatalmat, az Ideiglenes Kormányt megdöntöttnek nyilvánította, s néhány tagját rövid időre őrizetbe is vette. Kerenszkij elmenekült. A munkás- és katonaforradalmat, a szovjetek hatalmát a Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusa szentesítette.

A BOLSEVIK HATALOMÁTVÉTEL

Októberben Pétervárott tulajdonképpen nem kellett a rendszert „megdönteni”, mert az szinte magától összeomlott. A *Téli Palota* bevétele, melynek során állítólag egy ember meghalt, tulajdonképpen formalitás volt. Csak Kamenyev és *Zinovjev* (Lenin legközelebbi politikai tanítványai) ellenezték a felkelést az október 10-i sorsdöntőnek nevezett Központi Bizottsági ülésen, amely a mensevik *Szuhanov*, a forradalom egyik történetírójának lakásán zajlott le. Kamenyevék dilemmái az erőviszonyokat illetően reálisak voltak, de a bolsevik tömegmozgalommal szemben 1917 őszén valamelyest szervezett tömegerő már „csak” a katonatiszti-tábornoki, feketeszázas-monarchista politikai blokk volt. Ezek azonban még nem ocsúdtak fel az önkényuralom bukását követően, úgyhogy a bolsevik hatalomkoncentrációval szemben leginkább a káosz eluralkodása fenyegetett, ami azonban – a későbbi tapasztalatok fényében – az ellenforradalmi katonatiszti diktatúra melegágyának bizonyult. Az igazi kérdés az volt, hogy az összes szocialista párttal koalíciós kormány jöjjön-e létre, vagy „a proletariátus diktatúráját” képviselő erők kormánya. A bolsevik vezetés többsége úgy vélte, hogy az „egynemű szocialista” koalíciós kormány kockára tenné a forradalom vívmányait, a szovjethatalmat, mivel alapkérdésekben kellene a kormányon belül vitákat folytatni.

1917 októberében-decemberében a hatalmát megszilárdítani akaró *Nép-biztosok Tanácsa*, amelynek elnöke Lenin volt, legfontosabb feladatának az önkényuralmi államhatalom és a feudális rend maradványainak elsöp-rését, valamint a nép „közvetlen hatalmát megtestesítő”, „alulról szerve-zett szovjetek” rendszerét, vagyis a korszak terminológiájában „a proletariátus diktatúráját” kívánta kiépíteni. (Ezt a marxi politikai elmélet rés-zét képező kategóriát 10 évvel később egészen másfajta diktatúra jelö-

lésére használták.) Ennek megfelelően a földosztás segítségével megfosztották gazdasági alapjától a feudális uralkodó osztályokat, vagyis a nagybirtokos arisztokráciát és a földesurakat. A rendi és osztályprivilegiumok eltörlése – ami Nyugat-Európában sok helyütt már évszázados múltra tekintett vissza – együtt járt a szovjethatalommal szembehehelyezkedő monarchista politikai erők jogi-politikai kirekesztésével. Mindez elválaszthatatlan volt az ellenforradalmat szervező tábornokok tevékenységétől és attól a félelemtől, hogy a proletariátus diktatúráját a régi rend erői megdönthetik. Ezért hozták létre az *Összoroszági Rendkívüli Bizottságot* (VCSK vagy Cseka), amely „az ellenforradalom és a szabotázs elleni harc céljait szolgálta”. E szervezet, amely részben a forradalom olyan spontán hatalmi szervéből fejlődött ki, mint a petrográdi Katonai-Forradalmi Bizottság, a polgárháború, a Lenin elleni merényletet követően bevezetett vörösteror megszervezésének periódusában (1918. aug.) vált a hatalom kulcsfontosságú intézményévé.

A politikai erők gyors polarizálódása már a februári forradalom után megindult, 1917 nyarán-őszén szinte minden újság a polgárháborút jósolgatta. A liberális, polgári-demokratikus köztársaság hívei már 1918 elejére periferiális politikai erővé zsugorodtak. A parlamentáris köztársaság erőinek sorsát szimbolikusan mutatja az *Alkotmányozó Gyűlés* rövid, egynapos története. A választások a forradalom előtti választási listák alapján zajlottak le, amikor még nem ment végbe a politikai erők világos differenciálódása, ezzel összefüggésben a választások eredményeképpen nem a szovjethatalom, hanem a polgári köztársaság „kispolgári szocialista” képviselői (mindenekelőtt az eszerek, a szociálforradalmárok pártja) kerültek többségbe. Amikor január 6-án az őrség parancsnoka, *Zseleznyakov* matróz az őrszemélyzet fáradtságára hivatkozva feloszlatta a gyűlést, a bolsevikok úgy érveltek, hogy az Alkotmányozó Gyűlés nem ismeri el az 1917. október 25-i forradalom legfőbb vívmányát, a földosztást és általában a forradalmi hatalmat, illetve a szovjethatalom addigi intézkedéseit. 1917 tavaszán kezdte meg a munkáját az Ideiglenes Kormány által felhatalmazott „különleges tanácskozás”, amelynek munkáját N. I. Lazarevskij, V. M. Gesszen professzor, Gyerjuzsinszkij professzor, Nolde és számos más liberális tudós neve fémjelzte. 1917 októberében a majdani Alkotmányozó Gyűlés megnyitásáról rendelkező jogi dokumentum evidenciaként fogalmazta meg, hogy a gyűlés „szervezi meg a végrehajtó hatalom legfelső szervét”, mintha a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága nem is létezett volna.

Az Alkotmányozó Gyűlés mind a szocialista-szociáldemokrata, mind a polgári pártok elképzeléseiben szerepelt már az első orosz forradalom periódusában. Maguk a bolsevikok is támogatták ezt az eszmét még az októberi forradalom időszakában is. Oroszország népei politikailag soha nem látott aktivitással léptek színre. Milliók álltak fegyverben, mégsem akadt egyetlen század, sőt egyetlen szakasz sem, amely megvédte volna az Alkotmányozó Gyűlést. Az Alkotmányozó Gyűlés gyengesége azt a körülményt tükrözte, hogy a demokratikus köztársaság társadalmi felhajtóerői gyengék voltak, hogy a polgári demokrácia nem reális alternatíva Oroszországban.

A legszegényebb parasztok milliói az azonnali földosztás reményében az eszer pártra szavaztak. Így kerülhettek többségbe az eszerek, akiknek az agrárprogramját azonban a bolsevikok hajtották végre. A választásokon 24%-ot elért bolsevikok eredetileg és elvileg a szövetkezeteket kívánták támogatni – akárcsak a mensevikek –, ám tudomásul vették a realitásokat, ezért osztották szét a földet. Az alapvető dilemmát G. Borgyugov orosz történész így fogalmazta meg: „A demokráciának két, alternatív, legális formája lépett a politikai színpadra: a még ismeretlen szovjet típusú és az „alkotmányozó”, mely a dumahagyományokhoz és az európai példákhoz kapcsolódott... A történelem lehetővé tette mindkét oldalnak – mind a bolsevikoknak, mind politikai ellenfeleiknek –, hogy bebizonyítsák álláspontjuk igazát. És azt látjuk, hogy a demokratikus eszmék hamarosan elveszítették a tömegek támogatását. Mivel nem tudtak egymással egyetértésre vagy kompromisszumra jutni, ...az országnak nem a demokrácia formái, hanem a „vörös” vagy „fehér” diktatúra között kellett választani. A szovjet demokrácia alárendelte a maga elveit az egypártrendszer diktatúrájának, amelyet át-meg átfontak a militarizmus durva szálai. Az alkotmányozó Gyűlés hívei pedig együttműködtek a fehér generálisokkal, majd végleg alárendelték elképzeléseiket a restaurációs törekvéseknek.”

A bolsevikok joggal számítottak arra, hogy megszerezhetik a falu politikai támogatását, s addig hatalmon maradhatnak, amíg a német forradalom várva várt győzelme nem teszi egyetemessé a szocialista célok megvalósítását. Ez a számítás nem valamiféle „tévedés” vagy „utópia” volt. A szocializmust mint *egyetemes* társadalom- és gazdaságszerveződési „modellt” gondolták el, hiszen a gyenge Oroszország önmagában a kapitalista világrendszerben nemigen vehette fel a versenyt a nagyhatalmakkal. Ebben a felfogásban illeszkedett az is, hogy a bolsevikok eredetileg nem valamiféle többpártrendszerben vagy egypártrendszerben gondolkodtak. Céljuk 1917-ben éppenséggel nem (egy- vagy több)pártrendszer kiépítése volt, hanem az alulról felfelé épülő szovjetek önkéntes föderációja (l. Lenin: *Állam és forradalom*). Ugyanakkor nem lenne helyes eltúlozni a bolsevikok szerepét a forradalmi folyamatban. Ha a történelmi tömegmozgalmat tekintjük, nyugodtan állíthatjuk: végső soron nem a bolsevikok csinálták a forradalmat, hanem a forradalom csinálta a bolsevikokat.

Tulajdonképpen csak egyetlen készen álló hatalmi struktúra létezett: az illegalitásban kikovácsolódott szervezettől rendelkező *centralizált párt*, amelynek elitje – modern kifejezéssel élve – platformok szövetségének tekinthető. A döntő tényező Lenin és az emigrációs csapat az otthon dolgozó pártmunkásokkal, mint amilyen Sztálin vagy *Szverdlov* volt. Hozzájuk csatlakozott Trockij és az ún. *kerületköziek*, akik szervezeti vitában voltak korábban a bolsevikokkal, de a háború alatt elutasították a „honvédő” álláspontot. 1917-ben szinte minden baloldali pártból csatlakoztak a bolsevikokhoz. Egyfajta gyűjtőpárt jött létre, amelyben a 20-as évek végéig mozgalmas szellemi-politikai élet folyt, bár növekvő bürokratikus-hivatalnoki „degenerálódással”. A párt szervezetei nem nemzetiségi, hanem területi ala-

pon jöttek létre. Az 1922-es tagösszeírás szerint a több mint 410 ezer párttag több mint száz nemzetiségből, népcsoportból verbuválódott. Az orosz nemzetiségűek adták a párt gerincét, mivel a legtöbb tag a nagy iparcentrumokban élt, ahol az orosz proletárrétegek túlsúlya eleve adottság volt.

A viszonylag kis lélekszámú zsidóságból igen sokan léptek be a pártba, ami elválaszthatatlan attól a ténytől, hogy az ellenforradalom mindenütt kibontotta az antiszemitizmus lobogóját. A párttagság 72%-át alkották az orosz nemzetiségűek, az ukránok 5,88%-át, a zsidók 5,2%-át (vagyis közel 20 ezer tagot). Szociális tekintetben a korai években a munkások domináltak, később egyre inkább az alkalmazotti-értelmiségi csoportok szerepe nőtt meg. Különösen igaz ez a „nyugati” népekre. A kaukázusi és közép-ázsiai nemzetiségek esetében a paraszti populáció adta a többséget. A párt 44,4%-a volt munkás, akiknek jó része már a polgárháború alatt lépett be, 26,7% volt paraszt, 22,2%-a alkalmazotti (hivatalnok és értelmiségi) és 6,7% tartozott az egyéb kategóriához. A párttagság 65,4%-a városi lakos volt, jelezve a forradalom városi karakterét. „Törvény”, hogy a forradalmak élén a fiatal generációk haladnak, ami tükröződött a bolsevik párt életkori összetételében is: az 1919-es pártkongresszuson a küldöttek átlagéletkora – amely magasabb a párttagság átlagánál – 31 év volt. Az ország nyugati felén élő nemzetiségeket tekintve a nők aránya jelentősnek mondható, ami egyfajta kifejezése volt annak, hogy a női nem bekapcsolódott a forradalomba s egyáltalán a politikába. Az orosz párttagok között a nők aránya 8,2%, a zsidó párttagok között 25,1%, az örmények között a nők 2,4%-ot, a németek között 9,9%-ot, míg a kirgiz párttagok között 0,3%-ot tettek ki.

A nők politikai és társadalmi érdekeinek megszervezésére a bolsevikok kezdettől nagy gondot fordítottak. A forradalom előtti korszak egyik legjelentősebb orosz feministája, *Alekszandra Kollontaj* maga is bolsevik párttag, később diplomata, a Szovjetunió svédországi követe lett. 1919 szeptemberében a Központi Bizottság mellett a nők sajátos érdekeinek képviselői érdekében egy külön „nőosztályt” (*Zsenotgyel*) hívtak életre, amelynek szervezeteiben a parasztnők voltak túlsúlyban. Ám a bolsevik párt a nőkérdést mindig csak a párt keretei között szervezett mozgalomként tekintette, sohasem támogattak különálló nőmozgalmakat, az oroszországi „feminizmust”. De az egész szociáldemokrácia már keletkezéstörténetétől kezdve férfidominanciájú mozgalom volt. Még az 1908-as *I. Összoroszági Nőkongresszusra* is, amelyet a feministák szerveztek, csak Kollontaj nagy erőfeszítéseinek köszönhetően sikerült megkésve egy küldöttséget „összeszedni”.

A FORRADALMI REND MEGTEREMTÉSE

A fegyveres ellenforradalmat szervező pártokat (pl. a kadet pártot) kivéve, a politikai pártok működését a bolsevikok nem tiltották be még a polgárháború periódusában sem, ugyanakkor korlátozták és periferizálták még a szovjetekben képviselt pártok (eszerek, mensevikek) tevékenységét is. E korlátozásra részben a hadiállapot készítette a bolsevikokat, hiszen e pártok vagy egyes irányzataik olykor valóban nem a szovjethatalmat támogatták. S miután a polgárháború

véget ért, a vereséget szenvedett pártok légüres térben találták magukat. A demokratikus pártok egyfelől jelentős mértékben elveszítették tömegeiket (történelmi tapasztalat, hogy különösen ott, ahol a demokratikus hagyományok gyengék, a széles tömegek a „győztesek”, az erő oldalára állnak), másfelől 1922-re a bolsevik párt adminisztratív eszközökkel minden párt tevékenységét gyakorlatilag könnyedén lehetetlenné tette. Bár formálisan sohasem tiltották be a demokratikus politikai pártokat (illetve csak az 1977-es alkotmány törvényesítette az egypártrendszert), 1928-ig még az anarchisták társasága is működött, azonban a sztálini fordulat elsöpört minden politikai jellegű szervezetet, amelyet nem a kommunista párt ellenőrzött.

Oroszország forradalmi átalakítása, a „forradalmi rend” megteremtése, a káosz leküzdése és az új tömegdemokrácia intézményeinek működésbe hozása során – a polgárháborús idők után is – a bolsevikok továbbra is széles tömegtámogatásra számíthattak. Az a tény, hogy a tömegek nem védték meg sem az Alkotmányozó Gyűlést, sem a politikai pártokat, nem véletlenszerű momentum volt, amelyet csupán a kommunista párt diktatúrájával megmagyarázhatnánk, hiszen ez utóbbi megszilárdulása is – mint korábban elemeztük már – lényegében következmény volt. Az egypártrendszernek ugyan nem létezett elmélete, de annál inkább volt valósága, történelmi alapja és szociális-pszichológiai háttere.

A *liberalizmus* pusztán történelmi epizódnak bizonyult az orosz forradalom történetében, ami a polgárháború időszakában derült ki végérvényesen. A politikailag szervezett orosz liberalizmus a fehérgárdista katonatiszti diktatúra támogatójává vált, s a fehérek veresége nemcsak politikai értelemben temette el, hanem morálisan is diszkreditálta. Bár – mint érintettük – a szocialista koalíció látszott ésszerű megoldásnak, Lenin és a bolsevik vezérkar az antikapitalista hatalom megőrzése érdekében csak a földkérdésben radikális baloldali eszközöket vette be a kormányba, akik azonban már 1918 késő tavaszán fellázadtak a bolsevikok hatalmi túlsúlya ellen. A lázadás leverése világossá tette, hogy a szovjethatalom forradalmi programját a bolsevik párton kívül más párt nem vállalja. A mensevikek centruma és baloldala Martovval az élen azonban nem fordult szembe a szovjethatalommal, mert nem kívánták – Martov kifejezésével – visszaállítani „a feketeszázas, antiszemita monarchista erők rémuralmát”. Inkább megmaradtak a forradalom ellenzéki kritikusainak, mert úgy vélték, hogy az oroszországi proletariátus hamarosan kigyógyul „a kommunista utópizmus betegségéből”, amit Martovék az „elmaradottság” következményének tekintettek. A bolsevikok viszont ragaszkodtak a forradalmi szocialista cékitűzésekhez és hatalmuk teljességének megtartásához, amit e célkitűzések egyetlen garanciájának tekintettek.

Az előbbieken jeleztük, hogy a bolsevikok a forradalmat megelőzően nem rendelkeztek semmilyen konkrét gyakorlati programmal a gazdaság átalakítására vagy a külpolitika kialakítására vonatkozóan. Mégpedig egyszerű ok miatt: nem számoltak hosszabb időre azzal a lehetőséggel, hogy megszilárdulhat az önmagában vett, nemzetközileg izolált oroszországi szocialista

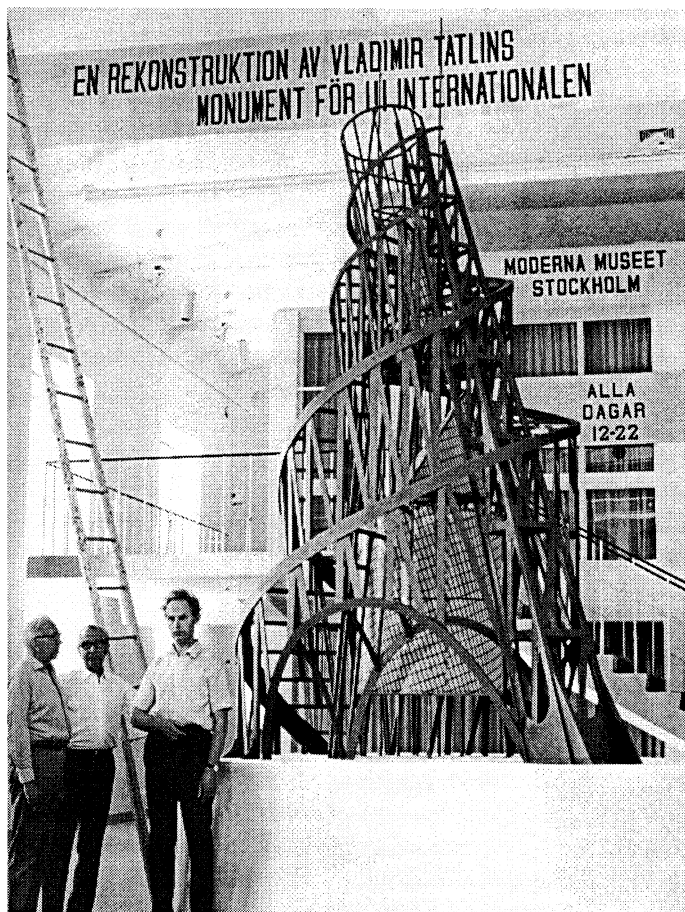
állam. Hogy mit akartak a bolsevikok a forradalom másnapján, és mi történt a valóságban, az természetesen nemcsak rajtuk múltott. A bolsevikok a polgári demokrácia, a politikai pártok szabad játékának osztályszempontú korlátozásával egyidejűleg szociális intézkedéseket hoztak a munkások és a legszegényebb rétegek védelmében, akik többségükben a szovjet osztálydiktatúra legkitartóbb támaszainak bizonyultak.

A szovjethatalom első hónapjaiban a hatalom megtartása érdekében a legfontosabb intézkedések a földosztással függtek össze. A szovjet *agrárforradalom* végül is radikálisan átalakította Oroszország vidéki társadalmát, és az új hatalom számára szociális bázist teremtett, aminek a jelentősége majd a polgárháború éveiben mutatkozik meg igazán. A paraszti hadsereg jelentős mértékben éppen a november 8-i földről szóló dekrétumnak köszönhetően támogatta a bolsevik párt politikáját. A Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusa azért mondta ki a föld *nacionalizálását*, hogy a földosztás nyomán meggátolják a föld szabad adásvételét, azaz végső soron egy új nagy magántulajdonos osztály kialakulását. A földesúri kúriák felgyújtása, az önkényuralom kiszolgáltatóinak lemészárlása stb. az új helyzetben már értelmét veszítette. A földosztás az október előtti spontán parasztmozgalom és földfoglalás helyett a parasztmozgalomnak új formát és kereteket kínált.

Ott, ahol az ellenforradalmi szervezkedés erős volt, mint például a *Kalegyin* tábornok ellenőrzése alatt álló Don-vidéken, a kuláklázadások már 1918 kora tavaszán kirobantak. Részben erre, részben arra válaszként, hogy éhínség fenyegetett a városokban, Lenin kezdeményezésére megszervezték a „falusi osztályharc” szervezeteit, a *szegényparaszti bizottságokat* (az ÖKVB 1918. június 11-i dekrétuma rendelkezett a bizottságok feladatairól). E bizottságoknak egyfelől a mezőgazdasági termékeknek a városokba való felhozatalát kellett biztosítaniuk, másfelől olyan harci osztagoknak számítottak, amelyeket be lehetett vetni a falusi szegény rétegek védelmében. Mindez egyúttal élezte is a szociális konfliktusokat. A gazdagparaszti rétegek érdekeit sértette a szovjet állam gabonamonopóliuma (1918. május 9.) is, amely a gabonával való szabad magánkereskedelmet gyakorlatilag megtiltotta.

A káosz és az éhínség körülményei között Oroszországban is szükségképpen előtérbe került az állam „újraosztó” (állami *redistribúció*) szerepe. Tehát az oroszországi agrárforradalom véglegesen felszámolta az évezredek „ázsiai” vonásokkal „díszített” tulajdoni szerkezetet. A nagybirtokos arisztokrácia politikai hatalma után elveszítette gazdasági hatalmát is. Az októberi forradalom következtében mintegy 152 millió gyeszjatyina föld került újonnan paraszti használatba, és egy olyan új, vegyes tulajdonra épülő mezőgazdaság lehetősége körvonalazódott, melyben a paraszti kistulajdon és tőkésvállalkozás, valamint a közösségi tulajdonformák (szövetkezetek, artyelek, kommunák) megférnek az állami gazdaságokkal. Ugyanakkor a tulajdonformák közötti harc magában rejtette a szociális konfliktusok fegyveres megoldását is. A 25 millió parasztgazdaság jelentős részének életképesége már a kezdetektől kérdéses volt, ám akkor a szocialisták és kommu-

A III. Internacionálé
emlékművének
modellje
(Tatlin művének
rekonstrukciója)

nisták szinte minden irányzata az önkéntes szövetkezés perspektívájában gondolkodott – hosszabb távon.

Az orosz forradalom nemzetközi helyzete rendkívül kedvezőtlen volt. Bár előnyösnek látszott, hogy a háborúzó nagyhatalmak egymással vannak elfoglalva, ugyanakkor gazdaságilag Szovjet-Oroszország nagymértékben függött azoktól a szövetségeseitől, amelyek a forradalom után szembefordultak vele. Sok szocialista (a „honvédők” éppen úgy, mint az „elvonat internacionalisták”) nem értette sem Oroszországban, sem külföldön, hogy a bolsevikok még a világforradalom érdekében sem képesek komoly erőket hadba vinni. A szovjethatalom belső és külső izolálódása rohamosnak látszott. A pártvezetésben éles vita folyt. Lenin nyomására 1918 márciusában a Központi Bizottság kis többséggel – Trockij tartózkodásával – a császári Németországgal való béke aláírása mellett döntött. Amikor hosszas vajúdas után 1918. március 3-án *Csicserin*, a külügyi népbiztos aláírta a *breszti békét*, a legfelső pártvezetés, Sztálint kivéve, még szilárdan hitt az európai forradalom

közeli perspektívájában. *Buharin* és hívei („baloldali kommunisták”) – a békét elutasítva – egyenesen a nemzetközi forradalom „elárulásáról” és a „forradalmi háború” szükségességéről beszéltek. *Trockij* mint külügyi népbiztos korábban alá sem írta a békét, mondván, időt kell nyerni. Ám a „se háború, se béke” elképzelése nem igazolódott, mert a németek egyszerűen elindultak, és újabb óriási területeket foglaltak el, ezért is beszélt a belső eszer ellenzék „tilsiti békéről”.

Valójában a nemzetközi szolidaritás sem volt igazán erős. Hiába hangsúlyozta *Lenin* már a háború idején a nemzetközi szociáldemokrácia fórumain, hogy a világháborús mészárlás befejezésének egyetlen lehetősége, ha „a különböző nemzetek munkásai saját burzsoáziájuk ellen fordítják fegyvereiket”. *Rosa Luxemburg* az élen számos kisebb-nagyobb csoportosulás a nemzetközi szociáldemokrácia balszárnyán („*zimmerwaldiak*”) felismerte, hogy az orosz forradalom olyan munkás- és katoná(paraszt)forradalom volt, amely antikapalista természeténél fogva abban érdekelt, hogy a háború egy európai szocialista forradalommal érjen véget. S úgy látták, hogy az orosz forradalom megváltoztatja majd a nemzetközi erőviszonyokat. A „*zimmerwaldiak*” kezdeményezéséből nőtt ki a *III., a Kommunisták Internacionálé* (1919: Moszkva), ám Nyugat-Európában a forradalmi hullám elültével a munkásság szervezett tömegei többségükben a szociáldemokrácia mögött álltak.

Keleten és nyugaton egyaránt úgy vélték a mértékadó polgári körök, mint például *Keynes*, hogy a háború a kapitalista fejlődés egy meghatározott történelmi formájának összeomlását jelezte.

A bolsevikok ezzel ellentétben a kapitalizmus általános összeomlásáról beszéltek. Ők ugyanis – miközben a kapitalizmus totális oroszországi összeomlására választ adtak – a „félperifériás” viszonyokat kivetítették a világrendszer ún. centrumországaira is. Oroszországban azonban a kapitalizmus a lakosság óriási többsége számára valóban nem tudott semmilyen reális emberi alternatívát nyújtani, a háborúval, a pusztulással, a nyomorúsággal volt azonos.

LENIN ÉS A SZOVJETHATALOM

Kevés politikus van, akinek történelmi megítélése napjainkban bonyolultabb lenne, mint *Lenin*é. Forradalmár és államférfi, pártszervező és publicista, teoretikus és katonai vezető, kormányfő és pártvezér, noha soha nem volt formálisan a bolsevik párt első embere. (Bonyolult a megítélése nemcsak saját okán, hanem múlt és jelen sajátos egybehajlása miatt is. *Lenin* erősen megrostált és kilúgozott szellemi-politikai hagyatéka évtizedekig egy szuperhatalom hivatalos legitimációs ideológiájának központi magva volt. Az államalakulat összeomlása után a történetírók lejátszották azt, amit a politikusok, ledöntötték *Lenin* szobrait, szintén hivatalból, szintén legitimációs célokkal. Ám az a magyarul is olvasható körülbelül 55 kötetnyi *Lenin*-írás, amely bárki számára hozzáférhető olvasmány, és az 1991 után elérhetővé vált új levéltári dokumentumok lehetővé teszik egy tárgyilagos kép megrajzolását, amely mentes mind a *Lenin*-kultusz, mind a *Lenin*-fóbia hagyományától.)

Lenin 1870. április 22-én született *Szimbirszkben* egy tanár családjában,

melyben az apa (*Ilja Nyikolajevics Uljanov*) személyes nemességre tett szert. Rendkívül kötelességtudó, szorgalmas és pontos ember hírében állt. A kultúra, a tudomány és a művelődés iránti „népies” (narodnyik) rajongása átragadt gyermekeire is. Lenin anyja is értelmiségi családból származott, apja orvos volt. *Marija Alekszandrovna* beszélt idegen nyelveket, és értett a zenéhez is. Őt is a nagy munkabírás jellemezte.

Lenin leánytestvérei ugyancsak forradalmárokká váltak, de a család nagy legendája természetesen a legidősebb fiútestvér volt, akit kivégeztek a cár elleni merénylet előkészítésében való részvételért. Ettől kezdve Vlagyimir Iljics is a „gyanús elemek” közé tartozott. Egyetemista korától haláláig egyetlen nagy kérdés állt élete és szellemi-politikai tevékenysége középpontjában: a forradalom. Történelmi teljesítményét is e keretek között kell első sorban megítélni, hiszen mindent ennek rendelt alá. De semmiképpen sem volt a forradalmár fanatikus típusa, éppenséggel a józan számítás és az elméleti mérlegelés valamiféle összeegyeztetésére törekedett. A párt és sajtójának felépítésével kezdődött a századfordulón Lenin tulajdonképpeni politikusi tevékenysége, amelynek alárendelten foglalkozott a joggal (jogi végzettséget szerzett a kazanyi, majd a pétervári egyetemen), közgazdasággal, filozófiával és történelemmel.

Az önkényuralom ellen harcolva – túlnyomórészt az emigrációban – kíváltképp megismerte a hatalom működését és jellegét. Különösképpen nagy hatással volt rá a francia forradalom és a *Párizsi Kommiün*, 1903 után a bolsevikokat „a proletárforradalmak kora jakobinusainak” tekintette, s emiatt mint „kispolgári forradalmárt” olyan különböző forradalmárok támadták őt, mint Plehanov és Trockij.

A mensevikekkel szemben mindig az orosz fejlődés és az orosz kapitalizmus sajátos vonásait hangsúlyozta, a narodnyikokkal szemben pedig a kapitalizmus fejlődésének egyetemességét és az egész világrendszerre vonatkozó közös vonásait emelte ki, követve a marxi elemzés logikáját. Nem hitt a szlavofil gondolkodás sztereotípiáiban, de a parasztságot mint forradalmi erőt vette számításba, eltérően a mensevikek többségétől. Bár nem volt filozófus, de annyira azért kiismerte magát kora filozófiai vitáiban, hogy mint pártteoretikus – gyakorlati céljainak megfelelően – fogalmilag differenciáltan tudta kifejteni elméleti és politikai álláspontját. Sem az emigrációban, sem otthon nem vonta ki magát a pártmunka „gyakorlatias” részéből sem: levelezett a pártmunkásokkal, brosúrákat csomagolt, munkásokkal találkozott. Különösen elemében volt, ha munkásoknak tarthatott beszédet bármely európai országban, ahol megfordult. Plehanovval ellentétben, az első orosz forradalom hírére Oroszországba utazott. A forradalom alapvető tapasztalatait elemezve már akkor tisztába került az oroszországi forradalmi folyamat alapvető kérdéseivel: a munkás- és parasztmozgalmak összekapcsolódása, a fegyveres felkelés elkerülhetetlensége a cárizmus végleges legyőzése érdekében, a polgári és szocialista forradalmak feladatainak kombinációja, összefonódása, a szovjetek mint a munkásönigazgatás intézményei, a forradalom nemzetközi jellege.

Vagyis Oroszország az egyenlőtlen fejlődés következtében elkezdheti a forradalmat, de azt a „legfejlettebb” országokban kell kiteljesíteni és befejezni – vélte Marx alapján.

Bár Lenin a kapitalista civilizációban látott összemberi értékeket, különösen lenyűgözte a technikai és munkaszervezési fejlődés, de ez igazából csak mint a szocialista forradalom feltételeinek létrehozója érdekelt. Sohasem mélyedte el a kapitalista társadalom szociológiai elemzésében. Közgazdasági téren mindenekelőtt „*az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső foka*” (1916) érdekelt. A világ gazdasági és területi újrafelosztásában, azaz a háborúkban is azt a történelmi lehetőséget vette észre, hogy a tőke és a hatalom megbénulása módot ad a munkásmozgalomnak arra, hogy saját kezébe vegye a termelőeszközök fölötti ellenőrzést a politikai hatalom meghódítása útján. A polgári demokráciát a fejlődés magasabb fokának tekintette, mint az önkényuralmat, de sohasem gondolta, hogy a munkásmozgalom célja – különösképpen Oroszországban, ahol hiányzott bármiféle demokratikus polgárság – a polgári demokrácia lenne, amelyet a „megvásárolhatóság szabadságaként” írt le. Ez utóbbit eszköznek tekintette a munkásdemokrácia megvalósítása érdekében, amelynek alapproblémáját az *Állam és forradalom* című brosrájában vázolta fel (1917. szept.). A szovjetekben, vagyis a munkás-, paraszt- és katonatanácsokban a termelőknek, az állampolgároknak azokat az intézményeit látta, amelyek demokratikus választások nyomán egy alulról felfelé kiépülő, társadalmilag ellenőrzött hatalommá („félállam”) konstituálódnak. Így a társadalomtól különálló, azon élőködő bürokratikus szervezet nem jöhetne létre. A tőkések kisajtítása és a régi bürokratikus-önkényuralmi állam felszámolása vezetne a szocializmushoz.

A történelem azonban a valóságban éppen nem ennek a kérdésnek a realizálását állította Lenin tevékenységének középpontjába, hanem – legalábbis ő úgy ítélte meg – a forradalmi hatalom bármi áron való megtartását mindaddig, amíg a nemzetközi forradalom ki nem húzza Oroszország kátyúba ragadt szekerét. 1917 októberétől Lenin minden politikai döntése – úgy is, mint a Népbiztosok Tanácsának elnöke és úgy is, mint a párt elismert vezetője – a szovjethatalom „elkülönült formában” való megőrzésére irányult. A polgárháború periódusában a forradalmi hatalom fenntartása érdekében – és nem személyi hatalmi ambíciók miatt – sohasem hezitált a vörös terror alkalmazása tekintetében. Nem riadt vissza a gazdagok megfélemlítésétől, a túszszedéstől sem.

Lenin mindenkor a forradalom általános érdekeiből indult ki, s minden részkérdést ebből a szempontból mérlegelt. Személyes hiúsági ügyek nem igen foglalkoztatták, politikai ellenfeleivel szembeni rendkívül éles, legtöbbször maróan gúnyos hangvételét is a politikai célszerűség diktálta. Még az ellene elkövetett merényleteket is szigorúan politikai szempontból elemezte, távol állt tőle a személyes bosszú (ebből a szempontból éppen Sztálin ellentéte volt). Politikusi gyengeségei között tartják számon, hogy ha valakivel szimpatizált, akkor bizonyos naív hiszékenységgel viszonyult hozzá, így volt

V. Uljanov (Lenin)
korabeli plakáton

lehetséges, hogy a Központi Bizottság tagja lehetett a háború előtt egy – már említett – Malinovszkij nevű titkos rendőrügynök, akit 1918-ban lepleztek le és végeztek ki. Lenint, aki egyébként hajlékony és felkészült diplomata is volt, ami kiderült például a breszti béke vagy a rapallói egyezmény megkötésekor, pártpolitikai ügyekben egyfajta „szektarianizmus” jellemezte. Ha korábbi elvbarátjáról úgy ítélte meg, hogy az a „rossz” irányvonalhoz csatlakozott, kíméletlenül elhatárolódott tőle, de a „megtért bárányokat” mindig szívesen visszafogadta. Ebből a szempontból szinte paradigmaticus Trockijhoz való viszonya, akivel az emigrációs években egymást mindennek elmondták, de nem lévén haragtartó, a forradalom után a viták ellenére is kitűnő emberi kapcsolat jött létre közöttük.

Kifejezetten politikai tévedései között tartják számon, hogy az első dumaválasztások idején a bojkott-taktikát választotta, de ennél súlyosabb hibának látszik, amikor 1922-ben egy sor neves értelmiségi száműzése mellett foglalt állást. A „politikacsinálás” rossz modelljét erősítette, hiszen a polgárháborúnak már vége volt. Barátaival és elvbarátaival szemben általában segítőkész és türelmes emberként viselkedett. A mensevikek vezérét, Martovot

emberileg talán mindenkinél közelebb érezte magához, de a politikai szakítás a barátság megszakadásával is járt. Lenin erkölcsileg megengedhetetlennek tartotta az elvtelen kompromisszumokat. Számára a „legelvtelenebb” kompromisszum is, például a vörösöket legyilkoló finn miniszterelnökkel való kézfogása, része volt egy magasabb politikai ügynek. Az ilyen „kézfogást” nem próbálta morális vagy ideológiai érvekkel alátámasztani. A pragmatikus kényszert annak tekintette, ami volt.

Lenin haláláig egyetlen politikai vezetőt sem zártak ki a pártból, a politikai vitákat mindig politikai döntésekkel zárták le, aminek természetesen voltak adminisztratív következményei. Sztálin a KB álláspontjával vitatkozó embereket szerette vidékre áthelyeztetni. Lenin viszont Buharint, a „baloldali kommunisták” vezérét, akivel a breszti békekötés periódusában vagy a szakszervezetek szerepéről zajló diszkusszió idején, 1920 végén oly „véres” vitákat folytatott, „a párt kedvencének” nevezte, bár elméleti munkáit többnyire éles kritikával fogadta.

A nemzeti kérdés tekintetében számos vitája volt Rosa Luxemburggal, Buharinnal, *Pjatakovval* és másokkal, mert a forradalom gyakorlati harcainak célszerűsége jegyében soha nem adta fel a nemzetek önrendelkezési jogát. Vagyis elismerte, hogy a nemzetek önrendelkezési jogát is alá kell rendelni a szocializmus általános érdekeinek, de a gyakorlati célszerűség miatt a jelszót elvetni sohasem volt hajlandó. Úgy vélte, hogy az elvi elutasítás a szovjethatalmat a cári önkényuralom „egy és oszthatatlan Oroszországnak” sovinizmusára rontaná le. A háború idején Lenin Svájcban számos referátumot készített, amelyek elsőként jelezték (Rosa Luxemburggal és Karl Liebknechttel együtt), hogy a nemzetközi munkásmozgalomban a szociáldemokratáknak volt egy kis csoportja, amely „a háborút kezdettől igazolhatatlan imperialista rablőháborúnak” bélyegezte. A háború támogatása miatt a II. Internacionáléről elsőként Lenin állított ki halotti bizonyítványt. A II. Internacionálé és általában a „szociáldemokrácia árulását”, vagyis azt, hogy elutasították a szocialista forradalom európai megvalósítását, túlnyomóan szubjektív tényezőkkel magyarázta, ami bizonyos értelemben saját tisztánlátását is korlátozta az orosz forradalom nemzetközi perspektíváit és így belső lehetőségeit tekintve is.

1917. április 3-án tért haza. A Finn pályaudvaron, ahol úgy fogadták őt a munkások és a szocialista vezetők, mint az oroszországi munkásmozgalom legjelentősebb vezérét, a többi vezér elképedésére Lenin már akkor a szocialista forradalom perspektíváját vázolta fel. Meg volt győződve arról, hogy az 1917-es év az az esztendő, amelyért érdemes volt élnie. 47 évesen került bele az oroszországi politikai élet centrumába, a forradalmi mozgalom kiterjedésével párhuzamosan. Elemzései összefüggő képet adtak a társadalmi és osztályerőviszonyok hazai és nemzetközi dinamikájáról, a lehetséges fejlődési utakról. Áprilistól októberig fokozatosan arra a konklúzióra jutott, hogy a forradalom túlélésére az egyetlen esély, ha – a tömegek balra tolódása nyomán – a szovjetekben többségbe került bolsevikok vezetésével maguk a szovjetek ragadják meg a hatalmat. De a hatalom megtartásának döntő

szervezeti garanciáját abban látta, ha „a proletariátus diktatúráját” fenntartás nélkül elfogadó politikai erőkből, gyakorlatilag a bolsevik párt képviselőiből áll a szovjetek kormánya, a Népbiztosok Tanácsa.

Lenin elemzéseiben az államhatalom és benne a pártok konkrét működése gyakorlatilag kidolgozatlan maradt, s a későbbiekben sem tisztázta egyértelműen viszonyát a politikai egypártrendszerhez vagy többpártrendszerhez. Amit ezen a téren elméletileg az utókorra hagyott, az alapjában az október előtti elemzéseiben formálódott meg. Eszerint a szovjethatalom a demokrácia olyan közvetlen formája, amelyben az elkülönült politikai pártoknak nincsen helye. A polgárháború vérözönében, a kíméletlen harcok közepette a bolsevik párt történelmi szerepét mindaddig döntőnek tekintette, míg a forradalom nem terjed túl Oroszország határain Nyugat felé. A pártban Lenin egyfajta szervezeti garanciát látott arra, hogy pótolja azokat a hiányzó történelmi komponenseket, döntően azokat a szervezeti-kulturális képességeket, amelyek, „minthogy analfabéták vagyunk”, „hiányoztak” a társadalmi tömegek gondolkodásából, cselekvési készségeiből. Így Lenin számára a *hadikommunizmus* bevezetésével a szocializmus is mint – a piaci és pénzgazdálkodáson túllépő, a szükségletek közvetlen kielégítésére épülő termelési mód – politikai aktusokkal bevezethető társadalmi forma jelent meg. *Bogdanov* bírálata ellenére 1920 végéig következetesen „megideologizálta” a kényszerintézkedések sorozatát, mintha azok elvezethettek volna a szocializmushoz. A hadikommunizmus válságának idején, 1920–21 elején kezdett el azon gondolkodni, hogy az orosz forradalom egyedül maradása esetén a forradalom „számos polgári vonást” vesz magára. Úgy tűnik, Lenin alábecsülte az állam gazdasági beavatkozásának politikai következményeit a hatalmi intézmények bürokratizálódása szempontjából.

Lenin mint a szocializmus teoretikusa a *NEP*, az új gazdaságpolitika bevezetésével egy olyan vegyes gazdaság képét vázolta fel, amelyben a társadalmi szektor (az öntevékenység, a közösségi termelés és „önellátás” szektora, vagyis a szövetkezetek) a magánszektoral szemben egyfajta versenyben áll, s az előbbi győzelmének lehetőségét a szovjet állam („a felfegyverzett nép állama”) – az adott ellenséges környezetben is – fenntarthatja mindaddig, amíg „az európai proletariátus is saját kezébe veszi a hatalmat”. Ám 1921-ben ez a feltételezés már nem volt reális. Éppenséggel a nemzetközi politikában egy jobboldali fordulat lehetősége merült fel 1922–23-ban, amit még Lenin életében az olasz fasizmus hatalomra jutása jelzett a legélesebben.

Lenin egyáltalán nem volt feltűnő személyiség. Amikor például Sztálin életében először találkozott vele, meg is lepődött, hogy mennyire „jelentéktelen”. Nagy munkabírási és a nehézségek elviselése jellemezte, de egyáltalán nem volt aszkéta. Fiatalkorától nagyon szeretett vadászni, sakkozni, szerette a komolyzenét, mindenekelőtt Beethont. Rajongott a klasszikus orosz irodalomért, különösen Tolsztojért, írt is parasztbrázolásáról, sokra becsülte Szaltikov-Scsedrint, és különösen vonzódott Csernisevskijhez, a „forradalmi demokratához”, akinek képét kifüggesztette dolgozószobájának falára. Lenin több nyelven olvasott, írt, ismerte a nyugati közgazdaságtant és a „modern”

filozófiát, nagy hatással volt rá a francia felvilágosodás, és természetesen Marxot betéve tudta. Mint harcias ateista, különösen Mach és Avenarius „szubjektív idealista” munkáival polemizált („*empiriokriticizmus*”).

Ugyanakkor fenntartásai voltak az avantgárd művészetekkel szemben. Lenint a művészet kérdéseiben is jellemezte a tradíciók iránti bizonyos tisztelet, egyfajta „konzervativizmus”. Eltévelyedésnek tekintette az első orosz forradalom után az „istenkeresők” és „istenéptők”, köztük Anatolij Luna-csarszkij szellemi útkereséseit. De ezek a viták sem vezettek emberi szakításhoz, miképpen Gorkijjal vagy Bogdanovval való gyakori vitái is megmaradtak tisztán politikai síkon. Bogdanov „*proletkultizmusa*”, az önálló proletár osztálykultúra abszolutizált felfogása a maga tömegmozgalmi aspirációival inkább politikailag taszította Lenint, mivel a párton belüli egység kikezdésének lehetőségét látta benne, de ideológiai tartalma sem igen tetszett neki, mert abban is egy elvont avantgardizmus megnyilatkozását látta. E kérdés körül később, a 20-as években nagy vita folyt, többek között Trockij és Buharin részvételével.

Lenin – minden ellenkező híresztelés ellenére – nem volt prűd. Egy időben – a dogmatizmus prűdériája miatt – nem illett beszéni arról, hogy gyengéd érzelmi szálak fűzték *Inessza Armandhoz*, a francia származású forradalmárnőhöz, akivel a nőkérdésről, a szabad szerelem problematikájáról is levelezett. Politikai és emberi kapcsolataiban az az erkölcsi imperativus vezette, hogy a történelmet, a világot, Oroszországot vagy akár egy falu életét a szegény–gazdag alapvető ellentétből szemlélte. Abban a hitben halt meg, hogy a szovjethatalom társadalmi bázisa szilárd, mert a szegénység támogatását élvezi, s a polgárháborús győzelem tapasztalatai alapján úgy vélekedett, hogy a forradalmi hatalom külső erő által nem verhető le, „csak saját hibái” következtében omolhat össze.

Attól azonban nagyon tartott, hogy a bolsevik hatalmi eliten belül ideológiai-kulturális és személyi-hatalmi okokból mindent elpusztító szakadás következhet be. Lenin tudatosan szemben állt saját személyének kultikus megközelítéseivel. Ugyanakkor személyisége hordozott valamit az orosz történelem paternalista tradícióiból, ami kifejeződött abban, hogy maga is hitt egy bizonyos fokig a „jótevő hatalom” valóságában. Másfelől aggasztotta, hogy a hatalom társadalmi ellenőrzésének lehetőségei gyengültek, a szovjetek bürokratizálódása gyors léptekben haladt. Bár ennek pontosan látta objektív alapjait, a folyamatot személyes kudarcként is megélte. Miként azt a problémát sem tudta megemészteni, hogy nem találta meg a politikai ellenzék fennmaradásának intézményi és mozgalmi kereteit.

Betegsége súlyosbodásával és a politikai életből való kiszorulásával párhuzamosan a pártkongresszusokhoz írt leveleiből, megjegyzéseiből, töredékeiből kiderült, hogy Lenin tisztában volt a „szövetkezeti szocializmus” bürokratikus elkorcsosulásának tendenciáival, ám azon túl, hogy Sztálin leváltását javasolta a XII. pártkongresszusnak, amely 1923 tavaszán ült össze, más gyakorlati lehetősége nem kínálkozott. Hogy mindebben ő maga mennyiben volt politikailag „hibás”, az egy önálló elméleti és történeti elem-

zés tárgya. Egy bizonyos, hogy a tömegdemokrácia intézményeinek szerepét hangoztató ún. *munkásellenzéki* csoportosulásokkal szemben a párton belüli politikai harcokban inkább azokkal kötött politikai „paktumot”, akik a hatalmi mechanizmusok működtetésének pragmatikus mesterei voltak. Nem véletlen az sem, hogy Trockijjal, a forradalom „második emberével” is akkor váltak felhőtlenné politikai kapcsolatai, amikor Trockij hadügyi népbiztosként, a katonai vagy gazdasági „fronton” forradalmi szervezőként tűnt fel, nem pedig politikai stratégaként. Lenin 1924. január 21-én bekövetkezett halálakor (a halál oka: agyérszklerózis) a „stratégák” (Kamenyev és Zinovjev, Trockij és Sztálin, Buharin és *Preobrazsenszkij*) már vívták harcukat a „lenini örökségért”, mindenki a maga módján értelmezve azt, amely egyúttal jelezte, hogy a szovjet fejlődés alternatíváinak eldöntéséért egyre éleződő belső pártharcok következnek. Hogy a „végeredmény” akár a kölcsönös leszámolásig is elmehet, azt Lenin talán még halálos ágyán sem sejtette. Igaz, Sztálin, „a nagyorosz gyerzsimorda” (nagyorosz fogdmeg) még Lenin feleségét, *Nagyezsda Krupszkaját* is sértegette, de Vlagyimir Iljics a legsötétebb álmaiban sem gondolhatott arra a leszámolásra, amely a 30-as évek második felében lezajlott.

A FORRADALOM MŰVÉSZETE

Az illegalitásban működő orosz politikai pártok, forradalmi mozgalmak és szervezetek vezetői „megjósolták” a századfordulón, hogy Oroszországban nagy politikai változások várhatók, amiről nemcsak a gazdasági átalakulások dinamikája és a társadalmi válság okán lehetnek meggyőződve. Az orosz kultúra nagyjai és a 19. század utolsó harmadában kialakuló forradalmi szervezetek a 20. század eleji eszer terrorista csoportokig, Herzentől, Nyekraszovtól a terrorista *Gersunyig* vagy a marxista Plehanovig és Leninig mindenki érezte: az önkényuralom fölött a történelem meghúzta a lélekharangot. E probléma társadalmi tudatosítása Oroszországban mindenekelőtt az irodalomra hárult.

Ott, ahol nem léteznek legális politikai szervezetek, ott, ahol a félelem, a megfélemlítettség áthatja a mindennapokat, a művészet, az irodalom különös társadalmi pozícióba emelkedik. Oroszországban mindaz az irodalomban ment végbe, ami másutt, a centrumországokban a polgári nyilvánosság, a nyílt politikai viták részévé vált. Enyhe túlzással azt mondhatnánk, hogy Oroszország az irodalomban élt. Az irodalom szerepéről szólva *Török Endre* ezt a társadalmi beállítódást igen pontosan foglalta össze:

„Az orosz irodalomból Dosztojevszkij, Tolsztoj és Csehov avatkozott a leghatékonyabban a világirodalom menetébe, Dosztojevszkij a klasszikus regény megrendítésével, Tolsztoj a beteljesítésével, Csehov a hagyományos dráma »megsemmisítésével«. Az első az ember szabadságáról, a második az igazságosságáról, a harmadik a létező tragikomikumáról gondolkodva, az irodalom szerepét az elképzelhető határáig fokozta. Általuk fonódott bele először maga az orosz sors is az általános emberi sorsba, az izoláltságból kitörve az egyetemességbe.

Az irodalomnak ez a szerepe a nemzeti létben Oroszország 19. századi

helyzetéből fakadt. A 20. század elejétől már nem az irodalom (és a bölcselet) kapcsolta Oroszországot az emberiség létkérdéseihez, hanem a politikum: a szellemi önkifejezést szuverén orosz történelmi cselekvés követte. 1917-ben az Októberi Forradalom a magányos, a történelemből kiszorított és megosztott Oroszországot történelmet teremtő, egységes Oroszországgá formálta. Ebben a folyamatban megváltozott az irodalom funkciója. Befejeződött klasszikus küldetése, hogy felkeltse a nemzeti büntudatot és az önmegváltás légkörét. Megszűnt számára mint hajtóerő az orosz létezés értelmének a keresése, ami Gogol és Tolsztoj között átjárta és világirodalmi értékke hevítette az orosz regényt. A forradalom e szerep és a felelősség világából a célszerűség, a kötelességek világába vonzotta az irodalmat: állam és művészet egymáshoz hajolt, majd – nagy általánosságban – összefonódott a kollektív társadalmi-politikai eszményben.”

Itt csak egyetlen vonatkozásban lenne tanácsos óvatosabban fogalmazni. Mielőtt ugyanis a művészet és az irodalom „államosodása” végbement volna, a „forradalmak korának” művészete új hullámként szabadon áradt – elkalandozva a fantázia végtelen útjain – a forradalom által megálmodott jövőbe, amikor mindenki művész és mindenki műélvező. Bár e kalandozások kora rövid ideig tartott csupán, világtörténelmi hatása annál mélyebb és kiterjedtebb.

Tehát a forradalom mint a történelemben sajátos, kivételes „csúcspont” lejátszódott a kultúra és a művészetek területén is. Sőt, mint láttuk, a művészetek bizonyos szempontból meg is előzték, „előkészítették” az 1917-es politikai eseményeket. Az 1905–1907-es forradalom bukása után a művészek egy csoportja „ráérzett” arra a fejleményre, hogy valami új kezdődött Oroszországban, hogy a cárizmus felszíni győzelme ellenére sincs visszatérés a régi tradicionális világba. A művészek, látszólag elfordulva a politikától, tömegesen hozták létre azokat az irányzatokat, amelyek szakítottak minden régi, hagyományos ábrázolással, stílussal és világlátással. Úgy tűnt, mintha megtagadták volna forrásaikat. A gyakorlati cselekvés szintjére emelték a művészetet. Majakovszkij 1916-ra, Hlebnyikov 1917-re jósolta a forradalmat. Az avantgardizmus alakjában a forradalom előbb győzött a költészetben és a képzőművészetben, de a zenében és a színházban is, mint a politikai osztályharc területén. A kezdeményező, a „húzó” művészeti ág kétségtelenül a festészet, a grafika volt.

A művészeknek valóban szükségük volt a forradalomra praticista és átvitt értelemben is: a forradalom hívta életre ugyanis azt a tömeges közönséget, amelyhez szólni kívántak, s amely éltette kísérletező kedvüket. Talán ők tudtak legnehezebben megbékülni azzal, hogy a „világelfordulás” helyi-nemzeti keretek közé szorult. A művészek a munkás- és katonaszovjetekkel együtt elsőnek építették ki a demokratikus intézményi hadállásokat, azaz saját önkéntes köreiket, irányzataikat, szervezeteiket a maguk számára, s a legtovább is tartottak ki védelmükben. Amennyivel a művészek hamarabb kezdték a forradalmat, annyival később fejezték be: megpróbálták behatolni a társadalmat bilincsből tartó „ezeréves” hagyományrendszerbe. Beköszönött Oroszországba is a *modern*, amely azonban – akárcsak maga a szovjet-

hatalom – azonnal közösségi, szocialista célokkal lépett fel polgári eredete ellenére is. A művészetek terén nyílt először lehetőség arra, hogy az alsó társadalmi csoportok és a nők egyenjogú és elvileg egyenrangú emberként jelenjenek meg, úgy is, mint művészek és úgy is, mint ábrázolt állampolgárok, mint közönség.

Annak ellenére, hogy a realista művészet integrálta az európai modernből – a francia impresszionizmustól a szimbolizmusig – mindazt, ami életképesnek bizonyult, az első igazi „forradalmi szintézist” az avantgardisták hozták létre, új minőséggé emelve a népi művészetet is. A 10-es években megszerveződő új iskolák legnagyobb képviselői a szovjet korszak első éveiben, évtizedében is vezető szerepet játszottak: *Malevics, Chagall, Tatlin, Rodcsenko, Szandomirszkaja, Petrov-Vodkin, Szarjan, Filonov* és mások. E művészek a népet nem valamiféle absztrakcióban „festették meg”, hanem valódi művészetüket, kísérleteiket, a folklórt és a mesét szívták magukba.

A különböző iskolák harca a forradalom rövid periódusában enyhült, hogy azután később a radikálisan megváltozott körülmények között ki-ki megvívja a maga csatáját az egyre kiterjedő államhatalommal szemben. Lesznek vesztesek, s lesznek olyanok, akik maguk válnak a hivatalos állami művészet képviselőivé. *Goncsarova, Chagall* és *Malevics* külföldre távozik, *Majakovszkij* öngyilkos lesz.

Am a forradalmi évtized (1917–1927) világossá tette: az analfabétizmusból kiszabaduló néptömegek és a művészet között a legtermészetesebb belső kapcsolat jöhet létre mindenfajta hatalmi közvetítés nélkül. Az oroszországi népek elsőként élték meg a nemzeti felemelkedést egy olyan forradalom nyomán, amelyet saját történelmi teljesítményüknek tekinthettek. A világ azonnali átalakíthatósága mindennapi élményként rögzült a társadalmi pszichikumban. Ezt a gyakorlatias viszonyt fejezte ki *Tatlin* egy híres, metafo-

rikus gondolata, amelyet a futuristákhoz írt levelében hangsúlyozott: „Mind-egy, hogy régi vagy új, hasznos legyen.”

A forradalom ugyanakkor a gyakorlatiasságot összekapcsolta az evilági-sággal, „a nép mindenhatóságával”. Ennek megfelelően vonzódtak a monumentalitáshoz, a dekoratív ünnepségekhez (emlékezzünk a francia forradalomra is!), a munkát, a termelést középpontba állító művekhez. A forradalom felszabadította az alkotók és a befogadók fantáziáját. Még a polgárháború legsúlyosabb harcainak periódusában is jelen volt a művészet minden ága. A maga agitatív és propagandaerejével különösen a plakátművészet és színház gyakorolt óriási tömeghatást. A katonákat és a művészeket „mozgató” vonat, a nagy terek és utcák váltak a művészet és a tömegek találkozó terepeivé. A művészeti ágak rendkívüli gyorsasággal termékenyítették meg egymást. Az orosz színház a maga mély gyökereivel felszívta a *design*, a plakátművészet ösztönzéseit. A 10-es évek futurista színháza a forradalmi tömegszínházban is kibontotta lehetőségeit. A forradalom színháza a tömegjáték keretei között a dolgozó emberek lakóterületeit, olykor munkahelyét és magukat a nézőket is bevonta a játékba. Átléphetővé vált a fronton aratott győzelem, az új közösségi életmód („a világkommuna”), közös élménnyé vált az új világ születése, amelyben a vágyak szerint az emberek a közös boldogulás céljából közösen dolgoznak minden külső hatalom kényszere nélkül, csak saját szükségleteikre.

De egészen új művészeti ág is született – a forradalmi plakát – a nyomda és a tömegpropaganda összetalálkozása során. A leghíresebb „alapító atya” maga Majakovszkij volt, aki az Oroszországi Távirati Iroda legfrissebb hírei alapján készített *Maljutynnal*, *El Liszickijjel* és másokkal együtt sablon útján sokszorosított plakátokat (ROSZTA-ablakok), amelyek közül igen sok máig megőrizte művészi jellegét és klasszikus kordokumentum-értékét.

A tárgy nélküli, nonfiguratív irányzatok, amelyek Malevicstől és a Szovjetunióban alkotó „konstruktivista” Tatlintól erős ösztönzést kaptak, szintén beépültek a szovjet művészeti tradícióba. A „konstruktivizmusnak” is megvannak a maga forradalom előtti gyökerei. A „tárgy nélküli művészet” kibontakoztatásában Malevics mellett különösen fontos szerepe volt *Kandin-szkijnek*, aki nagy szerepet tulajdonított az „intuíciónak”, a „tudatalatti” megformálásának. A *konstruktivizmus* kibontakozása a 20-as évek elején ment végbe a *Vesznyik testvérek*, *Ginzburg* és sok más művész közreműködésével. Legtipikusabb dokumentumuk Tatlin terve a III. Internacionálé emlékművére, amely 400 méter magas ferde torony felépítését készítette elő. Ez a terv nem valósult meg, de megvalósult később a *dnyepri vízi erőmű* a Vesznyik testvérek tervei alapján. A konstruktivisták a társadalmi hasznosság és a monumentalitás összekapcsolását hirdették, s a maguk geometriai formáival a modern kor egyszerűségét testesítették meg.

Döntő történelmi érdemük, hogy behozták a 20. századi polgári fejlődés alapdilemmáit, magát a „világot” a forradalmi Oroszországba, és ugyanakkor kivitték az új történelmi kísérlet vívmányait a világba. A forradalmi képzőművészet legfontosabb irányzatai egyetemes hatást gyakoroltak a kép-

zőművészet fejlődésére. Így Malevics és El Lisszickij *szuprematizmusa* és követőik (*Popova, Udalcova* és mások) a maguk mértani elemeivel, vagy a *kubofuturizmus* képviselői, vagy a nagy hatású Rodcsenko beírták nevüket a képzőművészet egyetemes történetébe. Végso soron a „hagyományos” színház, a figuratív, realista művészet nemcsak a hatalom támogatása következtében kerekedett felül, hanem azért is, mert új lehetőségeket kínált egy nem forradalmi fejlődési szakaszban is. Mint hangsúlyoztuk, a művészek, akik korábban kezdték a forradalmat, mint ahogyan az valójában kirobbant, későbbben is fejezték be. Az avantgárd művészeti áramlatok, mindenekelőtt Majakovszkij *Balfrontja* (LEF) és szimpatizánsai a forradalmat a mindennapi élet, az életforma átalakításába helyezték át. Az új közösségiség alapértékeit a „szabad egyének szabad társulásaiban”, a kommunában és a termelési közösségek közvetlen demokráciájában találták meg, elkerülve a „dekadens Nyugat” és a „paternalista-rabszolga” Kelet rossz alternatíváit.

Marc Chagall:
Részeg katonák

Bolsevik (Kusztogyijev műve)

A termelési művészet romantikus irányzatai, amelyek szellemisége megjelent Majakovszkij lapjában, a LEF-ben (1923–1925), majd a *Novij LEF*-ben (1927–1929), elveszítve romanticizmusukat, később beépültek a sztálini korszak kulturális életébe, ahol azonban az államszocializmus megalomán céljait lesznek kénytelenek követni, mivel a rendszer kisajátította a maga számára a szocialista-baloldali értékeket. Hasonlóképpen az irodalmi romanticizmus is átalakul majd a termelési regények vulgáris és didaktikus irodalmává.

A szovjethatalom kezdetben biztosította a művészeti irányzatok szabad szervezkedését, a művészetek tudományos, infrastrukturális hátterét. 1921-ben alakult meg a múzeumi hálózathoz a *Művészeti Tudományok Akadémiája* a két fővárosban, amely 1931-ig funkcionált. A *Művészeti Kultúra Moszkvai Intézete*, amely az absztrakt művészet kísérleti központja volt, kezdetben Kandinszkij vezetése alatt állt, majd a konstruktivisták ellenőrzése alá került.

A forradalom legharciasabb és legradikálisabb képviselői, az ún. balosok – akik főleg a futuristákból kerültek ki – képviseltették magukat a legerősebben a különböző hatalmi intézményekben, beleértve a köztársaság kulturális népbiztosságának művészetekkel foglalkozó osztályait is. Ők szervez-

ték meg a polgárháború időszakában a forradalmi propaganda főbb formáit: a kiállításoktól a plakátokig, a színházi előadásoktól a monumentális ünnepi díszletekig. A művészek társadalmi hivatása mellett szinte észrevétlenül hatalmi-politikai küldetése lett, a művészek jó része felemelkedett a kialakuló hatalmi elit soraiba, és művészetüket az egyedül üdvözítő lehetőségként kezdték ünnepelni. A folyóiratok anyagilag előbb-utóbb az állam támogatásától függtek, néhány ezres olvasótáboruk nem tudta eltartani őket. Az állami támogatás pedig az államosítás előszobájának bizonyult.

Lenin a szocialista propaganda szempontjából a legfontosabb művészeti ágnak a mozit, a filmet tekintette. Ki ne ismerné *Ejzenstein*, *Dovzsenko*, *Pudovkin*, *Kulesov*, *Csiaureli* vagy éppen *Dziga Vertov* alkotásait, amelyek a forradalom „művészi öntudatának” megnyilatkozásai voltak, éppen úgy, mint a fentebb jelzett művészeti ágazatok. Ha lehet, tömeghatásuk még nagyobb, még intenzívebb volt. A filmművészet e befolyása azonban nem lehetett tartós. A nézők többsége „belefáradt” a művészeti absztrakciók, a művészeti kísérletek követésébe. Az állami filmművészetet és általában a tömegízlést jobban kiszolgálták az amerikai filmipar technikáit és akcionizmusát követő alkotások, amelyek – eltérő tematikával, funkciókkal és színvonalon – a sztálini periódusban éltek majd „virágkorukat”.

Az irodalom terén is valami hasonló játszódott le, mint a képzőművészetben. Az alkotók nagy többsége valamilyen módon annak lehetőségét kereste, miképpen kapcsolja össze a tömegdemokrácia és az egyén szabadságának lehetőségeit. Majd a 20-as évek közepétől általánossá vált a polgárháború epikus ábrázolása (*Solohov: Csendes Don*), a termelés, az építkezések, a „modernizáció” vívmányainak művészi tükrözése hol magasabb, hol gyengébb színvonalon. Mindenesetre a művészek tudatában voltak annak, hogy a forradalom után egész népek történelmi felemelkedéséhez nyújthatnak segítséget. Megjelent a „nagy nemzeti teljesítmény” és a „termelő ember” ábrázolása, miközben a bürokratikus és piaci viszonyok eluralkodásának és összefonódásának visszasságait szintén ábrázolták (*Ilf–Petrov*) ma is klasszikus szatírájuk nyelvén. *Iszaak Babel* deheroizáló munkássága (*Lovashadsereg*), amely mind formai, mind tartalmi tekintetben megújította az elbeszélés műfaját, a hatalom egyes képviselőinek, például *Bugyonnij*nak, a Lovashadsereg vezérének erős ellenszenvét vívta ki (ami előre jelezte, hogy a hivatalos heroizálás hamarosan az új hatalmi elit legitimációjának szerves részévé válik).

Polgárháború és alternatívák

FEHÉREK ÉS VÖRÖSÖK

Az oroszországi polgárháború nemcsak kegyetlenségében volt a 20. század talán legdrámaibb polgárháborúja, hanem területi kiterjedésében is. A viszonylag kis hadseregek szinte elvesztek a hatalmas területeken, egy-egy győzelem a győztes seregeket óriási területek feletti ellenőrzéshez juttatta.

Az áldozatok nagy száma valójában nem is a katonai ütközetek, hanem az azt követő véres leszámolások eredménye volt. A katonák, akik többségükben természetesen parasztok voltak, a tisztek és a tábornokok ellen harcoltak, a munkások a gyártulajdonosok ellen, a falusi parasztok a földesurak ellen. Ennyiben a polgárháború – legalábbis a forradalom vezető rétegei részéről – felismert osztályháborúként bontakozott ki.

A polgárháború történetében a szakirodalom a következő hat szakaszt különbözteti meg: 1. a cári önkényuralom erőszakos forradalmi megdöntése, ami után a társadalom szociális és politikai polarizálódása felgyorsul (1917. február–március); 2. a liberális demokrácia kísérlete (1917. március–október) a folyamatok demokratikus, polgári irányba terelésére kudarcot vall, sőt az erőszakos tendenciák 1917 nyarától felerősödnek; 3. az Ideiglenes Kormány fegyveres felkelés útján történő megdöntése és a szovjethatalom megteremtése (1917. október–1918. március); 4. az ellenforradalmi katonai szer-

Trockij a páncélvonatánál

vezkedések megerősödése, az erőszak és a terror eszkalálódása mindkét tábor részéről, a vörösök és fehérek katonai megszerveződése (1918. március–július); 5. nyílt, véres háború reguláris tömeghadseregek között, amelyeket a külföldi intervenció, a hátországi partizánháború és a gazdaság militarizálása kísért (1918 nyarától 1920 végéig); 6. a nagy kiterjedésű katonai hadműveletek befejeződése, a harcok lokalizálódása, a polgárháború lezárulása (1921–1922).

1918 nyarától a polgárháború kiszélesedett a nyugati hatalmak katonai intervenciója és a háború során Szibériába sodródott csehszlovák hadtest május végi lázadása nyomán, amikor már Szovjet-Oroszország elszigetelődése ténnyé vált. (A hadifoglyok mindkét oldalon részt vettek a harcokban, ám a többség – köztük több tízezer, más források szerint 25-30 ezer magyar internacionalista – a vörösök oldalán.) Az európai forradalom támogatása hiányában és a katonai intervenció kiterjedésével a felületes szemlélők számára a szovjethatalom sorsa megpecsételődni látszott.

Az antanthatalmak, mindenekelőtt Franciaország és Anglia a maguk hagyományos „oroszországi érdekszférái” megőrzése érdekében folyamodtak a katonai intervencióhoz. Angol csapatok március 9-én partra szálltak a murmanszki kikötőben, áprilisban a japánok, augusztusban velük konkurálva az amerikaiak Vlagyivosztokban, majd a franciák a Krímben védték a maguk érdekeit. Tehát az egyre kiterjedő katonai intervenció elsősorban nem ideológiai és nem területszerző háború volt az antant részéről, hanem a korábbi gazdasági érdekeltségeikért, befolyási övezeteikért harcoltak az egymással is versengő nagyhatalmak. Az angol partraszállás elválaszthatatlan a breszti békekötés nyomán meginduló német offenzívától, amelynek részeként a németek behatoltak Finnországba, és fenyegették a murmanszki vasútvonalat. Erre a tényre is utalva mondotta *Churchill* az 1919-es esztendőről: „Hiba lenne azt gondolni, hogy az egész év folyamán mi küzdöttünk a bolsevikokkal ellenséges oroszok ügyéért a frontokon. Hanem éppen ellenkezőleg, az orosz fehérgárdisták harcoltak a mi ügyünkért. Ez az igazság attól a pillanattól lesz kellemetlenül érzékelhető, amikor a fehér hadseregeket meg fogják semmisíteni, és a bolsevikok létrehozzák uralmukat az átfoghatatlan Orosz Birodalom teljes szélességében.”

A francia tőkeérdekeltségek a dél-oroszországi és ukrainai vállalatokban és szénbányákban voltak igen jelentősek, sőt Franciaország bármely más országnál erősebb gazdasági érdekekkel rendelkezett az egész birodalomban. Az angol tőkeérdekek mindenekelőtt a kaukázusi olajiparban számottevők, bár ismertek Oroszország és Anglia hagyományos politikai érdekkülönbségei is a Keletet illetően. De Grúzia és Azerbajdzsán török, német, orosz érdekszféraharcok területeiként jöttek számításba, ahol Anglia már aligha játszhatott komoly szerepet.

Ugyanakkor tény az, hogy az intervenció története véletlenül sem ismer olyan epizódot, amikor a külföldi seregek a szovjet erőket, a bolsevikokat támogatták volna. Az „egy és oszthatatlan Oroszország” visszaállításáért folytatott háborút mind *Kolcsak*, mind *Gyenyikin* a nagyhatalmak pénzén

Alekszandr Kolcsak

Anton Gyenyikin

folytatta. E támogatás nélkül a polgárháború aligha tartott volna öt évig, hiszen a fehéreket lényegében az intervencióssok látták el fegyverrel és munícióval, míg a vörösök számára az antant gazdasági blokádja katasztrófával fenyegetett. A tengeri blokád a korabeli nemzetközi jog olyan megsértése volt, amely ugyancsak terrorista akciónak tekinthető, amennyiben a lakosság élelmiszer- és gyógyszerellátását gátolták meg, s ezzel az antant hozzájárult a különböző járványok terjedéséhez és az éhínség fokozódásához, százezrek halálához. A különböző oldalon harcoló erők mindegyike politikai-hatalmi kérdésként fogta fel a humanitárius segélyek kérdését is.

Az intervenció és a fehérgárdisták „közös ügye” a fő oka annak, hogy a Vörös Hadsereg mindig honvédőként tűnt fel internacionalista világforradalmi célkitűzései ellenére is. Ezt a problémát érezte az ellenzéki mensevikek vezére, Martov, amikor figyelmeztette az eszereket és saját pártja jobbszárnyát a szovjethatalommal való konfrontáció megbocsáthatatlan következményeire: „Az alkotmányozó gyűlés feloszlátásának pillanatától a mi pártunk és a szociálforradalmárok pártja közötti politikai blokk bomlik, pedig a szövetség a forradalom első évének folyamán fennmaradt. Az antant katonai intervenciója által elcsábított eszer párt a paraszt- és munkástömegek általános felkelésének szervezésébe fogott a bolsevik diktatúra ellen az alkotmányozó gyűlés és a köztársasági szabadság nevében. A mi pártunk hasztalanul győzködte a szociálforradalmárokat, hogy ne lépjenek erre az útra. Ezért a központi bizottság megtiltotta a párt tagjainak, hogy bármilyen

részt vállaljanak a felkelésekben, amelyeket az alkotmányozó gyűlés zász-laja alatt külföldi csapatok segítségével folytatnak.”

Az egyre kiterjedő polgárháború katasztrofális következményekhez vezetett. 1919 nyarára a szovjet erők a Moszkva körül font gyűrűbe szorultak. Ám az ellenséges tábornoki-katonatiszti erők sikereik csúcspontján sem élveztek széles tömegtámogatást. Gyenyikin csapatai 1918–19-ben Dél-Oroszországban a nyílt fosztogatásig, rablásig és gyilkosságokig süllyedtek. Antiszemita pogromjaik következtében zsidók százezrei pusztultak el, váltak hajléktalanná, földönfutóvá. A vörösök ugyanakkor Szibériától Ukrajnáig a szervezett partizánmozgalom támogatását élvezték, sőt időnként szövetségre léptek a *Mahno* vezette anarchista szabadcsapatokkal is.

Az anarchisták a forradalom és a polgárháború történetének egyik bonyolult elemét képviselték. Nem utasították el a szovjeteket mint munkásszervezeteket, de csak politikai pártok nélküli formájukat fogadták el. Hogy miképpen képzeltek a pártok kiiktatását a szovjetekből, arra vonatkozóan kevés konkrét politikai elképzelésük volt. A bolsevizmustól és az eszerektől eltérően az anarchisták sohasem alkottak széles tömegmozgalmat a szó tulajdonképpeni értelmében. Mindenekelőtt a két fővárosban hoztak létre laza szervezettségű csoportokat. 1917 februárjában az anarcho-kommunisták, az anarchisták legnépesebb csoportja mintegy 100 tagot tömörített. A forradalom kibontakozásával számuk és befolyásuk természetesen erősen megnövekedett. Három fő irányzatuk volt: az *anarcho-kommunisták*, az *anarcho-szindikalisták* és az *anarcho-individualisták*. Az anarchisták *Petrográdi Föderációja* 1917-ben a *Kommuna* című lapjukban még az államot elimináló kommunák „harmonikus együttéléséből” indult ki. A polgárháború éveiben az anarchisták jelentős csoportjai Mahno vezetésével belemerültek a dél-ukrajnai politikai osztályharc forgatagába, ami vesztüket okozta.

A polgárháború időbeni elhúzódása objektíve a Vörös Hadseregnek kedvezett. Részben azért, mert a parasztok megszervezéséhez, kiképzéséhez és a legújabb harci technika elsajátításához idő kellett. Másrészt azért, mert a fehérek nyugati támogatása növekvő ellenállásba ütközött szerte Európában. Trockij hadügyi népbiztos lengendás vonatán bejárta a frontokat, és kitűnő szervezőként – Lenin támogatásával – igazi reguláris hadsereget épített fel. A fiatal, tehetséges katonai vezetők tömegesen csatlakoztak a Vörös Hadsereghez, köztük a már 1920 nyarán, a lengyel–szovjet háború idején magas parancsnoki posztra került kiváló stratégia, *Tuhacsevszkij*, a gépkocsizó lövészet „feltalálója”. Bár ekkor Lengyelország volt a támadó fél, a szovjetek nem mérték fel reálisan sem saját erőiket, sem *Pitsudski* seregei ellenállásának szilárdságát. A Vörös Hadsereg túl messzire ment.

A lengyel parasztság inkább a lengyel patriotizmus és függetlenség jegyében hadakozott, semmint azokért a szociális célokért, amelyeket Tuhacsevszkij lerongyolódott katonái testesítettek meg. A Varsó alatti vereség 1920 augusztusában kijózanította a szovjet vezetőket. A háború az 1921-es *rigai békével* zárult le, jelezve, hogy a forradalmi hullám elcsitult. A világforradalmi remények és illúziók időszaka tehát véget ért. A Nyugat Lengyel-

Az ellen-
forradalmár-ölő
Trockij
korabeli plakáton

országot támogatta a legerősebben, mert ott akarta megállítani a forradalom további terjedését. Ezt követően a ki nem mondott kérdés egyre inkább az volt, hogy miképpen illeszkedjen be Szovjet-Oroszország a világrendszer adott keretei közé. Végül a 20-as évek elején a Szovjetunió diplomáciai elismerése a legtöbb ország részéről magától értetődőnek tűnt, bár a célok és számítások igen eltérőek voltak. Másképpen tekintett a Szovjetunióra a német, a francia vagy az angol diplomácia, hogy az Egyesült Államokról ne is szóljunk. De abban egyetértés mutatkozott, hogy a *rapallói egyezmény* (1922) Oroszország és Németország különleges kapcsolataira utal. A háborút lezáró békeszerződések eltérő okokból, de mindkét országot egymáshoz való közeledésre ösztönözték. A „kitaszítottak” érzése bizonyos egymásrautaltságot fejezett ki, amit erős fenntartásokkal fogadtak az európai diplomáciában.

A HADIKOMMUNIZMUS

A polgárháborús viszonyok természetesen nem kedveztek a gazdaságban a forradalom napjaiban kikiáltott munkásdemokráciának, a „társadalmi önszerveződésnek”. A polgárháború logikájának megfelelően a szovjethatalom

legfőbb szervei már 1918 nyarától kezdték kiépíteni azt a szisztémát, amit *hadikommunizmusnak* neveztek. E gazdálkodás – minden kommunista ideológia ellenére – a maga prototípusát a német hadigazdaságban találta meg. A háborús gazdálkodás ugyanis hatalmi centralizáció és állami elosztás nélkül sehol nem volt fenntartható.

A Népbiztosok Tanácsa 1919. január 11-én rendeletet hozott a gabona kötelező – állami áron rögzített – beszolgáltatásáról, és bevezették a jegyrendszert, valamint az általános munkakötelezettséget, amely lehetővé tette a munkaerőnek a hadsereg szempontjából a legfontosabb helyre való vezénylését. Végbement az ipar szinte teljes államosítása. 1919 januárjában nemcsak a gabona kényszerbeszolgáltatását mondta ki a dekrétum, hanem a legfontosabb élelmiszercikkek (kenyér, só, tea, hús, tengeri hal, zsír, burgonya) állami monopóliumát is. Csak ilyen intézkedések és feltételek mellett elégíthették ki a lakosság minimális igényeit. A termékelosztás érdekében az állam egyre növelte a kényszerbeszolgáltatás útján beszerezhető gabona mennyiségét. Csak 1920 első felében kb. 5 800 000 embert mozgósítottak a fűtőanyag-ellátás és szállítási munkakötelezettség teljesítésére, és közmunkára behajtottak 4 160 000 lovat. A hadikommunizmus a katonai centralizmus törvényei alapján formálta meg a maga intézményrendszerét szigorú bürokratikus hierarchia alapján.

A pénz – mint hangsúlyoztuk – gyakorlatilag jelentőségét veszítette. Az üzemek közvetlenül az állam tulajdonába kerültek, de jó részük működésképtelen volt, s beindításukat a *Legfelső Népgazdasági Tanács* irányítása alatt a katonai rendszer „törvényei” alapján próbálták meg. Trockij – a Központi Bizottság és a pártkongresszus útmutatása alapján – olyan munkahadseregeket szervezett (a „munka militarizálása”), amelyek bevetethők a „gazdaság frontján”. A városi lakosság részben vidékre menekült a túlélés reményében. 1919-ben az 1917-es létszám kb. a felére csökkent. A törzsökös proletariátus felszámolódóban volt. Sokan a polgárháborús frontokon pusztultak el, mások a hatalmi apparátus tagjaivá váltak, a legtöbbben vidékre költöztek. Pétervár lakossága 1910-ben csaknem kétmillió volt, 1920-ban nem haladta meg a 722 ezret. De Moszkva is másfél milliós lakosságából 1920-ra több mint félmilliót elveszített. Az eltávozott moszkvaiaknak 70%-a gyermek és nem dolgozó nő volt. Az önmagukat eltartó, gazdaságilag független egyének közel 200 ezren hagyták el az új fővárost, Moszkvát. 1910-hez képest mindössze három város növelte lakosságát jelentősen: Baku 167 ezerről 256 ezerre, Tiflisz 188 ezerről 327 ezerre és Szamara 96 ezerről 177 ezerre. E növekedésben is nyilvánvalóan szerepet játszottak a menekültek.

A bolsevik párt vezérkara meggyászta a hadikommunista átszervezések „sikereitől”, s már 1919 márciusában, a párt VIII. kongresszusán sokan úgy vélték, hogy a hadikommunizmustól az igazi kommunizmus nincs is olyan távol. Vagyis közvetlenül a szükségletekre való termelés az áru- és piaci viszonyok kikapcsolásával, a bürokratikus államhatalom leépítésével, a helyi szovjetek közvetlen hatalmával a politika napirendjére tűzhető. Ennek a perspektívának az elméleti kifejeződése volt Buharin és Preobrazsenszkij híres

munkája, a *Kommunizmus ábécéje*. A valóságban végbemenő, ezzel ellentétes folyamatokat „hibáknak” tekintették, s nem érzékelték, hogy az egész történelmi fejlődés vesz olyan fordulatot, amely a marxizmus kommunizmust végső soron ad acta tette. A kényszer diktálta folyamatokat a bolsevikok kezdték az erény fényével megvilágítani, ami leginkább a hatalom kérdéskörére vonatkozott: már a hadikommunizmus periódusában az új központi és helyi hatalmi elitnek bizonyos csoportjai számára a hatalom öncéllá vált.

A Vörös Hadsereg létszáma 1918 végére 435 ezerre nőtt. 1919 nyarán 1,5 milliós hadserege volt a Szovjet Köztársaságnak. A polgárháború utolsó szakaszában, 1920 végén a élelmezési létszám 5,3 millióra emelkedett. A párt ilyen növekedést erkölcsi és világnézeti ráhatással nyilván nem érhetett volna el. A hadsereg élelmezése, eszközökkel való ellátása, eltartása és az adminisztratív nyomás (besorozás, rekvirálás stb.) egyidejűleg tette meg a maga hatását. S mindez egy olyan országban történt, amely gyakorlatilag a teljes összeomlás állapotában leledzett. A világháború éveiben 2-2,5-szer több katona halt meg, mint a polgárháború frontjain, de a polgári lakosság áldozatai mintegy 2-3-szor nagyobbak a polgárháború éveiben.

A külső és belső problémákkal küszködő új hatalom, a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága és a Népbiztosok Tanácsa megpróbálta az országot hadra foghatóvá tenni és az általános káosz körülményei között a központi hatalom tekintélyét megszilárdítani. Forradalmi törvényszékekkel és a Cseka egységeivel az ellenforradalmi szervezkedéseket, a rablást és a spekulációt kívánták megfékezni. A rendkívüli állapot országszerte a „normalitás” szintjére jutott – mint fentebb utaltunk rá. Ennek háttérét az újra fenyegető éhínség és járvány, a világháborúból, a cárizmustól készen kapott mindennapi „kultúra” és nyomorúság képezte, amit a háborús körülmények csak súlyosbítottak. A politikai hatalom megtartásáért és a bűnözés ellen folyó harc szinte elválaszthatatlanul összegabalyodott már 1918 folyamán. Emellett a külső intervenció, a szovjethatalom képviselői elleni egyre gyakoribb terrorakciók is a hatalomkoncentráció erőszakos formáit állították előtérbe, amelyeknek legismertebb megnyilvánulása a *vörösteror* volt, amit közvetlenül a Lenin ellen elkövetett 1918. augusztusi merénylet nyomán intézményesítettek.

Már ebbe a folyamatba illeszkedett a cári család likvidálásának ténye a megelőző hónapban. A bolsevik vezetők, beleértve Lenint is, attól tartottak, hogy a cári család esetleges kiszabadulása után a fehérek, az önkényuralom katonai tábora ismét trónra ültetheti a Romanov-dinasztia tagját, aki a szovjethatalommal szembeni harc szimbolikus egyesítője lehet. A cári család felügyeletét végző osztag parancsnoka, *Jakov Jurovskij* volt, akinek visszaemlékezéséből kiderül, hogy az osztagnak több helyen is fel kellett lépnie a cári család védelmében, mert az a veszély fenyegetett, hogy a népiélet végez velük. A szovjet vezetők nyilvános bírósági tárgyaláson kívánták feltárni a cár bűneit. A per elmaradását a politikai körülményekkel magyarázták. A kivégzésről szóló dokumentum, amelyet *Beloborodov*, az Uráli Szovjet Végrehajtó Bizottságának elnöke írt alá Jekatyerinburgban 1918. július

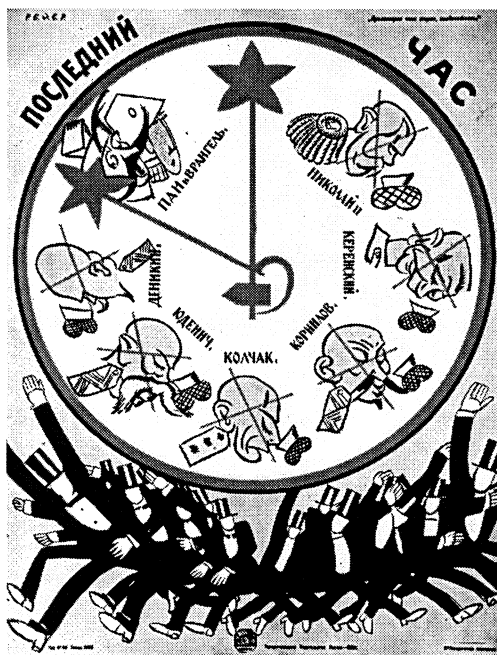
20-án, arról tájékoztatta a közvéleményt, hogy: „Az Uráli Munkás-, Paraszt- és Katonaszovjetek Területi Végrehajtó Bizottságának és Forradalmi Vezérkarának rendelkezése alapján az egykori cárt és önkényuralkodót 1918. július 17-én agyonlőtték.” A dokumentumon a cári családra vonatkozó szavakat kézzel kihúzták, ami arra utal, hogy az uráli bolsevikok is elhallgatóan dónak ítélték, tulajdonképpen szégyellték a gyermekek kivégzését. A politikai célszerűséget, vagy amit annak tekintettek, a humanisztikus megfontolások fölé helyezték. Mára a források gondos elemzése bebizonyította, hogy ellentétben Trockij visszaemlékezésével a cári család kivégzéséről, Lenin csak az esemény után szerzett tudomást.

A fehér- és vörösteror egymást gerjesztő áradata átjárta a társadalom „fionomszöveit” is. A korábbi barátok és családtagok gyakran az ellenséges táborban harcoltak életre-halálra. A világháborúból és a fejlett országoktól megörökölt katonai eszközöket, technikákat, hatalmi „technológiákat” és struktúrákat (pl. koncentrációs hadifogolytáborokat stb.) egyre kiterjedtebben alkalmazták. A polgárháború az emberiség addigi történetében példátlan *osztályháborúhoz* vezetett. Fegyverrel harcolták végig a korabeli Oroszország szinte összes politikai és osztályjellegű érdekonfliktusát, ami nemcsak a felhasznált eszközök és módszerek kegyetlenségében nyilvánult meg, hanem a politikai, gazdasági és társadalompszichológiai következményekben is.

A polgárháború megváltoztatta az emberek meggyőződését, jövőképét. Bizonyos értelemben a katonai pszichózis nemcsak a politikusok gondolkodásában, de az elméleti emberek elemzéseiben is mély nyomokat hagyott. A hadikommunista periódus következményeinek egyike az volt, hogy katonai, háborús feltételek között kezdtek a Marxtól megörökölt kommunizmus-elméletet megvalósítani, ami persze annak egyfajta karikatúrájává transzformálódott. A munkásönigazgatás helyett katonai centralizálódás játszódott le. Községi tulajdon helyett egyre inkább az állami tulajdon erősödött meg, s megindult egy olyan bürokratikus fejlődés, amelynek a forradalmárok éppen az elkerüléséről álmodoztak. Ám visszaút már nem volt, a szovjethatalom megindult az ismeretlen felé.

A hatalom közvetlen tömegbázisa a polgárháború végeztével – egy időre legalábbis – megszilárdult, a párt taglétszáma 1921-ben elérte a 600 ezret. Főleg a párt társadalmi bázisában igen jelentős átalakulás ment végbe. A „pártavangárd” meglepően magas politikai iskolázottsága és a bázis politikai kultúrájának alacsony foka között éles ellentmondás húzódtott, aminek következményei csak később mutatkoztak meg. Az osztályharcos szociális érzület, a burzsoázia és a földesurak jogos megvetése az osztálygyűlölet szélsőséges formáit mélyítette el. A nélkülözés és a szocialista *entuziazmus* (önfeláldozó odaadás és szolidaritás) összekapcsolódása, valamint a bürokratizálódás és a parancsuralmi viszonyok kiterjedése az emberség és az embertelenség furcsa kombinációját kovácsolta ki. A diktatúra és demokrácia történelmileg példátlan ötvöze szilárdult meg. A 20-as években – éppen az

„Ütött az utolsó óra” (plakát)

alacsony kulturális színvonal, a politikailag iskolázottabb tömegek pusztulása a polgárháború frontjain vagy „felszívódásuk” a hatalmi apparátusokba egyre csökkentette a társadalmi tömegek önálló cselekvőképességét, politikai szerepét, a humanista értékek iránti fogékonyságát. Ezen az alapon az apparátusok szerepe egyre inkább megnövekedett az élet minden területén. Az osztálytudat egyfajta abszolutizálódása a „ki kit győz le” alternatívájában azt a meggyőződést sugallta, hogy a párt bármilyen célt kitűzhet, s a tömegek támogatásával az végre is hajtható. A későbbi NEP-korszak éveiben (1921–1928) ez a társadalmi érzület különleges ellenszenvvel viszonyult a társadalmi-gazdasági és az anyagi-kulturális egyenlőtlenségek ismét megjelenő formáihoz. A városi és falusi „úrgazdagok” („nepman”, „kulák”, „spekuláns” – értsd magánkereskedő stb.) pusztta létezése is elfogadhatatlan volt a megelőző évek mérhetetlen szenvedései és áldozathozatala után. A kapitalizmus hazai és nemzetközi méreteiben is megsemmisítendő ellenségnek számított, hiszen a világ és benne Oroszország nyomorúságának végső oka volt.

ÉRTELMISÉG ÉS FORRADALOM

Az ideológiai, a szellemi újratermelés szempontjából az új hatalom számára különösen fontos problémaként merült föl az értelmiséghez való viszony. A bolsevikok és a régi értelmiség kapcsolata a polgárháború éveiben kedvezőtlenül alakult, s a későbbiekben ennek súlyos következményei lettek. Az értelmiség mint társadalmi kategória 1905-ig lényegében a forradal-

márral volt szinonim, később a szociáldemokrata mozgalmon belül a „burzsuj” fogalmához került közel. A bolsevikok az „értelmiség árulását” („megbékülés” az önkényuralommal, az ellenforradalommal) már 1905 után az osztály-hovatartozás természetes megnyilatkozásának tekintették.

Még a polgárháború legsúlyosabb időszakában is a bolsevik ellenőrzésű központi Oroszországban élt az oroszországi értelmiség mintegy fele (kb. 500 ezer ember), ám ha nem is nagy tömegekben, de megindult a fehérgárdisták által uralt keleti és déli területekre való kiáramlás. A felső hivatalnoki és katonatiszti értelmiség különösen jelentős szerepet játszott az ellenforradalom politikai, sajtó- és katonai irányításában. A fehérgárdista ellenforradalom ideológiai megalapozásában és védelmében különösen a kadet párti liberális professzori kar tett ki magáért. Ugyanakkor az „alkotmányos monarchia”, a „magántulajdon” és a „szabad vállalkozás” jegyében nemigen tehettek szert tömegbefolyásra.

A fehérek még 1920-ban is azzal próbálták megnyerni a paraszti tömegeket vagy azok egy részét, hogy a régi, földesúri rendszer visszaállítása helyett például *Vrangel* és a régi cári miniszter, *Krivoszein* kidolgozta a „baloldali politika jobb kézzel” koncepcióját. Ezzel a gazdagabb parasztokat kísérelték meg maguk mellé állítani, akik egyaránt ellenségesek voltak a földesurakkal és a „padlást lesöprő bolsevikokkal” szemben. De a különböző földreform-koncepciók hatása nem lehetett erős, hiszen a bolsevikokat radikalitásban nem előzhették meg. Sőt sokat ártott a fehéreknek, hogy a feketeszázas-monarchista papság a hatalmas földbirtokaiból egy talpalatnyi földet sem kívánt áldozni e koncepcióért.

A fehérek táborából az idők szavát *Nyikolaj Usztrjalov*, Kolcsak propagandaminisztere értette meg, aki már 1919 végén felismerte ügyük vereségét, és a szovjethatalommal való megbékülést kezdeményezte az orosz nagyhatalmóság tradíciója alapján. Szimbolikusan szólva, Sztálin és Sztolipin sajátos „egyesítést” próbált elvégezni. Lenin szövetséget ajánlott Usztrjalov híveinek a fehérgárdista emigráció és a belső ellenforradalom megosztása érdekében, hogy a szovjethatalom szakemberhátterét kiszélesítse. Lenin személyes polémiaát is folytatott Usztrjalov „*thermidoriánus*” koncepciójával. Usztrjalov irányzata, a „*szmenovehisták*” („nacionálbolsevizmus”) a forradalom thermidoriánus végkimenetelére spekuláltak.

Az értelmiség ún. szakértő rétegeinek szinte egyetlen csoportja sem állt teljes egészében a fehérgárdista diktatúrák mellé. Még a katonatiszti értelmiség egy része sem foglalt el ellenséges pozíciót az októberi forradalommal szemben. Bár a helyzet később megváltozott, és a tisztikar több mint egyharmada a fehéreket támogatta, valamivel kevesebb mint egyharmada viszont a vörösök mellé állt. A fennmaradók kivonták magukat a számukra reménytelennek látszó harcokból. A motivációk igen különbözők lehettek: a monarchia visszaállítása, az „egy és oszthatatlan Oroszország” küldetésűdata, területi-regionális (Szibéria, Ukrajna, Kubány, Don stb.) érdekek. Ám amikor 1918 októberében bekövetkezett a tiszték fehérgárdista mobilizálása, a cári tábornokoknak csalódniuk kellett. Sőt a polgárháború végére 14 ezer

tiszt és tábornok a Vörös Hadseregben szolgált, olyan híres szovjet katonai vezetők, mint a már említett Tuhacsevszkij, az első marsallok egyike, *Kakurin* és *Govorov*, a későbbi marsall stb.

Az „átállás” a harcias liberálisok körében is megkezdődött, bár nem volt könnyű szakítani a „hagyománnyal”, amelynek szellemében Gyenyikin tábornokot a kijevi egyetem, Kolcsakot pedig a tomszki egyetem tiszteletbeli tagjává választották. A művész értelmiség nagyobb része hazájában maradt, s nem támogatta az ellenforradalmat. Az emigránsok főleg az értelmiség felső rétegeiből kerültek ki, akik nemigen számíthattak karrierre az új rendszerben, vagy akik pszichológiailag nem tudtak vagy nem akartak átállni a szovjet rendszer oldalára. Ezek közé tartoztak olyan híres írók és költők, mint például *Bunyin* vagy *Avercsenko*, *Kuprin* vagy *Marija Cvetajeva*, bár az utóbbi *Alekszej Tolsztojjal* együtt később hazatért. Az értelmiségiek alsóbb társadalmi csoportja, a tanítók, az egészségügyiek nagyrészt a szovjethatalmat támogató tömegekkel tartottak, vagy legalábbis nem kötelezték el magukat a fehérgárdista rendszereknek. Mint vázoltuk, sok művész értelmiségi, költők, festők kitörő lelkesedéssel üdvözölték a forradalmat.

A fehérgárdista diktatúrák elnyomása a néphez legközelebb álló értelmiségi csoportokra, különösen a tanítókra gyakorolt nyomasztó hatást, akik a legintenzívebben támogatták a vörös partizánmozgalmat. Az értelmiség privilegizált rétegei jobbra a fehérgárdisták pártját fogták, ám a polgárháború végkimenetelében megvolt a szerepe annak, hogy az értelmiség a maga tömegeiben fokozatosan eltávolodott a fehérgárdista diktatúrák támogatásától. A polgárháború tapasztalatai a bolsevikok körében a régi értelmiségellenességet még inkább megerősítették, ami még katonai körökben is éreztette hatását. A polgárháború tapasztalatai megmutatták, hogy a szakszerűen vezetett reguláris hadseregé a jövő. Egyebek mellett e kérdés körül bontakozott ki 1919–20-ban Trockij és Sztálin ellentéte. Trockij, a hadügyi népbiztos a katonai szakembereket védelmébe vette a partizánmódszereket továbbra is fenntartó nemzetiségügyi népbiztossal, Sztálinnal szemben.

Az értelmiséggel szembeni nyílt fellépés volt, amikor a NEP bevezetése után, 1922-ben kiutasítottak Szovjet-Oroszországból vezető liberális értelmiségieket, neves gondolkodókat, mint például *Pityirim Szorokin* szociológust vagy a filozófus Nyikolaj Bergyajevet. Ez az attitűd már összefonódott az egypártrendszer kialakulásának szükségletével, a hatalomgyakorlás monopolisztikus természetével.

Az utolsó számottevő fehérgárdista erők felmorzsolódása a Krímben meggyorsította a vereséget elszenvedő katonák, tisztek és általában a szovjet rendszert és a kiépülő „proletárdiktatúrát” elutasító csoportok, jelentős számban értelmiségiek menekülését Szovjet-Oroszországból. A fegyveres harcok befejezése után, 1922-ben az orosz emigráció központja a Balkánon átmenetileg Törökország, majd tartósan Jugoszlávia és Bulgária lett. 1922-ben a Balkánon hozzávetőleg 138 ezer emigráns telepedett le végleg vagy ideiglenesen. Lengyelországban 175 ezer menekült élt ugyanebben az évben, míg Németországban mintegy 250 ezer. Egyes számítások szerint az emigr-

ráció összlétszáma közvetlenül a polgárháború után, 1922-ben meghaladta a 800 ezret, más adatok körülbelül 700 ezerre teszik ezt a számot. A két háború közötti periódusban azonban a nem asszimilálódott orosz emigránsok száma jelentős mértékben csökkent, 1930-ban még több mint 600 ezer, 1937-ben pedig már csak 400 ezer lehetett. A legtöbb menekült kezdetben Németországban települt le, ám a 20-as évek elmúltával, a fasiszmus egyre nyíltabb előretörésével az oroszok jó része Németországból Franciaországba távozott. 1937-ben Franciaországban 110 ezer emigráns lehetett, Németországban pedig alig 60 ezer. Magyarországon a két világháború között körülbelül 4000 orosz emigráns élt.

Az orosz emigráció első kulturális központja is kezdetben Németország volt. A 20-as években az emigráció nem szigetelődött el teljesen Szovjet-Oroszországtól. Megfordult Berlinben *Andrej Belij*, Paszternák és Alekszej Tolsztoj, Ehrenburg és *Jeszenyin*, sőt Majakovszkij és Gorkij is. A kezdetben virágzó kulturális életet a szovjet-oroszországi és a nyugat-európai „modernista” irányzatok megtermékenyítették, amelyek Bunyin és Kuprin naturalizmusa, Z. *Gippiusz* és *Merezskovszkij* szimbolizmusa mellett gyökeret vertek az emigrációban is. A 20-as évek emigráns kulturális életének egyik legfontosabb eleme a széles körű és sokszínű könyvkiadói tevékenység (a legnevesebb kiadó alighanem az *YMCA-Press*).

Az orosz emigráció, amely nagy többségében nem támogatta önmagán belül a szélsőjobboldali mozgalmakat, erősen megosztott volt. A fasisztáktól a monarchistákon át a polgári demokráciáig számtalan irányzat eresztett gyökeret köreikben. A legerősebb kötőelem azonban egy nosztalgikus természetű „orosz patriotizmus” volt, amely a háború idején nem egy monarchistát is a Szovjetunió támogatására ösztönzött. Az orosz fasiszmus mindig perifériális erő maradt, bár Németországban, Harbinban (japán támogatással) és az Egyesült Államokban megszerveződtek fasiszta csoportok a 20–30-as években, főleg Kolcsak és Gyenyikin tábornokainak hatása alatt. Az orosz emigráció nagy tömegeit azonban nem vonzotta a fasiszmus két okból sem: az egyik a náci típusú rasszizmus, a másik a fasiszta tömegmozgalom kispolgári-lumpen jellege. Az orosz fasiszmus a feketeszázas antiszemita és pogromhagyomány, valamint a német–japán–olasz „cezarizmus”, vagyis a totális diktatúra alapján állt, ami meggátolta komolyabb tömegbefolyás kialakításában. Ez a csoport sem a Szovjetunióban, sem annak határain kívül az orosz nyelvű lakosság számára általában nem közvetített semmiféle elfogadható értékrendet és politikai perspektívát.

Külön probléma volt az egyház szerepe a szovjet köztársaságban. Az állam és egyház viszonyának újjáformálódását nagymértékben meghatározta az a körülmény, hogy a pravoszláv egyház – monarchista tradícióinak megfelelően – az ellenforradalom, a generálisok, a fehérek oldalára állt. Amikor 1918. január 23-án kihirdették az állam és az egyház szétválasztását, megváltozott a vallás és az egyház szerepe és funkciója Szovjet-Oroszországban. Az alkotmány kimondta a különböző vallási felekezetek egyenjogúságát, de a szovjet állam hivatalosan ateista volt. A szovjethatalom a forradalom és

az új rendszer védelme érdekében agresszív vallásellenes politikát folytatott. 1923-ban történt meg a pravoszláv egyház „szovjetizálása”, ami lényegében azt jelentette, hogy az egyház hivatalosan elfogadta a szovjethatalmat és a szocializmust, a kapitalizmust istentelen rendszerként elítélték, s megfosztották *Tyihon* pátriárkát egyházi méltóságaitól. Mindez harcokat eredményezett az egyházon belül, de a pravoszláv egyház sorsát ez alkalommal is az államhatalom döntötte el, nem riadva vissza a represszióktól sem. A represszió akkor érte el tetőfokát, amikor a szovjet állam 1922-ben az éhinség mérséklése, illetve az egyház meggyengítése céljából az egyházi vagyonok elkobzását kezdeményezte.

A szovjethatalom a materialista és tudományos felvilágosítás, a vallásellenes propaganda érdekeit erős adminisztratív nyomással juttatta érvényre. Ennek jegyében jelentős anyagi és erkölcsi támogatást nyújtott a különböző ateista szervezeteknek, amelyek erőfeszítéseiket különösen a fiatalabb nemzedékek nevelésére koncentrálták. Eközben nemritkán előfordult, hogy állami támogatással folyt az idősebb generációk vallásos hitének megcsúfolása, később templomok kultúrházakká való átalakítása, Sztálin idején lerombolása.

AZ ÚJ GAZDASÁGPOLITIKA (NEP)

A párt X. kongresszusán (1921. március) hoztak határozatot a NEP bevezetéséről – miközben folyt a kronstadti antikommunista lázadás. A diktatúra nyomása, a gabona kényszerbeszolgáltatása általános elégedetlenséget váltott ki főképpen a paraszti lakosság körében. A kronstadti erőd, amely néhány éve még a forradalom felleadvára volt, 1921 elejére a paraszti elégedetlenséget fejezte ki koncentrált formában. A lázadás alapvető jelszaván – a „Szovjeteket kommunisták nélkül” – mást értettek az anarchisták és mást azok a politikai erők, amelyek magának a forradalomnak a lényegét vonták kétségbe a „fegyverek kritikájával”. A felkelést a X. kongresszus delegátusai is közvetlenül segítették levern, sőt Trockij és Tuhacsevszkij más ismert bolsevik vezérek mellett vezető szerepet játszott ebben.

Az új gazdaságpolitika kiindulópontja az volt, hogy a gabona kényszerbeszolgáltatását terményadóval váltotta fel, rehabilitálta a piaci és pénzvisszonyokat, engedélyezte a korábban betiltott magánkereskedelmet, kísérletezett bizonyos vállalatok állami szabályozás útján való denacionalizálásával (ma azt mondanánk, privatizálásával). Távlatos célkitűzésként fenntartották ugyan 1927-ig a szocializmus antikapitalista és antibürokratikus értékrendjét, a valóságban azonban egyre kevésbé volt egy ilyen koncepciónak társadalmi és politikai bázisa. A párton belül a baloldali ellenzék, amely 1923-ban az önkormányzati szocializmus és az erőltetett iparosítás igencsak elmentmondásos platformján jött létre, két-három éven belül teljesen marginalizálódott. Kollontaj asszony és Sijapnyikov „önkormányzói” munkáellenzéke a maga NEP-ellenességével szervezetileg kiszorult a párt vezető csoportjaiból, és az „elkülönülő” politikai hatalom megőrzését alapfeladatnak tekintő frakciók kerültek domináns helyzetbe.

A gazdaságirányításban az állam szerepe – ha át is alakult – állandóan növekedett, mivel a modern termelési folyamatok egész szerkezete az állam beavatkozására épült, amit az adott nemzetközi feltételek nem gyengítettek, hanem erősítettek. Ennek megnyilvánulása volt, hogy a világforradalmi kommunizmusperspektíva helyére fokozatosan a szocializmusnak a fejlett kapitalista centrumot „*utolérő*” felfogása lépett, ami bizonyos értelemben kifejeződött már Leninnek a futószalag, a „fordizmus” és általában a modern termelési struktúrák iránti vonzalmában. A szovjet vezetők és az értelmiség többségének gondolkodásában a 20-as évek elején ellentmondásban élt együtt a társadalmi öntevékenységre és önkormányzásra épülő szocializmus-felfogás és praxis az *utoléréssel*, a hagyományos kapitalista üzemi termelés munkamegosztási rendszerének kiterjesztésével és a polgári termelési és munkakultúra „megtanulásával”. A „szocializmus egy országban való felépítésének” sztálini tézise 1924 decemberében ezt az állapotot regisztrálta, most már ellentmondás nélkül, abszolutizálva magát az *utolérést*.

A kapitalista alternatíva gyengesége a NEP-periódusban mutatkozott meg igazán. A valóságos oroszországi viszonyokban a piacgazdaság társadalmi gyökerei, gazdasági struktúrái, tradíciója, intézményi feltételei nem emlékeztek a tőke nyugat-európai világára. Hiába mondta Lenin, hogy a NEP „a kapitalizmus részleges visszaállítása” a szovjethatalom ellenőrzése mellett, a valóságban a „vadkapitalizmus” kiterjedése rendkívül gyors volt, míg a „kulturált, nyugat-európai kapitalizmusnak” (Lenin) nyomai sem mutatkoztak, pedig a polgári termelési kultúra elsajátításától éppen Lenin várt oly sokat. Annyi azonban mindenképpen történt, hogy megkezdődött a lakosság módszeres iskoláztatása, amely a felvilágosodás és a racionalizmus iránti hagyományos bolsevik odaadás eredménye is: az új munkásság és a szovjet értelmiség az évtized végére, a 30-as évek elejére önálló társadalmi csoportként írható le. A szovjet modernizáció és általában a megváltó iparosításba vetett hit társadalmi hordozóivá váltak.

Amikor 1923 őszén kibontakozott az első jelentősebb piacgazdasági válság, az agrár-ipari árolló (magas ipari és alacsony mezőgazdasági árakkal) – az általános ínség körülményei között nem volt más gyógyító eszköz, mint az állam, illetve az állami árszabályozás.

A piacgazdaság bevezetésével kiderült, hogy a represszió nemcsak a hadikommunista rendszernek, hanem a NEP-kapitalizmusnak is szerves része: a bűnüldözést új szintre kellett emelni. A piachoz kötődő új társadalmi rétegek a politika szférájában is ki akarták fejezni jelenlétüket. A kommunista párt hatalmi monopóliumának megerősítése jegyében a Szovjetek Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottsága 1922. február 6-i rendeletének megfelelően a Cseka átszervezése útján létrejött az *Állami Politikai Igazgatóság*, a GPU, szintén *Feliks Dzerzsinszkij* vezetésével.

A hatalomkoncentráció igen eltérő világnézeti alapokkal és eltérő célokkal rendelkező politikai irányzatokban fejeződött ki. 1924-ben a kommunista pártellenzéki Preobrazsenszkij „szocialista eredeti felhalmozás” koncepciójában, másrészt a nacionábolsevizmus usztrjalovi verziójában (nagyhatalmi-

ság, diktatúra és állami tőkefelhalmozás egy új uralkodó osztály létrehozásával), harmadrészt Sztálin gyakorlati-politikai stratégiájában (kollektivizálás stb.) voltak bizonyos közös motívumok (bár e „közösségről” gyakorlatilag egyiküknek sem volt adekvát elképzelése). Nevezetesen: állami felhalmozás, kényszerapparátusok szerepe, a város és a falu közötti egyenlőtlen csere. E koncepcionális egyezőségek ellenére a NEP felszámolását senki nem követelte. Sőt mindenki azt hirdette, hogy ő a NEP igazi védelmezője. Az 1923 októbere óta létező *baloldali ellenzék* a NEP „államkapitalizmusának” bírálatából kiindulva hirdette meg a „szocialista eredeti felhalmozást”, amely politikai végkonklúzióit tekintve a magántőkés felhalmozást kívánta korlátozni a „közjót” biztosító állam kezében. Később ebből a szempontból bírálták a piacgazdaság lényegét kifejező buharini „*Gazdagodjatok*” jelszót (1925). Preobrazsenszkij elképzelése a szocialista eredeti felhalmozásról az ipar és a mezőgazdaság közötti „egyenlőtlen cserére” épült: „Az eredeti tőkés felhalmozás időszakától való különbség itt abban rejlik, hogy a szocialista felhalmozásnak nemcsak a kisáru-termelés többlettermékének, hanem a gazdaság kapitalista formái értéktöbbletének rovására kell végbemennie.” Az ellenzéknek az a gondolata, hogy az eredeti felhalmozás és a „munkásdemokrácia rendszere”, az „önigazgatói szocializmus” perspektívái egyidejűleg fenntarthatók, az oroszországi feltételek között nem igazolódott. A valóságban nem egyszerűen a nepmanokról, a kapitalista viszonyok burjánzásáról, a „terv és piac” szervesen kombinációjáról volt szó, hiszen mindezzel szemben álltak a gazdasági fellendülés jelentős tényei, a kultúra felvirágzása. Az alapvető probléma az volt, hogy képes-e a bolsevik hatalom és szociális bázisa alkalmazkodni a NEP társadalmi következményeihez.

Egy ideig úgy látszott, hogy az állami tulajdon és a magántulajdon szektorai mellett a szövetkezetek nem készülnek a sírba. Az októberi forradalom után az artyelek formájában létező termelői szövetkezetek – főképpen a kusztár-kisiparos-kézműiparos szférában – erős támogatást kaptak a szovjet-hatalomtól.

1919-ben 780 artyel működött, 1921-ben pedig 4257. 1922-ben a kézműipari szövetkezetek 3. kongresszusán a több mint 9000 artyelben közel 1 millió embert tartottak nyilván. Bár a szövetkezés e formája főképpen a kézi munka és a kezdetleges technológiák alkalmazására épült, az „öneltartás”, az „önfinanszírozás” történelmileg nem mellőzhető kísérleteiről volt szó. Ugyanakkor szerte Oroszországban – a háború előtti periódushoz képest is – rohamosan fejlődött a fogyasztási szövetkezetek hálózata, amely az ipari munkásság döntő többségét és a mezőgazdasági lakosság jó részét magában foglalta. Új, figyelemre méltó jelenség az önkéntes mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődése. Némileg előreszaladva itt említjük meg, hogy a 20-as évek végén a gyáriparban az állami tulajdont már élesen szembeállították a közösségi termelési szövetkezetek alternatívájával. A 20–30-as évek fordulóján pedig az államszocializmus ideológiájának jegyében megszüntették a parasztság önkéntes termelői egységeit és fogyasztási szövetkezeteit, és a kézműipari szövetkezetekre is hasonló sors várt. A megmaradt szövet-

kezeti egységeket „félállami” szervezetekké alakították át: ezzel megsemmisítették a termelési demokrácia elveit és struktúráit, és a bürokratikus irányítás intézményeit vezették be.

A SZOVJETUNIO LÉTREJÖTTE

A Szovjetek II. Összoroszági Kongresszusának (1917. október 25. [nov.7.]) összehívásáról még az I. kongresszuson, 1917 júniusában döntöttek. Itt jöttek létre a hatalom csúcsszervei: a Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága és a Népbiztosok Tanácsa. A szovjethatalom nemzeti méretekben való koncentrálódása valóban alulról, a lakosság által választott helyi szovjetek felől indult ki. A szovjetek „helyi szeparatizmusát” Lenin és általában a bolsevik vezetők kezdetben szimpátiával szemlélték, amennyiben az a régi államhatalmi szervek (zemsztvók és városi dumák) bürokratikus centralizmusára való közvetlen reagálás volt. A *demokratikus centralizmus* fogalmával ragadták meg a szovjetek hatalmának alulról felfelé való koncentrálódását. Az Alkotmányozó Gyűlés felosztatásának periódusában kétszer is összeült a Szovjetek Összoroszági Kongresszusa mint „a munkás-paraszt köztársaság” legfelső államhatalmi szerve. A régi államhivatalnoki kar és a hatalmi szervek ellenállása inkább felgyorsította a szovjetek államalkotó tevékenységét. A különböző forradalmi munkás- és katonaszervezetekből merítették új kádereiket, akik szinte egyidejűleg bonyolították le a régi hadsereg leszerelését, az új, a Vörös Hadsereg és más állami szervek felépítését. A szovjet rendszer kiépülésének kikristályosodási fokát mutatta meg az új szovjet alkotmány, amelyet a szovjetek III. kongresszusa fogadott el. Ezzel egy időben megkezdődött a szovjethatalom alapján a nemzeti köztársaságok és a nemzeti-állami kapcsolatok föderációs alapon való megszilárdulása is.

1917 áprilisában, a petrográdi pártkonferencián először merült fel a birodalom „népek testvéri szövetségévé” való gyakorlati átalakításának a gondolata. Am igen kacsringós út vezetett 1922. december 30-ig, amikor Sztálin, a nemzetiségügyi népbiztos a Szovjetek X. Összoroszági Kongresszusán bejelentette a Szovjetunio létrejöttét. 1921-re az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság nemzeti-nemzetiségi szempont alapján szervezett föderatív köztársasággá fejlődött, amelyben Oroszországon kívül már hat autonóm köztársaság, a baskír, a kirgiz, a tatár, a turkesztáni, a gorszki és a dagesztáni élt együtt, kiegészülve a két Munka Kommunával, a karállal és a volgai némettel. Ezek mellett léteztek autonóm területek is, mint a csuvas, a kalmük, a votják, a jakut stb. 1921-re az önálló köztársaságokkal (Ukrán SZSZK, Azerbajdzsán SZSZK, Grúz SZSZK, Hivai Szovjet Köztársaság, Buharai Köztársaság, Távol-keleti Demokratikus Köztársaság), amelyek korábban Oroszország elválaszthatatlan részeit képezték, kezdtek kialakulni föderációs kapcsolatok. Az OSZFSZK 1919 tavaszától kétoldalú, „szerződéses viszonyban”, „katonai-politikai szövetségben” állt az önálló szovjet köztársaságokkal. Az OSZFSZK és az Ukrajnai SZSZK 1920. december 28-án aláírt szerződése szerint a két köztársaság olyan gazdasági-katonai szövetségre lépett, amelynek értelmében egyesítették a had-

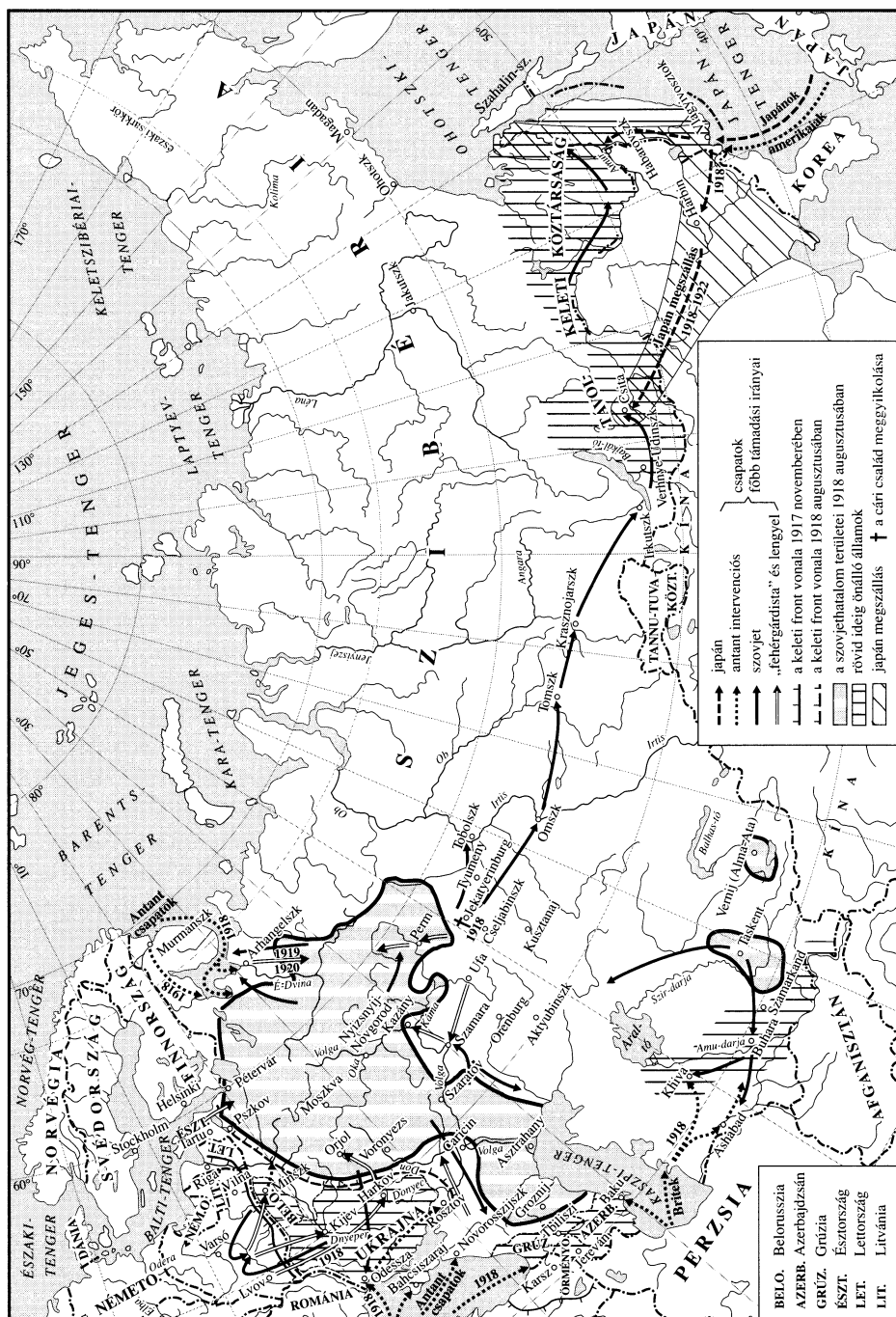
ügyi, a külkereskedelmi, a pénzügyi, a közlekedési, a postaügyi és a munkaügyi népbiztosságokat, de az egyesített népbiztosságok az ukrainai legfelső szovjetnek is alá voltak rendelve. Ez a „modell” nem tisztázta még az egyes köztársaságok önállóságának és Szovjet-Oroszországhoz fűződő viszonyának döntő kérdését.

A kaukázusontúli területek, Örményország, Azerbajdzsán, Grúzia ekkoriban tették meg az első lépést az önálló államiság kialakítása útján, melyet azonban keresztetkaptak az egymással is viaskodó hatalmak: Anglia, Törökország, Oroszország. Ráadásul e térség is kibékíthetetlennek tűnő etnikai konfliktusoktól szenvedett. Az I. világháború periódusában a törökök több mint egymillió örményt gyilkoltak meg, akik érthetően az oroszoktól vártak védelmet. Ráadásul a szovjet vezetők egy jelentős csoportja is úgy tekintett e területekre, mint Oroszország részeire. A Vörös Hadsereg 1920–21 folyamán véglegesítette e területek szovjetizálását.

Sztálin maga is egészen 1922 őszéig ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, hogy az új szocialista államszövetség keretei között minden egyes köztársaság lépjen be az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaságba. Ez az elképzelés *autonomizálás* néven vált ismertté. Lenin – a nemzetek önrendelkezési jogának elvére hivatkozva – halálos betegen is ellenezte ezt az állami struktúrát, mert félt attól, hogy a nagyorosz bürokrácia sovinizmusa megfojtja majd a kisebb népek körében a nemzeti kultúra és az önálló demokratikus fejlődés lehetőségét. Elképzelése szerint a „nagyorosz gyerzsimorda” feltámadását csak úgy lehetett megelőzni, ha „Európa és Ázsia népei önkéntes és egyenjogú alapon hozzák létre uniójukat”. A Szovjetunió mint föderáció helyett azonban egyszerűbbnek tűnt a bürokratikus centralista megoldás, amelyről éppen maga Sztálin, Ordzonikidze, Dzerzsinszkij és mások tettek tanúbizonyságot, amikor 1922 nyarán erőnek erejével akarták Grúziát bekényszeríteni az oroszországi államba. Lenin utolsó írásában, úgynevezett politikai végrendeletében egyfelől arra figyelmeztetett, hogy a bürokratikus centralista megoldás esetén „a szovjet és szovjetizált munkások, akiknek százalékaránya igen csekély, úgy bele fognak fulladni a nagyorosz sovinizta szemétnék ebbe a tengerébe, mint légy a tejbe”. Másfelől a grúz tapasztalatokra hivatkozva arra utalt, hogy a kis nemzet forradalmárainak kell elsősorban a helyi nacionalizmus és szeparatizmus ellen felvenniük a küzdelmet, ám itt is a túlkapások történelmi és pszichológiai hátterét hangsúlyozta: „az eloroszosodott más nemzetiségűek mindig oroszabbak az oroszoknál”. Nem véletlen, hogy Lenin éppen a grúz konfliktust is érintve javasolta Sztálin leváltását a párt főtitkári funkciójából. Lenin ugyanakkor különbséget tett az „elnyomó és az elnyomott nemzet nacionalizmusa” között. A korábban „elnyomó vagy úgynevezett nagy nemzet internacionalizmusának nemcsak abban kell állnia, hogy tiszteletben tartja a nemzetek formai egyenlőségét, hanem olyan egyenlőségben is, amely az elnyomó nemzet részéről ellensúlyozná az életben kialakuló egyenlőtlenséget”.

Végül is az oroszországi és a kaukázusi föderációk, Ukrajna és Belorusszia szovjetköztársaságai az említett napon, 1922. december 30-án a

Szovjet-Oroszország (1917–1922)

moszkvai Nagy Színházban deklarálták a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének megalakulását. A köztársaságok lakói egységes szövetségi állampolgárságot kaptak, és saját kormánnyal rendelkeztek. Egyesített népbiztosságokként működtek a Munkás-Paraszt Felügyelet, a hadügyi és a külügyi népbiztosságok, valamint a Legfelső Népgazdasági Tanács. A Szovjetek Központi Végrehajtó Bizottsága, amely a szovjetkongresszusok közötti időben gyakorolta a legfelső törvényhozói hatalmat, a Szövetségi Tanácsból és a Nemzetiségi Tanácsból állt.

A monarchista erők széttűzése után az ellenséges kapitalista környezetben a szovjet köztársaság vezetői számára is fokozatosan felértékelődött a nemzetközi rendszerhez való viszony, más szóval: felértékelődtek Szovjet-Oroszország, illetve a Szovjetunió nagyhatalmi érdekei. Ennek függvényében került napirendre ismét – ha más néven és más célokkal is – az „orosz földek összegyűjtése”. A forradalmi periódusban a nemzeti mozgalmakkal kötött szövetséget sokfelé felváltotta a bürokratikus alárendelés. A hatalmi célszerűség mindenütt erősebbnek bizonyult a meghirdetett ideológiai céloknál, sokfelé elmaradt a nemzeti sajátosságok (gazdasági, vallási, életmódbeli stb.) kellő figyelembevétele. Az állam, a hatalom (*gyerzsavnoszty*) ismét polgárjogot követelt magának. Ugyanakkor mindezzel együtt vagy éppen ezért a köztársaságok vezető csoportjai és lakói egy felemelkedő nagyhatalom részeként politikai-történelmi súlyuk megnövekedését érzékelhették.

Az évek előrehaladtával az egyes köztársaságok szerepe megnövekedett. Mind a Kaukázusban, mind Közép-Ázsiában a helyi nemzetiségek nyomására nemzeti köztársaságok jöttek létre – természetesen mindegyik soknemzetiségű lakossággal és közös szovjet alkotmánnyal (1924). Az egyes köztársaságok autonóm köztársaságokból és autonóm területekből álltak. A II. világháború kirobbanásának körülményei között, a Baltikum Szovjetunióhoz való csatolása, illetve a szovjet–finn háború befejezését követő határkiigazítások után, 1940-ben 16 szovjet köztársaságból állt az unió.

A Szovjetunión belüli határok jelentősége nagyon viszonylagos volt: a belső határok nemcsak politikailag voltak jelentéktelenek, hanem gazdaságilag is. A határok meghúzása során a véletlen is nagy szerepet játszott. Sztálin e határoknak maga sem tulajdonított nagy jelentőséget. Ebből a szempontból a legfurcsább talán Hruscsov döntése volt 1954-ben, amikor Ukrajna és Oroszország egyesülésének 300. évfordulóján „az ukrán népnek ajándékozta a Krími Autonóm Szovjet Köztársaságot”, amely korábban az Oroszországi Föderáció része volt. De az egyes közép-ázsiai köztársaságok közötti határok meghúzását is jórészt szubjektív döntések befolyásolták. Az olyan történelmileg kialakult határkonfliktusok, mint a lengyel–ukrán vagy lengyel–belorusz határok „rendezetlensége”, a román–moldova–ukrán–orosz határok instabil jellege elválaszthatatlanok a korábbi évszázadok fejleményeitől. A közép-ázsiai népek gyakorlatilag a Szovjetunió keretein belül jutottak el a nemzeti fejlődés szintjére, még a népek elnevezése, mint például az „üzbégek” (korábban „szártoknak” nevezték őket) vagy az „azerbajdzsán” is csak a 20-as években honosodott meg. 1936. december 5-én a Kaukázusontúli Föderáció

helyén önálló nemzeti köztársaságok jönnek létre (Grúzia, Örményország, Azerbajdzsán), s ezen a napon formálódik föderatív államisággal rendelkező szovjet köztársasággá Közép-Ázsiában Kazahsztán és Kirgízia is.

A Szovjetunió nemzetközi pozícióinak kedvezőtlen alakulása végső soron erősen meghatározta a belső lehetőségeket. A diplomáciai elismerés mellett a nagyhatalmak és a nyugati tőke szerfelett óvatos maradt a szovjetunióbeli befektetésekkel az egész periódusban. Ebből a szempontból igen tanulságos a brit–szovjet viszony alakulása. A brit konzervatívok ellenállása miatt a Szovjetunió elismerése és a diplomáciai kapcsolatok felvétele 1924-ig húzódott. Az alapprobléma mindvégig az volt, hogy a Szovjetunió ragaszkodott egyik alapvető dekrétumához (1918. január 21.), amely eltörölte a cári adóságokat. A brit delegáció a *génauai nemzetközi konferencián* (1922. április–május) egyértelművé tette, hogy a brit kormány sem állami, sem magánhitelekkel nem fog hozzájárulni a szovjet gazdaság helyreállításához. Egyúttal ragaszkodott a külföldi, mindenekelőtt a brit tulajdonosok államosított vagyónának teljes kártérítéséhez is. Az 1922. júliusi *hágai nemzetközi konferencián* pedig – a belga és a francia követelésekhez csatlakozva – egyenesen a külföldi tulajdonok visszaadását követelte anélkül, hogy konkretizálták volna a szovjet állam kártérítési követeléseit a szovjet területeken elkövetett pusztításokért. *Litvinov* újrafogalmazta a szovjet álláspontot annak reményében, hogy az antant pénzügyi támogatást nyújt – az 1921-es éhínség után alig magához tért – szovjet gazdaságnak. *Keynes* és a brit Munkáspárt vezérkara, valamint az „El a kezekkel Szovjet-Oroszországtól”-mozgalom vezetősége a konzervatív kormány merev politikájáról úgy vélekedett, hogy az nem a szovjetek meggyengüléséhez vezet, hanem – nagyobb szovjet áldozatvállalás mellett – befelé fordulásukat (illetve a német–szovjet kapcsolatokat) erősíti, s a brit munkahelyek számát csökkenti, amennyiben a szovjet–angol kereskedelmi kapcsolatokat a kormány megtorpedózza.

Ám hiba lenne alábecsülni a nyugati technológiai-gépi export és a Szovjetunióba küldött szakemberek szerepét a 20-as évek első iparosítási hulláma idején. A Lenin bizalmát is élvező *Armand Hammer*, a Szovjetunió iránt baráti érzelmeket tápláló amerikai nagyvállalkozó volt a legnevesebb üzletember, aki jelentős olaj- és azbesztkoncessziókat szerzett a Szovjetunióban. Ám jelentősebb tőkebeáramlást ő sem tudott előidézni. Ugyanakkor a 20-as évek második felében több száz szakember is járt tapasztalatszerzés céljából a nyugati országokban. Bár mennyiségileg nem tekinthető jelentősnek a nyugati műszaki „segítség”, mégis bizonyos lökést adott a technikai-technológiai fejlődésnek, s a Vörös Hadsereg számára is komoly haszonnal járt.

Mindennek fényében kétségtelenné vált: a bolsevizmus volt az egyetlen erő, amely képesnek bizonyult Oroszországot mint állam egységének helyreállítására és megőrzésére.

A TÁRSADALMI SZERKEZET ALAPVONÁSAI A NEP-KORSZAKBAN

A szovjet társadalom szerkezete az 1926-os népszámlálás tükrében viszonylag differenciált képet mutat, amely a megelőző periódusok és a NEP-kor-

szak minden lényeges sajátosságát tükrözi. Az I. világháború nyomán a lakosság számbeli csökkenése következtében az életkori arányok és a nemek egyensúlya megbomlott. Az 1926-os határokat véve alapul, 1917-ben az ország lakossága meghaladta a 147 644 000 főt. 1922-re a lakosság száma (Buharával és Hivával) nem egészen 135 millióra csökkent. A polgárháború, a járványok, az 1921-es éhínség következtében beállott emberveszteségeket (az 1921 és az 1939-es határok között) 1921-re vonatkozóan 10,9 millióra teszik a kutatók. Ha az I. világháborús emberáldozatokat is számba vesszük, hozzávetőleg újabb 5–6 milliós veszteséget kell a több mint 10 millióhoz hozzáadni.

Az oroszországi föderáció területén 1926-ban 4,5 millióval kevesebb férfi volt, mint nő. A házasságok száma drámaian csökkent a háború előtti időkhöz képest, a születések száma mégis gyorsan emelkedett. Az életfeltételek javulásával a gyermekhalandóság csökkent. A társadalom az emberveszteségek és a demográfiai változások kiegyenlítő hatása következtében „megfiatalodott”. A lakosság 67%-a 30 év alatti volt. A munkaképes lakosság körében a gyermekmunka inkább falun volt jellemző, a 14 év alatti városi gyerekek 2,7%-a dolgozott, míg falun ez a szám meghaladta a 12,4%-ot. A rendkívül magas munkanélküliség gyakorlatilag minden korosztályt és mindkét nemet csaknem egyformán sújtotta. Bár a városban a férfiak rövidebb ideig éltek, mint vidéken, de a férfiak átlagéletkora általában alacsonyabb volt, mint a nőké. A tradicionális viszonyok között élő keleti, ázsiai népek esetében, mint például a baskírok vagy a kirgizek, nem ment végbe radikális változás: maradt a magas születési arány és a magas halálozási ráta. A születések száma nem haladta meg országos átlagban a háború előtti szintet.

A társadalom strukturális átalakulása a NEP hatására – ellentétben a historiográfia sok éven át deklarált tézisével –, a szovjet falu „középparasztosodása” nem volt több mítosznál. A háború alatt a falu szociális differenciálódása felgyorsult, főképpen a legszegényebb rétegek elvándorlása következtében, és a gazdagabb elemek gazdaságilag valamelyest erősödtek. A polgárháborús pusztítás és a hadikommunizmus gazdaságon kívüli kényszerre épült gazdálkodása után a falusi piacgazdaság élelmiszer-ellátó képességének növekedése ellenére vagy talán éppen azért, a falusi társadalom – a forradalmi nacionalizálás és az egyenlősítő földosztás után létrejött homogenizálódást követően – ismét differenciálódásnak indult.

A szovjetek III. kongresszusa 1925. április 18-án az „*Ideiglenes szabályok*”-ban arról rendelkezett, hogy bér munkát nemcsak a saját földtulajdonon lehet alkalmazni, hanem a bérelt földön is. A párt politikája ezzel párhuzamosan – és ellentmondásban – a közösségi termelés pozícióit próbálta erősíteni és a szegénység kiterjedését meggátolni. A paraszti vállalkozó, a falusi burzsoázia, a *kulák* nem annyira a termelésben volt jelentős tényező, mint inkább a kereskedelmi-uzsorás tevékenységi területeken. A farmergazdaság csak periferiális szerepet játszott. A mezőgazdasági bér munka korlátozottságára utal, hogy gazdaságként átlagban 1–2 bér munkást foglalkoztattak. 1924-ben a paraszti társaságok és a paraszti gazdaságok bér munkásainak száma mintegy 900 ezer körül lehetett. Bér munkát ugyanakkor nem-

csak a nagygazdák, hanem olykor a kisgazdák is alkalmaztak. 1924-ben a stabil középparaszti gazdaságoknak, amelyek 6–10 gyeszjatyina földdel rendelkeztek, átlagban 1,3 lovuk volt. A szegényparaszti gazdaságok az egész periódusban a falu többségét alkották.

Az ipar helyreállításának megfelelően a városi lakosság száma rohamos növekedésnek indult, ez főképpen Észak-Kaukázus városaiban volt kiugróan magas. A növekedés általában a hagyományos ipari centrumok városaiban gyorsabb volt, mint a mezőgazdasági vidékek városaiban, s emellett igen gyors volt a perifériák nem vagy alig urbanizált városi jellegű településein. 1926-ban a Szovjetunió városi lakosságának létszáma megközelítette a 23 milliót. Az Oroszországi Föderáció városi lakosságának szociális szerkezete 1926-ban az alábbi képet mutatja.

	Létszám	%	1923-hoz viszonyított %-os növekedés
Munkások	2 330 950	29,5	37,0
Alkalmazottak	2 168 473	27,5	26,7
Szabadfoglalkozásúak	37 408	0,5	–20,1
Bérmunkát alkalmazók	56 128	0,7	103,6
Családi vagy társasági munkát alkalmazó gazdák	407 403	5,1	54,3
Egyedülálló magángazdák	620 471	7,9	–11,6
Kisegítő családtagok	622 230	7,8	46,5
Állami vagy társadalmi intézmények eltartottja	816 152	10,3	49,5
Bérlők	101 805	1,3	19,8
Deklasszált lakosság	31 586	0,4	10,9
Munkanélküliek	656 521	8,3	–4,7
Egyéb	47 526	0,6	–88,4
Egész lakosság	7 896 653	100,0	21,0

Az európai Oroszország városaiban már 1920-ban a munkások több mint 90%-a állami vállalatoknál dolgozott. Ám e társadalmi osztály a rendszer hivatalos ideológiájával ellentétben nem rendelkezett szocialista öntudattal, erősebben élt benne az állami függőség patriarkális tudata, bár idővel a munkásság egy jelentős része elsajátította az államszocialista öntudat egy formáját. A munkásság közel fele kvalifikált, vagyis szakmával rendelkező munkaerő volt, amelyet döntő többségében a nagyipari állami üzemekben alkalmaztak.

A városi értelmiség mint szociológiai kategória az 1926-os népszámlálás szerint az OSZFSZK-ban több mint 400 ezer emberből állt (402 684). E réteg 38%-át a vezető személyzet („menedzsment”) alkotta, felső jogi végzettséget igénylő munkát 2,8%-uk végzett, a mérnök-műszaki személyzet 12,3%-ot tett ki, az orvosi réteg 8,9%-ot, a kultúra és oktatás terén pedig az értelmiségiek 37,8%-a dolgozott. Az ún. szabadfoglalkozásúak száma 1923-hoz viszonyítva 1926-ra csökkent: a városi lakosság 0,8%-át tették ki, jelentős

részük egyházi személy. Az egyházi alkalmazottak száma 1926-ra erősen lecsökkent. 1923-ban a pravoszláv szerzetesek száma 777, az apácák száma 5353 volt.

Az önálló gazdák (kisiparosok, kézművesek) száma Szibéria és Kazahsztán jelentős területein, ahol tulajdonképpen sohasem volt „hadikommunizmus”, magas maradt. A „túlélők” többségükben a helyi etnikumhoz tartoztak. A bér munkát nem alkalmazó gazdák egyes népcsoportoknál – a regionális sajátosságoknak megfelelően, mint például Közép-Ázsiában, a lakosság negyedét tették ki. A „bér munkát alkalmazó gazdák”, a vállalkozók és a kereskedők a városi lakosság felső, gazdag rétegét alkották, de nemigen hasonlítottak eredetüket, kultúrájukat és életmódjukat tekintve a nyugat-európai vállalkozói rétegre (ami önmagában természetesen nem értéktétel). Miként a falusi vállalkozó, a „kulák”, úgy a városi bér munkát alkalmazó vállalkozó, kereskedő mentalitása is erősen különbözött a nyugati nagytőkés üzletemberekéétől. E tipikusan provinciális, lokális viszonyai által meghatározott csoportok a 20-as években nem képviseltek önálló politikai tömeget vagy alternatív „kultúrát”. E csoportok a vállalkozói réteg kisebbségét, kb. 20%-át alkották. E társadalmi rétegek szociológiai és gazdasági értelemben nem éltek túl a 20-as évek végén bekövetkezett történelmi fordulatot.

A „nagy áttörés”

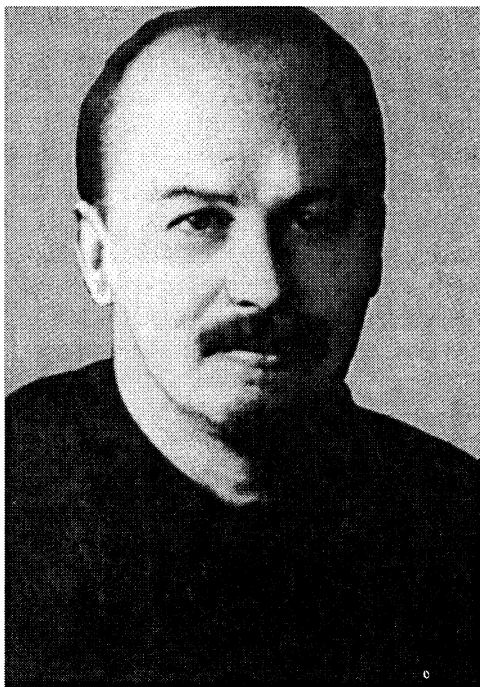
AZ ELLENZÉK KIZÁRÁSA

A 20-as évek közepére a párton belül szervezetileg három jól körülhatárolható irányzat jött létre, amelyek maguk is kisebb frakciókból vagy csoportosulásokból tevődtek össze. A sztálini „többséggel” szemben a Trockij vezette baloldali ellenzéknek gyenge szervezeti pozíciói voltak, s túlzottan is ideologikus beállítódás jellemezte őket. Az adott történelmi feltételek között Trockij „permanens forradalom” elmélete, amely a nemzetközi forradalom gyakorlati kiteljesedésére épült, egy nem forradalmi periódusban fokozatosan marginalizálódott. Sztálin pragmatikus lépésekkel egyre több hatalmi pozíciót hódított meg, alkalmazkodva az adott helyzet pillanatnyi lehetőségeihez, miközben értelmiségi vetélytársai egymással is vitatkozva elméleti vitaklubként fogták fel saját pártjukat, ami azután szervezetileg megkönynyította a pártvezetésből való kiszorításukat. 1925 folyamán megformálódott a leningrádi pártvezető, Zinovjev és a kereskedelmi népbiztos, Kamenyev (a Politikai Iroda tagjai) vezette ún. *leningrádi* vagy *új ellenzék*, amely elutasította mind a „szocializmus egy országban” sztálini jelszót, mind a demokráciának a párton belüli szűkülését. Ezt a frakciót támogatta egy ideig Lenin felesége, Krupszkaja is. Másfelől azonban szemben álltak Trockij hatalmi törekvéseivel és a permanens forradalom elgondolásával is. Bár 1926 áprilisára a trockiji és a zinovjevi–kamenyevi frakció egyesült (*egyesült ellenzék*), szervezeti pozícióik így is gyengének mutatkoztak Sztálinnal szemben, aki nem riadt vissza a titkosszolgálati eszközök alkalmazásától sem. Az

egyesült ellenzék, amely nem élvezte a párt főideológusának és a NEP fő védelmezőjének, Buharinak a támogatását, hiábavalóan bírálta az új gazdaságpolitika negatív következményeit (szociális különbségek növekedése stb.). Sztálin hamarosan maga áll majd az ilyen antikapitalista bírálat élére. Miután szervezetileg felmorzsolja az egyesült ellenzékét, Buharin „jobboldali” elhajlása ellen fordul, amely „incidens” 1929-re személyi hatalmának kizárólagosságával zárul le. Miközben e belső pártpolitikai konfrontáció zajlik, az országban a hatalomkoncentráció támogatása igen különböző társadalmi csoportok szemében mentőövnök látszik. Mindenki az államtól várja saját érdekeinek érvényesítését. Sztálin ezt a jelenséget a maga teljességében felmérte, és „hatalomtechnikailag” alkalmazkodott hozzá.

A NEP csúcspontján, 1925–1926-ban, amikorra tulajdonképpen a gazdaság helyreállítása a háború előtti viszonyokhoz képest végbement, ugyancsak „helyreállt” – mint korábban már hangsúlyoztuk – az állami szerepvállalás az élet minden területén. Az állami újraelosztás rendszere az általános ínség körülményei között nem egyszerűen megszilárdult, hanem a hivatalos pártvezetés programjává vált. Az államnak a gazdaságba való beavatkozása mindenekelőtt a *központi tervezésben*, a *tervgazdálkodásban* öltött testet. A Szovjetunió történetében az 1927-es év sorsdöntő esztendőnek bizonyult. A június 8-án elfogadott kormányrendelet értelmében megkezdődött az első ötéves népgazdasági terv kidolgozása. Megszilárdult és át is alakult – a még Trockij kezdeményezésére 1922-ben létrejött – Állami Tervbizottság szerepe. Augusztusban kibocsátották az első iparosítási kölcsönkötvényeket. Ezzel szoros összefüggésben magának az államhatalomnak az önállósuló érdekei és szükségletei rohamos mértékben egy bonyolult struktúrájú újbürokrácia kiépülését eredményezték. S bár e bürokrácia ellátott társadalmilag hasznos funkciókat is, eltartása egyre nagyobb terheket rótt a társadalomra. A szovjet állam szociálpolitikai vívmányai, mint például a munkához való jog realizálása, a gyermekmunka betiltása, a gyermekellátás, az egészségügy, a tömegkultúra és művészet nemzeti méretekben való, korábban nem látott mértékű fejlődése kiszélesítette a szovjethatalom társadalmi bázisát. (Mindez azonban inkább a paternalista, a „gondoskodó népállam” szociáldemokrata tradíciójával állt közelebbi rokonságban, mintsem a forradalmi szocializmus antietatista célkitűzéseivel.)

A párttisztogatások és a pártba való belépéshez szükséges tagjelölti idő ellenére a párttagság létszáma meredeken emelkedett, 1929-re jóval meghaladta az 1 milliót, ami nem pusztán a rendszer iránti odaadás növekedését jelezte, hanem az alkalmazkodás, a diktatúra előtti karrierista behódolás erősödését is. Ugyanakkor a párt vidéki szociális bázisának szűkülése a 20-as évek végén azokkal a szociális konfliktusforrásokkal függött össze, amelyek a falu belső differenciálódásában gyökereztek. A forradalmi harcok falusi résztvevőinek jó része már a helyreállítási periódus végén azt érezte, hogy vagy a nincstelen bérmunkások (a falusi kereső lakosság kb. 10%-a) helyzetébe került, vagy a szegényparasztság (kb. 26%) alkotórészeként ismét a társadalom periferiájára szorult. E tényeket a kommunista párt vezetése

félelemmel figyelte: attól tartott, hogy e rétegek a gazdagparaszti-kulák befolyás alá kerülnek mind gazdasági, mind politikai mentalitás tekintetében. Ebből a szituációból keletkezett a „nagy áttörés” periódusának katasztrofális sztálini tézise „az osztályharc állandó éleződéséről”...

Az 1927. decemberi 15-i pártkongresszuson eltávolították a pártból a baloldali és a leningrádi ellenzéket, amely frakciók akkor is tagadták Sztálinnak a szocializmus egy országban való felépíthetőségére vonatkozó tézisé. Az ideológiai vita mögött – a korábban jelzett – viharos személyi-hatalmi konfliktusok húzódtak meg. Az ellenzék kizárása és száműzése politikai értelemben döntő lépés volt Sztálin személyi diktatúrája felé: megkezdődött a sztálini rendszerváltás, amely az államszocializmus kiépülésének politikai előfeltételéül szolgált. Miután a kongresszuson Sztálin megszilárdította párton belüli hatalmát, döntöttek a fokozatos kollektivizálásra való felkészülésről, ám ekkor még minden erőszakot elutasítottak. Az ellenzék vitorlájából próbálták kifogni a szelet azzal a döntéssel, hogy bevezették a hétórás munkaidőt egy olyan periódusban, amikor a pártkongresszuson az állami iparosítás koncepcióját fogadták el. De hát ez csak a politika felhőrégióiban folyó harc volt.

E harcot kétségtelenül kiélezte a külpolitikai helyzet kedvezőtlen fordulata. A szovjet vezetés és a Komintern támogatta az angol szakszervezetek sztrájkmozgalmát, ami feszültséghez vezetett a két ország között. Május 27-én Nagy-Britannia megszakította diplomáciai kapcsolatait a Szovjet-

unióval, ami az 1921-es kereskedelmi szerződés felbontásával járt együtt. Másfelől a Szovjetunió keleti elszigetelődésére utal az a tény, hogy júliusban Csang Kaj-sek megkezdte a Kínai Kommunista Párt tagjainak kiszorítását a Koumintangból, majd kommunisták lemészárlására is sor került, mire a szovjet katonai tanácsadók távoztak Kínából. Röviden: a külpolitikai feltételrendszer is – a Szovjetunió izolálódása következtében – a hatalomkoncentráció és a tökefelhalmozás jelzett formáit erősítette meg. Ezt a helyzetet Sztálin – a háborús pszichózis erősítésével – kihasználta a pártellenzékkel szemben, mintha azok a Szovjetunió nemzetközi ellenfeleit támogatnák.

KOLLEKTIVIZÁLÁS ÉS KULÁKTALANÍTÁS (1929–1934)

A szociális ellentétek az ún *gabonaválság* körülményei között még inkább kiéleződtek. A megoldás a „nagy áttörésben” (*velikij perelom*) öltött testet, amely a forradalmi szocializmus kísérletét az államszocializmus kísérletévé transzformálta. Ennek általános történelmi okairól esett már szó, ám a konkrét, a szituációhoz kötött tényezők szerepét is fel kell villantanunk, hogy megértsük annak a rendszernek a felülkerekedését, amely a maga alapszerkezetét tekintve mintegy hat évtizedig fennmaradt a világ egyhatod részén.

A történelemben gyakran előfordul, hogy „mellékesnek” látszó tények indítanak el alapvető változásokat, szilárdítanak meg olyan politikai irányzatokat, amelyek esélyei a maguk korában nem látszanak erőseknek és meggyőzőeknek. Ilyen tény volt, hogy 1928 januárjáig a szovjet állam több mint egymillió tonnával kevesebb gabonát vásárolt fel, mint egy évvel korábban, jóllehet 1927-ben kiemelkedő gabonatermés volt. Nem egyszerűen a városok gabonaellátása került veszélybe, hanem a gabonaexport is, amelyet a szovjet iparosítás elengedhetetlen feltételének tekintettek. S mivel az iparosítás az egész korszakban megkérdőjelezhetetlen prioritásnak számított, minden annak rendelődő alá. Ugyanakkor a külföldi tökebevonás továbbra sem játszhatott komoly szerepet. Mindent egybevetve, a belső erőforrások gyors kiaknázása a „forradalmi kampányolás” módszereit állította előtérbe. Ezzel összefüggésben a Szovjetunió izolálódása és a szovjet vezetés befelé fordulása, az „önerőre támaszkodás” megrögzülése különös fénybe állította a gabonaválság problémáját. Ez adta a tulajdonképpeni lökést a „nagy áttörés” előkészítéséhez.

Még ma is folynak a terméketlen viták arról, hogy Sztálin szubjektív döntései mennyiben okozták a NEP bukását. Mintha csak egyetlen ember vagy politikai csoport döntése meghatározhatott volna ilyen horderejű folyamatokat. Aligha pusztán politikai ravaszsággal magyarázható, hogy Sztálin, miután leszámolt a párton belüli ellenzékkel, a NEP politikájával és szellemével ellentétben álló politikai döntések inspirálójává vált. 1928. januári szibériai útja megerősítette abban, hogy fordulatra van szükség a hatalom érdekeivel ellentétesen működő „szabadpiaci” logikától a gabona fölötti állami ellenőrzés kiterjesztése felé. A sztálini fordulattal szembeni alternatívák fokozatosan szenvedtek politikai vereséget 1922-től kezdődően.

Sztálin 1928 januárjában a beteg Ordzsonikidze helyett háromhetes szibériai úton próbálta meg felrázni a falusi apparátust, hogy a gabonabegyűjtés terén tapasztalható ijesztő elmaradásokat pótolja. A parasztság ugyanis az adott állami árakon enyhén szólva nem igyekezett értékesíteni a gabonát, jobb időkre várt, magasabb árakra. Sztálin már ezen az útján egy új falusi tulajdonos osztály megszilárdulását tartotta alapvető ténynek és problémának: a kollektivizálással az állami bürokrácia által vezényelt tőkefelhalmozás érdekeit tartotta szem előtt. Ő ugyanis történelmileg életképtelennek tekintette a kisbirtokot Oroszországban. Másfelől a nagybirtok fejlődésében csak egyetlen alternatívát látott: vagy a kapitalista nagybirtokot, vagy az állami nagybirtok különböző formáit (*szovhoz, kolhoz*). Mind államhatalmi, mind gazdasági-adózási, mind technikai-tudományos szempontból csakis az utóbbi megoldás volt számára járható.

Míg a 20-as évek elején elvetették a Trockij és az ellenzék által javasolt gyorsított iparosítás koncepcióját, az évtized végétől a párt- és az államvezetés maga hirdette meg azt mint a hatalom fenntartása szempontjából elkerülhetetlen lépést. Az állami iparosítás jelentős mértékben – éppen a nemzetközi munkamegosztás adott szerkezetéből következően is – a mezőgazdasági termékek exportjára, mindenekelőtt a gabonaexportra épülhetett. Más szavakkal: a sztálinista fordulat egy új tőkeakkumulációs stratégiával fonódott össze. Az állami tőkefelhalmozásnak megfelelő új tulajdoni és osztályszerkezet a 30-as években szilárdult meg.

Sztálin szibériai útjáról készült – annak idején titkos, 1989-ig nem publikált – dokumentumok tanúsága szerint a gabonaválságot előidéző társadalmi-politikai erőkről a főtitkár meggyőződéssel vélekedett úgy, hogy azok tudatosan szervezkedtek a szovjethatalom ellen. Ezeket az erőket azzal vádolta meg, hogy az ő cselekedeteik és rövid távú érdekeik következtében bénult meg a piaci mechanizmusok működése. Sztálin mindenekelőtt a dagparasztságra és az őket támogató bürokrátákra, a párt- és állami hivatalnokok „korruptióra hajló elemeire” és a gazdasági folyamatokat jelentős részben ellenőrző „kulákrétegek összefonódására” hívta fel a figyelmet. Az árfelhajtó mechanizmusok ismert „törvényeit” is abból a szempontból vizsgálta, hogy a lakosság néhány százalékát kitevő kulákság a gabonakereskedelem igen jelentős részét ellenőrzi.

A valóságban e fordulat évekkel korábban kezdett gyökeret ereszteni: a hatalom képviselői az agrár-ipari árolló szétnyílására az állam gazdasági szerepének megnövelésével reagáltak már 1923 őszén. Mindeközben a bolsevik vezetők a NEP megvalósulásának folyamatában állandóan a káosz és a diktatúra együttes veszélye ellen harcoltak, anélkül hogy fel akarták volna adni az új gazdaságpolitikát: Buharintól Trockijon át Dzerzsinszkijig mindenki a kapitalizmus visszaállításában találta meg az új potenciális diktátor funkcióját. 1926-ban Dzerzsinszkij – nem sokkal halála előtt – egy Kujbisevnek írt levelében elpanaszolta, hogy a teljesen spontán folyamatokkal szemben maga is a bürokratikus beavatkozás eszközeivel képes csak reagálni, s fellépései sokszor éppen az általa is elítélt ellenzékietek erősítik-iga-

zolják: „Ha nem találjuk meg a megfelelő vonalat és ütemet, ellenzékünk nőni fog, és akkor az ország megtalálja a maga diktátorát – a forradalom sírásóját –, bármilyen vörös tollak is legyenek a kosztümjén. Csaknem az összes diktátor egykor vörös volt – Mussolini, Piłsudski.” A társadalmi differenciálódás bázisán, falun kiéleződő szociális konfliktusok és az államhatalom „kiszolgáltatottsága” a piac „spontán erőinek”, a piaci gazdálkodás feltételeinek hiánya, melyről a tudományos irodalom – egyebek között –, megjegyzi, hogy még Szibériában is hiba lenne a „parasztság burzsoá étoszának eltűlése” stb., mindez együttesen széles körökben aláásta a NEP iránti bizalmat. A többször említett hatalmi koncentráció történelmi alapjai erősebbeknek bizonyultak, mint a gazdaságfejlődés evolutív-piaci lehetőségei.

A párt legfelső vezetése 1929 novemberében minden előkészület ellenére is váratlanul indította el az első ötéves terv keretei között a szovjet mezőgazdaság kollektivizálását. A hosszú pártviták során – a „nagy áttörés” ellenzői – Buharin és híveinek „jobboldali ellenzéke” is elbukott. Az 1929 februárjában rendezett KB-plénumon Buharint elítélték az egyesült ellenzékkel folytatott tárgyalásai miatt, majd novemberben leváltották politikai bizottsági tagságáról. A párton belüli nyílt frakcióharcok Sztálin korlátlan személyi hatalmának megvalósulásával zárultak le. 1929 decemberében, a pártvezető 50. születésnapján a sajtó a később *személyi kultusznak* nevezett jelenség minden fontos vonását megtestesítette. Miközben folyt Sztálinnak a pártbürokrácia felső körei által megkonstruált kultikus ünneplése, a „nagy áttörés” ismét felforgatta az országot.

Az előkészítés nélküli, szinte rajtaütésszerű „forradalom felülről” hirtelen és rövid idő alatt akarta véghezvinni a kollektivizálást, ami egyébként semmilyen bolsevik programban és elméletben korábban nem szerepelt, sőt az önkéntes és fokozatos szövetkezetesítést éppen szembeállították az erőszakos államosítással. A gépesítés, a tudomány, a mezőgazdasági technológia széles körű elterjesztése – nem beszélve a „porosz utas” hagyományról – persze a „nagybirtok”, a nagyüzemi gazdaság mellett szólt, de semmi nem szólt a végrehajtás hihetetlen gyorsasága és az alkalmazott terroreszközök elkerülhetetlensége mellett. Ez „legfeljebb” az elburjánzó és egyre ellenőrizhetetlenebb államhatalom és a korlátlan személyi diktatúra kiépülésének „törvényszerűségeiről” árulkodott.

A kolhozok tehát az államhatalom struktúráivá váltak. Pedig korábban a szövetkezetek létesítésével széles paraszti és értelmiségi rétegek értettek egyet. A szövetkezeti mozgalom egyik fő ideológusa, *Csajanov* az első koncepciók perek áldozatává vált. Az államhatalmi koncentráció, az „autoritáriánus hagyomány” végül maga alá gyűrte a paraszti ellenállást. A kollektivizálás, a kitelepítések, a repressziók, a gabonát kiszivattyúzó gazdaságpolitikai döntések, a parasztok önfelemésztő tiltakozási akciói (különösen Ukrajnában és Kazahsztánban) következtében milliók mentek tönkre, kényszerültek a megelőzőnél rosszabb élethelyzetbe vagy pusztultak el. A hibás politika és a rendkívüli szárazság következtében minimum másfél-kétmillió

ember halt éhen. 2,8 millió embert telepítettek ki kuláktalanítás címén főképp Szibériába, akiknek egy része szintén nem élte túl a deportálást a rendkívül nehéz anyagi és természeti feltételek között.

Több helyütt az NKVD egységei fegyverrel fordultak a kétségbeesésükben fellázadt parasztok ellen. A kolhozosítást gátló kulákkellenállást, a kolhozszervezők elleni terrorista gyilkosságokat a hivatalos propaganda úgy állította be, mintha széles körű szovjetellenes lázadásról lenne szó. A valóságban a tiltakozás a hatalmi túlkapások ellen spontán és szervezetlen volt. 1929–30-ban Ukrajna nyugati felén, Észak-Kaukázusban, Kazahsztánban zajlott le kiterjedt ellenállás, ami módosításokat is előidézett a hatalom terveiben. Az események még Sztálint is elgondolkodtatták, 1930 márciusában *Akiknek a siker a fejükbe szállt* címen terjedelmes írásban hárítja el magától a felelősséget, és azt a politika „rossz végrehajtóira” testálja.

A paraszti ellenállás következtében a 32 milliós lóállomány több mint 10 millióval csökkent, a 60 milliós szarvasmarha-állomány pedig a felére apadt. A parasztok maguk vágták le állataikat. Látszólag a hatalom elérte célját, mivel 1933-ban dupla annyi gabonát gyűjtött be, és ötször annyi gabonát exportált, mint 1928-ban, de mindez 1933-ban abszolút számokban kevesebb gabona begyűjtését jelentette, és azt, hogy a lakosság jóval kevesebb kenyeret fogyasztott. A mezőgazdaság termelése 1933-ban visszaesett az 1913-as színvonalra, sőt az állattenyésztés nem érte el az 1913-as szintnek a 70%-át sem.

Főleg kezdetben, 1928–30-ban az ipar terén is jellemző volt a fejtelenség: a megindított építkezések nagy számával nem álltak arányban a technikai és pénzügyi feltételek, hamarosan tetemes hiány keletkezett a költségvetésben, beindult a pénzmisszió, az áremelkedés, az áruhiány és ennek következtében az árucseré naturalizálódása. Miközben az ambíciózus iparosítási tervek megvalósítása folyt, a szakemberekkel szembeni nyomás erősödött. Mindezekelőtt a régi szakemberek „lecserélése” jellemezte a nagy fordulat időszakát. Az új, „megbízható” szovjet értelmiség alkalmazásában látták a „kártevő akciók”, bányarobbanások, üzemi balesetek megelőzését. A munkaerő technikai színvonalának elmaradottságából fakadó nehézségekért a régi műszaki szakembereket tették felelőssé. Az első koncepciós perek (az ún. iparpárti és az ún. Metro–Vickers-perek) éppen ezt a törekvést szolgálták. Ez volt az a periódus, amikor megtörtént a „jobboldali ellenzék”, Buharin híveinek eltávolítása a pártból (1929–31-ben mintegy 250 ezer embert zártak ki, többnyire „jobboldali elhajlás” miatt), ami a régi pártértelmiség megfélemlítését célozta.

Az első ötéves terv éveiben hozott törvények mindenekelőtt az állami tulajdont, magának az államhatalomnak az érdekeit védelmezték. A belső igazolványok bevezetésével korlátozták a szovjet állampolgárok mozgásszabadságát. A munkahelyhez, a kolhozhoz való kötöttség lehetővé tette az állam számára az állampolgárok költözködésének, mozgásának teljes ellenőrzését, egyik munkahelyről a másikra való irányíthatóságát. A munkanélküliség megszüntetése, a munkaerő irányítása és az új üzemi munka-

megosztási szerkezetbe való bekényszerítése, a ipari munkafegyelem kialakítása és a félelem légkörének eluralkodása között jól felismerhető összefüggés húzódott.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a piacgazdaság bukása vagy összeomlása nem vezethető le Sztálin akaratából vagy a Politikai Iroda önkényes döntéseiből, bár ebben természetesen mindkét tényezőnek igen fontos szerepe volt. A piac destabilizálódásának belső, állandónak tekinthető okai és forrásai voltak. Az ipari felhalmozás érdekei szembekerültek a mezőgazdasági fejlesztés és a parasztság érdekeivel. Az állami beavatkozás nemcsak a válság szabályozása miatt vált elengedhetlenné. A kiterjedt munkanélküliség, a bűnözés elterjedése, a társadalmi integráció jelentős mértékű hiánya stb. mind szociális és kulturális, mind egészségügyi és rendőri téren – szemben a „szabadpiaci” szabályozással – az állami beavatkozás kiszélesítése mellett szólt.

A piac „félperiferiás” történelmi formájából származott tehát a „sztálini megoldás”. A szovjet vezetés „csak” rátelepedett ezekre a gazdasági, szociális és kulturális konfliktusokra, totalizálta az államhatalom szerepét a piaci-kapitalista viszonyokkal szemben. Tehát az 1929-es „nagy áttörés” nem a NEP-től különálló történet. A NEP „utótörténetéről” van szó, amely végül is a patriarkális paraszti gazdálkodás és a modern iparosítás egyik tipikus ellentmondását tükrözte. Mindez később sokfelé megismétlődött a világrendszer perifériáján és félperifériáján – ha régióként és nemzeteként sajtós formában is.

A SZOVJET TÖMEGKULTÚRA KIALAKULÁSA

A szovjet kultúra eredetét tekintve igen különböző szellemi-politikai források ötvözeteként jött létre. Összetevői: a marxi szocializmus, az orosz forradalmi tradíció a dekabristáktól Csernisevskijen át Leninig, a 19. századi klasszikus orosz kultúra, a francia felvilágosodás racionalizmusa és a forradalmi jakobinizmus. A 19. századi európai, mindenekelőtt a német munkásmozgalom *paternalista aufklerizmusa*, valamint a 20. századi avantgárd művészet párosult az orosz és az európai irodalmi és képzőművészeti klasszikusok örökségével. E heterogén elemeket összefogta a világszemlélet néhány alapvető közös értéke. A szovjet kultúra történetén végighúzódik egy emberközpontú közösségi gondolat, a politikai és gazdasági szabadságon nyugvó jövőorientáció, amely szemben állt a kapitalista magántulajdon individualizmusával, a *homo consumerrel*, a fogyasztói emberrel. A jövőbe projektált „szabadság birodalmával” szemben állt a szovjet élet mindennapi kultúrája, amely magában hordozta az erőszak és a bürokratikus önkény jellegzetes örökségét. Minderre ránehezedett a 20-as évek második felétől a modern bürokratikus „cezarizmus”, amely a művészetet, a tudományt, általában a kultúrát is döntően politikai-hatalmi kérdésnek tekintette. E kereteken a művészek egyes csoportjai minden időben megpróbálták magukat – váltakozó sikerekkel – keresztültörni.

A szovjet kultúra (irodalom, művészet, tudomány, „tömegkultúra”) hét

évtizedes története során mindenekelőtt abban az értelemben létezett, hogy az írók, művészek, tudósok, egyáltalán, a szovjet emberek sokasága hitt minden emberi elnyomás megszüntethetőségében, egy humanista és közösségi társadalom megteremtésének lehetőségében. És sokan e szocialistának nevezett értékrend jegyében alkottak. A szovjet kultúra akkor szűnt meg, amikor ez a hit periferizálódott, amikor a rendszer legitimációs ideológiája és a fennálló valóság között áthidalhatatlan ellentmondáshalmaz végérvényesen megszilárdult.

A szovjet évtizedekben születtek nagy irodalmi, zenei és képzőművészeti műalkotások, hiszen gondoljunk csak *Pausztovszkijra* és *Anna Ahmatovára*, *Rodcsenkóra* és *Udalcovára*, *Szimonovra* és *Ehrenburgra*, *Prokofjevre* és *Viszockijra*, *David Ojsztrahra* vagy a Leningrádi Szimfónia szerzőjére, *Sosztakovicsra*. A tudomány területén a szociológusok és filozófusok, történészek és természettudósok sokasága nem egy bürokratikusan eltorzult és emberellenes tekintélyuralmi szisztéma szolgálatát tekintette alapfeladatának, hanem éppen ellenkezőleg, az ember történelmi lehetőségeinek kiszélesítését, nem a fejlődés lezárását, a belenyugvást hirdette, hanem visszatérést az autonóm emberhez, aki szabadulni akar a hatalom és a pénz helyi és világméretű elnyomása alól.

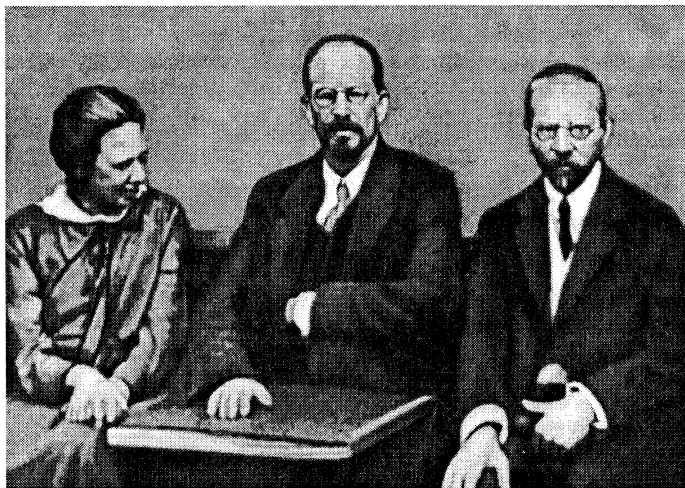
A szovjet kultúra fogalmával dolgozott természetesen a mindenkori hatalmi elit, de nem jut eszébe senkinek, hogy Zsdanov esztétikáját, Brezsnyev és Szuszlov „fejlett szocializmusát” *Aszmusz* vagy *Davidov*, *A. Zinovjev* vagy *M. Lifsic* teoretikus munkásságával azonosítsa. A szovjet kultúra számos nagy alkotása tehát éppen a bürokratikus hivatalosság ízlésvilágával szemben jött létre, természetesen nem küzdelem nélkül. Sokan, mint például *Tarkovszkij* vagy *Ljubimov* a 80-as években kénytelenek voltak hosszabb-rövidebb ideig külföldön alkotni, mások véglegesen az emigrációt választották, mint például *Misztyiszlav Rosztropovics*.

Szimbolikus jelentősége van annak, hogy a Téli Palotát elfoglaló matrózok megdézsmálták a palota borospincéjében felhalmozott italokat, méghozzá oly mértékben, hogy új órséget kellett odavezényelni a lerészegedettek helyére. E tény illusztrálja a politikai forradalom történelmi szerepének korlátozottságát, vagyis azt, hogy a cári idők és a szovjet rendszer között nemcsak diszkontinuitás, hanem bizonyos folytonosság is létezett. Így a mindennapi élet szerves része lett az új rendszerben is az alkoholizmus, a bürokratikus packázás, a hatalmi gőg és más ehhez hasonló jelenségek, amelyek a hivatalos propaganda szerint a szovjet kultúrától idegen jelenségek, a régi kultúra maradványainak tekinthetők. A szovjet kultúra államilag előírt feladata éppen e „*társadalmi devianciák*” elleni küzdelem volt. A hatóságok szinte vallásos tisztelettel ejtették ki a kultúra szót, mint valamiféle varázsigét, ami „megjavítja” az embereket. Ennek nem mond ellent, hogy a hatalmi elit a kultúrát is – koronként változó eszközökkel – megpróbálta mindenkor saját hatalmi pozíciói megőrzésére felhasználni.

Lenin és felesége már a századfordulótól a munkáskultúra, a népi kultúra, a tömegoktatás és a szocialista népnevelés szószólói és teoretikusai voltak. Még újságjuk címe, a *Proszvescsenije* (Felvilágosítás) is ezt a célt tükrözte. Úgy látták, hogy a tudás alapvető eszköz, a kulturális felemelkedés a társadalmi és nemzetiségi elnyomás elleni küzdelem lényegi eleme. A forradalom után Nagyvezsda Krupszkaja a *Lunacsarszkij* által irányított kulturális népbiztosság alkalmazottjaként különösen a szovjet pedagógia és tömegkultúra kérdéseivel foglalkozott, amelynek erős hagyományai voltak a bolsevik mozgalomban. Mint már jeleztük, a proletárkultúra teoretikusa, a kezdetben bolsevik A. *Bogdanov* mint kibékíthetetlen jelenségeket állította szembe a „proletárkultúrát” a „burzsoákultúrával”, amelyek között antagonisztikus harc folyik. Lenin elvetette a merev szembeállítást azon az alapon, hogy a kommunizmus nem valósítható meg a polgári kultúra, művészet és a technikai vívmányok elsajátítása nélkül. Míg Bogdanov a szocializmusban a munkásság öntevékenységeire helyezte a hangsúlyt, addig például a kulturális ügyek népbiztosa, az esztéta Lunacsarszkij a történelmi folytonosság mellett a „modernizáció”, vagyis a szocialista iparosítás kultúrája, a „szocialista utolérés” mellett érvelt, amely – mint hitte – kiküszöböli azt, amit a kapitalizmus „elrontott”. A „modern” a „régivel”, a természet érintetlenségét önértékként felfogó álláspontokkal szembeállítva hangsúlyozta már 1923-ban az *esztétikailag szép iparosítás* lehetőségét: „Mi nem találjuk rútnak a tüzet okádó gyárakat. A gyárkérményekben mindinkább sajátos szépséget fedezünk fel. A vasút nemcsak azért áll közel szívünkhöz, mert együtt élünk vele, és rendkívüli gyorsasággal közlekedünk rajta, hanem mint tájelem is. Mi tisztán esztétikai érdeklődéssel és emócióval figyelhetjük a távolban robogó vonatot... egyáltalán nem felel meg a valóságnak, hogy a gépipar feltétlenül és elkerülhetetlenül csak visszataszító..., ez így van, ha az ipar a kapitalistát szolgálja..., [a szocializmusban] szükséges az ipar és a művészet szövetsége.” De hogy egy ilyen gyár társadalmi és munkamegosztási szerkezete milyen, Lunacsarszkij azt a kérdést fel sem tette.

A forradalom másnapján meghirdették az analfabétizmus felszámolását, a kulturális népbiztosság első felhívása 1917. november 9-én felszólította az értelmiségieket, hogy „aktívan kapcsolódjanak be abba a harcba, amely a tömegek kulturális elmaradottságának felszámolásáért folyik”. A birodalom egyes területein 90% fölött volt az analfabéták aránya. Az üzbégeknek például csak 2%-a tudott írni-olvasni az októberi forradalom periódusában, a kazahok 3,9%-a, a türkmének 0,7%, a kirgizek 0,6%-a nem volt analfabéta. E népek a cirill írást sajátították el, mivel az eredeti írásbeliség a rendkívül szűk írástudó-papi réteggel együtt eltűnt a történelem vérzivataros évtizedében. A tanítók zöme fiatal, önkéntes komszomolisták közül került ki, akik a „forradalom gyermekei” voltak. A Szovjetunió hatalmas nem európai területein sok helyen a régi uralkodó rétegek ellenállásába ütközött az új szovjet iskola létrehozása, az analfabétizmus felszámolása. Az *első tanító* című Tarkovszkij-film művészi formában ábrázolta az „archaikus” és a „modern” e kollízióját a kirgiz hegyek között. 1939-ben a Szovjetunió 9 és 49 év közötti

Krupszkaja,
Lunacsarszkij,
Pokrovszkij

lakosságának már 87,4%-a tudott írni-olvasni, a kirgizeknek is közel 80%-a. (E számok helyi értékét mutatja, hogy 12 évvel később – a Szovjetunióval szomszédos – Törökországban az írástudatlanok aránya még mindig meghaladta a lakosság 68%-át, Indiában a 80%-át, az arab régió 16 országában pedig még 1985-ben sem tudott írni a lakosság több mint 43%-a. De az Egyesült Államokban is 25 millió ember volt teljesen analfabéta a 80-as évek elején, az akkori világban az analfabétizmus elterjedtségét tekintve az USA a 49. helyet foglalta el.)

A pedagógusok társadalmának, általában az egész oktatási rendszer demokratizálásának és nem utolsósorban a szovjethatalom társadalmi bázisának kiszélesítése érdekében 1918. február 28-án a kulturális népbiztosság rendelete az összes pedagógiai és adminisztratív vezetői szabad választását írta elő, ami részben vagy egészben fennmaradt a sztálini fordulatig. A cári időkben különféle népiskolai kezdeményezések léteztek, amelyek mindössze 2–6 évig tartó tanítást irányoztak elő. Mindent egybevetve, az elemi iskolai oktatás nyomorúságos állapotban volt, s a középiskolai oktatástól „fallal” volt elválasztva. A szovjethatalom az egységes munkaiskola rendszerét teremtette meg. Az első fokozaton a 8-tól 13 éves korúak tanultak öt osztályban, azután 13 éves kortól 17 éves korig tanulhattak – lányok és fiúk közösen – a középiskolákban. Az oktatás kezdettől ingyenes volt. Törvény mondta ki, hogy minden népnek joga van saját nyelvének használatához. A forradalom elválasztotta az államot az egyháztól. S ennek megfelelően az állami oktatásból kizárták a hitoktatást.

A 20-as években a legkülönbözőbb pedagógiai elképzeléseket valósították meg. Népszerűek voltak a Nyugatról importált ún. *szabad nevelés* elképzelései vagy a proletkult kísérletei. Egy ideig fennmaradt az állami bürokrácia gyámkodásától mentes közösségi iskola lehetősége is, amely az öntevékenységet állította a szovjet pedagógia középpontjába. Széles körökben

ismert volt ilyen irányú pedagógiai munkásságáról *Makarenko, Sackij, Blonszkij*. A hagyományos polgári iskolával való szakítás azonban lassan egy új tekintélyuralkodó iskolának adta át helyét.

A 20-as évek végén már a kilencosztályos iskolák terjedtek el, különböző tagozatokkal. A 30-as évek közepén jött létre a tízosztályos iskolák rendszere, összekapcsolva és kötelezővé téve az általános és középiskolai oktatást. Az oktatás és a kultúra a szovjethatalom számára kezdettől kiemelt jelentőségű terület volt. A bolsevikok az ifjúság „megnyerését” a forradalom tapasztalatai alapján is alapvetőnek tekintették. Az oktatás és általában az iskolák párt- és komszomol-ellenőrzésének részeként fejlődött ki a *pionír* (úttörő) mozgalom, amelynek alapfunkciója az volt, hogy a fiatal generációkat az (állam)szocialista értékrendnek megfelelően szocializálja, s az ezzel harmonizáló közösségi életre szoktassa. Ezt a törekvést fejezte ki a mozgalom egyik alapvető jelszava: „egy mindenkiért, mindenki egyért” vagy „az úttörő, ahol tud, segít”. E mozgalom romantikus, idealizált képe olyan híres, népszerű gyermekregényekben jelent meg, mint Gajdar *Timur és csapata* című műve. Ugyanakkor a valóságban ezzel megfért a 30-as évek második felében a bürokratikus renddel való feltétlen, szinte „vallásos” azonosulás, amelynek szélsőséges kinövése volt, hogy a gyermektől elvárták, jelentse fel apját, ha az „kárttevőnek”, a „nép ellenségének”, „kuláknak” bizonyul. (E magatartás „klasszikus” reprezentánsa, Pavlik Morozov kisfiú szobrot is kapott.)

A kultúra fejlődését és össz-szövetségi színvonalát a Szovjetunió központi kormánya normatív előírások alapján határozta meg: a köztársaságok között újraosztotta az anyagi forrásokat, a kádereket, a szociális és kulturális alapokat. A felhalmozott javak és tőkék szétosztása részben az elmaradottabb köztársaságoknak nyújtott közvetlen támogatásokban jutott kifejezésre, részben a költségvetésen keresztül történt. Például az első ötéves terv idején a tadzsik költségvetés háromnegyede a központi alapokból származott.

Az első ötéves terv idején a falu átalakításában a kollektivizálás mellett fontos szerepet játszott a kibontakozó ún. *kulturális védnökségi mozgalom*. Ez bizonyos értelemben még a forradalom és a polgárháború örökségében gyökerezett: a szovjethatalom fennmaradása érdekében a városnak a falut „meg kell segítenie”. Miután a város és a falu közötti viszony a tőkefelhalmozás szükségleteinek megfelelően az egyenlőtlen cserére épült, a szovjet vezetők egyfajta „kompenzációnak” tekintették a falu kulturális „modernizálásának” végbevitelét. Ennek összefüggésébe ágyazódott e kampányszerű „védnöki” mozgalom. A kommunista eszmék falun való elterjesztését már a polgárháború idején a városi munkásszervezetek (pártszervezetek, szakszervezetek, gyáriüzemi bizottságok) feladataként határozták meg. A *szmicska* (munkás-paraszt szövetség) erősítéséért, pontosabban, a kollektivizálás és az első ötéves terv megvalósítása érdekében a szovjethatalom a kultúra területén is kiterjesztette befolyását falun. A mozgalom tevékenységét a társadalmi önkéntesség jegyében hirdették meg 1927-ben (a „védnöki társaságok” megerősítése útján).

A mozgalom alapjában egyfajta kulturális nevelést, felvilágosítást folytatott a kolhozisták, a paraszti lakosság körében. Harcot hirdetett a magántulajdonosi és vallási „maradványok” ellen a tudomány és a mezőgazdasági technika „vívmányainak” elterjesztése jegyében. A „védnöki tevékenység” mindenekelőtt a nyári szabadságok idejére esett. A komszomolisták „szombatjai” vagy az „Ipar napja” mind alkalom volt arra, hogy a falusi munkák elvégzésében, pénzgyűjtés keretében vagy amatőr klubok tudományos ismeretterjesztő tevékenységével a város támogatást nyújtson a falusi lakosságnak. 1931-ben mintegy 90 ezer munkásbrigád több százezer tagja járta a szovjet falut, hogy terjessze a városi munkakultúra elemeit. A mozgalom az első ötéves terv periódusában az ország legfontosabb tömegkulturális jelensége volt, amely hatott a kolhozok életmódjára, de még az ún. javító-nevelő munkatáborok életében is jelen volt (gondoljunk csak a Balti-tengert a Fehér-tengerrel összekötő csatorna megépítésére, amelyet filmen is megörökítettek). Sok helyen a mozgalom erősen formálisan működött, kimerült abban, hogy könyveket, plakátokat, hivatalos pártbrosúrákat küldtek a kolhozoknak és a szovhozoknak. A mozgalmat inspirálta azonban az entuziazmus, amely különösen áthatotta a kommunista párthoz közel álló értelmiségieket és munkásrétegeket. A mozgalom behatolt a faluba, és közvetítette az új kultúrát, amelynek alapkategóriái: az ötéves terv, a kolhoz, az iparosítás, a nagy építkezések, a szocialista munkaverseny, a könyv és a tanulás, az újság és a faliújság, a rádió és a mozi volt.

A *népi kultúra* sem a városi folklór, sem paraszti formájában a maga 19. századi gyökereivel nem tűnt el a 20-as években. A városi munkások „vitték haza” a faluba azokat a slágereket, amelyek szájhagyomány útján terjedtek a városban. Ezek a dalok mindenekelőtt a cigányzene hatásait tükrözték, de a matrózok, katonák által „hazakerültek” nyugati zenék is, mindenekelőtt a foxtrott. Ugyanakkor fennmaradt és keletkezett is egyfajta politikai kívülrálást sugárzó zene és dal, amely a későbbi évtizedekben hagyományként szolgál majd a protestsongok számára.

A hivatalos szovjet tánczene a 30-as években lesz népszerű az olyan filmek közvetítésével, mint a *Vidám fiúk* (1934), s akkor válik népszerűvé *Dunajevszkij*, a szovjet könnyűzene atyja. Az építészetben ekkor fogant meg a gigantomania és egy hivatalos „forradalmi” romantika, amely például a moszkvai metróállomások szoborcsoportjaiban tükröződött.

A szovjet kultúra „tervezői” – Pokrovszkijtől, a szovjet történettudomány alapítójától Lunacsarszkijig, Buharinig – mind tanítani akarták a népet. Mit olvasson a munkás és a paraszt? A szerelmes és ponyvaregények, vallásos mesék, történetek helyét a polgárháború és a szovjet élet mindennapjait ábrázoló romantikus művek, az új szovjet detektívregények vették át. Másfelől – ha túléltek a könyvtártszogatásokat – a városi és falusi emberek továbbra is olvasták a századelő szórakoztató romantikus történeteit, mint például a *Tarzant*. Harmadrészt megkezdődött a klasszikus orosz (és nyugati) realista regények tömegmértetű publikálása. Az iskolázott szovjet állampolgárok pedig Babel és Solohov, *Pilnyak* és

Majakovszkij, Gorkij és A. Tolsztoj regényeit olvasták, vagy éppen a „proletár írók” műveit lapozgatták. Majd csak később, a 30-as években uralkodik el a tömeges termelési irodalom, amely már közvetlenül a „megrendelő” ízlésvilágát fejezte ki.

A „szocialista realizmus” mint a szovjet kultúra módszere a korszakra jellemző pátosszal és romantikával ábrázolta a nagy átalakulás jellegzetes tematikáit: *Vera Muhina Munkás és kolhozparaszt nő* című híres szoborcso-

Vera Muhina:
Munkás és
kolhozparaszt nő
(1937)

portja, amelyet 1937-ben a párizsi Világkiállításon is bemutattak, hagyományteremtőnek bizonyult, az irodalomban Solohov *Feltört ugar* című regénye, a film terén a Vasziljev testvérek *Csapajev*, Leonyid Lukov *A nagy élet*, Grigorij Alekszandrov *Cirkusz* vagy a *Világos út* című alkotásai számítanak klasszikus példának. Az új kultúra e reprezentánsai hatással voltak később a kelet-európai kulturális fejlődésre is, különösképpen az 50-es években.

A SZTÁLINI KORSZAK

Az államszocializmus kiépülése a Szovjetunióban

AUTARKIA ÉS NEONEP

Sztálin a „győztesek kongresszusán”, 1934-ben – a nagy ugrás utólagos igazolására – már azt hangsúlyozhatta, hogy a hadiipar számára létezik egy olyan ipari háttér, mely a Szovjetunió fennmaradását a nemzetközi feltételek legkedvezőtlenebb alakulása esetén is biztosíthatja. A kollektivizálás évei egybeestek a nagy világ gazdasági válság éveivel, amelynek áldozatairól sokat olvashattak a szovjet újságolvasók, bár nyilván nem vigasztalt senkit, ha arra gondolt, hogy a végbement ipari és mezőgazdasági átalakulás a Szovjetunióban együtt járt a fogyasztói iparágak elmaradottságával, s ekkor alakult ki az a féloldalas, a nehézipart, a hadiipart preferáló ipari szerkezet és a mezőgazdaság lassú fejlődésének „új modellje”, amely gyakorlatilag az államszocialista rendszer bukásáig meghatározta a szovjet fejlődés alapstruktúráját.

A második ötéves terv, a nagy építkezések korszakának (1933–1938) gazdasági eredményei bármely nyugati vagy szovjet tankönyvben úgy szerepelnek, illetve szerepeltek, mint az emberiség történelmében példátlanul gyors gazdasági-ipari növekedés tényei. Sokáig kevesebbet beszéltek arról, hogy e folyamatok példátlanul az ellentmondások, „egyensúlytalanságok” és az áldozatok tekintetében is.

A kollektivizálás és a nagy fordulat befejezése után a gazdasági életben egyfajta „liberalizálás” következett be. Az ötéves terv ellenőrző számaint lényegesen csökkentették a XVII. kongresszuson, és egyúttal bizonyos módosítást hajtottak végre a fogyasztási cikkek („B” ágazatok) termelésében a termelési eszközöket előállító ágazatok („A”) rovására. Mindez az életszínvonal jelentős javítását irányozta elő. Nagyarányúnak tekinthető összességében a munka termelékenységének növekedése is, amennyiben az ipari össztermék több mint kétszer gyorsabban növekedett, mint az első ötéves terv idején, ugyanakkor a munkások és alkalmazottak száma négyszer lassabban. A 4500 nagyvállalat, amely működésbe lépett, lehetővé tette, hogy a gabonaexportot, illetve a gépimportot mérsékeljék. A traktorok és autók importja gyakorlatilag megszűnt 1934–36-ban, s csökkentették a külföldi hiteleket, a szovjet államadósságot is. A megelőző szakasszal ellentétben aktív külke-

Komszomolista betonozóbrigád (1930)

reskedelmi mérleg jött létre. Mindehhez hozzájárult az aranybányászat előretörése, 1936-ban a Szovjetunió az első helyet foglalta el a világ aranybányászatában. Ám ezeket a sikereket a sztálini vezetés nem a nemzetközi munkamegosztásból fakadó lehetőségek jobb kiaknázására használta fel, hanem az autark fejlesztés elmélyítésére.

Nyilvánvalóvá vált, hogy a központi tervutasításos rendszer az iparfejlesztés extenzív szakaszaiban a forradalmi legitimációval, azaz a népi támogatással megerősített hatalom esetében hatalmas eredményeket tud felmutatni. A szociális felemelkedés tízmilliók számára adott erőt ahhoz, hogy elviseljék az áldozatokat, amelyeket a történelem a NEP-korszak után rótt rájuk.

A mezőgazdaság nehezen heverte ki a kollektivizálás nyomán kibontakozó tiltakozást, a haszonállatok lemészárlását, de 1939-re megközelítették a kollektivizálást megelőző állapotokat. (Az 1928-as szintet csak 1958-ban lépték túl.) A jegyrendszer megszüntetését most előrelépésnek tekintették, jóllehet ezt az elosztási szisztémát Sztálin az első öt éves terv elején még a kommunizmus „előszobájaként” tárgyalta. Trockij az elkerülhetetlen „viszszalépés”, a „liberalizálás” politikáját (1934–36) *NEONEP*-nek nevezte, jelezve, hogy a piacgazdaság megszüntetésére még nem jött el az idő.

A nagy építkezések folytatása mellett kiépült egy olyan ipari struktúra, amely szemben az 1913-as állapottal, amikor is az oroszországi ipari termelés az amerikaiénak kb. hat százalékát tette ki, 1938-ban már meghaladta annak 45%-át. A Szovjetunió ipari teljesítménye 12-szer volt nagyobb, mint 1913-ban. A II. öt éves terv vége felé a lakosság átlagban kétszer annyit

fogyasztott, mint a cári birodalomban 1913-ban. A háborút megelőző öt éves tervek idején kilencezer új ipari létesítményt adtak át, amellyel a Szovjetunió a világ második ipari hatalmává emelkedett. Ezért történt, hogy a nyugati baloldali és liberális értelmiség egy jó része is rajongott az „utolérő szocializmus” valóban látványos fejlődéséért. E fejlődés a „jóléti állam” egyfajta előképének is tekinthető, amennyiben a rendszer *szociálpolitikájának* gazdasági alapjait létrehozta. E kérdéskörre egy későbbi fejezetben térünk ki részletesebben.

A sztálini rendszer az állami tulajdon totalitására épült, ami tükröződött a kiépült politikai intézményrendszer működésében is. A kommunista párt a sztálini fordulat nyomán véglegesen elveszítette politikai párt jellegét, és olyan „állampártként” funkcionált, amelyről korábban nem szólt semmilyen elmélet, de még az államszocializmus hivatalos legitimációs ideológiája, a *marxizmus-leninizmus* sem. A párt, amely a 20-as években politikai diktatúrát gyakorolt, a 30-as években az államhatalmi szervek függésébe került, sőt a Központi Bizottság közvetlenül alárendelődött a belügyi szerveknek, amelyekre Sztálin támaszkodni tudott a diktatúrájának útjában álló kommunisták és párton kívüli személyek és csoportok megsemmisítésében. A Politikai Bizottság, amely minden döntés forrása volt, és eredetileg, 1919-től a Központi Bizottság szerve, a 30-as évek közepétől fokozatosan veszítette el központi hatalmi funkcióját, 1941 májusától Sztálin tanácsadó testületévé degradálódott. Ekkor lett ugyanis Sztálin a Népbiztosok Tanácsának elnöke, s a valódi döntési hatalom teljes egészében a Népbiztosok Tanácsa Irodájához került át (jóllehet a Politikai Bizottság tagjainak többsége tagja lett e testületnek is).

A szovjet állam első embere az NKVD (belügyi népbiztosság) megfelelő intézményeire támaszkodva örködött azon, hogy a központi hatalom (Sztálin fejezte ki a végrehajtó és törvényhozó hatalom egységét), a szovjet társadalom és az állam bürokratikus-adminisztratív egysége fennmaradjon. Sztálin személyi hatalma a párt- és az állami-politikai, valamint a gazdasági apparátusok bonyolult struktúrájára telepedett, s nem véletlen, hogy a 30-as évek nagy tisztogatásai elválaszthatatlanok a különböző apparátusi érdekek, a moszkvai centrum és a vidéki régiók ellentmondásaitól, az egymással szemben álló hatáskörök tisztázatlanságából fakadó konfliktusoktól, az egymással harcoló érdekcsoportok küzdelmeitől. Mindez természetesen szorosan kötődik Sztálin személyi hatalmának konzerválódásához.

A történeti irodalom ma már meggyőzően bizonyítja, hogy a Politikai Bizottságon belül a 30-as években két alapvető szellemiség, beállítódás létezett, amelyek nélkül a „fővonal” ingadozása nemigen érthető meg. A 30-as évek története a megszorítások, az adminisztratív nyomások, a repressziók és bizonyos „mérésékelt reformok” (mint amilyen a NEONEP volt) váltakozásaként is leírható. Ezt a megbékülési politikát fejezte ki Sztálin híres, aforizmává vált megjegyzése 1935 decemberében a kombájnvezetők tanácskozásán: amikor egy baskír kolhozista a szószékről azt mondta, hogy ő is

egy kulák fia, de kész mindent megtenni a szocializmus felépítéséért, Sztálin közbekiáltott: „Fiú az apáért nem felel.” Ugyanebben a hónapban az ún. szociálisan idegen elemek adminisztratív korlátozását megszüntették. Majd 1937-ben nyilvánítják újra ellenségnek a száműzetésből hazatért „kulákokat” és a „nép egyéb ellenségeit”.

A „radikális” PB-tagok (*Kaganovics, Jezsov, Molotov*) és a „mérészeltek” (*Kirov, Kujbisev, Ordzsonikidze*) között feltételezett „irányzatvita” alighanem túlzás, ám az bizonyos, hogy minden fontos kérdésben a felmerült megoldások tekintetében mindig kínálkoztak eltérő válaszok: „racionálisabbak” és „irracionalisak”, „radikálisabbak” és „mérészeltebbek”, a több áldozatot és a kevesebbet követelők. Sztálin a kétfajta megoldási módozat között ingadozva és egyensúlyozva a „*nagy terror*” idején végérvényesen a „radikális” megoldásokat helyezte előtérbe, és ismét mozgásba hozta a kormányzás terrorisztikus eszközeit. A 30-as években Kirov, Kujbisev, majd Ordzsonikidze halála után végleg megszűnt mindenfajta visszatartó erő, amellyel Sztálinnak számolnia kellett volna döntései meghozatalában. Természetesen az intézményi érdekek alapján az egyes PB-tagok szerepe akár fel is cserélődhetett, ám a politika egészének irányításában a két „irányzat” jelenléte egyértelműen kitapintható volt. Másképpen fogalmazva, a belső ellenségtől való félelem, a hatalomféltés pszichózisa, a legkülönbözőbb személyes és politikai indíttatású csoportok egyesülésétől való félelem mindenekelőtt Sztálint, Molotovot és környezetüket kerítette hatalmába. A személyi diktatúra logikájának megfelelően ők veszíthettek a legtöbbet.

Kalinyin, Kaganovics, Ordzsonikidze, Sztálin, Vorosilov

Akár a represszió és a terror, akár a „megbékélés” irányába tett lépésről legyen szó, végül Sztálin hozta meg az alapvető döntéseket, de bennük különböző csoportérdekek összpontosultak. A különböző intézményekben és hivatalokban minden PB-tag kénytelen volt védelmezni saját embereit, hogy magát is védje. Sztálin kezdeményezte a terror felhasználását társaival szemben, hogy állandó rettegésben tartsa őket. Egyetlen olyan PB-tag sem volt, aki ne szenvedte volna meg a „nagy tisztogatást”. Ki maga meghalt (öngyilkosság, kivégzés), kinek a feleségét tartóztatták le, kinek más rokonát érte utol a terrorhullám 1937–39-ben. Az ellenőrizetlen személyi diktatúra tehát nem Sztálin találmánya volt, ő „csak” megtestesítette, működtette azt a „kölcsonös kezesség” logikájának megfelelően... A Szovjetunió – vezetőinek szemében – egy ostromlott katonai erő képzetét keltette, s cselekvési struktúrájukat ez igen jelentős mértékben meghatározta. A náci Németország felemelkedése meggyőződésüket csak elmélyítette.

A fenti összefüggések közé illeszthetők be a hírhedt *moszkvai perek*. Koncepciók perekre sor került már a 20-as években is, ám a politikai ellenfelek, a hatalmi konkurensok módszeres és végig gondolt megsemmisítése a 30-as évek terméke. A „nagy fordulat” lezárását jelző XVII. pártkongresszuson, az ún. „győztesek kongresszusán”, 1934 januárjában kiderült, hogy Sztálin személyi hatalmának még mindig vannak ellenfelei a párt felső vezetésében, a Központi Bizottságban, a kongresszusi küldöttek körében is. Sztálin titkárrá választásakor közel 300 ellenszavazatot kapott, bár a szavazócédulák még ott a kongresszuson „eltűntek”. A kollektivizálás győzelmét ünneplő és a II. ötéves terv perspektíváit elfogadó kongresszuson az ellenzék egykori vezetői mind „mea culpáztak”, ám a kongresszus a meghirdetett törekvések ellenére sem hozott megbékélést, amire pedig Kirov, a KB titkára felhívta a párttagság figyelmét. Sőt! A terror rövidesen eszkalálódott. A terror új hulláma éppen Kirov, a népszerű leningrádi pártvezető meggyilkolását (1934. dec. 1.) követően lobbant föl, bár nem azonnal. Mindenestre az esemény alkalmat adott arra, hogy az egykori ellenzékiek mozgáskörét – eufemisztikusan szólva – szűkítsék. A gyilkosság körülményeit ugyan máig homály fedi, annyi bizonyos, hogy Sztálin személyi-hatalmi törekvéseinek, hírhedt bosszújának kedvezett, és a terror elburjánzásához vezetett. Sokan feltételezik ma is, hogy a pártvezetőnek közvetlen köze volt Kirov elpusztításához, de ezt semmilyen bizonyíték nem erősíti meg.

Sztálin az egyes hatalmi csoportosulásokkal való leszámolását egyfelől lépésről lépésre gondosan előkészítette, ám azok részleteit és következményeit már nem ellenőrizte, nem ellenőrizhette. Személyes leszámolási akciói belefolytak más kampányokba. A 20-as évekbeli ellenzékiet és a 30-as évek elején megjelent párton belüli „*másként gondolkodókat*” (mint például *Ejszmontot* vagy *Tolmacsovot*) is a nagy leszámolások periódusában likvidáltatta. A perek megrendezésének zűrzavaros körülményei is arra utalnak, hogy nem évekkel korábban kiérlelt koncepció jegyében folytatták le azokat, hanem rögtönzések formájában, a pillanatnyi szituáció nyomása alatt – ami

nem mond ellent a „gondos előkészületeknek”. Bár nyilvánvaló, hogy a perek konstruktörjei, mindenekelőtt Sztálin és *Andrej Visinszkij*, a főállamügyész a 20-as évek végének és a 30-as évek elejének pereiből adódó tapasztalatokat, technikákat később, a 30-as évek közepén-végén felhasználták. Sztálin azonban mindvégig a háttérben maradt, s hol egyik, hol másik hatalmi csoportosulást támogatva számolt le a számára zavaró politikai tényezőkkel.

A tisztogatások ideológiai kontextusa az „osztályellenség” és a „bürokrácia elleni harc” volt. Sztálin jól látta, hogy a bürokrácia a termelés és a politikai élet minden területén meghatározó szerepet játszik. Semmi olyan nem történhetett, ami a bürokrácia valamely csoportjának érdekeivel ne kapcsolódott volna össze. Így bármely hiba mint „kártetés” összefüggött a bürokratizmussal, a „rossz irányítással”. Ám ennek „gyógyítását” a legbürokratikusabb módon, a megfélemlítés és az adminisztratív üldözés meg-megújuló kampányaival kívánták elérni. Mindez a terror újabb és újabb hullámain idézte elő. Sztálin közben hol élezte, hol fékezte ezeket a „rohamokat”, hatalmi pozícióinak erősítése érdekében inkább elmélyítette, majd igazgatóként a terror mérséklésével állt elő, miután személyes vagy politikai ellenfeleit vagy akiket annak gondolt, politikailag vagy/és fizikailag megsemmisített.

Sztálint és a szovjet vezetést általában erősen frusztrálta a félelemérzet mellett az az érzés, hogy nem elegendő mértékben informáltak a valóságos folyamatok mibenlétéről. Így sokszor az állandósult gyanakvás, a „megérzés” helyettesítette a tárgyyszerű elemzést, a racionális döntést.

A terror közvetlen eredete a „nagy áttörés”, a kollektivizálás összefüggésrendszerébe ágyazódott. A terror elburjánzását jól illusztrálja egy epizód. Sztálin 1933. május 8-án szinte kétségbeesett, nem publikálásra szánt, titkosított „Instrukciót” fogalmazott meg Molotovval az „összes párt- és tanácsi dolgozóknak, az Egyesített Politikai Hatóság (OGPU), a bíróságok és az ügyészségek összes szerveinek”: „A KB és a Népbiztosok Tanácsa – szól a dokumentum – úgy véli, hogy sikereink eredményeképpen elérkezett a falun a pillanat, amikor már nincs szükségünk a tömeges represszióra, amely – mint ismert – nemcsak a kulákokat, hanem az egyéni parasztokat és a kolhozok egy részét is érintette... Igaz, még egy sor körzetből érkeznek követelések a tömeges kitelepítésekre és a repressziók éles formáinak alkalmazására... A KB-nak és a Népbiztosok Tanácsának tudomása van arról, hogy dolgozóink gyakorlatában még mindig jelen vannak a tömeges, önkényes letartóztatások. Letartóztatnak kolhozelnökök és a kolhozvezetés tagjai. Letartóztatnak a falusi szovjetek elnökei és pártalapszervi titkárok. Letartóztatnak kerületi és körzeti megbízottak. Mindenki letartóztat, aki nem rest, tulajdonképpen azok, akiknek semmilyen joguk nincs erre. Nem meglepő, hogy a letartóztatások ilyen zűrzavarában a letartóztatás jogával rendelkező szervek, közöttük a GPU szervei minden alap nélkül folytatják a letartóztatásokat, ama szabály szerint cselekedve, hogy »először letartóztatunk, azután majd eligazodunk«...”

Szerzők sokasága egybehangzóan állítja, hogy Sztálin egy olyan gépezet

élén képzelte el magát, amelynek működését, akár egy autóét vagy egy katonai egységét, különböző utasításokkal lehet irányítani, szabályozni. Amennyiben a feladatok teljesítése során problémák merülnek fel, ki kell cserélni a hibás alkatrészeket, vagy éppen a katonai egység példájánál maradva, az alkalmatlan árukat, kártevőket kell új káderekkel felváltani. A különböző problémák illetően összekapcsolása Sztálinnál megmutatkozott abban is, ahogyan a politika és az ideológia között közvetlen összefüggéseket kreált, s azokat valóságosnak tüntette fel.

A terror ismételt eszkalálódása már benne rejtett egy 1935. júniusi KB-határozatban, amely Sztálin kezdeményezésére a nyugati területen az „éberség hiányát” élesen bírálta, és a tisztogatások erősítését követelte. A sztálini terror a 30-as évek második felében – különösen az új belügyi népbiztos, Jezsov kinevezése után – az állami, katonai és pártbürokrácia elleni hisztérikus támadás volt, s mint már bemutattuk, az egymással hadakozó helyi és központi apparátusok és intézmények leszámolása is csúcspontjára hágott.

Bár – mint említettük – máig felderítetlenek a Kirov-gyilkosság körülményei, az első moszkvai per fővádlottait (Kamenyevet, Zinovjevét, *Bakajevet* és másokat), akik részben a leningrádi ellenzék soraiból kerültek ki, összefüggésbe hozták a Kirov-gyilkossággal. A vádlottakat a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Katonai Kollégiuma halálra ítélte, és az első nyilvános per lezárásaként 1936. augusztus 25-én valamennyiüket kivégezték. A második „nagy per”, az ún. *párhuzamos trockista központ* ügyét Jezsov és Visinszkij menedzselésével 1937 januárjában rendezték meg. A fővádlottak közül a legismertebbek Trockij egykori hívei (*Radek, Pjatakov*) voltak. Ezt követően a Központi Bizottság tagjai ellen irányult Sztálin csapása. Majd 1938 márciusában került sor a harmadik nagy perre, amely az ún. *jobboldali ellenzék* hajdani képviselőit, közöttük a párt főteoretikusát, Nyikolaj Buharint és Lenin utódát, a Népbiztosok Tanácsának elnökét, *Rikovot*, valamint a Zinovjev-per szervezőjét, *Jagodát*, a belügyi népbiztost ültette a vádlottak padjára. A képtelen vádak nyomán Buharint és több társát még márciusban kivégezték. A moszkvai perek hátterében a „fővádlott” tulajdonképpen minden esetben Trockij volt.

A perek ideológiai megkomponálásában mindvégig jelen volt az antiszemitizmus sajátos apparátusi formája, valamint – modern kifejezéssel – a populizmussal kacérkodó nacionálpatrióta jellegzetesség. A perek tükrözték, hogy a régi bolsevik gárda alkalmatlannak bizonyult a személyi diktatúra megvalósítására, s ezért a főtitkár megszabadult tőlük. Sztálin egyszersmind kivonva magát a párt mindenfajta „ellenőrzése” alól, közvetlenül a belügyi szervekre támaszkodva valósította meg korlátlan személyi hatalmát. Ebbe a folyamatba illeszkedett a Vörös Hadsereg lefejezésének később tárgyalandó katasztrófatörténete is. Tuhacsevszkij katonai lángelméje és a körülötte alakult tekintélyes főtiszti-tábornoki kar Sztálinban gyanút keltett. Attól tartott, hogy tőle független tekintélyes hatalmi központ jöhet létre. Mindennek a háború szempontjából ki nem heverhető tragikus következményei voltak.

Sztálin
a Komszomol
1936-os
kongresszusa
elnökségében

A terror, a tisztogatások egyre inkább kiterjedt folyama, az ellenőrizetlenül burjánzó ellenségkeresés, az éberségi kampányok nem kímélték a belügyi apparátusokat sem.

Ezeket a természetlen „harcokat” tükrözte, hogy a 30-as évek végén a GULAG táboraiiban raboskodók, az ún. ellenforradalmi bűnökért (58-as törvénycikkely) letartóztatottak egyre növekvő mértékben a bürokratikus apparátusok alkalmazottaiból kerültek ki. 1934 és 1941 között a felsőfokú végzettségűek számaránya több mint nyolcszorosára nőtt, a középfokú végzettségűek aránya is több mint megötszöröződött. Míg 1936-ban ellenforradalmi bűncselekményekért a foglyok kb. 13%-a ült, addig 1939-re már meghaladta a 33%-ot. 1936–1939 között a foglyok létszáma másfél és kétmillió között mozgott, ennyi ember dolgozott az NKVD ellenőrzése alatt. Azonban a munkavállalók mintegy 2–2,5%-át kitevő tömeg gazdaságilag jelentéktelennek látszó teljesítményt nyújtott, vagyis az össztermelés alig 1%-át állította elő. Egyes területeken azonban, mint például az aranybányászatban, a fakitermelésben vagy a nagy építkezéseken, vasútépítésekben stb. a rendszer e páriái nem mellőzhető szerepet játszottak.

A terror szerteágazó okai között meg kell említeni, hogy az ipar területén a hozzá nem értésből származó balesetek, gépek tönkremenetele éppúgy elindíthatott egy „helyi” terrorhullámot, mint az, hogy nem teljesítették a tervet. A végső ok mindig a „nép ellenségeiben” vagy a „kártévőkben” találtatott meg, nem pedig a valóságos fejlődés kulturális és technikai-gazdasági korlátaiban, amelyeket megpróbáltak mindenáron áttörni. Miként a kor klasszikus szólása kifejezte a történelmi szituáció eme alapvető dimenzióját: „a bolsevikok áttörnek minden akadályon”. Ráadásul ezeknek a „korlátoknak” és másfelől a „korlátlan lehetőségeknek” a pontos helyéről és határaitól

szinte senkinek nem voltak megbízható ismeretei, mint magának a terrornak a méreteiről sem.

A terror általában valamely „hiba” felszámolásának eszközeként indult, amely mindig összekapcsolódott a helyi hatalmi-politikai harcokkal is. 1937–38-ban a különböző területeken egyidejűleg kibontakozó terrorhullám elindításában Sztálin alapvető felelőssége vitathatatlan. De hogy a 30-as évek terrorját a maga általánosságában Sztálin rendező keze intézte volna, az nem több, mint mindenhatóságának elfogadása.

J. Arch Getty amerikai történész mindezzel kapcsolatban találóan jegyezte meg a „nagy tisztogatások” eredetéről szóló munkájában: „Ha a nap 24 óráját elosztjuk azon dolgok, tevékenységek számával, amelyekért Sztálin felelős volt, világos lesz, hogy nagyon sok területen szerepe alig lehetett több az esetenkénti beavatkozásnál, sürgetésnél, fenyegetőzésnél vagy korrekciónál. Egy munkanap folyamán gyakorlatilag mindenféle dologban döntött: kezdve az ártánytenyésztéstől a metróalagutakon át a honvédelemig. Szakértők seregeivel találkozott, több tucat beszámolót hallgatott meg, s döntött egymással rivalizáló csoportok számos vitájában, amelyek költségvetési vagy személyi kedvezményekkel jártak. Végrehajtó volt, s a valóság arra kényszerítette, hogy hatalmának jelentős hányadát átruházza beosztottjaira, akik mindegyikének megvoltak a saját nézetei, klienscsoportjai és érdekei.”

Ezeket a rendszer szerkezetéből adódó hatalmi harcokat, amelyek átszöttek az emberi kapcsolatokat is, nagymértékben befolyásolta a hivatalnokréteg hozzá nem értése, az általános társadalmi és kulturális háttér. Ám ettől csaknem függetlenül Sztálin egész tevékenységének pontos megértése lehetetlen, ha nem vesszük kellően figyelembe, hogy pozíciójából fakadóan el látott egy állandó integráló és egyeztető funkciót a szinte átláthatatlanul szövevényes érdekcsoportok között. Ez a pozíció számára meg is könnyítette, hogy a létező ellentétek bázisán fenntartsa a maga személyi hatalmát. Mégis látni kell, hogy a korszakban mindvégig voltak hangsúlyeltolódások, sőt igen gyakran koncepcionális nézeteltérések is. A védelmi politikában ez nyilvánult meg a Tuhacsevszkij és más marsallok közötti konfliktusban. De ugyanígy megjelentek nézetkülönbségek az iparpolitikában, amit Ordzsonikidze és Molotov ellentéte jelzett, vagy Litvinov és Molotov ellentéte a külpolitikában, akik mindketten erős befolyással voltak Sztálinra. Ismertek Zsdanov, az ideológus-kultúrpolitikus ellentétei *Malenkovval*, az „iparpolitikussal”, akivel szemben Zsdanov sajátos pedagógiai és kulturális értékeket kívánt előtérbe állítani már a 30-as években is. Mind a párt szervezeti átalakítása, mind a „bürokrácia elleni harc” terén erős nézetkülönbségek léteztek Jezsov és Zsdanov között, ám Sztálin egyik mellett sem kötelezte el magát, pontosabban, mindkettőt támogatta. Az 1936 és 1939 között folyó úgynevezett nagy terror tehát mindennek tükrében nem Sztálin valamilyen egyetemes tervének megfelelően alakult.

A TERROR ADATAI

A terror tényleges adatai csak néhány éve hozzáférhetők. Korábban különböző manipulációk miatt vagy elhallgatták, vagy csak bizonyos elemeit tették közzé, olykor, mint például Hruscsov a GULAG-ra vonatkozó 10 milliós adatával éppen ellenkező irányban túlozta el. Nyomában később azután a legképtelenebb számokat adták elő politikai manipulációs okokból. Az adatokat részben a KGB-archívum, részben a Politbüro archívum (*Prezidentszkij arhiv*) anyagai alapján adták közre néhány évvel ezelőtt.

A Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága 1961-ben létrehozott egy különbizottságot azzal a céllal, hogy vizsgálja meg a sztálini terror méreteit, a szovjet törvényesség megsértésének következményeit, a tömeges repressziók áldozatainak számát. Az *N. Svernyik* vezette bizottság (*Selepin, Szergyuk, Rugyenko, Mironov, Szemicsasztnij*) 1963 februárjában bemutatta az elkészült anyagot a párt elnökségének. Ám ez az anyag 1995 januárjáig nem kerülhetett a nyilvánosság elé. Az itt szereplő adatok és az NKVD-archívumokban a 80-as évek végétől folytatott kutatások eredményei alapján megegyeznek egymással.

Az akkoriban szigorúan titkosan kezelt adatok szerint 1935–36-ban 190 246 embert tartóztattak le, akik közül 2347 embert lőttek agyon. 1937–38-ban, a terror csúcspontján politikai vádakkal 1 372 392 embert tartóztattak le s ítélték el, akik közül 681 692 embert lőttek agyon, ezek közül 631 897 embert nem bírói szervek döntése alapján. (Nem teljes adatok szerint közel 120 ezer párttagot és tagjelöltet tartóztattak le.) Ennyi embert összesen nem tartóztattak le a háború öt évében és az azt követő hét évben. E 12 évben 1 076 563 embert tartóztattak le, akik közül 59 653 embert lőttek agyon. 1940-ben, a Szovjetunióhoz csatolt jelentős nyugati területek szovjetizálásával együtt járó tisztogatásokat beleértve, együttesen 121 033 embert tartóztattak le. A különböző rendőri szervek által politikai okokból le tartóztatott személyek száma 1930 és 1953 között összesen: 3 778 234 (ez a szám a kitelepítettek adatait nem tartalmazza). Közülük 786 098 személyt ítélték a legsúlyosabb büntetésre. Bírói szervek 1 299 828 embert ítélték el (közülük 129 550 embert ítélték halálra). A nem bírói szervek által elítélt személyeket 1956 után automatikusan rehabilitáltak tekintették, mert maguk az ítéletet meghozó, két-három főből álló szervek (dvojokák, trojokák) alkotmányellenesek voltak.

Mindebben Sztálin személyes felelőssége senkiéhez sem mérhető, mivel az ő személyes példája közrejátszott a repressziók kíméletlenségében és eszkalálódásában. A személyes hatalmát szolgáló NKVD alkalmazottai közül – nem teljes adatok szerint – 1936 októberétől 1938 júliusáig 7 298 embert tartóztattak le, ami arra utal, hogy a tisztogatások egyetlen intézményt sem kíméltek, sőt minél közelebb volt egy intézmény vagy szervezet a hatalom centrumaihoz, annál inkább érintette a terror. Ez katasztrofális formában észlelhető a hadseregét érintő terrorban.

Az NKVD 1937–38-ban 383 listát küldött Sztálinhoz, amelyeken 44 ezer

neves szovjet-, párt-, gazdasági és katonai vezető neve szerepelt, akiknek nagy többségét agyonlőtték. Sztálin aláírása 362, Molotové 373, Vorosilové 195, Kaganovicsé 191, Zsdanové 177 listán szerepel. A dokumentumok tanúsága szerint Sztálin személyesen ellenőrizte a repressziós tevékenységet. Sztálint a bizottság jelentése nemcsak politikai és erkölcsi, hanem köztörvényes bűnözőnek is nevezi.

Sztálin, mint hangsúlyoztuk korábban, leplezte, hogy köze lenne a repressziókhoz. Sőt a bürokratikus huzavona és elnyomás ellen folyó harc karizmatikus vezéréként tűnt fel, amihez kétségtelenül komoly népi támogatást kapott. A valóságban mindez a terror kiszélesedésének, elszabadulásának forrása lett. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a terror áldozatai közé (nemritkán Sztálin maga beszélt túlkapásokról) ártatlanok is kerültek, Sztálin „maga vette kézbe az ügyet”, s leváltotta például a „sztálini népbiztost”, a rettegett Jezsovot. A bűnbakok keresése rendszeressé vált. Sztálin az elkövetett „hibákért” mindig állított felelősöket, s ezzel a népi elégedetlenséget a „megfelelő” mederbe tudta terelni: a bürokraták, a bűnözők, a kártevők, egyszóval a szocializmus ellenségei ellen lépett fel, akik megkeserítik a nép életét.

Ebből a szempontból is érdemes megfontolni *Isaac Deutscher*, Sztálin egyik első, „klasszikus” életrajzírójának intelmét: „Az emberek gyakorta nem voltak abban a helyzetben, hogy megítélhessék, Sztálin mely intézkedései szolgálják a közös érdekeket, s melyek szolgálták csupán az önkényuralmat.”

A forradalmi hit és lelkesedés a Sztálin iránti, szinte vallásos rajongásban is kifejeződött, ami természetesen manipulált és megrendezett volt, de a kultusz azért lehetett intenzív és tartós, mert erős történelmi talapzaton nyugodott. Az éhezést, a nehézségeket azért is viselték olykor még heroikus erőfeszítésekkel is, mert sokan vélekedtek úgy, hogy a rendszer jó, csak a bűnösök miatt vannak igazságtalanságok, és Sztálin maga nem is tud a terrorról.

Az *átnevelő és munkatáborok* deklarált célja a megfélemlítés volt, vagyis hogy elrettentsenek mindenkit a Szovjet Állam, a „szocializmus” politikai berendezkedése, azaz a Sztálin személyi diktatúrája elleni fellépéstől. Az újabb történelmi irodalom azt hangsúlyozza, hogy valójában a 30-as évektől a GULAG alapfunkciói jórészt gazdasági tényezőkben keresendők. (Persze a táborlakók „kiválasztása” elválaszthatatlan az „osztályharc éleződésének” sztálini téziséstől, a diktatúra jelzett önfelemesztő politikai gyakorlatától.)

Az 1936-os szovjet alkotmány sok szempontból demokratikus jellege csak leplezte a törvénytelenégeket, erősítette a hivatalos látszatot, amely szerint a szocializmus és a személyi diktatúra megkülönböztethetetlené vált. A sajtóban, az oktatásban, a kultúrában Sztálin kultikus dicsőítése már 1929-től kötelező volt, s kétségtelen, hogy ez gyökereket eresztett a társadalom igen széles rétegeiben. Egy generáción belül milliók emelkedtek fel az írástudatlan periferizált létből az államszocializmus gazdasági, kulturális, tudományos, katonai szféráinak stb. legmagasabb régióiba is, sokan pedig a rendszer szociálisan biztonságos „csavarjaivá” váltak. Ezzel függött össze,

hogy semmiféle szervezett, antiszocialista ellenzék nem jött létre a rendszerrel szemben. A terror a II. világháború kitörésének periódusában kezdett alábbhagyni, de csak Sztálin halála után szűnt meg.

SZTAHANOV ÉS A SZTAHANOVISTÁK

Bárhogyan tekintünk is a rendszerre, széles társadalmi bázisa összefüggött azzal a ténnyel, hogy egy generáción belül történelmileg példátlan társadalmi mobilitás ment végbe. A katonai parancsnokok és az igazgatók, a pártvezérek és a kolhozelnökök, a színészek és a főhivatalnokok, a mérnökök és a tanárok a „mezítlábas” paraszti és proletártömegekből emelkedtek ki. A munka és a szovjet állam szolgálata iránti tömeges odaadás elválaszthatatlan a társadalmi felemelkedés és a társadalmi integráció milliókat átfogó új folyamataitól. A munka kultuszának elfogadása pedig elválaszthatatlan attól a ténytől, hogy a munka nélkül szerzett jövedelem elvileg és alkotmányosan bűnnek számított, „az ember ember általi kizsákmányolásának megszűnését” az alkotmány deklarálta.

Ilyen „integrációs” folyamat volt az erőltetett iparosítás korának munkaverseny-mozgalma, a *sztahanovizmus*, amely a 30-as évek közepén indult. A mozgalom az iparba beáramló paraszti milliók szocializációjának egyik döntő eszközének bizonyult, miközben az államszocialista extenzív fejlesztés korában kereste a munkatermelékenység növelésének módját. A Sztahanov-mozgalom a szovjet életforma és munkakultúra, a munkaszervezés, a termelési teljesítményre való ösztönzés területe és kerete volt tehát, amely időben – bár átalakult és megváltozott formákban, mindenekelőtt a szocialista brigádmozgalom szervezetében – gyarkorlatilag a Szovjetunió összeomlásáig létezett. Sztahanov nem egyszerűen az élmunkás „modellje” lett, hanem orosz népi hőssé vált, a szovjet közösségiség állami mintájává stilizálódott. A sztahanovista a szovjet rendszer teljesítőképességének szimbólum-

Sztahanov (jobbról)

ma, amely az újratermelési folyamat szinte minden területén megnyilvánult. A mozgalom alapvető funkciója szerint a preindusztriális kultúrából – az államszocializmus értékeinek közvetítésével – az ipari társadalomba segítette átvezetni a szovjet emberek millióit.

A mozgalom Sztahanov bányász-élmunkás eredményeinek követhetőségén alapult. Ám Sztahanov csúcsteljesítményei, amelyek azután ösztönözték a csúcsteljesítményeket nemcsak az ipar különböző ágazataiban, hanem még a repülésben (*Cskalov*) is, eredetüket tekintve az alulról és felülről való kezdeményezésnek, az ösztönös és a bürokratikus iniciatívának sajátos keverékei voltak. A munkaverseny, amely még a 20-as években megfogant jelenségnek tekinthető, a 30-as években vált tömegessé. A Sztahanov-mozgalom eredetét tekintve a Donyec-medence (*Donbassz*) egyik bányájának (*Központi-Irmino*) kezdeményezéséből nőtt ki. Egy fiatal, *Petrov* nevű, technikai végzettségű pártszervező ötlete alapján 1935. augusztus 23-án a helyi pártbizottság elhatározta, hogy versenyt indít a terv teljesítése érdekében. Sztahanov volt az az ember, aki 102 tonna szenet bányászott ki egy műszakban. Ezzel a teljesítménnyel többszörösét kereste az átlagnak. Sztahanov teljesítménye azonban ellentmondásos következményekkel járt. A Sztahanov-jelenség a többletteljesítmény kisajtolásának fontos eszközévé vált az állam kezében, amennyiben állandó normaemelésre ösztönözte a munkásokat és a menedzsmentet is. A többletmunka díjazása, a szovjet rendszer társadalmi teljesítménye nem állt arányban az elvégzett többletmunkával. Ráadásul ellentétet szült a rohammunkások, a sztahanovisták és a nagy teljesítményekhez a feltételeket biztosító „normális”, vagyis alulfizetett munkások, másfelől a sztahanovisták és a művezetők között is, mivel az utóbbiak a munkások előtt veszítettek tekintélyükből.

A mozgalom mindennek ellenére gyorsan terjedt, 1940-re az ipari munkások több mint 51%-a, azaz közel 3 millió ember volt sztahanovista. A mozgalom munkások millióit ösztönözte technikai és üzemszervezési újításokra, amelyeket sok esetben Nyugaton már régen feltaláltak. Ugyanakkor az újítási mozgalom hatékony tanulási folyamatnak is bizonyult, mert lehetővé tette, hogy sokan sajátítsák el az új technikát. Az entuziazmus, a többletteret és a felemelkedés vágya – főleg a kezdeti időben – jelentősen növelte a résztvevők számát. Munkások tömegei kapcsolódtak be már az első esztendőben a teljesítményt fokozó mozgalomba. Moszkvában a 22 legnagyobb ipari vállalatnál 1935 novemberétől 1936. április 1-jéig a munkások közel 30%-a lett sztahanovista. Hasonló folyamat zajlott le Leningrádban, ahol szintén nem volt ritka a 150–200%-os normateljesítés. Mindez természetesen összefüggött azzal is, hogy a normát, a „darabbért” eredetileg a teljesen iskolázatlan munkások számára határozták meg. A munkabér a többletteljesítménynek csak viszonylag kis részét tette ki, közületi, közösségi, üzemi-technikai célokra csoportosították át nagyobb összegeket.

A jelentősebb pénzösszegeket többnyire az évi terv teljesítéséért vagy túlteljesítéséért fizették ki az „év végi hajrá” keretei között. A sztahanovistává válásnak voltak bürokratikus megkötései, nem nélkülözték a manipulá-

ciós eljárásokat sem, ám végül is e „privilegizált” munkástömegbe a fiatalabbak, az iskolázottabbak, egyes ágazatokban a fizikailag erősebbek nagyobb eséllyel kerültek be. A nők aránya természetesen iparáganként változott, a könnyűiparban (textil-, bőr- és konfekcióipar) nagyobb arányban voltak a női sztahanovisták, mint a férfiak.

Mindent egybevetve, a munkaerő állami kizsákmányolásában a Sztahánov-mozgalom inkább megerősítette a menedzsment és a munkások hierarchisztikus viszonyrendszerét, a parancsuralmi szisztémát, amely végül is a termelést az adott történelmi feltételekkel megegyezően a jelzett módon intenzifikálta.

A társadalom szociológiai szerkezete, mentalitása gyorsan változott. Milliók kulturális felemelkedése a „szocialista modernizáció” szélsőséges elmentmondásokat tartalmazó jegyeit már korán magán viselte: egyebek mellett az analfabétizmus felszámolása, az urbanizáció kibontakozása katasztrofális lakásínség körülményei között ment végbe, a nők munkába állása a háztartási munkával („második műszak”) egészült ki stb. Ezek a változások azonban sok szempontból csak a felszínt érintették, vagy ha mélyebbre hatoltak, akkor az állami politikai kampányok hatására mentek végbe. A sztálini rendszernek különös viszonya volt az emberhez. Ennek az átalakulásnak a nehézségeit és jellegét jól tükrözi a nők, mindenekelőtt a parasztlányok és parasztasszonyok termelőmunkába való integrálódása.

A NŐK SZTÁLIN IDEJÉN

A legjelentősebb fordulat a nők és a férfiak jogi és szociális egyenlőségének deklarálása volt. Ám mindez csak a termelési folyamat keretei között értelmeződött. A nők mindazon törekvései, amelyek az életmód, a mindennapi élet (*bűt*) átalakítására irányultak – mint például a szexuális zaklatás megszüntetése a munkahelyeken és az utcán, vagy a nemek azonos súlya a hatalmi pozíciókban stb. – kívül kerültek a hatalom és a társadalmi többség érdeklődésén. Sőt 1930-ban még a KB női osztályát (zsenotgyel) is megszüntették, mondván, a termelésben, az iparosításban és a kollektivizálásban a nemi szerepek körüli problémák automatikusan felszámolódnak. Ahogyan *Wendy Z. Goldman* megjegyezte: „Az alulról indult forradalomban született munkás-nőmozgalomra nem volt többé szükség, s a »felülről« indult forradalomban halt meg.” Már a 20-as években nyilvánvaló volt, hogy a nemek közötti viszonyok átalakítását szorgalmazó nőaktivisták beleütköztek a helyi párt- és szakszervezeti hivatalosok ellenállásába, mondván: „a politika nem való a nőnek”.

Ugyanakkor nagy előrelépés volt, hogy gyakorlatilag megszűntek az olyan házasságok, amelyek a nők megvásárlásán (főleg Közép-Ázsiában volt ez általános) alapultak, miként visszaszorultak a vallási és nemzeti korlátok is. A 30-as évek közepén a nemzetiségi szempontból vegyes házasságok nem voltak ritkák. Még Közép-Ázsiában és Kazahsztánban is a házasságok 12–13%-a nemzetiségileg vegyes volt, Belorussziában ez a szám megközelítette a 20%-ot. Emellett háttérbe szorult a vagyoni különbségek szerepe is. Mindez nem jelenti azt, hogy megszűnt volna a hatalommal való visszaélés, a

megvesztegetés, a bűnözés, a prostitúció. A hatalmas társadalmi és gazdasági átalakulás nagy megrázkódtatásaihoz milliók nem tudtak alkalmazkodni, sőt sok munkás nem adta fel azt az elképzelését sem, hogy visszatér a faluba. Így sokan nem rendelkeztek biztos jövővel, az alkoholizmusba vagy más társadalmilag kiszorított pozícióba menekültek.

Mind a falusi, mind a vidéki és a városi nők társadalmi státusában talán még jelentősebb változások, megrázkódtatások következtek be, mint a férfiakéban. A tradicionális létből való kiemelkedés a 30-as években hihetetlenül gyorsan ment végbe. Az évtized elejétől mindinkább eluralkodott előbb az ipari, majd a mezőgazdasági termelésben a hőskultusz, amely funkciója szerint az iparosítás és a kollektív gazdaságokban a közvetlenül állami irányítású újratermelési folyamat kiterjesztésének társadalmi elfogadtatását szolgálta. A falusi élmunkásnő („*udarnyica*”) hivatalosan megfogalmazott image-e közel állt a sztahanovista tulajdonságaihoz: fizikai és szellemi képességek dolgában éppen úgy kiemelkedő, mint a szocializmus intellektuális és emocionális védelmezése terén. Ám a nők heroizálásának létezett egy – már említett – kitüntetett oldala: a szovjet rendszernek az állami tőkefelhalmozás, az iparosítás érdekében szüksége volt minden munkáskézre, tehát a nőket minél nagyobb számban be kellett vonni a termelési folyamatba. A női egyenjogúság és függetlenség, a nőknek a családban megerősített pozíciója a nők „munkába állítását” szolgálta. Ennek a „függetlenségnek” azonban nagy ára volt. A nők háztartásban (gyerek, család) végzett „meg nem fizetett munkája” megnövekedett, mivel nem következett be a „második műszakban” végzett „női” munka legalábbis részleges „férfiasítása”. Másfelől a nők társadalmi státusa sohasem érte el a férfiakét, a hivatalos propagandaszólamok ellenére mind a fizetések, mind a vezetői állások betöltése terén a nők hátrányos helyzetbe kerültek. 1936-ban a férfiak és a nők közel egyforma időt töltöttek el a termelőmunkában, ám a nők a háztartási munkával közel ötször annyi időt foglalkoztak, mint a férfiak, míg a kulturális és oktatási tevékenységre a férfiak közel háromszor annyi időt fordítottak, mint a nők.

A kultusz csúcspontját azzal érte el, hogy néhány nőt a sajtó útján a mennyekbe emelt. Így történt például az ukrainai *Praszkovja Angelínával*, aki történetesen traktorista brigádvezető volt. A kampány jelezte, hogy a gazdaságban szinte minden funkcióra alkalmasak a nők, beleértve a kíméletlenül nehéz fizikai munkát és a vezető státusokat is. Sztálin közvetlen iniciatívája alapján óriási kampány kezdődött 1934-ben, hogy nagy számban képezzenek ki nőket traktoristának. Ez volt a kolhoz munkába való bevonás leglátványosabb és „legmodernebb” formája. Azonban a nők egyrészt kevésbé akartak hősök lenni, másrészt nagy akadályokba ütköztek. Legalább három ok miatt. A már említett otthoni túlmunka nem volt vonzó. Másodszor erősen hatottak a patriarkális falusi tradíciók, amelyek szerint a nőknek a családban, a konyhában van a helyük, ott élvezhetnek nagyobb biztonságot. Ez a konzervatív kulturális ellenállás máig fennmaradt, miként fennmaradt az állami kizsákmányolás rendszere is... Harmadszor, a férfiak egyáltalán

Prostituáltak
az Európa Hotel
különtermében
1925-ben

Prostituáltak
átnevelő munkán
1930-ban

nem ambicionálták a nők vezető pozícióba kerülését, bár szívesen és sokat ittak a mindenkor kijelölt főnöknő egészségére. Sem a nők szexuális egyenlőségében, sem társadalmi felemelkedésében nem voltak érdekeltek. A szovjet termelési „hősnő” természetesen nemcsak mítosz volt, akit szoborba öntöttek, megfilmesítettek, és a politikai indoktrináció szerves részévé emeltek, hanem részben realitás, a társadalmi felemelkedés egy lehetséges, bár természetesen nem tipikus útja.

A női traktoristák száma 1934–1940 között sohasem haladta meg a 10%-ot. 1940-ben a 133 ezer kiképzett traktorvezető nő kevesebb mint fele ülhetett a traktor volánja mögé. A nők „kiemelésének” eredményeként mégis meghonosodott a férfiak gondolkodásában, hogy a nők is betölthetnek vezető pozíciót, még ha a 30-as években a kolhozelnököknek csak igen kis százaléka volt nő.

A sztálini rendszer viszonya a nőkhöz nem egyértelmű. A 20-as években,

a NEP bevezetése után a nők milliói katasztrofális helyzetbe kerültek. A munkanélküliség, a szegénység, a szabadpiac kényszerei, a teljesen szabad válás és a hagyományos férfiuralom következtében a családok rendkívül gyors felbomlása ment végbe. A nyugati országokhoz képest is többszörösére emelkedett a válások száma. A nők jogi korlátozásokat követeltek. Még 1925-ben törvény mondta ki, hogy a törvényes házasság és a szabad házasság jogi és pénzügyi tekintetben egyenjogú. A férfiaknak gyakorlatilag semmilyen felelősségük nem volt a család iránt. A törvényes feleség mind anyagi, mind szexuális kiszolgáltatottságban élt, miközben a férj a szűkös fizetésből nemritkán másik asszonyt tartott el. Sőt gyakori eset volt, hogy minden kötelezettség nélkül egyidejűleg több asszony szült ugyanattól a férfitől, aki egyszerűen továbbállhatott.

A sztálini rendszer a családot gazdasági egységnek tekintette, s megvédte azt. Mind a nők körében kiterjedt szexuális konzervativizmus, mind a nők anyagi kiszolgáltatottsága, fizetésük alacsonyabb szintje is amellest szólt, hogy a rendszer megszilárdítsa a családi viszonyt. 1936-tól törvény nehezítette meg a válást, gyermektartást írt elő, és törvényen kívül helyezte az abortuszt. A szovjet nők többsége pártolta ezt a törvénykezést, létbiztonságot jelentett számára, amiért még az abortusz tilalmát is elviselte.

A SZOVJET EMBER

A szovjet társadalom átstrukturálódása gyors és radikális volt. A Szovjetunió lakossága 1937-ben több mint 162 millió, amelynek kb. egyharmada élt városban és munkástelepeken. Még a leginkább elmaradott területeken is, mint például Azerbajdzsán, lényegében sikerült felszámolni az analfabétizmust az iskolakötelezett korosztályok körében. A kisbirtokos parasztság, a tőkéből élők társadalmi csoportjai gyakorlatilag felszámolódtak, a „tőkét helyettesítő” bürokratikus irányító és menedzserapparátus a szovjet korszak munkás- és parasztcsaládjainak gyermekeiből verbuválódott, miként a szovjet értelmiség is, amivel a rendszer demokratikus jellegét igyekezett igazolni a világ előtt.

Ez a folyamat nem vált el az ideológiai-politikai és kulturális-propaganda intézmények, apparátusok cenzurális viszonyaitól, a sztálini ízlésvilág meghonosodásától, a nyugati, főleg az amerikai giccs szovjetizált formáinak megjelenésétől. A folyamat a Nyugat „utolérése” és „elhagyása” ideológiai és politikai kényszereivel igazolta magát, ami megnyilatkozott az építkezésben, a festészetben éppen úgy, mint az üzenen belüli technobürokratikus szisztéma kiépülésében. A hivatalos ideológia sajátos versenyt hirdetett a Nyugattal, amelynek *utolérése* azonossá vált az „elmaradottság” leküzdésével. Sztálin e „verseny” természetét és tétjét így fogalmazta meg még a „nagy ugrás” időszakában, 1931 februárjában az ipar funkcionáriusainak I. össz-szövetségi kongresszusán: „Néha azt kérdezik, nem lehetne-e az ütemet kissé lassítani, haladásunkat kissé fékezni. Nem, elvtársak, nem lehet! Nem lehet lassítani az ütemet! Ellenkezőleg, gyorsítani kell, amennyire erőnkből telik és lehetőségeink engedik. Ezt követelik tőlünk a Szovjetunió munkásai és parasztjai irányában vállalt kötelezettségeink. Ezt követelik tőlünk az

egész világ munkásosztálya irányában vállalt kötelezettségeink. Az ütemet fékezni annyi, mint elmaradni. Aki pedig elmarad, azt verik. Mi azonban nem akarjuk, hogy bennünket verjenek. Nem, nem akarjuk! A régi Oroszország történelme egyebek között abból állt, hogy elmaradottsága miatt szüntelenül verték. Verték a mongol kánok. Verték a török bégek. Verték a svéd hűbérurak. Verték a lengyel meg a litván pánok. Verték az angol meg a francia tőkések. Verték a japán bárók. Mindenki verte – az elmaradottság miatt. Katonai elmaradottsága miatt, kulturális elmaradottsága miatt, mezőgazdasági elmaradottsága miatt. Verték, mert ez jövedelmező volt, és mert büntetlenül teheték.” Ez a beállítódás életmóddá vált, az „utolérés” a mennyiség hajszolását, a „gyorsítás” a minőség alárendelődését involválta. Ám a fejlődés egy fokán a mennyiségi siker is siker, ami a rendszer ideológiai legitimációs alapjába beépült.

Tehát a 30-as évek a tömegkultúra példátlan extenzív fejlődését eredményezte, ami elválaszthatatlan az állami gyámkodás, az állami kényszerítés rendszerétől. E szisztéma eredményeit a nyugati államférfiak és vezető értelmiségiek is hol az elragadtatás, hol az irigység hangján emlegették. Még azok is elismerően nyilatkoztak, akik a diktatúra terrorista jellegét tartották a szovjet fejlődés lényegének és „céljának”. A Szovjetunió állami szociálpolitikája és kultúrpolitikája a Nyugat számára is egyfajta kihívásként létezett. Az új szovjet életmód a gazdasági és kulturális „egyenlőség” állami garanciáján alapult. Egy olyan jövőbeni perspektíva körvonalazódott, amelyért érdemesnek látszott komoly áldozatokat hozni: a város és falu, a szellemi és fizikai munka közötti különbségek megszüntetése, egy olyan közöségiség kialakítása, amelyben az emberek közötti viszonyok a kölcsönös szolidaritásra, a teljesítményre, nem pedig egy új hierarchisztikus uralmi szisztéma kiépítésére támaszkodnak. A valóságban ekkor már az új tekintélyuralmi rendszer működött. A Lunacsarszkij vagy Csajanov, Bogdanov vagy Kollontaj által „megálmodott” közösségek helyett a politikai nézetek egységén alapuló bürokratikus közösségek jöttek létre. Az emberek közötti kapcsolatokat továbbra is a termelési munkamegosztás Nyugaton is ismert építménye és az állam, illetve intézményei iránti lojalitás határozta meg.

Az állami közösségek (bölcsőde, óvoda, iskola, étkezdék, részben a lakóközösségek, házi mosodák, újságolvasói körök, könyvtárak stb.) tehermentesítették a családot, megkönnyítették a szellemi-kulturális értékek megszerzését, a szórakozás és a pihenés addig ismeretlen formáit is életre hívták. Ugyanakkor új terhek, új elidegenedési formák is jelentkeztek. A tömegközlekedés vívmányai együtt jártak a sorban állás és túlekedés rendszeressé válásával, a távolságok leküzdése, az életminőség korlátai, a lakáshiány együttesen frusztráló hatást gyakoroltak különösen a városi lakosságra. A szabad véleményalkotás és az egyéni szabadság állami korlátozása, módszeres szűkítése az új életmód legrosszabb oldalait erősítették. A protekció és korrupció elleni állandó harc, amely egyfelől természetesen szimpátiát keltett a lakosság jelentős csoportjaiban, másfelől erősítette az „ellenség keresésének” pszichózisát, az éberségi kampányokat.

A létező fogyasztási kommunák és más életmódbeli közösségek életképessége nem bizonyult erősnek. Bebizonyosodott, hogy a termelésen kívüli kommunák nem életképesek, mert „megöli” őket a formalizmus, az egyenlődsi, a valóságos élettől, az igazi társadalmi konfliktusoktól való elszakadás, a szektás bezárkózás stb. A termelési közösségeket pedig, amelyeket a 20-as években a piaci viszonyok fojtogattak, a sztálini fordulat totális államosítása semmisítette meg végérvényesen. A személyes érdekeltség hiánya és az állam mindenhatósága a dolgozók közösségi szerveződéseit strukturálisan ellehetetlenítette: az eszmei és erkölcsi megfontolások ideig-óráig összetartják a közösségeket, de az anyagi-termelési feltételek nélkül elkerülhetetlen a felbomlás.

Ugyanakkor – a már említetteken kívül – más közösségi kísérletek, mint például a lakosság életfeltételeinek javítására szerveződő spontán közösségek, lakótelepi társaságok, utcabizottságok, amelyek a környezet egészségesebbé tételétől kezdve játszóterek építésén át lakóházak javításáig számos területen valódi társadalmi szükségleteket elégítettek ki, sikeresnek mondhatók. A Szovjetunió nagyvárosainak többségében száz- és százezrek vettek részt ezekben az öntevékeny szerveződésekben. Az új élet megteremtésének sajátos romantikája beszűrődött a Szovjetunió állampolgárai millióinak gondolkodásába és érzélemlésvilágába. A „volt hová tartozni” és az „unokák már a kommunizmusban fognak élni” romantikája volt ez. Tehát a 30-as évek időszaka minden katasztrófa ellenére is – milliók számára – a jövőbe vetett hit évtizede volt; enélkül a nagy építkezések, a hadiipari potenciál ilyen gyors kiépítése aligha lett volna lehetséges. A munkahelyi kollektívák entuziazmusa nélkül nincs az az állami kényszer, amely a Szovjetunió iparosítását véghezvihette volna. A *nagy nemzeti teljesítmény* öntudata volt ez.

Ennek a korszaknak az irodalmi és művészeti tükrözése többnyire a bürokratikus ízlésvilág kiszolgálásában merült ki, álromantikus pátoszt sugároztak még a jobb írók művei is. A korszak adekvát irodalmi kifejezése a „termelési regény”, amely mindenekelőtt a nagy építkezéseknek és a sokat emlegetett entuziazmuson alapuló népi önfeláldozásnak állított sajátos emléket. A 20-as évek kulturális fejlődésének intenzitását tehát felváltotta az extenzív fejlődés, ami a „magaskultúra” rohamos hanyatlásával járt együtt. Mindemellett a társadalomtudományok és az építészet területén is eluralkodott a sztálini önkény. Ez utóbbinak a megalománia, a „szocialista romantizmus” felelt meg.

A kultusz szélsőséges formái nyilatkoztak meg az olyan művekben, amelyek a nyelvtudomány, a biológia vagy a genetika területén is Sztálin „zsenijéből” indultak ki, Sztálin tanításait próbálták „érvényre” juttatni. A dogmatizmus és a sematizmus a természettudományokat szintén visszavetette a fejlődésben, egyes tudományágak, mint például a genetika vagy a kibernetika gyakorlatilag visszafejlődtek. Mindent alávetettek a megtaníthatóság és a megtanulhatóság szempontjainak.

A sztálini korszaknak ellentmondásos volt a viszonya az emberhez. Egyfelől a hivatalos propaganda állandóan azt bizonygatta, hogy a Szovjet-

Harc az egészséges testért

unióban „minden az emberért történik”, s a jelen áldozatai is csak az eljövendő szocializmus-kommunizmus („mindenki képességei szerint dolgozik, mindenki szükségletei szerint merít az anyagi javakból”) érdekeit, az eljövendő generációk boldogulását szolgálják. Másfelől a valóságban az állami kizsákmányolás szélsőséges formáival és a terror diktatúrájával a hatalom feltétlen alárendeltséget követelt meg a szovjet állampolgároktól. A tankönyvekben meghirdetett humanista és internacionalista-világfelszabadító értékrend zárójelbe került, amikor a „nép ellenségeivel”, a kapitalizmussal és a fasizmussal szembeni harcra hivatkozva az állami engedelmisséget abszolutizálták. Az individuum szabadságának korlátozása, az alkotmányban biztosított szabadságjogok gyakorlati kiiktatása normává vált. A jól végzett munka hőstettnek számított, ám mindez együtt járt azzal, hogy a munkafegyelem megsértőivel szemben a hatalom meghozhatta a legszigorúbb adminisztratív intézkedést, a táborba zárást is. Az „egyenlő munkáért, egyenlő bért” elvét sohasem sikerült megvalósítani; a rendszer állandóan konfrontálódott a munka mérésének bonyolult elméleti és gyakorlati problémáival.

A szovjet ember, az „új szocialista embertípus”, amely elkötelezett volt a

hivatalos szovjet kulturális értékrend iránt, a 30-as években formálódott meg ideológiailag és gyakorlatilag is. Az „agyonnevelt” szovjet ember fontos ismertetőjele az államszocialista világnézet és a szovjet kultúra elsajátítása, valamint reprodukciója nap mint nap: állami kötelezettség volt ugyanis a magaskultúra és a tömegkultúra valamilyen szintű elsajátítása, amely az iskolákon és egyetemeken kívül az állami rádió (majd negyedszázaddal később a televízió) közvetítésével is folyt. A tudatlanság, a kulturálatlanság a mindennapi életben szégyennek számított. Bár a valódi magaskultúra és népi kultúra – politikai igények szerint megszürt formában – egyidejűleg jelent meg az ugyancsak állami támogatású hazai (részben és nagyon „megválogatva” a külföldi) giccsel, a hivatalos propaganda mindig megkülönböztette az „értékest” az „értéktelentől”, majd képmutató módon a lakosság számára – a másutt „megszidott” – giccset reklámozta és mutatta be. Tehát a Nyugattól való elzárkózás és a nyugati életmód számos elemének majmolása nem mondott ellent egymásnak. A szovjet ideológiában a Nyugat utolérése és túlszárnyalása technikai-tudományos szinten (is) olyan célként határozódott meg, amely a látványos ipari növekedés és az állam szociálpolitikai gondoskodásának periódusában gyakorlati tapasztalatokra is hivatkozhatott. Ily módon a szovjet ember büszkesége reális tényeken is nyugodott, hiszen a Szovjetunió a világ második katonai és ipari államává vált a 30-as években. A szocialista nagyhatalom állampolgára – a hivatalos értékrend szerint – előbb volt szovjet és azután volt orosz, kazah, ukrán vagy grúz, ami a háború idején kiegészült az „orosz nép első az egyenlők között” elvvel, s ez a Szovjetunió himnuszában is megfogalmazódott: „Szövetségbe forrt szabad köztársaságok, a Nagy Oroszország kovácsolta frigy.” 1943-ig a Szovjetunió himnusza az *Internacionálé* volt.

A SZTÁLINI JELENSÉG ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A „sztálinizmus” jelenségét a történeti és politológiai irodalomban nemritkán a faszizmussal való analógia segítségével értelmezik, sőt olykor strukturális azonosságukat tételezik fel a hidegháborús időszak hajnalán kikristályosodott *totalitarianizmus-elmélet* alapján. Hogyan áll a probléma a történeti valóság tükrében?

Mind a faszizmus mint hatalmi berendezkedés, mind a „kommunizmus” a kapitalizmus világválságából (1914–1933), egy meghatározott történelmi formájának az összeomlásából eredt. A faszizmus, a nemzetiszocializmus mint tömegmozgalom (mindenekelőtt Olaszországban és Németországban) kiűtkeresés volt ebből az összeomlásból, egy preventív ellenforradalom az antikapitalista munkásmozgalom potenciális forradalma és a működésképtelenné váló polgári demokrácia intézményei ellen. Ahogyan ábrázoltuk, a sztálinizmus mint politikai rendszer egy új típusú („munkás”, „proletár”, „szovjet”, „kommunista”, „szocialista” stb.) forradalom lezárásaként és „elzárásaként” megszilárdult bürokratikus diktatúra volt, amelynek az lett volna az elmélet szerint a funkciója, hogy átmenetet képezzen a szocializmusba, ehelyett önálló formaként, mint *államszocializmus* szilárdult meg.

1934 után a „kész” sztálinizmus éppen nem forradalmi jellegével tűnik ki. Konzervatív-bürokratikus természetéről Richard Pipestől Roj Medvegyevig, I. Deutschertől Robert C. Tuckerig, sőt Robert Danielsig – világnézeti hovatartozástól függetlenül – a téma minden jelentős kutatója megemlékezik. R. Tucker, Sztálin híres életrajzírója éppen a sztálinista fejlődés újszerű tartalmáról, a forradalmi fejlődéssel való lényegi megszakítottaságáról így írt: „...a lenini örökségben voltak elemek, amelyeket Sztálin teljes joggal idézhetett például 1928–29-ben. De úgy vélem, hogy Sztálin már nagyon korán eltért Marx és Lenin hagyatékától. Erről abszolút meg vagyok győződve. Ugyanis itt a vita az állam kérdése körül fordul meg, a sztálinizmus értelmezésében ez a döntő elem. Az előbbiek a szocialista társadalmat nem állami társadalomként képzelték el. Még kevésbé bürokratikus, centralizált önkényuralmi államra gondoltak. Sztálin viszont éppen az ilyen államot tartotta szocialistának.” Az állam iránti odaadás nem orosz vagy szovjet sajátosság.

Már az I. világháború periódusától a világrendszer fejlődésének új történelmi formáját az *állam* radikálisan növekvő gazdasági, politikai és szociális szerepe jellemezte. Ez a körülmény eltérő formában tükröződött a fasiszmban, a sztálinizmusban és a *New Deal* keynesiánus államkapitalizmusában.

A náci Németország a tőke egyetemes felhalmozási folyamatának egyik központja volt, míg a sztálini Szovjetunió gyakorlatilag kiszorult a világrendszerből, „önerős felhalmozásra” kényszerült. A szovjet állam nem tudta finanszírozni vállalt céljait, mert a felhalmozás lényegében csak a „birodalom” fennmaradásának szükségleteit fedezte. A sztálini jelenség – a fasisztól eltérően – az antikapitalista „gondoskodó népállam” első megvalósulásaként fogható fel. A német fasiszmus, a náci állam és fajelmélete gyakorlatilag nem lépett túl egy végtelen háborús gazdaság keretein. Gazdasági fellendülésének alapját a háborúra való felkészülés képezte. A két berendezkedés radikálisan eltérő társadalmi struktúrával és ennek megfelelően eltérő érdekviszonyokkal rendelkezett. A történetírás lényegében nemzetközi konszenzusra jutott abban a tekintetben, hogy a náci állam jelentős mértékben a német nagytőke profitérdekeinek megmentését, a magántulajdon uralmának védelmét szolgálta a kommunista kollektívizmus reális és képzelt veszélyével szemben. Abban a tekintetben sem igen van vita, hogy a sztálini fordulatot (1929–1933) egy önmentő hatalmi-politikai törekvés inspirálta: az állami tőkefelhalmozás („eredeti szocialista felhalmozás”, az „egyenlőtlen csere”). Végső soron e felhalmozás finanszírozta az utolérő iparosítást és a neki megfelelő „proletárdiktatúra” (értsd Sztálin személyi diktatúrája) államát. Ennek részeként ment végbe a tulajdonáthelyezés, amely névlegesen a „dolgozók tulajdona” volt, valójában a diktatúra bürokratikus intézményei, csoportjai szerezték meg az állami tulajdon fölötti rendelkezést, de nem örökölhették azt. A sztálini Szovjetunióban – eltérően a hitlerista és a *roosevelti* államtól – nem túlkínálati, túltermelő, hanem ún. *túlkeresleti gazdaság* jött létre: „hiánygazdaság” (Kornai János), ami magában foglalt bizonyos egalitáriánus tendenciákat. A náci *túlkínálati gazdaság* – eltérően az

amerikai variánstól – a nehézipari nagytőke számára kizárólag háborús konjunktúrával teremtett „köz munkákat”, ennyiben a náci állam „meghálálta” a nagytőke grandiózus támogatását. A mesés profitok fejében a német nagytőke, mindenekelőtt a nehézipari nagytulajdonosok kitartóan pénzelték a fasiszta hatalom intézményeit és „kalandjait”.

Az utóbbi években számos történeti és történetpolitológiai munka tárta fel a sztálini apparátusok szerkezetét, működési módját, „a sok kis Sztálin” (Lukács György) uralmi szisztémáját, kialakulásának eredetét és különböző szakaszait. Történeti szempontból ez a folyamat arról szólt, hogy a forradalmi eredetű munkásszervezetek a polgárháború, majd a NEP periódusában elkülönült bürokratikus apparátusokká transzformálódtak. A sztálini rendszer különös diktatúra volt, mely magát demokráciaként, a dolgozók demokráciájaként határozta meg. A forradalom öröksége ugyanis az új rendszer ideológiájának legbensőbb lényegéhez tartozott: maga volt a legitimáció.

Hitlert a polgári demokrácia szokásos választási rendszere legitimálta. De Hitler már jóval hatalomra jutása előtt nyíltan hadat üzent mindenfajta demokráciának, mégis széles lakossági támogatást kapott abban a reményben, hogy a „normális” újratermelési folyamat állami beavatkozással regenerálódni fog. A fasiszmus mint a „*házmesterek forradalma*” (Huizinga) a maga polgári-kispolgári eredetét hatalmi berendezkedésében is őrizte. A náci állam a parlamentarizmust és a munkásmozgalom intézményeit, szervezeteit lerombolva, in statu nascendi a terrorra, az erőszakra és a vezér kultuszára épült. A sztálini állammal ellentétben ugyanolyan kendőzetlen őszinteséggel képviselte az erőszakot, mint a normális kapitalizmus a pénz „tisztá”, demokratikus uralmát.

Mindkét berendezkedés egypártrendszer volt, ám Sztálin Hitlerrel ellentétben nem számolta fel a forradalomtól öröklött intézmények többségét, hanem a létező tömegszervezetektől elvonta a hatalmat, hogy saját kezébe koncentrálja. Így fordulhatott elő, hogy Sztálin és társai letartóztathatták a Központi Bizottság tagjait, sőt a legfelső pártszerv, a Politikai Bizottság és a Legfelső Szovjet tagjait is. Nem a szovjet alkotmánnyal volt probléma, önmagában az alkotmány nagyon is demokratikus volt, hanem azzal, hogy az alkotmány gyakorlati érvényessége és a személyi diktatúra „működése” egymást kizárta.

Ezért tehát nem önmagában a pártok száma a lényeges. Hiszen az olasz fasiszmus 1926-ig többpártrendszer alapján működött, a szovjet rendszer is megtűrte a pártokat a 20-as évek elejéig. Még az ellenzékiek sem a pártok számának növelésében látták a megoldást. Eleinte a kommunista ellenzék soraiból szinte senki nem gondolkodott többpártrendszerben. Buharin, a NEP legfőbb ideológusa sem látta a többpártrendszert demokratikus alternatívának. Trockij is csak a 30-as évek végén vetett fel egy ilyen lehetőséget. 1928-as száműzetésében élesen polemizált azokkal az ellenzékiekkel, akik egy ellenzéki kommunista pártot akartak a sztálini diktatúrával szemben szervezni. Abban bizakodtak, hogy a munkástanácsok visszakapják azokat a funkcióikat, amelyekkel korábban, a forradalmi periódusban rendelkeztek.

Ez lett volna a rendszer eredeti legitimációja szerint a demokrácia. Ez az oka annak a világos különbségnek, ami Hitler és Sztálin „jogállása” között fennállt. A náci Führer-prinzip a jogalkalmazásban jogforrásnak, értelmezési forrásnak számított, Sztálin akarata nem volt jogforrás.

A náci vagy éppenséggel a keresztény jövőígérettől eltérően, a kommunista jövőígéret minden utópisztikus karaktere ellenére is egyfelől e világ jellegű, másfelől a gazdasági-társadalmi egyenlőtlenségek felszámolását a társadalmi egyének és osztályok reális érdekeivel hozta összefüggésbe. A kommunizmus mint elmélet és célkitűzés elvileg az állami kizsákmányolás sztálini rendszeréből is „kiutat” kínált a közvetlen demokrácia rendszeréhez. Sztálin maga is az egész emberiség „megváltójaként” képzelte el magát, s úgy is ábrázolták. Ezzel szemben a náci jövőígéret megmaradt a magántőke, a magántulajdon alapján, amit a német magasabbrendűség és faji mítosz ideológiájával támasztott alá. Hitler köntörfalazás nélkül meghirdette, hogy a világ népeit aláveti „az uralkodásra képes fajnak”.

Sztálin a személyi diktatúra valódi jellegét a forradalmi ideológia képmutató propagandájával „elkonspirálta”. A náciizmusnak nem volt mit elkonspirálnia. Még a zsidók kiirtását is csak taktikai okokból leplezte, a hivatalos dokumentumok – ha virágnyelven is – tartalmzták a zsidó nép megsemmisítését mint a „végső megoldást”, hogy a *Mein Kampf*-ról ne is beszéljünk. A hitlerizmus tehát a gazdasági és politikai világalomért folyó kendőzetlen harc. Ennek „filozófiája” a fajelmélet és ennek eszköze a náci állam.

A Nagy Honvédő Háború

A KÜLPOLITIKAI FORDULAT

A Szovjetunió, illetve rendszere a világ szemében a *nagy honvédő háború* idején „vizsgázott”, és tett szert világhatalmi tekintélyre annak ellenére, hogy gazdaságilag sohasem rendelkezett az Egyesült Államokkal azonos lehetőségekkel. A Szovjetunió a 30-as években – a fasiszta Németország megerősödésével párhuzamosan – betagozódott a nemzetközi politikai életbe.

A Szovjetunió 1934 szeptemberében közmegelekedésre belépett a Népszövetségbe, miközben a náci Németország távozott onnan. Sztálin és Molotov tisztában volt azzal, hogy az európai béke legfőbb ellensége Németország, és a köztársasági Spanyolország elleni fasiszta agresszió egy új, lehetséges világháború előtörténetébe illeszkedik, de a gazdasági és részben katonai kapcsolatokat egy ideig nem szakították meg a náci Németországgal, mivel azt a nyugati hatalmak sem tették meg. Sőt Hitler és az európai nagyhatalmak vezetői a *müncheni egyezmény* (1938. szeptember) megkötésével elbizonytalanították Sztálint a nyugati hatalmak valódi szándékait illetően. A Szovjetunió ugyanis Franciaország után Csehszlovákiával is kölcsönös segélynyújtási szerződést kötött, mely szerint a Szovjetunió akkor lép fel Csehszlovákia védelmében, ha azt Franciaország is megteszi. A Szovjetunió a fasiszmus és Németország nagyhatalmi terjeszkedése elleni határozottságát

bizonyította azzal is, hogy a spanyol nép szabadságharcát 1936–39-ben fegyverrel és önkéntesekkel támogatta, még ha nem is abban a mértékben, ahogyan tehette volna vagy ahogyan tennie kellett volna. A Nyugat szinte semmit sem tett a spanyol köztársaság védelmében. Mindez Sztálint is a Németországgal való megegyezés irányába tolt.

Sztálin külpolitikai fordulatát tükrözte, hogy *Litvinov* helyett Molotovot, legközelebbi harcostársát nevezte ki külügyminiszterré, aki fenntartás nélkül elfogadta Sztálin értékelését, miszerint a nyugat-európai nagyhatalmak Ausztria és Csehszlovákia feláldozásával a náci Németországot a Szovjetunió felé fordítják. Az európai biztonsági politika, amely a szovjet külpolitika alapja volt 1934 után, láthatólag válságba került. Az izolálódástól való félelem alapozta meg a fent jelzett fordulatot. Sztálin a párt XVIII. kongresszusán, 1939 márciusában a szovjet külpolitika békés céljait aláhúзва óva intett attól, hogy a Szovjetunió idegen érdekekért háborús konfliktusba keveredjen: „Legyünk óvatosak, nehogy országunkat konfliktusba vigyék a háborús provokátorok, akik megszokták, hogy idegen kezek kaparják ki számukra a gesztenyét.”

A diplomáciatörténész Diószegi István így összegezte a szovjet külpolitika lényegét: „A Németországgal való megegyezés az esetleges háborúból

Molotov aláírja a szovjet–német meg nem támadási egyezményt
(mögötte Ribbentrop és Sztálin)

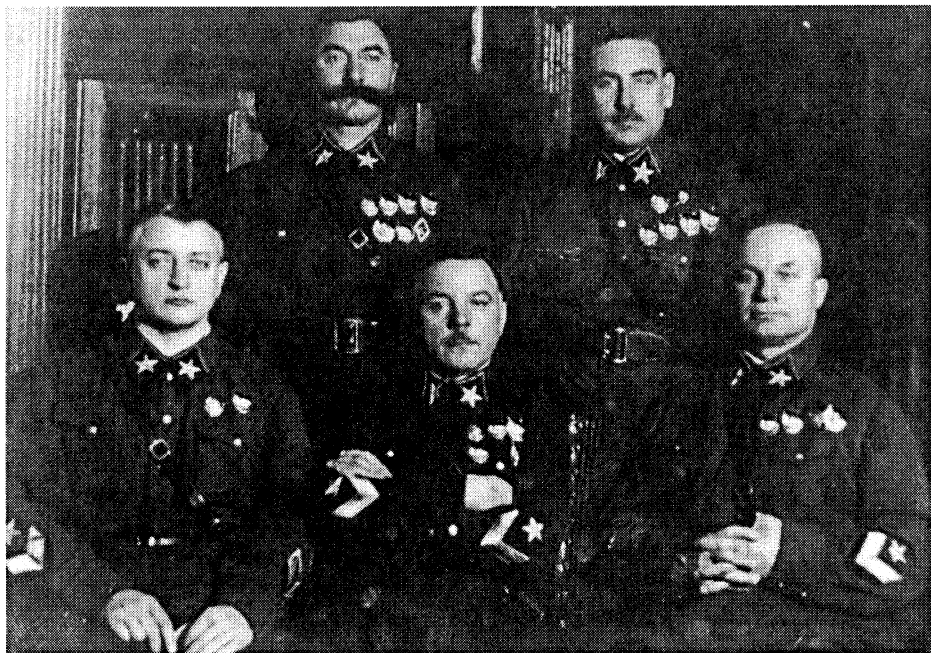

való kimaradást kínálta, és Japánt is elszigetelte, de nem nyújtott biztosítékot a bekövetkező német támadás ellen. Az Angliával és Franciaországgal kötött szövetség viszont garanciát adhatott a háború és az agresszió ellen, amely az adott feltételek között csak Németországból és Japánból fenyegetett. Anglia és Franciaország jövődő magatartásán múlt, hogy a szovjet külpolitikában jelentkező kettősség végül is hogyan oldódik fel.”

Sztálin még közvetlenül a náci Németországgal megkötött 1939. augusztusi paktum előtt is tárgyalta Franciaország és Anglia képviselőivel, hogy saját katonai és politikai elszigetelődését felszámolja, ám a két ország katonai delegációja semmilyen kézzelfogható egyezmény megkötésére nem vállalkozott. A tárgyalások kudarca után Molotov augusztus 23-án aláírta a *szovjet–német megneemtámadási egyezményt*, melyről Sztálin úgy vélte, hogy legalább 1942 tavaszáig haladékot kapott a háborúra való további felkészülésre. Sem az egyezmény, sem annak *titkos záradéka* (Lengyelország felosztása, a Baltikum szovjet annektálása) nem vetett fel olyan jellegű erkölcsi problémát, mint a néhány nappal később megkötött barátsági szerződés: a paktum maga teljesen dezorientálta a nemzetközi, különösen a baloldali közvéleményt és a hazai lakosságot a szovjet külpolitika valódi céljait illetően. Ráadásul e politika részeként az antifasiszta propagandát is gyengítette.

A GENERALISSZIMUSZ

Sztálin a 30-as években személyi hatalmának állandó fenntartása és újrépítése közepette, szinte utoljára a katonai „konkurensaitól” szabadult meg, ami a nagy honvédő háború megvívásának a nézőpontjából Sztálin legnagyobb bűnei közé tartozik, ha nem éppen ez volt a legnagyobb bűne. Csak személyéhez tökéletesen hű főtiszti kart tudott elképzelni. Ennek érdekében az elsőik között áldozta fel Tuhacsevszkij marsallt, az egész korszak egyik katonai lángelméjét. A főtiszti kar jó részével való leszámolás mögött az is meghúzódott, hogy Sztálin a helyi hatalmi központokkal szemben nem ismert kegyelmet, ha azok „Moszkva akarásával” szembehelyezkedtek. A katonai körzetek parancsnokai a helyi-regionális pártvezetéssel együtt kisebb hatalmi központokat alkottak, önálló érdekekkel. Hiába cserélgették egyik vagy másik „főnököt”, a struktúra maradt. Régi keletű volt Sztálinnak az a félelme, hogy a hadseregen belül létrejöhet vele szemben egy hatalmi alternatíva. (A perekben mindig is szerepelt valamilyen misztikus „centrum”, amely – úgymond – Sztálin ellen szövetkezik.) Sztálin tartott a nagy tekintéllyel bíró hadvezérek politikai befolyásának gyors növekedésétől, a lakosság széles köreiből mutatkozó elégedetlenség koncentrálódásától. Vorosilovval, Bugyonnijjal, *Kulikkal* és *Scsagyenkóval* együtt a 30-as évek közepén úgy vélték, hogy az adott politikai irányvonalat Tuhacsevszkij, illetve a körülötte lévő vezérkar és katonai-politikai vezetés nem fogja támogatni. Sztálin maga körül ekkor már a legkisebb ingadozást sem tűrte. Az 1937. februári–márciusi KB-plénium után felerősödött a terror, s maga a plénium Sztálinnak egyfajta felhatalmazást adott a

A Szovjetunió marsalljai: Tuhacsevszkij, Vorosilov, Jegorov, Bugyonnij, Blücher, 1936

„rendcsinálásra”. Jezsov gépezete megindult Tuhacsevszkij, *Jakir, Kork, Uborevics, Feldman, Primakov, Gamarnyik*, a hírneves parancsnokok ellen. „Szovjetellenes trockista katonai szervezet” létrehozásával vádolták meg a katonai vezetés jelzett csoportját, ami kiirtásukhoz és általában a Vörös Hadsereg főtiszti kar lefejezéséhez vezetett. A terror méreteit illusztrálja, hogy kivégeztek az öt marsallból hármat, mind a tizenhét hadseregparancsnokot, a huszonnyolc hadtestparancsnokból huszonötöt, a harminchat hadosztályparancsnokból harmincnégyet. A háború előtti legnagyobb tragédia tehát a Vörös Hadsereg parancsnoki karában végzett katasztrofális tisztogatás volt, amelytől nem függetleníthető, hogy a szovjet vezetés nem készült fel az 1941. június 22-i német támadásra.

Emellett a szovjet felderítés és elhárítás – az archív anyagok tanúsága szerint – rendkívül fontos tényekről nem rendelkezett teljes körű információval. Ez egyértelműen megállapítható ama jelentésekből, amelyek Sztálin asztalára kerültek 1941 márciusa és június 22-e között. A katonai felderítésnél nem működött olyan elemző csoport, amely a rengeteg információt valóban értékelni tudta volna. Így megközelítőleg sem jutottak egyértelmű következtetésekre. A szovjet vezetésnek a német félrevezető kampányok természetéről sem volt világos képe. Kétségtelen, a német dezorientációs stratégia kitűnően működött. A tévedések és mulasztások sora folytatható lenne,

bár azok okai nem mindig személyes, szubjektív jellegű motívumokkal magyarázhatók, sokszor strukturális problémák merültek föl, mint például a katonai elhárítás elemző osztályának a hiánya.

Ha nem is mindent, de sok mindent leírtak már Sztálin katonai tévedéseiről, „gyengeelméjűségéről” (úgymond, földgömbön követte a hadi eseményeket) éppúgy, mint géniuszáról, katonai zsenialitásáról. Churchill egyenesen arról írt, hogy a *Torch hadművelet* terveit, amelyeken hónapokig dolgoztak a legjobb angol katonai szakértők, megmutatta Sztálinnak, aki percekben belül megértette annak lényegét. Sztálin kiemelkedő felfogóképességének köszönhetően nagyon gyorsan tanult, de éppen úgy nem volt zseniális katonai ügyekben, mint ahogyan helytelen lenne dilettáns civilként beállítani. Végül is a legkiválóbb szovjet katonai vezetők – minden kritikájuk ellenére is – elismeréssel nyilatkoztak Sztálin katonai-szervezői teljesítményéről és vezetői, sőt sokan hadvezéri képességeiről is. Mindenesetre a háború alatt döntéseinek súlya még nagyobb volt, mint békeidőben.

Olykor egész népek kitelepítéséről határozott (a Kaukázusban vagy a Krímben) mindenféle bíróság és ügyészség megkérdezése nélkül. A háborús időben azonban a szovjet diktátor szerepe, amennyiben az összefogást erősítette és szimbolizálta – nem könnyű ezt leírni –, kifejezetten pozitív vonásokat is hordozott. Ezekről gyakran megemlékeznek amerikai és angol diplomaták, katonai vezetők, a szovjet vezető tárgyalópartnerei. Sztálin tekintélye még a leg súlyosabb vereségek időszakában is megőrződött, s ez a „tekintély” katonai-anyagi erővé vált. Sztálin persze tudatosan élesztette is ezt, és épített rá. Neve Európában az antifasiszta harc szimbólumává vált.

A katonák és civilek milliói Sztálint ruházták fel azokkal az érdemekkel, amelyekkel valójában ők maguk dicsekedhettek volna. Sztálin szinte vallásos tisztelete a Vörös Hadseregben mindvégig sértetlen maradt, nem csorbult a frontkatonák körében sem: Sztálint jobban értette a háború alatt saját népe, mint az utókor történészeinek némelyike. A nép ösztönösen próbálta kikerülni a sztálinista rendszer bürokratikus akadályait. Ha Sztálin nevével is, de a mélyben a rendszer átalakítását készítették elő. A szovjet emberek sokasága akkor ébredt valóságos erejének tudatára, amikor megszűnt fölötte az állami gyámkodás, a hivatalos propaganda ereje, amikor kiderült, hogy a Vörös Hadsereg nem a világ legerősebb, verhetetlen serege. A nép az első sokk után maga kezdett cselekedni. Az emberek hamar ráébredtek arra, hogy a történelemben addig példátlan katonai erő támadásával kell szembenézni, s hosszú-hosszú harcra kell felkészülni. A háború rákényszerítette az embereket az önálló és alternatívákat kereső gondolkodásra és cselekvésre.

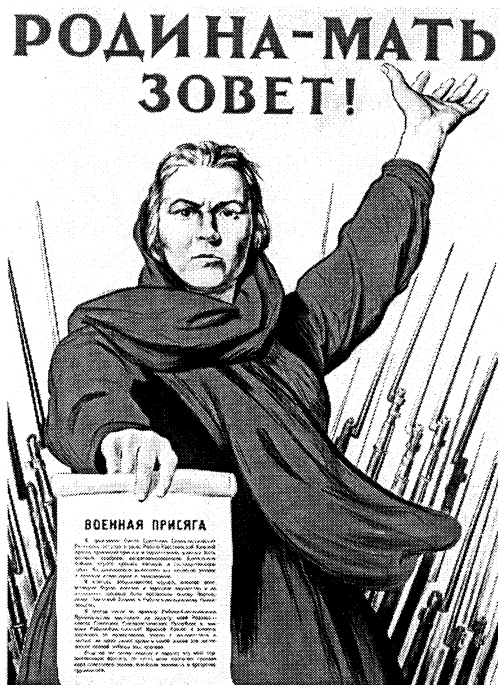
Ugyanakkor a rendszerrel és Sztálinnal szemben közvetlenül semmiféle számottevő ellenállás nem volt. A háború mindennapjairól szólva, a társadalom mentalitását vizsgáló történész így ír a frontharcosoknak a rendszerhez való viszonyáról: „„Szidták a parancsnokságot, mint mindig. Miért nincs elegendő repülőgép, miért nincs elég lőszer, és egyáltalán honnan van ez az egész kupleráj? De létezett valamiféle türelmesség és megértés, most

nincs, de majd biztosan lesz.« De hogyan nyilatkoztak Sztálinról és az ország vezetéséről? Egy frontharcos így válaszolt erre: »Sehogy. Féltek? Nem, a katonák a halál előtt nem féltek semmitől, úgy voltak, mint a gyónáson. Mi akkor Sztálinnak és a legfelső vezetésnek jobban hittünk, mint saját parancsnokainknak.«” Sőt Sztálin a háború idején az egyházzal is rendezni tudta viszonyát. A szovjet állam és az orosz ortodox egyház a honvédő háború idején eredményesen működött együtt. Szergij pátriárka már a háború első napján felszólította a népet, hogy „álljon ellen a gonosznak”. Az egyház „áldását, égi áldását” adta „az egész nép eljövendő hősiek helytállására”.

„OROSZORSZÁG-ANYÁCSKA”

Oroszországgal kapcsolatban gyakran mondják, „történelmileg példátlan”, nos, a világtörténelemben aligha találni példát arra a pusztításra, amelyet a náci Németország zúdított a Szovjetunióra 1941. június 22-ével kezdődően. 1943 elejére közel 2 millió négyzetkilométer szovjet terület került német megszállás alá, ahol 88 millió ember élt. A hozzávetőleg 10 millió ember evakuálása nyomán mintegy 78 millió szovjet állampolgár, az összlakosság 40%-a maradt német, román, magyar és finn fennhatóság alatt. A német terveknek megfelelően megkezdődött a „keleti területek” lakóinak szisztematikus kiirtása. A *Rendkívüli Állami Bizottság* 1946. március 1-jei állapotot bemutató adatai szerint a Szovjetunió területén történelmileg példátlan né-

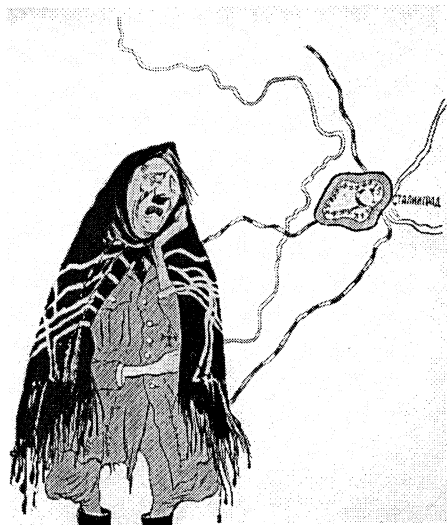
„Haza-Anyácska hív!”

pirtás ment végbe. A helyszínen – a tömeges likvidálás, a halálra kínzás, a gázkamrában való elpusztítás és az élve elégetés módszerével – kivégzett civil lakosok száma meghaladta a 6 millió 390 ezret, akik között a gyermekek száma körülbelül 220 ezerre tehető. A Molotov–Ribbentropp paktum (1939. aug.) után elfoglalt területeken (Baltikum, Nyugat-Ukrajna, Besszarábia, Bukovina) 1 910 000 zsidó élt, a Szovjetunió európai részén a paktum előtt 2 160 000. Másfélmillió szovjet zsidó állampolgár menekült el, több mint két és fél millió zsidó pusztult el. Vagyis a német megszállás alá került zsidó lakosság gyakorlatilag a náci halálgépezet áldozatává vált. Tíz- és tízezrek harcoltak a Vörös Hadseregben és a partizán egységekben, katonák, tisztek, tábornokok. 1943. januári adatok szerint a kitüntetettek között – abszolút értelemben – az összes nemzetiséget figyelembe véve a zsidók álltak a negyedik helyen: a Honvédelmi Népbiztosság káderosztályának jelentése szerint 6767 fő.

A megszállás alatt lévő köztársaságokban az éhezés és a járványok következtében további 8,5 millió ember pusztult el, a németországi és más táborokban 2,8 millió ember halt meg. (Az összes elhurcolt száma 5,6 millió volt.) A Szovjetunió összesen 18,5 millió civil állampolgárát veszítette el. Ha ehhez hozzávesszük még a haza nem térteket, pontosabban, a másutt letelepülteket vagy letelepítetteket, akkor a Szovjetunió civil állampolgárainak vesztesége 19 millió fő, a megszállt területek lakosságának 25%-a. Ehhez kell hozzáadni a hősi halált halt katonák számát, amely 8-9 millióra tehető. Egyharmaduk a katasztrofális 1942-es esztendőben pusztult el a nagy bekerítésekben, a hadifogolytáborokban és a harcmezőkön. Volt idő, amikor a történetírás Kelet-Európában ezt az évet is győzelmek sorozatának próbálta beállítani, ám csak egy dolog volt bizonyosan igaz, e hatalmas áldozatokért a nácioknak minden korábbinál súlyosabban kellett fizetniük.

Amikor a *Barbarossa-tervnek* megfelelően a náci Németország csapatai 1941 őszen Moszkva alá értek, nyilvánvalóvá vált, hogy a háborúban egy bizonyos szempontból fordulópont következett be. A Vörös Hadsereg moszkvai győzelme 1941 novemberében azonban „csak” kikezdte a náci Németország legyőzhetetlenségének mítoszát, a neheze ezután következett... Az azonban már a kezdet kezdetén kiderült: a Szovjetunió a náciak számára másféle csatatér volt, mint a háború addigi színterei. A Vörös Hadseregben mind szociális, mind nemzetiségi-etnikai értelemben tükröződött a szovjet lakosság összetétele, s lassan-lassan – nagy áldozatok árán – össze is csi-szolódott. Részben még a bűnök is megbocsáttattak. Az 1941. július 12-i és november 24-i rendeletek értelmében több mint 600 ezer ember szabadult ki a börtönökből, a GULAG-ról, és közel egyharmadukat azonnal mozgósították a harcoló csapatokhoz.

Hogy Sztálin miképpen „hajtotta” népét a háborúban, arról is sok mindent összeírtak már a több könyvtáryi irodalomban. Sztálin a háború éveiben is érzelmeit elrejtve, kizárólag számokban és erőviszonyokban gondolkodott. Őt a végeredmény érdekelt, nem az áldozatok száma. E kérdés helyes megvilágítása céljából érdemes emlékeztetni arra a tényre, hogy a Szovjetuniót az ipari civilizáció magasabb színvonalán álló hadsereg támad-

1943-as Kukrinyiksz-plakát

Plakát 1941-ből (Kukrinyiksz műve)

ta meg – mint érzékeltettük –, történelmileg példátlan kegyetlenséggel és megátalkodottsággal. Ezt a támadást csak minden erő koncentrálásával lehetett ellensúlyozni. A szovjet rendszer bürokratikus eltorzulásai sok szempontból megnehezítették a háború megvívását, és a rendszer működési zavarai megnövelték az áldozatok számát. Sztálin kíméletlensége azoknak az eszközöknek a kíméletlensége is volt, amelyekkel a háború megvívása folyt. Ismertek Sztálinnak azok a parancsai, amelyekkel végletes módon is az ellenség megsemmisítésére ösztökölte a népet. Ebbe a jelenségkörbe tartozik a hírhedt *227-es parancs*, amelyet Sztálin 1942. július 28-án, a nagy vereségek és visszavonulások, *Rosztov* és *Novocserkasszk* elestének hatására adott ki. A pánik és a rendezetlen visszavonulás megakadályozása céljából gyakorlatilag rendfenntartó erőket állítottak fel minden nagyobb egységben a támadó erők mögöttes területén. Mindenesetre a harci morál és a harci tudás fokozódása nyilvánvalóan hozzájárult a háború nagy fordulatához, 1943 elején *a sztálingrádi diadalhoz*. Hasonlóan hősiesség helytállás során, 1943 júliusában és augusztusában, a kurszki döntő fontosságú ütközet, a háború talán legnagyobb tankcsatája után, közvetlenül megnyílt a Szovjetunió felszabadításának lehetősége. Ezt követően törték fel a *leningrádi blokádot*, amely több mint 900 napig zárta el a várost a külvilágtól.

A *háterszág* a háború sikeres megvívásában csaknem olyan fontos szerepet játszott, mint maga a harcoló sereg. A háború alatt a németek által el nem foglalt területeken a szovjethatalom politikai rendszere továbbra is működött, a kommunista párt tekintélye a nemzeti katasztrófa ellenére vagy talán éppen azért csorbitatlanul fennmaradt. Ezrek és ezrek léptek be a fron-

ton a pártba, nemritkán a halálukat megelőző ütközet előtt. A lakosság óriási többsége kitartott a legnehezebb körülmények között is. A szovjet haza, *Oroszország-Anyácska* iránti szeretet és a népiértő náci renddel szembeni gyűlölet Leningrádtól Moszkváig, Odesszától Kurszkgig, Minszktől Magnyitogorszkig és Szibéria nagyvárosaiig, a falvakig és kistelepülésekig tíz- és tízmilliókat sarkallt olyan kitartó ellenállásra, hősi cselekedetekre, amelyek örökre beíródtak az emberi történelem legdicsebb lapjaira. Éhező gyermekek és nők hadiüzemekben termeltek éjjel és nappal, hogy megfordítsák a háború menetét a gazdaság frontján. A nők különleges szerepét a háború éveiben igen különböző szerzők húzzák alá. Ez a szerep először is a férfinépeség, a hadsereg mobilizálásában ragadható meg. Ismert a híres harcra hívó plakát, amely női figurát ábrázol, egy parasztasszonyt, aki azonos magával a hazával: „*Haza-Anyácska hív!*” (Rogyina-maty zavjot!) A nő, aki vigyáz a gyerekekre, aki harcra küldi a nagykorú fiát, aki dolgozik a gyárban, és harcol a fronton. A nők azonban nemcsak a háború ikonográfiájában jelképezték a kitartást, az ember- és hazaszeretetet, a közösség és a család szolgálatát, hanem különös helyük volt a szovjet katonák gondolkodásában és érzelmvilágában is. Az irodalom és a film gyakorta ábrázolta a katonafeleséget, akiért a szovjet katona az életét is feláldozza. 1943-ra a Vörös Hadsereg állományában a nők száma meghaladta a 800 ezret, ami hozzávetőleg az összlétszám 8%-át tette ki. Természetesen többségük az orvosi ellátással foglalkozó egységekben harcolt, de a harcokcsikezők és a pilóták között is megtaláljuk őket. A háború végére az iparban foglalkoztatott munkaerő 56%-a volt nő, míg 1939-ben csak 39%-a. A mezőgazdaságban még súlyosabb a helyzet, a nők még 1950-ben is a mezőgazdasági munkások csaknem 60%-át tették ki. A háború alatt az orvosok nagyobb része is nő. Ebben az időben a nők gyakrabban kerültek vezető állásokba az üzemekben, de nem kerültek be a politikai és katonai vezetésbe.

A hátszág gazdasági jelentőségét mutatja, hogy a Szovjetunió keleti területének részesedése a nyersanyagok és hadfelszerelések termelésében hirtelen döntő tényezővé tudott válni. A történeti irodalom mind szervezési, mind emberi-pszichológiai szempontból nagyra értékeli az ipari üzemeknek a keleti területekre való gyors áttelepítését. Míg 1941-ben a nyersvastermelés 37%-át állították elő a keleti területeken, 1943-ban 98%-át (a harcokcsike 7, illetve 77%-át, a repülőgépek 25, illetve 65%-át). A Szovjetunió 1944-ben hagyta le Németországot a hadianyagtermelés növekedése tekintetében, igaz, az Egyesült Államok több mint háromszorosát produkálta annak, amit a Szovjetunió.

A *partizánmozgalom* 1942 folyamán bontakozott ki a maga teljességében. 1942 szeptemberében, amikor a déli-délnyugati fronton kritikussá vált a helyzet, Sztálin közvetlenül a partizánmozgalomhoz fordult, hogy fokozzák a harcot a németek hátában, különösen az utánpótlást biztosító szállítási vonalak szétrombolásával. Alexander Werth, a honvédő háború amerikai historikusa és szemtanúja a partizánháborút a Szovjetunió felszabadítása szempontjából is rendkívül fontos tényezőként értékelte. A partizán szimbolikus alakja a híres partizánlány, a fiatal *Zoja Koszmogyemjanskaja* lett, akit a

Német katonák szovjet partizánokat akasztanak

németek a Moszkva melletti Petrisceve faluban nyilvánosan felakasztottak. A klasszikus partizánmozgalom színtere azonban távol volt Moszkvától. A partizánegységek az elmenekült lakosságból, a németek által leginkább üldözött kommunista és szovjetvezetőkől, a szovjet rendszer iránt elkötelezett százazerekből, a fizikai megsemmisítésre ítélt zsidókból, egységüket vesztett katonákból, nőkből, gyermekekből és öregekből verbuválódtak. A német megszállókat egyidejűleg különös módon elbűvölte és bűszította, hogy sok nő harcolt a partizánok között. Nem véletlen az sem, hogy a partizán szimbóluma Oroszországban nő lett.

A tipikus „partizánvidékek” Ukrajna északi erdős területein, Belorussziában, a *Brjanszki Erdőben*, az orjoli területen és Leningrád körzetében alakultak ki. Az egységek irányításában a legtöbb helyen – minden spontaneitás ellenére is – a kommunista párt fontos, döntő szerepet játszott. A partizánakciókért megtorlásként a nácik sok tíz- és százezer békés állampolgárt pusztítottak el a legkegyetlenebb eszközökkel. A legfelső német vezetés gyilkosokat és rablókat is besorozott a partizánvadász alakulatokba azzal az instrukcióval, hogy a polgári lakossággal szembeni bármely fellépés megengedett és nem büntethető. A németek ukrainai partizánvadász tevékenységébe bekapcsolódtak magyar és román speciális egységek is. 1943 után a Vörös Hadsereg előrenyomulása során a partizánalakulatok beolvadtak a reguláris csapatokba, és sokan közülük egészen Berlinig jutottak. 1943–44-ben több mint félmillió fegyveres partizán harcolt a Szovjetunió területén.

Mivel a német–szovjet megneemtámadási egyezmény periódusában a lakosság antifasiszta „*indoktrinálása*” alábbhagyott, sok embernek az ország nyugati felén nem volt világos elképzelése arról, hogy mit jelent valójában a náci megszállás. Nem egy helyen még az is előfordult, hogy a betolakodókat virággal várták. Hogy a lakosság e csoportjai a sztálini diktatúra megszűntével egy „enyhébb” rendszerben bizakodtak, vagy csak a félelem diktálta önvédelmi lépésként értelmezhetők az ilyen akciók, arról megoszlanak a vélemények. Az azonban bizonyos, hogy a kijózanodás nagyon hamar bekövetkezett, s a nációkkal kollaboráló személyek és csoportok a helyi lakosság szemében – az ellenségnél is gyűlöltebb – árulóknak számítottak.

A leghírhedtebb áruló a németeket kiszolgáló Vlaszov tábornok volt, aki hadifogoly szovjet katonákból a náci haderőt támogató egységeket formált. Vlaszov, aki részt vett a moszkvai csatában, sőt 1942 januárjában Vörös Zászló Érdemrenddel tüntették ki, miután 1942 júliusában német hadifogságba esett, antisztálinista érzelmeire hivatkozva fogadta el a német tisztek ajánlatát, hogy legyen az „*Orosz Felszabadítási Mozgalom*” vezére, és vezessen csapatokat a Vörös Hadsereg ellen. 1942 decemberében az ún. *Szmo-lenszki Deklarációban* felszólította a szovjet állampolgárokat, hogy harcoljanak az „*Orosz Felszabadítási Hadseregben*” Sztálin ellen. Hitler azonban nem pártolta az orosz katonai egységek alkalmazását egészen 1944-ig. (A nációk előszeretettel soroztak be nyugat-európaiakat is a Wehrmachtba és az SS-be, de az oroszokkal szemben óvatosabbak voltak. Magyarok mintegy 40 ezren szolgáltak az SS-ben.)

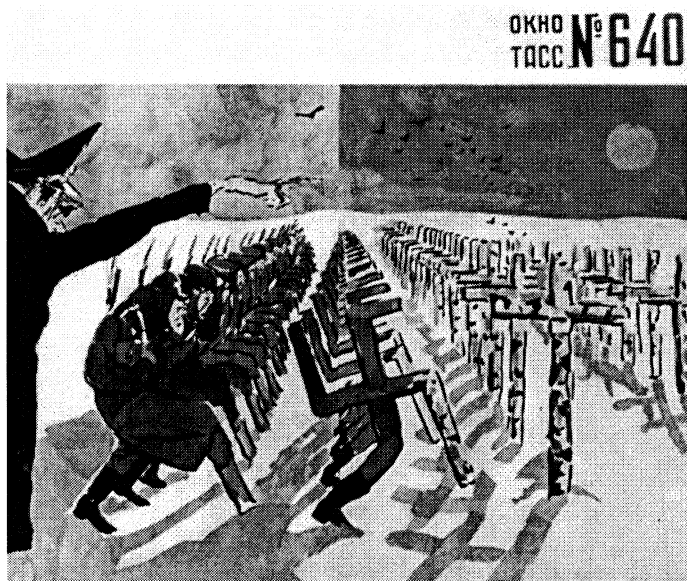
Végül Vlaszov parancsnoksága alatt 1945 januárjában két hadosztály avatkozott be a Prága környéki csatákba, de csapatai már komoly szerepet nem játszhattak a cseh hadszíntéren sem. Egy hadosztály pedig a cseh felkelők oldalára állt. Vlaszov, miután az amerikai zónába nem léphetett be, feloszlatta egységeit, amelyek egy része nyugatra menekült, más része kelet felé, ahol a Vörös Hadsereg hadifogolyként fogta el őket. Lett, litván „önkéntesekből” jelentős csoportok harcoltak a Waffen SS kötelékeiben. A nációk ún. nemzetiségi légiókat is szerveztek tatárokból, kalmükökből, azeriekből, grúzokból, örményekből stb. Néhány emigráns fehér kozák atamán, egykori cári tábornok is csatlakozott a Wehrmachthoz, mint például Krasznov, Skuro, Naumenko. Krasznov Olaszországban és Tito partizánjai ellen harcolt, azonban nem akart egyesülni Vlaszov csapataival. A háború idején a Wehrmacht, a különféle rendfenntartó erők és az SS kötelékeibe egyes becslések szerint közel 800 ezer szovjet állampolgárt soroztak be, akiknek döntő többsége – az egységek elnevezése ellenére – nem „önkéntes” volt: a túlélés eszközeként választották az árulást. Vlaszovot 1945 májusában elfogták, és 1946. augusztus 1-jén felakasztották.

A szovjet kultúra szintén a nagy honvédő háború érdekeit szolgálta, azzal, hogy mind a katonákat, mind a polgári lakosságot az antifasiszta patriotizmus szellemében nevelte. Főleg az első időben volt ennek pótolhatatlan szerepe. (Regények és filmek, tudományos művek és visszaem-

lékezések milliói őrzik e hőstetteket az utókor számára.) A háború első felében tudósok és művészek sokasága igyekezett megvilágítani a háború jellegét és célját. Különösképpen a filmek játszottak nagy szerepet a nép lelkesítésében. A lakosság mindenekelőtt a front eseményei, a nemzetközi helyzet és a történelmi múlt, főképpen a hadtörténelem nagy eseményei és alakjai iránt érdeklődött.

A kulturális értékek lakossági és rendőri védelme ellenére a pusztulás óriási mértékű volt e területen is. Hitler 1942. március 1-jei parancsa felhatalmazta Rosenberget minden kulturális érték konfiskálására. Kirabolták és elpusztították a könyvtárakat, az archívumokat, szinte minden kulturális intézményt. A Szovjetunió kb. 1000 múzeumának közel felét rabolták ki és rombolták le. A 66 legnagyobb és legfontosabb múzeumot azonban sikerült keletre evakuálni. A Tretyakov Képtár anyaga például Novoszibirszkbe és Permbe került. A színházi társulatok a nyugati szovjet területekről Közép-Ázsiába, Kazahsztánba és az Urálba távoztak. A hátszágban élénk színházi élet folyt. Mindenekelőtt orosz klasszikus darabokat, operákat és balettet mutattak be. A közönség többségének korábban nem állt módjában olyan szovjet kulturális intézmények műsorait megtekintetni, mint például a moszkvai Nagy Színházét Kujbisevben vagy a Kirov Színház műsorait Permbe stb.

A háború idején nagyszámú filmet készítettek a Szovjetunióban, amelyek óriási népszerűsége tette szert a fronton és a hátszágban is. Az idős generáció még ma is emlékszik a *Zoja*, a *Szivárvány*, *A két harcos*, *A 217-es számú ember* vagy később *A bátor emberek* című filmekre, amelyek szerte a Szovjetunióban lelkesítették az elcsigázott lakosságot. Járták a színházak a frontot, a sebesültekkel teli kórházakat. A kultúra iránti érdeklődés nem

Kukrinyikszki
háborús
sorozatának
640. rajza

csökkent a háború idején. Éppen ellenkezőleg. Például a Lenin Könyvtár látogatóinak száma 1943-tól meghaladta az 1940-es év olvasói létszámát. A népi együttesek koncertjeit a háború több mint négy éve alatt hozzávetőleg 25 millió ember látta.

A nép számára a legfontosabb információs forrás a rádió volt, amely éjjel-nappal a Szovjetunió népeinek 70 nyelvén, valamint 28 külföldi nyelven sugárzott műsorokat, főleg hírműsorokat. A szovjet kultúra ily módon millióknak nyújtott erkölcsi és lelki támogatást a háború legsúlyosabb időszakában is.

A háború előtt több mint ötezer tudománnyal foglalkozó ember dolgozott a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 47 intézetében. Többségük a frontra távozott, vagy közvetlenül katonai célú tevékenységet folytatott, mindenekelőtt az aerodinamika és robbantástechnika terén. Nagyon sokan ismerik az olyan zseniális tudósok nevét, mint *Keldis*, *Kurcsatov*, *Haritonov*, *Tupoljev*, *Alekszandrov*, *Kapica* vagy *Landau*.

Természetesen Sztálin volt a világsajtó egyes számú hőroza. Nagyságáról zengett a háború végső szakaszában a világ. Csupán kiragadott példa az olasz kereszténydemokrata vezér, De Gasperi híres, 1944 júliusi brancacciói beszéde, amelyben „Sztálin zsenijéről” szónokolt. De ezt tette a magyar Dálnoki Miklós Béla is, akinek táviratát a „magyar dossziéból” idézhetjük:

„Sztálin Marsallnak! Amióta a dicsőséges Vörös Hadsereg felszabadította Budapest városát az átkozott német uralomtól, a város dolgozói már másodszor

érzik a Szovjetunió hatékony segítségét, amely jelentősen javítja a teljesen leromlott közellátást... A Magyar Ideiglenes Kormány rendeletének megfelelően legőszintébb hálámat fejezem ki, és üdvözlöm a Szovjetunió nagy Marsallját.” És Sztálin tucatszámra kapta az ehhez hasonló táviratokat...

Ugyanakkor a szovjet katonák a háborúból visszatérve széles körű ismereteket szereztek a nyugati világról, amely éles kontrasztban állt a szovjet valósággal. Bonyolult pszichológiai folyamatok játszódtak le a hazatértekben. Nemcsak a háborús kegyetlenség, hanem a nyugati technika és fogyasztás kifinomultsága is meglepte a szovjet embereket. De a Nyugathoz való viszony a szovjet vezetés számára sem volt egyértelmű. Külön kérdésként merült föl: mit várhatott a Szovjetunió a nyugati nagyhatalmaktól? Nagy-Britannia gyakorlatilag szinte semmilyen közvetlen anyagi segítséget nem adott a Szovjetuniónak. Annak ellenére, hogy az 1942-től tervezgetett második front csak későn, 1944. június 6-án nyílt meg, az Egyesült Államok igen jelentős gazdasági támogatást nyújtott a Szovjetuniónak. Az Egyesült Államok kölcsönbérleti szállításai között a legjelentősebb tételek a következők voltak: az élelmiszerek és ruhaneműk mellett mindenekelőtt említésre méltó a 14 795 repülőgép, amely megközelítette a Szovjetunió 1941-es repülőgép-termelését (15 735). 375 883 tehergépkocsit, több mint 51 ezer dzsipet, közel 2000 mozdonyt, 90 teherhajót, több mint 345 ezer tonna robbanóanyagot és több mint 1 milliárd dollárért gépeket és berendezéseket szállított az USA a Szovjetuniónak. Az amerikai segítség jelentőségét bizonyos fokig csökkentette, hogy annak döntő része már a sztálingrádi fordulat után érkezett a Szovjetunióba. Hogy e támogatás valódi arányairól bizonyos elképzelésünk legyen, a Nagy Britanniának nyújtott amerikai segítség 1941-ben több mint 1 milliárd dollárt tett ki, míg a Szovjetunióba irányult kölcsönbérleti szállítások összege nem haladta meg a 20 millió dollárt. De 1942-ben is négyszer annyit szállítottak a briteknek, mint a szovjeteknek. 1941–42-ben, tehát a legnehezebb években a Szovjetunióba alig 1,4 milliárdos amerikai szállítás érkezett, ám 1943–45-ben hozzávetőleg 19–20 milliárd dollárt tett ki e szállítások értéke.

A háború után azonban merőben új történelmi helyzettel kellett szembenézni.

A hidegháború és a bipoláris világrend

AZ ATOMBOMBA ÉS AZ ÉRDEKSZFÉRÁK

Sztálin a győzelmi eufória közben is óvatos maradt. A csúcson is tudta, hogy saját tekintélye a Szovjetunió katonai erejétől függ. Ebből a szempontból értékelte a háború végén felrobbantott amerikai atombombát is. A bomba végső soron fordulóponthozott a szovjet külpolitikai stratégiában is. Az amerikai atommonopólium a háború végén – a Szovjetunió szörnyűséges embervesztése és a nemzeti vagyon 40 százalékának pusztulása fényében – olyan új veszélynek látszott, ami mélyen érintette a Szovjetunió helyét az államok rendszerében a háborút követő korszakban. Ezen mit sem változtatott az a tény,

hogy a létrejövő ENSZ-ben a Szovjetunió három szavazattal rendelkezett, amennyiben Ukrajna és Belorusszia is tagja lett a nemzetközi szervezetnek.

A *potsdami konferencián*, ahol a „három nagy” (*Truman, Sztálin, Churchill*) a háború utáni rendezés problémáival foglalkozott, július 24-én, a plenáris ülés után Truman tájékoztatta beszélgetőpartnereit arról, hogy az USA rendelkezik „egy szokatlanul romboló erővel, egy új fegyverrel”. Ez utalás volt a július 16-i sikeres atomkísérletre. Miután Sztálin gratulált, távozott a teremből. Truman és Churchill meg voltak róla győződve, hogy Sztálin nem értette, miről is van szó valójában.

A valóságban azonban éppen az ellenkezője bizonyult igaznak. *Zsukov* és *Molotov* visszaemlékezései szerint Sztálin még aznap felhívta telefonon *Kurcsatovot*, a szovjet nukleáris kutatások legjelentősebb személyiségét, hogy gyorsítsák fel a szovjet atombomba kikísérletezését. Sztálin azonban a bomba igazi jelentőségét teljes nagyságában csak később értette meg, amikor az a nyílt politikai nyomás, a világhatalmi státus eszközévé vált. Vagyis néhány héttel később, amikor Hiroshima és Nagaszaki a szörnyesülött amerikai atombombák áldozatául esett. Ezzel az Egyesült Államok a háború utáni korszak nagy fegyverkezési versenyét indította el, amelyet a szovjetek – nem habozás nélkül – végül is elfogadtak. (*Andrej Gromiko* szovjet külügyminiszter-helyettes már 1946 júniusában javasolta az ENSZ-ben, hogy tiltsák be az atomfegyverek gyártását és alkalmazását, valamint 3 hónapon belül semmisítsék meg a felhalmozott készleteket.) A nukleáris fegyver születése pillanatában a nagyhatalmiság szimbólumává vált.

Nem véletlen, hogy Sztálin a háborút követő évekre mindenképpen meg akarta őrizni a gazdasági együttműködést és barátságot Amerikával. Az USA nyomasztó gazdasági fölénye kifejeződött abban is, hogy 1945-ben az ipari termelése több mint kétszerese volt az 1935–1939 közötti termelésnek. Látni kell azt a döntő fejleményt is, hogy az 1944-es *Bretton Woods-i egyezmény* olyan új pénzügyi rendszert hozott létre, amelyben a valuták átváltási arányát az aranyhoz viszonyítva rögzítették. Mivel az USA birtokolta a világ aranykészleteinek hozzávetőleg 80 százalékát, ez a dollárt – szimbolikusan szólva – az arannyal tette egyenlővé. A dollár olyan egyetemes fizetőeszközzé vált, hogy minden országnak fel kellett belőle halmoznia. Márpedig a külföldön lévő dollártartalékokkal arányban az importot az Egyesült Államoknak nem kellett exporttal kiegyenlítenie. A többi ország finanszírozta az amerikai külkereskedelmi deficitet... A bombát tehát egy szinte korlátlanul növekvő gazdasági potenciál alapozta meg.

A „szovjet bomba” Sztálin gondolkodásában sokáig periferiális jelentőséggel bírt. Ennek nem elsősorban anyagi-pénzügyi okai voltak. A háborús idők szovjet nukleáris kutatásai akkor kezdődtek meg, amikor információk érkeztek a brit és az egyesült államokbeli kutatásokról. Hiroshima után a szovjet nukleáris kutatás dinamizmusát az Egyesült Államokkal való rivalizálás adta. Az atombomba az amerikai kezekben a világhatalom jelképeként jelent meg, amelyet a szovjetek a maguk utolérési stratégiájának megfelelően próbáltak – mint kiderült – sikeresen „átvenni”. S tegyük hozzá, beépí-

tették e szuperhatalmi szimbólumot a szovjet katonai és politikai kultúrába, már amennyire egy ilyen tömegpusztító fegyver kipróbálása és meghonosítása egyáltalán leírható a „siker” fogalmával. Hiszen a II. világháború befejezésével a Szovjetunió, bár gazdaságilag aligha volt egy súlycsoportban az Egyesült Államokkal, mint győztes már világhatalomként vett részt a békétárgyalásokon. Miután az amerikaiak ledobták a bombát Japánban, Sztálin úgy tekintett rá, mint egy jelre, amely egy újabb világháború fenyegetését hordozza. Megértette az amerikai üzenetet, és az atombombát a politikai nyomás eszközeként értelmezte, amit azonban egy ideig nem tett szóvá.

Az utolérés illuzorikus volta akkoriban még nem látszott, mivel az egész szovjet politikai és gazdasági gyakorlatnak egyik döntő mozzanata éppen abban rejlett, hogy technikailag is csökkent a Nyugathoz mért különbség. Sztálin akkor tulajdonított igazi értéket és jelentőséget egy dolognak, ha az a konkurens kapitalista világhatalom technikai túlszárnyalását jelenthette vagy azt megközelíthette. Sztálin a háború alatt még inkább a kapitalista civilizáció teljesítményének hatása alatt állt.

Mégis, az atombomba igazi jelentőségét Sztálin viszonylag későn értette meg. 1943 januárjában Kurcsatov nem zárta ugyan ki a német atombomba elkészítésének lehetőségét, de kevésbé tartotta valószínűnek. Éppen ekkor következett be a sorsdöntő fordulat a háború menetében, ami Sztálin gondolkodásában a bomba jelentőségét „leértékelt”. Természetesen az ezen a téren bekövetkezett rendkívül gyors „utolérés” a szovjet tudomány korábbi fejlődése nélkül elképzelhetetlen lett volna. Ennek nem mond ellent, hogy az első szovjet atombomba gyors kimunkálásában a felderítésnek, a kémkedésnek is jelentős szerepe volt. E folyamatban új iparág és egy olyan új érdekcsoport (a katonai ipari komplexum) jött létre, amely az egyre terebélyesedő bürokrácia eltartása mellett a legnagyobb erőforrás-kiszivattyúzását jelentette a szovjet gazdaságfejlődés és a szociális szféra területeiről.

A nukleáris versengés az amerikai gazdaság és politika számára – eltérően a szovjetektől – rendkívül fontos tényező volt. Egyfelől tőkebefektetési lehetőség, „húzóiparág”, másfelől a „gazdasági kimerítés” és a politikai nyomás gyakorlás eszköze. Az Egyesült Államok 1946-ban 6 atombombával rendelkezett, 1948-ban 50-nel, 1950-ben 250-nel. A szovjeteknek 1948-ban 1 bombájuk volt. A szovjet vezetés végérvényesen csak ezt követően döntött a verseny mellett.

Az „atomtényező” azonban nem önmagában jelezte a *hidegháború* kezdetét. A szovjet vezetés érdekei szempontjából súlyos csapás volt, hogy az Egyesült Államok megakadályozta keleti befolyásának kiterjesztését. Ennek keretei között szemlélték a szovjetek, hogy az USA megvétőzta *Hokkaido sziget* északi részének annektálását. Ez pedig katonai szempontból fontos lett volna, mert innen közlelő ellenőrizhették volna *Dél-Szahalint* és a déli *Kuril-szigeteket*, s így az Ohotszki-tenger a Szovjetunió beltengere lehetett volna. Sztálin e katonai tervét, amelyet 1945. augusztus 16-án küldött el Trumannak, a legnyersebb elutasítás követte. Amerika jelezte, hogy Japán esetében sem indul ki az egyenlőség elvéből, ez kizárólagosan amerikai érdekszférának számít. Már ekkor világos volt, hogy a Szovjetunió nem

tudja majd meggátolni a japán–amerikai katonai szövetség létrejöttét. Később e fiaskóért a Szovjetunió másutt igyekezett törleszteni az amerikai törekvésekkel szemben. A hidegháború, a nagyhatalmi versengés ezzel visszavonhatatlanul megkezdődött, immáron világméreteken.

A szovjetek ezt követően a megszerzett kelet-európai pozíciók megerősítésével és a kínai szövetséggel voltak elfoglalva. Miután Sztálin – okkal – úgy érezte, hogy az ázsiai győzelem eredményeiből méltánytalanul kis részen profitált, Koreában és Kelet-Európában próbálta a Szovjetunió világhatalmi tekintélyét demonstrálni. A „kompenzáció” amerikai beleegyezéssel Kelet-Európában bizonyult lehetségesnek. Miközben az USA egyre jobban kiterjesztette hatalmát a világban, a Szovjetunió is egy új külpolitikai doktrínával lépett a világ elé: a „két tábor” koncepciójával, amely megfelelt a *bipoláris világ* realitásainak. Miként a 20-as években, Sztálint a 40-es évek második felében is a Szovjetunió izolálódásától való félelem vezette rá a háború utáni „birodalomépítő” stratégia további fenntartására. A győztes háború egyébként korábbi politikai stratégiájának igazolásul szolgált. A szovjet vezetés az új fejlemények hatására az amerikaiakkal való barátságos kapcsolatok fenntarthatóságát 1947 közepére adta fel. Ekkorra győződött meg arról, hogy a Nyugat újra karanténba zárja a Szovjetuniót.

Tehát nemcsak az atombombáról és a Szovjetunió kelet-ázsiai érdekeltégeiről, még csak nem is a német kérdésről, netán Churchill *fultoni* (1946. márc.) vagy Truman (1947. márc. „*Truman-doktrína*”) – a Szovjetunióról mint ellenségről nyilatkozó – beszédeiről volt szó, hanem mindenekelőtt magának Kelet-Európának a további világpolitikai státusáról, a Szovjetunióknak mint katonai és gazdasági világhatalomnak a megszilárdulásáról. Hogy Sztálin ezt az amerikaiakkal való – a lehetőségekhez képest – barátságos megegyezés útján képzelte el, az a háború befejezéséig egyértelmű. Amikor azonban a II. világháborús győzelem valódi érvényesítéséről volt szó, Sztálin keserűen csalódott az amerikaiakban. Az új izoláció azonban nemcsak a külső tényezők kedvezőtlen fordulatával magyarázható, voltak ennek a jelenségnek mélyen fekvő szovjet gyökerei is.

Még 1943. május 21-én az SZKP KB Politikai Bizottságának ülésén Sztálin bejelentette: „Túlértékeljük erőinket, amikor azt gondoltuk, hogy a Kommunista Internacionálé létrehozásával vezethetjük a világ összes országában a mozgalmat. Ez volt a hibánk. A Kommunista Internacionálé további létezése egyenlő lesz az Internacionálé eszméinek diszkreditálásával, amit mi nem akarunk.” Ez volt a jeladás a Kommunista Internacionálé feloszlására, amely de facto június 8-án meg is történt. Ez magyarul azt jelentette, hogy Sztálin tudomásul vette a tényeket, s kereste az új körülményekhez való alkalmazkodás megváltozott lehetőségeit és struktúráit. A proletárdiktatúra közvetlen stratégiájáról a népfrontpolitika javára 1935-ben már lemondott, most lemondott a régi stratégia szervezeti formájáról is.

A háború után, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a felszabadított területeken olyan hatalmi berendezkedések jönnek létre, amelyek nem ellenségesek a Szovjetunióval szemben, Sztálin – a hiedelmekkel ellentétben – nem

mindjárt gondolt a „birodalmi beolvasztás” politikájára. Még a nagy honvédő háború végső periódusában sem léteztek olyan szovjet elképzelések, amelyek valamilyen titkos „világuralmi tervekre” utaltak volna. Sőt inkább az derül ki az újabban publikált dokumentumokból, hogy Sztálin és a környezete csak fokozatosan ébredt tudatára valóságos hatalmának, és paradox módon az új pozícióból fakadó bizonyos korlátok tudatára is. Már 1943–1944-től a szovjet vezetésnek az volt a meggyőződése, hogy a Szovjetunió szerefelett érdekelt az USA és Anglia segítségével a háborút követő helyreállításban. A szovjetek akkoriban még nem mérték fel a maga teljességében, hogy a háború után a Szovjetunió egy új bipoláris világrend egyik szuperhatalma lesz. Sztálin és a szovjet vezetés gazdasági megfontolásokból is ragaszkodott az angolokkal és az amerikaiakkal való együttműködéshez a háborút követően, s kezdetben nem vette komolyan számításba Kelet-Európa „szovjetizálásának” lehetőségét.

A MARSHALL-TERV „TRÜKKJE”

A történeti irodalom levéltári források fényében bizonyította, hogy a kelet-európai országok kommunista pártjai és a Szovjetunió Kommunista Pártja között a szervezettebb kapcsolat létrehozásáról Sztálin konkrétan először 1946. június elején egy vacsorán tett említést, amelyen bolgár és jugoszláv vezetőkkel tárgyalt. A szervezett együttműködés konkrét tárgyalások formájában azonban csak 1947 nyarán vetődött fel. (Sztálin sohasem szimpatizált egy balkáni vagy más típusú föderáció gondolatával, a kétoldalú kapcsolatok létrehozását preferálta, amelyeket ő kívánt összefogni. Ez érvényes volt a kommunista pártokra is.)

Miután a francia és az olasz kommunistákat kiszorították a hatalomból, és a *Marshall-terv* nyilvánosságra került, új helyzet állt elő: körvonalazódott a Szovjetunió izolálásának – említett – új stratégiája. *G. Marshall* pénzügyminiszter június 5-én a Harvard Egyetemen kifejtett elgondolása már magában rejtette az új amerikai koncepciót. Sztálin és a szovjet vezetés azonban továbbra is a kapcsolatok és az együttműködés fenntartásáról nyilatkozott, jöllehet Truman elnök Törökország és Görögország számára már márciusban segítséget ígért a „totalitarianizmus”, értsd a Szovjetunió és a helyi baloldali erők ellen.

Sztálin még júniusban is arra számított, hogy a Marshall-segélyből valamicske jut a Szovjetuniónak is, mert – úgy tűnik – nem tudta, hogy az amerikai State Department május 28-án már végleg döntött: Kelet-Európa országai csak az esetben vehetnek részt a helyreállítási programban, ha lemondanak csaknem kizárólagosan szovjet gazdasági orientációjukról egy olyan távlatos európai integráció jegyében, amely a kelet-európai nyersanyagtartalmakat Nyugat-Európa helyreállításában használná fel. Miközben az angol és francia külügyminiszter nyilvánosan a Szovjetuniónak a programba való bevetését hangsúlyozta, a kulisszák mögött a londoni és párizsi amerikai követeknek a szovjetek távol tartását javasolták. Nyilvánvaló, az amerikai cél az volt, hogy a Szovjetunióval szembeállítsa a kelet-európai

„szovjet érdekszférát”. A Szovjetunió részvétele tehát sohasem került szóba komoly formában. Marshall be is jelentette: „Bármelyik országban, amely a választásokon a kommunizmust segíti hatalomra, azonnal meg fogjuk szüntetni az *Európai Újjáépítési Program* összes jótéteményeit.” Ez főleg Franciaországnak és Olaszországnak szólt, de érthetett belőle egész Kelet-Európa is. Tehát Sztálin Kelet-Európa-politikáját sokkal inkább a pillanatnyi fejlemények formálták, semmint egy előre kidolgozott doktrína. Mindezzel az Egyesült Államok ugyanakkor Moszkva tudtára adta, hogy Kelet-Európa végérvényesen szovjet érdekszférának tekinthető. A *KGST* 1949-es létrehozása Európa kettészakadását a gazdasági együttműködés szintjén is demonstrálta. A centrum és félperifériája katonai téren is ellenséggként határozta meg önmagát, amit a *NATO* 1949-es, majd a *Varsói Szerződés* 1955-ös megalakítása igazán egyértelműen jelzett.

A Marshall-terv „trükkje” után a szovjet vezetés nyilvánosan is deklarálta prioritását a kelet-európai térségben, megkezdődött a kommunista pártok felkészítése a „proletariátus diktatúrájának” megvalósítására, a térség szovjetizálására. Túl a szovjet megszálló egységek és intézmények szerepén, a fordulat első szervezeti megnyilvánulása a *Kominform* létrehozása volt. 1947 szeptemberében a lengyelországi Szklarska Porebában formailag csupán egy információs centrum létrehozásáról volt szó, valójában egy új szervezeti koordinációs központ alakult meg a legnagyobb titoktartás közepette. S ha nem is a publikus, de az eredeti Zsdanov-referátumban megfogalmazódott a Sztálin által támogatott vagy talán először általa deklarált „két tábor” koncepciója. Ez egyfelől „a demokratikus, antiimperialista és antifasiszta országok, a népi demokrácia országainak táborát”, másfelől „az imperializmus országainak” megkülönböztetését jelentette. Sztálin és a szovjet vezetés tehát döntött arról, hogy a kelet-európai országok és a Szovjetunió kapcsolatait egy gazdasági és politikai blokk részeként kezeli.

Már ekkor felmerült a kulisszák mögött, hogy Sztálin igencsak elégedetlen a jugoszláv vezetés túlságosan autonóm és követelőző (több segítséget igénylő) magatartásával, de a francia és az olasz kommunista pártot is elmarasztalta, mert azok megítélése szerint nem léptek fel kellő eréllyel a Marshall-terv ellen, magyarán, „túlságosan” is saját elképzeléseik szerint kívánták politikájukat megformálni, amelyeket később a „szocializmushoz vezető nemzeti út” modelljeként szemléltek. Az amerikai külpolitika úgy viszonyult a szovjet–jugoszláv konfliktushoz, hogy igyekezett Jugoszláviát mint a népi demokráciák vonzó példáját reklámozni. Nem véletlen, hogy például Magyarországon az 1949-ben megrendezett koncepciók perek fő vádlottja, Rajk „a jugoszláv imperialisták ügynökeként” ismerte el „bűneit”. A sztálini külpolitika diktatorikus jellegéből fakadó első nagy kudarc a jugoszláv konfliktus volt, s a Szovjetunió nagyhatalmi érdekei is kizárólag sérelmeket szenvedtek. Semmilyen pozitív hozadéka nem volt.

A szovjetek az amerikaiak erejét a *koreai háború* (1950–1953) első periódusában már teljes nagyságában megtapasztalták. Ugyanakkor az is kiderült, hogy a két világhatalom a maga konfliktusait regionális mederben tudja

tartani, s egymás között képesek az érdekszférákat kijelölni. A Szovjetunió e tapasztalatok nyomán a *békés egymás mellett élés* politikáját hirdette meg, amit már Sztálin megelőlegezett, amikor 1952-ben kijelentette: a harmadik világháború elkerülhető. Ugyanakkor ez a rendezési elv *Mao Ce-tung*nak és a kínai vezetésnek egy újabb ok volt arra, hogy felülvizsgálják a Szovjetunióhoz fűződő viszonyukat. A Szovjetunió más szempontból is veszített a háborún. Egyfelől a korlátozott katonai beavatkozás ellenére is a szovjet emberveszteség 299 tiszt és katona, 335 lelőtt repülőgép volt, nem szólva arról, hogy veszített ázsiai befolyásából. Másfelől az ázsiai–csendes-óceáni régióban a Szovjetunió számára kedvezőtlen folyamatok mentek végbe, amennyiben ez a háború meggyorsította Japán és Amerika közeledését, a SEATO, a dél-kelet-ázsiai katonai-politikai szövetség létrejöttét (1954), amely *Észak-Korea*, *Kína* és a Szovjetunió ellen irányult.

A szovjet vezetés a II. világháborúban szovjet fegyveres erővel elfoglalt és felszabadított területeket a megosztott Korea és Vietnam északi részeivel, valamint Kínával együtt már egységes rendszerben szemlélte, amely politika részben oka volt annak, hogy szakításra került sor Jugoszláviával (később Kínával). *Tito* ugyanis – meghatározott értelemben – hasonlóan gondolkodott, mint Sztálin: a partizánok által fegyverrel felszabadított területeken érvényesüljön az ő akarata. Amikor 1949 végén Mao Sztálin 70. születésnapjára hetekre Moszkvába érkezett, a szovjet–kínai konkurenciát még elnyomta az amerikai túlsúllyal szembeni szövetség igénye. Ám kétség nem lehet afelől, hogy Sztálin akkor már az egyközpontú *szocialista világrend-szerben* gondolkodott. Számára a hidegháború logikája azt jelentette, hogy a háború utáni pozícióit, „*Jaltát*” mindenáron meg kell megvédenie egy, az amerikaival össze nem mérhető gazdaságra támaszkodva.

A szovjet külpolitika a szegény–gazdag ellentét alapján akarta megteremtteni az elmaradott országoknak a „fejlett” gyarmattartókkal szembeni összefogását. De a világ elnyomott és gyarmati népeinek harcát („antiimperalista front”) úgy képzelte el, mint a Szovjetunióét: ezt az egész mozgalmat a szovjetek (Sztálin) irányítanák Moszkvából. A történelem azonban – éppen az egyenlőtlen fejlődés „törvényének engedelmességgel” – még a diktatorikus berendezkedésekben is a regionális és nemzeti sajtószerűségeket állította előtérbe, amelyekről Sztálin sem világos elképzelésekkel, sem kellő ismerettel nem rendelkezett.

HELYREÁLLÍTÁS ÉS ELZÁRKÓZÁS

A sztálini diktatúrából kivezető út, amelyre végül is a szocialista országok léptek az 50-es évek közepe táján – megint csak ellentétben az eredeti legitimációs ideológiával –, nem a szocializmusba vezetett. Az „utolérés merkantilista stratégiái” (*Wallerstein*), amelyeknél a Szovjetunió és szövetségei kikötöttek, végső soron az elkülönült bürokratikus struktúrák és privilegizált rétegek túlélésének új, „korszerűsített” eszközeivé váltak. A Sztálin halálát követő szovjet „liberalizálással” szemben kipróbált alternatívák, mint például a *kínai kulturális forradalom*, egy felülről szervezett bürokratikus

diktatúrává torzult, az öngazgatói hagyományokat feltámasztó magyar munkástanácsok pedig a régi „feudálkapitalista” ellenforradalmi erőter és a sztálinizmus szorításában hunytak ki. A jugoszláv öngazgatói kísérlet a nyugati nyomás és a hazai bürokrácia áldozata lett. A „merkantilista” megoldás gyökerei azonban már Sztálin 1951-es munkájában (*A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*) körvonalazódtak, amennyiben a piac és a piaci ösztönzők a szocializmus kategóriáiként definiálódtak. Am a háború után egy ideig szó sem volt még semmilyen piacról, sem demokráciáról, sem öngazgatósról. A 30-as évek egyfajta prolongálása körvonalazódott, ami pedig a szovjet lakosság győzelmes reményeinek alapjában mondott ellent.

A szovjet gazdaság helyzete a háború utáni első években – az ismert súlyos veszteségektől eltekintve is – rendkívül összetett volt. A nemzeti jövedelem termelése, amely az 1913-ast 100-nak véve 1940-re már elérte az 553%-ot, 1945-re – a felszabadított területeken 1943 óta folyó újjáépítés ellenére – 445%-ra esett vissza. Ezen belül azonban a háborús években további számottevő, eredetileg nem tervezett átcsoportosítást kellett végrehajtani a termelési eszközök gyártása javára, a fogyasztási cikkek előállításának a rovására. Míg az előbbi szektor termelése ugyanebben az időszakban 1340%-ról 1504%-ra nőtt, a fogyasztási cikkeké 460%-ról 273%-ra esett vissza. Jelentős, utóbb messzire ható változás következett be viszont az ipar területi elhelyezkedésében. Az Urálon túli területekre evakuált ipari üzemek révén a keleti területeken (az Urálban, Nyugat-Szibériában, Kazahsztánban és Közép-Ázsiában) 1945-ben a termelés szintje 2,8-szorosan, az addig elsősorban katonai célú nehézipari üzemekben 6,6-szorosan haladta túl az 1940. évit. Az a döntés, hogy a kitelepített üzemeket részben vagy egészen új telephelyükön működtetik tovább, a régieket pedig eredeti helyükön újjáépítik, nagy erőket követelt, de sokat ígérő távlatokat villantott föl.

A mezőgazdaság helyzete a falvak lerombolása, az állatállomány és a gépek pusztulása, elhurcolása következtében nagyon súlyos volt. A kolhozok több mint 20%-a a háború előtt alig két-három évvel alakult, és az alacsony beszolgáltatási árak következtében nem tudott megerősödni. A gyengén termelő gazdaságok száma a nehéz háborús évek nyomán növekedett. A legfőbb termék, a gabonafélék termelése 1945-ben az 1940. évinek csak a felét érte el. Ezt is csak a keleti köztársaságok, általában a meg nem szállt területek növekvő teljesítménye tette lehetővé. Ilyen körülmények között fenn kellett tartani az élelmiszerek adagolását. További megpróbáltatásokat jelentett, hogy a lakóépületek tömeges megsemmisülése következtében százezrek szorultak úgy-ahogy lakhatóvá tett romos épületrészekbe, föld alatti odúkba.

Az *Állami Honvédelmi Bizottság* (Sztálinnal az élén) már 1945 májusában határozatot hozott a gazdaság, mindenekelőtt az ipar békés vágányokra való átállításáról. Megkezdték a hadsereg nagymértékű leszerelését, jelentősen csökkentették a katonai kiadásokat.

A békeállapotokra való áttérés ellentmondásosan ment végbe. Szabályozták a munkaidőt, megszüntették a kötelező túlórák rendszerét, amely a háború alatt a munkaidő igen nagy arányú növelését is lehetővé tette. Az Ál-

lami Tervhivatalt már 1945 nyarán megbízták az újabb, IV. ötéves terv kidolgozásával. Szeptemberben megszüntették az Állami Honvédelmi Bizottságot, és intézkedtek a szabályos kormányzati funkciók helyreállításáról. Mindez azonban korántsem jelentette a politikai rendszer működésének számottevő átalakítását; valójában a harmincas években kiépített intézményrendszerhez és kormányzati módszerekhez tértek vissza.

Az újjáépítés időszakában továbbra is a háborús években alkalmazott kolosszális méretű központosítás útját járták; a gazdaságnak a húszas évek vége óta állandóan növekvő centralizációja (az 1941–1945-ös periódustól eltekintve) ekkor érte el a csúcspontját. A termelési tervbe és a gazdasági mutatórendszerbe fölvett termékek száma 1947-re az 1939–1940. évinek a kétszeresére emelkedett, ekkor 1637, 1950-re pedig már 3390 megnevezést tartalmazott. A Tervhivatal szigorúan ellenőrizte az ágazati minisztériumok tevékenységét, instruktorai szemmel tartották a tervek közvetlen végrehajtását köztársasági, területi és kerületi szinten. A kapacitások kihasználását külön felügyeleti szerv ellenőrizte.

Erősen centralizálták a munkaerő-gazdálkodást is. A háború okozta súlyos szakemberhiányt azzal próbálták ellensúlyozni, hogy a gazdasági szakemberek képzését köztársaságunként központilag irányították; külön foglalkoztak a legfőbb iparágak, a kiemelt építkezések és a vasúti szállítás káderproblémáival.

A gazdaság munkaerő-tartalékának egy bizonyos részét változatlanul az állambiztonsági szervek által fogva tartott politikai és köztörvényes elítéltek milliós nagyságrendű tömege, a táborlakók alkották. Olcsó munkaerejüket, szinte korlátlan mozgatási lehetőségüket továbbra is számításba vette a felső vezetés, fontos szerepet és ehhez mért hatalmat biztosítva e munkahadsereg kézben tartóinak, mindenekelőtt az állambiztonság főnökének, *Berijának*. A háború befejeztével a rabmunka minden ösztönzője megszűnt. Többre került a táborok fenntartása, mint amennyit a foglyok termeltek.

A GULAG a háború végén több mint 50 lágerrel rendelkezett, amelyek akkoriban több mint 660 altáborot és több száz telepet foglaltak magukban. Ez a táborrendszer akkortájt mintegy másfél millió embert „foglalkoztatott”. A Legfelső Tanács 1945. július 7-i rendelete, amely a győzelem alkalmából amnesztiát hirdetett, alig érintette a GULAG-ot. Sőt 1945-ben ún. *ellenőrző-szűrő* táborokat állítottak fel a német hadifogságból hazaérkező szovjet állampolgárok számára. 1946-tól a GULAG fogolylétszáma gyorsan növekedett, ami szervesen összekapcsolódott a negyedik ötéves terv említett feladataival. 1947-ben közel 2,5 millió rab dolgozott a GULAG táboraiban. A helyreállítás nagy építkezései után 1949-ben részleges amnesztiára került sor. Később, Sztálin halála után gyorsult fel a táborlakók létszámának csökkenése, ami összefüggött azokkal a hatalmi harcokkal is, amelyek során végül a rettegett belügyminiszter, Berija maradt alul (mint „imperialista ügynököt” 1953 júliusában kivégezték). A GULAG intézménye 1953-ban megszűnt. A következő év áprilisára a táborlakók létszáma a felére (a kb. 2,5 millióról 1,36 millióra) csökkent.

Berija Sztálin
lányával,
Szvetlanával

1945 után a háborús körülmények között szétzilálódott mezőgazdasági üzemek – ahol ezt a termelés helyi adottságai, a városok közelsége és a pusztítás kisebb mértéke megengedte – kezdtek erőre kapni. Tagjaik, kihasználva a nagyarányú áruéhséget, növekvő termékmennyiséggel jelentek meg a kolhozpiacon. Ennek az érdekében sok helyütt egyéni használatba vettek közös kolhozföldeket is. Ez a jelenség azonban átmenetinek bizonyult. Az 1946-os pusztító szárazság az ellátást és a fogyasztási cikkek gyártását is súlyosan érintette. 1946 szeptemberében az SZK(b)P KB és a Minisztertanács közös határozatban ítélte el „a kolhoz-mintaalapszabályzat megsértését”, a közös földek „elherdálását”, „a kolhozvagyon fosztogatását”, ezzel mintegy a szabadabb gazdálkodást téve felelőssé az áruhiányért. A határozat a minta-alapszabályzat megsértését államellenes cselekedetnek minősítette, amelyet szigorúan kell büntetni. Ennek eredményeként a háztáji gazdaságokból piacra kerülő árutömeg jelentősen csökkent, az ellátás ismét visszaesett. 1947 februárjában egy újabb KB-határozat az összes fontosabb termelési mutató (az egyes növényfajták vetésterülete, termés hozama[!], az állatállomány fajták szerinti hozama, a traktorral végzendő mezőgazdasági munkák megoszlása) részletes központi megtervezését írta elő. Mindkét határo-

zatban bőven esett szó a kolhozdemokrácia biztosításáról, a valóságban azonban ezek a járási tanácsok és a helyi pártszervek kicsinyes gyámkodását eredményezték a gazdaságok fölött, szinte nullára redukálva tagjaik anyagi érdekeltségét. Részben ezzel függött össze, hogy míg az ipar 1948-ban – igaz, előnytelenebb szerkezetben – már túllépte a háború előtti termelési szintet, a mezőgazdaság, amely bizonyos vonatkozásokban csak mérsékelten haladta meg a forradalom előtti, még 1949-ben is csak megközelíteni tudta azt.

Az 1946 januárjában megkezdett IV. ötéves terv irányelveit a Legfelső Tanács késve, csak év közben fogadta el. Kezdeti koncepciói a mezőgazdaság fejlesztésének akartak elsőbbséget biztosítani a kolhozfalvak modern agrovárosokká fejlesztésével. A volt Hitler-ellenes koalíció hatalmai között egyre inkább mutatkozó feszültségek fényében azonban mindinkább azok elgondolásai kerekedtek fölül, akik a gazdaság gyorsított újjáépítését helyezték a terv középpontjába, a nehézipar szerepének túlhangsúlyozásával. Maga Sztálin, aki – mint utaltunk rá – egy ideig bízott valamilyen nyugati anyagi támogatásban, ezzel egyidejűleg hajlott arra, hogy minden esetre felkészülve a feszített fejlesztés mellett döntsön. Már 1946 elején, egy választási beszédében azt a célt tűzte a szovjet nép elé, hogy az ország belátható időn belül 50 millió tonna nyersvasat, 60-60 millió tonna acélt és kőolajat és 500 millió tonna szén termeljen, biztosítva magát „minden meglepetés ellen”.

Ez a beállítottsága a hidegháború kibontakozásával még szélsőséesebb formákat öltött. Egyre kevesebb realitásérzékkel szemlélte a Szovjetunió belső tartalékaiból kibontakoztatható fejlődés lehetőségeit. Ezzel függött össze az 1948-ban kidolgozott ún. természetátalakító tervek kibocsátása. Nagy kiterjedésű erdős védőövezetek kialakítását, csatornák, vízi erőművek és nagyszabású folyami víztárolók építését irányozták elő a Szovjetunió európai részének kiterjedt övezeteiben. Távolilag ennél is messzebb menő terveket dédelgettek: ekkor vetődött föl a szibériai folyók folyásirányának megváltoztatása, s a türkmén főcsatorna építésének később oly nagy bajokat okozó tervezete. Mindezekhez a tervekhez az elérhető jólét képzetét társították. A „nagy hadvezér” sztálini mítoszához most a „nagy kertész” legendája párosult. Az említett létesítmények egy részének építéséhez az 1951–1955 közötti V. ötéves tervben hozzá is fogtak.

A folyamatos áruhiány következtében a rubel inflálódott, ezért 1947-ben – a jegyrendszer egyidejű megszüntetésével – pénzreformot hajtottak végre. Az egyének tulajdonában lévő pénzt 1:10, a takarékbetéteket 3000 rubelig 1:1 arányban váltották be. Ez csökkentette a forgalomban lévő pénz mennyiségét, egyben ismét megcsapolta a fogyasztást. Ezt csak részben ellensúlyozta a kiskereskedelmi áraknak a reformot kísérő többszöri leszállítása.

A IV. ötéves terv teljesítése már magán viselte a hidegháború teljes kibontakozásának a bélyegét. Az ipar teljesítette, némely hadifontosságú ág túl is teljesítette az előirányzatot; a mezőgazdaság és a fogyasztási cikkek gyártása viszont elmaradt a várakozásoktól. Ennek a körülménynek a lakos-

ság számára kedvezőtlen hatása különösen akkor mérhető föl, ha a demográfiai fejleményekkel vetjük össze. A lakosság összlétszáma ugyan a borzalmas háborús veszteség nyomán az 1940. évi 194 milliót még 1950-ben sem érte el (178 millió), az ellátandó városi lakosság száma azonban gyorsan nőtt. A háború utáni öt évben módosult a városi és a falusi lakosság aránya: míg 1940-ben az előbbi 33, 1950-ben már 39%-ot tett ki. A mezőgazdasági foglalkoztatottság a falun lakók körében is csökkent, a parasztságnak az összlakossághoz viszonyított arányában pedig ekkor állt be a fordulat, hányada 54-ről 48%-ra esett vissza. A gyors, felemás urbanizáció ellenére a legnépesebb társadalmi csoport egyelőre a kolhozparasztság maradt, 1950-ben 109 millió fővel.

Különleges társadalmi problémák nehezítették – a háború előestéjén lezajlott terjeszkedés során, illetve a háború végén – a Szovjetunióhoz csatolt területek lakóinak életét. Ezekben a körzetekben (Moldva egyes részein, a balti államokban, Kárpátalján és Königsberg – oroszositott nevén: Kalinyingrád – vidékén) a háború utáni években zajlott le a tulajdonviszonyok hozzáigazítása a Szovjetunió más részein uralkodó állapotokhoz. A kolhozosítást és a városi kistermelők tömörítését vagy felszámolását itt is kiterjedt erőszakcselekmények kísérték.

Miközben üzemek, utak, hidak ezreit építették újjá, és létesítettek újakat, a lakásépítésre és karbantartásra minimális összeg jutott. Bár a lakbéreket és a közüzemi díjakat ennek megfelelően igen alacsony szinten tartották, a nyomasztó lakáskörülmények (többszörös társbérletek) még sokáig rengeteg baj forrásává lettek az emberek mindennapi életében, bőséges témát szolgáltatva az irodalom drámai és satirikus műfajainak.

Az életkörülmények ellentmondásos alakulása arra utal, hogy a vezetés érzékelte ugyan a lakosságot sújtó szűkölködést és szegénységet, meg is próbált valamit tenni ellene, de korántsem volt alaposan kidolgozott, összefüggő elképzelése a nagyszabású tervek társadalmi távlatairól. Több mint 184 millió négyzetméter lakás épült. Az állam a falusi és a külterületeken élő munkások egyéni házépítését is támogatta ingyen telekkel, kedvezményes építőanyaggal. Miközben a kolhozparasztok háztáji gazdaságait megnyirbálták, 1948-ban 19 millió munkásnak és alkalmazottnak volt konyhakertje, ahol – ha erre a környezet lehetőséget nyújtott – állatot is tarthattak. Ezeket a kedvezményeket utóbb megszüntették.

Az újjáépítés éveiben a lakosság a nélkülözés és a súlyos veszteségek ellenére derűlátással tekintett a jövőbe, úgy vélte, hogy a szenvedések után valami jobb következik. Bár a megtorlás a háború alatt sem szünetelt, a nagy tömegek számára az agressziós fenyegetés árnyékában kevésbé volt érzékelhető. A frontról hazaérkezők és az otthoni győztesek bizonyos büszkeséggel és nosztalgiával viszonyultak a hihetetlen évekhez, ami a jövőre vonatkozó elképzeléseiket nem ingatta meg: a rendszer alapjait nem kérdőjelezték meg. A kényszermentes, nyugalmas élet iránti vágy volt talán a legjellemzőbb életérzés: biztonság egy család keretei között vagy a gyárban, a frontharcosok szövetségében, netán a pártban. A hősök hősök akartak maradni, nem

áldozatok. Az ellenzéki gondolkodás, a „másként gondolkodás” a perifériára szorulva létezett, ám az újjáépítés lendületét ez semmiképpen sem befolyásolta. A rendszer szilárdnak látszott.

A háború kritikus hónapjaiban nagyszámú elítéltet és száműzöttet hoztak vissza, hogy föltöltsék a hadsereg legénységi, sőt parancsnoki állományát. A rendkívüli helyzet itt-ott föllazította a diktatúra monolitikus hatalmi szövedékét. Erről az élményről a memoárok is beszámolnak. A békére való áttérés azután nemcsak pozitív értelemben vetett véget a rendkívüli állapotoknak.

AZ ANTIKOZMOPOLITA KAMPÁNY

E történelmi szakaszban – mint ábrázoltuk – a Szovjetunióban erőteljes formát öltött az elzárkózás, amely már a háború vége felé kirajzolódó tendencia volt. A Szovjetunió izolálódásától és a nyugati befolyástól való egyidejű – bár egymást kizárni látszó – félelem a politikai vezetést egyre inkább a hatalmába kerítette. A hidegháború kibontakozásának megfelelően a szovjet szellemi-politikai élet egyre inkább befelé fordult. Ennek ideológiai-politikai megnyilatkozása volt az ún. *antikozmopolita kampány*, az eluralkodó nagyorosz nacionalizmus és a vele együtt fellobbanó antiszemitizmus is. Ez utóbbi igen specifikus, mégis bizonyos értelemben tipikus jelenségnek volt tekinthető.

Természetesen nem az az igazi kérdés, hogy Sztálin szerette-e a zsidókat, vagy nem, hanem az, hogy politikájában miképpen közelítette meg a zsidókérdést a különböző történelmi szakaszokban és szituációkban. A zsidók százezreinek evakuálása a náci *genocídium* előtt a mérleg pozitív serpenyőjébe tartozott, ha arra gondolunk, hogy a világ vezető polgári demokráciái – mindenekelőtt az Egyesült Államok és Anglia, hogy Svájcot, amely a náci Németországgal kollaborált, ne is említsük – milyen keveset tettek a zsidókért a háború alatt. (Ismert, hogy a svájci bankok elfogadták a náci Németországtól fizetési eszközként azokat az aranyrudakat is, amelyek a haláltáborokban elemésztett zsidó áldozatok szájából kitépett aranyfogakból készültek. Vagy utalhatunk arra is, hogy az USA partjaihoz érkező hajókat, amelyen zsidó menekültek utaztak, visszafordították az amerikai hatóságok. Nem mellékes az sem, hogy a háború után a náci bűnösöket felhasználták amerikai szolgálatban, főképp Latin-Amerikában.)

1945 után a Szovjetunióban a „zsidókérdés” jelentős mértékben a *Zsidó Antifasiszta Bizottság* tevékenysége körül kristályosodott ki. Sztálin a bizottság létrejöttét mint külpolitikai eszközt szemlélte, amely támogatást tud szerezni a Szovjetunió háborús erőfeszítéseire számára. A bizottságnak valóban sikerült a nemzetközi közvéleményt „proszovjet” irányba hangolni és a nemzetközi zsidó szervezetek szimpátiáját is elnyerni.

A ZSAB későbbi sorsát alapjában befolyásolta az a koncepció, amely még a 20-as évek elején keletkezett: a „krími terv”. Újra felmerült, hogy a háború után Birobidzsán helyett a Krímben kellene berendezni a „zsidó nemzeti otthont”.

A felmelegített ötlet egy 1944. február 12-i keltezésű, Molotovnak címzett levélben tárgyasult, amelyet – másokkal együtt – *Mihoelsz*, a híres zsidó színész írt alá. Február 15-én Sztálinnak is elküldték a levelet, amelyben a cinonista megoldással szemben a zsidó államiság Szovjetunió belüli létesítéséhez kértek támogatást. Ez az ügy is, mint annyi más fontos szovjet esemény, a külpolitikai összefüggések kontextusába került.

Sztálin antiszemita fordulatában azonban szerepet játszott egy másik tény is, amely megerősítette azt az elhatározását, hogy előbb vagy utóbb leszámoljon a Zsidó Antifasiszta Bizottsággal, amely nem kulturális-propaganda munkával, hanem – úgymond – „zsidó érdekvédelemmel” foglalkozik. Érdemes megjegyezni, hogy a kommunista pártban a háborús pusztulás ellenére 1946. január elsején a zsidók aránya meghaladta az összparttárság 3,65%-át, míg a lakosságon belüli aránya kb. 1,5% lehetett. Emellett az antihitlerista koalíció országaiban is erős volt a nemzetközi szolidaritás a zsidósággal, amit mint politikai erőt Sztálinnak számításba kellett vennie. A legfontosabb tényező azonban az volt, hogy Sztálin diplomáciai elképzeléseiben a Közel-Kelet fontos szerepet játszott: egy szovjetbarát zsidó állam létrejöttét szerette volna elérni Izrael Állam képében.

A fentebb leírt nemzetközi elszigetelődés közegében ismét megkezdődött a 30-as évekre emlékeztető éberségi kampány, s ennek fényében a külső támogatásra számító zsidók törekvései is más megvilágításba kerültek. A „Nyugat előtti hajbókolás” vádja azonban csak akkor érintette szervezeten belül a ZSAB-ot, amikor Sztálin megtapasztalta az új izraeli állam politikáját. Üldözési mániáját kétségkívül erősítették az olyan koholt ügyek, mint például egy „amerikai-cionista összeesküvés” leleplezése, amely összeesküvés állítólag közvetlenül Sztálin és családja ellen irányult. Ez a „leleplezés” szolgáltatta Sztálinnak a közvetlen okot vagy inkább ürügyet arra, hogy megszabaduljon Mihoelsztől, majd magától a Zsidó Antifasiszta Bizottságtól is. A két világhatalom vezetői pontosan felmérték Izrael Állam stratégiai jelentőségét a Közel-Keleten. Az angol örökséget átvenni szándékozó Egyesült Államok Szovjetunió fölötti óriási anyagi-pénzügyi fölényét hamarosan politikai-stratégiai fölényre transzformálta éppen az izraeli állam támogatása során. 1948. május 14-én a Szovjetunió ismerte el elsőként Izrael Állam létét, az arab katonai támadás idején pedig Izrael Csehszlovákián keresztül a Szovjetuniótól jelentős katonai segítséget kapott.

Golda Meir, Izrael rendkívüli és meghatalmazott követe szeptember 3-án, a zsidó újévkor Moszkvába érkezett. Köszöntésére a moszkvai zsinagógánál spontánul nagy tömeg gyűlt össze, a jelentések 15–20 ezer emberről szóltak, amitől a szovjet hatóságok már régen elszoktak. Ám ennél jóval fontosabb volt, hogy Izrael Állam képviselője nem sokáig hagyta kétségek között a szovjet vezetőket a tekintetben, hogy számukra az amerikaiak grandiózus pénzügyi támogatása fontosabb minden korábbi szovjet támogatásnál. Ismét igazolódott a régi tapasztalat: a politikában ne számíts hálára... A Szovjetunió gazdaságilag nem vetekedhetett az Egyesült Államokkal, hiszen Amerikában nem csináltak titkot abból, hogy Izraelt mindenáron megtartják az antikommunista or-

szágok között. *Henry Morgentau*, a korábbi amerikai pénzügyminiszter, a Joint igazgatója, az Izrael finanszírozását végző korporáció irányítója izraeli látogatása során 1948 októberében félreérthetetlenül közölte: „Azt akarom, hogy az egész világ megértse: ha Izraelben eléri a békét, akkor, úgy vélem, hogy Izrael lesz az egyetlen állam a földközi-tengeri medencében, amelyre úgy tekinthetünk, mint a kommunizmus elleni védelem szilárd bázisára.” Ezzel megkezdődött az USA leplezetlen gazdasági térhódítása Izraelben. A háború után a leglátványosabb kudarc kétségtelenül a Közel-Keleten érte a szovjet vezetést. Sztálin ekkortájt határozta el magát a döntő lépésre.

1948 decemberében és 1949 januárjában letartóztatták a ZSAB teljes vezérkarát, *Lozovszkijjal*, a bizottság elnökével együtt. És nyomában megindult a zsidó értelmiségiek üldözése, a különböző vezető testületekből, hatalmi pozíciókból való kiszorítása stb. A „cionista összeesküvés” gondolat Sztálint is hatalmába kerítette. 1948 végén még Molotov feleségét, *Zsemcsuzsinát* is megvádolták, kizárták a pártból, s Kazahsztán valamelyik táborába küldték öt évre szóló ítélettel. 1949 tavaszán Molotov is kegyvesztett lett, elveszítette külügyminiszteri állását. 1949 januárjától teljes hévvel készült a ZSAB pere. Magának a Politikai Bizottságnak az ülésén döntöttek a halálos ítéletek meghozataláról. Végül is a ZSAB-bal összefüggésben 110 embert ítélték el, közülük 10 embert agyonlőttek. Ezzel zárult le az ún. cionista összeesküvés szégyenletes pere.

Az említett antikozmopolita kampány végső formáját az ún. orvosperben érte el. A kampány során a szovjet kultúra és tudomány területei súlyos veszteségeket szenvedtek 1949-től kezdve. Hogy a hírhedt kampány mikor kezdődött valójában, azon lehet vitatkozni, ám a Pravda 1949. január 28-i számában már szerepel a kategória. A *színházi kritikusok egy antihazafias csoportjáról* címen megjelent írás tükrözte Sztálin szándékát, hogy az értelmiséget átállítsa egy olyan gondolkodásra, amely híven kifejezi: a „Nyugat a Gonoszság”, és vele szemben semmilyen megbékülés nem lehetséges. Ehhez Sztálin gondolkodásában a megoldást a párt- és állami apparátus tisztogatása, átcsoportosítása, új odaadó káderek kiemelése kínálta. Mindez azonban nem valamiféle nyílt állami antiszemitizmus keretében zajlott, hiszen nem lehetett olyan vezető szovjet államférfit találni, aki akár 1952-ben is nyíltan vállalta volna az antiszemitizmus képviselését.

Sem Sztálin, sem a Központi Bizottság nem vállalta, hogy maga rendelje el a kulturális és tudományos intézményekben a tisztogatásokat. Például a már kész KB-döntést a moszkvai zsidó színház bezárásáról áttették a Minisztertanács mellett működő művészeti ügyek bizottságához. Még a Kaganovicsról elnevezett *birobidzsáni* állami zsidó színházat is becsukták, ami a sztálini asszimilációs politika radikális végigviteléről tanúskodott. Az amerikaiakkal való globális szembenállás szempontja játszott szerepet abban is, hogy a távol-keleti térségben az amerikai kapcsolat a birobidzsáni vezetőket úgy tűntette föl, mintha a cionisták szálláscsinálói lennének.

Ezt követően megindult az apparátusokon belüli ádáz küzdelem, minde-

nekelőtt az írószövetségben belül a *Fagyev* (az írószövetség elnöke) és *Szimonov* (az írószövetség elnökének helyettese) nevével jelzett irányzatok között. A „zsidó kártyát” pedig *Ilja Ehrenburgnak* osztotta a sors Sztálin közvetítésében, aki a szovjet asszimiláció jegyében tudta érvényre juttatni a speciálisan „zsidó érdekeket”. Sztálin a maga módján mindkét íróval szimpatizált, de a mögöttük felsorakozókat igen eltérő érdekek vezérelték. A harc mindenkor állását Sztálin ellenőrizte a maga hatalmi elgondolásai szerint. Az antikozmopolita kampányban mindenki a „megfelelő” hazafias álláspontot képviselte, ám nem azonos intenzitással és törekvésekkel. S miközben a vezető apparátcsikok hol az egyik, hol a másik táborban tűntek fel, az egyes szerkesztőségekben, színházakban, tudományos intézményekben a vezető munkatársak nemzetiségi összetételéről készültek listák.

A tisztogatási kampány keretében sok ezer zsidó értelmiségit bocsátottak el állásából szerte a Szovjetunióban. A cenzúra megerősítése számos tudományág fejlődését hátráltatta, mindez negatívan érezte hatását a honvédelmi és űrkutatási területeken is. Ugyanakkor Sztálint – függetlenül minden antiszemitizmustól – az foglalkoztatta a legjobban, hogy az apparátusi harcból vajon melyik csoport kerül ki „túlhatalommal”. A végén már a Malenkov–Berija-frakció visszaszorításán törte a fejét.

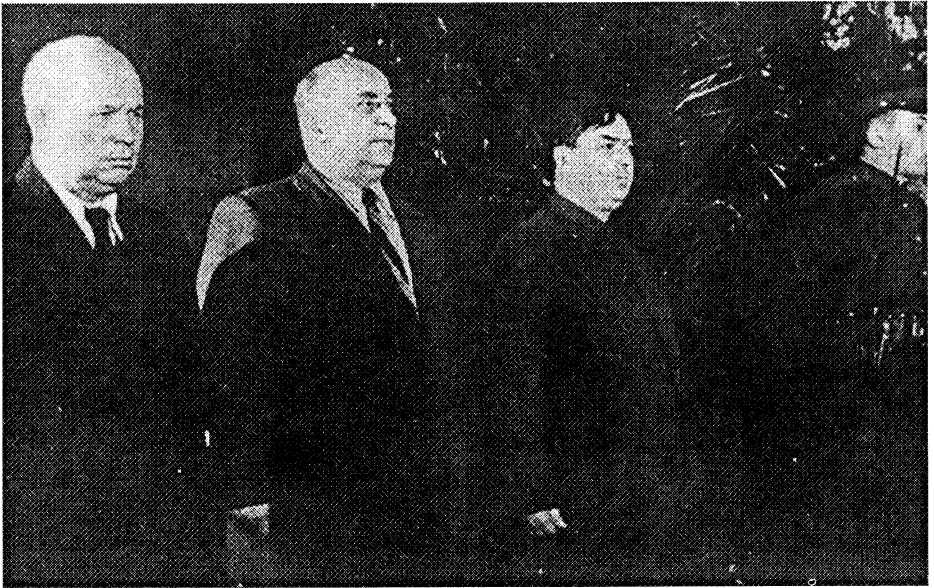
Sztálin hatalmának egyetlen periódusában sem jelent meg a nyilvánosság előtt semmilyen hivatalos dokumentum, amely antiszemita érvekkel igazolta volna a sok ezer zsidó értelmiségi és vezető állású szakember elbocsátását vagy egyáltalán, a zsidók bármilyen üldözését. Ebből a szempontból jellemző, hogy például még 1952-ben is nem egy helyen felléptek a nyílt antiszemitizmus ellen.

Sztálin antiszemitizmusa eredendően érzelmi alapú volt, ám a nyilvánosság elől jól-rosszul elleplezett politikai antiszemitizmussá „szublimálódott”. A Szovjetunióban az antiszemitizmus új történelmi formája jött létre, az *apparátus-antiszemitizmus*, amelynek társadalmi-történelmi talaja a forradalom utáni viszonyok között sem tűnt el, bár jelentős mértékben elveszítette gazdasági hátterét. Mindenekelőtt az apparátusi konkurenciaharc, a helyi és központi hatalmi elitnek termelték újjá saját hatalmuk önfenntartó érdekeinek megfelelően. Mindennek szélsőséges megnyilvánulása volt az orvosper. Az „orvosok összeesküvése” összefüggött az antikozmopolita kampánnyal és annak antiszemita konzekvenciáival. Amikor 1953 elején a Központi Bizottság Elnökségének Irodája összeült, hogy a „kártévő orvosok” csoportjáról megtárgyalja a TASZSZ hivatalos közleményét, maga Sztálin nem jelent meg. Távolmaradása két dolgot is jelentett. Egyrészt a felelősséget ismét áthárította a vezető testületre, amelyben már ott voltak az új korszak emberei: *Szuszlov*, *Hruscsov* és *Brezsnyev* is. Január 13-án megjelentek az első vezércikkek a Pravdában, majd a többi lapban, amelyek stílusa és logikája a 30-as évek pereit, párthatározatait juttathatta az emberek eszébe.

A lényegét tekintve azonban már nem a 30-as éveket írták. Sztálin hatalma – minden látszat ellenére – nem volt a régi, sem energiája, sem lehető-

sége nem volt már arra, hogy oly mértékben ellenőrizze a hatalmi gépezetet, mint a 30-as években. Azóta nagyon sok minden megváltozott. A készülő monstre per antiszemita tendenciája nem leplezhette el a régi gárda előtt, hogy a 28 letartóztatott orvos és a 9 hozzátartozó ártatlan. Sztálin 1953. március 5-i halála pontot tett az orvosper végére is.

Nyikita Hruscsov, Lavrentyij Berija és Malenkov Sztálin temetésén

Zokogó asszonyok a Vörös téren Sztálin temetésén

UTOLÉRÉS ÉS REFORM

A Hruscsov-korszak

A XX. KONGRESSZUS ÉS AZ „OLVADÁS”

A Sztálin halálát követő periódus, a hruscsovi évtized a 20-as évekre emlékeztető reformkorszaknak bizonyult. Akárcsak a 20-as években, az 50-es évek második felében és a 60-as évek első felében gazdasági, tudományos és kulturális megújulás zajlott a Szovjetunióban. Am az is igaz, hogy a reformkorszak ismét egy recentralizációs periódusba, az államszocializmus egyfajta konszolidációjába torkollott, a reformok többségének egyidejű bukásával. Mindez anélkül történt meg, hogy a Sztálin-korszakba való visszatérés végbement volna. Éppen ellenkezőleg: a Brezsnyev-korszak végül egy új „liberalizálódásba” ment át, amely rövid idő alatt, de látványos társadalmi-politikai fordulatokon át az államszocializmus összeomlásához vezetett a 80-as, 90-es évek fordulóján. Pedig a Hruscsov-korszak nem ezt ígerte.

A Hruscsov-korszakban a megújulás lehetőségét általában a szovjet úrkutatás és kultúra világra szóló eredményeivel szimbolizálják, míg a régihez való visszatérés lehetőségét a „személyi kultusz” új formáinak megjelenésével illusztrálják. A hruscsovi reformkorszak alapvető jelszava az volt, hogy a Szovjetunió a termelés és fogyasztás döntő területein utoléri és 1980-ig el is hagyja az Egyesült Államokat. Ezt a perspektívát Hruscsov és a szovjet politikai és tudományos élet vezető figurái viszonylag végiggondolt módon, mindenekelőtt az 1961-es XXII. kongresszuson program formájában is ünnepélyesen deklarálták.

Az előbbieken már részletesebben kifejtettük: a 20-as években a vita – sematikus kifejezve – akörül folyt, hogy a gazdálkodás milyen típusa, mely szektora és a hatalomgyakorlás milyen módja legyen a meghatározó: „állam, piac vagy öngazgatás”? A 30-as, 40-es években már nem volt vita: az állam maga alá gyűrte a piacot, s a piac fogalma csak Sztálin említett 1951-es munkájában rehabilitálódott. A Hruscsov-korszak visszatért a 20-as évek „hármasságához”, ám az „arányok” heterogén kombinációjához jutott. A 60-as évek közepén bizonyos fordulat játszódott le, amelyet általában a Brezsnyev-korszak megnyitásának tekintenek.

A Hruscsov-korszak fő jellemvonása, hogy keverednek benne a demok-

ratikus, plebejus forradalmi törekvések a bürokratikus, tekintélyuralmi tradíciókkal és közvetlenül a sztálini korszakból megörökölt, felülről vezérelt kampánypolitikával.

Amikor Hruscsov 1953 szeptemberében mint a párt első titkára a „felmérhetetlen hatalom birtokába” került, már tudta, hogy a sztálini állam a maga megmerevedett elnyomó struktúráival nem biztosítja sem a jólétet, sem a boldogulást. Hruscsov személyi hatalma és a sztálini elnyomó gépezet felszámolása elválaszthatatlanul összekapcsolódott egymással. Hruscsov fokozatosan kialakuló terveihez az akkori világgazdaság fellendülő ciklusa kedvező feltételeket teremtett.

Hruscsov hitt abban, hogy reformjaival a Szovjetuniót a szocializmus sztálini korszakából a „kommunizmusba” vezetheti. Valójában két össze nem illeszthető törekvést próbált összekapcsolni: 1. a Nyugat „utolérésének és elhagyásának” Sztálintól örökölt szándékát az államhatalom kényszerítő gazdasági és politikai mechanizmusaival; 2. a szovjetrendszer demokratizálását az öngazgatói kezdeményezések, a széles néptömegek részvételével. Egyfajta visszatérést hirdetett a „forradalmi leninizmus” hagyományához. Bármelyik törekvést vegyük is, komoly eredményeket tudunk felsorolni. Mégis: végső soron mindkettőt bukottnak kell tekintenünk azoknak a céloknak az elérése szempontjából, amelyeket az 1961-es XXII. kongresszuson elfogadott „hruscsovi” program megfogalmazott. A hruscsovi évtized tisztán gazdasági és szociális szempontból a Szovjetunió történetében nyilvánvalóan a legpozitívabb periódusok közé tartozik, amennyiben a lakosság élet-színvonalának növekedését és a diktatorikus korlátozások csökkenését progresszióknak tekintjük.

Hruscsov a gazdasági átalakítást politikailag alapozta meg. Ennek döntő állomása 1956 februárjában a XX. *pártkongresszus* volt, ahol zárt ülésen mondott beszédében leleplezte a sztálini diktatúra bűneit. Ezzel Hruscsov példátlan társadalompszichológiai sokkot idézett elő, ám egyidejűleg új perspektívák lehetőségét vetette fel mind a kelet-európai államszocialista rendszerek, mind a nyugati munkásmozgalom számára. Ráadásul a fejlődő országok ún. *fejlesztési diktatúrái* is sok esetben a „szovjet példát” követték pozitív modellként antikolonialista küzdelmeikben. A másik eredmény külpolitikai jellegű volt: a „békés egymás mellett élés” zászlaja alatt a hidegháborútól a nemzetközi együttműködés felé tett lépést, amely előnyösnek látszott mind a Szovjetunió, mind az USA és nyugati szövetségesei számára. A „nyitás” a világ felé beilleszkedett az utolérési politikába, amely a sztálini iparosítási politika alapszerkezetével nem szakított, csak módosította azt. Hruscsov a kongresszuson előállt stratégiai újításokkal az elmélet terén is. A szocializmus különböző útjainak lehetőségéről beszélt. Elsősorban Jugoszlávia és Kína eredeti megoldásait dicsérte. Ám a sztálini megtorlás tényeinek a kiszivárogtatása több országban olyan heves politikai folyamatokat gerjesztett, amelyek nemcsak az újítások ellenfeleit, hanem őt magát is megdöbben-tették. 1956 őszén Magyarországon – némi habozás után – katonai intervencióba bocsátkozott, aminek demonstratív hatása jó néhány országban vetette vissza az éppen általa ösztönzött reformokat. Hruscsov álláspontját a magyarországi beavatkozás kérdésében két dolog határozta meg. Az egyik, hogy a felkelést mind külső, mind belső hatásában destabilizáló tényezőként szemlélte, amely polgárháborút gerjeszthet. Másfelől a jaltai egyensúly megbomlásának veszélyét érezte. Környezetében azok kerekedtek felül, akik a magyar „kísérletet” önvesztélyesnek, burzsoá ellenforradalomnak ítélték. A munkástanácsokat, a horthysta konzervatív restauráció erőit vagy a demokratikus szocializmus „reformereit” végül is egy táborba sorolta.

Kemény fellépése viszont egyfajta ellentételként megkönnyítette, hogy 1957 júniusában megszabaduljon a régi sztálini gárda ellene szervezkedő

főbb figuráitól, élükön Molotovval és Malenkovval. Hiába szilárdította meg Hruscsov a Szovjetunió nemzetközi pozícióját (a dekolonizáció, a berlini kérdés egyfajta rendezése, kibékülés Jugoszláviával, végül a kubai válság megoldása stb.), belső reformjai nem álltak szilárd lábakon. A tartós eredményeket mindenekelőtt katonai és űrkutatási téren érte el. Ez megnövelte nemzetközi tekintélyét, de óriási összegeket emésztett fel. 1959-es amerikai útján rövid idő alatt hihetetlen népszerűségre tett szert. Igazi hollywoodi figuraként ünnepelték: a pástorból lett miniszterelnök karrierjéből „amerikai storyt” varázsolt a sajtó.

A heroikus kísérletekbe végül a szovjet társadalom fokozatosan belefáradt. A bürokrácia megelégtelt az átszervezési reformkampányokat, a munkások és a parasztok tízmilliói pedig nem jutottak hozzá a stabil élelmiszerellátás vívmányaihoz, ami pedig Hruscsov legfőbb ígéretei közé tartozott (1980-ra elhagyják húsfogyasztásban az USA-t...). Az értelmiség, amely a „olvasás” legfőbb támogatójává szegődött, úton-útfélen beleütközött a bürokratikus korlátozásokba, amelyeknek csak egyik megnyilatkozása volt a *Borisz Paszternak Doktor Zsivagója* (és 1958-as Nobel-díja) körüli skandalum. Pedig kezdetben a hruscsovi politika „sikerágazata” éppen a kultúra volt. Annak ellenére, hogy Hruscsov a sztálini biológia „főhősét”, Lisenkót védelmébe vette, az irodalomban és az ideológia terén az új megoldások keresését ösztönözte. Érdekes emlékeztetni a *Tvardovszkij* szerkesztette *Novij Mirre*, illetve az annak hasábjain folyó, széles társadalmi köröket érintő értelmiségi vitákra az 50-es években, amelyek a rendszer megújításának, a demokrácia, a humanizmus és a szocializmus összekapcsolásának problémáival foglalkoztak. Vele szemben a *Kocsetov* irányította *Oktyabr* című folyóirat állt, amely a sztálini korszak hagyományaihoz a 60-as évek első felében is bizonyos tisztelettel viszonyult, és ellenszenvvel figyelte a „liberáliskodó” értelmiségieket, akik apáik begyepesedett szokásaival szemben új utakat kerestek.

A nagy viták közül az első egyikét az írószövetségben *Pomerancev Az őszinteségről az irodalomban* című tanulmánya váltotta ki 1953 decemberében, amely az „olvasás” szellemi megalapozásának is tekinthető. Az irodalomban ezt az „új hullámot” jelezte Ilja Ehrenburg *Olvasás* (1954) című – a korszaknak is nevet adó – műve, Vera Panova *Évszakok* című műalkotása vagy Dugyincev *Nem csak kenyéren él az ember* (1956) című regénye. Ez év végén publikálták Mihail Solohov *Emberi sors* című nagy hatású elbeszélését, amely a háborús tematika új megközelítését implikálja, a „kisember” mindennapi háborús helytállását mutatja meg. Ki ne emlékezne *Jevtusenko* antisztálinista verseire, *Csingisz Ajmatov* novelláira vagy az 50-es, 60-as évek nagy filmalkotásaira, mint a *Tiszta égbolt*, *Ballada a katonáról* (Csuhráj), *Hurrá, nyaralunk!* (Elem Klimov), *Hamlet* (Kozincev, főszerepben Szmoktunovszkijjal) című filmekre. Ez a korszak óriási reményeket keltett, hogy az ember, az egyén cselekvési tere kiszélesedhet. Úgy tűnt, a „szocializmus megújulása” a tét, ám a nagy reményeket a nagy kiábrándulás követte.

A szovjet társadalom, különösképpen az értelmiségiek „nagy generációja”, az ún. *hatvanasok* (*sesztyigyeszjatnyiki*) saját sorsuk irányítóivá kívántak lenni, elégük volt „nagy gépezet csavarjaiként” létezni, saját „énjük” is érdekelte már őket.

Ezt a társadalmi állapotot fejezte ki a híres szociológus, *Kon* könyvének már a címe is: *A személyiség szociológiája*. Ám sorsuk mint önálló politikai cselekvőké már születésük pillanatában meghatározódott, amennyiben az 1956-os magyarországi tapasztalatok alapján a szovjet vezetés végérvényesen elzárkózott a politikai ellenzékiség mindenfajta legalizálásától. A korábban publikált szerzők, mint például Paszternak vagy Dugyincev „kegyvesztettek” lettek, sőt Hruscsov 1957 májusában figyelmeztette az írókat: „Sztálinnak a megfelelő helyet kell elfoglalnia a Szovjetunió történetében. Sztálinnak nagy hibái voltak, de odaadó marxista-leninista és szilárd forradalmár volt. Pártunk és a nép emlékezni fog Sztálinra, és megadja neki a szükséges elismerést.” Hruscsov számára Sztálin részben mint a rendszer legitimációs figurája jött számításba, úgy vélte, hogy az értelmiségi kritika nem érintheti az ellenzékiség problémáját: az tabu volt.

AZ 1962-ES ÉV ÉS A „KÍNAI KÉRDÉS”

Hatalmának vége felé Hruscsov teljesen egyedül maradt. Ebben közrejátszott az, hogy tervei sorra-rendre nem teljesültek. Míg a hruscsovi változtatások elindításához meg kellett várni Sztálin halálát, Hruscsovot társadalmi elszigetelődése még életében elsöpörte a hatalomból. 1962-ben sorsdöntő események történtek. Az élelmiszerárak nagyarányú felemelése és a *novocserkasszki sztrájkok és munkástüntetések* (július 1–3.), amelyeket az áremelések és az üzemvezetés cinikus magatartása váltott ki, vérengzéshez vezettek, annak ellenére, hogy a munkások a munkásdemokrácia jegyében és Leninre emlékeztetve tüntettek a helyi bürokrácia ellen. A bukás fő oka azonban az emberek reményeinek a megghiúsulása volt. Létrejött egy bonyolult módon mérhető, politikailag és pszichológiailag is érzékelhető közvélemény, társadalmi nyilvánosság. A novocserkasszki eseménysor e közvélemény megnyilatkozásának és korlátozásának a maga szélsőségességében tipikus megnyilvánulása volt.

Ugyanebben az évben, 1962-ben mutatták be Andrej Tarkovszkij *Iván gyermekkora* című filmjét, ez évben publikálták Tvardovszkij támogatásával a Novij Mirben Szolzsenyicin *Ivan Gyenyiszovics egy napját*, a GULAG-tematika klasszikus alkotását, Jevtusenko versét, a *Sztálin örököseit* októberben a Pravda tette közzé, ekkor kapott Nobel-díjat *Lev Landau*, Moszkvában pedig országos történésztanácskozást rendeztek a desztálinizálás jegyében, s ekkor bocsátották tengerre a *Lenin atomjégtörőt*. Ez év decemberében csapott össze Hruscsov az absztrakt művészet képviselőivel egy moszkvai kiállításon. A hruscsovi korszak bonyolult fázisaira utal, hogy alig fél évvel a főtitkár bukása előtt talán már az új korszak előszelét érezték a Szovjetunióban, amikor a költő *Joszif Brodskijt* munkakerülés vádjával 5 év kényszermunkára ítélték.

Az 1962-es év volt a kubai „rakétaválság” csúcspontja is. Feltehetően 1962 júliusában, *Raul Castro* moszkvai tárgyalásai során született megállapodás arról, hogy közepes hatótávolságú rakétákat és atomtöltetek hordozására alkalmas repülőgépeket szállít a Szovjetunió Kubának. Miközben a hajók megindultak Kubába, Hruscsov kampánykörútra indult a Szovjetunió legkülönbözőbb területeire. *Roj Medvegyev* Hruscsov-életrajzában figyelemelterelésnek nevezte a hosszú országjárást, amely Murmanszktól Dél-Ukrajnáig, onnan pedig a közép-ázsiai köztársaságokig terjedt. Közben találkozott *U Thant* ENSZ-főtitkárral, *Walter Ulbricht*tal, a keletnémet vezetővel és a nagy kubai forradalmárral, *Ernesto Che Guevarával*. S bár az Egyesült Államok sem kért engedélyt a Szovjetuniótól, amikor Törökországba szállított atomrakétákat saját katonai bázisára, Kubából a Szovjetuniónak ki kellett vonnia rakétáit az amerikai fenyegetések hatására, hogy elkerülje a közvetlen katonai konfliktust, netán a nukleáris háborút.

Hruscsov pontosan tudta, hogy az amerikai *U-2-es gépek* gyakori berepülése a Szovjetunió fölé a repüléstechnikai és rakétatechnikai versengés része volt csupán. A kubai válság azonban másról szólt. Az idézett történész megjegyezte, hogy míg az Egyesült Államok rakétáinak Törökországból 10 percre volt szükségük, hogy a Szovjetunió európai területeinek bármely pontját elérjék, a szovjet rakétáknak 25 perc kellett, hogy amerikai szárazföldre csapódjanak. Ám az USA ragaszkodott a *Monroe-elvhez*, „Amerika az amerikaiaké”, vagyis az Egyesült Államok érdekszférája. Hruscsov bölcs módon hátrált meg, mert *Kennedy* ígéretet tett arra, hogy a forradalmi Kubát nem támadja meg, és hogy kivonja rakétáit Törökországból. A következő év május 1-jén Hruscsov és *Fidel Castro* együtt köszöntötték a moszkvai felvonulókat a Lenin-mauzóleum mellvédjén, és hitet tettek „az imperializmus elleni közös harc” mellett. Castro volt az első külföldi, akit a Szovjetunió Hőse kitüntetéssel tiszteltek meg 1963 márciusában. Ugyanakkor Hruscsov sokszor és elismerően emlékezett meg *Kennedy*ről, miután az elnököt 1963-ban Dallasban meggyilkolták.

A kezdeti külpolitikai sikerek után ezen a téren is súlyos csapások érték a szovjet vezetést, minthogy nem érzékelte a *kínai kérdés* igazi jelentőségét. A kieleződő konfliktus az alábbi okokkal magyarázható. 1. A szovjet gazdasági irányváltás, amely az anyagi érdekeltség és a piaci viszonyok alkalmazását is magában rejtette, a kínai vezetés számára nem volt elfogadható. Mao már Sztálin említett „piaci fordulatát” is erős kritikával fogadta. A XX., majd a XXII. kongresszus a kínai értékelés szerint az SZKP-t és a Szovjetuniót a „revizionizmus”, később a „szociálimperializmus” irányába taszította. Miközben Mao Kínája a „nagy ugrás”, a „népi kommunák” politikája felé tartott, a szovjetek éppen akkoriban próbáltak szakítani ezzel a hagyománnyal. 2. A szovjet külpolitikai irányváltás, amely az amerikaiakkal való kiegyezésre épült a bipoláris világrend törvényeinek megfelelően, Kínát saját nemzetközi „hivatása” felől gondolkodtatta el. Mao már az 50-es évek végétől „papírtigrisnek” nevezte az imperialistákat, s a fejlődő országok egy csoportjával egy antiimperialista világforradalom mítoszában gondolkodott.

A kínai vezetés azzal vádolta a szovjeteket, hogy az Egyesült Államokkal együttműködve Kína ellen fordult. Ez a támadás arra a tényre reagált, amikor 1959 szeptemberében Hruscsov az Egyesült Államokba látogatott. A kínaiak úgy látták, Hruscsov és az SZKP vezetősége továbbra is magát tekintette a világ kommunista mozgalma centrumának. Ez ugyan megfelelt a valódi tényállásnak, de Kína nehezményezte azt a szuperhatalmi gőgöt, ami megnyilatkozott a szovjet kommunista vezetők többségénél. 3. A gyarmati országok felszabadító harcában mindkét államszocialista nagyhatalom igényt tartott a vezető szerepre, az azzal járó világhatalmi presztízsre és nemzetközi befolyásra. 4. Hruscsov nem tudott szakítani a Sztálin-korszakból örökölt diktátumpolitikával: úgy vélte, hogy Kínának is a szovjet utat kell járnia, jöllehet Kína a maga „elmaradottságának” és eltérő történelmi sajátosságainak, az „egyenlőtlen fejlődésnek” minél gyorsabb felszámolásában volt érdekelt.

Moszkvában először 1962 decemberében került a nyilvánosság elé a konfliktus. Hruscsov a maga sokszor szélsőséges hangnemével és megfogalmazásaival csak tovább mélyítette az ellentétet. Ezzel az első titkár olyan történelmi horderejű konfliktus aktív résztvevője lett, amely jóval többbe került a későbbiekben a Szovjetunióknak, mint a kínaiak nagyobb támogatása került volna a 60-as évek első felében, amikor Hruscsov visszahívta Kínából a szovjet szakértőket. A szovjet–kínai konfliktus megosztotta a nemzetközi munkásmozgalmat és a szocialista országokat is. Albánia *Enver Hodzsa* iniciatívájára Kína mellé szegődött „a szovjet szociálimperalisták elleni harcban”. Szuszlovval az élen a szovjet ideológusok a maoista politikát „nagyhatalmi sovinizmusban” és „kispolgári kalandorságban” marasztalták el. (1979-ben, a Kínai Népköztársaság létrejöttének 30. évfordulóján maga a kínai vezetés még ennél is súlyosabb vádakkal illette a „kulturális forradalom” politikáját.). Később Kína jelentős területi követelésekkel lépett fel a Szovjetunióval szemben, sőt 1973-ban még Japán Szovjetunió felé irányuló területi követeléseit is támogatta, mintha a Szovjetunióknak támadó szándékai lettek volna Kínával szemben. A szakítást 1969-ben a *Damanszki-szigetnél*, az *Usszuri folyón* a kínaiak által provokált határincidens tette végérvényessé. Ez a fejlemény Moszkva és India közeledését erősítette. India és Kína hátráharúja a 60-as évek elején már jelentős mértékben elszigetelte Kínát. Az elszigetelődés addig tartott, amíg az Egyesült Államok ki nem játszotta a „kínai kártyát” a Szovjetunió ellen.

A szovjet–kínai szakítást ily módon tehát nem Hruscsov vagy Mao személyes hibájának kell tekinteni, az a két államszocialista nagyhatalom eltérő nemzetközi, valamint regionális érdekeiből, belső gazdasági és politikai stratégiájának különbségéből következett. A szakítás messze ható és tragikus következményekkel járt. Nemcsak a két kommunista vezetésű ország fegyveres határkonfliktusairól és határvitáiról, nacionalista elfogultságairól volt szó, hanem megosztották a fejlődő országok nemzeti felszabadító harcait, és megnövelték fő ellenfeleik, az Egyesült Államok és Nyugat-Európa manőverezőképességét a világpolitikai konfliktusokban. Vagyis végső soron el-

lenfeleik malmára hajották a vizet. Ráadásul ekkor romlott meg a Szovjetunió viszonya Romániával, amely semleges kívánt maradni a szovjet–kínai konfliktusban. Pozitív elemnek az látszott, hogy Hruscsov lényegében rendezte viszonyát Tito jugoszláv elnökkel.

GAGARIN ÉS A SZÜZFÖLDEK

Hruscsov gazdasági átalakító elképzelései döntően a decentralizáció elkerülhetetlenségéből indultak ki. 1957-től jelentős hatalmi jogosítványokkal ruházta fel a moszkvai minisztériumok rovására a regionális ún. *gazdasági tanácsokat*, ami a vidék, a „régiónok” politikai támogatását is magával hozta. A nehézipar hagyományos fejlesztésén belül az elektromosipar és a vegyipar kapott kiemelt szerepet. A hétéves terv igen gyors növekedést irányzott elő, bár lassabbat, mint a megelőző hatodik, egyébként félbehagyott ötéves terv. Mindennek ellenére jelentős eredmények születtek, amelyek megalapozták a 60-as évek elejére kibontakozó „életszínvonal-politikát”. Mindenekelőtt az ambiciózus lakásépítési program keltett figyelmet. Ezen a téren olyan lemaradás volt, hogy a kétszobás lakótelepi „*hruscsovák*” tömeges megjelenése a rendszer büszkeségévé vált. Igaz, még a Hruscsov-korszak végén is az átlag amerikai dupla akkora lakóterületen élt, mint egy szovjet állampolgár, de hát a szovjet emberek összehasonlítási alapja a sztálini korszak volt. A szovjet nemzeti büszkeség másik döntő fontosságú objektumának az űrhajózás és a rakétaipar kibontakozása tekinthető, amit általában két eseménnyel szokás szimbolikusan érzékeltetni: az 1957-ben felbocsátott *I. Szputnyik* és a világ első űrhajósának, *Jurij Alekszejevics Gagarinnak* a világűrbe való fellövése és sikeres visszatérése 1961. április 12-én.

A mezőgazdaságban, amely hagyományosan az elmaradottság szimbóluma volt, ugyancsak történelmi jelentőségű események zajlottak le, bár sokkal kevésbé bizonyultak sikeresnek. A mezőgazdasági kibocsátás még 1952-ben is alig hat százalékkal haladta meg az 1928-as színvonalat. Hruscsov kérésztülvitte a korszak nagy kampányai között is a legjelentősebbet: a szűzföldek feltörésének programját, amely 1954-től évekig izgalomban tartotta a szovjet munkavállalók millióit. Egyfelől *komszomolisták* tíz- és tízezrei kezdtek új életet Közép-Ázsia és Szibéria ritkán lakott területein, ahol új városokat alapítottak. Másfelől azonban a nagy romantikus gabonaprogram eredménye hamarosan csalódást okozott, miként a kukoricaprogram is. Előbbi a klimatikus viszonyok áldozata lett, óriási területekről fújta el a szél a termőrétegeket, míg az amerikai kukorica sem az ukrán vidékek klímájához szokott, de a talajművelés színvonala is eltért az amerikaitól. A mezőgazdaság szervezeti átalakítása és a vidéki urbanizáció felgyorsítása a későbbi fejlődés szempontjából igen maradandó következményekkel járt.

Hruscsov átszervezései között a kolhozok megreformálásában negatív fordulat következett be. A reformok ugyanis a kolhozok államosítottságának fokát növelték. 1953 és 1957 között a kolhozok száma jelentősen csökkent (91 000-ről 78 900-ra), míg az állami gazdaságok (szovhozok) száma 4857-ről 6000-re növekedett. A kolhozok földterülete 84-ről 74%-ra csökkent.

A 60-as évek végére azután a kolhozok száma 35 000 alá esett, ami részben a földkoncentrációval is összefügg. Sőt a 70-es évek közepére már a szovhozok földterülete meghaladta a kolhozokét. A parasztok eközben gyakorlatilag a városi bér munkások életfeltételei közé kerültek, amennyiben a biztos megélhetés, oktatási és egészségügyi ellátás, szabadság és nyugdíj államilag garantált juttatás volt. A mezőgazdaságba befektetett hatalmas összegek a termelés mennyiségi és minőségi növekedésében nem térültek meg, de a paraszti lakosság életszínvonala jelentősen emelkedett. Mindenekelőtt a pénzjövedelmek nőttek látványosan. A gépállomások kötelező eladása a kolhozoknak azonban csökkentette a fejlesztésre fennmaradó összegeket. Hruscsov a háztáji gazdaságokat nem nézte jó szemmel, mert ott piacra nemigen folyt termelés, a „privát” gazdálkodás pedig „csak” a családi önellátást erősítette volna meg, és munkaerőt vont el a „közöstől”. A bürokratikus átszervezések az anyagi érdekelttség problémáját háttérbe szorították, a parasztban is a városi bér munkást látták. A hruscsovi elképzelés tehát az volt, hogy közelíteni kell a munkások és parasztok életfeltételeit egymáshoz, amit a falu és város közötti különbség gyors eltörlésével tartottak elérhetőnek.

A szervezőmunka megjavítását Hruscsov egy – a párton belüli – speciális átszervezéstől várta: külön pártstruktúrát és ennek megfelelő hierarchiát hoztak létre az agrárszférában és külön az iparban. Hruscsov erő-

sen vonzódott a rosszul működő bürokratikus intézmények újjakkal való felváltásához.

Az iparban az első nagy beruházások nyomán mind a vegyipar, mind az elektromosenergia-termelés növekedése lelassult, a „puha költségvetési korlát” nyomán a „hiánygazdaság” tipikus vonásai mutatkoztak. A katonai és nehézipari termelés mellett a tömegfogyasztási szükségletek határozták meg a szovjet gazdaságpolitika termelési prioritásait. Az utóbbi területen egyértelműen a mennyiségi szempont uralkodott a minőségi felett. Az ellentmondásokat jól tükrözi, hogy míg a Szovjetunió a gépgyártásban, mindenekelőtt a gépi alkatrészgyártásban mennyiségi téren világelő volt, még a 60-as évek közepén sem rendelkezett a tömegfogyasztást szolgáló modern személygépkocsigyárral. Jóllehet a Hruscsov-korszak a modernitás jegyében döntött a motorizáció fejlesztése mellett, a tömegközlekedés fejlesztését állította az első helyre (annak ellenére, hogy a nyugati „modell” természetesen akkor is az individualizációt preferálta a motorizáció terén). Hruscsov és a Szovjetunió 1963-ban nem zárt szerencsés évet, ha arra gondolunk, hogy az ipar növekedési üteme 8% alá esett, ami 1933 óta a legalacsonyabb volt.

Az energiatermelés adataival ábrázolható leginkább a „lemaradás” vagy utolérés. 1966-ban a Szovjetunió 544 566 millió kilowattóra termelési eredményt produkált, míg az Egyesült Államok 1 244 232 milliót (UN Yearbook, 1967). Az USA kb. dupla annyi húst termelt, ötször annyi tojással rendelkezett, mint a Szovjetunió, bár az utóbbi csaknem ötször annyi tejet termelt, mint az Egyesült Államok. A motorizáció színvonalát tükrözi, hogy 1966-ban az USA több mint 8-szor annyi személyautót gyártott, mint a Szovjetunió, másfelől viszont a szociális viszonyok közötti különbség egyfajta csökkenését érzékelteti, hogy 1965-ben a Szovjetunióban 1 orvosra 480 lakos jutott, míg az USA-ban 670. Az ellátás és az eszközrendszer minősége terén természetesen az USA javára billent a mérleg. 1966-ban az egy főre jutó acélfogyasztás a Szovjetunióban 396 kg, míg az USA-ban 667 kg, az egy főre jutó energiafogyasztás (szénkvivalensben kifejezve) pedig a Szovjetunióban 3789 kg, az USA-ban 9595 kg. 1965-ben a Szovjetunióban a 231 milliárdos GDP 61%-át állították elő az iparban, 22%-a a mezőgazdaságból származott, 17%-a a szolgáltatások területéről.

HRUSCSOV BUKÁSA

Hruscsov reformjai – legalábbis látszólag – személyes bukásával, a hatalomból való 1964. október 14-i puccsszerű kibuktatásával szenvedtek vereséget. Valójában a reformok korábban buktak el – mindenekelőtt Hruscsov „kedvenc” területén, a mezőgazdaságban –, mint ahogyan magát Hruscsovot leváltották pártvezetői tisztségéből. 1959 és 1962 között a mezőgazdaság kemizálására irányuló terv és a szűzföldprogram összeomlott. A tervben megszabott mutatók a műtrágyatermelésre vonatkozóan még 50%-ban sem teljesültek.

Hruscsov kultusza hatalma vége felé erősebb volt, mint amikor valóságos sikereinek a csúcán állt. Az összefüggés egyértelműnek látszik, jóllehet a

dolog nagyon is bonyolult. Arról volt szó, amint a memoárokból is kiderül, hogy Hruscsov fokozatosan tehetetlenné vált a sztálini korszakból örökölt struktúrákkal és szokásokkal szemben. Úgy tűnik, a magányos hőst legyőzték a történelem kemény tényei, intézményei, azok az ellenerők, amelyek – semmi paradox nincs ebben – magában Hruscsovban is „működtek”. Hruscsov politikai és gondolkodói korlátai közül a legfontosabb alighanem az volt, hogy nagyjából látta, honnan hova akar eljutni, de nem ismerte az odavezető utat, nem rendelkezett a megfelelő intellektuális és politikai eszközökkel. Azt gondolta, hogy Sztálin szörnyű bűneitől, tévútjaitól függetlenül sikerült létrehozni a szocializmust, s most már a kommunizmus van napirenden.

Az a tény persze, hogy Sztálin idején nem a szocializmus jött létre, nemcsak Hruscsov számára maradt rejtve. Akkoriban néhány marxista teoretikustól vagy forradalmártól eltekintve senki nem gondolkodott el igazán ezen a kérdésen. Az államszocializmus valósága és a szocializmus elmélete a marxizmus-leninizmusban e periódusban is „egybecsúszott”. Igaz, a nyugati elméleti irodalom is készpénznek vette ezt az értelmezést. Ez a „kortévesztés” megakadályozta Hruscsovot abban, hogy reális tervekkel álljon a szovjet nép elé. Ugyancsak a „kortévesztés” megnyilatkozása volt, hogy az általa elvben támogatott, valóban szocialista követelések (az alulról szerveződő szovjetdemokrácia visszaállítása, a helyi önkormányzat és önszerveződés bátorítása, a bürokratikus centralizmus radikális leépítése stb.) a valóságban pusztá decentralizálássá szelődtek, ráadásul gazdasági hatásfokuk néhol rosszabb volt, mint a régi bürokratikus centralizmusé. Szavakban visszavisszatértek az állami bürokrácia leépítéséhez, a gyakorlatban pedig éppen a helyi bürokráciák megerősödése folyt. Hruscsov bukásának végső oka abban rejlett, hogy különböző reformjai a mezőgazdaság, az ipar irányításában, a pártapparátusban vagy az oktatásban nem függtek szervesen össze, egymást kioltották vagy gyengítették. Hruscsovnak ugyan sikerült a sztálini szerkezetet megingatnia, de nem sikerült új struktúrákat kiépítenie. Ezért tűnhetett a brezsnyevi restauráció kezdetben sokak számára a káoszból kivezető útnak.

Puccsszerű eltávolítása után Hruscsov feleségével, Nyinával nyugdíjas-ként élt hét éven át a közügyektől elzárva, hivatalos dokumentumokban nem említve. Mint *Santiago Carrillo*, a spanyol kommunista vezető írta az „eurokommunizmusról” szóló híres könyvében, „Hruscsovot élve eltemették”. Emlékiratain dolgozott, amelyeket később kijuttatott Nyugatra. 1971. szeptember 11-én halt meg Moszkvában. Sírhelyét az utódok nem a Lenin-mauzóleum körüli sírkertben (ahol pl. Sztálinnak jutott hely), még csak nem is a Kreml falában, hanem a Novogyevicsi temető hátsó sarkában jelölték ki. Ráadásul temetése is pusztán családi ügy maradt, hivatalos szónok és állami ceremónia nem volt. Utána pedig a temetőnek ezt a részét restaurációs munkák címen hosszú évekre elzárták a látogatók előtt. Ám a síron ott emelkedik a *Nyeizvesztnij* szobrászművész készítette emlékmű félig fehér, félig fekete márványból, kifejezve Hruscsov jellemének és életútjának paradoxonait.

Nyeizveszténnijjel összeszólalkozott az „absztrakt művészet” ügyében, de a művész nem felejtette el, hogy nemcsak elődeivel, de utódaival sem kerülhetett volna olyan viszonyba, hogy egyáltalán vitatkozhasanak. Hruscsov bukása – ez leváltása után rövidesen világossá vált – az általa megrendített, de pozíciójából alapjában ki nem vetett állami és pártbürokrácia visszavágása volt. Hruscsov és a nevével fémjelzett korszak látszólag elmerült a történelemben. Még az is merészségnek számított, ha némely külföldi vezető – például *Kádár* – más hangsúllyal szólt a szerepéről. Ám kezdeti reformer szellemisége tovább munkált a társadalomban, majd kiindulópontként szolgált a nyolcvanas évek újabb kísérletéhez, a peresztrojkát irányító politikusok és a vezető értelmiségiek számára.

A Brezsnyev-korszak

A KÖZPONTI TERVEZÉS ÉS A PIAC

A hruscsovi reformok többségének bukása nyomán a reformok új hullámával indult a Brezsnyev-korszak is. Maga *Leonyid Iljics Brezsnyev*, aki még Sztálin idején lett a Központi Bizottság tagja, tipikus apparátszik hírében állt. Intellektuális korlátozottsága, a formátumos államférfit jellemző szélesebb horizont hiánya, személyes hiúsága ellenére e korszak a Szovjetunió történetében a leginkább kiegyensúlyozott növekedés periódusa volt. Az új főtítokár a bürokratikus „rendcsinálás” szimbólumává nőtte ki magát. A „biztonság” és a „rend”, „apáink hagyományainak tisztelete” jegyében kormányozta országát csaknem két évtizeden át. A reformokat 1965 szeptemberében egy KB-plénumon *Koszigin* miniszterelnök vezette elő. A program intellektuális forrása – amint azt egy korabeli amerikai elemző aláhúzza – nem Marx vagy Engels, nem Lenin, természetesen nem is Sztálin volt, hanem mindenekelőtt *Oscar Lange*, és bizonyos szerepet játszottak benne a jugoszláv és talán a magyar tapasztalatok. Ekkor történtek meg az első félénk, de tudatos lépések a központi tervezéstől a piacsocializmus irányába.

A politikusok az egész periódusban úgy viszonyultak a Sztálin-korszak fejlesztési stratégiájához, a szigorúan centralizált, tervutasításos szisztémához, mint amely szükségszerű volt a gyors iparosítás korai szakaszában, de most a gazdaság már olyan nagy és bonyolult struktúrával rendelkezik, hogy egy központból nem lehet minden részletet megtervezni. Ez a felismerés húzódott meg már Hruscsov decentralizációs megoldási kísérletei mögött is.

A közgazdasági gondolkodásban bekövekezett „forradalom” mindenekelőtt a polgári közgazdaságtan bizonyos eredményeinek elsajátításában állt, bár a marxista munkaérték-elmélet továbbfejlesztésére is sor került. A korszak jövőorientációjából is következett: a szocializmusban az elvégzett munka mennyiségi és minőségi „mérésének” kérdéskomplexuma egész Kelet-Európában ismét érdeklődésre tartott számot. Más kérdés mindennek a gyakorlati jelentősége. *Kantorovics* gazdaságelméleti újításai vagy a harkovi *Libermann* piacsocializmusa, aki 1962-ben a hatékonyság, a profitöszton-

zők, a kereslet és kínálat egyensúlyának problémáját, a gazdasági decentralizálás szükségességét állította vizsgálódásai középpontjába, sokak részéről heves és kérlelhetetlen elutasításba ütközött. Más közgazdászok nem a szocializmus piaci kategóriáiból indultak ki, hanem, mint például *Sztrumilin*, a szocializmus megreformálását a matematikai közgazdaságtanból kiindulva a tervezés és irányítás számítógépes megalapozása nyomán képzelték el, ami a kibernetika (*Gluskov*) felfutását erősítette. Ám a „kapitalista elhajlással” szemben ez az irányzat döntően a központi tervezés és bürokráciák létezésének érdekeit tükrözte, és ugyancsak elvetette a szocializmus öngazgatói-demokratikus irányba történő átalakítását, mint utópiát. Kantorovics 1964-ben a matematikai közgazdaságtan konferenciáján a helyi „kezdemenyezés és szabadság”, a decentralizálás és az anyagi ösztönzés felkarolásával a két irányzatot megpróbálta egyesíteni.

A csehszlovákiai reformkísérlet, amely a hagyományos szovjet–csehszlovák kapcsolatok destabilizálódásához vezetett, meggyengítette a szovjet piaci reformerek pozícióját: a pártvezetés és a központi bürokrácia félt a káosz erőinek feltámadásától, a hatalom működésképtelenné válásától. Ez egyértelműen a recentralizáció pozícióinak megerősödését hozta magával.

A Szovjetunió miniszterelnöke, Koszigin több ponton is kitartott a decentralizálás elgondolásai mellett, és nem győzte hangsúlyozni a termelés hatékonyságának fontosságát. Közgazdászai a személyes és vállalati érdekelttség összefüggéseiről gondolkodtak, és azt a kérdést feszegették, hogy mind a vállalatok, mind az egyének a minél alacsonyabb tervelőírásokban

érdekeltek. Fokozatosan az az álláspont kerekedett felül, hogy ne a vállalatok tevékenységét irányító utasításrendszert tökéletesítsék, hanem éppen ellenkezőleg, csökkentsék az adminisztratív utasításokat, és „szélesítsék ki a közgazdasági eszközök hatókörét a szocialista gazdálkodásban”. Egyszerűbben fogalmazva, polgárjogot nyert a „vállalati nyereség”, a „szocialista piac” fogalma.

A gazdaságpolitikai elképzelések szorosan kapcsolódtak a Nyugathoz való viszony problémaköréhez. Brezsnyevnek mind a piaci reformok, mind a vállalati önállóság és a munkavállalói pozíciók erősítésével szemben kezdetől fogva erős kétségei voltak. A magyar és a csehszlovák tapasztalatok csak megerősítették kétségeit. 1968 ebből a szempontból is döntő volt számára: a csehszlovákiai katonai invázió 1968 augusztusában egy konzervatív fordulat megindítását implikálta. A Csehszlovákiában kibontakozó reformfolyamatot („a *prágai tavasz* emberarcú szocializmusa”) a szovjet vezetők, mindenekelőtt *Szuszlov* és Brezsnyev igen rugalmatlanul, a szélsőséges dogmatizmus szellemében közelítették meg. *Selesztet* antiszemita indulatok is fűtötték. Ugyanakkor a katonai bevonulás tekintetében a Politikai Bizottságban egységes döntés született, nem volt két álláspont. Az előzetes tárgyalások folyamán gyakran történt utalás (főként Kádár részéről) az 1956-os magyarországi eseményekre, amelyek döntő tapasztalata szerintük abban állt, hogy jelentéktelen diáktüntetés is átalakulhat antiszocialista ellenforradalommal. A Varsói Szerződés csapatainak bevonulását követően terjedt el a „*Brezsnyev-doktrína*” fogalma, amellyel azt a politikai elvet írták le, miszerint a Szovjetunió egy vele szövetséges országban – ha a szükség úgy hozza – a szovjetbarát kormányzat és a szovjet geopolitikai pozíció megőrzése érdekében „internacionalista segítséget nyújt”, azaz katonai beavatkozással stabilizálja az államszocialista rendet.

A csehszlovákiai tapasztalatok hatása alatt (is) Brezsnyev ahhoz a hagyományos külpolitikai és egyúttal belpolitikai megfontoláshoz ragaszkodott, amely a szovjet ipari termelést és általában a gazdasági folyamatokat nem rendeli alá a világpiaci versenynek. Ehelyett a nyugati technológia növekvő állami importját – a nyersanyagexport fejében – tekintette a gazdasági problémák igazi megoldásának, bár sohasem tisztázta, hogy mi lenne a megoldás a technológiai import elzárulása esetén (ami egy évtizeddel később tulajdonképpen napirendre került). A főtitkár elméleti és stratégiai kérdéseken egyébként sem igen törte a fejét. Bár háborús memoárjaiért és más érdemeiért minden lehetséges kitüntetést készséggel elfogadott.

Az *enyhülés* a vázolt belpolitikai irányvonalnak a külpolitikai megjelelése volt, ami viszont a Szovjetunió világhatalmi („szuperhatalmi”) pozíciójának erősítését kívánta szolgálni, konszolidálni. Ennek érdekében az Egyesült Államokkal való kapcsolat osztatlan prioritásként szerepelt továbbra is a szovjet külpolitikai gondolkodásban és gyakorlatban, bár Koszigin egy „multipoláris külpolitikai stratégiát” kezdeményezett. Ez az irányvonal azon a reális megfontoláson alapult, hogy a Szovjetunióknak Európával és Japánnal vannak közös érdekei és „üzletei”. Ennek a vonalvezetésnek kedvezett

az amerikaiak tekintélyének világméretű csökkenése az esztelen vietnami háború jól ismert borzalmai következtében. Koszigin „utazó béketeremtőként” tűnt fel 1965–66-ban az indiai–pakisztáni háború idején. Tárgyalt az Egyesült Államokban *Johnson* elnökkel, és később a *Nixon*nal való kapcsolatteremtésből is kivette a részét. Ezt a külpolitikai aktivitást azonban Brezsnyev egy idő után személyi-hatalmi és koncepcionális okokból is erősen korlátozta.

1975-ben az enyhülést szentesítő *helsinki Európai Együttműködési Értekezleten* Koszigin már nem is vehetett részt. Brezsnyev Kelet-Európában nagy szkepszissel figyelte az önállósodási folyamatokat, különösen az eladósodás folyamatát, amelyben – nem alaptalanul – a Nyugattól való egyoldalú függés tendenciáit érezte. Alternatív javaslatok azonban a világgazdaságban bekövetkezett jelentős átalakulások nyomán sem léptek túl a fennálló viszonyok pusztá konzerválásán. Ismereteink mai fokán úgy tűnik, hogy a brezsnyevi szovjet vezetés nem rendelkezett komoly elgondolásokkal az adósságproblematika mögött meghúzódó világgazdasági és nemzetközi pénzügyi folyamatok, struktúrák átrendeződéséről. Brezsnyev a *SALT-egyezmények* keretében szabályozhatónak látta a szovjet–amerikai kapcsolatokat, s ezekért cserébe engedményeket is tett az USA-nak, példaképpen a kivándorolni szándékozó szovjet zsidók bizonyos kontingenseinek külföldre távozásához is hozzájárult. Brezsnyev számára a technológiai versenyben való partneri viszony mindennél fontosabbnak tűnt, mert az képezte a katonai versengés alapvezető dimenzióját.

KILÁTÁSTALAN KÜLPOLITIKAI VERSENGÉS

A belső gazdasági folyamatok szempontjából az egész korszakra kihatott a Hruscsov bukását követő VIII. ötéves terv (1966–1970), amelyet Koszigin vázolt fel az 1966. tavaszi, XXIII. kongresszuson. Ez a terv a fogyasztási cikkek jelentős növelését irányozta elő. A motorizáció nyugati útját járva, olasz és francia cégekkel tárgyaltak a szovjet személyautógyártás kifejlesztése érdekében. A gazdaság jelentős növekedése azonban a 70-es évek közepéig sem párosult a termelékenység és hatékonyság hasonló fellendülésével. A 70-es évek elején az *olajárrobbanás* a Szovjetunió számára plusz, nem tervezett bevételi forrásokat jelentett, amit nem annyira a termelés és a technológiai fejlesztés korszerűsítésére, inkább az expanzív szovjet külpolitikai érdekek „finanszírozására” fordítottak. Az olajbevételek is megtévesztették, elbizakodottakká tették a szovjet vezetőket, nem mérték fel, hogy 1973 után az egész világgazdasági rendszerben egy mély átalakulás játszódott le, amely a szovjet gazdasági teljesítményt leértékelte.

E technológiai és termelési-strukturális átalakulásokkal a Szovjetunióban végbemenő „tudományos-technikai forradalom” nem tudott lépést tartani: egy önmagába zárkózó stagnálás (a peresztrojka nyelvén: „pangás”) időszaka következett be. Az sem ösztönözte a szovjet vezetést az új alternatívák feltárására, hogy a lakosság nagy többsége korábban soha nem tapasztalt jólétben élt, ami ugyan nem volt a Nyugattal összehasonlítható, de az 50-es

évekhez képest a szovjet fogyasztás színvonala kétségtelenül növekedett. A „szovjet fogyasztói társadalom” nyugalmát, tespedtségét a sorban állás és a javak utáni futkosás ellenére sem igen kavarták fel a *disszidensek* kis csoportjai. A hatalom képviselőit a rendszer valódi lehetőségei tekintetében megtévesztette e „nyugalom”, vagy legalábbis félreértették a jelenséget. A Szovjetunió egy látszólagos ellentmondás jegyében létezett: egyfelől mind intenzívebben kapcsolódott be a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe a nyugatra vezető olaj- és gázvezetéseken keresztül, másfelől pedig erősödött a Szovjetunió nemzetközi elszigetelődése, a centrumországoktól való ismételt leszakadás veszélye. Ennek egyik fő oka nyilvánvalóan az 1968-as csehszlovákiai katonai beavatkozás volt, amely egyértelművé tette, hogy a Brezsnyev-rendszer nem hisz a „létező szocializmus” megreformálhatóságában. A „prágai tavasz” szovjet megítélése döntően a „maradandóság”, a status quo, a nyugalom, a változatlanság szempontjai szerint történt.

A Szovjetunió izolálódását felerősítette a külpolitikai érdekek egyoldalú katonai eszközökkel való alátámasztása Kelet-Európától Afrika szarváig, majd az 1979-es *afganisztáni katonai akcióig*.

Már Hruscsov idején körvonalazódott, hogy a szovjet vezetés számára az arab világban Irak, Szíria, Egyiptom és Algéria valamiféle „forradalmi demokrácia” táboraként jelent meg. Hruscsov egy hirtelen ötlet hatása alatt *Nasszert* a Szovjetunió Hőse kitüntetéssel lepte meg. E közel-keleti „támasz” megerősítése érdekében az ún. *hatnapos háború* (izraeli–arab konfliktus) kitörése idején, 1967 júniusában a Szovjetunió megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel, és ezzel saját cselekvési szabadságát jelentős mértékben korlátozta a térségben. Meghirdetett „elvi politikája” sohasem épült bizalomra az arab országokban, amelyek mindig nyitottak maradtak a *Pax Americana* elfogadására.

A „túlideologizált” szovjet külpolitika több esetben is a realitásokkal szemben álló lépésre sarkallta e politika formálóit. A harmadik világban „befektetett” pénzügyi, haditechnikai és emberi áldozatok nemigen térültek meg. Így például 1968-ban a szovjet vezetés aláírt Szudánnal egy szerződést igen jelentős gazdasági és katonai segítségről. A következő évben azonban *Nimeri* katonai diktatúrája kerekedett felül, amellyel szemben Moszkva a helyi kommunistákat támogatta, őket *Nimeri* egyszerűen lemészároltatta. Így Moszkvának nem maradt más, mint hogy megszakítsa a diplomáciai kapcsolatot. Nem járt sokkal jobban *Szadat* egyiptomi elnökkel sem, aki a Szovjetunióval megkötött 1971. májusi barátsági és együttműködési szerződést egy évvel később felmondta, és a szovjet katonai tanácsadókat és szakembereket kiutasította, sőt a szovjet segítséggel korábban felépített *asszuáni gátat* is – mint valami hibát – felrőtta a szovjeteknek. Majd csak egy évtizeddel később *Mubarak* elnök kért fel 1982 januárjában ismét 66 szovjet műszaki szakembert, hogy térjenek vissza Egyiptomba, és közölte, hogy a Szovjetuniónak fontos szerepe van a közel-keleti rendezési folyamatban.

Afrika a 60-as években vált a szovjet külpolitika részévé. Már Hruscsov

ajánlotta az afrikai országoknak a szovjet fejlődési út követését. Erre a „követésre” a 70-es években sor is került a legszegényebb afrikai országokban. Az első nagy kísérlet Kongóban a 60-as évek első felében megbukott, amikor a kongói forradalmi vezető, *Lumumbát* a szovjet segítség ellenére elfogták, és szörnyű kínzások után kivégezték. A Trópusi Afrikában a többi kísérlet sem vezetett eredményre – beleértve Che Guevara kongói akcióját is. A szovjet külpolitika nem vetett kellően számot azzal a ténnyel, hogy a gyarmati rendszerből felszabadult országok hatalmi elitjei és országaik közvetlenül a nyugati, az egykori gyarmattartók gazdasági támogatásától függnek, s a szovjet gazdasági potenciál a Nyugatéval nem vetekedhetett. Csak a legszegényebb országok és azok váltak hosszabb-rövidebb ideig a Szovjetunió szövetségeseivé, amelyek máshonnan nem kaptak segítséget, vagy elégedetlenek voltak a nekik nyújtott nyugati tőketámogatás mértékével. A 70-es években a kubaiakkal együttműködve sem sikerült a forradalmi eliteket hosszú ideig a hatalomban megtartani.

Az egykori gyarmati országok támogatása következtében a 70-es években még voltak forradalmi rezsimek, amelyeket „a szocialista orientáció” képviselőinek tekintettek, mint például Dél-Jemen vagy Etópia, Angola, Mozambik és Benin. Ám a Szovjetunió éppen a tőkehiány következtében nem nyújthatott olyan mértékű gazdasági segítséget, amely ezeket az országokat tartósan a „szovjet modernizációs” pályára állíthatta volna. A kapitalista „modernizáció”, mint például a délkelet-ázsiai „*kis tigrisek*”, az amerikai és a multinacionális cégek célzott tőkeinjekcióira épült, amelyek természetesen illeszkedtek a világgazdaság adott szerkezetébe. Ezzel szemben a 70-es évek nagy kölcsönei Afrika és általában a világ országainak többségét a 80-as évekre reménytelen adósszörnyűséggé változtatták át, amelyek közvetlenül a nemzetközi pénzintézetek függvényeivé váltak. A tőkés centrumországokat főleg a nyersanyaglelőhelyekkel, mindenekelőtt az olajjal rendelkező területek érdekelték, így a szovjet expanzió eleve csak a legszegényebb országok irányába terelődhetett, ami egyébként a hivatalos ideológiai doktrínákkal egyáltalán nem állt ellentétben.

A Szovjetunió a 70-es évek végén a Kínával való konfrontációt valamelyest csökkentette. Brezsnyev halála után, a 80-as évek közepétől az afrikai országokkal is pragmatikusabb politikát folytatott. A Szovjetunió külpolitikai befolyásának – látszólagos – csúcsán az afganisztáni háború periódusában állt. De éppen ez a háború mutatta meg a szovjet külpolitika minden gyengeségét, amely a harmadik világhoz való viszonyában megmutatkozott. Az 1978 áprilisában – főleg a Szovjetunióban végzett katonatiszti csoport kezdeményezésére – kirobbant hatalmi fordulat Afganisztán szovjet típusú átalakítását tűzte zászlajára. Azonban a társadalmi gyökerekkel nemigen rendelkező Afganisztáni Népi Demokratikus Párt vezérkara az iszlámmal és a helyi tradíciókkal szembekerülve, etnikai-törzsi és politikai-hatalmi konfliktusokba fulladt. A „szövetséges Szovjetunió” elvágta a gordiuszi csomót, és 1979 decemberében „testvéri segítséget nyújtott az afgán patriótáknak”. Ez olaj volt a tűzre.

A „premodern” Afganisztán főleg paraszti lakosságának jó része a papok

irányítása alatt szembefordult az „istentelen kommunistákkal” és a „hitetlen oroszokkal”. 1980-ra több mint 1 millió ember hagyta el Afganisztánt. Az Egyesült Államok abban a reményben, hogy megerősíti e régióban a szerepét, és hogy Moszkva saját „vietnami háborúját” vívja, Brzezinski irányításával az afgán ellenzékét politikai, pénzügyi és katonai támogatásban részesítette. Stratégiájának lényege: „szembeállítani az iszlámot Moszkvával”, hiszen ez az olajban gazdag térség Irán és Irak konfliktusának és háborúskodásának tükrében jelentősen felértékelődött az 1973-as olajárrobbanás után.

A szovjetek számára Afganisztán stratégiai jelentősége magától értetődött, nemcsak a hosszú közös határ és a muzulmán szovjet köztársaságokkal való összefüggés miatt, hanem geopolitikai megfontolások (Törökország NATO-állam stb.), valamint az iráni-amerikai ellentétek kiéleződése miatt is. Brezsnyev nem győzte bizonygatni elkötelezettségét az iráni forradalom mellett, ami *Khomeini ajatollahot* egy időre elcsendesítette az Irakkal, Pakisztánnal és Szaúd-Arábiával való konfliktusai közepette. A szovjet külpolitika számára az afganisztáni háború azonban semmiféle előnnyel nem járt. Sőt, a közel 14 ezer szovjet halott belpolitikailag tovább diszkreditálta a 80-as évek végén megroppant társadalmi konszenzust. Majd csak Gorbacsovnak a peresztrojka végső periódusában, a bevonulást követő 10. évben, 1989 februárjában sikerül a szovjet csapatokat kivonni Afganisztánból. A szovjet külpolitika nemcsak a regionális hatalmi konfliktusok mocsarába süllyedt bele, de Afganisztán „szocialista modernizációjának” sem voltak meg a társadalmi és pénzügyi alapjai.

Mideközben a Szovjetunió a Nyugattal, főleg az USA-val folytatott katonai versengése egyre többbe került. Ennek egyik igen lényeges oka az volt, hogy a Szovjetunió az enyhülés alapjának a fegyverkezési versenyt tekintette, vagyis azt, hogy elérje a paritást a nála sokkal erősebb centrumországokkal. A szovjet vezetés tévesen ítélte meg az amerikaiak erejét és elszántságát a vietnami háborúban elszenvedett valóban történelmi jelentőségű vereségük után. A szovjetek ezután nemcsak az afrikai gazdasági és katonai behatolás területén vetették el a sulykot, hanem túlméretezték saját gazdasági potenciáljukat is, amikor felvették a versenyt az új amerikai rakétákkal és stratégiai bombázókkal, ahelyett hogy ésszerű kompromisszumra jutottak volna, hiszen a Szovjetunió rendelkezett mindazokkal a tömegpusztító fegyverekkel, amelyekkel akár az egész Föld is megsemmisíthető lett volna.

A világhatalmi presztízs és a hatalmi elit egész hagyománya inkább a megnyerhetetlen verseny felé tolta a Szovjetuniót. 1977-ben a Szovjetunió nyugati területein kezdték meghonosítani a közepes hatótávolságú SS 20-as rakétákat, amelyeket majd követett az amerikai Pershing és a szárnyas rakéták nyugat-európai telepítése. A Szovjetunió mennyiségi fölényét az USA technikai-technológiai újításokkal és a Szovjetuniót körbevevő támaszpontokkal kompenzálta. Carter amerikai elnök 1980 januárjában bejelentette, hogy az afgán események miatt – az előző év nyarán elfogadott – *SALT II. egyezmény* ratifikálását elhalasztják, és kereskedelmi embargót hirdetett a Szovjetunió ellen, valamint bejelentette a moszkvai olimpia amerikai boj-

kottfelhívását. Ha pedig a NATO egészét tekintjük, úgy a Nyugat katonai erőforrásai növekvő mértékben meghaladták a Szovjetunióét. 1983-ban a rakételepítések egy újabb köre kezdődött. Október 24-én a Szovjetunió bejelentette, hogy az amerikai rakéták nyugat-európai elhelyezésére válaszul atomtöltetű rakétákat telepít az NDK-ba és Csehszlovákiába. A katonai vetélkedés a Szovjetunió számára lényegesen rosszabb feltételek között folytatódott.

Ez az egész világ számára csak kárt okozó esztelen fegyverkezési verseny, amelyet az enyhülés alapjaként szemléltek, észrevétlenül funkciót váltott. Az amerikaiak a 70-es évek végére arra az álláspontra jutottak, hogy a Szovjetunió gazdasági kimerítése és ideológiai alapvetéseinek kikezdése mellett egy még hatékonyabb eszközt is alkalmazni fognak.

A Szovjetuniót – nem alaptalanul – azzal vádolták, hogy nem tartja be az 1975-ös Helsinkii Egyezménynek az emberi jogokra és az információk szabad áramlására vonatkozó rendelkezéseit. A szovjet vezetés új kezdeményezések helyett egyszerűen visszadobta a vádaskodásokat. A Szovjetuniónak nem volt adekvát válasza az emberi jogok betartásának érdekében indított amerikai kampányra. A Szovjetunió szociális intézkedéseivel sokáig erős hatást gyakorolt a modern világra. A centrumországokban a tőkét arra kényszerítette, hogy növekvő mértékben finanszírozza a nyugati jóléti struktúrák költségeit. A szovjet kihívás jelentőségét a Nyugat tehát felismerte. A 70-es, 80-as években a szovjet vezetés viszont nem ismerte fel a Nyugat emberi jogok kampánya kihívásának jelentőségét. Vagy egyszerűen a szovjet hatalmi elit nem akart lemondani a repressziókkal is fenntartott privilégiumairól, ami az egyetlen valóban hiteles válasz lehetett volna a nyugati kihívásra. Inkább az újabb ideológiai-politikai konfrontációt választotta, mintha ezzel a rendszer válságát hosszabb periódusra kitolhatta volna. A lengyel Szolidaritás szakszervezeti mozgalom tapasztalatai nem ezt – az elit számára kedvező – következtetést erősítették meg. A Szovjetunióval szövetségben álló országokban az ideológiai és pszichológiai erőzió, a „fellazítás” sokkal gyorsabban terjedt, mint a Szovjetunióban.

A SZOVJET GAZDASÁGFEJLŐDÉS MÉRLEGE

A „brezsnyevi” rendszer hivatalos ideológusai és propagandistái gyakran büszkélkedtek a szovjet „jóléti állam” vívmányaival. Az egyre lanyhuló reformtörekvések egyetlen iránya sem érintette a rendszer alapszerkezetének problémáit, a politikai egypártrendszert, a szovjet rendszer demokratizálását vagy a vállalati munkamegosztás belső szerkezetének átalakítását.

Koszigin reformjai – mindenekelőtt a vállalatok önállóságára és az anyagi érdekeltségre vonatkozó törekvései – részben, mintegy laboratóriumi formában, a magyarországi gazdasági mechanizmusreform folyamatában kísérleteztek ki. Koszigin is a központi tervezés és a piacgazdaság egyfajta egyesítésének lehetőségeit kereste, ám a tulajdonviszonyok problémáját ő sem vetette fel, ami a reformok korlátozottságából fakadt, és abból, hogy igen különböző érdekek között kellett megtalálnia a modus vivendit. A kétértelműségek megmaradtak és elraktározódtak későbbi korszakok számára.

A katonai-ipari komplexumok termelési struktúrái, technológiai színvonala és a társadalmi tömegfogyasztásra irányuló termelés között a szakadék ebben a periódusban vált meghaladhatatlanná. A szovjet gazdaság, amely az utolérés jegyében oly nagy erőfeszítéseket tett, éppen az *informatikai forradalom*, a *komputerizáció* terén maradt el a leginkább, amely a nyugati centrumországokban a modern tömegtermelés és tömegfogyasztás középpontjába került.

A Szovjetunió rendszeresen rászorult a nagy mennyiségű nyugati, főleg amerikai és argentinai gabonavásárlásokra. A munkaszervezés és a munka intenzitása olyan alacsony maradt, hogy még a jó gabonatermést hozó években is szállítási, raktározási és egyéb problémák miatt a termés olykor 20–25%-a megsemmisült. Ezeket az ellentmondásokat, az egyre terebélyesedő korrupciót, amely a korszak végére elérte magát a Brezsnyev családot is, egy ideig eltakarta az a tény, hogy a Brezsnyev-korszak első éveiben a gazdasági fejlődés és a szociális-jóléti juttatások, a fogyasztás színvonala – úgy tűnt – tartósan növekszik, bár sem a termelési költségek csökkentése terén, sem az agrárfejlődésben nemigen könyvelhettek el eredményeket. Mégis Kelet és Nyugat között számos területen a 70-es évek közepéig-végéig még csökkentek a különbségek. Ha a Brezsnyev-korszakról tárgyilagos képet akarunk kialakítani, látni kell, hogy Brezsnyev főtitkárságának 18 esztendeje alatt az egy főre jutó fogyasztás évi átlagban 2,7%-os növekedést mutatott. Az *össztermelés* évi átlagban 3,8%-kal növekedett, míg az iparban a növekedés üteme elérte a 4,9%-ot. E növekedés össztársadalmi értékét azonban nagymértékben behatárolta az a tény, hogy a katonai kiadások növekedési üteme is évi 4–5%-ra emelkedett. Az aggregált és az egy főre jutó kibocsátás (GNP) különbsége a Szovjetunió és az Egyesült Államok között a Brezsnyev-korszak egészében jelentősen csökkent, még ha a korszak végén a „szakadás” („gap”) újra növekedésnek indult is.

1965-ben a szovjet GNP hozzávetőleg az amerikai 46%-át alkotta, ami egy főre kivetítve annak 38%-át tette ki, így 1982-ben, Brezsnyev halálának évében 55, illetve 47% volt. A szakadék hasonlóan csökkent a termelékenység terén is. 1965-ben átlagban a munka termelékenysége kb. az amerikai egyharmada, míg 1982-re ez a szám 41%-ra emelkedett. Ha ezt az egészében növekedést produkáló korszakot szemléljük, nem szabad szem elől tévesztetni, hogy a növekedési ütem állandóan csökkenő tendenciát mutatott. Míg a GNP évi átlagos növekedési üteme 5,2%-ot tett ki az 1966–70-es ötéves terv periódusában, a maga csúcspontján, az 1971–75-ös években 3,7%-ra csökkent, 1976–80-ban pedig 2,7%-ra, míg 1981–82-ben a becslés mintegy 2%-ot jelzett. Ha az egész periódust tekintjük 1951-től 1979-ig, a nemzeti termék a Szovjetunióban (GNP) és az OECD-országokban (GDP) egyaránt jelentős növekedést mutatott, amelyben a Szovjetunió erősnek mondható pozíciót foglalt el: USA – 3,4%, Japán – 8,3%, NSZK – 5,1%, Szovjetunió – 4,8%.

Az ipar területén az első nagy beruházások nyomán mind a vegyipar, mind a villamosenergia-termelés növekedése lelassult. A katonai-ipari szféra jelentőségét jelzi, hogy bekapcsolódott a tömegfogyasztási termékek terme-

lésébe is. 1980-as adatok szerint a magnetofonok 90%-át, a villamosok 60%-át, az autók 10%-át a „katonai-ipari komplexum” állította elő. Ám a szovjet polgári termelés csak nagyon lassan tudta átvenni a hadiipar csúcstechnológiáját és szervezettségét. A hadsereg gazdasági-politikai jelentősége éppen az afganisztáni háború periódusában jelentősen megnőtt. Bár a szovjet költségvetés hivatalos adatai szerint a védelmi kiadások aránya 1980-ban 5,8%-ra csökkent, a nyugati források egy más közelítés alapján jóval nagyobbra, a GNP 13%-ára becsülték.

A szovjet gazdaság sajátságosan „integrálódott” a világgazdaságba: a Szovjetunió egyre inkább ismét csak a Nyugat nyersanyag- és félkésztermék-beszállítójának szerepébe kényszerült, az olaj és a gáz volt a fő exportcikke. 1981-ben a nyugati exportbevételek 52%-át az olaj- és olajtermékek, 16,7%-át a földgáz adta. A bevételek másik két területe a fejlődő országokba irányuló fegyverexport (1981-ben kb. 4,6 milliárd dollár), valamint az arany értéktőzsdei eladása (3,5 milliárd dollár). A nyugati importban viszont a Szovjetunió a gépipari termékek rovására (arányuk 23%-ra csökken) kénytelen a mezőgazdasági termékek importját erősíteni, amire 1980-ban 9 milliárd dollárt fordítanak, vagyis a mezőgazdasági termékek az összimport 34%-át tették ki. Ennek hatására hirdették meg a következő években az élelmiszerprogramot, amelyre az állami költségvetés mintegy egyharmadát fordították.

Más összefüggésben jeleztük már, hogy az energia- és élelmiszer-termelés terén a „lemaradás” vagy „utolérés” miképpen alakult.

A GNP növekedése a mezőgazdaságban évi átlagban 1,7%-ot ért el. A különbség a mezőgazdasági munka termelékenységének színvonalában az USA-hoz viszonyítva sem relatíve, sem abszolút nem csökkent. Az egy főre jutó fogyasztás növekedési üteme az 1966–70-ben mért 4,3%-os csúcsról 1981–82-re 2% alá esett. A szovjet statisztikai adatok alapján is egyértelmű a hanyatlás ténye. A társadalmi össztermék növekedési ütemét 1986–90 között kevesebb mint 2%-ra becsülték, 1990-ben pedig már –1,6%-os abszolút csökkenés következett be, a rendszerváltó 1991-es évben –9,8%. Ha a megtermelt nemzeti jövedelem adatait vizsgáljuk, úgy a csökkenés 1990-ben –4,0%, 1991-ben –11,0%. A gazdasági válság lényegében összeomlásba ment át.

Sem látványos számok, sem hangzatos propagandaszólások nem fedheték el az agrárfejlődés stagnáló jellegét. Mégis, a kialakult rendszer meggyökeresedett a mezőgazdasági lakosság igen széles körében. A szovjet állam nemcsak bekergette a parasztokat a kolhozba, hanem Sztálin halála után sajátságos módon gondoskodott is a vidékről.

A szovjet állam a viszonylag alacsony, de lassan emelkedő színvonalú mezőgazdasági termelés terheit viselte. A legfőbb nehézség nem a szűkülő élelmiszer-termelésből fakadt. A gabonatermelés 1982 és 1992 között átlagban megközelítette a 190–200 millió tonnát. A hústermelés is 16 millióról 19 millió tonnára emelkedett, amelynek jó része azonban nem került a boltokba, hanem eltűnt a korrupció és a feketegazdaság útvesztőiben. A legégetőbb gondot a fokozódó infláció, a „túlfogyasztás” és az állam egyre

nagyobb pénzügyi terhei jelentették. Az állam a mezőgazdaság támogatására óriási pénzeszközöket fordított részben azért is, mert tartott a lengyelországi Szolidaritáshoz hasonló tiltakozási mozgalom felébredésétől. Így próbált tehát a szovjet vezetés minden tőle telhetőt megtenni a folyamatos élelmi-szer-ellátás biztosítása érdekében. A KGST-tagországokkal való együttműködés egyenlege – a tagországok többségét tekintve – valószínűleg az említettek számára volt sok szempontból kedvezőbb, ami nem jelentette azt, hogy a kapcsolatokat nem terhelte az egyenlőtlenségek állandó és nyomasztó jelenléte, valamint az ebből fakadó feszültségek újratermelődése.

A mezőgazdaság „hagyományosan” a szovjet gazdaság pénzügyi szempontból legkritikusabb területe volt. 1991-re itt halmozódott fel az ország tartós adósságának több mint 60%-a. Ehhez járultak még a hosszú lejáratú hitelek, amelyeket Brezsnyev és utódai is mindig jóváírtak. A szovjet mezőgazdaság állami támogatásának szerkezete erősen eltért a kínai szövetkezeti gazdaságok rendszerétől, mert Kínában a parasztok jövedelmét a betakarított termés meghatározott része képezte. A kínai államnak csak természeti katasztrófák esetén volt kötelessége a minimális fejadagok biztosítása. A Szovjetunióban viszont a parasztok havi bér jellegű jövedelmeket kaptak, melyek azonban nem függtek a terméstől. A szovjet állam – „gondoskodói” funkciójából kiindulva – a terméseredménytől függetlenül garantálta a mezőgazdasági termelők megélhetését, legyenek azok szövetkezeti vagy szovhozparasztok. A szovjet állam – különösen a 80-as évektől –, a piaci árakat meghaladó összegeket fizetett ki a parasztok terményeiért. A szovjet szövetkezeti parasztság lélekszáma a 60-as évektől legalábbis abszolút értelemben növekedett. Korábban csak az ipari munkásságra korlátozódott a szociális ellátási rendszer, amelynek főbb elemeit kiterjesztették a vidékre is. Így a szövetkezeti és az állami szektor, valamint a város és a vidék közötti jövedelem-, illetve fizetési különbségek csökkentek. 1965 és 1985 között az átlagos kolhozfizetés havi 50 rubelről 153 rubelre, vagyis több mint 300%-kal nőtt, miközben az állami vállalatok dolgozóinak és alkalmazottainak havi bére csupán megkétszereződött – a korábbi 95 rubelről 190-re emelkedett. Tehát a termelőszövetkezetben dolgozó családok reáljövedelme az állami vállalatok dolgozói, illetve az alkalmazottak reáljövedelmének 89%-át érte el, míg a 60-as években csak 75%-át. A téesz dolgozók bérét havonta, készpénzben kezdték kifizetni, emellett őket is bevonták az egészség- és nyugdíj-biztosítási rendszerbe. Ezért aztán néhány szovjet vezető fájdalmasan így sóhajtozott: „Régebben azért nem dolgoztak, mert tudták, hogy úgyszem fizetik meg őket. Most meg azért nem, mert akkor is megfizetik őket, ha nem dolgoznak.”

Az állami gazdálkodás a Szovjetunióban csak felületesen alakult át, a piacgazdálkodás nem eresztett mélyebb gyökereket. Ezzel ellentétben Kínában újraéledt a családi gazdálkodás, amelynek gyökerei a Szovjetunióban már régen kihaltak. A Szovjetunióban az urbanizáció gyors fejlődése 1951 és 1987 között jelentős mértékben felszívta a vidéki lakosságot, amelynek létszáma 33%-kal csökkent, ideértve a központi területek 54%-os csökkené-

sét. A kínai vidék fiatal és túlnépesedett jellegével ellentétben a fogyatkozó orosz agrártársadalom jórészt idős, beteg, képzetlen munkaerőből és a házimunkát elvégző családanyákból állt. A szovjet téjesztagek érthetően nem akarták feladni a garantált béreket és a szociális ellátás biztonságát a családi gazdálkodás kétes kilátásai fejében. Hruscsov és Brezsnyev idején is a falu urbanizációjának programjával igyekezett a hivatalos szovjet vezetés megoldást találni a vidékről való elvándorlásra és a társadalmi-gazdasági helyzet romlására. Ezáltal próbálták a több ezer, egymástól és a városoktól távol eső falut közepes méretű („új típusú”) várossá fejleszteni, ellátni azokat klubokkal, sporttelepekkel és más kényelmet és szórakozást nyújtó létesítményekkel. Ezzel szemben Kínában hatalmas mezőgazdasági túlnépesedétség jött létre, mert meggátolták, hogy a vidéki populáció a városi iparba áramoljon. A 80-as évek elejéig a kínai lakosságon belül a vidéki munkaerő aránya 80% felett maradt. Ugyanakkor a Szovjetunióban a városi lakosság már a 60-as években túlsúlyba került. Az állam nemcsak hatalmas összegeket ölt a mezőgazdaságba, hanem jelentős munkaerőt vezényelt ki a betakarítás periódusában. 1980-ban mintegy 15,6 millió embert mozgósítottak az aratási időszakban, akik közül hozzávetőleg 8 millió volt a termelőszektorokból érkező munkás. Ez az az időszak, amikor a Szovjetunió elleni amerikai gazdasági embargó részleges gabonaexport-tilalmat is magában foglalt.

A SZOVJET JÓLÉTI ÁLLAM

Az 1917-es októberi forradalomra hivatkozó hivatalos propaganda és agitáció a szovjet állam fennállásának évtizedei alatt mind a kapitalista centrumországok, mind a gyarmati elnyomás alól felszabadult országok számára modellként saját „jóléti, szocialista vívmányait” állította, mindenekelőtt a munkához való jog gyakorlati megvalósítását, vagyis a munkanélküliség felszámolását és a létbiztonság megteremtését. Hogy a rendszer teljesítményét milyen színvonalúnak ítéljük, az attól függ, hogy az összehasonlítás mércéjéül a legfejlettebb és leggazdagabb centrumországokat tekintjük-e, avagy a félperifériához tartozó országok eredményeit vesszük alapul, mint például Latin-Amerikáét. Miután az összevetés a latin-amerikai országokkal, hogy Indiáról ne beszéljünk, általában egyértelmű, ezért az összevetés alapjául a centrumországokat, mindenekelőtt az „utolérendő” Nyugat-Európát és az Egyesült Államokat állítjuk ebben az összefüggésben is.

Ha a szovjet fejlődést a „jóléti állam” teljesítménye szempontjából vizsgáljuk, eredményei valóban meglepőek, bár hiányosságai is hasonló méretűek. A térítésmentes oktatás, az egészségügy és a kultúra – mai szemmel nézve hihetetlen méretű – állami támogatása csupán az államszocialista gazdasági rendszer teljesítményének függvényében érthető. A rendszer antidemokratikus politikai karaktere a „szociális állam” pusztá létezése következtében is sokak szemében bocsánatos kisiklásként tűnt fel. Emberek milliói emelkedhettek fel olyan színvonalra, amelyen az egyetemes és szovjet kultúra legkiválóbb teljesítményei is elsajátíthatók voltak.

Ha valahol a rendszer valóban sokat tett az „utolérés” tekintetében, az az

egészségügy, hiszen a szovjet rendszert megelőzően gyakorlatilag ismeretlen volt a „népegészségügy”. Sokat mondó adat, hogy az orvosok száma az összes szovjet köztársaságban a korszakban mindvégig jelentősen nőtt mind abszolút, mind relatív értelemben, miként a kórházi ágyak száma is. A minőségi szolgáltatás, a technikai felszereltség, az alkalmazott gyógyítási módszerek, a kórházak melegvíz-ellátása igen problematikus maradt a Szovjetunió összeomlásáig, még ha a központi klinikák, amelyek jobbra a nómenklatúra szolgáltatában álltak, számos területen, mint például a sebészet, a szemészet stb. világszínvonalon működtek is.

	Orvosok száma ezerben kifejezve			Orvosok száma ezer főre számítva		
	1913	1940	1986	1913	1940	1986
Szovjetunió	28,1	155,3	1201,7	1,8	7,9	42,7
Orosz SZSZK	15,9	90,8	663,5	1,8	8,2	45,7
Üzbég SZSZK	0,14	3,2	64,9	0,3	4,7	34,1
Tádzsik SZK	0,02	0,6	12,9	0,2	4,1	26,9
Lett SZSZK	0,6	2,5	12,8	2,6	13,2	48,8

Összehasonlításul megemlítjük, hogy az Egyesült Államokban 1983-ban ezer főre 25,7 orvos, míg Nyugat-Németországban 1985-ben ezer emberre 30,1 orvos és Nagy-Britanniában pedig 1977-es adat szerint 18,2 orvos jutott. A Szovjetunióban a vizsgált korszakban a várható életkor – egy rövidebb periódustól eltekintve – állandóan növekedett. A múlt század végi 32 évről a 60-as évek végére 70 évre emelkedett, mely tíz évvel később 67,9 évre esett, majd 1986-ra érte el újra a 70 évet (pontosabban 69,8 évet). A csecsemőhalandóság terén a Szovjetunióban a háború után döntő pozitív áttörés ment végbe, amennyiben az egyéves koruk előtt meghaltak száma 1960-ban már jóval kétszázezer alá esett vissza. Míg 1913-ban ez a szám csaknem kétfélmillió volt, 1970-ben 103 277, ami „álomszámnak” számít, ha a 80-as (főleg a 90-es) évek hanyatlására gondolunk, mindenekelőtt természetesen a közép-ázsiai köztársaságokban és valószínűleg *Csernobil* hatására is Ukrajnában. (A halandóság évenkénti regisztrációja a mélypontot 1987-ben jelezte.)

A Szovjetunióban a fertőző betegségeket megfékeztek, bár a nyugati fejlett ipari országokban e téren jóval kedvezőbbek a mutatók, kivéve az AIDS-t, hiszen az 1987-es hivatalos szovjet adatok szerint csak 22 ember szenvedett ettől a betegségtől. A Szovjetunióban, illetve még a cári Oroszországban mindig népbetegségnek számított az alkoholizmus, amelynek okairól szakmunkákban olvashatunk. A krónikus alkoholisták száma 1987-ben hivatalosan megközelítette a 4,4 milliót. Lényegesen kisebb jelentőségű betegség volt azonban itt a Nyugaton elterjedt kábítószerfüggés. A „kábítószereseket”

a Szovjetunióban csak tízezrekben számolták a 80-as évek közepéig. A főleg Közép-Ázsiából származó drogokkal azonban a 80-as évek végén már egyre többen éltek. Egy felmérés szerint a moszkvai iskolákban a gyerekek 9%-a próbálta meg legalább egyszer a tiltott szereket. Fiatalabb korosztályokat, főleg munkásokat és férfiakat támadott meg ez a betegség (amely napjainkban már jóval szélesebb társadalmi csoportokat veszélyeztet).

Közép-Ázsiában az egészségügy helyzete már a 80-es évek elejétől nyilvánvalóan rosszabbodott, ami más okok mellett elválaszthatatlan a demográfiai robbanástól. A döntő tényező azonban abban rejlik, hogy 1950-től fokozatosan kevesebb támogatást nyújtott az állam az egészségügynek. A szovjet egészségügyi alapstruktúra még Sztálin idején épült ki. Az 1950-es 9,3 milliárd rubel támogatás 1980-ban már 3,4 milliárd rubel volt csupán (1970-es árakon számítva), miközben a fegyverkezésre egyre növekvő, aránytalanul magas összegeket költöttek.

A szovjet rendszer 1955 és 1985 között a fogyasztási színvonal állandó emelését biztosította, amelyet hiteles adatokkal is bizonyítottak. A hús és húsfélék egy főre jutó évi fogyasztása 1960-ban 39,5 kilogramm átlagban, 1980-ban 57,6 kg, 1986-ban 62,4 kg. A tojás- és halfogyasztás több mint duplájára emelkedett e periódusban. Kisebb arányban, de a zöldség és gyümölcs fogyasztása is növekedett, míg a kenyér- és burgonyafogyasztás jelentősen csökkent. Bár a szovjet családok jövedelmüknek átlagában csak kb. egyharmadát költötték táplálkozásra, a szegényebb társadalmi csoportok jövedelmük felét is kénytelenek voltak a közvetlen megélhetésre fordítani. Más kérdés, hogy a lakásra hozzávetőleg a jövedelmek csupán 3%-át kellett költeniük.

Szerte a Szovjetunióban széles lakossági rétegek számára vált lehetővé – csekély ellenszolgáltatás fejében – a tengerparti vagy hegyvidéki üdülés, gyógykezelés az állami üdülőkben és szanatóriumokban. A 80-as évek második felétől azonban a hanyatlás jelei ezen a téren is egyértelműen kivehetők.

A 80-as évek végén készült felmérések szerint a heti két szabadnapot nyári periódusban a férfiak kb. 51%-a töltötte otthon, míg a nők kb. 56%-a cselekedett ugyanígy. A telkeken pihelve vagy sétával, horgászással, gyümölcsszedéssel, erdei kirándulással töltötte az idejét a férfiak 31–32%-a, míg a nőknek csak kb. 23%-a engedte meg magának ezt a kikapcsolódást.

Az utolérő fejlődés „ára” a 80-as években mindenekelőtt a környezeti pusztulás, a levegőszennyezés terén jelentkezett. A legismertebb és legpusztítóbb tömegkatasztrófa a csernobili atomreaktor robbanása volt (1986. április 26.), amely máig szedi áldozatait. Az Aral-tó környezeti katasztrófája is beíródott a 20. századi környezeti pusztulások sajnálatosan gazdag történetébe. A gigantomániás építkezések, az erdőpusztítások, a nyersanyag-kitermelés tisztán mennyiségi túlhajszolása felbecsülehetetlen környezeti károkat okozott. A Szovjetunió összeomlásának periódusában derült fény a maga teljességében arra a tervre, mely a nagy szibériai folyók folyási irányát visszafelé akarta fordítani. A Szovjetunió vezetése, mint láttuk, még a 60-as években a nyugati motorizáció környezeti és emberi katasztrófáját kívánta elkerülni, előtérbe állítva a közlekedés közösségi formáit. A 70-es évektől mégis az individuális

fejlesztés mellett döntöttek. Ráadásul olyan járműveket produkáltak, amelyek a „nyugati modellnél” jóval nagyobb mértékű levegőszennyezést idéztek elő. 1988-ban az ország 68 nagyvárosában minden ötödik városlakó a környezeti szennyezés kritikus szintjén élt. A 60-as években a Szovjetunió elvileg még nem versenyezhetett a nyugati személyautógyártással, a 80-as években már gyakorlatilag bebizonyosodott e téren a verseny hiábavalósága. De ekkor már elmúlt a 60-as évek alternatív fejlesztési lehetősége.

Az államilag támogatott kultúra mindig is a szovjet rendszer büszkesége volt. A munkaerő képzettségi színvonala a nem magas technológiát igénylő ágazatokban két generáción belül olyan fokra emelkedett, hogy tömegmérésekben vetekedett a nyugati munkaerő színvonalával. Ugyanakkor a munkakultúra és a munkaszervezettség nem közelítette meg a centrumországok átlagának színvonalát. A felsőfokú végzettségűek aránya is jóval elmaradt a legfejlettebb nyugati országokban tapasztaltaktól.

Szerkezetében a szovjet oktatási rendszer sokban hasonlított a nyugat-európai oktatási szisztémára, de a különbségek is lényegesek. Az eltérő felvételi rendszer mellett a Szovjetunióban kisebb szerepet játszott a diákok anyagi helyzete, a felsőoktatásban nagyobb esélye volt a munkás- és parasztcsaládokból érkező jelölteknek, mint Nyugaton. Az 50–60-as évek határán bevezették az általánosan kötelező nyolcosztályos oktatást, a 70-es évek végére befejezték az áttérést a 10 osztályos iskolákra. Egyidejűleg folyt esti általános képzés a különböző iskolákban. Ebben a képzési formában 1985–86-ban hárommillió dolgozó vett részt. Tízmilliók részesültek szakmai, gazdasági és politikai képzésben. Míg 1960-ban a felsőfokú tanintézményekben mintegy 2,3 millió ember tanult, 1984-ben 5,2 millió. A 80-as évek elején az első évfolyamos diákok kb. 47%-a munkásszülők gyermeke volt. Ugyanakkor az évek előrehaladtával a Szovjetunióban lelassult a társadalmi mobilitás, és ott is végbement a kulturális előnyök, képességek és társadalmi privilégiumok másodlagos felhalmozódása. Az általánosan kötelező tíz-osztályos iskolát elvégzők körében végzett szociológiai felmérések már a 60-as évek végén megmutatták, hogy a szellemi-értelmiségi dolgozók és magasabb rangú hivatalnokok gyermekei jóval előnyösebb helyzetben voltak különösen a vidéki és munkásszülők gyermekeivel szemben. Ekkoriban keletkezik a „hátrányos helyzetűek” kategóriája, akiket a rendszer megpróbált támogatni, hogy saját társadalmi bázisát kiszélesítse. S bár a rendszer iránti elkötelezettség szempontja továbbra is jelen volt a felvételi szempontok között, és számításba vették a szociális háttérrel is, ám a szovjet vezetés egyre határozottabban a gazdasági növekedés gyorsításának pillanatnyi szempontjait helyezte előtérbe a társadalmi egyenlőség távlati céljainak rovására.

A szovjet tömegkultúra alapját a hivatalosan támogatott orosz és szovjet, illetve a nemzetközi klasszikus irodalom, zene és tudomány képezte, amely a hivatalos cenzúra rostáját követően minden szovjet állampolgár számára

hozzáférhetővé vált. A klasszikus és általában az értékes irodalom olvasása a Szovjetunióban népszokássá vált.

A szovjet állampolgárok 1970 és 1988 között összjövedelmük kb. 10%-át tartósan kulturális szolgáltatásokra költötték. (Míg ugyanebben az időben a táplálkozásra költött rész kb. 40%-ról alig több mint 30%-ra esett vissza.) Egyébként a szovjet kultúra és irodalom egész fejlődésének lényeges momentuma volt, hogy az írók és az olvasók között tömegesebb, bensőségesebb és közvetlenebb kapcsolat jött létre, mint Nyugaton. A szovjet falu kulturális életében különösen nagy szerepet töltöttek be az állami alkalmazású népművelők, akik művészeti körök, klubok, amatőr társaságok hálózatait tartották fenn több-kevesebb sikerrel. Ennél is formálisabb volt az üzemi szocialista brigádok „kötelező” moziba és színházba járása, a brigádnaplók kitöltését szolgáló kulturális akciók, amelyek úgy illeszkedtek a szocialista munkaverseny szerkezetébe, hogy bizonyos anyagi előnyökhöz juthatott a brigád, ha „kulturálta” magát. Ám e formális kulturálódás is hordozhatott valami többletet a mindennapi élet trivialitásaihoz szokott emberek számára.

Az oktatásra és a tudományra fordított állami kiadások 1950 és 1980 között – ha néhány százalékkal is – minden évben növekedtek. A tudományra 1950-ben 1,4 milliárd rubelt fordítottak, 1980-ban több mint 12 milliárdot (1970-es árakon számolva). Ugyanezen időszakban az oktatásra fordított kiadások kb. 7 milliárdról több mint 18 milliárdra emelkedtek. 1970-ben a Szovjetunió 51 egyetemén több mint félmillió diák tanult, míg 1988-ban a 69 egyetemen közel 600 ezer volt a diákok létszáma.

Az 50-es évek második felétől, az „olvadástól” kezdve az ún. magaskultúra képviselői előtt új dimenziók nyíltak meg. A szovjet művészet legkiválóbb alkotásaiban jól kirajzolódik az emberi elnyomás minden formájával szemben álló értékrend és érzelmvilág, egy antifasiszta és közösségi tradíció. A művészet bizonyos értelemben a szervezett politikai ellenzék szerepét is betöltötte. Ezért volt olykor minden szónak és képnek oly nagy jelentősége. A hatalmi elit tudta, hogy a művészet, a kultúra tekintélye olyan erő, amellyel a hatalom-önfenntartás logikája nem vagy csak nehezen igazolható. Nem véletlen, hogy számos művész, tudós, értelmiségi belső emigrációba kényszerült, nem publikálhatott, kirekesztették a hivatalosságból. Sokszor egy-egy fontos könyv, lemez megjelenése, amely várhatóan nagy hatást keltetett a szovjet társadalomban vagy annak bizonyos rétegeiben, olykor magától Brezsnyevtől függött. Ezt a sajátos „bizáncias” hagyományt jól tükrözi a híres orosz származású francia színésznő, az akkoriban elhunyt Vlagyimir Viszockij élettársa, *Marina Vlady* levele Brezsnyevhez (1981. február 28.): „Kedves elvtárs, drága Leonyid Iljics! A legmélyebb hálámat szeretném kifejezni azért, ahogyan Ön kérésemhez viszonyult – hogy Vlagyimir Viszockij mindnyájunknak kedves lakása édesanyjának maradjon... Boldog vagyok, hogy ebben az évben kiadják Vlagyimir Viszockij verseskötetét, és ezt szeretném Önnek megköszönni. Különösen jólesik írni önnek a Szovjetunió Kommunista Pártja XXVI. kongresszusának napjaiban. Fogadja őszinte elismerésemet, kívánok Önnek minden jót.

Vlagyimir Viszockij

Mély tisztelettel: Marina Vlady – a Francia Kommunista Párt tagja, Francia–Szovjet Társaság elnöke”

Bármennyire minisztériumi hivatalnokok döntöttek még egy színdarab vagy film „bemutathatóságáról” is, a személyes kapcsolatokon keresztül sok minden elintézhető volt. A hivatalosságon kívül cselekedni viszont veszélyes volt, magában hordozta a börtön kockázatát is. Ugyanakkor fontos szellemi irányzatok legálisan léteztek. Például a „nyugatos-szlavofil” irányzatharc új formái távoli kapcsolatban álltak a más kelet-európai országokban is megtalálható „urbánus-népies” ellentéttel, mely legintenzívebben az irodalomkritikában jutott felszínre. A vidéki szűzsé, a falusi nosztalgia, amely az ipari modernizáció környezeti katasztrófáival és a társadalmi elidegenedéssel szembeni egyfajta menekülésnek bizonyult, nem volt „értéktelenebb”, mint az urbánus azonosulás a városi kultúrával és a nyugati értékrend „szocializálásával”, bár a nacionalista motívum a 80-as években erősödött.

A hivatalos szociológia és irodalomkritika már a 70-es években szembe fordult a dogmatizmus elleni harc zászlaja alatt mindenfajta rendszerkritikával. 1968 „világforradalmának” hatásaitól tartva bírálták a fogyasztói társadalom értékeitől való elfordulást mint „a szélsőbaloldaliak kispolgári utópiáját”, mint a „kaszárnya-kommunizmus” ideológiáját. A szovjet diákok, értelmiségiek alig ismerték a nyugati filozófiai és szellemi újításokat, azokra többnyire csak a hivatalos dogmák apologetikus keretei között reagálhattak kiszemelt szakemberek. „Földi halandó” aligha kapta meg a könyvtárak zárt osztályán található elméleti munkákat, amelyek között ott hevert a korabeli marxista irodalom jó része is – idegen nyelven. Bloch vagy Marcuse is sokáig tabutémának számított, hogy az egykori szovjet ellenzéki teoretikusokat ne is említsük.

Nem volt ritka eset, amikor egy-egy tudományos intézet belső személyi-hatalmi harcait fedezték ideológiai természetű álvitákkal. Ugyanakkor még az „ideológiaérzékeny” tudományok terén és tematikájában, így például az orosz forradalom történetéről is jelentek meg kiemelkedő tudományos művek. Ilyen volt *Burdzsalov* forradalomtörténete a 60-as években vagy *Gimpelszon* és *Volobujev* kutatásai a 70-es, 80-as években. A 20-as évek marxista öröksége gyakorlatilag mindvégig tabutéma maradt. Még Lukács Györgyöt is ajánlatos volt nagy óvatossággal megközelíteni, ha a kutató nem akart a perifériára szorulni.

AZ ELŐREGEDŐ TÁRSADALOM

A régi uralkodó osztályok elsöprése nyomán egy olyan társadalom jött létre, amely megszabadult a hagyományos értelemben vett burzsoáziától, ám a totálisan államosított gazdaság és általában az állami tulajdon fölött a rendelkezési jogokat új, alapján a munkásságból és a parasztságból verbuválódott, különböző kulturális, fogyasztási és hatalmi privilégiumokkal rendelkező bürokratikus rétegek sajátították ki. Ez a nagy társadalmi csoport azonban bonyolult belső struktúrával rendelkezett. A 60-as évektől pedig – legalábbis részben – olyan hierarchisztikus társadalm szerkezet jött létre, amely sokban hasonlított a nyugati társadalmakra, bár a Szovjetunió egész története során a vezető rétegek, hatalmi elitek nem örökölhették az állami tulajdont, privilegizált helyzetük nem születési vagy vagyoni „előjogokon” alapult. A magántulajdon kizárása azonban nem jelentette azt, hogy a Szovjetunióban az üzemekben és gyárakban a termelés belső struktúrája és munkamegosztási szerkezete radikálisan különbözött volna a Nyugaton megszokottól. A tekintélyuralmi viszonyok át- meg átjárták a társadalom minden sejtjét, a családot, a politikai és szellemi élet minden szintjét.

A „szovjet modernizáció” már a 60-as években egy erősen urbanizálódott világot hozott létre a Szovjetunió területének döntő többségén. 1913-ban a birodalom csaknem 160 milliós lakosságának mintegy 25%-a élt városokban, 1959-ben a közel 209 millió szovjet állampolgár 48%-a, azaz kereken 100 millió. A Brezsnyev-korszak vége felé, 1979-ben a több mint 262 milliós összlakosságnak már csak 38%-a, azaz kb. 99 millió ember élt falun. 1989-ben a Szovjetunióknak közel 287 millió állampolgára volt, akik közül kb. egyharmad (34,2%) tekinthető nem városi lakosnak. Ha elvonatkoztatunk a közép-ázsiai régiótól, akkor a falusi és városi lakosság aránya a városok számára még jóval erősebb eltolódást mutat.

A társadalom szerkezete leginkább még a foglalkozási struktúra alapján írható le, bár voltak olyan kevésbé tartalmas szociológiai és elméleti viták, amelyek a munkásosztály létéről vagy nem létéről folytak a kelet-európai régióban. A munkások, alkalmazottak és kolhozisták összlétszáma 1970-ben 106,8 millió volt, közülük 16,6 millió volt a paraszt, akiknek létszáma 18 évvel később már nem érte el a 12 milliót. A munkások és alkalmazottak egymáshoz viszonyított aránya lényegesen nem változott. Míg 1970-ben a 90,2 millióból 64,9 millió volt a munkások száma, 1990-ben a 117,2 millió-

ból 80,4 millió, akiknek nagy többsége ipari üzemekben dolgozott. E társadalmi osztályon belül a második legnépesebb kategóriát a mezőgazdasági munkások alkották (10 és 11 millió között), míg a közlekedési munkások létszáma is megközelítette a 10 milliós átlagot 1970 és 1988 között.

Az összes gazdasági ágazat hivatali apparátusában dolgozók létszáma növekedett meg a leginkább. Az alkalmazottak 1922-ben a lakosság 4%-át alkották, 1985-re ez az arány több mint hatszorosára emelkedett: 26,2%. Az alkalmazottak szociális kategóriája (beleértve a pártalkalmazottakat is) gyorsan növekedett a háború után. 1959-ben a 31,4 millió alkalmazott a szovjet lakosság 16,5%-át tette ki, 1985-ben a 278,8 milliós összlakosságból, tehát a csecsemőket és a nyugdíjasokat is beleértve (vagyis családtagokkal) 72,4 millió ember tartozott az alkalmazotti kategóriába. Még radikálisabb volt az irányítói, vezetői munkakörben dolgozók számának növekedése. Becslések szerint az irányítás szférájában a 60-as évek közepén több mint tízmillió ember dolgozott, míg a 70-es évek végére ez a szám megduplázódott. Hasonló arányú volt e szociális kategória súlya az USA-ban is, azonban a Szovjetunióban ez a bürokratikus réteg (más elemzések szerint „osztály”) jóval nagyobb mértékben foglalt magában „csinovnyikokat”, a termeléssel kapcsolatban nem álló embertömegeket. Másfelől viszont a Szovjetunióban nem létezett a tőkésosztály (illetve a hozzá kapcsolódó munka nélkül szerzett tőkejövedelmek haszonélvezői). A *Milovan Gyilas* által „új osztálynak” nevezett rétegek (a nómenklatúra, a hatalmi elit, az értelmiség felső körei stb.) felduzzadásának alapvető oka részben a rendszer lényegéből fakadt, abból, hogy e társadalmi csoport tagjainak nagyobb presztízse volt, és könnyebb megélhetést biztosított maga és családja számára. A másik immanens ok a munka termelékenységének alacsony foka és növekedésének lassúsága, amivel összefüggött a bürokratikus túlcentralizáltság, mindenfajta önszerveződés hiánya, a hihetetlen tömegű dokumentáció és jelentéstömeg elkészítése, a bürokratikus papírmunka és adminisztráció mennyisége.

A szovjet parasztság, amely maga is jórészt városiasított településeken élt, növekvő mértékben folytatott háztáji gazdálkodást. Ez azonban a megművelt összes földterületnek csak 3%-át tette ki, mégis a szovjet burgonya-termés 59%-át már 1977-ben is innen gyűjtötték be, míg a gyümölcsfélék 29%-át, a hús és tej ugyancsak 29%-át termelték meg e szférában. A kolhozisták és szovhozisták a városi munkásokkal azonos jogokkal és szociális biztonsággal rendelkeztek. A nők és férfiak között e területeken semmiféle megkülönböztetés nem létezett, jóllehet a nők bérezése alacsonyabb volt a férfiakénál, mint általában egész Európában. Az életfeltételeket jól tükrözik a szovhozháztartásokra vonatkozó 1975-ös adatok. E háztartások 97,6%-ában be volt vezetve a villany, 58,8%-ában volt gáz, de csak 4,5%-ban rendelkeztek meleg vízzel, 18,8%-ban központi fűtéssel, a gazdaságok kicsivel több mint egyötödében volt folyó víz. A munkások és alkalmazottak átlagkeresete 1978-ban 160 rubel volt. A 80-as évek végén a munkások és alkalmazottak átlagfizetését tükröző adatok havi 200–220 rubelt mutatnak. Az iparban a legjobban fizetett ágazat a bányászat volt, azt követte a fakiter-

melés. A kolhozisták jelentősen kevesebb havi jövedelemmel (105–110 rubel) rendelkeztek, igaz, a háztáji kiegészítést jelentett. Egy egyetemi professzor a kolhozista fizetésének mintegy háromszorosát, egy nagy gyár igazgatója mintegy az ötszörösét kereste, akárcsak egy területi pártbizottság első titkára (havi kb. 600 rubel). Egy 1988-as felmérés szerint a szovjet munkavállalók 12,6%-a (kb. 36 millió ember) jutott havi 75 rubel vagy annál kevesebb havi átlagjövedelemhez, a felső 7,1% (kb. 20 millió ember) tett szert havi 251 rubelnél magasabb átlagjövedelemre. Ez a mai szemmel nézve viszonylag kiegyenlített állapot nem utal mély szociális konfliktusokra, ráadásul a társadalom osztálytagozódása, amely nem túlságosan differenciált alapszerkezetet mutat, az egyes társadalmi csoportokon belül bonyolult rétegzetiséget takart.

Az életszínvonal átalakulása abban is megnyilvánult, hogy főleg Oroszországban és a Szovjetunió nyugati övezeteiben a nők, ha nem is szabadultak meg a második műszak terheitől, de legalább a háztartások gépesítetttségi foka a 70-es évektől a szabad időt valamelyest megnövelte. A közép-ázsiai köztársaságokban a nők jóval kedvezőtlenebb helyzetben éltek, bár a tradicionális viszonyok ellenére (pl. illegálisan fennmaradt a nők férfiaknak való eladása számos vidéken) már feltűntek a munkahelyi vezetők között, sőt ritkán a politikai vezetésben is.

Míg 1939-ben az Oroszországi Köztársaságban ezer munkavállalóból a felsőfokú oktatásban 16 férfi és 10 nő vett részt, addig 1970-re gyakorlatilag kiegyenlítődéssé ment végbe (68 férfi és 65 nő). A középfokú oktatásban pedig megfordult az arány, 1970-ben ezer férfi munkavállalóból 578 végzett középfokú oktatási intézményben, ezer nőből pedig 602. A *szakemberek* körében a felsőfokú és középfokú végzettséggel rendelkezők között a nők aránya jóval túlhaladta a férfiakét. Ebbe a szociális kategóriába tartozott 1970-ben 16 840,7 ezer fő, akik közül 9899,8 ezer fő volt nő, ugyanezek az adatok 1987-ben: 20 161,6 ezer fő, közülük nő 13 146,8 ezer. Ha csak a felsőfokú végzettséget tekintjük, akkor is a nők voltak túlsúlyban.

A konzervatív sztálini hagyományokkal szemben a szovjet vezetés 1955-ben megszüntette az abortusz tilalmát. 1968-ban megkönnyítették a válást, a nyugati életminták és divatok elé is egyre kevesebb akadályt gördítettek. A gyermeknevelés terén a szovjet állam komoly segítséget és családi támogatást is nyújtott. A vidéki nők sorsa nehezebb volt, mint a városiaké. A vidéki, korábban „háztartásbeli nők” váltak jórészt a háztáji gazdaságok fő munkavégzőivé. A nők elnyomott társadalmi helyzetéről, szexuális kiszolgáltatottságáról szóló adatok mögött nemigen elemezték a rendszerimmanens okokat. Megelégedtek annak dokumentálásával, hogy „Nyugaton még rosszabb”. Ugyanakkor a Szovjetunióban az üzletszerű prostitúciót a törvény büntette. A 80-as évek második felétől azonban a bűnözés kiterjedésével a prostitúció egyre inkább a nagyvárosok tipikus és megtűrt jelenségévé vált. De csak a 90-es években, a rendszerváltás után válik a prostitúció önálló iparággá.

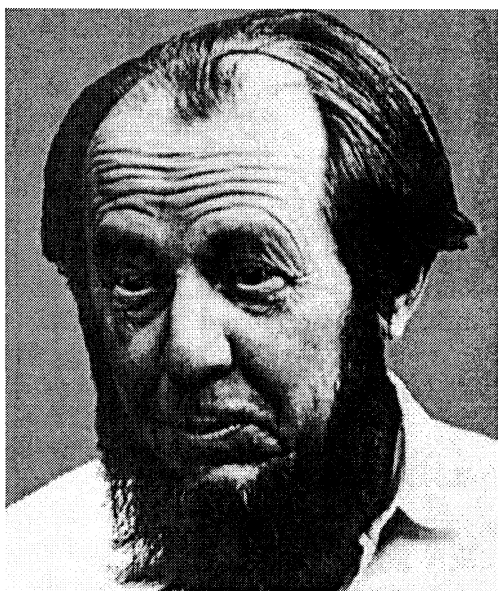
Mindennek ellenére a nők várható élettartama hosszabb volt a férfiakénál, és a városi emberek, így a városi nők is valamivel tovább éltek, mint a

vidékiek. 1926-ban a városi férfiak 42,7 évre számíthattak, a nők 49,4 évre, míg vidéken a férfiak 41,9 évre, a nők 46,3 évre. 1988-ban a városi férfiak várható életkora 65,6 év volt, míg a nőké 73,9 év, a vidéki férfiaké pedig 63,2, a nőké 73,8 év. A nők száma a háború óta mindig jelentősen meghaladta férfiakét. 1959-ben a nők lélekszáma 114 millió 777 ezer volt, míg a férfiaké csak 94 millió, 30 évvel később a nők száma meghaladta a 151 milliót, a férfiaké pedig nem érte a 135 milliós számot. E helyzet következményei, vagyis a csaknem 16 milliós „nőtöbblet” még 1989-ben is inkább a nők számára járt kedvezőtlen társadalmi következményekkel. Hátrányos volt ez a munkaerőpiacon éppen úgy, mint a párválasztásban, hozzájárult az elmagányosodás jelenségének elterjedéséhez.

Az egészségre káros munkahelyek száma a 80-as években nemigen csökkent, a munkafeltételek nem javultak. Az ilyen munkahelyek mintegy egyharmadát töltötték be nők, ugyanakkor a nők bérszínvonala elmaradt a férfiakétól. A szovjet iparban a nehéz fizikai munkát végzők több mint 20%-a nő volt.

A szovjet társadalom a 70-es, 80-as években az *előregedés* bizonyos jeleit mutatta, ami nem azonos a felső hatalmi elitek előregedésének vicceiben is megformált szélsőséges eseteivel, a „gerontokrácia uralmával”. A Szovjetunióban a nyugdíjasok száma jelentősen növekedett ezekben az évtizedekben. Az államszocializmus egyik fő vívmányaként tekintették, hogy a nyugdíjkorhatár a férfiak esetében 60 év, a nőké 55 év volt. De nemcsak az életkorral lehetett nyugdíjhoz jutni. A különösen nehéz munkát végzők 5–10 év kedvezményt kaptak, és a hadirokkantak, valamint a háborús veteránok is mind állami nyugdíjat vagy más kedvezményeket élveztek. 1970-ben több

Alekszandr Szolzsenyicin

mint 41 millió volt a nyugdíjasok száma, 1988-ban pedig jóval meghaladta az 58 milliót. Míg 1970-ben 100 lakosra 17 nyugdíjas jutott, 1988-ban a közép-ázsiai demográfiai robbanás ellenére is 20. A legmagasabb volt a nyugdíjasok aránya Ukrajnában, ahol 100 lakosra 24 jutott, de 20 fölött volt ez a szám a balti köztársaságokban és Oroszországban is. A nyugdíj szerény, de biztos megélhetést nyújtott.

A szovjet társadalom fiatalabb generációi a Brezsnyev-korszak végére – akárcsak más kelet-európai társadalmak – sajátosan tudathasadásos állapotban éltek. Nyilvánvalóvá vált számukra, hogy az államszocialista rendszer legitimációs ideológiája és a valóságos lehetőségek között éles ellentmondások feszülnek, másfelől a rendszerellenes tiltakozás – többnyire egyéni – formái lényegében humanista, közösségi, szocialista értékrend alapján formálódtak meg. Szolzsenyicintől *Szaharovig* egyetlen jeles disszidens sem hirdetett meg egy magántulajdonon alapuló restaurációt a Szovjetunióban. A tiltakozási potenciál kikristályosodása három alapvető kérdés körül történt meg. 1. A rendszer hivatalos ideológiájával szemben a 80-as évek elején már jól láthatóan megnövekedtek a privilegizált hatalmi csoportok felhalmozódó társadalmi előnyei. Az egalitárius értékrend naponta történő durva megsértése összefonódott a demokratikus jogok korlátozásával. A sajtó-, a gyülekezési és szólásszabadság sem a demokratikus szocializmus, sem a polgári demokrácia értelmében nem létezett. A sajtó a szűkkörű hatalmi elitek ellenőrzése alatt állt. A rendszer keretein belül maradó értelmiségi ellenzék kénytelen volt a társadalmi struktúra jellegzetességéhez alkalmazkodni. Magyarán: hozzácsapódni a különböző klienscsoportok valamelyikéhez, miképpen a társadalmon belül is létezett a „patrónusrendszer”, amely meghatározott elvárások szerint támogatta „híveit” a protekció tradicionális értékrendje alapján. 2. A valóságos társadalmi ellentétek másik forrása a társadalmi mobilitás rendkívül erős lelassulásából fakadt. Az idősebb generációk sokat beszéltek az erkölcsök megrokkánásáról, ám maguk – szimbolikus értelemben – minden eszközzel ragaszkodtak íróasztalaikhoz. A munkaerő vándorlásának növekvő szabadságával a mobilitás nem tartott lépést. A brezsnyevi, majd a csernyenkói Politikai Bizottságon belül már csak mutatóban volt 70 év alatti személy. 3. A Brezsnyev-korszak végére errodálódott a szakadatlan növekedésbe vetett hit, amely még a Sztálin és Hruscsov nevével jelzett korszakokból származott. Ez a tény megtámadta a rendszer alapvető ideológiai „értékét”, a jövőbe vetett hitet, felértékelte a nyugati centrumországok életével kapcsolatos, legtöbbször illuzorikus elképzeléseket.

Bár a Brezsnyev-korszak első fele még nyilvánvalóan a nagy „felhalmozási” periódusok közé tartozik, a 70-es évek második felétől a hanyatlás jelei nem tagadhatók. Még a rendszer hivatalos ideológusai is – anélkül hogy a fejlődés fő trendjeit megváltoztathatták volna – a 80-as évek második felében gyakran értekeztek arról, hogy sem a párt, sem a gazdaság irányítása nem „hatékony”, túlságosan költséges, és éppen a Nyugatot utolérni kívánó törekvés vált a leginkább problematikussá. De mindennek elméleti analízisére nem kerülhetett sor.

A PÁRTTAGSÁG

A Szovjetunióban az egypártrendszer keretei között a lakosság politikai aktivitását felülről és központilag irányították és ellenőrizték. Ez nem jelentette azt, hogy a lakosság a megfogalmazott „szocialista célokkal” szemben állt volna, sőt sok millió ember kifejezetten azonosult velük. A Szovjetunió Kommunista Pártjához sem kizárólag karrierista alapon csatlakoztak emberek. Bár a karrierizmus szerepét aligha lenne helyes alábecsülni, mivel a vezető funkciók óriási többségét a Szovjetunió egész története során, ha nem is mindig (sőt az idők előrehaladtával egyre ritkábban) a meggyőződéses kommunisták, de párttagok foglalták el. 1986 februárjában, a XXVII. pártkongresszus (a „peresztrojka-kongresszus”) idején a párttagok száma a tagjelöltekkel együtt meghaladta a 19 milliót, 1989. január 1-én 19,5 millió volt a hivatalos taglétszám, míg tíz évvel korábban jóval alatta maradt a 16 milliónak. 1959-ben a párttagság létszáma már túllépte a 8 milliót, a következő 30 évben a tagság növekedése jóval meghaladta a lakosság lélekszámának növekedését. A párttagság létszáma több mint megduplázódott, míg a lakosság gyarapodása valamivel meghaladta az egyharmadot. A Szovjetunió fennállásának utolsó éveiben a pártba belépők aránya jelentősen csökkent, ami elválaszt-hatatlan a rendszer visszasságaitól, mindenekelőtt a gazdasági korrupció és a hatalommal való visszaélés szaporodó tényeitől, az életszínvonal hanyatlásától. A rendszer utolsó éveiben minden kilencedik-tizedik 18 éven felüli szovjet állampolgár tagja volt a kommunista pártnak, ha a foglalkoztatott lakosságot tekintjük, akkor minden hatodik-hetedik munkavállaló párttag volt.

A kommunista párton belül a felsőfokú végzettségűek aránya 1990-ben meghaladta a 35%-ot, a középfokú végzettségűek aránya pedig a 44%-ot. A hatalom, amely a munkásságot tartotta az uralkodó osztálynak, nem tudta biztosítani annak meghatározó szerepét a pártban, hiszen a munkások aránya jóval elmaradt még az egyharmados reprezentációtól is. Igaz, a hivatalos adatok a belépés időpontját tekintették szociális szempontból döntőnek, s így a párttagság több mint 45%-át tekintették munkásnak. 1990-ben a párttagok és tagjelöltek között valójában csak 5 313 524 munkás volt. A kolhozisták 1946-ban a párttagságnak még több mint 18%-át alkották, 1989-ben arányuk nem haladta meg a 12%-ot. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az agrárértelmiségiek, a kvalifikált mezőgazdasági szakemberek is a kolhozista kategóriába tartoztak. A munkásság a hozzávetőleg másfél millió kolhozistával együtt sem érte el a párttagság felét. A legnagyobb létszámú csoportot a valójában heterogén alkalmazotti rétegek alkották. Ők adták a tagság 44%-át. E kategórián belül a legjelentősebb csoportot az értelmiség képezte, amelynek súlya a szovjet lakosságon belül a háború után erősen megnövekedett.

A Szovjetunió összeomlását megelőző évtizedben a nők részaránya a párttagságban mintegy 10%-kal megnőtt. 1989-ben hozzávetőleg a párttagság 30%-át alkották a nők, abszolút számban kb. 5,8 millió hölgy volt kommunista.

Ami a párttagság nemzetiségi összetételét illeti, szinte minden nagyobb népcsoport képviseltette volt, lényegében a lakosságon belüli számarányuk-

nak megfelelően vagy ahhoz közel eső módon. A párt nemzetiségi összetételénél fogva is a szovjet társadalom legfontosabb összetartó és szervező ereje maradt. Természetesen az orosz nemzetiségűek voltak túlsúlyban, bár a lakosság körében a 80-as évek végén az oroszok aránya kisebb volt, mint a pártban, ahol 59%-os részarányt mutatnak a statisztikák. Az ukránok a tagság 16%-át, a beloruszok 4%-át, az üzbégek 2,5%-át képezték, de a kazahok és a tatárok aránya is meghaladta a 2%-ot.

A hivatalos kommunista ideológiában a párt tagjai a társadalom legfelkészültebb, legodaadóbb és a szocializmusért leginkább elkötelezett rétegeiből kerültek ki. A társadalom más csoportjaihoz képest egy tekintetben a párt valóban betöltötte az „élcsapat” szerepét. Az *iskolai végzettség* terén messze megelőzte a társadalmi átlagot. Több mint 35 ezer párttag szerzett tudományok doktora címet, több mint 285 ezer volt a kandidátusok száma. Nem befejezett középfokú végzettséggel 2,4 millió párttag, alapfokú, azaz 8 általánossal mintegy 1,3 millióan rendelkeztek.

A párt korösszetételét jól tükrözi, hogy a tagság jóval több mint felét a 40 éven felüliek képezték, ami a párttagság fokozatos elöregedéséről tanúskodik. Milyen távolinak tűnhettek azok az idők, amikor a kongresszusi delegátusok átlagéletkora 31 év volt (1919). E tény mögött természetesen egy fontosabb tendencia rejtett, az, hogy a szovjet társadalom átlagéletkora jelentősen és tartósan növekedett, a párttagok között a nyugdíjasok és a háztartásbeliek aránya emelkedett (a tagság 16%-át alkották a 80-as évek végén). Emellett a Komszomolból felvettek aránya a 80-as évek második felében erősen csökkent. A párt hierarchisztikus-bürokratikus felépítése a 70-es, 80-as években már a feledés homályával borította a korábbi mozgalmi jellegzetességeket, a hatalmi mechanizmusok csavarjaivá formálták a párttagokat.

A 80-as évek második felében a karrierizmus, a korrupció, a megvesztegetés és a perspektívatlanság érzésének terjedésével sokan háttal fordítottak a pártnak, nem keveseket pedig kizártak, töröltek. A XXVI. és XXVII. pártkongresszus közötti 5 éves periódusban 430 ezer embert zártak ki, és 222 ezer ember kapott valamilyen pártbüntetést.

Amikor Lenin és a pártvezetőség 1921 márciusában – az új gazdaságpolitika alapján – kezdeményezte a pártegység megteremtését a platformszabadság ideiglenes felfüggesztésével, nem tudhatta, hogy Sztálin 1927 végére a vélemény szabadságot is megszünteti. Az utóbbi pártvezető – mint vázoltuk – kizárta a másként gondolkodókat, és a „nagy áttörés” szellemének és szükségleteinek megfelelően a monolitikus egység megteremtőjének bizonyult. Gorbacsov volt az, aki a platformszabadság visszaállításáig jutott, ám a mozgalmi párt helyett előbb a pártelit pártosodását segítette elő, majd pedig – szándékaitól függetlenül – magának a kommunista pártnak a felbomlasztásáig jutott. Tömören szólva, az „állampárt” a rendszerváltozás folyamataiban a „pártok államává” vált.

A társadalom jelentős csoportját és „struktúráját” alkotta a Szovjetunió hadserege és általában fegyveres ereje, amely magában foglalta a hadseregen és a flottán kívül a határőrség, a KGB és általában a belügyi csapatokat. A Vörös Hadsereg katonai tradíciói, mindenekelőtt II. világháborús történelmi hőstettei egyfajta tekintélyt és tiszteletet vívtak ki a társadalom széles rétegeiben. Ugyanakkor a fegyveres erők mintegy öt-öt és fél milliós létszáma túlméretezettnek tűnt az enyhülés 80-as évekbeli periódusában, eltartása pedig súlyos nehézségekkel járt. Az egységek szeme fénye, a rakétacsapatok 1954 óta léteztek. A „rakétások” más elit alakulatokkal (mint a légierő felderítő- és vadászegységei stb.) együtt a legmagasabb szintű technikai kiképzést kapták, amelyen részt vett a Varsói Szerződés megfelelő főtiszti utánpótlása is. A hadsereg a Szovjetunió számos, főképpen ázsiai köztársaságában egyfajta „modernizációs” szerepet is betöltött. Sokan itt szereztek a polgári életben is felhasználható szakmát. A hadsereg sokaknak adott alkalmat arra, hogy kitekintsenek a Szovjetunió határain túlra, a szövetséges országokba, ahol állandóan több százezer szovjet katona állomásozott változó létszámban (Magyarországon, az NDK-ban és Csehszlovákiában).

A biztonság, a biztos munkahely, az államilag szabályozott rend a természetben és a lakótelepeken a szovjet életmód alapvető vonásának számított. Ennek fenntartása, a változó történelmi időknek megfelelően, a gazdaságon kívüli kényszer nélkül nem bizonyult lehetségesnek. A párt, a Komszomol, a szovjetek, a szakszervezetek – több-kevesebb társadalmi öntevékenységgel – a „szocialista rend” megőrzését szolgálták az érvényes alkotmánynak megfelelően vagy esetenként azt nagyon is megsértve. Például az 1977-es új szovjet alkotmány nem ismert cenzúrát, annak ellenére ez az „intézmény” a Szovjetunióban számos összefüggésben mégis létezett, ha nem is így hívták. A szovjet alkotmány szerint minden hatalom és anyagi erőforrás, maga a nemzeti vagyon a dolgozó népet illette meg, nem pedig a bürokratikus hierarchiát és a nómenklatúrát, amely a valóságban ezzel rendelkezett. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a nómenklatúra már csak saját hatalmának fenntartása érdekében is – túl a szubjektív elkötelezettségen – ne támogatott volna általános nemzetgazdasági érdekeket. A rend fenntartása nem egyszerűen az államszocialista társadalmi rend fenntartását jelentette, hanem a mindennapi élet újratermelését a „tisztá utca mozgalomtól” a nagy, pompázatos állami ünnepekig, amelyek közül kiemelkedett feburár 23., a fegyveres erők napja, május 1. és november 7.

A szovjet társadalomban a *szakszervezetek* is játszottak bizonyos szerepet. Megtévesztő az az állítás, mintha a szakszervezetek pusztán a gazdaságon kívüli kényszer eszközeként funkcionáltak volna. Bár a szovjet szakszervezetek többnyire nem töltötték be azt a funkciót, amit egyébként a 80-as években már Lenintől gyakran idéztek: a szakszervezetekre azért van szükség, hogy „megvédjék a dolgozókat saját államuktól”. A kollektív szerződések alkuja üzemi szinten is megemelte a szakszervezetek szerepét már az 50-es években. A szakszervezeti bürokrácia saját fennmaradása érdekében

is sokszor vállalta, hogy a dolgozók érdekeiben járjon el például az ún. jóléti vagy oktatási szférákban. A szakszervezeti felső vezetés szervilizmusa sajátos érdekeiből fakadt. A szakszervezeti vezetők összefonódtak az állami-gazdasági és pártvezetéssel, ami érzékeltette hatását üzemi szinten is. De a szakszervezetek funkciója nem merült ki a „hajtósíj” szerepben. A szakszervezetek kétségtelenül segítettek a vállalati vezetésnek, amikor például az anyagellátás biztosítása érdekében lobbiztak a felsőbb szerveknél. Ennek érdekében azonban sokszor még a törvénytelen túlmunkát is támogatták. Ez a sajátosság nem önmagában a szakszervezetek tevékenységéből, hanem a rendszer lényegéből fakadt.

Ugyanez a lobbizás előfordult bizonyos szociális programok kiküzdése terén is. A szakszervezetek azonban nem váltak a munkásosztály önvédelmi szervezeteivé, amennyiben a szovjet szakszervezetek alapvető funkciója a 70-es, 80-as években is a rendszer alapstruktúrájának fenntartása volt. A választott és a hivatásos szakszervezeti aktivista – ha nem is azonos módon – mindig az állam, a menedzser és a munkás érdekei között lavírozott, mivel mind az állami alkalmazott, mind az igazgató, mind a munkás ugyanabban a szakszervezetben kapott tagsági igazolványt. A valóságban azonban érdekeik sokban divergáltak. Az üzem, amely egy bonyolult hierarchikus rendszer alsó szintjét képezte, alá volt vetve a vállalatnak, a trösztnek, a kombinátnak, az egyesülésnek és az ágazati minisztériumnak, ami az igazgatót arra kényszerítette, hogy növekvő beruházások mellett a maximális kibocsátást a minimális költségekkel érje el, míg a szakszervezetek a munkavédelmi feltételek, az üdültetési és pihenési lehetőségek stb. keresésében találták meg feladataikat, amennyiben az ilyen irányú követeléseket el tudták fogadtatni a (helyi) párt- és állami vezetéssel. A szakszervezetek felelőssége tehát „többes” volt, amennyiben a munkaerő irányításáért az igazgatóval együtt viselték a felelősséget. Az ún. *üzemi négyyszög* (párt, komszomol, szakszervezet, igazgató) – különböző mértékű – közös felelőssége eltérő funkciókat rejtett magában. Tehát objektíve sem lehetséges a szakszervezetek „függetlensége” a hatalomtól. A szakszervezeti bürokrácia része volt a hatalomnak.

A szovjet mindennapok sodrában a társadalom kulturális életében is jelen voltak a szakszervezetek, mint a nagy tömegakciók kezdeményezői. Ám a legnagyobb tömegeket vonzó megmozdulások a kultúra egy elkülönült területével, a sporttal kapcsolódtak össze. A sport társadalmi ügy volt, amelyben a szovjet rendszer nap mint nap bizonyíthatta a kapitalista államokhoz képest a „felsőbbrendűségét”, amennyiben széles tömegsportháttérhez kapcsolódva, valóban számos sportágban világelső volt. Ha a művészetek terén a színház, filmet, balettet szokás kiemelni, „szovjet sportnak” számított a jégkorong, az ökölvívás, a birkózás, általában a nehézatletika, a szertorna, a sakk stb.

A mindennapi élet szervezettsége erősen kapcsolódott az államhoz, a különböző szintű hatóságokhoz. A rendőrség szerepe a köznapi életben a 80-as években csökkent, ami politikai szerepének gyengülését jelentette, a bűnüldözés – a korrupció ellenére is – csak a 90-es évek elején omlott össze. A 80-as

években a Szovjetunió a világ azon kevés országai közé tartozott, ahol a jelentett bűnesetek száma csökkent. A szovjet társadalom történetében a bűnözés különleges problémává „nőtte ki” magát a bürokratikus televényen. A főleg vagyon elleni bűncselekményekért elítélt bűnözők száma 1985-ben csaknem 1 millió 270 ezer volt, míg 1988-ban ez a szám 680 ezer alá süllyedt. E csökkenésben a jogrendszer változása és részben a rendőrségi-igazságszolgáltatási szervek meggyengülése is szerepet játszott. Az elítéltek kb. 10%-a e periódusban csak bírságban részesült, míg 20–25%-ukat javítómunkára ítélték, szabadságvesztés nélkül. A politikai bűnözés az 1977-es új alkotmány elfogadása után „fellendült”, amennyiben a párt vezető szerepét kimondó tétel nem volt sem elméletileg, sem gyakorlati-politikai síkon megkérdőjelezhető. Az egypártrendszer bírálata, elutasítása elvileg bűnözésnek számított. Így a rendszer bármilyen bírálata jogi szempontból könnyen agályos lehetett.

Ám a rendszer tartózkodott a „nagy perek” megrendezésétől, bár akadt példa korábban a „nagy ügyekre” is, mint például a belső emigráns *Szinyavszkijé* és *Danyielé* 1966-ban, vagy *Szolzenyicin* szovjet állampolgárságtól való megfosztása. A tiltakozó *Alekszandr Ginzburgot* is letartóztatták, aki 1960-ban az egyik első szamizdat folyóirat (*Szintakszisz*) kiadója volt, amely a nyugati emigrációban nőtte ki magát. De volt letartóztatás már 1961-ben is, amikor szintén literátorok lettek az áldozatok (*Galanszkov*, *Bukovszkij*, *Kuznyecov*, akiket később is őrizetbe vettek). A Brezsnyev-érában a tiltakozó Vlagyimir Viszockijt, a legnépszerűbb szovjet énekest sem kedvelte a hatalom, de a letartóztatást elkerülte. Sőt kazettái – ha kezdetben feketén is – elterjedtek szerte a Szovjetunióban, igaz, „magas kapcsolatai” voltak. Később Szaharov akadémikus (a szovjet hidrogénbomba atyja) száműzése Moszkvából szintén komoly nemzetközi skandalumot váltott ki, ami az emberjogi problémákat a nemzetközi konfliktusok szintjére emelte. A politikai „deviánsokat” nemritkán „irányították” pszichológiai kényszerkezelésekre, olykor egyenesen bezárták őket az elmegyógyintézetek („*pszihuska*”) valamelyikébe. Ez a sors várta a 70-es években a Pojszki („Ütkeresések”) c. szamizdat folyóirat kezdeményezőjét, Pjotr Abovin-Egideszt is, aki a rendszer demokratikus szocialista irányzatú meghaladásán gondolkodott a szűk ellenzéki nyilvánosság keretei között. Később, már párizsi emigrációjában egész elméletet dolgozott ki, de jutott ideje arra is, hogy a Szaharov akadémikus szabaságáért küzdő bizottság elnöki posztját is betöltse. A szovjet rendszer tehát nem tudta „kezelni” a politikai ellenzék problémáját. Az államszocialista rendszerrel szembeni ellenzékiesség elvben bűnnek számított: elvben mind a magántulajdon uralmának visszaállítása, mind a szocializmus öngazgatói formájának követelése is az „ellenforradalmi szovjetellenes bűnökkel” azonos elbírálás alá esett. Sőt a 60-as évek végén, 70-es évek elején megjelenő kis ellenzéki szervezetek többségükben baloldali, marxista, szocialista csoportocskák voltak. Ha a házkutatásokat nem is, de a börtönt elkerülte Roj Medvegyev, a neves ellenzéki pedagógus, majd marxista történész, aki Sztálin és a sztálinizmus témakörében kutatott évtizedeken keresz-

tül, miként biológus testvére is, aki Rojjal ellentétben az angliai emigrációt választotta. 1968 után sokan valóban Sztálin rehabilitálásától tartottak a párt felső értelmiségi köreiben is.

A Szovjetunióban meghonosodott köztörvényes bűnözés mértéke, kiterjedtsége nem hasonlítható össze mennyiségi szempontból az amerikaival még a 80-as évek végén sem. Egyetlen adatsor is rávilágít a dolog lényegére. 1988-ban Moszkvában hetente 5 embert öltek meg, 60 szovjet polgárt raboltak ki, és 750 esetet tart nyilván a statisztika, amely a szándékos rongálás, gyújtogatás stb. bűncselekmény körébe tartozik. New Yorkban ugyanebben az évben egy héten 30 embert öltek meg, 2 319-et raboltak ki és 1806 esetben jegyezték fel szándékos rongálást. A Szovjetunióban 1980-ban 26 ezer embert gyilkoltak meg, és 71 ezer lett öngyilkos, 1988-ban pedig 56 ezer volt az öngyilkosok száma. (Az öngyilkosok között a férfiak száma mintegy háromszorosa volt a nőkének.) Ez az egyértelmű csökkenés, amely 1990 után majd radikális növekedésnek indul, összefüggésben állt az életfeltételek bizonyos javulása mellett mindenekelőtt a rendcsinálási kampányokkal.

Ugyanakkor a Szovjetunióban a helyi és központi elitek kiterjedt korrupciós kapcsolatait, az alvilág bizonyos csoportjaival való összefonódásuk, a gazdasági bűnözés jelentette az igazi veszélyt a társadalomra, de magára a rendszerre nézve is. A jelenség nem azonos az olasz maffiával, de elgondolkodtató, hogy Olaszországban évtizedeken át a miniszterelnök (*Andreotti*) lehetett a maffia egyik feje, a Szovjetunióban Brezsnyev rokonai álltak bensőséges kapcsolatban a gazdasági bűnözés alvilági csoportosulásaival. A legerősebb maffiózóstruktúrák a kaukázusi köztársaságokban szilárdultak meg az 50-es, 60-as években. A maffiával szembeni küzdelem egyik fő támogatója éppen maga Andropov, a KGB feje volt már a 70-es évek elejétől. Ő támogatta a legszilárdabban *Alijevet* Azerbajdzsánban és *Sevardnadzét* Grúziában, a helyi belügy főnökeit. De Brezsnyev környezetét Andropov sem merte megszorogatni.

A NEMZETI KÉRDÉS

A Szovjetunió nem annyira a „népek kohójának”, mint inkább a nemzetek inkubátorának bizonyult. A Szovjetuniót 22 olyan nép lakta, amelynek lélekszáma meghaladta az egymilliót, és 120 eltérő nyelvvvel és etnikai öntudattal rendelkező népet különböztettek meg, de ez a szám nem foglalja magában azokat az etnikai csoportokat, amelyek az egyes népeken belül ilyen vagy olyan ismerv alapján elkülönítik magukat. A Szovjetunióban – mint közismert – a legnagyobb lélekszámú nép az orosz volt, amelynek azonban a Szovjetunió története során a számbeli súlya csökkenő tendenciát mutatott, mindenekelőtt a közép-ázsiai népek körében tapasztalt demográfiai robbanás következtében. A Szovjetunió lakossága az 1959-es hozzávetőleg 208 millióról 1989-re több mint 286 millióra növekedett. Az Oroszországi Föderáció 147 386 000 lakosa a Szovjetunió lakosságának valamivel több mint felét tette ki, míg maguk az oroszok az összlakosság kb. felét alkották (50, 78%), (1979-ben még 52,38%-át). Oroszország a 15 köztársaság közül a legna-

gyobb, és mind kulturális, mind nemzetiségi összetételében a leginkább heterogén. Általában az egyes köztársaságok egy-egy külön kis Szovjetuniót képeztek, amennyiben mind soknemzetiségű állami képződmény volt. Még a nemzetiségileg leginkább homogén köztársaságoknak is, mint például a balti Litvániának, 1970-ben és 1989-ben is 80,1%-ban volt litván nemzetiiségű a lakossága. A nagyvárosok általában heterogén, soknemzetiségű populációt alkottak, míg a vidéki, falusi lakosság lényegében az eredeti nemzetiségű volt. Oroszországban azonban jóval nagyobb az oroszok aránya (kb. 82%), mint, mondjuk, Tádzsikisztánban a tádzsikoké (60% alatt volt még 1989-ben is) vagy Kirgizisztánban, ahol a lakosság kb. 41%-a volt kirgiz 1989-ben. Kazahsztánban pedig az oroszok aránya meghaladta a kazahokét. A közép-ázsiai demográfiai robbanás, amely számos tényezővel (gazdasági és vallási, politikai és történeti) függött össze, jelentősen módosította a Szovjetunió nemzetiségeinek arányait. A szlávok és a nyugati területek népei arányait tekintve veszítettek súlyukból. Ukrajnában 1970 óta gyakorlatilag nem változtak az arányok, az ukrán nemzetiségű lakosság az 1970-es 74,9%-ról 73,6%-ra csökkent, az egész Szovjetunió belülről pedig a részarányuk 16% alá esett. Az üzbégek, a tádzsikok, az azerbajdzsánok és a kirgizek szaporodtak a leggyorsabban a nagyobb nemzetiségek közül. Ennek (is) megfelelően az egy főre jutó nemzeti jövedelem átlagos növekedési üteme a 80-as években ezekben a köztársaságokban volt a legalacsonyabb. Míg Lettország 1981 és 1989 között 3,1%-os növekedést produkált az említett téren, Kirgízia 2,0%-ot, Tádzsikisztán 0,0%-ot, Üzbegisztán 0,3%-ot, Azerbajdzsán 2,4%-ot teljesített. A Szovjetunió egészét tekintve az egy főre jutó nemzeti jövedelem ebben az évtizedben 2,6%-os növekedési ütemet mutatott, ami pontosan megfelel az Oroszországi Föderáció fejlődésének. A leggyorsabb növekedési ütemet Örményország érte el, amely egyébként nemzetiségi tekintetben a leginkább homogén köztársaság, a lakosság közel 90%-a örmény.

A Szovjetunió vallási és kulturális tekintetben is igen sokszínű, heterogén ország volt. A 80-as években a vallási közösségek száma mindenütt megszaporodott, ami a rendszer válságával függött össze. Egyre kevesebben hittek a politikai vezetés ígéreteinek, hogy a társadalmi jólét és igazságosság (szocializmus) megvalósítását komolyan veszi. Különösen a pravoszláv vallás, illetve egyház és a muzulmán vallási struktúrák szerepe növekedett meg. A korszak végére gyakorlatilag minden ötödik szovjet állampolgár a muzulmán lakossághoz tartozott, ami az ott felhalmozódott feszültségek jelentőségét megnövelte. Ráadásul ezekben a köztársaságokban a problémák egyik aspektusa az volt, hogy a lakosság megnövekedett létszáma, a fiatal populáció hirtelen növekedése nem járt együtt a felsőoktatási rendszer helyi kiszélesítésével. Ez szintén élezte az egymás mellett élő közép-ázsiai nemzetiségek közötti feszültségeket, s természetesen az ott élő oroszokkal való viszonyt is a konfliktusok irányába terelte. A „nemzeti öntudatra ébredés” e késői megjelenése elsősorban nyelvi-etnikai-kulturális-vallási formában jelentkezett. Az oroszokkal szembeni fenntartás már csak nyelvi síkon is megjelenhetett, hiszen a Szovjetunióban egyetlen hivatalos nyelv volt – az orosz.

S bár a városokban, a városi bürokráciában, a munkásság széles csoportjaiban erős volt az orosz populáció jelenléte, a helyi érdekek kifejeződése mégis maga után vonta a helyi nyelvek „felértékelődését”. Az 1979-es összeírás szerint az oroszok 99,5%-ának orosz volt az anyanyelve, de az ukránok 17%-a, a beloruszok 25,5%-a, sőt a lettek és litvánok közel 5,5%-a is az orosz nyelvet nevezte meg anyanyelvének. Nem is szólva az *exterri-toriális* zsidó népről, amelynek 83,3%-ának az orosz volt az anyanyelve, míg a németek 42,6%-a, a lengyelek 26,2%-a volt orosz anyanyelvű.

A nemzeti kérdés a 70-es évek hivatalos brosrúái szerint a Szovjetunióban megoldott, amennyiben hivatalosan minden köztársaság és minden nemzetiség egyenlő jogokkal rendelkezett, valamint képviselői voltak a helyi és központi hatalmi szervezetekben. Az itt megnyilvánuló feszültségeket pedig, amelyek a gazdasági egyenlőtlenségből, az energetikai és természeti források különbözőségéből vagy a nagyobb nemzetiségek hegemoniájából származtak, egyszerűen a múlt maradványaiként szemlélték. Voltak tények, amelyek a hivatalos vélekedést alátámasztották. A Szovjetunió elmaradottabb területein élő népek, főleg a közép-ázsiaiak a szovjet rendszer periódusában a „történelem előtti létezésből” példátlanul gyors „modernizációt” hajtottak végre, és úgy tűnt, a fejlődésnek semmi nem szab határt. Anélkül hogy a modernizációt (iparosítás, urbanizáció stb.) feltétlenül és kizárólag pozitív értékként közelítenénk meg (sőt!), kétségtelen: az életszínvonal általános emelkedése mintegy negyedszázadon keresztül jelentős és tartós életminőség-javulást idézett elő. A társadalmi és nemzeti villongások ellen az anyagi jólét emelése a leghatásosabb gyógyszer, ám erre már nem nyílt mód a 80-as években: az állami újraelosztás súlyos nehézségekkel találta szembe magát szerte az Unióban. A megtermelt javak egy főre jutó növekedése megállt. Márpedig a szovjet rendszer – egyebek mellett – permanens növekedéssel igazolta magasabbrendűségét. Ellentétben a kapitalizmussal, a válságot rendszeridegennek tekintették.

A köztársaságokon belüli és a köztársaságok közötti anyagi egyenlőtlenségek újra növekedésnek indultak. Közép-Ázsia, amely „nyertesnek” látszott, hirtelen a vesztesek között találta magát. A gazdasági feszültségek politikai-etnikai transzformálódásához egyes térségekben csak egy „szikra” kellett, amely a peresztrojka periódusában ki is pattant.

A nemzetek közötti különbségek eltűnését vagy annak illúzióját a 60-as, 70-es években nemcsak az anyagi gyarapodás erősítette. A *szovjet nép* fogalma többé nem pusztán ideológiai tézis volt, hiszen a városi lakosság mintegy 25%-a vegyes házasságban élt vagy abból származott, s mint láttuk, a lakosság erős többsége az orosz nyelvet tekintette anyanyelvének. Kétségtelen, hogy Sztálin halála után a politikai vezetés egyetlen etnikai csoportot sem diszkriminált hivatalosan. Bár a zsidók, akik a 80-as évek végén, a kivándorlási hullámokat követően több mint másfél milliós, alapján városi populációt képeztek (a 285 milliós lakosság kb. 0,5%-át alkották), elnyomottnak és megkülönböztetettnek érezték magukat. A zsidók helyzetének másik specifikus vonása az volt, hogy a szovjet külpolitika az 1967-es há-

borútól ismét konfrontációban volt Izraellel. 1972-ben még „anticionista társaságot” is létrehoztak, amiben, jellemző módon, neves zsidó személyiségek is részt vettek. A harmadik momentum, hogy a Szovjetunióban az emberi jogok megsértésének leggyakoribb formája a szabad véleménynyilvánítás mellett és mások között a zsidók kivándorlásának megakadályozása vagy „kereskedelmi üzletté” való transzformálása volt, amit az amerikai külpolitika a maga számára igen produktívan használt fel. 1968 után a szovjet hatóságok növekvő ütemben járultak hozzá a távozni kívánó zsidók kivándorlásához. 1968 októbere és 1987 decembere között 274 726 zsidó nemzetiségű szovjet állampolgár hagyta el a Szovjetuniót izraeli vízummal, s közülük végül valamivel több mint 165 000 telepedett le Izrael Államban, sokan az Egyesült Államokba vándoroltak. 1988-ban is több mint 35 000 zsidó távozott az országból. A rendszerváltás után az exodus folytatódott és kiszélesedett.

A Szovjetunió, ha nem is bizonyult a „népek olvasztótégelyének”, de hét évtized alatt az egyes népek, nemzetek, nemzetiségek közötti anyagi-kulturális különbségeket jelentősen csökkentette. Egy viszonylag azonos típusú szociális struktúra jött létre. Anyagi-kulturális különbségek léteztek a balti, az európai orosz, a kaukázusi, a közép-ázsiai és a szibériai etno-kulturális térségek között. Ezek a különbségek megnyilatkoztak a mindennapi életben, a táplálkozási szokásokban, a nemzeti hagyományokhoz való viszonyban és a népek egymáshoz való viszonyában is. Például az észtek sokkal kevésbé ragaszkodnak saját nemzeti konyhájukhoz, mint a jerevániak a maguk kaukázusi ételeihez. A tallinni kvalifikálatlan munkások éppen annyira hűek maradtak saját nemzeti zenéjükhöz és népi kultúrájukhoz a 80-as években, mint jereváni sorstársaik, ám a jereváni értelmiség jobban ragaszkodott saját táncaihoz és zenéjéhez, mint a tallinni. Ugyanakkor a közép-ázsiai Taskent lakossága jobban preferálta az orosz nyelv elsajátítását, mint a tallinniak. A jereváni és taskenti szülők közül a kvalifikáltabbak inkább akarták orosz iskolába iratni gyermekeiket, mint a hasonló tallinniak. Ugyanakkor a személyes jellegű, családi ügyekben Tallinnban többségében a nők döntöttek, Jerevánban inkább a férfiak, Taskentben szinte kizárólag a férfiak. A „férfiuralomnak” Közép-Ázsiában más jellemzői is vannak. Ez utóbbi régióban a házastársak közötti válás sokkal kevésbé tolerált, mint például Észtországban vagy Oroszországban. Az észteknél az értelmiségiek inkább hajlandók tolerálni gyermekek esetén is a válást, mint a kétkézi munkások. Egyébként mindhárom nemzetiség körében a barátok kiválasztásában igen fontos szempont volt, hogy saját nemzetisége közül való legyen. Miként viszonylag ritkák voltak a vegyes házasságok is. Az észteknél a vegyes házasság 7%-ot tett ki, míg a másik két nemzetiség, az örmények és az üzbégek esetében 3–3%-ot. A kultúra és az életmód megőrzött sajátosságai arra is utalnak, hogy a Szovjetunióban fennmaradtak az etnikai és nemzeti különbségek, nem tűntek el népek és kultúrák, az időnkénti ruszifikációs kísérletek inkább a különbségek fennmaradása irányába hatottak. A 70-es, 80-as években szerte az országban általában is egyfajta fordulat történt a nemzeti kultúra,

a népdal, a népi tánc ápolása felé, ugyanakkor az öltözködésben, különösen a városi lakosság körében inkább a „nyugatiasság” jegyében fogant „egyformaság” volt a jellemző. A fiatalok „bármit” megadtak volna egy eredeti amerikai farmernadrágért. Egy szovjet kutató úgy fogalmazott: „az objektív etnicitás eltűnik, a szubjektív erősödik”. Ennek egyik valószínű oka az, hogy a 80-as években az egyének saját léthelyzetükben elbizonytalanodtak, s a megrendült gazdasági, társadalmi és pszichológia feltételekkel szemben az etnikai háttérben tételezték fel a megfelelő védelmet.

A kétnyelvűség nagy összekötő erő volt a Szovjetunió népei között, a „szovjet nép szellemi arculatát” nagymértékben meghatározta, miként a nagy honvédő háború közös erőfeszítéseinek hagyománya is megőrződött a Szovjetunió népeinek tudatában. Olykor az orosz nemzethez – „etnikai” értelemben – nem tartozó írók is orosz nyelven írták jeles műveiket, mint például Csingisz Ajtmatov, a nagy kirgiz író. A Szovjetunióknak több mint 160 ezer magyar anyanyelvű állampolgára volt a 80-as években, akiknek életkörülményei és kulturális lehetőségei elmaradtak az ukrainai átlagos színvonalától is. A soknemzetiségű szovjet irodalomban azonban fennmaradt a helyi magyar irodalom.

AZ ÁLLAMKÖZI KAPCSOLATOK

A XX. kongresszus óta minden hivatalos dokumentum a szovjet külpolitika és a Szovjetunió államközi kapcsolatainak alapvető célját és jellemző vonását „a békés egymás mellett élés” és az „enyhülés” fogalmaival jelölte. E kapcsolatokban a mélypontok a magas hőfokú baráti megnyilvánulásokkal váltakoztak. Az 1956-os magyarországi felkelés, majd a kubai rakétaválság, az 1968-as csehszlovákiai és az 1979-es afganisztáni szovjet katonai beavatkozás rázta meg leginkább a Kelet–Nyugat viszonyrendszerét; ezek váltották ki leginkább az USA és a Nyugat megtorló intézkedéseit (politikai lépésektől a gazdasági retorzióig), míg a Szovjetunió az amerikai *neokolonializmust*, a harmadik világ imperialista kizsákmányolását ostromozta a leginkább. Így a szovjet külpolitika mindenekelőtt a vietnami háború, a kubai inváziós fenyegetés, az afrikai érdekkonfliktusok és a Közel-Kelet ellenőrzéséért folyó harcok terén kapott komolyabb nemzetközi támogatást. Ugyanakkor a nemzetközi baloldal radikálisabb irányzatai kevesellték a portugál és a chilei forradalmi baloldalnak nyújtott szovjet támogatást. Az 1973-as – amerikai támogatással végrehajtott – chilei katonai puccsot (*Allende* elnök mártíriuma, a katonai diktatúra bevezetése) is összefüggésbe hozták a bipoláris világrend „törvényszerűségeivel”.

Az enyhülési periódusok alapját a világgazdaság és a szovjet gazdaság munkamegosztási struktúrája, a kölcsönös nagyhatalmi érdekek képezték. A német–szovjet együttműködés pl. a nyersanyag-kitermelés területén vagy a szovjet–amerikai együttműködés az űrkutatásban a 70–80-as években komoly haszonnal járt mindkét fél számára. A szovjetek az együttműködés gazdasági-technológiai területe mellett a kulturális és sportkapcsolatoknak tulajdonítottak kiemelt szerepet. Ez volt az a terület ugyanis, amelyen a szovjetek a Szov-

jetunió és általában a szovjet életmód előnyös oldalairól tudtak megmutatkozni nemcsak a fejlődő országok, de az egész világ számára.

A Szovjetunió 1954-ben lett az UNESCO tagja. Ám a kulturális csere területének kifejlődésével együtt kiéleződtek az ideológiai konfliktusok is. Míg a Szovjetunió a gazdasági kapcsolatok terén mindenekelőtt a nyugati technológia importjában volt érdekelt, kulturális téren pedig az exportban. Ellenérdekelt volt a nyugati, főleg amerikai tömegkultúra importjában, amely az individualista életmód „behozatalát” jelentette.

A helsinki Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet záródokumentumát követő 5 évben (1976–80) a kulturális kapcsolatok fejlődése felgyorsult a Szovjetunió és a Nyugat között. Az eszmék és információk szabad áramlása a szovjet, főleg irodalmi értelmiségen belül erjedést indított el, amely végül is az ellenzéki gondolkodásnak nyitott nagyobb teret. Mindez kifejeződött abban is, hogy a 80-as évek elején emigrált a neves író, *Akszonov*, a Párizsban elhíresült *Limonov*, de külföldre távozott *Ljubimov* színházi rendező és Tarkovszkij filmrendező is. Külföldön is ismerték a szovjet irodalom és filmművészet jelentős alkotóit, mint például *Suksint* és *Trifonovot*, *Rasputyint* és *Krosst*, *Ahmatovát* és *Voznyeszenszkijt*, *Okudzsavát* és *Bikovot*, *Ribakovot* és *Gelmant*, *Elem Klimovot* és *Nyikita Mihalkovot* vagy *Larissza Sepitykót*, valamint kiváló színészeket: *Szergej Bondarcsukot*, *Irina Szkobcevat* vagy *Szmoktunovszkijt*, a *Hamlet* alakítóját.

A peresztrojka és a Szovjetunió összeomlása

GORBACSOV – A TANÁCSSTALAN REFORMER

Leonyid Iljics Brezsnyev, az SZKP főtitkára és a Legfelsőbb Szovjet Elnökségének elnöke 1982. november 10-én hosszú betegeskedést követően elhunyt. Egy korszak véget ért. Az utódlási harcok téje az volt, hogy képes lesz-e a szovjet vezetés az államgazdaság összeomlását megakadályozni, valamint a világgazdaság és általában a világrendszer átstrukturálódására választ adni. A 80-as évek elejére a világ nagyot fordult. Mindaz leértékelődött, ami a szovjet modernizáció legnagyobb teljesítményei közé tartozott: mindenekelőtt a hagyományos nagyipar. Nyugat-Európában már előrehaladott állapotban volt a nagyipari munkásság „szétszóródása”, problematikusá vált a jóléti rendszerek változatlan formájú fenntartása. Kibontakozott az informatikai és számítástechnikai forradalom, amely új iparágakat honosított meg. A hagyományos nehézipart kezdték kitelepíteni a perifériákra. A multinacionális társaságok és a nemzetközi pénzintézetek korábban elképzelhetetlen hatalomhoz jutottak. A pénztőke mindent maga alá gyűrt. Megkezdődött a hagyományos értelemben vett nemzetgazdaságok felszámolódása, aminek egyik megnyilvánulása volt az ún. *adósságcsapda*, amelybe a világ országainak többsége beleesett. Az Európai Unió, Japán és az Egyesült Államok olyan erőközpontokká váltak a világgazdaságban, amelyeket a Szovjetunió nemhogy utolérni nem tudott, hanem ismét növekedett a „két világ-

rendszer” közötti technológiai szakadék. Míg Japán és Délkelet-Ázsia felemelkedése az USA világ gazdasági pozícióit is érintette, megingatta, ennek ellenére Amerika világhatalmi pozíciója a 80-as években a korábbiaknál is erősebbnek bizonyult, ami elválaszthatatlan a Szovjetunió e periódusban bekövetkezett meggyengülésétől. A világpiacra a szovjet munka általában leértékelődött. Újra aktuális lett Trockij kérdése: „Mi a Szovjetunió, és merre tart?”

Brezsnyev után a KGB elnöke, *Jurij Vlagyimirovics Andropov* került a főtitkár posztjára, aki megpróbált a fenti kérdésre választ adni. Neki ugyanis pontos képe volt a szovjetunióbeli válság mélységéről. Négy probléma megoldására koncentrált: 1. A politikai és gazdasági irányítás demokratizálása a bürokratikus önkény és a bűnözés visszaszorítása érdekében. 2. A Nyugat és a Kelet közötti technológiai-technikai szakadás növekedésének megállítása. 3. A gazdálkodás egészének reformja: az öngazgatás és a piaci ösztönzők kombinációja révén. 4. Az átalakítás számára a párt morális tekintélyének helyreállítása, harc a korrupció és az alkoholizmus ellen, a munka-fegyelem megszilárdítása.

Andropov történelmi érdeme az volt, hogy a megfelelő kérdéseket fel tudta és fel merte tenni. Megoldási javaslatait a gyakorlatban már nem próbálhatta ki, mert hamarosan ő is meghalt. Őt magát nem is politikai tanítványa, Mihail Gorbacsov követte, hanem egy még Andropovnál is öregebb *pártapparátcsik: Konsztantyin Usztyinovics Csernyenko*. Ez utóbbi halála után, 1985 márciusában került az SZKP KB főtitkári székébe *Mihail Szergejevics Gorbacsov*, mint a legfiatalabb PB-tag. Ekkor volt Gorbacsov 54 éves. (Lenin 54 éves korában már meghalt.)

Gorbacsov és tanácsadói zömmel a 60-as évek fiatal pártértelmiségiei, a hrucsovi „olvasd” gyermekei voltak (*Zaszlavszkaja, Aganbegjan, Jakovlev*). Az új főtitkár szerette emlegetni a csehszlovák reformkommunizmussal való diákkori kacérkodását. Gorbacsov ott folytatta, ahol Andropov abbahagyta. A *peresztrojka* első gazdasági programjának, az irányítás „radikális reformjának” – ahogyan *Abel Gezevics Aganbegjan* is fogalmazta – alapproblémája az öngazgatás, a vállalatok munkásellenőrzésének kérdése volt. A piaci viszonyok megközelítése is csak e probléma összefüggésében merült föl. Nem irányozták elő a tőkepiacot mint a peresztrojka részét, nem voltak tervek egy szovjet tőzsde, a részvénytőzsdé vagy a kereskedelmi hitelekkel számázó profitok számára. A szocialista piac mint a kormány által szabályozott piac feladata szerint három szektor versengését kellett volna lehetővé tenni: az állami, az öngazgatási-szövetkezeti és a kismagántulajdonosi szektorokat. De érintetlenül maradt – legalábbis kezdetben – a hatalom alapszerkezetének kérdése.

Így maradt a „rossz tradíció”: a peresztrojka vezérei sem tudtak szakítani a „forradalom felülről” kampánymetódussal, ami a 20. század végén természetesen hamarosan befűződött. A bürokrácia kívánta a legkevesbé a radikális változtatást, nem látta benne a maga helyét. A valószínű forradalomtól pedig Gorbacsov rettegett, hiszen ő a hatalommenedzselés régi iskoláját járta ki.

Mihail Gorbacsov és Ronald Reagan Washingtonban (1987. december 8.)

Pártértelmiségivé nőtte ki magát. Gorbacsov a szavak embere volt. A bürokráciát azonban nem lehetett a szavakkal megmozdítani.

A bürokrácia óriási intézményrendszert épített ki a maga számára az évtizedek folyamán. 1987-ben a szovjet gazdasági bürokrácia 38 állami bizottságból, 33 össz-szövetségi minisztériumból és több mint 300 regionális minisztériumból és hatóságból állt. Sok millió embert foglalkoztatott a hozzávetőleg 1,3 millió termelési egység (43 ezer állami vállalat, 26 ezer építési vállalat, 47 ezer mezőgazdasági egység, 260 ezer szolgáltatási intézmény és több mint 1 millió kiskereskedelmi egység). Mindez azt jelentette, hogy az irányításnak ezen a szintjén és területén 17 millió ember dolgozott, ami kitette a munkaerő összlétszámának 15%-át. De a csúcsmenedzsment is több mint 3 millió főre tehető.

E bürokratikus betonerőd megrendítését a peresztrojka kezdeményezői éppen a munkásönigazgatás és a *glasznoszty* (szabad nyilvánosság) egymást erősítő hatásaitól várták. A maga helyén utaltunk rá, hogy az önigazgatás témaköre Hruscsov idejében nemcsak nyilvános vita tárgya volt, mint a „leninista örökség” része a 60-as évek elején, hanem az 1961-es XXII. pártkongresszus éppen a társadalmi önkormányzásban határozta meg a szocializmus megvalósításának legfontosabb vonását, amelyet közvetlenül az 1917-es forradalom szocialista önkormányzói tradíciójából merítettek. (Lukács György és néhány tanítványa, elvbarátja 1968-ban szintén ebbe az irányba tájékozódott.) A XXII. kongresszuson elfogadott pártprogram elvi-

leg szakított a termelési folyamat, a munkamegosztás hierarchisztikus építményével. Az *önkormányzás* fogalma az *emberközpontúságot* volt hivatva deklarálni, amit még *Polányi Károly* is melegen üdvözölt.

Andropov iparirányítási reformkísérlete részben ehhez a hagyományhoz kívánt visszatérni: egyfelől a termelői kollektívának kívánt több hatalmat (innen Aganbegjannak mint a peresztrojka teoretikusának kezdeti elkötelezettsége az öngazgatás mellett), másfelől a vállalati önállóság és az anyagi érdekelttség új rendszerének meghonosítását szorgalmazta a technikai elmaradottság és a termelékenység növelése érdekében. Andropovnál mindez megfért a különböző fegyverkezési kampányokkal, amelyek még a régi hruscsovi politikacsinálás maradványainak tekinthetők. A központi irányítás piaci úton és mechanizmusokkal történő gyengítésére 1988-tól már a peresztrojka keretei között történtek kísérletek, amelyeknek kulcsfogalma a *hozraszcsot*, a gazdasági elszámolás volt. A „piacszocializmus” e kulcsfogalma magában hordozta a központi tervezés direktíváinak felváltását a helyi ár- és ösztönzési politikákkal. Ekkoriban merült fel a tulajdoni pluralizmus problémája. (Az OSZFSZK népi küldötteinek II. rendkívüli kongresszusa 1990 decemberében elfogadta a föld magántulajdonát engedélyező törvényt.)

Ugyanakkor – a tulajdon problémájának tisztázatlansága miatt is – az „önfinanszírozás”, amely a vállalati igazgatóknak a profit felhasználásában nagy önállóságot biztosított, a termelői öngazgatással éles ellentétben állt, mert a menedzsereknek nem állt érdekében a hatalom megosztása a dolgozói kollektívákkal. Így a menedzsment a központi és helyi bürokratikus irányítási centrumokkal és a munkavállalók tanácsaival, szervezeteivel egyaránt harcban állt. A menedzserek az állami központosítás ellen a munkavállalókkal fogtak össze, míg a munkavállalók törekvéseivel szemben az államhatalom támogatására számítva a piac mechanizmusaira támaszkodtak. A főtítkár meg sodródott az eseményekkel.

Gorbacsov nem tudott sikereket felmutatni a gazdaság terén, fokozatosan kiürültek az üzletek, a rendszer ideológiai legitimációja és valóságos lehetőségei, tendenciái között a szakadék egyre szélesedett. Míg a 60-as években a reformok iránti lelkesedés évekig tartott, az emberek sokasága a szocializmus megújulását konkrét lehetőségként élte meg, a peresztrojka iránti lelkesedés két-három éven belül lelohadt. Ezt látva Gorbacsov előre menekült. Politikai síkon jelentős elmozdulást idézett elő, kiszélesítette a demokratikus jogokat, a társadalmi ellenőrzést. A párhatalom, a pártapparátus hatalmának demokratizálása és ellenőrzése érdekében létrehozták a *Szovjetunió Népi Küldötteinek* intézményét, az új népi parlamentet, amelynek I. kongresszusa 1989. május 25-én ült össze, és újráválasztotta a Legfelső Tanácsot.

Ugyanakkor maga Gorbacsov személyes hatalmának kibővítésével is foglalkozott, amely látszólag eredményes volt, hiszen a Szovjetunió népi küldötteinek III. rendkívüli kongresszusa 1990 márciusában létrehozta az államfői tisztséget, s Gorbacsovot választották a Szovjetunió elnökévé. Gorbacsov, szinte kezdettől a glasznoszty szellemében, megszüntette a régi ideológiai tabukat, végre 1988-ban, születésének 100. évfordulóján rehabi-

litálták Nyikolaj Ivanovics Buharint mint a „piacszocializmus” atyját, sok más forradalmárral egyetemben. Fokozatosan a reformpárti értelmiségiek kezébe került a sajtó irányítása, akik azután egy ideig – amíg érdekükben állt – valóban pluralista közvéleményt teremtettek.

A nemzetközi közvélemény csak ámult a nagy változásokon, s találgatták, hogy merre is vezet a „gorbacsovi forradalom”. A Nyugat szokás szerint ujjongott, a szovjet lakosság nagy többsége kétségbeesetten és kiábrándultan figyelte az eseményeket, a nemzeti villongásokat, a gazdasági hanyatlást, az üres kirakatokat. Az emberek kiábrándultan és egyre közönyösebben viszonyultak Gorbacsov fellengzősnek tetsző ígéreteihez. A médiaértelmiség és a hatalmi elit optimista hangulatot sugallt, de csak a szétforgácsolódás erői támadtak fel. A szocializmus mint gondolat és mozgalom gyorsan periferialódott. Ez a helyzet Gorbacsov mozgásszabadságát a párton belül leszűkítette. Lavírozni próbált az apparátus konzervatívabb erői és a reformot kaotikus irányba elmozdító liberális-demokratikus erők között. Ugyanígy szédelgett a keletkező tömeges sztrájkmozgalmak és a hatalmi elit érdekeinek képviselője között is. Gorbacsov úgy hitte, ezeket az érdekeket össze lehet egyeztetni. Még a keletkező peresztrójkamozgalom szervezeteit, sőt a párton belüli újszocialista-önigazgatói frakciót sem igyekezett maga mellé állítani. Gorbacsov és a szovjet vezetés nem hitt a tömegmozgalmak termékeny voltában. A tömegmozgalmak – talán ezért is – sokfelé élesen anti-kommunista és nacionalista irányba fordultak. Nemcsak az ukrainai *RUH*-ról vagy a balti nemzeti mozgalmakról van szó, hanem főképpen Oroszországról, ahol szintén támadtak spontán munkásmegmozdulások, sztrájkmozgalmak, melyek később, főleg 1989–91-ben antikommunista fordulatot vettek.

Az állam és a párt szerepe gyengült, a politikai hatalom a régi vezérek által irányított, antikommunista zászló alatt gyülekező nómenklatúra másod-harmad vonalának a kezébe csúszott át, míg a gazdasági hatalom az üzemekben a menedzserbürokrácia kezébe került. Mi sem jellemzőbb, hogy a *Demokratikus Oroszország* – a többpárti szisztéma jegyében létrejött anti-kommunista szervezet – 1990. október 20–21-i alapító kongresszusán több küldött követelte, hogy az SZKP-t söpörjék le a politikai színtérről.

Gorbacsov jól taktikázott hatalma megtartása érdekében, ám amikor stratégiai döntésre kellett volna elszánnia magát, kiderült, hogy nincs elegendően széles politikai horizontja, nem mert a sztrájkoló munkásokhoz fordulni, az eliteken belüli személyi politizálás régi technikáit részesítette előnyben. Az SZKP-ban is fokozatosan bázisát veszítette.

A Jelcin vezette demokratikus erők a válság gyors mélyülésével párhuzamosan erősödtek. Az 1990. júliusi XXVIII. pártkongresszuson a „demokratikus ellenzék” vezérei (Jelcin, *G. Popov* és mások) kiléptek az SZKP-ból. Akkor már Jelcin mint az Oroszországi Föderáció elnöke (a Népi Küldöttek I. Oroszországi Kongresszusán [1990. május 16–június 22.] választották meg) egyértelműen egy új hatalmi központ figurájaként jelent meg. A kongresszus Oroszország függetlenségét és gazdasági önállóságát deklarálva

meghúzta a lélekharangot a Szovjetunió fölött. A „nemzeti függetlenség” kikiáltása ezzel modellé vált a többi köztársaság számára is.

Borisz Jelcin, a „munkáspolitikus”, aki kezdetben a pártvezetés, mindekelőtt a szintén szverdlovszki *Ligacsov* és Gorbacsov nagy reménysége volt, végül is mindkettőjüket a kommunista párt vezetésével és a „szocializmussal” együtt politikailag eltemette. Jelcin az antibürokratikus szovjet hagyomány megtestesítőjeként kezdte moszkvai pályafutását, amiért Gorbacsov később, nem ok nélkül, 1989-ben „balos populistaként” marasztalta el. Jelcin azonban Leninnel a zászlaján a bürokratikus privilégiumok elleni szólamaival nagy népszerűsége tette szert. Még 1989-ben azután „előhúzta” az orosz zászlót, azaz Oroszország függetlenségének követelését, és azt hamarosan a piacgazdaság reformjának végigvitelével kapcsolta össze.

Mégis, a *fordulat éve* 1988 volt, amikor az Azerbajdzsánban lévő, többségében örmény lakosságú *Hegyi Karabah* hovatarozása miatt kirobbant fegyveres konfliktus és a balti szeparatista mozgalmak megmutatták: a bürokratikus centrum már nemcsak a Szovjetunió külpolitikai érdekeit nem képes tovább fenntartani, hanem nincsen elegendő ereje ahhoz sem, hogy a régi centralista állami struktúrák segítségével egyben tartsa a világ legnagyobb országát, amely pedig még a náci Németország támadása után sem omlott össze. E tekintetben is figyelemre méltó tény, hogy 1989. augusztus 23-án a Molotov–Ribbentrop-paktum 50. évfordulóján kétmillió ember élő láncá kötötte össze Vilniust Tallinn-nal. Ezzel a balti elszakadási törekvések egyértelműen körvonalazódtak. Hogy mindebben a megváltozott világnak és annak a ténynek, hogy a szovjet vezetés milyen sokáig nem értette e változások jellegét, milyen szerepe volt, arról a következőkben még lesz szó.

NÉPSZAVAZÁS A SZOVJETUNIÓ FENNTARTÁSÁRÓL

Az örmény–azeri, a grúz nemzeti függetlenségi törekvések, a balti–orosz konfliktusok és más nemzeti-etnikai jellegű megmozdulások, pogromok, kb. 200 ezer zsidó kivándorlása 1990-ben stb. megmutatták a kibontakozó válság minden fontos vonását. A helyi-regionális hatalmi érdekek nemzeti-etnikai színezetet öltöttek, a konzervatív múltba fordulás a jelen gazdasági és politikai problémáira való válaszképességének hiányát tükrözte. A gazdasági és szociális problémák nemzeti kérdésként jelentek meg, a történelmileg öröklött nemzetiségi konfliktusok maguk alá gyűrték a többi problémát, mintegy elodázva azok megoldását. Szinte mindenütt a régi nómenklátúra különböző csoportjai álltak e mozgalmak élére, a legtöbb helyen sikerült is az irányítást a kezükben tartani. A nemzeti függetlenség mindenre gyógyszernek tűnt. A politikai és pártdifferentiálódás ellenére a kaukázusontúli területeken a családi-rokoni összefonódások meghatározó szerepe továbbra is fennmaradt. Ezek a „klánok” éppen úgy ráfonódtak a kommunista pártra a 70-es, 80-as években, mint ahogyan 1991 után meghatározták a hatalom és a gazdasági források újraosztását. Továbbra is a rokoni „kezeség” és a személyes kapcsolatokon alapuló protekcionizmus hálóját alkotta a helyi társadalom „kötfanyagát”. Ez a háttér később a szabad piac, a pri-

vatizáció során a „maffiásodás” intenzív fejlődéséhez vezetett. A piacgazdaság mindenütt a maffiák gazdasági szerepének megszilárdulását segítette.

Ismét kiderült: a forrásokért való harcban mindig az erősebb győz. Ez a Szovjetunió „elmaradottabb” régiói számára is keserű tanulságul szolgált, mivel az új nacionalista-szeparatista rendszerek sem a régi szövetségben, sem önállóan nem tudtak beilleszkedni a világ gazdaság adott rendszerébe. Így sem a „premodern”, iparosítás előtti állapotokhoz, sem a modernitáshoz nem kínálkozott semmilyen közvetlen átmenet sem a volt szovjet Közép-Ázsiában, sem a kaukázusontúli területeken. Ezt a fejleményt demonstrálta, hogy a régi vágású nemzeti diktatúrához való tartós visszatérés nem volt lehetséges. Ezt tükrözte Grúziában a korábbi disszidens, *Zviah Gamszahurdia* gyors bukása, jóllehet még 1990 őszén a Legfelsőbb Szovjetbe való választásokon elsőprő sikert ért el. Ennek nem mond ellent, hogy a kaukázusontúli köztársaságok közel 16 millió lakója hamarosan a nacionalista szeparatizmus „betegségébe” esett. Itt is példa Grúzia, amelynek a területén élő összes nemzetiség (oszétok, abházok, örmények, azerbajdzsánok stb. jórészt) a grúz nacionalizmus nyomására „nemzeti öntudatra ébredt”. A nemzeti függetlenségi mozgalmakat azonban a grúz fegyveres erők a köztársaságban mindenütt megfékeztek, a komolyabb vérontást a nemzetiségi konfliktusok során az orosz belügyi csapatok akadályozták meg. Ezek az új posztszovjet rendszerek az elnöki tekintélyuralmi rezsimek és az etnikai-valorási fundamentalizmus, valamint a nacionalista populizmus sajátos keverékeként készülnek átlépni a 21. századba. A volt szovjet hatalmi elitek lényegében maguk „vezényelték le” az antikommunista, nacionalista és vallási színezetű fordulatokat.

Moszkva nem tudott világos álláspontot kialakítani sem a balti konfliktusban, sem az azeri-örmény összecsapásban. Ez utóbbi térségben gyakorlatilag egy etnikai jellegű polgárháború robbant ki, amelyet csak a szovjet csapatok közvetlen és erőteljes katonai beavatkozása fékezett meg. A balti térségben a *nemzeti frontok* a nemzeti függetlenség, a piacgazdaság és demokrácia jegyében a szovjet rendszer – mint „a balti népekre ráerőltetett idegen hatalom” – megdöntését követelték.

Gorbacsov hol az engedmények, hol a fenyegetések politikáját folytatta. 1990. április 13-án *Rizskovval* együtt ultimátumot küldött a vilniusi parlamenthez, melynek nyomán a Szovjetunió részleges gazdasági blokád alá vette Litvániát. Májusban pedig érvénytelenítette az Észt Legfelső Tanács döntését Észtország állami függetlenségéről. Szovjet katonai beavatkozás történt 1991 januárjában Vilniusban, az eredmény tucatnyi halott, ám a következő hónapban népszavazás mondta ki Litvánia elszakadását a Szovjetuniótól, márciusban hasonló esemény játszódott le Lettországból is. Áprilisban Grúzia követte ezt a példát, amely azután Gamszahurdia említett antikommunista, antilibális és diktatorikus rezsimjébe torkolt. Közben minden köztársaság, Oroszországot is beleértve, kinyilvánította szuverenitását a föderáción belül.

Gorbacsov utolsó ellenlépése az 1991. március 17-i népszavazás volt,

amelyen a lakosság többsége a Szovjetunió fenntartása mellett voksolt. A balti államokban, Grúziában és Moldovában megtagadták a választások megrendezését, ám a többi köztársaságban mindenütt többséget kapott a megújított unió. A szavazáson a jogosultak 80%-a vett részt, akiknek több mint háromnegyede (76,4%-a) a föderáció mellett szavazott, Ukrajnában a szavazók 80%-a kívánt a Szovjetunióon belül maradni.

Mindennek ellenére ekkor már a rendszer felbomlása visszafordíthatatlan volt. Egyidejűleg bontakozott ki az államszocializmus rendszerválsága, a gazdasági válság és az ország irányításának szervezeti válsága. E sokrétű válságfolyamattól elválaszthatatlan volt a nemzeti kérdéssel és általában a társadalmi-nemzetiségi egyenlőtlenségekkel összefüggő konfliktusok halmaza. Az állampárt szétesőben volt, különböző területi és koncepcionális megfontolások szerint frakciókra és nemzeti-nemzetiségi szekciókra hullott szét. A régi bürokratikus centralizmus szemben állt mind a gazdasági és kulturális fejlődés közösségi követelményeivel, mind a piacgazdaság, a szabad tőkeáramlás „törvényeivel”. A válság legkifejezettebb megnyilvánulása az a körülmény volt, hogy az emberek már nem vártak semmit a régi rendszertől. Megkezdődött a helyi, valamint a központi vezető csoportok, hatalmi elitek harca a gazdasági és politikai hatalom újraosztásáért: megkezdődött a rendszerváltás.

Ezt a folyamatot a hatalmi apparátusok, a hadsereg, a KGB, a pártvezetés bizonyos csoportjai meg akarták állítani, ám a fejlődés már túllépett azon a ponton, hogy katonai puccsal bármilyen pozitív fordulatot adjanak az eseményeknek. Miközben Gorbacsov a Krímben üdült, 1991. augusztus 19-én a főtitkár-elnök közvetlen környezete – a belügyminiszter (*Borisz Pugo*), a KGB elnöke, (*Krjucskov*), a honvédelmi miniszter, (*Jazov*), *Pavlov* miniszterelnök, *Janajev* elnökhelyettes vezetésével – sikertelen puccskísérletet hajtott végre: a hadsereg katonái egész egyszerűen nem is tudták, hogy mit kellene tenniük Moszkva utcáin. Az *operett-puccs* két nap alatt elbukott, a lakosság nem támogatta az *Állami Rendkívüli Bizottság* hatalommentő akcióját, amely a „rend”, nem is a szocializmus helyreállítását ígerte. A Jelcin, *Ruckoj*, *Haszbulatov* vezette parlamenti többség kerekedett felül a demokrácia és a peresztrojka védelmének zászlaja alatt. Ezzel a Szovjetunió mint államszövetség sorsa is megpecsételődött. Az oroszországi hatalmi csoportosulások a szovjet hatalmi centrum rovására kiterjesztették saját befolyásukat. A politikai erők gyors polarizálódása ment végbe, miközben a lakosság óriási többsége értetlenül, ellenszenvvel vagy teljes közönnyel figyelte a hatalomért folyó öldöklő harcokat az elit soraiban. A liberális demokrácia, a konzervatív nacionalizmus, a tradicionális kommunizmus zászlaja alatt gyülekeztek a különböző társadalmi csoportok képviselői. Megjelentek az utcán a szélsőségek, a feketeszázas csoportok. Az oroszországi többpártrendszer azonban csak a pártok számában volt „több”. Több mint kétezer politikai jellegű párt létezett, de még a legjelentősebbek is legfeljebb csak néhány ezer taggal rendelkeztek. Ezek a pártok alapjában a hatalmi elitek különböző csoportjainak és nyúlványainak politikai érdekképviselői voltak

csupán. Egyetlen tömegpárt létezett, a hamarosan újjászerveződő kommunista párt, bár kommunista párt is létrejött jó néhány.

Augusztus 24-én a Moszkvába érkező – tekintélyében megrokkant – Gorbacsov lemondott pártfőtitkári tisztségéről, s a Szovjetunió Kommunista Pártját betiltották, vagyonát elkobozták. *Szilajev, Luzskov, Javlinszkij, Volszkij* neve fémjelezte az új kormányt, amely már tisztán „demokratákból” állt, ami azt jelentette, hogy – szakítva az államszocializmussal – a kapitalizmus egy formájának oroszországi megvalósítását szolgálják. A hivatalos ideológiában ez a „piacgazdaság”, „demokrácia”, „nemzet” fogalmával legitimálódott. A puccsisták tehát nemhogy lefékeztek volna a Szovjetunió felbomlási folyamatát, hanem inkább felgyorsították. 1991. december 8-án Breszt közelében (*Belovezszzkaja Puscsa*) Borisz Jelcin, az Oroszországi Föderáció elnöke megegyezett az ukrán és a belorusz elnökkel (*Kravcsuk, Suskevics*), hogy a Szovjetuniót felszámoltnak tekintik. Helyette a *Független Államok Közösségét* (FÁK) képzeltek el, amely laza, „az egységes gazdasági tér” szempontjait előtérbe állító konföderációs jellegű struktúrává válhat. Gorbacsov elítélte a döntést, s december 25-én bejelentette lemondását. A Szovjetunió sarló és kalapácsos vörös zászlaját az orosz trikolor (kék-fehér-piros) váltotta fel. Az államszocializmus Oroszországban is megbukott.

PUCCS ÉS PRIVATIZÁCIÓ

A gazdasági és politikai reform végrehajtásának gyakorlati kérdéseit is a legnagyobb zűrzavar vette körül. Magának a reformnak a fogalma is fokozatosan kiüresedett, viccek tárgyává vált. Jellemző, hogy az 1989. decemberi KB-plénumon, ahol a fő előadást Nyikolaj Rizskov (miniszterelnök) tartotta a reform megvalósításának menetéről, fogalmilag a teljes zűrzavar tükröződött. Gorbacsov 1990 nyarán az Abalkin–Rizskov-féle piaci vegyes gazdaságot hirdető koncepciót, valamint a *Satalin* és *Javlinszkij* nevével fémjelzett vegytiszta piacgazdaság koncepcióját (amely megvalósulásként mindössze 500 napot igényelt) próbálta egyesíteni. Mivel korábbi gazdaságpolitikai elképzelései (árreform, az ipar irányításának reformja stb.) meghíúsultak, ezért az óvatosabb megoldásokat helyezte előtérbe: nem akart sem robbanást, sem visszafordulást.

Ezen a ponton döntővé vált, hogy a nagyhatalmak, mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államok és az egyesült Németország nyomása milyen irányba tereli a fejlődést Oroszországban. A *Nemzetközi Valutaalap* (IMF) szakértői a kelet-közép-európai átalakulást sokat ígérő modernizációs kísérletként szemléltek, amely alapján az ő *neoliberális gazdaságpolitikai stratégiájuknak* felelt meg. Ezt a receptet Oroszország és a szovjet utódállamok számára is lényegében alkalmazhatónak tekintették. Ezek a pénzügyi körök csillapíthatatlanul hittek (vagy érdekekükben állt hinni) Kelet-Európa vonatkozásában is a piaci mechanizmusok ama képességében, hogy azok megoldják az összes lényeges gazdasági problémát. A piaci erők spontaneitásának köszönhetően összeomló állami vállalatok mint a verseny „tisztító” folyamatának ésszerű

konzekvenciája jöttek számításba. A monetarista-neoklasszikus IMF-nézőpont az oroszországi hatalmi elitek körében is népszerű volt, mert megfelelt a gazdasági és politikai hatalom jelentős mértékű „átmentésének”.

A Szovjetunió felbomlása és az államszocialista rendszer bukása – aláhúзва a külső feltételek lényeges szerepét – a belső gazdasági és politikai válság nélkül, a szovjet hatalmi elitek közvetlen részvétele nélkül nem történhetett volna meg. A Szovjetunió és az államszocializmus összeomlása mélyen összefüggött azzal, hogy a hatalmi elitek a világ gazdaságra való korlátozatlan nyitás mellett döntöttek saját hatalmi pozícióik, luxusfogyasztásuk megőrzése és az állami tulajdon fölötti ellenőrzés örökletessé tétele (magánosítása, privatizálása) érdekében. A szovjet hatalmi elit döntő csoportjai és a nemzetközi hatalmi és pénzcentrumok kiegyezése egy 1990. decemberi dokumentumban nyerte el koncepcionális formáját.

A *Hetek* 1990. júliusi *houstoni csúcsertekezletén* kezdeményezték egy egységes tanulmány, koncepció elkészítését a szovjetunióbeli reformfolyamatok támogatására. Eszerint a Nemzetközi Valutaalap, a *Világbank*, az *Európai Együttműködési és Fejlesztési Szervezet* stábjai, valamint az *EBRD* elnökének tanácsadói készítettek egy tanulmányt, amely a szovjet rendszerváltás tulajdonképpen „programja” lett, amelyben a nemzetközi közösség vezető csoportjai és a szovjet vezetés megtalálta a *modus vivendi*t.

A dokumentum megjelölte a legfontosabb intézkedéseket, amelyek a gyors áttörést előidézhetik: árliberalizálás, dereguláció, az orosz piacok megnyitása a külföldi tőke előtt, a tőke szabad áramlása, az állami tulajdon gyors denacionalizálása, privatizálás. A dolgozói és munkástulajdon felszámolása, a magántulajdon kizárólagos uralma. Végül is ez a tanulmány szolgált „modellként” a szovjet rendszerváltás gazdasági koncepciója számára.

Már az 1991. augusztusi puccs után az államhatalom meggyengülésének mértékében a menedzserbürokrácia, a vállalati igazgatók egyszerűen kiléptek az állami ellenőrzés alól. Meglepően széles körökben elterjedt a „kettős könyvelés” az állami vállalatoknál, ami elleplezte: az illegálisan eltulajdonított termékek a fekete piacra kerültek, vagy a meg nem termelt termékekért prémiumot fizettek. Az igazgatók, a menedzserek között egy kiterjedt informális korporatív hálózat jött létre, amely a peresztrojka idején borult virágba, amikor az állam szerepe meggyengült. Ez a hálózat középszintű hivatalnokokkal fonódott össze. Az igazgatók, menedzserek nyíltan a tulajdonos, vagyis az állam ellen fordultak. 1991 augusztusában a korábbi tulajdonos, vagyis a szovjet állam bukása után ők maguk álltak az állam helyére: így az irányítás és a tulajdon egy kézbe került. Míg korábban illegálisan dolgoztak saját zsebre, most ezt tulajdonképpen legálissá tehették. Még a liberális Javlinszkij is fellázadt, mert nem ezt „a maffiózó kapitalizmust” tervezte el mint a liberális reform célját. Ők „valóságos” tulajdonosban gondolkodtak, aki nem magának privatizál, hanem a piacon megvásárolja a részvényeket. A valóságban erre csupán a hazai „invesztíciós intézetek,” valamint a külföldi tőke, a pénzintézetek és a multinacionális társaságok általában lehettek volna alkalmasak. Az igazgatók a területi-állami egységekkel közösen birtokolták a *részvények* több-

Tengerészgyalogosok kommunista tüntetése a Nyevszkij sugárúton
(1991. november 7.)

ségét. Az új állam azonban nem tett kísérletet az ellenőrzés kiterjesztésére, sőt az új hivatalnoki személyzet ellenőrzésre is alkalmatlan volt, mert felkészületlen és tanulatlan, a köztársaságokban pedig még rosszabb a helyzet. Az ún. *sokkterápia*, amelyet *Sachs* amerikai közgazdász közvetlen ellenőrzése mellett próbáltak ki, Oroszországban teljes csődhez vezetett. Egyedül az igazgatóknak, a menedzsment újtulajdonos részének kedvezett, akik a dereguláció legkövetkezetesebb hívei voltak.

A *privatizáció* sem úgy alakult, ahogyan a „demokrata” menetrend szerint alakulnia kellett volna. Oroszországban és Ukrajnában is a Kelet-Európában jól ismert eljárás valósult meg: a cégek profitábilis részének privatizálása, a többi tudatos tönkretétele. Oroszország azonban más szempontból nem hasonlítható a kis kelet-európai országokhoz. Egyrészt Oroszországban az új magántulajdonosok még kevésbé tudtak az „újjaépülő” államtól függetlenedni, mint Kelet-Közép-Európában, másrészt Oroszországban nem lehetett pusztán az exportágazatokra alapozni a gazdaságot. Nagy volt a privatizálással szemben az ellenállás, jóllehet Gorbacsov már 1990-ben ennek hívőül szegődött. A kommunista párt különböző fórumain azonban még 1991-ben (!) is vonzó koncepciókat vitattak meg, feltételezve egy olyan privatizációt, amely megfelel a gazdasági ésszerűségnek és hatékonyságnak, a szociális igazságosságnak és a jóléti ellátásoknak. A KB Szociális és Gazdasági Állandó Bizottsága 1991. május 17-i határozatában elemezve a kö-

Az ellentüntetők a KGB székháza előtt tartott istentiszteleten (1991. november 7.)

zösségi tulajdon és a magántulajdon különböző formáinak lehetőségeit, vég-ső összegzésében megállapította: „A tulajdon államtalanítását alá kell ren-delni társadalmunk megújulásának és a dolgozók érdekeinek a szocializmus keretei között.” Ezek az elképzelések a privatizáció társadalmi ellenőr-zéséből, a társadalmi és termelési kollektívák prioritásából indultak ki, hi-vatkozva a Szovjetunió elnökének, Mihail Gorbacsovnek 1990. május 19-i rendeletére és a szovjet törvényhozás „A tulajdonról” szóló törvényeire. Az állami tulajdon széles körének fenntartása mellett a közösségi-kollektív tu-lajdonformákat részesítette előnyben az SZKP KB és KEB 1991. április 25-i határozata is. A privatizációs folyamatban a munkahelyi kollektívák és a szakszervezetek széles részvételét „írták elő”.

Ugyanakkor a valóságos önigazgatói vállalatok megteremtésére a közvet-len termelők részéről kevés komoly kísérlet történt. Itt nem egyszerűen jogi vagy politikai okok miatt léteztek problémák, amelyeket a vezető hatalmi szervek tudatosan is keltettek. Sok száz, sőt sok ezer olyan vállalat létezett, amelyeknél a tőke nagyobb részét a dolgozóké. Ezek az egykori bérbe adott vállalatok, amelyeket a dolgozók aukciókon kivásároltak az ún. *kis privati-záció*, valamint az ún. *nagy privatizáció* során, ahol az egykori kolhozok és szovhozok váltak tőketulajdonosokká, nem válhattak közösségi tulajdonná. Ugyanis csak nagyon ritka esetben valósult meg a dolgozók ellenőrzése a vállalat vezetése felett vagy legalább a döntésekben való gyakorlati részvé-

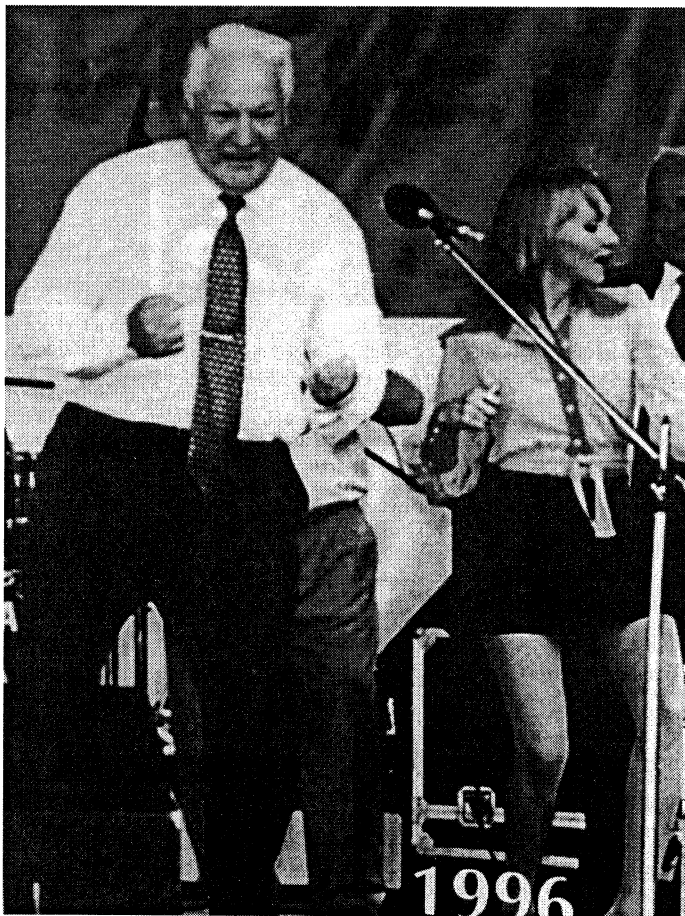

tel. A valóságban az ellenőrzés az adminisztráció és a menedzsment kezébe ment át, az esetek többségében maguk vásárolták meg a részvényeket erősen leszorított árakon. Az orosz lakosság tradicionális konformizmusa, a „tömegek apátiája” nem ösztönözte a termelőket az önálló, öntevékeny megmozdulásokra, a termelési öngazgatás megvalósítására. A lakosság politikai kifáradása az új hatalmi tényezők és az „új oroszok” (újgazdagok) kezére játszott. Ugyanakkor a vállalatok társadalmi öngazgatói ellenőrzése iránti passzivitás azzal is magyarázható, hogy komoly kockázatokkal járt a menedzsmenttel való összeütközés: a munkahely elvesztése közvetlen lehetőséggé vált, ami a növekvő munkanélküliség körülményei között a család eltartását tette kockára.

BORISZ JELCIN BRUMAIRE TIZENNYOLCADIKÁJA (A RENDSZERVÁLTÁS LEZÁRÁSA)

A dolgozók szimpátiáját megszerezni azonban csak jogaik védelmével volt lehetséges. Ezzel magyarázható, hogy még az antikommunista szervezetek is a dolgozók tulajdonlási jogait hangsúlyozták, 1993-ig nemigen beszéltek a politikai szervezetek arról, hogy a magántulajdon uralmáért harcolnának. 1991–1993-ban az oroszországi parlamenti pártharcok középpontjában két kérdés állt: a privatizáció, a *tulajdonáthelyezés*, illetve a *külföldi tőkéhez való viszony*. A két kérdés mögött társadalmi érdekharok is meghúzódtak. Egyfelől a hazai tulajdonos osztályok és rétegek kialakulásának belső ellentmondásai, nevezetesen az, hogy a nómenklátúra és az állami bürokrácia mely frakciói ellenőrizték a korábbi állami tulajdont. Ezen erők újraformálták magukat a népgazdasági ágazatok és a hagyományos bürokratikus struktúrák szerint: az energialobbi, a katonai-ipari komplexum, a bankvilág stb. Másfelől az eliten belüli harcokat befolyásolta, hogy különböző, főleg kommunista csoportok komolynak látszó társadalmi támogatottsággal útját kívánták állni a további privatizációnak és a nagyhatalmak, a külföldi tőke oroszországi térnyerésének. Ez a törekvés bizonyos újtulajdonos csoportoknak is érdekében állott. Ezek ugyanis egyfajta konkurenciát láttak a külföldi tőkében, és féltékenyen tekintettek a gyorsan erősödő hazai új monopolcsoportokra és banktőkére, valamint a velük szövetséges végrehajtó hatalomra, amely ezer szállal kötődött a nemzetközi pénzügyi és hatalmi struktúrákhoz. Jelcin és a demokraták alapjában ennek a bonyolult blokknak a politikai kifejeződésévé transzformálódtak. A parlamentben a hazai érdekeltségű vagy/és a „nagy osztozkodásból” kimaradt vagy perifériára szorult újtulajdonos, hivatalnoki és nómenklátúra-csoportok szervezték meg magukat. Ez egy olyan politikai blokk volt, amely a régi, hithű kommunisták, a neosztalinisták, a baloldali és nacionalista erők heterogén szövetségét jelentette. A politikai zsurnalizmus nyelvén a „két tábor” egyfelől a „neoliberális” elkötelezettségű nyugatos „modernizáció” erőit, a „komprádor” újbурzsoáziát és a hozzájuk kapcsolódó szociális rétegeket foglalta magában, másfelől a „nemzeti kommunista” tábort, amely a Szovjetunió visszaállításának zászlaja alatt – szavakban – a régi rendszer visszaállítására törekedett.

Jelcin választási
tánca

A régi rendszer visszaállítására vonatkozó állítás azonban legfeljebb a tömegbázisra vonatkozhat, hiszen a parlamenti erők vezérei között a két legbefolyásosabb ember, Ruckoj tábornok és Haszbulatov, Jelcin legodább támogatói és a legkitartóbb „rendszerváltók” voltak 1991 augusztusában. Ennek a hatalmi csoportosulásnak a pozícióit nagyon megerősítette az a tény, hogy 1991 után a gazdasági hanyatlás még inkább felgyorsult, Oroszország adóssága növekedett, a külföldi tőkének adott kedvezmények ellenére nem nőtt a külföldi tőkeberuházások aránya, sőt 1990 és 1994 között mintegy 30 milliárd dollárra tehető a nyugatra kiáramló tőke.

A privatizáció lefékeződött, a parlament vonakodott a Valutaalap által javasolt költségvetést elfogadni, ami újabb életszínvonal-rontást jelentett volna. Ilyen értelemben Jelcin és a *moszkvai Fehér Ház* vitája a nemzetközi tőke és az oroszországi társadalom nagy többségének érdek-összeütközését tükrözte. Túl Oroszország katonai és politikai jelentőségén, a multinacionális társaságok és pénzcsoportok alapvető gazdasági érdeke mindenekelőtt a

volt szovjet nyersanyagkincs fölötti részleges ellenőrzés megszerzése és általában a tulajdonáthelyezésből fakadó újabb terjeszkedési lehetőségek. A teljes rendszerváltás gyakorlati megvalósulása előtt az utolsó akadályokat *Borisz Jelcin brumaire 18-ája*, modern időszámítás szerint 1993. október 4-éje rombolta le.

A vita arra a pontra jutott 1993 szeptemberében, hogy Jelcin gyakorlatilag törvényen kívül helyezte a Népi Küldöttek Kongresszusát, a demokratikusan megválasztott parlamentet, amely az elnöki hatalom utolsó korlátja volt. Ám mind Jelcin és környezete, mind nyugati támogatóik pontosan tudták, hogy az oroszországi kapitalizmus a politikai erők szabad játéka esetén „megszervezhetetlen”, éppen úgy, ahogyan a félperiférián lévő országok többségében az lenni szokott. Az IMF és a nyugati hitelezők általában is a rendcsinálás támogatásáról biztosították Jelcint, sőt a rendcsinálás esetén újabb hitelekkel kecsegtették. Az orosz „*liberális forradalom*” újabb szakaszához érkezett. 1993. október 4-én Jelcin fegyveres erőszakkal szétvakarta a képviselőket és harckocsikkal lövette a parlamentet. Több száz sebesült és halott tanúskodott arról, hogy a modern Bonaparte sem bánik finomabban ellenfeleivel, mint az előző.

Ezt követően már semmi nem állt Jelcin útjában, megszüntette a szovjet rendszert, és decemberre kiírta a dumaválasztásokat, ami egyúttal azt is megmutatta, hogy a törvényhozó hatalom szerepe – nevéhez méltóan – sok szempontból az 1917-es forradalom előtti pozícióba kerül. Az elnöki rendszer megszilárdulása felé mutatott az a tény, hogy az új választásokon már nem „balról”, hanem jobbról próbálták Jelcint „előzni”, ami a szélsőségesen nagyorosz sovíniszta, birodalmi ábrándokat kergető politikus, *Zsirinovszkij* sikerében manifesztálódott. Ám a lényeg, Oroszország gazdasági nyitottsága, a külföldi tőke befolyása fennmaradhatott, és a privatizáció folytatódott.

A századvégi Oroszország a gazdasági és szociális hanyatlás képét mutatja, miközben a hatalmi és gazdasági elitek, érdekcsoportok elmerültek belső csatározásaikban. Az állami és magántulajdon, a törvényesség és a bűnözés között csak keskeny határok léteznek. Ezt a rendszert hívja a köznyelv „nómenklatúra-” vagy „maffia-kapitalizmusnak”. Ennek a rendszernek a kultúrája sajátságosan agresszív, amely kevésbé tiszteli az ún. magaskultúrát és ízlésvilágot. Az államszocialista kulturális hagyomány csaknem hét évtizedes története lényegében hivatalosan ad acta került. Az új „tömegkultúra” szinte egyik napról a másikra a nyugati „utcai kultúra” felületes átvételével helyettesítődött: a szexizmus, az erőszak kultusza. Egy orosz politológus így jellemezte a megformálódott rendszer kulturális arculatát: „Ez a napjainkban Oroszországra kényszerített »kultúra« és »életforma« nyíltan osztályjellegű: ez a gazdag, agresszív beállítottságú, sportos-katonás, fogyasztáscentrikus, álszent, értelmiségellenes, korlátolt újtulajdonosok kultúrája, akik ősellenségüknek tekintik a bér munkásokat, a szegényeket, a bete-

geket és a pacifistákat, a kollektivizmus híveit, a szabadgondolkodókat és a független alkotókat, akik a 18–19. század klasszikus európai kultúrájának és a 20. század baloldali avantgárdjának örökösei.”

Ennek a „kultúrának” felel meg az új rendszer teljesítményeként is értelmezhető hanyatló kulturális élet és a gazdaság békeidőben példátlan összeomlása, melynek állapotát jól tükrözik a száraz adatok. A kultúra állapotát érzékeltetni lehet a legnépszerűbb és a legpreferáltabb kulturális ágazat, a mozi, a film, illetve a filmművészet hanyatlásával, amelynek oka nem egyszerűen a televízió és a video népszerűvé tételével magyarázható, hanem a kibontakozott hanyatlás általános következményeivel. 1983-ban az Oroszországi Föderációban 2700 mozi és 80 000 filmklub működött, melyekben abszolút többségében szovjet filmeket mutattak be. A jelzett esztendőben mintegy 2600 millió néző látta ezeket a filmeket. 10 évvel később, 1993-ban már csak 250 millió néző látogatott el a megmaradt 1600 moziba. A nézők száma tehát 90%-kal csökkent. 1995-re ez a szám – 1983-hoz viszonyítva – 3–4%-ra esett vissza. A bemutatott filmek tekintetében is totális átrendeződés ment végbe: 1994-ben minden 100 filmből 74 amerikai, 14 európai és csak 8 volt orosz vagy a korábbi szovjet köztársaságok filmje. A fiatalabb és iskolázatlan tömegeket ragadta magával az amerikai filminvázió. A tévé-nézők körében készített 1994-es felmérés szerint a legkedveltebb filmek a szovjet periódus filmdrámái és komédiái. Mégis, az orosz filmipar nem versenyezhetett a szabad piacon az amerikaival. Egyszerűen megvásárolták az orosz filmpiacot, aminek strukturális és gazdasági okai magában a szovjet rendszerváltás természetében keresendők.

Érdemes magáról a gazdaságról is néhány jellemző adatot vázolni, amelyek világosan demonstrálják a kialakult helyzet valódi tendenciáját.

	Reálindeks 1989=100						Évi változás %-ban					
	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1990	1991	1992	1993	1994	1995
GDP	98,0	93,1	79,6	72,7	63,5	61,3	-2,0	- 5,0	-14,5	- 8,7	-15,0	- 3,5
Ipari össztermék	99,9	91,9	75,2	64,5	51,0	49,5	-0,1	- 8,0	-18,2	-14,2	-20,9	- 3,0
Mezőgazdasági össztermék	96,4	92,1	83,3	80,0	70,4	64,8	-3,6	- 4,5	- 9,5	- 4,0	-12,0	- 8,0
Gabona	92,4	92,8	87,8	85,1	76,6	72,8	-7,6	0,4	- 5,4	- 3,0	-10,0	- 5,0
Állati termékek	98,8	91,6	80,8	76,7	66,7	59,1	-1,2	- 7,3	-11,8	- 5,8	-13,0	-11,5
Összberuházás állótőkében	100,1	84,6	50,8	44,7	32,6	28,0	0,1	-15,5	-40,0	-12,0	-27,0	-13,0
Befejezett lakásépítés	87,6	70,1	58,9	59,0	54,3	59,7	-12,4	-20,0	-16,0	- 0,2	8,0	-10,0
Teherszállítás	95,7	88,3	67,5	73,0	55,9	50,3	- 4,3	- 7,7	-23,6	8,1	-23,4	-10,0
Kiskereskedelem	112,0	108,4	103,5	105,5	105,6	97,2	12,0	- 3,2	4,5	1,9	0,1	- 0,8

Az évi 200 százalékot meghaladó infláció mellett a regisztrált munkanélküliség a gazdaságilag aktív populáció százalékában kifejezve – 1995. ok-

tóberi adat szerint – „csak” 2,6%-ot ért el, az *ILO* (ENSZ Munkaügyi Hivatala) adatai szerint ez a szám meghaladta a 7%-ot, ami Szlovénia mintegy 14%-os vagy Magyarország 10%-os arányához képest még mindig a „fejletlenség” kifejeződése volt. A havi átlagbér 1995 egyes hónapjaiban meghaladta a 120 dollárt, ami valamivel magasabb, mint a bolgár bérek átlaga, és némileg alacsonyabb, mint a romániai, de alig valamivel több mint egyharmada a cseh és magyar béreknek, a szlovén bérek pedig az orosz bérek kb. hatszorosát teszik ki. A halálozási ráta rosszabbodása döbbenetes képet mutat. A háborús régiókat nem számítva, az 1985–90-es halálozási statisztikákhoz képest 1990 és 1995 között közel 700 ezer emberrel több halt meg, mint az előző öt esztendőben. Ennek társadalmi következménye egyfelől az volt, hogy a pespektívát nem látó széles lakossági tömegek elfordultak a politikától, másrészt újra komoly támogatásra tett szert az Oroszországi Kommunista Párt.

Ebben a helyzetben 1996 tavaszán-nyarán, az elnökválasztási periódusban a nemzetközi hatalmi központok, személyesen *Kohl* kancellár és *Clinton* amerikai elnök, valamint a nemzetközi pénzüzetek vették kézbe és finanszírozták a súlyos beteg Jelcin kampányát, aki önmagán kívül gyakorlatilag senkit nem is engedett be az elnökjelöltek közül a központi médiába. Ilyen körülmények között is a kommunista *Zjuganov*, a legjelentősebb ellenzéki elnökjelölt a szavazatok több mint 40%-át nyerte el. A főtitkár lényegében a „nemzeti kommunizmus” egy konzervatív válfaját képviselve alapjában a „birodalmi nosztalgia” hagyományára épített. Elutasította a 20. század minden eredeti baloldali gondolatát. Egyfajta szociáldemokrata elképzelést tett magáévá a „vegyes tulajdonra épülő pluralista társadalomról”, melyet egyházi-vallási és nacionalista eszmeiséggel egészített ki. E zavaros gondolkodásmód kifejezte az összeomlott oroszországi baloldal szellemi-politikai állapotát.

INTEGRÁCIÓ VAGY ALÁRENDELŐDÉS? OROSZORSZÁG AZ ÚJ ÉVEZRED KÜSZÖBÉN

A peresztrojka kezdeményezői nem vetettek számot azzal, hogy a 80-as években végérvényesen befejeződött egy alapvető fejlődési ciklus a centrumországokban, amely évtizedekig lehetővé tette a keynesianus „jóléti államok” létezését. Nem igazán vetettek számot azzal sem, hogy a Szovjetunió gazdasági fellendülése is a 70-es évek közepéig – legalább részben – összefüggésben állt az ún. *Kondratyev-ciklus* felívelő szakaszával. Később a szovjet vezetés a Kelet és Nyugat közötti technológiai szakadás növekedését saját „világrendszere” versenyképességének csökkenésével magyarázta ugyan, de nyilvánvalóan nem értették: a protekcionista korszakkal szemben, amely a sztálini-hruscsovi gazdasági és szociális fejlődéssel, az utoléró iparosítás modernizációs teljesítményével így vagy úgy igazolta magát, a 70-es évek végétől az exportorientált gazdaságfejlődés korszaka a nemzetgazdaság hagyományos rendszerének végét jelezte. A multinacionális társaságok által diktált piaci versenyfeltételek kedvezőtlenebb feltételeket jelentettek a Szovjetunió számára, mint az államkapitalizmus keynesiánus korszaka. Nem le-

hetett úgy hozzájutni a nyugati technikai és technológiai vívmányokhoz, hogy a multinacionális tőkét ne engedjék be a szovjet piacra, ami egyúttal természetesen azt a kockázatot is jelentette, hogy az ott uralkodó pozícióba jut. A protekcionizmus és általában az államszocializmus egész válsága a szovjet vezetők körében már a 80-as évek elején az európai és amerikai centrummal való békés megegyezés (enyhülés, békés egymás mellett élés) lehetőségét valószínűsítette. S bár az exportorientált, világpiaci alapú „integráció” a Szovjetunió, illetve a posztszovjet térség számára nem kínált kedvezőbb alternatívát, nem állt rendelkezésre ettől eltérő stratégia. Gorbacsov „Európa Háza” vagy „a világcivilizációba való visszailleszkedés” ideológiája éppen az alternatívával való reális szembenézés hiányát mutatta. Gorbacsov tudta és értette, hogy a Szovjetunió az USA-val folytatott katonai vetélkedést elveszítette.

Gorbacsov megértette, hogy a Szovjetunió mint szuperhatalom megszűnt létezni, ám csak későn érzékelte a pozícióváltozás igazi konzekvenciáit. *Abalkin*, a gazdasági reform atyja 1995 tavaszán úgy vélte, hogy Oroszország gazdasági teljesítménye, főleg a nyersanyag-kitermelés fölötti rendelkezés részben az adósságtörlesztés fejében átmegy a külföldi tőke kezébe, aminek geopolitikai jelentőségét kolosszálisnak nevezte. Tíz évvel korábban Gorbacsov „új gondolkodása”, akárcsak minden korábbi szovjet reform, abból indult ki, hogy a Szovjetunió mint világhatalom versenyben maradhasson olyan vetélytársakkal szemben, amelyek együttesen mind gazdaságilag, mind katonailag összehasonlíthatatlanul nagyobb potenciált képviseltek. De az USA egyedül is nagyobb gazdasági hatalom volt minden időben, mint a Szovjetunió, nemhogy Oroszország. Gorbacsov végül is a tétet a nemzetközi tőkével való kapcsolatokra tette, s Jelcin is ezt a hagyományt folytatta. Ennek megnyilvánulása volt az exportágazatok fejlesztésének mindenáron való erőltetése és a hagyományos szovjet állami ipar lényegében vett felszámolása. Gorbacsov és Jelcin egyenesen a nyugati tőkétől várták a lakosság jobb ellátását, pedig a fejlett országokban a jóléti államok kiadásainak lefaragása már a 80-as években kiterjedt folyamat része volt.

Így a Szovjetunió világ gazdaságba és általában világrendszerbe való integrálódásának közeli perspektívái nem lehettek rózsaszínűek. Igaza volt *Jerry Houghnak*, az ismert amerikai szovjetológusnak: már Brezsnyev és Gromiko sem tekintette geostratégiai érdeknek, hogy Európát Amerikától elválassza. Ez magában foglalta az Európához való „csatlakozás” óhaját, amely már bizonyos értelemben Brezsnyev alatt formálódó gondolat volt, mindenekelőtt az iszlám terjedő hatásával szemben. Az orosz vezetők számára az ázsiai kártya inkább taktikai síkon volt fontos a Kínával való konfrontáció óta. Nem véletlen, hogy Gorbacsov volt az első főtitkár, aki 30 év után ellátogatott a kínai fővárosba.

Ez az európai orientáció a fegyverkezési verseny évtizedei alatt mindinkább behatolt a szovjet hatalmi elit és a politikai bürokrácia gondolkodásába. A nagyhatalmi tudat és az „elmaradottságból” fakadó sajátos „kisebrendűségi komplexus” egyidejűleg jellemezte az elit gondolkodását. Az eny-

hülés eufóriájában az „európai egységesülés” gondolata, ahogyan Gorbacsov 1989-ben megfogalmazta, az „*Európa Ház*” a hatalmi elitet – illuzorikus módon – kecsegtette az „európai integrációval”. Ez az az időszak, amikor Gorbacsov 1989 decemberében Máltán végérvényesen feladta Kelet-Európát. Gyakorlatilag 1989 őszétől, talán már tavaszától a szovjet külpolitikának nem volt semmilyen Kelet-Európa-politikája.

Az USA elnöke és külpolitikai vezetése nem tartott aktuálisnak 1989 tavaszán semmiféle egyezményt Kelet-Európáról a Szovjetunióval. Az amerikaiak határozottan megígérték, hogy a Varsói Szerződés tagállamainak függetlenedése esetén „nem kísérelnék meg a NATO-t kelet felé mozdítani”, amire a szovjet vezetés válasza annyi volt, hogy Gorbacsov bátorította a kommunista vezetőköt a térségben a reformok folytatására. 1989. december 1-jén Máltán Bushsal találkozva Gorbacsov egyértelművé tette, hogy cserében a gazdasági kapcsolatokért és a szovjet reformok támogatásáért, a Szovjetunió végérvényesen lemond minden katonai beavatkozás lehetőségéről Kelet-Európában. S bár a szovjet elnök a Varsói Szerződés feladását nem említette, de a térség országainak politikai szabadságát fenntartás nélkül elismerte, tudatában volt a szovjet csapatok elkerülhetetlen kivonásának. Gorbacsov euro-amerikai elkötelezettsége egyértelművé vált. (Utóbb az orosz hatalmi eliteknek csalódottan kellett észlelniük, hogy a Nyugat NATO-üggyben nem kívánja betartani a szavát.)

A Nyugat iránti mély elkötelezettség nemcsak a Szovjetunió gazdasági-katonai gyengeségével magyarázható. Ez a peresztrojka, a „rendszerátalakítás” egész külpolitikájának lényegi dimenziója volt. Főleg a külpolitikai apparátus Nyugaton „szocializálódott” fiatalabb, ambíciózus szakemberei számára volt természetes e fordulat. Ekkor már a nyugati fogyasztói értékrend a párt- és államapparátus felső köreiben sem csupán „titokban” követendő „modell” volt, hanem valóságos privilégiumaik realizálásának gyakorlati színtere. Még Gorbacsov felesége is adott rá, hogy Párizsban vásároljon, s a legújabb divat szerint képviselje férjét mint a Szovjetunió „első asszonya”. Tehát a „szovjet modernizáció” egyre inkább a nyugati modellek és értékek elfogadásán nyugodott.

A katonai-bürokratikus állam szétesésével Oroszország megszűnt nemzetközi világhatalmi centrum lenni, és nincs olyan nemzetközi hatalmi központ, amely Oroszországot akár vazallusaként is integrálni kívánná a fejlett centrumba. Ismét előállt Oroszország *perifériás izolálódásának* ténye, amely igen különböző alternatívákat rejt magában a jövőre vonatkozóan. Oroszország leértékelődése megnyilvánult Jugoszlávia újrafelosztási folyamatában is, amikor Németország Horvátországot, Oroszország Szerbiát és az USA Boszniát vette „védelmébe”. Kiderült, hogy Oroszország meggyengült gazdasági és politikai pozíciója nem tette lehetővé az önálló szerepvállalást. Több, mint szimbolikus, hogy Oroszország 1999 tavaszán azt sem tudta megakadályozni, hogy az Amerikai Egyesült Államok vezetésével a NATO erői a Pax americana-t elutasító Milosevics vezette Jugoszláviát egy légi háború során szétbombázzák. Ez a tény megmutatta, hogy az egy-

kori sovjet szövetségesekkel (Magyarország, Csehország, Lengyelország) kibővült NATO határozza meg lényegében azon az érdekek körét, amelyeket Oroszország „létérdekeinek” deklarálhat. A csecsen konfliktus katonai „rendezése” a „létérdekek” közé tartozott.

A Szovjetunió felbomlasztása, Oroszország kilépése a Szovjetunióból – amit egyidejűleg támogattak az egyes köztársaságok nacionalista szeparatistái (a régi nómenklatúra, helyi hatalmi elitek meghatározó csoportosulásai), az oroszországi „demokraták” és a Szovjetunió, az államszocializmus különböző hazai és külföldi ellenfelei – sajátos következménnyel járt: magának Oroszországnak a felbomlása is megkezdődött. Ez a fejlemény már kifejeződött az ún. *szuverenizációban* (az egyes régiók, területek önállósága) és a gazdasági és politikai reformok végigvitelében, vagy például a csecsen szeparatista törekvésekben. E tények táptalajul szolgáltak az orosz nacionalizmus feltámadásához.

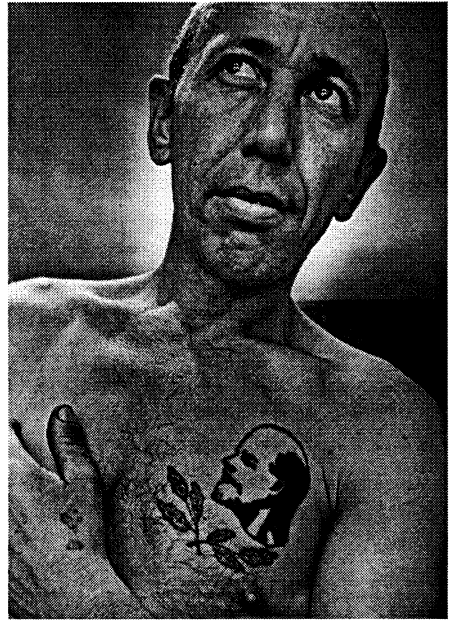
Ezek a nacionalista hangulatok azonban a nacionalizmus igen különböző fajtáit képviselik: a feketeszázas és birodalmi nacionalizmustól a helyi szeparatista nacionalizmusig. Az orosz nacionalizmust azonban nemcsak a Szovjetunió szétesése, az orosz munkaerő világpiaci leértékelődése és az általános elszegényedés okozta (és okozza), hanem az is, hogy legalább 25 millió orosz kívül rekedt Oroszország új határain. Márpedig azokon a területeken különösen erős oroszellenes nacionalista hangulatok uralkodtak. Ugyanakkor – mint jeleztük – a szovjet szuperhatalom helyett Oroszország a Nyugattól, a világpiactól függő, másodrendű nagyhatalommá degradálódott. Az orosz népet sokfelé bűnbaknak állítják be a „kommunizmus bűneiért” és a „jelen szerencsétlenségeiért”. A szovjet hazaszeretet megcsúfolása egyidejűleg sokfelé oroszellenes hisztériát is ösztönzött. Az oroszország példátlan nemzeti megalázása, új típusú izolálása még ma is tíz- és tízmilliókat taszít a nacionalista hangulatok irányába. Az orosz nacionalizmus megnyilatkozásának következménye az antiszemitizmus fellobbanása. Ez a tradicionális antiszemitizmus Oroszország tragikus helyzetét valamiféle szabadkőműves–zsídó–amerikai összeesküvéssel magyarázza. Végül a nacionalista reneszánsz összefüggött azzal is, hogy az SZKP vezetése Gorbacsov időszakában alábecsülte a nemzeti kérdés jelentőségét, nem készült fel a demokratikus megoldások különböző módozataival.

Tehát Oroszország és a Szovjetunió utódállamainak egyelőre rövid története a periferializálás tapasztalatait erősíti meg, a tekintélyuralmi kormányzási formák iránti nyitottsággal. Ám az integráció struktúrái, az integráció irányába mutató politikai és gazdasági érdekek mind nemzetközi vonatkozásban, mind a Független Államok Közösségét illetően szintén léteznek. Az egészségileg megroppant Jelcin lemondását (1999. dec. 31.) követő új orosz elnök, Vlagyimir Putyin bonyolult örökséget vett át. Megörökölte az új tulajdonos csoportok, az „oligarchák” egymás közötti harcát a gazdaság és a hatalom fölötti rendelkezésért, a társadalmi bomlással és az elszegényedéssel járó szociális és mentális problémákat, megörökölte a csecsenföldi háborús tűzfészket, amely Jelcin újracentralizáló politizálásának következmé-

„Oroszországért, a vörösök nélkül”
(tetoválás)

Kép – szöveg nélkül

nyeként alakult ki. Putyin elnök a társadalmi béke megteremtését és az orosz állam tekintélyének visszaállítását, valamint a maffiák megfékezését ígéri az orosz nép számára, ami azonban komoly szociális és gazdasági fellendülés nélkül elképzelhetetlen. Az új elnök az ezredfordulón egyelőre a különböző kulturális és politikai hagyományok összeegyeztetésén fáradozik, amely az új Oroszország szimbólumainak megválasztásában tükröződik a legvilágosabban. A Romanov-dinasztia a kétfejű sast ábrázoló címerben van jelen, a Nagy Péter-i Oroszország a trikolorban, a szovjet múlt a szovjet himnusz melódiájában tükröződik vissza. Hogy e három tradíció valóban képes-e együtt élni a mai orosz valóságban, az egyelőre a 21. századi oroszországi történelem titka. A 20. századi történelem ismeretében egy ilyen „békés egymás mellett élésre” nemigen számíthatunk.

EPILÓGUS – VARIÁCIÓK EGY TÉMÁRA

Oroszország számára az utóbbi évszázadokban Európa és Ázsia között egyfajta közvetítői szerep jutott. Miközben sokáig azon vitakoztak a szakemberek, hogy vajon Oroszország fejlődésjegyei alapján Európához vagy Ázsiához tartozott-e, gyakran elfelejtik: Oroszország maga volt egy önálló történelmi régió, amelynek történeti formaváltozatait a kutatók sokasága próbálja megfejteni. Ugyanakkor Oroszország nemcsak közvetítő volt, hanem maga is utat kívánt mutatni az emberiségnek, s mint ilyen próbált helyet találni

magának nagy nyugati konkurensei és Ázsia szegényei között. Oroszországot mindig az „elmaradottság” szimbólumaként jelenítették meg, és a nyugati értékrend szerint lényegében elmaradottnak is bizonyult.

A nemzetközi érintkezés és a forradalmak lódították ki Oroszországot ebből az állapotból. Ettől kezdve az „elmaradottság” kifejezés már valami mást tükrözött: egyre inkább a nyugati civilizáció egyfajta felsőbbrendűségét sugallta, kirekesztő megkülönböztetést jelentett. Ez is oka annak, hogy Oroszország maga kezdte értelmezni a „haladás” fogalmát.

A Szovjet Oroszország, a „negyedik Oroszország” megtagadta az önkényuralom hagyományát, maga kívánt új kultúrát, új hagyományt teremteni. Úgy tűnt, a folyamatosság végérvényesen megszakadt. Ám a valóságban a Szovjet Oroszország egyfelől mélyen a Moszkvai és a Pétervári Oroszországban gyökeredzett, másfelől annak a világrendszernek a terméke volt, amely az I. világháborúba vezette az emberiséget. Ebben a szűkebb értelemben a világháború bizonyult a Szovjet Oroszország bölcsőjének.

Amint a múltban, úgy a jelenben is gyakran felteszik a kérdést: miben állt az orosz forradalom, a Szovjetunió létrejöttének és hét évtizedes tejlődési útjának világtörténelmi jelentősége? Egy világbirodalom tündöklése és bukása? A népek testvéri szocialista szövetsége, amelyet a hatalmi elit áru-lása rombolt le? A szocializmus elkorcsosult megvalósulása? Netán a gonosz birodalma? Az állami tőkefelhalmozás és az állami újraelosztás rendszere, a gondoskodó „népállam”? Az államkapitalizmus orosz formája, amely meghonosította a modern társadalmi integrációt, előkészítve a világrendszerbe való „beilleszkedést”? Vagy lehetséges, hogy valami másról volt szó?

Bárhogyan ítéljük is meg a Szovjetunióban testet öltött „szocializmust”, az azért volt olyan, amilyen, mert az *adott* történelmi régióban, az *adott* történelmi feltételek között valósították meg. A történelmi tapasztalatok fényében azt is mondhatjuk: a félperiféria „szocializmusa” – az maga az államszocializmus.

Talán paradoxnak tűnik, de mind a Szovjetunió létrejöttének, mind összeomlásának vannak közös okai. „Szovjetország” keletkezése és bukása nemcsak évszázados történelmi előzményeivel állt szerves összefüggésben, hanem a világrendszerbe való integrálódás vagy éppen az izolálódás specifikus problémáival is. A „félperifériás modell” – éppen saját túléléséért folytatott harcában – nem vonhatja ki magát az egyetemes tőkefelhalmozás törvényei alól. Ez a „modell” nem véletlenül bukott el, miként nem is véletlenül győzött.

Másként fogalmazva, 1917-ben világossá vált, hogy a világgazdaság rendszerében elfoglalt helye alapján Oroszországban a társadalom döntő többsége nem integrálódhat a kibontakozó tőkés termelés, a „szervezett kapitalizmus” rendszerébe. A forradalom – elméleti és érzelmi öntudata szerint – a tőkés világrendszer félperifériájáról kiindulva kívánta inspirálni a *centrum* forradalmi erőit egy *civilizatorikus fordulat* érdekében. Vagyis az „integrál(h)atatlan” tízmilliók a „világforradalom” jegyében – szimbolikusan szólva – maguk próbálták meg integrálni a világrendszert.

A szocializmus kérdéseit eredetileg és elméletileg a világrendszer centrumában tették fel, gyakorlatilag azonban mindenekelőtt a félperiférián igyekeztek megválaszolni. Ezzel az ellentmondással is összefügg, hogy az orosz forradalom sokáig szinte felfoghatatlan esemény volt a nyugati polgári közvélemény számára. A komoly elemzők közül talán John M. Keynes értette meg a leghamarabb, hogy a bolsevizmus valóban kihívás az egész világrendszer számára, nem pedig valamiféle eltévelyedett kalandorok magánakciója. Valójában mélyen szociális és tömegmozgalmi jelenség volt. A kommunizmus kísértete, amelyről Marx és Engels írt még a 19. század közepén a *Kommunista Kiáltványban*, Oroszországban testesült meg. Ám – mint láttuk – hamarosan a kommunisták is megoldhatatlan helyzetbe kerültek. Áttörték ugyan a világrendszer kereteit, de azt – elképzeléseik ellenére – nem tudták meghódítani az általuk meghirdetett új, elnyomás nélküli, az alá- és fölérendeltségi viszonyokat meghaladó civilizáció értelmében. Az ügyet „elősegítve” még nagyobb államot hoztak létre, mint amilyet megdöntöttek. Lenin „államtalan” szocializmusa Sztálin számára is pusztá utópiává degradálódott. És maga a kommunista párt kezdett (és kényszerült) alkalmazkodni ahhoz a világrendszerhez, amely ellen tagjai és hívei fellázadtak. Átvették ők is a Nyugat eszközeit, és saját elkülönült hatalmuk szolgálatába állították azokat. Mit tehet egy egyetemes igényű mozgalom a „félperifériába” bezáródva, elszigetelődve? Önfeladás? Kitartás mindenáron? Kitérés kísérlet vagy az ún. fejlettek utolérése? Igen ám, de összeegyeztethető-e a „szocialista modernizáció”, a „fejlődés” kényszere a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek tartós és visszafordíthatatlan felszámolásával? Vagy éppen ellenkezőleg: elkerülhetetlen a hanyatlás, s „visszatér a régi szemét” (Marx)?

A kulcs a válaszokhoz – ellentétben a publicisztikai leegyszerűsítésekkel – nem kizárólag a szovjet hatalmi elit kezében volt. A szovjet történelem sajátossága éppen az, hogy a legitimációs ideológiával ellentétben a szovjet elit cselekedeteinek fő mozgatóit nem az egyetemes emberi önfelszabadítás ideológiai hagyománya képezte, hanem mindenekelőtt a hatalom-önfenntartás helyi és nemzetközi kényszerei, szükségletei alkották.

Mindent egybevetve, a szovjet fejlődés alapvető történelmi tapasztalata az, hogy a világ egy jelentős részén a fennálló tőkés világrendszerrel szemben a gyakorlati kísérlet síkján jött létre egy olyan alternatíva, amely legitimációs ideológiájában a szociális egyenlőség megteremtését, az ember ember általi kizsákmányolásának megszüntetését, az egyetemes emberi szolidaritás meghonosítását ígérte. A kísérlet nyilvánvaló és adott formájában elkerülhetetlen bukása ellenére is ki mondaná azt, hogy ezek az „ígéretetek” az emberiség következő évszázadának történetéből hiányozhatnak majd?

Oroszország története

FÜGGELÉK

KRONOLÓGIA

I. A Kijevi Rusz

1. fejezet: A „HŐSKORSZAK” SZÁZADAI

Kr. u. 8. sz.	Szláv települések a Dnyeper középső folyása mentén
Kr. u. 9. sz.	A varég-ruszkok megtelepedése és az első szláv települések Novgorod környékén
839	A ruszok követei Jámbor Lajos udvarában
860	A ruszok első támadása Konstantinápoly ellen
862	Aszkold és Dir varég előkelők megtelepedése Kijevben
863 körül	Cirill és Metód megteremtik a szláv írásbeliséget
880–912(?)	Oleg uralma Novgorodban
882	Oleg fejedelem elfoglalja Kijevet
911	Az első kereskedelmi megállapodás Bizánccal
912–944	Igor fejedelem (Rurik fia) uralma Kijevben
944	Igort megölik a drevlján törzsbeliék, mivel duplán akarja behajtani az adót
944	Újabb kereskedelmi megállapodás Bizánccal
945–962	Igor felesége, Olga régenssége kiskorú fiuk mellett
957	Olga látogatása a bizánci császári udvarban
959–960	Olga követei térítő papokat kérnek I. Ottótól
962–972	Szvjatoszlav (Igor és Olga fia) uralma
965	Szvjatoszlav felszámolja Kazáriát
970	Szvjatoszlav fennhatósága kiterjed az Al-Dunáig
972–980	Jaropolk Szvjatoszlavics uralma Kijevben
980–1015	Vlagyimir fejedelem kijevi uralma
980	A pogány istenek panteonjának felállítása Kijevben
988	A kereszténység felvétele és a metropolia megszervezése
10. sz. vége	A Tizedtemplom építése Kijevben
1015–1019	Trónviszályok
1015	Vlagyimir legifjabb fiait, Boriszt és Glebet meggyilkolják
1019–1054	Jaroszlav (Bölcs) uralma Kijevben
1024	Jaroszlav vereséget szenved Csernyigovnál testvérétől, Msztyiszlavtól
1026–1036	A békekötés után Msztyiszlav kezében marad Csernyigov és Tmutarakan
1036	A besenyők feldúlják Kijevet
1036 után	Jaroszlav Pravdaja
1037–1039	A Szent Szófia-székesegyház építése Kijevben
1051 körül	Az Athosz hegyéről érkező Antonyij szerzetes engedélyt kap a Barlangkolostor megalapítására
1051–1054	Az első helybeli metropolita, Ilarion működése, ő írja az első egyházbölcséleti munkát: <i>Elmélkedés az Ó- és Újszövetségről</i>
1054–1073	Jaroszlav fiainak „triumvirátusa” (Izjaszlav első uralkodása)

1056–1057	Az első keleti szláv elemeket tartalmazó nyelvemlék: <i>Osztromir evangélium</i>
1068	Az első kun támadás Kijev ellen, belső zavargások
1068–1072	A Jaroszlavicsok Pravdája
1072. máj. 2.	Borisz és Gleb szentté avatása
1073–1076	Szvjatoszlav Jaroszlavics uralma Kijevben
1075–1076	Az előzőtt Izjaszlav látogatása Henrik császárnál, fia (Szvjatopolk) a pápánál
1077–1078	Izjaszlav második uralma Kijevben
1078–1093	Vszevolod Jaroszlavics uralma Kijevben
1093–1113	Szvjatopolk Izjaszlavics uralma Kijevben
1097	Fejedelmi gyűlés (szjezd) Ljubecsben, ahol először szabályozzák a volosztok öröklését
1099	A magyar Kálmán király hadjárata Peremisll ellen
1100, 1101	Újabb fejedelmi gyűlések (Uveticisi, Dolobszkoje ozero)
1111	Vlagyimir Vszevolodovics (Monomah) döntő győzelmet arat a kunok felett
1113	Szvjatopolk halála után zavargások Kijevben
1113–1125	Vlagyimir Monomah, a „hívott” kijevi nagyfejedelem uralkodása
1113, 1116 után	Az óorosz őskronika, a <i>Poveszty vremennih let</i> első két redakciójának keletkezése
1116	Vlagyimir nagyfejedelem visszaveti a kunokat a Donon túlra
1125–1132	Msztyiszlav Vlagyimirovics (Velikij) uralkodása Kijevben
1127/28	Hadjárat Polock és a litvánok ellen
1132–1139	Jaropolk Vlagyimirovics a kijevi nagyfejedelem
1139–1146	A csernyigovi Vszevolod Olgovics lesz a kijevi nagyfejedelem
1146–1154	Izjaszlav Msztyiszlavics a kijevi nagyfejedelem
1147	Zavargások Kijevben, Igor Olgovicsot megölik
1147–1154	Klim(ent), a második helyben választott metropolita
1148/52	II. Géza magyar király hadjáratai Izjaszlav támogatására
1151–1154	Izjaszlav és Vjacseszlav Vlagyimirovics sajátos „duumvirátusa” Kijevben
1154–1157	Jurij Dolgorukij kijevi nagyfejedelemsége
1157–1158	Kijev a csernyigovi Izjaszlav Davidovicsé
1157–1169	A szmolenszki Rosztiszlav Msztyiszlavics uralma Kijevben
1167–1169	A vlagyimiri Andrej Jurjevics (Bogoljubszkij) lerombolja Kijevet. Az új főváros Vlagyimir
1169/76	Zavargások Kijevben
1176–1194	Duumvirátus, Szvjatoszlav Vszevolodovics és Rurik Rosztiszlavics közös fejedelemsége
1194–1202	Rurik Rosztiszlavics „egyeduralma”
1202/06	Zavargások Kijevben
1204	Rurikot kolostorba kényszerítik
1206–1212	Msztyiszlav Romanovics (Sztarij) a kijevi nagyfejedelem
1223–1235	Vlagyimir Rurikovics nagyfejedelemsége
1235–1238	A csernyigovi Mihail Vszevolodovics szerzi meg Kijevet
1238	A halicsi Danyil Romanovics elfoglalja Kijevet
1238–1240	Ismét Mihail Vszevolodovics Kijev ura
1240. dec. 6.	A tatárok elfoglalják Kijevet, Mihail fiával (Rosztiszlav) együtt Magyarországra menekül. Kijev ettől kezdve közvetlen tatár fennhatóság alatt áll

- 1362 A litvánok megszerzik a tatároktól a Kijevi Rusz egykori törzsterületeit, így Kijevet is
- 1386 Kijev a perszonálunióval összekapcsolódó lengyel–litván állam része

II. A Rusz régiói

2. fejezet: A SZÉTTAGOLTSÁG SZÁZADAI

Csernyigov

- 1073 után Szvjatoszlav Jaroszlavics (Bölcs Jaroszlav fia) utódai kezébe kerül Csernyigov, uralmuk alá tartozik a Fekete-tenger melletti Tmutarakany is. Szoros kapcsolatba kerülnek a kunokkal
- 1094–1115 Oleg Szvjatoszlavics a csernyigovi fejedelem
- 1115–1123 David Szvjatoszlavics fejedelemsége
- 1123–1127 Jaroszlav Szvjatoszlavics a fejedelem
- 1127 Jaroszlavot elűzik Oleg és David fiai (azaz: az Olgovicsok és a Davidovicsok). Jaroszlav kun feleségével visszavonul Tmutarakanyba, melyet ettől kezdve a kunok uralnak
- 1120/30-as évek A csernyigovi voloszty formálódása
- 1138 Az „egész Rusz” hadjárata Csernyigov ellen, élén a kijevi nagyfejedelemmel
- 1148 Izjaszlav Msztiszlavics nagyfejedelem Csernyigov ellen vonul
- 1157/58 Izjaszlav Davidovics átmenetileg megszerzi Kijevet
- 1176–1194 A csernyigovi Szvjatoszlav Vszevolodovics az egyik nagyfejedelem Kijevben
- 1180–1198 Igor Szvjatoszlavics a novgorod-szeverszkiji (csernyigovi területről leszakadt) fejedelemség ura
- 1185 Igor Szvjatoszlavics fejedelem nevezetes, vereséggel végződő hadjárata a kunok ellen. Erről szól az *Igor-ének*
- 1187 Hadi sikerek a kunok ellen a Szamara folyónál
- 1198 Csernyigov mellett Rjazany is püspöki székhely
- 1198–1202 Igor Szvjatoszlavics csernyigovi fejedelem
- 1204–1215 Vszevolod Szvjatoszlavics „Csormnij” a csernyigovi fejedelem
- 1228–1239 Mihail Vszevolodovics fejedelemsége
1239. okt. 18. A tatárok elfoglalják Csernyigovot, Mihail elmenekül
- 1241 Mihail visszatér, és Kijev környékén telepedik le
- 1246 Mihailt Szarajba utaztában megölik a tatárok. Csernyigov közvetlen tatár uralom alatti terület lesz
- 1362 Csernyigov Kijevvel együtt litván uralom alá kerül

Halics-Volhínia (Russia Minor=Kisoroszország)

- 1086–1097 Először bukkan fel a volhíniai Vlagyimir mint voloszty
- 1097–1124 Peremisl és Tyerebovl önálló volosztyok
- 1118–1199 Volhínia Vlagyimir Monomah utódainak kezén szilárdul meg, majd összeolvad Haliccsal
- 1124–1141 A „halicsi” volosztyok egyesítése

1141	Halics lesz az egyesített volosztjok központja
1141–1153	Vlagyimirko Volodarevics a halicsi fejedelem
1144	Az „egész Rusz” hadjárata Halics ellen, élén a kijevi nagyfejedelemmel
1153	A halicsi egyházmegye első említése
1153–1187	Jaroszlav Vlagyimirovics (Oszmomiszl) a halicsi fejedelem
1170/80-as évek	Belharcok Halicsban Jaroszlav és fia, Vlagyimir között
1187	Rövid ideig Oleg „Nasztaszcsics”, Jaroszlav törvénytelen fia uralkodik
1187/88, 1189/99	Vlagyimir Jaroszlavics a halicsi fejedelem
1188	Vlagyimirt elűzik, Magyarországra menekül
1188–1189	András herceg, III. Béla magyar király fia uralkodik Halicsban
1199–1205	Roman a halics-volhíniai fejedelem
1205. jún. 19.	Roman halála a lengyel Zawichost melletti csatában
1202–1219/21	A krakkói Leszek Biały és a magyar II. András király számos hadjáratot vezetnek Halics-Volhínia különböző részei ellen az elhunyt Roman kiskorú fiai „támogatására”
1214	Leszek és András megállapodása a Szepességben
1216	András fiát, a gyermek Kálmánt halicsi királlyá koronázzák
1219	Holm és Ugrovszk is püspöki székhely
1220	Peremislsbe novgorodi püspök (vladika) kerül
1221–1228	Msztyiszlav Msztyiszlavics (Udaloj) a halicsi fejedelem
1230–1264	Danyiil Romanovics a halicsi fejedelem
1238–1269	Vaszilko Romanovics volhíniai fejedelem
1240/41	Danyiil a tatárok elől Lengyelországba menekül
1245	Danyiil legyőzi a magyar segítséggel visszatérő Rosztiszlavot Jaroszlavnál
1247	Plano Carpini a tatároktól visszaútban Danyiillal tárgyal
1248. jan. 28.	A pápa koronát ajánl Danyiilnak
1249	Danyiil útja a Szarajba
1250 körül	Kirill püspök Danyiil kancellárja, majd ő lesz a metropolita
1252	Danyiil a szuzdali Andrejjel összefogva Kuremsánál rátámad a tatárookra, de vereséget szenved
1254	Danyiilt a pápa követe megkoronázza
1254/55	Tatár támadások Halics ellen
1258/59	Danyiil kénytelen segédcsapatot adni a tatároknak
1269–1300	Danyiil és Vaszilko utódai tatár függésben kormányozzák Halics-Volhíniát
1300 körül	Kihal a dinasztia, erősödik a lengyel befolyás
1320 körül	Litván terjeszkedés Volhíniában
1316/17–1330	A litván uralom alatti szláv területen a kijevitől független ortodox metropolita működik
1323-tól	Lengyel támogatottságot élvező fejedelmek uralma
1340	Nyugat-Halics a lengyeleké
1349	Halics egész területe a lengyeleké
1340-es évek	Volhínia a litvánoké
1354–1361	A litvánok uralta részeken ismét ortodox metropolita működik
1356	Lvov városa Nagy Kázmértól magdeburgi városjogot kap
1374	Kamenyec is Magdeburg jogát élvezi
1375	Halicsban latin püspökséget alapítanak
1395	A Russia Minor (Kisoroszország) név állandósul

Novgorod Nagyságos Úr

970	Már az első országfelosztásnál kiemelt hely illeti meg, általában a leg-idősebb fiú kapja Novgorodot
1088–1093	Msztyiszlav Vlagyimirovics (Velikij) a fejedelem
1095	Msztyiszlavot a novgorodiak (a vecse) visszahívják
1095–1125	Újból Msztyiszlav a fejedelem
1136	Első ízben kergetik el a novgorodiak a nekik nem tetsző fejedelmet (Vszevolod Msztyiszlavicsot)
1156-től	A novgorodiak a püspököt is választják, a metropolita csupán áldását adja rá
1165	A novgorodi püspök érseki rangot és sajátos címet (vladika) kap
1185	A tiszjackij választott tisztségviselő
1189	Az első kereskedelmi megállapodás a Hanzával
1238. márc. 23.	Torzsokot, a novgorodi határon fekvő települést elfoglalják a tatárok
1240. júl. 15.	A Néva menti csata, győzelem a svédek ellen, a hadvezér Alekszandr Nyevszkij fejedelem
1242. ápr. 5.	A Peipus-(Csud-)tavi csata, győzelem a német lovagok ellen (Alekszandr Nyevszkij)
1248	Visszaverik a litván támadást
1259	Az első adó a tatároknak
1264	Békeszerződés Tverrel
1293	A svédek felépítik Viborgot a novgorodi határon
1318	A svédek Turkuig nyomulnak előre
1323	Békekötés a svédekkel
1348, 1351	A békeszerződés meghosszabbításai
1375	Leszámolás a sztrigolnyik eretnekséggel
1380-as évek	Az első litván származású fejedelem Novgorodban. A litván és a moszkvai párt rivalizálása a vecsén
1420	Az önálló pénzverés kezdete
1429–1458	Jevfimij vladika erőteljesen fellép a növekvő moszkvai befolyás ellen
1450	Befogadják a Moszkvából menekülő Dmitrij Semjakát, II. Vaszilij fi-vérét
1456	Vaszilij moszkvai nagyfejedelem büntető hadjárata Novgorod ellen. Békekötés: Novgorod tízezer rubelt fizet, és önállóságát Moszkva jelentősen korlátozza

Rosztov-Szuzdal-Vlagyimir és a Moszkvai Rusz

11. sz. vége	Rosztov a csernyigovi fejedelemség „végvidéke”
1120-as évek	Harcok a volgai bolgárok ellen
1132–1154	Jurij Vlagyimirovics (Dolgorukij), Vlagyimir Monomah fia az első önálló rosztov-szuzdali fejedelem
1147	Moszkva első említése az évkönyvekben
1155–1157	Jurij Dolgorukij megszerzi a kijevi nagyfejedelemséget
1155	A Kljazma-parti Vlagyimir lesz az új központ
1158–1165	Andrej Jurjevics (Bogoljubszkij) új fejedelmi rezidenciát épít ki Bogoljubovóban
1169	Kijev lerombolása és alávetése
1164, 1172	Hadjáratok a volgai bolgárok ellen
1174. júl. 29.	Palotaforradalom, melynek során Andrej fejedelmet meggyilkolják
1174/76	Belviszályok

1190-től	Használni kezdik a nagyfejedelmi címet
1211	Fejedelmi gyűlés (szobor) a trónöröklés kérdésében
1212–1218	Konsztantyin Vszevolodovics fejedelemsége
1214	A vlagyimiri püspökség első említése
1214–1226	Simeon vlagyimiri püspök és Polikarp, a kijevei Barlangkolostor szerzetese összegyűjti a szent életű szerzetesek legendáit, ebből alakul ki a <i>Kijevo-Pecszerszkij</i> (Barlangkolostori) <i>Patyerikon</i>
1218–1238	A másodszülött Jurij Vszevolodovics uralma
1220/32	Hadjáratok a volgai bolgárok ellen
1237/38. tél	Tatár hadjárat a Rusz északi részei ellen
1238. febr. 7.	Moszkva elfoglalása
1238. márc. 4.	Jurij fejedelem halála a Szity menti csatában
1238/39	A Kljazma jobb partja teljes tatár fennhatóság alá kerül
1242–1252	Jurij testvére, Jaroszlav a fejedelem
1252–1263	Alekszandr Nyevszkij a nagyfejedelem
1252	Alekszandr testvére, Andrej a halicsi Danyiillal szövetségre lép, vereséget szenved a tatároktól Perejaszlavl-Zalesszkijnél
1257/58	A tatárok első népeség-összeírása Alekszandr fejedelem támogatásával
1261–1263	Danyiil Alekszandrovics a moszkvai fejedelem
1263. nov. 14.	Alekszandr halála
1264–1271	Jaroszlav Jaroszlavics a nagyfejedelem (jarlikkal)
1267	Az első jarlik az egyház számára
1272–1277	Vaszilij Jaroszlavics a nagyfejedelem (jarlikkal)
1273/75	Újabb tatár adóösszeírás
1280–1300	Rendszeres tatár portyák a fejedelemség területén
1302	Moszkvához csatolják Perejaszlavlot
1303–1322	Jurij Danyilovics fejedelemsége
1303 után	Jurij Danyilovics Moszkvához csatolja Kolomnát és Mozsajszkot
1308–1326	Pjotr metropolita működése
1312/13	Jurij Novgorodban is fejedelem
1314(?)–1392	Radonyezsi Szent Szergej
1315–1317	Jurij két évig Szarajban van, tatár feleséggel tér vissza
1317	Pjotr Moszkvába teszi székhelyét
1318	Jurijé a nagyfejedelmi jarlik, és Tver adóját is beszedheti
1325	Jurijt megölik a tveriek
1325–1341	I. Iván (Kalita) a moszkvai fejedelem
1328	Iván nagyfejedelmi jarlikot kap
1328–1353	Theognoszt metropolita
1339 körül	Iván végrendelete, az öröklést a Szarajban is elfogadtatja
1341–1353	Szemjon Ivanovics nagyfejedelem
1353–1359	II. (Szép) Iván nagyfejedelem
1354–1378	Alekszej metropolita
1354, 1357	Jarlikot kap a metropolita is
1358–1362	Moszkva és Tver rivalizálása
1360/70(?)–1427/30	Andrej Rubljov működése
1362–1389	Dmitrij Ivanovics (Donszkij) a nagyfejedelem
1366	Dmitrij házassága révén újabb birtokokra tesz szert
1368	Litván háború
1370-től	Háború Tverrel
1375	Moszkva győzelme Tver felett

1380. aug. 27.	Dmitrij győzelme a tatárokkal szemben Kulikovónál
1382	Moszkvát feldúlják a tatárok, Moszkva újabb adót fizet
1389–1425	I. Vaszilij fejedelemsége
1389–1406	Kiprián metropolita
1395–1412	Moszkva megtagadja az adófizetést a tatároknak
1408–1431	Photiosz metropolita
1425–1462	II. Vaszilij (Tyomnij=Vak) a nagyfejedelem
1427	Tver szövetsége a litvánokkal
1430	Rjazany is litván szövetséges lesz
1436–1441	Izidor metropolita
1441	Az orosz egyház függetlenedik Konstantinápolytól
1445	Jelentős vereség a tatároktól
1448	Izidor aláírja az egyházi uniót, bebörtönzik, majd elmenekül
1448	Ion rjazanyi püspököt választják meg metropolitának, de facto megvalósul az autokefalitás
1456	Tver Moszkvával akar összefogni, Novgorodot korlátozzák
1462-re	Moszkva belső stabilitása helyreáll

III. A Moszkvai Oroszország

3. fejezet: A „HOSSZÚ” 16. SZÁZAD

1462–1505: III. (Nagy) Iván uralkodása

1471	A Selony folyó menti csata, a Novgorodi Köztársaság veresége Moszkvától
1472	III. Iván házassága Sophia Paleologossal, az utolsó bizánci császár unokahúgával
1474	A rosztovi fejedelemség egyesítése a moszkvaival
1477	III. Iván második hadjárata Novgorod ellen
1478	A Novgorodi Köztársaság csatolása a Moszkva központú államhoz
1480	Az orosz és tatár seregek „ugrai farkasszemnézése” – az Arany Hordától való függőség megszűnése
1484, 1489	Vérengzések és kitelepítések Novgorodban
1485	III. Iván elfoglalja Tvert
1485	III. Iván felveszi az „Egész Oroszország uralkodója” címet
1497	Az első nagyfejedelemi törvénygyűjtemény
1498	III. Iván unokáját, Dmitrijt társuralkodóvá koronáztatja
1500/03	Orosz–litván háború. Moszkvához kerül az Oka és a Dnyeper felső folyásának környéke
1502	III. Iván fia, Vaszilij is megkapja az uralkodói titulust, Dmitrijt száműzik
1503	A moszkvai seregek Jurjev (Dorpat, Tartu) környékén megverik a livóniai lovagrend csapatait
1504	A „zsídózó” eretnekek kivégzése

1505–1533: III. Vaszilij uralkodása

1510	Pszkov csatolása a Moszkva központú egységes államhoz
1514	Szmolenszk és környékének meghódítása
1510-es évek	Filofej intelmei nyomán megszületik a „Moszkva – harmadik Róma” eszméje
1521	Rjazany hódoltatása
1512/22	Orosz–litván háború, Szmolenszk az orosz államhoz kerül
1525	III. Vaszilij válása feleségétől és házassága Jelena Glinszkajával

1533–1584: IV. (Félelmetes) Iván uralkodása

1533–1538	Jelena Glinszkaja régenssége
1538–1547	A bojárak kormányzásának időszaka
1547	IV. Iván felveszi a „Minden oroszok cárja és nagyfejedelme” címet
1549–1560	Az ún. Izbrannaja Rada (Kiválasztottak Tanácsa) uralma
1550	Új törvénykönyv létrehozása
1551	A Sztoglav („Százcikkelyes”) zsinat. Rendelet a kolostori földek elkobzásáról
1552	A Kazanyi Kánság fővárosának bevétele
1553	A cár halálosnak tetsző betegsége
1556	Az Asztrahanyi Kánság hódoltatása
1556–1560	A diadalok emlékére felépítik a moszkvai Vaszilij Blazsennij-székes-egyházat
1558/83	A livóniai háború
1560–1584	IV. Iván „önálló” uralkodása
1563	Polock bevétele
1564	Andrej Kurbszkij herceg szökése az ellenséghez
1565–1572/73	Az opricsnyina időszaka
1565	A „szuzdali” arisztokrácia tömeges száműzetése
1566	Az első „szabályos” zemszkij szobor (országos gyűlés)
1567–1571	A tömeges terror időszaka
1570	Novgorod lerombolása
1571	A krími tatárok porrá égetik Moszkvát
1575–1576	Az opricsnyina „második kiadása”. Szimeon Bekbulatovics tatár szolgáló fejedelem Oroszország trónján
1578	Nagy orosz sikerek Livóniában
1579	Báthory István lengyel király elfoglalja Polockot
1581	Báthory ostrom alá fogja Pszkovot, a svédek elfoglalják Narvát és a Finn-öböl egész orosz partvidékét
1582	Fegyverszünet a Lengyel–Litván Királysággal
1583	Fegyverszünet Svédországgal

1584–1598: Fjodor cár uralma (vele hal ki a Rurik-dinasztia)

1598–1605: Borisz Godunov uralkodása

1601–1603	A „nagy éhség” időszaka
1603	A Hlopko-felkelés
1603	Egy magát Dmitrij cárevicsnek kiadó szélhámos aktivizálódása a Lengyel–Litván Királyságban
1604	Al-Dmitrij csekély erővel átlépi az orosz határt

1605–1613: A „zavaros időszak” (szmutnoje vremja)

1605–1606	Ál-Dmitrij uralkodása
1606–1610	Vaszilij Sujszkij uralkodása
1606/07	A Bolotnyikov-felkelés
1607–1610	II. Ál-Dmitrij fellépése
1608	II. Ál-Dmitrij ún. „Tusinói Birodalmának” megalakulása, az ország két hatalmi pólusra bomlik
1609	A Lengyel–Litván Királyság nyílt fegyveres beavatkozása
1610	Szkopin-Sujszkij herceg hadjárata, a „tusinói központ” felbomlása
1610–1612	A cárnélküliség időszaka
1610	Moszkva lengyel, Novgorod svéd kézre kerül
1611	Az első „népfelkelés” sikertelen kísérlete a főváros visszaszerzésére
1612	A Minyin és Pozsarszkij vezette, Nyizsnij Novgorodból elinduló második „népfelkelés” elfoglalja Moszkvát
1613	Az első Romanov cárrá koronázása. A „zavaros időszak” és az orosz „hosszú” 16. század vége, az orosz „rövid” 17. század kezdete

4. fejezet: A „LÁZONGÓ” 17. SZÁZAD

1613–1645: Mihail Fjodorovics uralkodása

1617	A sztolbovói béke Svédországgal. Novgorod visszakerül Oroszországhoz, de elvész a balti-tengeri kijárat
1618	A deulinói fegyverszünet a Lengyel–Litván Királyság újabb támadását követően. Szmolenszk a lengyeleknek marad
1619	Filaret, a cár atyja visszatér a lengyel fogságból
1632/34	Az ún. szmolenszki háború, amelynek lezárásaként Ulászló lemond az orosz trónra formált igényéről

1645–1676: Alekszej Mihajlovics uralkodása

1648	A „sőfelkelés” éve
1649	Új törvénykönyv
1652	Nyikon pátriárkává emelése
1653	A pátriárka új egyházi reformokat vezet be
1654	Pénzreform: áttérés az ezüstpénzről a rézre
1654	Az ukrainai kozákok a perejaszlavli radán kimondják egyesülésüket Oroszországgal. Az újabb orosz–lengyel háború, amely 13 évig tart
1656	Az egyházi zsinat kiátkozza a kétujjas keresztség híveit. Az orosz egyház kettészakadása
1656/58	Újabb orosz–svéd háború
1658	Nyikon elvonul pátriárkai székhelyéről
1661	A kardizi béke. A Finn-öböl korábban oroszok által birtokolt része a svédeknek marad
1662	A „rézfelkelés”. Visszatérés a nemesfém alapú pénzverésre
1665–1667	Egyházi zsinat, amelynek végén Nyikont elítélik, és megfosztják pátriárkai címétől
1667	Az Új Kereskedelmi Szabályzat
1667	Az andruszovói béke a lengyelekkel. Szmolenszk a környező területekkel együtt visszakerül az oroszokhoz

1667/71	A Sztjepan Razin vezette felkelés
1668/76	A Szoloveckij-kolostor felkelése
1672	Az első orosz színház létrehozása

1676–1682: Fjodor Alekszejevics uralkodása

1678	Új adóösszeírás és -rend
1682	Avvakumék (az óhitűek) megégetése
1682	A mesztnyicsesztvo eltörlése

1682–1696: Szofja Alekszejevna régenssége és a kiskorú Ivan Alekszejevics és Pjotr Alekszejevics társuralkodása

1682	Hovanszkij sztrelec vajda vezette lázadás a Kremlben
1686	Oroszország csatlakozik a Szent Ligához. Az első sikertelen támadás Azov ellen
1687	A görög Lihuda testvérek megbízást kapnak a Görög–szláv–latin Akadémia vezetésére
1689	A második sikertelen azovi hadjárat
1689	I. Péter eltávolítja nővérét a hatalomból
1696	Ivan Alekszejevics halála

IV. A Pétervári Oroszország

5. fejezet: A FELVILÁGOSÍTÁS SZÁZADA

1696–1725: I. (Nagy) Péter önálló uralkodása

1696	Azov elhódítása a törököktől
1697/98	A „nagy követjárás”
1698	A sztreleclázadás leverése
1699	A városi reform meghirdetése
1700/21	Az északi háború
1700	A narvai csata
1701	A Kolostorügyi Prikáz létrehozása
1703	Pétervár alapítása
1705/06	Az asztrahanyi lázadás
1707/09	A Bulavin-felkelés
1709	A poltavai csata
1710	Sikertelen, vereséggel végződő hadjárat a török ellen
1711	A Szenátus létrehozása
1714	Tengeri győzelem Hangö-uddénél a svédek felett
1718	Egyedöröklési rendelet és rendelet a lakosság összeírásáról
1721	A nystadti béke. Oroszország megszerzi Livföldet, Észtföldet és a Finn-öböl partvidékét. I. Péter felveszi a „nagy” melléknevet és a „császári” címet
1721	A Szent Szinódus felállítása
1722	A Rangtáblázat bevezetése

- 1722/23 Baku és a Kaszpi-tenger nyugati partvidékének elfoglalása
 1724 Bevezetik a lelkek szerinti adózást
 1725 A Tudományos Akadémia megalapítása

1725–1741: A palotaforradalmak kora

- 1725–1727 I. Katalin uralkodása
 1726 A Legfelsőbb Titkos Tanács létrehozása
 1727–1730 II. Péter uralkodása
 1727 Mensikov száműzetése
 1730–1740 Anna cárnő uralkodása
 1732 Oroszország visszaadja Perzsiának az elfoglalt Kaszpi-tengeri kikötőket
 1735/39 Orosz–török háború, a belgrádi béke. Oroszország nem tud kijutni a Fekete-tengerre
 1736 A nemesi szolgálat könnyítése
 1740–1741 VI. Iván uralkodása, Biron, majd Anna Leopoldovna kormányzósága

1741–1762: Erzsébet cárnő uralkodása

- 1741/43 Orosz–svéd háború
 1743 Münnich és Ostermann száműzetése
 1754 Az első jelzáloghitelbank alapítása
 1754 Létrehozzák a Szabad Közgazdasági Társulatot, a későbbi akadémia elődjét
 1755 A moszkvai egyetem megalapítása
 1756/63 A hétéves háború. Oroszország Ausztria szövetségese
 1758 A zorndorfi ütközet
 1759 A kunersdorfi ütközet
 1760. okt. Berlin megszállása

1762: III. Péter uralkodása

- 1762 Kiáltvány a kötelező nemesi szolgálat felszámolásáról

1762–1796: II. Katalin uralkodása

- 1764 A kolostori javak szekularizálása
 1767–1768 A Törvényhozó Gyűlés működése
 1768 A papírpénz bevezetése
 1768/74 Orosz–török háború. Sorozatos orosz sikerek, a két dunai fejedelemség megszállása
 1770 Pestisjárvány Oroszországban
 1772 Lengyelország első felosztása
 1773/75 Pugacsov felkelése
 1774. júl. A kücsük-kainardzsi béke. Oroszország kijut a Földközi-tengerre, és megszerzi az Oszmán Birodalom keresztény alattvalói feletti védnökséget
 1775 Rendelet a kormányzóságokról
 1783 A Krím félsziget annexiója
 1785 A nemesi és a városi kiváltságlevél kiadása
 1787 Katalin krími utazása

1787/91	Újabb orosz–török háború
1788	Ocsakov bevétele
1790	Izmail bevétele
1791	A iasi-i béke. Oroszország elismerteti hódításait
1791	Ragyiscsev (az <i>Utazás Pétervárról Moszkvába szerzője</i>) száműzetése
1793	Lengyelország második felosztása. A Kościuszko-felkelés
1795	Lengyelország harmadik felosztása

1796–1801: I. Pál uralkodása

1797	A vasár- és ünnepnapok robot, ill. a jobbágyság föld nélküli adásvételének tilalma
1798	Résztétel a második franciaellenes koalícióban
1799	Szuworov itáliai és svájci hadjárata
1800	Megszakadnak a diplomáciai kapcsolatok Angliával
1801	Grúzia annexiója

6. fejezet: A KAPITALIZÁLÓDÁS SZÁZADA

1801–1825: I. Sándor uralkodása

1801–1804	Titkos Bizottság a reformok előkészítésére
1802	A minisztériumok létrehozása
1803	Rendelet a szabad földművelőkről
1804	A harkovi és a kazanyi egyetem alapítása
1805. dec.	Az austerlitz-i ütközet, nagy orosz vereség Napóleon Franciaországától
1806/12	Orosz–török háború. Besszarábia megszerzése
1807. jún.	A friedlandi ütközet: újabb vereség. A tilsiti béke I. Sándor és Napóleon között
1808	Napóleon Erfurtban beleegyezik, hogy a dunai fejedelemségek orosz kézbe kerüljenek
1808/09	Orosz–svéd háború. Finnország annektálása
1810	Az Államtanács létrehozása
1812	Oroszország kiűrti a fejedelemségeket
1812. jún.–dec.	Napóleon hadjárata. Moszkva felégetése. A borogyinói csata
1813. okt.	A lipcsei csata
1814. márc.	Orosz csapatok Párizsban
1814–1815	A bécsi kongresszus. Oroszország megtartja Lengyelország nagy részét, Besszarábiát és Finnországot
1815	A Szent Szövetség megalapítása
1816	Jobbágyszabadítás Észtországban
1817	Jobbágyszabadítás Kurlandban is
1817	A varsói egyetem alapítása
1818	A katonai telepek létrehozása
1819	A szentpétervári egyetem alapítása
1819	Jobbágyszabadítás Livóniában
1822	A szabadkőműves páholyok betiltása
1824	Árvíz Szentpétervárott

1825–1855: I. Miklós uralkodása

1825. dec. 14.	A dekabrista felkelés Pétervárott
1826	Létrehozzák a titkosrendőrséget
1826	Szabadkereskedelmi szerződés Akkermannban a törökökkel
1826/28	Orosz–perzsa háború. Oroszország megszerzi Örményországot
1827	A navarinói csata
1828/29	Orosz–török háború, a drinápolyi béke. A Duna torkolatvidéke Orosz-országé
1830 nov.–	
1831. aug.	A lengyel felkelés
1832	Szervezeti Statútum Lengyelország számára
1833	A hunkiar-iszkeleszi orosz–török szerződés
1833	Orosz–porosz–osztrák megegyezés Münchengerätzben
1834/59	Samil szabadságharca a Kaukázusban
1836	Csaadajev első filozófiai levele
1837	Megépül az első vasútvonal
1843	Valutareform, a rubel ezüstalapra helyezése
1845	A nyugatos–szlavofil vita kezdete
1845	A Petrasevszkij-féle összeesküvés
1847	A Cirill–Metód Társaság felszámolása
1847/48	Pusztító kolerajárvány Oroszországban
1848	Rendelet a jobbágyok földtulajdonszerzésének lehetőségéről
1849	A petrasevisták pere
1849	A magyarországi intervenció
1853/56	A krími háború

1855–1881: II. Sándor uralkodása

1856	A párizsi béke. Oroszország elveszíti a Duna-deltát, a Fekete-tengert semleges övezetté nyilvánítják
1858	Kína megnyílik az orosz kereskedelem számára. Az Amur-vidék annexiója
1860	Az Állami Bank megalapítása
1861. febr. 19.	Rendelet a jobbágyfelszabadításról
1863	Új főiskolai szabályzat. A testi fenyítés eltörlése
1863. jan.	Felkelés Lengyelországban
1864	A bírósági reform és a zemsztvo-reform
1864	A nyugati Kaukázus megszerzése
1865	Sajtótörvény
1865	Taskent elfoglalása
1867	Oroszország eladja Alaszkát az Egyesült Államoknak
1867	A második szláv kongresszus Moszkvában
1868	Szamarkand és Buhara elfoglalása
1869	Megjelenik Danyilevszkij <i>Oroszország és Európa</i> c. könyve
1870	A városi törvény
1871	Törvény a gimnáziumokról
1872	Törvény a reáliskolákról
1873	Hiva elfoglalása
1873	A három császár egyezménye
1874	A hadügyi reform
1874	A narodnyikmozgalom kezdete

1875	Szahalin megszerzése, cserébe az Aleut-szigetekért
1876	A Plehanov vezette tüntetés Szentpétervárott
1877/78	Orosz–török háború. Drinápoly elfoglalása
1877	Az ötvenek pere. A Délorosz Munkásszövetség és a Zemlja i volja megalapítása
1877/78	A 193-ak pere
1878	Az Északi Orosz Munkásszövetség létrejötte
1878. márc. 3.	A San Stefanó-i béke
1881. márc. 31.	Gyilkos merénylet II. Sándor ellen

1881–1894: III. Sándor uralkodása

1881	A három császár egyezményének megújítása
1882	A sajtótörvény és az első gyári törvény kiadása (a gyermekmunka tilalma)
1885	A nemesi agrárbank megalapítása
1887	Orosz–angol egyezmény Afganisztánról. Orosz–német viszontbiztosítási szerződés
1890	A zemsztvo-törvény
1891	Vámháború Németországgal
1891	A transzszibériai vasút építésének kezdete
1893	Az orosz–francia titkos szerződés ratifikálása
1894	Orosz–német kereskedelmi szerződés

1894–1917: II. Miklós uralkodása

1896	Áttérés az aranyalapra. Orosz–japán szerződés Koreáról
1897	Az első népszámlálás és az első törvény a munkaidőről
1897	Megalakul a Bund, a zsidó munkások szervezete
1897	Witte pénzügyi reformja: Oroszország áttér az aranyalapra
1897	Port Arthur és Talienvan bérbevétele
1898	Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt I. kongresszusa
1899	A hágai leszerelési konferencia
1899	Megegyezés Angliával a kínai érdekszférák elhatárolásáról
1900 tavasza	Az Iszakra megalapítása
1900. máj. 1.	Az első tömeges munkásdemonstráció
1900. szept.	Mandzsúria megszállása

V. A Szovjet Oroszország

7. fejezet: A SZUPERHATALOM SZÁZADA

A forradalmak kora

1901. szept.	Zürichben létrehozzák az eszer pártot
1903. aug.	A bolsevik és mensevik frakció létrejötte. Megalakul a Felszabaddítás Szövetsége
1903	Ciolkovszkij áttörést jelentő kísérletei a rakétatechnika terén
1904/05	Az orosz–japán háború. Súlyos vereségek Mukdennél és Csuizmánál. A porthsmouthi béke: Korea és Port Arthur elvesztése
1905. jan. 9. (22.)	A pétervári „véres vasárnap”. A katonaság a tüntető tömegbe lő
1905. febr. 4. (17.)	Bombamerénylet a cár nagybátyja ellen
1905. okt. eleje	Feketeszásas pogromok az ország számos pontján
1905. okt. 17. (30.)	II. Miklós manifesztuma a дума összehívásáról, a választójogi törvényről és a sajtószabadságról
1905. dec. 9. (22.)	Tüntetés és sortűz a Vörös téren. Barikádharok Moszkvában
1906. ápr. 23. (máj. 6.)	A cár jóváhagyja az „Orosz Birodalom Alaptörvényeit”
1906. júl.	A дума feloszlátása. Sztolipint miniszterelnökké nevezik ki
1906. nov.	A sztolipini reformok kezdete
1907. febr.–jún.	Ülésezik a II. Állami Duma
1907. ápr.–máj.	Végleges szakítás az V. (londoni) OSZDMP-kongresszuson a bolsevikok és a mensevikek között
1907. jún. 3. (16.)	Az Állami Duma feloszlátása, új választójogi törvény kihirdetése
1907. aug.	Oroszország csatlakozása az angol–francia szövetséghez (antant)
1907. nov.–1912. jún.	A III. Állami Duma működése
1909	Megjelenik a <i>Vehi</i> c. tanulmánykötet
1910. jún.	Törvény az obscsinából való szabad távozásról
1911. máj.	Törvény a földhasználatról
1911. szept. 1. (14.)	Merénylet Sztolipin ellen
1912. jan.	Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt prágai konferenciája: megalakul az első önálló bolsevik központi bizottság
1912. ápr. 4. (17.)	A lénai sortűz. A katonaság a sztrájkoló bányászok közé lővet. Kétszáz halott
1912. ápr. 22. (máj. 5.)	Megindul a Pravda c. újság
1912. nov.–1917. febr.	A IV. Állami Duma működése
1914. jún. 28.	Merénylet Ferenc Ferdinánd ellen
1914. júl. 16. (29.)	Oroszország megkezdí a mozgósítást
1914. júl. 18. (31.)	Németország hadüzenete
1914. júl. 23. (aug. 5.)	Ausztria–Magyarország hadüzenete. Oroszország belép a világ-háborúba
1914. aug. 15–17. (28–30.)	Vereség Tannenbergnél a németektől
1914. okt. 19. (nov. 1.)	Törökország hadat üzen Oroszországnak
1915. jan. vége	Súlyos vereség a Mazuri-tavaknál
1915. ápr.–jún.	A gorlicei áttörés, melynek nyomán az orosz csapatokat kiszorítják egész Galícia területéről

1915. jún.–júl. A hadsereg munícióhiányának kitudódása. Sorozatos személycserék a kormányban
1915. aug. 23. (szept. 5.) A cár maga veszi át a hadsereg irányítását
1916. febr. Sztrájkorozat a petrográdi üzemekben
1916. máj. 21. (jún. 3.) A Bruszilov-offenzíva kezdete. Az orosz csapatok a Kárpátokig nyomulnak
- 1916 ősze Lázadás számos katonai alakulatnál
1917. febr. 23. (márc. 8.) Tömegtüntetés Petrográdban. Kezdetét veszi a forradalom
1917. febr. 27–28. (márc. 12–13.) Megalakul a Munkás- és Katonaküldöttek Szovjetje és az Ideiglenes Kormány (miniszterelnök: Georgij Lvov)
1917. márc. 2. (15.) II. Miklós lemondása
1917. ápr. 3. (16.) Lenin titokban (egy lepecsételt vasúti kocsiban) több társával együtt visszatér a svájci emigrációból. Az Áprilisi Tézisek kiadása
1917. ápr. 18. (máj. 1.) A Miljukov-jegyzék: a kormány nem lép ki a háborúból
1917. máj. 5. (18.) Eszer és mensevik képviselők bekerülése a kormányba
1917. jún. A Kerenszkij-offenzíva. Kezdeti sikerek, majd látványos összeomlás
1917. júl. 3–5. (16–18.) Az I. géppuskásezred lázadása, tüntetések Petrográdban. A tüntetéseket betiltják, az árulással vádolt bolsevik pártot törvényen kívül helyezik
1917. júl. 24. (aug. 6.) Kerenszkij az új miniszterelnök
1917. júl. Német ellentámadás a keleti fronton
1917. aug. 25–30. (szept. 7–12.) Kornyilov sikertelen puccskísérlete
1917. szept. 1. (14.) Az Ideiglenes Kormány kikiáltja a köztársaságot
1917. szept. Elkészül Lenin *Állam és forradalom* c. műve
1917. okt. 10. (23.) A bolsevik KB határozata a fegyveres felkelésről
1917. okt. 16. (29.) A KB a felkelés azonnali végrehajtása mellett dönt
1917. okt. 25. (nov. 7.) Forradalom Pétervárott. Az Ideiglenes Kormány megdöntése. Lenin a Szovjetek II. Összoroszországi Kongresszusán bejelenti: a hatalmat a munkás- és katonaküldöttek szovjetjei vették a kezükbe. Kerenszkij elmenekül

A Lenin-korszak

1917. okt. 26. (nov. 8.) Az Ideiglenes Kormány tagjait letartóztatják. Megalakul az új kormány, a Népbiztosok Tanácsa. A békéről és a földről szóló dekrétum elfogadása
1917. nov. 11. (24.) A Központi Végrehajtó Bizottság és a Népbiztosok Tanácsa dekrétuma a feudális előjogok eltörléséről
1917. nov. Forradalmi megmozdulások szerte a birodalomban. Tyihon pátriárka ellenállásra szólítja fel a híveket
1917. dec. 2. (15.) Fegyverszünet a központi hatalmakkal. Megkezdődnek a béketárgyalások
1917. dec. Az Összoroszországi Rendkívüli Bizottság (Cseka) megalapítása
1918. jan. 5–6. (18–19.) Összeül az Alkotmányozó Gyűlés. A többség nem ismeri el a szovjethatalmat. A gyűlést felosztatják

1918. jan. 21. (febr. 3.) Rendelet a cári adósságok eltörléséről. Az állam és az egyház szétválasztása. Tyihon pátriárkát megfosztják valamennyi méltóságától
1918. jan. 25. (febr. 7.) Bevezetik az új naptár szerinti időszámítást
1918. febr. 23. A pszkovi győzelem. A Vörös Hadsereg létrejötte
1918. febr. 28. Rendelet az oktatás demokratizálásáról
1918. márc. Németország és a Monarchia csapatai megszállják Ukrajnát
1918. márc. 3. A breszti béke aláírása
1918. márc. A párt új neve: Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt. Az új főváros: Moszkva
1918. márc.–ápr. Megkezdődik a fehérgárdista tisztek katonai szervezkedése. Az angolok partraszállása Murmanszkban, a japánoké Vlagyivosztokban. A polgárháború kezdete
1918. máj. 9. Az állami gabonamonopólium kihirdetése. Betiltják a magánkereskedelmet
1918. máj. 25. A csehszlovák hadtest lázadása
1918. jún. 11. Rendelet a szegényparaszti bizottságok felállításáról
1918. júl. 4–10. Az Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság (OSZFSZK) megalakulása. Elfogadják az első szovjet alkotmányt
1918. júl. 17. II. Miklós cár és családja kivégzése Jekatyerinburgban
1918. aug. 30. Sikertelen merénylet Lenin ellen. Dekrétum a vörösterrorról
1919. jan. 11. Rendelet a gabona kötelező beszolgáltatásáról, valamint a munkakötelezettségről
1919. márc. 2–6. A III. Internacionálé (Komintern) alakuló ülése Moszkvában
1919. márc. 18–23. Az OK(b)P VIII. kongresszusa. Határozat a hadikommunizmus kiterjesztéséről. Elfogadják a párt programját
1919. márc. Megjelenik Buharin és Preobrazsenszkij *A kommunizmus ábécéje* c. könyve
1919. máj. Az előzetes cenzúra bevezetése
1919. aug. A szovjet csapatok Moszkva körül gyűrűbe szorulnak
1919. okt. Az antanthatalmak gazdasági blokádjának kezdete
1919. nov. Fordulat a polgárháború menetében: győzelmek gyors egymásutánban Gyenyikin, Kolcsak és Jugenyics csapatai felett
1920. febr. 7. Kolcsak kivégzése
1920. ápr. 25. Lengyel támadás Szovjet-Oroszország ellen
1920. aug. 17. Az ellentámadásba lendült szovjet erők súlyos veresége Varsó alatt. A lengyel–szovjet háború vége. Megkezdődnek a békettárgyalások
1920. nov. Felszabadul a Krím félsziget. Szovjet-Oroszország európai felén befejeződik a polgárháború
1920. dec. 28. Orosz–ukrán gazdasági és katonai szövetség megkötése
1921. febr. 28–márc. 18. Matrózlázadás Kronstadtban
1921. márc. 18. A rigai béke aláírása. Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziát Lengyelországhoz csatolják
1921. márc. A X. pártkongresszus határozata alapján útjára indul az új gazdaságpolitika, a NEP. Áttérés a terményadóra, engedélyezik a magánkereskedelmet és a magánkisipart
1921. júl. Prágában megjelenik a *Szmena veh* c. kötet
1921. júl.–aug. Éhínség söpör végig az országon, különösen a Volgavidéken
1921. aug. Az utolsó fehérgárdista egységek szétverése a Távol-Keleten

1922. febr.	A Cseka átalakítása. Utóda az Állami Politikai Igazgatóság (GPU), vezetője Dzerzsinszkij
1922. ápr. 3.	Sztálint választják a KB főtitkárává
1922. ápr. 16.	Rapallo: Németország és Szovjet-Oroszország diplomáciai és gazdasági kapcsolatokat létesít
1922. máj.–júl.	Szovjet–angol tárgyalások az adósságokról, ill. a kártérítésről
1922. jún.–aug.	34 eszer vezető elítélése ellenforradalmi tevékenység miatt
1922. okt.	Az utolsó intervenciók is elhagyják a szovjet állam területét
1922. dec. 30.	Megalakul a Szovjetunió
1923. ápr. 17–25.	A súlyos beteg Lenin a párt kongresszusához írt üzenetében Sztálin leváltását javasolja. (A levél nem kerül nyilvánosságra)
1923. okt. 15.	A NEP-et és a pártdemokrácia hiányát bíráló baloldali ellenzék megalakulása
1924. jan.	Megszületik a Szovjetunió első alkotmánya
1924. jan. 21.	Lenin halála

A Sztálin-korszak

1924. febr.–okt.	Számos ország diplomáciai kapcsolatot létesít a Szovjetunióval
1924. dec.	Trockij „permanens forradalmával” szemben Sztálin meghirdeti „a szocializmus egy országban való felépítésének” tézisét
1925. ápr. 18.	Engedélyezik a bér munka alkalmazását a parasztok számára a bérelt földön is
1925. dec.	Sztálin heves vitái a „leningrádi ellenzékkel”
1925 folyamán	Rendeletek garantálják a Szovjetunióban a házassági és a házasságon kívüli kapcsolat egyenjogúságát
1926. jan.	Bemutatják Ejzenstein <i>Patyomkin páncélos</i> c. filmjét
1926 tavasza	A baloldali ellenzék és a leningrádi („új”) ellenzék egyesülése, az ún. egyesült ellenzék létrejötte
1926. máj.	Megjelenik I. Babel <i>Lovashadsereg</i> c. kötete
1927. máj. 27.	Megszakadnak a diplomáciai kapcsolatok Nagy-Britanniával
1927. dec.	A Sztálin vezette többség végső győzelme a XV. pártkongresszuson az ellenzék felett: 1500 fő kizárása a pártból
1928. jan.	Sztálin szibériai útja
1928. júl.	Elhidegülés a szovjet–kínai kapcsolatokban. A Szovjetunió visszarendeli katonai tanácsadóit Kínából
1928. okt.	Útjára indul az első ötéves terv
1928 folyamán	Megjelenik Solohov <i>Csendes Don</i> c. művének első kötete
1929. jan.	Trockij kiutasítása a Szovjetunióból
1929. nov. 7.	Sztálin meghirdeti a felülről végrehajtott, erőszakos kollektivizálást
1929. dec. 21.	Sztálin 50. születésnapja kultikus dicsőítés közepette
1930. márc. 2.	Megjelenik Sztálin <i>Akiknek a siker a fejükbe szállt</i> c. cikke a Pravdában
1930. ápr. 14.	Majakovszkij öngyilkossága
1930. nov.–dec.	Az „Iparpárt” pere, az első nagyszabású koncepció per
1931. ápr.–től	Az erőszakos kuláktalanítás az egész országra kiterjed
1931. júl.	G. B. Shaw látogatása a Szovjetunióban
1932. aug.	A „buharinisták” egy csoportja bírálja a sztálini gazdaságpolitikát, és elítéli az önkényt (később letartóztatják őket)
1932. dec.	Bevezetik az igazolványrendszert. A lakóhely-változtatást engedélyhez kötik

1932/33 tele	Pusztító éhínség Ukrajnában és Kazahsztánban
1933. nov.	A Szovjetunió diplomáciai kapcsolatokat létesít az Egyesült Államokkal
1934. jan. 26–febr. 10.	A XVII. pártkongresszus, a „Győztesek kongresszusa”
1934. júl.	Feloszlatják a GPU-t, utóda a Belügyi Népbiztosság (NKVD), melynek egyik főigazgatóságaként létrehozzák a GULAG-ot
1934. szept. 18.	A Szovjetuniót felveszik a Népszövetségbe
1934. dec. 1.	Merénylet Kirov ellen a Szmolnijban
1935. máj. 2.	Szovjet–francia segítségnyújtási egyezmény
1935. júl.–aug.	A Komintern VII. kongresszusa. A népfrontpolitika meghirdetése
1935. aug.	A Sztahanov-mozgalom kezdete
1936. aug. 19–24.	Az első nyilvános koncepció per (Zinovjev, Kamenyev és társaik ellen)
1936. okt.	A Szovjetunió a köztársaságiak oldalán beavatkozik a spanyol polgárháborúba
1936. nov. 25.	Németország és Japán aláírja az antikomintern paktumot. A szerződés névleg a Komintern, valójában a Szovjetunió ellen irányul
1936. nov.	L. Feuchtwanger moszkvai látogatása
1936. dec. 5.	Megszületik az új alkotmány, amely deklarálja a szocializmus győzelmét a Szovjetunióban. A Kaukázusontúli Föderáció helyén létrejön Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán szovjetköztársasága
1937. jan. 23–30.	A második nagy per Radek, Pjatakov és 13 társuk ügyében
1937. jún. 12.	A Vörös Hadsereg vezérkarának (köztük Tuhacsevszkij) kivégzése
1937. jún. 18–20.	P. V. Cskalov az Északi-sarkon át leszállás nélkül repül az Egyesült Államokba
1938. márc. 2–13.	A harmadik nagy koncepció per, Buharin, Rikov, Jagoda és 18 további vádlott elítélése
1938. dec.	Bemutatják Ejzenstein <i>A jégmezők lovagja</i> c. filmjét
1939. máj.	Szovjet–japán határvillongások a Távol-Keleten
1939. aug. 23.	A szovjet–német meg nem támadási szerződés (Molotov–Ribbentrop-paktum) és a titkos záradék aláírása Moszkvában
1939. szept. 17.	A Vörös Hadsereg átlépi a szovjet–lengyel határt
1939. nov.–1940. márc.	A szovjet–finn háború. A Szovjetunió megszerzi a karéliei földszorost és a Ladoga-tó északi partját
1940. márc.	Megjelenik Solohov <i>Csendes Don</i> c. regényének befejező kötete
1940. aug. 3–6.	Az annektált Litvánia, Lettország és Észtország belép a Szovjetunióba
1940. aug. 20.	Halálos merénylet a Mexikóban élő Trockij ellen
1941. máj. 6.	Sztálin az NT új elnöke
1941. jún. 22.	Németország megtámadja a Szovjetuniót
1941. júl. és nov.	Amnesztiarendeletek, 600 ezer volt elítéltet irányítanak a frontra
1941. szept. 8.	A németek körülférják Leningrádot. Megkezdődik a blokád
1941. szept. 19.	Kijev eleste
1941. okt.	Megindulnak az első segélyszállítmányok az Egyesült Államokból
1941. okt.–1941. dec. 7.	A moszkvai csata. November 7-én díszszemlét tartanak az ostromlott városban. A német hadsereg első kudarca
1942. júl. 1.	Elesik Szevasztopol
1942. júl. 28.	Sztálin hírhedt 228-as számú parancsa. Rendfenntartó egységek felállítása az arcvonalon
1942. aug. 12–18.	Churchill látogatása Moszkvában

1942. szept.	Sztálin kapcsolatot létesít a partizánmozgalom vezetőivel
1942. nov. 19.	A szovjet csapatok ellentámadásba mennek át Sztálingrádnál
1942. dec.	Vlaszov tábornok Szmolenszki Deklarációja, amelyben a Sztálin elleni harcra szólít fel, szövetségben a náci Németországgal
1943. febr. 2.	Győzelem Sztálingrádnál. Fordulat a háború menetében
1943. febr.	A németek rábukkannak a katyni tömegsírra, amely a Sztálin utasítására kivégzett 14 ezer lengyel tiszt tetemét rejtette magában
1943. máj. 14.	A Komintern feloszlata
1943. aug. 23.	Szovjet győzelem a kurszki csatában
1943. szept. 4.	Sztálin és Szergij metropolita tárgyalása. Helyreáll a pravoszláv egyház egysége
1943. nov. 6.	Felszabadul Kijev
1944. jan. 27.	Véget ér Leningrád 900 napos blokádja
1944. aug.	A Szovjetunió egész területe felszabadul
1944. szept. 19.	Fegyverszünet Finnországgal
1944. okt. 2.	A varsói felkelés bukása
1945. febr. 4–11.	A jaltai konferencia a háború utáni rendezésről
1945. ápr. 30.	Szovjet zászló a Reichstagon. Hitler öngyilkossága
1945. máj. 9.	Németország kapitulál
1945. jún. 24.	Győzelmi díszszemle a Vörös téren
1945. júl. 7.	Általános amnesztia. Az ellenőrző-szűrő légerek felállítása
1945. júl. 17–aug. 2.	A potsdami konferencia. Truman bejelenti az atombomba létét
1945. aug. 6.	Az Egyesült Államok atombombát dob Hirosimára
1945. aug. 8.	A Szovjetunió hadat üzen Japánnak
1945. aug. 16.	Truman elutasítja Sztálin távol-keleti rendezési tervét
1945. szept. 2.	Japán kapitulál
1946. márc. 5.	Churchill fultoni beszéde
1946. jún.	Gromiko javaslata az ENSZ-ben az atomfegyverek betiltására
1946. aug. 1.	Vlaszov tábornok kivégzése
1947. márc.	A Truman-doktrína meghirdetése
1947. júl. 12–15.	A Marshall-segélyprogram megvitatása Párizsban a Szovjetunió és a népi demokratikus országok nélkül
1947. szept.	Megalakul a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája, a Kominform
1947. dec.	A jegyrendszer megszüntetése, pénzreform
1948. ápr.	Kétoldalú szerződések a Szovjetunió és Finnország között
1948. máj. 14.	A Szovjetunió elsőként ismeri el az izraeli államot
1948. dec.–1949. jan.	A Zsidó Antifasiszta Bizottság feloszlata, az anticionista kampány kezdete
1948 folyamán	A „természetátalakító tervek” kidolgozása
1949. jan.–ápr.	Moszkvában megalakul a KGST
1949. ápr.	A NATO megalakítása
1949. aug. 29.	Az első szovjet kísérleti atombomba-robbantás bejelentése
1949. okt. 1.	Megalakul a Kínai Népköztársaság
1949. dec. 21.	Sztálin 70. születésnapja. Az ünnepségek keretében szovjet–kínai csúcstalálkozó Moszkvában
1950. jún.–1953. júl.	A koreai háború
1952. febr.	Megjelenik Sztálin <i>A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban</i> c. könyve
1953. jan.	Megkezdődik az „orvosper”
1953. márc. 5.	Sztálin halála
1953. márc. 27.	Széles körű amnesztia a köztörvényesek számára

1953. jún. 16–17. A berlini felkelés
 1953. aug. 20. A Szovjetunió felrobbantja első hidrogénbombáját
 1953. szept. 13. Hruscsov a KB új első titkára

A Hruscsov-korszak

1953. dec. 25. Utólagos közlemény Berija és társai elítéléséről és kivégzéséről
 1954. máj. Megjelenik Ehrenburg *Olvasás* c. kisregénye
 1955. máj. A Varsói Szerződés létrehozása
 1955 folyamán Felfüggesztik az abortusztilalmat
 1956. febr. 14–25. Az SZKP XX. kongresszusa. Hruscsov „titkos beszéde” a sztálini korszak bűneiről
 1956. jún. Megkezdődik a politikai elítéltek rehabilitálása
 1956. okt.–nov. Katonai beavatkozás Magyarországon
 1956 ősze A GULAG lágereinek felszámolása, ill. átszervezése
 1957. okt. 4. Az első műhold, a Szputnyik fellövése
 1958 folyamán Borisz Paszternakot irodalmi Nobel-díjjal tüntetik ki
 1959. szept. Hruscsov feleségével együtt az Egyesült Államokba látogat
 1959. okt. Egy szovjet űrrakéta elsőként készít fényképeket a Hold túlsó feléről
 1960. máj. 1. Szverdlovszk felett lelőnek egy U–2-es amerikai kémrepülőgépet
 1961. ápr. 12. Az első ember, Jurij Gagarin űrrepülése
 1961. okt. Különbizottság felállítása a sztálini terror pontos méreteinek kivizsgálására
 1962. júl. 1–3. Novocserkasszkban a katonaság tüzet nyit a tüntető munkásokra
 1962. okt. 22–nov. 20. A kubai rakétaválság. A Szovjetunió végül kivonja rakétáit az országból, az Egyesült Államok pedig garantálja Kuba biztonságát
 1962. nov. Megjelenik Szolzsenyicin kisregénye, az *Ivan Gyenyiszovics egy napja*
 1963. febr. A sztálini terrorral foglalkozó bizottság elkészül munkájával. A jelentés nem kerül nyilvánosságra
 1963. márc. Fidel Castro megkapja a „Szovjetunió Hőse” kitüntetést
 1963. aug. Moszkvában aláírják a nagyhatalmak a részleges atomcsend-egyezményt
 1964. okt. 14. A KB elnöksége felmenti Hruscsovot minden tisztségéből. A KB első titkára Leonid Brezsnyev, a Minisztertanács elnöke Alek-szej Koszigin lesz

A Brezsnyev-korszak

1965. márc. 18. Az első ember, A. Leonov űrsétája
 1965. okt. M. Solohov irodalmi Nobel-díjban részesül
 1966. febr. Az első szovjet íróper, A. Szinyavszkij és J. Danyiel elítélése külföldön publikált műveik miatt
 1967. aug. Szovjet–izraeli diplomáciai szakítás a „hatnapos háború” következtében
 1968. aug. 21. A Varsói Szerződés fegyveres erőinek bevonulása Csehszlovákiába
 1968 folyamán A válást megkönnyítő törvénymódosítások a Szovjetunióban
 1969. márc. 2–15. Szovjet–kínai katonai konfliktus az Usszuri folyónál
 1969. júl. 20–21. Amerikai űrhajósok végrehajtják a Holdra szállást

1970. okt.	Szolzsenyicin irodalmi Nobel-díjban részesül
1971. szept. 11.	Hruscsov halála
1972. máj. 22–30.	Nixon és Brezsnyev aláírják Moszkvában a SALT–I. egyezményt
1974. febr.	Szolzsenyicint kiutasítják a Szovjetunióból
1975 folyamán	Közös szovjet–amerikai űrprogram (Szojuz–Apollo)
1977. jún. 16.	Brezsnyevet a Legfelsőbb Tanács Elnöksége elnökévé választják. Első ízben összpontosul egy kézben a pártfőtitkári, az államfői és a főparancsnoki tisztség
1977. okt. 7.	Életbe lép az új alkotmány
1979. jún. 15–18.	Carter és Brezsnyev Bécsben aláírja a SALT–II. egyezményt. A Szovjetunió engedményeket tesz a zsidók kivándorlása ügyében
1979. dec. 26–27.	Szovjet alakulatok bevonulása Afganisztánba
1980. jan.	Az Egyesült Államok a beavatkozásra hivatkozva elhalasztja a SALT–II. ratifikálását. Kereskedelmi embargó a Szovjetunió ellen
1980. júl.–aug.	A „csonka” olimpiai játékok Moszkvában, 81 ország részvételével
1981. máj.	V. Menyikov Oscar-díjat kap <i>Moszkva nem hisz a könnyeknek</i> c. filmjéért
1982. nov. 10.	Brezsnyev halála. Az új főtitkár Jurij Andropov
1983. okt.	A Szovjetunió, válaszul az amerikai Pershing II-esek nyugat-európai telepítésére, atomtöltetű rakétákat telepít az NDK és Csehszlovákia területére
1984. febr. 9.	Andropov halála. Utóda Konsztantyin Csernyenko
1984. júl.–aug.	A Szovjetunió és szövetségesei (Románia kivételével) nem vesznek részt a Los Angeles-i olimpián
1985. márc. 10.	Meghal Csernyenko. Az új főtitkár Mihail Gorbacsov

A Gorbacsov-korszak

1986. febr.–márc.	Gorbacsov meghirdeti a peresztrojkát
1986. ápr. 26.	Robbanás a csernobili atomerőműben
1988. febr.	Buharin és Rikov posztumusz rehabilitálása
1988. febr.–márc.	Etnikai háború tör ki Hegyi Karabahban
1988. máj.	Megkezdődik a csapatkivonás Afganisztánból
1988. jún.–aug.	Autonómiát követelő mozgalmak a Baltikumban
1989. máj. 25–jún. 9.	A Szovjetunió Népi Küldötteinek I. Kongresszusa
1989. aug. 23.	Élő lánc Tallinn és Vilnius között a nemzeti függetlenség kivívása érdekében
1989. dec. 1–3.	Bush és Gorbacsov csúcstalálkozója Máltán. A szovjet elnök lemond a Kelet-Európa feletti ellenőrzés jogáról
1990. márc. 12–15.	Gorbacsovot államfővé választják
1990. ápr.	Részleges blokád Litvánia ellen
1990. máj. 16–jún. 12.	A Népi Küldöttek I. Oroszországi Kongresszusa Borisz Jelcint választja az Orosz Föderáció elnökévé
1990. júl.	A „Hetek” houstoni csúcstalálkozója a szovjetunióbeli reformfolyamatokról
1990. okt.	A Demokratikus Oroszország az SZKP betiltását követeli
1990. okt.	Gorbacsovnak ítélik a Nobel-békedíjat
1990. dec.	A földmagántulajdonról rendelkező törvény életbe léptetése
1991. jan.	Katonai beavatkozás Litvániában
1991. márc. 17.	Népszavazás a Szovjetunió jövőjéről. A balti országok, Grúzia és Moldova kivételével minden köztársaság a szövetség megújítására voksol

1991. aug. 19–21.   Katonai puccskísérlet Moszkvában
1991. aug. 24.   Gorbacsov lemond a pártfőtitkári tisztről

A Jelcin-korszak

1991. okt. 31.   Az oroszországi Népi Küldöttek Kongresszusa jóváhagyja Jelcin gazdasági reformprogramját. Oroszország zászlaja újra az 1917 februárjában bevezetett fehér-kék-piros lobogó

1991. nov. 6.   Jelcin rendeleti úton betiltja az SZKP-t, önmagát pedig kormányfővé nevezi ki

1991. nov. 16.   Oroszország saját hatáskörébe vonja a rubel kibocsátását, és liberalizálja külkereskedelmét

1991. dec. 7–8.   Oroszország, Ukrajna és Belorusszia államfői bejelentik a Szovjetunió felszámolását. Utóda a Független Államok Közössége (FÁK)

1991. dec. 21-ig   További nyolc tagköztársaság csatlakozik a FÁK-hoz
1991. dec. 25.   Gorbacsov a televízió nyilvánossága előtt lemond a szövetségi elnöki tisztről

1991. dec. 28.   Jelcin rendelete a földek magánkézbe juttatásának előkészítéséről

1992. máj. 15.   A FÁK kilenc tagállama kollektív biztonsági szerződést köt egymással

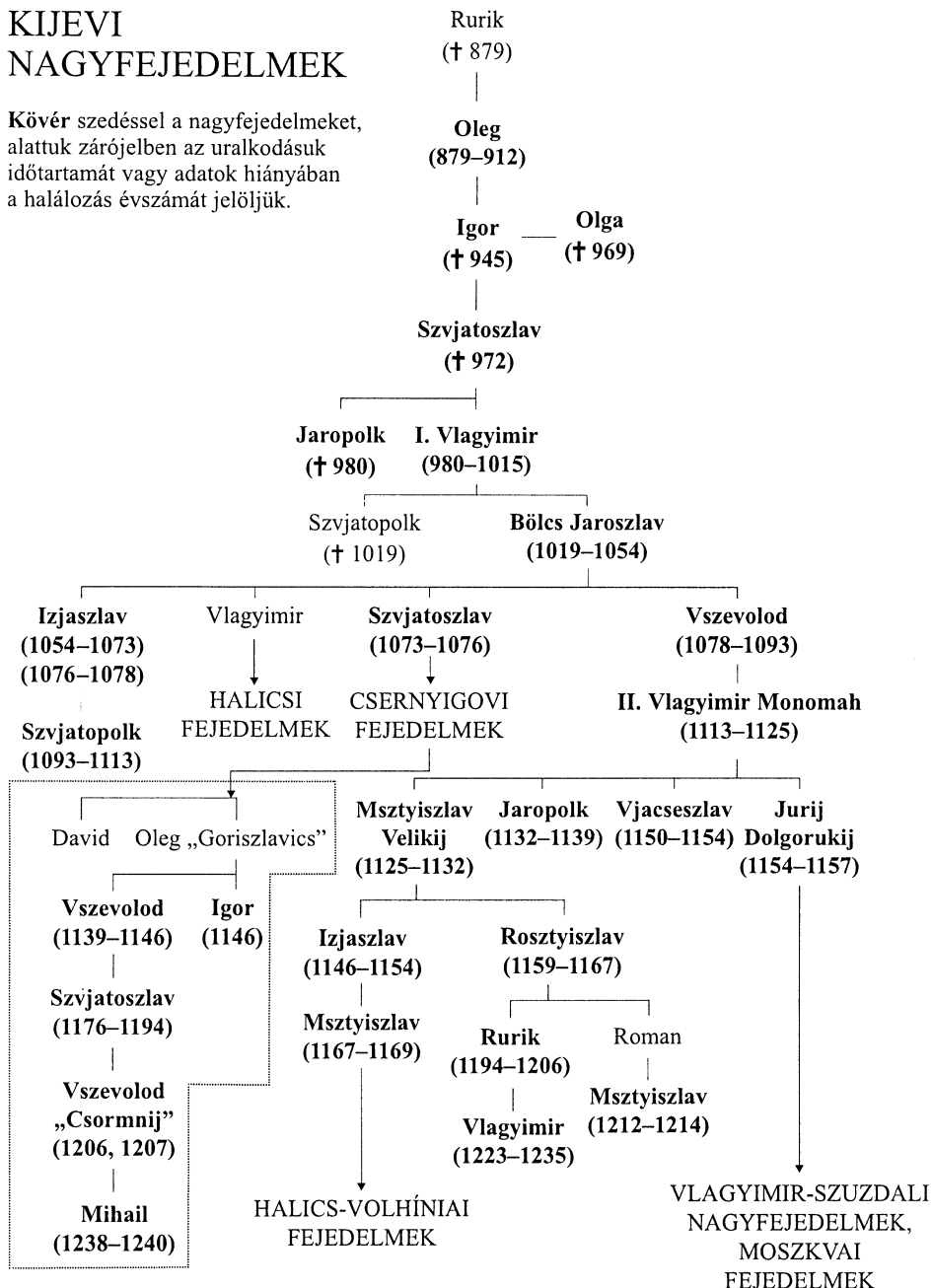
1993. szept. 21.   Jelcin bejelenti, hogy fel kívánja oszlatni a parlamentet

1993. okt. 4.   Borisz Jelcin nyílt támadása a Népi Küldöttek Kongresszusa ellen: tankok lövik Moszkvában a parlament épületét. Megszilárdul az elnöki rendszer, lezárul a rendszerváltás folyamata

GENEALÓGIAI TÁBLÁZATOK

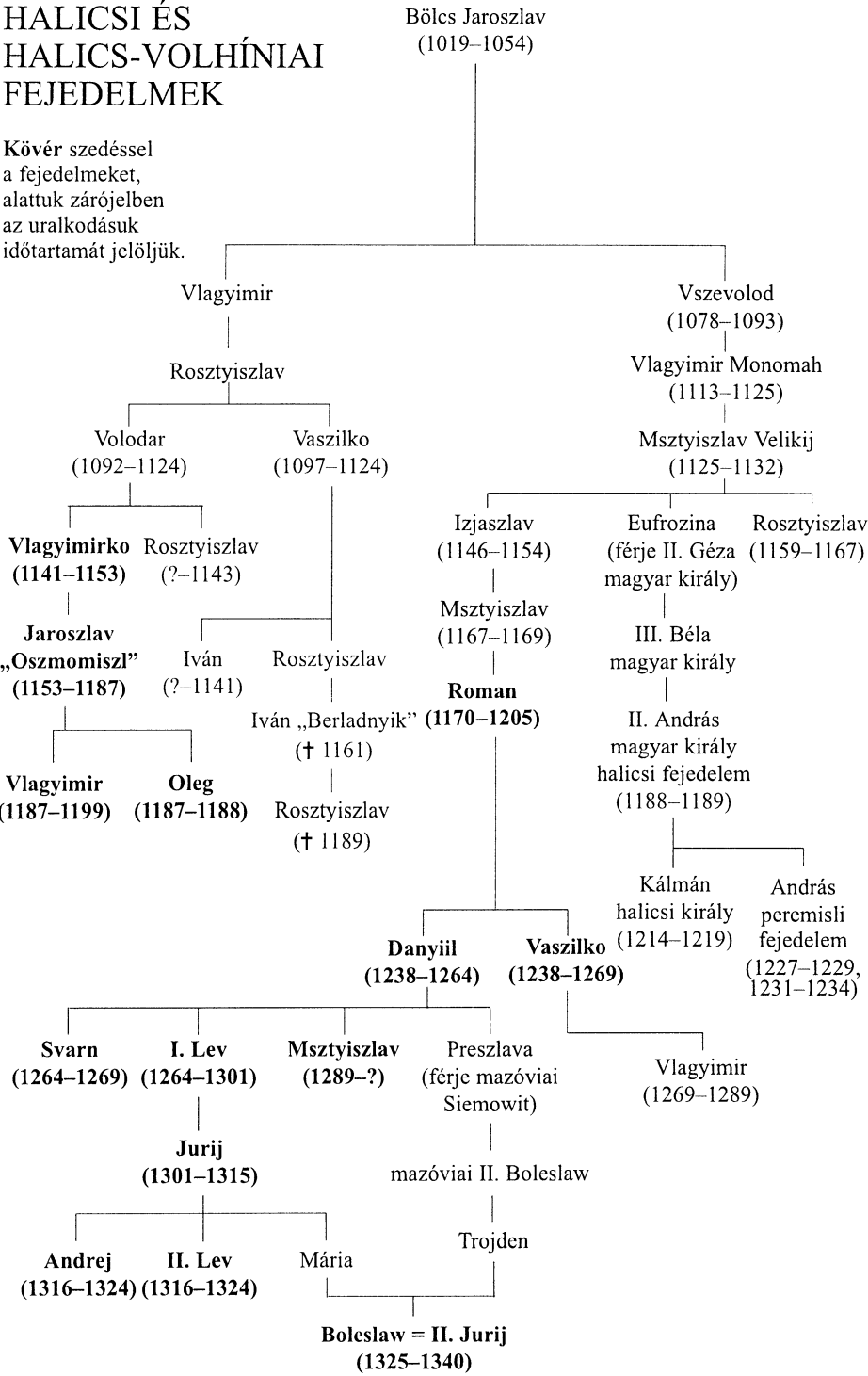
KIJEVI NAGYFEJEDELMEK

Kövér szedéssel a nagyfejedelmeket, alattuk zárójelben az uralkodásuk időtartamát vagy adatok hiányában a halálozás évszámát jelöljük.

HALICSI ÉS HALICS-VOLHÍNIAI FEJEDELMEK

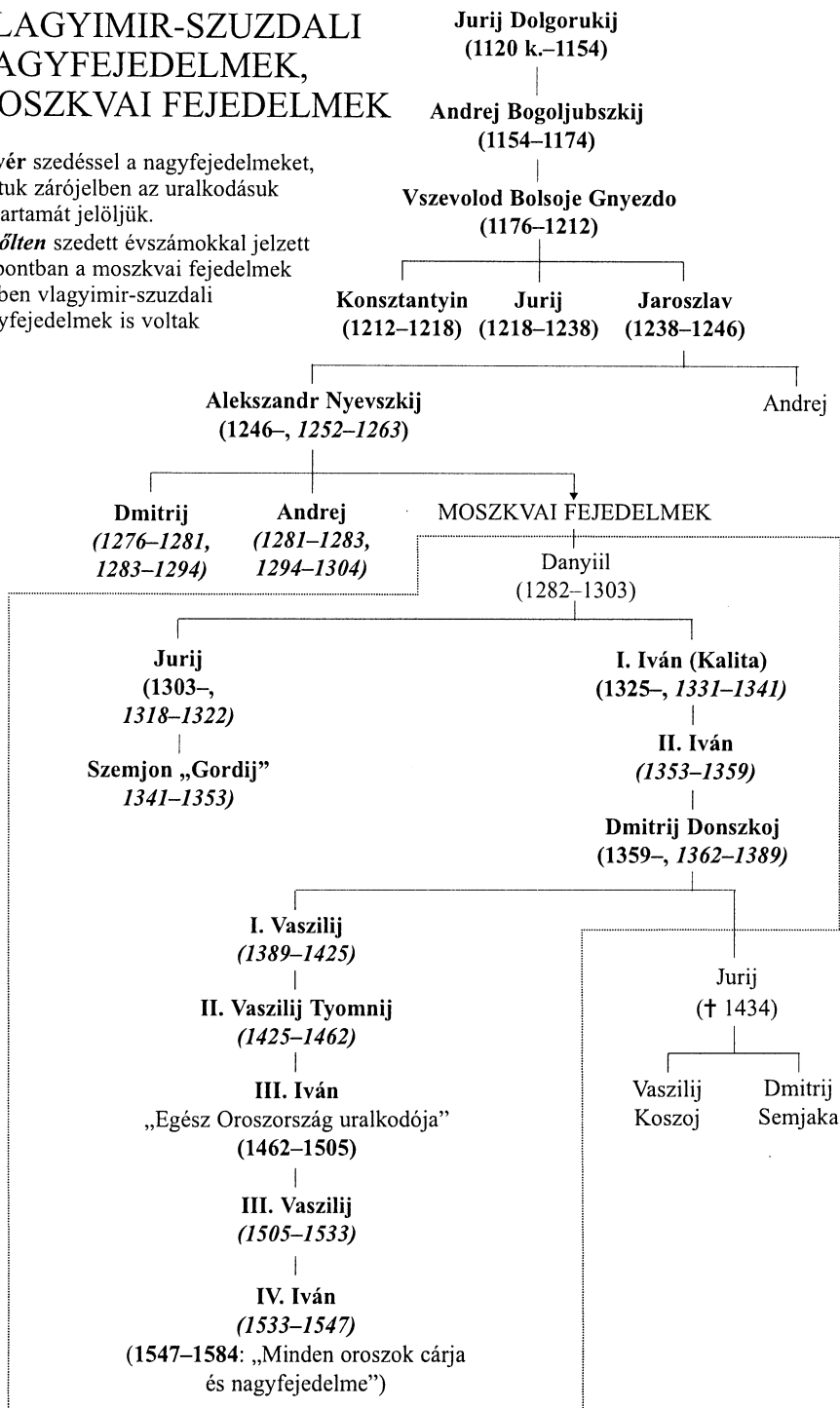
Kövér szedéssel
a fejedelmeket,
alattuk zárójelben
az uralkodásuk
időtartamát jelöljük.

VLAGYIMIR-SZUZDALI NAGYFEJEDELMEK, MOSZKVAI FEJEDELMEK

Kövér szedéssel a nagyfejedelmeket, alattuk zárójelben az uralkodásuk időtartamát jelöljük.

A *dőlt*en szedett évszámokkal jelzett időpontban a moszkvai fejedelmek egyben vlagyimir-szuzdali nagyfejedelmek is voltak

RURIK-MONOMAH-DINASZTIA

OROSZ CÁROK

IV. Iván
(1547–1584)

I. Fjodor
(1584–1598)

Dmitrij
(† 1591)

VÁLASZTOTT CÁROK

Borisz Godunov
(1598–1605)

II. Fjodor
(1605)

I. Dmitrij (álcár)
(1605–1606)

Vaszilij Sujszkij
(1606–1610)

INTERREGNUM
(1610–1613)

ROMANOV-DINASZTIA

I. Mihail
(1613–1645)

I. Alekszej
(1645–1676)

V. Iván
(1682–1696, társuralkodó)

III. Fjodor
(1676–1682)

I. Péter
(1682–1696,
társuralkodó;
1696–1725)

I. Katalin
(1725–1727)

Anna

I. Erzsébet
(1741–1761)

Katalin

I. Anna
(1730–1740)

Alekszej

III. Péter
(1761–1762)

II. Katalin
(1762–1796)

Anna

I. Pál
(1796–1801)

VI. Iván
(1740–1741)

II. Péter
(1727–1730)

I. Sándor
(1801–1825)

I. Miklós
(1825–1855)

II. Sándor
(1855–1881)

III. Sándor
(1881–1894)

II. Miklós
(1894–1917)

AJÁNLOTT IRODALOM

ÖSSZEFOGLALÓ JELLEGŰ MŰVEK

Magyarul:

- A Szovjetunió története. I–II. Budapest, 1980.
Az orosz irodalom kistükre. Ilariontól Ragyiscsevig, XI–XVIII. sz. (Szerk.: Iglói Endre) Budapest, 1981
Az orosz művészet története. A kezdetektől napjainkig. (Főszerk.: Maskovcev, N. G.) Budapest, 1983.
Az orosz történelem egyetemessége és különossége. (Szerk.: Krausz T.–Szvák Gy.) Budapest, 1982.
Berki F.: Az orthodox kereszténység. Budapest, 1975.
Dokumentumok történeti ruszisztikánk tárgyköréből. (Szerk.: Krausz T.–Szvák Gy.) Poszt-Szovjet Füzetek XV. Budapest, 2000.
Dolmányos István: A Szovjetunió története. Budapest, 1971.
Gerő László: Régi orosz építészet. Budapest, 1977.
Heller, M.–Nyekrics, A.: Orosz történelem. I–II. Budapest, 1996.
Lazarev, Viktor: Középkori orosz festészet. Budapest, 1975.
Perényi József–Dolmányos István: A Szovjetunió története. (Egyetemi jegyzet) Budapest, é. n.
Platonov, S. F.: Oroszország története. Budapest, é. n.
Popova, Olga–Szmirnova, Jevgelina–Cortesi, Paola: Az ikon. Budapest, 1996.
Rambaud, A.: Oroszország története. Budapest, 1890.
Rátz Kálmán: Oroszország története. Budapest, 1943.
Szaharov, A.: Az orosz történelem új terminológiája. Ruszisztikai könyvek VII. Budapest, 2000.

Idegen nyelven:

- Dulov, A. V.: Geograficeszkaja szreda i isztorija SZSZSZR. Moszkva, 1983.
Florinsky, M.: Russia. A History and an Interpretation. New York, 1953.
Geschichte der Ukraine. (Hrsg.: von Golczewski, F.) Göttingen, 1993.
Gilbert, M.: Russian History Atlas. London, 1972.
Golubinszkij, E.: Isztorija russzkoj cerkvi. Moszkva, 1880.
Handbuch der Geschichte Russlands. I–III. (Hrsg.: Hellmann, M.) Stuttgart, 1981.
Haumann, H.: Geschichte Russlands. München–Zürich, 1996.
Heller, K.: Russische Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Die Kiever und Moskauer Periode. Darmstadt, 1987.
Hösch, E.: Geschichte Russlands. Vom Kiever Reich bis zum Zerfall des Sovietimperiums. Stuttgart–Berlin–Köln, 1996.
Hrusevszkij, M.: Isztorija Ukraini-Ruszi. I–III. Lvov, 1905.
Isztoriceszkaja geografija SZSZSZR. (Red.: Drobizsev, I. Z.–Kovalcsenko, I. D.–Muravjov, A. V.) Moszkva, 1973.
Isztorija Rosszii v trjoh tomah. (Otv. red.: Szaharov, A. N.) Moszkva, 1996.
Isztorija russzkoj lityeraturi X–XVII vekov. (Red.: Lihacsov, D. Sz.) Moszkva, 1980.
Isztorija Ukrainszkoj RSZR v 8-mi tomah. I. Kijev, 1977.

- Isztorija SZSZSZR sz drevnyejsih vremjon do nasih dneje v 12-i tomah. Moszkva, 1965–1971.
- Karamzin, N. M.: Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo. Kny. I–III. Moszkva, 1989.
- Kartasev, A. V.: Ocserki po isztorii russzkoy cerkvi. I–II. Moszkva, 1993.
- Kljucsevskij, V. O.: Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah. Kursz russzkoy isztorii. Moszkva, 1987–1988.
- Lincoln, Bruce W.: Romanovs. Autocrats of All Russias. New York, 1981.
- Martin, J.: Medieval Russia 980–1584. Cambridge, 1995.
- Meszto Rosszii v Jevrope/The Place of Russia in Europe. (Szerk.: Szvák Gy.) Budapest, 1999.
- Meszto Rosszii v Jevrazii/The Place of Russia in Eurasia. (Szerk.: Szvák Gy.) Budapest, 2001.
- Mezsdunardnije szvjazi Rosszii do XVII v. Moszkva, 1961.
- Miljukov, P.: Ocserki po isztorii russzkoy kulturi. Szentpétervár, 1904.
- Millenium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Russland 988–1988. (Hrsg.: von Birkfellner, G.) Köln–Weimar–Wien, 1993.
- Nyikolszkij, N. M.: Isztorija russzkoy cerkvi. Moszkva, 1983.
- Pavlov-Szilvanskij, N. P.: Feodalizm v Rosszii. Moszkva, 1988.
- Riasanovsky, Nicholas V.: A History of Russia. New York, 1973.
- Rüss, H.: Herren und Diener. Die Soziale und Politische Mentalität des russischen Adels. 9–17. Jh. Köln–Weimar–Wien, 1997.
- Stökl, G.: Russische Geschichte. Stuttgart, 1990.
- Szolovjov, Sz. M.: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Moszkva, 1959–1960.
- Vernadsky, G.: A History of Russia. Washington, 1961.

I. A KIJEVI RUSZ

Magyarul:

- Bartha A.: A magyar nép őstörténete. Budapest, 1988.
- Filippov, Sz.: Az 1960–70-es évek szovjet történettudományának vitái a feudalizmus kori Oroszország fejlődéséről. In: Világtörténet, 1984/3.
- Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs, 1995.
- Font Márta: Napjaink szovjet történetírása a középkori kijevi állam jellegéről. In: Világtörténet, 1989/4.
- Font Márta: II. András orosz politikája és hadjáratai. In: Századok, 1991/1–2.
- Font Márta: Magyarok a Kijevi Évkönyvben. Szeged, 1996.
- Hodinka, A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916.
- Horálek, K.: Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Budapest, 1967.
- Janyin, V. L.: A nyírfakéreg levelek üzenete. (Ford.: Szvák Gy.) Budapest, 1980.
- Makai J.: Andrej Bogoljubszkij egyházpolitikája. In: Acta Academiae paedagogiae Agriensis. Nova series. t. XXI. Sectio historiae. Eger, 1993.
- Orosz Gy.: A pogány-keresztény vallási szinkretizmus kérdései a nagyorosz egyházi népek tükrében. Nyíregyháza, 1993.
- Szaharov, A. N.: Orosz-magyar szövetségi kapcsolatok a 9–10. században. In: Századok, 1986/1.

Idegen nyelven:

- Berezskov, I.G.: Hronologija russzkovo letopiszanyija. Moszkva, 1963.
- Birnbaum, H.: Essays in Early Slavic Civilization. München, 1981.

- Boba, I.: Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the Ninth Century. Wiesbaden, 1967.
- Buganov, V. I.–Preobrazsenszkij, A. A.–Tyihonov, Ju. A.: Evoljucija feodalizma v Rosszii. Moszkva, 1980.
- Buntari i pravoiszkatyeli v russzkoi cerkvi. Moszkva, 1991.
- Dolukhanov, P. M.: The Early Slavs. Eastern Europe from the Initial Settlement to the Kievan Rus. London–New York, 1996.
- Drevnyerusszkije knyazsesztva X–XIII vv. Moszkva, 1975.
- Drevnyerusszkije pismennije isztocsniki. X–XIII vv. Moszkva, 1991.
- Evans, J. L.: The Kievan Russian Principality 860–1240. Orlando, Fla., 1981.
- Fennell, J.: A History of the Russian Church to 1448. London–New York, 1996.
- Feodalnaja Rosszija v vszemirnoisztorieseszkom processze. Moszkva, 1972.
- Franklin, M.–Shepard, J.: The Emergence of Rus 750–1200. London–New York, 1996.
- Frojanov, I. Ja.: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-ekonomiczeszkoi isztorii. Leningrád, 1974.
- Frojanov, I. Ja.: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-polityiceszkoi isztorii. Leningrád, 1980.
- Frojanov, I. Ja. – Dvornycsenko, A. Ju.: Goroda-goszudarsztva Drevnyej Ruszi. Leningrád, 1988.
- Genezis i razvityije feodalizma v Rosszii. Leningrád, 1983.
- Goehrke, C.: Frühzeit des Ostslaventums. Darmstadt, 1992.
- Goremikina, V. I.: Voznyikovenyije i razvityije pervoi antagonizticszeszkoi formacii v szrednyevkovje. Minszk, 1982.
- Grekov, B. D.: Kijevszkaja Rusz. Moszkva, 1949.
- Janyin, V. L.: Gyenyezsno-veszovije szisztemi russzkovo szrednyevkovja. Moszkva, 1956.
- Kotljars, N. F.: Formirovanyije tyerritorii i obrazovanyije gorodov Galicko-Volinszkoi Ruszi. IX–XIII vv. Kijev, 1985.
- Kotljars, N. F.: Gyenyezsnoje obrascsenyije na tyerritorii Ukraini epohi feodalizma. Kijev, 1971.
- Krescsenyije Ruszi v trudah russzkii i szovjetszkii isztorikov. Moszkva, 1988.
- Kripiakevics, I. T.: Galicko-Volinszke knyazisztvo. Kijev, 1984.
- Lammich, M.: Fürstenbiographien des 13. Jh. in den russischen Chroniken. Köln, 1973.
- Limonov, Ju. A.: Vlagyimiro-Szuzdalszkaja Rusz. Leningrád, 1987.
- Łowmiański, H.: Rusz i normanni. Moszkva, 1985.
- Marichal, R.: Les premiers chrétiens de Russie. Paris, 1988.
- Müller, L.: Helden und Heilige aus russischer Frühzeit. München, 1984.
- Naszonov, A. N.: Isztorija russzkovo letopiszanyija. Moszkva, 1969.
- Obolensky, D.: Byzantium and the Slavs: Collected Studies. Variorum Reprints. London, 1971.
- Ökumenische Kirchengeschichte I. Alte Kirche und Ostkirche. (Hrgs.: von Kottje, R.–Moeller, B.) Mainz–München, 1983.
- Onasch, K.: Grundzüge der russischer Kirchengeschichte. Göttingen, 1967.
- Orlov, A. Sz.: Vlagyimir Monomah. Moszkva, 1946.
- Pasuto, V. T.: Ocserki po isztorii Galicko-Volinszkoi Ruszi. Moszkva, 1950.
- Pobol, M. D.: Kijev i zapadnije russzkije zemli v IX–XIII vv. Minszk, 1982.
- Podskalsky, G.: Christentum und theologische literatur in der Kiever Rus' (988–1237). München, 1982.
- Podvigina, N. G.: Ocserki szocialno-ekonomiczeszkoi i polityiceszkoi isztorii Novgoroda velikovo v XII–XIII vv. Moszkva, 1976.
- Potyin, V. M.: Drevnyaja Rusz i jevropeszkije goszudarsztva v XI–XIII vv. Leningrád, 1968.

- Pritsak, O.: The Origin of Rus'. New York, 1981.
- Rapov, O. M.: Knyazseszkije vlagyenyija na Ruszi v X – pervoj polovinye XIII vv. Moskva, 1977.
- Ribakov, B. A.: Jazicesesztvo Drevnej Ruszi. Moskva, 1978.
- Ribakov, B. A.: Remeszlo Drevnej Ruszi. Moskva, 1948.
- Ridzevszkaja, A. E.: Szkandinavszkije isztocsniki ob isztorii Kijevskoj Ruszi. Moskva, é. n.
- Sahmatov, A. A.: Obozrenyije russzkikh letopisznih szvodov XIV–XVI vv. Moskva–Leningrád, 1938.
- Scsapov, Ja. N.: Goszudarsztvo i cerkov Drevnej Ruszi X–XIII vv. Moskva, 1989.
- Tolocsko, P. P.: Nascsadki Monomaha. Kijev, 1972.
- Tolocsko, P. P.: Drevnij Kijev. Kijev, 1983.
- Tolocsko, P. P.: Drevnyaja Rusz. Kijev, 1987.
- Tvorogov, O. V.: Drevnyaja Rusz, szobityija i ljugi. Szankt-Peterburg, 1994.
- Tyihomirov, M. N.: Drevnyerusszkije goroda. Moskva, 1956.
- Vagner, G. K.–Vladisevszkaja, T. F.: Iszkussztvo Drevnej Ruszi. Moskva, 1993.
- Vernadsky, G.: The Origin of Russia. Oxford, 1959.
- Vlasto, A. D.: The Entry of the Slavs into Christendom. Cambridge, 1970.
- Vodoff, V.: Naissance de la chrétienté russe. Paris, 1988.
- Voyce, A.: The Art and Architecture of Medieval Russia. Oklahoma, 1967.
- Zagiba, F.: Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter. Wien–Graz–Köln, 1971.
- Zernack, K.: Die burgstädtische Volksversammlungen bei den Ost- und Westslaven. Wiesbaden, 1967.
- Zimin, A. A.: Holopi na Ruszi sz drevnyejsih vremjon do konca XV v. Moskva, 1973.

II. A RUSZ RÉGIÓI

Magyarul:

- Fjodorov-Davidov, G. A.: Az Arany Horda földjén. Budapest, 1983.
- Lihacsov, D. Sz.: Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán. Budapest, 1971.
- Rusza György: Feofan Grek. Budapest, 1982.
- Vásáry I.: Az Arany Horda. Budapest, 1986.
- Vásáry I.: Az Arany Horda kancelláriája. Budapest, 1987.

Idegen nyelven:

- Alef, G.: Rulers and Nobles in Fifteenth-Century Muscovy. London, 1983.
- Bimbaum, H.: Aspects of the Slavic Middle Ages and Slavic Renaissance Culture. New York–Bern–Frankfurt–Paris, 1991.
- Die Anfänge des Moskauer Staates. (Hrsg.: von P. Nietzsche) Darmstadt, 1977.
- Dimnik, M.: Mikhail: Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev. Toronto, 1981.
- Fennell, J.: The Crisis of Medieval Russia 1200–1304. London–New York, 1983.
- Fennell, J.: The Emergency of Moscow 1304–1359. Berkeley, 1968.
- Frojanov, I. Ja.: Mjatyezsnij Novgorod. Szankt-Peterburg, 1992.
- Hrycak, P.: Halycko-Volynska derzsava. New York, 1958.
- Jegorov, V. L.: Isztoriceszkaja geografija Zolotoj ordi XIII–XV vv. Moskva, 1985.
- Korta, W.: Najazd mongolów na Polsce i jego legnicki epilog. Katowice, 1983.
- Kucskin, V. A.: Formirovanyije i obrazovanyije tyerritorii Szevero-Vosztocnoj Ruszi v X–XIV vv. Moskva, 1984.
- Pasuto, V. T.–Florja, B. N.–Horoskevics, A. L.: Drevnyerusszkoje naszlegiyije i isztoriceszkije szugybi vosztocsnovo szlavjansztva. Moskva, 1982.
- Polubojarinova, M. D.: Russzkije ljugi v Zolotoj Orde. Moskva, 1978.

Ribina, E. A.: Inozemnije dvori v Novgorode XII–XVII vv. Moszkva, 1986.
 Trajdos, T. M.: Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania
 Władysława II Jagiełły (1386–1434). I. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1983.
 Winter, E.: Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine. Leipzig, 1942.
 Włodarski, B.: Polska i Rus' 1194–1340. Warszawa, 1966.

III. A MOSZKVAI OROSZORSZÁG

Magyarul:

Anderson, Perry: Az abszolutista állam. Budapest, 1989.
 Avvakum protopópa önéletráisa. Bukarest, 1979.
 Barta János, ifj.: „Napkirályok” tündöklése. Európa a 16–18. században. Debrecen, 1996.
 Filippov, Szergej: Történelembőlcséleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban.
 In: Aetas, 1995/3.
 Filofej szerzetes: Levél a rossz napokról és órákról. In: Aetas, 1995/3.
 Fletcher, Giles: Az Orosz Államról. In: Világtörténet, 1984/3.
 Gebei Sándor: A Romanov-uralom konszolidációjának néhány problémája. In: Századok,
 1980/1.
 Gyimesi Sándor: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.
 Budapest, 1975.
 Iglói Endre: Az új orosz irodalom forrásvidéke. Budapest, 1990.
 Iglói Endre–Misley Pál: A régi orosz széppróza. Budapest, 1977.
 Lazarev, Viktor: A moszkvai ikonfestő iskola. Budapest, 1983.
 Magyar gondolkodók. 17. század. Budapest, 1979.
 Makkai László: Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában. In: Történelmi
 Szemle, 1976/1.
 Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet. A rurális társadalomtól a gondoskodó
 államig. Budapest, 1995.
 Olearius (Adam) viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába. (Ford.: Balassa Klára)
 Budapest, 1969.
 Pach Zsigmond Pál: Európa a 16–17. században. In: Magyarország története 1526–1686.
 Budapest, 1985.
 Perényi József: Gazdasági és társadalomtörténeti fejlődési tájak Kelet-Európában. In:
 Tanulmányok Kelet-Európa történetéből. Budapest, 1974.
 Sashalmi Endre: Oroszország gazdasága a 15–18. században. Pécs, 1995.
 Szaharov, A. N.: A nagy atamán. Budapest–Uzsgorod, 1985.
 Szalai Attila: Hagymakupolák. Középkori orosz templomok. Budapest, 1995.
 Szili Sándor: Szibéria meghódításának néhány kérdéséről az 1970/80-as évek szovjet
 történészvitáiban. In: Világtörténet, 1986/1–2.
 Szkrinnyikov, R. G.: Az orosz birodalom születése. Budapest, 1997.
 Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. In: Történelmi Szemle, 1983/3.
 Szvák Gyula: IV. Iván alakja az orosz történetírásban. In: Századok, 1982.
 Szvák Gyula: Cárak és kalandorok. A „zavaros időszak” története. Budapest, 1982.
 Szvák Gyula: Iván, a Félelmetes. Budapest, 1985¹, 1996².
 Szvák Gyula: Moszkóvia és a Nyugat. Budapest, 1988.
 Szvák Gyula: Hamis cárok. Budapest, 1988.
 Szvák Gyula: Durák (válogatott cikkek, tanulmányok). Budapest, 1995.
 Szvák Gyula: A Moszkvai Oroszország története. Budapest, 1997.
 Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter utóélete. Budapest, 2001.
 Varga Ilona: Az államháztartás új vonásai a XVII. századi Oroszországban. In: Acta
 Historica, t. LXIV (Szeged), 1978.

- Varga Ilona: Államigazgatás a XVII. századi Oroszországban. In: Acta Historica, t. LXX. (Szeged), 1981.
- Varga Ilona: Az állam szerepe az orosz parasztság földhöz kötésében. In: Korok, régiók, társadalmak. Tanulmányok Gyimesi Sándor 60. születésnapjára. Budapest, 1994.
- Varga Ilona: Az Orosz Birodalom népessége a revíziós összeírásoktól az 1897-es általános statisztikai összeírástól. In: A modernizáció alapjai Közép- és Kelet-Európában. Gazdaság- és társadalomtörténeti füzetek, III. Budapest, 1995.
- Wallerstein, Immanuel: A modern gazdasági világrendszer kialakulása. Budapest, 1983.
- Idegen nyelven:*
- Agrarnaja isztorija szevero-zapada Rosszii. Vtoraja pol. XV–nacs. XVI v. (Red.: Sapiro, A. L.) Leningrád, 1971.
- Agrarnaja isztorija szevero-zapada Rosszii XVI v. Novgorodszkije pjatyini. Leningrád, 1974.
- Alekszandrov, V. A.: Szelszkaja obscsina v Rosszii (XVII–nacs. XIX. vv.) Moszkva, 1976.
- Alekszejev, Ju. G.: Agrarnaja i szocialnaja isztorija Szevero-vosztocsnoj Ruszi XV–XVI vv. Moszkva–Leningrád, 1966.
- Avrich, Paul: Russian Rebels 1600–1800. New York, 1972.
- Crummey, Robert: The Formation of Muscovy 1304–1613. London–New York, 1987.
- Cserepnyn, L. V.: Obrazovanyije Russzkovo centralizovannovo goszudarsztva v XIV–XV vv. Moszkva, 1960.
- Cserepnyn, L. V.: Zemszkije szobori russzkovo goszudarsztva v XVI–XVII vekah. Moszkva, 1978.
- Csicserin, B.: Oblasztnija ucsrezsgyenyija Rosszii v XVII v. Moszkva, 1856.
- Csisztov, K.V.: Russzkije narodnije szocialno-utopicseszkije legendi XVII–XIX vv. Moszkva, 1967.
- Dukes, Paul: The Making of Russian Absolutism 1613–1801. London–New York, 1990.
- Florja, B.: Ivan Groznij. Moszkva, 1999.
- Gotyje, J. V.: Szmutoje vremja. Ocserk isztorii revoljucionnih dvizsenij nacsala XVI sztoletija. Moszkva, 1921.
- Hellie, Richard: Enserfment and Military Change in Muscovy. Chicago, 1971.
- Horoskevics, A. L.: Russzkoje goszudarsztvo v szisztyme mezsdunarodnih odnosenyij konca XV–nacsala XVI v. Moszkva, 1980.
- Kljucsevszkij, V. O.: Bojarszkaja дума drevnej Ruszi. Petyerburg, 1897.
- Kobrin, V. B.: Ivan Groznij. Moszkva, 1989.
- Kocsin, G. E.: Szelszkoje hozjajszto na Ruszi (konyec XIII–nacs. XVI vv.) Moszkva–Leningrád, 1965.
- Kollmann, Nancy S.: By Honor Bound. State and Society in Early Modern Russia. Ithaca–London, 1999.
- Koreckij, V. I.: Formirovanyije kreposztnovo prava i pervaja kresztijanszkaja vojna v Rosszii. Moszkva, 1975.
- Kotosihin, G.: O Rosszii v carsztvovanyije Alekszeja Mihajlovicsa. Szentpétervár, 1906.
- Leontyev, A. K.: Obrazovanyije prikaznoj szisztymi upravlenija v Russzkom goszudarsztve. Moszkva, 1961.
- Longworth, Philip: Alexis – Tsar of All the Russians. London, 1984.
- Manykov, A. G.: Ulozszenyje 1649 goda. Kogyeksz feodalnovo prava Rosszii. Leningrád, 1980.
- Moszkovija Dzsona Miltona. Moszkva, 1875.
- Noszov, N. E.: Ocserki po isztorii mesztnovo upravlenija Russzkovo goszudarsztva perv. pol. XVI v. Moszkva–Leningrád, 1957.

- Noszov, N. E.: Sztanovlenyije szoszlovno-predsztavityelnih ucsrezszenij v Rosszii. Iziszkanyija o zemszkoj reforme Ivana Groznovo. Leningrád, 1969.
- Petrikejev, D. I.: Krupnoje kreposztnoje hozjajsztvo XVII v. Leningrád, 1967.
- Picseta, V. I.: Vnyesnyaja polityika Rosszii pri care Alekszeja Mihajlovicsa. In: Tri veka. II. Moszkva, 1912.
- Platonov, Sz. F.: Car Alekszej Mihajlovics. Opit harakterisztiki. In: Tri veka. I. Moszkva, 1912.
- Platonov, Sz. F.: Lekcii po russzkoj isztorii. Moszkva, 1993.
- Platonov, Sz. F.: Ocserki po isztorii Szmuti v Moszkovszkom goszudarsztve XVI–XVII vv. Szentpétervár, 1910.
- Preobrazsenszkij, A. A.–Morozova, L. E.–Gyemidova, N. F.: Pervije Romanovi. Moszkva, 2000.
- Presznyakov, A. E.: Rosszijszkije szamogyerzsci. Moszkva, 1990.
- Rozvgesztszenszkij, Sz. A.: Szluzsiloje zemlevlagyenyije v Moszkovszkom goszudarsztve XVI v. Szentpétervár, 1897.
- Sapiro, A. L.: Problemi szocialno-ekonomicsszkoj isztorii Ruszi XIV–XVI vv. Leningrád, 1977.
- Szaharov, A. M.: Goroda szevero-vosztocsnoj Ruszi XIV–XV vv. Moszkva, 1959.
- Szaharov, A. M.: Obrazovanyije i razvityije rosszijszkovo goszudarsztva v XIV–XVII vv. Moszkva, 1969.
- Szinnyica, Sz. O.: Makszim Grek v Rosszii. Moszkva, 1977.
- Szkrinnyikov, R. G.: Nacsalo opricsnyini. Leningrád, 1966.
- Szkrinnyikov, R. G.: Opricsnij tyerror. Leningrád, 1969.
- Szkrinnyikov, R. G.: Rosszija poszle opricsnyini. Leningrád, 1975.
- Szkrinnyikov, R. G.: Ivan Groznij. Moszkva, 1975.
- Szkrinnyikov, R. G.: Borisz Godunov. Moszkva, 1978.
- Szkrinnyikov, R. G.: Rosszija nakanunye „szmutnovó vremenij”. Moszkva, 1981.
- Szmirnov, I. I.: Ocserki polityicseszkoj isztorii Russzkovo goszudarsztva 30–50-h godov XVI v. Moszkva–Leningrád, 1958.
- Sztanyiszlavszkij, A. A.: Grazdsanszkaja vojna v Rosszii XVII v. Kazacsesztvo na pere-lome isztorii. Moszkva, 1990.
- Sztrozev, V. N.: Bojarsztvo i dvorjansztvo v XVII v. In: Tri veka. II. Moszkva, 1912.
- Tri veka. Rosszija ot szmuti do nasevo vremenij. I–II. (Red.: Kallas, V. V.) Moszkva, 1912.
- Tihomirov, M. N.: Rosszija v XVI sztoletyii. Moszkva, 1962.
- Tihomirov, M. N.–Jepifanov, P. P.: Szobornoje Ulozszenyije 1649 g. Moszkva, 1961.
- Veszelojszkij, Sz. B.: Feodalnoje zemlevlagyenyije v Szevero-vosztocsnoj Ruszi. Moszkva–Leningrád, 1947.
- Veszelojszkij, Sz. B.: Isszedovanyija po isztorii opricsnyini. Moszkva, 1963.
- Zimin, A. A.: Reformi Ivana Groznovo. Moszkva, 1960.
- Zimin, A. A.: Opricsnyina Ivana Groznovo. Moszkva, 1964.
- Zimin, A. A.: Rosszija na poroge novovo vremenij. Moszkva, 1972.
- Zimin, A. A.: Rosszija na rubezse XV–XVI sztoletyij. Moszkva, 1982.

IV. A PÉTERVÁRI OROSZORSZÁG

Magyarul:

Az orosz felvilágosodás. (Szerk.: Niederhauser Emil) Budapest, 1966.

Bakunjin, Mihail: Gyónás. Budapest, 1983.

Bergyajev, Nyikolaj: Az orosz kommunizmus értelme és eredete. Századvég Füzetek, Budapest, 1989.

- Csaadajev, P. J.: Filozófiai levelek egy hölgyhöz – Egy őrült magamentsége. Budapest, 1981.
- Csernisevskij, N. G.: Válogatott filozófiai tanulmányok. Budapest, 1950.
- Csernisevskij, N. G.: Válogatott filozófiai művei. 1. rész. Esztétikai tanulmányok. Budapest, 1952.
- Herzen, A. I.: Emlékezések és elmélkedések. Budapest, 1953.
- Kljucsevszkij, V. O.: Nagy Péter külseje, szokásai, élet- és gondolkodásmódja. In: Világtörténet, 1981/4.
- Köves Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Budapest, 1982.
- Köves Erzsébet: Az orosz dilemma. Csaadajev élete és nézetei. Budapest, 1987.
- Kun Miklós: Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén. Budapest, 1982.
- Markos György: Az orosz ipar fejlődése Nagy Pétertől – Sztálinig. Budapest, 1945.
- Niederhauser Emil: Borogyino, 1812. Budapest, 1980.
- Niederhauser Emil: I. Péter. Budapest, 1967.
- Niederhauser Emil–Sargina, Ludmilla: Az orosz kultúra a XIX. században. Budapest, 1970.
- Niederhauser Emil: Így élt Nagy Péter. Budapest, 1974.
- Niederhauser Emil–Alekszandr Kamenszkij: Mária Terézia–Nagy Katalin. Budapest, 2000.
- Szemjonova, Ligijja: Erkölcsök és szokások Nagy Péter birodalmában. Budapest, 1989.
- Szvák Gyula: Furkósbotl Európába? I. Péter: érvek – ellenérvek. Budapest, 1989.
- Tallár Ferenc: Utópiák ígézetében. Budapest, 1991.
- Tolsztoj, Alekszej: Első Péter. Budapest, 1974.
- Török Endre: Orosz irodalom a XIX. században. Budapest, 1970.

Idegen nyelven:

- Anyiszimov, E.: Vremja Petrovskih reform. Leningrád, 1989.
- Anyiszimov, E.: Rosszija bez Petra. Szentpétervár, 1994.
- Billington, J. H.: Mikhailovsky and Russian Populism. 1958.
- Bogoszlovskij, M : Pjotr I. I–III. Moszkva, 1946.
- Danyilevskij, N. Ja.: Rosszija i Jevropa. Szentpétervár, é.n.
- Druzsinyin, N. M.: Goszudarsztvennije kresztyjanye i reforma P. D. Kiszeljova. Moszkva, 1946.
- Dudzinszkaja, E. A.: Szlavjanofili v obscsesztennoj borbe. Moszkva, 1983.
- Fischer, George: Russian Liberalism from Gentry to Intelligentsia. New York, 1958.
- Gerschenkron, A.: Europe in the Russian Mirror. Four Lectures in Economic History. London, 1970.
- Grashoff, Helmut–Lanch, Annelies–Lehrmann, Ulf: Humanistische Traditionen der russischen Aufklärung. Berlin, 1974.
- Hittle, J. M.: The Service City. State and Townsmen in Russia, 1600–1800. New York, 1979.
- Hromov, P. A.: Ekonomicszeszkoje razvityije Rosszii v XIX i XX vekah. Moszkva, 1950.
- Hughes, Lindsey: Russia in the Age of Peter the Great. New Haven–London, 1998.
- Jelavich, Charles: Tsarist Russia and Balkan Nationalism. Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia 1879–1886. Berkeley–Los Angeles, 1958.
- Kamenszkij, A. B.: Ot Petra I do Pavla I. Moszkva, 1999.
- Karamzin, N.: Zapiszka o drevnyej i novej Rosszii. Szentpétervár, 1914.
- Malozemoff, A.: Russian Far Eastern Policy 1881–1904. Berkeley, 1958.
- Massie, Robert: Peter the Great. His Life and World. London, 1982.
- Mc Nally–Raymond, T.: Chaadajev and his Friends. An Intellectual History of Peter Chaadajev and his Russian Contemporaries. Tallahassee, Flo., 1971.

- Medusevskij, A. N.: Utverzsgyenyije abszoljutyizma v Rosszii. Moszkva, 1993.
- Miljukov, P. N.: Goszudarsztvennoje hozjajszto Rosszii v pervoj csetvertyi XVIII sztoletyija i reforma Petra Velikovo. Szentpétervár, 1905.
- Pavlenko, N. I.: Pjotr Pervij i ego vremja. Moszkva, 1983.
- Petrovich, Michael B.: The Emergence of Russian Panslavism, 1856–1870. New York, 1956.
- Pipes, Richard: Social Democracy and the St. Petersburg Labor Movement 1885–1897. New York, 1963.
- Pipes, Richard: Russia under the Old Regime. London, 1974.
- Predtyecsenszkij, A. V.: Ocserki obszesztvenno-polityicseszkoj isztorii Rosszii v pervoj csetvertyi XIX veka. Moszkva–Leningrád, 1957.
- Raëff, Marc: Comprendre l'Ancien Régime russe. État et société en Russie impériale. Essai d'interprétation. Paris, 1982.
- Raëff, Marc: Understanding Imperial Russia. State and Society in the Old Regime. New York, 1984.
- Raëff, Marc (ed.): Peter the Great. Reformer or Revolutionary. Boston, 1966.
- Riasanovsky, Nicholas V.: Nicholas I. and Official Nationality in Russia 1825–1855. Berkeley–Los Angeles, 1969.
- Riasanovsky, Nicholas V.: Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles. New York, 1952.
- Riasanovsky, Nicholas V.: The Image of Peter the Great in Russian History and Thought. New York–Oxford, 1985.
- Rindzjunszkij, P. G.: Gorodszkoje grazsdansztvo doreformennoj Rosszii. Moszkva, 1958.
- Schakovskoy, Zinaida: La vie quotidienne à Saint-Petersbourg à l'époque romantique. Paris, 1967.
- Schapiro, Leonard: Rationalism and Nationalism in Russian Nineteenth-Century Political Thought. New Haven and London, 1967.
- Seton Watson, Hugh: The Russian Empire 1801–1917. Oxford, 1967.
- Sumner, B. H.: Russia and the Balkans 1820–1880. 1937.
- Thaden, E. C.: Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia. Seattle, 1964.
- Utechin, Z. V.: Russian Political Thought. A Concise History. New York–London, 1964.
- Zajoncskovszkij, P. A.: Otmena kreposztново prava v Rosszii. Moszkva, 1954.
- Zajoncskovszkij, P. A.: Proveysenyije v zszizny kresztjanszkoi reformi 1861 goda. Moszkva, 1958.
- Zajoncskovszkij, P. A.: Rosszijszkoje szamogyerzsavije v konce XIX sztoletyija. Polityicseszka reakcija 80-h – nacsala 90-h godov. Moszkva, 1970.

V. A SZOVJET OROSZORSZÁG

Magyarul:

- Az orosz történelmi fejlődés különlegessége. Replika, 19–20. (1995. december)
- Amin, Samir: A szovjet rendszer bírálatának harminc éve. In: Eszmélet, 15–16. sz.
- Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Budapest, 1987.
- Demokrácia, „Cézárizmus”, Szocializmus. (Buharin-tanulmányok) ELTE–ÁJTK, Budapest, 1988.
- Deutscher, I.: Sztálin. Politikai életrajz. Budapest, 1990.
- Diószegi István: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939. Budapest, 1994.
- Dolmányos István: A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban. Budapest, 1964.
- Gulag. A szovjet táborrendszer története. (Szerk.: Krausz Tamás) Bp., Pannonica, 2001.
- Jelcin és a jelcinizmus. Szovjet Füzetek, XI. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1993.

- Krausz Tamás: A cártól a komisszárokig. Budapest, 1987.
- Krausz Tamás: Bolsevizmus és nemzeti kérdés (1917–1922). ELTE-ÁJTK, Budapest, 1989.
- Krausz Tamás: Sztálin – 1996. Budapest, 1996.
- Krausz Tamás: Szovjet Thermidor. A sztálini fordulat szellemi-politikai előzményei, 1917–1928. Budapest, 1996.
- Kun Miklós: 1917. Egy év krónikája. Budapest, 1988.
- Medvegyev, Roj: Hruscsov. Politikai életrajz. Budapest, 1989.
- Menyhárt Lajos: Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón (1895–1906). Budapest, 1980.
- Moses, J. W.: Borisz Jelcin brumaire tizenharmadikája. In: Eszmélet, 29. sz. (1996. tavasz)
- Művészet és forradalom. Orosz-szovjet művészet, 1910–1932. Budapest, 1988.
- Népirtás a Szovjetunióban. Szovjet Füzetek, V. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1992.
- Nove, Alec: A Szovjetunió gazdaságtörténete. h. n., é. n.
- Nyekrics, A. M.: Így történt... 1941. június 22. Budapest, 1967.
- Oroszország és a Szovjetunió XX. századi képes történeti kronológiája, 1900–1991. (Szerk.: Sz. Bíró Z.–Krausz T.–Szilágyi Á.) Budapest, 1992.
- Pipes, Richard: Az orosz forradalom története. Budapest, 1997.
- Ránki György: Oroszország gazdasági fejlődése, 1861–1917. In: Századok, 1984/3.
- Sipos Péter: Adattár a második világháború történetéhez. Budapest, 1994.
- Surányi Róbert: A brit munkáspárt és a Szovjetunió, 1917–1924. Budapest, 1993.
- Szilágyi Ákos: A negyedik Oroszország. Az orosz nacionalizmus családfája. Budapest, 1989.
- Tarasov, A.: Utószó 1993 októberéhez. In: Eszmélet, 29. sz. (1996. tavasz)
- Trockij, Lev: Életem. Budapest, 1989.
- Trockij, Lev: Az elárult forradalom. Budapest, 1990.
- Zemskov, V. Ny.: A GULAG – tényekben, adatokban. Szovjet Füzetek, IV. Magyar Ruszisztikai Intézet, Budapest, 1992.
- Zsidók Oroszországban, 1900–1929. (Szerk.: Krausz Tamás) Ruszisztikai Könyvek I. Budapest, 1995.
- Idegen nyelven:*
- Acton, Edward: Rethinking the Russian Revolution. London, 1992.
- Benvenuti, F.: The Bolsheviks and the Red Army 1918–1922. Cambridge, 1988.
- Borgyugov, G. A.–Kozlov, V. A.: Isztorija i konjunktura. Moszkva, 1992.
- Burdzsalov, E. G.: Vtoraja russzkaja revoljucija. Moszkva, 1967.
- Carr, E. H.: Russzkaja revoljucija ot Lenina do Sztalina 1917–1929. Moszkva, 1990.
- Clark, R. W.: Lenin. The Man Behind the Mask. London–Boston, 1988.
- Clements, B. E., Engel, B. A., Worobec, Ch. D. (ed.): Russia's Women: Accommodation, Resistance, Transformation. Berkeley, 1991.
- Cohen, S. F.: Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography 1888–1938. New York, 1973.
- Cohen, S. F.: Rethinking the Soviet Experience. Oxford, 1985.
- Conquest, Robert: The Last Empire. Nationality and the Soviet Future. Stanford, 1986.
- Contemporary Soviet Society. Sociological Perspectives. (Ed: Pankhurst, J. G.–Sacks, M. P.) New York, 1980.
- Daniels, R. V.: The Soviet Economy in Turmoil 1929–1930. Cambridge, 1989.
- Daniels, R. V.: The Stalin Revolution: Foundation of Totalitarian Era. Toronto, 1990.
- Freedman, Robert O. (ed.): Soviet Jewry in the 1980s. The Politics of Anti-Semitism and Emigration and the Dynamics of Resettlement. Durnham–London, 1989.

- Friedgut, T. H.–Hahn, J. W.: *Local Power and Post-Soviet Politics*. Armonk–London, 1994.
- Getty, J. Arch: *Origins of the Great Purges. The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938*. Cambridge, 1985.
- Getty, J. Arch–Naumov, O. V.: *The Road to Terror. Stalin and the Self-destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*. Yale University Press, New Haven–London, 1999.
- Gill, J. Graeme: *The Origins of the Stalinist Political System*. Cambridge, 1990.
- Gimpelszon, E. V.: *Vojennij kommunizizm. Polityika, praktika, igyeologija*. Moszkva, 1973.
- Gorogyeckij, E. N.: *Rozsgyenyije szovjetszkovo goszudarsztva 1917–1918*. Moszkva, 1987.
- Grazsdanskaja vojna v Rosszii: *perekresztok mnyenyij*. (Red.: Ju. A. Poljakov–Ju. I. Igrickij) Moszkva, 1994.
- Greenslade, R. V.: *The Soviet Economic System in Transition. US Congress Joint Economic Committee. New Directions in the Soviet Economy*. New York, 1965.
- Handbook of Major Soviet Nationalities*. (Ed.: Katz, Z.–Rogers, R.–Harved, F.) New York–London, 1975.
- Hlevnyuk, O. V.: *Politbjuro. Mehanyizmi polityicseszkaj vlasztyi v 1930-e godi*. Moszkva, 1996.
- Holloway, D.: *Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic Energy 1939–1956*. New Haven–London, 1994.
- Hughes, J.: *Stalin. Siberia and the Crisis of New Economic Policy*. Cambridge, 1991.
- Koenker, D. P., Rosenberg, W. G., Suny, R. G. (ed.): *Party, State and Society in the Russian Civil War. Explorations in Social History*. Bloomington, 1992.
- Kolganov, A. I.: *Kollektyivnaja szobsztvennoszty i kollektyivnoje predprinyimatylsztvo*. Moszkva, 1993.
- Kolganov, A. I.: *Puty k szocializmu. Tragegyija i podvig*. Moszkva, 1990.
- Kuromiva, H.: *Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers*. Cambridge, 1988.
- Lane, David: *Soviet Society under Perestroika*. Completely revised edition. Routledge, 1992.
- Lenin, V. I.: *Nyeizvesztynije dokumenti 1892–1922*. Moszkva, ROSZSZPEN, 1999.
- Lyandres, Semion: *The Bolshevik's „German Gold” Revisited. An Inquiry into the 1917 Accusations. The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, No. 1106*. Pittsburgh, 1995.
- Mahno, Ny.: *Voszpominanyija*. Moszkva, 1992.
- Massie, Robert K.: *The Romanovs. The Final Chapter*. New York, 1995.
- Medvegyev, Roj: *K szudu isztorii*. Firenze, 1974.
- Medvegyev, Roj: *Genszek sz Lubjanki. Polityicseszkaja biografija Ju. Andropova. Nyizsnij Novgorod*, 1993.
- Narodnoje hozjajszto SZSZSZR v 1988 g. Sztatylsztlyicseszkij jezsegodnyik*. Moszkva, 1989.
- Nyezsinszkij, L. Ny. (red.): *Szovjetszkaja vnyesnyaja polityika v godi „holodnoj vojni” (1945–1985). Novoje procstyenyije*. Moszkva, 1995.
- Oja, Matt F.: *From Krestianka to Udarnica. Rural Woman and the Vidvizhenie Campaign, 1933–1941. The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, No. 1203*. Pittsburgh, 1996.
- Pankhurst, Jerry G.–Sacks, Michael Paul (ed.): *Contemporary Soviet Society*. Praeger Special Studies, New York, 1980.
- Pihoja, R. G.: *Szovetszkij Szozuz: isztoria vlasztyi 1945–1991*. Novoszibirszk, 2000.
- Poljakov, Ju.: *Szovjetszkaja sztrana poszle okoncsanyija grazsdanskaj vojni: tyerritorija i naszelenyje*. Moszkva, 1986.

- Rabinowitch, A.: *The Bolsheviks Come to Power. The Revolution of 1917 in Petrograd.* New York, 1976.
- Rajev, Mark (Raeff, Marc): *Rosszija za rubezsom. Isztorija russzkoj emigracii 1919–1939.* Moszkva, 1994.
- Rogovin, V.: *Sztalinszkij NEONEP.* Moszkva, 1992.
- Ruble, Blair A. : *Soviet trade unions. Their Development in the 1970s.* Cambridge, 1981.
- Russia in the Era of NEP. *Explorations in Soviet Society and Culture.* (Ed.: Fitzpatrick, S.–Rabinowitch, A.–Stites, R.) Bloomington, 1991.
- Sacillo, K. F.: *Russzkij liberalizm nakanunye revoljucii 1905–1907.* Moszkva, 1985.
- Service, R.: *Lenin: A Political Life. Vol. I–III.* London, 1991¹, 1995².
- Siegelbaum, L. H.: *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941.* Cambridge, 1988.
- Smith, A.: *The Red Petrograd. Revolution in the Factories 1917–1918.* Cambridge, 1985.
- Szovjetszkaja kultura 70let razvityija. Moszkva, 1987.
- Sztalinszkoje Politbjuro v 30-e. (Red.: Hlebnyuk, O. V.–Kvasonkin, A. V.–Koseljeva, L. R. – Rogovaja, L. L.) Moszkva, 1992.
- Tucker, R. C.: *Stalin as Revolutionary 1879–1929.* New York–London, 1973.
- Volobujev, P.: *Vibor putyey obszsesztvennogo razvityija: tyeorija, isztorija, szovremen-nosztj.* Moszkva, 1987.
- Willerton, J. P.: *Patronage and Politics in the USSR.* Cambridge, é. n.
- Zubkova, E. Ju.: *Obszsesztvo i reformi 1945–1964.* Moszkva, 1993.
- Zsiromszkaja, V. B.: *Poszle revoljucionnih bur'. Naszelenyje v pervoj polovinye 20-h godov.* Moszkva, 1996.

NÉVMUTATÓ

- Abalkin, Leonyid 627
Abdul-Hamid, II., török szultán 387
Ádám, Brémai 91
Adrián, pátriárka 45, 243
Aganbegjan, Abel 611, 613
Ágost, II., lengyel király 228, 229, 230, 231, 234, 269
Ágost, III., lengyel király 269, 271
Ahmatova, Anna 507, 610
Ahmed, tatár kán 148
Ajmatov, Csingisz 570, 609
Akerovics, Pjotr 73
Akszelrod, Pavel 410, 412
Akszonov, Vaszilij 610
Ál-Dmitrij, I., cár 165, 166, 285
Ál-Dmitrij, II. 167, 180
Alekszandr Nyevszkij, nagyfejedelem 53, 74, 75, 77, 78, 80, 84, 111, 112, 119
Alekszandra Fjodorovna, I. Miklós felesége 339
Alekszandrov, Grigorij 513, 549
Alekszej, I., cár 169, 185, 193, 194, 203, 204, 207, 208, 210, 211, 212, 215, 220, 225, 235, 252
Alekszej, I. Péter fia 250, 254
Alekszej, metropolita 86, 114, 115, 119
Alekszinszkij, Grigorij 450
Alevio, Pietro 170
Alijev, Gejdar 605
Alimpj, szerzetes 59
Allende, Salvador 609
Anasztázia, Szent 101
András, II., magyar király 81
Andrássy Gyula 387
Andrej Jaroszlavics, fejedelem 80
Andreotti, Giulio 605
Andropov, Jurij 605, 611, 613
Anna Ivanovna, cárnő 256, 257, 258
Anna Leopoldovna, régens 258, 259
Anna Petrovna, I. Péter leánya 279
Anonymus 70
Anton, braunschweigi herceg 258
Antonov-Ovszejenko, Vlagyimir 456
Antonyij, szerzetes 46
Aprakszin, Fjodor 255
Aprakszin, Sztjepan 270
Arakcsjev, Pjotr 329, 330, 331, 334, 335
Arkagyij, metropolita 96
Armand, Inessza 469
Arszenyij, püspök 53
Aszkold, fejedelem 16
Aszmusz, Valentyin 507
Augustus, római császár 173
Avenarius, Richard 469
Avercsenko, Arkagyij 487
Avvakum, protopópa 203, 206, 208, 210, 213, 214
Azef, Jevno 413, 436
Babel, Iszaak 476, 511
Bagration, Pjotr 304
Bajor Geográfus 12
Bakajev, Ivan 520
Bakunyin, Mihail 350, 408, 409, 425
Barclay de Tolly, Mihail 302, 304
Batu, tatár kán 72, 77, 79
Beccaria, Cesare 223, 282, 283
Beethoven, Ludvig van 468
Bejlisz, Mendel 435
Béla, IV., magyar király 80
Belij, Andrej 488
Belinszkij, Visszarion 350, 352, 353
Beloborodov, Alekszandr 483
Beltov lásd Plehanov
Bem, Józef 316
Benckendorff, Alekszandr 340
Berg, Theodor 394
Bergyajev, Nyikolaj 437, 488
Berija, Lavrentyij 558, 559, 565, 566
Bernadotte, Jean-Baptiste-Jules 303
Besztuzsev-Rjumin, Alekszej 269, 270, 278, 282
Besztuzsev-Rjumin, Mihail 338
Bezborodko, Alekszandr 273
Bibikov, Alekszandr 284, 286
Bikov, Vaszil 610
Biron (Ernst Johann von Bühren) 257, 258, 259, 279

- Bismarck, Otto von 383, 388, 389, 390
 Blackstone, William 287
 Blagoev, Dimităr 412
 Bloch, Marc 594
 Blonszkij, Pavel 510
 Blücher, Vaszilij 540
 Bobrikov, Nyikolaj 405
 Bogdanov, Alekszandr (Malinovszkij, A. A.) 468, 469, 508, 531
 Bogoljubszkij, Andrej 22, 37, 43, 47 59, 67, 108
 Bolesław-Jurij *lásd* Jurij Trojdenovics
 Bolotnyikov, Ivan 166
 Bondarcsuk, Szergej 610
 Borisz Vlagyimirovics, Szent 37, 44, 51, 52, 100, 118, 123
 Boriszov, Andrej 349
 Borogyin, Igor 400, 415
 Braudel, Fernand 127
 Bresko-Breskovszkaja, Jekatyerina 413
 Brezsnyev, Leonyid 507, 565, 578, 579, 580, 581, 583, 584, 586, 588, 589, 593, 599, 605, 610, 611, 628
 Brodskij, Jozsif 571
 Brzezinski, Zbigniew 584
 Buffon, Georges 334
 Bugyonnij, Szemjon 476, 539, 540
 Buharin, Nyikolaj 463, 467, 470, 482, 500, 501, 503, 505, 511, 520, 614
 Bukovszkij, Vlagyimir 604
 Bulavin, Kondratyij 251
 Bulgarin, Faggyej 321
 Buligin, Alekszandr 432
 Bunge, Nyikolaj 377, 404
 Bunyin, Ivan 487, 488
 Burdzsalov, Eduard 595
 Burke, Edmund 346
 Bush, George 628
 Butasevics-Petrasevskij, Mihail 355
 Bülow, Berhard von 389
 Cachin, Marcell 454
 Camblak, Grigorij 119
 Carillo, Santiago 577
 Carpini, Johannes Plano 73, 79
 Castlereagh, Robert S. 307, 308
 Castro, Fidel 572
 Castro, Raul 572
 Cervantes, Míguel de 127
 Chagall, Marc 472, 474
 Charlotte *lásd* Alekszandra Fjodorovna
 Chłopicki, Józef 312
 Churchill, Winston 478, 541, 551, 553
 Cicianov, Pavel 357
 Clinton, Bill 626
 Condorcet, Marie Jean de 223
 Cvetajeva, Marina 487
 Czarnków, Jan 83
 Czartoryski, Adam 299, 326, 327, 356
 Csaadajev, Pjotr 350, 351
 Csajanov, Alekszandr 504, 531
 Csajkovszkij, Pjotr 415
 Csang Kaj-sek 502
 Csehov, Anton 414, 446, 447, 448, 470
 Cseljadnyin-Fjodorov, Ivan 159, 160
 Cserepnyn, Lev 23
 Cserkasszkij, Vlagyimir 369, 394
 Csernisevskij, Nyikolaj 406, 407, 468
 Csernov, Viktor 436
 Csernyajev, Mihail 399
 Csernyenko, Konsztantyin 611
 Csevin, Konsztantyin 364
 Csiaureli, Mihail 476
 Csicserin, Borisz 351, 402
 Csicserin, Georgij 462
 Cskalov, Valerij 526
 Csornij, Danyiil 121, 122
 Csuhráj, Grigorij 570
 Dąbrowski, Jarosław 393
 D'Alembert, Jean le Rond 223, 281
 Dálnoki Miklós Béla 549
 Damján, Szent 101
 Daniels, Robert 535
 Danyiel, Julij 604
 Danyiil, metropolita 114
 Danyiil Romanovics, fejedelem 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85
 Danyilevskij, Nyikolaj 401
 Dargomizsszkij, Alekszandr 415
 David Szvjatoszlavics, fejedelem 20
 Davidov, Gyenyisz 304
 Davidov, Jurij 507
 De Custine márki 339
 De Gasperi, Alcide 549
 Descartes, René 179
 Detko, Dmitrij 84
 Deutsch, Lev 410
 Deutscher, Isaac 524, 535
 Diderot, Denis 223
 Diebitsch, Ivan 310, 313, 324
 Diószegi István 538
 Dir, fejedelem 16

- Długosz, Jan 54
Dmitrij Donszkaj, nagyfejedelem 26, 112, 119, 120, 121
Dmitrij Ivanovics, III. Iván fia 149
Dobroljubov, Nyikolaj 406, 407
Dolgorukaja, Jekatyerina 256
Dorosenko, Pjotr 199
Dosztojevszkij, Fjodor 344, 414, 415, 444, 470
Dovzszenko, Alekszandr 476
Drahomaniv, Mihajlo 397
Drucki-Lubecki, Franciszek 311
Dugyincev, Vlagyimir 570, 571
Dunajevszkij, Iszaak 511
Durnovo, Pjotr 404
Dzerzsinszkij, Feliksz 490, 493, 503
Dzsanibek, tatár kán 115
Dzsingisz, tatár kán 72
Dzsocsi, tatár kán 72, 75
- Ehrenburg, Ilja 488, 507, 565, 570
Ejszmont, Nyikolaj 518
Ejzenstein, Szergej 476
Engels, Friedrich 578, 632
Erzsébet, I., cárnő 259, 269, 270, 278, 279, 280, 283
- Fagyetjejev, Alekszandr 565
Feldman, Borisz 540
Feodoszj, szerzetes 52
Ferenc, I., osztrák császár 299, 314
Ferenc József, osztrák császár 316, 384, 386, 387, 390
Fichte, Johann Gottlieb 350
Filaret, pátriárka 180, 182, 201, 203, 207, 334
Filofej, szerzetes 174, 209
Filonov, Pavel 472
Fioravante, Aristotele 170
Fjodor, I., cár 164
Fjodor, III., cár 211, 213, 219, 220, 225, 252
Fjodorov, Ivan 177
Fletcher, Giles 217
Florus, Szent 101
Fonvizin, Mihail 347
Frigyés, II., német-római császár 81, 88
Frigyés, II., porosz király 223, 270, 272, 278, 279, 281
Frigyés Vilmos, III., porosz király 223, 299, 314, 339
- Gabriel, metropolita 114
Gagarin, Jurij 574, 575
Gajdar, Arkagyij 510
Galanszkov, Jurij 604
Galilei, Galileo 127
Gamarnyik, Jan 540
Gamszahurdia, Zviad 616
Gapon, Georgij, pópa 431
Gaszpirali, Iszmail Bej 398
Gedimin, litván fejedelem 85, 86
Gelman, Alekszandr 610
Gennagyij, érsek 149
Georgij, szolga 37
Gersunyi, Grigorij 413, 470
Gertrud, Babenberg 80
Getty, John Arch 522
Gimpelszon, Jefim 595
Ginzburg, Alekszandr 473, 604
Gippiusz, Zinajda 488
Gita, Vlagyimir Monomah felesége 14
Gleb Jurjevics, fejedelem 67
Gleb Vlagyimirovics, Szent 44, 52, 101, 118, 123
Glinszkaja, Jelena 153
Glinszkij, Mihail, fejedelem 151
Gluskov, Viktor 579
Glück, Peter 244
Godunov, Borisz, cár 164, 165, 184
Gogol, Nyikolaj 352, 353, 356, 414, 446, 471
Goldman, Wendy 527
Golicin, Alekszandr 271, 331, 332, 333, 334, 335
Golicin, Dmitrij 224, 226, 255, 256
Golovin, Fjodor 227
Golovkin, Gavril 255
Golovnyin, Alekszandr 371
Golubinszkij, Jevgenyij 46
Gonsarov, Ivan 414
Gonszarova, Natalja 472
Gorbacsov, Mihail 584, 601, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 621, 627, 628, 629, 630
Gorcsakov, Alekszandr 384, 392, 399
Gordon, Patrick 228
Goremikin, Ivan 406
Gorkij, Makszim 447, 448, 469, 488, 512
Govorov, Leonyid 487
Görgey Artúr 316
Granovszkij, Tyimofej 351
Greccs, Nyikolaj 321
Grek, Feofan 100, 122, 170

- Grek, Makszim 176, 203
 Gromiko, Andrej 551, 628
 Grotius, Hugo 334
 Guevara, Ernesto „Che” 572, 583
 Gyeljanov, Ivan 404
 Gyenyikin, Anton 478, 479, 480, 487, 488
 Gyerzsavin, Gavril 326, 327
 Gyilas, Milovan 596
 Gyionysizij, ikonfestő 170, 176, 201
 György, Szent 123
 Halturin, Sztjepan 410, 411
 Hamartolasz, Georgiosz 54
 Hammer, Armand 496
 Haritonov, Jurij 549
 Haszbulatov, Ruszlan 617, 623
 Haxthausen, August von 323
 Haydn, Joseph 223
 Hedvig, Anjou (Jadwiga), lengyel királynő 84
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 350, 352, 354
 Henrik, VII., angol király 151
 Hermogén, pátriárka 201
 Herzen, Alekszandr 306, 345, 351, 353, 354, 364, 406, 408, 409, 412, 470
 Hilferding, Rudolf 428
 Hitler, Adolf 421, 536, 537, 547, 548
 Hlebnyikov, Velemir 471
 Hlopko, rabszolgavezér 165
 Hmelnyickij, Bogdan, hetman 198
 Hodzsa, Enver 573
 Holbach, Paul 223
 Homjakov, Alekszej 354, 355, 385
 Honta, Ivan 272
 Hough, Jerry F. 627
 Hovanszkij, Pjotr 195
 Hruscsov, Nyikita 495, 523, 565, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 581, 582, 589, 599, 612
 Hruszevszkij, Mihajlo 397
 Huizinga, Johan 536
 Hus, Jan 66
 Ignatyev, Nyikolaj 385, 404
 Igor Olgovics, fejedelem 17, 18, 27, 32, 35, 42
 Igor Szvjatoszlavics, fejedelem 55
 Ilarion, metropolita 43, 46, 50, 55
 Ilf, Ilja 476
 Iliminszkij, Nyikolaj 398
 Illés próféta 49
 Ince, IV., pápa 79
 Ingvar Ingvarevics, fejedelem 74
 Ioann, érsek 98
 Ioannész Kantakuzénosz, bizánci császár 119
 Ion, metropolita 115, 117
 Irina-Ingigerda, Bölcs Jaroszlav felesége 46
 Istrias, Giovanni Capo d’ 309
 István, Szent, Permi 116, 119
 Isutyin, Nyikolaj 401
 Iván, I., (Kalita), nagyfejedelem 105, 108, 109, 112, 121
 Iván, III., nagyfejedelem 97, 102, 104, 108, 110, 117, 121, 127, 137, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 155, 170, 173
 Iván, IV., cár 148, 153, 155, 157, 158, 159, 161, 164, 165, 169, 175, 176, 180, 218, 338
 Iván, V., cár 220, 226, 256, 258
 Iván, VI., cár 259
 Izabella, I., spanyol királynő 151
 Izidor, metropolita 86, 114, 115, 116
 Izjaszlav Jaroszlavics, nagyfejedelem 19, 20, 46
 Izjaszlav Msztyszlavics, nagyfejedelem 28, 36, 43, 67
 Jagoda, Genrih 520
 Jaguzsinszkij, Pavel 243, 245, 255
 Jakir, Jona 540
 Jakovlev, Ivan 306, 353
 Jakovlev, Jegor 611
 Jakuskin, Ivan 347
 Janajev, Gennagyij 617
 János, Szent, Keresztelő 48, 94, 121
 Jaropolk Izjaszlavics, fejedelem 46, 47
 Jaroszlav, Bölcs, nagyfejedelem 19, 22, 24, 30, 38, 43, 46, 51, 55, 56, 57, 59, 71, 101
 Jaroszlav Vlagyimirovics, fejedelem 56
 Jaroszlav Vszevolodovics, fejedelem 74, 77
 Javlinszkij, Grigorij 619, 620
 Jazov, Dmitrij 617
 Jefimij, II., érsek 98
 Jegorov, Vlagyimir 540
 Jelagina, Avdotyja 351
 Jelcin, Borisz 614, 615, 617, 618, 623, 624, 626, 628
 Jelena Pavlovna, nagyhercegnő 364
 Jepifanyij, Bölcs 119

- Jermak, Tyimofejevics, kozák atamán 218
 Jermolov, Alekszej 358
 Jeszenyin, Szergej 488
 Jevtusenko, Jevgenyij 570, 571
 Jezsov, Nyikolaj 517, 520, 522, 524, 540
 Joakim, pátriárka 213, 243
 Johnson, Lyndon B. 581
 Jókai Mór 341
 Jordanes, püspök és történetíró 8
 Jozsif, metropolita 45
 József, II., osztrák császár 223, 272, 273, 281, 328, 389
 Jurij Danyilovics, nagyfejedelem 120
 Jurij Dolgorukij, nagyfejedelem 22, 28, 47, 67, 70
 Jurij Lvovics, I., fejedelem 83
 Jurij Trojdenovics, II. (Bolesław-Jurij), fejedelem 83, 84, 85
 Jurij Vszevolodovics, nagyfejedelem 73, 74
 Jurovskij, Jakov 483
 Juscsinszkij, Andrej 435
 Juszupov, Feliks 452
- Kádár János 578, 580
 Kaganovics, Lazar 517, 524, 564
 Kahovszkij, Pjotr 337, 338
 Kakurin, Nyikolaj 487
 Kaleyin, Alekszej 461
 Kalinyin, Mihail 517
 Kaljajev, Ivan 436
 Kálvin János 127
 Kamenyev, Lev 450, 453, 456, 470, 499, 520
 Kandinszkij, Vaszilij 473, 475
 Kankrin, Jegor (Krebs) 317, 318
 Kant, Immanuel 223
 Kantorovics, Leonyid 578, 579
 Kapica, Pjotr 549
 Kapiton, szerzetes 206
 Karakozov, Dmitrij 401, 402
 Karamzin, Nyikolaj 329, 346
 Károly, IV., német császár 65
 Károly, X., svéd király 198
 Károly, XII., svéd király 229, 230, 231, 232, 234
 Károly Róbert, magyar király 83
 Kartasev, Anton 115
 Kaszimov, Keneszeri 359
 Katalin, mecklenburgi nagyhercegné 258
 Katalin, I., cárnő 244, 255, 256
 Katalin, II., cárnő 223, 252, 253, 259, 261, 262, 263, 266, 267, 270, 271, 273, 274, 275, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 318, 324, 325, 326, 328, 368, 389, 404
 Katkov, Mihail 401, 412
 Kaufman, Konsztantyin 399
 Kavelin, Konsztantyin 364, 375
 Kázmér, IV., lengyel király 81, 83, 84, 85
 Keldis, Msztyiszlav 549
 Kennedy, John F. 572
 Kepler, Johannes 127
 Kerenszkij, Alekszandr 450, 453, 455
 Keynes, John M. 423, 463, 496, 632
 Kiprián, metropolita 85, 114
 Kirejevskij, Ivan 350, 354
 Kirill, I., metropolita 45, 55, 80
 Kirov, Szergej 517, 518, 520
 Kiszeljov, Pavel 310, 324, 339, 341
 Klim(ent), metropolita 43
 Klimov, Elem 570, 610
 Kljucsevszkij, Vaszilij 210, 232, 252, 253, 417
 Kocsetov, Vszevolod 570
 Kocsubej, Viktor 298, 326, 339
 Kohl, Helmut 626
 Kolcsak, Alekszandr 478, 479, 486, 487, 488
 Kollár, Jan 386
 Kollontaj, Alekszandra 459, 489, 531
 Kon, Ivan 571
 Konstancia, IV. Béla leánya 80
 Konstantin, I., római császár 173, 174
 Konstantin, VII., Bíborbanszületett, bizánci császár 12, 31
 Konsztantinosz, IX., Monomakhosz, bizánci császár 173
 Konsztantinosz, XI., Palaiologosz, bizánci császár 115
 Konsztantyin nagyherceg, I. Sándor öccse 273, 311, 324, 335, 336, 337
 Konsztantyin nagyherceg, II. Sándor öccse 364, 366, 393
 Kopernikusz, Nikolausz 334
 Korf, Nikolaus 258
 Kork, August 540
 Kornyilov, Lavrisz 455, 456
 Korolenko, Vlagyimir 447
 Kościuszkó, Tadeusz 275, 294
 Koselev, Alekszandr 364, 369, 375
 Koszigin, Alekszej 578, 579, 580, 581, 585
 Koszmogyemjanszkaja, Zoja 545
 Kosztomarov, Nyikolaj 343, 396
 Kotosihin, Grigorij 191, 210

- Kozincev, Grigorij 570
 Kozma, Szent 101
 Krasznov, Pjotr 547
 Kravcsuk, Leonyid 618
 Kreuzwald, Friedrich R. 396
 Krivosein, Szemjon 486
 Krizsanics, Jurij 210
 Krjucskov, Vlagyimir 617
 Kronenberg, Leopold 393
 Kropotkin, Pjotr 450
 Kross, Jaan 610
 Krupszkaja, Nagyezsda 470, 499, 508, 509
 Krzyzanowski, Seweryn 311
 Kujbisev, Valerian 503, 517
 Kulesov, Lev 476
 Kulik, Gavriil 539
 Kuprin, Alekszandr 487, 488
 Kurbszkij, Andrej 158, 176
 Kurcsatov, Igor 549, 551, 552
 Kuricin, Fjodor 149
 Kutuzov, Mihail 301, 305, 306
 Kuznyecov, Anatolij 604

 Laharpe, César de 326
 Lajos, Nagy, magyar király 84
 Lajos, XI., francia király 151
 Lajos, XVI., francia király 307
 Lajos, XVIII., francia király 275, 276, 307
 Lajos Fülöp, francia király 311
 Landau, Lev 549, 571
 Lange, Oskar 578
 Lanszkoj, Szergej 364
 Laplace, Pierre-Simon 223
 László, Szent, magyar király 120
 Laurus, Szent 101
 Lavrentyij, szerzetes 53
 Lavrov, Pjotr 409, 413
 Lefort, Franz 227
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 239
 Lelewel, Joachim 312
 Lenin, Vlagyimir 409, 412, 413, 425, 428, 430, 431, 433, 437, 451, 453, 454, 456, 457, 458, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 476, 480, 483, 484, 486, 490, 492, 493, 495, 496, 499, 506, 508, 520, 535, 571, 578, 601, 603, 615, 632
 Leonardo da Vinci 127
 Leontyev, Konsztantyin 401
 Leontyij, püspök 45
 Lermontov, Mihail 344
 Leszczyński, Stanisław 269
 Leszkov, Nyikolaj 414
 Lev (Leo), Danyilovics, fejedelem 80, 83
 Lev (Leo) II., fejedelem 83
 Lewenhaupt, Adam-Ludvig 231, 232
 Libermann, Jevszej 578
 Liebknecht, Karl 449
 Lifsic, Mihail 507
 Ligacsov, Jegor 615
 Lihuda testvérek 214
 Li Hung-csang 391
 Limonov, Eduard 610
 Lipót, II., osztrák császár 228
 Liszenko, Trofim 570
 Liszickij, El 473, 474
 Litvinov, Makszim 496, 522, 538
 Ljubimov, Jurij 507, 610
 Logofet, Pahomij 98, 119, 120
 Lomonoszov, Mihail 266, 267
 Loris-Melikov, Mihail 402, 403
 Lozovszkij, Abram 564
 Lubart, Gedimin fia 85
 Lublinszkij, Julian 349
 Lukács György 536, 595, 612
 Lukov, Leonyid 513
 Lumumba, Patrice 583
 Lunacsarszkij, Anatolij 469, 508, 509, 512, 531
 Luther Márton 127
 Luxemburg, Rosa 428, 449, 451, 463, 467
 Luzskov, Jurij 618
 Lvov, Georgij 452

 Mach, Ernst 469
 Machiavelli, Niccolo 127
 Magnyickij, Mihail 334, 335
 Magyar Mózes 52, 53
 Mahno, Nyesztor 480
 Majakovszkij, Vlagyimir 451, 471, 472, 473, 475, 488, 512
 Makarenko, Anton 510
 Makarij, metropolita 175, 205, 208
 Makszim, metropolita 114, 115
 Mal, fejedelem 27, 32
 Malalas, Ióannész 48, 49, 54
 Malenkov, Georgij 522, 565, 566, 570
 Malevics, Kazimir 472, 473, 474
 Malinovszkij, Roman 437, 466
 Mammasz, Georgiosz, pátriárka 115
 Mao Ce-tung 556, 572, 573
 Marcuse, Herbert 594
 Mária, I. Jurij leánya 83

- Mária Terézia, osztrák császárnő 223, 269, 270, 272, 277, 278, 290
 Marshall, George C. 554, 555
 Martov, Julij 454, 460, 466, 479
 Marx, Karl 411, 412, 425, 426, 455, 465, 469, 484, 535, 578, 632
 Massie, Robert K. 218
 Maszúdi, Abú'l Haszan 48
 Matvejev, Artamon 210
 Mátyás, I., magyar király 148
 Mazeppa, Ivan 232
 Medvegyev, Roj 535, 572, 604
 Medvegyev, Szilveszter 214, 215
 Mehemed-Ali, egyiptomi alkirály 314, 315
 Meir, Golda 563
 Mengyelejev, Dmitrij 416, 417
 Mensikov, Alekszandr I. 360
 Mensikov, Alekszandr D. 238, 245, 254, 255, 256, 257
 Merezkovszkij, Dmitrij 488
 Metternich, Klemens Lothar Wenzel von 303, 307, 308, 309
 Michelangelo Bounarotti 127
 Michelson, Ivan 286, 287
 Mihail, fejedelem, 74, 77, 78
 Mihail Romanov, cár 168, 180, 182, 184, 185, 207
 Mihajlov, Mihail 408, 410
 Mihajlov, Pjotr *lásd* Péter, I.
 Mihajlovskij, Nyikolaj 413
 Mihalkov, Nyikita 610
 Mihoelsz, Szolomon 563
 Miklós, I., cár 309, 311, 313, 315, 316, 325, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 357, 358, 360, 361, 362, 364, 369, 371, 405
 Miklós, II., cár 390, 391, 404, 405, 406, 426, 427, 428, 435, 442, 451, 453
 Mikojan, Anasztasz 566
 Miljukov, Pavel 249, 252, 438, 455
 Miljutyin, Dmitrij 364, 373
 Miljutyin, Nyikolaj 365, 368, 394
 Mill, John S. 407
 Miloradovics, Mihail 337
 Miloszlavszkij, Ilja 196
 Milton, John 179, 217
 Mindowg (Mindaugas), litván fejedelem 80, 85
 Mironov, Nyikolaj 523
 Mitrofán, pátriárka 115
 Mochnacki, Juliusz 312
 Mohila, Pjotr 204, 207
 Molière, Jean-Baptiste Pocquelin 179, 213
 Molotov, Vjacseszlav 517, 519, 522, 523, 537, 538, 539, 551, 563, 564, 570
 Mons, Anna 225
 Montecuccoli, Raimondo 186
 Montesquieu, Charles Louis de Sécondat 282, 283
 Monteverdi, Claudio 179
 Morgentau, Henry 564
 Morozov, Borisz 193, 219
 Morozov, Pavel 510
 Morozov, Szavva 322
 Morozov, Szergej 439
 Morozova, Feodoszija 206
 Morus, Thomas 127
 Mozart, Wolfgang Amadeus 223
 Möngke, tatár kán 75
 Msztyiszlav Vlagyimirovics, nagyfejedelem 14, 20, 22, 67
 Mubarak, Hoszni 582
 Muhamed Girej, tatár kán 150
 Muhina, Vera 512, 513
 Mullah, Kazi 358
 Munyehin, Mihail Miszjur 174
 Muravjov, Alekszandr 347, 401
 Muravjov, Nyikita 348
 Muravjov, Nyikolaj 364, 385
 Muravjov, Szergej 347
 Muravjov-Aposztol, Matvej 347
 Muravjov-Aposztol, Szergej 337, 338, 347
 Mussolini, Benito 504
 Muszorgszkij, Mogyeszt 415, 416
 Münnich, Burckhard Christoph von 257, 259, 269, 279
 Nahimov, Pavel 360
 Napóleon, Bonaparte, francia császár 276, 298, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 329, 346
 Napóleon, III., francia császár 360, 361, 382, 383
 Nariskina, Natalja 225
 Nasszer, Gamal Abdel 582
 Naumenko, Vlagyimir 547
 Nazimov, Vlagyimir 364
 Newton, Isaac 179
 Nikita, montenegrói fejedelem 386
 Nimeri, Dzsafer al- 582
 Nixon, Richard M. 581
 Novikov, Nyikolaj 267, 292, 293, 294
 Novoszilcev, Nyikolaj 299, 326, 330, 339
 Nyecsajev, Szergej 408, 425

Nyeizvesztnij, Ernst, 577, 578
Nyekraszov, Nyikolaj 401, 407
Nyekraszov, Viktor 470
Nyeronov, Ivan 202, 203
Nyesztor, szerzetes 54
Nyikityin, Afanaszj 101
Nyikon, pátriárka 195, 202, 204, 205, 207,
208, 210, 211
Nyil Szorszki, szerzetes 119, 150

Obnorszkij, Viktor 410
Obreszkov, Alekszej 272
Odojevskij, Alekszandr 194
Ogarjov, Nyikolaj 353
Ojsztrah, David 507
Okudzsava, Bulat 610
Olaf, Szent 51
Oleg, fejedelem 16, 17, 18, 20, 50
Olga, fejedelem 17, 18
Olgerd, litván nagyfejedelem 86
Ordzonikidze, Grigorij 493, 503, 517,
522

Orgyin-Nascsoin, Afanaszj 189, 210
Orlov, Alekszandr 271
Orlov, Alekszej 347, 364
Orlov, Grigorij 273, 280
Ostermann, Andreas 255, 256, 257, 259
Osztromir, novgorodi bojár 53, 96
Ottó, I., görög király 310
Ottó, I., német-római császár 7
Ottó, II., német-római császár 7
Ottó, III., német-római császár 7

Ögödej, tatár kán 72, 74

Pahlen, Konsztantyin 397
Pál, I., cár 276, 280, 293, 294, 295, 326, 405
Palamasz, Gregoriosz 119
Panova, Vera 570
Panyin, Nyikita 270, 282
Panyin, Pjotr 287
Paraszkeva, Szent 101
Pascal, Blaise 179
Paskov, Isztoma 166
Paszkevics, Ivan 309, 310, 314
Paszternak, Borisz 488, 570, 571
Pausztovszkij, Kondratyij 507
Pavel, szerzetes 116
Pavlov, Valentyin 617
Pecserin, Vlagyimir 344
Pereszvetov, Ivan 175
Pereverzev, Valerian 455

Perovszkaja, Szofja 411
Perovszkij, Vaszilij 359
Pesztjel, Pavel 338, 347, 348, 349, 357
Péter, I., cár 215, 217, 220, 224, 225, 226,
227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 236,
237, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245,
246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253,
254, 255, 256, 257, 258, 259, 261, 263,
265, 266, 268, 278, 281, 302, 326, 333,
346, 354, 373
Péter, II., cár 256
Péter, III., cár 266, 270, 279, 280, 282, 285
Petrov, Jevgenyij 476
Petrov-Vodkin, Kuzma 472, 475
Petrunkovics, Ivan 406
Philoteosz, pátriárka 119
Photiosz, metropolita 114
Pilnyak, Borisz 511
Piłsudski, Józef 480, 504
Pipes, Richard 535
Piszarev, Dmitrij 407
Pitt, William 346
Pjatakov, Georgij 467, 520
Pjotr, metropolita 114, 115
Pjotr Boriszlavics, bojár 36
Plehanov, Georgij 410, 411, 412, 425, 431,
450, 464, 470
Plehve, Vjacseszlav 431, 437
Plescsejev, Alekszej 193
Pobedonoszcev, Konsztantyin 404
Pogogyin, Mihail 361
Pokrovskij, Mihail 509, 511
Polányi Károly 613
Polenov, Alekszej 291
Polikarp, szerzetes 52
Polockij, Szimeon 211, 213
Pomerancev, Vlagyimir 570
Popov, Gavriil 614
Popova, Ljubov 474
Potjomkin, Grigorij 273, 274
Praszkovja, Angelina 528
Preobrazsenszkij, Jevgenyij 470, 482, 490
Primakov, Vitalij 540
Prokofjev, Szergej 507
Prokopiosz, történetíró 8
Prokopovics, Feofan 243
Pudovkin, Vszevolod 476
Pugacsov, Jemeljan 263, 285, 286, 287,
290, 338
Pugo, Borisz 617
Purcell, Henry 179
Puriskevics, Vlagyimir 434, 452

- Puskin, Alekszandr 341, 342, 344, 350, 413, 415
 Putyatyin, Jegor 316, 371, 385
 Radek, Karl 520
 Radziwiłł, Janusz 272
 Ragyiscsev, Alekszandr 293, 294
 Rahmanyinov, Szergej 416
 Rajk László 555
 Raszputyin, Grigorij 206, 451
 Raszputyin, Valentyin 610
 Razin, Sztjepan 199, 200, 201
 Razumovszkij, Alekszej 278
 Razumovszkij, Kirill 278
 Reagan, Ronald 612
 Rembrandt, Harmens van Rijn 179
 Repin, Ilja 161, 185, 219, 416
 Repnyin, Nyikolaj 272
 Ribakov, Anatolij 610
 Ribbentrop, Joachim von 538
 Rikov, Alekszej 520
 Rilejev, Kondratyij 338
 Rimszkij-Korszakov, Nyikolaj 415
 Rizskov, Nyikolaj 616, 618
 Rodcsenko, Alekszandr 472, 474, 507
 Rodzjanko, Mihail 451
 Rogerius, érsek és krónikaíró 56, 73
 Roman, szerzetes 86
 Roman, Danyiil Romanovics fia 80
 Rosenberg, Alfred 548
 Rostow, Wilhelm 376
 Rosztopcsin, Fjodor 305
 Rosztovcev, Jakov 364
 Rosztropovics, Msztjiszlav 507
 Rosztjiszlav Mihajlovics, fejedelem 78
 Rosztjiszlav Msztjiszlavics, fejedelem 33, 57, 67
 Rousseau, Jean-Jacques 223, 283, 291
 Rtyiscsev, Fjodor 196, 203, 204
 Rubljov, Andrej 121, 122, 123, 169, 170
 Ruckoj, Alekszandr 617, 623
 Rugyenko, Roman 523
 Rumjancev, Pjotr 271
 Rumjancev, Szergej 327
 Runyics, Dmitrij 335
 Rurik, fejedelem 51, 173, 355
 Ruthenus, Maladik 74
 Sackij, Sztanyiszlav 510
 Safirov, Pjotr 232, 245
 Sahovszkij, Fjodor 282
 Sahovszkoj, Grigorij 166
 Saljapin, Pjotr 447
 Samil, felkelő vezér 358
 Sándor, I., cár 276, 295, 296, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 309, 311, 314, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 334, 335, 338, 340, 346, 349
 Sándor, II., cár 354, 362, 364, 365, 366, 367, 368, 370, 383, 384, 387, 388, 389, 392, 393, 396, 401, 403, 404, 411
 Sándor, III., cár 389, 390, 396, 403, 405, 411
 Sándor, IV., pápa 80
 Sapiro, Alekszandr 130
 Satalin, Sztanyiszlav 618
 Scheffer, Georg 358
 Schelling, Friedrich 334, 350
 Scsagyenko, Jefim 539
 Scsapov, Afanaszij 46
 Sein, Mihail 184, 228
 Selepin, Alekszandr 523
 Seleszt, Pjotr 580
 Selgunov, Nyikolaj 408
 Sepityko, Larissza 610
 Sevardnadze, Eduard 605
 Sevcsenko, Tarasz 343
 Shakespeare, William 127
 Simon, püspök 52, 53
 Sipov, Dmitrij 406
 Siskov, Alekszandr 335
 Skuro, Andrej 547
 Sljapnyikov, Alekszandr 453, 489
 Smith, Adam 223
 Sobieski (III.) János, lengyel király 224
 Solohov, Mihail 476, 511, 512, 570
 Sophia Paleologosz, III. Iván felesége 148, 149, 170
 Sosztakovics, Dmitrij 507
 Spengler, Oswald 401
 Sterne, Lawrence 293
 Sujszkij, Vaszilij, cár 166, 227
 Suksin, Vaszilij 610
 Sulgin, Vaszilij 435
 Suskevics, Sztanyiszlav 618
 Suvalov, Ivan 278
 Suvalov, Pjotr A. 401
 Suvalov, Pjotr I. 278
 Svarn, Danyiil Romanovics fia 80
 Svernyik, Nyikolaj 523
 Szaburov, Andrej 402
 Szadat, Anvar 582
 Szagajdacsnij, Pjotr, hetman 198
 Zaharov, Andrej 599, 604

- Szaltikov, Pjotr 270
 Szaltikov, Szergej 257
 Szaltikov-Scsedrin, Mihail 446, 468
 Szamarin, Jurij 355, 369, 394, 396
 Szaniszló Ágost, lengyel király 271, 272, 273, 274, 275
 Szarajan, Martinosz 472
 Szatanovszkij, Arszenyij 204
 Szavinkov, Borisz 450
 Szemicsasztnij, Vlagyimir 523
 Szenjavin, Dmitrij 302
 Szerafim, metropolita 337
 Szergej, nagyherceg 436
 Szergej, Szent, Radonyezsi 116, 119, 121, 122
 Szergij, pátriárka 542
 Szerno-Szolovjovics, Nyikolaj 408
 Szilajev, Ivan 618
 Szilveszter, apát 54
 Szilveszter, pápa 174
 Szimonov, Konsztantyin 507, 564
 Szinyavszkij, Andrej 604
 Szipjagin, Dmitrij 413
 Szkobceva, Irina 610
 Szlavenyickij, Jepifanyij 204, 213
 Szmoktunovszkij, Innokenytyij 570, 610
 Szolovjov, Szergej 74, 128, 417
 Szolzsenyicin, Alekszandr 571, 598, 599, 604
 Szorokin, Pityirim 487
 Szorszkij, Nyil 119, 150
 Szperanszkij, Mihail 327, 328, 329, 330, 334, 346, 356
 Sztahanov, Alekszej 525, 526
 Sztálin, Joszif 453, 458, 465, 468, 469, 470, 486, 487, 489, 491, 492, 493, 495, 496, 499, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 528, 530, 532, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 548, 549, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 560, 562, 563, 564, 565, 566, 567, 569, 571, 577, 578, 591, 599, 601, 604, 607, 632
 Sztankevics, Nyikolaj 349
 Sztarickij, Vlagyimir 159
 Sztolipin, Pjotr 435, 440, 441, 442, 443, 486
 Sztroganov, Pavel 326
 Sztumilin, Sztanyiszlav 579
 Sztruve, Pjotr 412, 413, 437
 Sztjefanovics, Jurij 410
 Suhanov, Nyikolaj 456
 Szuszlov, Mihail 507, 565, 573, 580
 Szuvorov, Alekszandr 271, 274, 275, 276, 287, 294
 Szverdllov, Jakov 458, 484
 Szvjatopolk Izjaszlavics, nagyfejedelem 20, 46
 Szvjatoszlav, fejedelem 17, 19, 20, 32
 Talleyrand, Charles Maurice de 303, 307
 Tarkovszkij, Andrej 507, 508, 571
 Tatlin, Vlagyimir 462, 472, 473
 Teller Ede 627
 Theodor, metropolita 114
 Theognosz, metropolita 86, 114, 115, 119
 Theophülaktosz Szimokattesz 8, 9
 Tito, Joszip Broz 547, 556, 574
 Tkacsov, Pjotr 408, 409, 425
 Tolmacsov, Vlagyimir 518
 Tolsztoj, Alekszej 471, 487, 488, 512
 Tolsztoj, Dmitrij 401, 402, 404
 Tolsztoj, Lev 414, 468, 470
 Tolsztoj, Pjotr 266, 256
 Tóth Ferenc, báró 271
 Totleben, Eduard 360
 Toynbee, Arnold 401
 Török Endre 470
 Trahanyiot, Jurij 150
 Trahanyiotov, Pjotr 193
 Traugutt, Romuald 394
 Trepov, Dmitrij 409
 Trifonov, Jurij 610
 Trockij, Lev 430, 432, 454, 458, 462, 463, 464, 466, 469, 470, 477, 480, 481, 484, 487, 489, 499, 503, 515, 520, 536
 Trojden, fejedelem 83
 Trubeckoj, Nyikita 278
 Trubeckoj, Szergej 347
 Truman, Harry S. 551, 552, 553, 554
 Tucker, Robert 535
 Tugan-Baranovszkij, Mihail 412, 430
 Tuhacsevszkij, Mihail 480, 489, 520, 522, 539, 540
 Turgenyev, Ivan 350, 407, 414
 Tvardovszkij, Alekszandr 570, 571
 Tyihon, pátriárka 489
 Tyutsev, Fjodor 355
 Uborevics, Hieronih 540
 Udalcova, Nagyvezsda 474, 507
 Ulbricht, Walter 572

- Uljanov, Ilja 464
 Uljanov, Vlagyimir *lásd* Lenin
 Uljanova, Marija 464
 Usakov, Fjodor 213, 276
 Usztrjalov, Nyikolaj 486, 487
 U Thant 572
 Uvarov, Szergej 341, 349, 354, 356

 Valujev, Pjotr 396
 Vandervelde, Emile 454
 Vaszilcsikov, Ilarion 339
 Vaszilij, I., nagyfejedelem 97, 115
 Vaszilij, II., nagyfejedelem 111, 146, 147, 170, 173
 Vaszilij, III., nagyfejedelem 91, 149, 150, 151, 152, 155
 Vaszilij Danyilovics, novgorodi bojár 99
 Vasziljev testvérek 513
 Vaszilko Romanovics, fejedelem 79, 80, 85
 Velázquez, Diego de 179
 Veljaminov, Ivan 358
 Vernadsky, George (Vernadszkij, Grigorij) 23, 75
 Vertov, Dziga 476
 Veszelovszkij, Konsztantyin 159
 Vesztnyik testvérek 473
 Vigovszkij, Ivan, hetman 198, 208
 Vilmos, I., német császár 384
 Vilmos, II., német császár 389
 Visatics, Jan 96
 Visinszkij, Andrej 519
 Visnyegradszkij, Ivan 377, 378
 Viszockij, Vlagyimir 507, 593, 594, 604
 Vlady, Marina 593, 594
 Vlagyimir Jaroszlavics, fejedelem 81
 Vlagyimir Monomah, nagyfejedelem 14, 17, 18, 20, 22, 24, 26, 27, 30, 32, 43, 44, 47, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 66, 67, 70, 71, 73, 173
 Vlagyimirko Volodarevics, fejedelem 21, 66, 81, 82
 Vlagyiszlav, halicsi bojár 81
 Vlaszov, Andrej 547
 Vnyifatyjev, Sztjefan 202
 Vodoff, Vladimir 49
 Voldemars, Christian 396
 Volobujev, Pavel 595
 Volockij, Joszif 150, 175
 Volszkij, Arkagyij 618

 Voltaire, François-Marie Arouet 223, 278, 281, 283, 291
 Voroncov, Mihail 278
 Voroncov, Szemjon 298
 Vorosilov, Kliment 517, 523, 539, 540
 Voznyeszenszkij, Andrej 610
 Vrangel, Pjotr 486
 Vrubel, Mihail 416
 Vszevolod, „Bolsoje Gnyezdo”, nagyfejedelem 70
 Vszevolod Jaroszlavics, nagyfejedelem 19, 20, 54
 Vszevolod Msztyiszlavics, fejedelem 47
 Vszevolod Olgovics, fejedelem 42, 95

 Wallerstein, Immanuel 556
 Wellington, Arthur 309, 310
 Werth, Alexander 545
 Wielopolski, Aleksander 393, 394
 Witte, Szergej 377, 378, 406, 431, 442
 Władysław Łokietek (Ulászló), lengyel király 83

 Ypsilanti, Alexander 308

 Zaicsnyevszkij, Pavel 408
 Zalánkeményi Kakas István 217
 Zamoyski, Andrzej 393
 Zaruckij, Ivan 180
 Zaslavszkaja, Tatjana 611
 Zaslavszkij, Jevgenyij 410
 Zazulics, Vera 409, 411, 412, 425
 Zatocsnik, Danyiil 56
 Zinovjev, Andrej 507
 Zinovjev, Grigorij 456, 470, 499, 520
 Zjuganov, Borisz 626
 Zoszima, metropolita 150
 Zubatov, Szergej 431

 Zsdanov, Andrej 507, 522, 524, 555
 Zseleznyak, Makszim 272
 Zseleznyakov, Anatolij 457
 Zseljabov, Andrej 397, 410, 411
 Zsemcsuzsina, Polina 564
 Zsirinovszkij, Vlagyimir 624
 Zsófia, régens, I. Péter nővére 211, 215, 219, 220, 228, 255
 Zsordanija, Noj 450
 Zsukov, Georgij 551

A *dőlt* számok a képaláírásokban szereplő nevekre utalnak.

TARTALOM

I. A KIJEVI RUSZ	5
1. FEJEZET: A „HŐSKORSZAK” SZÁZADAI	7
A kezdetek	8
Szlávok, keleti szlávok	8
A Kijevi Rusz fennállásának időszaka	15
A gazdasági élet	22
Domborzat, éghajlat, gazdálkodás	22
Jövedelmek	27
Települések	29
A társadalom	31
A fejedelem és kísérete	31
A szabadság és függőség típusai	38
A vecse	41
A keresztény egyház és szervezete	43
Életmód, mentalitás, művelődés	47
Pogány kultuszok és keresztény hit	47
Írásbeliség és művelődés	53
Jog és törvény	56
Építészet, ikonfestészet, zene	58
II. A RUSZ RÉGIÓI	63
2. FEJEZET: A SZÉTTAGOLTSÁG SZÁZADAI	65
A régiók kialakulása	66
Nagyfejedelmi központból – voloszty	66
Rusz és a sztyepp	71
A régiók és a tatárok	74
Russia Minor (Kisoroszország)	81
A gazdaság és a fejedelmi udvar	81
Politikai viszonyok	83
Nyelvi és kulturális differenciálódás	84
Novgorod Nagyságos Úr	87
Gazdasági élet	87
Településszerkezet	89
A társadalom rétegződése	92
A politikai berendezkedés	95

Kulturális sajátosságok	98
A Moszkvai Rusz	101
Adók és jövedelmek	101
A (nagy)fejedelmi udvar működése	106
A tatár uralom és az egyház szabadsága	113
Az orosz „reneszánsz”	117

III. A MOSZKVAI OROSZORSZÁG 125

3. FEJEZET: A „HOSSZÚ” 16. SZÁZAD 127

Gazdaság és társadalom	127
Éghajlati és földrajzi viszonyok	128
A parasztgazdaság	128
Áru- és pénzvviszonyok	131
Földtulajdonviszonyok	136
A nagybirtok népessége és jövedelme	139
A nagybirtok gazdái	142
Állam és politika	146
Az orosz földek „összegyűjtése”	146
A reformidőszak (A hatalom és a bojárság reálkompromisszuma)	152
Az opricsnyina	
(Konfliktus a hatalom elmélete és gyakorlata között)	157
A „zavaros időszak”	163
Egyház és kultúra	169
Rubljov után	169
Az autokrácia ideológiájának kialakulása	170
A monumentalizmus stílusa	175

4. FEJEZET: A „LÁZONGÓ” 17. SZÁZAD 179

A Romanov-konszolidáció kezdetei	179
A zemszkij szoborok kora	179
A szolgáló nemesség térnyerése	183
Kiadások és bevételek	185
A hadsereg	185
Adók, vámok, monopóliumok	186
A prikázok	191
Kül- és belháborúk	193
Törvénykönyv 1649-ben	193
Az „ukrán kérdés”	196
A Razin-felkelés	199
A nagy orosz schisma	201
Az orosz egyház „clunyi” mozgalma	201
Nikoniánusok kontra óhitűek	203
A cár és a pátriárka	207

A tradicionális kultúra válsága	209
A Nyugat „beszivárgása”	209
Az „orosz barokk”	211
Ünnep- és hétköznapiak	215
I. Péter hozománya	217
 IV. A PÉTERVÁRI OROSZORSZÁG	 221
 5. FEJEZET: A FELVILÁGOSÍTÁS SZÁZADA	 223
<i>I. Péter: a radikális konzervátor</i>	224
Háborúk	224
Hadijátékok	224
Európai tanulmányút – ázsiai leszámolás	226
Az északi háború	229
Reformok	234
A hadsereg	235
A gazdaság	236
A közigazgatás	239
Kolostorok és monstrumok	243
A reformok ára	245
Állam versus társadalom	245
Az „Antikrisztus”	248
„Első” vagy „Nagy” Péter	252
<i>I. Péter öröksége</i>	254
Palotaforradalmak kora	254
Péter felesége és unokája	254
A „németpárt” uralma	256
A hagyományos társadalom	259
A gazdasági élet	259
A társadalom struktúrája	262
Gyarmatok	267
Oroszország európai jelentkezése	268
A lengyel örökösödési háborútól a „Hohenzollern-csodáig”	268
Lengyelország első felosztása	270
Potyomkin falvai	273
Napóleon szövetségese	275
<i>Az orosz felvilágosult abszolútizmus</i>	277
Erzsébettől Katalin első korszakáig	278
Montesquieu tanítványa	280
Pugacsov	285
Katalin reformjai	287
A kiváltságglevelek	287
A felvilágosodás	291
A despota utód	294

6. FEJEZET: A KAPITALIZÁLÓDÁS SZÁZADA	297
<i>Az európai nagyhatalom . . . . .</i>	298
A forradalom zsandárja	298
Napóleon és a Balkán	298
Borogyino	303
A Szent Szövetség vezére	307
A lengyel felkelés	311
A hagyományos társadalom bomlása	316
Az első vasútvonal	316
Nemesi marsallok és raznocsinyecek	320
A falu milliói és milliomosai	322
Reformok és elnyomás	325
Sándor „reformköre”	325
Szperanszkij és Arakcsejev	327
Felekezetek és egyetek	331
A dekabrista felkelés	335
Miklós despotizmusa	338
Oroszország és Európa	345
Anglománok és gallománok	345
Északi és Déli Társaság	347
„Puskalövés az éjszakában”	349
Szlavofilok és nyugatosok	351
A birodalom növekedése és válsága	356
A nemzetiségek	356
A gyarmati birodalom	357
A krími háború	359
<i>A polgári átalakulás . . . . .</i>	363
II. Sándor reformjai	363
A jobbágyfelszabadítás	363
A zemsztvók	368
Oktatási, városi és hadseregreform	371
Nagyipari szigetek az agráróceánban	374
Elmaradott mezőgazdaság	374
Koncentrálódó nagyipar	376
Kapitalizálódó társadalom	379
A nagy külpolitikai váltás	382
Három császár szövetsége	382
Szahalintól Szerbiáig	385
Orosz–török háború	388
Francia szövetség	389
Nemzetek és gyarmatok	392
Az 1863-as lengyel felkelés	392
Finnek, ukránok, zsidók, tatárok, grúzok és örmények	396
Újabb hódítások	399

Ellenreformok és forradalmi eszmék kora	401
Lorisz Melikov tervezete	401
Az első pogromok és oroszosítások	403
Forradalmi demokraták és radikálisok	406
A narodnyikok	409
A marxizmus jelentkezése Oroszországban	412
Az orosz kultúra „aranykora”	413

V. A SZOVJET OROSZORSZÁG 419

7. FEJEZET: A SZUPERHATALOM SZÁZADA 421

A forradalmak kora 425

A cári önkényuralom bukása 425

Oroszország mint tőkepiac 425

Vasútépítés és kuszttáipar 429

Az első orosz forradalom 431

A sztolipini reformok 439

A társadalom 444

Az oroszok és az I. világháború 449

1917 451

A kettős hatalomnélküliség 451

A bolsevik hatalomátvétel 456

A forradalmi rend megteremtése 459

Lenin és a szovjethatalom 463

A forradalom művészete 470

Polgárháború és alternatívák 476

Fehérek és vörösök 476

A hadikommunizmus 481

Értelmiség és forradalom 485

Az új gazdaságpolitika (NEP) 489

A Szovjetunió létrejötte 492

A társadalmi szerkezet alapvonásai a NEP-korszakban 496

A „nagy áttörés” – a forradalom kisiklása 499

Az ellenzék kizárása 499

Kollektivizálás és kuláktalanítás (1929–1934) 502

A szovjet tömegkultúra kialakulása 506

A sztálini korszak 514

Az államszocializmus kiépülése a Szovjetunióban 514

Autarkia és NEONEP 514

A perek 518

A terror adatai 523

Sztahanov és a sztahanovisták 525

A nők Sztálin idején 527

A szovjet ember 530

A sztálini jelenség értelmezéséhez	534
A nagy honvédő háború	537
A külpolitikai fordulat	537
A generalisszimusz	539
„Oroszország-Anyácska”	542
Árulók és kultúrpatrióták	547
A hidegháború és a bipoláris világrend	550
Az atombomba és az érdekszférák	550
A Marshall-terv „trükkje”	554
Helyreállítás és elzárkózás	556
Az antikomopolita kampány	562
<i>Utolérés és reform</i>	567
A Hruscsov-korszak	567
A XX. kongresszus és az „olvadás”	567
Az 1962-es év és a „kínai kérdés”	571
Gagarin és a szűzföldek	574
Hruscsov bukása	576
A Brezsnyev-korszak	578
A központi tervezés és a piac	578
Kilátástalan külpolitikai versengés	581
A szovjet gazdaságfejlődés mérlege	585
A szovjet jóléti állam	589
Az előregedő társadalom	595
A párttagság	600
„A társadalmi négyyszög”	602
A nemzeti kérdés	605
Az államközi kapcsolatok	609
A peresztrojka és a Szovjetunió összeomlása	610
Gorbacsov – a tanácstalan reformer	610
Népszavazás a Szovjetunió fenntartásáról	615
Puccs és privatizáció	618
Borisz Jelcin brumaire tizennyolcadikája (A rendszerváltás lezárása)	622
Integráció vagy alárendelődés?	626
Oroszország az új évezred küszöbén	626
Epilógus – variációk egy témára	630
FÜGGELÉK	633
Kronológia	635
Genealógiai táblázatok	658
Ajánlott irodalom	662
Névmutató	674

A FÜGGELÉKET CZÉH ZOLTÁN ÁLLÍTOTTA ÖSSZE
A BORÍTÓ RÉVÉSZ LÁSZLÓ MUNKÁJA

ISBN 963 8469 69 2

Felelős kiadó
a Pannonica Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Hegybíró Éva
Műszaki szerkesztő: Diósi Katalin
Szedés, tördelés: Tordas és Társa Kft.